DİVAN Kitap

KADİM VATAN KARABAĞ

KARABAĞ SAVAŞI ŞEHİT VE GAZİLERİ'NE

ANCIENT HOMELAND KARABAKH

TO THE MARTYRS AND VETERANS OF THE KARABAKH WAR

DİVAN Kitap

DİVAN Kitap

ISBN: 978-605-4239-65-8
YAYINEVİ SERTİFİKA NUMARASI: 50083

Kadim Vatan Karabağ
Ancient Homeland Karabakh

1. Baskı, 2022

Editörler : Prof. Dr. Betül Karagöz Yerdelen
Prof. Dr. Alâeddin Yalçınkaya
Doç. Dr. İrade Memmedova

Editörler Yardımcıları : Dr. Doğacan Başaran
Doç. Dr. Kubilayhan Erman
Dr. Cem Düzen
Müh. Mehmet Akif Yerdelen

Kapak ve İç Tasarım: Zafer Yılmaz

Baskı-Cilt: Ana Basın Yayın Gıda İnşaat San. ve Tic. A.Ş. / Matbaa Alemdar Mah., Molla Fenari Sok., No: 28/A, Cağaloğlu, Fatih, İstanbul Sertifika No: 52729

DİVAN KİTAP
Ankara: Oğuzlar Mah. Barış Manço Cad. No: 12/6 Balgat, Çankaya/Ankara
İstanbul: Osmanağa Mah. Söğütlüçeşme Cad. No: 92/87 Kadıköy/İstanbul
Tel-Faks: (212) 803 40 42
www.divankitap.com.tr / iletisim@divankitap.com

DİVAN KİTAP, Divan Kitap Matbaacılık Basın Yayın Dağıtım ve Ajans Hizmetleri Ltd. Şti. yayın markasıdır.

İÇİNDEKİLER

KADİM VATAN KARABAĞ: KARABAĞ SAVAŞI ŞEHİT VE GAZİLERİ'NE 7

ANCIENT HOMELAND KARABAKH: TO THE MARTYRS AND VETERANS
OF THE KARABAKH WAR 9

AZERBAYCAN CUMHURİYETİ HARİTASI 10

ÖNSÖZ
Prof.Dr. Tofig MUSTAFAZADE 11

SUNUŞ YAZISI 17
"EŞİ GÖRÜLMEMİŞ TARİH HIRSIZLIĞI"... 17
KARABAĞ'IN ERMENİLEŞTİRİLMESİ PROJESİ VE "KADİM VATAN"DA ERMENİ TERÖRÜYLE
İNŞA EDİLEN "ULUSLARARASI CEHENNEM"
Prof.Dr. Betül KARAGÖZ YERDELEN 17

BİRİNCİ KISIM.. 75
KARABAĞ SORUNU VE BÜYÜK VATAN MUHAREBESİ 75

1.BÖLÜM.. 75
KARABAĞ SORUNUNUN ÇÖZÜMSÜZLÜĞÜNDE, AGİT MİNSK
SÜRECİNİN "PLANLI" KATKISI
Prof.Dr. Alâeddin YALÇINKAYA.. 75

2.BÖLÜM.. 96
KARABAĞ'IN DEMOGRAFİK ANALİZİ
Doç. Dr. İrade MEMMEDOVA 96

3.BÖLÜM.. 125
KARABAĞ SORUNUNUN YAŞANAN MALİ SONUÇLARI
DOÇ. Dr. Alper KARAVARDAR... 125

4.BÖLÜM.. 154
NATO'NUN GÜNEY KAFKASYA POLİTİKASI BAĞLAMINDA KARABAĞ SORUNUNA
YAKLAŞIMI
Doç. Dr. Rüştü Salim Savaş BİÇER.. 154

5.BÖLÜM.. 170
II. KARABAĞ SAVAŞI'NIN BAŞLANGICINDAN BÜYÜK ZAFERE 170
(NİSAN 2016-KASIM 2020)
Doç. Dr. Nermine EMİRBEYOVA... 170

6.BÖLÜM.. 194
İKİNCİ KARABAĞ SAVAŞI'NDAN ÇIKAN DERSLER VE 194
BÖLGEDE BARIŞIN TESİSİ
Doç. Dr. İdil TUNÇER KILAVUZ 194

7.BÖLÜM.. 214
KIBRIS-AVRASYA HATTINDA ERMENİLER VE AZERBAYCAN ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME
Prof. Dr. Ulvi KESER 214

8.BÖLÜM.. 236
İRAN'IN BİRİNCİ VE İKİNCİ KARABAĞ SAVAŞI'NA VE BÖLGESEL İŞBİRLİĞİ ARAYIŞLARINA
YAKLAŞIMI
Dr. Doğacan BAŞARAN 236

9.BÖLÜM.. 252
ERMENİ İŞGALİ SIRASINDA KARABAĞ'DA YAŞANAN ÇEVRE FELAKETİ VE EKOLOJİK YIKIM
Doç. Dr. Mirnuh C. İSMAYILOV ve Doç. Dr. Saida M. ZEYNALOVA.................................. 252

10.BÖLÜM.. 273
KARABAĞ DİPLOMASİSİ: KARABAĞ ZAFERİNDE DİPLOMASİNİN ROLÜ
Doktorant Erdem EREN 273

11.BÖLÜM ... 290
AZERBAYCAN EDEBİYATINDA VATAN MUHAREBESİ: KARABAĞ ŞEHİTLERİNİN MİLLİ ŞİİRLERDEKİ YANSIMASI
Prof. Dr. Merziyye NECEFOVA ... 290

İKİNCİ KISIM ... 303
KARABAĞ TARİHİ ... 303

12.BÖLÜM ... 303
KARABAĞ TARİHİNDE OĞUZ VE ALBAN- KIPÇAK TÜRKLERİNİN ROLÜNE DAİR
Dr. Elnur NECİYEV ... 303

13.BÖLÜM ... 315
SAFEVİ DÖNEMİNDE AZERBAYCAN'IN KARABAĞ BÖLGESİ
Doç. Dr. Ferah HÜSEYN ... 315

14.BÖLÜM ... 340
KARABAĞ TARİHİNİN GENEL HATLARI: ORTAÇAĞ'DAN RUS İŞGALİNE KADAR KARABAĞ
Prof. Dr. Tofig H. NECEFLİ ve Doç. Dr. Ahmet N. ÖZDAL ... 340

15.BÖLÜM ... 365
KARABAĞ HANLIĞI VE BAŞKENTİ ŞUŞA
Prof.Dr. Tofig MUSTAFAZADE ... 365

16.BÖLÜM ... 399
ÇARLIK RUSYASI VE ERMENİLERİN PLANLARINDA KARABAĞ HANLIĞI ... 399
(XVIII. YÜZYILIN 60-80'Lİ YILLARI)
Doç. Dr. Güntekin C. NECEFLİ ... 399

17.BÖLÜM ... 409
AZERBAYCAN HALK CUMHURİYETİ (1918-1920) DÖNEMİNDE ... 409
KARABAĞ MESELESİ
Doktorant Teymur GASIMLI ... 409

ÜÇÜNCÜ KISIM ... 419
DÜNYA KÜLTÜR HAZİNESİ OLARAK KARABAĞ ... 419

18.BÖLÜM ... 419
KARABAĞ HALK KÜLTÜRÜ
Doç. Dr. Sönmez ABBASLI ... 419

19.BÖLÜM ... 452
"MİLLÎ VİCDAN"IN SESİ, TÜRK HALK ŞİİRİNDE KARABAĞ
Prof. Dr. Ali KAFKASYALI ... 452

20.BÖLÜM ... 477
ÜZEYİR HACIBEYLİ`NİN GAZETECİLİĞİNDE, AZERBAYCAN`IN SOSYO-POLİTİK, EDEBİ VE KÜLTÜREL HAYATININ BİR GÖRÜNÜMÜ
Doç. Dr. Seba NAMAZOVA ... 477

21.BÖLÜM ... 488
KARABAĞ EDEBİYATINDA ŞUŞA: TARİHİN ŞİİRSEL VİZYONU
Doç. Dr. Seadet ŞIHIYEVA ... 488

22.BÖLÜM ... 504
"ŞANLI TARİH" YENİDEN YAZILDI
Karabağ Gazisi Emekli Polis Binbaşı Aidə ŞİRİNOVA ... 504

KARABAĞ MANİFESTOSU ... 511

INTRODUCTION ARTICLE ... 514
"THE UNPRECENDED THEFT OF HISTORY": THE PROJECT OF ARMENIZATION OF KARABAKH AND THE "INTERNATIONAL HELL" BUILT BY ARMENIAN TERROR IN THE "ANCIENT HOMELAND"
Prof.Dr. Betül KARAGÖZ YERDELEN ... 514

SONSÖZ: KARABAĞ ŞEHİT VE GAZİLERİNE MİNNETLE ... 572

KADİM VATAN KARABAĞ
KARABAĞ SAVAŞI ŞEHİT VE GAZİLERİ'NE

KADİM VATAN KARABAĞ kitabını yazmamızın temel amacı, Türk tarihini bu çağda yaşayanlara ve gelecek çağlarda yaşayacak olanlara, hiçbir din, milliyet, kültür, yurttaşlık ve ülke ayrımı yapmaksızın bütün insanlığa, "Türklerin yaşadıkları gerçekler işte budur" bilgisini iletmektir.

Bu kitabın hiçbir satırı asla ve asla bir düşmanlık duygusu ile yazılmamıştır. "Dünyada barış, yurtta barış" sözünü mottolaştırmış olan Büyük Türk lideri Mustafa Kemal ATATÜRK'ün söylediği gibi, "Biz hiç kimsenin düşmanı değiliz, biz sadece insanlığın düşmanlarının düşmanıyız."

KADİM VATAN KARABAĞ kitabı, Türk tarihine dair bilgileri tazeleme, yanlış ve çarpıtılmış bilgilerin düzeltilmesine katkı sağlama, karar verme süreçlerine yön verebilecek idarecilere, Türk varlığına dair bilimsel bir kaynak sunma ve bilinçli çoğunluğun oluşmasına destek olma amaçlarını taşımaktadır; bu kitabın yazarları, AZERBAYCAN'ın bir parçası olan KADİM VATAN KARABAĞ'ı inceleme konusu yapmışlar ve eşi görülmemiş tarih hırsızlığıyla birlikte, tarihî hakikatleri derinlemesine analiz eden kıymetli bir esere emek vermişlerdir.

Kitabın her bir bölümü, kendi alanında uzmanlaşmış yazarlar tarafından kaleme alınmıştır ve her bir bölüm hem kendi içinde bir bütün oluşturmakta hem de bir arada kitabın kapsamlı bütünlüğünü sağlamaktadır. Kitap ayrıca ilgili haritalarla desteklenmiştir. Haritaların birinin aktarımında ve çiziminde büyük emeği geçen merhum Sermet ÖZTÜRK'ü burada minnetle anıyoruz.

Bu kitabın gerçekleşmesinde Yazarlar, Haritacılar ve Yayıncılar olmak üzere, emeği geçenler ile Giresun Üniversitesi'nde defalarca düzenlenmiş olan Uluslararası Hocalı Sempozyumlarının ve bu kitabın kısmen sponsorluğunu yapan *Giresun Görele Belediyesi*'ne ve Belediye Başkanı Avukat Tolga ERENER'e teşekkürlerimizi sunarız.

Saygılarımızla,

Editör Prof. Dr. Betül KARAGÖZ YERDELEN
Editör Prof. Dr. Alâeddin YALÇINKAYA
Editör Doç. Dr. İrade MEMMEDOVA

Editör Yardımcısı Doç. Dr. Kubilayhan ERMAN
Editör Yardımcısı Dr. Doğacan BAŞARAN
Editör Yardımcısı Dr. Cem DÜZEN
Editör Yardımcısı Mühendis Mehmet Akif YERDELEN

11 Kasım 2022

ANCIENT HOMELAND KARABAKH
TO THE MARTYRS AND VETERANS OF THE KARABAKH WAR

The main reason why we wrote ANCIENT HOMELAND KARABAKH is to deliver the information of "the reality that the Turks faced" to the people currently living the Turkish history of that era, and will live in the future, without any discrimination of religion, nationality, culture, citizenship, and country, to all the humanity.

Any of these words in this book are not written with a feeling of enmity. As Great Turkish Leader Mustafa Kemal ATATÜRK, who has sloganize "Peace in the world, peace in the homeland", said,"We are not anybody's enemy, we are only the enemy of the enemies of humanity."

ANCIENT HOMELAND KARABAKH includes the aims of refreshing the information on Turkish history, contributing to the correction of wrong and misinformed, serving as a scientific resource on Turkish identitto the administrator who could guide decision-making process, and support to the creation of a conscious majority; because, the authors of this book held the ANCIENT HOMELAND KARABAKH with the motivation of scientific reality, and labored on valuable work, deeply analyzed the factual reality

Every section of this book was written by experts in their field; every section is an aggregate in itself and provides a comprehensive body. Also, the book was supported by relevant maps. We remember the deceased Sermet Öztürk, who contributed to transferring and drawing the maps, with great respect.

We would like to express our gratitude to those who contributed to the realization of this book, including the Authors, Surveyors, and Publishers, as well as the *Giresun Görele Municipality* and the Mayor, Attorney Tolga ERENER, who sponsored the International Khojaly Symposiums organized by Giresun University.

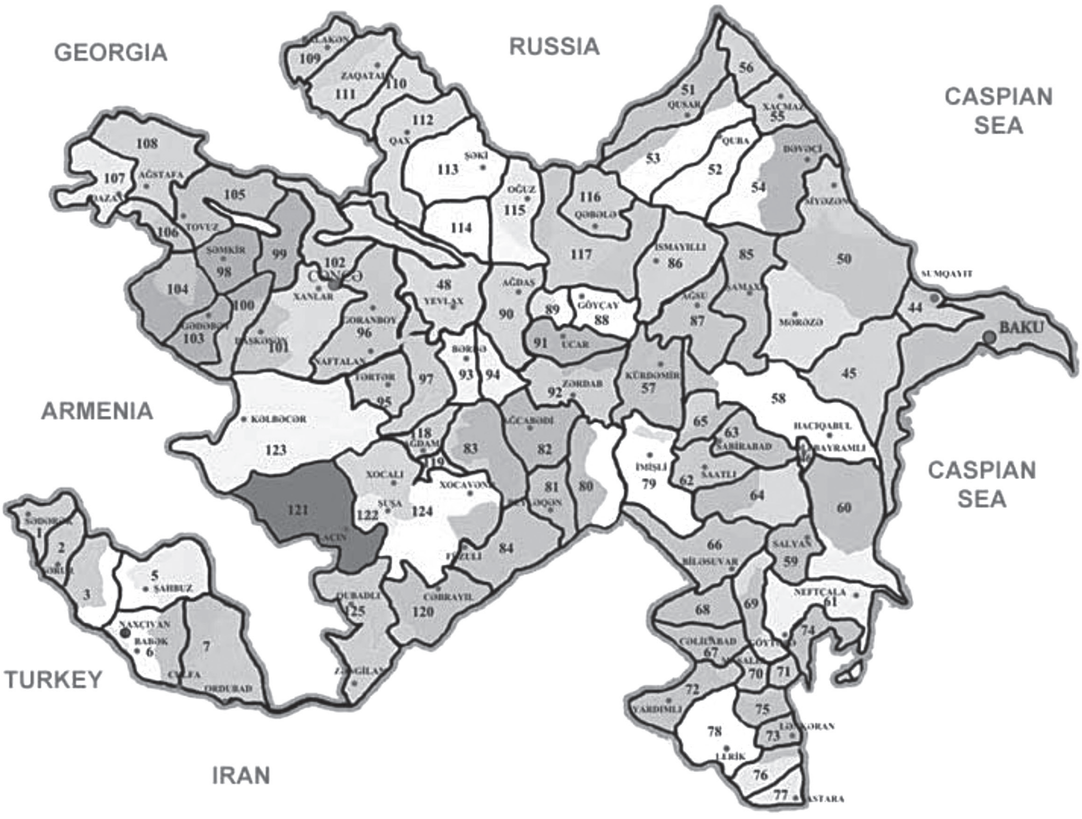
Best Regards,

Editor Prof. Dr. Betül KARAGÖZ YERDELEN
Editor Prof. Dr. Alâeddin YALÇINKAYA
Editor Doç. Dr. İrade MEMMEDOVA

Vice Editor Assoc. Prof. Dr. Kubilayhan ERMAN
Vice Editor Dr. Doğacan BAŞARAN
Vice Editor Dr. Cem DÜZEN
Vice Editor Engineer Mehmet Akif YERDELEN

November 11th, 2022

AZERBAYCAN CUMHURİYETİ HARİTASI

ÖNSÖZ

Prof.Dr. Tofig MUSTAFAZADE*

Sayın Hocamız tanınmış akademsiyen Yaqup Mahmudov'un tabiri ile söylemiş olursak, "Türk Dünyası Yer küresinin kemeri ise Azerbaycan bu kemerin tokasıdır", yani hem Batı Türklerini Doğu Türkleri ile hem de Kuzey Türklerini Güney Türkleri ile birleştiren coğrafî bir mekândır. Bu nedenle de Azerbaycan tarihinin öğrenilmesi, bütövlükle/ bütünüyle Türk dünyası tarihini öğrenmek ve anlamak için mühim önem taşıyor. Buna şunu da eklemek gerekiyor ki; Karabağ da, Azerbaycan'ın incisidir ve Karabağ tarihi, Azerbaycan tarihinin en önemli hissesidir. Demek olur ki, Karabağ tarihini öğrenmek, hem Azerbaycan tarihini hem de bütövlükle Türk Dünyası tarihini öğrenmek açısından çok zaruridir.

Şunu da kaydedelim, Karabağ'ın yakın dönem Türk tarihine damga vuran acılara sahne olmasına rağmen, bu diyarın tarihine Türkiye'de, Türk Dünyası'nda ve dünyada gerektiği kadar ilgi gösterilmemiştir, bu bağlamda Azerbaycan dışında, Karabağ tarihine dair yeterince eserin olduğunu söylemek de zordur.

Oysa bilindigi üzere, insanlık tarihinde Azerbaycan toprakları, insanın yaratıldığı ve şekillendiği ilk bölgelerden biridir. Elverişli doğal koşulları ve coğrafî durumu en eski devirlerde, Azerbaycan'da ilksel insanların mesken kurması için zemin yaratmıştır. Azerbaycan'ın Kür ve Araz nehirleri arasında yerleşen kısmı, en eski insanların yaşadığı mıntıka olmuştur. Karabağ'daki *Azıh*, *Tağlar* ve *Zar* mağaraları en eski zamanlarda, ilk insanların yaşadığı mekânlar olmuştur. Hocavend ilçesinin Kuruçay deresindeki *Azıh* mağarasında, sıradan çay taşlarından biraz daha kaba taşlar arasında, en eski taş aletlerin bulunması bunun sübutudur. 1968 yılında tanınmış Arkeolog Mehemmedeli Hüseynov bu mağarada, 350-400 bin yıl önce yaşamış olan genç bir kadının alt çene kemiğinin kalıntılarını bulmuştur.

Karabağ toprakları, antik devirde ve erken orta çağda Azerbaycan'ın kadim devletlerinden biri olan, Albanya'nın "Uti" ve "Arsak" vilayetlerinin topraklarını teşkil etmişdir. Bellidir ki, Albanya'nın Kür çayından başlayan güneydeki toprakları "Neheng" olarak adlandırılan dörd büyük vilayete, yani "Arsak, Uti, Paytakaran ve Sünik" vilayetlerine bölünmüştür. Arsak, şimdiki Karabağ'ın yukarı/dağlık kısmını, Uti ova kısmını ehate ediyordu. Paytakaran, Mil ve Muğan ovalarının güneyinden başlayarak, Hazar denizine kadar uzanan yerleri içine almıştır. Sünik ise Albanya'nın güney-batı kısmında Arsak'dan güneybatıda yerleşmiş olup, şimdiki Zengezur ve ondan batıdaki toprakları kapsıyordu. Antik şehirler olan *Ayniana* ve *Anariak*, özellikle bir dönem Albanya'nın başkenti olan Berde (*Partav*), ayrıca Halhal ve Segarn şehirleri de "Uti" vilayetinde yerleşmişti.

---

* Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü Uluslararası İlişkiler ve Diaspora Tarihi Şubesi Müdürü, tofiqmustafazade@mail.ru

Berde, 551 yılında Alban kilisesinin ikametgâhı, 630 yılından ise Alban prenslerinin başkenti olmuştur. Uti vilayetinde Uti, Gargar ve Savd Türk boyları yaşamışlardır. Antik bilgilere göre, onlar Albanya'nın mifik/efsanevî hükümdarı Arran'ın devamı idi. Uti'de de Sakalar, yani İskit Türkleri yaşamışlardır.

Uti, I.-VI. yüzyıllarda Arşaki Alban hanedanının, VI.-VIII. yüzyıllarda ise Mehraniler Alban hanedanının hakimiyeti altında bulunmuştur. V. asırda Uti'ye Hunlar da gelmişlerdir. 705. yılında Emevî Araplar, Albanya Devleti'nin varlığına son verdikten sonra Uti, Arran olarak adlandırılan siyasî-askerî bölgenin oluşumuna dahil edilmiştir. Arap işğalinden sonra Uti, Arran olarak, Arsak ise Ağvan olarak isimlendirilmeye başlanmıştır.

Arsak'ın ahalisi Gargarlar, Utiler, Hazarlar, Barsiller ve diğer boylardan ibaretti. 705 yılından sonra Arsak da Uti gibi Emevî Hilafetinin sınırlarına girmiştir.

IX. asırda Grigori, eskisine göre daha mahdut arazide bir Alban devleti oluştururken, özellikle Uti'nin bir kısmı da onun devletinin sınırlarına dahil olmuştur.

Araplar, Albanyanın bağımsızlığına son verdikden sonra, fırsatdan yararlanan Ermeni Katoğikosu İlya/Yelia, Albanların güya Doğu Roma ile gizli alâka kurduğunu öne sürürek, Emevî Halifeyi kışkırtıp, Alban kilisesinin Diofizitlikten imtina ederek, Ermeniler gibi Monofizitliğe itikat etmeye zorlamasına nail oldu. Lakin Alban kilisesi, 1836 yılına kadar müstakil Avtokefal/Apostol Kilisesi olarak, faaliyyetini yürütmeye devam etmişdir. Arap işgalinden sonra, Albanya'nın ova bölgelerindeki ahali İslamı kabullendiği halde, dağlık bölgelerde yaşayan Hıristiyan Alban Kilisesi faaliyyetini devam ettirmiştir. Bununla da onlar giderek Müslüman Azerbaycan Türk halkından ayrılmaya başlamışlardır.

Lakin, XVIII. asırda Karabağ'ın Alban Hıristiyanları, Alban Meliklerini unutmamıştılar. Melikler İsay, Şirvan, Sergey ve İosif, 1723 yılı Martı'nda, Rus Çarı I. Petro'ya yazdıkları mektupta, "komşu Müslüman Albanların, Hiristiyan Albanları incitmesinden" şikayet etmiştir. Bunların, vatanlarını "Albanya", kendi kimliklerini de "Alban" olarak adlandırmaları ise hiç de rastgele değildi. Yalnız XIX. asrın başlarında, Kuzey Azerbaycan Rusya tarafından işğal edildikden sonra, İran ve Türkiye'den getirilen Ermenilerin, Karabağ'a göçürülüp meskunlaştırılması neticesinde, Karabağ'ın dağlık kısmında yaşayan Hıristiyan Albanlar da Ermenileştirilmeye başlandı. Ermenileşmek istemeyen bir çok Alban ise Hıristiyanlıktan imtina ederek Müslümanlığı kabullenmiştir.

Burada Karabağ adına da değinmek gerekir ki, Karabağ adının VII. asırda ortaya çıktığı düşünülmektedir. Karabağ toponimini, Peçenek ve Kengerlerin bir kolu olan Karabay/Karabağ boyunun adı ile bağlayanlar vardır. Diğerleri ise bu adın Kara (büyük manasında) ve bağ sözü ile birleşmesinden doğduğunu, bunun da "Büyük Bağ" manasını verdiğini yazarlar. Karabağ adına ilk kez, Fazlullah Raşideddin'in "Cami-et Tevarih" adlı eserinde rastlanmaktadır.

Şunu da belirtmek gerekir ki, Karabağ topnimine sadece Azerbaycan'da değil, Türk halklarının yaşadığı bir çok topraklarda, örneğin Kars'ta, Kuzey Kafkasya'da, Türkmenistan'da, Afganistan'da ve daha başka ülkelerde de rastlanmaktadır.

XIII.-XIV. asırlarda Karabağ, Azerbaycan'da ortaya çıkan ictimaî ve siyasî hadiselerin asıl merkezlerinden biri olmuştur. Hülaguler, Celayiriler devletlerinin hükümdarları sürekli Karabağ'da istirahat etmişlerdir. Kazan Han ve Argun Han, Karabağ'da tahta çıkmışlardır. Karabağ, XVI. asrın başlarında kurulan, Azerbaycan Safevî Devleti'nin 13 vilayetinden biri olup, Şahın tayin ettiği beylerbeyi tarafından idare olunuyordu. Merkezi Gence şehri olan

beylerbeyliğin, ilk beylerbeyi ise Azerbaycan Kaçarlar boyunun Ziyadoğlu oymağından olan Şahverdi Sultan olmuştur. 1727 yılında, Beylerbeyliğin sınırları Beylagan'dan Tiflis'e dek uzanıyordu.

XVII. yüzyılın başlarına kadar Hıristiyanlar, Karabağ'ın idaresinde katiyen temsil olunmamıştır. Bölgenin dağlık kısmında yaşayan Hıristiyan Alban Meliklerinin, her birinin hâkimiyeti âdeta bir kasabaya ve köye sığdırılmıştır. XVII. yüzyılın başlarında Safevî Hükümdarı I. Şah Abbas, Meliklik derecesini/rütbesini ilk olarak "hakemlik" seviyesine yükseltmiştir. Vilayetin dağlık kısmı, beş hisseye bölünmüştür ve her hisse bir melikin idaresine verilmiştir.

XVIII. yüzyılın 20. yıllarında, Karabağ'ın dağlık kısmında yaşayan Hiristiyan ahali, Safevî Devleti'nin krizinden istifade edip, elçatmaz ulaşılmaz yerlerde istihkâmlar kurarak, Karabağ beylerbeyine karşı itaatsızlık göstermişlerdir.

1736 yılında, Muğan kurultayında Nadir Afşar kendisini şah seçtirdiği zamanda, Karabağ beylerbeyi olan Ziyadoğulları, buna itiraz ettiğinden, Melikleri de beylerbeyinin tabiiyetinden çıkarıp, dolaylı olarak Azerbaycan beylerbeyi tayin ettiği kardeşi İbrahim Han'ın tabiiyetine geçirmiştir.

1747 yılının Haziran ayında Nadir Şah, kendi adamları tarafından katledildikden sonra, Melikler müstakillik hayaline kapılmışlardır. Lakin, Karabağ Hanlığı'nın binasını inşa eden Penah Ali Han Cavanşir, tez bir zamanda onların Hanlığı bölme hareketine son koymuştur.

Karabağ Hanlığı insan potensiyeline ve doğal zenginliklerine göre, o zamanda mevcut olmuş Azerbaycan Hanlıkları arasında önemli bir yer tutuyordu. Şunu da kaydedelim ki, Azerbaycan'ın diğer hanlıklarından farklı olarak Karabağ arazisinde bir merkez, yani tehlike zamanında sığınak görevi olacak güvenli bir mıntıka yoktu. Buna göre de Penah Ali Han evvelce Bayat kalesini, sonra da Şahbulağı kalesini inşa ettirmişti. Fakat Hanlığın düşmanları çok olduğundan, artık daha güçlü bir kaleye ihtiyacı vardı. Bu nedenle de üç tarafı sıldırım kaya olan, uca dağın başında yeni bir kale kuruldu. Bu kale, evvelce kurucusunun şerefine *Penahabad* olarak adlandırılmış, sonradan "Şuşa" adını almıştır.

Karabağ Hanlığı'nın tarihî önemi, onun bağımsız Azerbaycan devletçiliğini korumak için gösterdiği kahramanlık mücadelesi ile ifade edilmelidir. 1795 yılında Ağa Mehemmed Kaçar, Şuşa'yı 33 gün kuşatmışsa da onu alamamıştır. Yalnız iki yıl sonra İbrahimhalil Han, yardım almak için Şuşa'yı terk edip gittiğinde, şehir eşrafının ihaneti yüzünden Kaçarlar da şehri ancak bu kez alabilmiştir.

Kaçarların, Karabağ'ı tâbii etme çabaları boşa çıksa da XIX. yüzyılın başında, Hanlığın dış durumu karışık ve oldukca ağırdı. Karabağ Hanı, iki büyük devletin *–Kaçarlar İranı'nın ve Rusya'nın-* taciz hedefinde idi. Böyle bir durumda, artık ihtiyarlamış olan İbrahimhalil Han çıkış yolunu, yani kendi fikrince hakimiyetini korumanın yolunu, Çarlık Rusyası'nın hakimiyeti altına geçmekte gördü. 14 (26) Mayıs 1805 yılında, İbrahimhalil Han Kafkasya'daki Rus koşunlarının/ordusunun baş komutanı General Pavel Sisianov ile Rusya tebasına geçmek hakkındaki, Kürekçay mükavelesini imzaladı. Dikkati çeken haldir ki, mükavelenin 11 maddesinin hiçbirinde yerli Hıristiyanların adı geçmiyordu.

1813 yılı Ekim'in 12 (26)'sinde Rusya, Kaçarlar İranı'nı mağlub ederek Gülüstan mükavelesini bağlamakla Nahçıvan ve İrevan Hanlıkları istisna olmakla birlikte, Kuzey Azerbaycan hanlıkları üzerinde hakimiyetini kabul ettirdi. Bundan sonra hanlıkları imha etme yoluna baktı. 1822 yılında sonuncu Karabağ Hanı Mehdikulu Han, İran'a kaçmaya zorlandı ve Hanlık bu şekilde lağv olunarak, Rusyanın bir eyaletine çevrildi.

Rusya'nın işğalinden sonra, Çar hükümeti İran ve Osmanlı Devleti'ndeki Ermenileri kitlevi şekilde Kuzey Azerbaycan topraklarına, ilk sırada da Karabağ ve İrevan bölgelerine göçürüb yerleştirmeye başlamıştır. Rus bilim insanı N. Şavrov'un kayıt ettiği gibi, XX. Yüzyılın başlarında Güney Kafkasya'da yaşayan 1 milyon 300 bin Ermeni'nin 1 milyonu Rusya tarafından getirilip yerleştirilmiştir. Bu yolla Azerbaycanın bazı bölgelerinde, geniş bir topluluk yaratmaya nail olan Ermeniler, hemen kendi devletlerini kurmak için çaba harcamaya başlamışlardır. Lakin Ermeniler, her hangi bir belgede devlet kurmaları için gereken çoğunluğa malik değildiler. Bu nedenle de XIX. Yüzyılın sonlarında organize olunan Hınçak, Taşnaksütyun ve başka Ermeni teşkilatları, terör yolunu seçtiler. Onlar Anadolu'da sivil Türk ve Müslüman ahaliye karşı uyguladıkları taktiği, aynen Azerbaycan Türklerine karşı da tatbik ettiler. Kadın, çocuk ve ihtiyarlar da dahil olmak üzere, sivilleri katletmeye, evlerini talan etmeye başladılar. Bu yolla onlar Türk ve Müslüman sakinleri paniğe salıb kaçırtmak ve topraklarını sahiplenmek istiyorlardı. Çarlık hâkimiyeti organlarının himaye ettiği Ermeni teröristler, 1905-1906 yıllarında Bakü, Karabağ, İrevan, Zengezur ile Azerbaycan'ın diğer bölgelerinde, Türk ve Müslüman sakinleri kitlevi surette katletmeye başladılar. Bu durumda Azerbaycan Tükleri, organize olarak "Difai Partisi"ni kurup, Ermenilere gereken cevabı verdikden sonra, Ermeniler geri çekilmeye mecbur kaldılar.

Rusya'da 1917 yılındaki Ekim Devrimi ile başlayan devletin dönüşümü sonucunda, hâkimiyete gelen Bolşevikler, Güney Kafkasya'ya da hâkim olmak için, Ermenilerden bir âlet gibi yararlanma yolunu tuttular. Azerbaycan Türklerinin, haklı bağımsızlık mücadelesini boğmak için, Vladimir Lenin'in Güney Kafkasya'daki nökeri/hizmetkârı olan Stepan Şaumyan, Taşnaklarla birleşip 1918 yılının Mart ayı sonu ile Nisan ayı başlarında, Bakü'de Azerbaycanlı soykırımı yaparak, çoğunluğu kadınlar, coçuklar ve ihtiyarlardan oluşan on binlerce sivili, katletti. Bu korkunç soykırırımı Şamahı, Quba, Lenkeran, Şuşa, İrevan ve Zengezur'da da devam ettirdi. 28 Mayıs 1918 yılında kurulan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin, Ermeni ve Bolşevik kuvvetlerinin işğali altında olan Bakü'yü ve diğer topraklarını azad etmek için yeterince gücü yoktu. Böyle bir zor zamanda, kardeş Anadolu Türkleri yardıma koştular. Osmanlı İmparatorluğu'nun da zorda olduğu bu dönemde, Nuri Paşa'nın başçılık ettiği Kafkasya İslam Ordusu, Azerbaycan Kolordusu ile birlikte Bakü'yü ve diğer Azerbaycan topraklarını azad ettiler. Ancak kısa bir süre sonra, Osmanlı imparatorluğu I. Cihan Savaşı'nda mağlup sayıldığından, Azerbaycan'a yardımını devam ettirebilmedi.

1920 yılı Nisan ayının 28'nde ise Sovet Rusya XI. Kızıl Ordusu'nun Bakü'yü işğal etmesi ile Halk Cumhuriyeti'nin varlığına son verildi ve Azerbaycan Moskova'ya bağımlı Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne çevrildi. Burada şu açıktır ki; Sovyet iktidarı da Ermenileri himaye politikasını devam ettirdi. Bundan istifade eden Ermeniler, ezeli Azerbaycan topraklarını ele keçirmek yolunda çabalarını güçlendirdiler. 1921 yılı Aralık ayının 1'nde, Moskova'nın baskısı ile Azerbaycan Sovyet liderliği Zengezur'un, nüfusunun çoğunluğunu Azerbaycan Türklerinin teşkil ettigi ehemmiyeti gözardı edilerek ve bazı diğer yerlerin de (9 bin km²), yeni kurulan Ermenistan Sovyet Cumhuriyeti'ne verilmesini ilan etti.

Ermeniler, şımarıp Nahçıvan'a ve Karabağ'ın dağlık kısmına dair iddialar da ileri sürdüler. Lakin o zamanlar, Nahçıvan'da General Veysel Ünivar'ın askerî birliği durduğundan, Ermeniler bu bölgeyi zabt edebilmediler. 16 Mart 1921 yılında, Sovyet Rusyası ile Türkiye Cumhuriyeti hükümeti arasında mükavele imzalandı. Bu mukaveleye bağlı olarak Türkiye, sonradan her hangi bir diğer devlete verilmemesi şartı ile Nahçıvan'ın, Azerbaycan Sov-

yet Sosyalist Cumhuriyeti'nin terkibinde, bir özerk bölge olarak teşkil edilmesine razılaştı. Ama 1923 yılı 7 Temmuz'unda Karabağ'ın, Ermenilerin kalabalık teşkil ettikleri dağlık kısmında da sözde "Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti" teşkil olundu.

Ermeniler sonraki yıllarda, Azerbaycan'a karşı arazi konusunda iddialarını sürdürmeye devam ettirdiler. 1945 yılının Kasım ayında, Ermenistan Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin birinci kâtibi H. Arutunov, Sovyet İttifakı Komünist Partisi Merkezi Komitesi'nin Baş Kâtibi İosif/Josef Staline sözde Dağlık Karabağ'ın, Ermenistan SSC'ye verilmesi teklifi ile müracaat etmiştir. Lakin red cevabı almıştır. 1964 yılının başlarında ise o zaman SSCB Âli Sovyeti'nin başkanı olan Anastas Mikoyan, sözde Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a verilmesi inisiatifi ile çıkış etmiş, fakat Sovyet İKP MK'nin Birinci Katibi Nikita Hruşşov, bu teklifi hemen red etmiştir.

1985 yılında Moskova'da hâkimiyete gelen Mihail Qorbaçov'un, Ermenilere karşı hususi sempatisinin olmasını fırsat bilen Ermeni milletçileri etkinleştiler. 1988 yılının Şubat ayında ise Ermeniler sözde Dağlık Karabağ'ın Emenistan'la birleştirilmesi için, açıkça harekete geçtiler. Silahlı çeteler oluşturup, Azerbaycanlıları önce Ermenistandaki dede-baba topraklarından, daha sonra da sözde Dağlık Karabağ'daki dede-baba topraklarından kovdular. 1991 yılının sonlarında, Azerbaycan ve Ermenistan bağımsızlıklarını ilan ettikten sonra ise Ermenistan, Azerbaycana karşı açık muharebeye başladı ve sözde Dağlık Karabağ'ın etrafındaki 7 ilçeyi de işğal etti. Ermenistan'ın 1988-1994'ncü yıllarda devam etmiş olan tecavizi sonuçunda, 20 binden fazla Azerbaycanlı helâk olmuş, 100 binden çoğu yaralanmış, 50 bin insan sakat kalmıştır. İşgal olunmuş Azerbaycan arazilerinde, 1 milyona yakın sivil, kendi vatanında mecburen göçküne dönüşmüştür. Yüzlerce ev ve meskenler dağıtılıp talan edilmiştir. "Kafkas'ın Hiroşiması" olarak adlandırılan Ağdam şehrindeki bütün binaların, Ermeni işgalcilerce yıkılıp dağıtmış olması, hatta ahşap kısımların, demirlerin ve taşların bile taşınıp götürülmüş olması, görenleri şaşkına çevirmiştir.

Bileşmiş Milletler Teşkilatı Güvenlik Konseyi 1993-1994 yıllarında işgal olunmuş Azerbaycan arazilerinin derhal azad olunması hakkında 4 kararname (822, 853, 874 ve 884 saylı) kabul edilmişse de bu kararlar yerine getirilmeden kalmıştır. Ermenistan-Azerbaycan sözde Dağlık Karabağ çatışmasını çözmek için kurulmuş olan Minsk grubu ve onun eş başkanları, faaliyet görüntüsü yaratarak, tecavüzkârların gasbettiği arazileri boşaltması için hiçbir baskı göstermemiş, daha ötesi mevcut statükoyu korumaya çalışmışlardır. Ermenistan ise her tür cezasızlık koşullarından istifade ederek, ona bağımlı olan statüskoyu daimileştirmeye çalışmış, bunun için de görüşmeleri uzatmış, her hangi bir razılaşma elde edildikden sonra da ondan çekilerek, görüşmelerin yeniden sıfırdan başlamasına neden olmuştur.

2020 yılı, Eylül ayının 27'sinde, Ermeni tahribatlarının karşısında durmak için, Azerbaycan Ordusu'nun başlattığı "Demir Yumruk (Tokat)" adlı karşı-hücumu, 44 gün devam eden Vatan Muharebesi'ne çevrilmiş, Füzuli, Cebrayıl, Hocavend, Zengilan ve Gubadlı ilçelerinin arazileri, Gabele, Şuşa şehri ve bir neçe etraf köyü de azad olunmuştur. Ordusu tamamen darmadağın edilen, Hankendi'nin azad olunması an meselesi olduğu bir anda, 20-30 bin Ermeni dövüşçüsünün muhasaraya alınarak mahvedilmesi tehlikesi karşısında kalan Ermenistan devleti, teslim olmaya mecbur olmuştur. Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in, Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan'ın ve Rusya Federasyonu Devlet Başkanı Vladimir Putin'in, 10 Kasım 2020 yılında imzaladıkları bir beyanata göre, askerî operasyonlar durduruldu. Elde olunan razılaşmaya göre, Azerbaycan Ordusu

tutduğu mevzilerde kaldı, Ermenistan Silahlı Kuvvetleri ise Aralık ayının 1'ine dek Ağdam, Kelbecer ve Laçın ilçelerinden çıkarıldı.

Azerbaycan'ın bu tarihi zaferinin kazanılmasında, kahraman ve muzaffer Azerbaycan Ordusu ve onun Âli Baş Komutanı İlham Aliyev'in müstesna rolünü vurğulamak gerekiyor. Bu başarı, İlham Aliyev'in yıllar arzında yürüttüğü başarılı dış politikanın sonucu idi. Azerbaycan böyle bir tarihî dönemde, büyük devletlerin ve uluslararası teşkilatların ciddi baskılarına fazlaca maruz kalmadı denebilir; çünkü dünya kamuoyu, Azerbaycan'ın haklı olduğu dava uğrunda savaştığını kabullemek zorunda kalmıştı. Tarihî zaferin kazanılmasında kardeş Türkiye'nin ve onun Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın, Azerbaycan'a gösterdigi teknik yardımdan ziyade, asıl olarak verdiği siyasî-manevî desteği özellikle kaydetmek gerekir. Savaşın başlamasından itibaren Türkiye, Azerbaycan'ı katiyetle desteklediğini defalarca beyan ederek, çatışmaya üçüncü bir devletin müdahale etme durumunu boşa çıkarmıştır.

Bir meseleyi daha kaydetmek yerinde olur; günümüzde Rusya, Ukrayna'ya savaş açtığında, bütün Batı devletleri bunu kötülediler, hatta Rusya'ya karşı yaptırımlar uyguladılar ve milyarlarca dolar hacminde Ukrayna'ya ücretsiz en yeni silahları gönderdiler, hatta Batılı subaylar da Ukrayna erlerine eğitim verdiler. Azerbaycan ise ağır Ermeni tacizine maruz kaldığında, Batılılar Azerbaycan'ı desteklemediler. Tacizkâr Ermenistan'a karşı hiçbir yaptırım uygulamadılar, hatta dolaylı yollarla ona destek bile oldular. Bu azmış gibi, Azerbaycan BM'in kararının gerçekleşmesini sağlayıp, kendi topraklarını azad ettiğinde de bunu kabullenmekde zorlanmışlardır.

Bundan bir ders çıkarmak gerekir ki, bu gerçek bir kez daha şunu göstermiştir; Türk devletleri birbirlerine destek olmalıdırlar, birliklerini güçlendirmelidirler, bu sayede zamanın ağır çilelerinden, haksızlıklarından, tecavüzlerinden daha kolay çıkabilsinler ve düşman güçlerini bertaraf edebilsinler. Çağımızın küresel koşullarında, Dünya Türkleri arasında sağlanacak olan milli dayanışma son derece gerekli ve hatta zorunludur. Bu, Türk birliğinin güçlendirilmesinde, Türk halklarının birbirinin medeniyetini ve tarihini öğrenmesinde büyük fayda sağlayacaktır. Sadece bu sebeple bile, kardeş Türkiye'de Karabağ'a hasr olunmuş böyle donanımlı bir kitabın hazrlanıp yayınlanması, takdir olunması gereken bir hadisedir. Elinizdeki bu kitapta, Karabağ'ın gerçek tarihine ışık tutulduğundan, başta Türkiye okuyucusu ve giderek farklı dillerde yayınlandıkça, daha da büyüyecek olan dünyadaki okur kitlesi, bu kitabı okumakla bölgenin tarihi hakkında bir hayli bilgi sahibi olacak ve gerçeği zihninde canlandırma fırsatı elde edecektir. İyi okumalar dilerim, saygılarımla.

Prof.Dr. Tofig MUSTAFAZADE
Azebaycan Milli İlimler Akademisi
Tarih Enstitüsü Ululararası Münasebetler ve Diaspora Tarihi Bölümü Müdürü
Emektar İlim Hâdimi
Devlet Mükâfatı Laureatı

SUNUŞ YAZISI

“EŞİ GÖRÜLMEMİŞ TARİH HIRSIZLIĞI”

KARABAĞ’IN ERMENİLEŞTİRİLMESİ PROJESİ VE “KADİM VATAN”DA ERMENİ TERÖRÜYLE İNŞA EDİLEN “ULUSLARARASI CEHENNEM”

Betül KARAGÖZ YERDELEN[*]

ÖZET

Bu bölümde; Karabağ’ın Ermenileştirilmeye çalışılmasının, bir proje kapsamında 15. Yüzyılda başlatıldığı ele alınmış olup, söz konusu projenin 19. Yüzyılda uygulama alanı bulduğu çok boyutlu olarak incelenmektedir. Osmanlı Türk tarihinin en acı dönüm noktalarından birini oluşturan ardı ardına gelen askeri yenilgiler ve zorunlu antlaşmalar, kadim Türk toprakları üzerinde siyasi egemenlik tehdidine yol açmıştır. Osmanlı İmparatorluğu’nun küçülmesi, Karabağ’ın da elden çıkıp Ermenileştirilme planına kadar varan bir dizi tarihi olaya yol açmıştır. Karabağ’ın Ermenileştirilmesi planı, Osmanlı Ermenilerinin teröristleşmesi ile hızlanmıştır. Türklere karşı tam bir yok etme harekâtı olan bu faaliyetler, çoklu devletlerin açık ve gizli çalışmalarının bir ifadesidir. Bu bağlamda çalışmada “Ermenilik” olgusu, tarihi gerçeklerin ışığında tartışılmakta ve Ermenilerin, Türklerin büyüyen gücünü önlemeye ve hatta Türk varlığını yok etmeye dönük olarak, emperyalist güçlerce kullanılmaları, teröristleşmeye varan kitlesel sapkınlıkları analiz edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Ermenilik, Tarihî Armenia, Osmanlı Ermenileri, Karabağ Ermenileri, Alban-Kıpçak Türkleri.

[*] Prof. Dr., Giresun Ünivesitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, drbetulkaragozyerdelen@gmail.com, ORCID: 0000-0002-9997-8898.

THE PROJECT OF ARMENIZATION OF KARABAKH AND THE “INTERNATIONAL HELL” BUILT BY ARMENIAN TERROR IN THE “ANCIENT HOMELAND”

ABSTRACT

In this chapter; It is discussed that the Armenianization of Karabakh was started in the 15th century within the scope of a project, and the relevant subject of the project is examined in a multidimensional way, where it found application in the 19th century. Successive military defeats and compulsory treaties, which constitute one of the most painful turning points in Osmanlı Turkish history, led to the threat of political sovereignty over historical Turkish lands, and eventually led to the shrinking of the Ottoman Empire as well as the Armenianization of Karabakh. In this context, the Armenianization project of Karabakh on the one hand and the terroristization of Ottoman Armenians on the other hand were carried out in line with the same objectives. These activities, which are a total annihilation operation against the Turks, are an expression of the uncovered and secret work of multiple states. In the article, the phenomenon of “Armenia” is discussed in the light of historical facts and the use of Armenians by the imperialist powers to prevent the growing power of the Turks and even to destroy the Turkish existence is analyzed.

Key words: Armenianness, Historical Armenia, Ottoman Armenians, Karabakh Armenians, Albanian-Kipchak Turks.

BAŞLANGIÇ

Çok eski çağlardan, tâ 8. Yüzyıldan beri, Türk varlığının yüz yüze kaldığı en önemli sorunlar arasında, Ermeni şiddeti ve işgali yer almaktadır. Türk halkı son 150 yıldır ise bu grubun doğrudan terör, işgal, katliâm ve soykırım boyutuna varan ağır tedhişine yeniden maruz kalmıştır. Türk toprakları içindeki Ermenilerin, hızla yabancılaşmaya uğraması ve azılı düşmana dönüşmesi, 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı’nı, Osmanlı Devleti’nin kaybetmesiyle somutlaşmış ve “Doksan Üç Harbi” olarak adlandırılan 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’nı, Osmanlı’nın kaybetmesi ile ağırlaşmıştır. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’nı kaybeden Osmanlı Devleti, Rus Çarlığı ile 3 Mart 1878 tarihinde koşulları çok ağır olan Ayastefanos (Yeşilköy) Barış Antlaşması’nı imzalamaya mecbur kalmıştır. Bu antlaşma ile “ilgili maddeleri Berlin müdahalesi sonucunda yürürlüğe girmemiş olsa da” Rusların öne sürdüğü *Osmanlı Devleti’nde Ermeni azınlığı ve Osmanlı Ermenilerinin yaşam koşullarının iyileştirilmesi* meselesi, yani “Doğu ıslahatı” konusu ortaya atılmıştır. Bu girişimle, Ermenilerin yaşam koşullarının iyileştirilmesi adı altında, aslında Ermeni kimliğinin Osmanlı milletler sistemi içindeki ayrıştırılma ve ayrışma süreci başlatılmıştır.

Osmanlı Milletler Sistemi içinde Ermenilerin ayrıştırılması, tıpkı karlı bir tepeden aşağıya doğru yavaş yavaş kaymaya başlayan küçük bir kar kütlesi gibi giderek hızlanmış, ağırlaşmış ve nihayetinde dehşetli bir çığ halini almıştır. Zamanla Ermeni terörüne dönüşecek olan bu ayrıştırmanın ve ayrışmanın sorumlusunun yalnızca Rusya olduğunu düşünmek yanıltıcıdır. Rusya yanında, öncelikle İngiltere ve Batı dünyasının diğer emperyalist devletleri de Osmanlı Devleti içindeki emperyalist menfaatleri doğrultusunda, kendileri adına vekâlet *(proxy)* faaliyeti yürütecek taşeronlaşmış bir Ermeni azınlığın oluşturulmasına çalışmıştır. Bu anlayışla kendi aralarında bir dayanışma ilkesi geliştirip benimseyen emperyalist devletler; başlangıçta

Rusya, İngiltere, Fransa ve Avusturya iken, sonradan bunlara ABD de katılmıştır. Böylece Osmanlı Devleti karşısında, çoklu emperyalist devletlerin inşa ettiği bir de "iç cephe" açılmıştır. Emperyalist güçler, Osmanlı ülkesi içinde inşa ettikleri iç cephede, azınlıklardan ve özellikle Ermenilerden hareketle, bir taraftan Ermeniler üzerinde yönetim kabiliyeti, diğer taraftansa Osmanlı Devleti karşısında hareket imkânı sağlamışlardır. Bu şartlar altında emperyalist güçler hem dış cepheden hem de iç cepheden, Osmanlı Devleti'ne yönelik çok ağır bir saldırıya geçmişlerdir. Osmanlı iktisadî, malî ve siyasî yapısını çökertecek, Osmanlı Devletini yıkacak, Türk nüfuzunu etkisizleştirecek, Osmanlı-Türk halkını aşırı yoksullaştıracak ve katliâmlarla öldürecek olan, arkası kesilmez bir saldırı süreci başlatmışlardır.

Dışarıda emperyalist devletler, içeride ise Ermeniler, aynı zamanda Yunan ve Rumlar ile görece Kürt ayrılıkçılar üzerinden yürütülen yıkıcı kontra-ataklar, zamana ve mekâna göre şiddetlenip hafifleyerek tatbik edilmiştir. Literatürde "Ermeni terörü" olarak tanımlanan ve birbirini izleyerek devam eden bir terör süreci ile çok uluslu emperyalist işbirliği söz konusudur. 19. Yüzyıldan itibaren dozu giderek artan bir biçimde Osmanlı Türklerine, Azerbaycan Türklerine ve Türkiye Türklerine karşı ağır şiddet ve terör eylemleri yanında, uluslararası işbirliği yapmışlardır. Ermeni terörü, son yüz elli yıl boyunca Türk topraklarına, devlet kurumlarına, resmi görevlilere, sivil yurttaşlara, elçiliklere, elçilere, devlet yönetimi mensuplarına, devlet görevlilerine, şehirlilere ve köylülere karşı pervasızca yapılmış ve emperyalist devletlerin desteğini de açık veya gizli olarak sürekli almıştır. Ermeni terörü, Türk gücüne ve Türk varlığına son vermeyi hedeflemiş; katliâm, işgal ve soykırıma varan bir dehşet halinde, Kafkaslar'dan Balkanlara kadar Türk topraklarını etkilemiştir.

Oysa Ermeniler, Emevîler hatta kısmen Abbasîler zamanında Türkleri katlettikleri halde, Büyük Selçuklular zamanında Batı ve Doğu Hıristiyanlığının ağır baskısından ve zulme varan mezhep şiddetinden kaçarak Türklere sığınmışlardır (Köymen, 1972: 24-29). Gerek Sultan Alparslan gerekse Sultan Melikşah, Büyük Selçuklu İmparatorluğu içinde, Ermenileri güvenli bir hayata kavuşturmuş, itibarlı bir konuma yükseltmiş, inanç ve kültür hürriyeti tanımış, iyi konumdaki ticarî işler yanında, devlet bürokrasisinde de görev ve yetki vermiştir.[1] Osmanlı Devleti'ndeki durumları bundan daha da iyi idi. "Osmanlı-Ermeni ilişkilerinin, Orhan Bey (1326-1362) zamanında başladığını söylemek mümkündür. 1326 yı-

[1] Sultan Alparslan ve Melikşah, Doğu Roma'ya bağlı bütün Ermeni prensliklerini yönetimi altına almıştır. Doğu Roma'ya bağlı Ermeni prenslerini Selçuklu Devleti'nin vasalı yapmışlar, yaşadıkları yerleri imar etmeye başlamış ve bütün manastırları, ateşperest İranlıların fenalıklarına karşı himaye edip korumuşlardır. Melikşah'ın adaleti, din ve mezhep farkı gözetmeden bütün tebaasına gösterdiği şefkati, Müslüman ve Hıristiyan kaynakların ittifakıyla sabittir. Süleyman Şah'tan sonra Türkiye Selçuklu Devleti tahtına geçen I. Kılıç Arslan zamanında da Ermeniler, Selçuklulara tabii küçük prenslikler halinde, her türlü dini ve idari faaliyetlerinde tamamen bağımsız bir durumda idiler. Fakat o zamana kadar dost oldukları, gelip kentlerini teslim etmek için yalvardıkları, Türklere karşı, Ermenilerin büyük kısmı, Haçlı Seferleri boyunca, Haçlıların müşavirleri, öncüleri ve hatta azap kuvvetleri gibi davranmışlar, I. Haçlı Seferi'nde Haçlılara yardım eden Ermeniler, Urfa'yı onlara teslim ederek ilk Haçlı Kontluğu'nun kurulmasını sağlamış ve Haçlıların Antakya'yı almalarına da neden olmuşlardı (Ermeni Firuz'un ihanetiyle). Bu sürede Türk tabiiyetinden çıkarak Papalığın ve Batı İmparatorluğu'nun tabiiyetine girmek için çaba göstermişlerdir. Urfa'ya gelen Frank şövalyeleri, Ermenilere hakaretle muamele ediyor ve zorbalıkta bulunuyorlardı. Urfa'nın nüfuzlu yerlileri, sadece Frankların katıldığı kontun istişare heyetinden uzakta tutuluyorlar ve ağır vergiler altında, Ermeni halkı eziliyordu. Bundan başka şehre gelen şövalyelere Ermeni arazi ve çiftlikleri ikta olunuyor ve Ermeni köylüler batının daha sert olan feodalite kurallarına uygun olarak, çok daha sert ve sıkı bağlarla rapt olunuyorlardı. Bu yüzden ne kadar büyük bir hata yaptıklarını anlayan Ermeniler, Haçlıların ağır baskılarına dayanamayarak, başları dara düştüğü her vakitte yaptıkları gibi, Türklere elçiler yollayarak yardım istediler (Uzun, 2011: 5).

lında, Bursa'yı alarak Başkent yapan Orhan Bey; Ermenilerin, Doğu Roma'nın zulmünden korunması için, Anadolu'da ayrı bir cemaat olarak örgütlenmelerine müsaade etmiş ve Kütahya'daki Ermeni ruhanî merkezini de Bursa'ya naklettirmiştir. Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'u fethinden sonra ise Bursa'daki dinî lider Başpiskopos Hovagim, 1461 yılında yeni Başkent İstanbul'a getirilmiş ve özel bir ferman ile Samatya'daki Sulu Manastır'da Ermeni Patrikhanesi kurulmuştur. Böylece Fatih Sultan Mehmed tarafından, Ermenilere hürriyet sağlayan idarî ve dinî imtiyazlar bahşedilmiştir. Anılan tarihten sonra Ermeniler, *Osmanlı Millet Sistemi* içerisinde "Gregoryen Milleti" olarak örgütlenmiştir. Ama mezhep yönünden, kendi aralarında uyumlu bir birlik gösterememişlerdir" (İlter, 2003: 77).

Aynı çağlarda, yani 15. Yüzyıl sonrasında Azerbaycan Türkleri'nin devletleri olan Karakoyunlu Devleti (1410-1468), Akkoyunlu Devleti (1468-1501/3)[2] ve Safevî Devleti (1501-1736) ortaya çıkmış, bir yükseliş dönemi yaşamışlardır. Anadolu Ermenileri, bir taraftan Osmanlı Millet Sistemi içinde iyi bir konum elde ederken, diğer taraftan da Ermeni liderleri, Azerbaycan Türk devletlerine bağlılıklarını bildirip sadakât yemini eden, hatta "bizi Türklerin zulmünden kurtarın, Kafkasya'ya göç etmemize yardım edin" diye ricada bulunan mektuplar göndermişlerdir (Mehdiyev, 2015: 64-65). Nitekim Karakoyunlular, Ermenilerden gelen bu çağrılara kayıtsız kalmamıştır. Aslında o döneme, yani 15. Yüzyılın ortalarına kadar, Ermeni savaşçılara çeşitli ordularda zaten yer verilmişti. Emevî orduları içinde de Ermeni savaşçılar bulunuyordu. Ermeniler, 8. Yüzyılın başında Emevîler adına, Kafkasya'yı işgal etmek için atlı birlikler halinde Karabağ'a gelmişler ve kadim Türk Alban yurduna ölüm getirmişlerdi. 705 yılında, Hıristiyan Türk Devleti olan Alban Devleti yıkılırken Ermeniler, Emevîlerin sundukları imkânlarla ve aynı zamanda Emevîlerin bir tür denetim kolu olarak, Kafkas Albanyası'na ve özellikle de Albanya'nın bir parçası olan Karabağ topraklarına, ilk defa bir topluluk olarak yerleştirilmişlerdi. Karabağ'daki bu ilk Ermeni yerleşimcilerin sayısı, o dönemde elbette azdı, çünkü daha çok Emevîlerin, Ermenileri ödüllendirmesi niteliğinde gerçekleşen bir yerleşimdi. Sonradan burada giderek sayıları artmıştır, ama Araplar çekilince bölgedeki Ermenilerin bir kısmı da çekilmiş, orada kalanlar ise Türk yönetimleri altında yaşamayı sürdürmüşlerdir (Kürkçüoğlu, 128-129, Bozan, 2014: 66-67). Anadolu'daki Ermenilerse, Doğu Roma'yla ilişkilerini güçlendirip onlara vasal olarak bağlanmışlardır. Ancak 1071'den sonra Büyük Selçuklular, Doğu Roma'ya bağlı bütün Ermeni prensliklerini yönetimleri altına almışlar ve Selçuklu Devleti'nin vasalı yapmışlardır.

> *1441 yılında, Azerbaycan Karakoyunlu Devleti Hükümdarı Cihan Şah, Ermeni Katağikosluk Merkezi'ni, Kilikya (Çukurova)'nın Sis (Kozan) kentinden, Azerbaycanlıların "Üç Müezzin" dedikleri önceden Albanya Manastırı olan Üç-Kilise Manastırı'na taşımıştır. Karakoyunlu Hükümdarı Cihan Şah'ın izni ve hatta Alban Patrikhanesi'nin de onayı ile Ermeni Monofizit din adamlarına, Üç-Kilise'ye yerleşme hakkı tanınmıştır (Mehdiyev, 2015: 64).*

Kadim Alban Türk kültürünün hatırası olan Üç Kilise / Üç Müezzin,[3] henüz bölgeye yeni taşınan Ermeni Monofizit din adamlarınca ibadet yeri olarak kullanılmaya başlanmış-

---

[2] 1370 yılında ilk olarak Karakoyunlu beyliği doğmuş, 1380-1389'da merkezi Van şehri olan Karakoyunlu feodal hâkimiyeti kurulmuş ve 1410 tarihinde ise devletleşmiştir. Daha sonra da, bu üç merkezî devletin biri yıkılırken diğeri kurulmuştur.

[3] Ortaçağ'da da bu mabedin adı "Üç Kilise" olarak verilmiştir (Matenadaran Fars Belgeleri, 1959: 592; Mehdiyev, 2015: 64).

tır. Bu dönemde Hıristiyan Alban ve Kıpçakların yaşayan nesilleri, kendi Patrikhanelerini kullanmaya devam etmişlerdir. 15. Yüzyılda Albanların Üç Kilise'sine yerleşen Ermeniler, sonraki çağlarda burada kök salmaya başlayınca, Albanların birer kadim sanat tarihi eseri olan 8. Yüzyıldan kalma mabetlerini de yüzyıllar sonra tekrar tahrip etmişler, yazıları bir kez daha tahrif etmişler ve Üç Kilise'ye *Ecmiyadzin Kilisesi* adını vermişlerdir. Üstelik Ermeniler, *Ecmiyadzin Kilisesi* Albanlardan değil de; sanki kendi atalarının tarihinden kalmış gibi davranmışlar, hatta tarihî binayı yenilemişlerdir. Kendilerine asırlardır bir vatan arayan Ermeniler, bu gücü bu kez Araplar yerine Ruslar'dan almışlar, fakat zayıflayan Azerbaycan yönetimleri, Rus gücü karşısında çaresiz kalmıştır. 19. Yüzyıla gelindiğinde, Rusların büyük algı operasyonları devreye girmiş ve artık sözde Yukarı Karabağlı sayılan Ermeniler, tüm dünyaya bir de "ilk Hıristiyan halk" olarak bildirilmiş, Türklerin kadim vatanı olan Karabağ, sözde 'Ermenilerin kadim vatanı' imiş gibi dünyaya tanıtılmıştır. Bu büyük Tarih hırsızlığı, sözüm ona tarihî bir gerçekmiş gibi, önce Ermeniler ve Ruslar, sonra da Batılı emperyalistlerce kabul edilmiştir.

1.KARABAĞ'DA KADİM TARİHİN SAHİPSİZLİĞİ VE "EŞİ GÖRÜLMEMİŞ TARİH HIRSIZLIĞI"

Son derece karmaşık bir konu olan Ermeni meselesi, aslında 8. Yüzyıldan beri tek bir noktada düğümlenir; bu nokta da Türk gücünü kırma ve böylece Türk varlığını yok ederek, Türk topraklarını ve zenginliğini ele geçirip, sözde güçlü devlet olma planıdır. Ermeniler, bu planın gerçekleşmesi için, özellikle son 300 yıldır, önce Ruslar ve sonra Batılı emperyalistler adına, vekâleten büyük sorumluluk üstlenmişlerdir. Diğer taraftan Ermeniler Türk vatanları üzerinde, hararetle uygulamaya giriştikleri bu planı, sadece başka güçler adına vekâleten değil, kendi devletleşme formülleri olduğuna duydukları inançla, kendileri adına da tatbik etmeye kalkışmışlardır. Bu tarihî plan, uzun erimli siyasî-askerî-iktisadî beklentilerin, stratejik bir temelde yapılandırılmasını ifade eder. Bu da Büyük Selçuklu Devleti (1038-1157)'nin yıkılmasını fırsat bilen ve Büyük Selçukluların ardından zamanla ortaya çıkan Türk Devletleri'ni, Beyliklerini, Hanlıklarını kontrol altında tutmak isteyen Batılı Hıristiyan güçler ile özellikle yıkılan Doğu Roma İmparatorluğu (395-1453)'nun ve yine yıkılan Altın Orda Türk Devleti (1242-1502)'nin, sözde devamı olduğunu iddia eden Rus iktidarlarının [*Moskova Knezliği (1340-1547), Rus Çarlığı (1547-1721) ve Rus İmparatorluğu (1721-1917)*] uzun erimli amaç ve projelerine dayanır. Ruslar, Doğu Romalılar ve Batılı Hıristiyan güçler, yıkılan Büyük Selçukluların ardından, hâlâ genişleyip güçlenmekte olan Müslüman Oğuz Türkleri ile Orta Asya'dan akın akın gelen Türk boylarını birbirinden koparmayı ve Müslüman Türk gücünün önünü kesmeyi, böylece Türk yurtlarını teker teker ele geçirmeyi hedeflemişlerdir.

Ermeni din adamlarının, Cihan Şah tarafından 1441 yılında İrevan yakınındaki Üç Kilise'ye, Kilikya'dan getirilip yerleştirilmesinden sadece on iki yıl sonra, Fatih Sultan Mehmed tarafından İstanbul'un alınıp, Doğu Roma İmparatorluğu'nun yıkılması gerçekleşmiştir. Bir çağ kapatıp, yeni bir çağ açan bu büyük olayın şoku altındaki Ruslar, bundan sonraki çağlarda, stratejik planlarını uygulamaya girişmişlerdir. Koyu bir Doğu Ortodoksu olan Ruslar, Türk varlığına, Türk gücüne karşı bilenmişler ve giderek gerçekten de Türk gücünü kırıp, Türk topraklarını ele geçirerek büyümeye başlamışlardır. Tarihte 15. Yüzyılın ortalarına kadar, henüz bir arada bile olamayan Rus knezlikleri ve dağınık haldeki Rus toplulukları,

1462 yılında Moskova Büyük Knezi olan III. İvan'ın liderliğinde birleşmişler ve devletleşmişlerdir (Kurat, 1987: 131). Ruslar arasında Büyük İvan lâkabıyla bilinen III. İvan Vasilyeviç (1440-1505), Rus Knezliğini "Altın Orda Devleti'nin bir vasalı" olmaktan kurtarmış ve Rusları birleştirip devletleştirmiştir. Batılılar tarafından da son Bizans İmparatoru XI. Konstantinos'un yeğeni olan Zoi Palaiologina ile evlendirilmiştir. Böylece III. İvan hem Altın Orda'nın hem de Bizans'ın varisi olduğunu öne sürmüştür (Yılmaz ve Bahrevskiy, 2017: 28-29). Bu da Üçüncü Roma'nın, artık Moskova olduğu görüşünü öne çıkarmakla kalmamış; aynı zamanda Doğu ve Batı yönetimlerine, Türklere karşı birlikte hareket etme kararlılığı getirmiştir.[4] Nitekim Kafkasya'nın Türksüzleştirilme projesinde ve daha ötesi Osmanlı Devleti'nin yıkılışında, Rus-İngiliz-Fransız dayanışması önemli rol oynamıştır. İstanbul'un alınışından sonra, hem Batılıların hem de Rusların ortak beklentisi uyarınca, Kafkaslarda Türklere karşı bir manevra karakolu ve tampon bölge olması düşünülen, üstelik bizzat Türkler, yani Cihan Şah tarafından iyi niyetle Ermeni din adamlarına açılmış olan *Ecmiyadzin Kilisesi* aracılığıyla, güçlü ve güdümlü bir Hıristiyan birliği oluşturulması süreci başlatmışlardır. Aynı zamanda bu plana uygun olarak, Moskova'nın kapıları ve imkânları da Ermenilere açılmıştır. Sonraki çağlarda Ruslar, İngilizler ve Ermeni liderler arkası kesilmez bir biçimde, toplayabildikleri kadar çok Ermeni'yi göç ettirerek burada toplamışlardır. İrevan yakınındaki Ecmiyadzin'e ve civarına getirilen Ermeniler Asur, Urartu, Pers, Sasani, Makedon, Emevî ve Doğu Roma bakiyesi oldukları gibi, Büyük Selçuklu İmparatorluğu ile Karakoyunlu Devleti'nin de bakiyesi idiler, ama ayrıca Osmanlı ve İran'ın tebaası durumundaydılar. Günümüzdeki Ermeniler, Ecmiyadzin'in bulunduğu toprakların, Urartular tarafından atalarına verildiğini söyleseler de öne attıkları bu iddia bütünüyle gerçek dışıdır. Her şeyden önce, Urartular Kafkasya'yı işgal, ilhâk veya fethetmemişlerdir. Burası tarihte hiçbir zaman Urartu toprağı olmamıştır. Arkeolojik buluntulara göre, Karabağ insanlığın ilk yerleşim yerlerinden biri olup, birçok uygarlığı barındırmış olan ve Sakaların/İskitlerin öncesine kadar eski tarihe uzanan kadim Türk toprakları idi. Ermenilerse, ilk kez Emevîler aracılığıyla 8. Yüzyılda buraya gelmişlerdir. 15. Yüzyıldan sonra da farklı coğrafyalardan ayrı ayrı toplanarak Güney Kafkasya'ya yerleştirilmişlerdir. "Buraya yeni getirilen Ermeni göçmenlerin, önceleri birbirlerinin dillerini bile anlamadıkları kayıtlıdır" (Zelenskiy, 1886: 10; Mehdiyev, 2015: 43).

Ecmiyadzin etrafına yerleşen Ermeniler, 19. Yüzyılda bu bölgede giderek çoğalmışlar ve Rusların yönlendirmesi ile ilginç bir öykü oluşturarak, Hıristiyan dünyasını muazzam bir etki altında bırakmışlardır. Bu öyküye göre, aslında 1441 yılında inşasını yeniledikleri Üç Kilise Manastırı/Ecmiyazin Kilisesi, "güya bizzat 'İsa Peygamber'den talimat alan' Aziz Aydınlatıcı Grigor/Krikor (Grigor Lusavoriç) tarafından 4. Yüzyılın başlarında yapılmış" (Werth, 2012: 37). Yine güya 'Ermenilerin ilk Ecmiyadzin Kilisesi yıkıldığı için, 1441'de

---

[4] Öte yandan birbiriyle anlaşamayan Türk Hanları da âdeta Rusların yavan ekmeğine yağ sürmüş, hatta kaymak ve bal sürmüştür. Şöyle ki; "Sibir Hanı ile Kırım Hanı, Altın Orda Hanı'na düşmanlık duyuyor, Rus knezlerine yakınlaşıyordu. Sibir Hanı ile Kırım Hanı'nın gönderdiği adamlar, Altın Orda Hanı Seyit Ahmet Han'ı çadırında öldürdüler. Han'ın ölümünden sonra oğulları arasındaki iktidar mücadeleleri ve Kırım Hanı'nın müdahaleleri, Altın Orda'nın bir kuvvet olmaktan çıkmasına sebep oldu. Bunun en mühim neticesi de Moskova Knezliği ve ona bağlı diğer Rus ülkelerinin Altın Orda tabiiyetinden çıkması oldu. Bu suretle 1480 yılının, savaş olmadan biten sefer, yani Rusya'nın kendiliğinden Moğol-Türk hâkimiyetinden kurtulmasına imkân verdi. 1480 yılı, Rusya'da Türk hâkimiyetinin bitişi olarak tarihe geçmiştir" (Kurat, 1987: 137-138). Bu olaydan sonra, III. İvan'ın adı "Büyük İvan" olmuştur.

yeniden yapılmış.' Oysa tarihî gerçeklere baktığımızda; 4. Yüzyılda, Ermeniler henüz Karabağ'a gelmemişlerdi. İlk defa 8. Yüzyılda geldiler; ama Emevî ordusu içinde "süvari birliği" olarak ve kadim Kafkas Albanya Türk Devleti'ni, Emevîler adına yok etmek üzere gelmişlerdi. Tarihteki Kafkasya Albanyası'nın günümüzün Balkan Albanyası ile bir ilgisi yoktur. Kafkas Albanyası Hıristiyan Türk devleti idi.

705 yılı itibarıyla, doğuda Hazar Denizi ve batıda İberya (şimdiki Gürcistan) arasındaki bölgeye, kuzeyde Dağıstan ve güneyde Aras nehrine denk gelen, yani günümüzde Azerbaycan, Ermenistan ve Doğu Gürcistan'ı oluşturan geniş coğrafyaya yerleşmiş olan Albanya Devleti, Ermeni destekli Arap orduları tarafından katliâm ve kıyımlarla ele geçirdi. Bu dönemde Emevî ordusu içinde Albanya'ya giren Ermeniler de Emevîlere yaptıkları 'hizmetlerinin' karşılığında, ödül olarak Karabağ'a yerleşme hakkı elde ettiler; hatta Emevîler, Ermenilere Gregoryen kilisesini kurma hakkını da tanıdılar. Ancak Gregoryen Kilisesi'nin kurulması üzerine, Albanların ülkeleri işgal edilmiş ve çoğu kılıçtan geçirilmiş olsa da sağ kalanların sahiplendiği, *Diofizit Apostolik Alban Kilisesi* ile Ermeni *Monofizit Gregoryen Kilisesi* arasında bir mezhep mücadelesi başladı. Bu mücadelede Emevîleri, Alban kilisesine karşı kışkırtan Gregoryen Katağikosu Yelia (İlya)'nın çok kötü bir etkisi oldu. Gregoryen Katağikosu Yelia, Apostolik/Havarî Hıristiyanlığını istemiyor, tam tersine Albanya'daki bütün Hıristiyanların tek otoritesi olmak istiyordu. Gregoryen Katağikosu Yelia, Halife Abdülmelik'ten bir takım Alban din merkezlerinin kendi otoritesine bağlanmasını talep etti. Yelia, Halife Abdülmelik'e yazdığı bir mektupta, Ermenilerin Halife'ye olan bağlılığını bildirdikten sonra, kendisiyle aynı dine bağlı olduğunu belirttiği Alban Patriği'nin, Doğu Roma İmparatoru ile gizli bir anlaşma yaptığını, Albanya'da dinî ayinlerde Doğu Roma İmparatoru'na dua edildiğini ve Alban Patriği'nin herkesi, Doğu Roma İmparatoru ile birlik olmaya çağırdığını ifade etti. Alban Patriği'nin bu faaliyetlerine, Alban Hanedan üyeleri arasından da taraftar bulduğunu iddia eden Yelia, Halife'den Apostolik Albanları cezalandırmasını istedi. Halife de cevaben yazdığı mesajda, otoritesine karşı ayaklanan Diofizit Albanlar'ı, Monofizit Gregoryen Kilisesi'ne bağlamak için çok kalabalık bir ordu gönderdiğini ve âsileri Katağikos Yelia'nın gözleri önünde cezalandıracağını belirtti. Gerçekten de gelen Emevî ordusunun desteği altında, Albanya'nın başkenti Berde'ye giren Yelia, bağımsızlık taraftarlarını katletmekle kalmamış, Alban dini kaynaklarını da bizzat yok ettirmiştir. Bunlarla yetinmeyen Yelia, hayatta kalan Alban ruhbanlarından sonsuza kadar, Gregoryen Monofizit Katağikosluğu'na bağlı kalacaklarına dair yazılı bir belge almıştır. Yelia'nın emriyle son Alban Patriği olan Nerses Bakur (686-705) da idam edilmiştir. Ermeni Katağikosu'nun sergilediği bu entrikalar ve kötülükler sebebiyle Emevîler, Albanların egemenliğine ve hatta bütün vasallık haklarına son vermiştir. Albanlar bundan sonra bir daha devlet olamamıştır (Kalafat, 2012: 124-126 ve Kürkçüoğlu, 128-129; Bozan, 2014: 66-67). Kıyımdan sağ kalan Albanlar, sonraki tarihte Karabağ'daki Türk devletlerine bağlı Hıristiyan Türk birliği olarak yaşamışlardır. Ermeniler ise Emevîlerden sonra Abbasîler zamanında da Araplara olan bağlılıklarından dolayı ödüllendirilmişler ve Doğu Anadolu'daki vasal krallıkları tanınmıştır. Fakat *Vaspurakan Ermeni Krallığı*, Arapların yarı vasalı olmaktan kurtulamamıştır ve başka hiçbir devlet tarafından da tanınmamıştır. Üstelik sonradan Doğu Roma ile yakın ilişkiler kurmuşlar ve Araplara ihanet etmişlerdir. Araplar Güney Kafkasya'dan çekilince, Ermeniler buradaki güçlerini kaybetmiş, bazıları Doğu Anadolu'ya dönmüş, kalanlar ise Albanların içinde yaşamıştır. Anadolu Ermenileri,

yarı egemen olan Vaspurakan da dahil, tamamen Doğu Roma'nın vasalı haline gelmişler ve sonraki dönemde tekrar Kilikya'ya sürgün edilmişlerdir. Ama Selçukluların tarih sahnesine çıkması, Ermenilere yeniden fırsat kapılarının açılmasını sağlamıştır.

Burada şu bilgiyi vermek gerekir; Emevîlerden önce Batı Romalılar, Sasaniler ve Doğu Romalılar da Albanya'ya saldırmışlar, hatta zaman zaman işgal etmişlerdir. Üstelik Albanları, Sasaniler Zerdüştlüğe çekmeye çalışırken, Doğu Romalılar yayılan Hıristiyanlığı engellemeye çalışmışlardır. Öte yandan kimi zamanlar, Albanlar vasal konuma düşmüşlerdir, ancak yaptıkları savaşlarla ve mücadelelerle egemenliklerini geri kazanmayı başarmışlardır (Sadık, 2022: 32-23). Albanlar, tarihleri boyunca Emevîlere kadar, hiç devletsiz kalmamışlardır. Bu konuda özellikle Alban lideri Cevanşir (642-681) çok büyük mücadeleler vermiş ve kazandığı zaferlerle, devletin egemenliğini tekrar sağlamıştır. Ne var ki, Doğu Roma yanlısı derebeylerce katledilmiştir. İşte Cevanşir'in kaybının yaşandığı bu iktidar boşluğu sırasında, Emevîler Albanya'ya saldırmış ve işgal edip, Albanya devletinin egemenliğini feshetmiştir. Bu duruma kızan Hazar Türkleri Kağanı, büyük bir ordu ile Araplara savaş açmış ve Albanya'ya girmeyi başarmıştır. Araplar, sonradan toparlanmışlar ve Hazarlara karşı savaş açmışlardır. Araplar, Hazarları Albanya'dan çıkarmaya muvaffak olmuştur. Sonrasında Hazar Kağanı'nın iki oğlu öldürülünce, Hazarlar da Emevîlerle anlaşmaya mecbur kalmıştır (Sadık, 2022: 35-36). Bundan sonra artık Emevî yönetimi Albanya'ya yerleşmiş, hatta Azerbaycan'ın tamamı Araplarca ele geçirilmiştir. Arap Hilafeti dönemindeki Azerbaycan idarî sistemi, Emevîler zamanında 5, Abbasîler zamanında ise 14 Emirliğe bölünmüş, bütün Azerbaycan Araplarca yönetilmiş ve üstelik Araplara çok ağır vergi ödemişlerdir. Ama Emirlik yönetimi Türkler tarafından asla kabullenilmemiş olup, bu süreçte Azerbaycan'da tam 15 büyük isyan çıkarılmıştır. Bununla beraber Azerbaycan'daki Türk birliği artık siyaseten dağılmış, ayrı ayrı feodal yerel yönetimler ortaya çıkmıştır. Bunlar Şirvanşahlar, Şeddadîler, Saciler, Salariler ve Revvaddiler devletleridir. 1054 yılından sonra ise bütün Azerbaycan, Büyük Selçuklular›ın egemenliği altında yeniden birleşmiştir (Sadık, 2022: 37-46). [5]

Bu tarihî gerçeklerden hareketle çok açıktır ki; Ermeniler, Kafkasya'da ve elbette şimdiki Karabağ'da var olduklarını iddia ettikleri 4. Yüzyılda, yerleşik bir topluluk olarak burada bulunmuyorlardı. İddia ettikleri bu tarihî varsayım; Ermenilerin sahiplenmeye çalıştığı, hatta sahiplendiği Albanların tarihidir. Ermeniler, o çağda, yani 4. yüzyılda Roma İmparatorluğu'na bağlı yerel gruplar halinde ve Anadolu'da birçok yerde dağınık küçük gruplar veya vasal topluluklar biçiminde yaşıyorlardı. Dağınık hâldeki Ermeni topluluklarının başlarında ise "prens" veya "kral" adını verdikleri "vasal derebeyleri" bulunuyordu, kendilerinin kurduğu ve yönettiği egemen bir devlet örgütüne sahip değillerdi. Kendi egemen devletleri olmadığı, ancak vasal bir yönetim hakları bulunduğu için, toprakları da hangi devletin egemenliğinde yaşıyorlarsa, o devletin toprağı idi, yani Ermenilerin kendilerinin olan bağımsız bir devletleri, ülkeleri ve toprakları yoktu. O dönemde Roma İmparatorluğu içinde Hıristiyan olmaksa henüz yasaktı ve çok ağır ceza verilen bir suçtu. Ermeniler, Roma'nın vasalı olduklarından, hiçbir inanç hakları bulunmuyordu. Bu nedenle de Ermenilerin, Hıristiyanlığı serbest bırakan I. Konstantin'in 306'daki iktidarına kadar, Hıristiyan olduklarının ileri sürülmesi mümkün değildir. Roma'nın ilk Hıristiyanları bile, İmparator I.

---

[5] Sonrası Azerbaycan'ın genel tarihidir: Büyük Selçuklular, Atabeyler, Harzemşahlar, Moğol istilaları, Timur seferleri, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Safevîler, Hanlık Devletleri, Osmanlı-Rus-İran müdahaleleri, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, Azerbaycan Sovyeti ve Azerbaycan Cumhuriyeti.

Konstantin'e kadar, Anadolu'daki yer altı şehirlerinde ve mağaralarda kaçak yaşamışlardır. Buna karşın Albanlar ise Hıristiyan bir devlet kurup, Roma'dan ayrı "egemen" bir siyasî düzen oluşturmuşlar, bölgedeki bütün kabile, etnik yapı ve toplulukları da kendi hâkimiyetleri altında toplamışlardı. Kafkas Alban Devleti, Türklerin çok kabileli ve çok lehçeli bir devleti olmakla birlikte, ülkedeki dil Türk diliydi. Üstelik "İlk Hıristiyan Devlet" olarak, erken Hıristiyanlık döneminde bile, Albanya'yı ve onun bir parçası olan Karabağ'ı kiliselerle donatmışlardı. Hıristiyanlığı devlet dini olarak resmen kabul etmişler ve sistemli bir Hıristiyan Türk kültürü oluşturmuşlardı. M.Ö. 4. Yüzyıldan başlayarak M.S. 8. Yüzyılda, Emevi-Ermeni işbirliği ile ortadan kaldırılıncaya kadar, zaman zaman vasal olsalar da çoğunlukla egemen bir devletli düzene sahip olan Hıristiyan Türk Devleti ve aynı zamanda dünyadaki öncü Hıristiyan Devleti idiler.[6]

Demek ki, Ermenilerin Karabağ'daki kitlesel yerleşimleri, üç tarihî aşamada gerçekleşmiştir: Karabağ'a ilk toplu yerleşimleri, 8. Yüzyıldaki Emevî işgali sonrasında, Araplara yardımlarına karşılık ödüllendirilme biçiminde olmuştur. ikinci yerleşimleri, 15. Yüzyılda, yani 1441 yılında Üç Kilise'ye, Cihan Şah tarafından Kilikya'daki din adamlarının kabul edilmesi ile başlamıştır. Asıl olaraksa, 18. ve 19. Yüzyıllarda Rusların müdahalesi ile İran, Anadolu ve Rusya'dan kitleler halinde Güney Kafkasya'ya göç ettirilmeleriyle gerçekleşmiştir.

Bu uzun tarihî süreçte, İstanbul'un Türkler tarafından 1453'teki fethi sonrasında, eski bir Türk vasalı, yani yıktıkları Altın Orda'nın vasalı olan Ruslar, daha henüz bir Knezlik olsalar da sözde Doğu Roma'nın mirasçısı olduklarını iddia ederek, Türklere karşı düşmanca bir tutum içine girmiştir. İstanbul'un kaybının aczi ve kini altına giren Ortodoks Ruslar, Türk yurtlarına gözlerini dikmiştir. İlk olarak Kazan ve Kırım'ın ele geçirilmesinin ardından, Kafkasların ele geçirilmesi projesini geliştirdiler. Bu proje, Güney Kafkasya'nın ele geçirilmesi için, öncelikle bölgenin Ermenileştirilerek Türksüzleştirilmesi gerektiğine dair bir siyasî anlayışı temsil ediyordu. Nitekim Karabağ'ın Ermenileştirilmesine dönük bu stratejik projeyi, "İmparatorluk" kurduktan sonra da hiçbir tereddüt yaşamadan uygulamaya almışlardır. İstanbul'un alınışından 99 sene sonra, 1552'de Kazan Hanlığı'nı ele geçiren Ruslar, Knezlikten İmparatorluğa geçtiler. 1547'de kurulan Rusya İmparatorluğu da aynı hedefe kenetlendi ve gözünü Türk topraklarına dikmeye devam etti. Özellikle 1721'den sonraki Rus İmparatorluğu'nun başlıca hedefi, Güney Kafkasya'nın Ruslaştırılması ve Hazar Denizi kıyılarının tamamen ele geçirilmesi oldu. Bu siyasî stratejik plan uyarınca, Ermenilerin Ruslar adına bölgedeki *vekâleten* varlığı çok önemli hale geldi. Zira Karabağ'ın önce Ermenileştirilmesi, sonraki asıl hedef olan Ruslaştırılmasını kolaylaştıracaktı ve bu da Ruslara bir kez daha Türk yurtları üzerinde 'sefersiz zafer' sağlayacaktı. Bu aşamada Ermenilerin kitleler halinde Güney Kafkasya'da toplanması, tamamen bir siyasi planlama dâhilinde Rusya tarafından hayata geçirildi. Rus otoriteler, 18. Yüzyıldan itibaren büyümek, sıcak denizlere açılmak ve asıl olarak da Rusya'nın yayılmacı siyasî amacını gerçekleştir-

---

[6] Kadim Alban Kiliselerini ve yıkılanların da, şimdiye kalan kalıntılarını açıklayan Azerbaycanlı bilim insanlarını, Ermeni siteleri ve medyası, kadim binaların üzerindeki Ermenice yazıyı göstererek "Türkler, Ermenice "Ermeni Kilisesi" yazan kiliseye bile, Alban kilisesi diyorlar" diye eleştirmiş ve bunun gülünç olduğunu öne sürmüştür. Oysa asıl ironik olan, kadim Alban kiliseleri üzerine Ermenice yazı kazıyarak, tarihîn ve insanlığın kandırılmaya çalışılmasıdır. Tıpkı 7. Yüzyılda yaşayan Alban yazarın kitabının, 19. Yüzyılda Ermenice'ye çevrilip, sonra da bu kitabın Albanca orijinalinin yok edilmesi ve ardından yazarın, kitabını Ermenice yazdığının savunulması gibi gülünçtür; kitaba Ermeni tarihi ile ilgili eklemelerin yapıldığı da açıkça anlaşılmaktadır (Mosey Kalankatlı (900- ?), Alban Tarihi).

mek için, hiç değişmeyen bir strateji içinde Gregoryen Ermenileri, Türklere karşı bölgeye *vekâleten* yerleştirip kullanmaya başladılar. Bu doğrultuda Ecmiyadzin Kilisesi'ne, önemli bir stratejik mevzi olması nedeniyle Hıristiyan Dünyası önünde aşırı değer kazandırdılar.

Ecmiyadzin Kilisesi, gerçekte Ermenilerin iddia ettikleri gibi, insanlık tarihinin ilk Hıristiyan kilisesi olmayıp, Müslüman Türklerin Üç Müezzin adını verdikleri, üçlü yapıdaki kadim Hıristiyan Türklerin, yani Alban ve Kıpçakların kilisesi idi. Rus yönetiminin yenilenen Ecmiyadzin Kilisesi'nden beklediği, Türkleri birbirinden ayırması ve Müslüman Türk gücünü kırması, bir çeşit Çin Seddi olması, böylece büyüyen Türk gücüne karşı Kafkasya'da kurulan bir ön-karargâh, hatta bir manevra merkezi rolü oynamasıydı. Aynı zamanda Ermeni birliğinin gerçekleşmesini sağlayacak olan "Kilise-Toplum" modelinin oluşturulmasının da sembolü olarak görülmüştü. Ecmiyadzin Kilisesi, Rus İmparatorluğu'nun İran'daki, Azerbaycan'daki ve İstanbul'daki Türk iktidarlarını etkisizleştirmek, mümkünse yok etmek için uyguladığı yayılmacı siyasetin proje merkezi olarak düşünülmüştü. Ancak Ruslar, her bölge için kendine özgü bir planlama yapsa da aslında, Türk devletlerini ve Türk yurtlarını birbirinden ayırmıyor, kimine daha korumacı, kimine daha zalimce yanaşmıyordu; Türk liderleri birbirleriyle çatıştığında III. İvan'dan beri, bu gerilimli durumu kızıştırıyor ve bundan siyasî olarak yararlanmaya bakıyordu.[7] Osmanlı Devleti, Azerbaycan, Türkistan, Balkanlar diye bir ayrım yapmadan bütün Türk topraklarını, özellikle de İstanbul Boğazı'nı elde etmek istiyordu. Bu bakımdan daha II. Yekaterina döneminde (1762-1796), Türklerin siyaseten hâkim oldukları yerleri (*Lehistan gibi*) ve doğrudan Türk toprağı olan yerleri (*Kırım-Kazan gibi*) ele geçirmek, Türklerin siyasî ve askerî gücünü her yerde zayıflatmak, olabildiğince yok etmek, giderek Rusya'nın temel doktriner siyaseti ve uzun erimli hedefi haline geldi.

Konuyu, zorunlu olarak geriye dönük bir yaklaşımla incelemek gerektiğine göre; burada biraz daha kilise meselesini ele almak ufuk açıcı olacaktır: Ermenilerin, dünyadaki ilk Hıristiyan kilisesinin sözde Ecmiyadzin Kilisesi olduğu iddiasına karşın, Doğu Roma İmparatoru I. Konstantin'in Hıristiyanlığı serbest bırakmasına dayanarak, 330'lu yıllardan itibaren dünyadaki ilk Hıristiyan kiliselerinin Anadolu'da yapıldığı kayıtlıdır; hatta İmparator'un annesi İmparatoriçe Helena'nın, Roma'da Hıristiyanlığın serbest bırakılmasından üç yıl önce 327'de, ilk Hıristiyan kilisesini Konya'da inşa ettirdiği kabul edilmektedir. Ama elbette bu bilgi doğru bir bilgi değildir;[8] çünkü önde değinildiği gibi, tarihte Doğu Roma İmparatorluğu'ndan tamamen ayrı olarak, Kafkas Albanyası'nda Türk soylular tarafından bir Hıristiyan egemen devlet kurulmuş ve güçlü bir erken Hıristiyanlık dönemi zaten yaşanmıştır. Her ne kadar Batı Roma'nın ve Doğu Roma'nın ağır baskısı altına alınmış, hatta zaman

7 "III. İvan, Altın Orda ile Litvanya-Lehistan'a karşı, Kırım Hanlığı'nda gayet kıymetli bir müttefik buldu. Mengligeray Han, Moskova Knezi'nin vefakâr bir dostu oldu. Kırım hanları, altın Orda Devleti'ne ait bütün saha üzerinde hâkimiyet iddia ettiklerinden ve Seyit Ahmet Han'ı amansız bir düşman bildiklerinden, Seyit Ahmet han'ı kuvvetten düşürmek ve büsbütün ortadan kaldırmak için, Moskova Knezi ile dost olmayı, ona yardım etmeyi ilkesel olarak kabul ettiler…. Oysa Seyit Ahmet Han, Moskova Knezliği'nin kuvvetlenmesine mani olmak ve Rusların, Altın Orda'ya tâbi bir durumda kalmalarına gayret ediyordu" (Kurat, 1987: 134-135).

8 Ali Canip Olgunlu, "Ayasofya – Karadaki En Büyük Yelkenli" (2021) adlı kitabında, dünyadaki ilk kilisenin, 327'de yapılan Konya'daki *Azize Helena Kilisesi* olduğunu, ilk kiliselerin Efes, İzmir, Bergama, Akhisar, Salihli, Alaşehir ve Denizli'de açıldığını yazmıştır. Olgunlu, dünyanın en eski *kenise* yani ilk gizli toplantı kilisesinin ise Antakya'daki *Saint Pierre* olduğunu belirtmiştir. Ama bu bilgi eksiktir, hatta yanlıştır; çünkü ilk kiliseler olan Alban-Kıpçak kiliseleri hiç incelenmemiştir.

zaman vasallaştırılmış olsalar da Albanlar, Hıristiyanlığı Roma'dan önce desteklemişlerdir. Tarihte Hıristiyanlığı resmî bir din olarak benimseyen ilk devlet, *Apostolik /Havarî* inancına bağlı Diofizit Hıristiyan olan Albanya Türk Devleti olmuştur. Bu tarihî gerçeklere rağmen, Türk menşeli Hıristiyan Albanya Devleti'nin yıkılmasının, sonraki çağlarda önemsenmeyip göz ardı edilmesinin sebep olduğu "üç tarihî olgu" bulunmaktadır:

Birincisi; dünyanın ilk Hıristiyan Devleti gibi, ilk Kilisesinin de Ermenilere değil, gerçekte *Türklere ait olduğu ve Kafkasya'da inşa edildiği* hakikâtinin üstü örtülmüş, böylece tüm insanlık gibi, Tarih Bilimi de yanlışa saptırılmıştır;

İkincisi; 19. Yüzyılda Ermenilerce "ilk kilise" olarak lanse edilen *Ecmiyadzin Kilisesi* öyküsü, sahte bir imaj-değer olarak dünyaya yerleştirilmiştir; çünkü 1836 yılında Albanların kadim *Apostolik/Havarî Kilisesi,* Ruslar tarafından lağvedilerek, Albanlar çok daha sonra kurulan ve bir Gregoryen Kilisesi olan Ecmiyadzin Kilisesi yönetimi altına alınmıştır. Üstelik Diofizit Apostolikliğin, yani Albanya Havarîliğinin tarihi, sözde Monofizit Gregoryenliğin tarihi imiş gibi, bütün dünyaya kasten yanlış tanıtılmıştır, sözde iki kilise birleştirilmiştir. Oysa Albanların Kilisesi Diofizit Apostolik'ti ve Hıristiyanlığın Kutsal Havarîlerine "doğrudan bağlılığın" temsili idi. İlk Havarilerin ve bu Havarilerin öğrencilerinin bazıları, Kudüs'ten Albanya'ya gizlice gelerek, burada ilk Hıristiyan topluluklardan birini oluşturmuşlar ve kadim Türklere de Hıristiyanlığı bizzat tebliğ etmişlerdi. Bir başka ifadeyle, 12 Kutsal Havarîden ve onların öğrencilerinden bazıları (Kutsal Havarîlerin temsilcileri), bizzat Kudüs'ten Kafkas Albanyası'na gelmişler ve İsa Mesih öğretisini Türklere tebliğ ederek, burada bir topluluk kurmuşlardı (Göyüşov, 1984, Kalankatlı, 2006 ve ayrıca www.virtualkarabakh.az). Bazı yazarların iddia ettiği gibi, bu bir misyonerlik faaliyeti değildi, Kutsal Havarîlik Hareketi idi. Bu nedenle kadim Alban mimarisinin en görkemli eserlerinden biri de Ağdere'deki, *Kutsal Havarî Elysee Tapınağı*'dır. Elbette bu kadim kutsal tarihin de Ermenilerle hiçbir ilgisi yoktur. Bu konuda da Rusların ve Ermenilerin, 19. Yüzyılda yaptığı bir Tarih hırsızlığı gerçekleşmiş, Albanların Apostolik olan her şeyi, sonradan gelen Gregoryen Ermenilere mâl edilmiştir. Bu sayede de Ermeniler, Emevîler zamanında tam olarak başaramadıklarını, bu kez Rusların desteği ile 19. Yüzyılda elde etmişlerdir.

Üçüncüsü ise; Hıristiyan ve Musevî Türklere karşı, Ruslardan çok daha önce girişilen Emevî-Ermeni işbirliğinin kurulup tatbik edilmiş olması ve bunun sonucunun Türkler açısından biri Hıristiyan, diğeri görece Musevî iki büyük devlet kaybı ile neticelenmesidir ki; bu gerçekler de tarihte, hatta Türk tarihinde bile, neredeyse hiç yaşanmamış sayılmıştır.

Bu süreçte, Emevîlerin emrindeki Ermeni süvari birlikleri, Albanlara büyük mezalimler yaparken, Emevîlerse Maveraünnehir'e (*Türkistan*) kadar geniş Türk yurtlarını istila etmişler, Hıristiyan Albanya Türk Devleti'nden sonra, görece Musevî olan Hazar Kağanlığı'nı[9] da katliâmlarla ortadan kaldırmışlardır. 8. Yüzyıldaki bu katliamdan sağ kurtularak hâlâ yaşayan Apostolik Albanların din adamları ve Patrikleri de öldürülmüş, kiliseleri ise Gregoryen kilisesine ve Katağikosluğa bağlanmıştır. Oysa aynı yüzyıllarda Türkler, zaten kitleler halinde Müslümanlaşıyorlardı, İslamlaşmaya gönüllü katılımla destek sağlamaya başlamışlardı. Buna rağmen, Kafkaslardaki Emevî ve Ermeni işbirliği, Türklerin yalnız-

[9] Hazar Kağanlığı; 7. ve 11. Yüzyıllarda Hazar Denizi'nin çevresinde, Van Gölü'nden Karadeniz'e, Aral Gölü'nden Macaristan'a ve Kiev'e kadar uzanan geniş topraklarda hüküm sürmüş olan, Türkistan kökenli, Batı Göktürkler'den geldiği öne sürülen Doğu Avrupa Türk Devleti'dir. 6 din, resmî olarak kabul edilmişti, bunlardan biri de Musevîlik idi.

ca devletlerini fizikî olarak yok etmekle kalmamış, aynı zamanda kadim kültürlerini ve çağlar ötesi bir geleceğe uzanacak olan nesillerini de yok etmiştir. Böylece kadim Türk tarihinin, kültürünün ve neslinin tam bin yıl sonra, Rusya destekli Ermenilerce yağmalanmasına ortam hazırlanmıştır. Üstelik Emevîler, “mevalî”[10] idiler ve Arap-soylu olmayan Müslümanlara, sadece köleleri kadar değer veriyorlardı. Bu dönemde Araplar, Müslüman bile olsalar Türklere değer vermiyordu. Arapların mevalî politikası, Abbasîlerde bir müddet daha devam etmiş ve sonra görece kalkmıştır. Bu da Türklerin gücü ve İslâm’a hizmetleri ile başarılmıştır.

19. Yüzyıla gelindiğinde, 17. Yüzyıldan beri kitleler halinde bölgeye getirilip yerleştirilen Ermeniler, atalarının çağlar önce devletlerini yıktıkları ve kılıçtan geçirdikleri Hıristiyan Alban Türklerinin ve Hıristiyan Kıpçak Türklerinin, geride kalıp halen yaşamaya devam eden ve hâlâ Apostolik Hıristiyanlıklarını koruyan nesillerini, bu kez de Rus yönetiminin marifeti ve zoruyla toptan Ermeni olarak hesap etmişlerdir. Bunu haklı bir gerekçeye bağlayabilmek içinse Ruslar, Albanların Apostolik Kilisesini, tıpkı 8. Yüzyılda Emevîlerin yaptığı gibi, bir kez daha Gregoryen Kilisesine bağlamışlardır. Ne var ki, 8. Yüzyılda ölümleri pahasına direnen Albanlar, 19. Yüzyılda buna ses çıkarmamıştır. Ermenilik, soy-kimliğe dayalı olmadığı için, bu ortamda bazı Alban Melikleri ile Kıpçak asiller, dinî inancı milliyetten üstün tutmuşlardır. Ama daha çok da Rusların “Hıristiyan Alban Krallığı” vaadine safça inanarak, Hıristiyanlık hegemonyasına tâbi olmuşlar, bağlı oldukları tarihî Diofizit Apostolik Kilisesi’ne ve Karabağ Hanlık Devleti’ne ihanet etmişlerdir. “Ermeni şovenlerin tesiri altına giren Alban menşeli Karabağ Melikleri (*Hıristiyan Alban Melikleri*), aslında eskisi gibi, yeni bir *Hıristiyan Alban Türk Devleti* kurma hülyasına kapılmışlardı” (Mustafazade, 2014: 204). Oysa artık bu hiç mümkün değildi, ortada sadece büyük bir Rus aldatmacası vardı. Bu çağda bir Alban devleti yoktu ve kurulması da mümkün değildi, sadece hâlâ kadim soy-süren Alban Melikleri/Prensleri bulunuyordu. Albanlar, aynı sülaleden gelen beş ayrı Melik etrafında toplanmışlardı ve Emevî saldırılarından beri asırlardır sığındıkları Karabağ’ın en yüksek yerindeki yaşamlarını, hâlâ Apostolik Hıristiyan inancında, ama Müslüman Karabağ Hanı’na bağlı olarak sürdürüyorlardı.[11]

8. Yüzyıldan asırlar sonra, bu kez de 19. Yüzyılda, Rusların ve Ermeni zenginlerin istekleri ve sahte vaatleri doğrultusunda, Albanya Karabağ’ında bir kez daha Alban ve Kıpçak Hıristiyan Türklerinin kiliseleri, kamu binaları, duvar yazıları ve kitapları, yani tarihî kanıta dayalı kadim belge niteliği olarak var olan ne varsa, hepsinin ortadan kaldırılması, tahrip edilmesi ve hatta yok edilmesi gerçekleşmiştir. Kadim Alban eserleri bir kez daha yıkılmış, yakılmış, kitaplar, yazılar imha edilmiştir. Ancak kadim mabetlerin ve anıtların bazıları ile bir kısmının da kalıntıları günümüze kalmıştır. Kuşkusuz kadim Türklerin kiliselerinin, ma-

[10] Mevalîlik; cahiliye döneminden kalma Arap ırkçılığıdır. Mevalîler, Arap olmayanların Müslümanlığını değerli bulmuyorlardı. Müslüman Türk yönetimleri, Araplara “gerçek” bir Müslüman olduklarını kanıtlamak için çok uğraşmışlardır.

[11] Bu konuda Tofig Mustafazade (2014: 204) şunları yazar: “Dizak, Çilebört, Gülüstan Melikleri, Rusya Çarı’nın ve Gürcü Kartli-Kahetiya Krallığının himayesi altında, Karabağ’da bir “Hıristiyan Türk Devleti” kurma ümidi ile Karabağ Hanı’na karşı çıkmışlardır. St. Peresburg’da bulunan Ermeni İvan Lazarev ve İosif Argutinski de, 1781 yılında Karabağlı Melik Adam ve Melik Beyler hakkında, onlardan “Alban Krallığı tahtının evlatları” olarak bahsetmiş ve Hıristiyan birliğini desteklediklerini, hatta Karabağ Hanı İbrahimhalil Han’a karşı ordu bile gönderdiklerini anlatmış, Karabağ’ı almak maksadı ile II. Yekatarina’ya ve A. V. Suvovor’a da, yardım isteyen birkaç gizli mektup yolladıklarını yazmıştır.”

betlerinin, anıtlarının ve kamusal binalarının bugüne kalabilmiş olan kalıntıları bile; Hıristiyanlaşan Türk boylarının, yerel nüfusla kaynaşarak büyüyen çok kabileli ve doğal olarak da çok lehçeli ve çok şiveli[12] devleti olan Albanya Devleti ile Alban Türklerinin izlerini halen taşımaktadır. Örneğin hâlâ ayakta kalan Alban dinî anıtları ve özellikle manastırlar, Laçın, Kelbecer, Hudavenk, Hocavend, Ağdere, Genceser manastırları ve Kıpçakların Haçın manastırı, son derece önemli delillerdir. Alban Devleti içinde Kıpçak Türkleri de yaşıyordu, aynı soydan gelen Albanlar ile Kıpçaklar arasında ortak yaşam, din birliği ve mimarî benzerliği ile her bakımdan doğal bir uyum bulunuyordu.

Türk topraklarına dönük gizli planların olgunlaşıp açığa çıkması, ancak 19. Yüzyılda gerçekleşebilmiştir. Bu plana göre Ruslar, Alban ve Kıpçakların kalan nesillerini, kadim Ermeni topluluğu saydıkları gibi, Albanların ve Kıpçakların tarihî varlıklarını, kiliselerini, kültürlerini bile, Ermeni kültürü, yani Ermenilerin sözde kadim tarihleri ve kültürleri olarak kabul etmişler ve dünyaya da ettirmişlerdir. Bunu sağlayabilmek için de üstte belirtildiği gibi, aslında çok geç bir tarih olan 1836 yılında, Albanların *Apostol Kilisesi*'ni kapatarak, Alban kiliselerini *Gregoryen Kilisesi*'ne bağlamışlardır. Böylece Ermeniler, bu kez geçmişin ölüm atlılarından farklı olarak, bölgede daha *yeni kurulan bir yerleşik topluluk* oldukları halde; bu topraklarda sanki tarihin derinliklerinde çok önceden yaşanmış olan bir geçmişe sahipmişler gibi, sahte bir kadim tarihe kavuşmuşlardır. Ermeniler, 8. Yüzyılda Emevî süvarileri olarak gelip devletlerini yok ettikleri Hıristiyan Alban Türklerinin bütün fizikî ve manevî varlığının, devletinin, tarihinin, kilisesinin ve antik kültürünün mirası üstüne konmuşlardır. 19. Yüzyılın bu büyük hırsızlık planına göre, hayli ilginç bir öykü ve Rusların propaganda desteğiyle "ilk Hıristiyanlar" imaj-değeri içinde öne çıkarılarak, Hıristiyan dünyasını ve hatta kendi topluluklarını, sahte bir etki altında bırakmışlardır. Ne tuhaftır ki, bu sahteliğin güçlü etkisi bugün halen dünyada devam etmektedir.

Bölgeye, yani Ecmiyadzin civarına kitleler halinde getirilen Ermeniler, Gregoryen mezhebini tamamen ve sadece kendilerine mahsusmuş gibi sahiplendikleri nispette ve sürece, yani bu inanca sonradan mensup olan farklı halkların da hepsini Ermeni'den saymışlar ve bu halkların geçmişlerini, Ermeni geçmişi olarak kabul edip dünyaya sahte bir kimlik-değer olarak yansıtmışlardır. "Ermeni-Ulus inşası tarihinde var olan bu gerçek-dışı durum, Alban-Ermeni kültürel miras ilişkileri itibariyle de görülmektedir. Gregoryen kilisesinin ilk kurucusu ve Kafkasya'da Hıristiyanlığın ilk banisi olma adına Ermeniler, Türk menşeli bir halk olan Albanların kültür mirasını fütursuzca sahiplenmişlerdir" (Kalafat, 2006: 2).[13] Kadim dönemlerde Albanlar tarafından yapılmış olan ve tipik eski Türk mimarisini

[12] Alban Devleti'nde, Türkçenin ve Kafkasya'daki yerli halkların dilinin 26 lehçe ve şivesinin konuşulduğu bilinmektedir; fakat bunu günümüz yazarları 26 soy-kimlik, yani 26 ayrı millet olarak yanlış anlamaktadır. Alban Devleti, Kafkasya'da kurulan ve çok erken bir zamanda, 57 yılında Hıristiyanlık ile tanışmış olan çok kabileli bir Türk devleti idi. Bu kabilelerin başlıcalarını Uti, Gargar, Savd, Sak/Saka, Barsil ve diğer Türk boyları oluşturuyordu. Albanlar, çevredeki diğer Kafkas unsurlarını da kendi hâkimiyetleri altına almışlardı.

[13] Ermeniler, 301 tarihinde kendilerinin Hıristiyanlığı bir devlet dini olarak ilk defa kabul ettiklerini iddia etmektedir. Ancak iddialarının tarihi gerçeklerden uzak olduğu açıktır; çünkü bu tarihlerde katı bir Pagan inancına sahip olan ve Hıristiyanlara karşı çok acımasız bir mücadele yürüten Diocletianus, Roma imparatoruydu. Diocletianus, 303 yılında yayınladığı bir fermanla Hıristiyanlar üzerindeki baskıyı artırmıştır. Bu dönemde Roma İmparatorluğu'nun bir vasalı durumunda olan ve siyasi bağımsızlığı mevcut olmayan Ermeni Prensi Tridat'ın, Hıristiyanlığı resmi din olarak kabul etmesi mümkün değildir. Bu nedenle de, Ermeniler yüzyıllardır Alban dini ve kültürel mirasına karşı, acımasız bir asimilasyon politikasına girişmiş ve Alban mirası üzerinden efsanevi bir Ermeni tarihi yazmaya çalışmışlardır. Günümüzde Azerbaycan'ın tarihî anıtları olan Alban kiliseleri, Erme-

yansıtan sanat tarihi eserlerini ve özellikle Ermeni din adamlarının 1441 yılında ilk kez yerleştirildikleri, ama Ruslar tarafından Türklere karşı bir ön-karakol olarak düşünülen ve Ermenilerin "Kilise-Toplum" inşasının merkezine dönüşen Ecmiyadzin Kilisesi'ni; dünyaya bir de *Tanrı'nın oğlunun indiği yer* olarak tanıtıp, 19. Yüzyılda Hıristiyan dünyada yeni bir imaj-değer patlaması yapmaya çalışmışlar ve bunu gerçekten de yapmışlardır.

> *Alban Apostolikliğinin feshinden sonra, Gregoryen inançlı bütün etnik toplulukların "Hayk" anlamında "Ermeni" olarak kabul edilmiş olmaları sebebiyle, Ermenilerin etnik kökeni hakkında çok farklı ve çelişkili tezler ortaya konmaktadır. Bu da gayet tabiidir, zirâ Ermenilik, bir etnik köken değil, dinsel bir şemsiye kimliğin adıdır. Bundan dolayı da bu yapıyı oluşturan etnik grupların hepsinin etnik kökeni, söz konusu dinsel cemaati oluşturduğu ve homojen olduğu varsayılan etnik grubun kökeni olarak takdim edilmektedir. Ermenilerin etnik kökeni hakkındaki karışıklık, Hayk etnisitesi ile Gregoryen cemaatinin birbirine karıştırılmasından kaynaklanmaktadır* (Sezgin, 2014: 2).

Ruslar, Türk topraklarını ele geçirmek, Azerbaycan Devletlerini ve Osmanlı Devleti'ni yıkabilmek adına, topladıkları Ermeniler sayesinde, güçlü bir Ermenilik merkezi olacağını tasavvur ettikleri *Ecmiyadzin Kilisesi Katağikosu*'nu, yeryüzündeki bütün Ermenilerin lideri olarak dünyaya ilan edip, bölgenin bütün Hıristiyanlarını, özellikle "Apostolik" Alban Kiliselerini de *Gregoryen* olarak göstermişlerdir. Böylece Ermeniler, Ruslar tarafından yürütülen büyük bir imaj çalışması içinde, güçlü bir imaj-değerle dünya önüne çıkarılmıştır. *"İlk Hıristiyan halk* propaganda numarası, halen Ermenilerin tüm dünyadaki en geçerli kart-vizitidir. Onlar bu yönteme, "kadim devlet olma" öyküsüne, var olmalarını garantilemek için başvurmuşlardır. Onlara gerçekten safça inanan veya işlerine böyle geldiği için ses çıkarmayan Hıristiyan dünyasının tam desteğini almayı ve böylece yürüttükleri saldırganlığı da haklı çıkarmayı hedeflemişlerdir (Mehdiyev, 2015: 57).

Rus yönetimi ise 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nı kazandıkları tarihten sonra, giderek Rus İmparatorluğu'nun bir tebaası haline gelen Doğu Ermenilerinin tamamının, Gregoryen Ecmiyadzin Kilisesi'ne bağlanmasını sağlayarak; Osmanlı'da ilk defa "Gregoryen Milleti" adıyla tanımlanan Ermeniler'den, devletli siyasal toplum olmasa bile, yine bir "Kilise-Toplum" inşa etmişler ve çok etnikli "Mezhep-Kimlik" üzerinden bir "Halk-Kimlik" oluşturmuşlardır. *Bu sayede Rus İmparatorluk yönetimi, keza İran'ın ve Türkiye'nin Ermeni topluluklarını etkilemek için, emsalsiz bir araç elde etmiş oldu. Rus İmparatorluğu, Rusya'nın güney sınırlarının ötesindeki etkisini arttırmak amacıyla Katoğikosluğun itibarının desteklenmesi uğruna, 19. Yüzyıl boyunca büyük çaba sarf etti* (Werth, 2012: 35).

19. Yüzyılda yaşanan bu meseleye çok boyutlu olarak bakıldığında, düşündürücü birçok tarihî gerçeklerle karşılaşılmaktadır: Hıristiyan Alban Türklerinin, Ermenileşmesinin başlıca sebebi olarak, Alban Meliklerinin Albanya'nın altın çağına yeniden dönme tahayyülü peşine takılmaları; Türk devletleri ve iktidarları arasındaki gergin mücadelenin bir türlü uzlaşıda buluşamaması; Albanlara karşı sistematik olarak uygulanan önceleri Emevî ve Ermeni, sonra Rus ve Ermeni katliâmlarının bıraktığı korku olduğu açıktır. Rusya'nın uzun

---

nilerin iftiralarına maruz kalmış ve Ermeni mabetleri olarak tanıtılmıştır. Oysa Kafkas Albanyası'nın mimarî anıtlarını, bilim insanları araştırmış ve bu yapıların büyük ölçüde, karakteristik özelliklerine ve mimarî planlama stillerine göre, Ermeni dinî mimarî yapılarından çok farklı oldukları ortaya çıkmıştır. Aynı anıtların, tarihî kanıtlara göre, kadim Alban Türk Devleti'ne ve dolayısıyla günümüzde bu medeniyetin devamı olan Azerbaycan halkının milli kültürel mirasına ait oldukları anlaşılmıştır (Yönetim, 22 Ekim 2020: 1).

dönemli Kafkasya siyasetine, yani Kafkasya'nın sözde 'Türksüzleştirilme' planına göre, bölgede *vekâleten* var olacak güdümlü, ama güçlü bir Ermeni siyasî birliğinin oluşturulması gerekli görülmüştür. Bu plan doğrultusunda çalışmaya da II. Yekaterina döneminde başlanılmıştır. Ruslar tarafından, böyle uzun erimli bir planı gerçekleştirmek için toplanan ve sayıları giderek artan Ermeniler, Alban Devleti'nin bakiyesi olarak hâlâ yaşayan ve ataları Ermenilerden çok daha önce Hıristiyanlaşmış olan Alban ve Kıpçakların hayattaki nesillerinin Ermenileştirilmesine, bir bakıma tam anlamıyla yok olmalarına sebep olmuşlardır.

Bu durumun bir nedeni de kuşkusuz Müslüman Türklerin, tıpkı ümmet olgusu gibi, millet olgusunun da *vaz geçilmez bir kıymet* olduğunu görememeleri; çok kabileli oldukları için soy birliğinin önemini anlamamaları; Müslümanlık sonrasında, Hıristiyan ve Musevî Türklerle bağlarını tamamen koparmaları; farklı dinlerdeki kadim kültürlerini hiç yaşanmamış saymaları; yazılı hukuka dayalı birlik oluşturamamaları ve dinî hoşgörüyü ise sadece kendi soyundan ve inancından olmayan yabancılara sunmalarıdır. Ayrıca Türklerin, Arap mevalîğinin baskısı karşısında, Müslümanlıklarını ispatlama uğruna Arap hegemonyasına görece teslim olmaları da dikkat çekmektedir. Bu denli ağır çelişkileri sonradan Batılılar, Ruslar ve Ermeniler, bulunmaz fırsat olarak kullanmıştır. Ruslar, kendi siyasî kurgularına uygun olarak, bir proje biçiminde ayrıntıyla Ermeni ve dolaylı olarak Türk tarihini, bir kader gibi kurgulamışlar ve Ermenilerin dinamiklerini yönetirken, aynı zamanda Türklerin dinamiklerini de yönetmişlerdir. Rus yönetimleri, kendi siyasî paradigmalarıyla uyumlu ve Türk Tarihi hırsızlığına dayanan gerçek-dışı, kanıtsız, ahlâksız kurgusal iddialarla ve Ermenilerin işbirliğiyle gerçekleştirdikleri derin kirli bir dayanışma altında, Türk yurtları üzerinde fütursuzca stratejik temelli planlamalar yapmışlar, bu planlamalarını uygulamaya geçirmişlerdir. Üstelik sadece Rusya değil, modern zamanların güçlü emperyalist devletleri, başta İngiltere ve Fransa, hatta sonradan Amerika Birleşik Devletleri de Rus stratejik planına destek vermiş, emperyalist çıkarları uğruna bu suçları birlikte işlemişlerdir. Yaşanan Tarih hırsızlığına ve büyük haksızlığa ilk defa bilim dünyası ses çıkarmaya başlamıştır. Bunun da öncüsü, geçmiş ataları Alban Uti Türkü olan Azerbaycan'lı bilim insanı Voroşil Levon oğlu Qukasyan (1932-1986) ile onun öğrencileri olmuştur.

2. SİYASÎ TARİHİN ARKAPLANI: "HAYK" ASABİYESİNDEN, ERMENİ "KİLİSE-MİLLET"E

Ermeniler, M.Ö. 6. Yüzyılda tarih sahnesinde yer alıp öne çıktıklarında, egemen bir siyasî aidiyet taşımıyorlardı, dolayısıyla bir "siyasî toplum" değillerdi. 20. Yüzyıla kadar da Milât'tan önceki 39 yıllık Kral Tigran dönemi (M.Ö. 95 - M.Ö. 56) dışında, hiçbir zaman tam egemen bir devlete sahip olamadılar, sadece kendi vasal krallıkları veya prenslikleri altında, başka devletlere bağımlı bir "topluluk" olarak yaşadılar. Ancak doğa durumundaki özgür gruplardan farklı olarak, bir siyasî aidiyet edinmeye, yani devlet kurmaya çalışan, giderek hep birlikte yaşama kabiliyeti kazanan, binlerce yıl içinde benzer gruplarla eklemlenerek büyüyen, kendilerine *Haiklar* (Hayk) diyen, devletsiz ve vatansız halde yarı yerleşik - yarı göçebe, egemen devletlere tâbi durumdaki yerel yöneticilerine bağlı olan insanlar topluluğu idiler. Bu durumları yüzünden, *binlerce yıl* bağımlı oldukları egemen devletlerin emri altında ve o devletlerin çıkarlarına göre hareket etmek zorunda kaldılar. Çağlar boyunca egemen bir devlet kuramadıkları için "siyasî toplum"a dönüşemeyen Ermeniler, "kadim tarih" hırsızlıkları yanında; bir "topluluk" olarak yaşadıkları uzun tarih içinde,

bağlı oldukları egemen devletler güçlü iken *kuzu*, o devletler krize girdiğinde ise âdeta çakal rolüne soyunup; krize sürüklenmiş durumdaki, aslında kendi tebaası oldukları devletlerine kolayca düşmanlaşmışlardır. Kendi devletlerine düşmanca tutum takınmayı ve devletlerinin düşmanı olan diğer devletin/devletlerin yanında yer almayı, topluluklarını kurtarma, rahat yaşatma ve hatta bir devlet kurma formülü olarak görmüşlerdir. Bu sapkın davranış biçimini, bir devlet edinme fırsatı olarak düşünüp, defalarca denemişler, bu yüzden de tarihleri boyunca defalarca ağır cezalar ve sürgünler yaşamışlardır. Yüzyıllarca bağlı oldukları devletlerin emri altındaki Ermeni dövüşçü birlikleri, özellikle atlı birlikleri savaş, işgal, zorla ele geçirme, katliâm, masum halkın bastırılması, katledilmesi, halkların özgün kültürlerinin yok edilmesi, mallarının yağmalanması, tarihlerinin ve hatta inançlarının gasbedilmesi gibi, sayısız kanlı ve korkunç faaliyetlerde vekâleten görev almış veya bunları kendi çıkarları için, çekinmeden ve acımadan rızalarıyla uygulamışlardır.

“10. ve 11. yüzyıllarda Doğu Anadolu ve Kafkasya bölgesinde Persler, Rumlar ve Arapların mücadeleleri dolayısı ile oldukça yıpranan kavimlerden biri olan Ermenilere göre, Kilikya bölgesi Küçük Ermenistan’dır. Doğu Anadolu Bölgesi ise Büyük Ermenistan’dır. Ancak gerçekte ne Doğu Anadolu Bölgesi’nde ne de Kilikya’da hiçbir zaman tam bağımsız bir Ermeni devleti kurulmamıştır” (Ayçiçek, 2018: 62 ve İlyasoğlu, 2002: 68). Günümüzde internetteki Ermeni web sitelerinde sayfalarca yer alan veya piyasadaki Ermenilerce yazılan “Ermeni Tarihi” kitaplarında iddia edilen bilgilerin pek çoğu, tıpkı çizilen haritalar gibi gerçek dışı, elbette bilim dışı ve ahlâk dışı oluşları ile dikkat çekmektedir.[14] Daha en başta *Ermeni* adı bile, soyu değil, yeri işaret eder, bu nedenle de verilen tarihi başlangıç kavramı dahi tamamen bir kurmacadır. Yagub Mahmudov (2017: 42), “*Ermeni” adının, Ermenilerin gerçek tarihî adı olmadığına; Balkanlar’dan Asya kıtasına göçüp geldikten sonra benimsedikleri, daha doğrusu kendileri için “özelleştirdikleri” bir yer adı, yani bir coğrafî bölge adı* olduğuna vurgu yapıyor. Bu bağlamda “Ermeni” olarak tanımlanan insanları, belirgin soy-kimlikli bir millet-halk olarak ifade etmek mümkün değildir. Yapılan çalışmalara göre bu topluluğun, M.Ö. 8. Yüzyılda vuku bulan Trak göçlerine bağlı olarak, M.Ö. 6. Yüzyıl civarında Balkanlar’dan, Anadolu’ya gruplar halinde göç ettiği belirlenmiştir. Balkanlara nereden gittiklerine, örneğin gerçek ana vatanlarının neresi olup olmadığına dair net bir bilgi yoktur. Ama her yana yayıldıklarını, örneğin Hindistan’da, hatta Arakan’da bile bulunan Ermeni topluluklarının olduğunu kendileri ifade etmektedir. Ermenilik bir veya birkaç soy-kimlikten oluşmadığı, yüzlerce soy-kimliksiz grupların kaynaşması olduğu için, bunun aslında pek de bir anlamı yoktur, çünkü belirli bir etnik soyun izi sürülemiyorsa, anavatanın yeri asırlar içinde soyutlaşmaktadır. Öte yandan Ermenilerin bütün dünyaya yayıldıkları bir gerçektir, örneğin Hindistan’da epeyce sayıda oldukları ve bunların, Hindistan’ın sömürülmesinde de etkili olup, İngiliz emperyalizmine yardım ettikleri, aynı zamanda orada da asırlardır Türk düşmanlığı yaptıkları bilinmektedir. Ayrıca tarih içinde Hindistan’dan Balkanlara ve oradan Anadolu’ya ulaşan, ana dilleri Ermenice olan bir kısım Çingene gruplarının da kendilerini Ermeni olarak tanımladıkları, üstelik bunların Hindistan’dan Anadolu’ya kadar geldikleri ve burada halen yaşadıkları bilinmektedir.

---

[14] Ermeni yazarların tarih kitaplarının çoğuna, aslında bir kendileri bir de Ruslar inanır. *Ermeni Tarihi* diye öne sürülen öykülerin çoğunu, 200 yıldır Ruslarla senaryolaştırmışlardır: Güya ‘Hazar’dan dünyaya yayılmışlar ve anavatanları sözde Artsak’mış.’ Ama Artsak adı “Sak”ları, yani Sakaları işaret etmektedir.

> *Ermenilerin menşei hakkında araştırmacıların genellikle en çok itibar ettiği görüş, Balkanlardan başlayan büyük göç hadisesine bağlı olarak bölgeye ulaşan kavimlerle ve yerli ahali ya da kendilerinden daha önce buraya yerleşip hâkimiyet kurmuş olan halklarla, kültürlerin münasebet ve karışımlarının sonucu olarak, muhtemelen M.Ö. 6. veya 4. yüzyıllarda ortaya çıkan gruplardan biri olduğu yönündedir. Ermeni tarihi, genellikle M.Ö. 6. yüzyılın sonundan itibaren başlatılır* (Cöhce, 2014: 4).

Bundan önceye ait "bilinen" bir tarihleri, kimlikleri, yurtları, hatta gelişmiş bir dilleri yoktur. Ermeniler, Trakya'dan gelerek farklı uygarlıklar alanı olan Anadolu'da, hemen her uygun devlete yerleşip, onların içlerinde önce göçebe, sonra yerleşik hayat sürmüşler; tarih boyu kendileri gibi olan gruplarla, kişilerle ve yerli halklarla kaynaşmışlardır (Kılıç, 2012: 305). Trakya'dan ilk geldiklerinde, bir müddet yoğun olarak Frigya Devleti içinde göçebe ve yurtsuz gruplar hâlinde yaşamışlar, buradan Çukurova (*Kilikya-Cilica*) bölgesine gönderilmişler, orada zamanla nüfusça yoğunlaşma imkânı bulmuşlardır. Fakat Urartu Devleti (M.Ö. 900-M.Ö. 600) tarafından, Kilikya'dan çıkarılıp, Van ve Kars civarına yerleştirilmişlerdir. Yüz yıl kadar Van ve civarında Urartu Devleti bünyesinde, özellikle başkent Tuşpa (Van) merkezinde yoğun olmak üzere, Urartu topraklarının hemen her yerinde küçük topluluklar biçiminde ve yine çok dağınık halde yaşamışlardır. Çağımız Ermenileri, Urartu topraklarının bir bölümünü tarihî ana vatanları olarak tanıtmaya çabalamıştır, fakat burasının Ermeni topluluğunun doğma yurdu olmadığı, dillerinin Urartu diliyle benzeşmediği bilimsel olarak kanıtlanmıştır (Balkan, 1984: 513-521). Ayrıca son dönemde Urartu mezarları üzerine yürütülen antropolojik çalışmalar da Urartular ile Ermeniler arasında bir gen benzerliği olmadığını göstermiştir. Urartu Devleti, M.Ö. 590 yılında İskit, yani Sak/Saka Türkleri'nin saldırıları ile zayıflamış ve sonuçta Medler tarafından ortadan kaldırılmıştır. Buna rağmen Medler, kalıcı bir hâkimiyet kuramamışlardır. Persler, yani Ahameniş İmparatorluğu (M.Ö. 550-M.Ö. 330), Urartu ülkesine hâkim olmuştur. Ermeniler, bu sırada Urartular yıkılıp Medler güçlü bir devlet kuramayınca, Urartu topraklarını sahiplenmeye çalışmışlar, ama bunu başaramamışlardır, verdikleri iktidar mücadelesi uzun sürmemiş, Persler yönetime ve topraklara hâkim olmuştur. Ermeniler bu kez de çok uzun yıllar Pers hâkimiyeti altında kalmışlardır. Lâkin sonraki tarihleri boyunca, sanki yıkılan Urartu Devleti kendi devletleri imiş gibi sahte bir imaj-tarih algısını sahiplenmişler, bu saplantılı düşüncede yaşamışlar ve sonraki tarihlerinde de sürekli tarih hırsızlığı yapmaya çalışmışlardır. Ermeniler, bugün de bu sahte imaj-tarihi yaşamakta, Urartu topraklarının, yani Tevrat'ta geçen Ağrı Dağı'nın (*Ararat*) ana yurtları olduğunu tahayyül edip, Türklerden hâlen toprak talep etmektedir; ne var ki gerçekte buraya da Çukurova'dan/Kilikya'dan sürgün edilmişlerdir.

Pers kaynağında, M.Ö. 521 yılında dikilen Pers İmparatoru I. Darius'un Persçe, Babilce ve Elamca olan üç dilli *Behistun* yazıtında, Urartu toprakları "Armina" olarak adlandırılmıştır. Hâsılı bu aşamada kendilerine ciddi bir kimlik ve aidiyet arayan eski Balkan topluluğu olan Haikhlar ve Haikhların etrafında toplanmış olan farklı gruplar, *Armina* adlandırmasından hareketle artık nispeten yoğun olarak yaşadıkları Doğu Anadolu'daki söz konusu tarihî yer adını, kendilerine etnik isim olarak benimsemişlerdir. Böylece Haikhlar ve Haikhların etrafında toplanmış olan vatansız gruplar, vatanlarının Urartu toprakları, kendilerinin de Ermeni asabiyesi/topluluğu olduğu öyküsüne sığınmışlar ve bu bağlamda sahte de olsa ortak bir kimlik sahibi olmuşlardır. İnayetullah Cemal Özkaya da aynı konuya dikkatleri çekiyor ve Fransızca yazdığı kitapta bu konuya açıklık getirerek, *Armina*'nın sözü geçen

yazıtta “Yukarı Ülke” anlamında kullanıldığını belirtiyor. Mahmudov gibi, Özkaya (1971: 11-12) da “Armina” kavramı “halkı” değil, “yeri” betimlemektedir diyor.[15] Dolayısıyla bu “yer adı” üzerinden hareketle Ermeniler, M.Ö. 521'e dayandırdıkları gerçek olmayan kurmaca bir “soy-kimlik tarihi” kazanmak istediler; buna karşın “dil-kimlik” tarihleri ise M.S. 6. Yüzyılda başlamaktadır. Dolayısıyla bundan da açıkça anlaşılmaktadır ki, “Armina” Haikhlara değil, bir coğrafî bölgeye işaret etmektedir. Bulunan antik belgelere göre, bu yer adı çok daha eski tarihlerde kullanılmıştır. Örneğin M.Ö. 3000 yılına ait Akkad çivi yazılı belgelerde, Doğu Anadolu Bölgesi'ne *Armanu/Armenia* denildiği belirlenmiştir.

Aynı şekilde M.Ö. 2200'lerde, Akkad Kralı Naram-Sin'in Anadolu'ya yaptığı askerî bir seferi anlatan Şartamhari metinlerinde de Van ve civarına “Armanu” ve “Armenia” bölgesi denildiği tespit edilmiştir. Demek ki Ermeniler, bu bölgeye gelmeden tam 1600 yıl önce bile, Doğu Anadolu Bölgesi'nde bir “Armanu/Armenia” memleketi zaten vardı (Memiş, 2005: 4). Ermeniler, yukarıda ifade edildiği gibi, Urartu Devleti'ne olduğu üzere, diğer devletlere de rahatça göç eden ve devletlerin içinde dağınık halde yaşayan gruplardı, ama aslen Urartulu değillerdi. Ayrıca Urartuluların dili ise Hurrice'dir; Hurrice'nin, Hurri-Urartu dil ailesinden olduğu belirlenmiştir. Kadim bir dil olan Hurrice'nin, ancak M.S. 6. Yüzyılda dil bilgisi kuralları inşa edilmiş olan ve Hint-Avrupa dil ailesinden gelen Ermenice ile bir ilgisi bulunamamıştır; yeryüzünde Hurri-Urartu diline en yakın dilin de filolojik açıdan Türkçe olabileceği ve bu bağlamda Urartuların, halen bilimsel araştırmaları süren verilere göre, ön-Türklerin akrabaları olabileceği ifade edilmiştir (bkz: Memiş, 1988: 46 ve Balkan, 1984: 513-521). Daha açıkçası Ermenilerin, Urartu kökenli olduğu iddiası bir tahayyül ve modern zamana özgü bir Tarih hırsızlığıdır. Böyle bir aldatmaca üzerinden “Armenia” bölgesini, Ermenistan olarak tahayyül etmeleri bir ütopya, buraları 19. ve 20. Yüzyılda, hatta hâlen şiddet ve entrikalarla ele geçirmeye yeltenmeleriyse hırsızlığı aşan kitlesel sapkınlık ve terördür.[16]

Ermeniler, doğrusu Haiklar ve diğer eklemlenen gruplar, Urartu topraklarına da tıpkı Frigya topraklarına geldikleri gibi vatansız gruplar olarak gelmişler, bir müddet bu yabancı topraklara dağılarak yaşamışlar, hatta zorunlu göçe tabii tutulmuşlar ve yıkılırken Urartu topraklarını da çok sonradan tıpkı Osmanlı toprakları gibi ele geçirmeye çalışmışlar, ama o zaman da başarılı olamamışlardır. Ermenilerin, sözde var olan hayalî büyük Ermenistan'ın ana parçası olarak tahayyül edip, halen göz diktikleri Urartu toprakları, o çağda Doğu ve Güney Doğu Anadolu ile İran'ın bir bölümünden, oluşmaktaydı. Günümüzde yaşan Ermenilerin hâlen iddia ettiklerinin tersine, önde belirtildiği gibi Karabağ ve şimdiki Ermenistan toprakları hiçbir zaman Urartu toprağı olmamıştır. Burada ayrıca belirtmek gerekir

[15] İlginçtir ki, Türkiye'de de aynı kökten gelenlerin başı çektiği, “Türk” üst kimliği yerine “Türkiyeli” üst kimliğinin kullanılması için, yıllarca anayasa değişimi kampanyası yürütülmüştür. Bu yaklaşım herkesi kucaklayan bir ulusal-kimlik sahipliği gibi gösterilmekle birlikte; Kafkas Albanyası ve sözde yukarı Karabağ örneğinde olduğu gibi, kendi vatanlarında Türkleri yok sayan bir kontra-kimlik süreci oluşturma tehlikesi taşımıştır ve taşımaktadır.

[16] 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nı Osmanlı Devleti'nin kaybetmesinin ardından, Osmanlı Ermenileri Rus Çarına bağlılığını bildirdiler ve Ruslardan lütuf dilediler. Rus murahhas heyetinde bulunan Eski İstanbul Elçisi Kont İgnatief, Ermeni heyetinde bulunan Edirne murahhas vekili Kevork Rusçukliyan'a Osmanlı topraklarında “Ermenistan” diye bir bölgenin mevcut olmadığını, Ermeni milletinin dağınık bir halde yaşadığını ileri sürerek, Bulgarlara verilen hakların kendilerine verilmeyeceğini bildirdi ve bir Ermeni Devleti kurulması için derhal mücadeleye başlamalarını tavsiye etti. Ermeni murahhas heyeti yoğun faaliyetlerine rağmen Edirne'de bir netice alamadı (Sarınay, 2008: 8).

ki; “Boğazköy kazılarında ele geçirilen ve yukarıda sözü edilen Akkad Kralı Naram-Sin (M.Ö. 2254 - M.Ö. 2218; yani M.Ö. 23. Yüzyıl)’in Anadolu’ya girişini anlatan KBO III, 13 numaralı metninin 15. satırında, “Türk-soylu Kral İlşu-Nail”den söz edilmektedir (Memiş, 2005: 3. Dipnot). “Kral” denildiğine göre, bu da bize M.Ö. Üçüncü Binyıl’ın 23. Yüzyıl’ından beri, Türklerin Anadolu’da en üst konumda zaten var olduklarını göstermektedir. Ermenilerse Anadolu’ya, M.Ö. Birinci Binyıl’ın 6. Yüzyılı’nda sığınmak için gelmişlerdir. Ermenilerin Anadolu’ya geliş tarihi, Türklerin Anadolu’daki şimdilik bilinen en eski varlığından, tam 16 yüzyıl sonraya denk gelmektedir. Bu noktada dikkat çekilmesi gereken bir konu ise “Ön-Türkler” ve “Türkler” ayrımının gereksizliğidir, çünkü ön-Türkler ile günümüz Türk soyluları, aynı soy ve dil kökeninden gelmektedir, böyle bir ayrım bilimsel olarak oldukça gereksizdir. Kadim Türklerin Anadolu’daki varlığı, Sultan Alparaslan’ın ve Müslüman Türklerin 1071’deki Malazgirt Zaferi’nden binlerce yıl önceye dayanmaktadır. A. Akif Poroy (2019), Türklerin/Ön-Türkler’in, Anadolu’nun kadim ve gerçek sahiplerinden olduğunu kanıta dayalı olarak analiz etmiştir, hem de M.Ö. 8000 tarihinden beri, bunu kanıtlara dayandırarak açıklamaktadır (bkz: http://www. antiktarih.com/ 2019/04/10/ turk-tarihi/). Türklerin Anadolu’daki kadim tarihi üzerine yapılan bilimsel çalışmalar ve arkeolojik buluntular giderek daha fazla ilgi çekmekte, bu konuda yapılan bilimsel araştırma ve arkeolojik buluntuların sayısı artmakta olup, bunlara yenileri eklenmektedir. Bilimsel olarak, Türklerin kadim Anadolu’daki hem asker, hem tüccar hem de devlet olarak 8-10 bin yıllık varlığı, artık kanıta dayalı hale gelmiştir.

Tarihleri boyunca Ermeniler, devletlerin karışıklık döneminden yararlanarak birkaç kez bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir; örneğin Sultan Alparslan’ın Malazgirt zaferinden sonra, Doğu Roma’da çıkan karışıklıktan yararlanarak, Çukurova (*Kilikya*) bölgesinde egemen bir krallık kurmaya kalkışmışlarsa da bu girişimlerinde Almanların Kilikya Vasal Krallığı olarak kalmışlardır. Doğu’da ise Arapların lütfuyla gelişen Vaspurakan Vasal Krallığını, Abbasîler tanısa bile bir müddet Arapların yarı vasalı olarak kalmışlar, sonra da Doğu Roma tarafından ilhak edilmişlerdir. 1914’te Osmanlı Devleti’nde çıkardıkları büyük Van isyanında, kendileri dışındaki bütün ahaliyi, Ermeni belediye başkanı da dahil ya katletmişler ya da Vali dahil sağ kalanları şehirden kaçırmışlardır; bu kanlı terör ortamında, sözde Ermeni Van devletini ilan etmişler; hatta Lozan görüşmelerinde, bu sözde devletlerinin tanınmasını istemişlerdir. Gerçekte ise Makedon İmparatorluğu’nun yıkılışı sırasında ortaya çıkan karışıklık dönemindeki, yani Milât’tan önceki 39 yıllık egemenlik süresi dışında, tam egemen bir devletleri hiç olamamıştır. Şunu da belirtmek gerekir; Ermeni vasal krallıklar, bağlı oldukları devletlerin desteğini alarak iktisaden çok gelişmişti; örneğin Anadolu’ya yapılan Moğol saldırıları sırasında Kilikya Ermenileri, Moğollara bağlı bir vasal yönetim haline gelmişler ve Moğolların desteğiyle bölgede hükmedici bir güce dönüşmüşlerdi. Özellikle Müslümanlarla Haçlılar arasında tam iki asır süren, büyük savaş ve mücadele döneminde, Kilikya Ermenileri oldukça rahat bir duruma geçmişti. Aynı zamanda kültürel ve ticarî alanda çok gelişmişlerdi. “Bu gelişmelere bağlı olarak, bir vasal olsa da Ermenistan Krallığı, Venedik ve Cenevizliler ile Doğu arasındaki ticarette başat rol oynamaya başlamış, İskenderun körfezi, İskenderiye ile rekabet edecek konuma gelmişti (Koçaş, 1967: 35).

Anlaşıldığı üzere Ermeniler, tarihte dağınık halde, daha çok ticarî alanda güçlü olan Ermeni zenginler etrafında kolonileşerek ve bağlı oldukları devletlerden vasal yönetim olma hakkı elde ederek yaşayan topluluklar, bu bağlamda krallıklar/ prenslikler/beylikler olduk-

ları, yani egemen gerçek tüzel varlık olan bir devletleri bulunmadığı halde; 19. Yüzyıla gelindiğinde birden bire, Urartu topraklarının, Urartulardan sonra hâkimiyetine girdikleri Doğu Roma topraklarının ve Güney Kafkasya Türk topraklarının, kendilerinin olduğunu ve burada büyük krallıklar kurduklarını iddia etmeye başlamışlardır. Bundan daha öteye giderek, bu sözde krallıklarının kurulu olduğu sözde topraklarının da uydurma haritalarını çizip; emperyalist devletlerin güdümünde ağır bir terör ile bu yerleri, Türklerden almaya kalkışmışlardır. Önde incelendiği gibi, aynı tarihte bir de kadim Alban Hıristiyan Türk tarihini sahiplenmişler ve sözde Yukarı Karabağ'ın da, kendilerinin olduğunu iddia etmişlerdir. Bu büyük Tarih hırsızlıklarını, 19. Yüzyılda yapmaya cüret etmişler ve aynı yüzyılda, çeteleşip teröristleşmeye de başlamışlardır.

Oysa Milât'tan sonraki bütün çağlarda, Ermeni kral veya prensleri, yaşadıkları devletlerin kullandıkları, o devlete tâbi olan, emir alan ve halefiyet hakkı bile bulunmayan *vasal* krallıklar, vasal prenslikler, vasal beylikler veya Ermeni yerel valilikleri idi, bunlar egemen devlet ve toprak sahibi değillerdi. Bağımsız krallıkları olduğunu iddia ettikleri *Vaspurakan* da krallarını sadece Abbasîlerin tanıdığı dönemde bile, Arapların güdümünde yarı-vasal durumda idi ve ardından da zaten Doğu Roma'ya bağlandı. Daha açıkçası Ermeni krallıkların hepsi yalnızca kul statüsündeydi; hatta merkezdeki imparatorun değil, bölge valisinin veya komutanının emrinde idiler. Ermeni yöneticiler, 1918'de kurulan devletlerine kadar, "çakma devletleri" (yani Doğu Roma'ya karşı *Kilikya krallığı* kurma girişimi; Araplara yaptıkları hizmetlerinden dolayı sadece Abbasîlerin tanıdığı geçici *Vaspurakan krallığı* ve Osmanlı'ya karşı sözde *Van devleti* kurma girişimi) dâhil, Milattan sonraki tarihleri boyunca hep vasal kaldılar. Ermeniler, şimdi iddia ettikleri gibi, hiçbir zaman Urartu merkezi yönetimine katılan ve Urartu Devleti'nin aslî unsuru olan Urartu Beylikleri de değillerdi. Tarihin hiçbir döneminde, Ermenilerin iddia ettiği gibi, bir "Ermeni Beylikler Devleti"nden söz edemeyiz, çünkü öncelikle egemen değillerdi, dağınık yerleşim halindeydiler ve toprakları bağlı oldukları ülkenin mezkezindeki yönetimindi. Ermeni krallar, prensler veya beyler tarih boyunca Urartuların, Perslerin, Emevîlerin, Abbasîlerin, Doğu Romalıların, Moğolların, Papalığın, Roma-Germenlerin, Latinlerin ve Türklerin egemenliği altında bulunan, dağınık yaşayan, sadece kendi topluluklarının yöneticisi olma hakkı tanınan, ama kendinden sonraki yöneticilerini bile belirleyemeyen kimselerdi (Cöhce, 2014: 10). [17]

Tarihi incelediğimizde anlaşılmaktadır ki; Perslerin hâkimiyet dönemi, Ermenilerin daha rahat ettiği bir ortam sağlamıştır. O tarihlerde Ermeniler, Perslerle müşterek bir din olan Zerdüşt dinine (ateşe tapma) mensuptular. Dolayısıyla aralarında bir yakınlık olduğu gibi, Hint-Avrupa temelindeki dil ve kültürleri bakımından da birbirleriyle daha kolay kaynaşmışlardır (Cöhce, 2014: 4). Bu sürede Zerdüştken, bazı Ermeniler Persleşmiş ve Hıristiyanlıktan sonra ise bazı Hıristiyan Persler de Ermenileşmiştir. Lâkin Büyük İskender'in seferi ile bölge, Makedonlar tarafından ele geçirilmiş ve Perslerin bölgedeki hâkimiyeti sona ermiştir. Önce Makedon, ardından da Part İmparatorluğu (M.Ö. 3. Yüzyıl-M.S. 3. Yüzyıl) egemenliği yaşanmıştır. İşte Ermeniler, Makedonların çekildiği, ama Partların henüz devletleşmediği bir aşamada, daha önce hiç ulaşamadıkları bir siyasî konuma kavuşmuş ve belirtildiği gibi, *sadece Milât'tan önceki 39 yıllık bir sürede* bağımsız olarak kalmayı

[17] Aslında 1918'de kurulan Ermenistan Cumhuriyeti de, Rusların güdümü altında idi, Rus Bolşeviklerin bir vekâlet devleti idi. Osmanlı'nın yıkılışında oynadıkları rol ve Türklere karşı yaptıkları ağır katliamların karşılığında, Ruslar tarafından ödüllendirildiler. Böyle bir devlet, zaten iki asır önce Ruslar tarafından kendilerine söz verilmişti.

başarmışlardır. Ermeniler bu dönemde, egemen konumdaki kendi krallarına bağlı olmuşlar ve kralları da kul statüsünden çıkmıştır.

> *Kral II. Tigran, M.Ö. 95-56 yıllarında, tarihte ilk (ve tek) bağımsız Ermeni Kralı olarak görülür. Tigranokerta şehrini kurarak kendisine başkent yapmıştır. Pontus Kralı VI. Mithradates ile bir askeri anlaşma imzalamıştır. Ancak bu sırada Romalılar da Anadolu'ya yayılmaya çalışıyordu. Kral Tigran, yaptığı savaşlarda yenilerek birçok toprak kaybetti. Fakat Partlarla, Romalılar arasındaki düşmanlığı kendi çıkarları doğrultusunda kullanmasını bilen Ermeniler, bu iki güçlü devletin vasalı olan kukla krallarla yönetildiler. Bu tarihten sonra Ermeni toplumu, Roma ile İran arasındaki mücadelenin seyrine tâbi olarak Roma'nın ya da İran'ın nüfuz sahasında kaldı. Dolayısıyla yüzyıllar boyunca pek çok devletin işgal ve istilâsına uğramış bir geçiş ve çarpışma sahası olan bu bölgede, hiçbir zaman devamlı milli bir Ermenistan devleti mevcut olmadı. Ermeniler, küçük krallık, prenslik ya da derebeylikler şeklinde kendi bölgelerine hükmetmiş olmalarına rağmen, büyük devletlere tâbi olarak varlıklarını sürdürdüler (Cöhce, 2014: 3).*

Ermeniler, günümüzde başkent Tigranokerta'nın yeri konusunda yine tarihi çarpıtmaya çalışmakta ve Tigranokerta'nın sözde Yukarı Karabağ'da kurulduğunu savunmaktadır. Elbette bu iddia da açık bir Tarih hırsızlığıdır; çünkü *Tigranokerta'nın yerinin, Güney Doğu Anadolu'da Siirt ili, Kurtalan ilçesi, Bozhöyük köyü olduğu* belirlenmiştir. Tarihte yol almaya devam edersek; Partlar'dan sonra gelen Roma İmparatorluğu (M.Ö. 27-330/1453), tüm bölgeye hâkim olduğunda da Ermeniler yine aynı yerde yaşamayı sürdürmüştür. Fakat Roma dönemi, Ermeniler için oldukça zor geçmiştir. Romalılar, Ermeni vasal prensleri baskı altına almış ve Roma yönetiminin kötü işlerinde onları kullanmıştır, daha ötesi Ermeniler önce din sonra mezhep çatışmaları yüzünden, Romalılar tarafından hem tehcir edilmişler hem de ağır zulüm ve kıyım görmüşlerdir. 301 tarihinde, Roma İmparatorluğu ile Sasaniler (226-651) arasında yaşanan savaşlarda, Ermeni topluluğu ikiye parçalanmış, doğu kesimi Sasanilere bağlanırken, Batı kesimi Roma'ya bağlanmıştır (Gürün, 2012: 29-32). Ermeniler içinde, zamanla Hıristiyanlık yayılıp güçlenmiş ve Hıristiyan Doğu Roma İmparatorluğu'na karşı, kendilerini daha yakın hissetmişlerdir. Grigor'un, Ermeni kilisesinin başına geçmesi ve Ermenilerin, Hıristiyanlık üzerinden oldukça özgün bir inanç sistematiğinde buluşmaları, onları bir araya getirip güçlendiren bir rol oynamıştır. Bununla beraber sonradan kendileri ile aynı inancı paylaşmayan Ortodoks ve Katolik dünyasında kabul görmemişler, hatta hiç beklemedikleri biçimde Roma İmparatorluğu'nun baskısı ve şiddeti ile karşılaşmışlardır. Bu durum hükümdardan hükümdara değişse de genel olarak Ermeniler, Hıristiyan inancını benimsemelerine rağmen Gregoryen Kilisesi'ne bağlılıkları nedeniyle giderek bir "Kilise-Toplum" kimliği oluştururken, Roma yönetimince Monofizit inançları nedeniyle dışlanıp zulme uğratılmışlardır.

Burada Ermenilerin, Müslümanlarla kurdukları ilişkiye de kısaca bir kez daha bakmak gerekir. Ermenilerin, Müslüman Araplarla ilk karşılaşması Halife Ömer, sonrasında ise Halife Osman dönemine denk gelmektedir. Birincisinde Sasani ordusu içinde, ikincisinde ise Bizans ordusu içinde, Müslümanlara karşı savaşmışlar ve her ikisinde de yenilmişlerdir. Daha sonraki dönemde, Emevîlerle işbirliği yapmışlar ve zaman zaman görece amaç birliği de oluşturmuşlardır. Emevîlerin kendilerine otonom bölge (*vasal* yönetim hakkı) verme ve bir müddet vergi almama sözüne karşılık, Doğu Roma'ya karşı Emevîleri desteklemişlerdir. Önde incelendiği gibi, Ermeniler özelikle Emevî Halifeleri II. Yezid (687-724) ve Hişam

bin Abdülmelik (724-743) döneminde, Albanlara ve Hazarlara karşı yok edici seferlere katılmışlar, Emevî ordusunda "atlı birlikler" olarak görev almışlardır. Bunun sonucunda da Ermeniler, ilk defa Emevîlerin sundukları imkânlarla, Albanların topraklarına yerleştirilmişlerdir. Böylece o güne kadar hiç ulaşamadıkları bir rahatlığa, can sağlığına, bolluğa, huzura, güvene, inanç hürriyetine ve kültürel aydınlanmaya kavuşmuşlardır (Kılıç, 2012: 8).

> *Emevîler ile anlaşmak Ermenilerin lehineydi; vergilerden muaf tutulacaklardı. Emevîler de muhafazasını kabullendikleri Ermeni süvarilerinden savaş zamanında yardım alabileceklerdi. Ermenilerin yaşadığı bölgede, hiçbir Arap vali görev almayacak, Doğu Roma'nın olası saldırıları karşısında Arap birlikleri burayı koruyacaktı. Ermeniler sadece cizye vergisi ödeyecekti ve din özgürlükleri teminat altına alınacaktı. Böylece Ermeniler, Doğu Roma'nın Hıristiyan İmparatorluğundan elde etmeyi başaramadıkları hakları, Müslüman hükümdardan almış oldular. Emevîlerin, Ermeniler'e tanıdığı cazip haklar, onların İslâm hâkimiyetini kabule ve Bizans hâkimiyetini reddetmelerine yeterli bir neden oldu. Bu nedenledir ki, Ermeniler ilk olarak İmparator II. Konstans'ın himaye teklifini reddetmiş, ikinci olarak da II. Justinianus'un hâkimiyetini kabul etme hususundaki tehditvâri isteğini geri çevirmişlerdir (Bozan, 2014: 54).*

Ermeniler, Emevîler adına yaptıkları işlerde oldukça başarılı olmuşlardır. Emevî yönetiminin bölgeye sevk ettiği ordu ile beraber hareket eden Ermeniler, Doğu Anadolu'da ve Güney Kafkasya'da, Doğu Roma varlığına son verdikleri gibi, Hıristiyan ve Musevî Türk gücünü de yok etmişlerdir. Ermenilerin lideri Rştuni, bu başarılarından dolayı Emevî yönetimi tarafından *Arran*[18], Gürcü Kartli-Kahetiya ve Ermenilerin yoğun olarak yaşamaya başladıkları "Armenia" *(Ermeniye)*/Doğu Anadolu bölgesi yönetiminin başına getirilmiştir (654-655). Böylece bölgede Emevîlerin temsil ettiği İslâm hâkimiyetindeki idarî otorite, Gregoryen Ermeniler yardımıyla sağlanmıştır. Ancak sonraki dönemde Ermeniler, Doğu Roma'dan yana tavır almışlar ve Arapların karşısında yer alıp, bu kez de Doğu Roma adına Araplarla savaşmışlardır (Bozan, 2014: 54).

Ermenilerin, Doğu Roma'ya karşı yakınlık duyması, 4. Yüzyıla kadar eski bir tarihe gitmektedir. I. Konstantin, 324 yılında tek başına Doğu Roma İmparatorluğu tahtına geçince, imparatorluk sınırları içinde yaşayan Hıristiyan inancındaki herkese din özgürlüğü tanımıştır. Ermeniler de bu özgürlükten yararlanmayı ummuş ve Doğu Roma yönetimine yakınlaşmışlardır. I. Konstantin 330 yılında, *Nova Roma* (Yeni Roma) adı ile kadim şehrin bir kısmına *Byzantion*'u (*kentin seçkinler kısmı*) kurmuş ve başkenti Roma'dan buraya taşımıştır.[19] Nitekim sonradan, *Byzantion*'u da içine alarak bütün şehre *Konstantinopolis* adı

---

[18] Arrân; Kür ve Aras nehirleri arasında yer alan Arrân'ın kuzeyinde Şirvan ve Şeki, güneyinde Armenia bölgesi ve Azerbaycan, güneydoğusunda ise Mugan vardır. Eski Yunan ve Romalılar devrinde "Albania" (Albanya) adı verilen bölge, Müslümanlar tarafından fethedildikten sonra Arrân (Errân) adını almıştır. İslam öncesi devirde Kafkas Albanyası'nın merkezini teşkil eden Arrân, aslında bütün Doğu Mavera-yı Kafkasya'yı içine almakta idi. Araplar, Arrân'ı, Hz. Osman zamanında (644-656) fethettiler, sonra bir ara hür oldu, ama Emeviler zamanında tekrar hürriyetini kaybetti (Bu konuda bkz: Barthold, 1975, s. 85; Özaydın, 1991: s. 394; Togan, 1944: 596; Bozan, 2014: 56: 33. Dipnot).

[19] "Bütün yollar Roma'ya çıkar" biçiminde günümüze kadar gelen sözde bahsedilen Roma, *Nova Roma*'dır, yani İstanbul'dur. İstanbul'un dünyanın merkezi olarak kurulmasını ifade etmektedir. Bu da bize Batı Roma ile Doğu Roma ayrımının yapay olduğunu göstermektedir. Nasıl ki, gerçekte bir coğrafi bölge olan *Armenia*, 19. Yüzyıldan sonra Haykların genel adı olarak kullanılmış ve tarih katledilmişse; *Bizans* da, yine 19. Yüzyıldan itibaren Doğu Roma yerine kullanılmıştır. Bunda Alman tarihçi Hieronymus Wof'un 1557'de yazdığı *Corpus Historeæ* Byzantinæ kitabı ve Doğu Roma hakkında yazılmış kaynakları bir araya getirip ekleme bir kitap yaptıran ve aynı adı kullanan XIV. Louis'nin bir çalışması bulunsa da asıl etmen, Almanların kendilerini "Kutsal Roma

verilmiştir. Ermeniler, Roma İmparatorluğu başkentinde, artık dayanışma sağlayabileceklerini umdukları bir Hıristiyan kilisesinin kurulmuş olmasına memnun olmuşlardır. Oysa bu durum zamanla Ermenilerin iki ateş arasında kalmasına yol açmıştır; çünkü Doğu Roma Hıristiyanları, Ermenileri Hıristiyanlığa çekmeye çalışırken, Mecûsî olan Sasaniler de ateşperest yapmaya uğraşmıştır. Ermeniler, bu koşullar altında geniş bölgede dağınık gruplar halindeki yaşamlarını, çok daha zorlukla sürdürmeye çalışmıştır. Yaşadıkları zorlu koşullarda ve hatta gördükleri ağır zulüm karşısında, Emevîlerle kurdukları zorunlu işbirliği, onların yaşam kaynağı olmuştur. Doğu Anadolu'daki Vaspurakan vasal krallığı bile, sadece Abbasîler tarafından tanınmıştır. Ama ilerleyen çağlarda Araplar, bölgedeki hâkimiyetlerini kaybetmişlerdir. Bu durum Ermenilerin de kaybetme riskini ifade ediyordu. Nitekim Ermeniler 11. Yüzyılda, Doğu Roma İmparatorluğu tarafından *Armenia/Ermeniye* bölgesinden, Orta Anadolu'ya ve tekrar Frigya'dan göç ettikleri *Klikya* /Çukurova'ya sürülmüşlerdir.

> *XI. yüzyılın başlarında Doğu Roma İmparatorluğu, Ermenilerin Armenia/Ermeniye bölgesindeki Van, Ani bağımlı beyliğini/prensliğini ilhak etmiş, mallarına el koymuş, bağımlı prenslikleri ahaliyle birlikte Sivas ve Kayseri'ye zorunlu göç ettirmiştir. Bölgedeki diğer Kars ve Lori bağımlı prenslikleriyle beraber Ermeni ahali de Doğu Roma'nın kendilerini yok etmesinden korkarak ve Doğu Roma İmparatorluğu'nun da zorlamasıyla tekrar Çukurova'ya gelip, Toroslar'da saklanmaya başlamışlardır. Fakat Anadolu'ya gelmiş ve bütün yiyeceklerini tüketmiş olan Haçlı ordusuna, yiyecek vererek, karşılığında Kilikya Ermeni Baronluğu (1098) kurmak üzere anlaşmışlardır. Haçlı seferleri sırasında ise baronluğu krallığa yükseltmişlerdir, elbette bu da bağımlı krallıktı, egemen bir krallık değildi. Ancak Ermeniler bununla yetinmeyerek, Haçlı ordusundan önemli birini esir almışlar, bu Haçlı esir üzerinden Alman İmparatoru ile pazarlık yapmışlar ve ondan da krallık unvanı istemişlerdir. Almanlar, Doğu Hıristiyan dünyasındaki siyasi faaliyetlerini yürütebilmek için Ermenilerle işbirliğine girişip, Main Başpiskoposu aracılığıyla, Tarsus kilisesindeki bir törenle, baronluğu "Alman yüksek egemenliği altındaki krallığa" yükseltmişlerdir (1198)* (Koca, 2017: 31).

Salim Cöhce (2014: 10-14)'nin işaret ettiği gibi, "Kilikya Ermeni Krallığı", hür ve müstakil bir krallıktan ziyade, "tâbi baronluk" görevini üstlenmiş oldu. Ama bu süreçte asıl olarak mezhep farklılaşması ortaya çıktı. Ermeniler, Latinlerin gönlünü kazanıp Türkler üzerine bir Haçlı seferi daha düzenletebilmek için, 1342'de Kıbrıslı Fransız hanedan ailesinden bir Latin Prens olan, Guy de Lusignan'a taç giydirerek, Kilikya'ya kral bile ilan ettiler. Yeni kral tarafından da Ermeni Kilisesinin Katolik Roma Kilisesine dâhil olması gerektiği ileri sürüldü. Bunun üzerine Kilikya'da din kavgaları başladı. Frenklerle, Ermeniler arasında anlaşmazlık çıktı. Bu gerilim önemli sonuçlara yol açtı: Doğu'daki Ermeniler Gregoryen olarak kalırken, Kilikya Ermenileri Doğu Roma ve Latinlerle yaşadıkları zorluk karşısında mezhep değiştirdi, bir kısmı Ortodoks, diğer bir kısmı da Katolik oldu.

> *Başka mezhepleri kabul eden Ermenilerle, Gregoryen Ermeniler arasında sürtüşme başladı. Nihayet 15 Ocak 1375'de Türkmen beylerinden Ebû Bekir 15.000 kişilik bir ordu ile çekildikleri Sis'i (Kozan) kuşattı. Latinlere tâbi durumdaki kralları IV. Leon'dan nefret eden Ermeniler, Halep Valisi Işık-Temür'e haber göndererek şehri teslim edeceklerini bildirdi. 13 Nisan 1375 tarihinde*

Germen İmparatorluğu"na dayanarak Batı Roma ile özdeşleştirmek istemeleri yüzündendir. Doğu Roma'yı, Roma'dan ayırıp *Bizans* olarak kullanmışlar ve Roma dememişlerdir. Oysa Doğu Romalılar, 1453'e kadar kendilerine Romalı demiştir. Bizans ise İstanbul'un küçük bir parçasıdır.

Leon teslim olmak zorunda kaldı. Kahire'ye götürülerek yedi yıl Kahire'de Memlûklara esir kaldıktan sonra Paris'e gitti. Bu şekilde Kilikya'daki bağımlı Ermeni krallığı da son buldu. Ermeni tâbi siyasî varlığının tamamen ortadan kaldırılmasından sonra, Çukurova'ya hâkim olan Ramazanoğulları zamanında bölge Türkleşti. Burada yaşayan Ermeniler de zamanla Türk kültürünü benimsediler. Ramazanoğulları Beyliğine son veren Yavuz Sultan Selim, Çukurova'yı Osmanlı devletine dâhil etti (Cöhce, 2014: 14).[20]

İşte tam bu aşamada, yani 1441 yılında Ermeniler, Azerbaycan Karakoyunlu Hükümdarı Cihan Şah'tan yardım istediler ve Cihan Şah'ın izni, Alban Patrikliği'nin onayı ile Sis Katağikosluğu'nu, Üç Kilise'ye taşıdılar. Sonrasında Ermeniler bu Türk kilisesinin adını değiştirip, bir algı operasyonu ile "Hz. İsa'nın indiği yer" anlamındaki *Ecmiyadzin*'e dönüştürdüler. Sis Katağikosu, Ecmiyadzin'e gelmeyi reddetti, ama Sis'te bulunan kutsal emanetler Ecmiyadzin'e getirildi (Kılıç, 2012: 174). Bundan sonrası Müslüman Oğuzların, bölgesel liderliği ele geçirdiği ve hatta dünya nizamını etkilediği bir döneme denk gelmektedir. Ermeniler, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun kuruluşundan başlayarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemindeki kitlesel teröre ve terörizme bulaşana kadar, bağımlı yönetimler/beylikler biçiminde varlıklarını iyi koşullarda sürdürmüş olup, dinlerini de gönüllerince yaşamışlardır. Devlet'in, üst seviyedeki imkân, itibar, güvenlik, memuriyet ve maddi-manevi konulardaki tam desteğinden her zaman yararlanmışlardır (bkz: Kılıç, 2012: 14).

Büyük Selçuklu İmparatorluğu (1037-1157) dönemini, Türklerle Ermenilerin ilk karşılaşma dönemi olarak tanımlayan Tarihçiler bulunmaktadır. Bu doğru değildir, önde verildiği gibi Ermeniler hem Albanlarla hem de Hazarlarla daha önce karşılaşmışlar ve her ikisinin de tarihten silinmesinde büyük etki yapmışlardır. Bu gerçeğe rağmen sonraki dönemde Türk otoriteler, bu durumdan hiçbir ders çıkarmamıştır. Şu da tarihi bir gerçektir, Büyük Selçuklular Ermenilerin imdadına yetişmiş, onları Doğu Roma'nın imha etmesinden, yani yok olup gitmekten kurtarmış, her türlü kültürel haklarla birlikte, Doğu Roma döneminde elde edemedikleri bir duruma kavuşturmuştur (Kantarcı, 2003: 20); onlar da 1071 Malazgirt Savaşı'nda, Doğu Roma ordusunu terk etmişlerdir (Kafesoğlu, 1968: 196). Ne var ki, karşılıklı ilişkiler iyi giderken, 1096 yılında Müslüman Türklere karşı başlatılan Haçlı harekâtı, Ermenileri kolayca baştan çıkarmıştır. Haçlıları sevinç gösterileri içinde karşılayan Ermeniler, Haçlılara yol göstermiş, iaşe temin etmiş ve lojistik destek sağlamıştır (Gök, 2015: 183). Anadolu Selçukluları döneminde ise Ermenilerin yine can, mal ve dinleri korunmuş, huzurlu ve iyi bir hayat sürmüşlerdir. Osmanlı Devleti'nde, Osmanlı Milletler Sistemi içinde *Grogeryenler*, din birliği bağlamında ilk defa "Ermeni Milleti" olarak örgütlenmişlerdir (Kantarcı, 2003: 20). Osmanlı'da da devletin üst imkânlarından yararlanmışlar, hanedan beyliklerini/ prensliklerini "işhanlar" olarak devam ettirmişler, hatta Türkler ve Müslümanlar, Ermeni işhanlara vergi ödemek durumunda kalmıştır. Osmanlı üst yönetiminde görev almışlar, devlette ba-

[20] 20. yüzyılda Ermeniler, 14. Yüzyılda sona eren Kilikya'daki bağımlı siyasal varlıklarının, sözde egemen bir devlete denk geldiğini ileri sürmüş ve buraya *Küçük Ermenistan* adını vererek; tarihte hiç olmayan doğudaki *Büyük Ermenistan* ile Çukurova'daki *Küçük Ermenistan*'ı uydurma haritalarda, sanki bir bütünmüş gibi birleştirip, geçmişin çok büyük bir egemen devleti oldukları algısını öne çıkarmışlardır. Oysa Ermeniler, tarih boyunca hareket halinde olan, zaman zaman çok ağır koşullarda yaşam savaşı veren, defalarca tehcir edilen, atlı birlikleri bağımlı oldukları egemen devletler tarafından tahkim gücü olarak kullanılan ve farklı coğrafyalarda haneler halinde dağınık biçimde yaşayan tâbi topluluktan ve bu bağlamda bağımlı yerel hanedanlık (tâbi krallık/prenslik) yönetimlerinden başka, iddia ettikleri gibi egemen bir siyasî-toplumsal irade gösterememişlerdir.

kan konumuna kadar yükselmişler, tüccar ve zanaatkâr olarak çok zengin olmuşlardır. Ama ülkenin en zor döneminde düşmana dönüşüp, düşmanla işbirliğine girişecek çeteler çıkarmışlardır, hatta daha ötesi 19. yüzyılda bu çeteler teröristleşmiştir ve terörizmi de Osmanlı Ermenilerinin epeyce bir kısmı, Ermeni milliyetçiliği olarak kabul etmiştir.

Ermeniler, uzun yüz yıllar bağımlı küçük yerel yönetim hakları edinmişler ve bağımlı küçük prenslikler/krallıklar kurmalarına izin verilmiştir. Bu bağımlı küçük krallıklarını ise dünyanın en büyük ve en güçlü krallığı gibi tahayyül etmişlerdir. Bütün bu yüz yılar içinde, diğer vatansız gruplarla birleşip kaynaşmışlar ve sayıca çoğalmışlardır. Bağlı oldukları bütün devletler, bir dönem bölgeye hâkim olan Emevî ve Abbasîler de Ermeniler üzerinde hâkimiyet kurmuşlardır. Müslümanlar, Ermenilerin inançlarına müdahale etmedikleri için, bir gerilim yaşamadan bağımlı düzenlerini, bahşedilen inanç hürriyeti içinde devam ettirmişlerdir. Sonradan bölgeye yeniden hâkim olan Doğu Roma İmparatorluğu, Ermenileri yaşadıkları bölgeden Anadolu'nun içlerine ve Çukurova'ya sürmüş olsa da Doğu'daki *Armenia/Ermeniye* bölgesini tam olarak terk etmemişlerdir. Bölgedeki Roma ve Arap hâkimiyeti Müslüman Türkler tarafından ortadan kaldırılınca; önce Selçuklular ve sonra da *Osmanlı Milletler Sistemi* içinde hiçbir tasnif, dışlama ve ayrımcılığa uğramadan hep birlikte "Ermeni Milleti" olarak kabul edilip, saygın bir toplumsal konuma yükseltilmişlerdir. Ancak 19. Yüzyılda ise Osmanlı Devleti'ni yıkmaya, Türk yurtlarını sözde Türksüzleştirmeye çalışan Rus, İngiliz ve Fransızlar, Ermenileri hem Osmanlı topraklarında hem de Kafkaslarda Türklere karşı *vekâlet savaşçısı* biçiminde kullanmaya başlamıştır. Bunu sağlayabilmek için de sahte öykülerin tetiklediği Ermeni terör klanları oluşturulmuştur.

Bugün de Ermeni yazarlar (Mildanoğlu, 13.11.2018; AGOS), mesnetsiz iddialar öne sürmekte; "*tarihte Adana- Trabzon hattının doğusunda kalan Asia Minor ve Batı Ermenistan olarak adlandırılan coğrafya Ermenilerin anayurtlarının önemli bir parçasıydı. Bu coğrafyada kurulan onlarca beylik, devlet ile Ermeniler arasında her alanda ilişki yaşandı*" diye yazmakta veya Kars ile İrevan arasındaki Güney Kafkasya coğrafyasının "*Antik Ermenistan / Doğu Ermenistan*' olduğu ifade edilmektedir. Tabii ki bu iddiaların hepsi, hayalî bir Tarih ve Coğrafya tahayyülüne dayanmaktadır. Söz ettikleri Türklerce fethedilen topraklara zaten sahip değillerdi, sadece vasaldılar, bu nedenle de Türklerin toprak ve ülke fetihlerinin muhatabı değillerdi. Üstelik daha 8. Yüzyılda Alban Türklerini katlettikleri halde, 11. Yüzyılda Türklere bir kurtarıcı olarak gönüllerini açıp sığınmışlardı. Ermeniler, 19. Yüzyılda uğratıldıkları teröristleşme felaketini, sözde Ermeni Milliyetçiliği olarak gördüler ve tıpkı 8. Yüzyılda imişler gibi, yeniden Türklere karşı cinayetkârlığa başladılar. Hâlen çoğu "asabiye" düzeyinde çakılıp kalmış olan dünyadaki Ermenilerin, bugün de bir milliyet olma ve ulus inşa etme sorunu bulunmaktadır; bunun hâlli ise asla hayal, vekâlet ve terör değildir.

Kadim tarihe Ermeni cephesinden bakmaksa oldukça şaşırtıcıdır; Ermeniler bir propaganda malzemesi olarak 'Hz. İsa'nın Ecmiyadzin Kilisesi'ne indiğini' iddia ettikleri gibi veya sözde küçüklü büyüklü Ermenistanlar ürettikleri gibi, başlangıç tarihlerini de Nuh Peygamber'in torununa dayandırmaktadır. Ermeniler, güya Hz. Nuh'un torunu Hayk'tan türemişler ve seçilmiş insanlarmış. Bu öyküye Ermeniler inanıyor, inanmak işlerine geliyor, çünkü propaganda malzemesi olarak kullanıyorlar; ama bu ironik öykü yetmezmiş gibi, bazı Batılı siyasîler de çıkıp, *Ermeniler için önemi olan Ağrı Dağı'nı onlara verin, böylece aranızdaki anlaşmazlık bitsin* diyebiliyor. Oysa eğer mitolojik seviyeye takılıp kalacak olursak; Türkler de, "bizzat Nuh Peygamber'in Türk olduğuna" inanıyor. Ayrıca yeryü-

zündeki bütün insanların, zaten Nuh tarafından "Seçilmiş Olanlar"ın torunu olduklarına inandıklarını da unutmamak gerekir. Bu ironik duruma gülmeli mi, yoksa ağlamalı mı? Öte taraftan Ermeniler'deki bu Nuh öyküsünün, Alban Türklerinin, kadim Türklere özgü inancı olan "Türk soylu Nuh Peygamber" inancına dayandığını; belki yine tarih hırsızlığı yapıldığını düşünmek de mümkün.

Geçmişte Sümerlerde *Mitoloji*, Greklerde *Felsefe*, Romalılarda *Hukuk*, Türklerde ise *Adalet* belirleyici idi ve bunlar dünya nizamını etkileyen doktriner kavramlardı. Giderek modern dönemde, aydınlanmış bireysel akıl, kesintisiz demokrasi ve hukuk devleti kuralları doktriner kavramlar haline geldi. Fakat 19. Yüzyıldan beri, emperyalizm, hegemonya ve vekâlet savaşları, dünya düzeninin ağır biçimde tahrip olmasına, doktriner nitelikteki kavramların içinin boşalmasına yol açmıştır. Ermeniler, emperyalistler tarafından siyasî tarihin içi boşaltılmış ve yerinden edilip anlam kaybına uğratılmış doktriner düzensizliğinde, hemen her fırsatta öne çıkmayı başarmışlardır. Bunun karşılığında ise kimi zaman ağır bedel ödemişlerdir.[21] Ermeniler varlıklarını, dünya nizamının çivisini çıkarmaya kalkışan siyasî güçlerin elinde, âdeta bir "kerpeten" olmaya bağlamışlardır. Çinliler, Persler, Emevîler, Romalılar, Moğollar ve Haçlılardan sonra, Ruslar, İngilizler ve Fransızlar da *dünya nizamına adalet çivisi* çakan Türk otoritesini yok etme, Türk topraklarını ele geçirme, Türk gücünü durdurma ve Türklere dünya nizamı üzerinden el çektirme planı doğrultusunda saldırmışlardır. 8. Yüzyılda Emevîlerin hükmü altında, *Armenia/ Ermeniye* bölgesinden Albanya'ya akın eden kanlı Haikh atlıları gibi; 18. Yüzyıldan sonra da Rusların ve Batılı emperyalist devletlerin otoritesi altına giren, Ermeni çeteler ve Ermeni teröristler türemiştir. Ermeni teröristler, Türk Vatanları'nı uluslararası terörizmin *distopya* mekânına, yani bir dünya cehennemine dönüştürmüştür. Bu süreçte, emperyalist güçlerin yönlendirmesiyle Yunan ve Rumların da desteğini her zaman almışlardır.

Burada bir konuya dikkat çekmek gerekiyor; günümüz Ermenileri, Rumlarla akraba olduklarını, dillerinin de akraba olduğunu ve artık Rumların Ermeni kökenli olduğunu, çünkü tarihte Rumlarla kaynaştıklarını iddia etmektedir. Bu iddia, bilimsel olarak reddedilmiş ve aralarında akrabalık bağı tespit edilmediği gibi, iki dil arasında filolojik bir benzerlik de bulunamamıştır, dahası tarih onların birbirlerinin düşmanı olduğunu göstermektedir.[22] Bu iddiayı günümüzde öne çıkaran ve onları birbirine yakınlaştıran iki unsur bulunmaktadır. Birincisi bazı Ermeni gruplarının, Anadolu'dan Yunanistan ve adalara giderek, oralarda Rumlaşmasıdır. İkinci unsursa, emperyalist güçlerin güdümündeki Yunan, Rum ve Ermenilerin, kendilerini güya bir 'dinozor' sanarak, tüm dünyaya birlikte, Türk düşmanlığı alevi üflemeye çalışmalarıdır. Oysa eğer Türk devletleri, emperyalist devletler olsalardı, bugün

[21] İlkçağlardan beri başka milletlere mahkûm olmaktan kurtulamayan Ermeniler, Ortaçağda da Doğu Roma ve Sâsânî tahakkümünde kalarak esaret hayatı yaşadılar, sürgünlere gönderildiler; her türlü baskı ve ağır vergi külfetine maruz bırakıldılar. Özellikle aynı dinin mensubu olan Doğu Romalılar tarafından işkencelere ve katliamlara uğratıldılar (Urfalı Mateos, 2000: 111; Bozan, 2014: 48).

[22] Öncelikle "Rum" kavramı, "Doğu Romalı" demektir, Yunan değil. Ermenilerin, Kilikya'dan Orta Anadolu'ya göç etmesinden sonra, Rumlar ile Ermeniler arasındaki nefret büyümüş ve bu da çatışmaların yaşanmasına sebep olmuştur. "Doğu Roma tarafından Kapadokya'da ikâmete mecbur tutulan Ermeni Kralı Gagik, köpeğinin adını "Armen" koyan Doğu Roma metropoliti Markus'u öldürmüştür. Bunu bahane eden Doğu Roma, Ermenileri takibe başlamıştır. Gagik 1080 yılında, Lampron kalesine hapsedilen küçük oğlu David'in serbest bırakılmasını görüşmek üzere Tarsus'a gitmiş ve dönüşünde hapsedilmiştir. Bir müddet sonra da hapiste öldürülmüştür. Krallarının öldürülmesinden sonra zaafa düşen Ermeniler, birbirlerinden koparak parçalanmışlar ve Rum/Romalı nefreti içinde, çok çeşitli alanlara dağılmışlardır (Ayçiçek, 2018: 5).

Yunan ve Rumluğun bile, yaşayan tarih değil, ancak bir Tarih ve Sanat Tarihi olması beklenirdi. Şimdiki gelinen noktada, artık tarihten ibret alan Türkler, kendi tarihlerinde terör sonucu yaşanan ağır acılardan, yapılan Tarih hırsızlıklarından, atılan iftiralardan ve uluslararası kumpaslardan çıkardıkları çok, ama çok ağır derslerden dolayı; Türkiye'de ve Azerbaycan'da hem millet hem de devlet olarak, "ateş olsalar cirmi (hacmi) kadar yer yakarlar" rahatlığına kapılmayıp; atalarının uyarısı olan, *sü*[23] *uyur, ama düşman uyumaz* bilinciyle yaşamanın önemini anlamışlardır.

3. RUSYA'NIN YAYILMACILIK SİYASETİNDE, ERMENİLERİN ROLÜ

Ermenilerin büyük devletlerin emrinde kullanılabilecek bir araçsal güç olduğunun anlaşılması, 17. Yüzyıl Rusya'sına kadar geriye gider. Ecmiyadzin Kilisesi'nde başlayan Ermeni toplaşması da bunu gösterir. Daha I. Petro (1672-1725) zamanında, Rusya Çarlığı tarafından Ermenilerin, Türklere karşı "saldırganlık ve istilâcılık" yapabileceği öngörülmüştür. Böyle bir beklentiden hareketle de Ruslar, Ermenilerle işbirliği içine girmişler ve Rus-Ermeni işbirliğinin yoğunluğu giderek artmıştır. Ruslar, Ermenilerin gönlünü kazanıp ele geçirmek için onları Moskova'ya davet etmiş; Ermeni ileri gelenlerini Çar'ın sarayında ağırlayarak, kısa zamanda kayda değer bir topluluk haline gelmelerini sağlamıştır, hatta Moskova'daki bir caddeye de Ermenilerin saygınlığını arttırmak için "Ermeni Caddesi" adı verilmiştir. Bu süreçte Moskova'daki Ermeni iş insanları çoğalmış, zenginlerin sayısı artmıştır. 1826-1828 yıllarında yapılan İran-Rus Savaşı sonrasında ise Çar Petro, İran Kaçarlar Devleti'ndeki Ermenileri, Rusya'ya yerleşmeye davet etmiş; hatta 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşından sonra, bu defa Osmanlı Ermenilerini de Rusya'ya götürmek istemiştir. Ermeniler, daha o dönemde hem İran Kaçarlar Devleti'ne hem de Osmanlı Devleti'ne sırtlarını dönüp, Ruslarla kirli işbirliğine girişmişlerdir. Daha da öteye giderek ilerleyen zamanda Rus ordusuna, Osmanlı ile savaşması için asker bile sağlamışlardır. Savaş sırasında ise Kars ve Çıldır Ermenileri, Rusya tâbiiyetine geçmek istediklerini Ruslara bildirmiştir. Erzurum Ermenileri de Erzurum'un düşmesinde etkili olmuş, Rus askerlerine klavuzluk ve yardım yapmıştır (Beydilli, 1988: 370-382).

Dünyada siyasî aktör olmak isteyen ve bu amaçla Türk yurtlarını Türksüzleştirme ütopyasını, kendine siyasî hedef olarak belirleyen Çarlık Rusyası yönetimi; yaşadıkları zorlu tarihî koşulların Ermenileri, "vekâleten istilâ ve katliâm hizmetkârlığı" yapmak üzere biçimlendirdiğini tespit etmiş; Ermeniler üzerinden beş bölgede, Türklere karşı istilâ ve katliâm operasyonları düzenletmiştir. Rusya'nın, dünyada siyasî ve askerî alanda aktör olmak için, çoğu kez Ermenilere istilâ ve katliâmlar yaptırtarak, onları teröristleştirerek saldırttığı Türk yurtları; *Güney Kafkasya/ Kuzey Azerbaycan, Osmanlı Balkanları, Uluğ Türkistan ve Anadolu*'dur; bunlara Rus-İngiliz işbirliğini gözeterek *Osmanlı Ortadoğusu*'nu da eklemek gerekir. Bu bölgelerdeki yıkıcı faaliyetlerin çoğu, Batılı emperyalist devletlerin bilgi ve desteği ile tatbik edilmiştir. Daha ötesi yapılan yıkıcı faaliyetlerin hiçbiri, Azerbaycan Hanlıkları'nın/Han Devletleri'nin ele geçirilmesi ve Osmanlı Devleti'nin yıkılmasından sonra da durmamıştır. Üstelik Ermeni terörüne dönüşen katliâm, saldırganlık, işgal ve gasbetmeler hem Türkiye Cumhuriyeti'ne hem Azerbaycan Sovyeti'ne hem de Azerbaycan Cumhuriyeti'ne karşı devam etmiştir. Ermeni terörü, arkasında çoklu kirli büyük güçleri barındıran

[23] Sü: Eski Türkçe'de asker, at üstündeki süvari; sübey, subay.

ve Türk yurtları ile Türklere yönelik yok edici amaç taşıyan, çok karmaşık uluslararası ilişkiler ağı ile örülü ve bir o kadar da canice uygulanan kanlı eylemler, hayalî tarih, çeşitli ütopyalar ve gerçek-dışı asılsız sözde iddialar bütünüdür. Bu yıkıcı saldırıların sebeplerini dört temelde toplayabiliriz:

Birincisi; Rusların, o dönemde Batı Avrupa karşısında tedavi edilemez bir aşağılık duygusu yaşıyor olması; aslında tarihin derinliklerinde vasalı oldukları, ordularında asker oldukları, hatta dost oldukları, hayat buldukları, devlet ve ordu kurmayı öğrendikleri Türkleri yok ederek, Türk yurtlarını ele geçirip, büyük dünya gücü olma ve sözde Batıyı geçme hırsıdır.

İkincisi; egemen bir devlet kurma tutkusu içindeki Ermenilerin, emperyalist devletlerce Türklere karşı verecekleri vekâlet saldırganlığı, işgal ve terör eylemleri sonunda, bu amaçlarının gerçekleşeceğine inandırılmaları; Ermenilerin uzun tarihî koşullarda yapısallaşan şiddete meyillerinin, yine bu amaç için emperyalistlerce kullanılmasıdır. "Ermenistan Devleti" de zaten kanlı manevra yönetimi sonucunda, kadim Türk toprakları üzerinde kurulmuştur.

Üçüncüsü; Batılı emperyalist devletlerin, sömürecekleri yeni yerler bulmak ve Osmanlı Devleti'ni paylaşmak için; Osmanlı Devleti'nin çöküşünü planlamaları, bu amaçla Ruslarla ve aynı zamanda Ermenilerle lekeli ve kanlı bir işbirliğine girişmeleridir.

Dördüncüsü; Ermenilerin kendi devletlerini kurmak için ve kurduktan hemen sonra da tıpkı Ruslar gibi yayılmacı hedefler peşine düşmeleri; böylece "sözde büyüklü-küçüklü Ermenistanlar" veya "sözde anayurt" gibi, bir de "sözde soykırım" ütopyası üreterek; dünyanın gözü önünde, Türk topraklarını kapma cüretine kalkışmalarıdır.

3.1. Rus Çarlığı'nın Jeo-Politik Derin Planı

Ruslar, Moskova Çarlığı'nın kurulmasının ardından, önce Kazan Hanlığı'nı 1552'de ve sonra da Kırım Hanlığı'nı 1783'te ilhak ettiler. Ama daha ötesi, dünya ölçeğinde büyük bir imparatorluk haline gelmeyi de Türk topraklarının ele geçirilmesine bağladılar. Bunu aynı zamanda Rus birliğinin inşası (*Panslavizm*) gibi görerek, Çarlığın yayılma politikası ile eş tuttular. Türk yurtlarının ele geçirilmesini, sağlam bir soy kimlik (Slav Birliği) edinmenin ve güçlü devlet olmanın formülü saydılar. Tarihte köklü bir soy ve devlet geçmişi bulunmayan Ruslar, geleceğin en büyük gücü olma ütopyasında birleştiler. Özellikle Çar I. Petro zamanında devletin temel hedefi olarak, yani bir *kurucu proje* gibi Rus yayılmacılığını sahiplenip öne çıkardılar. Sonraki yöneticiler de aynı yaklaşımı benimsediler, bunun gerçekleşmesinin öncelikle Kafkasları ve Hazar havzasını ele geçirmekle mümkün olacağı fikrini kabul ettiler. Nitekim I. Petro'dan sonra gelen Rus Çarları, aynı projeye sadık kalmış, bu ütopik projeye 19. Yüzyılda *stratejik ve jeo-politik plan* niteliği kazandırılmıştır. Moskova'nın planı doğrultusunda Türk yurtları, Ruslar tarafından parça parça ele geçirilmiş ve hatta tamamı ele geçirilmeye çalışılmıştır. Temeli I. Petro'nun vasiyetinde bulunan Rus Çarlığının jeo-politik planı, oldukça yayılmacı idi, Türk topraklarına karşı işgalci ve yok edici amaçlar taşıyordu. Üstelik Ruslar, Kazan ve Kırım gibi, Türklerin en değerli iki Han Devleti'ni, "silahsız sefer" ile ilhak etmişlerdi, bu ilerleyişi devam ettirmeye de kararlı idiler (Kurat, 1987: 135-140).

Ruslar, iktisadî olarak güçlenmek ve Batı Avrupa karşısında, Batılıları sevmeseler bile *Rus Batılılaşmasını* (modernleşmesini) başarmak için, bu zor planı uygulamaları gerektiği-

ne inanıyorlardı. Rus Çarlığı Ermenilere, Osmanlı Devleti'nin dağılacağını ve kendilerine yardım etmeleri halinde, bağımsız Ermeni Devleti'nin kurulmasını sağlamayı teklif ettiler. Taşnak ve Hınçak örgütleri önderliğinde teşkilatlanan ve bu bağlamda giderek teröristleşen Ermeni çeteler, bütün toplulukları adına bu teklifi kabul ettiler (Aksu, 2003: 44-46). Ecmiyadzin Katoğikosluğu da böyle bir girişimi destekledi. Doğrusu Rus Çarları, başlangıçta Osmanlı Devleti'nin elindeki İpek Yolu ticaretini elde etmeyi ve böylece dünyada büyük bir iktisadî üstünlük sağlamayı istiyorlardı. Sanayileşmenin başlamasıyla bir taraftan kısa vadede Kafkasya ve Hazar kıyılarına sahip olmayı; diğer taraftansa orta ve uzun vadede, Karadeniz'den başlayarak, Boğazlar ve İstanbul'a kadar uzanan topraklarla birlikte, Balkanlar da dahil olmak üzere, bütün Karadeniz Havzasını ele geçirmeyi; Doğu Anadolu'da ise Erzurum üzerinden İskenderun'a kadar inip, hayalini kurdukları sıcak denize (Akdeniz) ulaşmayı hedefliyordu. Aynı zamanda bütün Türkistan Han Devletlerini de tıpkı Altın Orda, Kazan ve Kırım Hanlıkları gibi, hükümleri altına almayı planlamışlardı. Bu da Türkleri tarih sahnesine gömmek anlamına geliyordu.

Rus Çarları, gerçekten de bu hedeflerine ulaşabilmek için, 19. Yüzyılda Türklere karşı büyük askerî, jeo-politik ve jeo-stratejik operasyonlara giriştiler. Zaten tam üç asırdır bunun için hazırlanıyorlardı. Ruslar, Türklere karşı giriştikleri operasyonlarda, Ermenileri vekâlet hizmetkârları ve dövüşçüleri, hatta terörist gruplar olarak kullandılar, bunun için İngilizlerle ve Batılı emperyalist devletlerle, açık işbirliği yaptılar. Ancak bu iki taraflı bir kullanımdı, Ermeniler de Türklere yaptıklarının ve yapacaklarının karşılığını bekledikleri için, bu cinayetkârlığa ve işgalkârlığa gönüllü idiler. Rusların, Kafkasya'yı ele geçirme planı, Azerbaycan Türklerinin kadim çağlara kadar eskiye dayanan köklü yönetim sistemlerinin ve Han Devletleri'nin felaketi oldu. Ardından giriştikleri Balkanlar'ı ele geçirme ve Osmanlı'yı sıkıştırma operasyonu, Osmanlı Balkanları'nın kaybedilmesi ve Balkan Faciası/soykırımı ile sonuçlandı. 20. Yüzyılın başında ise hem Türkistan Han Devletleri'ni işgal ettiler hem de aynı anda Anadolu'yu işgale kalkıştılar. Osmanlı Orta Doğu'sunun İngilizlere kalması için de çok uluslu olarak çalıştılar. Ermeni meselesinin ortaya çıkmasında, Rusya'nın derin planları birinci derecede belirleyici oldu. Bu bağlamda 19. Yüzyılda Kafkasya Han Devletleri'nin, Ruslar tarafından ilhâk ve işgal edilmesi ile Türk ve Müslümanlar açısından tam bir felaketler süreci başlamış, Osmanlı Devleti gibi, Azerbaycan'ın da iç ve dış koşulları çok karışmıştı.

> *Büyük Azerbaycan devleti kurma fikri Safevî Devleti (1501-1736)'nin yıkılışı ile çoktan sona ermiş ve bu büyük devletin yerini Hanlıklar (Han Devletleri) almıştı. Hanlıklar ise ayrı ayrı yönetimler altında, sadece kendi hanlığının güvenliğini ve geçimini sağlama düşüncesinde idiler; birbirlerine taviz vermiyorlardı. Diğer taraftansa, İran ve Rusya'nın bu yerleri gasbetme maksatlı yürüyüşleri vaziyeti daha da zorlaştırmıştı. Aslında İran, Rusya ve Osmanlılar için, Kafkasya sadece iktisadî değil, aynı zamanda stratejik bir önem de taşıyordu* (Memmedova, 2011: 19)

17. Yüzyılın sonundan başlayarak, 18. Yüzyılda Azerbaycan Hanlıkları, hâsılı Azerbaycan Han Devletleri ortaya çıkmıştır. Ancak tarihî koşulların ortaya çıkardığı bu devletler, sadece bir yüzyıl hayatta kalabilmişler, büyük çoğunluğu ise 19. Yüzyılda Rusya tarafından ilhâk veya işgal yoluyla ele geçirilerek, sona erdirilmiştir. Türk topraklarında Rus hâkimiyetinin kurulmasında, Hanlıkların birbiri ile mücadele içine girmesi, hatta birbirleriyle savaşması ve daha ötesi Rusya'dan medet ummaları, Rusların işini oldukça kolaylaştırmıştır. Bir bakıma tâbiri caizse Ruslara, Kafkasya planlarını tatbik etme ve Türkistan gibi Kafkasya'da da "sefersiz zafer" kazanmayı sağlamıştır.

Nadir Şah, 1747'de öldürüldükten sonra Azerbaycan'da yirmiye yakın bağımsız ve yarı bağımsız hanlık kuruldu. Kuzeyde Şeki, Karabağ, Kuba, Derbend, Şamahı, Bakû, Lenkeran (Talış), Nahçıvan, İrevan, Gence, Cavad, Salyan, güneyde ise Tebriz, Erdebil, Urmiye, Hoy, Marağa, Maku, Serab ve Zencan hanlıkları kurulmuştu (Mustafazade, 2017: 45).

Bu hanlıkların dışında oluşan yarı bağımsız feodalite yönetimleri olarak Sultanlıklar, Meliklikler (Albanlar) ve kendine özgü yönetim sistemine sahip Car-Balaken Cemaatliği gibi kurumlar da ortaya çıktı (Asker ve Şeyban, 2021: 36). Ancak kurulan siyasi birimler, yüz yıllık sürede bir araya gelerek, bir ortak hukuk çerçevesinde rızaya dayalı ortak yönetim sistemi geliştiremediler. Tersine bazı hanlıklar en güçlü devlet durumundaki Türk Kaçar Hanedanlığı'nın tahakkümüne girerek, kendi hak ve özgürlüklerini kaybetme korkusuna kapıldılar. Bu durumdan hareketle de Rus Çarlığı'nın koruyucu himayesini talep ettiler. Aslında diğer bir yandan İran Türkleri'nin, Osmanlı Devleti ile birleşmek istemeleri, Kuzey Azerbaycan Hanlarını ürkütüyor, onları Türk Kaçar Hanedanlığı otoritesine bağlanmaktan alıkoyuyordu; çünkü buna temel oluşturacak geçmişe uzanan korkular ve güvensizlik vardı.

AZERBAYCAN HAN DEVLETLERİ (18. Yüzyıl)[24]

Geçmiş tarihte yıllarca Osmanlı Devleti ve Safevî Devleti gerginliği yaşanmış, bu deneyimin acı dolu derin izleri kalmıştı. Bu eğilime yol açan tarihî gerçekse, özellikle Azerbaycan Safevî Devleti'nin, Osmanlı tebaası olan Kızılbaş Türkmenler üzerinde nüfuz kurarak, onları isyana cesaretlendirdiği ve zaman zaman da İpek Yolu'nu ele geçirmek için İngilizlerle işbir-

[24] Bu harita, Azerbaycan'dan 2000'li yılların başında getirilen, "XVIII. Yüzyıl Azerbaycan Hanlıklar Dönemi Haritası"na eklemeler yapılarak elde edilmiştir. Kril alfabesi olan yazılar, tarafımdan Türkiye Türkçesine aktarılmış, haritanın ilk çizimi el emeği ile Harita Uzmanı Merhum Sermet Öztürk tarafından yapılmış, bu el çizimi harita da, Türk Silahlı Kuvvetleri Harita uzmanlarınca bilgisayar ortamına taşınmıştır. Ancak bu haritada sadece büyük hanlıklara yer verilmiştir. Betül Karagöz Yerdelen

liği çalışmaları yaptığı gerekçesi ile Osmanlı Devleti'nin, Safevîlere karşı çok sert bir politika izlemesi, Azerbaycan topraklarını ele geçirmesi, kan dökmesi ve tahakküm kurması yanında, mezhep ayrımcılığı gibi, son derece yanlış bir anlayışla Türklüğü birleştirici bir rol oynamaması, tam tersine mevcut ayrımları haksız ve gereksiz olarak derinleştirmesidir (bu konuda ayrıca bkz: *Osmanlı Devleti İle Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri*). Bu bulanık tarihî izler altındaki Hanlar da ne İran'ı ne de Osmanlı'yı istemiyorlar, sadece kendi bağımsızlıklarını korumak istiyorlardı. Ama Hanlar, kendi milletleri olan Türklerin ortak gücünü açığa çıkarmanın yolunu da bilmiyorlardı ve bazıları ise Rus himayesine başvurmanın affedilemez yanlışlığını bile yeterince kavrayamamıştı. [25]

3.2. Ruslarla İmzalanan Canhıraş Antlaşmalar

İran Türk Kaçar yönetimi 1805 yılında, Kuzey Azerbaycan'ın Rus himayesine geçmesine engel olmak için büyük bir askerî harekât düzenledi. Ne var ki, İran ordusu Karabağ Hanlığı üzerine harekete geçtiği sırada, bundan korkan Karabağ Hanı İbrahim Halil Han, Gence civarındaki Kürekçay kıyısında kamp kuran Rusya'nın, Türk düşmanı Kafkasya Başkumandanı General Sisinov'un yanına giderek, *Kürekçay Anlaşması*'nı imzaladı. Kürekçay Anlaşması, Rusya'nın Azerbaycan topraklarına yönelik hileli siyasetini meşru gösterme çabasının yasal dayanağı oldu (Asker ve Şeyban, 2021: 45). Bu yakınlaşmaya rağmen, Karabağ Hanı İbrahim Halil Han, Ruslar tarafından ailesiyle birlikte öldürüldü ve öldürülmeyip sağ bırakılan tek oğlu da Hanlığın başına getirildi. Diğer taraftan Şeki ve Şamahı Hanlıkları ise Rus himayesini ve Rus korumacılığını mecburen kabul ettiler.

Gence, Bakû ve Kuba gibi Hanlıklar da Rus yayılmacılığına karşı çıkarak, canla başla bağımsızlık savaşı verdiler. Sonradan Kuba, Lenkeran ve Bakû Hanlıkları cesurca verilen mücadeleye rağmen, zor karşısında Rusya ile anlaşmaya mecbur oldular (Memmedova, 2011: 96-101). Gence Hanlığı'ysa, Cevad Han'ın kahramanca direnişine rağmen, Ruslar tarafından işgal edildi ve Gence savunmasına katılan herkes katledildi.

> *Bu Hanlıklardan bir kısmı, Çar istilasına karşı son dereceye kadar mukabele etmiş, yalnız bu gayr-ı müsavî mücadeleden en tipik olanı Dağıstan'da Şeyh Şamil, Azerbaycan'da da Gence Hanı Cevad Han'ın, tarih sahifelerine şan ve şerefle geçmiş bulunan kahramanca gazâlarıdır* (Resulzade, 1993: 18).[26]

---

[25] "… düne kadar beraber yaşadığı Kızılbaşların /Alevilerin yanında değil, karşısında yer alan Osmanlı, Çaldıran Savaşı (1514)'nın da etkisiyle, kendisini Sünni İslâm'ın koruyucusu olarak konumlandırmıştır. Çaldıran Savaşı'ndan sonra iyice bozulan Sünni-Şiilik ilişkilerini onarma konusunda, Kanunî Sultan Süleyman (1520-1566) ve Nadir Şah (1736-1747) gibi hükümdarlar, çeşitli gayretler ortaya koymuş olsalar da, II. Abdülhamid Han (1842-1918) dönemine kadar, Osmanlı-İran ilişkileri düzeltilememiştir (Çiçek, 2019: 27). II. Abdülhamid Han'ın bir siyaset olarak, bilinçli biçimde öne çıkardığı "İttihâd-ı İslâm", yani *Panislamizm* (Karacan, 2019: 3) ile Kuzey Azerbaycan'dan bir ideoloji olarak gelen *Pantürkizm* yaklaşımları bütünleşerek, Osmanlı Türkleri ve İran Türkleri arasında asırlardır süren ve emperyalistlerce kullanılabilecek olan mezhep hastalığını, 20. Yüzyılın başında tedavi etmiştir. Aslında elbette hem Yavuz Sultan Selim (1409-1520) hem de Şah İsmail (1487-1524) ve onların ardılları için, iki kardeş arasındaki mezhep farkı, bir kılıftan, yani bir bahaneden ibaretti. Gerçekte her ikisi de, Kızılbaş Türkmenler üzerinde otorite kurarak, kendi iktidarlarını sağlamlaştırmak peşindeydiler. Örneğin Anadolu Türkmenleri "Varıp Şah'a gidelim…" diye türküler söyledikçe, İstanbul'daki Saray, Osmanlı birliğini kuramama ve koruyamama şüphesi, hatta iktidar korkusu algılıyordu. Şah İsmail ise o günün koşullarında din birliğini de, soy birliğini de kurmaktan ve korumaktan uzaktı. Diğer taraftan ipek ticaretinin yüksek gelirine yine tek başlarına hakim olmak istiyorlardı. Türk devletlerini yönetenler, o çağlarda tek egemen güç altında toplaşmak yerine, güçlerini birleştirerek ve hakça paylaşarak daha güçlenecekleri bir ortaklığı ve birliği düşünemiyorlardı.

[26] Gence'nin adı, Çariçe'ye ithafen *Yelizaveta* olarak değiştirildi, bu Rusça ismi telafuz edemeyen Türkler bile cezalandırıldı.

İran Türk Kaçar Yönetimi, Kuzey Azerbaycan topraklarındaki Rus yayılmacılığını önlemek için, Rusya'ya karşı savaş açtı. Bu savaşta İran Türk Kaçar Hanedanlığı olağanüstü fedakârlık gösterdi; hatta Lenkeran Hanlığı'nın müdafası için, Sâdık Bey Kaçar ile Mehemmed Bey Kaçar'ın, Lenkeran Kalesi'ndeki savunmaları ve şahadetleri, bir kahramanlık abidesi olarak genel Türk tarihinin unutulmazları arasına girmiştir. Fakat sonuçta Kaçarlar, I. İran-Rusya Savaşı'nı kaybetti. Bunun üzerine 12-24 Ekim 1813'te, İran Türk Kaçar Hanedanlığı Devleti (*Devlet-i Aliyye-i İran, 1794-1925*) ile Rusya İmparatorluğu arasında *Gülistan Antlaşması* imzalandı. Bu anlaşmaya göre, Nahçıvan ve İrevan dışındaki bütün Kuzey Azerbaycan toprakları Rusya'ya bağlandı.

> *Antlaşmanın üçüncü bendine göre, İran Şahı, Rusya İmparatoruna dostluk münasebetlerini bildirmek için bütün Karabağ, Gence, Şeki, Şirvan, Kuba, Derbend, Bakû Hanlıklarını ve Rusya Devleti'nin elinde olan Talış vilayetlerini, Dağıstan, Gürcistan, Şoregil bölgeleri ve Kafkasya'nın ortasından Hazar Denizi'ne kadar bütün yerlerin Rusya toprağı olduğunu kabul etmiştir* (Memmedova, 2011: 109).

İran Türk Kaçar Hanedanlığı Devleti, bu ağır şartların sorumluluğunu taşıyamayarak, antlaşmayı bozmuş ve Rusya'ya karşı tekrar ölümüne savaş açmıştır. Ancak yine yenilmiş ve şartları çok daha ağır olan bir antlaşmayı imzalamak durumunda kalmıştır. *Türkmençay Antlaşması* 10 Şubat 1828 tarihinde, İran Türk Kaçar Hanedanlığı ile Rus İmparatorluğu arasında; İran'ın yenilgisiyle sonuçlanan 1826-1828'deki İran-Rus Savaşı ardından imzalanan sözde barış antlaşmasıdır. Daha önce Kaçar Hanedanı ile imzalanan *Gülistan Antlaşmasın*ı genişleterek pekiştirmiştir. Karabağ Hanlığı ardından, bu kez İrevan, Nahçıvan ve Lenkeran (Talış) Hanlıkları da Rusya'ya bırakılmıştır. Bu antlaşmayla iki taraf arasında, Aras Nehri sınır kabul edilerek, Aras Nehri'nin kuzeyi Rusya'ya, güneyi ise İran'a tahsis edilmiş ve böylece Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü bozulmuştur (Sarıahmetoğlu, 2022: 72-74). Bu antlaşmanın en etkileyici maddelerinden biri, 15. Madde olmuş ve Rusya, asırlar önceki planını uygulama imkânı bulmuştur. Türkmençay Antlaşmasının 15. Maddesi'nde Ermenilerin, Rusya İmparatorluğu'na göç ettirilmesi öngörülmüştür. Rusya, bu maddeden yararlanarak İrevan ve Karabağ Hanlıkları topraklarına, Ermenileri kitleler halinde getirerek yerleştirmeye başlamış ve kısa bir zamanda da binlerce Ermeni'yi göç ettirmiştir (Pehlivan, 2016: 98). İmzalanan antlaşma, yalnızca Azerbaycan'ın değil, bütün Türk dünyasının yaşadığı en büyük felaketlerden biri olarak tarihe geçmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu ile Rus İmparatorluğu arasında 18 Eylül 1829 tarihinde, Edirne'de imzalanmış olan "Edirne Antlaşması" ise yaşanan bu felaketin boyutunu daha da arttırmıştır. Edirne Antlaşması, 1828-1829 yıllarındaki Osmanlı-Rus Savaşını, Osmanlı Devleti'nin kaybetmesinin ardından imzalanmıştır ve şartları çok daha ağırdır. İmzalanan antlaşma ile Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya ile ilişkisi tamamen kesilmiştir (Gürün, 1983: 57). Osmanlı Devleti, Rusya'nın Güney Kafkasya'daki işgal politikasını kabullenmek zorunda kalmıştır. İmzalanan antlaşma sonucunda Rusya, bir de Yunanistan'ın bağımsızlığını tanımış, elbette Yunanistan'ın bağımsızlığını tanımakla kalmamış, Osmanlı Balkanları'nı da karıştırmış, İran ve Anadolu Ermenilerini ise taraftarı ve sadık hizmetkârı olarak kazanmıştır. Antlaşma'nın 13. Maddesi'ndeki *göç* şartları uyarınca, Ruslar 18 ay içinde İran Kaçarlar Devleti ve Osmanlı Devleti topraklarındaki Ermenilerinden epeyce kısmını Güney Kafkasya'ya, İrevan ve Karabağ Hanlıkları topraklarına yerleştirmişlerdir (Saray, 1993: 16-24). Böylece

Ruslar, Ermeniler vekâletiyle bu bölgeyi doğrudan doğruya *Türksüzleştirmeye* başlamışlardır. Türklerle birlikte Müslüman ahali de katle ve göçe uğramıştır.

> *Ruslar, Osmanlılarla savaştan sonra, 1830'larda Osmanlı topraklarından geri çekilirken, beraberinde götürdükleri yaklaşık 40 bin civarındaki Ermeni göçmeni, İrevan vilayetine ve Ahıska bölgesine yerleştirdiler. Böylece Rus hükümeti, Azerbaycan ve Anadolu Türklüğü arasına örmüş olduğu duvarı sağlamlaştırdı. Ermenilerin çocukları Rus okullarına, gençleri ise Rus Harbiyesine alındılar* (Kırzıoğlu, 1978: 58).

Ermeniler, Kafkasları "Hıristiyanlaştırma" ve Rusları da "Panslavizm" altında birleştirerek genişleme hedefi doğrultusunda, Rusların vasalı olmuşlardı. Ermeniler de ne kadar çok Türk toprağı işgal ederlerse, o kadar Rusların gözüne giriyor, ne kadar çok Türk öldürürlerse Ruslarla o kadar iyi ilişkiler geliştiriyorlardı.[27] Bu da Rusların 18. Yüzyıldaki Kafkasya planının, artık gerçekleştiğini ifade ediyordu. İrevan'da basılan kitap da bu planı doğrulamaktadır: "*Daha 17 Mayıs 1783'te Knyaz G. A. Potemkin, II. Yekatarina'ya yazdığı mektupta, fırsat bulunca Karabağ'ı hemen Ermenilerin kontrolüne vermek ve böylece Asya'da bir Hıristiyan devleti ortaya çıkarmak için gerekenleri yapacaklarından bahsetmiştir"* (Yekatarina Vtoraya i G. A. Potyomkin Liçnaya perespiska 1769-1791; akt. Yıldırım ve Özender, 1991: 84). Ruslar, imzalanan antlaşmalardaki "göç" maddeleri uyarınca, Güney Kafkasya'ya kitleler halinde getirdikleri özellikle İran Ermenileri ile Rusya'daki Ermenileri, kendi karar verdikleri yerleşim yerlerinde, yani Karabağ, İrevan ve Nahçıvan'da iskân ettirmişlerdir. Bunlara bazı Osmanlı Ermenileri gönüllü katılmıştır. Güney Kafkasya'nın demografik yapısı hızla Türkler aleyhine değişmiş, Türk ve Müslüman sayısı zulüm ile azalmaya başlamıştır.

Burada tarihe göz attığımızda; Rusların, İran'dan Karabağ'a göç ettirdiği Ermenilerin, aslında daha önceden Safevî Hükümdarı Şah Abbas (1571-1629) tarafından, Osmanlı Devleti'nden alınıp İran'a getirildiği anlaşılmaktadır. Şah Abbas, Doğu Anadolu'da yaşayan Ermenileri, iki koldan İran'a götürülmüştür. Bunlardan biri askerî amaçlıdır, diğeri ticarî amaçlıdır. Doğu Anadolu'da yaşayan üçyüz bin Ermeni genci, Şah Abbas kuvvetleri tarafından, Osmanlı'nın bilgisi dahilinde esir alınmış ve Doğu Anadolu'dan İran'a, İran ordusunda askerlik yapmak üzere götürülmüştür.[28] Diğer bir grup Ermeni de tüccarlık faaliyetlerinde ve zanaat işlerinde çalıştırılmak üzere götürülmüştür. Şah Abbas'ın önemli bir Ermeni nüfusu başkent İsfahan'a naklettirdiği ve bunlara ticaret alanında iş yapabilmeleri için, malî yardımlarda bulunduğu bilinmektedir (Aydoğmuşoğlu, 2012: 369).

> *Şah Abbas devrinden başlayarak Ermenilere öncelik verildiği ve bunların Müslüman tüccarların yerini aldığıdır. Özellikle ipek ticareti, Şah Abbas ile birlikte Ermenilerin eline geçmiştir. Çünkü Şah Abbas, Ermenileri 'Şah'ın temsilcisi' sıfatıyla ipek ticaretinde kullanmıştır. Öyle ki, Şah Abbas'a ait saltanat ambarlarında toplanan ipek, Ermenilere dağıtılıyor, onlar da ipeği Hindistan'a veya Osmanlı toprakları üzerinden Avrupa'ya gönderiyorlardı. Bu sayede toplanan para, Şah Abbas'ın hazinesinde birikiyordu* (Felsefî 1375: 1120; Aydoğmuşoğlu, 2012: 369).[29]

---

[27] Bunun tek istisnası, Rusların Ermenilere sırtını dönüp, onlara ihtiyaç duymadığı için pek yüz göstermediği, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasındaki kısa bir dönemdir.

[28] *Ermeniler, (Emevi ordusunda yer aldıkları gibi,) sonraki çağlarda Hindistan, Mısır, Rusya, İran, ABD gibi pek çok ülkenin ordularında da önemli görevler üstlendiler, orduların silah ihtiyacının tasarımcıları, üreticileri, tedarikçileri ve profesyonel askerleri oldular (*Mildanoğlu, 13.11.2018; AGOS).

[29] Ermenilerin, başkent İsfahan'da Nakş-Cihan Meydanı'nın batısında, kendilerine özel dükkânları vardı ve

Şah Abbas, daha önce Azerbaycan Türklerinin ve Farsların elinde olan, ipek ticaretini Ermenilere devretmiştir. Şah Abbas döneminde Ermenilere, ipek alım satımında ve İran ipeğinin dünya pazarlarına açılmasında önemli görev ve yetkiler verilmiştir. Şah Abbas, ipek ham maddelerinin Bursa'dan alınmasını engellemek ve Osmanlıları İpek ticaretinde devre dışı bırakabilmek için, İngilizlerle anlaşmaya da çalışmıştır. Fakat bu konuda ne Ermenileri ne de İngilizleri razı edememiştir. Zamanla sayıları giderek artan İran'daki bu asker ve tüccar Ermeniler, 19. Yüzyılda bu sefer de Ruslar tarafından kitleler halinde İrevan, Nahçıvan ve Karabağ Hanlıklarının topraklarına getirilmişler ve Türk topraklarının Ermenilerin vekâleti üzerinden Hıristiyanlaştırıp, Ruslaştırılması planına dahil edilmişlerdir. Rusya Moskova'daki Ermenileri, Ortodoks olmaya zorlayıp, reddedenlere işkence bile yaparken, Osmanlı ve Kafkasya Ermenilerinin ise Gregoryen olarak kalmasına çalışmıştır (Kılıç, 2012: 310).

M.Ö. 56 yılından sonra, nihayet ilk defa 28 Mayıs 1918 tarihinde, Lenin'in isteği ile İrevan Hanlığı topraklarında bir Ermeni Devleti kurulmuş, hatta biraz İngilizlerin zorlaması, biraz da barışın sağlanması beklentisiyle, Azerbaycan Türkleri'nin elindeki İrevan (Revan) şehri, başkent olarak Ermenistan'a verilmiştir. Ancak Ermeniler bununla asla yetinmemişler, tarihte Güney Kafkasya'da hiçbir zaman var olmamış olan sözde Antik Ermenistan'ı kurmak için, Azerbaycan'ın tamamını ve yine tarihte hiçbir zaman var olmamış olan sözde Büyük Ermenistan'ı kurmak için de Anadolu'nun yarısını (Adana-Trabzon hattının doğusu), Rusların desteğini alarak, Türkleri katlede katlede canice ve terörle ele geçirmeye kalkışmış ve hatta Bolşevik Rus ve Ermeni cinayet şebekeleri, Güney Kafkasya'yı ele geçirmiştir.

> *Ermeni ve Gürcü Şuraları, Rus ordusundan terhis olunan asker vatandaşlarını, kolaylıkla milli alaylar şekline koyabildikleri halde, Kafkasyalı Türkler bu imkândan mahrum edildiler ve milli ordu oluşturmalarına izin verilmedi. Nitekim Ukrayna'da Türkistan'da, Kırım'da vuku bulan kanlı müsademeler, Kafkasya'ya da aksetti ve Kafkasya Türklüğünün merkezi, Azerbaycan'ın payitahtı Bakü'de patladı. On binden fazla Türk ve Müslüman, (Rus ve Ermeni Bolşeviklerce) katledildi* (Resulzade, 1993: 33-44).

4. BALKAN SAVAŞLARI VE ERMENİ MESELESİNİN ULUSLARARASI HÂL ALMASI

Osmanlı Devlet yönetimi, 1876 yılında I. Meşrutiyet'in ilan edilmesi ile sağlanan özgürlükçü koşulların, Ermenileri yumuşatıp onları yeniden kazanmaya yol açacağını beklemiştir. Fakat Ermeni liderler 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda (93 Harbi), Osmanlıların mağlup olmasını bir fırsat olarak görmüştür. Ermeni Patriği Nerses Varjabedyan ise, doğrudan Ruslarla işbirliğine girişmiş, her ne kadar kâğıt üzerinde kalsa da Yeşilköy (Ayastefanos) Antlaşması'na (3 Mart 1878)[30] Ermenilerle ilgili 16. maddeyi ekletmiştir. Bu da

---

bu dükkânlarda İngiliz ve Hollanda mahutu [çuha], kırmızı Venedik dokumaları ve sâir Frenk kumaşları satıyorlardı. Bunlar ipek karşılığında, Avrupa'dan İran'a gelen mallardı. Şah, özellikle dış ticarette, Ermenilerin Avrupa ile olan ilişkilerinden faydalanmak istemişti. Böylece Ermeniler, Venedik ve Livorno'ya kadar, İran'ın tüm dış ticaretine hâkim olmuşlardı. İran Ermenilerinin, Venedik ve Livorno dışında, Amsterdam ve Paris'de özel temsilcileri vardı. İranlı tüccarlar, ellerindeki ham ipeği sattıktan sonra, elde ettiği nakitle Bursa'da mal alımına (kalay, yünlü kumaş, baharat v.s.) girişiyorlardı. Böylece Bursa hem İran ipeğinin başlıca uluslararası pazarı hem de İran'a yapılan her türlü ihracatın antreposu haline gelmişti (Aydoğmuşoğlu, 2012: 369).

30 19. Yüzyılın dördüncü Osmanlı-Rus çatışması olan ve Osmanlı Devleti'nin Balkan topraklarını tam anlamıyla

Osmanlı-Ermeni ilişkilerinde, bardağı taşıran son damla olmuştur. Ermenilerin niyetlerinin reform değil, Rusya ve Avrupa'nın yardımıyla Doğu Anadolu'da bir Ermenistan Devleti kurmak olduğu açıkça anlaşılmıştır (Kodaman, 2003: 17-18). 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra, *Balkan Savaşları*[31] patlamıştır. Bu savaş sırasında, Osmanlı Rumeli'de çok büyük kayıplar vermiştir. Devletin ve milletin Balkan Savaşları sırasındaki zor koşulları da Ermeniler için yine bulunmaz bir fırsat olarak görülmüştür.

Hatırlamak gerekir ki; Balkan Savaşları'nın başlıca nedeni, 1908'de ilan edilen II. Meşrutiyet'in devam eden siyasî huzursuzlukları, Trablusgarp Savaşı ve Yemen isyanı ile uğraşan Osmanlı Ordusu'nun asker sevkiyatını iyi planlayamaması yüzünden Balkanlar'daki ordunun zayıf kalması; Balkan Ordusu'nda Türk askerlerinin sayıca daha az olması, 1789 Fransız Devrimi'nin dünyaya yaydığı milliyetçi akımların çok milletli Osmanlı Balkanları'nı da etki altında bırakması; Rusya'nın, Osmanlı Devleti tebaası olan Balkan milletlerini, Osmanlı Devleti aleyhine kışkırtması ve çeteleri örgütleyerek, Türklere karşı büyük ayaklanmalar çıkartıp, terörist eylemler ve sayısız katliâmlar yapılmasını desteklemesidir. Rusya ve emperyalist Batılı devletler, asırlarca bir arada yaşayan Türk, Yunan, Bulgar, Sırp, Roman, Makedon, Arnavut, Ermeni, Müslüman, Hıristiyan ve Yahudilerin birbirlerine düşmesine ve huzur içindeki Osmanlı birliğinin parçalanmasına yol açmıştır. Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanmakla kalmamışlar, Türk ve Müslümanlara karşı soykırım yapmışlar, Türk ve Müslümanları Anadolu'ya göç etmeye mecbur etmişlerdir. Bu savaşın başlıca sonuçlarından biri, Rusların artık Ermeniler üzerinde söz sahibi duruma gelmesidir.

---

parçalayan 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, Rusya'nın Panislavist bir politika izlemeye başlamasının bir sonucudur. Savaşı kaybeden Osmanlı Devleti 1878'de, Rusya ile şartları çok ağır olan Ayastefanos Barış Antlaşması'nı imzalamıştır. Antlaşmanın maddeleri son derece ağırdı. Bunlardan biri, Osmanlı Devleti içinde özerk ve sınırları çok geniş olan bir Bulgaristan Prensliği kurulmasını içeriyordu, halen Bulgarlar tarafından "Ayastefanos Bulgaristanı" olarak anılmaktadır; ikinci olarak Romanya, Sırbistan ve Karadağ bağımsızlıklarını kazandılar. Büyük bir Bulgaristan kuruldu ve Bosna-Hersek'te reform yapılması istendi. Ruslar, Doğu Anadolu'da Kars, Ardahan, Batum, Eleşkirt ve Beyazıt bölgelerini topraklarına kattı. Ayastefanos Barış Antlaşması'nın hükümleri içine, Osmanlı hükümetinin Ermenilerin oturdukları bölgelerde reform yapması ve istenen bu reform yapılana kadar da işgal ettiği Türk topraklarından çekilmemesi eklenmiştir (Sander, 1992: 231). Böylece o zamana kadar Osmanlı Milletler Sistemi içinde bir azınlık olarak görülmeyen Ermeniler, azınlık konumuna düşmüşlerdir. Ermeniler, Osmanlı Devleti'ni parçalamak isteyen İngiltere'nin kışkırtması ile Rusya'ya başvurarak, kendilerini korumasını da talep etmişlerdir. Rusya ise bunu bir fırsat olarak kullanıp, Ayastefanos Barış Antlaşması'na eklemiştir. Fakat daha sonra İngiltere, Rusya'nın Balkanlar ve Doğu Anadolu'da üstün bir duruma geçmesini, kendi menfaatlerine uygun bulmayarak, Avusturya ile anlaşıp, Ayastefanos Barış Antlaşması'nın hükümlerinin hafifletilmesi için Rusya'ya baskı yaptı. Bunun üzerine aynı yıl, Berlin Barış Antlaşması imzalandı. Bu antlaşma ile Bulgaristan'ın sınırları daraltıldı; Bosna-Hersek, Avusturya'nın işgal ve yönetimine bırakıldı, Romanya, Sırbistan ve Karadağ'ın bağımsızlıkları korundu; Rusya Eleşkirt ve Beyazıt'ı geri verdi; Girit adası özerklik kazandı. Ermeniler için istenen reform hükmü (Ermeni ıslahatı) hafifletildi. Osmanlı Devleti'nin, Ermenilerin yaşadığı yerlerde reform yapması ve bu konuda Avrupa devletlerine arada bilgi vermesi üzerinde anlaşmaya vardılar (Sander, 1992: 231). İngiltere, Rusya, Fransa ve diğer Avrupa devletlerinin kışkırtması ile büyük beklentilere kapılan Ermeniler, Berlin Antlaşması hükmünden hiç memnun olmadılar. İsteklerine kavuşamayan, ama artık kışkırtılıp yabancılaşmış, hatta düşmanlaşmış olan Ermeniler, Hınçak ve Taşnak gizli örgütleri yoluyla teşkilatlanmaya başladılar ve çok uluslu emperyalist güçlerin de desteğini alarak, ardı arkası kesilmez hain eylemlere kalkışıp, ağır terör faaliyetleri yürüttüler.

[31] Birinci Balkan Savaşı (7 Ekim 1912- 30 Mayıs 1913); Bulgaristan, Sırbistan, Yunanistan ve Karadağ Krallıkları kendi aralarında, doğu ve batılı emperyalist devletlerin yardımıyla bir Balkan Birliği oluşturmuşlar ve Osmanlı Devleti'ne savaş açmışlardır. Balkan Birliği, Rumeli'deki Osmanlı topraklarının çoğunu ele geçirmiş ve Osmanlı Devleti yenilmiştir.
İkinci Balkan Savaşı (16 Haziran 1913- 10 Ağustos 1913); Osmanlı Devleti, Sırbistan, Yunanistan, Karadağ ve Romanya katılmıştır. Osmanlı Devleti, Edirne ve Kırklareli'ni geri almıştır. İkinci Balkan Savaşı, Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasını tetiklemiştir.

Balkan Savaşları sırasında, yani Osmanlı Devleti'nin en zorda olduğu bir zamanda, Ruslar ve Batılı emperyalist devletler, Türkleri Balkanlar'dan çıkararak, Osmanlı Devletine karşı hem iç hem de dış cephe açmak için, Ermeni çetelerle işbirliği yapmışlardır. Türk tarihine Balkan Felaketi/Balkan Soykırımı olarak geçen Balkan Savaşları'ndan yararlanmak isteyen Ermeniler de derhal harekete geçmişlerdir. Bir yandan Osmanlı tebası olan Balkan milletlerini, Türk ve Müslümanlara karşı kinle doldurmuşlar, Rus taraftarlığına çekmişler ve Bulgar, Rum-Yunan, Sırp çetelerini teröristleştirerek, Rumeli Türklerine karşı, kanlı terör eylemleri planlamış, yaptırmış ve yönetmişlerdir. Diğer taraftan da Ecmiyadzin Katoğikosluğu, Çarlık Rusyası'nı Osmanlı Devleti'ne karşı daha fazla baskı yapması için sıkıştırmıştır. Ecmiyadzin Katoğikosluğu, Rusya dışında Avrupa devletlerine de bazı görevli temsilciler[32] göndermiştir (Kuran, 1994: 225-228). İki koldan, ama tek merkezden (Ecmiyadzin Kilisesi) yürütülen Ermeni girişimleri, Rusların desteğini alarak, tüm dünyaya Osmanlı Devleti'nde bir Ermeni meselesi olduğu ve bunun iyileştirilmesi gerektiği algısını yaymıştır. "Osmanlı Ermenileri gerçeği" değil, "Osmanlı Ermenileri propagandası" Batı dünyasında yayılmış ve karşılık bulmuştur.

Aynı dönemde Osmanlı Ermenileri ise devletin en üst konumundaki bürokratik görevleri yürütüyor, nerede akçeli veya önemli işler varsa o işleri yapıp, iyi bir geçim ve itibar sağlıyor, tüccarlık, kuyumculuk ve diğer zanaatkârlık türü işlerden de zengin oluyorlardı. Teröristleşmiş Ermenilerin ve özellikle klanlaşmış Ermeni topluluğu liderlerinin, bütün dünyaya yaydıklarının tersine; aslında kötü koşullarda yaşadıkları için değil, bağlı oldukları devlet en zor durumunda iken, onun yıkılışını hızlandırıp, yerine kendi devletlerini kurmak amacıyla dünyayı ayağa kaldırıyorlardı. Bu uğurda yapmadık numara, geliştirmedik ilişki biçimi ve hatta tatbik etmedik terör türü bırakmıyorlardı. Tarihleri boyunca, bunu zaten birkaç devlete birkaç kez yapmışlardı ve Osmanlı yıkılırken de bir kez daha deniyorlardı. Burada şu gerçeği de belirtmek gerekir; Osmanlı ordusunda gayrimüslimler ve bu anlamda Ermeniler askerlik yapmıyorlardı, fakat Osmanlı'nın asker sıkıntısı çektiği son dönemde, 1 Kasım 1856 tarihindeki Islahat Fermanı'nın ilanı ile gayrimüslimler de askere alınmaya başladı; gayrimüslimlerin çoğu bunu sevinçle karşıladı ve gönüllü oldular. 1914'teki Seferberlik ilânı ile birlikte gayrimüslimler ve Ermeni askerler dahil, askerliğe sağlık yönünden uygun olan herkes orduya alındı. Bu bağlamda Balkan Savaşları'nda, Osmanlı Ordusu'ndaki Ermeniler de görev almıştır. Bunlar arasında bir kısmının ordunun silahını, cephanesini çalıp, Ermeni komitelere götürdüğü ve Türklere karşı vuruşup, terör eylemleri yaptığı kayıtlıdır (İlter, 2003: 86); ama bunların sayıca az olduğu bilinmektedir.

> *Araştırmacılar (son dönemde) Osmanlı ordusunun dörtte birinin gayrimüslimlerden oluştuğunu belirtiyor. (Aslında bazı) Ermeni ve Rumların erken tarihlerden itibaren Osmanlının kara ve deniz ordularından eksik olmadıkları, ordunun pek çok kritik alanında görev üstlendikleri, zaman zaman karşı cephelerde yer alan soydaşlarıyla savaştıkları, birbirlerine kurşun sıktıkları belgeleriyle açıklanıyor* (Mildanoğlu, 13.11.2018; AGOS).

Osmanlı yönetimi, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ve ardından Balkan Savaşları'nın ağır sonuçlarından ders çıkararak, hem askeri alanda kendini yenilemeye hem de

[32] Ecmiyadzin Katoğikosunun yazılı emri ile Avrupa'ya gönderilen temsilci, Mısır Hidivi hizmetinde bulunan Ermeni Bogos Nubar Paşa idi ve Ermeni meselesinin Avrupa'ya mâl olmasını sağladı (Tunç, 2018: 30).

toplumsal ilişkiler alanında uzlaştırıcı adımlar atmaya çalışmıştır. Bu amaçla da Taşnak liderleriyle bile görüşerek, Doğu Islahatı'nın Rusya ve diğer devletlere gerek kalmadan çözülmesine çok gayret etmiştir. Lâkin Rusların algı yönetimi ve propaganda tekniklerinin etkisi ile batılı dünyada, Ermenilere karşı büyük bir ilgi ve yakınlık başlamış, Ermenilerin Osmanlı'da zulüm altında olduğu algısı yayılmış ve emperyalist devletlerde bir Türk düşmanlığı tezahür etmiştir. Bunda Osmanlı Devleti'nin yaşadığı malî iflasın, Batı'da giderek artan ağırlığının da payı büyüktür.[33] Tam bu dönemlerde Ermeniler, sözde ilk Hıristiyanlık öyküsü, sözde antik vatan güzellemesi, sözde Dağlık Karabağ'ın kadim ahalisi olma iddiası, sözde ana vatan Ararat iddiası, sözde tarihteki Büyük Ermenistan iddiası ve sözde Hz. Nuh'un seçkinleri olma gibi, bir takım uydurmalarla ve Alban tarihi hırsızlığı ile neredeyse 'Batının ikinci antik uygarlık keşfi'ne dönüşmüşlerdir.

> *Balkan Savaşından sonra ıslahatların dış müdahaleye meydan bırakmayacak şekilde yapılması konusunda, Ermeni önderlerle hükümet arasında yürütülen müzakereler sırasında, Karekin Pastırmacıyan (Armen Garo)'ın şu sözleri uzlaşma umudu olmadığını ortaya koymuştu: "Davamıza gelince, hiç samimi değilsiniz, vaatlerle bizi uyutacağınızı sanıyorsunuz; Ermenilerin, Ermenistan'ı boşaltması için öyle politik-ekonomik şartlar yaratıyorsunuz ki, böylece Ermeni sorunundan bir an önce ve kökten kurtulacaksınız. Bu da cehaletinizin kanıtı. Hesaplarınızda yanılıyorsunuz. Planlarınızı öyle kolay gerçekleştirmenize izin vermeyeceğiz. Ulusal bilincimiz o kadar gelişkin ki, Ermenistan'ı Ermenisiz bırakmanıza izin vermektense, Osmanlı İmparatorluğu denen bu büyük yapıyı yıkmayı tercih ederiz. Biz de bu harabenin altında kalırız, büyük kayıp veririz, biliyoruz. Fakat son tahlilde siz koca bir imparatorluk kaybedersiniz, bizse kanlı molozların altından kazar çıkarız, üstelik sizden de kurtulmuş oluruz"* (Garo, 2009: 209; Günay, 2015: 66)

Bu koşullarda Osmanlı Devleti ne kadar gayret etse de Ermenilerle hiçbir uzlaşıda buluşamadı ve Rusya'yı engelleyemeyerek 8 Şubat 1914'te, İstanbul'da Yeniköy Antlaşması'nı imzalamaya mecbur kaldı. Bu antlaşma ile Rusya Çarlığı, ülke genelinde çok dağınık halde yaşayan Ermeni nüfusun biraz daha yoğun olduğu, ama aslında kendi Anadolu'yu işgal planına daha uygun bulduğu bazı vilâyetleri (Erzurum, Trabzon, Sivas, Van, Bitlis, Harput ve Diyarbakır) yabancı müfettişlerin denetimine açma hakkı kazandı. Bu müfettişlere valiler de dâhil, sivil idare, adliye, polis ve jandarmayı tayin, azil ve denetleme yetkileri verildi (Günay, 2015: 64).

Yeniköy Antlaşması'ndan sonra üst konumdakiler dışında, Ermenilerin büyük çoğunluğu, Osmanlı Devleti'nden ve Türk Milleti'nden bütünüyle uzaklaştılar, devlete bağlılıkları iyice zayıfladı, adeta tekrar eski çağlardaki gibi anarşik düzenin devletsiz topluluğuna dönüştüler. Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı'ya karşı çok ağır hainlikler yapıp, büyük acılar yaşattılar. Bu süreçte, öne çıkarak Ermeni topluluğunu yönetip yönlendiren başlıca otorite,

---

[33] Osmanlı Devleti'nin yıkılışını işaret eden dört iflas söz konusudur:
1. İktisadî İflas, 1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret (Balta Limanı) Antlaşması yapılması;
2. *Askerî İflas*, 1839 Osmanlı-Mısır Savaşı'nda dördüncü kez yaşanan Osmanlı yenilgisi;
3. *Malî İflas*, 6 Ekim 1875, Tenzil-i Faiz Kararı ile Osmanlı devlet borçlarının 5 yıl süre boyunca sadece yarısının ödenecek olması, ödenemeyen faizlere karşılık olarak % 5 faizli tahvil verileceğinin açıklanması;
4. *Siyasî iflas*, 27 Nisan 1909'da, Meclis'i Umumî Millî'nin, Sultan Abdulhamid Han için hâl kararı alması.
Bunlar içinde Osmanlı malî iflası, Batı Avrupa'da nefretle karşılanmış ve giderek yayılacak büyük bir Türk düşmanlığına sebep olmuştur; çünkü çok kazandıran Osmanlı tahvillerinin çoğunu İngiliz ve Fransız tasarruf sahipleri, hatta emekli ikramiyeleri ile emekliler almıştı. Bu kararla gelirlerinin yüzde ellisini kaybederek, Osmanlı/Türk aleyhtarı oldular (Akşin, 2001: 23).

Rusların işbirliği ile güçlenen Taşnaksütyun örgütü olmuştur. Osmanlı Devleti'nin Ermeni ahalisi, bulunduğu illerde Taşnaksütyun liderlerinin emri altına girmiştir.

> *Taşnaksutyun, Ermeni milletinden oluşan esaslı bir teşkilata sahip, cesur olduğu kadar da hunhar bir heyetten ibarettir. Bu fırka, kendine karşı gelenleri ölümle tehdit etmesi ve öldürmesi nedeniyle Ermeniler üzerinde en tesirli ve nüfuzlu olanıdır* (BOA, Dahiliye Nezareti Evrakı: 68/40; Günay, 2015: 67).

Üstünde durulması gereken bir konu da Ermeni din adamlarının, "Kilise-Millet" temeli üzerinden, Ermenileri siyasi lider gibi yönetmeye kalkışmalarıdır. Bu çerçevede ateist Ermeniler bile kiliseye bağlı kalmıştır. Ermeni Gregoryen Kilisesi, dinî görevleri yanında, kendisini milli bir otorite ile de mücehhez kılmıştır. Bu sebeple tarihî süreç içinde, Ermeni toplumunun hayatında büyük pay sahibi olmuşlardır. Osmanlı'nın son döneminde Ermeni dinî liderler Ruslarla, İngilizlerle ve Fransızlarla Osmanlı topraklarında bir Hıristiyan devleti kurma pazarlığı yapan çetelere dönüşmüştür. Hıristiyan dünyasında, siyasî platformda ön saflara geçmek isteyen Ermeni Kilisesi, bir terör atmosferi yaratmış ve sözde Büyük Ermenistan'ı elde edebilmek için terörist faaliyetlere karşı sessiz kalarak, aslında Ermeni teröristlerin terör eylemlerini desteklemiştir (İlter, 2003: 75-77).

Ermeniler arasında Gregoryenliğin dışına çıkmak, hiç hoş karşılanmayan bir durumdu. Ermeniler, etnik bütünlük oluşturamadıkları için, mezhepsel birlik üzerinden ulus inşa etmeye çalışıyorlardı. Ancak Yunanlılar Ortodoks Ermenileri, Fransızlar ve Avusturyalılar Katolik Ermenileri, Almanlar Protestan Ermenileri destekliyordu. İngilizler ve Amerikalılar aslında Protestanları örgütlemeye uğraşıyordu; ama siyasi planlarına uygun davranıp, hepsini elde etmeye çabalıyordu. Ruslar ise önde değinildiği gibi, Rusya'daki Ermenileri Ortodoksluğa çekmeye çalışırken, Ecmiyadzin Kilisesi üzerinden yönettikleri için, Osmanlı ve Kafkasya Ermenilerinin Gregoryen kalmasına çok gayret sarf ediyordu (Kılıç, 2012: 310).

Ermeni meselesinin uluslararasılaşmasını sağlayan nedenlerden biri, Ermenilerin uluslararası antlaşmalarda kendilerini taraf olarak öne çıkarmaları ve antlaşma maddelerinin Türklerin aleyhine olacak biçimde düzenlenmesi için çalışmalarıdır. Ayrıca tüm dünyaya, Türklerin yaptığı bütün savaşları, hatta askerî veya siyasî hazırlıkları bile, Ermenilere karşı yapılıyormuş gibi duyurup, sahte propaganda yapmalarıdır. Paris Barış Konferansı veya Lozan Konferansı gibi, uluslararası toplantıları da Ermeni şovuna dönüştürmeye ve uydurma, ama etkili propagandalar ile katılımcıları ve basını yönlendirmeye çalışmışlar, bu toplantılarda sürekli temsilci bulundurmaya kalkışıp, toprak taleplerinin onaylanmasını istemişlerdir. Gazetelerde kendi lehlerine, gerçek dışı haberler, röportajlar ve yazılar çıkartıp, delegeleri etkilemeye çalışmışlardır. Örneğin Fransa'da *Le Temps* ve *Le Figaro* gibi büyük gazetelerde; Erzurum Konferansı'nı, 'Mustafa Kemal ve âsilerin Ermenilere saldırma planı' olarak veya Türk Milli Mücadele'sini, 'kılıçtan kurtulabilen beş - on bin Ermeni'nin öldürülmesi planı' olarak yayınlatmışlardır. Bu sahte haber ve yazılar, dünyada okuyan herkes üzerinde büyük etki yapmıştır (*Le Temps*, 11 Juillet 1919, s. 2 ve *Le figaro*, 13 Juillet 1919, s. 1; Akyüz, 2003: 47).

Le Temps, Ermeni propagandasına rağmen; *Ermeni delegelerinin isteklerinin çok abartılı olduğunu, Van hariç Anadolu'nun hiçbir yerinde çoğunluk teşkil etmediklerini, Van vilâyetindeki Ermeni çoğunluğun da pek zayıf kaldığını* yazmak zorunda kalmıştır (Akyüz, 2003: 48). Ermenilerin Van'da çoğunluk oluşturmasına gelince; Ermeniler, Van'da büyük

bir katliâm yaparak, Türk ve Müslüman ahalinin çoğunu katlettiler, hatta Komiteci olmayan Ermenileri ve Ermeni Belediye Başkanını da öldürdüler. Rusların yaklaştığını haber alınca da şehri tamamen işgal edip büyük bir isyan başlattılar. Van Valisi, yeni bir Ermeni mezaliminden koruyabilmek için, geride kalan Türk ve Müslümanları Van Gölü üzerinden tahliye ettirmiş ve il dışına çıkartmıştır, hatta sonunda kendisi de şehirden çıkmak zorunda kalmıştır (Oktay, 2002: 1)

Hiç kuşkusuz yakın tarihten çok iyi bilindiği gibi; Ermeniler, propaganda ve basın-yayın organlarını kullanarak, dezenformasyon üzerinden haklı görünme marifetlerini, iki Karabağ Savaşı sırasında ve sonrasında da sergilemiştir. Karabağ katliâmlarını ve Hocalı soykırımını canice yaparken, zalimliklerinin fotoğraflarını çekip dünya basınına göndermişler ve Azerbaycan Türkleri bize soykırım yapıyor diye dünyayı ayağa kaldırmışlardır. Batı dünyasında kendilerine inananları ve inanmak isteyenleri her zaman bulmuşlardır. İşte 1914-1923 koşullarında da aynı şekilde davranıyorlardı.

17. Yüzyıldan beri Ruslar, sadece kendi çıkarlarına hizmet ettikleri sürece Ermenilerin yanında yer almış, kendi çıkarları gereği Grogeryen Ermenileri her durumda sahiplenmiştir. Ecmiyadzin Katağikosluğu da Rusya'dan destek alarak, İstanbul Ermeni Patrikliği sanki yokmuş gibi, Osmanlı Ermenilerini yönlendirmeye ve yönetmeye kalkışmıştır. Ruslar, Osmanlı Ermenilerinin, Grogeryenlik dışına çıkmaması için özel çaba sarf etmiş, istibarat çalışması bile yürütmüştür. Örneğin İstanbul Ermeni Patrikhanesini, Grogeryenlere sahip çıktığı için ödüllendirmiş veya İstanbul'da Robert Koleji'nde çalışan kendi tebaasından Ermeni bir Hocayı, Protestan olduğu için, Sibirya'ya sürgüne yollamıştır (Kılıç, 2012: 163). Bir bakıma Osmanlı Ermenileri de bu kadar müdahale altında iken, kafaları karışmış ve bölünmüş haldeydiler. Osmanlı Ermenilerinin bir kısmı Rusya'ya ilhak olmak, bir kısmı Osmanlı Devleti içinde özerk olmak istiyordu. Ama içlerinde bir kısım da Osmanlı Devleti'nin ıslahatını yeterli görüyor, başka bir ayrıcalıklı veya ayrılıkçı talepte bulunmuyordu. Osmanlı Ermenileri üzerinde yapılan emperyalist faaliyetler, başta İstanbul Ermeni Patriği olmak üzere, Emperyalistlere kanmayan Ermenileri oldukça rahatsız ediyordu (Kılıç, 2012: 311). Ancak artık ok yaydan fırlamıştı ve Ermenilerin büyük çoğunluğu, Ermeni terör örgütleri liderlerinin emrine girmişti.

Ermeni sorunu Ruslar, Ermeniler ve Batılı devletler tarafından, 1878 Berlin Antlaşması'ndan itibaren, uluslararası alana taşınmış ve giderek bir dünya sorunu halini almıştır. Bu tarihten sonra da uluslararası arenada sözde Ermeni hakları, her zaman Türk tarafını köşeye sıkıştırma aracı olarak, masada en ağır biçimde kullanılmıştır. Çeteleşmiş ve teröristleşmiş Ermenilerin hem Osmanlı/Türkiye hem de Azerbaycan'da yaptığı ağır terör eylemleri, terörü siyasallaştırma çabaları ve ülkeleri bölme, kendilerine yurt koparma girişimleri ise dünyada düşük tepkilerle geçiştirilmiştir. Oysa vuku bulan terör eylemleri, o denli vahşice yapılmıştır ve sayıca o kadar çoktur ki; burada yer verilmesi mümkün olmamıştır. [34] Fakat Ermenilerin, Azerbaycan ahalisi gibi Anadolu ahalisine de yaşattıkları dehşeti ve devlete karşı yaptıkları yıkıcı terör eylemlerini konu alan, belgeye ve kanıta dayalı epeyce kay-

[34] Kâzım Karabekir Paşa'nın kaleminden Ermeni mezalimi:
"Alaca Köyü'nde cenazeler, insanın aklını oynatacak bir halde idi. Bütün çocuklar süngülenmiş, yaşlılar ve kadınlar samanlıklara doldurulup, yakılmış, gençler baltalarla parçalanmıştı. Çivilere asılmış ciğer ve kalpler görünüyordu. Bütün bu acıklı görünüşler, Erzurum'a atanmaya ve zavallılara yardıma beni mahkûm etmiştir. 10 Mart 1918, Kâzım Karabekir, I. Kafkas Ordusu Komutanı"

nak hazırlanmıştır. Arkada Kaynaklar'da linkleri verilen, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü'nce hazırlanmış olan "*Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi (1878-1923)"*, Marmara Üniversitesi tarafından hazırlanmış olan "*Türkler ve Ermeniler - Ermeni Terörü Kronolojisi"* ve "*Ermeni Araştırmaları Enstitüsü-ERAREN web sitesi*" bakılabilecek önemli kaynaklardandır.

Belgelerle çok açıktır ki; Osmanlı tebaası olan Ermeni teröristler, Anadolu'da, özellikle Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz'de, tıpkı Azerbaycan'da olduğu gibi, Türk ve Müslümanlara karşı katliâm, mezalim ve soykırım yapmıştır. Türk ve Müslüman nüfusunu yok etmek ve bölgeyi Türksüzleştirmek için, bebekleri bile işkencelerle öldürmüşlerdir. Kafkasya cephesine savaşa giden askerlere, yollarda pusu kurup şehit ettikleri kayıtlıdır. O dönemde Rus ordusunda 180 bin civarında Ermeni'nin, subay ve asker olarak Türklere karşı savaştığı bilinmektedir.[35] Doğu Karadeniz ve Doğu Anadolu, Rus işgali altındadır, Ermeniler şehir ve kasabalarda isyan çıkarıp ahaliyi katletmektedir. Bu durumda devlet, zorunlu bir önlem olarak, sevk ve iskân kararı almış ve komitelerin hâkim olduğu yerleşim yerlerinde, çıkan isyanları bastırmak ve cepheye asker sevkiyatını sağlamak için, bir Rus tebaasına dönüşmüş olan "Grogeryen Ermenilerin, sadece sağlıklı olanlarını ve komite liderlerini" Suriye, Irak ve Lübnan'daki yine Osmanlı toprağı olan uygun yerlere geçici olarak yerleştirmiştir.

> *"İsyancı devrimci komiteler, Osmanlı ordularının lojistik olarak üç cephede tâbi olduğu iletişim hatlarını doğrudan tehdit etmekteydi, Özellikle Ruslarla çatışan orduların ihtiyaçlarını karşılamakta başarısız olması, Osmanlı İmparatorluğu'nun yenilmiş olmasına sebep olacaktı. Osmanlı üst komutası, böyle bir riski asla göze alamadı"* (Erickson, 2013: 213-214; Salt, 2014: 71).[36]

Ermenilerin tehcir edilmesi sırasında, sevk edilen insan sayısı oldukça çelişkili bir biçimde ifade edilmektedir. Örneğin Ermeniler, halen tehcirde ölen milyonlarca Ermeni'den söz etmekte ve bu hayalî sayılarla da tüm dünyayı etkilemektedir.

> *Ermeni tehciri sırasında sevk edilen insan sayısı toplam 438.758'dir. Bunlardan 382.184'ü yerlerine ulaştırılarak iskân edilmiştir. Aradaki 56.610 kişilik farkın, 6.610'u yola çıkan, fakat tehcirin durdurulması sebebiyle bulundukları vilâyetlerde alıkonulanlardır. Kayıp nüfus ise toplamda sadece 50.000'dir. Bunların 25-30.000'i hastalıktan, 10.000 civarında olanı ise eşkıya saldırılarından, diğerleri de uygun olmayan yol şartlarından (soğuk, açlık vs.) ölmüşlerdir. Bu rakamlar,*

---

[35] Kafkasya Cephesinde Osmanlı kuvvetleri ile vuruşan Ermeni askerlerin sayısına ilişkin olarak Rus General Karganof, Kafkas cephesinden çekilen Rus kuvvetlerinin yerini alan Ermeni kuvvetlerini; bir avcı tümeni, üç süvari alayı ile toplam 36 piyade taburu olarak göstermekte, Ermeni kuvvetlerinin geri teşkilleri ile birlikte 50 bin kadar kişiden oluştuğunu söylemektedir. Rus alayları kuruluşundan teşkil edilen Ermeni taburlarından başka, yardım kampanyası düzenleyerek 1540 bin ruble gelir elde eden Ermeniler, gönüllülerden beş alay daha kurmuşlardı. Kazım Karabekir Paşa ise Ermeni askerlerin sayısına ilişkin olarak, "Birinci Cihan Harbinde, Rus ordusundaki muntazam Ermeni subay ve askerlerin yekûnu 180.000 kişi idi. Ermeni kolordu komutanları da vardı. Filistin'de bile, 4000 Ermeni, Osmanlı ile harp etti. Bunun yarısından fazlası Amerika'dan gelmişti" demiştir (Ünalp, 2018: 30-31).

[36] Ermeni Tehciri; kanun çıkarılarak uygulanmıştır. Tehcir Kanunu yani Sevk ve İskân Kanunu, 1 Haziran 1915 tarihinde Takvîm-i Vekâyi gazetesinde yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. Osmanlı Hükümeti bu kanunu çıkararak, halkın güvenliği ve cephe gerisinin emniyeti bakımından gerekli görülen yerlerdeki halkı, savaş alanından uzaklaştırma ve halkı güvenlikli bölgelere sevk etme kararı almıştır."Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde "etnik" bakımdan, sayıları yirmi ikiyi bulan gayrimüslim unsur bulunmaktaydı" (Beyoğlu, 2003: 55). Ama Osmanlı arşiv belgeleri objektif bir şekilde değerlendirildiğinde; Osmanlı Devleti'nin son elli yılına damgasını vuran Ermeni sorununda, dönemin büyük devletlerinin desteği ile Ermeni komitacılarının 1890'lı yıllarda başlattıkları terör olaylarının, Birinci Dünya Savaşı içinde silahlı isyana kadar vardığı görülecektir (Sarınay, 2003: 116).

Osmanlı Devleti'nin 1914'de yaptığı nüfus sayımındaki rakamlar ve Bogos Nubar ile G. Norodunkian'ın Lozan'da verdikleri rakamlarla örtüşmektedir. Yusuf Halaçoğlu'nun çalışmaları da bu bilgileri öne çıkarmıştır (Güler, 2003: 70).

Gregoryen Ermenilerden orduda asker olanların ailelerinin, hasta olanların, devlete ihanet etmeyenlerin, komitelerle ilişkisi olmayanların ve Katolik Ermeniler ile Protestan Ermenilerin sevk edilmemesi talimatının geçerli olduğu, yanlışlıkla alınanlarınsa derhal tehcir grubu dışına çıkarıldığı; tehcirin tek amacının, Genel Seferberlik ilân etmiş (2 Ağustos 1914), parça parça işgal altına girmiş, ordularının cepheden cepheye şehit olmaya koştuğu bir ülkenin varlığını, bütünlüğünü ve bağımsızlığını korumaktır. Nitekim Enver Paşa, Ermenilerin isyan çıkaramayacakları yerlere dağıtılmasını istiyordu (Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, 1994: 7).

"*Ermeni komitelerinin yok edilmesi, Osmanlı hükümetinin devlet için varoluşsal bir tehdit olarak gördüğü ve imparatorluğun 1918'in sonlarına kadar, savaş mücadelesi verdiği etkenleri ortadan kaldırmıştır*" (Erickson, 2013: 214; Salt, 2014: 71).

Gerçekten de bundan sonrasında devletin varlığını, milletin birliğini ve ülkenin sınırlarını koruyacak güçlü adımlar atılmış, hem düşmanlar ülkeden çıkarılmış hem de devletin varlığı, Osmanlı Devleti'ni ilga edecek yeni bir devlet sistemin kuruluşu ile güven altına alınmıştır. Daha ötesi Osmanlı yıkılırken bile, bir emirle gizlice kurulan *Kafkas İslâm Ordusu* ile Azerbaycan ve Dağıstan'a da yardıma koşulmuş, buradaki Ermeni tecavüz, işgal ve katliâmları önlenerek, Bakü'nün kurtuluşu sağlanmıştır (15 Eylül 1918).

Yaşanan çok zor koşullarda, Osmanlı Yönetiminin iki seçeneği vardı; ya artık bir düşman unsura dönüşmüş olan kendi tebaasını daha güven veren başka bir yere taşıyacaktı ya da acilen "Hıyanet Mahkemeleri" kurup hızlı ve toplu yargılamalarla isyancılar ile komitecileri cezalandıracaktı. Dönemin yönetimi zor olanı tercih etmiştir. Bu zor kararda, casuslar, bombacılar, isyancılar, katiller, teröristler, kısaca Seferberlik koşullarındaki vatan hainleri ve insanlığa karşı suç işleyenler; üstelik bunlar sadece erkeklerden de oluşmuyordu; canavarlaşmış bu ağır suçlular, belki yine de çocuklarından, yaşlılarından, eşlerinden, kardeş, akraba ve milletlerinden ayırt edilerek tehcir edilebilirdi. Geçmişe dönük spekülâtif yorum yapılamaz, ama eğer mümkün olsaydı; bu durumda, sanki hepsi masum halkmış gibi, yanlış bir algı da bugüne bakiye kalmazdı. Yabancı ülkelerin basını; İngiliz, Rus, Fransız, diğer Batı Avrupa ülkeleri ve ABD gazetecileri, tehcir sürecini akla hayale gelmedik çarpıtmalarla, yalanlarla ve iftiralarla, kendilerine sunulan hürriyet imkânı altında, anı anına dünyaya yaymışlardır (dış basın tarama çalışması için bkz: Korgan, 2019: 48-60).

Tehcir edilen komitecilerin, Ortadoğu'da İngilizlerle işbirliği yaparak, orada da Arapları, Osmanlı Devleti'ne karşı kışkırtmakla kalmayıp, özellikle Hıristiyan ve isyancı Müslüman Araplarla birlikte, yüz binlerce Osmanlı askerinin katledilmesinde etkili oldukları da son zamanlarda anlaşılmıştır. Diğer taraftan 1916'da, Doğu Karadeniz'i işgal etmiş olan Rus ordusunun, Harşit Deresi'ni geçemeyip Giresun'da durdurulması üzerine; komiteci Ermenilerin ardından Ruslar da 16 aylık işgali sonlandırmak zorunda kalarak geri çekilmiştir.[37] Ekim 1917'deki Kızıl Devrim'in gerçekleşmesi bir ölçüde Anadolu'yu rahatlatmıştır.

[37] Rusya Çarlığı'nın son yılında, Ruslar Anadolu'ya asker çıkarırken, Türkistan Hanlıklarını da tıpkı Azerbaycan Hanlıkları gibi ele geçiriyorlardı.

Sıra ülkedeki Batılı düşmanları atmaya gelmiştir. Bu durumdan hiç memnun olmayan, hatta büyük bir şok yaşayan tehcir edilmemiş olan bazı isyancı Ermeniler ve bazı sözde masum Ermeniler, yine akla hayale gelmedik bir cinnet altında, yeniden ağır saldırılarda bulunmuş ve Türk halkına terör estirmiştir.

Bolşevik Rusya, sosyalist devrimden sonra da aslında Türk toprakları üzerindeki niyetinden vazgeçmemiştir. Gerçekte hiç istekli olmadığı halde, Türkiye ile Azerbaycan-Türkistan arasına, sırf Türklerin irtibatını kesecek bir uydu devleti olarak Ermenistan Cumhuriyeti'nin kurulmasını sağlamıştır. Kızıl Rusya'nın yeni Bolşevik lideri Lenin, 18 Aralık 1917'de tayin ettiği Ermeni asıllı Kafkasya Komiseri Stepan Şaumyan'a, 30 Aralık 1917 tarihli kararname ile o sırada Rus işgali altında bulunan Doğu ve Güney Kafkasya'da bir Ermeni Devleti kurma yetkisini verdi. Aynı gün Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan Cumhuriyetleri kuruldu (Güler, 2003: 68). Böylece Milât'tan önceki 39 yıllık Kral Tigran dönemi ile yarı vasal Vaspurakan krallığı dışında, Ermeniler de ilk defa bir devlet sahibi oldular. Ama 27 Nisan 1920'de Bolşevikler, bu üç devleti de işgal ve ilhak ederek Sovyetleştirmişlerdir. Kafkasya'da bu kez de Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri ile Nahçıvan Özerk Eyaleti ve Karabağ Özerk Bölgesi kurulmuştur.

1917 ile 1920 arasındaki dönemde, Stepan Şaumyan ve Andranik Ozanyan'ın başı çektiği, çoğu Osmanlı'dan gitmiş olan Ermeni cinayet şebekeleri, Azerbaycan Türklerine akla hayale gelmeyecek işkence, soykırım ve katliâmlar yapmıştır.[38] Bu cinayet şebekelerinin yine tek amaçları vardır; o da Türk topraklarını Türksüzleştirerek ele geçirmektir. Yukarıda bahsedildiği gibi, Osmanlı Devleti, en zayıf olduğu bu dönemde gizli bir kararla, *Kafkas İslam Ordusu*'nu Azerbaycan'ın milis gücü ile birleştirerek Azerbaycan'dan gelen imdat çığlıklarına koşmuştur. Sonraki zamanda epeyce, toprak gasplarına rağmen, Ermeni terörü bastırılmış ve Bakü kurtarılmıştır. Kafkas İslâm Ordusu'nun geri çekilmesinden sonra, Ermeniler bir müddet daha şiddete kalkışsalar da Azerbaycan Halk Cumhuriyeti başarı göstererek sükuneti sağlayabilmiştir. SSCB zamanında ise Azerbaycan Sovyeti'nin tarihî topraklarını, Ermenistan Sovyeti'ne peşkeş çeken Stalin'e rağmen, durum idare edilebilmiştir. Fakat 23 Ağustos 1990'a gelindiğinde, Ermenistan'ın bağımsızlığını ilan etmesiyle birlikte, Güney Kafkasya'daki Ermeni terörü, 1918'deki kaldığı yerden başlamıştır. Yeniden Türk ve Müslüman katliâmları yapıp, yerli ahaliyi terörle göç ettirmişlerdir. Yine Rusların desteğini alan Ermeniler, Azerbaycan'da yaptıkları teröre, bu kez Karabağ'ın işgalini de eklemişlerdir ve yine Dünya sessiz kalmıştır.

5. HOCALI SOYKIRIMI

Sözde Dağlık Karabağ çatışması, daha Sovyetler Birliği parçalanmadan önce, 1988 senesinde alevlenmiş, 1991 senesinde ise Azerbaycan ve Ermenistan'ın bağımsızlıklarını elde etmeleriyle bölgesel bir sorun oluşturmuştur. "Dağlık Karabağ Klanı" olarak bilinen sözde Dağlık Karabağ Hareketi temsilcileri, Mikhail Gorbaçov'un *Perestroyka ve Glasnost* politikaları çerçevesinde gelişen görece özgürlük ortamında, 1918'deki gibi yönetim boş-

[38] 18 Mart ve 1 Nisan 1918 tarihlerinde, artık komün haline getirilen Bakü'de, çok ağır katliamlar yapmışlardır. Ermeni asıllı Rus bolşevik Stepan Şaumyan komutasında, 30-31 Mart ve 1 Nisan 1918 tarihleri arasında Bakü'de yapılan katliamlarda 11 binden fazla Azerbaycan Türkü katledilmiştir. Bu katliamlar sadece Bakü ile sınırlı kalmamış, Şamahı, Kuba, Haçmaz, Lenkeran, Hacıkabul ve Salyan tarafında, en az Bakü'deki kadar Azerbaycan Türkü işkencelerle katledilmiştir.

luğundan yararlanarak yine terörist çetelere dönüşmüşlerdir. Karabağ içerisinde yaşayan Ermeniler, şiddet ve kıyımla her geçen gün Türklerin sayısını, katlederek veya göç ettirerek yeniden azaltmaya başlamışlardır. Buna karşın giderek sayılarını arttıran Ermeniler, sözde Dağlık Karabağ'ın, Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne bağlanmasını ve bunun için de sözde Dağlık Karabağ'da referandum yapılmasını isteyen girişimleri tekrar başlatmışlardır. Sözde Dağlık Karabağ'ın yapay meclisinin aldığı karara, bu kez tam bağımsızlığını öngören bir karar daha ekletmişlerdir. Bakü yönetimi ise SSCB Anayasası'na göre bu talebin kabul edilmesinin mümkün olmadığını ifade etmiştir. Moskova'daki Politbüro da bu kez sözde Dağlık Karabağ'ın bağımsızlığına yönelik Ermeni taleplerini reddetmiştir. Moskova'nın pozisyonunun aynı çerçevede olmasına karşın, sözde Dağlık Karabağ Klanı ve Ermeniler, bu konuda ısrarcı olmuşlardır. Aynı ay içerisinde Hankendi'nde[39] Azerbaycan Türklerini hedef alan büyük terör saldırıları başlatmışlardır.

Kendi ata topraklarından, dışarıdan gelip yerleşen Ermeniler tarafından çıkarılmaya çalışılan Azerbaycan Türkleri, bu girişime direnince şiddet dalgası ile karşılaşmışlardır. Yaşadıkları katliam ve ağır şiddet karşısında, Hankendi'nden çıkarılanların sayısı bir anda 4 bini bulmuştur. Bu koşulda Bakü, Hankendi'nde kontrolü kaybetmiş, ama yapılan saldırılar hiç aralıksız devam etmiştir. Sumgait'taki Ermeni mahallesinde olaylar çıkaran Ermeni teröristler, sözde Ermeniler katlediliyor senaryosuyla bir anda yine dünya gündemine gelmişlerdir. Ancak her zaman çeşitli senoryalar üreterek, Türklere karşı terör türetmekten geri durmamışlardır. Karabağ'dan göç etmek zorunda bırakılan Azerbaycan halkının gelişinin ardından Bakü'de, Kremlin ile Azerbaycan Yüksek Sovyet'ine karşı, büyük çaplı protesto gösterileri düzenlenmiştir. Kontrolü elinden kaçırdığını değerlendiren Kremlin Yönetimi, Bakü'de olağanüstü hâl ilan ederek, gösterileri bastırmak amacıyla Bakü'ye askerî güç yollamıştır. Bakü'ye giren Sovyet ordusu tarafından, 20 Ocak 1990'da sivillerin üzerine açılan ateş neticesinde, 137 Azerbaycanlı hayatını kaybetmiş ve 700 Azerbaycanlı ise yaralanmıştır. Bu olay tarihe "Kara Ocak /Kanlı Yanvar" olarak geçmiştir. Azerbaycan Komünist Partisi'nin itibarı, bu katliâmda ağır zarar görmüş, bu da Azerbaycan Halk Cephesi'nin güç kazanmasına sebep olmuştur. Bundan sonrasında, Azerbaycan için bağımsızlığa giden süreç başlamıştır. Ancak Sovyet yönetimi tarafından, Karabağ'dakiler de dahil edilerek, Azerbaycan halkının elindeki bütün silahlar, av tüfekleri bile toplanıp alınmış, yani Azerbaycan Türkleri, Ermeniler karşısında silahsız bırakılarak da cezalandırmıştır (Ahmedov, 2015 ve Altstadt, 1992).

Buna karşın Karabağ'daki çatışmalar, SSCB'nin 26 Aralık 1991'de dağılmasının hemen ardından, 1992 Şubat ayında şiddetlenmiş, Azerbaycan ve Ermenistan Dışişleri Bakanları, 20 Şubat 1992'de, Moskova'da bir araya gelmişler, ateşkes ve insani yardım konularında anlaşmaya varmışlardır. Azerbaycan Başkanı Ayaz Muttalibov'un, sözde Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan içinde kalmasını, ama kültürel özerklik verilmesini savunan barış planını, Azerbaycan Meclisi reddetmiştir. Ardından Karabağ'daki çatışmalar ağırlaşmış ve Ermeniler, 26 Şubat 1992 gecesi, Rusların yardımıyla "Hocalı" şehrini ele geçirip soykırım yapmıştır. Hocalı'da gerçekleştirilen soykırım ile öncelikle insan hakları ağır şekilde

[39] Hankendi'ne, Ermeniler "Stepanakert" adını vermiştir. 1918'de Bolşeviklerle Bakü Komünü kuran ve tam 11 bin Azerbaycan Türkü'nü Bakü'de, bir o kadarını diğer illerde katleden Ermeni asıllı Rus bolşevik Stepan Şaumyan'ın adı, 1923 yılında sözde Dağlık Karabağ'ın sözde başkenti, Türklerin kadim şehri Hankendi'ne isim olarak verilmiştir.

ihlâl edilmiş olup, Azerbaycan ve dünya kamuoyunda tepkiye neden olmuştur. Azerbaycan Meclisi, derhal "soykırım" olarak tanıyıp dünyaya ilan etmiştir. Moskova'nın istekleri doğrultusunda, çözüm bulmaya çalışan Muttalibov ise Hocalı'daki soykırımdan iki hafta sonra istifa etmek durumunda kalmıştır. Muttalibov'un boşalan görevine, geçici olarak Yakup Memmedov atanmıştır.

Hocalı, Bakü yönetimince "kayda değer büyük kayıp" olarak kayıtlara işlenmiştir, ama o dönemde hiçbir karşılık verilememiştir. Hankendi'ne giden yol, ilk defa Ermenilerin hâkimiyetine geçmiştir. Azerbaycan, sözde Dağlık Karabağ'daki geniş kanatlı uçakların inebildiği tek havaalanının ve şehrin kontrolünü kaybetmiştir. İşgalin en önemli sonucu, Azerbaycan'ın ülke bütünlüğünün Ermenistan tarafından *de facto* yok edilmesidir. Sözde Dağlık Karabağ, yani Şuşa, Hankendi, Hocavend ve Hocalı ile birlikte, Karabağ'daki Laçin, Kelbecer, Ağdam, Fuzuli, Zengilan, Cebrayil ve Gubadlı şehirleri, Ermenistan sınırında bulunan Gazak, Agstafa, Tovuz ve Gedebey bölgeleri ile diğer bir grup olarak da Terter, Goranboy, Ağcabedi ve Beylegan şehirleri, Ermeniler tarafından tamamen işgal edilmiştir (USAN, 2012). Toprak kayıplarının bir kısmı geri alınmıştır, ancak işgalin ortaya çıkardığı önemli bir sonuç da bölgedeki mülteci krizi olmuştur. Zira işgal ve katliamlar sonrasında çok fazla insan göç etmek zorunda kalmıştır (Halbach, 1997: 360-358).

Aslında iki aşamada gerçekleşen göç hareketinin ilk safhası, 1988 ile 1991 yıllarının başlarında yaşanmış ve 250.000 sivil evlerini terk ederek güvenli yerlere göç etmiştir (International Crisis Group, 2012). İkinci göç dalgası 1991 yılında başlayıp, 1994 yılında oluşturulan ateşkese kadar sürmüş ve toplam bir milyondan fazla sivil göç etmiştir. Bu dönemde yaşanan göçün yanı sıra, yaklaşık 25.000 sivil katledilmiş, 50 bin sivil de yaralanmıştır ve akıbetleri bilinmeyen 4500 sivilse kaybolmuştur (Abilov ve İsayev, 2016: 296-300). Ermeniler tarafından 1905, 1918, 1920, 1937, 1947, 1988, 1990, 1991 ve 1992 yıllarında, en az 100 bin Azerbaycan Türkü vahşice katledilmiştir; henüz sorumluların hiçbirinden kanun önünde hiçbir hesap sorulamamıştır.

Sözde Dağlık Karabağ savaşının en korkunç safhası şüphesiz ki, 26 Şubat 1992 tarihinde yaşanmıştır. Hocalı bölgesinde yüzlerce sivil insanın feci şekilde işkence edilerek katledilmesi, Türk ve insanlık tarihinde silinmesi imkânsız bir iz bırakmış ve bir soykırım şoku yaratmıştır. Sözde Dağlık Karabağ Savaşı sırasında, Hocalı stratejik konumu sebebiyle çatışmaların yaşandığı bir yerleşim birimi durumundaydı. Ermenistan ordusu ile sözde Dağlık Karabağ'daki Ermenilerden oluşan silahlı birliklerin ablukası altında olan şehre, 30 Ekim 1991'de karayoluyla ulaşım imkânı bırakılmamıştır. Abluka altındaki bölgeye insanî yardım bile, sadece havayolu ile sağlanabilmiş, ama bu da SSCB'nin 26 Aralık 1991'deki dağılışının hemen ardından, 1992 yılı Ocak ayı itibarıyla engellenmiştir. 2 Ocak 1992'den itibaren elektriğin de kesildiği Hocalı'da, Şubat ayının ikinci yarısından sonra Ermeni ablukası yoğunlaşmış, küçük kasaba her gün toplarla ve ağır silahlarla bombardımana tutulmuştur. Azerbaycan devletinin herhangi bir yardım gönderemediği Hocalı, Ermeni silahlı birliklerinin kuşatması altında yiyecek, yakıt vb. temel ihtiyaç maddelerinden yoksun bir hale getirilmiştir (Özarslan, 2014: 187-208). 25'i 26'ya bağlayan karlı Şubat gecesi, Oganyan Seyran Mushegovich ve Yevgeniy Nabokhin idaresindeki Ermeni silahlı güçleri, Rus İçişleri Bakanlığı'nın 366. Motorize Piyade Tugayı'nın 20 zırhlısının yardımı ile Hocalı'yı işgal etmişlerdir. Bu işgal sırasında, resmî kayıtlara göre 106'sı kadın ve 83'ü çocuk olmak üzere 613 sivil, türlü işkencelerle katledilmiştir (Abilov ve İsayev, 2016: 293-297). 1275

sivil rehin alınmış, rehinelerin 150'si halen kayıp durumdadır. Kaçarken kayıp olanların sayısı, halen tam olarak bilinmemektedir, ölü sayısının 1000'i geçtiği hesap edilmektedir (Goltz, 2012: 189-192). Burada siyaset bir yana bırakılıp, üzerinde durulması gereken asıl konu, sivil insanların tarifi imkânsız şekillerde işkencelerle bu çağda öldürülmeleridir (Karagöz Yerdelen ve Çıkrıkçı, 2017: 312-313).

Uluslararası medyanın fotoğraf ve videolar aracılığıyla yayınladığı Hocalı soykırımı görüntülerinde, insanların canlı olarak yakıldıkları, vücutlarının müstehcen parçalarının kesilip sergilendiği, çocukların çok ağır, dile getirilemez işkencelere uğradıkları ve katledilen insanların hepsinin acı çekerek yavaş bir ölüme maruz bırakıldıkları açıkça görülmektedir (The New York Times, 1992). Uluslararası toplum bu faciayı önlemede yetersiz kaldığı gibi, tepki göstermekte de yetersiz kalmıştır. Korkunç olayın faillerinin yargılanmasıysa sağlanabilmiş değildir. "Uluslararası Karabağ Ceza Mahkemesi" kurulamamıştır. Bölgedeki Türk ve Müslüman kökenli tüm sivil halkı yok etmeye yönelik bu katliam, açıkça insanlığa karşı işlenmiş bir soykırım suçu oluşturmaktadır. Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda kabul edilen 9 Aralık 1948 tarihli "Soykırımın Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi"nin 2. maddesine göre (United Nations, 1948); "etnik, ırksal ya da dini *herhangi bir grubu kısmen veya tamamen ortadan kaldırmaya yönelik olarak* işlenen suçlardan her biri, soykırım suçu olarak nitelendirilmektedir. Sözleşmenin 2. Maddesinde belirtilen husus, Hocalı'da 26 Şubat 1992 gecesi, kesin bir soykırım suçu işlendiğini göstermektedir. BM Güvenlik Konseyi kararlarında belirtildiği üzere, Ermenistan silahlı birlikleri ve sözde Dağlık Karabağ'daki silahlı Ermeni güçleri, Rus 366. Motorize Piyade Tugayı'nın desteğiyle Hocalı'da ve aslında Karabağ'ın birçok yerinde, kendi öz vatanlarında, her hangi bir eyleme kalkışmadan yaşayan masum sivil Türklere yönelik, planlı ve sistematik terör eylemleri gerçekleştirmiştir. Hocalı soykırımından yaklaşık beş ay önce başlayan kısıtlayıcı uygulamalar da "Soykırımın Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi" çerçevesinde, soykırım suçunun unsurlarını taşımaktadır. Ermenistan devletinin, Hocalı'da bu eylemleri gerçekleştirenler üzerinde etkili bir denetime sahip olduğu bilindiğinden, eylemlerin faillerini engellemeye yönelik bir tedbir almaması ve irade beyan etmemesi, gerçekleştirilen eylemlerden sonra faillerle ilgili kovuşturma yapmaması, Ermenistan'ın sözleşme çerçevesinde, soykırımı önlenme ve cezalandırma yükümlülüğünü ihlâl ettiği sonucunu doğurmaktadır (Özarslan, 2014: 196-207). Belki bundan daha can acıtanı, katliâm ve soykırımların emrini veren insanlık suçlularının, kalkıştıkları cinayetkârlıklar bir 'kahramanlık' ve 'Ermeni milliyetçiliği' olarak takdir edilip, sözde masum halkın oyuyla siyasî makamlara seçilmişlerdir.

Karabağ'ın işgali, Azerbaycan'ın o dönemdeki askerî ve milis gücü ile durdurulamamıştır. 1992'nin Temmuz ayında, Azerbaycan'da yapılan seçimlerle göreve gelen Ebulfez Elçibey yönetimi, konuyu Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı'na yeniden götürmüş, ama bir sonuç elde edememiştir. Taraflar, 19 Eylül'de Soçi'de bir araya gelerek geçici bir ateşkes imzalamışlardır. Ancak Ermeni silahlı güçlerinin Karabağ ve Nahçıvan'a tekrar saldırması, bu çabayı da sonuçsuz bırakmıştır (Yılmaz, 2010: 71-87). Ermeni güçlerinin yeniden saldırıya geçmesi karşısında, Elçibey Hükümeti BM ve AGIT nezdinde tekrar girişimlerde bulunmuş ve bu girişimlerin çok önemli bir sonucu olmuştur. Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin, 31 Temmuz 1993 tarih ve 853 sayılı "Karabağ'ın Azerbaycan'a ait olduğunu ve Ermenistan'ın işgal ettiği bölgelerden derhal çekilmesi gerektiğini" belirten kararının alınmış olması çok önemlidir (United Nations Security Council, 1993). Bu bağlamda AGIT

Minsk Grubu toplanmış, her iki taraftan da temsilciler katılmış, fakat bu meselede 30 yıla yakın bir süre, hiçbir ilerleme sağlanamamıştır (Yalçınkaya, 2006: 134). İki taraf arasındaki ateşkes, 12 Mayıs 1994 tarihinde sağlanabilmiş ve Karabağ sorunu çözümsüz olarak otuz yıla yakın bir süre "donmuş sorun" biçiminde tutulmuştur. Sınır hattında aralıklarla çatışmaların çıkması, sorunun aslında ne kadar da sıcak olduğunu yıllar boyunca göstermiştir (Karagöz Yerdelen ve Çıkrıkçı, 2017: 311-314).

Terörist Ermeniler, Hocalı'da yaptıkları soykırımla da yetinmemişlerdir. Aynı yıl (1992), 8 Mayıs'ta Şuşa'yı işgal edip 200 insanı, 18 Mayıs'ta Laçin'i işgal edip 264 insanı, 2 Ekim'de Hocavend'i işgal edip 145 insanı; 1993 yılında ise 2 Nisan'da Kelbecer'i işgal edip 511 insanı, 23 Temmuz'da Ağdam'ı işgal edip tam 5897 insanı, 23 Ağustos'ta Cebrayıl'ı işgal edip 362 insanı, yine 23 Ağustos'ta Fuzuli'yi işgal edip 1100 insanı, 31 Ağustos'ta Gubadlı'yı işgal edip 283 insanı katlettiler. 29 Ekim'de Zengilan'ı işgal ettiler ve siviller Aras nehrinden İran'a geçerek katliamdan kurtuldular. Ermeniler ve hatta bir terör devleti olarak kurulup buna devam eden Ermenistan, Rusların desteğini alarak 1991 ile 1993 yıllarında 25 bin Azerbaycan Türkünü katletmiştir. Bunların hepsi, uluslararası hukuka göre soykırım niteliği taşıyan katliâmlardır. Bir buçuk milyon insan, göçmen ve mülteci olmuştur. 7 bin devlet dairesi, 750 okul, 680 tıp merkezi, hastaneler ve 1 milyon hektar tarım arazisi zarar görmüştür. 950 kütüphane, 44 mabet, 9 mescit tahrip edilmiştir. Karabağ'ın işgalinin maddi değeri o gün için 350-400 milyar dolardır (Aliyeva, 2016 ve Abilov ve İsayev, 2016: 295-297). Ermeniler, Hocalı'nın işgaliyle sözde Dağlık Karabağ ve Revan (İrevan) arasında fiziksel bağ sağlamışlardır. Moskova ise sadece Laçin'in işgalini eleştir görünse de Ermeni ilerleyişine ses çıkarmayarak ve hatta silah sağlayarak yardım etmeyi sürdürmüştür.

Bakü'ye ancak diplomatik destek sunan Ankara, Ermeni işgalinin sürmesi karşısında sadece üzüntü ve endişe duymuş, hükümet olabildiğince sakinliğini korumaya gayret etmiştir. Buna karşın Türkiye'de ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nde, halkta büyük bir infial doğmuş, ağır bir keder, endişe ve kızgınlık hâli oluşmuş, erkekler ve bazı genç kızlar Karabağ'da savaşmak için gitmeye çalışmıştır. Mayıs 1992'de, Ermenilerin Nahçıvan'a saldırması, konuyu Ankara-Moskova ilişkilerini etkileyen bir noktaya getirmiştir. Ankara'da, Nahçıvan'ın Ermeniler tarafından işgalini engellemek için 1921 Kars Antlaşması çerçevesinde, bir askeri müdahale yapılmasının gündeme gelmesi üzerine; Bağımsız Devletler Topluluğu güçleri komutanı Shaposhnikov, Türkiye'nin müdahalesinin üçüncü dünya savaşına yol açabileceğini ifade etmiştir. Rusya'nın ağırlığı altında Ermenilerin, Nahçıvan'a yönelik saldırılarını sona erdirmesiyle gerginlik atlatılmıştır. Bu Rusya'nın, Ermenistan üzerindeki etkisini ve işbirliğini bir kez daha göstermiştir. Doğu'nun ve Batı'nın süper güçlerince desteklenen Ermenilerin, Karabağ ve Azerbaycan'a yönelik saldırganlığı, Türkiye tarafından ciddiyetle ve yıllarca takip edilmiş, her detay önemle kayıt altına alınarak, devlette dillendirilmeyen yüksek düzeyde bir stratejik sorumluluk oluşturmuştur.

Karabağ'ın işgali, 15. yüzyıldan beri devam eden, Türk topraklarının Türksüzleştirilmesi projesinin, ete kemiğe bürünmüş, yani gerçekleşmiş olan en son halidir. Birleşmiş Milletler Örgütü Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi'ne göre açık bir soykırım suçu teşkil eden, Ermenilerin başta Hocalı olmak üzere, Karabağ katliamlarının sorumluları halen yargıç karşısına çıkarılmamıştır. Bu hususta AGİT Minsk Grubu'ndaki devletlerin, özellikle Fransa ile Rusya'nın, uluslararası siyasetteki ve örgütler içerisindeki

ağırlığının yıllarca rol oynadığı açıktır. Uluslararası toplumun, bu dengelerin oluşturduğu adaletsiz ve haksız zinciri kırarak, Hocalı ve Karabağ için hukuk mekanizmasını çalıştırması bir türlü gerçekleşmemiştir (Karagöz Yerdelen, 2020: 269). Bir insan hakları meselesi olarak, Karabağ işgal ve katliamları, özelde ise Hocalı soykırımı, tüm insanlığın hukukî ve ahlâkî sorumluluğunda olmalı idi. Böyle bir devasa sorumluluğu, etnik ve din ayrımcılığı üzerinden, Türk düşmanlığına indirgeyerek görmezden gelmek, günümüz koşullarında artık mümkün olmamalıydı. Dünya ne tek kutupludur, artık ne de çift kutupludur. Dünya çok kutuplu hale gelmiş, Birleşmiş Milletler "beş"ten çok daha fazla sayıya ulaşmıştır. Ama bu değişen dünya gerçeğinden daha gerçek olan ise artık gerek Türkiye'nin gerekse Azerbaycan'ın, dünya düzeninde sergilenen sözde oyunları bozabilecek ve daha önemlisi kendi güçleri ile oyun kurabilecek bir stratejik uyuma, siyasî iradeye, devlet aklına, askerî güce ve millî birliğe ulaşmış olmalarıdır. 102 sene önce, *Kafkas İslâm Ordusu*'nun ardında zafer bırakarak çıktığı Azerbaycan'a, bu kez *Bayraktar SİHA ve İHA*'ları yine zafer için dönmüşlerdir. Dronların desteğindeki Azerbaycan Ordusu, kahramanca savaşarak, 44 Günlük Vatan Muharebesi'nde, verdiği Şehitler ve Gaziler karşılığında Karabağ'ı yeniden Azerbaycan'a kavuşturmuştur. Şuşa'ya dikmeyi başardığı üç renkli bayrakla, Harı Bülbül çiçeğini de azat etmeyi başarmıştır. Tam da Azerbaycan'ın ilk Cumhurbaşkanı Mehemmed Emin Resulzade'nin söylediği gibi, "*Bir kere yükselen bayrak, bir daha inmeyecektir*."

SONUÇ

Son bir değerlendirme ve toparlama yaparsak; Azerbaycan Türklerini, yüzyıllar boyunca kadim Türk tarihinden kalma kültürleri ve nesilleri dâhil, yurtlarından, evlerinden, canlarından eden Ermeni şiddeti ve terörü, incelediğimiz gibi "beş dönemde" çok ağır bir insanlık suçu olarak tatbik edilmiştir:

1. Ermeniler, 8. Yüzyılda Emevî ordusu içinde atlı birlikler olarak, ilk defa Anadolu'dan, Kafkas Albanyası'na ve Kafkas Albanyası'nın bir parçası olan Karabağ'a gelmişler, Hıristiyan Alban Türk Devleti'nin, Emevîler tarafından yıkılmasında çok etkili olmuşlardır. Alban Türklerine yaptıkları katliâmların ve işgalin karşılığında, Emevîler tarafından ödüllendirilmişler ve ilk defa Albanya Karabağı'na, kolluk-denetim grubu olarak, topluca yerleştirilmişlerdir. Üstelik bir de Emevîlerden, Gregoryen Kilisesini açma hakkı elde etmişlerdir. Türlü entrikalarla bağımsızlık yanlısı Albanları kılıçtan geçirtmişler, Alban Patriğini idam ettirip, Albanların Apostolik Havarîlik Kilisesini kapattırmışlar, dinî ve millî eserlerini tahrip etmiş, sonra da kıyımdan geride kalan Diofizit Apostolik Albanları, Monofizit Gregoryen Kilisesine tâbi ettirmişlerdir.

2. 15. Yüzyıldan itibaren Batılıların desteğiyle Ruslar, büyüyen Türk gücüne karşı bir proje olarak, İran ve Anadolu'dan getirdikleri Ermenileri, Karabağ'a topluca yerleştirilmişler; Hıristiyan Alban ve Kıpçak Türklerinin yaşayan nesillerini sahte vaatlerle ikna edip, *Hıristiyanlığın bütünleştiricili*ği içinde Ermenileşmelerini sağlamışlar; kadim Alban-Kıpçak Türk tarihinin ve kültürünün, sözde Ermeni tarihi ve kültürü olarak sahiplenilip, tarih hırsızlığı yapılmasına yol açmışlardır.

3.Batı destekli Ruslar ve Ermeniler, 19. Yüzyılda Rus Çarlığı'nın siyasî planı uyarınca, büyük tarih hırsızlığına devam etmişler ve Ermenilerin sözde "ilk Hıristiyanlar" olarak, bütün dünyada propagandasını yapmışlar; bunun yanında İran, Rusya ve Osmanlı Ermenilerinin kitleler halinde Ahıska, Nahçıvan, İrevan ve Karabağ'a getirilerek yerleştirilmesini

sağlamışlar ve bu süreçte Osmanlı Ermenilerinin terör faaliyetlerine başlamasına, böylece Balkanlar'dan Kafkaslara kadar Türk ve Müslümanların katledilip kendi yurtlarından sürülmesine neden olmuşlardır. Rusların, Batılı Hıristiyanların desteğinde Güney Kafkasya'yı, sözde Ermeni yurduna dönüştürme planını uygulamaya girişmeleri ile Karabağ demografisinin, Türkler ve Müslümanlar aleyhine bozulması başlamıştır.

4. Mart 1918'de Bolşevik lider Lenin tarafından, Kafkaslarda Bolşevik iktidarın etkin hâle getirilmesi için, Ermeni asıllı Stephan Şaumyan, görevlendirilmiştir. Bakü Komünü lideri olan Şaumyan'ın, Bakü'de iktidarı ele alarak kurduğu komün yönetimi, 1918 Temmuz ayında düşmüştür. Ancak bu sürede, Şaumyan'ın liderliğindeki Ermeniler ve Bolşevik teröristler, Azerbaycan'da Türk ve Müslümanlara karşı çok büyük katliâmlar yapmışlardır. Osmanlı askerleri ve Azerbaycan milislerinden oluşan Kafkasya İslâm Ordusu, bu katliâmları durdurmuş ve Bakü'yü komün çetesinden kurtarmıştır.

5. 20. Yüzyılın başında (1918), Bolşevik Rusya tarafından Milât'tan önceki Tigran döneminden sonra, ilk defa 'vasal olmayan bir Ermenistan Devleti'nin kurulması gerçekleşmiştir. SSCB'nin dağılması (26 Aralık 1991) sonrasında ise egemenliğini yeniden kazanan Ermenistan Devleti'nin, Rus işbirlikçilerle birlikte yine bir dizi Karabağ soykırımı yapması, Türk ve Müslüman ahaliyi kendi topraklarından kanla çıkarması söz konusu olmuştur; bu katliâm ve soykırımlar içinde en bilineni Hocalı soykırımıdır. Azerbaycan'da, "44 Günlük Vatan Muharebesi" olarak adlandırılan İkinci Karabağ Savaşı'ndaki mutlak zafere rağmen, Ermenilerin hâlen süren sınırdaki cinayetleri son bulmamıştır. Karabağ Zaferi'nden sonra, *Zengezur Dehlizi*'nin açılması, Azerbaycan ve Türkiye Türkleri başta olmak üzere, Dünya Türklüğü'nü çok memnun edecek, ama aynı zamanda tüm bölgeye barış ve kalkınmayı getirecek ortak bir tarihî başarı olacaktır.

Diğer taraftan da Osmanlı ve Türkiye Türklerine karşı uygulanıp ağır can, mal, toprak, zaman ve sağlık kaybı yaşatan Ermeni şiddeti ve terörü; Osmanlı Devleti'nde ve Türkiye Cumhuriyeti'nde de çok ağır bir insanlık suçu olarak tatbik edilmiştir:

1.19. Yüzyılda, Rusya İmparatorluğu ve Batılı devletler tarafından gündeme getirilen *sözde Ermeni meselesi ve Doğu Islahatı* adı altındaki dayatmalar, dünyaya "Ermeniler acı çekiyor" imajı yayarak; hem Osmanlı Devleti'nde hem de Azerbaycan'da, Türklere ve Müslümanlara karşı Ermenilerin yaptığı bölücü terörist faaliyetleri, katliâmları, suikastları, kundaklamaları, isyanları ve insanları öz yurdundan göç ettirmelerini içeren, büyük insanlık suçları, değer kaybına uğratılıp elbirliği ile önemsizleştirilmiştir.

2.Türk Millî Mücadelesi'nin zafer kazanması sonucunda başlayan Lozan Konferansı'nda,[40] umduklarını bulamayan Ermeni teröristler, Osmanlı Devleti eski bakan ve idarecile-

---

[40] Lozan Konferansı; İstiklal Savaşı'nın kazanılmasının ardından, 11 Kasım 1922 - 24 Temmuz 1923 tarihinde, İsviçre'nin Lozan (*Lausanne*) şehrinde toplanmış ve 8 ay sürmüştür. Türk tarafının kayıtsız şartsız bağımsızlık talebi nedeniyle oldukça zorlu geçmiştir. Lozan'da bir görüşme yapılacağını ve Türkler ile İtilâf Devletleri arasındaki sorunların kesin olarak burada çözümleneceğini haber alan Ermeniler de bazı hazırlıklara girişmişlerdir. Harekete geçen Ermeni Devleti heyeti ve Ermeni millî heyeti, önce kendi aralarında bir görüş birliği oluşturmuşlar ve son olarak bir kez daha İtilâf Devletleri'ne başvuruda bulunmuşlardır. Bu arada Lozan Konferansı'na yetkili üye olarak katılmak ve isteklerini kabul ettirebilmek amacıyla propaganda faaliyetleri başlatmışlar, Ermenilere dost olan bütün yabancı kuruluşların, Ermeni tezini savunmaları için, Lozan'a temsilci göndermelerini de sağlamışlardır. Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti ise Lozan'a gönderdiği Türk heyetine, bakanlar kurulunda kaleme alınan 14 maddelik talimatname vermiştir. Bu talimatnamenin birinci maddesinde "Ermeni yurdu" söz konusu olamaz, olursa görüşmeler kesilir" ifadesi yer almakta idi. Aynı talimatnamede taviz verilmemesi istenen diğer konu ise sekizinci maddede yer alan "kapitülasyonlar" konusuydu. *"Şark hududu (Ermeni*

rine, hatta Azerbaycan Halk Cumhuriyeti devlet temsilcilerine karşı, suikastlar düzenleyip çok sayıda devlet adamını şehit etmişlerdir. Bunlara şu isimleri örnek verebiliriz: Talât Paşa, Cemâl Paşa, Sait Halim Paşa, Bahattin Şakir Bey, Cemâl Azmi Bey ile Karabağ'lı Behbud Han Cevanşir.[41] Ayrıca Ermeniler ve Batılı emperyalist devletler, Ermeni Tehciri'nden sorumlu tutarak, Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey'in de idam ile şehit edilmesine neden olmuşlardır.

3. Ermeni terör ve cinayet serisi, 1970'lerden günümüze kadar devam edegelmiş, yurt dışındaki Türk temsilciliklerine ve diplomatlarına karşı ASALA[42] eliyle sürdürülmüştür. İlk şiddet eylemleri Ermeni komiteler, gönüllü çeteler, alaylar ve gazeteler tarafından yapılmışken; giderek profesyonel terör örgütlerine dönüşmüşlerdir ve hatta uluslararası terör örgütleriyle işbirliğine girişmişlerdir (Güler, 2003: 67). Burada Türk topraklarına göz diken emperyalist devletlerin, istihbarat destekleri, silah destekleri ve malî destekleri yanında, uluslararası hukuku işlemez hâle getiren siyasî tarafgirlikleri kayda değer rol oynamıştır. Büyük güçlere her zaman taşeronluk yapan Ermeniler, karşılıklı olan bu ilişkiden çok yararlanmışlar ve fazlasıyla da ihya edilmişlerdir.

Ruslar, İngilizler ve Fransızlar, tam da planladıkları gibi; 19. Yüzyıla girerken, Osmanlı Türklerinin o zamana kadar "millet-i sadıka" olarak adlandırdığı, Hıristiyan oldukları halde, Müslüman topluma tanınan haklardan yararlandırdıkları, toprak sahibi olmalarına izin verdikleri, daha ötesi Türk köylülerin Ermeni *işhanlara*, yani bağımlı Ermeni beylere/prenslere vergi vermekle yükümlü tutulduğu "Ermeni Milleti" adı ile şereflendirilen, Osmanlı'nın son dönemine kadar askerden muaf tutulan, üstelik Osmanlı'da çok yüksek devlet görevlerine getirilen, halkla bir sorunu olmayan ve o dönemde gayri-milliliği hiç akla gelmeyen, hatta güvenilir, itibarlı gayri-Müslimler olarak bilinen Ermenilerin epeyce bir kısmını, Türklere ihanet eden bir terörist topluluğuna dönüştürmüşlerdir. Fakat, buna Erme-

---

*Yurdu) mevzu bahs olamaz, olursa inkıta-ı müzakere mucib olur" d*enilerek; TBMM'nin, Ermeni sorunuyla ilgili istek ve baskılarını kesinlikle kabul etmeyeceği belirtilmiş; hatta Lozan'da anlaşmanın yapılmaması pahasına da olsa, Ermeni sorunu konusunda kesin bir siyaset tespit edilmiştir ve dışına çıkılmamıştır. Dahası verilen talimatın dokuzuncu Maddesinde, *ekalliyetlerin (azınlıkların)* mübadele edilmesi gerektiğini belirterek, dolaylı olarak Anadolu'da yaşayan Ermeniler için de mübadelenin esas kabul edilmesi kararlaştırılmıştır (bkz: Lozan ve Ermeniler, Sakarya Üniversitesi Ermeni Araştırmaları Merkezi, Büyük Devletler ve Ermeni Sorunu). https://satemer.sakarya.edu.tr/tr/icerik/19856/102019/lozan-konferansinda-ermeniler).

41 Karabağ'lı Behbud Han Cevanşir; Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kuruluşunda önce İçişleri, daha sonra da Ticaret ve Sanayi Nazırı olarak önemli rol üstlenen bir devlet adamıdır. Sovyet Azerbaycan'ı kurulduktan sonra da 1921 yılında Neriman Nerimanof tarafından, petrol hakkında araştırma yapmak üzere gönderildiği Almanya'ya gitmek üzere İstanbul'a gelen Cevanşir, 18 Temmuz 1921 gecesi Beyoğlu'nda Pera Palas Oteli önünde, Trabzon Ermenisi olan Taşnak üyesi Misak Torlakyan tarafından suikastle katledilmiştir. Şehit düşmeden önce katilini yakalamış ve göstermiştir. Katil Torlakyan ise tutuklanıp, İngiliz Divan-ı Harbi'nde yapılan yargılama sonucunda idam cezasına çarptırılmıştır. Ancak İstanbul'un İngiliz işgalinde olduğu bu dönemde, akıl sağlığının yerinde olmadığı gerekçesiyle Torlakyan tahliye edilerek yurt dışına kaçırılmıştır (Balcı ve Eraslan, 2021: 18).

42 ASALA Ermeni terör Örgütü, 1975'te Lübnan Beyrut'ta Hınçakçı olan Markist-Leninist Bedros Hovanassian'ın başkanlığında kurulmuştur. Ancak 1974 Kıbrıs Barış Harekâtı sonrasında, Yunan gizli servisi ve SSCB tarafından teşvik edilerek organize edilip desteklendiği anlaşılmıştır. ASALA, Lübnan'dan sonra en büyük hareket üssü olarak Fransa'yı kullanmıştır. Tabi bu da Fransız devletinin bilgisi dahilinde gelişmiştir, Fransız yönetiminden ve bu ülkedeki çeşitli kuruluşlardan yardım almışlardır. Ayrıca ABD, Yunanistan, Kıbrıs Rum Kesimi, Suriye, İran ve Kanada gibi devletlerde faaliyetlerini sürdürmektedirler. ASALA, Ermenilerin sözde davasının, silahla çözüleceğini savunmakta ve Türkiye'nin müttefiklerini bile can düşmanı saymaktadır. ASALA sadece diplomatlarımızın şehit edilmesi değil, içte ve dışta çok sayıda terör eylemi yapmıştır. Türk istihbaratını, güvenlik güçlerini ve hükümetleri çok uğraştırmıştır. Artık ihtiyatlı olarak da olsa etkisizleştirilmiştir denebilir (Güler, 2003: 65).

niler safça rıza göstermiştir denilemez; tam tersine, devlet kurma saikiyle "bilinçli çoğunluk" olarak karar verip, her türlü şer siyaseti, hatta terörü bilerek ve tasarlayarak, Ermeni topluluğunun çıkarı adına Türklere karşı uygulamışlardır. Ruslar, Türklerin vasalı olmaktan çıktıkları, 15. Yüzyıldan sonraki devletli tarihleri boyunca, Türklerin başarısızlığını bir fırsat olarak değerlendirmiş, bunun için de her fırsatta Türkleri başarısız kılmaya ve hatta yok etmeye dönük derin, çok boyutlu, uzun erimli, karanlık ve kirli planlar yapmaktan asla kaçınmamış, bu amaçla kirli ilişkiler kurmaktan ve Türklere karşı mezalim uygulamaktan bile çekinmemiştir. Yapılan Tarih araştırmaları açıkça göstermektedir ki; Rusların tatbik ettiği bu planın bilinen örneği, yine aynı yüzyılda Kuzey Azerbaycan ve Türkistan Hanlarının birbirine düşürülmesi ve bütün Hanlıkların, bu bağlamda Han Devletlerinin önce iletişim, algı yönetimi ve diplomasi yoluyla cezbedilmesi, sonra da ilhâk, işgal veya katliâmlarla ele geçirilmesidir. Ele geçirilen Türk yurtları olabildiğince Türksüzleştirilmeye çalışılmış, buralara hızla başka etnik ve Rus yerleşimciler tahsis edilmiştir. Bunun da tipik örneklerinden biri Karabağ'da gerçekleşmiştir.

Kendilerini Türklerce fethedilen Doğu Roma'nın/Bizans'ın ve hatta ilginçtir ki, yıkılan Altın Orda Türk Devleti'nin sözde varisi kabul eden Rus iktidarlarının, uzun erimli karanlık planları arasında, kendi siyasi varlıklarını, yani devlet ve ordu sistemlerini bizzat borçlu oldukları Türk iktidarlarının bastırılıp alaşağı edilmesi, Türk yurtlarının işgal edilip ele geçirilmesi, Türk varlığının içten ve dıştan çevrelenip yok edilmesi için Ermeni, Yunan, Rum ve hatta Bulgar terörünün bile, örgütlenip kullanılması yer almıştır. Ruslar ve 19. Yüzyılın Batılı emperyalistleri terörizme, Türklere karşı yapılan bir *vekâlet silahı* olarak başvurmuşlardır. Bu bağlamda Ermeni terör örgütlerine destek olmuşlardır. Kadim zamanlardan beri ağır bir vahşet tatbik etme geçmişi olan Ermeni çetelerin de Rusların ve Batı emperyalizminin karanlık planına uygun davrandığı açıktır. Tarih boyunca Ermeni çeteler, aşağılarda cinayet, şiddet ve gasp yapıp, yukarılarda barınmak zorunda kalmıştır. Kirli devletler, Ermenilerin tarihin derinliklerinde cinayet ve şiddet şebekelerine dönüştürülen ve çeteleşmeye uygun olan kirli gruplarını, kendi kirli emelleri için azdırmışlar; onları tarihî döneme göre, önce Hıristiyan ve Musevî Türklere karşı, sonra da Müslüman Türklere karşı canlı silah olarak kullanmışlar; Türklere terör, cinayet, gasbetme, işgal ve soykırım yaptırtmış; bu kanlı planı çok uzun süre, geniş Türk coğrafyasında uygulatmışlardır.

Doğulu-Batılı Emperyalist güçler, siyasîleşip bir *Kilise–Toplum* halini almaya başlayan Ermenilerden, Türklere karşı tedhiş hareketlerine girişecek terör klanları, terör örgütleri, terör kiliseleri, terör partileri ve 20. Yüzyılda ise artık bir *terör devleti* ortaya çıkarmıştır. Terörizm, bugün bütün devletlerce dünyanın en ağır suçu, teröristler ise en ağır ve en sefil suçluları olarak kabul ediliyor. Ama sözde Batılı medenî bir hukuk devletinde, böylesine alçakça bir suçu işleyen uluslararası teröristler korunup, biri hapishaneden sessizce salıverilmiştir.[43] Çağımızda da '*akılsızlık, ahlâksızlık ve cinayetkârlık hâli'* kirli siyasî manevralar için, hâlen bir seçenek olarak kullanılıyor. İyi bir dünya nizamının yeniden kurulması için, emperyalist kirli güçlerce zor ve hile ile yerinden çıkarılmış olan *adalet çivisinin,* artık ye-

---

[43] Haping Sasunyan,1982'de Türkiye'nin Los Angeles Başkonso-losu Kemal Arıkan'a düzenlenen suikastte yer alan bir teröristtir. Ermeni terör örgütü olan sözde 'Ermeni Soykırımı Adalet Komandoları' (ESAK) üyesidir ve Ocak 1984'te müebbet hapis cezasına çarptırılmıştır. Şartlı tahliye talebinde bulunan Sasunyan'ın talebi, 14 Aralık 2016 tarihinde Kaliforniya'da gerçekleşen şartlı tahliye duruşmasında kabul edilerek, 27 Aralık 2019'da serbest bırakılmıştır (Cumhuriyet, 5 Mayıs 2022).

niden yerine çakılması gerekiyor.   21. Yüzyılı yaşadığımız bu çağda, hem Türkiye hem de Azerbaycan, terörist çeteleri ve terörden siyasî çıkar sağlamaya çalışan çeteleşmiş devletler ittifakını etkisizleştirebilecek yöneticilere, yönetim sistemlerine, siyasî, askerî-iktisadî, hukukî ve teknolojik güce, toplumsal bilince ve bilinçli bir çoğunluğa ulaşmıştır. Küresel dünyanın jeo-politik ve jeo-stratejik hamlelerine karşılık verebilecek niteliği ve düzeyi yakalamış olup, bu düzey de her yıl siyasî, askerî, teknolojik ve iktisadî bakımdan gelişmektedir. Bu bağlamda, çok yönlü Türkiye-Azerbaycan stratejik ortaklığı yanında, Türkiye'nin "girişimci diplomasi" alanındaki pro-aktif liderliği ve Türk Dünyası'nda II. Karabağ Zaferi ile yaşanan, öz-denetim ve kendine güven sonucu artan *bilinçli bağlılık*, güvenliğin ve barışın teminatı olacaktır. Günümüzde dönüşen küresel koşullar altında, güçlü devletlerden beklenen, terörü stratejik bir unsur ve uluslararası hukuku da keyfî olarak kullanmaktan vazgeçmeleri; devlet-altı gruplar ile görünürde devlet olan başarısız ve güdümlü devletleri azdırmamaları; ülkelerin hak, hukuk ve sınırlarına saygı duyarak, bunları ihlal etmemeleridir. Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin, 31 Temmuz 1993 tarih ve 853 sayılı kararında açıkça bildirilmiştir ki; KADİM VATAN KARABAĞ AZERBAYCAN'A AİTTİR, KARABAĞ AZERBAYCAN'DIR.

KAYNAKÇA

Abilov, P., and Isayev, I. (2016), The Consequences of the Nagorno-Karabakh War for Azerbaijan and the Undeniable Reality of the Khojaly Genocide: A View from Azerbaijan, Polish Political Science Yearbook, 45, 291-303.

Ahmedov, E. (2015), Ermenistan'ın Etnik Temizlik, Soykırım ve Saldırganlık Politikalarının Aşamaları, İstanbul: Gündoğan.

Akbay, Tufan (06.01.2021), "Anadolu'da Muşki Sorunsalı ve Muşki Seramiği", Arkeonews, https://arkeonews.com/anadoluda-muski-sorunsali-ve-muski-seramigi/,

Erişim tarihi: 10.08.2022.

Aksu, Şener (Nisan 2003), "Uluslaşma Süreçleri Açısından Ermeni Sorunu," Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim, C. 4, S. 8, s.16-19.

Akşin, Sina (2001), Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi 1789-1980, 4. Baskı, Anakara: İmaj Yayınevi.

Akyüz, Yahya (Nisan 2003), "Kurtuluş Savaşımız ve Fransa'da Ermeni Propagandası," Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim, C. 4, S. 8, s.47-50.

Aliyeva, Leyla (2016), "We Remember Khojaly, 25-26 February 1992", Justice for Khojaly, https://justiceforkhojaly.org/content/armenians-killed-1000-azeris-charge, Erişim Tarihi: 21.02.2021.

Altstadt, A. (1992), Azerbaijan Turks: Power and Identity under Russian Rule, Stanford, CA: Hoover Institution Press

Arıkan, Zeki (Nisan 2003), "Türk-Ermeni Kültür İlişkileri Üzerine," Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim, C. 4, S. 8, s.51-54.

Asker, Ali ve Şeyban, Sedanur (2021), "Kürekçay Anlaşması'nın Tarihî Arka Planı, Hukukî Niteliği ve Siyasî Sonuçları", Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi - Karabağ Armağan Sayısı, S. 7 (1), s.34-50.

Aslanova, Sevilya (2011). 20. Yüzyılın Başında Rusya'nın Osmanlı Politikası (1903-1917), Antalya: İlkim Ozan Yayınları.

Ayçiçek, Ayşe (Mart 2018), "Kilikya Ermeni Baronluğunun Ortaçağ Anadolu Tarihindeki Yeri Üzerine," Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Dergisi , S: 1, s. 1-9.

Aydoğmuşoğlu, Cihat (2012), "Şah Abbas Devrinde (1587-1629) İran'da Ticarî Hayat", E.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED] S. 48, s.365-386.

Baguirov, Adil (2008), "Nagorno-Karabakh: Basis and Reality of Soviet-era Legal and Economic

Claims Used to Justify the Armenia-Azerbaijan War," Caucasian Review of International Affairs, 2(1), 11-24.
Balcı, Sezai ve Selcan Alperay Eraslan (2021), "Mütareke İstanbul'unda Bir Siyasi Cinayet: Karabağ'lı Behbud Han Cevanşir'in Şehit Edilmesi ve Torlakyan Davası", Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi - Karabağ Armağan Sayısı, S. 7 (1), s.18-33.
Balkan, Kemal (Temmuz 1984), "Urartuların Kökeni ve Dilleri", Belleten, Türk Tarih Kurumu, C: 48, s. 513-521; https://belleten.gov.tr, Erişim Tarihi: 23 Temmuz 2022.
Barthold, Wilhelm (1975), "Azerbaycan ve Ermenistan", Tarih Araştırmaları Dergisi 1970-1975, çev: İsmail Aka, C. VIII-XII, S: 14-23, Ankara.
Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezareti Emniyeti Umumiye İkinci Şube Evrakı (DH. EUM. 2. Şb): 68/40, 1332, B 27.
Belâzurî, Ebu'l Abbâs Ahmed b. Yahyâ b. Câbir (ö. 279/892), (1987), Fütûhu'l Büldân, çev. Mustafa Fayda, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
Beydilli, Kemal (1988), "1828–29 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", Türk Tarih Belgeleri Dergisi, C: XIII, S: 17, s. 370-382.
Beyoğlu, Süleyman (Nisan 2003), "Osmanlı Devleti'nde Ermeni Nüfusu," Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim, C. 4, S. 8, s. 55-59.
Birikim Dergisi (2005), "Bir Zamanlar Ermeniler Vardı," S: 193-194, https://birikimdergisi .com/dergiler/birikim/1/sayi-193-194-mayis-haziran-2005/2378, Erişim Tarihi: 11.08.2022.
Bozan, Oktay (2014), "Emeviler Döneminde Arap-Ermeni İlişkileri," Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, (16) 1, s.47-87.
Cöhce, Salim (2014), "Ermenistan'ın Tarihi Coğrafyası ve Ermeniler", Tarihte Türkler ve Ermeniler, C. 1, S. 1a, Ankara: Türk Tarih Kurumu, s. 1-15.
Cumhuriyet Gazetesi, 5 Mayıs 2022, https://www.cumhuriyet.com.tr/turkiye/turk-baskonsolosu-oldurmustu-İrevanda-gozaltina-alindi-1932871, Erişim Tarihi: 21.07.2022.
Çiçek, Kemal (2010), "Osmanlı Ermenilerinin 1915'teki Tehciri: Bir Değerlendirme," Gazi Akademik Bakış, C.3., S. 6, 1-14, http://www.gaziakademikbakis.com/dosyalar/cdef390a-c51b-4db4-ac65-a7b06a 38640d.pdf, Erişim Tarihi: 23 Ekim 2020.
Emrahov, Ziyad (2017), "Rus Tarih Yazımında Ermeni Meselesi ve Sorunun Oluşumunda Çar Rusyası'nın Rolü," Türk- Ermeni İlişkilerinin Bölgesel Politikalara Etkisi (19. Yüzyıldan Günümüze) Uluslararası Sempozyumu, 12-14 Mayıs 2016, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara.
Erdal, İlter (Nisan 2003), "Ermeni Kilisesi ve Terör," Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim, C. 4, S. 8, s.75-89.
Erickson, Edward J. (2013), Ottomans and Armenians: A Study in Counterinsurgency, NewYork: Palgrave ve Macmillan.
Erkan, Süleyman (2006), "Çarlık Rusyası ve Sovyetler Birliği Döneminde Etnik Sürgünler," Uluslararası Suçlar ve Tarih, S: 1, s. 155-173.
Ermeni Araştırmaları Enstitüsü (2022), http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=DergiIcerik&IcerikNo=301,
Erişim Tarihi: 19.07.2022.
Garo, Armen (2015) Osmanlı Bankası Baskını ve Armen Garo'nun Anıları, çev. Atilla Tuygan, İstanbul: Belge Yayınları.
Goltz, Thomas (2012), "The Successes of the Spin Doctors: Western Media Reporting on the Nagorno Karabakh Conflict," Journal of Muslim Minority Affairs, 32(2), 186-195.
Gök, Bilal (2015), "Büyük Selçuklu Devleti'nde Ermeniler," Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi, C.4, S.7, s.172-185.
Gökhan, İlyas (2002), "Kilikya Ermeni Prensliği'nin Kuruluşu ve Türklerle İlişkileri", Kahramanmaraş'ta Ermeni Sorunu Sempozyumu, Kahramanmaraş, s. 68-77.
Göyünç, Nejat (Nisan 2003), "Osmanlı Devleti'nde Ermeniler," Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim, C. 4, S. 8, s.60-63.
Göyüş, Reşit (1984), Kafkas Albanya'sında Hıristiyanlık, (Rusça), Bakü.

Güler, Ali (Nisan 2003), “Lozan’dan Günümüze Ermeni Sorunu,” Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim, C. 4, S. 8, s.64-70.
Günay, Nejla (2015), “Yeniköy Anlaşması’nın Ermeniler Üzerindeki Ekileri ve Birinci Dünya Savaşı’nda Rus-Ermeni İşbirliği,” Gazi Akademik Bakış, C: 8, S: 16, s. 63-92.
Gürün, Kâmuran (1983), Ermeni Dosyası, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi.
Halaçoğlu, Yusuf (2014), Ermeni Tehciri, İstanbul: Babıali Kültür Yayıncılığı.
Halbach, Uwe (1997), “The Caucasusas a Region of Conflict,” Aussenpolitik, 48(4), 358-367.
International Crisis Group (2012), “Tackling Azerbaijan’s IDP Burden,” İstanbul: Crisis Group Europe Briefing, https://d2071andvip0wj.cloudfront.net/b067-tackling-azerbaijan-s-idp-burden.pdf, Erişim Tarihi: 09 17, 2017
İbn Hurdazbih, Ebu’l Kasım Ubeydullah b. Abdillah (280/893), (2008), Yollar ve *Ülkeler* Kitabı, çev: Murat Ağarı, İstanbul, Kitabevi.
İsayev, İsmayil ve Abilov, Shankhal (2016), “The Consequences of the Nagorno-Karabakh War for Azerbaijan and the Undeniable Reality of Khojaly Massacre: A View from Azerbaijan,” Polish Political Science Yearbook, 45, 291-303.
İşyar, Ömer Göksel (2004), Sovyet-Rus Dış Politikaları ve Karabağ Sorunu, İstanbul: Alfa Yayınları.
Kalafat, Yaşar (2006), “Gregoryen Türklerin Stratejik Boyutu”, Türk Yurdu Dergisi, (95) 225, https://www.turkyurdu.com.tr/yazar-yazi.php?id=4082, Erişim Tarihi: 21 Nisan 2021.
Kalafat, Yaşar (2012), Gregoryen Türklerde Halk *İnançları*, Ankara, Berikan Yayınları.
Kalankatlı, Moses (2006), Alban Tarihi, çev. Yusuf Gedikli, İstanbul: Selenge Yayınları.
Kantarcı, Şenol (Nisan 2003), “Tarihî Boyutuyla Ermeni Sorunu,” Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim, C. 4, S. 8, s.20-28.
Karacan, Osman (2019), “Sultan II. Abdülhamid’in İttihâd-ı İslâm Siyasetinde İran,” 12-13 Ekim 2019 - VIII. Uluslararası Toplum, Siyaset ve Ekonomi Kongresi, Bilgi Yolu Eğitim Kültür ve Sosyal Araştırmalar Merkezi (BİLSAM), Malatya.
Karagöz Yerdelen, Betül (2020), “Çocuk Militanlar, Çocuk Savaşçılar ve Soykırıma Uğrayan Çocuklar,” Türkiye’de Çocuk Olmak, Ed. Şirin Dilli, Ankara: PEGEM, 254-273.
Karagöz Yerdelen, Betül ve Çıkrıkçı, Tolga (2017), “Kafkasya’nın İşgalinden Hocalı Soykırımına Karabağ Meselesi,” Hocalı Soykırımı Uluslararası Sempozyumu, 304-317, http://iibf.giresun.edu.tr/Files/ckFiles/iibf-giresun-edu-tr/Hocal%C4%B1%201/e-kitap_1._hocali_ sempozyumu-pdf.pdf, Erişim Tarihi: 23 Ekim 2020.
Kasım, Kamer (Nisan 2003), “Uluslararası İlişkiler Boyutuyla Ermeni Sorunu,” Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim, C. 4, S. 8, s.29-33.
Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi (1878-1923), Haz: Karacakaya, Recep (2001), T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 52; file:///C:/Users/BETLKA~1/AppData/Local Temp/Rar$Dia1736.29523/ KAYNAK%C3%87ALI%20ERMENI%20MESELESI%20KRONOLOJISI(878-1923).pdf, Erişim Tarihi: 21.06.2022.
Kılıç, Davut (2012), Osmanlı Ermenileri Arasında Dinî ve Siyasî Mücadeleler, Ankara Atatürk Ataştırma Merkezi Yayını.
Kılıç, Davut (Nisan 2003), “1915’te Sevk ve İskân Edilmeyen Ermeniler,” Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim, C. 4, S. 8, s.110-114.
Kırzıoğlu, M. Fahrettin (1978), “ Armenya/Yukarı Ellerde 2700 Yıllık Türk varlığı, Ermenilerin Rus İstilasına Alet Olması ve Mezalimi,” Ermeniler hakkında (Makaleler Derlemeler), C: II, Atatürk Üniversitesi XX. Yıl Armağanı, Ankara.
Koca, Salim (2017), “Haçlı Seferleri Sebep ve Sonuçları Bakımından Nasıl Değerlendirilebilir?”, Gazi Akademik Bakış, C. 10, S. 20, s. 15-35.
Kocaş, Sadi (1967), Tarih boyunca Ermeniler ve Türk Ermeni İlişkileri, Ankara: Altınok Matbaası.
Kodaman, Bayram (Nisan 2003), “Ermeni Yanılgıları,” Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim, C. 4, S. 8, s.16-19.
Korgan, Adnan (2019), “Birinci Dünya Savaşı Sırasında Ermeni Meselesinin İngiliz Basınına Yansımaları (1914-1918),” Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih ABD.

Köymen, Mehmet Altay (1972), Alparslan Zamanı, Ankara: Başbakanlık Kültür Yayını.
Köymen, Mehmet Altay (2011), Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Cilt III, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
Kuran, Ercüment (1994), “Osmanlı-Rus İlişkileri Çerçevesinde Ermeni Sorunu 1992-1914,” OTAM, S: 5, s. 227-233.
Kurat, Akdes Nimet (1970), Türkiye ve Rusya (XVIII.Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri 1798-1919), Ankara Üniversitesi Yayını, Ankara.
Kürkçüoğlu; Erol (Haziran 2013), “Emeviler Zamanında Ermenistan Topraklarına Yönelik İslam Fetihleri ve ‘Ermenistan’da Arap *İdare* Sisteminin Kurulması”, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, S. 50, s. 115-142.
Lozan ve Ermeniler, Sakarya üniversitesi Ermeni Araştırmaları Merkezi, Büyük Devletler ve Ermeni Sorunu, https://satemer.sakarya.edu.tr/tr/ icerik /19856/102019/lozan-konferansinda-ermeniler). Erişim Tarihi: 04.05.2022.
Lütem, Ömer E. (Nisan 2003), “Güncel Boyutuyla Ermeni Sorunu,” Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim, C. 4, S. 8, s.38-43.
Mahmudov, Yaqub (2017), Real Tarih ve Büyük Ermenistan Uydurması, Bakû: AMEA Tarih Enstitüsü Yayını.
Mammadov, Farhad (2014), “Ermeni “Soykırımı”: Tarihî Bir Gerçek Değil, Siyasî Bir Masal,” Ermeni Araştırmaları, S.48, s.109-120.
Matenadaran Fars Belgeleri, (1959), Düzenleyen: A. D. Papazyan, Revan, s. 592.
McCarthy, Justin (1995), Osmanlı Anadolu Topraklarındaki Müslüman ve Azınlık Nüfus, çev. İhsan Gürsoy, Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları.
McCarthy, Justin (2018), Ölüm ve Sürgün: Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı, çev. Fatma Sarıkaya, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
Memiş, Ekrem (2005), “Ermenilerin Kökeni ve Geçmişten Günümüze Türk-Ermeni İlişkiler,”, Sosyal Bilimler Dergisi, DSpace@AKÜ Kurumsal Akademik Arşiv, S: 3, s.1-11, https://acikerisim.aku.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/11630/3530/1-11.pdf?sequence=1&is Allowed=y , Erişim Tarihi: 21: 09. 2021.
Memmedova, İrade (2011), Rusya ile İran arasında Azerbaycan (Lenkeran Hanlığı), Türkiye Türkçesine aktaran: Sebahattin Şimşir, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
Memmedova, İrade (2017), İrevan Hanlığı’nın Ahalisi, Baku: AMEA Tarih Enstitüsü.
Mildanoğlu, Zakarya (13.11.2018), “Balkan Savaşı’nın Esir Ermeni Askerleri (1)”, AGOS, https://www.agos.com.tr/tr/yazi/21532/balkan-savasinin-esir-ermeni-askerleri-1, Erişim tarihi: 12.08.2022.
Mustafazade, Tofig (2014), Karabağ Hanlığı, Türkiye Türkçesine aktaran: Sebahattin Şimşir, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
Mustafazade, Tofig (2017), Avrupa Diplomasisinin “Ermeni Meselesi”mi, Türkiye’nin Bölüştürülme Planı mı? Türkiye Türkçesine aktaran: Bahar Güneş, Ankara Atatürk Ataştırma Merkezi Yayını.
Oktay, Hasan (Bahar 2002), “Ermeniler ve Van İhtilâl Örgütü (1896-1915),”Ermeni Araştırmaları Enstitüsü ERAREN, S: 5, http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=DergiIcerik&IcerikNo=301, Erişim Tarihi: 22.02.2022.
Olgunlu, Ali Galip (2021), Ayasofya-Karadaki En Büyük Yelkenli, İstanbul: Çalıkuşu Yayınları.
Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920) (1994), nşr. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara.
Osmanlı Devleti İle Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri (Karabağ-Şuşa, Nahçıvan, Bakü, Gence, Şirvan, Şeki, Revan, Kuba, Hoy), (1992), T.C Başbakanlık Devlet Arşivler Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, II, (1578-1914), Ankara. https://www.devletarsivleri.gov.tr/varliklar/dosyalar/eskisiteden/yayinlar/osmanliarsivi-yayinlar/Azerbaycan2.pdf, Erişim tarihi: 21.05.2022.
Özarslan, Bahadır Bumin (2014), Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi Açısından Hocalı Katliamı, Hacettepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 4(1), 187-214.

Özaydın, Abdulkerim (1991), Arrân, İstanbul, DİA.
Özçelik, İsmail (2003), Karabağ Tarihi ve Karabağ'da Ermeni Olayları, Ankara: Bilge Yayınları.
Özkaya, İnayetullah Cemal (1971), Le Peuple Armenien et Les Tentatives de Le Peuple Turc en Servitude (Ermeni Halkı ve Girişimleri Türk Halkını Esaret Altında Azaltmak) İstanbul: Belgelerle Türk Tarihi Yayını.
Pehlivan, Zühre Nur (2016), "Rusya'nın Ermeni Devleti Kurma Politikasının Sonucu: Karabağ Sorunu," Asia Minor Studies, C: 4, S: 8, s. 94-109.
Resulzade, Mehmet Emin (1993), Kafkasya Türkleri, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı Yayını.
Sadık, Ramin (2022), Kısa Azerbaycan Tarihi, İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
Salt, Jeremy (2014), "Ermeni Tehciri: "Askeri Mecburiyet" Gerekçesi," Ermeni Araştırmaları, S.48, s.65-75.
Sander, Oral (1992), Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918'e, Ankara: İmge Kitabevi.
Saray, Mehmet (1993), Azerbaycan Türkleri Tarihi, İstanbul: Nesil Yayınları.
Sarıahmetoğlu, Nesrin (1993), Karabağ, İstanbul: IQ Yayınları.
Sarınay, Yusuf (2008), "Rusya'nın Türkiye Siyasetinde Ermeni Kartı (1878-1918)," Gazi Akademik Bakış, C. 1, S. 2, s.69-105.
Sarınay, Yusuf (Nisan 2003), "Ermeni Sorunu ve Türk Arşivleri," Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim, C. 4, S. 8, s.115-118.
Selvi, Haluk (Nisan 2003), "Amerika Birleşik Devletleri'nda Ermeni Faaliyetleri," Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim, C. 4, S. 8, s.119-126.
Sezgin, Mahmut Niyazi (2014), "Türk-Ermeni İlişkilerinin Kayıp Halkası: Gregoryen Türkler," Türk Yurdu Dergisi (103) 319, https://www.turkyurdu.com.tr/yazar-yazi.php?id=126, Erişim Tarihi: 21 Nisan 2021.
Tacar, Pulat Y. (Nisan 2003), "Hukukî ve Siyasî Boyutuyla Ermeni Sorunu: Ermeniler Soy Kırımına Uğratıldı mı?," Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim, C. 4, S. 8, s.34-37.
Tahirli, Ziynet (1.12.2022), "Tariximizi Ermәni Yalanlarından Koruyan Alim: Voroşil Levon oğlu Qukasyan," AZ-NEWS, https://525.az/news/207589-tariximizi-ermeni-yalanlarindan-qoruyan-alim--zinyet-tahirli-yazir.
The New York Times (1992, 03 03), Massacre by Armenians Being Reported, nytimes.com: http://www.nytimes.com/1992/03/03/world/massacre-byarmenians-being-reported. html, Erişim Tarihi: 9 Aralık 2017.
Togan, A. Zeki Velidi (1944), Arrân, İstanbul, İA.
Tunç, Salih (2017), "Fransız Diplomatik Belgeleri Işığında Balkan Savaşları Dönemi'nde Ermeni Komiteleri Delegelerinin Lomdra Toplantısı ve Büyük Güçler," Avrasya İncelemeleri Dergisi, C: 7, S: 1, s.27-51.
Türkler ve Ermeniler - Ermeni Terörü Kronolojisi; https://turksandarmenians.marmara.edu.tr/ tr/kronoloji/, Erişim tarihi: 09.05.2022.
Türkler ve Ermeniler – Tarih Boyunca Türk Ermeni İlişkileri, https://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/icerik/, Erişim tarihi: 10.07.2022.
Türkmen, Zekeriya (2006), Vilayât-ı Şarkiye Islâhât Müfettişliği, 1913-1914, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara.
United Nations (9 Aralık 1948), Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, treaties.un.org: https://treaties.un.org/doc/publication/unts/volume %2078/volume-78-i-1021- english.pdf, Erişim Tarihi: 14.082022.
United Nations Security Council. (31 Temmuz 1993), Resolution 853, documents-dds-ny.un.org: https://documents-ddsny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N93/428/34/ IMG/N9342834.pdf?Open Element, Erişim Tarihi: 21 Ekim 2016.
Urfalı Mateos (2000), Vekayi-Nâme, çev. Hrant D. Andreasyan, TTK, Ankara.
USAN (2012, 11 9), Fact Sheet on the Nagorno-Karabakh region of Azerbaijan, http://karabakh.usazeris.org, Erişim Tarihi: 8 Aralık 2016.
Uzun, Âdem (2011), "Türk-Ermeni İlişkilerinde Selçuklular Dönemi," Türk Yurdu Dergisi, (100)

284, https://www.turkyurdu.com. tr/yazar-yazi.php?id=1455, Erişim Tarihi: 21 Nisan 2021.
Ünalp, Rezzan (2018), "Hocalı Soykırımına Uzanan Süreçte Karabağ Olaylarının Tarihi Geçmişi ve Birinci Dünya Savaşında Türk Ordusunun Azerbaycan Harekâtı", 2. Uluslararası Hocalı Soykırımı Sempozyumu, 22-57, http://iibf.giresun.edu.tr/Files/ckFiles/iibf-giresun-edu-tr/Hocal%C4%B1%202/2_ hocali_sempozyu mu_e-kitap_-_e_yayin-_7_ocak_2019.pdf,
Erişim Tarihi: 21 Mart 2020.
Veliçko, V. L. (1904), "Kavkaz, Russkoye delo i mejduplemennıye voprosı," Polnoye sobraniye publitsistiçeskih soçineniy, SPb., T.1, Moskova.
Yazıcı, Nuri (2011), Tarihte Türkler ve Türk Devletleri, İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayıncılık.
Yıldırım, Dursun ve Özönder, M. Cihat (1991), Karabağ Dosyası, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
Yılmaz, Salih ve Evgeniy Bahrevskiy (2017), Rusya ve Türkiye-Avrasya Paktı Mümkün mü?, Ankara: SRT Yayınları.
Yönetim (22 Ekim 2020), "Kadim Alban Kiliseleri Azerbaycan Devleti'nin Bir Mirası", Kafkassam Gündem, https://kafkassam. com/kadim-alban-kilseleri-azerbaycan-devletinin-bir-mirasi.html, Erişim Tarihi: 7 Mayıs 2021.
Zelenskiy, S. P. (1886), Yelizavetpol Guberniyasının Zengezur Beldesinde Devlet Çiftçilerinin Ekonomik Yaşamı/ Transkafkasya Bölgesi Devlet Çifçilerinin Ekonomik Yaşamlarının Öğrenilmesi için kaynaklar, Tiflis: T. IV, s.10.

BİRİNCİ KISIM

KARABAĞ SORUNU VE BÜYÜK VATAN MUHAREBESİ

1.BÖLÜM

KARABAĞ SORUNUNUN ÇÖZÜMSÜZLÜĞÜNDE, AGİT MİNSK SÜRECİNİN "PLANLI" KATKISI

Alâeddin YALÇINKAYA[*]

ÖZET

1993'ten beri ülkesinin yaklaşık beşte biri işgal altında olan Azerbaycan, 9 Kasım 2020 itibariyle Ermenistan'ı mağlup ederek topraklarını kurtarmıştır. Geçen süre zarfında başta BM olmak üzere küresel aktörlerin desteği ile AGİT Minsk Grubu, iki ülke arasındaki anlaşmazlığın öncelikli çözüm zemini olarak belirlenmiştir. Sorunu barışçıl araçlarla çözmek isteyen Azerbaycan, büyük bir sabırla diplomasi yollarının tükenmesini beklemiştir. Ermenistan'ın işgal altındaki Azerbaycan topraklarından saldırıları üzerine ateşkes bozulmuş ve güç kullanma fırsatı ortaya çıkmıştır. ABD, Rusya ve Fransa'nın eşbaşkanlık birimi haline gelen Minsk Grubu'nun geçen süre zarfında Ermenistan yanlısı, işgali sürekli kılma ve Azerbaycan'ı taviz verme zorunda bırakma yönündeki uygulamaları sonuç vermemiştir. 10 Kasım 2020 mutabakatıyla Grubun ömrü fiilen sona ermiştir.

Azerbaycan'ın sahada kazandığı zaferin diplomatik zeminlerde de tescili açısından AGİT Minsk Grubu'nun çeyrek asırdır işgali sürdüren ve her fırsatta bunu genişletmeye çalışan Ermenistan'a karşı BM Şartı ile diğer Uluslararası Hukuk kurallarını dikkate almadığı göz önüne alınmalıdır. Grubun, işgali sonlandırma yerine, hukuku ihlal eden Ermenistan tarafını tuttuğu, böylece zamanaşımı yoluyla Azerbaycan ülkesinin bölünmesine hukuki gerekçe hazırlamış olduğu, bundan dolayı bu Grubun diplomatik çözüm mercii olamayacağı kesinlik kazanmıştır. İşgalin başından itibaren olduğu gibi, Eylül 2020'de başlayan

[*] Prof.Dr., Marmara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, alaeddinyalcinkaya@gmail.com

Karabağ'ı kurtarma savaşında da Ermenilerin başta Soykırımı Önleme ve Cezalandırma Sözleşmesi olmak üzere İnsancıl Hukuk ve Savaş Hukuku çerçevesindeki ihlallerinin cezalandırılması ve zararın tazmin edilmesi gerekmektedir. Bu bağlamda bölgede kalıcı barışın tesisi için Milletlerarası Adalet Divanı ile Uluslararası Ceza Mahkemesi'ne başvuru alternatifi gündeme gelecektir. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, kişisel başvurular kapsamında yoğun olarak kullanılabilecektir. Gerek diplomatik zeminlerde gerekse son çare olarak yargı yollarında, Minsk Grubu'nun işlevsizliği ve Ermeni ihlallerini büyük bir hoşgörüyle karşılayıp desteklediği ortaya konmalıdır. Bu bölümde, AGİT Minsk Grubu'nun oluşumu, yapısal değişimi ve geçen süre zarfındaki icraatları ele alınarak, Karabağ sorununun çözümsüzlüğü, böylece işgalin sürekli kılınması zemini haline geldiği ortaya konmaktadır.
Anahtar Kelimeler: Karabağ Savaşı, AGİT Minsk Grubu, Azerbaycan, Ermenistan, Zarar Tazmini

"PLANNED" CONTRIBUTION OF THE OSCE MINSK GROUP IN THE NON-SOLUTIONS OF THE KARABAKH PROBLEM

ABSTRACT

Azerbaijan, which has occupied approximately one-fifth of its country since 1993,defeated Armenia as of 9 November 2020 and liberated its territory. In the meantime, with the support of global actors, especially the UN, the OSCE Minsk Group has been determined as the priority solution platform of the conflict between the two countries. Wanting to solve the problem with peaceful means, Azerbaijan patiently waited forthe exhaustion of the diplomatic ways. Upon the attacks of Armenia from the occupied Azerbaijani territories, the ceasefire was broken and the opportunity to use force emerged. The OSCE Minsk Group, which has become the co-chairman unit of the USA, Russia and France, has maintained its pro-Armenian stance throughout the period. The practices of the Group to perpetuate the occupation and force Azerbaijan to make concessions have failed. With the agreement of 10 November 2020, the life of the Group has actually ended.

In terms of the recognition of Azerbaijan's victory on the ground, it should be considered that the OSCE Minsk Group did not take into acount the UN Charter and other International Law rules against Armenia, which has been continuing the occupation for a quarter of a century and trying expand it at every oppoutunity. As was the case since the beginning of the occupation, in the war to liberate Karabakh that started in September 2020, Armenians's violations of the Humanitarian Law, the Law of War andthe Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of the Genocide, should be punished and the damage should be compensated.In this context, the application to the International Court of Justice and the International Criminal Court will come to the fore for the establishment of lasting peace in the region. The European Court of Human Rights can be used extensivelywithin the scope of personel applications. It should be put forward both on diplomatic grounds and judicial remedies that the Minsk Group is dysfunctional and it supports Armenian violations with great tolerance. In this chapter, the formation, structural change and activities of the OSCE Minsk Group are discussed. Thus, it is revealed that the Goup left the Karabakh problem unsolved, thus becoming a platform to make the occupation permanent.
Key words: Karabakh War, OSCE Minsk Group, Azerbaijan, Armenia, Compensation for Damages.

GİRİŞ

Ermenistan'ın Haziran 2020'den itibaren artan saldırıları üzerine Azerbaycan, 27 Eylül-9 Kasım 2020 tarihleri arasında verdiği "Vatan Muharebesi" ile işgal altındaki topraklarını kurtarmıştır. Bu durum, Erivan'ı destekleyen ülkelerde rahatsızlığa sebep olmuştur. BM'in de Azerbaycan toprağı olarak kabul ettiği bölgenin, işgalden kurtarılması için "güç kullanılmasının", bir anlamda "diplomasi seçeneğinden vazgeçilmesinin", Azerbaycan'a karşı koz olarak kullanılması yönünde işaretler söz konusudur. Azerbaycan'ın güç kullanmak zorunda kalmasının temel nedeni ise topraklarının işgal altında olduğu kabul edildiği halde, çözümünün Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) Minsk Grubuna havale edilmesi ve bu birimin 28 yıl boyunca çözüm yolunda gerekeni yapmamasıdır.

AGİT Minsk grubunun işgali sürekli kılma anlamındaki çözümsüzlük stratejisinin temelinde, önemli ölçüde bu grubun Ermenistan'ın işgali sürekli kılmasını müsamaha ile karşılayan yapısı bulunmaktadır. Bununla beraber geçen süre içinde çözüm konusunda birçok alternatifler gündeme gelmiş, tarafların kabul etmesi beklenen planlar sunulmuştur. Ancak grubun özelliğinden kaynaklanan işgali yasallaştırma, Azerbaycan'dan daha fazla toprak alma, egemenlik alanlarını kısıtlama temelli öneriler kabul edilmemiştir. Minsk Grubunun da pek dikkate almadığı, Azerbaycan'ın bir parçası olan Karabağ'ın yakın geçmişi, statüsü ve etnik yapısı gibi özellikleri, aslında böyle bir sonunun varlığını dahi anlamsız kılmaktadır. Diğer bölümlerde ayrıntılı olarak anlatılan Karabağ'ın statüsü ve hatta tarihi dikkate alındığında, Karabağ ve civar bölgelerde hiçbir şekilde Ermenistan'ın söz hakkı bulunmamaktadır. Dolayısıyla ortada karşılıklı bir uzlaşmazlık olmayıp saldıran Ermenistan ve haklarını savunan Azerbaycan bulunmaktadır.

Daha Sovyetler Birliği dağılmadan Ermenistan ve Karabağ Ermenilerinin Azerbaycan'ı bölme girişimi, soykırımın da uygulandığı çatışmalar ve işgalle sonuçlanmıştır. Bu olayların temelinde ise Ermenistan'ın saldırgan ve yayılmacı politikaları yer almaktadır. Sovyetler Birliği'ni oluşturan 15 cumhuriyetten üçünü oluşturan Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan, Güney Kafkasya'da yer alıp 1991'de SSCB'nin dağılmasıyla birlikte bu cumhuriyetler de bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Ermenistan, Azerbaycan'ın Karabağ bölgesi dışında Gürcistan'ın Javahati bölgesi ile Türkiye'den de toprak talep etmektedir. Bu bağlamda Ermenistan'ın, Azerbaycan'a bağlı Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti üzerinde yayılmacı iddiaları bulunmaktadır. Bu özerk birim Türkiye sınırında olup Azerbaycan ile kara bağlantısı yoktur. Nahçıvan ile bağlı olduğu ülke Azerbaycan arasında Ermenistan toprağı bulunmaktadır. Bunun devamında ise Azerbaycan'a bağlı olan özerk bölge statüsündeki Karabağ'a komşu rayonlar yer almaktadır.

Bu bölümde öncelikle Karabağ'ın Sovyet dönemindeki yasal statüsüne değinilecektir. Bu statünün aslında Sovyetler Birliği'nin iç düzenlemesi olduğu, bununla beraber 1936 Sovyet Anayasasının bağımsızlık sonrasını da yönlendiren sonuçları analiz edilecektir. SSCB'nin dağılma sonrasında ise bağımsız devletler arasındaki toprak uyuşmazlığı veya aynı ülke içindeki ayrılıkçı hareketlerin yeni Uluslararası Hukuk düzenindeki yeri tahlil edilecektir. 1980'lerin sonunda gündeme gelen ve bölgesel barışı tehdit eden çatışmalar sonucu oluşturulan Minsk Grubu'nun, sorunu başlangıçta çatışmadan masaya taşıması ele alınacaktır. Buna karşın söz konusu grubun, çeyrek asrı geçen sürede işgali normalleştirme, hatta işgal bölgesi sınırındaki Azerbaycan'ın diğer topraklarına saldırı hususunda Ermenistan'ı cesaretlendirme konusundaki ihmalleri tartışılacaktır. İlk yıllarda, BM Güvenlik

Konseyi kararlarında bile belirtilen, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü ve Karabağ'ın Azerbaycan'ın parçası olduğunun tespitinin, AGİT Minsk Grubu'nun eşbaşkanlar zemini haline gelmesinden sonra dikkate alınmaması, hemen her basın bildirisinde işgalci ile mağdurun eşit görülmesi üzerinde durulacaktır. Bu bağlamda konuyla ilgili literatür yanında BM Güvenlik Konseyi kararları ile AGİT Minsk Grubu'nun resmi sitesinde yer alan basın bildirileri kullanılacaktır.

Belirtmek gerekir ki, 2020 sonu itibariyle sahada kazanmış olan Azerbaycan'ın bu hakkını koruması için diplomatik zeminleri ile yargı yollarını iyi kullanması gerekmektedir. Bu anlamda Minsk Grubu'nun çözümsüzlüğü, dolayısıyla işgali sürekli kılma stratejisi bütün boyutlarıyla doğru tahlil edilip, bundan sonraki süreçte bu tahlilin yerinde kullanılması gerekmektedir. Sahada "güç kullanarak" kazanmış taraf olan Azerbaycan'ın, geçiş döneminde Minsk Gurubu benzeri tuzaklara düşmemesi için, Grubun bu süreçteki başarısızlığı ve hakkaniyet karşıtı yapısı ile eylemlerini her fırsatta gündemde tutması gerekmetkedir.

1.SSCB ANAYASASINDA KARABAĞ

Bolşevik İhtilali'nden sonra Güney Kafkas cumhuriyetleri Kızılordu tarafından ortadan kaldırılmış, 1923 yılına gelindiğinde Şuşa civarındaki Hankendi merkezli Karabağ (Yukarı Karabağ, Nogorno Karabağ) oblastı (vilayeti) oluşturulmuştur. Bu gelişmede bölgede artan Ermeni nüfusu dikkate alındığı, ayrı bir vilayet oluşturulmasının "Ermenistanlaştırma" projesinin parçası olduğu halde 1936 Anayasasında bu birim, bölgenin gerçekleri dikkate alınarak Azerbaycan'ın parçası olarak düzenlenmiştir (Yalçınkaya, 2006: 311). Belirtmek gerekir ki; Ermenistanlaştırma projesi çerçevesinde, Karabağ ile Nahçıvan'ın statüleri ile ilgili düzenlemeler ve değişiklikler, genellikle paralel süreci paylaşmışlardır.

1917 Bolşevik İhtilali'nden hemen sonra Ermeniler, Karabağ üzerinde hak iddia etmeye başlamışlardır. Rusya'daki iç savaş sürecinde bir süreliğine bölgeyi işgal eden İngiliz kuvvetleri komutanlığı, bölgenin etnik ve tarihi gerçeklerini dikkate alarak 28.01.1919 tarihli tebliğ ile Karabağ'ı Azerbaycan Milli Müstakil Cumhuriyeti'ne bırakmıştır. Azerbaycan Cumhuriyeti de bölgeye vilayet statüsü vermiştir. 1920'de bölgeyi işgal eden Kızılordu, Nahçıvan ile birlikte Karabağ'ı Ermenistan'a bırakmıştır. 1921'de TBMM ile Bolşevik yönetimi arasında, daha sonra Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan sovyet sosyalist cumhuriyetleri ile imzalanan Moskova ve Kars antlaşmalarıyla yine tarihi ve etnik gerçekler dikkate alınarak Karabağ ve Nahçıvan Azerbaycan'a verilmiştir.

Karabağ'ın Ermenistan'a aidiyeti konusundaki iddiaların temelinde Bolşevik ihtilali kargaşası yaşanırken Ermeni lobilerinin baskı ve yanıltmaları sonucu bir yıldan az süren bu dönem bulunmaktadır. Bolşevik İhtilali'nden 1936 Anayasası'na kadar diğer Sovyet birimleri için olduğu gibi Karabağ'ın statüsünde de zaman zaman bazı değişiklikler oldu. Nihayet 1936 Sovyet Anayasası'nın 24. Maddesi "Nogorno-Karabağ Özerk Bölgesi'nin Azerbaycan SSC'ne" bağlı olduğu tescil edildi (Tanilli, 1976: 591). Karabağ'ın Azerbaycan'a ait olduğuna dair statü, aşağıda ele alınacağı üzere SSCB'nin dağılmasından sonra da Uluslararası Hukuk teminatı altına alınmıştır.

Tarihi ve coğrafi Karabağ'ın bir parçası durumundaki Yukarı Karabağ (Karabağ) yerine, günümüzde başta Azerbaycan'ın siyasi ve akademik literatürü olmak üzere, sadece Karabağ isminin kullanıldığı bir gerçektir. Bundan dolayı bu kitapta olduğu gibi, bu bölümde

de sadece “Karabağ” ismini kullanmaya özen gösterilmektedir.[1] Karabağ, aynı zamanda SSCB’nden kalan hukuki statüye göre de Azerbaycan’a bağlı özerk bölge durumundadır. Karabağ’ın bugünkü statüsünün hukuki gerekçesini de Sovyet Anayasası oluşturmaktadır.

Diğer bölümlerde de temas edildiği üzere, daha Sovyetler Birliği dağılmadan Ermenistan, yayılmacı hedefleri saikiyle Karabağ’ın statüsünü tartışmaya açmış, günümüze kadar uzayan çatışma, savaş, hatta soykırıma varan suçların sorumlusu olmuştur. Azerbaycan topraklarının yaklaşık yüzde 20’sini oluşturan Karabağ ile civarındaki rayonlar, 1993’de gerçekleşen saldırılardan itibaren, Kasım 2020’ye kadar, otuz seneye yakın bir süre Ermenistan’ın işgali ve zulmü altında kalmıştır.

2.SSCB’NİN DAĞILMA AŞAMASINDA KARABAĞ’IN STATÜSÜ TARTIŞMALARI

Sovyet sistemi içerisinde başta Rusya Federasyonu olmak üzere 15 cumhuriyetin bir çoğunda özerk cumhuriyet, bölge, şehir benzeri birimlere, anayasal statü verilerek korunmuştur. Bu birimlerin statüleri ve sınırlarının korunması konusuna, Sovyet döneminde olduğu gibi SSCB sonrasında dahi oldukça hassasiyet gösterilmiştir. Çünkü daha çok Moskova’nın farklı etnik grupları kontrol amaçlı toplumsal mühendislik temelli oluşturulmuş ona birimlerin ait olduğu statülerin korunması ülke ve bölge istikrarı için son derece önemli idi. Öyle ki bunların sınırlarının tartışılmaya açılmasının dahi öngörülemeyen sonuçları olabilirdi. Özellikle değişim sürecinin domino etkisi yapacağı, zaten oldukça fazla ekonomik ve sosyal sorunların söz konusu olduğu Rusya ve diğer bölge ülkelerinin yönetilemez hale geleceği endişesi bulunmaktaydı.

SSCB’nin Afganistan’a müdahalesinin hezimetle sonuçlanmasıyla 1980’ler boyunca ekonomik, siyasal ve sosyal sorunların rejimi tehdit etmeye başladığı görülmüştür. Demirperde adıyla kapalı bir rejim olan Sovyetler Birliği’nde 1980’lerde rejim karşıtı hareketler gizlenemez hale gelmiştir. Bu dönemde Azerbaycan’da da dikkat çeken gelişmeler izlenmiştir. Birçok alanda reform istekleriyanında Moskova’dan bağımsız politika izlenmesi istikametindeki talepler daha sıklıkla dile getirilmiştir. Bu süreçte Ebulfez Elçibey ile Haydar Aliyev gelişmelerin merkezinde yer almışlardır. Ülke çapındaki ayaklanmalar, özgürlük temelli hareketler ve iktidar değişiklikleri de Karabağ’daki gelişmelerle etkileşim içerisinde gerçekleşmiştir. Karabağ yönetiminin Şubat 1988’de Azerbaycan’dan ayrılarak Ermenistan’a bağlanması yönündeki kararı, günümüze kadar uzanan olaylar zincirininilk halkasını oluşturmuştur.

1936 Anayasası ile düzenlenen özerk birimlerin statü ve sınırları konusundaki hassasiyete karşın Rusya’nın uygulamada Ermenileri destekleyen, en azından Azerbaycan karşıtı politikası, SSCB’nin dağılma aşamasında da açıkça görülmüştür. Çünkü Moskova, Karabağ Özerk Bölgesi’nin Ermenistan’a katılma kararına başta karşıymış gibi olduğu taktiğini uyguladı. Bununla beraber Ermeniler lehine, Azerbaycanlı Türkleri aleyhine birçok tavizler verildi. Yaşanan olaylarda birçok Ermeni ve Türk öldü. Ermenistan’ın bu çıkışına karşı Moskova’nın izlediği görünüşte tarafsız sonuç itibariyle Ermeni yanlısı tutum, gittikçe daha fazla Azerbaycan Türklerinin tepkisini çekmeye başladı. Bu bağlamda 1989 başında SSCB

[1] Karabağ, Hankendi (Stepanakert) merkezli, tarihi ve coğrafi sınırları daha geniş olan Karabağ’ın bir parçası durumundadır. Bununla beraber Nogorno Karabağ, Yukarı Karabağ ve Karabağ isimleriyle Azerbaycan’ın toprağı kastedilmektedir.

Yüksek Prezidyumu kararnamesiyle “Karabağ Özerk Bölgesi”nin Azerbaycan’a bağlılığına son verilerek Moskova’da kurulan özel bir komisyon tarafından yönetilmesine karar verildi (Zickel, 1991: 202). Söz konusu kararnameye karşın, başta SSCB Anayasası olmak üzere Sovyetler Birliği ve Azerbaycan ile ilgili mevzuata aykırı olan bu kararname, hızla yükselen gerilim ve çatışma şartlarının etkisiyle de hiçbir zaman uygulanmadı. Bu yüzden Ermeniler açısından da dayanak teşkil edebilecek hukuki bir değeri olmadı. Bununla beraber bu kararnamenin de sonucu olarak Azerbaycan’dan Moskova’ya (Sovyetler Birliği’ne) karşı bağımsızlık talepleri daha gür bir şekilde gündeme geldi. Bu gibi gelişmeleri gerekçe gösteren Kızılordu birlikleri Ocak 1990’da Bakü’ye girdi ve 100’den fazla Azerbaycan Türkünü öldürdü.

Bakü katliamı olarak da bilinen bu olay, açıklık (*Glassnost*) ilkesini esas alan Gorbaçov için kötü bir sınav oldu. İlginçtir ki bu katliamdan yedi ay sonra Gorbaçov, Nobel Barış Ödülüne layık görüldü. Bu arada Halk Cephesi lideri Elçibey, Azerbaycan halkının haklarını ve ülkenin bağımsızlığını açıkça savunmaya başladı (Sarıahmetoğlu, 1998: 23-38). Çarlık yönetimi, 19. yüzyılın başından itibaren Kafkasya’da Ermenistanlaştırma siyasetini gütmüş olması yanında Sovyetlerin dağılma aşamasındaki Ermenistan yanlısı Azerbaycan karşıtı bu uygulamaları da dikkate alındığında sorunun çözümü için Rusya’nın AGİT Minsk Grubu eşbaşkanı olarak belirlenmesinin ne kadar tutarsız olduğu açıktır.

Karabağ üzerindeki çatışmalar ile Azerbaycan yönetiminde değişimin paralelliğine yukarıda işaret edildi. Daha 1989’da Elçibey, Sovyet yönetimine karşı Azerbaycan Halk Cephesi’ni kurmuştu. Gelişmeleri kontrol altına almak isteyen Moskova’ya bağlı Bakü yönetimi, diğer cumhuriyetlerle pararlel bir şekilde 1990’da egemenliğini, 1991’de ise bağımsızlığını ilan etti. Belirtmek gerekir ki diğer Türk cumhuriyetleri için söz konusu olduğu gibi, Azerbaycan’ın da bağımsızlığını ilk tanıyan ülke Türkiye olmuştur.

Karabağ’ın statüsü konusundaki uzlaşmazlık bir anlamda SSCB’nin dağılmasının habercilerinden olmuştur. Çünkü iki Sovyet cumhuriyetinin aynı toprak üzerinde egemenlik yüzündençatışmaya girmesi, Moskova’nın cumhuriyetleri kontrol edememesi anlamına gelmekteydi. Öte yandan Kızılordu’nun Bakü katliamı, SSCB bünyesindeki Türk cumhuriyetleri ve halkları açısından Gorbaçov yönetiminin meşruiyetine gölge düşürmüştü. Bunun yanında Ermenistan’ın Karabağ üzerindeki iddiaları aynı zamanda Azerbaycanlı milliyetçiliğinin uyanmasına sebep olmuştur. Bunun sonucu olarak Azerbaycan Türkleri başta dil olmak üzere genel iktisadi, kültürel konularda milli taleplerinin de ötesine geçerek Moskova’dan bağımsızlık aşamasına gelmiştir. Bu aşamada, Kızılordu’nun Bakü’ye müdahalesinin yol açtığı gerilim sonrasında Azerbaycan KP genel sekreteri Muttalibov’a karşı, Halk Cephesi’nde lideri Elçibey’in cumhurbaşkanlığı için gerekli hareketlilik gittikçe güçlenmeye başladı. Nihayet Elçibey, Gorbaçov yönetimine ve Sovyet rejimine karşı Azerbaycan Türklerinin zaferini simgeleyen gelişme olarak Komünist Partisi’ne mensup olmayan ilk cumhurbaşkanı seçildi.

Ermenistan’ın Karabağ’ı işgali sorunu, 1990’lardan 2020’ye sadece Azerbaycan-Ermenistan ilişkileri çerçevesinde kalmayıp başta Rusya, Gürcistan ve Türkiye olmak üzere birçok bölgesel ve küresel güç ile uluslararası örgütlerin gündemini meşgul etmiştir. Sorunun çözümünün AGİT Minsk grubuna bırakılması, nihayet Türkiye’nin de desteği ile Karabağ işgaline son verilmesinin, Türkiye’nin AB ve NATO yanında diğer birçok ülke ile ilişkilerini olumsuz etkilemesi, bu sorunun oldukça geniş boyutları olduğunu göstermektedir.

Bu bağlamda Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı (BTC), Bakü-Tiflis-Erzurum Doğalgaz Boru Hattı, Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu hattı, nihayet TANAP (Trans Anadolu Doğalgaz Boru Hattı) ve benzeri projelerin merkezinde Tiflis'in, Gürcistan'ın bulunması, böylece söz konusu güzergâhların daha uzayarak ekonomik kayıplara yol açmasının temelinde de Karabağ sorunu bulunmaktadır.

Belirtmek gerekir ki Karabağ'ın ekonomik durumu pekiyi olmayıp, Küçük Kafkas dağlarının kuşattığı tarihi Karabağ'ın kuzey kısmında yer alan bölgede karasal iklim hâkimdir. Aynı zamanda son derece dağlık olan bölgenin ekonomisi, oldukça sınırlı meyve, tahıl ve hayvancılığa dayanmakta olup az da olsa küçük çaplı sanayi tesisleri vardır. Stratejik bakımdan da dikkate alınabilecek vazgeçilmez bir önemi olduğu söylenemez. Bununla beraber Sovyet döneminde işletildiği bilinmeyen özellikle altın rezervlerinin işgal döneminde işletilmeye ve altın üretimine başlanması son derece önemlidir. Azerbaycan askerlerinin kontrolü altına giren altın madeni ocaklarının işgal yıllarında kurulduğu dikkate alındığında bütün çatışmaların 112 ton civarında olduğu ileri sürülen bu cevhere sahip olmaya dayandığı makul gelmektedir (Flaş İddia, 2020). Bu gerçek, ekonomisi son derece zayıf olan Ermenistan'ın mesela BTC ile diğer projelerdek avantajından vazgeçmesini de izah etmektedir. Bunun ötesinde Kafkasya'nın Ermenistanlaştırılması kapsamındaki Rusya ile birlikte diğer küresel aktörlerin tarihi emperyalist stratejileri son derece önemlidir.

Öte yanda daha SSCB döneminde yaşanan olaylar yanında diğer gelişmelerin de etkisiyle 1988›den itibaren Türklerin terketmek zorunda bırakılması sonucu Ermenistan, eski Sovyet cumhuriyetleri içinde en homojen nüfusa sahip ülke haline gelmiştir. Bu anlamda yaklaşık bir buçuk asır önce Çarlık Rusyası bünyesinde zorlama göçlerle oluşturulan Ermenistan Vilayeti›ndeki Ermeni nüfus oranı yüzde 20 civarında iken Sovyetler Birliği dağıldığında bu oran yüzde 95'e ulaşmıştı. Türk nüfusu ise yüzde 74 iken yüzde 1'in altına düşmüştü. Böylece Rusya'nın Ermenistanlaştırma projesi önemli ölçüde başarıya ulaşmıştı (Şükürov, 2008: 162; Çapraz, 2012. 236). Buna karşın bölge jeopolitiği dikkate alındığında bağımsızlık sonrası bölge güvenliği oldukça kırılgan bir durumda bulunmaktaydı. Bu gerçek Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Ermenistan'ı Rusya'ya daha fazla yaklaşmaya, bir anlamda bağımlı olmaya zorlamıştır. Bunun sonucu olarak da Moskova'nın askeri ve siyasi desteği ile sadece Karabağ'ın kontrolünü almakla kalmamış, civar rayonları da işgal etmiştir (Nuriyev, 2001: 140). Bununla beraber bağımsızlık sonrası Azerbaycan iç politikasında yaşanan sorunlar ile Ermenistan'ın daha Sovyetler Birliği dağılmadan yanına aldığı Moskova desteği, Karabağ'ın Azerbaycan'a aidiyeti konusundaki ulusal ve uluslararası hukuk statüsünü değiştirmemiştir.

SSCB'nin dağılmasıyla Karabağ'ın Azerbaycan'a aidiyeti statüsü, Uluslararası Hukuk açısından da takviye edilmiştir. Sovyetler Birliği'nin dağılması, hukuki anlamda Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) adıyla yeni bir uluslararası örgütün kurulmasıyla gerçekleşmiştir. Yeni bağımsız cumhuriyetlerin statüleri hakkında 8 Aralık 1991'te imzalanan Minsk Antlaşması'nın 5. maddesine göre üye ülkeler "birbirlerinin ülke bütünlüğünü ve mevcut sınırların dokunulmazlığını tanımışlardır" hükmü getirilmiştir. Yeni bağımsız cumhuriyetlerin toprak bütünlüğüne saygı ve mevcut sınırların dokunulmazlığı hükmü, Ermenistan'ın da imzaladığı 21 Aralık 1991 tarihli Almatı Deklarasyonu'nda da yer almıştır. Buna karşın Ermenistan'ın bağımsızlık ilanından sonra mevcut sınırları tanımaktan kaçınması, kendisinin de imzaladığı Uluslararası Hukuk kaynağı olarak belirtilen sözleşme açısından durumu

değiştirmez. Ermenistan'ın bir takım iddialarla tarihi gerçekleri saptırması da söz konusu hukuki statükonun değiştirilmesini hedefleyen siyasi nitelikteki iddialara bir dayanak teşkil etmez. Bilfarz iddialar tarihi gerçeklere aykırı olmasa dahi Uluslararası Hukuk açısından geçerliliği yoktur (Toluner, 2004: 578). Öte yandan bir ülkede yönetim veya rejim değiştiğinde, önceki yönetimin imzaladığı bazı anlaşmalar geçersiz hale gelebilir. Buna karşın sınır sözleşmeleri, ancak karşılıklı mutabakat ile değiştirilebilir. Dolayısıyla selef devletin imzaladığı sınır sözleşmeleri halef devleti de bağlamaktadır (Doğan, 2016: 413).

Gerek yukarıda işaret edilen 1936 Sovyet Anayasası, gerekse Sovyet sonrası bağımsız cumhuriyetlerin statüsünü belirleyen 1991 Almatı Deklarasyonu Sovyet cumhuriyetlerinin kendi aralarındaki sınırlar konusunda hukuki kaynak durumundadır. Bunun yanında BM Güvenlik Konseyi'nin 31 Temmuz 1993 tarihli ve 853 sayılı kararı ile bu kapsamdaki 822, 874 ve 884 nolu kararlar, Karabağ'ın Azerbaycan'a aidiyeti konusunda Uluslararası Hukuk açısından son noktayı koymuşlardır. Nitekim 853 nolu karar, Karabağ'ın Azerbaycan toprağı olduğunu belirttikten sonra Ermeni askerlerinin işgal ettikleri Azerbaycan topraklarını derhal terketmesi gerektiğini belirtmektedir (Resolution 853: 1993). Bu karardan sonra oluşturulan Minsk Grubu'na Azerbaycan ile Ermenistan yanında Türkiye ve diaspora Ermenileri de katılmıştır. Türkiye'nin etkisi zayıflatılırken, diaspora Ermenilerinin de başarılı kulisleri sonucu Rusya ile birlikte ABD ve Fransa, Grubun eşbaşkanları olarak yetkilendirilmiştir. Burada hedef emperyalist devletlerin birçok açıdan sahiplendiği tarihi Kafkasya stratejileri gereği yayılmacı bir Ermenistan'ın kurulmasıdır. Bu bağlamda Azerbaycan'a, o dönemde Bakü'deki isyan girişimlerinin de yol açtığı sahadaki mağlubiyeti kabul ettirilerek başka alternatifi kalmadığı gerekçesiyle işgalin hukukileşmesi yönünde baskılar sürüp gitmiştir.

3.AGİT MİNSK GRUBUNUN OLUŞUMU

Uzlaşmazlıkların çatışmaya dönüşmesi durumunda bölgesel örgütler zemininde çözüm aranması BM sisteminin de kabul ettiği bir yöntemdir. Bu çerçevede Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT; 1995'e kadar AGİK: Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı), Azerbaycan-Ermenistan çatışmasının sonlandırılması için kullanılışlı bir zemin olarak gündeme gelmiştir. AGİK bünyesinde oluşturulan Minsk Grubu'nun, öncelikle çatışmaların sonlandırılması ve uzlaşmazlığın diplomasi zemininde çözümü yönünde başlangıçta başarılı olduğu düşünülebilir. Bununla beraber Minsk Grubu'nun yapısındaki değişikliklerle bu platformun işgalin sona erdirilmesi ve uzlaşmanın sağlanmasından çok işgale meşruiyet kazandırma fonksiyonunu ifa ettiği görülmektedir. Başlangıçta süreç, AGİT bünyesinde bir konferans veya müzakere masası olarak başladığı halde Ermenistan yanlısı üç devletin eşbaşkanlığı sistemine geçmesiyle bu fonksiyon çok daha etkin hale gelmiştir.

Ermenistan'ın saldırgan söylemleri ve saldırıları üzerine arabulucuk yolundaki girişimler 1991 sonlarında başlamıştır. Boris Yeltsin ile Nursultan Nazarbayev'in önderliğinde, sorunun barışçıl yollarla çözülmesi konusunda mutabakata varılmış ve Eylül 1991'de ateşkes yürürlüğe girmiştir. Fakat Ermenistan bu yöndeki mutabakat hükümlerini yerine getirmemiş, Azerbaycan'ın daveti üzerine bölgede incelemelerde bulunan Kazakistan ve Rusya yetkililerinin de bulunduğu çoğunluğu Azerbaycan bakanları ve üst düzey görevlileri taşıyan helikopter, Ermeni güçleri tarafından düşürülmüş ve içindekiler ölmüştür. Böylece söz konusu arabulucuk girişimi başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

Azerbaycan ve Ermenistan, bağımsızlıktan sonra 1992 başında o dönemdeki adıyla AGİK olan örgüte üye olmuşlardır. Örgütün 24 Mart 1992'de gerçekleşen Helsinki Dışış-

leri Bakanları toplantısında Karabağ sorunu da gündeme alınmış ve çözüm için Minsk'de Azerbaycan ve Ermenistan ile birlikte ABD, Almanya, Belarus, Çekoslovakya[2], Fransa, İsveç, İtalya, Rusya ve Türkiye'nin katılımıyla bir konferans toplanmasına karar verilmiştir. Konferansın koordinatörlük görevi ise Mario Raffaelli başkanlığında İtalya'ya bırakılmıştır. Bununla beraber belirtilen ülkelerin katılımının planlandığı söz konusu konferans hiçbir zaman toplanmadığı halde AGİK/AGİT Minsk Grubu böylece ortaya çıkmıştır. Bu karar BM nezdinde de kabul görmüş ve Güvenlik Konseyi'nin Mart 1992 toplantısında Konsey'in soruna müdahale etmeyerek çözüm konusunda AGİK girişimini desteklemesi kararı alınmıştır. Bu anlamda AGİK/AGİT süreci Uluslararası Hukuk açısından da önemli bir zemin kazanmıştır. Bu gelişmeler devam ederken Ermenistan Mayıs ayında Şuşa ve Laçin'i işgal etmiştir. 21 Mayıs 1992'de Helsinki'de toplanan AGİK Kıdemli Memurlar Komitesi'de Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü vurgulanmış ve bölgedeki yabancı güçlerin çekilmesi yönünde karar alınmıştır. Buna karşın yaz boyunca çatışmalar devam etmiş, bu arada farklı arabulucuk girişimleri sonuç vermemiştir. AGİK/AGİT Minsk Grubu Başkanı sıfatıyla Raffaelli iki ülkeyi de ziyaret ederek ateşkes çağrısında bulunmuş ve27 Ağustos 1992 tarihinde Almatı Beynnamesiyle ateşkes süreci başlamıştır. Bundan sonra da Ermenistan tarafından saldırılar veya mutabakat hükümlerini ihlaller devam etmiştir. Şubat 1993'te Roma'da Minsk Konferansı konusunda mutabakat sağlanmıştır (Aslanlı, 2020).

Roma mutabakatından sonra da Ermenistan'ın saldırıları yinedevam etmiş ve Kelbecer işgal edilmiştir. Bunun üzerine BM Güvenlik Konseyi toplanarak 30 Nisan 1993'te 822 nolu kararı almıştır (Resolution 822, 1993). Karar, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğüne vurgu yapmış, öncelikle Ermenistan'ın Kelbecer başta olmak üzere işgal ettiği toprakları boşaltması, düşmanca tutumlara son verilerek iki ülke arasında acilen ateşkes imzalanması gerektiğini belirtmiştir. Her iki taraftan da AGİK Minsk Grubu sürecini desteklemesi ve barışçı yollarla uzlaşmaya varılması gerektiği; çatışmaların yoğun olarak devam ettiği bölgelerde sivil halka zarar verilmemesi ve temel insan haklarının sağlanması; BM Genel Sekreterinin AGİK Minsk Grubu başkanı ile yakın temas halinde olması, bu süreçte Güvenlik Konseyi'ni bilgilendirmesine karar verilmiştir.

BM Güvenlik Konseyi'nin 822 nolu kararı Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü ve bölünmezliğini teyit etmesine rağmen Ermenistan saldırıları südürmüş, Kelbecer bölgesindeki işgali genişletmiştir. Bu süreçte Azerbaycan'da hükümete karşı darbe girişimi başlamış, Elçibey iç çatışmayı önlemek üzere cumhurbaşkanlığını bırakmıştır. Bununla beraber Elçibey'den sonra da Ermenilerin saldırgan ve işgalci politikaları devam etmiştir (Taşkıran, 2002: 23). Buna karşın BM Güvenlik Konseyi'nden Ermenistan'a karşı herhangi bir yaptırım kararı çıkmamıştır.

Haziran 1993'de Azerbaycan ve Ermenistan dışındaki 9 ülkenin AGİK temsilcileri Roma'da toplanarak Güvenlik Konseyi'nin 822 sayılı kararında belirtilen hususların uygulanması için "Acil Eylem Planı" hazırlayarak iki tarafa da sunmuştur. Bu kapsamda Ermenistan'ın Kelbecer'i derhal boşaltması ve Temmuz başı itibariyle bölgeye AGİK gözlemcilerinin yerleştirilmesine karar verilmiştir. Azerbaycan bu planı imzalayarak kabul ettiği halde Ermenistan işgali sürdürmştür. Bu aşamalarda da Ermenistan için yaptırım kararı gündeme gelmemiştir.

[2] Çekoslovakya, 1 Ocak 1993'de Çekya ve Slovakya olarak bölünmüş olup bu tarihten sonraki belgelerde iki ülke olarak zikredilmektedir. Bu tarihten önce Grup üye sayısı 9 iken daha sonra 10 olmuştur.

1994 AGİT Budapeşte Zirvesi'nde Minsk Grubu'nun yapısında değişiklik yapılarak Ermenistan ve Azerbaycan dışındaki 9 ülkenin yer aldığı grup için tek başkanlık sistemi yerine eşbaşkanlık oluşturuldu ve Rusya'ya da sürekli eşbaşkanlık statüsü verildi (Abasov, Khachatrian, 2006: 138). Nisan 1995 Viyana toplantısında alınan kararla 2020 sonuna kadar sürecek olan Ermenistan yanlısı üç devletin eşbaşkanlık sistemine bir anlamda yumuşak geçiş yapıldı. Bu toplantı sonucu yayınlanan bildiride iki ülke arasında ateşkes sağlanmış olması memnuniyetle karşılanmasına karşın işgale son verilmesi, Azerbaycan'ın ülke bütünlüğü ve kendi topraklarındaki egemenliği hakkından bahsedilmedi. Minsk Grubu üyeleri olarak Ermenistan, Azerbaycan, Almanya, ABD, Belarus, Fransa, Macaristan, İtalya, Rusya, İsveç, İsviçre, Rusya ve Türkiye olarak belirlendi. İsveç ve Rusya'nın eşbaşkanlık statüsünde olduğu duyuruldu (*OSCE Minsk Group Evaluates Situation in Nogorno-Karabakh Conflict, 1995*). 1996 Lizbon Zirvesi'nde alınan kararla AGİT Minsk Grubu ABD'li, Rus ve Fransız eşbaşkanların tekeline indirgenen bir birim haline getirildi. Grubun kuruluş gayesi Karabağ sorununu barışçıl yollarla çözmek olduğu halde Eylül 2020'ye kadar Ermenistan'ın saldırıları müsamaha ile karşılanmış, herhangi bir yaptırım uygulanmamıştır (Statement of the OSCE Minsk Group Co-Chairs, 2020).

Minsk Grubu'nun eşbaşkanlar zemini haline gelmesinin anlamı, Ermenistan ve Ermeni lobisinin güçlü etkisi veya ittifaklık ilişkisi olan ABD, Rusya ve Fransa'nın bir anlamda "kendi davalarında hâkim olmalarıdır" ki bu Uluslararası Hukuk'un temel kaynaklarından olan Genel Hukuk İlkelerine aykırıdır; çünkü "Kimse Davasında Hâkim Olamaz" kuralı gereği, sorunu çözmesi, arabulucuk yapması gerekenlerin öncelikle anlaşmazlığa taraf olmamaları, anlaşmazlık içinde olan taraflarla çıkar ilişkisi içinde olmamaları gerekmektedir (Gündüz, 2003: 30). Hâlbuki Ermenistan'ın saldırıları ve işgalinin her aşamasında Rusya bu ülkeye her türlü siyasi, ekonomik ve askeri desteği vermiş, hatta Ermenistan'ın kapasitesi dikkate alındığında bir anlamda işgali yönetmiştir. Dolayısıyla Karabağ'daki işgal, aslında Rusya destekli Ermeni işgalidir. Öte yandan Ermenistan, 1992'de kuruluş süreci başlayan nihayet 2002'de askeri ittifak haline gelen Rusya önderliğindeki Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü'nün kurucu üyesidir (Kara, 2019: 109). En kalabalık Ermeni diyasporası ABD ve Fransa'da olup bu ülkelerde aynı zamanda güçlü Ermeni lobileri bulunmaktadır. Bu lobiler ABD ve Fransa'nın dış politikalarında da özellikle kendi iddiaları alanında etkili durumdadırlar. Bunun yanında eşbaşkanlığı uhdesine alan üç ülke de Hıristiyan olup batıdaki Türkofobi veya İslamofobi kültürünün iç ve dış politikalarını etkilediği önemli bir gerçektir. Ermenistan'ın da Hıristiyan ve Aryan ırkından olmasına karşın Azerbaycan'ın Müslüman ve Türk olduğu dikkate alındığında Minsk Grubu'nun siyasi, etnik ve dinsel açıdan aslında birçok özelliği ile Ermeni iddialarını ve ihlallerini savunma ve koruma zemini olduğu açıktır.

4. AGİT MİNSK GRUBUNUN MEŞRUİYETİ VE FAALİYETLERİ

Eş başkanlık döneminin ilk yıllarında AGİT Minsk Grubu, uzlaşmazlık konusunda birçok çözüm önerisi hazırlamıştır (Abasov, Khachatrian, 2006: 146-172). Başta BM Şartı, diğer Uluslararası Hukuk gerekleri ve BM Güvenlik Konseyi kararlarını dikkate alarak Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü esas alan o zamanki AGİK Minsk Grubutaslaklarını Ermenistan reddetmiş, böylece uzlaşmaz taraf olduğu tescil edilmiştir. Bir anlamda Azerbaycan'a da uzlaşmaz sıfatını yüklemek üzere işgal altındaki bazı bölgelerde Ermenistan

egemenliğini öneren plan ise doğal olarak Bakü yönetimi tarafından reddedilmiştir. 1999-2007 arasında da yeni çözüm önerileri hazırlandı. Kasım 2007'de iki ülke yetkilileri eşbaşkanlarla birlikte Madrid'de çözüme ilişkin temel ilkeleri belirledi. "Madrid İlkeleri" olarak bilinen bu çözüm planının hazırlanmasında başlangıçta Ermenistan da bulunup ilkeleri benimsediği halde geçen süre zarfında masadan kaçmayan taraf görüntüsü vermekle beraber planın uygulamaya geçmesinde sürekli engeller çıkardı. 2009'da hazırlanan "Yenilenmiş Madrid İlkeleri" de yine Ermenistan'ın tutumu yüzünden uygulamaya geçemedi. 2016'da Ermenistan'ın ateşkesi ihlal eylemleri üzerine "Lavrov Planı" olarak bilinen öneri gündeme geldi. Ermenistan buna da baştan itiraz etmedi, ancak uygulama alanına geçmeyerek işgal politikasına devam etti (Aslanlı, 2020).

AGİT Mink Grubu'nun ABD, Fransa, Rusya'dan oluşan eşbaşkanlar platformu haline gelmesinden sonra da bir kısmına işaret edilen birçok öneriler gündeme gelmiş, çözüm planları hazırlanmıştır. Benzer çözüm önerileri AB ile diğer kuruluşlar tarafından da gündeme getirilmiştir. Bütün bu aşamalarda Ermenistan çözüme, yani günümüz Uluslararası Hukuk sisteminin hiçbir şekilde kabul etmediği işgale son vermeye yanaşmamıştır. Bununla beraber ne BM, ne AB, ne de AGİT ile diğer ilgili kuruluşlar ve devletler tarafından Ermenistan'a karşı bir yaptırım veya müdahale gündeme getirilmemiştir. Bu anlamda çeyrek asrı aşan ilgi, arabuluculuk, diplomatik temaslar, kurumsal zeminde çözüm gibi girişimler netice itibariyle Ermenistan işgalinin süreklilik kazanmasına destek vermiştir. Aşağıda kısaca temas edilen örgütlerin Karabağ işgali konusundaki tutumları da AGİT Minsk Grubu ile paralellik arzedip, o Grubun faaliyetlerine öncelik veren, bu bağlamda Grubun çözümsüzlük ve yaptırımlar konusunda eylemsizlik tutumunu destekleyen, bir anlamda teşvik eden belgeler söz konusudur. Bu durum AGİT Minsk Grubu'nun işgali meşrulaştırma fonksiyonunun aslında diğer önemli örgütler tarafından da desteklendiği, belki de empoze edildiği gerçeğine işaret etmektedir. Bunu dikkate alarak BM, AB ve üst ana organ olarak AGİT'in bu kapsamdaki önemli karar ve politikalarını ele alıyoruz.

4.1.Birleşmiş Milletler

Karabağ sorununun çözüm zemini olarak AGİT Minsk Grubu, Uluslararası Hukuk açısından bağlayıcı karar alabilen organ durumundaki BM Güvenlik Konseyi'nin kararıyla tanınmış ve desteklenmiş bir birimdir. Bu gerçekten hareketle Grubun çözüm plan ve taslaklarında her fırsatta BM Güvenlik Konseyi kararlarına atıfta bulunulmaktadır. Sorunla ilgili dört önemli kararda belirtilen hususlar, sorunun boyutu ve çözümü açısından son derece önemlidir. Öte yandan tavsiye niteliğinde olan BM Genel Kurulu kararı da bulunmaktadır.

Konsey kararları bağlayıcı olup örneğin Kuveyt'in işgaline son verilmesi konusundaki kararların gereğini yerine getirmeyen Irak'a önce yaptırım, daha sonra müdahale kararı alınmıştır. Güvenlik Konsey'i kararlarına uymayan birçok ülke için de yaptırım kararı alınmış ve uygulanmıştır. Buna karşın alınan hemen bütün kararlara açıkça uymadığı halde Konsey gündemine Ermenistan'a yaptırım kararı gelmemiştir. Bu anlamda aynı zamanda Minsk Grubu eşbaşkanları ABD, Rusya ve Fransa'nın, BM Güvenlik Konseyi'nin daimi üyeleri olmasının etkisi söz konusudur.

Çatışmaların yoğunlaştığı 1993 yılının 30 Nisan, 29 Temmuz, 14 Ekim ve 12 Kasım tarihlerinde BM Güvenlik Konseyi 822, 853, 874 ve 884 nolu kararları almıştır. 14 Mart 2008›de ise BM Genel Kurulu ayrı bir karar almıştır. Bu kararların ortak noktası Azerbaycan›ın toprak bütünlüğü ve bölünmezliği, Karabağ›ın Azerbaycan›a aidiyeti olmuştur.

Çatışmalar devam ederken 30 Nisan 1993›te verilen 822 nolu karar, daha sonraki kararlar ve süreçler açısından son derece önemli olup Karabağ›ın Azerbaycan›a ait bir bölge olduğu, Azerbaycan›ın toprak bütünlüğü ve ülke bölünmezliği açısından dikkate alınması gereken temel belgelerdendir. Kararda, iki ülke arasındaki çatışmanın, sadece ülkeyi ilgilendiren bir sorun olmayıp bölgesel hatta küresel barış açıdan tehdit oluşturduğuna işaret edilmiştir. Karar metninde, güç kullanarak toprak elde edilemeyeceği, sınırların değiştirilemeyeceği ve devletlerin egemenlik bakımdan eşit olduğu gibi hususlar yer almıştır. Bu hükümler Azerbaycan›ın Karabağ davasında temel Uluslararası Hukuk dayanaklarındandır. Bu bağlamda iki ülke arasında derhal ateşkes anlaşmasının yapılması, Ermenistan›ın işgal ettiği bölgeleri boşaltması, tarafların askeri operasyonlara son vermesi, tarafların AGİK Minsk Gurubu›nun uzlaşma ve çözüm yolundaki çabalarına destek vermeleri suretiyle sorunun barışçıl yollarla çözümü, çatışmaların yoğunlaştığı bölgelerde sivil halka saldırılardan kaçınılması, BM Genel Sekreteri'nin de Grubun başkanıyla temas halinde olması gereği dile getirilmiştir (Resolution 822, 1993).

Bu bağlamda BM Güvenlik Konseyi'nin daha ilk kararında AGİK (AGİT) Minsk Grubu'nun aracılığını tanıması ve vurgulaması, bir anlamda sorunu bu gruba "havale etmesi", çözümsüzlüğü çözümün temeline koymanın başlangıcını teşkil etmektedir. BM Şartı tarafından uluslararası barışı koruma ve sağlama görevi kendisine tevdi edilen Güvenlik Konsyesi, Karabağ çatışmasının çözümü yolunda BM Genel Sekreteri aracılığı ile Minsk Grubu başkanını muhatap almayı kararlaştırmıştır. Böylece daha sonra oluşturulacak olan Eşbaşkanlık sistemindeki eşbaşkanlar da yine BM Güvenlik Konseyi tarafından meşru çözüm mercii olarak belirlenmiştir.

Karardaki açık hükümlere karşın Ermenistan saldırılarına devam etmiş, özellikle zikredilen Kelbecer bölgesindeki işgalleri genişletmeyi sürdürmüştür. Bunun sonucu Azerbaycan yönetimi zor durumda kalmış, Elçibey'e karşı isyan hareketi başlamıştır. Elçibey ise yukarıda belirtildiği gibi, iç çatışmaya meydan vermemek üzere cumhurbaşkanlığını bırakmış ve 24 Haziran 1993'te Azerbaycan'da Haydar Aliyev dönemi başlamıştır. Aliyev, öncelikle Elçibey'in karşı olduğu Bağımsız Devletler Topluluğu'na katılmış, Moskova ile ilişkileri sıcak tutmaya çalışmıştır. Bununla beraber Ermeni saldırıları ve işgalleri devam etmiş ve BM Güvenlik Konseyi 29 Temmuz 1993'te 853 nolu kararı almıştır. Bu karar da 822 nolu karardaki temel hususları tekrarlamış, özellikle Ağdam bölgesindeki işgale son verilmesi, sivillerin haklarına riayet edilmesi gerektiğini belirtmiştir (Resolution 853, 1992). Buna karşın Ermenistan Ağdam ve Kelbecer'deki işgali genişlettiği gibi Cebrail, Fuzuli, Gubatlı ve Horadiz'i de işgale başlamıştır.

Ermenistan'ın saldırı ve işgallerinin devam etmesi üzerine BM Güvenlik Konseyi 14 Ekim 1993'de 874 nolu kararı almıştır. Önceki kararlardaki temel hususlara atıfta bulunan bu kararda işgal edilen bölgelerin boşaltılması gereği belirtilmiştir. Bunlara ilaveten iki ülke arasındaki çatışmaların sadece iki ülke arasında kalmadığı, bölge barışını da tehdit ettiği, AGİK Minsk Grubu'nun çözüm yolunda daha etkin bir rol üstlenmesinin beklendiği dile getirilmiştir (Resolution 874, 1993).

12 Kasım 1993 tarihli 884 nolu karar önceki üç karardaki hususlara vurgu yapmış, Azerbaycan'ın Zengilan ve Horadiz şehirlerinde Ermenilerin gerçekleştirdiği saldırı ve ihlallerin tehlikeli hale geldiğine dikkat çekilmiştir. Kararın ikinci maddesinde Ermenistan'ın, Karabağ Ermenilerinin saldırılarını durdurması konusunda nüfuzunu kullanması belirtilirken,

sanki bu saldırıların sorumlusunun Ermenistan değil de sadece Karabağ Ermenileri olduğu ima edilmiştir. Yine bu kararda da AGİK Minsk Grubu'nun 9 üyesinin 4 Kasım 1993 tarihli kararının memnuniyetle karşılandığı belirtilmiştir (Resolution 884, 1993). Bu anlamda Minsk Grubu'nun sonuçsuz kalan faaliyeti desteklenmiştir.

BM Güvenlik Konseyi'nin Karabağ ile ilgili dört kararı da Karabağ ve civar vilayetlerin işgaline son verilmesi ve işgal güçlerinin çekilmesini vurgulamış, ancak her seferinde Ermeni güçleri işgali genişleterek devam etmiştir. Buna karşın BM Güvenlik Konseyi'nin gündemine, kararlara açıkça aykırı hareket eden, gereğini yerine getirmeyen Ermeni cephesine karşı hiçbir zaman yaptırım veya müdahale konusu gelmemiştir. Bu kararlar 1993'de alınmasına karşın 2020 itibariyle de herhangi bir yaptırım veya müdahale kararı bilinmemektedir.

Karabağ sorununun çözümü yolunda BM bünyesinde Güvenlik Konseyi dışında Genel Kurul'un da bir kararı bulunmaktadır. Belirtmek gerekir ki BM Şartı gereği Genel Kurul, siyasi konularda Güvenlik Konseyi'nin gündeminde olan bir konuyu kendi gündemine alamaz. Zaten böyle bir konuyu gündemine alsa da siyasi konulardaki kararları yine BM Şartı gereği tavsiye niteliğindedir. Güvenlik Konseyi'nin 1993'de aldığı dört karara rağmen işgalin ve zaman zaman çatışmaların devam etmesi üzerine, Güvenlik Konseyi kararlarından yaklaşık 15 yıl sonra Genel Kurul 14 Mart 2008'de konuyu müzakere ederek bir karar almıştır. Toprakları işgal altında bulunan Azerbaycan tarafından sunulan karar taslağı, aynı zamanda BM Güvenlik Konseyi'nin daimi üyeleri olup AGİT Minsk Grubu eş başkanları durumundaki ABD, Rusya ve Fransa'nın dahil olduğu 7 ülkenin red oyuna karşın 39 ülkenin desteği ile kabul edilmiştir. 100 ülke ise çekimser kalmıştır. Bu kararda Azerbaycan'ın ülkesel bölünmezliği ve toprak bütünlüğüne vurgu yapılmış, Ermeni güçlerinin işgal ettikleri bölgeleri derhal boşaltması gerektiği belirtilmiştir. Bu karar müzakere edilirken AGİT Minsk Grubu eşbaşkanları olan ABD, Rusya ve Fransa temsilcilerinin açık bir çözüm yolu sunmadıkları, bu anlamda işgali sürekli kılma yolunda zaman kazandıkları, Azerbaycan temsilcisi tarafından dile getirilmiştir (GA 10693, 2008).

4.2. Avrupa Birliği

Avrupa Birliği (AB), Karabağ sorununa birçok sebepten dolayı müdahil olmuştur. Başta Fransa olmak üzere AB ülkelerinde belirli bir nüfusu ve gücü olan Ermeni diasporasının bunda etkisi olduğu kesindir. Bunun yanında tıpkı Yunanistan veya Kıbrıs ile ilgili sorunlarda olduğu gibi Türkofobi veya İslamofobi kaynaklı, bir Hıristiyan ülke ve topluluk karşısında Türk veya Müslüman tarafı peşinen mahkûm etmenin, her aşamada Hıristiyan tarafı kollamanın birçok örneği bulunmaktadır. Bu bağlamda 60 yılı aşkın süredir Rum tarafının sözleşmelere aykırı, çözümden kaçan taraf olmasına karşın her fırsatta AB'den destek görmesi, AB'nin uygulamalarına aykırı bir şekilde Güney Kıbrıs Rum Yönetimi'nin AB üyeliğine alınması bu örneklerdendir. Yarım asrı aşkın süredir ayrı yaşayan bu iki topluluktan KKTC'nin devlet vasfının kabul edilmemesi de benzersiz örneklerdendir. Hâlbuki geçen süre zarfında Sovyetler Birliği ve Yugoslavya dağılmış, yeni bağımsız devletler tanınmış, Doğu Almanya Federal Almanya'ya katılmış, Çekoslovakya bir gecede iki devlete ayrılmıştır. Kıbrıs Türklerinin anlaşmalardan kaynaklanan haklar çerçevesinde oluşturdukları KKTC için ise halen kapılar kapalıdır. Benzer durum ilgili sözleşmelere ve Uluslararası Hukuk kurallarına aykırı bir şekilde Ermeni iddialarına ses çıkarmamada, Azerbaycan'ın yaklaşık beşte birini çeyrek asrı aşan süredir işgalde Ermeniler için söz konusudur.

AB'nin Karabağ sorununa ilgisinin diğer bir nedeni, bölgesel güvenlik kaygılarıdır. Avrupa coğrafyasının doğu bölümünü oluşturan Kafkasya'da barışı tehdit eden gelişmelerin doğal olarak AB ülkelerini de olumsuz etkilemesi kaçınılmazdır. Önemli bir kısmı enerji ithalatçısı olan AB ülkeleri Rusya'ya karşı enerji arz güvenliğini sağlamak için başta Azerbaycan olmak üzere diğer bölge ülkelerinden petrol ve doğalgaz tedarikine önem atfetmiştir. Öte yandan Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra AB tarafından eski Sovyet cumhruriyetlerine yardım maksatlı TACIS (Technical Aid to the Commonwealth of Independent Satates) planı hazırlanmıştır. Yine AB'nin öncülüğü ve işbirliği ile TACIS'in devamı olarak 1998'de Yeni İpek Yolu olarak da adlandırılan TRACECA (Transport Corridor Europe-Caucasus-Asia) proje hazırlanmış yürürlüğe girmiştir. Avrupa'dan Kırgızistan ve Çin'e ulaştırma koridorunun merkezi Bakü olup Kafkasya'daki istikrar, koridorun güvenliği açısından son derece önemlidir (Yalçınkaya, 2011: 34-42). Bu anlamda Ermeni lobisinin taleplerini karşılamanın yanında Azerbaycan ile de iyi ilişkilerini sürdürmek, AB'nin çıkarı gereğidir. Dolayısıyla Karabağ sorununda AB de birçok bakımdan taraf durumuna gelmektedir.

Azerbaycan ve Ermenistan ile ilişkiler yanında enerji güvenliği, bölgesel barış ve istikrar, Sovyet sonrası gelişmelerden olabildiğince istifade etme gibi gerekçelerle AB, Karabağ sorununa "Avrupa Komşuluk Politikası" çerçevesinde çözüm bulmaya çalışmıştır. Bu amaçla Haziran 2004'de AB Komisyonu Strateji Belgesi hazırlanarak Güney Kafkasya cumhuriyetleri Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan ile komşuluk ilişkilerinin geliştirilmesine karar verilmiştir (Hatipoğlu, 2005: 22).

AGİT Minsk Grubu'nun eşbaşkanlarından Fransa'nın aynı zamanda AB'nin önde gelen ülkelerinden olmasının da Karabağ sorunu sürecinde AB'nin dolaylı katkısını gündeme getirmektedir. Fransa dışında Minsk Grubu'nun eşbaşkanları dışındaki üyeleri İtalya, Almanya, Çekya, Slovakya ile İsveç'in de AB üyesi ülkeler olduğunu belirtelim. Bununla beraber AB'nin sorunla ilgili kararları ve politikası bir dereceye kadar BM gibi daha çok AGİT üzerinden yürümüştür.

AB için belirtilen hususlar, bir dereceye kadar Azerbaycan ve Ermenistan'ın üye olduğu Avrupa Konseyi için de geçerlidir. Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi, Karabağ sorununun çözümü konusunda Minsk Grubu'nun kabul edilmiş tek zemin olduğunu, dolayısıyla bu sürecin beklenmesi yolunda karar vermiştir. Mink Grubu eşbaşkanları, çözüm yolunda diğer örgütler gibi bu kararın da kendisini tek merci olarak kabul etmesini keyifle duyurmuştur (Press Release by the Co-Chairs of the OSCE Minsk Group, 2016).

4.3. Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT)

Karabağ sorununu çözmek üzere oluşturulan Minsk Grubu, AGİT bünyesinde, söz konusu sorunun çözümüyle görevli ad hoc (geçici) birim durumundadır. 1975 Helsinki Son Senedi ile başlayan AGİK (CSCE: Conference on Security and Co-operation in Europe) oluşumu 1995'de AGİT'e (OSCE: Organization for Security and Co-operation in Europe) dönüşmüştür. 1994 Budapeşte toplantısı ile 1975'den beri devam etmekte olan konferans süreci, genel sekreterliği Viyana'da olan tam teşekküllü uluslararsı örgüt haline gelmesine karar verilmiştir. Bundan dolayı Karabağ sorununun çözümüne müdahil olduğu 1993 ve 1994 yıllarından AGİK ismi zikredilirken 1995'ten itibaren AGİT kullanılmaktadır (Karluk, 2014: 486).

AGİT bünyesindeki Çatışmaları Önleme Merkezi, çatışma riskini azaltmak amacıyla kurulmuş olup görevi, güven ve güvenlik artırıcı önlemlerin uygulanmasına destek vermek-

tir (Karluk, 2014: 490). Karabağ sorununun başından itibaren kurumsal ve kalıcı özelliği olan bu merkeze havale edilmediği, bir anlamda sorunun sürüncemede bırakılması, işgale süreklilik kazandırılmasıyla bağlantılı bir konudur.1975 Helsinki Senedi ile başlayan sürecin hedefi Sosyalist ve Kapitalist olarak bölünmüş Avrupa devletlerini aynı örgüt çatısı altında toplamaktır. Öncelikle silahlanma yarışını durudurma, daha sonra mevcut silahları azaltma konusundaki sözleşmelerin imzalanmasında örgüt/konferans zemininde belirli bir başarıizlenmiştir. Kuvvet kullanmaktan çekinmek, sınırların ihlal edilmezliği, devletlerin toprak bütünlüğünün korunması, anlaşmazlıkların barışçıl yollarla çözümü, Uluslararası Hukuktan doğan yükümlülüklerin yerine getirilmesi gibi hususlar örgütün temel hedeflerindendir. Bu bağlamda üye ülkeler arasındaki sorunların barışçıl yollarla çözülmesi de örgütün temel amaçlarındandır. Sovyetler Birliği sonrası bağımsızlıklarını kazanan Azerbaycan ve Ermenistan da Ocak 1992›de AGİK›e üye olunca iki ülke arasındaki uzlaşmazlık örgütün gündem maddeleri arasında girmiştir.

Karabağ konusunda doğrudan AGİT'in en önemli kararlardan biri Lizbon zirvesinde alınmıştır. 2-3 Aralık 1996'da Lizbon'da gerçekleşen toplantısında Kosova, Çeçenistan, Bosna-Hersek gibi bölgesel sorunlar ve çözümleri yanında Azerbaycan'ın başarılı diplomatik girişimleri sonucu Karabağ konusu da zirvenin gündemine alınmıştır. Bu zirvede daha önce birçok zeminde alınmış kararlar tekrar edilmiş, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü ve ülkesel bölünmezliği vurgulanmış, Ermenistan'ın işgale son vermesi kararı alınmıştır. Bu karara, Ermenistan dışındaki 53 AGİT üyesi tarafından kabul oyu verilmiştir. Bu kararda, Ermenistan askerlerinin işgal ettiği bölgeleri boşaltmaları, Karabağ ve çevresindeki rayonlardan çıkarılmış mülteci konumuna düşmüş olan Azerbaycanlı Türklerinin can ve mal güvenliklerinin temini, uzlaşmazlık konusu Karabağ'ın Azerbaycan'a bağlı kalmak şartıyla en ileri seviyede özerklik statüsü verilmesi gibi maddeler yer almıştır. Bu karar, Azerbaycan tarafından kabul edilmesine rağmen Ermenistan uzun süre direnmiştir. Uluslararası baskılar sonucu Ermenistan da bu kararı kabul ettiğini ilan etmek zorunda kalmıştır. Buna karşın işgale son vermek ve diğer hükümleri uygulamak konusunda herhangi bir eylemde bulunmamıştır (Demir, 2018: 86-87). AGİT'in 1996 Lizbon zirvesinde, Karabağ sorunu konusunda son derece önemli ve hukuka uygun kararlar alınmasına karşın bunun gereklerini yerine getirmeyen Ermenistan'a karşı uyarı veya yaptırım gibi konularda herhangi bir tavsiye kararı almamıştır.

AGİT'in arabuluculuk, müzakere masası ve hakemlik gibi görev ve işlevlerine karşın sorunlara güç kullanarak müdahale etme kapasitesi bulunmamaktadır. Bununla beraber yapılan müzakereler, hazırlanan raporlar ve alınan kararlar, başta BM Güvenlik Konseyi olmak üzere müdahale yetki ve kapasitesi olan kurumlar açısından meşruiyet kaynağı olabilmektedir. Bu bağlamda hakkaniyete uygun bütün çözüm önerilerinin Ermenistan tarafından reddedilmesine, işgal ve saldırı siyasetine devam edilmesine rağmen Erivan yönetimine karşı yaptırım veya müdahale kararının alınmamış olması bu örgütün güvenilirliği veya tarafsızlığına gölge düşürmüştür.

4.3.1. AGİT Minsk Grubu

Minsk Grubu, yukarıda belirtildiği üzere daha Sovyetler Birliği döneminde başlamış olan uzlaşmazlık süreci konusunda, iki ülkenin örgüte üyeliğinden sonra oluşturulmuştur. Grup başlangıçta bir dereceye kadar başarılı olmuş, ateşkesin yerleşmesini sağlamış ve so-

runu müzakere zeminine taşımıştır. Grup üyeleri içinden Ermenistan'ın destekçisi ABD, Rusya ve Fransa'nın eşbaşkanlığı süreciyle birlikte 2020 ortalarına kadar süren işgali yerleştirme fonksiyonunu yerine getirmiştir. Örgütün resmi sitesi, Azerbaycan'ın işgal altındaki topraklarını kurtarma konusunda çeyrek asırdan fazla büyük bir sabır gösterdiğini delilidir. Bu bağlamda işgal altındaki toprakların kurtarılması sürecinde dahi AGİT Minsk Grubu eşbaşkanlarının, çözümün örgüt sürecine bırakılmasına dair 14 Aralık 2020 tarihli önerisi Azerbaycan açısından sadece anlamsız değil fakat işgalin devamının kabul edilmesi talebi demektir. İlginçtir Grubun süreç başlarındaki karar ve önerileri öncelikle Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü ve ülke bölünmezliğini vurgularken daha sonraki hemen bütün bildirilerde olduğu gibi son beyanatta bu husus zikredilmemektedir (Statement of the OSCE Minsk Group Co-Chairs, 2020).

Grubun bir önceki beyanatı da 3 Aralık 2020 tarihli olup yine Ermenistan ile birlikte Azerbaycan'a İnsancıl Hukuk kapsamındaki yükümlülükleri yerine getirmeleri ve örgütle işbirliği halinde olmaları çağrısında bulunmaktadır. Halbuki çatışma süreci boyunca, hatta birçok ateşkes antlaşmasından hemen sonra Ermenistan sivil hedeflere saldırılarda bulunmuş, birçok sivil can kaybı yaşanmış, evler yıkılmıştır. Azerbaycan'ın böyle bir saldırısı bilinmediği halde Uluslararası Hukuk kapsamında suçlu olanla mağdur olana aynı mesafede durması, örgütün güvenilirliğinin tükenmesi anlamına gelmiştir (Joint Statement by the Heads of Delegation of the OSCE Minsk Group Co-Chair Countries, 2020).

Ermenistan saldırıları üzerine Azerbaycan'ın başarılı bir şekilde ilerleyerek işgal altındaki topraklarını kurtardığı 27 Eylül - 9 Kasım 2020 tarihleri arasında da Minsk Grubu eşbaşkanlarının, Azerbaycan'ın ilerleyişini büyük bir endişe ile izlediğini duyurmuştur. Yayınlanan son bildirilerde öncekilerin aksine Ermenistan'ın işgale son vermesine temas edilmediği, sivil hedeflere saldıran Ermenistan olduğu halde hemen her beyanatta iki tarafın da sivilleri hedef almasından kaçınması benzeri talepler dile getirilmiştir. Öte yandan Azerbaycan topraklarını işgalden kurtarırken hemen her beyanatta "acil insancıl barış" talebinde bulunulmasının anlamının "topraklarını işgalden kurtarmaktan vazgeç" olduğu açıktır.Bu bağlamda özellikle ABD, Rusya ve Fransa'nın eşbaşkanlığı sistemine geçilmesinden sonra genellikle ayda bir, her seferinde ayrı bir başkentte yapılan basın toplantısında güç kullanılmaması, çözümün müzakerelerle sağlanması, tarafların şiddetten kaçınması gibi işgalci ve mağdur taraflara eşit uyarılarda bulunulduğu halde Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü, Ermenistan'ın işgale son vermesi, komşu ülke topraklarından askerlerini geri çekmesi unutulmuştur.Grup 7 Nisan 1995 - 14 Aralık 2020 tarihleri arasında, her seferinde ayrı bir başkentte toplanarak 196 karar, basın bildirisi yayınlamıştır (News and Press Releases, 2020). Bu anlamda Eşbaşkanlar zemini haline gelen Grubun hiçbir şey yapmadığı söylenemez. Ancak hemen her bildiride benzer ifadelerle işgalci devlet ile mağdur devlete aynı tavsiyelerle güç kullanmaktan kaçınılması, uzlaşmazlık için diplomatik çözüm sürecinin beklenmesi tavsiye edilmiştir.

Belirtmek gerekir ki, AGİT Minsk Grubu her ne kadar sadece Karabağ sorununu çözmek maksadıyla kurulmuş bir birim olsa da geçen süre zarfındaki faaliyetlerine bakıldığında iki ülke arasındaki çatışmaları sona erdirebilecek adımları atmaktan sürekli kaçındığı görülmektedir. Grubun söz konusu çekimser tavrı ve gerçekten uzlaştırıcı olma konusundak isteksizliğinin temelinde birçok aktör veya etken bulunmaktadır. Bunlar arasında uluslararası kamuoyunun işgalci Ermenilere karşı açıkça duruş sergilememesi ve Rusya ile diğer

küresel güçlerin bölge ile ilgili stratejilerinde bölgedeki çatışmadan bir şekilde yararlanması sayılabilir. Bu bağlamda Ermeni lobisinin propaganda ve dezenformasyon araçlarını etkili bir şekilde kullanarak kamuoyunu yanıltmasının da etkisi kesindir. AGİT Minsk Grubu ile diğer uluslararası kuruluşların bu tavrına karşın Bakü yönetimi barıştan yana tavrını muhafaza etmiş, ateşkes anlaşmasına karşın Ermenilerin işgal altındaki bölgeden sınır ihlallerine karşı Eylül 2020'ye kadar genellikle savunma niteliğinde karşılık vermiştir. Barıştan yana olan tavrını her fırsatta ispat etmeye çalışmış, çatışmayı bir çözüm yolu olarak görmemiştir (Demir, 2018: 86).

Minsk Grubu, sorunun çözümü sürecindeki önerileri arasında Toptan (Paket) Çözümü, Aşamalı Çözüm ve Ortak Devlet Çözüm önerileri getirmiştir. Toptan Çözüm ve Aşamalı Çözüm önerileri, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü ve Karabağ'ın Azerbaycan'a bağlılığı temeline dayanmakta olup Ermenistan tarafından reddedilmiştir. Ortak Çözüm önerisinde Karabağ'ın Azerbaycan'a bağlılığına son verildiğinden doğal olarak Azerbaycan tarafından reddedilmiştir (Demir, 2018: 88-89).

SONUÇ

Daha Sovyetler Birliği dağılmadan Ermenistan'ın Karabağ iddiaları gündeme gelmiş, Moskova yönetimi görünüşte statükoyu korumayı savunurken uygulamada Azerbaycan aleyhinde siyaset izlemiştir. Bağımsızlık sonrası Rusya desteğindeki Ermenistan askerleri Azerbaycan'a saldırmış, Karabağ ve civarındaki bölgeleri işgal etmiştir. 1992 başında Azerbaycan ve Ermenistan AGİK'e üye olmuş ve Karabağ sorununun çözümü de örgütün gündem konuları arasında girmiştir.

1993 sonuitibariyle Azerbaycan topraklarının yaklaşık beşte biri işgal edilmiş, bu süreçte BM Güvenlik Konseyi dört ayrı kararında Azerbaycan'ın ülke bütünlüğünü teyit etmiş ve Ermenistan askerlerinin derhal işgale son vermesi yönünde dört karar almıştır. Aynı süreçte oluşturulan AGİT (AGİK) Minsk Grubu, bölgesel bir zemin olarak BM, AB ve diğer uluslararası örgütler ile ilgili devletler tarafından sorunun diplomatik yollardan çözümü için temel birim olarak tanınmıştır. AGİK Minsk Grubu'unun girişimleri ile iki ülke arasında ateşkesin sağlanması Grubun temel başarısı sayılmıştır.

Minsk Grubu başlangıçta Türkiye'nin de dahil olduğu 11 ülkeden oluşmakta iken daha sonra eşbaşkanlıkuygulamasına geçilmiştir. Nihayet ABD, Rusya ve Fransa'nın eşbaşkanlığında, diğer üyelerin hemen hiç söz sahibi olmadığı bir birim haline gelmiştir. Azerbaycan topraklarının işgalinde Rusya'nın öncelikli desteği ile ABD ve Fransa'da güçlü Ermeni lobileri sayesinde her fırsatta Ermenistan'ın saldırı ve işgallerini hoşgörü ile karşılayan bu üç ülkenin, söz konusu sorunun çözümünde etkin rol oynamasını beklemek kesinlikle anlamsız idi. Bununla beraber Azerbaycan, askeri kapasitesini ve jeopolitik şartları da dikkate alarak barışçıl yollarla çözümü öncelikli tercih olarak kabul etmiş, yıllarca süren müzakerelerin sonucunu sabırla beklemiştir.

Başta BM Güvenlik Konseyi kararları olmak üzere 1990'ların ortalarına kadar AGİT Minsk Grubu ve diğer birçok uluslararası zeminlerde Karabağ konusundaki kararlarda Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü, Karabağ'ın Azerbaycan toprağı olduğu ve Ermenistan'ın işgale son vermesi gerektiği, her fırsatta vurgulanmıştır. Bununla beraber Ermenistan sürekli olarak işgali genişletme yönünde adımlar atmış, işgal altındaki topraklardan diğer Azerbaycan topraklarına her fırsatta saldırılarda bulunarak ateşkesi ihlal etmiştir. AGİT Minsk

sürecinin belirtilen üç ülkenin eşbaşkanlığında birim haline gelmesiyle, 1995-2020 arasında yayınlanan 196 basın bildirisinde, taraflara sürekli güç kullanmama, sorunun diplomatik zeminlerde çözümünü bekleme tavsiyesinde bulunulmuştur (News and Press Releases, 2020). Bu kararlarda işgalci Ermenistan ile ülkesi işgal edilmiş Azerbaycan'a eşit muamele ifadeleri, hemen her seferinde dile getirilerek çözümündiplomatik zeminde beklenmesi, güç kullanmaya teşebbüs edilmemesi ve itidal çağrıları tekrarlanmıştır.

Yaklaşık çeyrek asırlık görev süresi boyunca çözüm için tek zemin olarak görülen AGİT Minsk Grubu, bir kısmına temas edilen çözüm önerilerini de gündeme getirmiştir. Buna karşın öncelikle Ermenistan'ın işgale son verme kararına aykırı uygulamalarına rağmen hiçbir yaptırım veya müdahale talebi gündeme gelmemiştir. Bu anlamda üç devletin eşbaşkanlar kurulu olarak AGİT Minsk Grubu, işgali sürekli kılma, işgale alıştırma, işgale zamanaşımı kazandırma, Azerbaycan'ın "zayıflığını" dikkate alarak işgali kabul etmeye zorlama konusunda oluşturulmuş bir tuzak birim haline gelmiştir. Haziran 2020'de başlayan ve Eylül ayında şiddetlenen Ermeni saldırılarına karşı Azerbaycan güçleri harekete geçerek işgal altındaki topraklarını kurtarmış ve 2020 sonu itibariyle sahada kazanan güç olarak diplomatik zeminde de kayıpları telafi etme sürecini başlatmıştır. Rusya'nın öncülüğünde Azerbaycan ve Ermenistan'ın imzaladığı 10 Kasım 2020 mutabakatıyla, Rusya'nın da eşbaşkanı olduğu AGİT Minsk Grubu ömrünü muhtemelen tamamlamıştır. Azerbaycan güçlerinin ilerlediği 5 Kasım - 14 Aralık arasında yedi basın bildirisi yayınlandığı halde 14 Aralık 2020'den sonra Ocak 2021 sonu itibariyle Grubun bir etkinliği bilinmemektedir (News and Press Releases, 2020).

Başta BM olmak üzere uluslararası aktörlerin çözüm mercii olarak AGİT Minsk Grubunun çeyrek asır süren "işgali koruma" politikasına rağmen Azerbaycan'ın ülkesini işgalden kurtarması son derece önemli bir aşamadır. Bununla beraber söz konusu başarının diplomatik zeminlerde de sürdürülmesi gerekmektedir. Hocalı soykırımından itibaren Rusya destekli Ermenistan güçlerinin işgal, katliam, soykırım, sivil hedeflere yönelik saldırı ve tahrip ile yaklaşık bir milyon Azerbaycan Türkünün çeyrek asır boyunca yaşadıkları sıkıntıları başta Cenevre Sözleşmeleri, Soykırımı Önleme ve Cezalandırma Sözleşmesi ile AGİT prensipleri açısında masaya yatırılmalı, diplomatik zeminlerde zararların telafisi için temaslarda bulunurken yargısal süreç de başlatılmalıdır. Soykırımı Önleme ve Cezalandırma Sözleşmesi ile diğer ilgili Uluslararası Hukuk düzenlemeleri karşısında ulusal ve uluslararası yargı yolları süreci başlatılmadığı takdirde tıpkı geçen çeyrek asırlık AGİT Mink Grubu oyalama süreci gibi Azerbaycan 2020'den sonra da muhtemel diplomatik zeminlede oyalanacak ve zararlarını telafi etme imkânı bulamayacaktır. Çünkü bir suçun cezalandırılmaması, hesabının sorulmaması demek aynı suçun yeniden işlenmesinin teşviki anlamına gelmektedir.

Bu bağlamda aynı zamanda AGİT Minsk Grubu'nun eşbaşkanlarından olan Rusya'nın Hankendi ve Laçin koridorundaki barış gücü askerlerinin kesinlikle işgalcilere destek olma fonksiyonu olmamalıdır. Bu güç, Azerbaycan'ın Hankendi dâhil bütün Azerbaycan topraklarındaki egemenliğine halel getirmemelidir. Bölgede barış gücü konuşlanması gerekirse, bunun yeri yeni Ermeni saldırılarını önlemek üzere saldırgan Ermenistan toprakları olmalıdır.

KAYNAKÇA

Abasov, A., Khachatrian, H. (2006). *Karabakh Conflict, Variants of Settlement: Concepts and Reality*. 3rd Etition. Baku, Yerevan.

Aslanlı, A. (2020). AGİT Minsk Grubu Nasıl Oluştu, Ne İşe Yaradı. 16 Ekim. https://onedio.com/haber/analiz-agit-minsk-grubu-nasil-olustu-ne-ise-yaradi-932882

BA (Başbakanlık Arşivi) (1779). Hâriciye. Nr.: 3866, 25 Temmuz.

BA (Başbakanlık Arşivi) (1787). Cevdet Hâriciye. Nr.: 2921, 5 Aralık.

Bala, M. (1993). Karabağ. İslam Ansiklopedisi içinde (212-217 ss.). İstanbul: MEB.

Çandar, C. (2002). Karabağ ve Sorunlu Kafkas Üçgeni. https://www.yenisafak.com/arsiv/2002/ocak/24/ccandar.html

Çapraz, H. (2012). 19. Yüzyılda Rusya›nın Karabağ Politikası. *Belgi*, Sayı 3, 231-240.

Demir, A. (2018). *AGİT Minsk Grubu, Karabağ ve Bölenin Ekonomi Politiği*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası Politik Ekonomi Anabilim Dalı.

Doğan, İ. (2016). *Devletler Hukuku*. 3. Baskı. Ankara: Astana Yayınları.

Flaş İddia: 112 Ton Altın İçin Silah ve Asker Yığıyor (2020). *Milliyet*. 21 Ekim. https://www.milliyet.com.tr/galeri/flas-iddia-112-ton-altin-icin-silah-ve-asker-yigiyor-6335476/1

GA 10693 (2008). General Assembly Adopts Resolution Reaffirming Territorial Integrity of Azerbaijan, Demanding Withdrawal of All Armenian Forces, https://www.un.org/press/en/2008/ga10693.doc.htm

Gündüz, A. (2003). *Milletlerarası Hukuk*. 5. Baskı. İstanbul: Beta.

Hatipoğlu, E. (2005). Avrupa Komşuluk Politikası'nın Güney Kafkasya Boyutu. *Değişen Dünya Düzeninde Kafkasya*. Ed.: O. Yeşilot. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 19-30.

Joint Statement by the Heads of Delegation of the OSCE Minsk Group Co-Chairs Countries (2020), 3 Aralık, https://www.osce.org/minsk-group/472419

Kara, Ö. (2019). Avrasya Ekonomik Birliği: Beklentiler ve Gerçekler. *Avrasya Stratejileri*. Ed.: A. Yalçınkaya, D. Tuğlu. Ankara: Astana Yayınları, 107-128.

Karluk, R. (2014). *Küreselleşen Dünyada Uluslararası Kuruluşlar*. İstanbul: Beta.

News and Press Releases (2020). https://www.osce.org/press-releases?filters=+im_taxonomy_vid_1:(434)

Nuriyev, E. (2001). Geopolitical Breakthrouh and Emerging Challenges: The Case of the South Caucasus. *Perceptions, Journal of International Affairs*, June-July 2001, VI, Number: 2.

OSCE Minsk Group Evaluates Situation in Nogorno-Karabakh Conflict (1995). 7 Nisan, https://www.osce.org/mg/52549

Press Release by the Co-Chairs of the OSCE Minsk Group (2016). 22 Ocak, https://www.osce.org/mg/217732

Resolution 822 (1993). http://unscr.com/en/resolutions/doc/822

Resolution 853 (1993). http://unscr.com/en/resolutions/doc/853

Resolution 874 (1993). http://unscr.com/en/resolutions/doc/874

Resolution 884 (1993). http://unscr.com/en/resolutions/doc/884

Sarıahmetoğlu, N. (1998). Kafkasya-Ötesinde Siyasi Gelişmeler ve Hazar Petrolleri. *Türk Cumhuriyetleri ve Petrol Boru Hatları.*Ed.: A. Yalçınkaya. İstanbul: Bağlam, 23-38.

Saydam, A. (1996). Rus Sömürgeciliği'nde Uygulanan Demografik Yöntemler: Kırım ve Kafkasya Örneği. *Avrasya Etüdleri*, 2, 114-128.

Statement of the OSCE Minsk Group Co-Chairs (2020). 14 Aralık, https://www.osce.org/minsk-group/473649

Şükürov, K. (2008). K Voprosu O Avtonomizatsii Nagornogo Karabaha: Uroki iİstorii. *Kavkaz i Globalizatsiya*. Tom 2, Vıpusk 2, God: 2008.

Tanilli, S. (1976). *Anayasalar ve Siyasal Belgeler*. İstanbul: Cem Yayınevi.

Taşkıran, C. (2002). "Karabağ Meselesi". *2023 Dergisi*. Sayı 12, 15 Nisan.

Toluner, S. (2004). *Milletlerarası Hukuk Açısından Türkiye'nin BazıDış Politika Sorunları*. İstanbul, Beta.

Yalçınkaya, A. (2006). *Kafkasya'da Siyasi Gelişmeler: Etnik Düğümden Küresel Kördüğüme*. Ankara: Lalezar.
Yalçınkaya, A. (2011). TRACECA as a Eurasian Organization. *6th Silk Road International Conference: Globalization and Security in Black and Caspian Seas Regions*. Batumi: Georgia, 34-42.
Zickel, R.E. (Ed.). (1991). *Soviet Union, a Country Study*. Washington D.C.: Library of Congress.

STRUCTURED ABSTRACT

Alâeddin YALÇINKAYA*

"PLANNED" CONTRIBUTION OF THE OSCE MINSK GROUP IN THE NON-SOLUTIONS OF THE KARABAKH PROBLEM

Even before the Soviet Union disintegrated, the groundless claims of Armenia on Karabakh came to the fore. While the Moscow administration apparently advocated maintaining the status quo, it pursued a policy against Azerbaijan in practice. After the independence, Armenian troops supported by Russia, attacked Azerbaijan and occupied Karabakh and surrounding regions. At the beginning of 1992, Azerbaijan and Armenia became member of the OSCE (then CSCE) and the solution of the Karabakh conflict was among the agenda of this organization.

As of 1993, approximately one-fifth of Azerbaijani territory has been occupied. In this process, the UN Security Council confirmed the territorital integrity of Azerbaijan in four resolutions and decided to end the occupation of Armenian soldiers immediately. The Minsk Group of OSCE formed in the same process has been recognized as the basic unit forthe solution of the problem through diplomatic means by the UN, EU and other international organizations and states as a regional platform. Achieving a ceasefire between the two countries with the initiatives of the Minsk Group was considered the main of this platform.

Minsk Group, was initially composed of 11 countries in which Turkey is located, then it became co-chair unit. Finally, under the co-chairmanship of the USA, Russia and France, it has become a unit with almost no voice of the other members. It was absolutely meaningless to expect these three countries, which tolerate the attacks and occupation of Armenia, to play an active role in the solution of the problem, thanks to the priority support of Russia and the Armenian lobbies in the USA and France in the occupation of Azerbaijani territories.Because in the occupation of Azerbaijani territories, the support of Russia and the aids of Armenian lobbies in the USA and France were extremely important. Nevertheless, Baku administration, taking the military opportunities and geopolitical conditions of that time, accepted the solution through peaceful means as its primarily choice and patiently waited for the outcome of the negotiations for years.

* Prof.Dr., Marmara University, Faculty of Political Sciences, Department of International Relations, alaeddinyalcinkaya@gmail.com

Until the mid-1990s, especially the UN Security Council resolutions, the OSCE Minsk Group and many other international actors emphasized the territorial integrity of Azerbaijan, that Karabakh is Azerbaijani territory and that Armenia should end the occuptaion. However, Armenia has continuously taken steps to expand the occupation, attacking at every opportunity from the occupied territories to other Azerbaijani territories, violating the ceasefire. As the OSCE Minsk process became a unit under the co-chairmanship of the three countries, 196 press releases published between 1995-2020 advised the parties not to use force continuously and to wait for the solution of the problem on diplomatic ground. In these papers, the expressions of equal treatment to the occupying Armenia and the occupied Azerbaijan were expressed almost every time and the waiting for a solution on diplomatic grounds, not attempting to use force and calls for restraint were repeated.

The OSCE Minsk Group, which was seen as the sole ground for a solution during its nearly quarter-century term of office, also brought some solution proposals to the agenda. However, despite the actions of Armenia against the decisions to end the occupation, no sanction or intervention request was known. In this sense, the Group, as the co-chirman of the three pro-Armenian states, has become a trap unit formed to perpetuate the occupation, to get Azerbaijan used to occupation, to give time to the occupation, to force Azerbaijan's "weakness" to accept the occupation.Against the Armenian attacks that started in June 2020 and intensified in September, the Azerbaijani forces took action and liberated the occupied territories and started the process of compensating the losses on the diplomatic ground as the winning power in the field by the end of 2020. With the agreement of November 10, 2020 signed by Azerbaijan and Armenia under leadership of Russia, the OSCE Minsk Group, of which Russia is also co-chair, has probably completed its life. Although the Group issued seven press releases between November 5 and December 14 when Azerbaijani forces advanced, no activity is known as of the end January 2021.

Despite the policy of "protecting the occupation" of the OSCE Minsk Group as the solution authority of the UN and other international actors for a quarter of a century, it is an extremely important stage for Azerbaijan to liberate its contry from occupation. However, this success should also be sustained on diplomatic grounds. The Khojaly genocide, occupation, massacres, attackcs and destruction against civilian targets, and the troubles experienced by nearly one million Azerbaijani Turks for a quarter of a century should be analyzed and discussed in terms of Geneva Conventions, the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of the Genocide and OSCE principles. Judicial process should be inititiated while making contacts on diplomatic grounds for compensationa for damages. If the naitonal and international judicial process is not initiated against the crimes committed and the violated rules of law, the offensive party will be encouraged for new crimes. Just like the OSCE Minsk Group distraction process of the last quarter of a century, Azerbaijan will stall on possible diplomatic grounds and will not find the opportunity to compensate for its losses. In this context, Russia's peacekeepers in Khankendi and Lachin corridor, who are also one of the co-chairs of the OSCE Minsk Group, should definitely not have a function of supporting the invaders. This power should not harm the sovereignty of Azerbaijan in Azerbaijani lands, including Khankendi. If there is a need to deploy peacekeepers in the region, its place should be the aggressive Armenian territories to prevent possible Armenian attaces.

2.BÖLÜM
KARABAĞ'IN DEMOGRAFİK ANALİZİ

İrade MEMMEDOVA*

ÖZET

Azerbaycan'ın bir parçası olan Karabağ, dünyanın en eski yerleşim birimlerinden olup, yerel nüfusu şüphesiz Azerbaycan Türklerinden oluşuyordu.Kaynakların bilgileri, Azerbaycan'da farklı dönemlerde var olan hânedanlıklar döneminde Karabağ'da Türk nüfusunun hakim olduğunu göstermektedir. Kitabın çeşitli bölümlerinde Karabağ'ın bu hânedanların hükümdarlığı dönemindeki nüfusu hakkında bilgi verildiğinden, bu bölümde ağırlıklı olarak Karabağ bölgesinin XVIII ve XIX Yüzyıllardaki demografik durumu istatistiksel verilere dayalı karşılaştırmalı analiz yöntemi kullanılarak araştırılmıştır. Osmanlı-Safevi savaşları sırasında Şii ve Sünni Türk nüfus askeri harekatın muharebe sahası haline gelen toprakları terk edince Karabağ'ın kaza ve nahiyelerinde ıssız köylerin oluşduğu, bazı Türk köylerinde (Sarıkale, Türk, Ağsu, Daşbulak, Kırkbulak, Goturbulak, Çavuş, Kızılüzen vb.) gayrimüslimlerin meskunlaşması kayıtlara geçmiştir.1727 tarihli mufassal deftere göre, Gence-Karabağ Eyâleti'nin ileride Karabağ Hanlığı topraklarına ait olacak kısmı, 20 kaza ve 6 elattan oluşmakta olup, 9581 kayıtlı vergi mükellefinden 6089'u Müslüman, 3492'si ise Gebraniydi.XVIII Yüzyılın sonunda Şuşa şehrinde yaşayan nüfusun büyük çoğunluğunu Karabağ Hanlığı'nın Demirçihasanlı, Kebirli, Dizag, Cavanşir, Otuziki, İyirmidörd, Haçın ve diğer mahallerinden gelenler oluşturuyordu. Karabağ Hanlığı'nda Azerbaycan Türkleri %80'den fazla, Ermeniler ise %20'ye yakındı.1805'ten 1808'e kadar olan dönemde Karabağ Hanlığı'nın nüfusu 2526 aile azalmıştır.Birinci Rus-Kaçar savaşı (1804-1813) sırasında 4.845 Müslüman Türk aile Karabağ Hanlığı'ndan ayrılarak Kaçar devletine gitmiş, 2 Ermeni ailesi Bayezıt'tan, 3'ü Van'dan ve 12'si Hoy'dan göçürülerek Karabağ'da yerleştirilmiştir.1823'te Karabağ'da Tatarlar, yani Azerbaycan Türkleri nüfusun %69,6'sını, Ermenileştirilmiş Alban ve Ermeniler %24'nü, etnik kökeni belirsiz aileler %6,3'nü, 1826'da Azerbaycan Türkleri %70'ni, Ermenileştirilmiş Alban ve Ermeniler %30'nü, 1832'de Azerbaycan Türkleri %68,3'nü, Ermenileştirilmiş Alban ve Ermeniler %31.7'ni oluşturuyordu. 1823 yılına göre 1826 yılında Karabağ Eyaleti'nde yaşayan Azerbaycan Türklerine mensup aile sayısı 1178 aile azalırken, Ermeni aile sayısı 552 aile artmıştır.Türkmençay Antlaşması'nın 15. maddesine göre, Kaçar devletinden göçettirilen Ermenilerin bir kısmı Karabağ'a yerleştirildi. 1823 yılında Karabağ'da Ermenileştirilmiş Alban ve Ermeni nüfus 4.528 aile iken, Çarlık Rusya'sının iskân politikası sonucunda bu ailelerin sayısı 1832'de 6.491'e yükselmiştir. Ermenilerin Karabağ topraklarına göçettirilmesi daha sonralar da devam ettiğinden, 1886'da Karabağ nüfusunun %45'i Azerbaycan Türkleri, %9.6'sı Kürt, %0.3'ü Rus ve %45'i Ermenileşmiş Alban ve Ermenilerden oluşuyordu.1897 nüfus sayımına göre Yelizavetpol Guberniyası'nın Karabağ'ı kapsayan topraklarında Azerbaycan Türkleri %56,6, Ermeniler %41,6, Kürtler %0,7, Kurinler %0,02, Udinler %0,001, Ruslar %0,9, Almanlar %0,01 ve diğer milletler %0.2'yi oluşturmaktaydı.İncelenen dönemde, Rus

* Doç. Dr., Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Tarih Enstitüsü, Azerbaycan, Bakü, irade.mammadli@gmail.com

İmparatorluğu'nun Hıristiyanları göçettirerek Karabağ topraklarına yerleştirmesine rağmen, Karabağ'ın Müslüman nüfusu yine de çoğunluk oluşturmaktaydı.
Anahtar kelimeler: Karabağ, demografik analiz, nüfus, Azerbaycan Türkleri, Ermeniler

DEMOGRAPHIC ANALYSIS OF KARABAKH

ABSTRACT

Local population of Karabakh, a part of Azerbaijan, being one of the oldest settlements in the world, was undoubtedly made up of Azerbaijani Turks. The information provided by the sources gives us reason to say that during the dynasties that existed in Azerbaijan at different times, the Turkish population prevailed in Karabakh. Since information about the population of Karabakh during the reign of these dynasties is given in various chapters of the book, in this chapter, the demographic situation of the Karabakh region in the 18th-19th centuries was investigated using the method of comparative analysis based on statistical data.During the Ottoman-Safavi wars, when the Shiite and Sunni Turkish population left the territories that became the battlefield of military operations, uninhabited villages were formed in the uyezds and districts of Karabakh, and some Turkish villages (Sarigala, Turk, Agsu, Dashbulag, Qirkhbulag, Qoturbulag, Chavush, Giziluzen etc.) were recorded as inhabited by non-Muslims. According to the detailed book of 1727, the part of the Ganja-Karabakh province that would belong to the territory of the Karabakh Khanate in the future included 20 districts and 6 elats (a group of related people), and out of the 9.581 taxpayers registered there, 6.089 were Muslims, and 3.492 were non-Muslims.At the end of the 18th century, the vast majority of the population living in the city of Shusha consisted of people coming from Demirchihasanli, Kebirli, Dizag, Javanshir, Otuziki, Iyirmidord, Khachin and other districts of the Karabakh Khanate. In the Karabakh Khanate, Azerbaijani Turks were more than 80%, and Armenians were close to 20%.In the period covering from 1805 to 1808, the population of the Karabakh Khanate decreased by 2526 families.During the first Russian-Qajar war (1804-1813), 4845 Muslim Turkish families left the Karabakh Khanate for the Qajar state, while 2 Armenian families from Bayazid, 3 from Van and 12 from Khoy were relocated and settled in Karabakh.In 1823, Tatars, i.e. Azerbaijani Turks made up 69.6%, Armenianized Albanians and Armenians -24 % , families of unspecified ethnic origin - 6.3% , in 1826, Azerbaijani Turks made up 70%, Armenianized Albanians and Armenians - 30%, in 1832, Azerbaijani Turks made up 68.3% and Armenianized Albanians and Armenians - 31.7%. Compared to 1823, in 1826 the number of Azerbaijani Turk families living in Karabakh province decreased by 1178 families, while the number of Armenian families increased by 552 families.According to the 15th clause of the Turkmenchay Treaty, a part of the Armenians moved from the Gajar state was settled in Karabakh. If the number of Albanian and Armenian population in Karabakh was 4528 families in 1823, as a result of the resettlement policy of Tsarist Russia the number of these families increased to 6491 in 1832. Since also the relocation of Armenians to the Karabakh lands was continued later, in 1886, 45% of the population in Karabakh was Azerbaijani Turks, 9.6% - Kurds, 0.3% - Russians, and 45% were Armenianized Albanians and Armenians. According to the population census of 1897, in the territories of Elizavetpol guberniya that included in Karabakh, Azerbaijani Turks made up 56.6%, Armenians - 41.6%, Kurds - 0.7%, Kurins - 0.02%, Udins - 0.001%, Russians - 0.9%, Germans - 0.01%, and other nations - 0.2%. In

the studied period, despite the fact that the Russian Empirerelocated Christians to the lands of Karabakh, the Muslim population of Karabakh outnumbered there.
Keywords: Karabakh, demographic analysis, population, Azerbaijani Turks, Armenians

GİRİŞ

Azerbaycan'ın bir parçası olan Karabağ[3] dünyanın en eski yerleşim birimlerinden olup, yerli nüfusu hiç şüphesiz Azerbaycan Türklerinden oluşmuştur. 2,5 milyon yıl önce insanların yaşadığı bilinmekte olan Azıh yerleşiminin, Karabağ bölgesinde bulunması(Azərbaycan arxeologiyası,2008: 23), Kuruçay kültürü yaratıcılarının, Kür-Araz ve Hocalı-Gedebey uygarlıklarının[4] da burada yerleşmesi, buranın dünyadaki en eski yerleşim birimi olmasını kanıtlamaktadır. Bunun yanı sıra Oğuz Türklerinin ülkesi olan Karabağ'ın incisi Şuşa'nın da, dünyadaki ilk insan yerleşimlerinden biri olduğu, batılı bir çok araştırmacı tarafından doğrulanmış olup, İngiliz gezgin James Morye "Seyahatname"sinde, Şuşa'daki maddi kültürel anıtların çok eski çağlardan itibaren insanların burada yaşamış olduğunu doğruladığını belirtmişdir. İngiliz gezgin Robert Burter de "Şuşa, Kafkasya'daki diğer şehirlerde bulunmayan, taş binalara, geniş taş döşeli caddelere ve antik Roma hamamlarını andıran güzel hamam kalıntılarına sahiptir. Bütün bunlar Şuşa'nın antik bir şehir olduğunu gösteriyor" diyerek bu tarihi gerçeği ayrıca doğrulamaktadır. Fransız arkeolog Jacques de Morgan ve İngiliz gezgin Robert Kerr Porter, Şuşa'nın kadim şehir olmasına ait değerli tespit ve öngörülerde bulunmuşlardır (Məmmədov, 2010: 72-73).

Hocalı arkeolojik anıtları (M.Ö. XIII-VII yüzyıllar), Taglar mağarasındaki çeşitli aletlerin tarihi insanlık tarihi kadar eski olup, 100 bin yıl öncesine gitmektedir. Hankendi'deki höyükler de M.Ö. V.-III. bin yıla kadar gitmekte olup, Hadrut'taki mimari anıtlar ve diğer

---

[3] Azerbaycan'ın kadim topraklarının bir parçası olan Karabağ, VII. yüzyıldaki kaynaklarda yer almaktadır. Coğrafyacı ve toponomist R. Yuzbaşov'a göre, "Aras Nehri'nin kıyısında XVII. yüzyılın ilk yarısına kadar varlığını sürdüren ve XVII. ve XVIII. yüzyıllarda savaşlar sonucu yıkılan Karabağ adında bir şehir vardı" (Yüzbaşov, 1969: 92; Mahmudov, ve Şükürov, 2005: 11, 108).

[4] Son Bronz ve Erken Demir Çağı'na (M.Ö. XIII.-VII. yüzyıllar) Hocalı-Gedebey Kültürü denilmektedir. Bu döneme ait Hocalı mezarlığının arkeolojik kalıntılarında, Asur kralına (Kuzey Mezopotamya'da eski bir devlet; M.Ö. sekizinci yüzyılın ikinci yarısı ile M.Ö. yedinci yüzyılın ilk yarısında en parlak dönemine ulaşmıştır) ait çivi yazılı bir tane boncuk bulunmuştur. Bu ve diğer ilgili bulgular, bölgenin Orta Doğu ile ekonomik ve kültürel bağlarını doğrulamaktadır (Qarabağ: Suallar və Faktlar, 2005: 8), Karabağ'da Mustye uygarlığını (Orta Paleolitik, M.Ö. 100-40 bin yıllarını kapsamakta olup, Fransa'daki Le Moistier (Le Mustye) mağarasından adını almıştır) daha çok Taglar mağarası ile temsil etmektedir. Kalkolitik (M.Ö. VI-IV binyıl), Bronz ve Erken Demir Çağları (M.Ö. IV. Binyıl ortası ve M.Ö. I binyıl) boyunca Karabağ'ın yaşamında büyük değişiklikler meydana gelmiş olduğu görülebilmektedir (Azerbaycan arxeologiyası, (2008):17-18), Haziran-Temmuz 1960'da, M. M. Hüseynov liderliğindeki bir Paleolitik arkeolojik ekspedisyonu, Karabağ'ın Guruçay ve Köndelençay vadilerinde ve ona komşu bölgelerde keşif çalışmaları yapmış ve sonuç olarak, Guruçay'ın sol yakasında Azıh ve Taglar Paleolitik buluntuları tespit edilmiştir. 1974-75 yıllarında yapılan bilimsel araştırmalar sırasında Azıh Paleolitik yerleşim birimlerinin VII.-X. tabakalarında bulunan taş ürünlerin dünya arkeolojisinde benzeri olmadığı, tamamen yeni bir arkeolojik kültüre ait olduğu tespit edilmiştir (İsmayılov, 1981: 5-8, 22). Kür-Araz uygarlığı son Kalkolitik (Eneolitik) ve Erken Bronz Çağı'na (M.Ö. 4. binyılın sonu - 3. binyıl) ait bir uygarlıktır. Başlangıcını Azerbaycan'dan alan bu uygarlık, Kuzey Kafkasya'dan Mezopotamya'ya, Doğu Anadolu'dan Orta Asya'ya kadar geniş bir bölgeyi kapsamaktadır. İlk kez Azerbaycan'da yapılan arkeolojik araştırmalar zamanında ortaya çıktığı için, Kür – Araz/Aras Uygarlığı olarak adlandırılmıştır. Bu uygarlık ilk kez, 1940 yılında, Kür-Araz nehirleri arasındaki bölgelerde tespit edilen buluntular sayesinde ortaya çıkmıştır. Bu tarihe kadar, Kür-Araz uygarlığı Eneolitik Çağa ait sanılırken, bu uygarlığın hudutlarının Kür-Araz nehirleri arasından çok daha geniş ve eski olduğu anlaşılmıştır. Bulunan tarihi buluntular, M.Ö. 4. binyılın ortalarından 3. binyılın son çeyreğine dek devam eden Erken Bronz Çağı'na aittir (Bünyadov, ve Yusifov, 1994: 59-60).

kültür örnekleri ise, sadece Karabağ'daki ilk insanların değil, aynı zamanda bölgede yaşayan en kadim insanların çok uzun zaman önce bölgede yerleşik düzene geçmiş olduklarını göstermektedir (Məmmədov, 2010: 85-86).

Azerbaycan topraklarında Manna[5], Med[6], İskit[7], Atropatena[8] devletleriyle beraber, M.Ö. IV. Yüzyılın sonu ve III. Yüzyılın başlarında Azerbaycan Albaniya Devleti kurulmuş ve gelişmiştir(Махмудов,2005:16-17). Güney Dağıstan da dahil olmak kaydıyla Büyük Kafkasya dağlarından başlayarak güneyde Aras Nehri; batıda ise Gökçe gölü havzasından, Gabırrı (İori) ve Ganıh (Alazan) nehirlerinden itibaren doğudaki Hazar denizine kadar olan tarihî Azerbaycan topraklarını (bugünkü Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan ve Dağıstan'ın güneyini) kapsayan Albaniya Devleti oluşturuyordu ve bu devletin yerel halkı Albanlardı. Albaniya Devleti'nin başkenti önceleri Gabala iken, M.S. 5. Yüzyıldan sonra Berde olmuştur. Albaniya'da yaşayan ve gittikce sayısı çoğalan Türk kavimleri devlette önemli yere sahiptiler. Eskiçağ bilgileri, Alban ve diğer kaynaklara göre, Albaniya'daki Alban kavmini, Ku-

5 "Manna" ismi ilk defa M.Ö. 843 yılında Asur Vakayinamesi'nde geçmektedir. Urmiye havzasındaki diğer tüm küçük yerel devletleri kendi egemenliği altında birleştiren Manna Devleti, kuzeyde Araz Nehri'ne dek (bazen daha da kuzeye doğru) ve kuzeydoğuda Hazar Denizi'ne kadar uzanan Azerbaycan topraklarını kapsamaktadır. Asur ve Urartu Devletleri arasında yapılan sürekli savaş ortamında Manna Devleti, bağımsızlığını sürdürmeye çalışmıştır. O dönemde Azerbaycan'a yerleşen İskitler ve Kimmerler de Asur ve Urartu saldırılarına karşı mücadelede aktif rol almışlardır. Manna'nın en parlak dönemi Kral İranzu'nun yönetim yıllarına rastlamaktadır. M.Ö. 8. yüzyılın sonu-7. yüzyılın başlarında antik doğuda güçlü devletlerden birine dönüşen Manna Krallığı, Urmiya çevresindeki bölgelerde, Kızılüzen nehri havzasının büyük bir bölümünde ve doğusunda bulunan bölgelerde hakimiyet kurmuştur. M.Ö. 7. yüzyılın ortalarında Manna Devleti zayıflamaya başlamış ve M.Ö. 590 yıllarında Madalılar tarafından yıkılmış ve toprakları da işgal edilmiştir. Başkenti İzirtu'dur (Mahmudov, 2005: 9-10; *Tarixi Azərbaycan Dövlətləri,* 2012: 30). Giyaseddin Geybullayev'e göre Manna Devleti, eski Türk halkları tarihindeki ilk Türk devletidir. (Qeybullayev, 1994: 36).

6 Med (Mada) İmparatorluğu – Med aşiretler federasyonu Manna'nın doğusu ve güneydoğusunda bulunan eyaletlerden müteşekkildir. M.Ö. 6.yüzyılın 70'li yıllarında Kaştariti'nin önderliğinde çıkan büyük bir halk ayaklanması sonucunda Asurlular, Med eyaletlerinden uzaklaştırılmış ve burada Med İmparatorluğu kurulmuştur. Med Kralı Keyaksares (Kserks), orduda reformlar yaptıktan sonra geniş çaplı istilalara başlamıştır. Asur Krallığı'nı yenince Med Devleti, Ön Asya'nın büyük bir devletine dönüşmüştür. Manna'nın işgali Med Devleti'nin gelişmesi açısından büyük önem arzetmektedir. Gelişmiş tarım ve zanaat alanına sahip olan Manna Devleti, Med imparatorluğunun ekonomik yönden gelişiminde önemli rol oynamış, kültür ve ekonomi merkezine dönüşmesini saglamıştır. M.Ö.550 yılında Med İmparatorluğu çökerek, Ahemeniş Devleti'nin hakimiyeti altına girmiştir. Başkenti Akbatana'dır (Ekbatana) (Tarixi Azərbaycan Dövlətləri, 2012: 40).

7 M.Ö. VIII. yüzyılın sonu – VII. yüzyılın başlarında hem Ön Asya'ya ve hem de Güney Kafkasya'ya Kimmer-İskit-Saka kabilelerinin akınları sonucunda, M.Ö. VII. yüzyılın ortaları – VI. yüzyılın başlarında Kuzey Azerbaycan'ın batı vilayetleri (şimdiki Ermenistan Cumhuriyeti'nin bulunmakta olduğu Azerbaycan toprakları da dahildir) ve Urmiye çevresi ile Güney Azerbaycan bölgesini ve Anadolu'nun bazı vilayetlerini kapsayan İskit (Saka) Krallığı kurulmuştur. Sakalar, Azerbaycan tarihinde ve Azerbaycan halkının etnogenezinde (halkların aslı, kaynağı) önemli role sahiptirler (Mahmudov, 2019: 51).

8 Atropaneta Devleti M.Ö. 321 yılında, Atropat tarafından kurulmuştur. Tarihi kaynaklarda bu devletin ismi önce resmen Med (Medya), daha sonra ise sık sık ilk hükümdarının adıyla anılarak Atropatena olarak geçmektedir. Azerbaycan cografyasının bu bölgesi daha sonra Med Atropatena, Küçük Med veya Atropatia ya da Atropatena olarak adlandırılmıştır. Urmiye gölü çevresinde ve Aras nehri boyunca uzanan bölgelerde (günümüzdeki Güney Azerbaycan, İran'ın doğusu, ve farklı dönemlerde bazı Kuzey Azerbaycan toprakları) yer almaktadır. Antik kaynaklara göre, M.Ö. 3. yüzyılın 20'li yıllarında Hükümdar I. Artabazan döneminde, Atropatena toprakları Aras'tan kuzeyde Rioni nehrinin üst kısımlarına kadar uzanarak, İberia'nın bazı bölgelerini de kapsamaktadır. M.Ö. 244 yılında Atropatena Devleti, Sasani hükümdarı I. Şapur tarafından hakimiyet altına alınmıştır. Orta Farsça (Pehlevi) yapıtlarında ismi Adurbadagan (ateşin koruduğu ülke) olarak geçen eski Atropatena 3. yüzyıl itibari ile Sasani Devleti'nin kopmaz bir parçası haline gelmiştir. Azerbaycan anlayışı da siyasî, etnokültürel özellikler ve toplumsal yapılar bakımından, Atropatena döneminde ortaya çıkmaya başlamıştır. Başkenti Gazaka'dır (veya Gaznzaka) (Tarihi Azerbaycan Devletleri, 2012: 56).

zey Azerbaycan'daki en büyük kavimlerden biri saymaktadır. Albaniya, eskiçağlarda farklı kavimlerin işgallerine kararlılıkla mücadele etmiş ve bağımsızlığını sürdürmeyi başarmıştır. M.S. I. yüzyılda Albaniya Devleti'ni yöneten Alban Arşakileri soyunun hükümranlık yıllarında Albaniya'nın güney sınırı Aras nehri boyunca uzamakta olup, Girdman, Sakasena, Uti, Arsak, Paytakaran[9], Sisakan şehirleri Karabağ'ın tarihi topraklarını teşkil etmiştir. Aynı zamanda Sakasena, Arsak veSisakanvilayet adlarındaki "Sak" ifadesi de açık bir şekilde, buradaki Türk varlığını kanıtlamaktadır. Beylegan, Agcabedi, Berde, Yevlah, Terter ve Karabağ'ın dağlık bölgelerinde M.Ö. 6-3. Yüzyıllarda Türk halklarına ait çok sayıda Saka, yani İskit höyüğü bulunmuş olması da, bölgedeki Türk izlerinin somut bir göstergesidir. 313 yılında Alban Hükümdarı Urnayr, Hıristiyanlığı kabul etmiş veHıristiyanlığı Albaniya'nın resmi dini yapmıştır. 705 yılında Arap işgalleri nedeniyle Albaniya'nın varlığı son bulmuştur (Kalankatuklu, 1993: 235; *Azerbaycan Tarixi,* 1998: 15-21; Tarixi Azərbaycan Dövlətləri, 2012: 64).

İslamın kabulü sonrasında Müslüman olan Albanlar ile Hıristiyan olanlar arasında farklılıklar oluşmaya başlamıştır. Farklı zamanlarda Azerbaycan'da var olan hanedanlar dönemindeki Karabağ'da, Türk nüfus her zaman çoğunluk oluşturmuştur. Bu kitaba dahil olan diğer bölümlerin bazılarında, bu hânedanların hükümranlığı zamanındaki Karabağ'ın nüfusu hakkında yeterince bilgi verildiğinden, bu bölümde ağırlıklı olarak XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Karabağ bölgesinin demografik durumuistatistiksel verilere dayalı karşılaştırmalı analiz yöntemi ile ele alınmış ve incelenmiştir.

1."GENCE-KARABAĞ EYÂLETİ'NİN MUFASSAL TAHRİR DEFTERİ"NE GÖRE KARABAĞ'IN DEMOGRAFIK DURUMU

XVIII. Yüzyılın başlarında Karabağ'ın demografik durumu hakkındaki bilgileri, 1723 yılında Osmanlı Devleti güçleri, Gence-Karabağ Eyâletini ele geçirdiklerinde, eyalet için 1727 yılında derledikleri "Gence-Karabağ Eyâleti'nin Mufassal Tahrir Defteri"nden (BOA, TTD, No. 903: 1-640; Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri, 2000: 1-579) almak mümkündür.1727 tarihli "Gence-Karabağ Eyâleti'nin Mufassal Tahrir Defteri"ne göre eyalet, 37 nahiyeyi birleştiren 6 sancak (liva) ve iki kazadan[10] oluşuyordu.Gence Eyâleti'nde aşağıdaki sancaklar (livalar) bulunuyordu:

1. Gence sancağı - Gence şehri ve Gence yakınlarındaki Kilise köyü ve Yenikend, Gencebasan kazası ve ona bağlı Sungurabad nahiyesi (Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri, 2000: 30-32 ve 76), Şemkirbasan, Kürekbasan, Büyük Kürekbasan, Küçük Kürekbasan, Şütürbasan, Talış, Gülüstan, Yevlah Karamanlı (Mufassal defterin 23. sayfasında Yevlahbasan şeklində, 180. sayfasında Yevlah Karamanlı olarak), Dangı nahiyeleri;

2. Hılhına sancağına –Hılhına şehri de dahil olmakla Hılhına, Hasansuyu, Tavus, Akıncı, Esrik, Karakaya, Türkenlər, Yukarı Zeyem, Aşağı Zeyem nahiyeleri;

---

9 Antik kaynaklar, Karabağ'ın eski topraklarında - Uti, Arsak ve Paytakaran'daki antik kentlerin varlığı hakkında ilgi çekici bilgiler vermektedir. Berde, Gavurgala (Ağdam), Karaköpek tepesi (Fuzuli), Ergi yerleşimi (Ağcabedi) ve diğerlerindeki arkeolojik araştırmalar bunu doğrulumaktadır.

10 Karamanlı H. "Giriş" metnində 5 sancak ve iki kaza yazmıştır, ama mufassal defterden 6 sancak (Gence, Hılhına, Berde, Arasbar, Bergüşad ve Çulender) ile iki kaza (Gencebasan ve Lori) olduğu anlaşılmaktadır (Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri, 2000: 23-24, 30-32, 75-76]. Mufassal defterin 23. sayfasında Gencebasan nahiyesi olarak kaydedilmesine rağmen, 71.-78. sayfalarda Gencebasan kazasına bağlı Sungurabad nahiyesi şeklinde kullanılmıştır. Burada bir nahiyenin, nahiyeye tabi olması doğru olmayacağı için "kaza" şeklinde yazılmasının doğru olacağı sonucuna varılmıştır.

3. Berde sancağı – Berde şehri de dahil olmakla Berde, İncerud, Sir, Bayat nahiyeleri;

4. Arasbar sancağı- Arasbar ve Hekeri nahiyeleri;

5. Bergüşad sancağına – Bergüşad, Dizag, Köçez, Zarıs ve Keştasf nahiyeleri;

6. Çulender sancağının nahiyesi yoktu.

7. Lori kazasına- Güney ve Kuzey nahiyeleri (Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri, 2000: 23-24)aitti.

Haçın Sığnag, Çilebörd, Keştek ve Verende Sığnag nahiyelerinin hangi livaya ait olduğu belirtilmemiştir. "Gence-Karabağ Eyâleti'nin Mufassal Tahrir Defteri"nde üç şehir - Gence, Berda, Hılhına ve Lori kalesi kayda alınmıştır (Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri, 2000: 6, 23-570).

1727 Yılı "Gence-Karabağ Eyâleti'nin Mufassal Tahrir Defteri"nde kayıtlı olan 18.858 (94.290 kişi) vergi mükellefinin 10.858'i (54.290 kişi) Türk, 7.559'u (37.795 kişi) Alban asıllı yerel Hıristiyanlar[11] ve buraya farklı zamanlarda göç eden Ermeniler, 441'i (2205 kişi) ise Kürt idi (Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri, 2000: 12-13, 23-570;Məmmədova, 2021: 39-45).

Tablo 1

1727'de Gence-Karabağ Eyâleti'ndeki vergi mükelleflerinin sayısı ve etnik bileşimi[12]

Gence-Karabağ Eyâleti'ndeki vergi mükelleflerinin sayısı ve etnik bileşimi								
Gence-Karabağ Eyâleti	**Türk**		**Alban, Hıristiyan Kıpçak ve Ermeni**		**Kürt**		**Toplam**	
	v.m.[13]	**kişi[14]**	**v.m.**	**kişi**	**v.m.**	**kişi**	**v.m.**	**kişi**
Gence Sancağı'ndaki şehirler ve nahiyelere göre								
Gence şehri	---	---	---	---	---	---	---	--
Gence şehri yakınlarındaki köylere göre								
Kilsekend	8	40	564	2820	---	---	572	2860
%	1,4		98,6		-----		100	
Yenikend	-----	-----	116	580			116	580
%	-----		100		-----		100	
Gencebasan	1071	5355	553	2765	-----	-----	1624	8120
%	66		34		-----		100	
Sungurabad	26	130	270	500	-----	-----	296	1480

[11] Veliçko Albaniya meselesini ilginç buluyor ve bunun hakkında yazıyordu: "Albaniya... şimdiki Yelizavetpol guberniyasının, Tiflis ve Dağıstan'ın bir bölümünü kapsayan bu ülkede Ermeni olmayan nüfus yaşıyordu. XIX yüzyılın başlarına kadar, Eçmiadzin Kilisesi (Üç Müazzin) ile rekabet eden, bazen sonuncudan tamamen bağımsız ayrı bir Ağvan veya Gandzasar Katolikosu vardı. Bir zamanlar Ağvan Katolikosu'na bağlı olan Hıristiyanlar, günümüzde Ermeni olarak kabul edilmektedir ve onlarla karışarak karakterlerini benimsemişlerdir. Karabağ'ın (Albaniya, Ağvaniya) kökeni Türk ve dağ aşiretlerine mensup, ancak 3-4 yüzyıl bundan önce ermenileşmiş Ermeni-Gregoryen dinine mensup nüfusuna (geçmişle ilgili olarak) yanlış olarak Ermeni denilmektedir (Полное собрание публицистических сочинений В.Л. Величко, 1904: 60, 148; Величко, 1990: 66, 154).

[12] Hesaplamalar tarafımızca yapılmıştır.

[13] v.m.; vergi mükellefi

[14] Vergi mükelleflerin sayısını 5 kişiye çarparak.

%	8,8		91,2		-----		100	
Şemkirbasan	1316	6580	648	3240	-----	-----	1964	9820
%	67		33		-----		100	
Kürekbasan[15]	637	3185	360	1800	-----	-----	997	4985
%	63,9		36,1		----------		100	
Büyük Kürekbasan[16]	157	785	-----	-----	-----	-----	157	785
%	100		-----		-----		100	
Küçük Kürekbasan	166	1615	27	135	-----	-----	193	965
%	86		14		-----		100	
Şütürbasan	541	2705	-----	-----	-----	-----	541	2705
%	100		-----		-----		100	
Talış	-----	-----	476	2380	-----	-----	476	2380
%	-----		100		-----		100	
Gülüstan	-----	-----	181	905	-----	-----	181	905
%	-----		100		-----		100	
Yevlah Karamanlı	569	2845	67	335	-----		636	3180
%	89,5		10,5		-----		100	
Dangı	326	1630	-----	-----	-----	-----	326	1630
%	100		-----		-----		100	
Gence Sancağı üzeretoplam	4817	24085	3262	16310	-----	-----	8079	40395
%	59,6		40,4		-----		100	
Hılhına Sancağı'nın nahiyeleri üzere								
Hılhına şehri de dahil olmakla Hılhına nahiyesine göre								
Hılhına şehri	*153*	*765*	-----	-----	-----	-----	*153*	765
%	100		-----		-----		100	
Hılhına nahiyesinin köylerine göre[17]	544	2720	-----	-----	-----	-----	544	2720
%	100		-----		-----		100	

[15] Küçük Kürekbasan nahiyesinde gösterilmiş, ama Kürekbasan nahiyesine bağlı olduğu kaydedilmiş (Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri, 2000: 152-155) köylerin etnik yapısı da tarafımızca buraya eklenmiştir.

[16] Büyük Kürekbasan nahiyesinin adı ayrı değil, Küçük Kürekbasan nahiyesine bağlı Ali Mazraası, Fahralı camaatı (topluluğu (157 v.m.) ve Yukarı ve Aşağı Gunyan köylerinden bahsederken kaydedilmiştir. Yukarı ve Aşağı Günyan köylerinde kimse yaşamıyordu (Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri, 2000:149-152).

[17] Bunların arasında 28 v.m. Cavanşir topluluğuna ve 24 v.m Arıglı topluluğuna aittir (Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri, 2000: 222-223).

Hılhına nahiyesi üzeretoplam	*697*	*3485*	-----	-----	-----	-----	*697*	*3485*
%	100		-----		-----		*100*	
Hasansuyu	283	1415	65	325	-----	-----	348	1740
%	81,3		18,7		-----		100	
Tavus	347	1735	225	1125	-----	-----	572	2860
%	60,7		39,3		-----		100	
Akıncı[18]	40	200	58	290	-----	-----	98	490
%	40,8		59,2		-----		100	
Esrik	39	195	66	330	-----	-----	105	525
%	37,1		62,9		-----		100	
Karakaya	-----	-----	240	1200	-----	-----	240	1200
%	-----		100		-----		100	
Türkenler[19]	13	65	117	585	-----	-----	130	650
%	10		90		-----		100	
Yukarı Zeyem[20]	-----	-----	23	115	-----	-----	23	115
%	-----		100		-----		100	
Aşağı Zeyem	-----	-----	139	695	-----	-----	139	695
%	-----		100		-----		100	
Hılhına sancağı üzere toplam	1419	7095	933	4665	-----	-----	2352	11760
%	60,3		39,7		-----		100	
Berde Sancağı'nın nahiyeleri üzere								
Berde şehri de dahil olmakla Berde nahiyesine göre								
Berde şehrinin mahalleleri								
Şeyhoğlu	68	340	---	---	---	---	68	340
%	100		-----		-----			
Abbasgulu ve Rzagulubey	99	495	---	---	---	---	99	495
%	100		-----		-----		100	
Gocabey	23	115	---	---	---	---	23	115
%	100		-----		-----		100	
Zerger Abülkasım	23	115	---	---	---	---	23	115

18 Tavus nahiyesinde, Akıncı nahiyesine bağlı Farzalı ve Galbimali köylerinin Öksüzlü cemaatinden olan sakinlerinin, Akıncı nahiyesine dahil edilmesi uygun görüldü (Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri, 2000: 242).

19 Mufassal defterde Türkenler ve Yukarı Zeyem nahiyeleri olarak yazılmakla birlikte, defterde Türkenler nahiyesine bağlı köylerin nüfusu gösterilmiş olup, sadece Yukarı Zeyem'da yer alan Avankend'in adı geçmektedir ve burada kimsenin yaşamadığını kaydedilmiştir (Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri, 2000: 267, 271).

20 Yukarı Zeyemin bahsi ayrıca değil, sadece Aşağı Zeyem nahiyesinde – Keşişkent'e bağlı geçmektedir (Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri, 2000: 273).

%	100		-----		-----		100	
Özdek oğlu Alirza	260	1300	---	---	---	---	260	1300
%	100		-----		-----		100	
Berde şehri üzere toplam	*473*	*2365*	---	---	---	---	*473*	*2365*
%	100		-----		-----		100	
Berde nahiyesinin köyleri üzere	570	2850	63	315	-----	-----	633	3165
%	90,1		9,9		-----		100	
Lenberan ve ona bağlı olan Gırğıllı[21] köyü	127	635	-----	-----	-----	-----	127	635
%	100		-----		-----		100	
Berde nahiyesi üzere toplam	1170	5850	63	315	-----	-----	1233	6165
%	94,9		5,1		-----		100	
İncerud	129	645	18	90	-----	-----	147	735
%	87,8		12,2		-----		100	
Sir	592	2960	13	65	-----	-----	605	3025
%	97,9		2,1		-----		100	
Bayat	88	440	-----	-----	-----	-----	**88**	440
%	100		-----		-----		100	
Berde sancağı üzere toplam	1979	9895	94	470	-----	-----	2073	10365
%	95,5		4,5		-----		100	
Arasbar sancağı nahiyeleri üzere								
Arasbar	78	390	-----	-----	-----	-----	78	390
%	100		-----		-----		100	
Hekeri	26	130	7	35	-----	-----	33	165
%	78,8		21,2		-----		100	
Arasbar sancağı üzere cəmi	104	520	7	35	-----	-----	111	555
%	93,7		6,3		**-----**		100	
Bergüşad sancağı nahiyelerine göre								
Bergüşad	869	4345	154	770	-----	-----	1023	5115
%	85		15		-----		100	

[21] 1727 "Gence-Karabağ Eyâleti'nin Mufassal Tahrir Defteri"nde Sir nahiyesinde gösterilen Lenberan köyü ve ona bağlı olan Gırğıllı köyünün Berde kazasına bağlı olduğu (Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri, 2000: 333) kaydedildiğinden, bahsı geçen köyler üzere nüfusun etnik bileşimi Berde nahiyesine ait edilerek hesaplanması uygun görülmüştür. Lenberan köyünde 46, Gırğıllı köyünde 81 Müslüman Türk vergi mükellefi (v.m.) vardı.

Zarıs	Ahalisi terketmiş						---	---
Köçez	-----	-----	43	215	-----	-----	43	215
%	-----		100		-----		100	
Dizag	336	1680	635	3175	-----	-----	971	4855
%	34,6		65,4		-----		100	
Keştasf	Ahalisi terketmiş						----	----
Bergüşad sancağı üzere toplam	1205	6060	832	4160	**-----**	**-----**	2037	10185
%	59,2		40,8		**-----**		100	
Çulender sancağı üzere								
Nahiyesi yoktur	115	575	32	160	-----	-----	147	735
%	78,2		21,8		-----		100	
Hangi sancağa dahil olduğu bilinmeyen nahiyeler								
Haçın Sığnag	9	45	563	2815	-----	-----	572	2860
%	1,6		98,4		-----		100	
Çilebörd	11	55	564	2820	-----	-----	575	2875
%	1,9		98,1		-----		100	
Keştek	19	95	39	195	-----	-----	58	290
%	32,8		67,2		-----		100	
Verende Sığnag	19	95	640	3200	-----	-----	659	3295
%	2,9		97,1		-----		100	
Toplam	58	290	1806	9030	**-----**	**-----**	1864	9320
%	3,1		96,9		**-----**		100	
Karabağ'a ait Elatlar								
Cavanşir	539	2695	-----	-----	-----	-----	539	2695
%	100		-----		-----		100	
Otuziki	407	2035	-----	-----	-----	-----	407	2035
%	100		-----	-----	-----	-----	100	
Kebirli camaatı	25	125	-----	----	----	----	25	125
%	100		----		----		100	
Kengerli camaatı	29	145	----	----	----	----	29	145
%	100		----		----		100	
Etyemezli camaatı	42	210	----	----	----	----	42	210
%	100		----		----		100	
Püsyan Kürtleri	---	---	----	----	41	205	41	205
%	----		----				100	
Karaçorlu Kürtleri	----	----	----	----	400	2000	400	2000

%	----		----				100	
Elatlar üzere toplam	1042	5210	----	----	441	2205	*1483*	*7415*
%	70,3		----		29,7		100	
Lori Kazası'nın nahiyelerine göre								
Güney	33	165	229	1145	----	----	262	1310
%	12,6		87,4		----		100	
Kuzey	18	90	170	850	----	----	188	940
%	9,6		90,4		----		100	
Kaza ile doğrudan ilgili olanlar	68		194	970	----	----	262	1310
%	26		74		----		100	
Lori kazası üzere toplam	119	595	593	2965	----	----	712	3560
%	16,7		83,3		----		100	
Eyalet üzeretoplam	10858	54290	7559	37795	441	2205	18858	94290
%	57,6		40,1		2,3		100	

Kaynak: *BOA*, TTD, No. 903: 1-640; *Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri*. (2000). Ön söz, tərcümə və qeydlərin müəllifi H. Məmmədov. Bakı: Şuşa, s. 12-13, 23-570; Məmmədova, İ. (2021). *XVIII-XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda əhalinin etnik tərkibi*. Bakı: "İdeal-Print" MMC, s. 39-45.

Tablo 1'den Gence-Karabağ Eyâleti'ndeki Berde ve Hılhına şehirlerinde, Hılhına, Dangı, Bayat, Arasbar, Şütürbasan ve Büyük Kürekbasan nahiyelerinde gayrimüslimlerin (gebrani) kayıtlı olmadığı, bahsi geçen bölgelerde sadece Azerbaycan Türklerinin yaşadığı bilinmektedir ve Gence şehrinde kimse yaşamıyordu.

Tablo 1'de gösterilen hesaplamalarımıza göre, Karabağ'ın elat ve toplulukları arasında sadece 441 vergi mükellefi Kürt kayıtlıdır, Azerbaycan Türkleri Berde (%95,5), Arazbar (%93,7) ve Çulender (%78,2) sancaklarında ve elatlar bakımından (%70.3) nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturuyordu. Bunun dışında yukarıdan aşağıya doğru azalan sıra ile Azerbaycan Türklerinin hakim olduğu sancaklar Hılhına (%60,3), Gence (%59,6) ve Bergüşad (%59,2) sancaklarıdır.

Hesaplarımıza göre, Azerbaycan Türkleri de farklı nahiyelerde de - Berde sancağına bağlı Sir nahiyesinde %97,9, aynı sancağın Berde nahiyesinde %94,9, Gence sancağına bağlı Yevlah Karamanlı nahiyesinde %89,5, Berde sancağına bağlı İncerud nahiyesinde %87,8, Gence sancağına bağlı Küçük Kürekbasan nahiyesinde %86, Bergüşad sancağına bağlı Bergüşad nahiyesinde %85, Hılhına sancağının Hasansuyu nahiyesinde %81,3, Arasbar sancağının Hekeri nahiyesinde %78,8, Gence sancağının Şemkirbasan kazasında %67, Gence sancağının Gencebasan nahiyesinde %66, Gence sancağının Kürekbasan nahiyesinde %63,9 ve Hılhına Sancağı'nın Tavus nahiyesinde %60,7 olmakla büyük çoğunluk oluşturuyorlardı.

Tablo 1'den de anlaşılacağı gibi, "Gence-Karabağ Eyâleti Mufassal Tahrir Defteri"nin verilerine göre Gence-Karabağ Eyâleti'nde kayıtlı 18.858 (94.290 kişi) vergi mükellefin

10.858'i (54.290 kişi) Türk (Azerbaycan Türkü), 7559'u (37795 kişi) Alban kökenli Hıristiyan ve Ermeni, 441'i (2205 kişi) Kürt'tü. Gence-Karabağ Eyâleti'nde yaşayan nüfusun %57,6'sını Azerbaycan Türkleri, %40,1'ini Alban asıllı Hıristiyanlar, Hıristiyan Kıpçaklar ve farklı zamanlarda eyalete taşınan Ermeniler, %2,3'ünü ise Kürtler oluşturmaktadır. Gence-Karabağ Eyâleti'nin terkedilmiş köylerinin sakinlerinin Azerbaycan Türkleri olduğunu dikkate alırsak, Osmanlı işgalinden önce eyaletteki Azerbaycan Türklerinin sayısının Osmanlı işgalinden sonraya oranla daha fazla olduğunu söylemek mümkündür.

Ayrıca H. Karamanlı'nın da belirttiği gibi, 1727 tarihli "Gence-Karabağ Eyâleti Mufassal Tahrir Defteri"nde Şemkürbasan ve Büyük Kürekbasan nahiyelerinde sadece 25 gayrimüslim köyü "Ermeni köyleri" olarak listelenmiş, Haçın, Sığnag, Çilebörd, Verende Sığnag nahiyelerinde Ermenilerin oturduğu köylerin hiçbiri Ermeni köyü olarak kaydedilmemiştir (Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri, 2000: 13; Mustafazadə, 2010: 97-98).XVIII Yüzyılda Karabağ'ın Alban meliklerinin Rus Çarı I. Petro ve II. Yekaterina'ya yazdıkları mektuplarda İslam'ı kabul edenlerin kendilerine Alban Türkleri, Hıristiyanlığa geçenlerin ise Hıristiyan Albanlar olarak adlandırıldığı[22] dikkate alınarak, buna dayanarak, "Gence-Karabağ Eyâleti Mufassal Tahrir Defteri"nde kayıtlı yukarıda belirtilen bölgelerin gayrimüslim nüfusunun çoğunluğunun Hıristiyanlığı kabul eden Alban Türkleri'nden oluştuğu sonucuna varılabilir.

Tablo 1'den de görüleceği üzere Gence-Karabağ Eyâleti'ndeki Müslüman nüfusun başka yerlere göç etmesi ve Hıristiyan nüfusun yerlerinde kalması sonucunda Türk nüfus sayısında bir azalma gözlemlenmiştir. Bu nedenle toplamda Dizag nahiyesinde %49,2, Haçın-Sığnag nahiyesinde %13,1, Verende Sığnag nahiyesinde %9,7, Gencebasan nahiyesinde %41,6, Esrik nahiyesinde %37,1, Akıncı nahiyesinde %36,9 Türk nüfusu kalmış, Gülüstan, Talış ve Karakaya nahiyelerinde ise bir tek Müslüman (Türk) bile kalmamıştı (Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri, 2000: 16, 171-179, 342-362, 380-428).

Tablo 1'den anlaşıldığı gibi gayrimüslimler (Alban kökenli Hıristiyanlar, Kıpçaklar ve Ermeniler) sadece hangi sancağa ait olduğu bilinmeyen nahiyelerde (Haçın Sığnag, Çılebörd, Verende Sığnag, Keştek) ve Lori kazasında çoğunluktaydılar. Bunun nedeni, yukarıda da belirtildiği gibi, Osmanlı-Safevi savaşları sırasında Şii ve Sünni Türk nüfusun askeri harekatın savaş alanı haline gelen toprakları terk etmesinden kaynaklanmaktadır. Bu, bahsi geçen kaza ve nahiyelerde yer alan köylerin isimleri ve burada kimsenin yaşamadığı bilgisi ile kanıtlanmaktadır. Ayrıca gayrimüslimlerin yaşadığı köylerin çoğunun isimleri Türklere ait isimlerdir. Örneğin Gügümsu, Diretop, Ezvag, Sarıkale, Türk, Ağsu, Daşbulak, Kırkbulak, Koturbulak, Çavuş, Kızılüzen köyleri, Budakçılar kışlası, Teke mezraası vb. Lori kazasında adı Türkçe olan ve gayrimüslimlerin yaşadığı köylere örnek olarak Uzunlar, Seyidbaba, Durnagötür, Dürre, Petekli, Şah Arslan, Emirgöz (Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri, 2000: 543-569) ve diğerleri sayılabilir. İşte Lori kazasından sadece örnekler; Bunun yüzlerce örneğini Gence-Karabağ Eyâleti'nde vermek mümkündür.

[22] R. Alizade ve E. Neciyev'in araştırmalarına göre, *Haçın Alban* knyazlığının tarihî olarak günümüz Gürcistan sınırları içinde yaşayan Kıpçaklarla olan akrabalık ilişkileri, Karabağ'daki Alban kiliselerinin kitabelerinde korunan kişilerin isimleri, Azerbaycan'ın Safevi Devleti döneminde, Otuziki denilen aşiret topluluğu içinde Kıpçak kökenli 8 oymağı, Alban meliklerinin 1723 yılında Rus imparatoru I. Petro'ya yazdığı mektuba yansıyan Alban Türkü ifadesi de kanıtlıyor. Ancak zamanla Hıristiyanlığı kabul eden Albanların Gregoryenleşmesi ve 11 Mart 1836'da Alban Kilisesi'nin kaldırılması, Albanların Türk-Kıpçak hafızasının silinme sürecini hızlandırdı (Əlizade ve Neciyev, 2020: 2581).

Ayrıca, kuzey sınırları çağdaş Gürcistan'ın güneyünden başlayan ve Mesheti olarak bilinen Kıpçak topraklarında, Uzunkollular hanedanının önderliğinde kurulan Güney Atabegliği veya Atabey yurdunda bulunan Lori (Loru) mahalına bağlı Ahtala köyünde bir Kıpçak kilisesi olduğunu (Əlizadə, və Nəciyev, 2020: 2584) da göz önüne alırsak ve Lori'nin bir Kıpçak yurdu olarak kabul edilmesi durumunda, Lori kazasına bağlı nahiyelerde kayıtlı 593 (%83,3) gayrimüslim vergi mükellefinin büyük çoğunluğunun Hıristiyan Kıpçaklar olduğu hesap edilmektedir.

Kıpçak aşiretinin Cancanlı oymağına Arasbar nahiyesinde, Gemerli ve Kobılu oymağına Gence'de, Kepenekçi oymağına Yevlah'ta, Kırgallı oymağına Ağcabedi'de, Eski Kumanlı ve Yeni Kumanlı oymaklarına Karagaç'ta, Padar oymağına Keştasf nahiyesinde, Sarıçalı oymağına Haçın nahiyesinde rastlanması (Kırzıoğlu, 1992: 137-138;Əlizadə ve Neciyev, 2020: 2585);Gence-Karabağ Eyâleti'nin 7.559 vergi mükellefi (%40.1) olarak kayıtlı gayrimüslim nüfusunun büyük çoğunluğunun Ermenilerden değil, Hıristiyan Albanlardan ve Kıpçaklardan oluşduğunu açık bir şekilde kanıtlamaktadır.

H. Karamanlı, zorunlu göçlerin ölçeği, terkedilmiş yerleşim yerlerinin 478 köy, yani %40,5 olması, Osmanlılarla yapılan muharebelere sadece Azerbaycan Türklerinin katılması gibi sebeplerin yanında, doğal olmayan ölüm oranının yüksek olması, Osmanlı hakimiyeti döneminde eyâletin Türk nüfusunun %25, yani yaklaşık 25 bin kişi azaldığı sonucuna varmıştır. H. Karamanlı yukarıda hesapladığı Türk nüfusun sayısını mufassal defterdeki verilere ekleyerek, Gence-Karabağ'ın nüfusunun 80.340'nın Azerbaycan Türkü, 37.885'nin Ermeni (Alban kökenli Hıristiyanlar ve Ermeniler - İ.M.) ve 3.750'sinin Kürt olmak üzere toplam 121.975 kişi olduğunu belirtir, böylelikle Gence-Karabağ Eyâleti nüfusunun %65,9'unun Azerbaycan Türklerinden, %31'inin Alban kökenli Hıristiyan ve Ermenilerden ve %3,1'inin Kürtlerden oluştuğunu hesap eder (Gəncə-Qarabağ eyalətinin müfəssəl dəftəri, 2000: 17).

Hesaplarımızda elde edilen rakamlar, H. Karamanlı'nın elde ettiği nüfus sayısı ile örtüşmese de, onun Türk nüfusun yaklaşık 25 bin azaldığını gösterip, eyâlette kayıtlı Türk nüfusuna bu rakamın eklenmesinin çok doğru bir yaklaşım olduğunu düşünüyoruz. Dolayısıyla aynı yaklaşımı Gence-Karabağ Eyâleti'nde kayıtlı Türk vergi mükelleflerine uygulayarak, eyâlette kayıtlı toplam 54.290 kişi (10.858 v.m.) Türk nüfusun üzerine 25.000 Türk eklendiğinde, eyâletde toplam 79.290 Türk yaşadığı tespit edildi. Böylece bu yaklaşımla eyâletin toplam nüfusu 119.290 kişi olup, Azerbaycan Türklerinin sayısı %66,5, gayrimüslimlerin (Kıpçaklar, Albanlar ve Ermeniler) sayısı ise %31,7 olmuş oldu. "Gence-Karabağ Eyâleti Mufassal Tahrir Defteri"nde gayrimüslim olarak kayıtlı nüfusun çoğunluğunun Ermenilerden ziyade, Kıpçak ve Alban kökenli Hıristiyanlar olduğu düşünülürse, eyâletin toplam Türk nüfusunun %80'den fazla olduğu hesap edilebilir (Məmmədova, 2021: 48-49).

1727 tarihli mufassal defterine göre, Gence-Karabağ Eyâleti'nin ileride Karabağ Hanlığı topraklarına ait olan kısmı, 20 kaza ve 6 elattan oluşmaktaydı ve burada 9581 vergi mükellefi yaşıyordu. Gence-Karabağ Eyâleti'nin Karabağ topraklarına düşen kısmında 435 köy, 361 boş köy, 105 mezraa ve 9 yaylak ve kışlak kayıtlı olup, 435 abad köyün 254'ü Müslüman, 168'i gayrimüslimdi ve 13'ünde Müslüman ve gayrimüslimler yaşıyordu. 6 mahalleden oluşan Berda şehrinde sadece Müslüman Azerbaycan Türkleri yaşıyordu ve burada 482 vergi mükellefi kayıtlıydı. 400 aileden oluşan Karaçorlu Kürtleri ve iki oymaktan oluşan Püsyan topraklarında Kürtler yaşıyordu. Gayrimüslim nüfus ağırlıklı olarak beş nahiyede - Talış (Gü-

lüstan), Haçın, Çilebörd, Verende ve Dizag'da yerleşmiştir. Karabağ'da kayıtlı 9.581 vergi mükellefinin 6.089'u (%64) Müslüman, 3.492'si (%36) gayrimüslimdi (Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri, 2000: 23-570). Bu rakamlara sakinleri terk edilen Müslüman köylerin nüfusunu da eklersek, Müslüman nüfusun daha fazla olduğu anlaşılır.

2.QARABAĞ XANLIĞI'NDA DEMOGRAFİK DURUM (1747-1822)

XVIII. Yüzyılda Azerbaycan topraklarında var olan hanlıklardan biri de askeri ve stratejik öneme sahip Karabağ hanlığıydı.Mirza Cemal Cavanşir'e göre, Karabağ Vilayeti'nin sınırları güneyden Hudaferin köprüsünden Gazah, Şemşedil ve Demircihasanlı toplulukları arasında bulunan Sınıg köprüye dek Araz nehrini, doğudan Kür nehrinin Cevad köyünde Araz nehrine birleşerek Hazar Denizi'ne dökülüğü yere dek, kuzeyden Karabağ'ın Gence (Yelizavetpol) ile ile sınırından Kür ırmağına dek Goran nehrini (Kür Nehri birçok yerden geçerek Araz Nehri'ne ulaşır), batıdan Kuşbek, Salvartı ve Erikli adlı Karabağ dağlarını kapsıyordu (Qarabaği, Mirze Camal Cavanşir, 1959: 6; Mahmudov, ve Kərimov, 2005: 11-13).

1747'de Nadir Şah'ın öldürülmesinden sonra, Penahali Han 200 kadar süvari ile Karabağ'a geldi ve kendisini Han ilan etti. Han Penahali, Horasan ve Gilan'a sürgün edilen Kebirli, Cavanşir ve diğer Karabağ aşiretlerini[23] kendi yurtlarına dönmelerini mümkün kıldı. Penahali Han, Karabağ oymaklarını karşılamak için İran sınırına giderek onlara yardım etmiş, bu aşiretleri eski yurtlarına yerleştirmiştir (Əlizadə, 2006: 80; Qaradaği, Həsənəli, 2006:128).

Karabağ Hanı Penahali Han'ın nüfus politikası, nüfusa gösterdiği iyi davranış ve muamelesi, halkı başka vilayetlerden hanlığa gelip yerleşmeye teşvik etti. Böylece Bayat Kalesi 1748 yılında Kebirli mahalinde inşa edildikten sonra Tebriz ve Erdebil vilayetlerinin halkı ve zanaatkârları Bayat Kalesi'ne yerleşmişlerdir. Bu konuda bilgi veren "Karabağnameler"de şunlar yazılıdır: "Penah Han'ın ilerleyişini, onun *reftârını* ve sevgisini duyan çevre halk, hatta Tebriz ve Erdebil vilayetlerinden birçok kişi ve zanaatkâr, aileleriyle birlikte gelerek Bayat Kalesi'ne yerleşti (Qarabaği, Mirzə Camal Cavanşir, 2006: 127; Mirzə Camal oğlu, Rzaqulu bəy, 2006: 243."Bu, elbette, Penahali Han'ın başarılı nüfus politikasının sonucuydu.

Karabağ Hanı Penahali Han'ın siyasi gücünün çevre bölgelere yayılmasından dolayı ona tabi olan kişilerin sayısı da artmaktadır. Penahali Han, Gence, Karadağ, Erdebil ve Nahçıvan hanlarını etkisi altına almış, mülkünü güneydoğu ve güneybatıya doğru genişletmiş ve Tatev, Sisyan, Gafan ve Mehri kazalarını ele geçirmiştir: "Penahali Han Mehri, Güney mahallarını Bergüşad'a kadar Karabağ hakiminin elinden aldı ve onlara boyun eğdirdi. Tatev ve Sisyan mahallarını Nahçıvan hakiminden, Zengezur ve Gapan mahallarını Tebriz Beglerbeğin'den, Kolanlıların yurdu olan Uşacık köyünden Göyçe sınırına dek uzayan Terter nehri kıyısındaki araziler ise İrevan hakiminden aldı. Gence hakimlerine ait toprakları ve Hudaferin köprüsünden Kürek nehrine kadar olan arazileri de ele geçirdi (Mirzə Adıgözəl bəy, 2006: 42; Бакыханов, 1991: 155; Qarabaği, Mirzə Camal Cavanşir, 2006: 129; Qarabaği, Mirzə Yusif, 2006: 19-20).

Penahali Han gücünü pekiştirirken Karabağ Hanlığı'na komşu topraklardan birçok aşiretler Han'ın himayesine sığınmaya başlamış ve Hanlığın topraklarına yerleşmiştir. Nahçı-

[23] Nadir Şah, Cavanşir, Otuziki ile Kebirli'den oluşan Karabağ oymaklarını Horasan'ın Serehs diyarına göçürerek yerleştirilmesi ve Hemse Meliklerinin tamamen serbest bırakılması emrini vermişti (Hüseynov, 2007: 71).

van'dan bir binbaşıya bağlı Kengerli aşireti, Borçalı'dan olup bir binbaşıya bağlı Demirçihasanlı aşireti ve yine oradan Cinni aşireti de Karabağ'a gelerek Penahali Han'ın himayesine sığındı (Mirzə Adıgözəl bəy, 2006: 42). Ahmed Bey Cavanşir diğer kabilelerin isimlerini de belirtmiştir. Ahmed Bey Cavanşir'e göre, Penahali Han, Nadir Şah tarafından sürgüne gönderilen yerli Karabağ oymaklarının yanı sıra, komşu hanlıklardan Karaçorlu, Kızılhacılı, Demirçihasanlı, Boyahmedli, Sefikürd, Cinni, Saatlı, Kengerli ve diğer aşiretlerin bir kısmını Karabağ'a göçürüp yerleştirdi (Cavanşir, Əhməd bəy, 2006: 181; Hüseynov, 2007: 40).Yukarıda verilen bilgilerden, Penahali Han'ın nüfus politikasında üç yönün belirgin olduğu açıktır: Birincisi, daha önce Karabağ topraklarında yaşayan sürgündeki aşiretlerin geri dönüşü ve mali durumlarının iyileştirilmesi; ikincisi, siyasi gücünün güçlendirilmesi ve topraklarının genişletilmesi ile bağlantılı olarak, Penahali Han'ın korumasına sığınan aşiretlerin Karabağ Hanlığı topraklarında yerleştirilmesi ve savaş durumunda onların askeri gücünün kullanılması; üçüncüsü Bayat Kalesi'nin inşasıyla bağlantılı olarak Erdebil ve Tebriz vilayetlerinden çok sayıda insan ve zanaatkârın kaleye yerleştirilmesi.

Kalelerin inşası ile ilgili olarak Karabağ'a gelenlerin yerleşimi daha sonra devam etmiştir. Örneğin Şuşa kalesinin yapımından sonra, komşu Azerbaycan hanlıklarından (şehir ve köylerden) Karabağ hanlığına gelenler buna göre belirli mahallelere yerleştirildi. Şuşa şehrinde, bazı mahallelerin Tebrizli, Eylisli, Gazançalı, Köçerli, Culfalı vb. şeklinde isimlendirilmesi, o mahallelerde yaşayanların isimlerine karşılık gelen şehir ve köylerden geldiklerini göstermektedir (Axundov, 1989: 53; Hüseynov, 2007: 45).

XVIII Yüzyılın 80'li yıllarında Karabağ Hanlığı'nda 7.000 aile Hıristiyan'ın kayıtlı olduğunu da belirtmek gerekir (Бурнашев, 1793: 15). Ama bu bilginin ne kadar doğru olduğu tartışıla bilir.

XVIII. Yüzyılın sonunda Şuşa şehrinde yaşayan nüfusun büyük çoğunluğunu Karabağ Hanlığı'nın Demirçihasanlı, Kebirli, Dizag, Cavanşir, Otuziki, İyirmidörd ve Haçın ile diğer mahallardan gelenler oluşturuyordu. Bu dönemde şehirde 2.000'den fazla aile yaşıyordu, aralarında buraya gelip yerleşmiş, ancak Ermeni Kilisesi'nin etkisi altında Gregoryenleşmiş ve hatta Ermenileşmiş Alban kökenliler de vardı (Mahmudov, və Mustafayev, 2012: 59-61).

Karabağ Hanlığı'ndaki meliklerin nüfusu ise Alban kökenliydi. Karabağ Hanlığı'ndaki Çilebörd, Gülüstan (Talış), Verende ve Dizag meliklerinin nüfusu, hanlığın yerel sakinleri değildi, buraya Azerbaycan'ın diğer bölgelerinden gelmişlerdi. Lori'den kaçan Dizag meliki Melik Yegan, saltanatı sırasında Nadir Şah'ın emriyle melik olarak atandı. Verende melikleri Melik Şahnezerlilerin torunları Göyçe'den, Çilebörd meliki Melik Allahgulu'nun kökeni Mağaviz'den, Gülistan meliki Melik Usub'un soyundan gelenler de Şirvan'dan gelmekteydiler. Sadece bir meliklik, Haçın melikliği, eskiden beri burada var olan Albaniya hükümdarı Mehrani hanedanına aitti (Mirzə Adıgözəl bəy, 2006: 43-44; Mahmudov, ve Mustafayev, 2012, 59-60).

XIX. Yüzyılın başlarında Karabağ Hanlığı'nda yaşayan yaklaşık 22.500 ailenin 17.000'den fazlası Azerbaycan Türklerinden oluşuyordu (Mustafazade, 2010:112). Z. Hacıyeva'ya göre Karabağ Hanlığı'nda Azerbaycan Türkleri %80'den fazla iken, Ermeniler ise %20'ye yaklaşmıştı (Hacıyeva, 2007: 199; Гаджиева, 2008: 201).

XIX. Yüzyılın başlarında Rus İmparatorluğu'nun işgal politikası sonucunda, Azerbaycan Türkleri Azerbaycan hanlıklarını terk etmeye mecbur bırakıldılar. Birinci Rus-Kaçar Savaşı sırasında, Karabağ halkının büyük çapta Kaçar Devleti'ne kaçtığı belgelerde yer

almıştır. Şöyle ki, Birinci Rus-Kaçar Savaşı sırasında, 1806'dan 1812'ye kadar 4845 aile Karabağ Hanlığı'nı terk ederek Kaçarlar Devleti'nesığınmıştır (AKAK, 1873: 579).

Ferik[24]Kotlyarevski'nin General Rtişşev'e sunduğu 30 Eylül 1812 tarihli raporda, Karabağ Hanlığı'nın nüfusu hakkında şu bilgiler yer almıştır. Kotlyarevski'ye göre, Karabağ Hanlığı 1805'te Rusya'nın himayesine girdiğinde, yaptığı araştırmaya dayanarak hanlıkta 10.000 aile kayıtlı idi. Miralay[25] Aseyev'in derleyip 1808'de Kont Gudoviç'e sunduğu tabloda ise 7.474 aile kayıtlıydı (AKAK, 1873: 579).Bu bilgilerden, Karabağ Hanlığı'nın nüfusunun kısa sürede 2526 aile azaldığı kanaatına varılmaktadır.

Kotlyarevski'nin bahsi geçen bilgisinde, farklı yıllarda Kaçar Devleti tarafından kendileri ile götürülen ve hanlıktan kaçarak Kaçarlara sığınan ailelerin sayısı belirtilmiştir:

Tablo2
Ferik Kotlyarevski'nin 30 Eylül 1812 tarihli General Ptişşev'e verdiği bilgiye göre, Kaçar devleti orduları tarafından kendileri ile götürülen ve Karabağ Hanlığı'ndan kaçan aileler:

Kaçar Devleti orduları tarafından götürülen ve Karabağ Hanlığı'ndan kaçan ailelerin sayısı			
	Kaçar devleti orduları tarafından götürülen aileler	Kaçarlar Devleti'ne sığınan aileler	Toplam
1806	367	84	451
1809	323	412	735
1810	276	248	524
1811	274	707	981
1812	977	1177	2154
Toplam	2217	2628	4845

Mənbə:*AKAK,* (1873)**.**под ред. Ад. Берже., т. V**,** док. 696, Тифлис, Тип. гл. упр. Наместника Кавк., с. 579; Məmmədova, İ. (2021).*XVIII-XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda əhalinin etnik tərkibi* Bakı: "İdeal-Print" MMC, s.126.

Tablo 2'den de anlaşılacağı gibi, Kaçar Devleti'ne götürülen 2217 aile ve sığınan 2628 aile olmak üzere, toplam 4845 aile Karabağ Hanlığı'ndan ayrılmıştır. Abbas Mirze'nin 1812'deki saldırısı sırasında, Cafergulu Ağa'nın onunla birlikte Kaçar Devleti'ne taşınmasıyla nüfusun çoğu da Cafergulu Ağa ile birlikte Karabağ Hanlığı'nı terk etmişti.

Miralay Aseyev'in 1808'de derlediği tablodaki 7.474 aileden, 1812 yılından önce Karabağ Hanlığı'ndan ayrılan 4.845 aile çıkarıldığında, Karabağ'da 2.629 aile kalmıştır. Bu sayılar, Karabağ Hanlığı'nın nüfusunun 1805'ten (10 bin aile) 1812'ye dek 7371 aile azaldığını göstermektedir Hanlığı terk edenlerin Azerbaycan Türkleri olduğunu ve bu dönemde Ermenilerin Karabağ hanlığına dışarıdan göçettirildiğini dikkate alırsak; hanlığın Rusya tarafından işgal edilmesinin, hanlık etnik bileşimi üzerinde büyük etkisinin olduğunu ve Ermenilerin sayısının yapay olarak çoğaldığını rahatça söylemek mümkündür. Ayrıca 1812'de Abbas Mirze'nin saldırısı sırasında, binden fazla aile Şeki Hanlığı'na taşınmıştır (AKAK, 1873: 579).

24 Şimdiki anlamda Tümgeneral, Azerbayan Türkçesiyle General-mayor.
25 Şimdiki Albay, Azerbayan Türkçesiyle Polkovnik.

General Yermolov'un 4 Mart 1817 tarihli bilgisine göre, Karabağ Hanlığı toparlanmaya başlamıştı; bu nedenle Kaçar Devleti'ne kaçan 4.000 aile geri dönmüştü, ama henüz dönmeyen 3.000 aile vardı. Yermolov'un talimatıyla yapılan nüfus sayımına göre, 1817'de Karabağ Hanlığı'na 7872 aile kayıtlıydı (AKAK, 1874: 836).

Birinci Rus-Kaçar Savaşı sırasında Bayezid'den 2, Van'dan 3 ve Hoy'dan 12 Ermeni ailesi Karabağ Hanlığı'na göçettirilmnişti. 1823 genel nüfus saymına göre, Hoy'dan göçettirilen 12 aileden 10'u Karabağ Hanlığı'nın Garalar köyüne yerleştirilmiştir (Описание Карабахской провинции, 1823:28, 72 arka-73, 98 arka-103, 126; Мамедова, 2009: 30-31). Ermenilerin Karabağ topraklarına göçettirilmesi sonraki yıllarda artarak devam ettirilmiştir.

3. KARABAĞ HANLIĞI'NIN 1822'DE RUSYA İMPARATORLUĞU TARAFINDAN ORTADAN KALDIRILMASINDAN 1921 YILINA KADAR, KARABAĞ BÖLGESİNDEKİ GENEL DEMOGRAFİK DURUM

Karabağ Hanlığı, son Karabağ Hanı Mehdigulu Han'ın Kaçar devleti'ne sığınmasından sonra, 1822'de Rus İmparatorluğu tarafından resmen ortadan kaldırıldı (Mustafazade, 2010: 210).Karabağ Hanlığı'nın resmen lağvedilmesinden sonra ise Rus İmparatorluğu, nüfusu vergilendirmek için Karabağ Eyâleti'nin genel nüfus sayımını oluşturdu. 1823 genel nüfus sayımına göre, Karabağ Eyâleti'nde yaşayan 18.769 aileden 13.056'sı Azerbaycan Türkü, 4.528'i Ermenileşmiş Alban ve buraya yerleşen Ermenilerden oluşmakta olup, 1.185 aileninse etnik kökeni belirtilmemiştir. Şuşa şehrinde Azerbaycan Türklerinden 1111 aile, Ermenileştirilmiş Albanlar ve Ermenilerden 421 aile kaydedilmiştir (Описание Карабахской провинции, 1823: 1-225; Məmmədova, 2021: 127-128.).

Karabağ Eyâleti'nde 1826 yılında 4.042 *yerleşik* Tatar/Türk ailesi, 7.836 *elat* (Tereke-me, *konar-göçer/kışın köyde yazın yaylada yaşayanlar*) Tatar/Türk ailesi (toplam 11.878 aile) ve 5.080 Ermenileşmiş Alban ailesi ile Ermeni ailesi yaşıyordu (Кавказский сборник, 1900: 42; Məmmədova, 2021:128).

Şuşa şehri de dahil olmak üzere Karabağ Eyâleti'nin 741 köyündeki 20.546 haneden 13.965'i Azerbaycan Türklerine, 6.491'i Ermenileşmiş Alban ve Ermenilere aitti (ОРВЗ,Ч. IV*,* 1836: 267; Məmmədova, 2021: 128).

1832 yılına ait bilgilere göre, Şuşa kalesinde 2667 Tatar, 2392 Ermenileştirilmiş Alban ve Ermeni, Karabağ Eyâleti'nin köylerinde ve kışlaklarında ise 32379 Tatar, 17413 Ermenileştirilmiş Alban ve Ermeni yaşıyordu (ОРВЗ,Ч. IV*,* 1836: 361, Tablo B; Мамедова, 2009, 31; Məmmədova, 2021: 128).

Tablo 3

XIX yüzyılın başlarında Karabağ Eyâleti'nin etnik bileşimi								
Karabağ Eyâleti	**Azerbaycan Türkleri**		**Ermenileştirilmiş Alban ve Ermeniler**		**Etnik kökeni belirtilmeyen aileler**		**Toplam**	
	Aile	**Kişi**	**Aile**	**Kişi**	**Aile**	**Kişi**	**Aile**	**Kişi**
1823 yılına göre								
Şuşa şehri	1111	------	421	------	------	----	1532	-----
%	72,5	------	27,5	------	------	----	100	-----

Eyâletin mahal ve köylerine göre	11945	------	4107	------	1185	----	16052	-----
%	74,4	------	25,6	------	7,4%	----	100	-----
Eyâlete göre toplam	13056	------	4528	------	1185	----	18769	-----
%	69,6	------	24,1	------	6,3	----	100	-----
1826 yılına göre								
Şuşa şehri de dahil eyâlete göre	11878	------	5080	------	------	----	16958	-----
%	70	------	30	------	------	----	100	-----
1832 yılına göre								
Şuşa Kalesi'nde	------	2667	------	2392	------	----	------	5059
%	------	52,7	------	47,3	------	----	------	
Eyâletin köy ve kışlaklarında	------	32379	------	17413	------	----	------	49792
%	------	65	------	35	------	----	------	-----
Şuşa şehri de dahil eyâletin 741 köyünde	13965	------	6491	------	------	----	20456	-----
%	68,3	------	31,7	------	------	----	100	-----

Kaynak:"Описание Карабахской провинции, составленное в 1823 году по распоряжению главноуправляющего в Грузии Ермолова действительным статским советником Могилевским и полковником Ермоловым 2-м" [Opisaniye Karabahskoy provntsii, sostavlennoye v 1823 godu po rasporyajeniyu glavnoupravlyayuşşego v Gruzii Yermolova deystvitelnım statskim sovetnikom Mogilevskim i polkovnikom Yermolovım 2-m].*Azərbaycan Respublıkası Dövlət Tarix Arxivi (ARDTA*), F.24, Siy. 1, İş 143, v. 1-225; Кавказский сборник [Kavkazskiy sbornik].(1900), T. XXII, Тифлис:s. 42; ОРВЗ [ORVZ]. (1836).Ч. IV, Санкт-Петербург: типография Департамента Внешней Торговли, с. 361, таблица В.; Məmmədova, İ. (2021). *XVIII-XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda əhalinin etnik tərkibi*, Bakı: "İdeal-Print" MMC, s.128-129.

Tablo 3, 1823'te Karabağ Eyâleti'nde Azerbaycan Türklerinin %69,6'sını, Ermenileştirilmiş Alban ve Ermenilerin %24,1'ni, etnik kökenleri belirsiz ailelerin %6,3'ünü, 1826'da Azerbaycan Türklerinin %70'ini, Ermenileştirilmiş Alban ve Ermeniler %30'unu, 1832'de Azerbaycan Türkleri %68,3'nü, Ermenileşmiş Alban ve Ermeniler ise %31.7'yi oluşturduğunu göstermektedir.Tablo 3'te görüldüğü gibi, 1823'e (13056 aile) kıyasla, 1826'da Karabağ Eyâleti'nde yaşayan Azerbaycan Türklerine ait ailelerin (11878 aile) sayısı 1178 aile azalmış, Ermenileşmiş Alban ve Ermeni ailelerin sayısı ise 552 aile artmıştır.1828 Türkmençay Antlaşması'nın 15. maddesine göre, Kaçar Devleti'nden göçettirilenErmenilerin bir kısmı Karabağ'a yerleştirildi (Глинка, 1831: 48, 90-91, 103, 115, 129; АКАК, 1878: 461; Ениколопов, 1954: 130, 139).1823 yılında Karabağ'da Alban ve Ermeni nüfus 4.528 aile iken (Описание Карабахской провинции, 1823: 4-222), Çarlık Rusya'sının *göçürme* politikası sonucunda bu ailelerin sayısı 1832'den 6.491'e yükselmiştir.

Tablo 3'teki hesaplamalardan 1823 yılında Şuşa şehrinde, Azerbaycan Türklerinin %72,5'ini, Ermenileşmiş Alban ve Ermenilerin %27,5'ini oluşturduğu görülmektedir.

Ancak 1832'de Azerbaycan Türklerinin sayısı azalmış, Ermenileşmiş Alban ve Ermeniler göreli olarak artmıştır. Böylece 1832'de Azerbaycan Türkleri 1823'e göre %72,5'ten %52,7'ye düşerken, Ermenileşmiş Alban ve Ermeniler %27,5'ten %47,35'e yükseldi. Aynı karşılaştırmayı Karabağ Eyâleti'nin mahal ve köyleri için de yaparsak, 1823'te Azerbaycan Türkleri %74,4 iken 1826'da sayıları %70'e, 1832'de ise %65'e düştüğü, Ermenileştirilmiş Alban ve Ermenilerin sayısının %25,6'dan %30'a ve daha sonra %31,7'ye yükseldiği görülmektedir. Bu, Rus İmparatorluğu'nun *göçürme* politikasıyla ilgiliydi. Birinci Rus-Kaçar savaşı öncesinde ve sırasında başlamış olan Ermenilerin Azerbaycan topraklarına göçettirilme süreci, 1828 Türkmençay Antlaşması'ndan sonra yoğunlaşmış, bunun sonucunda Ermenileşen Alban ve Ermenilerin sayısı Azerbaycan Türklerine göre yapay olarak artırılmıştır. Buna rağmen Azerbaycan Türkleri sayıca üstünlüğünü korumaktaydı.

1871 yılı verilerine göre Şuşa Kazası'ndaki Tatarların sayısı 62.369 (%53), Ermenilerin sayısı 55.591 (%47) olmakla toplam 117.960 kişi kayıtlı idi. Buradaki yerleşik nüfus sayısı 87.615, terekeme (*konar-göçer*) nüfus sayısı 30.345 idi. Yerleşik nüfusun yaklaşık 32.000'i Tatar, geri kalanı Ermeni, terekeme (*konar-göçer)* nüfusun tamamı Tatar'dı.Nikitin'e göre Şuşa Kazası'nın yerel nüfusu Tatarlardı ve Ermeniler Şuşa kazasına sadece XVII Yüzyılın sonunda gelerek yerleşmişlerdi (Очерк города Шуши и Шушинского уезда, 1873: 26-27).

Sonraki yıllarda Ermenilerin, Karabağ topraklarına göçettirilmeleri devam etmiş ve Karabağ'ın bazı bölgelerindeki Ermenilerin sayısı yapay olarak artırılmıştır. Bu Rusya İmparatorluk Coğrafya Kurumu Kafkas Departmanı İşleri yöneticisi E. Kondratenko tarafından 1886'de derlenmiş "Yelizavetpol Guberniyası'nın[26], kaza, polis bölgeleri ve köylerinin sınırlarını belirten haritası"na dayanarak, tarafımızdan hazırlanan aşağıdakı tablodan da görünmektedir (Карта Елисаветпольской губернии, РГВИА, ф. 414, оп. 1, д. 307: 6; Memmedova, 2012: 93):

[26] Yelizavetpol (Eski Gence) Sancağı

Tablo 4

1886 Yılında Yelizavetpol Guberniyası'nın Köy ve Şehir Nüfusu													
Kazalara göre köy nüfusu	**Uyruklar ve sayıları (kişi olarak)**												
	Tatar	İranlı	Tat	Kürt	Gaputlu	Udin	Kürin	Rus	Alman	Çingene	Yunan	Yahudi	Ermeni[27]
Yelizavetpol	68550	94	---	---	---	---	---	5261	1894	---	---	---	26803
Ereş	37577	---	---	359	1383	---	---	---	---	227	---	---	12278
Cebrayıl	33577	---	---	1452	---	---	---	313	---	---	---	---	11669
Cavanşir	33354	---	---	5527	---	---	---	---	---	---	---	---	16073
Zengezur	37653	---	1585	26824	---	---	---	469	---	---	---	---	57425
Gazah	48633	---	1324	---	---	160	---	1687	---	---	102	---	33118
Nuha	63607	---	---	---	138	7141	4191	---	---	---	---	1744	14297
Şuşa	41292	---	---	---	---	---	---	278	---	---	---	---	57893
Şehir nüfusu													
Yelizavetpol	11139	---	---	---	---	---	---	131	---	---	---	---	8914
Nuha	20972	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	4555
Şuşa	11595	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	15188
Toplam	407949	94	2909	34162	1521	7301	4191	8139	1894	227	102	1744	258213
%	56	0,01	0,4	4,7	0,2	1	0,6	1,1	0,3	0,03	0,01	0,2	35,4

Kaynak:"Карта Елисаветпольской губернии с показанием границ уездов, полицейских участков и сельских общин, составленный под. Ред. Кондратенко" (Karta Yelisavetpolskoy qubernii, s pokazaniem qranits uyezdov, politceyskix uçastkov i selskix obşestv, sostavlennıya Y.Kondratenko). Российский Государственный Военно-Исторический Архив (РГВИА), Ф. 414, ОП. 1, Д. 307, л. 6; Memmedova, İ. (2012), "19.Yüzyılın 80-90'lı Yıllarında Güney Kafkasya'nın Etnografik Haritası (Kars ve Diğer Bölgeler) (Rusya Devlet Askeri – Tarih Arşivinin Belgelerine Dayanarak)", İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi**,** Cilt.1, Sayı 2, s. 93.

[27] Ermenileştirilmiş ve Gregoryenleştirilmiş Albanlar da nüfus sayımında Ermeni olarak gösterilmiştir.

Tablo 4'ten de görüleceği üzere Yelizavetpol guberniyasının Karabağ'a ait olan bölgelerinde – Cebrayıl'da Tatarlar (Azerbaycan Türkleri) ahalinin %71,4'nü (33577 kişi), Kürtler %3,1'ni (1452 kişi), Ruslar %0,7'sini (313 kişi), Ermenileşmiş Albanlar ve Ermeniler ise 24,8'ni (11669 kişi), Cavanşir'de Tatarlar%60,7'sini, Kürtler %10,1'ni, Ermenileşmiş Albanlar ve Ermeniler % 29,2'ni, Zengezur'da[28] Tatarlar %30,4'nü, Tatlar %1,3'nü, Kürtler %21,6'sını, Ruslar %0,4'nü, Ermenileşmiş Albanlar ve Ermeniler %46,3'nü, Şuşanın mahal ve köylerinde Tatarlar%41,5'ni, Ruslar %0,3'nü, Ermenileşmiş Albanlar ve Ermeniler %58,2'sini, Şuşa şehrinde ise Tatarlar %43,3'nü, Ermenileşmiş Albanlar ve Ermeniler ise %56,7'sini oluşturmaktaydı.

Tablo 4'teki verileri Tablo 3'teki veriler ile kıyasladığında Rus İmparatorluğu'nun Ermenileri Karabağ topraklarına göçettirmesinden sonra 1823 yılında Şuşa şehri nüfusunun %72,5'ni oluşturan Tatarların, yani Azerbaycan Türklerinin sayısının1886 yılında azalarak %43,3'e düşdüğü, Ermenileştirilmiş Albanlar ile Ermenilerinise nüfusun %27,5'ni oluşturduğu halde, Ermenilerin sayısı yapay olarak çoğaltılarak %56,7 olarak gösterildiği kanaatına varılır.

Tablo 4'te görüleceği üzere Karabağ'a dahil olan bölgeler uyruklarına göre hesablandığında, Tatarların nüfusun %45'ni, Kürtlerin %9,6'nı, Rusların%0,3'nü, Ermenileşmiş Alban ve Ermenilerin ise %45'ni oluşturduğu açıkça belli oluyor. Bu da Ermenilerin sayısının yapay olarak çoğaltılarak neredeyse Azerbaycan Türklerinin sayısıyla eşitleştirildiğini göstermektedir.Şöyle ki, 1823 yılında Karabağ Eyaleti'nin mahal ve köylerinde Tatarların nüfusun %74,4'nü oluşturmasına rağmen, tablo 4'te yer alan 1886 yılı verilerine göre bu sayı azaltılarak %45'e düşürülmüş, Ermeniler ise yapay olarak çoğaltılarak %25,6'dan %45'e[29] yükseltilerek neredeyse Azerbaycan Türkleriyle aynı orana ulaştırılmıştır. Bundan başka önceden burada yaşamayan Ruslar ise nüfusun %0,3'nü oluşturmuştur. Etnik bileşimine göre değil, dini yapısına göre hesablandığında, Müslümanlar nüfusun %55'ni, Hıristıyanlar ise %45'ni oluşturmaktadır. Bu da Ermenilerin, Rus İmparatorluğu tarafından Karabağ'a göçettirilmesinden sonra bile Müslüman ahalinin çoğunluk oluşturduğunun bir göstergesidir.

1886'da Genel olarak Yelizavetpol Guberniyası üzere ise Tatarlar %56, Ermenileşmiş Alban ve Ermeniler %35,4, diger milletler ise %8,6 olmuştur.

Yelizavetpol guberniyasının 28 Ocak1897 Yılı nüfus sayımına göre (ПерваяВсеобщая перепись населения Российской империи 1897 г., 1904: 2-3)guberniyanın Karabağ'a dahil olan bölgelerinde kayda geçen 415721 kişiden 235304'dünü Tatarlar, yani Azerbaycan Türkleri, 172872'sini Ermeniler, 2866'sını Kürtler, 87'sini Kürinler, 2'sini Udinler, 361'ini Ruslar, 57'sini Almanlar, 922'sini diğer halklar oluşturmuştur. Aşağıdaki tabloda 28 Ocak 1897 nüfus sayımına göre Yelizavetpol (eski Gence) Guberniyası'nın Karabağ'a ait olan nüfusun sayısı ve etnik bileşimi yer almıştır:

---

[28] Zengezur'un AHC (Azerbaycan Halk Cumhuriyeti) döneminde Karabağ Genel-Gubernatorluğu'na (Valiliği'ne) dahil olduğu ve Zengilan, Laçın ve Gubadlı'nın bir kısmını kapsadığı dikkate alınarak bölge Karabağ'a dahil edilmiştir.

[29] Buraya Ermenileştirilmiş Albanlar da dahildir.

Tablo 5

28 Ocak 1897 nüfus sayımına göre Yelizavetpol Guberniyası'nın Karabağ'a ait olan nüfusun sayısı ve etnik bileşimi									
Kazalara göre	**Konuştukları dile göre (kişi olarak)**								
	Tatar	Ermeni[30]	Kürt	Kürin	Udin	Rus	Alman	Diğerleri	Toplam
Cebrayıl	49189	15746	398	---	---	893	26	108	66360
%	74,12	23,73	0,6	---	---	1,35	0,04	0,16	100
Cavanşir	52041	19551	571	79	---	208	5	264	72719
%	71,56	26,9	0,78	0,1	---	0,29	0,01	0,36	100
Zengezur	71206	63622	1807	7	---	1006	9	214	137871
%	51,64	46,14	1,31	0,01	---	0,73	0,01	0,16	100
Şuşa	62868	73953	90	1	2	1504	17	336	138771
%	45,3	53,29	0,06	0,001	0,001	1,08	0,01	0,24	100
Toplam	235304	172872	2866	87	2	3611	57	922	415721
%	56,6	41,6	0,7	0,02	0,001	0,9	0,01	0,2	100

Kaynak: ПерваяВсеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.под редакцией Н. А. Тройницкого, [*Pervaya Vseobşaya perepis naseleniya Rossiyskoy imperii 1897*. pod redaktsiey N.A. Troynitskogo](1904). Елисаветпольская губерния. [4], XII, Санкт-Петербург: издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел., s. 2-3.

Tablo 5'den göründüğü gibi Yelizavetpol Guberniyası'nın Karabağ'a dahil olan bölgelerindeTatarlar, yani Azerbaycan Türkleri %56,6, Ermeniler %41,6, Kürtler %0,7, Kürinler %0,02, Udinler %0,001, Ruslar %0,9, Almanlar % 0,01, diğer halklar ise %0,2 olmuştur. Cebrayıl (%74,12), Cavanşir (%71,56) ve Zengezur'da (%51,64) Azerbaycan Türkleri çoğunluktaydı. Şuşa kazasında ise Rusya'nın Ermenileri buraya göç ettirmesinin bir sonucu olarak ve ayrıca Ermenilerin sayısı yapay olarak da yükseltilip %53,29'la Azerbaycan Türklerini (%45,3) geride bırakmış olarak verilmiştir. Bu da açıkça Rusların yürüttüğü Karabağ'ın sözde Ermenileştirilmesi politikasını göstermektedir.

Şuşa şehrinde yaşayan toplam 25881 kişiden10778'ini (%41,6) Tatarlar, 14420'sini (%55,7) Ermeniler, 396'sını (%1,5) Ruslar, 12'sini(%0,1) Almanlar, 275'ini (%1,1) ise diğerhalklar oluşturmuştur (Первая Всеобщая перепись населения, 1904: 3).1886 yılının verileri ile 1897 yılının verilerini kıyasladığımızda, Şuşa şehrinde Azerbaycan Türklerinin sayısı %43,3'den %41,6'ya düşmüş, evveller burada hiçbir zaman yaşamayan Kürt, Kürin, Udin, Alman ve diğer halklar da burada kayıta alınmıştır.

Karşılaştırma için 1921 genel nüfus sayımındaki bilgilere de göz atmak gerekir. 1921 genel nüfus sayımına göre Cavanşir kazasında Azerbaycan Türklerinin[31]nüfusun %47,3'ünü, Ermeniler%35,2'sini, Kürtler%17,3'ünü, diğer milletler ise %0,2'sini, Cebrayıl kazasındaAzerbaycan Türkleri%71,4'ünü, Ermenilər %26,7'sini, İran grupu %0,5'ini, Ruslar %0,6'sını, Kürtler %0,8'ini, Şuşa kazasındaAzerbaycan Türkleri %43,8'ini, Ermeniler %55,7'sini, İran grupu %0,4'ünü, Kürtler %0,1'inioluşturmaktaydı (Итоги

[30] Nüfus sayımında Ermenileşmiş ve Gregoryanlaşmış Albanlar da Ermeni olarak gösterilmiştir.

[31] Kaynakta aynen Azerbaycan Türkleri yazmaktadır.

Всеазербайджанской сельскохозяйственной переписи 1921 года, 1923: 4).Şuşa kazasında Azerbaycan Türklerinin sayısının azalmasının nedenlerinden biri de Ermenilerin 1905 ve 1918-1920 yıllarında Azerbaycan Türklerine karşı yaptıkları katliamlardır.Leonard Ramsden Hartill, "İnsanlar Böyledir" eserinde bu katliamları şöyle anlatmaktadır: "Düzen yerine geldiğinde, Şuşa'yı yine gördüm. Kasabanın Tatar mahallesinde enkaz yığınlarından başka bir şey kalmamıştı. Bütün evler yıkılmış ve insanları boğazlanmıştı. Aynı hal Hankendi'ndeki Tatar mahallesinin de başına gelmişti (Hartvill, 1978: 6). Görüldüğü gibi, XX. Yüzyılın başlarında Karabağ'daki Ermeni saldırı ve katliamlarının sonucunda, hatta bölgenin Türk nüfusuna yapılan soykırımdan sonra bile, Azerbaycan Türkleri Cavanşir ve Cebrayıl kazalarında aşikar olarak çoğunluktaydı, sadece Şuşa bölgesinde Ermeniler, artık Azerbaycan Türklerine oranla cuzi bir üstünlüğe ulaşmışlardı. Buna rağmen genel olarak, Azerbaycan Türkleri her yerde yine de çoğunluk oluşturuyordu.

SONUÇ

Karabağ, coğrafî konumu ve stratejik önemi açısından her zaman komşu devletlerin ilgi odağı olmuştur.Karabağ, Rus İmparatorluğu için de özel bir öneme sahipti.Bunu Kafkasya'daki Rus birliklerinin komutanı Sisianov'un, 22 Mayıs 1805 tarihli 19 No'lu raporunda, coğrafî konumu nedeniyle Karabağ'ın hem Azerbaycan'a hem de İran'a açılan kapı olarak kabul edildiğini yazması da kanıtlamaktadır (АКАК, 1868: 703). Bu nedenle Rus İmparatorluğu gerek Karabağ Hanlığı'nın işgali sırasında gerekse işgal sonrasında başta Ermeniler olmak üzere, Hıristiyan nüfusun yerleşimine özel önem vermiştir. Tüm bunlara rağmen И.P. Petruşevski'nin söylediği gibi "Karabağ (Arşak) hiçbir zaman Ermeni kültürüne ait olmamıştır" (Гандзасарский монастырский комплекс, 1990: 23). Çarlık Rusyası'nın, Azerbaycan'daki etno-demografik durumu Ermeniler lehine değiştirme politikası sonucunda, Ermeni aileler Karabağ topraklarına yerleşmeye başlamışlardır.

Araştırmamızın 19. Yüzyılı açıklayan kronolojik çerçevesine uygun olarak kaynakların verileri, aşağıdaki sonuçları çıkarmamızı sağlamıştır:

- 1827 "Gence-Karabağ Eyâleti Mufassal Tahrir Defteri"nde gayrimüslim olarak kayıtlı nüfusun çoğunluğunun Ermeniler değil, Kıpçak ve Alban kökenli Hıristiyanlardan oluştuğu dikkate alındığında, eyâletin Türk nüfusu %80'den fazladır;
- Siyasi olaylar Türkler arasındaki demografik durumu da etkilemiştir. Şöyle ki, Nadir Şah'ın emriyle Cavanşir, Otuziki ve Kebirli'den oluşan Karabağ oymakları, Horasan'ın Serehs diyarına göçürülmüştür;
- Penahali Han'ın nüfus politikasının Karabağ'daki demografik duruma etkisi üç yönde ortaya çıkmıştır; Birincisi, önceleri Karabağ topraklarında yaşayan, ama siyasi nedenlerden dolayı sürgün aşiretlerin geri dönüşü ve maddi durumlarının iyileştirilmesi; ikincisi, siyasi yapınıngüçlendirilmesi ve toprakların genişletilmesi ile bağlantılı olarak, Penahali Han'ın himayesine sığınan aşiretlerin Karabağ Hanlığı'nda yerleştirilmesi ve bunların askeri güç olarak kullanılması; üçüncüsü Bayat kalesinin inşasıyla bağlantılı olarak Erdebil ve Tebriz vilayetlerinden çok sayıda insan ve zanaatkârın kaleye yerleştirilmesi.
- Şuşa kalesinin inşası nedeniyle diğer Azerbaycan hanlıklarının şehir ve köylerinden nüfusun buraya yerleştirilmesine bağlı demografik değişim, bunun sonuçu olarak da XVIII. Yüzyılın sonlarında, Şuşa şehri nüfusunun büyük çoğunluğu Karabağ Hanlığı'nın Demirçihasanlı, Kebirli, Dizag, Cavanşir, Otuziki, İyirmidörd, Haçın ve diğer mahallelerinden

gelenlerden oluşuyordu ve aralarında az sayıda Alban kökenli, ancak artık Gregoryenleşmiş ve Ermenileşmiş nüfus da vardı;

- Karabağ'daki meliklerin nüfusu Alban kökenliydi;
- Karabağ Hanlığı'nda Azerbaycan Türkleri %80'den fazla, Ermeniler ise %20'ye yakındı;
- XIX. Yüzyılın başlarında Rus İmparatorluğu'nun işgal politikası sonucunda, Azerbaycan Türklerinin Karabağ Hanlığı'ndan (1806-1812 yıllarında sadece 4.845 aile) Kaçar Devleti'ne kitlesel göçünün olması; bunun demografik duruma etkisi ve Karabağ Hanlığı nüfusunun azalması;
- Karabağ Hanlığı nüfusunun 1805'ten 1812'ye kadar, 7371 aile azalması ahalinin demografik durumunu önemli ölçüde etkiledi;
- 1817'den itibaren, Karabağ Hanlığı'ndan ayrılan ailelerin bir kısmı geri dönmüştür;
- XIX. Yüzyılın başlarında Kaçar Devleti ve Osmanlı Devleti'nden göçettirilen Ermenilerin bir kısmının, Karabağ'a (çoğu zaman Azerbaycan Türklerinin evlerine) yerleştirilmesi ve bu sürecin sonraki dönemlerde de devam ettirilmesi, Karabağ'daki etno-demografik durumu etkilemiş ve Ermenilerin sayısında yapay bir artışa neden olsa da Azerbaycan Türkleri yine de çoğunluk oluşturmuşlar;
- Karabağ Hanlığı'nın 1822 yılında Rus İmparatorluğu tarafından ortadan kaldırılmasından sonra, burada nüfus sayımlarına başlanmış ve bu sayımların verilerine göre Karabağ Eyâleti'ndeki demografik durum ve onu etkileyen faktörler ortaya konulmuştur. Rus İmparatorluğu'nun, Karabağ'daki etno-demografik durumu Ermeniler lehine değiştirmesi sonucunda, Azerbaycan Türklerinin say oranı XIX. yüzyılın sonunda aynı yüzyılın başlarına göre azalmıştır. Böylece 1826'da Azerbaycan Türkleri %70'i oluştururken, 1897'de %56,6'ya gerilemiş, Ermenilerin sayısı ise %30'tan %41,6'ya yükselmiştir.Buna rağmen Azerbaycan Türkleri, sadece XIX. Yüzyılın sonunda değil, 1921'de bile sayısal olarak çoğunluk oluşturmuşlardır.

KAYNAKÇA

*Azərbaycan arxeologiyası. (*2008*). Daş dövrü*. Altı cilddə, C.I, Bakı: Şərq-Qərb.

Azerbaycan Tarixi. (1998). II c. Bakı: Elm.

Axundov, N. (1989). *Qarabağ salnamələri*. Bakı: Yazıçı.

Bünyadov, Z., Yusifov, Y. (1994). *Azerbaycan tarihi (en qedim zamanlardan XX esredek*), I cild, Bakı: Azerneşr.

Cavanşir, Əhməd bəy. (2006). "Qarabağ xanlığının 1747-1805-xi illərdə siyasi vəziyyətinə dair" *Qarabağnamələr*. I kitab. Bakı: Şərq-Qərb.

Əlizadə, Həsən İfxa. (2006). "Şuşa şəhərinin tarixi". *Qarabağnamələr*, III kitab, Bakı: Şərq-Qərb.

Əlizadə, R., Nəciyev, E. (2020). "Qarabağın Alban-Qıpçaq tarixinə dair". *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 7, Sayı 4, s. 2578-2593.

Qaradaği, Həsənəli. "Qarabağ vilayətinin qədim və cədid keyfiyyət və övzaları...". *Qarabağnamələr*, III kitab, Bakı: Şərq-Qərb.

Qarabaği, Mirzə Camal Cavanşir. (2006). "Qarabağ tarixi". *Qarabağnamələr*. I kitab. Bakı: Şərq-Qərb.

Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri. (2000). Ön söz, tərcümə və qeydlərin müəllifi H. Məmmədov. Bakı: Şuşa.

Hacıyeva, Z. (2007). *Qarabağ xanlığı: sosial-iqtisadi münasibətlər və* dövlə*t quruluşu*, Bakı: Təhsil.

Hartvill, L.R. (1978). İnsanlar Böyledir. Çeviri Kerim Cengiz Kevenk, Ankara: Baylan matbaası.

Hüseynov, Y. (2007). "*Qarabağnamələr" Azərbaycan tarixini öyrənmək üçün mənbə kimi*. Bakı: Elm.

İsmayılov, Q. (1981). *Quruçay və* Köndə*lənçay vadisində qədim mədəniyyət izləri.* Bakı: Elm.
Kalankatuklu, Moisey. (1993). *Albaniya tarixi.* Tərcümə Z.M.Bünyadov. Bakı: Elm.
Qarabağ: Suallar və Faktlar. (2005), Bakı: Qismət.
Qarabaği, Mirze Camal Cavanşir. (1959). *Qarabağ tarihi*. Bakı: Azərbaycan SSR EA.
Qarabaği, Mirzə Yusif. (2006). "Tarixi-safi". *Qarabağnamələr*. II kitab. Bakı: Şərq-Qərb.
Qeybullayev, Q. (1994). *Azerbaycan türklerinin teşekkül tarihinden*. Bakı: Azerneşr.
Kırzıoğlu, F. (1992). *Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar: İlk-Kıpçaklar (M. Ö. VIII-M.S. VI. yy.) ve Son-Kıpçaklar (1118, 1195) ile Ortodoks-Kıpçak Atabekler Hükûmeti (1267-1578) Ahıska/Çıldır Eyâleti Tarihi'nden*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
Mahmudov, Y. (2005). *Azərbaycan: qısa dövlətçilik tarixi*. Bakı: Təhsil.
Mahmudov, Y. (2019). *Gerçek Tarih ve "Büyük Ermenistan" İddiası***.** Türkçeye çeviren ve yayına hazırlayan İrade Memmedova. Bakü: "Turhan" NPB.
Mahmudov, Y., Mustafayev, C., (2012). Şuşa –P*ənahabad*, Bakı: Təhsil.
Mahmudov, Y., Şükürov K. (2005),*Qarabağ: real tarix, faktlar, sənədlər*, Bakı: Təhsil.
Memmedova, İ. (2012), "19.Yüzyılın 80-90'lı Yıllarında Güney Kafkasya'nın Etnografik Haritası (Kars ve Diğer Bölgeler) (Rusya Devlet Askeri – Tarih Arşivinin Belgelerine Dayanarak)", İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi**,** Cilt.1, Sayı 2, s. 87-99.
Məmmədov, N. (2010). *Azərbaycan SSR Dağlıq Qarabağ bölgəsinin şəhər və rayonlarının tarixi. (XX əsrin 20-90-cı illəri),* Bakı: Təhsil.
Məmmədova, İ. (2021). *XVIII-XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda əhalinin etnik tərkibi*. Bakı: "İde-al-Print" MMC.
Mirzə Adıgözəl bəy. (2006) "Qarabağnamə". *Qarabağnamələr*. I kitab. Bakı: Şərq-Qərb.
Mirzə Camal oğlu, Rzaqulu bəy. (2006). "Pənah xan və İbrahim xanın Qarabağda hakimiyyətləri və o zamanın hadisələri". *Qarabağnamələr*. II kitab, Bakı: Şərq-Qərb.
Mustafazadə, T. (2010), *Qarabağ xanlığı*. Bakı: Sabah.
Tarixi Azərbaycan Dövlətləri. (2012). Bakı:Heydər Əliyev İrsini Araşdırma Mərkəzinin nəşri.
TC Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Tapu-Tahrir Defterleri (TTD): No.903, Gence Eyâletinin Kanunnamesi ve Gence, Berdi, Ersiber, Lori Livaları Nahiyeleri Kurasının Nüfus ve Hasilatını Havi Mufassal Tahrir Defteri, v. 1-640.
Yüzbaşov, R. (1969) "Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin toponimikası". *Azərbaycan SSR EA Xəbərləri*, *Yer haqqında elmlər seriyası*, Sayı 2, s. 86-92.
Акты, собранные Кавказской археографической комиссией (АКАК)[Aktı, Sobrannıye Kavkazskoy Arheografiçeskoy Komissiey (AKAK)]**.** (1868). Под ред. Ад. Берже. Т. II. Док. 1436, Тифлис: Тип. Главного Управления Наместника Кавказского.
АКАК. **(**1873). Т. V**.**Док. 696, Тифлис:Тип. Главного Управления Наместника Кавказского.
АКАК**. (**1874). Т.VI. Ч I.Док**.** 1265, Тифлис:Тип. Главного Управления Наместника Кавказского.
АКАК, (1878). Т. VII. Док. 411, Тифлис: Тип. Главного Управления Наместника Кавказского.
Бакыханов, А. (1991). Гюлистан-и Ирам [*Gyulistani-İram*]. Редакция, комментарии, примечания и указатели академика З.М.Буниятова, Баку: Элм.
Бурнашев, С. (1793). Описание областей Адребижанских в Персии и их политического состояния. [Opisaniye oblastey Adrebijanskih v Persii i ih politiçeskogo sostoyaniya]. Курск:в типографии Курскаго приказа общественнаго призрения.
Величко, В. (1990). Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы [Kavkaz. Russkoye Delo i Mejduplemennıye voprosı], Баку, Элм. 1990.
Гаджиева, З. (2008). Гарабагское ханство: социально-экономическое отношения и государственное устройство [Garabagskoye hanstvo: sotsialno-ekonomiçeskoye otnoşeniya i gosudarstvennoye ustroysto], Баку: Тахсил.
Гандзасарский монастырский комплекс" [Gandzasarskiy monastırskıy kompleks], История Азербайджана по документам и публикациям. (1990). Под редакцией академика З. М. Буниятова, Баку: Элм.
Глинка, С. (1831). Описание переселения армян Адербиджанских в переделы России. [*Opisaniye pereseleniye armyan Aderbidjanskih v peredelı Rossii]*. Москва: в типографии Лазаревых Института Восточных Языков.

Ениколопов, И. (1954). Грибоедов и Восток [Griboyedov i Vostok].Ереван: Айпетрат.
Итоги Всеазербайджанской сельскохозяйственной переписи 1921 года, [İtogi Vseazerbaydjanskoy selskohozyaystvennoy perepisi 1921 goda](1923), Баку: Азербайдж. центр. стат. упр-ние (АзЦСУ).
Кавказский сборник [Kafkazskiy sbornik], (1900). Т. XXII, Тифлис.
"Карта Елисаветпольской губернии с показанием границ уездов, полицейских участков и сельских общин, составленный под. ред. Кондратенко" ("Karta Yelisavetpolskoy qubernii, s pokazaniem qranits uyezdov, politceyskix uçastkov i selskix obşestv, sostavlennıya Y.Kondratenko").Российский Государственный Военно-Исторический Архив (РГВИА), Ф. 414, Оп. 1, Д. 307.
Мамедова, И. (2009). "Влияние переселенческой политики Российской империи на этноконфессиональную ситуацию Азербайджана в начале XIX века" ["Vliyaniye Pereselençeskoy Politiki Possiyskoy İmperii Na Etnokonfessionalnuyu Situatsiyu Azerbaydjana v Naçale XIX Veka"]. Вопросы гуманитарных наук. № 6 (44). Москва: с. 29-36.
Махмудов, Я. (2005). Азербайджан: краткая история государственности [Azerbaydjan: kratkaya istoriya gosudarstvennosti]. Баку: Тахсил, с.16-17.
Обозрение российских владений за Кавказом, в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях (ОРВЗ) [*Obozreniye Possiyskih Vladeniy za Kavkazom, v statistiçeskom, etnografiçeskom, topografiçeskom i finansovom otnoşeniyah (ORVZ)]. (*1836). Ч. IV, Санкт-Петербург: типография Департамента Внешней Торговли.
"Описание Карабахской провинции, составленное в 1823 году по распоряжению главноуправляющего в Грузии Ермолова действительным статским советником Могилевским и полковником Ермоловым 2-м" ["Opisaniye Karabahskoy provintsii, sostavlennoye v 1823 godu po rasporyajeniyu glavnoupravlyayuşşego v Gruzii Yermolova deystvitelnım statskim sovetnikom Mogilevskim i polkovnikom Yermolovım 2-m"].*Azərbayan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi(ARDTA),* f.24, siy.1, iş 143, v. 1-225.
Очерк города Шуши и Шушинского уезда, составил К. Никитин, [*Oçerk goroda Şuşi i Şuşinskogo uyezda*, sostavil K. Nikitin]. (1873). Елисаветполь: в типографии Фёдорова и Тарумова.
ПерваяВсеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.под редакцией Н. А. Тройницкого, [*Pervaya Vseobşaya perepis naseleniya Rossiyskoy imperii 1897*. pod redaktsiey N.A. Troynitskogo](1904). Елисаветпольская губерния. [4], XII, Санкт-Петербург: издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел.
Полное собрание публицистических сочинений В.Л. Величко [Polnoye Sobraniye publitsistiçeskih soçineniy V.L.Veliçko], (1904). Т. 1, Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы, с портретом-гелиогравюрой автора, издание М.Д.Муретовой, Санкт-Петербург: типография Артели Печатного Дела.

STRUCTURED ABSTRACT

Irada MAMMADOVA[*]

DEMOGRAPHIC ANALYSIS OF KARABAKH

Local population of Karabakh, a part of Azerbaijan, being one of the oldest settlements in the world, was undoubtedly made up of Azerbaijani Turks. The information provided by the sources gives us reason to say that during the dynasties that existed in Azerbaijan at different times, the Turkish population prevailed in Karabakh. Since information about the population of Karabakh during the reign of these dynasties is given in various chapters of the book, in this chapter, the demographic situation of the Karabakh region in the 18th-19th centuries was investigated using the method of comparative analysis based on statistical data.

During the Ottoman-Safavi wars, when the Shiite and Sunni Turkish population left the territories that became the battlefield of military operations, uninhabited villages were formed in the uyezds and districts of Karabakh, and some Turkish villages (Sarigala, Turk, Agsu, Dashbulag, Qirkhbulag, Qoturbulag, Chavush, Giziluzen etc.) were recorded as inhabited by non-Muslims.

According to the detailed book of Ganja-Karabakh province, 10.858 people out of 18.858 taxpayers registered in Ganja-Karabakh province in 1727, were Turks, 7.559 were local Christians of Albanian origin and Armenians who had moved here at different times and 441 were Kurds. It appears that in the towns of Barda and Khilkhina, Danqi, Bayat, Arasbar, Shuturbasan and Beyuk Kurekbasan in the Ganja-Karabakh province lived only Azerbaijani Turks, and no one lived in the city of Ganja. Only 441 taxpayer Kurds were registered among the elats and communities belonging to Karabakh, Azerbaijani Turks constituted 95.5% of the population in Barda, 93.7% in Arasbar and 78.2% in Chulander, and 70.3% of the population in sanjaks and elats.

57.6% of the population living in Ganja-Karabakh province was Azerbaijani Turks, 40.1% - Christians of Albanian origin, Christian Kipchaks and Armenians who had moved to the province at different times, and 2.3% were Kurds. If taken into account that the inhabitants of the abandoned villages of Ganja-Karabakh province were Azerbaijani Turks, then we can say that the number of Azerbaijani Turks in the province before the Ottoman occupation was much more than after the Ottoman occupation.

As a result of the migration of the Muslim population of Ganja-Karabakh province to other places, and the remaining of Christian population in their places, it is observed decrease in the number of Turkish population. In total, 49.2% of the Turkish population remained in Dizag district, 13.1% - in Khachin-Signag district, 9.7% - in Verende-Signag district, 41.6% - in Ganjabasan district, 37.1% - in Esrik district, 36.9% - in Akhinci district and there was not a single Muslim (Turk) left in Gulistan, Talish and Qaragaya districts.

According to the detailed book of 1727, the part of the Ganja-Karabakh province, which would belong to the territory of the Karabakh Khanate in the future, included 20 districts and 6 elats, and 9581 taxpayers lived here. 435 inhabited villages, 361 empty villages, 105 mazraas and 9 summer and winter pastures were registered in the part of Ganja-Karabakh

[*] Assoc. Prof. Institute of History of Azerbaijan National Academy of Sciences, Baku, Azerbaijan, irade.mammadli@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-2273-5732.

province that falls on the territory of Karabakh. Out of 435 inhabited villages, 254 were Muslim, 168 - non-Muslim, and 13 were inhabited by Muslims and non-Muslims. In the town of Barda, consisting of 6 quarters, only Muslim Azerbaijani Turks lived, and 482 taxpayers were registered here. Kurds lived in Qarachorlu, consisting of 400 families, and in the territory of Pusyan, which consisted of two oymaqs. The non-Muslim population settled mainly in five districts - Talish (Gulistan), Khachin, Chilabord, Verend and Dizag. Out of 9.581 taxpayers registered in Karabakh, 6.089 were Muslims, and 3.492 were non-Muslims.

One of the khanates existing in the territory of Azerbaijan in the 18th century being of military and strategic importance was the Karabakh khanate. At the end of the 18th century, the vast majority of the population living in the city of Shusha consisted of people coming from Demirchihasanli, Kebirli, Dizag, Javanshir, Otuziki, Iyirmidord, Khachin and other districts of the Karabakh Khanate. During this period, more than 2.000 families lived in the city; among them were dwellers of Albanian origin, who moved and settled here, but became Gregorian and Armenianized under the influence of the Armenian Church. In the Karabakh Khanate, Azerbaijani Turks were more than 80%, and Armenians were close to 20%.

At the beginning of the 19th century, as a result of the occupation policy of the Russian Empire, Azerbaijani Turks began to leave the khanate. During the first Russian-Qajar war, the population of Karabakh fled to the Qajar state on a mass scale. Thus, during the first Russian-Qajar war, only from the Karabakh Khanate 4845 families moved to the other side of Araz River.

When the Karabakh Khanate came under the protection of Russia in 1805, 10.000 families were registered in the khanate, and 7.474 families were registered in the table compiled by Colonel Aseyev and submitted to Count Gudovich in 1808. In the period covering from 1805 to 1808, the population of Karabakh Khanate decreased by 2526 families.

During the first Russian-Qajar war (1804-1813), 4.845 Muslim Turkish families left the Karabakh Khanate for the Qajar state. 2 Armenian families from Bayazid, 3 Armenian families from Van, and 12 Armenian families from Khoy were moved and settled in Karabakh. During the campaign of Abbas Mirza in 1812, more than a thousand families from Karabakh moved to the Sheki Khanate. Nevertheless, in the report of General Yermolov dated March 4, 1817, it was stated that the Karabakh Khanate had already begun to recover, and that is why 4.000 families who fled to the Qajar state had already returned, but 3.000 families had not returned yet.

In 1823, in Karabakh, Tatars, i.e. Azerbaijani Turks made up 69.6%, Armenianized Albanians and Armenians - 24 %, families of unspecified ethnicity - 6.3%, and in the city of Shusha 1111 families of Azerbaijani Turks, 421 families of Armenianized Albanians and Armenians was registered. In 1826, Azerbaijani Turks made up 70% of Karabakh, while Armenianized Albanians and Armenians made up 30%, and in 1832, Azerbaijani Turks made up 68.3%, while Armenianized Albanians and Armenians made up 31.7%. Compared to 1823, in 1826 the number of Azerbaijani Turk families living in Karabakh province decreased by 1178 families, while the number of Armenian families increased by 552 families.

According to the 15th clause of the Turkmenchay Treaty, a part of the Armenians moved from the Gajar state was settled in Karabakh. If the number of Albanian and Armenian population in Karabakh was 4.528 families in 1823, as a result of the resettlement policy of Tsarist Russia in 1832, the number of these families increased to 6.491. Since the move

of Armenians to the lands of Karabakh was continued later, in 1886, 45% of the population of Karabakh was Azerbaijani Turks, 9.6% were Kurds, 0.3% was Russians, and 45% were Armenianized Albanians and Armenians. According to the population census of 1897, in the territories of Elizavetpol guberniya that included in Karabakh, Azerbaijani Turks made up 56.6%, Armenians - 41.6%, Kurds - 0.7%, Kurins - 0.02%, Udins - 0.001%, Russians - 0.9%, Germans 0.01%, and other nations - 0.2%.

It should also be noted that Hikitin Tatars, that is, Azerbaijani Turks, were the indigenous population of the Shusha uyezd, while Armenians came to the area at the end of the 17th century.

In the studied period, despite the fact that the Russian Empire relocated Christians to the lands of Karabakh, the Muslim population of Karabakh prevailed.

Even according to the population data of 1921, Azerbaijani Turks evidently prevailed in Javanshir and Jabrail uyezds, Armenians slightly outnumbered Azerbaijani Turks only in Shusha district. Nevertheless, even after the genocide committed against the Turkish population of the region as a result of the Armenian-Turkish conflict in Karabakh at the beginning of the 20th century, Azerbaijani Turks still outnumbered in Karabakh.

3.BÖLÜM

KARABAĞ SORUNUNUN YAŞANAN MALİ SONUÇLARI

Alper KARAVARDAR[*]

ÖZET

Karabağ sorunu, bölgesel bir itilaf olarak, önemli ekonomik sonuçları olan bir meseledir. Türkiye ve Azerbaycan açısından önemli bir tarihsel sorun durumundaki Karabağ'ın ekonomik bir analizi, politika yapıcılara farklı bir perspektif kazandıracaktır. Bu çalışmada Karabağ sorununun ekonomik boyutu tarihsel bir açıdan değerlendirilmiştir. Sorunun eko-politik açısından genel bir değerlendirmesi, farklı çözüm senaryolarının tartışılması bakımından katma değer yaratıcı bir çabadır. Politik ekonomi disiplini, uluslararası ekonomik aktörlerin konuya bakış açısını yansıtır. Bu nedenle çatışma yönetim yaklaşımı olarak ekonomik analizler pragmatik incelemelerdir. Karabağ sorunu henüz tam anlamıyla çözümlenmiş bir mesele değildir. Her ne kadar 2020 savaşı Azerbaycan açısından önemli kazanımlar getirmiş olsa da sorun önemini korumaya devam etmektedir. Enerji jeopolitiği, Trans Kafkasya tarihinin belirleyici unsurudur. Azerbaycan'ın iktisaden, büyük ölçüde petrol ve doğalgaza dayanan ekonomik yapısı, yapısal bir ekonomik problem arz etmektedir. Azerbaycan'ın askeri bir çözüme zorlanması, Azerbaycan'ın sanayi, eğitim, sağlık, altyapı gibi sahalara ayırması gereken mali imkânlarını savunmaya ayırmak zorunda bırakmaktadır. Karabağ'ın işgalinin sosyo-ekonomik maliyetleri de göz önüne alındığında, bu sorunun Azerbaycan'ın büyümesi önünde önemli bir engel olduğu söylenebilir. Karabağ sorunu jeopolitik bir risk olarak hem Ermenistan hem de Azerbaycan ekonomilerini olumsuz etkilemektedir. Muhtemel bir barışçıl çözüm, Ermenistan açısından Azerbaycan'a kıyasen çok daha fazla getiriye sahiptir. Kafkasya'nın bölgesel ekonomisini, enerji güvenliği ile yakından ilintilidir.Türkiye'nin Azerbaycan'a verdiği destek Ermenistan ekonomisi üzerinde önemli bir tahrifata neden olmuştur. Çalışmada bölgenin ekonomik analizi, Sovyetler Birliği öncesi dönem, Sovyetler Birliği'nin dağılması sonrası dönem ve 2020 savaşı olmak üzere üç kısımda ele alınmıştır. Çalışmada Karabağ sorununa taraf olan bölgesel ve uluslararası aktörlerin bakış açıları tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ekonomik Çıkarlar, Politik Ekonomi, İktidarın Ekonomik Kullanımı, Karabağ Sorununun Ekonomik Boyutu, Bölgesel Güçler.

FINANCIAL CONSEQUENCES OF THE KARABAKH CONFLICT

ABSTRACT

The Karabakh problem, as a regional alliance, is an issue with significant economic implications. Turkey and Azerbaijan Karabakh in case of an economic analysis of an important historical problem will bring a different perspective to policy makers. In this study, the economic dimension of the Karabakh conflict is evaluated from a historical perspective.

[*] Doç. Dr., Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, alper.karavardar@giresun.edu.tr

A general evaluation of the problem in terms of eco-politics is a value-added effort in terms of discussing different solution scenarios. The political economy discipline reflects the perspective of international economic actors on the subject. Therefore, economic analyzes as a conflict management approach are pragmatic studies. The Karabakh problem is not yet a fully resolved issue. Although the 2020 war has brought significant gains for Azerbaijan, the problem continues to be important. Energy geopolitics is the defining element of the Trans Caucasus history. The economic structure of Azerbaijan, which is largely based on oil and natural gas, poses a structural economic problem. Forcing Azerbaijan to a military solution obliges Azerbaijan to allocate its financial opportunities, which it needs to allocate to fields such as industry, education, health and infrastructure, to defense. Considering the socio-economic costs of the occupation of Nagorno-Karabakh, it can be said that this problem is an important obstacle to the growth of Azerbaijan. The Karabakh conflict, as a geopolitical risk, negatively affects the economies of both Armenia and Azerbaijan. A possible peaceful solution has a much higher yield for Armenia than Azerbaijan. The regional economy of the Caucasus is closely related to energy security. Turkey's support for Azerbaijan has been a major cause of tampering on the Armenian economy. In the study, the economic analysis of the region has been discussed in three parts: the period before the Soviet Union, the period after the dissolution of the Soviet Union and the 2020 war. In this study, the perspectives of regional and international actors who are a party to the Karabakh conflict have been discussed.

Key words: Economic interests, Political economy, Economical use of power, Economic dimension of the Karabakh conflict, Regional powers.

GİRİŞ

Ülkeler arasındaki ihtilafların içerdikleri ekonomik boyutların doğru bir biçimde anlaşılması, politika yapıcılar açısından bakıldığında, yeni stratejilerin oluşturulması bakımından önemli analizlerdir. Uluslararası ilişkiler açısından sorunun ortaya çıkmasına neden olan etmenler dışında sorunun çözülememesine neden olan etmenleri de içine alan bir kavrayışın geliştirilmesi bir zarurettir. Bir problem ile karşı karşıya kalan karar vericiler için, bir durum hakkında alınması gereken önlemlerin ne olduğunun belirlenmesi, durumun tüm boyutlarının tam olarak anlaşılabilmesine bağlıdır. Bir sonuca ulaşmayan gayretler ilerleme temin etmez. Çatışma ve barış seçeneklerinin taraflar için meydana getirdiği ekonomik maliyet ve faydaların nicel bir değerlendirmesi hem mevcut statükoyu hem de uyuşmazlığın çözümüne yönelik senaryoları somut bir hale getirir. Uyuşmazlığa taraf olan ülkelerin içinde bulundukları ekonomik pozisyonlar çatışma önleyici aksiyomların kapsamını genişletir. Hükümetlerin etkinlik sahaları, ekonomik imkân ve kabiliyetleriyle orantılıdır. Modern manada uluslararası ilişkiler, çıkarlar üzerinden tanımlanmakta olup çıkarlar ise ekonomik menfaatler olarak belirgin hale gelmektedir. Her ne kadar yaşanan veya tarihte vuku bulan birçok uluslararası anlaşmazlık din, etnisite gibi sosyo-kültürel ve tarihi argümanlarla açıklanmaya çalışılsa da esasen çatışmaların temel kaynağı paylaşım mücadelesidir. İktisadi bir bakış açısından uluslararası ilişkiler, ekonomik menfaatlerin şekillendirdiği bir saha olup esasen bir refah paylaşımı problemidir. Siyasete yön veren bir argüman olarak ticari ve mali ilişkiler ağının devlet yönetimi üzerindeki etkisi, günümüzde neo liberalizm ile küresel etkinlik sahasını genişletmiştir.

Ekonomik iktidarın siyasi iktidar üzerindeki etkisi tarih boyunca her zaman var olmakla birlikte çoğunlukla küçük görülmüş, çok da önemli olmayan bir faktör olarak değerlendirilmiştir. Kapitalizmin, siyaset ve politik faaliyetler üzerindeki gücü anlaşılmadan gerek bölgesel, gerekse de küresel çatışmaların anlaşılabilmesi mümkün değildir. 1970'lerde ABD'deki *"paranın satın alabileceği en iyi hükümet"* söylemi bunun pratikteki tezahürü durumundadır. Küresel finans kapitalin uluslar üzerindeki finansal çıkarları ihmal edilerek uluslararası ihtilafların ne anlaşılabilmesi ne de çözülebilmesi mümkün değildir. Uluslararası ilişkilerin ekonomi politiği, uluslararası etkileşim içinde bulunan ekonomik süreçlerin politik temellerini inceleyerek küresel bir faktör olarak, sosyo-ekonomik baskı gruplarının dış politika üzerindeki etkinliği sorgulamaktadır. Uluslararası ilişkiler, siyaset bilimi ve sosyolojinin kesişim kümesi olarak politik ekonomi disiplini, birer küreselleşme dinamiği olarak uluslararası ticaret ve uluslararası finansın, güvenlik ve hegemonya kavramları ile bağlantılı olarak ele alınmasını gerektirmektedir. İster benzeştirici isterse de farklılaştırıcı küreselleşme tezahürleri dikkate alınsın günümüz dünyasında karşılıklı ekonomik bağlılığın ön plana çıktığı açıktır. Dayatmacı küreselleşme perspektifinden finansın ve ticaretin küreselleşmesi temel prensiptir. Uluslararası para ve finans sisteminin para-güç dengesi üzerindeki etkinliği küresel bir sorun olarak değerlendirilmelidir. Nitelikli ekonomik krizler son kırk yıllık süreçte gelişmekte olan ülke ekonomilerde toplumsal çatışmaların kapsamını genişletmiştir. Uluslararası ilişkileri biçimlendiren bir dinamik olarak ekonomi politiği olgusunun siyasal sistemin karar verme süreci üzerindeki etkisi, sistemik gücün öneminin artması ile görülmektedir. Karşılıklı bağımlılık asimetrik niteliği dikkate alındığında sistematik gücünü arttıran ulusların taraf oldukları mevcut itilafları kendi lehlerine çevirme ihtimallerini arttıracakları açıktır. Bu bağlamda 30 yıldır sürmekte olan Karabağ sorunu-

nun ekonomik boyutunun detaylarıyla ele alınması muhtemel çözüm senaryolarının geliştirilmesi bakımından katma değer yaratıcı bir değerlendirmedir. Askeri güç kullanımı gibi sonuçları ve etkinlik derecesi belirsiz, tartışmalı güç kullanımına kıyasen yumuşak güç unsuru olarak ekonominin kullanımı maliyet etkin bir çözüm yoludur. Uluslararası sistemin, ekonomik güçler dengesi olarak, bölgesel bazlı bir değerlendirmesi, devlet ağırlıklı doğu kapitalizmin hâkim aktörleri ile şirket bazlı batı kapitalizminin aktörlerinin hareketlerini öngörülebilir kılar. Karabağ sorunun çözümü, bu aktörlerin pozisyonlarının doğru anlaşılmasını gerektirmektedir.

1.SOVYETLER BİRLİĞİ ÖNCESİ VE SOVYETLER BİRLİĞİ DÖNEMİNDEKİ EKONOMİK PERSPEKTİF

Sovyetler Birliğinin 1991 yılında dağılması sonucunda ortaya çıkan istikrarsızlık, Trans Kafkasya'da (Kopeček, 2010) yaklaşık 4.400 km^2'lik bir alanı kapsayan Karabağ bölgesini (Stegen ve Kusznir, 2015) ciddi bir ekonomik ve politik uyuşmazlık konusu haline getirmiştir. Sovyetler Birliği'nde (SSCB),Aralık 1979'da başlayan Afganistan'ın işgali sonrasında doruk noktasına ulaşan mali ve siyasi sıkıntılar karşısında, son devlet başkanı ve Komünist Partisi Genel Sekreteri Mihail Gorbaçov, Ocak 1987'de ortaya koyduğu *"Glasnost-Açıklık"*, Kasım 1987'de ortaya koyduğu *"Perestroika-Yeniden Yapılanma"* olarak ifade edilen reformları hayata geçirmiştir. Söz konusu reform hareketlerinin temel amacına bakıldığında ekonomik yönetimin idari yönetimden ayrılması suretiyle, ekonomik büyümedeki yavaşlamanın durdurulması olduğu görülmektedir. SSCB'de Gorbaçov'un liderliği aldığı Mart 1985 ile istifa ettiği Aralık 1991 arasında her ne kadar ekonomik yapının radikal değişimlerle yeniden oluşturulması sağlanmaya çalışılsa da başarılı olamamış ve SSCB'yi oluşturan 15 Cumhuriyet'ten ikisi olan Azerbaycan ve Ermenistan üzerinde önemli sosyo-ekonomik etkiler yaratmıştır.1822 yılında Çarlık Rusya'sının Karabağ Hanlığı'nı işgal etmesi (Yıldırım ve Özönder, 1991:3-4) ve Rusya'nın galibiyeti sonuçlanan 1826-1828 Rus-İran savaşı sonrasında imzalanan Türkmençay antlaşmasını (Çay, 2002: 89-107; Saray, 1996:25) takip eden süreçte Kafkaslarda Ermenilerin yerleştirilmesi bölgenin etnik ve ekonomik yapısını değiştirmiştir.

Rusya'nın 1861'de bir iş rejimi olan serflikten (*toprak derebeylerine bağlı olan ve köleler ile hür köylülere arasında kalan serflerin yiyecek ve giyecek ihtiyaçları karşılığında çalışma sistemi*) ve 1872 yılında bir vergileme usulü olan iltizam sisteminden vazgeçmesi (bir bedel karlığında belirli bir süre ile bir bölgedeki vergi toplama hakkının kişilere devredilmesi) sonrasında, Rusya'nın artan petrol ihtiyacının da etkisiyle, 1870'lerde yabancı petrol şirketlerinin bölgedeki faaliyetleri artmıştır. 1872 yılında petrol üretimi yapılan toprakların yarısının Ermeniler tarafından alındığı buna mukabil Azerbaycan tarafından alınan toprakların ise yüzde beş düzeyinde kaldığı, Bakü'de o dönem faaliyet gösteren büyük ve orta ölçekli 167 şirketin 55'inin Ermenilere ait olduğu (Mahmudov ve Şükürov, 2005: 19-21) borsa komitesi başkanının bir Ermeni petrol endüstrisi yatırımcısı olduğu (Ezizov, 1997:73) hatırlandığında Rusya'da şahsi mülkiyet anlayışına geçiş ve Ermenilerin yerleştirme politikalarının sonuçları daha iyi görülmektedir. 1900'li yılların başına gelindiğinde Bakü guberniyasında çalışan işçilerin yüzde41'den fazlasını Azerbaycan Türkleri oluştururken Ermenilerin oranı yüzde17,7'de (İsmayıl, 1993:254) kalmış olup, Ermeniler ticari hayatta tüccar-işadamı olarak giderek artan bir etkinlik sahası oluşturmuşlardır. Bölgenin

demografik tarihi incelendiğinde, 1823 yılında Çarlık Rusya'sının politikaları ile bölgeye Ermenilerin göç etmelerine (Baguirov, 2012) kadar geçen süreç içinde, nüfus çoğunluğunun Azerbaycan halkı lehine (Hasanov, 2015) bir tablo sunduğu görülmektedir. Petrolün bölge ekonomisi üzerindeki önemi hatırlandığında, politik hayat üzerinde önemli bir belirleyici olduğu görülmektedir.

1905 Rus Devrimi, Bakü'de Ermeniler ile Tatarlar arasında şiddetli çatışmalar çıkmasına neden olmuştur (Jackson, 1905: 33). Yaşanan çatışmalar, Transkafkasya demir yolunun muhaliflerin bir hedefi haline getirmiş, 1917 Bolşevik Devriminin önemli aktörlerinden biri olan Stalin'in Hazar petrolleri açısından önemli bir liman olan Batum'da grev ve gösteriler düzenlemesi (Gökçe, 2012: 55) bölgedeki yabancı petrol şirketlerini etkilemiştir. 1900'li yılların başında Bakü Devlet Bankası'nda Ermenilerin ekseriyeti sahip olması, bölgeye girmeye çalışan yabancı petrol şirketlerinin Mantaşev ve Arakelov gibi Ermeni zenginlerine ihtiyaç duymaları, söz konusu petrol kaynaklı Ermenilerin Hınçak, Taşnaksutyun gibi partileri parasal açıdan desteklemeleri, Azerbaycan'ın yanı sıra Gürcistan'dan da arazi alarak buralara Ermenileri yerleştirmeleri (Nedjefov, 1993: 36; Leeuw, 2000: 89; Vernadsky, 2009: 303) ekonominin demografik hareketler üzerindeki derin etkisini ortaya koyması bakımından önemlidir. Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı'nın Kafkas cephesi ile Çanakkale muharebeleri neticesinde Hazar petrollerinin batıya ulaştırılamaması, petrol sektöründeki çalışanların savaşa gitmesi nedeniyle nitelik işgücü talebinin artması, bu talebin İran'dan Bakü'ye göç hareketlerine sebep olması (İsmayılov ve İbrahimov, 1991: 158) bölge ekonomisi derinden etkilemiştir. Almanya'nın savaş için ihtiyaç duyduğu petrolün büyük çoğunluğunun Romanya'dan almakla birlikte bunun yeterli olmaması nedeniyle Hazar petrollerine olan artan ilgisi, benzer şekilde İngiltere'nin İran üzerinden bölgeye ulaşma gayretleri savaş sırasında Kafkasya'yı önde gelen bir paylaşım kavgası sorunu haline getirmiştir. Almanya'nın Gürcistan limanlarını kontrol altına alması, Stalin ve Lenin ile anlaşmaya çalışarak Osmanlı'nın bölgedeki askeri etkinliğini düşürmeye yönelik hamleleri (Mir Yakub, 1928:8-9) Osmanlı ordusunun Bakü'ye girmesi ile neticesiz hale gelmiştir. Alman generali Ludendorf ve İngiliz başbakanı Curzon Bakü petrolleri üzerindeki bu hâkimiyet kavgasının Birinci Dünya Savaşı'nın kaderini tayin eden faktörlerden biri olduğuna işaret etmeleri, petrolün dolayısıyla ekonominin etkilerini anlayabilmek bakımından önemlidir (Ludendorff, 1923: 347; New York Times, 5 Mart 1918). Benzer şekilde, 1917 Rus devrimleri sonrasında, Mayıs 1918'de kurulan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin 1920 yılında Bakü'nün işgali ile sonlanmasının, esas sebebinin, bölgedeki petrol yataklarının kontrolünü ele geçirmek olduğu Lenin'in ve onun önemli adamlarından biri olan Zinoev'in beyanlarında (Nesibli, 2000: 16; Taşağıl 2004: 35) açık bir şekilde görülmektedir. Rus devrimi sonrasında kurulan Trans Kafkasya Federasyonu'nun üç cumhuriyetinden (Bunlara Dağıstan'ın da ilave edilmesi mümkündür) ikisini oluşturan Mayıs 1918'de Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti ile Demokratik Ermeni Cumhuriyetlerinin kurulması sonrasında artan Ermenistan-Azerbaycan çatışmaları neticesinde Osmanlı'nın Eylül 1918'de Bakü'ye girmiş, bölgede özellikle Gürcistan'da Osmanlı-Alman nüfuzu artmıştır.

Almanya her ne kadar bölgenin petrol ve tahıl gibi unsurlardan oluşan ekonomik kapasitesine ihtiyaç duymasına ve bölgenin İngilizler için hayati öneme sahip Hindistan için önemli bir tehdit oluşturmasına rağmen Mart 1918 tarihinde imzalanan Brest-Litovsk barışı sonrasında Bolşeviklerin tepkisini çekmemek için Kafkasların Osmanlı tarafından işgaline

sıcak bakmamıştır. Almanya, Sovyet Rusya Bolşevik hükümeti ile Ağustos 1918'de yaptığı gizli anlaşmada, sabit bir petrol alımı koşulu ile bölge petrollerinin Ruslara ait olduğunu kabul etmiştir (Yüksel, 2008: 449-461). Almanya'nın Gürcistan'ın bağımsızlığını desteklemesi buna mukabil Osmanlı'nın buna şiddetle çıkması Alman-Osmanlı ittifakını ciddi manada bozmuştur. Ekim 1918'te imzalanan Mondros mütarekesi kapsamında Osmanlı'nın Kafkas'ları boşaltması sonrası bölge İngiliz kontrolüne geçmiş (İşyar, 2004: 334), Sovyetlerin işgaline kadar ki dönemde İngilizler, Azerbaycan hükümeti üzerinde ağır bir baskı yaratmışlardır. İngilizlerin bölgeye girişi aslen Şubat 1918'de İngiliz General Lionel Dusterville komutasındaki askerlerin Enzeli limanına girişi ile gerçekleşmiştir (Şahbazlı, 2002: 58). Bolşevik devriminin yarattığı iç kargaşa, İran'ın İngiliz himayesine muhtaç oluşu ve Ermenilerin Fransızlarla olan yakın münasebetleri, İngiltere'nin işgaline neden olmuştur. İngiltere Mondros anlaşması sonrasında yaklaşık bir yıllık bir süreç zarfında Kafkasya'nın önemli merkezlerini işgal ve kontrol etmekle beraber bölgede kalıcı olmamıştır. İngiliz ordusu içinde yer alan Kanadalı ve Avusturalyalı askerlerin geri çekilmesi sonrasında İrlanda'da yaşanan ayrılıkçı hareketlere karşı İngiltere'nin asker temininde sıkıntı yaşaması, İngiltere'nin Musul-Kerkük petrolleri üzerindeki öncelikli hedefleri, bölgenin Ruslar için önemi ve İngilizlerin Ruslarla bir çatışmaya girmek istememesi, Fransızlara karşılık Rusların hâkimiyetini çıkarlarına daha uygun olarak değerlendirmesi, Turancı hareket tehdidi, İngiltere'nin bölgede kalmasının yaratacağı maliyetin yüksek olacağı düşüncesi ile (Çağlayan, 1998) İngiltere bölgeden çekilmiştir. İngiltere bölgede kaldığı zaman zarfında 30 milyon put (1 put yaklaşık 16 kg'dır) petrol temin etmiştir (Ezizov, 1997: 169)

. Şubat 1920'de İngiltere'nin baskılarıyla Amerika dışındaki İtilaf devletleri Azerbaycan ve Gürcistan'ın bağımsızlığını tanırken İngiltere'nin aslında Azerbaycan petrolleri meselesini finansal açıdan zor durumda olan ve kredi bulmak mecburiyetinde bulunan Bolşeviklerle masa başında bir anlaşma ile halletmek istediği görülmektedir. Nisan 1922'de gerçekleşen Cenevre Konferansı ve Haziran 1922'de gerçekleşen Lahey Konferansı Amerikan ve İngiliz petrol şirketleri arasında meydana gelen Bakü petrolleri imtiyaz rekabeti bunun somut sonucu olarak düşünülmelidir. Söz konusu konferanslar sonucunda, Avrupa piyasalarında petrol satma imtiyazının Amerikan ve İngiliz petrol şirketlerine devri karşılığında Sovyet Rusya ihtiyacı olan finansal desteği bulabilmiştir. İngiltere'nin yerini Ruslar, işgal etmek suretiyle Nisan 1920'de Azerbaycan milli hükümetine son vererek hızlı bir biçimde doldurmuşlardır (Şükürov ve Qafarov, 2010: 3). Ruslar ancak 1926'da tanınan imtiyazları geri alabilmişlerdir (Karadağ, 1991: 178-218).

Enerji jeopolitiği, Trans Kafkasya tarihinin belirleyici unsurudur. Bu değerlendirme tarihteki birçok hadise ile teyit edilebilir. SSCB'nin kurulduğu ilk yıllarda, Rusya'da üretilen petrolün yüzde 83,1'ini Bakü petrollerinin oluşturduğu (Şahverdıyev, 2001), Bakü'nün Sovyet devrimi için adeta bir kale niteliği taşıdığı (İbrahimov, 1970) hatırlandığında bölgenin kaderinin belirlenmesinde ekonominin ne denli önemli bir unsur olduğu açık bir biçimde görülmektedir. Bakü petrollerinin önemi ikinci dünya savaşının başlaması ile bir kez daha ortaya çıkmıştır. 1942 yılında Ukrayna'da Vınnıtsa'da Alman genelkurmayı ile Kafkasya'nın işgalini tartışan Hitler'in *"Bakü petrollerini alamazsak savaşı kaybederiz"* ifadesi Bakü petrollerinin Nazi Almanya'sı ve SSCB açısından kilit öneme haiz bir faktör olduğuna işaret etmesi bakımından önemlidir (*Hitler o tarihte çekilen bir film kaydında kendisine uzatılan Hazar Denizi haritası görüntüsü verilmiş bir pastadan Bakü'yü temsil eden*

büyük bir parçayı alırken görülmektedir) (“ww2turkiye,” 2018). Hitler Karadeniz üzerinden hareket ederek Stalingrad’a saldırması Hazar havzasının enerji kaynaklarının SSCB açısından ne denli hayati bir mesele olduğunu göstermektedir.

İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde Sovyetler’in petrol üretim merkezleri Bakü’nün kuzeyine Volga ve Ural dağları arasındaki alana kaydırılmıştır (Mustafayev, 2013: 64). İkinci Dünya Savaşı’nda Bakü petrolleri Sovyetlerin petrol üretiminin yüzde 75’ini teşkil etmiştir (Asadov, 2009: 94). SSCB’nin İkinci Dünya Savaşında yaşadığı hadiselerin savaş sonrasında da etkilerini görülebilmektedir. Ruslar Türkiye’nin Bakü petrollerine olası bir savaş durumunda hızlı bir biçimde müdahale edebileceklerini ve bölgede yaşayan Müslüman ve Türk Azerbaycan Sovyet işgali öncesi dönemdeki bağımsız bir Azerbaycan devleti kurma isteklerinin tekerrür etmesinden çekinmiştir. Savaşın bitmesi sonrasında Aralık 1947’de SSCB Bakanlar Şurasının 4083 nolu kararnamesi ile Ermenilerin bölgeye yerleştirilmesi ve Türk nüfusun bölgeden gitmeye zorlanması (Mustafayev 2009: 399-406) söz konusu endişeler dikkate alındığında Stalin’in güvenlik endişelerinin bir sonucu olduğu görülmektedir. Stalin’in 1953 yılında ölümü sonrasında da 1956 yılına kadar devam ettirilen resmi nitelik taşımayan, kayıt dışı göç politikası uygulamalarının 1960’lı yılların başında itibaren Ermenilerin Karabağ ve Nahçıvan üzerinde hak iddiaları sebebiyle bir Türk-Ermeni gerilimi yarattığı ve Ruslar açısından müdahale gerektiren bir iç sorun hale geldiği söylenebilir (Necefoğlu 2004: 523; Qurbanov 2005: 448-454; Lütem, 2007: 265). Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (ASSC) içinde nüfus ekseriyetini Ermenilerin oluşturması nedeniyle özerk, otonom bir vilayet olan Karabağ 70’li ve 80’li yıllarda önemli bir çatışma sahası haline gelmiştir. Birinci Dünya Savaşı sonrasında geçici İngiliz işgali sonrasında 1919 yılında Bakü’ye bağlanan ve Temmuz 1923’te özerk bir bölge olarak tanınan Karabağ’ın (Şahıdov, 2006: 8-9). SSCB döneminde dondurulmuş bir çatışma olduğu SSCB’nin bitişi ile ortaya çıkmıştır. Şubat 1988’de resmi manada Azerbaycan sınırları içinde yer alan ancak nüfusunun büyük çoğunluğu Ermenilerin oluşturduğu (Watch, 1994) Azerbaycan’ın toprakları içinde yüzde 20’lik bir paya sahip bir bölge (aljazeera.com) olan Karabağ Özerk Bölgesinin Azerbaycan’dan ayrılarak Ermenistan’a bağlanmak isteğine yönelik talebini SSCB Yüksek Sovyeti’ne sunması ile söz konusu dondurulmuş çatışma sahası, sıcak çatışma sahası haline gelmiştir. SSCB’nin bu talebe karşı olarak, Kasım 1989’da Karabağ’ın özerk statüsünü kaldırması, müteakiben birkaç gün sonra Aralık 1989’da Ermenistan Parlamentosu’nun bölgenin Ermenistan ile birleştiğini ilan etmesi ile devam eden kriz *de facto* bir sorun haline gelmiştir.

2.SOVYETLER BİRLİĞİ’NİN DAĞILMASI VE DAĞILMA SONRASI DÖNEM EKONOMİK PERSPEKTİF

Sovyetlerin dağılma döneminde Ermenilerin bölgenin Ermenistan’a bağlanması taleplerinin nedenlerinden birinin bölgenin iktisadi bakımdan geri kalmışlığı iddiası olduğu görülmektedir. 1988 yılı verileri dikkate alındığında son on beş yıllık zaman zarfında sanayi malları üretiminin, sermaye yatırımlarının üç kat arttığı, Azerbaycan’ın geneli dikkate alındığında işsizlik oranının iki kat az olduğu, hafif makine sanayi ile gıda mallarının üretiminde artış olduğu dikkate alındığında (Aslan, 1990: 48; Yıldırım ve Özönder, 1991: 29; Şükürov, 1990: 180) aslında Sovyetlerin son yıllarında bölgenin Azerbaycan’ın diğer bölgelerine kıyasen daha iyi bir ekonomik durum arz ettiği söylenebilir. Sovyet yönetimi altında Karabağ

ekonomisi incelendiğinde ekseriyetle tarım sektörüne dayalı bir yapılanma olduğu görülmektedir. Tarım sektörünü, orman ürünlerine dayalı mobilya üretimi, tekstil gibi sektörlerin takip ettiği bu bölgenin Sovyet döneminde hem Azerbaycan'a bağlı bir diğer bölge olan Nahçıvan ve Azerbaycan'ın geri kalan kısmına hem de Ermenistan'a kıyasen daha hızlı bir ekonomik ilerleme kaydetmesi (Nazir, 2002; Mahmudov ve Şükürov, 2005: 36) yaşanan çatışmalar sonrası yerini ekonomik gerilmeye bırakmıştır. Bölgenin demir, krom, altın, civa, perlit, mermer gibi (Babayev, 1995: 120; Məsimli, 2007) yer altı zenginlikleri ve düşük düzeyli hayvancılık faaliyetleri mevcuttur. Karabağ'ın işgali ile Azerbaycan 17 bin metrakarelik verimli tarımsal alanı kaybetmiş olup 22 milyar dolarlık bir ekonomik kayba neden olmuştur. Söz konusu bölgenin işgal öncesinde Azerbaycan tarımsal üretiminin yüzde35-40 civarına tekabül ettiği göz önüne alındığında Azerbaycan'ın tarımsal kapasitesinin sekteye uğradığı söylenebilir (Gurbanov, 2012: 81). Karabağ bölgesinden gelen göçmenlerin ihtiyaç duydukları barınma, konut vb. gereksinimlerin Azerbaycan ekonomisine getirdiği ilave yükler de göz önüne alındığında işgalin sosyo-ekonomik faturasının arttığı görülmektedir. İşgal sonrası dönemde bölgede en hızlı biçimde büyüyen sektörlerin madencilik, turizm, tarım ve bankacılık sektörleri olduğu söz konusu sektörlere yapılan doğrudan yatırımların büyük çoğunluğunun Ermenistan dışındaki Ermeniler tarafından yapıldığı söylenebilir (arka.agm, 2017). 1996 yılında Amerikalı uzmanların yaptığı çalışmalar sonunda hâlihazırda Ermenistan tarafından işgal edilen Karabağ bölgesinde 40 tondan fazla bir altın rezervi tespit edilmiştir. Eylül 1997'de Ermenistan Ticaret ve Sanayi Bakanlığı Kanada merkezli bir madencilik şirketi olan First Dynasty Mines-FDM şirketi ile 63,3 milyon dolarlık bir sözleşme imzalamıştır. FDM'nin 1998 yılında yarısı daha sonra 2002 yılında kalan yarısı Ermenistan devlet kuruluşu olan Ararat Gold Recovery Company tarafından alınmış olup (Azımzade, 2019: 53) söz konusu şirket sadece 2003-2006 döneminde 600 milyon dolara tekabül eden 12.5 ton altın çıkarmıştır (Məsimli, 2007).

Ağırlıklı olarak Kelbecer ilçesi Söğütlü altın yatağında faaliyet gösteren FDM'nin genel müdürü J. V. John Lewins 1999 yılında verdiği bir demeçte, aylık 70 kg altın çıkardıklarını bunun Karabağ dışında yer alan Meghradzor sahası ile yıllık 5,5 ila 6 tona çıkarmayı planladıklarını ifade etmiştir (asbarez.com,1999). Bir diğer ifade ile Ermenistan Karabağ bölgesini işgal etmek suretiyle altın üretimini 5 kat arttırmış olup tahminen 2006-2019 döneminde yaklaşık 65 ton altın yani 4,875 milyar dolar kazanmıştır. Azerbaycan Doğal Kaynaklar ve Ekoloji Bakanlığı Karabağ'da altın vb. kıymetli maden üretimi ile ilgilenen otuz kadar işletme olduğunu (Məmmədov ve Məmmədov, 2017: 17) belirtirken, Ermenistan Ekonomi Bakanı Andranik Khachatryan (gagrule.net) bölgeden yüz altmıştan fazla şirketin faaliyet gösterdiğini ifade etmiştir. Orman bakımından zengin olan bölge Azerbaycan'ın toplam orman stokunun dörtte birini oluşturmakta olup, Ermenistan tarafından mobilya, orman ürünleri, yakıt vb. amaçlarla kullanılmaktadır. Azerbaycan tarafından oluşturulan ve Ermenilerin verdiği zararların değerlendirmesinden sorumlu olan çalışma grubunun tahminlerine göre işgal döneminde meydana gelen çevresel zarar 244.4 milyar dolardır (Azımzade, 2019: 55-56). Azımzade (2019: 56) Karabağ anlaşmazlığının Azerbaycan Ekonomisine 50 milyar dolar zarar verdiğini belirtmiştir. Karabağ'ın temsil ettiği ekonomik zenginlik bunlarla da sınırlı değildir. Ermenilerin işgal ettiği bir diğer bölge olan Kelbecer Azerbaycan'ın civa ihtiyacının tamamını karşılamakta olup, Karabağ'daki şifalı sular Azerbaycan'da çıkan şifalı suların yüzde 35'ini oluşturmaktadır (Hesenov, 2002: 22-25).

1975-1996 döneminde Azerbaycan'daki petrol üretiminin incelendiğinde yeterli yatırımların yapılamaması, Hazar denizinin derin sularında petrol arama faaliyetinin pahalı oluşu ve Sovyet'lerin teknolojik yetersizlikleri ile verim kayıpları nedeniyle üretimin 19 milyon tondan 9,1 milyon tona düştüğü ve yeni sahalar açılamadığı görülmektedir (Aras, 2006: 41; Seyidov, 2006: 17; Asadov, 2009: 94). Sovyetlerin dağılmasına müteakiben Ekim 1991'de Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan etmesi ile Bakü petrolleri meselesinin tekrar uluslararası bir gündem başlığı haline gelmiştir. Bakü petrollerinin işletilmesi için Azerbaycan'ın teknik ve mali yeterliliğe sahip olmaması nedeniyle Azerbaycan uluslararası işbirliğine gitmek durumunda kalmıştır. Azerbaycan 1991'de yaşanan Karabağ çatışmalarında Rusların Ermenilere verdiği destek dikkate alındığında, 1993'de Rusya'nın resmi dış politikası haline gelen *"Yakın Çevre"* doktrinin fiilen daha önceden yaşadığından, petrol kartını kullanmak suretiyle bağımsızlığını korumak durumunda kalmıştır. Bir diğer ifade ile Azerbaycan olası Rus askeri ve ekonomik müdahaleleri karşısında petrol şirketleri vasıtasıyla batının desteğini almaya çalışmıştır. Azerbaycan Rusya'nın nüfuz sahasını, Rusların Avrupa üzerindeki politikalarına benzer bir yaklaşımla, petrol ve doğalgaz rezervleri vasıtasıyla Karabağ sorunun çözümünde jeopolitik bir üstünlük sağlayarak, daraltma yoluna gitmiştir.

Haziran 1992'de işbaşına geçen Elçibey hükümetinin Mayıs 1993'de petrol yataklarının işletilmesine ilişkin çalışmalar başlatması her ne kadar Bakü petrollerinin Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) boru hattı ile batıya taşınması suretiyle Azerbaycan üzerindeki Rus etkisi azaltma amacı taşısa da Ekim 1993'te iktidara gelen Aliyev hükümetinin Eylül 1994'te imzaladığı anlaşma (Azerbaycan'ın kendi hissesinden verilmek suretiyle Rus devlet petrol şirketi Lukoil'e yüzde 10'luk pay verilmiştir) aslında Rusya'nın denklem dışında bırakılamadığının bir göstergesidir. *"Asrın Anlaşması"* olarak bilinen sözleşme ile *"Hazar Denizi'nin Azerbaycan Sektöründe yer alan Azeri, Çırak ve Güneşli yataklarında Petrolün Ortak İşlenmesi ve Pay Bölüşümü Hakkında Anlaşma"* 8 ülkeden 13 işletmeyi bir araya getirmiştir. Söz konusu sözleşme, sonraları 19 ülkeden 41 şirketi kapsayan 27 müteakip anlaşma ile genişletilmiştir. Yapılan ilk anlaşma dikkate alındığında en büyük payın ABD'ye ayrıldığı söylenebilir. Beş Amerikan *"Unocal, Amoco, McDermott ve Exxson"* şirketinin yüzde50 yatırım payı bulunmaktadır (azerbaijans.com). Asrın anlaşması üç yıllık müzakerelerin bir neticesi olup anlaşmaya dâhil işletmelerin Karabağ'daki savaşın yayılması, Rus-Azerbaycan ilişkilerinin önemli ölçüde bozulması ve Hazar Denizinin statüsüne ilişkin hukuki rejim konulu herhangi bir anlaşmazlık durumunda sözleşmeyi fesih etme imkanlarının mevcudiyeti (Ferruhov, 1998: 58-59) Karabağ probleminin Bakü petrolleri ile doğrudan ilişkili olduğunun bir kanıtı durumundadır. Haydar Aliyev, Asrın anlaşmasında Azerbaycan'ın aldığı payın az olmakla birlikte Karabağ savaşına son verilmesine önemli bir katkı yaptığına işaret etmesi (Pamuk, 1995:64) bu gerçeğin en somut ifadesidir. Üretim paylaşımı anlaşması olan söz konusu sözleşme Azerbaycan'ın milli petrol stratejisinin temeli durumunda olup 2017 yılındaki bir düzenleme ile 2050 yılına (hurriyet.com, 2019) uzatılmıştır. Azerbaycan'ın petrol dışında 2,6 trilyon m^3 onaylanmış doğalgaz rezervi mevcut olup (sputniknews.com, 2018), 40-45 milyar dolarlık bir yatırım olan, Güney Kafkasya Boru Hattı, Trans Anadolu Doğalgaz Boru Hattı (TANAP) ve Trans-Adriyatik Boru Hattı'ndan (TAP) oluşan Güney Gaz Koridoru ile Azerbaycan ve dolaylı olarak Hazar enerji kaynaklarının Avrupa'ya ulaştırılması hedeflenmiştir (enerji.gov, 2021).

Tablo 1. 1990-2017 Dönemi Azerbaycan Gayri Safi Yurt İçi Hâsıla Verileri

Yıl	**Milyar dolar**	**Yıl**	**Milyar dolar**	**Yıl**	**Milyar dolar**
1990	8.858	2000	5.273	2010	52.903
1991	8.226	2001	5.708	2011	65.952
1992	4.971	2002	6.236	2012	69.684
1993	3.971	2003	7.276	2013	74.164
1994	3.314	2004	8.680	2014	75.244
1995	3.052	2005	13.246	2015	53.074
1996	3.177	2006	20.983	2016	37.868
1997	3.963	2007	33.050	2017	40.748
1998	4.446	2008	48.852	2018	47.113
1999	4.581	2009	44.291	2019	48.048

Kaynak:Dünya Bankası, 2021. https://data.worldbank.org/country/azerbaijan

Güney Gaz Koridorunun mevcut hattı Karabağ sorunun bir neticesi olarak ortaya çıkmıştır. Temmuz 1996'da imzalanan 4,1 milyar dolarlık bir sözleşme olan Şahdeniz Yatağı Anlaşması, İran'ın katıldığı tek anlaşma durumunda olup Azerbaycan yüzde 20'lik payının yarısını bu anlaşma ile İran'a vermiştir. Söz konusu projede ABD'li şirketler ABD hükümetinin engellemeleri nedeniyle yer almamıştır (Aslan, 1997: 75). Şahdeniz Yatağı anlaşmasında Azerbaycan'ın verdiği bu tavizin Hazar denizinin statüsü (Açıklama: Hazar petrollerinin yüzde 80,7'si Azerbaycan ve Kazakistan'a aittir (Soylu, 2000:35) ve Karabağ bölgesinde problem konularında İran'ın Azerbaycan lehine bir tutum izlemesinin teminini hedeflediği söylenebilir. İran Alov, Şark ve Araz petrol yatakları ile ilgili olarak Azerbaycan ile yaşadığı paylaşım tartışmalarında Ermenistan yanında bir pozisyon almak suretiyle Azerbaycan'ı sıkıştırmaya çalışmaktadır (Oğan, 2001:174).

Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Petrol Şirketi'nin (SOCAR) verilerine göre ülkenin kanıtlanmış petrol rezervleri 17,5 milyar varil olup (moment-expo.com, n.d.), 1846-2017 döneminde 2 milyar ton üretim yapıldığı görülmektedir (Atasağun, 2018). Azerbaycan petrolünün taşınması üç hat ile temin edilmektedir. Bunlar; 1 milyon varil günlük taşıma kapasiteli Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) petrol boru hattı, günlük 100 bin varil taşıma kapasiteli Bakü-Novorossik (Kuzey Yolu) petrol boru hattı ve günlük 145 bin varil taşıma kapasiteli Bakü-Supsa (Batı Yolu) petrol boru hattıdır. Petrol ticaretinin yüzde 80'ini BTC ile yapılmaktadır. 2017 verilerine göre Azerbaycan'ın ihracatı 16,5 milyar dolar olup bunun yüzde 90'lık kısmını petrol ve doğalgaz gelirleri oluşturmaktadır (Atasağun, 2018). Karabağ'ın Ermenistan tarafından işgal edildiği 1992-1994 Azerbaycan'ın gayri safi yurt içi hâsılasındaki (GSYİH) düşüş dikkat çekicidir. Benzer şekilde BTC petrol boru hattının hizmete girdiği 2006 yılını takip eden süreçte GSYİH'daki artış, 2015 yılında yaşanan petrol fiyatlarındaki sert düşüş neticesinde GSYİH'daki önemli kayıp yaşanması Azerbaycan ekonomisinin enerji güvenliği ile ilişkisini göstermesi bakımından önemlidir. Azerbaycan'ın iktisadi manada büyük ölçüde petrol ve doğalgaza dayanan ekonomik yapısı, yapısal bir ekonomik problem arz etmektedir. İktisadi literatürde *"Aşırı Sıcak Para-Hollanda Sendromu/Hastalığı"* olarak adlandırılan bu

yapısal problem Azerbaycan'ın Karabağ sorunu karşısında elini zayıflatmaktadır. Bir ülkenin belirli bir iktisadi kaynağa aşırı bağımlılığını temsil eden bu tanımlama, ani zenginleşen bir ekonomide ulusal para biriminin değer kazanmasıyla tüketimin artmasını, üretim faktörlerinin ülkenin diğer üretim sahalarından çekilmesini sonuç olarak başta tarım ve sanayi olmak üzere ülkenin toplam üretim becerilerinde bir gerileme yaşanmasıdır (Gahramanov ve Fan, 2002; Hasanov, 2013; Bacak, 2014; birgunabone.net, n.d.).

Hüseynov (2005: 7-8) Azerbaycan ekonomik değişim sürecinin bu tehlikeye işaret ettiğini belirtirken, Gurbanov (2012: 85-93) Hollanda sendromunda ülkeye özgü şartların dikkate alınması gerektiğini, Azerbaycan'daki sanayisizleştirme olgusunun incelenmesi için yeterince uzun bir zaman serisinin olmadığını, 2005-2008 dönemindeki mali genişlemede borçlanmaya gidilmediğini, petrol sektörünün sermaye yoğun bir niteliğe sahip olduğunu, petrol dışındaki diğer sektörlerde emek istihdamının azalması bağlamında önemli bir değişim gözlemlenmediğini, aslen altyapı yatırımlarının bir sonucu olarak Azerbaycan'da harcama etkisinin söz konusu olduğunu ve Hollanda sendromunun gerçekte gelişmiş ülke ekonomileri için geçerli olduğunu belirtmiştir. Bir ülkede bir enerji kaynağının ve/veya doğal zenginliğin keşfine bağlı olarak, bu durumun imalat sanayinde meydana getirdiği üretim düşüşü (Mızrak, 1999) olarak da tarif edilebilecek Hollanda sendromunun Azerbaycan ekonomisi için ne derece geçerli bir tarif olduğu tartışması bir yana, petrole dayalı bir ekonomi olan Azerbaycan'da ekonomik faaliyetlerin yapısal bir dengesiz görüntüsü verdiği söylenebilir.

Azerbaycan ekonomisinin büyük ölçüde petrole endeksli olmasının etkileri 2015 yılında net bir biçimde görülmüştür. 2015 yılında petrol fiyatlarında yaşanan düşüş sonrasında yüzde 34'lük bir daralma yaşanmış, ekonomik büyüme yüzde1,1'e gerilemiş, milli gelir yüzde 30 azalmış, milli para birimi Manat yüzde 98 oranında ABD doları karşısında değer kaybetmiştir (31.12.2014'te 1$ = 0,7844 iken 31.12.2015'te 1$ = 1,5594) (Karaca, Aydoğdu ve Bozkırlı, 2016: 22-62).

Petrol fiyatlarındaki gerilemeye bağlı olarak ortaya çıkan GSYİH'nın yüzde 4,8'ne tekabül eden cari işlemler açığı, petrol fiyatlarının 2017-2018 döneminde toparlanması ile 2017 yılında GSYİH'nın yüzde 3,5'ne tekabül eden bir fazlaya dönmüştür. 1997 yılında petrol ve petrol ürünlerinden elde edilen gelir Azerbaycan'ın ihracat gelirlerinin yaklaşık yüzde 75'ini teşkil ederken, 2011 yılında petrolün ihracat gelirleri içindeki payının yüzde 90'a çıktığı görülmektedir (Sucayev, 2003: 36-37; Gelb, 2006). 2000 yılında bütçede petrolün oranı yüzde 41,4 iken 2006 yılında bu oran yüzde 58,4'e çıkmıştır (Seyidov, 2006: 94; Rizvangızı ve Hasanov, 2006), Aras, Süleymanov ve Zeynalov (2012: 14) bütçenin yüzde 80'lik bir kısmının petrol ve doğalgaz gelirlerinden oluşmasını Hollanda sendromu riskinin devam ettiğine ilişkin bir gösterge olduğunu belirtmişlerdir. Aras, Süleymanov ve Zeynalov (2012: 14) Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi'nin yaptığı bir değerlendirmeye atıf yaparak petrolün varil fiyatının 35 dolar olması durumunda Azerbaycan'ın 2024 yılına kadar petrolden 104 milyar dolar gelir elde edeceğine işaret etmişlerdir. Haziran 2021 itibariyle Brent tipi petrolün varil fiyatının 70,48 dolar olduğu (trthaber.com, 2021) göz önüne alındığında bu rakamın 208 milyar dolar olarak revize edilebilmesi mümkündür. Petrol fiyatlarına bağlılık karşısında ortaya çıkan bu yüksek gelir duyarlılığının Azerbaycan ekonomisi için kuvvetli gelgitler doğurduğu, Azerbaycan devleti açısından da bir bütçe sarmalı yarattığı açıktır. Azerbaycan'ın 2016 yılında ortaya koyduğu,11 sektörü kapsayan 12 strateji yol haritası ve bunlara sektörlere ilişkin 3 ekonomik kalkınma dönemini belirleyen *"Milli*

Ekonomi ve Ekonominin Esas Sektörleri Üzere Strateji Yol Haritasının Esas İstikametleri" başlıklı Cumhurbaşkanı kararnamesi (Azerbaycan Cumhuriyeti Ulusal Ekonomi Perspektifi İçin Stratejik Yol Haritası, 2016) bu sorunun hükümet tarafından da dikkate alındığının bir göstergesi durumundadır.

3. 2020 KARABAĞ SAVAŞININ EKONOMİK ETKİLERİ

Tarihsel perspektiften bakıldığında Karabağ sorununun temelinin birinci dünya savaşına kadar dayandığı söylenebilir. 1992 yılında yaşanan Hocalı Katliamı sonrasında bölgenin büyük bir kısmını *de facto* olarak işgal eden Ermenistan destekli yönetim, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyinin 1993 tarihli, Karabağ'dan işgal güçlerinin çekilmesi çağrısını içeren dört kararı ile AGİT Minsk grubunun benzer kararını kabul etmemiştir (Birleşmiş Milletler, 2008a; Birleşmiş Milletler, 2008b). Ermenistan'da Paşinyan yönetimi suni gerilimler yaratmak suretiyle içeride yaşanan ekonomik ve siyasi sorunları gündemden düşürmeye çalışmaktadır. Ermenistan, BTC boru hattının Azerbaycan ekonomisine verdiği katkıyı dikkate alarak, 2020'de, hata yönelik saldırılar gerçekleştirmiştir. Saldırının gerçekleştiği yere dikkat edildiğinde, BTC boru hattının dışında Güney Kafkasya Doğalgaz Boru Hattı ile Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu'nun hedef alındığı görülmektedir. Güney Kafkasya doğal gaz boru hattı TANAP'ın başlangıcı durumunda olup Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu ise Azerbaycan'ı Türkiye'ye bağlayan tek kara yolu niteliğindedir (Suyundikov, 2020). ABD'nin, Avrupa'ya sıvılaştırılmış gaz ihraç etmek istemesi nedeniyle Avrupa için önemli bir alternatif olan Azerbaycan doğal gazının kesintiye uğraması için hattın Ermenistan tarafından sabote edilmesini teşvik ettiği yönündeki iddialar dikkat çekicidir (Caner, 2020). Bu bağlamda Tovuz bölgesine yapılan saldırılar Çin'i de ilgilendirmektedir. 2016 yılında Çin Altyapı Yatırım Bankası *"Trans Anadolu Doğalgaz Projesi"* kapsamında Azerbaycan'a 600 milyon dolar kredi vermiş olup 2019 yılında iki ülke arasında imzalanan anlaşmaların 800 milyon doları aştığı görülmektedir. Azerbaycan Çin'in Güney Kafkasya'daki ticaretinin yüzde 40'ını oluşturmaktadır. Çin'in bölgedeki en büyük ticaret partneri durumundaki Azerbaycan'ın *"Yeni İpek Yolu Projesi"* açısından büyük bir stratejik önemi vardır. Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu, Çin mallarının Batı Avrupa'ya teslimat süresini 15 gün kısaltmaktadır (Caner, 2020).Ermenistan'ın yapmış olduğu saldırıların bu bağlamda çok boyutlu etkileşimleri olduğu açıktır. Ermenistan'ın saldırısı dikkatleri Bakü-Tiflis-Ceyhan Boru Hattı (BTC) ile Trans Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı'na (TANAP) çekmiştir. 2018 yılında devreye giren TANAP ile Şah Deniz gaz sahasından, Hazar Denizi'nden gelen doğalgaz Türkiye'ye ulaşmaktadır. Azerbaycan ham petrol üretiminin yüzde 75'ini temsil eden Azeri-Çınarlı-Güneşli (ACG) açısından Ermeni saldırısı ciddi bir tehlike oluşturmuştur (Arslan, 2020). Saldırı öncesinde Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı'nı işleten BTC Co. da ABD'li Chevron'un yüzde 8,9 oranında hissesini Macar kökenli MOL'a devrederek BTC'den çekilmesi, zamanlaması bakımından manidardır (haberturk.com, 2020).

Saldırının petrol ve doğalgaz hatlarına vereceği olası bir hasar, saldırı öncesinde Azerbaycan gazının gelmesi ile Rus gazına bağımlılığı azalan Türkiye'yi de zor bir duruma sokabilecektir. Güney Gaz Koridoru ile Azerbaycan'dan Avrupa'ya doğalgaz sevkiyatının durması, Avrupa'nın Rus bağımlılığın artması anlamına gelmektedir. COVID-19 pandemisi önemli sosyo-ekonomik etkiler yaratarak, Ermenistan ekonomisini ciddi bir biçimde etkilemiştir. Pandemi karşısında kaynaklarını sağlık alanında seferber etme baskısı, Erme-

nistan'ın maliyesini olumsuz etkilemiştir. Pandemi ile mücadele kapsamında hükümet iş dünyası ve tarım sektörü üzerindeki etkiyi azaltmak için 283 milyon Euro'luk (GSYİH'nın yaklaşık yüzde 2'si kadar) bir ekonomik destek paketi duyurmuştur (AB Eylem Belgesi, 2020:3-4). Pandemi ile ekonomisi iyiden iyiye daha da kötüleşen Ermenistan'da Paşinyan hükümetinin ulusal bir sorun olan Karabağ meselesini iç politika malzemesi haline getirdiği söylenebilir. COVID-19 pandemisinin Paşinyan hükümeti tarafından kötü bir biçimde yönetilmesi zaten zorlukla ayakta kalan Ermenistan ekonomisine ağır bir darbe vurmuştur. IMF (2020) sağlık sektörünün desteklenmesi dâhil artan kamu harcamaları nedeniyle mali açığın, GSYİH'nın yüzde 5'i kadar bir düzeyde artmasını beklemektedir (AB Eylem Belgesi, 2020:6). Ekonomik çöküntü ile sosyal çöküntü arasında denge bulmaya çalışan Ermenistan'da sağlık sisteminin koronavirüs salgını ile mücadele edebilecek sağlık kapasitesinin olmaması haziran 2020'de Ermenistan'ı Avrupa bölgesinde en çok vaka görülen on dokuncu ülke konumuna taşımıştır (WHO Covıd-19 Situation Report, 2020:11).

27 Eylül 2020 tarihinde temas hattında yaşanan çatışmalarla başlayan *2020 Karabağ Savaşı'nın* öncesinde yaşanan bu gelişmelerin savaşa önemli bir altyapı sağladığı söylenebilir. Dondurulmuş bir çatışma sahası olan Karabağ meselesinde tarafları etkileyen ekonomik ve sosyal sıkıntılar göz önüne alındığında, 2020 savaşının dikkatleri düşmanlıklara çevirdiği, hükümetler için bir nevi dikkat dağıtıcı olduğu söylenebilir. Petrol ve doğalgaz sektörü Azerbaycan ihracatının yüzde 90'nı ve GSYİH'nın yüzde 40'nı oluşturmaktadır. Koronavirüs nedeniyle petrol fiyatlarındaki düşüş nedeniyle Azerbaycan ekonomisi pandemiden olumsuz etkilenmiştir. Benzer şekilde, Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası'na (EBRD) göre Ermenistan'da, 2018 Kadife Devrimi'nin yarattığı olumsuzlukların da etkisi ile 2020 yılında yüzde 3,5'luk bir küçülme ile karşı karşıyadır. 11 milyonluk Ermenistan ekonomisi, yurtdışındaki Ermenilerin ülkeye yaptıkları nakit akışına bel bağlamış durumdadır. Pandeminin ilk dalgasında Ermenistan'a yurtdışından gelen döviz transferlerinin yüzde 40 oranında düşüş gösterdiği görülmektedir (Martin, 2020). Covid-19 salgını öncesinde yüzde 4'lük büyüme öngörülen Ermenistan ekonomisi bazı Ermeni analistlere göre en az yüzde 10'luk bir küçülme ile revize edilmek zorunda kalmıştır (Palasciano, 2020). Kanıtlanmış herhangi bir petrol ve doğalgaz rezervine sahip olmayan Ermenistan, enerji ihtiyacını Rusya ve İran'dan karşılamaktadır.

70'li yıllarda inşa edilmiş Türkiye sınırı yakınındaki Metsamor nükleer santrali Ermenistan elektrik ihtiyacının yüzde 42,9'nu karşılamakta olup yüzde 24'lük kısım ise Gürcistan üzerinden gelen Rus gazına bağımlı iki termik santralden sağlanmaktadır. Rusya'dan sağlanan doğal gaz Ermenistan'ın enerji tüketiminin yüzde 50'sine tekabül etmektedir. Ermenistan dâhil hiçbir ülke tarafından tanınmayan, işgalci Ermeniler tarafından kurulan, sözde, Hankendi'ndeki işgalci yönetim, yıllar içinde Ermenistan'dan aldığı önemli sübvansiyonlar ve Ermeni diasporasının büyük bağışlarıyla (Ermeni istatistiklerine göre) son on yılda yıllık yüzde 10, 2017 yılında ise yüzde 17'lik büyüme sağlamıştır. Bölgedeki işgalci yönetimin 2019 verilerine göre 710 milyon dolarlık ekonomisi olup bütçenin yarısından fazlası Ermenistan tarafından karşılanmaktadır. Sadece 2019 yılında Erivan'ın, Karabağ bütçesine 120 milyon dolar aktardığı görülmektedir (Martin, 2020). 27 Eylül 2020'de başlayan savaş ile Ermenistan, Karabağ bölgesine yapmış olduğu yüz milyonlarca dolarlık altyapı yatırımını kaybetmiştir. Savaş, Ermenistan'ın Karabağ ekonomisini sarsmıştır. Ermenistan'ın Karabağ ekonomisi önemli ölçüde madenciliğe dayanmaktaydı, halen altın maden ocaklarından vaz-

geçmemişlerdir. Ancak bölgedeki en büyük işveren, en büyük vergi mükellefi olan Ermeni maden işletmecisi Vallex Grup Kachen bakır maden kompleksini kapatmak zorunda kalmıştır (Palasciano, 2020; worddisk.com, n.d). Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki ateşkes anlaşması gereği Azerbaycan'ın geri aldığı Kelbecer bölgesinde yer alan Sotk (Zod) altın madenini kaybetmek istemeyen Ermenistan, son dakikada sınır hattını değiştirmek istemiştir. 1951 yılında keşfedilen 1976 yılından beri faaliyette olan ve 1993 yılından beri Ermenistan tarafından kontrol edilen bu maden, 2007 yılından bu yana Rus GeoProMinig şirketi tarafından işletilmektedir (webcitation.org, 2012). Madenden, 2009 yılında 320.500 ton, 2010 yılında 490.000 ton, 2011 yılında 880.000 ton altın cevheri çıkarılmıştır (Aurum79.ru, n.d.). Karabağ bölgesindeki altın rezervinin 112 tonun üzerinde olduğu tahmin edilmektedir (haber7.com, 2020). Karabağ'ın başlıca ihraç ürünleri mineral ürünler ve değerli taşlar-metaller olup, söz konusu ürünler "Ermenistan'da Üretildi" yazısı ile etiketlenip ihraç edilmektedir. Bahse konu ihracatın üçte biri Rusya'ya gitmektedir (Aris, 2020; Ozinian, 2020). Savaş neticesinde Ermenistan'ın büyük bir ekonomik kayıp verdiği tespit edilmiştir. Öncelikle askeri ekipmanlarının yaklaşık yüzde 40'ını kaybettiği düşünülmektedir (Coffey, 2020). Ermenistan merkez bankasının verilerine göre Ermenistan'ın 2020 yılının ikinci çeyreğindeki dış borcu 12,5 milyar dolardır (tradingeconomics.com, 2020). Savaşın ağır kayıpları karşısında Ermenistan'ın, ileriki yıllarda savunma bütçesini arttırması gerektiği açıktır. Bu durum Ermenistan ekonomisi üzerine çok ağır bir yük getirecektir.

4.OLASI GENİŞ ÇAPLI İKİNCİ BİR ÇATIŞMANIN EKONOMİK ETKİLERİ

Karabağ Kelbecer, Laçın, Kubadlı, Zengilan, Cebrayıl, Fuzuli ve Ağdam olmak üzere 7 rayondan oluşmaktadır. Birinci Karabağ Savaşı sonrasında Azerbaycan Laçın, Kubadlı, Zengilan, Cebrayıl rayonlarının tamamını, Fuzuli'nin yüzde 33'ünü ve Ağdam'ın ise yüzde 77'sini kaybetmişti. Söz konusu rayonların bir kısmı askeri harekât (*Büyük Vatan Muharebesi*) ile kalan kısımları da 10 Kasım 2020'de imzalanan anlaşma ile geri alınmakla beraber, Karabağ'ın tamamı alınamamıştır (Özkan, 2020). Bilindiği gibi, Karabağ Özerk Oblastı olarak anılan bölge, tartışmalı bir sorun olarak halen çözülebilmiş değildir. Bu bölge dondurulmuş bir sorun olarak varlığını halen devam ettirmektedir. Ermenistan'ın tarihî koruyucusu durumundaki Rusya, Ermenistan'ı müzakere masasına oturtmakla beraber, Karabağ'ın tamamının Azerbaycan tarafından alınmasını engellemiştir. Paşinyan yönetiminin son yıllarda Rusya yerine ABD'ye yönelmesi, bölgeyi arka bahçesi olarak gören Rusya tarafından hoş karşılanmamıştır. ABD'deki başkanlık seçimleri nedeniyle ABD'den umduğu desteği alamayan Ermenistan, Rusya tarafından desteklenmeyerek adeta cezalandırılmıştır. Bununla birlikte Rusya'nın söz konusu bölgenin tamamen Azerbaycan'a verilmesini onaylayacağını sanmak inandırıcı gelmemektedir. Rusya çatışmalar sırasında, Ermenistan sınırlarının aşılması durumunda olaya kayıtsız kalmayacaklarını, uluslararası hukuka göre söz konusu 7 rayonun Azerbaycan'a ait olduğunu belirtmiştir (Hacıoğlu, 2020). Rusya'nın, Suriye ve Libya örneğinde olduğu gibi, çatışmaya taraf olarak müdahil olması halinde, Kafkasların daha karmaşık bir hale geleceği açıktır. Putin Ermenistan'daki olası bir yönetim değişikliği sonrasında, yeni yönetimin anlaşmayı kabul etmemesi durumunda bunun Ermenistan açısından bir intihar olacağını belirtmiştir (hurriyet.com, 2020). Yenilgiye rağmen, seçimi Paşinyan'ın kazanmıştır. Rusya'nın, Ermenistan'da Erivan yakınlarında biri kara kuvvetleri (*Gümrü askeri üssü*) ve diğeri hava kuvvetlerine ait (*Erebuni hava alanında*) iki askeri üssü

bulunmaktadır. Söz konusu iki üst, çatışma bölgesinden uzakta, Türkiye-İran sınırına yakın yerlerde bulunmaktadır.

Karabağ bölgesindeki olası, yeni bir geniş çaplı müteakip, askeri sıcak çatışmada güvenlik gerekçesi ile petrol ve doğalgaz akışının kesilmesi durumunda, Hazar denizinin Volga nehri ile Karadeniz ve Baltık denizine geçiş imkânı, Rusya'nın kontrolü altında olduğundan Azerbaycan'ın petrol ve doğalgaz gelirlerine endeksli ekonomisinin büyük bir yara alacağı açıktır. Avro-Atlantik yaklaşım, Karabağ'ın enerji güvenliğini tehdit eden bir faktör olduğu düşüncesi ile sınırlıdır. Bu bağlamda olası bir çatışma durumunda Avro-Atlantik üyesi ülkelerin Azerbaycan'a şiddetli baskı uygulayarak ekonomik ve askeri yaptırımlar dâhil muhtelif araçlarla sıcak çatışmayı süratle bitirmek yönünde çaba harcayacağı düşünülebilir. Batı ittifakı açısından sözde " Karabağ" sorunu, aslında tıpkı Sovyetler döneminde olduğu gibi dondurulmuş bir problem olarak devam ettirilmesi arzulanan bir pozisyondur. Rusların Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan'daki askeri üsleri ve askeri mevcudiyeti, Rusya'nın 90'lı yıllardakine benzer bir tutum takındığının göstergesidir. Rusya ve Ermenistan arasında Kasım 2016'da imzalanan anlaşma kurulacak ortak bir ordunun *"tek strateji ve tek plana göre"* püskürtülmesini amaçladığı, 1999 yılından bu yana Ermenistan'da Rus yapımı S-300 hava savunma sistemlerinin bulunduğu hatırlandığında, Rusya'nın mevcut durumun devamından yana olduğu görülmektedir. Rusların, dünyanın en etkin kısa menzilli taktik balistik füzelerinden biri olarak kabul edilen İskender füzelerini ilk defa yurtdışı bir alıcı olarak Ermenistan'a verdiği, Ermenistan'ın Şubat 2016'da Rusya'dan omuzdan atılan hava savunma füzeleri olan *"İgla-S"* sistemini, Nisan 2017'de ise *"Verba"* sistemini aldığı (ermenihaber.am, 2018) göz önünde tutulduğunda, olası bir Azerbaycan müdahalesinde Azerbaycan hava gücünün etkisiz kılınması suretiyle Azerbaycan'ın ilerlemesinin hızlı bir biçimde durdurulmasının hedeflendiği anlaşılmaktadır.

2020'deki 44 gün süren İkinci Karabağ Savaşı öncesinde, Ermenistan Rusya'dan 4 adet Su-30SM modeli çok yönlü savaş uçağı almıştır (Alemdar, 2020). Her ne kadar bu savaş sırasında Ermenistan'daki S-300 bataryaları yok edilmiş ve Su-30'lar Rusya'nın vermediği füzeler nedeniyle kullanılamamışsa da İskender füzeleri nedeniyle 91 sivil Azerbaycanlı hayatını kaybetmiştir (Abay, 2020). Dron kullanımı ile Azerbaycan, Ermenistan'ın planlarını alt üst etmiştir. Paşinyan savaşta Rus yapımı silah sistemlerinin başarısız olduğunu açıkça belirtmiştir. Ermenistan, yeni bir savaşa hazırlık kapsamında, Fransa'dan da askeri ekipman alma yoluna gidebilir. Böyle bir durumda, Ermenistan üzerindeki Fransız etkisinin artacağı açıktır. 2020 savaşı ile alt üst olan Ermenistan, savunma durumundan saldırı durumuna geçerek savunma harcamalarını arttırma yönünde irade kullanabilir. Ancak artan savunma harcamalarının, Ermenistan'ın dış borçlarını arttırarak Rusya, Fransa, ABD gibi dış güçlere daha fazla bağımlı hale getireceği açıktır.

Karabağ sorunun iki tarafı olan Azerbaycan ve Ermenistan'ın ekonomik profilleri incelendiğinde Azerbaycan ekonomisinin büyük ölçüde petrol ve doğalgaz ürünleri ihracatına dayandığı buna mukabil Ermenistan ekonomisinin esas olarak tarım, turizm ve sanayi sektörlerine dayandığı, dolayısıyla temelde çok farklı ekonomiler olduğu görülmektedir. 2019 yılı verilerine göre Azerbaycan'ın 2019 yılı verileri dikkate alındığında Azerbaycan ekonomik bakımdan Ermenistan'ın neredeyse üç buçuk katı olmakla birlikte (Azerbaycan'ın GSYİH 48,048 milyar dolar Ermenistan'ın GSYİH 13,673 milyar dolar) Azerbaycan nüfusunun göreceli büyüklüğü nedeniyle (2019 yılında Azerbaycan'ın nüfusu 10,024,283, Er-

menistan'ın nüfusu 2,957,731'dir) yaşam standartlarının benzer olduğu (Azerbaycan'da kişi başına düşen milli gelir 4,793 dolar Ermenistan' da kişi başına düşen milli gelir 4,622 dolar) (Dünya Bankası, 2020a; 2020b) söylenebilir. Amerika Ermeni Ulusal Komitesi (ANCA) verilerine göre, Ermenistan'ın Karabağ bölgesini işgali sonrası, Türkiye'nin Nisan 1993'te sınır kapılarını kapatması ile Ermenistan ekonomisi yıllık 570-720 milyon dolarlık bir maliyete katlanmak zorunda kalmıştır. ANCA'ya göre sınır kapılarının açılması durumunda, Ermenistan'a ulaşım masrafları yüzde 30-50 oranında azalacak, ihracat iki kat, gayri safi milli hâsıla (GSMH) yüzde 35 artacak, bunların sonucunda Ermenistan'a toplamda 320,3 ile 395,8 milyon dolar arasında bir fayda sağlayacaktır (Gürcanlı, 2008).

Tablo 2.Azerbaycan ve Ermenistan'ın 2016-2021 Dönemi Yıllık GSYİH Büyümesi (yüzde)

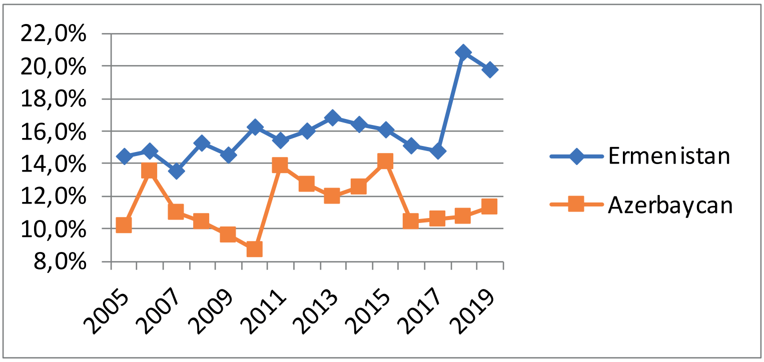
Yıllar	**Azerbaycan**	**Ermenistan**
2016	-3.1	0.2
2017	0.2	7.5
2018	1.5	5.2
2019	2.2	7.6
2020 Tahmini	-2.6	-2.8
2021 Tahmini	2.2	4.9

Kaynak: Dünya Bankası,
https://data.worldbank.org/country/armenia- https://data.worldbank.org/country/azerbaijan

Türkiye, Ermenistan'ı izole ederek Ermenistan'ın ekonomik kalkınmasının sınırlandırmış, Ermenistan üzerindeki ekonomik etkinliğini Karabağ işgalinin sonlandırılması hususunda bir baskı aracı olarak kullanmıştır. Ermenistan 2015 yılında içlerinde Rusya, Kazakistan, Beyaz Rusya'nı yer aldığı, Rusya merkezli bölgesel entegrasyon amaçlı, bir gümrük birliği olan Avrasya Ekonomik Birliğine katılmıştır. Ermenistan'ın, 2017 yılı verilerine göre ihracatı 2 milyar dolar civarında olup (*başlıca ihracat kalemleri yiyecek ürünleri, alkollü içkiler, metal cevherleridir*) ithalatı 4,1 milyar dolardır (*başlıca ithalat kalemleri yakıt, makine ve ekipmanlardır*). Ermenistan'ın en büyük ticaret ortakları Rusya, Avrupa Birliği ve Çin'dir. Gürcistan, Ermenistan'ın ihracatının yüzde 8'ini İran ise Ermenistan'ın ihracatının yüzde 4'ünü temsil etmektedir (Harutyunyan, 2017). Ermenistan daralan ihracatı sebebiyle büyük ticaret açığı vermekte, Ermenistan ekonomisi büyük oranda dışa bağımlı bir ekonomik (önemli bir ihracat kaleminin bakır olması ve turizmin ekonomide yeri nedeniyle) yapı arz etmektedir. Kısıtlı gelirler Ermenistan'ın büyüme yeteneğini sınırlandırmaktadır. Ermenistan'da 2018 yılında bile kamu kesiminin bütçe açığı GSYİH'nın yüzde 1,8'inde (tradingeconomics.com, 2020) kalmış idi; bu rakamın oldukça düşük olduğu söylenebilir. Kırılgan bir bütçeye sahip olan Ermenistan'da işsizlik oranın yüksek olduğu (2018 yılında yüzde 20.4'tür) (arka.agm, 2018) söylenebilir. Ermenistan ekonomisi, Ermeni diasporasının sahip olduğu fonların desteğine muhtaç durumdadır. Karabağ'da yıllarca sürdürülen çatışmaların asimetrik niteliği Azerbaycan'da olduğu gibi, Ermenistan'ın askeri harcamalarını da büyük ölçüde arttırmış, Ermenistan'ın, Karabağ'daki sözde yerel ekonomiye destek vermek zorunda olması, buna mukabil Azerbaycan'ın mültecilere yönelik mali destek vermek durumunda kalması, politik riskin yüksek olması nedeniyle her iki ülkenin uluslararası fi-

nans piyasalarında daha yüksek faizle borçlanmak zorunda kalmaları ekonomilerini derinden etkilemiştir.

Şekil 1.Azerbaycan ve Ermenistan'ın 2005-2019 Dönemi Savunma Harcamalarının Gayrisafi Yurt İçi Hâsılaya Oranları

Kaynak: Stockholm Uluslararası Barış Araştırmaları Enstitüsü
https://www.sipri.org/databases/milex

Saha vd. (2018: 13) 2015-2018 döneminde yaklaşık olarak ortalama GSYİH'nın yüzde 4 (2015'te yüzde 4.2, 2016'da yüzde 4.1, 2017'de yüzde 3.8, 2018'de 4.8 ve 2019'da 4.9'dur) düzeyinde kalan Ermenistan savunma harcamalarının, Karabağ sorununun çözülmesi durumunda yarı yarıya azalacağını bunun sonucunda Ermenistan'ın yıllık 223.5 milyon dolar mali tasarruf temin edeceği tahmin edilmiştir. Ermenistan 2020 yılında askeri harcamalar için yaklaşık 625 milyon dolar tahsisat ayırmış, bilahare bu rakamı 80 milyon dolar daha arttırmıştır (evnreport.com, 2020). Bu veriler ışığında Saha vd.'nin (2018) tahmini revize edildiğinde, 352,5 milyon dolarlık bir tasarruf söz konusudur. Onlara göre daha 2017 yılı verileriyle bile, Karabağ uyuşmazlığın çözümü halinde, Ermenistan'ın sağlayacağı yıllık mali tasarrufların potansiyel tutarı Ermenistan'ın GSYİH'nın yüzde 3 düzeyinde olup Ermenistan böyle bir tasarrufla, eğitim harcamalarını yüzde 125 oranında, kamu yatırımlarını yüzde 160 oranında arttırabilecekti veya bütçe açığını yüzde 0,2 düzeyine çekebilecekti. 2020 yılı Dünya Bankası'nın verilerine göre ise Ermenistan'ın 2020 yılında GSYİH 12,6 milyar dolar olup Ermenistan ekonomisi yüzde 7.6 oranında daralmış, bütçe açığı ise GSYİH'nın yüzde 5,1'e çıkmıştır. Dünya Bankasının tahminlerine göre 2023'e kadar Ermenistan'ın pandemi öncesi üretim seviyelerine dönmesi mümkün görülmemektedir (worldbank.org, 2020).

Aynı dönemde Azerbaycan'ın yıllık savunma harcamaları ortalamasının benzer şekilde GSYİH'nın yüzde 4 (2015'te yüzde 5,5 iken, 2016'da yüzde 3,7 olmuş, 2017'de yüzde 3,8 ve 2018'de 3,8'dir) düzeyinde kalmıştır. Azerbaycan savunma harcamaların da petrol fiyatlarının baskısı altında olduğu görülmektedir. Saha vd. (2018: 18) Ermenistan'a benzer şekilde bir çözüm durumunda Azerbaycan'ın GSYİH'nın yüzde 2 oranında, yani 2017 yılı verileri referans alındığında, yaklaşık 804 milyon dolar tutarında bir mali tasarruf temin edebileceğini ifade etmişlerdir. Saha vd. (2018: 19-20) benzer bir şekilde bir çözüm neticesinde Azerbaycan'ın yıllık tasarruf potansiyelini, Azerbaycan'ın GSYİH'nın yüzde 2,4'ü olarak hesapladıklarını, bunun da 2017 yılı verilerine göre sağlık harcamalarının yüzde 225 oranında ve eğitim harcamalarının neredeyse 3 katı oranında arttırabileceğini belirtmişlerdi.

Elbette Azerbaycan'ın orta ve uzun vadede eğitim gibi sosyal nitelikli harcamalarındaki söz konusu artışın orta ve uzun vadede Azerbaycan'ın nitelikli işgücünü arttırarak ülkedeki başta sanayi, tarım ve turizm olmak üzere diğer sektörlerin ilerlemesine neden olacağı değerlendirilmelidir. Saha vd. (2018: 20), Ermenistan'ın, işgal altında tuttuğu Karabağ'ın finansmanı için her yıl GSYİH'sının yüzde 0,9'unu, Azerbaycan'ın ise buradan kaynaklı mülteciler için her yılı GSYİH'sının yüzde 0,4'ünü ve her iki ülkenin bu sorunun çözülmesi durumunda bunlara ilave olarak savunma harcamalarının azalması neticesinde ayrı ayrı kendi GSYİH'larının yüzde 2'si düzeyinde bir tasarruf kaydedebileceklerine işaret etmişlerdi. Saha vd. (2018: 21-22) iktisadi bir model olan *"çekim modeli-gravity model"* ve *"ticari tamamlayıcılık analizi-trade complementarity analysis"* kullanarak olası bir çözüm durumunda Azerbaycan, Ermenistan ve Türkiye arasındaki mal ticaretinin beklenen etkilerini de değerlendirmişlerdi. 2020'de gerçekleşen ve halen tam bir çözüm getirdiği henüz kabul edilmeyen İkinci Karabağ Savaşı'nın elde edilen sonuçları Azerbaycan, Ermenistan ve Türkiye arasındaki mal ticareti bakımından yeni bir döneme geçileceği görülmektedir. Özellikle Zengezur Koridoru bu konuda umut verici gelişmelere işaret etmektedir.

Dış ticaret akımlarını açıklayıcı Ampirik bir model olan çekim modeli, büyük ekonomik kümeler arasındaki etkileşimin küçük ekonomik kümelere kıyasen daha yüksek olduğu ve aralarında göreceli olarak daha fazla çekim bulunduğu düşüncesine dayalıdır (Bergeijk ve Brakman; 2010: 2). Çekim modelinde, *ekonomik kümeler* ülkeleri, *büyüklük* ülkelerin ulusal gelirlerini ve *uzaklık* kavramı da söz konusu ülkeler arasındaki coğrafi mesafeyi temsil etmektedir (Dinçer, 2014: 3). Basit manada aralarında ticaret olan ülkelerin ekonomik büyüklükleri arttıkça, aralarında gerçekleşen ticaret akımları artarken, söz konusu ülkeler arasındaki coğrafi mesafe arttıkça, gerçekleşen ticaret azalır (Dinçer ve Muratoğlu, 2014: 6). Saha vd. (2018: 21-22), yaptıkları analizde kullanılan yerçekimi model tahminlerinin, ülkelerin ticari emtia kompozisyonlarını dikkate almaması nedeniyle, ticari tamamlayıcılık modeli kullandıklarını belirterek, bu suretle aralarında ticari ilişki olan ülkelerden birinin ihracat sepetinin diğer ülkenin ithalat sepeti ile uyumluluk derecesini dikkate almaya çalıştıklarını belirtmişlerdir. Tamamlayıcılık modeli basit olarak, aralarında ticari ilişki olan ülkeler arasındaki ithalat ve ihracat sepetlerinin uyumluluğunu ele alan bir değerlendirmedir.

Saha vd. (2018: 23-27), kendi araştırmalarında, henüz çözümün uzak olduğu bir dönemde 2016 verilerinden hareketle, Karabağ sorununda bir çözüm olursa sonuçlar Azerbaycan, Ermenistan ve Türkiye'yi nasıl etkileyecektir sorusuna cevap aramışlardır. Saha vd. (2018: 23-27); bir çözümün, maliyetlerin azalması nedeniyle Ermenistan'ın ticaretini yüzde 14 oranında arttıracağını, Ermenistan'ın ihraç kalemlerinin Türkiye ve Azerbaycan bakımından rekabetçi niteliklerinin fazla olması nedeniyle 3 yıllık bir dönemde ihracatının artacağını belirtmişlerdi. Bunun Türkiye açısından anlamı Ermenistan'ın her yıl GSYİH'nın yüzde 7'sine tekabül eden bir tutarın (yıllık 123 milyon dolar) Türkiye'ye ihracat nedeniyle kazanımıdır. Ermenistan'ın Türkiye'ye bu bağlamda alüminyum folyo, deri ürünleri, cam, plastik ürünleri ihracatı yapabilecek demiştir. Saha vd. (2018), buna mukabil Türkiye'nin başta makine ve ekipman, telefon gibi ürünler ihraç edeceğini, söz konusu ihracatın Türkiye'nin yıllık ihracatının yüzde 6'sına tekabül edeceğini (yıllık 207 milyon dolar) belirtmişlerdir. Olası bir çözüm noktasında Ermenistan'ın hâlihazırda ithal ettiği ürünlerde ciddi bir ucuzlama olacağı açıktır.

Saha vd. (2018: 26-28) bir çözüm sonrasında Ermenistan'ın Azerbaycan'a en büyük ihracat kaleminin tütün ürünleri olacağını bunun da Azerbaycan'a yapılacak ihracatın yüz-

de 43'ü düzeyinde gerçekleşeceğini buna mukabil Azerbaycan'ın en büyük ihraç kalemi olan petrol ve petrol ürünlerinin hâlihazırda Rusya'dan uygun fiyatlarla alınması nedeniyle Azerbaycan'dan yapılacak ithalatın toplam mal ithalatının yüzde 0,4 oranında (yaklaşık 13 milyon dolar) kalacağını belirlemişlerdir. Bu bakımdan muhtemel bir barış anlaşması Ermenistan açısından, Azerbaycan'a kıyasla çok daha fazla getiriye sahiptir. Ermenistan'ın taşımacılık rotalarının kapatılması nedeniyle üçüncü ülkeler ile olan ticareti Gürcistan ve İran üzerinden gerçekleşmektedir. Gürcistan üzerinden yapılan ticaret yol güzergâhının kötü oluşu nedeniyle sınırlıdır. Benzer şekilde İran üzerinden yapılan ihracat İran'a uygulanan ambargolar nedeniyle göreceli olarak düşük yoğunluktadır. Bu bakımdan olası bir anlaşma durumunda Ermenistan'ın üçüncü ülke pazarlarına ulaşımı kolaylaşacak, ihracatı ciddi nispette artış gösterecektir. Buna mukabil Saha vd. (2018: 30) sınırların açılmasının Azerbaycan'ın üçüncü ülkelerle olan ticaretinin artmasına neden olmayacağını belirtmişlerdir.

Yaklaşık 30 yıldır yaşanan Karabağ'ın işgali ve Karabağ sorunu, jeopolitik bir risk olarak hem Ermenistan'ı hem de Azerbaycan'ı olumsuz etkilemekte, dahası her iki kurumun uluslararası kredi notlarına olumsuz etki etmektedir. Ülke risk primleri üzerindeki bu olumsuz etki neticesinde her iki ülkedeki faiz oranları yüksek düzeyde seyir etmekte, her iki ülkedeki doğrudan yabancı yatırım tutarları sınırlı kalmaktadır. Saha vd. (2018: 54-55) çözüm sonrasında politik kaynaklı ülke kredi notlarının olumlu yönde düşmesi nedeniyle Ermenistan'ın GSYİH'nın yüzde 3,4 - yüzde 6,0 düzeyinde, Azerbaycan'ın ise GSYİH'nın yüzde 6,0 - yüzde 10,6 düzeyinde yükseleceğini tahmin etmişlerdir.

5. **UKRAYNA-RUSYA SAVAŞININ AZERBAYCAN'IN PETROL EKONOMİSİNE ETKİLERİ**

Ukrayna ve Rusya arasındaki sıcak çatışma durumu 2014 yılında başlamakla beraber 24 Şubat 2022 tarihinde Ukrayna'nın tamamına yayılarak küresel ölçekte önemli ekonomik şok dalgası yaratmıştır. Küresel ölçekte bakıldığında, 2008 finans krizi sonrası dönemde ABD-Çin gerilimi, COVID-19 pandemisi gibi bölgesel ve küresel bazda yaşanan çeşitli sorunlar dikkate alındığında küresel ekonomik sistemin son 14 yıldır devam eden kriz dönemi yaşadığı söylenebilir. Rusya'nın Donbas bölgesinden sonra Ukrayna'nın bütününe yönelik işgale başlaması finansal piyasaları alt üst etmiştir. Önemli bir ekonomik gösterge durumundaki Brent tipi petrolün varil değerinin 2021 yılının sonunda 75 dolar iken bu tutarın 23 Şubat 2022 tarihinde 96 dolara, 7 Mart 2022 tarihinde ise 115 dolara çıktığı ve bu durumun son 8 yılın zirvesi olduğu hatırlandığında, ortaya çıkan finansal şok dalgasının boyutları daha anlaşılır hale gelmektedir.

2021 yılı verilerine bakıldığında ise Rusya'nın Avrupa ülkelerinin toplam doğalgaz tüketiminin yüzde 45'ini tedarik ettiği görülmektedir (https://www.mahfiegilmez. com/2022/03/ukrayna-savasnn-ekonomik-etkileri.html). Bu bağlamda Rusya, petrol ve doğalgazın yanında özellikle otomotiv sanayi üretimi için hayati öneme sahip paladyum, titanyum, alüminyum ve nikelin önemli bir ihracatçısı durumundadır. Rusya otomotiv sektöründe kullanılan nikelin dünya çapında üçüncü ihracatçısıdır. Yine Rusya otomotiv sektöründe kullanılan paladyumun yüzde 40'nı tek başına sağlamaktadır. 23 Mart 2022'de nikelin ton fiyatı 2,326 dolar iken 7 Mart 2023 tarihinde 2,990 dolara çıkmıştır. Benzer şekilde 23 Mart 2022'de paladyum ton fiyatı 22,934 dolar iken 7 Mart 2023 tarihinde 30,064 dolara çıkmıştır (https://www.mahfiegilmez. com/2022/03/ukrayna-savasnn-ekonomik-etkileri. html).

Rusya ve Ukrayna çip üretiminde kullanılan neon ve hekzaflorobütadien gazlarının önemli birer üreticisi durumunda olup, sadece ABD bu iki ülkeden söz konusu gazlardan 8 milyon ton ithal etmiştir (https://www.yesillojistikciler.com/ otomotiv/rusya-ukrayna-savasi-hammadde-krizini-derinlestirecek/19679). Örneğin Alman Otomotiv devi Volkswagen'in Zwickau ve Dresden'deki fabrikalarındaki üretimine ara vermek zorunda kalması (https://www.dunya.com/sektorler/ otomotiv/kriz-masasinda-b-plani-hazirligi-haberi-651054); savaşın otomotiv sektöründe üretim zincirinde yarattığı darboğazların açık bir neticesidir. Savaş nedeniyle yapısal çeliklerin sıcak kaynak şeridi Mart 2022 tarihi öncesinde 1000 Euro'nun altında iken Mart 2023'de 1400 Euro'nun üzerine çıkmıştır (https://www. tucsa.org/tr/haber_detay. aspx?haber=1137). Savaş sadece enerji ve hammadde akışını değil, bunun yanında tarım ticaretini de önemli ölçüde etkilemiştir. Dünya buğday ihracatının ortalama 200 milyon ton olduğu bu rakamın yüzde 30'nun Ukrayna ve Rusya tarafından karşılandığı, aynı şekilde arpa ihracatının yüzde 31'nin, mısır ihracatının yüzde 19'nun bu iki ülke tarafından tedarik edildiği dikkate alınırsa küresel hububat ihracının önemli bir darbe aldığı açıktır. Türk-soylu Cumhuriyetlerden 8 milyon kişinin Rusya'da çalıştığı (https://iramcenter.org/rusya-ukrayna-savasi-ve-guney-kafkasya-jeopolitigine-etkisi/), Rusya'ya uygulanan ekonomik yaptırımları göz önüne alındığında sadece Azerbaycan'ın değil geniş bir satha ve çok boyutlu olarak bu şok dalgasının yayılacağı tartışmasız bir meseledir. Avrupa Birliği'nin Rusya'dan petrol ithalatını yüzde 90 azaltma kararı (https://www.bbc.com/turkce /haberler-dunya-61643593); ve benzeri girişimler Rusya'nın enerji piyasalarından izole edilmesini hedeflemektedir. Bununla birlikte bu gayretlerin önemli sorunlar ortaya çıkaracağı açıktır. Örneğin Rusya petrol ihracatının yüzde 60'ını Avrupa ülkelerine, yüzde 20'sini ise Çin'e yapmaktadır. Avrupa'nın toplam petrol ithalatının yüzde 25'i Rusya'dan yüzde 10'nu Norveç'ten ve yüzde 9'u ise Kazakistan'dan yapılmaktadır (https://kriterdergi.com/dosya-ukrayna-krizi/rusya-yaptirimlari-ve-kuresel-enerji-piyasalarina-yansimalari). Rus petrollerin kısıtlanmasının yaratacağı açığın nasıl ikame edileceği ise netleşmiş bir mesele değildir. ABD'nin bu amaçla Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleri ile görüşerek petrol arzını arttırmaya yönelik gayretleri olduğu bilinmekle beraber, İran'a uygulanan ekonomik yaptırımlar, Venezuela'nın ABD ile yaşadığı gerilim, Libya'daki ve Suriye'deki iç savaşlar, Irak'taki karmaşa ortamı ve OPEC'in bu konuta bir mutabakata varamaması petrol fiyatlarının artmasına neden olmaktadır.

Önemli bir petrol ve doğalgaz üreticisi durumundaki Azerbaycan'ın bu durumdan istifade ederek enerji gelirlerini arttırabileceği ve ekonomik büyümesini arttırabileceği söylenebilir. Bununla birlikte savaşın küresel bir durgunluğa yol açması, savaşın küresel ekonomik sistem üzerindeki enflasyonist baskısı hiç şüphesiz Azerbaycan ekonomisi de olumsuz yönde etkileyecektir. Ukrayna-Rusya savaşı Azerbaycan petrol ve doğalgazı ile İsrail'in Doğu Akdeniz'de çıkardığı doğalgazı Avrupa için daha önemli hale getirmiştir. Bu noktada Azerbaycan, enerji alanında Batının alternatif üretim ülkesi haline gelmiştir. Türkiye'nin ise bir enerji koridoru olma niteliği daha da önem kazanmıştır. "Tek Millet İki Devlet" doktrininin stratejik kullanımı, her iki ülke ekonomisini ve siyasetini, dünya buğday ve doğalgaz krizinde olduğu gibi, tüm dünya için hayati derecede etkili bir aktör olarak öne çıkarmıştır.

SONUÇ

Karabağ'ın Ermeniler tarafından işgal edilmesi ile başlayıp, yaklaşık 30 yıl süren Karabağ sorunu, çok boyutlu uluslararası ekonomik bir problem olarak yer almıştır. Sıcak bir çatışma olarak ele alındığında askeri harcamalar, can kayıpları, altyapı sistemlerine verilen zararlar, çatışma bölgesindeki insanların insani gereksinimleri kısa ve orta vadeli ekonomik kayıplar yaratmıştır. Sıcak bir çatışma ihtimali yıllarca ülkelerin politik risklerini arttırarak, tarafların ekonomik büyüme için kısıtlı kaynaklarını tüketmelerine yol açmıştır. Artan bütçe açıkları ekonomik kırılganları arttırmış, büyüyen borçlanma maliyetleri ekonomik bir türbülans yaratmıştır. Sıcak bir çatışmanın yaratacağı ekonomik tahrifat, elbette yumuşak güç kullanımına kıyasen çok daha büyüktür. Ulusların politik hedeflerine ulaşmalarının yegâne yolu sıcak çatışma değildir. Buna rağmen hiçbir diplomatik girişim Ermenistan üzerinde işe yaramamıştır ve sonunda milli müdafaa konumuna süreklenen Azerbaycan, açılan ateşe karşılık vermiş ve bu sıcak çatışmaya 44 gün boyunca devam etmiştir. Karabağ'ın işgal altındaki bölümünü büyük ölçüde kurtarmıştır. Ancak tam bir sınır anlaşması henüz sağlanmamıştır.

Yukarıdaki değerlendirmelerden de anlaşılacağı üzere 2020 savaşı ile önemli ölçüde çözülen, ancak hâlâ dondurulmuş bir problem yanı da bulunan sözde Dağlık Karabağ meselesinin, yeniden sıcak bir çatışma veya üçüncü bir savaş ile çözülmeye çalışılmasının, pratikte yaratacağı olumsuz ekonomik sonuçlar reddedilemez; bu hem Azerbaycan hem de Ermenistan açısından geniş boyutla ve derin niteliktedir. Buna mukabil uyuşmazlıkların çatışmasız çözümünün, özellikle Ermenistan açısından önemli avantajlar yaratacağı görülmektedir. Bu nedenle Türk dış politika yapıcıları açısından bu durumun, Ermeni halkına basın, sosyal medya, halkla ilişkiler vb. muhtelif yollarla anlatılarak, özellikle Ermeni diasporasının etkisiz hale getirilmesi için, uluslararası boyutta ciddi çalışmalar yapılmak durumundadır. Ayrıca Ermenistan yönetimini, müzakere masasına oturtacak bir diplomatik atağın da en maliyeti az ve etkili çözüm olacağı değerlendirilmelidir. Sıcak çatışmaların hem kısa vadede hem de uzun vadede birçok ekonomik kayıp yarattığı açıktır.

Karabağ konusunda, bundan sonraki süreçte Azerbaycan ile Türkiye'nin arzu ettiği bir sonucun elde edilebilmesi için, iki ülkenin Ermenistan üzerinde müşterek bir iktisadi baskı politikası uygulaması gündeme geçmiştir. Bu yaklaşım bugüne kadar prensip olarak Türkiye ve Azerbaycan tarafından dikkate alınmıştır. Ancak sıcak savaş sırasında bile Türkiye, Ermenistan'a uyguladığı ekonomik baskıyı fazla arttırmamış. Örneğin Türkiye'de ekseriyetle yasadışı yollarla çalışmakta olan ve sayıları 100 bini bulduğu ifade edilen Ermenilerin, Ermenistan'daki ailelilerine verdikleri ekonomik destek üzerinde hiçbir kısıtlama yapılmamıştır (cnnturk.com, 2017). Oysa söz konusu kaçak Ermeni işgücünün, ülkelerine gönderilmemesi durumunda, zorlukla ayakta duran Ermenistan ekonomisinin önemli ölçüde olumsuz etkileneceği açıktı. Bu durumun bir ekonomik baskı vesilesi haine getirilebilmesi asla dikkate alınmadı. Ermenistan'ın, olası yeni bir çatışmada, Azerbaycan'ın niteliksel ve niceliksel üstünlüğü karşısında askeri bir kazanç elde edemeyeceğini görmeye zorlanmalıdır.

Rusya'nın, Ermenistan üzerinde doğrudan ağırlığının olduğu açıktır. Savaşın kaybedenlerinden biri de İran'dır. İran'ın 1994 Birinci ve İkinci Karabağ Savaşı'nda Ermenistan'a destek verdiği hatırlanacak olursa, barış sürecinde İran'dan Azerbaycan'a yönelebilecek güvenlik endişelerinin artması beklenebilir. İran'ın kuzeyinde en az 30 milyonluk Azerbaycanlı azınlığın varlığı ise İran'ın iç güvenliği açısından ciddi bir risk unsuru olarak algı-

lanmaktadır. İran'ın doğu eyaletleri ve Tahran'da bile duyulan *"Karabağ Azerbaycan'dır"* sloganları, İran yönetimini rahatsız etmiştir (Vatanka, 2020). İran, Ermenistan karşısında Azerbaycan'ın desteklenmesine yönelik sosyal medya ve sokak hareketlerini hızlı bir biçimde bastırmıştır (Coffey, 2020). İran Azerbaycanlıları ve diğer İran Türkleri, birçok batılı analiste göre, ülkenin en güçlü azınlık (etnik) grubudur (Daragahi, 2020).

Bu noktada İsrail ve Azerbaycan arasındaki ilişkilerin niteliği de önemlidir. İsrail petrol ihtiyacının yüzde 40'ını Azerbaycan'dan almaktadır (Karimov, 2014; Keinon, 2018). Stockholm Uluslararası Barış Araştırma Enstitüsü'ne göre, Azerbaycan, 2017'de İsrail silahlarının üçüncü en büyük alıcısı olmuştur (137 milyon dolar). İki ülke arasında imzalanan yaklaşık 5 milyar dolar değerindeki askeri anlaşmalar, Tel Aviv yönetiminin İran'ın, Azerbaycan topraklarının yüzde 20'sini işgal ettiği şeklindeki görüşlerinin bir sonucudur (Gut, 2019). 2020 Karabağ Savaşı, İran'ın Azerbaycan ile olan sınır hattını genişlettiğinden İran'ın bölgeye askeri yığınak yapmasına, dolayısıyla İran'ın savunma harcamalarının artmasına neden olmuştur. İran'ın Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın, Bakü'deki zafer konuşmasına verdiği tepki bu nedenledir. Karabağ meselesinin yukarıda da görüldüğü üzere birçok tarafı doğrudan veya dolaylı olarak ilgilendirdiği açıktır. Bütün bu bilgiler ışığında Karabağ'ın tamamının alımının, bundan sonra diplomasi yanında, yumuşak bir güç aracı olan ekonomik yöntemlerle de çözülmesinin önemli bir alternatif olduğu değerlendirilmelidir.

KAYNAKÇA

Abay, E.G. (2020, 21 Kasım). *Ermeni generalden ' Karabağ çatışmalarında İskender Füzesi kullanıldı' itirafı,* Elde edilme tarihi:13 Haziran 2020, https://www.aa.com.tr/tr/azerbaycan-cephe-hatti/ermeni-generalden-daglik-karabag-catismalarinda-iskender-fuzesi-kullanildi-itirafi/2050918

Alemdar, A. (2020). *Ermenistan Su-30SM savaş uçaklarını teslim aldı*, Elde edilme tarihi:13 Haziran 2020, https://www.defenceturk.net/ermenistan-su-30sm-savas-ucaklarini-teslim-aldi

Aras, O. N. (2006). 'Asrın Anlaşması' ve Azerbaycan Ekonomisine Etkisi. *Akademik Araştırmalar Dergisi*, (30), 41-60.

Aras, O. N., Suleymanov, E., & Zeynalov, A. (2012). Azerbaycanın Enerji Kaynakları Gelirlerinin Ülke Ekonomisine Etkisi (Azerbaijan's Energy Source Revenues and Their Effect on the Economy of the Country). *Available at SSRN 2194173*.

Aris, B. (2020, 2 Ekim). *Nagorno-Karabakh's previously flourishing economy hit by corona crisis but supported by Armenia*, Elde edilme tarihi:13 Haziran 2020, https://www.intellinews.com/nagorno-karabakh-s-previously-flourishing-economy-hit-by-coronacrisis-but-supported-by-armenia -193286/

Arslan, V.K. (2020, 22 Ekim). *Kafkasya Çatışması'nda Petrol Arzı Risk Altında*, TESPAM, https://www.tespam.org/kafkasya-catismasinda-petrol-arzi-risk-altinda/

Asadov, F. (2005). The public oversight of oil projects in Azerbaijan, 2004–2007. *International Social Science Journal*, *57*, 93-106.

Aslan, Y. (1990). *Can Azerbaycan*, KÖK Yayınları, Ankara.

Aslan, Y. (1997). *Hazar petrolleri, Kafkas kördüğümü ve Türkiye*. Berikan Yayınevi, Ankara.

Atasağun, R. (2018), *Azerbaycan Ekonomisinde Petrolün Yeri ve Önemi*, Elde edilme tarihi:13 Haziran 2020, https://www.turktoyu.com/azerbaycan-ekonomisinde-petroluen-yeri-ve-oenemi

Aurum79.ru — Разведанныезапасызолота в месторожденияхАрменииcоставляютоколо 268 тонн;ГлаваКонтрольнойпалатыАрменииивыдвинулобвиненияпротивкомпании «ГеоПроМайнингГолд»; "Министрэнергетики и природныхресурсовАрмении: «Geopromining Gold» ненарушалзаконыстраны". Archived from the original on 2012-07-15. Retrieved 2011-10-25.;«GeoProMining» расширяетсвоюдеятельность

Azımzade, A. (2019).Armenia plunderin gnatural resources in occupied Azerbaijani territories, İRS History, 1(38), SPRING,s.50-57, Elde edilme tarihi:13 Haziran 2020, www.irs-az.com

Babayev, S. (1995). *Muharebe*, Bakü.

Bacak, Ç. (2014). Hollanda Hastalığının (Dutch Disease) Alternatif Yorumu, Sanayisizleşme ve Çıkış Yolları, *Kalkınmada Anahtar Verimlilik Dergisi*, Sayı 302, Elde edilme tarihi:13 Haziran 2020, https://anahtar.sanayi.gov.tr/tr/news/hollanda-hastaliginin-dutch-disease-alternatif-yorumu-sanayisizlesme-ve-cikis-yollari/692

Baguirov, A. (2012). Nagorno-Karabakh: Competing Legal, Historic and Economic Claims in Political, Academic and Media Discourses. Journal of Muslim Minority Affairs, 32(2), 139-175.

Bağçeci, A. (2018).Rusya - Ermenistan Ortak Ordusu Ve Karabağ'daki Zor Denklem, Avrasya İncelemeleri Merkezi Center For Eurasian Studies

Bergeijk, P. V. & Brakman, S. (2010). *The Gravity Model in International Trade: Advances and Applications.* New York: Cambridge University Press.

Birleşmiş Milletler. (2008a, 14 Mart). "United Nations A/62/PV.86 General Assembly Sixty-second session". Elde edilme tarihi: 13 Haziran 2020, www.undocs.org.

Birleşmiş Milletler. (2008b, 14 Mart). "General Assembly adopts resolution reaffirming territorial integrity of Azerbaijan, demanding with drawal of all Armenian forces". Elde edilme tarihi: 13 Haziran 2020, www.undocs.org.

Caner, D. (2020, 19 Ekim). E*rmenistan'ın Saldırgan Tutumu İngiltere ve Çin'i de hedef alıyor mu?,* Elde edilme tarihi: 13 Haziran 2020, https://www.habervakti.com/ermenistan-in-saldirgan-tutumu-ingiltere-ve-cini-de-hedef-aliyor-mu-makale,3464.html

Coffey, L. (2020, 13 Kasım). *Iran the big loser in Nagorno-Karabakh war,* Elde edilme tarihi: 13 Haziran 2020, https://www.arabnews.com/node/1762626

Çağlayan, T. (1998). İngiltere'nin Kafkas Cumhuriyetleri Siyaseti. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 11(1), 128-141.

Çay, Abdulhaluk (2002). "Azerbaycan ve Türkler", Azerbaycan Birinci Uluslararası Sempozyumu Bildirileri, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, s.89-107.

Daragahi, B. (2020, 9 Ekim). *Nagorno-Karabakh: An unexpected conflict that tests and perplexes* Iran, Elde edilme tarihi: 13 Haziran 2020, https://www.atlanticcouncil.org/blogs/iransource/nagorno-karabakh-an-unexpected-conflict-that-tests-and-perplexes-iran/

Dinçer, G. & Muratoğlu, Y. (2014). Türkiye'den OECD Ülkelerine Gerçekleşen Göçün Çekim Modeli İle Analizi, MPRA-Munich Personal RePEc Archive, MPRA Paper No. 62201.

Dinçer, G. (2014). Dış Ticaret Kuramında Çekim Modeli. *Ekonomik Yaklaşım*, *24*(88),1-34.

Dünya Bankası, (2020a). Elde edilme tarihi: 13 Haziran 2020, https://data.worldbank.org/country/azerbaijan

Dünya Bankası, (2020b). Elde edilme tarihi:13 Haziran 2020, https://data.worldbank.org/country/armenia

Ezizov, T. (1997). Azerbaycan XX. Esrin Evvellerinde, Bakü, Zaman Yayınları.

Ferruhov, N.E. (1998). "Asrın Petrol Anlaşması – XX. Asrın En Önemli Olayı", *Azerbaycan 21. Esrin Astanasında,* (Ed. Ziyad Semedzade), Azerbaycan İlmler Akademiyası Neşriyyatı, Bakı, 1998, s.196; Ersan Bocutoğlu, *Orta Asya ve Kafkasya'daki Durum ve Avrupa Güvenliği,* Karadeniz Teknik Üniversitesi Matbaası, Trabzon.

Gahramanov, E., & Fan, L. S. (2002). The―Dutch Disease‖ in Caspian Region: The Case of Azerbaijan Republic. *Economic Studies*, *5*(10), 9-30.

Gelb, B.A. (2006). *Caspian Oil and Gas:Production and Prospects*, CRS Report for Congress, 8 September.

Gökçe, S. (2012).*Siyah altın Peşinde Hazar'da Bin Yıl,* Ankara.

Gurbanov, S. (2012) Hollanda Hastalığı (Teori ve Ülke Örnekleri) / Dutch Disease; Theoryand Country Cases, Akis Kitap, İstanbul

Gut, A. (2019, 21 Ocak). *Israel, Azerbaijan strengthen and expand strategic partnership,*Jerusalem Post website Retrieved, Elde edilme tarihi:13 Haziran 2020, https://www.jpost.com/opinion/israel-azerbaijan-strengthen-and-expand-strategic-partnership-578185

Gürcanlı, Z.(2008). *Ermenistan'a sınır kapısı için 3 şart*, Elde edilme tarihi: 13 Haziran 2020, http://www.hurriyet.com.tr/dunya/ermenistana-sinir-kapisi-icin-3-sart-8272816

Hacıoğlu, N. (2020, 8 Ekim). *Putin: Orası Ermenistan toprağı değil*, Elde edilme tarihi: 13 Haziran 2020, https://www.hurriyet.com.tr/dunya/putin-orasi-ermenistan-topragi-degil-41630585

Harutyunyan, S.(2017). *Russia To Maintain'Special'Gas Price For Armenia,* Elde edilme tarihi:13 Haziran 2020, https://www.azatutyun.am/a/28813616.html

Hasanov, A. M. (2015). Stages of ethnic cleansing and genocide against the azerbaijanis. Law and Politology. *International scientific journal,* Moldova, Chisinau, (31), 37-44.

Hasanov, F. (2013). Dutch disease and the Azerbaijan economy. *Communist and Post-Communist Studies*, *46*(4), 463-480.

Hesenov, T. (2002). Azerbaycan Arazilerinin Ermenistan Tarafından İşkalinin Ağır Sosyal İktisadi Neticeleri, Çaşıoğlu Neşriyat, Bakü.

Hüseynov, V. A. (2005). Manatın Bahalaşması ve İqtisadi İnkişaf: Hollanda Xestelyinin Mezmunu ve Elametlerinin Tedqiqi, Seda Neşriyyatı, Bakü.

İbrahimov, Z., V. İ. (1970). *Lenin ve Azerbaycanda Sosialist Inqilabının Qelebesi*, Bakü, Azerbaycan Dövlet Neşriyyatı, 1970

İsmayıl, M. (1993). Azerbaycan Tarihi, Bakü, Azerbaycan Devlet Neşriyatı.

İsmayılov, M. & İbrahimov, M. (1991). Azerbaycan Neft Sanayesinin İngilaba Gederki Tarihi, Bakü

İşyar, Ö. G. (2004). Sovyet-Rus Dış Politikaları ve Karabağ Sorunu, Alfa Yayınları, İstanbul

Jackson, A. W. (1911). *From Constantinople to the home of Omar Khayyam*. Macmillan Company Press, New York.

Karaca, N., Aydoğdu, B. ve Bozkırlı, D.O. (2016). *Azerbaycan Cumhuriyeti Ülke Raporu*, T.C. Serhat Kalkınma Ajansı, İstanbul

Karadağ, R.(1991). *Petrol Fırtınası,* Divan Yayınları, 5. Baskı, İstanbul

Karimov, R. (2014). *Why Azerbaijan Is Good for Israel and the International Community,* Haaretz website, Elde edilme tarihi: 13 Haziran 2020, https://www.haaretz.com/opinion/.premium-why-azerbaijan-is-good-for-israel-1.5322865

Keinon, H. (2018, 15 Kasım). *Jewish State appoints Christian envoy to Muslim Country*. Jerusalem Post website Retrieved, Elde edilme tarihi: 13 Haziran 2020, https://www.jpost.com/Israel-News/Jewish-state-sends-Christian-envoy-to-Muslim-country-572001

Kopeček, V. (2010). Russian geopolitical perceptions and imaginations of the South Caucasus. Beyond globalisation: exploring the limits of globalisation in theregional context, 99-105.

Ludendorff, E. (1919). My war memories, 1914-1918 (Vol. 1). Hutchinson&co..

Lütem Ömer Engin (2007). "Karabağ Sorunu", *Ermeni Araştırmaları Dergisi,* Ankara: ASAM Yayınları.

Mahmudov, Y. & Şükürov, K. (2005). Qarbağ Tarixi-Qədim Zamanlardan Müasir Dövrədək, Qarabağ-Suallar Faktlar, Qismət Mətbəəsi, Bakü.

Martin, N. (2020, 12 Ekim). Nagorno-*Karabakh's record growth in ruins amid conflict and pandemic,* https://www.dw.com/en/nagorno-karabakhs-record-growth-in-ruins-amid-conflict-and-pandemic/a-55221921

Məmmədov, R. & Məmmədov, X. (2017). Müasir beynəlxalq hüquq nöqteyi-nəzərindən Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində Ermənistanın qanunsuz və hüquqazidd fəaliyyəti. Bakü.

Məsimli, Ə. (2007). "Güclü İqtisadiyyat – Güclü Ordu Tandemindən Səmərəli İstifadə Etməklə Düşmən Fakt Qarşısında Qoyulmalıdır", Azad Qarabağ İctimai-Siyasi Qəzeti, "Qarabağ Dünən, Bu Günvə Sabah" 6-cı Ümumrespublika Elmi-Əməli Konfransı Tezisleri, Bakü.

Məsimli, Ə.(2007). "Qarabağın İşğalının İqtisadi Nəticələri", "Qarabağ Dünən, Bu Günvə Sabah" 6-cı Elmi-Əməli Konfransının Materialları Toplusu, Qanun, Bakü.

Mızrak, N. Y. (1999). Hollanda Hastalığı, Makroekonomik Etkileri Ülke Örnekleri ve Türkiye. *İktisat İşletme ve Finans*, *14*(161), 52-63.

Mustafayev, B. (2009). Ermenilerin Kuzey Azerbaycan'daki Faaliyetleri (1905–1920). *Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi,* İzmir.

Mustafayev, B. (2013). Sovyetler Döneminde Rusya'nın Karabağ Politikası. *Journal of Black SeaStudies*, (39).
Nazir, Ə. (2002). "Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Sosial-İqtisadi İnkişafı", Azad Qarabağ İctimai-Siyasi Qəzeti, "Qarabağ Dünən, Bu Günvə Sabah" 1-ci Ümumrespublika Elmi-Əməli Konfransı Tezisleri, Bakü
Necefoğlu, H. (2004). Kafkasya'da İstikrarın Tesisi Sorunu. *Türkiye'nin Güvenirliği Sempozyumu, Tarihten Günümüze Dış Tehditler, Bildiriler, Elazığ: FÜ Yayınları*.
Nedjefov, B. (1993). Litso Vraga, Bakü.
Nesipli, N. (2000). Azerbaycan'ın Geopolitikası ve Neft, Bakü
Ogan, S. (2001). Hazar'da Tehlikeli Oyunlar: Statu Sorunu, Paylaşılamayan Kaynaklar ve Silahlanma. *Avrasya Dosyasi Turkmenistan Özel Sayisi*, *7*(2), 143-183.
Ozinian, A. (2020, 8 Eylül). *Ermenistan'ın korona sınavı,* Elde edilme tarihi: 13 Haziran 2020, http://www.agos.com.tr/tr/yazi/24832/ermenistanin-korona-sinavi
Özkan, İ. (2020, 24 Ekim). *Behlül Özkan: Rusya, Karabağ'ın tamamının kurtarılmasına izin vermez,* Elde edilme tarihi: 13 Haziran 2020, https://www.gazeteduvar.com.tr/behlul-ozkan-rusya-karabagin-tamaminin-kurtarilmasina-izin-vermez-makale-1502476
Palasciano, A. (2020, 22 Ekim). *The economic cost of the Karabakh conflict*, Elde edilme tarihi: 13 Haziran 2020, https://www.macaubusiness.com/the-economic-cost-of-the-karabakh-conflict/
Pamuk, M. (1995). *Kafkasya ve Azerbaycan'ın dünü-bugünü-yarını*. Harp Akademileri Komutanlığı, Harp Akademileri Yayınları.
Qurbanov, A. (2005), *Skazki Armiyanskıh Mudretsov*, Bakü
Rizvangızı, H. & Hasanov, M. (2006) "Neft Hakkında 100 Sual 100 Cevab", (Çevrimiçi) http://www.iqtisatnet/kitabxana/kitabxana0001-3htm ve İngilab Ehmedov, "Neft Gelirleri ve Makro igtisadi İdaretme".
Saha, D., Giucci, R., Lücke, M., Kirchner, R., Movchan, v., Zachmann, G. (2018).The economic effect of a resolution of the Karabakh conflict on Armeniaand Azerbaijan, BE Berlin Economics GmbH, Berlin Almanya.
Saray, M. (1996). Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi (Vol. 21). Türk Tarih Kurumu Basımevi.
Seyidov, K. (2006). Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattının Azerbaycan ve Türkiye Ekonomilerine Muhtemel Etkileri, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı İktisat Politikası Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
Smith Stegen, K., & Kusznir, J. (2015). Out comes and strategies in the 'New Great Game': China and the Caspian states emerge as winners. *Journal of Eurasian Studies,* 6(2), 91-106.
Soylu, M.S. (2000). "Doğu Akdeniz'in Stratejik Yapısına, Bakü Ceyhan Petrol Boru Hattı Etkilerinin Değerlendirilmesi", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul.
Sucayev, F. (2003). Azerbaycanda Qaz Hasilatı ve Ona Olan Telebatın Ödenilmesinin Başlıca İstiqametleri, *Azerbaycan Müsteqillikden Sonra Beynelhalq Konfrasın Materialları*, Bakü.
Suyundikov, S. (2020, 20 Temmuz). *Ermeni Saldırısının Arka Planı ve Türk Dünyası*, 21.yy Türkiye Enstitüsü, Elde edilme tarihi:13 Haziran 2020, https://www.21yyte.org/tr/fikir-tanki/ermeni-saldirisinin-arka-plani-ve-turk-dunyasi
Şükürov, Q . ve Qafarov, V. (Ed.)(2010). é*Büyük Devletler Kıskacında Bağımsız Azerbaycan (1918-1920).* İstanbul: IQ Kültür sanat yayıncılık.
Şahbazlı, V. (2002). "Petrolün Azerbaycan'ın Toplumsal ve Siyasal Yapısına Etkileri", (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul.
Şahıdov, E. (2006). *Sovyetler Birliği'nin Dağılma Sürecinde Etkili Olan Bölge Sorunları ve Milliyetçilik Hareketleri*. Sosyoloji Konferansları, (33), 1-22.
Şahverdıyev, E. (2001). Osmanlı-Transqafqaz Münasibetlerinde Azerbaycan Geostrateji Amilinin Yeri ve Rolu (Trabzon-Batum Sülh Konfransları Dövründe), *Tarix ve Onun Problemleri*, Sy. 2, Bakü, 60-63.
Şükürov, İ.Ş. (1990). "Nagornıy Karabakh: Pragramma Razvitiya" Sostavitel İ. Ş. Şükürov, Konflikt v Nagornom Karabakhe ("Karabağ: Ekonomik Büyüme Planı", derleyen: İ. Ş. Şükürov,

Karabağ'daki Problemler), Azerneşr, Bakü,1990, s.180; 24.03.1988 Komünist Gazetesi; 11.03.1988 Komünist Gazetesi; Azerbaycan Gençleri Gazetesi, 25.03.1988.
Taşağıl, A. (2004). Türkiye'nin Orta Asya Türk cumhuriyetleri ile ilişkilerinin dünü, bugünü ve yarını. *Stratejik Araştırmalar Dergisi*, Sayı 3, Ankara.
The New York Times, 5 Mart 1918
Van der Leeuw, C. (2000). Oil and gas in the Caucasus & Caspian: a history. Macmillan.
Vatanka, A. (2020, 14 Ekim). *Tehran's Worst Nightmare*, Elde edilme tarihi: 13 Haziran 2020, https://foreignpolicy.com/2020/10/14/iran-azeri-ethnic-minority-nagorno-karabakh/
Vernadsky, G., (2010). *Rusya Tarihi,* R. Çev: Doğukan Mızrak ve Egemen Ç. Mızrak, Selenga Yayınları, İstanbul.
Watch, H. (1994). *Azerbaijan: seven years of conflict in Nagorno-Karabakh*. Human rights watch.
World Health Organization –WHO (2020). *Coronavirus Disease (Covid-19), Situation Report-153*, Elde edilme tarihi: 13 Haziran 2020, https://www.who.int/docs/default-source/coronaviruse/situation-reports/20200621-covid-19-sitrep-153.pdf?sfvrsn=c896464d_2
Yıldırım, D. & Özönder. C. (1991) *Karabağ Dosyası*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.
Yüksel, M., (2008). "27 Ağustos 1918 Tarihli Sovyet Rusya-Almanya Antlaşması ve Azerbaycan Petrollerinin Paylaşılması Meselesi", II. Uluslararası Kafkasya Tarih Sempozyumu (15-17 Ekim 2008) Bildirileri, ss. 449-461.
http://arka.am/en/news/economy/nagorno_karabakh_economy_grows_10_percent_annually/
http://arka.am/en/news/economy/unemployment_rate_in_2018_was_20_4_percent_/
http://asbarez.com/39884/first-dynasty-mines-satisfied-with-activities-in-armenia/
http://www.aljazeera.com.tr/dosya/kafkasyanin-acik-hesabi-daglik-karabag.
http://www.birgunabone.net/writer_index.php?category_code=1186602893&news_code=1220653774&year=2008&month=09&day=06#.U8eZb7HaKUQ
http://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/aliyev-azerbaycan-yabanci-sirketlerin-ilgi-odaginda-olacak-41229237
http://www.moment-expo.com/dunyanin-enerji-ussu-azerbaycan
https://en.wikipedia.org/wiki/Energy_in_Armenia
https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_Russian_military_bases_abroad#Current_bases
https://gagrule.net/over-160-companies-with-foreign-participation-registered-in-karabakh/ Over160 companieswithforeignparticipationregisteredinKarabakh
https://tr.sputniknews.com/ekonomi/201805291033633310-baku-guney-gaz-koridoru/
https://tr.wikipedia.org/wiki/DayüzdeC4yüzde9FlyüzdeC4yüzdeB1k_KarabayüzdeC4yüzde9F_yüzdeC3yüzdeA7evresindeki_Ermenistan_iyüzdeC5yüzde9Fgalindeki_Azerbaycan_topraklaryüzdeC4yüzdeB1
https://tradingeconomics.com/armenia/external-debt#:~:text=Externalyüzde20Debtyüzde20inyüzde20Armeniayüzde20is,macroyüzde20modelsyüzde20andyüzde20analystsyüzde20expectations
https://tradingeconomics.com/armenia/government-budget
https://twitter.com/ww2turkiye/status/1025117808747851778
https://worddisk.com/wiki/Mineral_industry_of_Armenia/
https://www.azerbaijans.com/content_775_tr.html
https://www.trthaber.com/haber/guncel/brent-petrolun-varili-7048-dolar-585455.html
https://www.cnnturk.com/turkiye/turkiye-100-bine-yakin-kacak-ermeniyi-sinir-disi-etmeli
https://www.enerji.gov.tr/tr-TR/Bakanlik-Haberleri/Guney-Gaz-Koridoru-Danisma-Kurulu-Toplantisi
https://www.ermenihaber.am/tr/news/2018/03/05/Ermenistan-Rusya-yüzdeC4yüzdeB0skender-Verba-savunma-sistemi/124733
https://www.haber7.com/foto-galeri/65391-rus-sirket-112-ton-altin-icin-silah-ve-asker-yigiyor/p5
https://www.haberturk.com/btc-de-gozler-abd-li-exxon-da-2818328-ekonomi
https://www.hurriyet.com.tr/galeri-son-dakika-haberler-putinden-pasinyana-daglik-karabag-uyari-

si-turkiyeyi-suclamak-zor-ermenistan-anlasmaya-uymazsa-intihar-olur-41665514/3
https://www.webcitation.org/69BHId9O4?url=http://www.geopromining.com/en/our-business/geography/armenia "Assets in Armenia". Geo Pro Mining. Archived from the original on 2012-07-15.
https://www.evnreport.com/politics/military-expenditures-and-the-economy-behind-the-war-of-weapons
https://www.worldbank.org/en/country/armenia/overview#3
https://tr.motor1.com/features/569614/rusya-ukrayna-savasi-etkileri/
https://www.mahfiegilmez.com/2022/03/ukrayna-savasnn-ekonomik-etkileri.html
https://www.yesillojistikciler.com/otomotiv/rusya-ukrayna-savasi-hammadde-krizini-derinlestirecek/19679
https://www.dunya.com/sektorler/otomotiv/kriz-masasinda-b-plani-hazirligi-haberi-651054
https://www.tucsa.org/tr/haber_detay.aspx?haber=1137
https://iramcenter.org/rusya-ukrayna-savasi-ve-guney-kafkasya-jeopolitigine-etkisi/
https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-61643593
https://kriterdergi.com/dosya-ukrayna-krizi/rusya-yaptirimlari-ve-kuresel-enerji-piyasalarina-yansimalari

STRUCTURED ABSTRACT

Alper KARAVARDAR*

FINANCIAL CONSEQUENCES OF THE KARABAKH CONFLICT

The correct understanding of the economic dimensions of the conflicts between countries is an important analysis in terms of creating new strategies from the perspective of policy makers. A quantitative assessment of the economic costs and benefits of conflict and peace options for the parties makes concrete both the current status quo and the scenarios for resolution of the dispute. From an economic point of view, international relations are a field shaped by economic interests and essentially a problem of wealth sharing. It is not possible to understand both regional and global conflicts without understanding the power of capitalism over politics and political activities. The effectiveness of the international monetary and financial system on the money-power balance should be evaluated as a global problem. Qualified economic crises have expanded the scope of social conflicts in the economies of developing countries in the last forty years.

The effect of political economy phenomenon as dynamic shaping international relations on the decision-making process of the political system is seen with the increasing importance of systemic power. Considering the asymmetrical nature of the interdependence, it is clear that nations that increase their systematic power will increase the possibility of turning the existing conflicts to their advantage. In this context, the detailed analysis of the economic dimension of the Karabakh conflict, which has been going on for 30 years, is a value-added assessment in terms of developing possible solution scenarios. The use of the economy as an element of soft power is a cost-effective solution compared to the use of force, with uncertain results such as the use of military force and its degree of effectiveness. A regional-based assessment of the international system as a balance of economic powers makes the movements of the dominant actors of state-dominated eastern capitalism and the actors of corporate-based western capitalism predictable. The solution of the Karabakh problem requires the correct understanding of the positions of these actors.

Turkey, Armenia's economic development restricted by isolating Armenia, has used the economic efficiency as a means of pressure on Armenia regarding the termination of the occupation of Karabakh. As a result of Turkey's economic pressure on Armenia, Armenia's political movement area has been limited significantly. There are around 100 thousand Armenians who usually work as illegal in Turkey. The economic support that these Armenians give to their families in Armenia is important for the Armenian economy. The Armenian economy has an economic structure that is highly dependent on foreign countries.By analyzing the structural problems of the Armenian economy, it is possible to solve the Karabakh conflict peacefully by means of economic power.The fields of efficacy of governments are proportional to their economic potentials and capabilities. In modern terms, international relations are defined by interests, and interests become evident as economic interests.Alt-

* Assoc.Prof., Giresun University Faculty of Economics and Administrative Sciences, alper.karavardar@giresun.edu.tr

hough many international disagreements that took place or occurred in history are tried to be explained with socio-cultural and historical arguments such as religion and ethnicity, the main source of the conflicts is the struggle for sharing. From an economic point of view, international relations are a field shaped by economic interests and essentially a problem of wealth sharing.

The influence of the commercial and financial relations network on the state administration as a political argument has expanded the field of global activity with neo-liberalism today. Although the influence of economic power on political power has always existed throughout history, it has often been underestimated and regarded as a not so important factor. It is not possible to understand both regional and global conflicts without understanding the power of capitalism over politics and political activities.Making economic-based evaluations in the analysis of international relations will bring a different perspective to policy makers. From an economic perspective of addressing regional issues, particularly exposed to international financial pressures and an ever-increasing level as Turkey is important for developing countries. The use of national financial capacity for shaping the behavior of the target country, to achieve foreign policy goals, is a cost-effective solution method. Addressing economic interaction on a political and security basis, It is important to examine security strategies, which are mostly aimed at achieving economic targets, as it emphasizes the importance of international political economy. States' use of their financial capacities to achieve their national security and foreign policy goals is a modern method of intervention. The analysis of the economic fragility of the target country subject to economic sanctions is a multidimensional assessment. Armenia's financial fragility, it is possible to use Turkey as an important tool in achieving the regional policy objectives

4.BÖLÜM

NATO’NUN GÜNEY KAFKASYA POLİTİKASI BAĞLAMINDA KARABAĞ SORUNUNA YAKLAŞIMI

Rüştü Salim Savaş BİÇER*

ÖZET

Soğuk Savaş sonrası dönemde Sovyetler Birliğinin dağılması sonucunda bağımsızlıklarını kazanan devletlerle NATO’nun ilişkisinin temel vasıtasını, Barış İçin Ortaklık (BİO) girişimi teşkil etmiştir. Aynı zamanda özellikle Güney Kafkasya’daki siyasi istikrarsızlığın ve çatışmaların NATO’nun çıkarları açısından önemi nedeniyle sürdürülen BİO girişimi çalışmaları, Rusya ile NATO arasında yeni gerilimlerin ve bir anlamda tırmanan yeni bir mücadelenin de tetikleyicisi olmuştur. Bu durum, NATO’nun Açık Kapı siyasetini uygulamaya devam ettiği ve üye sayısını otuza yükselttiği günümüzde, Rusya, NATO tarafından çevrelendiğini ve bu nedenle de bir ulusal güvenlik sorunu ile karşılaştığını değerlendirmektedir. Rusya’nın tehdit değerlendirmesi, NATO ile sınırlarını güvence altına alacak tedbirler kapsamında; Arktik Bölge, Baltık Bölgesi ve Doğu Karadeniz’de bir ucu Güney Kafkasya’ya dayanan hat üzerinde aktif siyasi-askeri girişimlerde bulunması ile sonuçlanmıştır. NATO’nun Güney Kafkasya’da Ermenistan işgali altındaki Karabağ sorununa doğrudan taraf olarak katılmaktan kaçınmasının arkasında yatan nedenin, Doğu Avrupa ve Baltık bölgelerinin Kafkasya kriz bölgelerine oranla Rusya’yı kışkırtmadan tedbir getirilecek daha yüksek öncelikli alanlar olarak kabul edilmesi olduğu değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kafkasya, Barış için Ortaklık, NATO, Karabağ, Soğuk Savaş

NATO’s APPROACH TO THE KARABAKH PROBLEM IN THE CONTEXT OF-SOUTH CAUCASUS POLICY

ABSTRACT

In the post-Cold Warperiod, the Partnership for Peace (PfP) initiative was the main instrument of NATO’s relationship with the states that gained their independence as a result of the disintegration of the Soviet Union. At the same time, due to the importance of political instability and conflicts in the South Caucasus for NATO’s interests, the PfP initiative studies have also triggered new tensions and, in a sense, a new escalating struggle between Russia and NATO. In this situation, today, when NATO continues to implement the Open Doo policy and has increased the number of its members to thirty, Russia considers that it is surrounded by NATO and therefore faces a national security problem. Russia’s threat assessment, within the scope of measures to secure its borders with NATO; It has resulted in active political-military initiatives in the Arctic Region, the Baltic Region and the Eastern Black Sea Region, on the line that extends to the South Caucasus. It is assessed that the

* Doç. Dr., Nişantaşı Üniversitesi İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü savas.bicer@nisantasi.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6318-9814

reason behind NATO's refusal to participate directly in the Karabakh conflict in the South Caucasus, which was under the occupation of Armenia, is that Eastern Europe and the Baltic regions are considered as higher priority areas to take precautions without provoking Russia, compared to the Caucasus crisis regions.

Key words: Caucasus, Partnership for Peace, NATO, Karabakh, Cold War

GİRİŞ

Bazı araştırmacıların[32] iddialarının aksine, Uluslararası ilişkiler teorileri, NATO'nun genişlemesi sürecini, ABD ve Rusya iç ve dış siyasetindeki gelişmelerin itici güç olarak etki etmesine, özellikle de 2008 yılındaki Rusya-Gürcistan Savaşı, Rusya-Ukrayna çatışması ve son dönemlerde Ortadoğu'daki iki ülkenin gerginliğinden[33] kaynaklanan tereddütlere bağlayabilmektedir. Avrupa'da veya Kafkasya'da gerçekleşecek herhangi bir yeni genişleme hamlesinde belirleyici rolü yine ABD-Rusya iç siyasetinin ve iç siyasal dinamiklerin bir uzantısı olarak ikili ilişkilerin oynayacağını söylemek bu bağlamda mümkündür.[34] Konuyu uluslararası düzenin güvenlik ikilemi ve NATO'nun dönüşümü kapsamında incelediğimizde, Soğuk Savaş sonrası genişleme sürecinde uluslararası güvenlik için tehdit oluşturması kuvvetle muhtemel olan her bölgesel krizde NATO'ya yeni bir görev biçilmesi, aslında bir bakıma küresel güvenlik için yeni bir risk aşamasını beraberinde getirmektedir. Gelinen noktada NATO'nun hedef ve ilkelerinin uygulanabilirliği uluslararası güvenlik için önümüzdeki yıllarda kilit konumunda olacaktır.

1.NATO'NUN GENİŞLEME SİYASETİNİN KAFKASYA'DA UYGULANABİLİRLİĞİ

2001 yılına damga vuran en önemli uluslararası gündem konusu, özellikle Avrupa'da "NATO'nun ölüp ölmediği" ile ilgili siyasetçi ve akademisyenler arasında başlayan tartışmalar olmuştur. Bu konudaki en yoğun tartışmalar ise eğer NATO'nun ölmesi! söz konusu ise Avrupa ile ABD arasındaki en önemli siyasi ve örgütsel bağlantı olan NATO'nun yerini ne alabilir ya da bu bağlantı gerçekten gereklimidir sorularının cevapları konusunda yaşanmıştır. Yaşanan olaylar ve bu olaylar sonrasındaki uluslararası güvenliğe doğrudan etki eden gelişmeler, NATO'nun varlık sebebinin sadece Sovyetler Birliğinin devamı ile ilgili olmadığını ve ittifakın özellikle Kuzey Atlantik bölgesindeki karşılıklı ilişkilerin korunması bakımından çok önemli bir işlevi de bulunduğunu göstermektedir. Günümüzde ABD'nin dünya jandarması rolünü oynamayı artık istememesi durumunda, Batı dünyasının savunduğu ve ittifakın kuruluş ilkeleri olarak kabul edilen değerlerin korunması adına, her şekilde, NATO'nun askeri ve siyasi yeteneklerine ihtiyaç duyulduğunun çok açık olduğu uluslararası güvenlik sorunları yaşanmakta, bu noktada da NATO'nun kuruluş felsefesini hatırlamakta yarar bulunmaktadır. NATO güvenlik mimarisinin oluşumunun temel yapı-

---

[32] Aktürk, Şener, ''NATO Neden Genişledi? Uluslararası İlişkiler Kuramları Işığında NATO'nun Genişlemesi ve ABD-Rusya İç Siyaseti'', Uluslararası İlişkiler, Cilt 9, Sayı 34 (Yaz 2012), s. 73-97

[33] Andrey Kortunov, Olga Oliker, a Roadmapfor U.S.-Russia Relations, CSIC Center for Strategic&International Relations Report, Ağustos 2017, s.41-48, Online Erişim; https://csis-prod.s3.amazonaws.com/s3fs-public/publication/170815_KortunovOliker_USRussiaRelations_Web.pdf?E0bdGVHlxxYRAxhOw8zJ9tbRGwdWjEgV , (erişim tarihi; 21.04.2019)

[34] Bryan Frederick, MatthewPovlock, StephenWatts, Miranda Priebe, Edward Geist, Assessing Russian Reactionsto U.S. and NATO Posture Enhancements, RAND Corporation Report, 2017, s. 53-73

sında, NATO'nun Ortak değerler sistemi olarak adlandırılan; demokrasi,bireysel özgürlükler,insan hakları ve hukukun üstünlüğü,bulunmaktadır. NATO bu temel üzerine inşa ettiği çok önemli ve değişmeyen amacı olan özgürlük ve güvenliği, askeri ve siyasi yetenekleri ile sağlamak üzere kurulmuştur. İttifakın kuruluş antlaşmasına göre, kolektif savunma, üyeler arasındaki dayanışma ve bağlılığı sağlayacak şekilde ittifakın tam kalbinde yer alacak, yukarıda söz edilen amaçların gerçekleşmesini sağlayacak ve aynı zamanda bütün yetenekleri de yönlendirecektir.[35] Soğuk Savaş bittiğinden beri, eski komünist Doğu radikal değişimler geçirirken, Batı dünyası göreceli bir istikrar içerisinde görünmekte, ancak bu görünüm aslında ABD ve Avrupa Birliği'nin yaşamakta olduğu gerçek değişimi bir bakıma da gizlemekteydi. ABD'nin rekabet edilemeyecek ölçekteki askeri ve ekonomik kaynakları ile tek küresel süper güç haline gelmesi, sıra dışı siyasi etkisine de yansımakta gecikmemiştir. Avrupa Birliğinin tam bir ekonomik, siyasi ve askeri birlik tesis etmesine rağmen, tutarlı bir uluslararası aktör olmaktan uzak olması ve bu bağlamda uluslararası krizlere derhal tepki gösterecek bir yapıya kavuşturulamaması, NATO'nun yeni dünya düzeninde de önemli bir uluslararası aktör olmasına ihtiyaç bulunduğunu ortaya koymuştur. Balkanlar, Afganistan ve Libya'da NATO'nun beşinci madde dışında askerî harekât icra etmesi, bir bakıma ABD'nin uluslararası siyasete hâkim olan boşluğu tek başına doldurmak yerine ittifaklar özellikle de NATO ile doldurma yönünde bir tercih ortaya koyduğunu göstermektedir. Yaşanan olaylar, ABD'nin bütün ısrar ve baskısına rağmen, NATO'nun genişleme ve dönüşüm sürecinde Avrupalı ittifak üyeleri ile ABD arasında sağlanan mutabakatın gevşediğini, özellikle savunma harcamalarının arttırılması, terörle mücadele ve Rusya ile ilişkiler konusunda görüş birliğinin sağlanamadığının sinyallerini vermeye başlamıştır. Uluslararası güvenlik ortamındaki değişime ayak uyduracak bir NATO için, askeri ve siyasi güç gösterisinin caydırıcılığına duyulan ihtiyaç yerine, tehdidin gerekçelerinin daha ekonomik olarak ortadan kaldırılması mümkün müdür sorusunun, Atlantik Okyanusunun iki yanında artık farklı cevapları bulunmaktadır. ABD'nin Rusya, Çin ve İran ile olan mücadelesinde, yanında görmek istediği müttefiklerinden yeterli desteği alma konusunda yaşadığı sıkıntı, NATO ittifakının temel politikalarında olmasa da Avrupa'nın güvenliği ile ilgili artan endişelere cevap verecek ABD askeri desteğinin sağlanmasında isteksizlik olarak kendisini göstermeye başlamıştır.

NATO'nun yirmi dokuz ülkesinin Genelkurmay Başkanlarının bir araya geldiği 22 Mayıs 2019 tarihindeki Askeri Komite toplantısı son gelişmeler ışığında değerlendirildiğinde, özellikle ittifakın yeni savunma ve caydırıcılık algılaması temelinde geliştirilen Yeni Askeri Stratejisinin nihai şeklini alması, askeri gerekliliklerin siyasi çekişmelerin dışında tutulduğu ve herşeye rağmen tehdit konusunda bütün üye ülkeler arasında mutabakat olduğunu göstermesi bakımından ayrı bir önem taşımaktadır. Yeni Askeri Strateji, NATO'nun gelecekteki caydırıcılık ve savunma ile ilgili planlamalarını şekillendirecek bir rehber olması dışında, ABD'nin yeni geliştirdiği askeri doktrini ile de aynı paralelde olma özelliği taşımaktadır. Bu öğreti, son onbeş yıldır ABD'nin odaklandığı uluslararası terör örgütleriyle mücadeleden, Rusya ve Çin ile savaş olasılığına doğru bir değişim göstermektedir. NATO Genel Sekreteri bu yıl yaptığı bir açıklamada, ittifakın Orta Menzilli Nükleer Kuvvetler (INF) antlaşmasının bozulmasını takiben Avrupa'ya yeni nükleer silah yerleştirme niyeti ol-

---

[35] NATO'nun Amacı, NATO web sayfası; https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_68144.htm?

madığını ifade etmesine rağmen, kolektif savunmanın güçlendirilmesini savunan Amerikalı savunma planlamacıları, stratejik olmayan ve düşük kapasiteli nükleer silahların Avrupa'ya yerleştirilmesini yüksek sesle konuşmaya başlamışlardır. NATO'nun yeni siber güvenlik ve uzay politikalarının ittifakın öncelikleri arasında yer aldığı bir dönem yaşanmakla birlikte, ABD için herşeyden "Önce Amerika" prensibinde bir değişiklik olmadığı görülmektedir. ABD'nin öncelikle kendi önlemlerini almakta ısrarlı olduğu değerlendirildiğinde, ittifakın yeni askeri stratejisinin ABD'nin askeri çıkarları doğrultusunda şekillenmesinin kaçınılmaz olduğu ileri sürülebilecektir. Zaten NATO içerisinde de ABD çıkarlarına kayıtsız şartsız hizmet edecek Polonya gibi üye ülkeler bulunduğu ve bu üyelerin AB içerisinde yaşadıkları ekonomik hayal kırıklıklarını, ulusal güvenlikleri konusunda riske etmeyecekleri anlaşılmaktadır.[36]

Trump yönetiminin Brüksel'de NATO'nun potansiyel Çin tehdidinin daha fazla ciddiye alınması yönünde her gün sürdürdüğü baskı yanında, Rusya ile NATO arasındaki sorunların her zamankinden daha derin olduğunun gözlemlendiği günümüzde, NATO'nun dönüşüm politikalarının gözden geçirilmesi kaçınılmazdır. Bu kapsamda 2030 yılına yönelik çalışmalar devam etmektedir. Büyük güçler arasındaki mücadeleye NATO'nun ABD çıkarları doğrultusunda dahil olup olmayacağı henüz netleşmemiştir. İttifak üyelerinin tehdit algılaması ile ABD'nin tehdit algılamasının Soğuk Savaş yıllarındaki kadar birebir örtüşmesi için baskı ve zorlama olduğu hissedilmektedir. Varlığının özgür bir dünyada uluslararası güvenliği sağlamak için gerekli olduğu iddiasını sürdüren NATO'nun bir yandan genişlerken bir yandan da kolektif savunma gücünü sürdürmesinin, bu ikilem yaşanırken çok kolay olmayacağı değerlendirilmektedir.

2.NATO ve RUSYA KAFKASYA'DA KARŞI KARŞIYA GELİR Mİ?

Bu başlık altında özellikle Güney Kafkasya'da çatışma riski yüksek iki bölgedeki, Gürcistan ve sözde Dağlık Karabağ'ın NATO ve Rusya için ne anlama geldiğini incelemek uygun olacaktır.

NATO, ABD ve Türkiye uzun yıllar boyunca Gürcistan'ın çok önemli coğrafi konumunun farkında olarak bu ülke ile ilişkilere her zaman özel önem ve öncelik vermişlerdir. Rusya ise Batının bu ilgisinin farkında olarak arka bahçesi olarak kabul ettiği bölgede kendi kontrolü dışında bir oluşuma asla izin vermemiştir. 8 Ağustos 2008 de, Gürcistan'ın aslında egemen bir devlet olarak iç meselesi sayılabilecek bir olayın, aniden bir Rusya-Gürcistan çatışması haline gelmesi bunun bir örneği olarak tarihe geçmiştir.

Bugün gelinen noktada ise Medvedev'in "NATO Rusya'ya iyice sokulup kuşatıyor, eğer Gürcistan NATO üyesi olursa, bu vahim bir çatışmayı kışkırtacaktır" şeklindeki beyanına neden olan, NATO'nun 2018 Brüksel zirvesi sonuç bildirgesinde Gürcistan'ın NATO üyeliği konusundaki kararlılığını gösteren madde gündemdedir. Gürcistan ile Amerika Birleşik Devletleri arasındaki güvenlik iş birliğinin, Gürcistan NATO ilişkilerine kıyasla her geçen yıl daha güçlü, daha sıkı ve daha etkili bir şekilde gösterdiği gelişme, Rusya'nın endişelerinde belki de ne kadar haklı olduğunu açıklayacaktır. ABD'nin Gürcistan ordusunun modernizasyonu için sağladığı siyasi destek yanında, askeri eğitim, danışmanlık ve teçhizat yardımının, NATO'nun Barış İçin Ortaklık inisiyatifi haricindeki Gürcistan-ABD ikili

[36] https://www.dw.com/en/trump-to-send-more-troops-to-poland/a-49166992

iş birliğine dayanıyor olması, Rusya'nın duyduğu bu endişenin temel nedeni. Bu yöndeki gelişmelerin sonuçta Gürcistan'ın NATO'ya üye olmaya davet edilmesine doğru güçlü bir yönelmeye sebep olduğunu görmemek mümkün değil. Gürcistan Savunma Hazırlık Programı (GDRP)[37] ve bu programın özellikle de eğitim boyutunun ülkedeki ayrılıkçı güçlerle mücadeleye ağırlık veren yönü dikkate alındığında önümüzdeki dönemde ülkenin tekrar bir iç karışıklık ve buna bağlı bir dış müdahale ile karşılaşması ihtimal dahilindedir. ABD Avrupa Kuvvetleri Komutanlığının açıp işlettiği Vaziani'deki Muharebe Eğitim merkezinde Amerikalı personelin verdiği eğitim ile üç yıllık bir program dâhilinde, Gürcistan'a satışı planlanan Javelin tanksavar silah sistemleri ve diğer teçhizat ile donatılmış dokuz manevra taburu çapındaki piyade ve topçu birliğine kazandırılacak muharebe potansiyeli, 2008 yılındaki çatışmalarla kıyaslandığında önemli bir fark oluşturacak durumdadır. ABD'nin bu eğit-donat faaliyetleri kapsamında, 2017 ve 2018 yıllarında icra edilen ortak tatbikatlarda kullanmak amacıyla Avrupa'daki çeşitli askeri üslerinden demiryolu ve denizyolu ile Gürcistan'a getirdiği tank ve zırhlı araçların taşıma tatbikatları da bu vesile ile gerçekleştirilmiştir. Gürcistan'ın NATO ve ABD liderliğindeki uluslararası güvenlik harekâtı uygulamalarına katıldığını, örneğin Afganistan'da NATO üyesi olmayan ülkeler arasında en büyük askeri birliği oluşturduğunu ve bu birliklerin muharip görevlerde kullanımında hiçbir milli kısıtlama da koymadığını hatırlamakta yarar bulunmaktadır.

NATO Gürcistan ilişkileri bugün en yakın dönemini yaşamakla beraber, yine de yapılacak çok iş olduğu değerlendirilmektedir. NATO'nun 2008 yılındaki Bükreş zirvesinde Ukrayna ile birlikte üyelik sözü verilen Gürcistan'ın, son zirvede de bu durumu yinelenmiştir. Özellikle Rusya ile yakın ilişki içerisinde bulunan bazı NATO ülkelerinin bu üyelikle ilgili Rusya'nın muhtemel tepkisini dikkate alarak çekinceleri olduğu gerçeğinden hareket edilirse, Gürcistan'ın NATO üyeliğinin bu şartlarda biraz daha zaman alacağı ve sancılı bir süreç yaşanacağı anlaşılmaktadır. Gürcistan'ın göstereceği stratejik sabır bu bağlamda çok önemlidir. Bu belirsizliğin Rusya'yı Batı'ya karşı daha fazla kışkırtacak şekilde cesaretlendirip ya da cesaretlendirmeyeceğini zaman gösterecektir. Ancak böyle bir hareketin bölgeyi hızla istikrarsızlaştıracağı ve istikrarsızlığın ve çatışmanın diğer alanlara da sirayet edeceği kesindir. NATO'nun soğuk savaş sonrası Sovyetler Birliğinden ayrılan ülkelere verdiği Rus saldırganlığından koruma sözünün havada kalması yanında, 2008'den beri söz verilen Gürcistan'ın NATO üyeliği konusunun da boş bir vaat olarak yerine getirilememesi, NATO'nun güvenilirliği bakımından önemli bir sınav olacaktır.

Özetle, Güney Kafkasya'da uzun süreden beri çatışmaların devam ediyor olması, NATO ittifakının Euro-Atlantik bölgesinde barış vizyonu bakımından endişe konusu olmaktadır. Bu konudaki NATO'nun düşünceleri, 2010 yılındaki NATO zirvesi sonuç bildirgesinde açık olarak ifade edilmiştir.[38] Ancak Gürcistan'daki çatışma riski ile kıyaslandığında, daha Güney bölgede her gün daha zenginleşen ve silahlanan Azerbaycan ve Rusya dışında ne-

---

[37] Georgia Defense Readiness Program

[38] "With our vision of a Euro-Atlantic area at peace, the persistence of protracted regional conflicts in South Caucasus and the Republic of Moldova continues to be a matter of great concern for the Alliance. We urge all parties to engage constructively and with reinforced political will in peaceful conflict resolution, and to respect the current negotiation formats. We call on the mall to avoid steps that undermine regional security and stability. Were main committed in our support of the territorial integrity, independence and sovereignty of Armenia, Azerbaijan, Georgia and the Republic of Moldova, and will also continue to support efforts towards a peaceful settlement of these regional conflicts, taking in to account these principles." *NATO Lisbon Summit Declaration Issued on 20 Nov. 2010*

redeyse tamamen bölgeden soyutlanmış durumdaki Ermenistan arasındaki sözde Dağlık Karabağ sorunu nedeniyle sürekli gündemde olan savaş tehlikesinin, kapsam ve gerekçe dikkate alındığında daha da çözümsüz bir hale geldiği görülmektedir. Bu sınırlı savaş tehlikesinin bölgesel bir çatışmaya dönüşme olasılığı çok yüksek olmamakla birlikte vardır. Rusya, Türkiye ve ABD'nin yanında İran'ın da dahil olması halinde, bölgesel çatışmanın boyutlarının daha da genişleyebileceği düşünülebilir.

Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki sorunların tarihsel arka planını anlamak, uluslararası boyut kazanabilecek böyle bir çatışmayı engellemek için gereklidir. Bu bağlamda bütün Kafkasya bölgesini etkileyen ateşleme, Osmanlı İmparatorluğu ve Çarlık Rusya'sının yıkılması ile başlamıştır denilebilir. Birinci Dünya Savaşı öncesinde, batılı devletler, "Ermeni sorunu" olarak adlandırdıkları sorunların çözümü için bir Ermeni devleti kurulması amacıyla siyasi çalışmalar ve bölgede bu yönde saha çalışmaları yürütmüşlerdir. Birinci Dünya Savaşı sonrasında ise Wilson ilkelerindeki "her halkın kendi kaderini tayin etme hakkı" Ermeniler için yeni bir fırsat oluşturmuştur.[39] 1917 Bolşevik İhtilalinden sonra Rusya'da değişen devlet sistemi doğrultusunda 1918'de Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan Demokratik Cumhuriyetleri kurulmuş yine bu dönemde Karabağ fiili olarak Azerbaycan'a bağlanmasıyla "Büyük Ermenistan" hayali de sekteye uğramıştır.[40]

1918'de imzalanan Batum Antlaşması hükümlerini ihlal eden Ermenistan'ın bazı Azerbaycan ve Gürcistan toprakları üzerinde hak iddia etmesini takiben Osmanlı İmparatorluğu Azerbaycan'a yeni oluşturduğu Kafkas İslam Ordusunu göndermiş, ancak Birinci Dünya Savaşının kaybedilmesi sonucunda Batum Antlaşması iptal olmuş ve ordu dağıtılmıştır.[41]Kızıl Ordu'nun Kafkasya'nın kontrolünü ele geçirmesiyle birlikte bölge SSCB'ne katılmış, böylece anlaşmazlıklar sona ermiş, ancak sonradan büyük acılara yaşanmasına sebep olacak bir antlaşma ile 1920'de Azerbaycan ve Ermenistan Sovyetler Birliği hâkimiyetine girmiştir.[42] Bundan 3 yıl sonra yapılan bir düzenlemeyle Karabağ Azerbaycan'a bağlı bir özerk bölge olmuştur. Ermenistan'ın itirazları ise dikkate alınmamış, bölgenin kendilerine ait olduğu yönündeki iddialarını Sovyetler Birliği reddetmiştir.[43]Ermenilerin çoğunlukta olduğu bir bölge olan ve Azerbaycan toprakları içinde yer alan sözde Dağlık Karabağ merkezli sorunun, Ermenistan ve Azerbaycan arasında gündeme gelmesi 1980'lerin sonuna doğru olmuştur. 20 Şubat 1988'de sözde Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi Sovyeti, Azerbaycan'dan ayrılarak Ermenistan'a bağlanma talebini Azerbaycan, Ermenistan ve SSCB'ne bildirmiş ve Azerbaycan'ın bu talebi reddetmesiyle ülkede protesto gösterileri ve şiddet olayları gelişmiştir.[44] Aynı yıl sözde Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi Ermenistan'a bağlanma kararı almış

---

[39] Wilson, Woodrow, "America's Terms of Peace, Message to Congress, January 8, 1918", *World War Issues and Ideals*, Boston, 1918, s. 287'-94.

[40] Abdurrahman Bozkurt, "Osmanlı Devleti ile Ermenistan Cumhuriyeti Arasındaki İlişkiler (1918-1920)", OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi Sayı: 34, Güz 2013, s. 23

[41] Ahmet Saniç, "Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Kafkas İslam Ordusu (1918)", *Gazi Üniversitesi Akademik Bakış Dergisi*, Cilt 3 Sayı 6 Yaz 2010, s. 255-256

[42] Hacer GÖL, "Geçmişten Günümüze Azerbaycan", *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt:5 Sayı:1, Haziran 2016, s. 165

[43] İsmail Özçelik, "Karabağ'daki Hocalı Soykırımının Tarihi Arka Planı", *VAKANÜVİS- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Yıl. 2, Kafkasya Özel Sayısı, s.442

[44] Süreyya Yiğit ve Gökhan Gülbiten, "Rusya'nın Güney Kafkas Dış Politikası: Sözde Dağlık Karabağ ve Hazar Denizi", *Barış Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi,* Cilt 5. No 2. 2017, s. 4

ve böylece Ermenistan'da, Karabağ'daki Ermeniler lehine bir halk desteği oluşmuştur.[45] Bunun akabinde, bölgede Ermeniler ve Azerbaycanlılar arasında çatışmalar ortaya çıkmaya başlamıştır. 1989 tarihinde SSCB Yüksek Komisyonu sözde Dağlık Karabağ için Özel İdare Komisyonu kurulmasına karar vermiştir. Karabağ'ın Azerbaycan'a bağlı özerk statüsü kabul edilmiştir. Buna rağmen çatışmalar sona ermemiş, Ermenistan Karabağ'ın kendisine ait olduğu iddiasını sürdürmüştür. Kısa süre sonra komite dağıtılmış ve Karabağ'ın idaresi Azerbaycan'a geri verilmiştir. [46]1989 yılında Erivan'dan Bakü'ye kadar olan bölgede etnik çatışmalar baş göstermiş, bunun akabinde Bakü'de olağanüstü hâl ilan edilmiştir. Ordunun sivillere müdahalesi sırasında çok sayıda kişi hayatını kaybetmiş ve yaralanmıştır. Tüm bu yaşananların sonrasında sözde Dağlık Karabağ sorunu uluslararası bir mesele haline gelmiştir.[47]SSCB'nin son dönemlerinde yapılan sayımlara göre nüfusunun %77'si Ermeni, %21'i Azerbaycan Türkü %2'si ise diğer etnik unsurlardan oluşmakta olan Karabağ'da Soğuk Savaşın bitimine doğru başlayan etnik kökenli sıcak çatışmalar, Karabağ'ın yerlisi olan Azerbaycan Türklerinin Azerbaycan Cumhuriyetine göç etmelerine ve son dönemdeki resmi sayımlara göre %95'i Ermeniler, %5'i Kürt, Rum ve Asurlardan oluşacak şekilde demografik değişikliklere sebep olmuştur. [48]1991 yılında tek taraflı olarak bağımsızlığını ilan etmesine rağmen hiçbir ülke tarafından tanınmayan[49] sözde Dağlık Karabağ yönetimi, bölgede yalnızlaşarak bölgenin ekonomik entegrasyonu önünde bir engel teşkil etmekte, bölge jeostratejik önemin yanı sıra doğal zenginliklere de sahip olmasına rağmen yatırımın yeterli olmaması nedeniyle bu kaynakları değerlendirememektedir.[50]

Ermenistan'ın ayrılıkçı iddiaları sonrasında meseleye çeşitli devletlerin müdahil olmasıyla birlikte konu uluslararası bir boyut kazanmış, çözüm arayışları, başlangıçta Türkiye, Rusya, İran ve Kazakistan gibi bölgedeki ülkelerin ve Fransa'nın arabuluculuk girişimleriyle sınırlı kalıp, daha sonraları uluslararası kuruluşların açılımlarıyla devam etmiştir.[51] Azerbaycan ve Ermenistan'ın 1992'de Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı'na (AGİT) üye olmasıyla birlikte, konuyla yakından ilgilenmek ve soruna siyasi çözüm üretmek üzere AGİT içerisinde adını ilk toplantının yapıldığı şehirden alan Minsk Grubu kurulmuş, oluşturulan bir eşbaşkanlık sistemiyle de Rusya'nın tek başına devam ettirdiği arabuluculuk girişimleri uluslararası bir çözüm sürecine dönüşmüştür.[52]Daha sonra da dönemsel eşbaşkanlık yöntemi kaldırılmış yerine üç ülkenin, Rusya, ABD ve Fransa daimi eşbaşkanlığı getirilmiştir.

---

45 Alec Rasizade, "Azerbaijan's prospects in Nagorno-Karabakh with the end of Oil Boom", Iran andtheCaucasus 2011, 15(1-2), s. 299-317.

46 Aynur Baba-Zada, Türkiye – Azerbaycan Diplomatik İlişkiler: 1918-2014, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2017, s. 13-14

47 Nezir Akyeşilmen, *Sözde Dağlık Karabağ Sorunu: Çözüm Arayışında Minsk Grubu ve Bölgesel Aktörlerin Rolü*, Ed. Mehmet Fatih Öztarsu, "Barışı Konuşmak Teori ve Pratikte Çatışma Yönetimi", ODTÜ yayıncılık, Ankara: 2013, s. 243

48 Presidential Library, Administrative Department of the President of the Republic of Azerbaijan, http://files.preslib.az/projects/azerbaijan/eng/gl7.pdf, s. 12, (Erişim tarihi 08.09.2014)

49 Hakkı BÜYÜKBAŞ, "Karabağ Meselesi ve Uluslararası Boyutu", *Turan Stratejik Araştırmalar Merkezi Dergisi*, Yıl: 2013 Cilt: 5 Sayı: 17, Kış, 2013, s.53

50 Ahmet SAPMAZ ve Gökhan SARI, "Sözde Dağlık Karabağ Sorununda Azerbaycan Tarafından Kuvvet Kullanım Olasılığının Analizi", *Güvenlik Stratejileri Dergisi,* Yıl: 8 Sayı: 15, s. 4

51 Patricia Carley, Nagorno-Karabakh Searchingfor a Solution, United States Institute of Peace Roundtable Report 1998, https://www.usip.org/sites/default/files/PW25-Nagorno-Karabakh.PDF, s. 4, (Erişim tarihi: 02.12.2018)

52 Nesip Nesibli, "Azerbaycan ve Moskova-Erivan-Tahran İttifakının Jeopolitik Kuşatması", *Stratejik Analiz*, Cilt 1, Sayı 4, Ağustos 2000, s. 61–72

Böylece, Rusya'ya karşı bir denge oluşturulmuştur. İlk çözüm çabası olan 1992 tarihinde AGİT'e üye ülkelerin Helsinki'de aldığı barış konferansının toplanması kararından bir sonuç alınamamış,[53] yine bu süreçte, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi (BMGK) tarafından; 822, 853, 874 ve 884 sayılı kararlar alınmış olmasına rağmen bu kararlar da uygulanmamıştır.[54] Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) Minsk Grubu'nun ile Birleşmiş Milletlerin çabaları sonuçsuz kalmış ve Azerbaycan toprağını kaybetmiştir.

Rusya'nın politikasının bir parçası olarak, Moskova'da aynı yıl gerçekleştirilen başka bir toplantıda Azerbaycan'ın sözde Dağlık Karabağ'ı taraf olarak kabul etmesi istenmiş, ancak Azerbaycan bu teklifi reddetmiştir.[55] Sürdürülen görüşmeler sonucunda Ermenistan'dan yana olan arabulucu ülkeler sözde Dağlık Karabağ temsilcilerin muhatap alınmasını sağlamıştır.[56] Bu uygulama aynı zamanda Ermenistan'ın bu krizi sözde Dağlık Karabağ ve Azerbaycan arasında bir mesele olarak tanımlayan ve sorunun yine bu iki taraf arasında çözülmesi gerektiğini savunan tezini de desteklemiştir.[57]AGİT ve Rusya'nın girişimleriyle başlayan görüşmeler, 26 Nisan–2 Mayıs arasında AGİT heyetinin bölgeyi ziyareti ve 4–5 Mayıs 1994 tarihlerinde, Bişkek'te Bağımsız Devletler Topluluğu Parlamentolar arası Kurulu çerçevesinde Kırgızistan Parlamentosu ve Rusya Dışişleri Bakanlığı temsilcileri, Ermenistan ve Azerbaycan parlamentoları başkanları ve Karabağ'ın Azeri ve Ermeni nüfusunun temsilcilerinin katılımıyla yapılan görüşmede Bişkek Protokolünün imzalanması ile sonuçlanmıştır.[58] Böylece bölgede ateşkes sürecine girilmesi ile silahlı çatışmalar bir süreliğine son bulmuş, protokol bir anlamda Karabağ meselesini çatışma konumundan siyasi konuma taşımıştır. Sonuçlanmayan siyasi girişimler ve her iki tarafında uymadığı ateşkes döneminde de uzun yıllar boyunca zaman zaman sınır ihlalleri, Ermenistan'ın Rusya'nın bölgedeki askeri varlığından cesaret alarak sebep olduğu sınırlı çatışmalar devam etmiş, bu süreçte Azerbaycan ordusu ülkenin ekonomik gelişmesine de paralel olarak eğitim ve donanım bakımından güçlenmiştir. Son olarak yaşanan 2020 yılının 27 Eylül ile 9 Kasım tarihleri arasındaki altı haftalık savaş dönemi sonunda ise bölgede durum tamamen değişmiş, Azerbaycan başta Şuşa olmak üzere Karabağ'da 1990 tarihinden beri işgal altında bulunan çok sayıda kritik arazi kesimini geri kazanmıştır.

3.RUSYA NEDEN SAHADA ve NATO NEDEN YOK?

Bu sorunun cevabını bulmak için sorunun çıkış noktasından itibaren Rusya'nın temel siyasetini anlamak ve benimsediği uluslararası çözüm önerilerini incelemek gerekmektedir. Minsk grubunun eşbaşkanlığını sürdüren Rusya ve Finlandiya'nın, 1995 yılındaki çözüm çabalarının temel konusunu işgal güçlerinin Azerbaycan'dan ayrılması ve yerli halkın kendi topraklarına geri dönmesi oluşturmuş ve bu çabaların bir sonucu olarak, 1996'da Lizbon'da

---

53 Anar KHALİLOV, "Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Işığında Karabağ Sorunu" Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı Kamu Hukuku Programı Yüksek Lisans Tezi, 2008, s. 81

54 BMGK 822 sayılı kararı 29.04.1993, BMGK 853 sayılı kararı 30.07.1993, BMGK 874 sayılı kararı 14.10.1993 ve BMGK 884 sayılı kararı 12.11.1993.http://www.un.org/Docs/scres/1993/scres93.htm, (Erişim tarihi 10.10.2018)

55 Carley, s. VI

56 Age, s.2

57 Reha Yılmaz ve Elnur İsmayılov, Etnik Çatışma Teorileri Işığında Sözde Dağlık Karabağ Sorunu, Bilgesam Yayınları Rapor No: 37, Ekim 2011, s.11-12

58 Seçil Öraz Beşikçi, Bağımsızlık Sonrası Dönemde Azerbaycan Dış Politikasındaki Stratejik Değişimler ve Yönelimler, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 16/2 Kış 2016, s. 244

düzenlenen AGİT toplantısında Ermenistan'ın Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü tanıması, sözde Dağlık Karabağ'ın nüfus güvenliğinin sağlanması ve kendi kendini yönetme hakkının verilmesi yönünde bir karar teklifi hazırlanmıştır. Bu karar teklifini diğer bütün üye ülkeler kabul etmesine rağmen, Ermenistan reddetmiştir. [59]

Minsk Grubu, 1997 yılında önemli açılımlarda bulunmuştur, eşbaşkanların bölgeyi ziyaretleri sonucu 3 çözüm önerisi ortaya çıkmıştır. Bunlardan ilki "Toptan Çözüm" önerisidir. Bu barış planı taraflar arasında yapılması gereken barış antlaşmasını ve sözde Dağlık Karabağ'ın yeni statüsünü içerir. İkinci öneri "Aşamalı Çözüm" önerisidir, sözde Dağlık Karabağ'ın ve işgal altındaki diğer bölgelerin birbirinden bağımsız olarak çözüme kavuşturulması gerektiği ve göçmenlerin son durumu ile ilgili alınması gereken kararları kapsamaktadır. Üçüncü ve son öneri ise "Ortak Devlet" önerisidir. Bu öneri içerisinde de resmi dili Ermenice olan ve Azerbaycan ile ortak bir sözde Dağlık Karabağ Cumhuriyetinin oluşturulması ve Laçin Koridorunun statüsü hakkında düzenlemeler yer almaktadır.[60]Taslak olarak hazırlanan öneri paketlerinden ilk ikisi Ermenistan, son taslak ise Azerbaycan tarafından reddedilmiştir.[61]

Bu dönemde Azerbaycan'ın talepleri, öncelikle Ermenistan'ın işgal ettiği bölgelerden çekilmesi, sözde Dağlık Karabağ'ın yeni bir statüye sahip olması ve Ermenistan'ın bu bölgede gücünün azaltılması ve göçmek zorunda bırakılan Azerilerin yurtlarına geri dönmesi yönündedir. Bunun yanı sıra Azerbaycan'ın kendi lehine kullanabileceği en büyük kozları 1992 Prag görüşmelerinde, 1996 Lizbon Zirvesinde ve 2005 Avrupa Konseyi Parlamenter Meclisi Genel Kurulunda alınan "Karabağ'ın Azerbaycan toprağı olduğunu ve Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarını işgal ettiği" kararlarıdır.[62] Ermenistan ise sözde sözde Dağlık Karabağ ile ilgili iddialarını 1977 SSCB Anayasası ve 3 Nisan 1990 tarihli Birlik Cumhuriyetlerinin SSCB'den Ayrılması Usulüne İlişkin Sorunların Çözümü Hakkında Kanun'a dayandırmakta, sözde Dağlık Karabağ'ın bahsedilen ulusal hukuk düzenlemeleri çerçevesinde Azerbaycan'dan ayrılma hakkı olduğunu, bu hakkı kullandığını ve SSCB'nin dağılmasının ardından Azerbaycan'ın ülkesel bütünlüğünün bir parçası olmadığını ileri sürmektedir.[63]

Minsk Grubu'nun 1997 yılından sonra üçlü eşbaşkanlık sistemine geçmesiyle birlikte, ABD'nin Karabağ konusundaki açılımları etkili olmaya başlamış, Clinton döneminde başlamak üzere, Bush yönetimiyle beraber daha da etkili bir hale gelmiştir. Bu politikanın etkisiyle yeni barış görüşmelerinin yapılması konusunda bütün taraflarca bir mutabakata varıldığı görülmektedir. Ancak, Rusya Federasyonu'nun Karabağ sorununa jeostratejik, jeopolitik ve ekonomik olarak yaklaştığı ve sorunun çözümünde etkili ana aktör olduğu değerlendirildiğinde,[64] ABD-Rusya arasındaki küresel güç mücadelesinin geldiği noktada bu sorunun bölge ülkelerinin dışındaki bir inisiyatif tarafından sağlanacak arabuluculuk ile

59 Carley, s.2

60 Havva Memmedova, Sözde Dağlık Karabağ Çatışmasının Çözümlenme Sürecinde Haydar Aliyev'in Diplomasi Yöntemi, USAK OAKA Tartışma Platformu, s. 176

61 Bahadur Kerimov, "Haydar Aliyev Döneminde Azerbaycan'ın Dış Politikası (1993-2003)", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007, s. 32.

62 Beşir Mustafayev, Sovyetler Döneminde Rusya'nın Sözde Dağlık Karabağ Politikası, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Güz 2013 Sayı 39, s.53-68

63 Tuğçe Isayev, Ermenistan'ın Sözde Dağlık Karabağ'ın İşgalinden Doğan Uluslararası Sorumluluğu, *Kırklareli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Yıl: 2018 – Cilt: 7 – Sayı: 1, s.25

64 Yiğit ve Gülbiten, 19

çözümü mümkün olmamıştır. Eşbaşkanların 2002 yılında Bakü'ye gerçekleştirdikleri bir ziyarette Haydar Aliyev uluslararası kuruluşların sorunun çözümü konusunda pasif kaldıklarını ve Azerbaycan'ın sorunun barışçıl yöntemlerle çözüleceğine dair inancını kaybetmeye başladığını söylemiştir.

Ermenistan ve Azerbaycan'daki seçimler nedeniyle 2003 yılında kesintiye uğrayan ikili görüşmeler, 2004 yılı AGİT Bakanlar Konseyi toplantısında Ermenistan Dışişleri Bakanının, Azerbaycan'ı bölgedeki işgalci güç olarak nitelendirip saldırgan tavrını değiştirmesi gerektiğini belirtmesi ve Azerbaycan'ın Ermenistan'ı işgalci güç olarak sert bir şekilde eleştirmesi ile çıkmaza girmiştir. 2004 yılındaki Brüksel ziyaretinde Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, Minsk Grubu'nun çabalarını desteklemesine rağmen grubun Ermenistan yanlısı çizgide hareket ettiğini belirterek, AB'den Karabağ sorununda daha aktif olmasını talep etmiştir.[65]

Böylece ikili görüşmelerle sorunun hallolmayacağı yeniden ortaya çıkmış, Minsk grubu bundan sonra çözüm için faaliyet göstermeye süreçte etkili olmaya başlamıştır. Nisan 2004 de Minsk grubu eşbaşkanının girişimi ile Prag Süreci olarak bilinen, Azerbaycan ve Ermenistan Dışişleri Bakanlarının eşbaşkan ile katılacağı düzenli şekilde toplantılar icra edilmeye başlanmıştır. Bu görüşme süreci aynı zamanda iki ülke devlet başkanlarının katıldıkları uluslararası zirve toplantılarında yapacakları ikili görüşmeler için de bir çerçeve oluşturulmasını sağlamıştır.[66]

2007 senesinde Minsk Grubu'nun girişimiyle Azerbaycan ve Ermenistan Madrid Kriterleri üzerinde mutabakata varmıştır. Bu bildirge çözüm için büyük önem taşımaktadır, bildiriye göre;

1. Karabağ'ın çevresinde işgal edilen bölgeler boşaltılacak,
2. Ermenistan ile Karabağ'ın iletişimini sağlayan koridor açılacak,
3. Bütün göçmenler topraklarına dönecek,
4. Barış gücünün işlevini yerine getirecek uluslararası bir güvence sağlanacak,
5. Karabağ Ermenilerine gerekli güvence verilerek kendilerini idare etme hakları tanınacak,
6. Karabağ'ın hukuki statüsünün belirlenmesi için inisiyatif kullanılacaktır.[67]

Yine bu dönemde, Karabağ sorununun çözümüne yönelik çabaların bir devamı olarak konunun Birleşmiş Milletler Genel Kuruluna getirilmesi sonucunda, 14 Mart 2008'de, Ermeni güçlerinin çatışmalarda ele geçirdiği Azeri topraklarından çekilmesi yönünde çağrı yapan bir karar Genel Kurulda yedi oya karşı, 39 oyla kabul edilmiştir. Karara muhalif yedi oydan üçü Minsk Grubu eş başkanları olan Rusya, ABD ve Fransa'dır. Azerbaycan, Minsk grubunun tarafsızlığı ve çözüm konusundaki samimiyeti ile ilgili olumsuz değerlendirmelerini doğrulayan bu gelişme nedeniyle, sorunun çözüm sürecine tarafsız olduğunu düşündüğü diğer uluslararası örgüt ve devletleri de dâhil etmek istemiştir.[68]Sorunun ancak kendi inisiyatifinde çözümünün mümkün olabileceğini göstermek isteyen Rusya'nın girişimiyle

[65] İlhan Aras, "Avrupa Birliği'nin Sözde Dağlık Karabağ Sorunundaki Rolü", *Avrasya Etüdleri Dergisi*, 51/2017-1, s.103-104

[66] Rexane Dehdashti-Rasmussen, The Conflic to ver Nagorno-Karabakh: Causes, the Status of Negotiations, and Prospects, https://ifsh.de/file-CORE/documents/yearbook/english/06/Rasmussen-en.pdf, s.198

[67] Sapmaz ve Sarı, s. 6

[68] Hatem Cabbarlı, "Sözde Dağlık Karabağ Sorununun Çözümünde Son Gelişmeler", *Stratejik Analiz*, ASAM Yayınları, Cilt: V, No: 57, s. 11.

2008 yılında, Madrid Kriterlerinin uygulanması ve barışın en kısa zamanda sağlanması konularına değinen Moskova Bildirisi ya da diğer ismi ile Meiendrof Deklarasyonu imzalanmıştır.[69]

Minsk Grubu başta olmak üzere, uluslararası örgüt ve arabulucu ülkelerin 1992'den itibaren gerçekleştirdiği birçok girişim ve çözüm önerisi bulunmakla birlikte, sürecin kalıcı bir barış ile sonuçlanacak yönde ilerlemesi mümkün olmamıştır. Azerbaycan ve Ermenistan'daki seçim dönemlerinde kesintiye uğrayan görüşmelerin yanı sıra, sorunu iç siyaset malzemesi yapan iktidarlar ve muhalefet partileri çözüme yönelik girişimleri sonuçsuz bırakacak şekilde davranmışlar, genel olarak da bütün taraflar birbirini suçlayarak, çözüm önerilerine her zaman şüpheyle yaklaşmışlardır. Karabağ'ın Ermenistan işgali altında bulunduğu süreçte Azerbaycan ve Ermenistan'ın bir araya geldiği toplantılarda kısmi diyalog imkanının oluşması ve her iki tarafın da Karabağ sorununda acilen barışın sağlanması gerektiğini savunması, olumlu bir gelişme olarak kaydedilmiş olsa da özellikle Rusya'nın içerisinde bulunacağı uluslararası bir yapının çözüm yönünde arabuluculuğu olmaksızın, bütün tarafları tatmin edecek bir uzlaşmaya varılması mümkün olmamıştır. AGİT Minsk Grubunun ABD'li eşbaşkanı James Warlick2016 yılında Washington'da Carnegie Merkezi'nde yaptığı "sözde Dağlık Karabağ: çözüm yolları" konulu sunumunda, herhangi bir barış anlaşmasının altı unsuru temel alması gerektiğini vurgulamıştır.[70]

1. Sözde Dağlık Karabağ'ın ara statüsü geçici nitelik taşımalıdır. İleride taraflar belli bir uyum içerisinde ve kendi iradesini hukuki açıdan ifade etmek suretiyle bölgenin nihai hukuki statüsünü belirleme konusunda tam kararlılık göstermelidirler.

2. Bakü tarafından şu anda kontrol edilmeyen eski sözde Dağlık Karabağ özerk vilayetinin hudutları içerisindeki arazilere en azından güvenliği ve öz yönetimi sağlayan geçici statü verilmelidir.

3. Sözde Dağlık Karabağ çevresinde işgal edilmiş topraklar Azerbaycan'a iade edilmeli ve bu bölgeler üzerinde Azerbaycan'ın egemenliği sağlanmalı ve bölgede egemenliğine zarar verecek herhangi yerleşim birimi bulunmamalıdır.

4. Ermenistan ile sözde Dağlık Karabağ'ı birleştiren bir ulaşım koridoru olmalıdır. Güvenli ulaşımı sağlamak için bunun yeterince geniş olması, fakat tüm Laçın bölgesini kapsamaması gerekir.

5. Kalıcı barış anlaşmasının bütün mülteci ve ülkelerinde yerlerinden edilmiş insanlara yerleşim yerlerine geri dönme hakkını içermesi gerekir.

6. Barış Anlaşması uluslararası güvencelerle garanti altına alınmalı, aynı şekilde barış sağlama faaliyetleri dahil olmak üzere tüm taraflar arasında bir güven ortamı oluşturulmalıdır.

Güney Kafkasya'daki askeri ve siyasi gerginliklere kendi ulusal güvenlik meselesi olarak yaklaşan Rusya'nın Medvedev dönemindeki arabuluculuk çabaları 2010 yılında da devam etmiş, Azerbaycan ve Ermenistan devlet başkanları St. Petersburg'daki Dünya Ekonomik Forumundaki buluşmuştur. Eşbaşkanlar Obama, Medvedev ve Sarkozy, G8 Zirvesi nedeniyle bulundukları Kanada'nın Ontario kentinde yayınladıkları ortak deklarasyonda,

---

[69] Elizabeth Fuller, Azerbaijan's Foreign Policy and the Nagorno-Karabakh Conflict, Istituto Affari Internazionali (IAI) Working Papers 13 | 12 – April 2013, s. 5

[70] Philip Remler, Chained to the Caucasus: Peacemaking in Karabakh 1987–2012, International Peace Institute, 2016, s.113

başlatılan çabaların bir barış antlaşması ile sonuçlanması ve temel prensipleri kapsayan bir taslak metnin hazırlanması amacıyla her iki tarafa da yardımda bulunulması ve hazırlıkların AGİT'in Kazakistan'ın Almatı kentinde yapılacak gayrı resmî bakanlar toplantısına yetiştirilmesi için dışişleri bakanlarına talimat verdiklerini belirtmişlerdir.[71]

Aynı yıl Ermenistan ve Azerbaycan Dışişleri Bakanlarının Almatı'daki görüşmelerinden de bir sonuç çıkmamış, taraflar birbirlerini çözüme yanaşmayan tavırları ve ateşkes ihlalleri nedeniyle suçlayarak görüşmeleri sonlandırmışlardır. Medvedev'in iki ülke başkanlarını AGİT'in Astana zirvesinde tekrar bir araya getirmek amacıyla sürdürdüğü baskılar da başarısız olmuş ve başkanların görüşmeleri sağlanamamıştır.[72] Aynı şekilde, 2011 yılında da AGİT Minsk grubunun Rusya'nın öncülüğünde Tataristan eyaletinin başkenti Kazan'da bir araya getirdikleri Azerbaycan ve Ermenistan devlet başkanları, eşbaşkanların yoğun desteğine rağmen uzlaşma çerçevesi konusunda yine anlaşamamışlardır.[73] AB'nin Karabağ sorununun çözümü yönünde eskisine nazaran daha etkili olduğu 2012, 2013 ve 2014 yıllarında Minsk Grubu'nun çabalarını destekleyen adımlar atılmasında birliğin Azerbaycan temsilcisi Roland Cobia'nın rol oynadığı görülmektedir.[74] İki taraf arasında 2014 yılında sınırda yaşanan çatışmalar ve 2015 yılında Karabağ'da AB'nin yasal olmadığını ve tanımadığını açıkladığı[75] 2017 başkanlık seçimlerin yapılması sürecinde gösterdiği kararlı tavra rağmen, AB'nin de uzak bir coğrafya olan Karabağ sorununu tek başına inisiyatif alarak çözebilmesi mümkün olmamıştır. 2016, 2019 ve 2020 yıllarında yaşanan şiddetli çatışmalarda da AB ve AGİT dâhil olmak üzere sorunun çözümünde bir şekilde çaba sarfeden bütün arabulucuların 1994 ateşkesinden beri devam eden çözüm girişimleri yetersiz kalmış, Karabağ, her an yeni çatışmaların yaşanmasının mümkün olduğu bir sorun olmaya devam etmiştir.

Son büyük çatışmaların yaşandığı 2020 Sonbaharına gelindiğinde, Azerbaycan'ın inisiyatifi ele geçirerek Karabağ'ın Ermenistan'ın işgali altındaki bölgelerine yönelik başlattığı harekât hızla gelişmiş, 9 Kasım'da Rusya'nın arabuluculuğu ile ilan edilen ateşkese kadar geçen sürede Ermenistan ordusu önemli kayıplar vermiş, işgal ettiği toprakların büyük bölümünü kaybetmiş ve kesin bir yenilgiye uğramıştır. Ateşkesin hemen ardından öncelikle Laçin koridoru bölgesine olmak üzere, Rus barış gücü bölgeye intikal ederek savaşmayan sivillerin geri dönüşü için güvenliği sağlamaya başlamıştır. Moskova 24 Kasım'da Hankendi'nde bir sahra hastanesi ve insani yardım merkezi faaliyete geçirmiş, Türkiye ile ortak bir ateşkes izleme merkezi kurulması konusunda da mutabakat sağlanmıştır. Azerbaycan birlikleri 20-25 Kasım tarihlerinde Ağdam ve Kelbecer ile Aralık 2020 başında Laçin bölgesine girerek Karabağ'a bitişik işgal altındaki yedi bölgeyi kontrol altına almıştır.

---

[71] Statement by the OSCE Minsk Group Co-Chair Countries26 June 2010, https://www.osce.org/mg/69515, (Erişim tarihi; 20.01.2019)

[72] Remler, 109

[73] Burak Geçgin, Azerbaycan, Ermenistan ve AGİT Minsk Grubu Çerçevesinde Karabağ Sorunu, Uluslararası politika Akademisi, http://politikaakademisi.org/2013/09/28/azerbaycan-ermenistan-ve-agit-minsk-grubu-cercevesinde-karabag-sorunu/, (Erişim tarihi; 17.01.2019)

[74] Aras, 106

[75] EU Statement on the "Presidential Election" in Nagorno-Karabakh, 27.07.2017, https://cdn3-eeas.fpfis.tech.ec.europa.eu/cdn/farfuture/UIaTxDOiAKIz5L8ZAY-UxZBNMBsPE2RDszhFTqtmpto/mtime:1501164384/sites/eeas/files/pc_1155_eu_on_elections_nagorno_karabakh.pdf, (Erişim; 02.12.2018)

SONUÇ

Mevcut durumda Rus barış gücünün görev tanımı da dahil olmak üzere çözüme kavuşmamış bazı sorunlar bulunmaktadır. Bunlardan en önemlisi henüz bölgenin nihai statüsünün ne olacağı konusunun açıklığa kavuşmamış olmasıdır. Önümüzdeki kısa vadede yani iki ya da üç yıl içerisinde mevcut çözümsüzlük durumunun değişmesi çok muhtemel görülmese de, gerek Gürcistan'da ve Ukrayna'da Rusya'nın müdahaleci ve sert siyaseti, gerekse Türkiye Ermenistan ilişkilerinin gergin seyirde devamı, bölgedeki hassas ve kırılgan durumun uluslararası güvenliği tehdit boyutuyla NATO tarafından da dikkate alınmasını zorunlu hale getirmektedir.[76] Azerbaycan ve Ermenistan'ın geçmişe nazaran büyük ölçüde silahlanmaya devam ettikleri ve muhtemel savaş koşullarına yönelik ordularını donatıp eğittikleri değerlendirildiğinde, bölgede ortaya çıkacak yeni bir savaşın önceki çatışmalara göre daha tehlikeli olacağı ve sadece bölgede değil, Euro-Transatlantik eksende de büyük zararlar doğuracağı kesindir.[77]Bölgedeki sivillerin durumu ve yerlerinden edilen bölge halkının geri dönüşleri sırasında hassasiyet kazanacak olan bölgesel güvenlik konusunun insani boyutu, bütün taraflarca dikkate alınması gereken halen en önemli gündem maddesi olarak görülmektedir. Bu kapsamda, Avrupa'nın Kuzeyinde Baltık ve Arktik bölgelerdeki gelişmeler yanında, Doğu Avrupa ve Karadeniz'deki Rusya'nın askeri faaliyetleri nedeniyle, Kafkasya'da bölgesel istikrara her zaman olduğundan daha fazla ihtiyaç duyulan önümüzdeki dönemde, kalıcı ve barışçı çözüm için NATO, AGİT Minsk grubunun yeniden faaliyete geçmesini destekleyen bir tavır içerisindedir.

AGİT Minsk grubunun yeniden faaliyete geçememesi durumunda ise orta ve uzun vadede Karabağ'ın statüsü ile ilgili görüşmelere geçilmeden önce, bölgenin ekonomik ve sosyal sorunları ile ulaşım serbestliği konusunun ele alınacağı, uluslararası güvence altında yapılacak serbest seçim takviminin hazırlanacağı, kapsamlı bir bölgesel Barış Antlaşması'nın hazırlıklarının başlatılacağı geniş katılımlı ve BM liderliğinde çalışma gruplarının kurulması uygun olacaktır. Belirtilen bu konularda BM'nin siyasi çözümde, BMGK kararlarının uygulanması ile ateşkesin sürdürülmesinde ise Rusya'nın liderliğinde kurulacak çok uluslu bir güvenlik ve istikrar gücünün askeri kapsamda aktif olarak rol alması önemli ve gereklidir. Süreç devam ederken yapılması önerilen ve yukarıda sayılan hazırlıklar, Karabağ'ın statüsü ile ilgili görüşmelere geçildiğinde, çözüme destek sağlayacak, zaman kazandıracak ve esas bilgi unsuru olarak yapılacak çalışmalara objektiflik katarak ışık tutacaktır. Özellikle, donör ülkelerin sağlayacağı maddi destek yanında, Rus barış gücünün uzun süre bölgede tek başına görev yapması nedeniyle oluşabilecek sorunları da ortadan kaldıracak şekilde kurulacak olan Çokuluslu Karabağ Güvenlik ve İstikrar Gücünün sağlayacağı fiziki güvenliğin, kalıcı barışın tesisinde çok önemli katkılarının olacağı değerlendirilmektedir.

NATO için çatışmalara barışçı ve kalıcı bir çözüm bulunması bölgesel istikrar ve yerlerinden edilmiş insanların geri dönüşlerinin güvenli bir ortamda gerçekleşmesi bakımından ciddi bir endişe konusudur. Ayrıca, yine NATO için Karadeniz ve Hazar Denizi bölgesinde enerji güvenliğini ve çeşitliliğini sağlama girişimleri, ekonomik dayanıklılığı korumayı, aşırı bağımlılıktan ve tekelci durumlardan kaçınmayı amaçlamaktadır. Rusya'nın enerji konusundaki hâkimiyetini pekiştirmek için Karadeniz ve Hazar Denizi bölgesinde yo-

---

[76] Namig Abbasov, "Minsk Group Mediation Process: Explaining the Failure of Peace Talks", Journal of Caspian Affairs, Vol.1, No.2, (Summer, 2015), s. 72

[77] Sapmaz, 15

ğunlaştırdığı faaliyetleri, NATO'nun özellikle bölgesel sorunun adil ve kalıcı bir şekilde çözümüne destek olmasını ve özel olarak dikkat etmesini gerektirmektedir. Bu bağlamda NATO, AGİT Minsk grubunun diplomatik çözüm yönündeki faaliyetlerine destek verirken, Ermenistan ve Azerbaycan ile de Ortaklık Programı kapsamında siyasi diyaloğunu sürdürmektedir. NATO tarafından Rusya ve İran'ın Güney Kafkasya'daki girişimleri ve faaliyetlerinin yakından izlenmesi, bir bakıma Moskova ve Tahran'ın mevcut durumdan bölgesel güç dengesi üzerine ağırlıklarını koyma avantajını elde edip etmedikleri konusunda çok önemli ipuçları verecektir. İran Rusya yakınlaşmasının NATO'nun güvenlik sınırlarını zorlayıcı bir ortaklıkla sonuçlanma olasılığına karşı diplomatik çözümün desteklenmesi ve iki NATO ortağı ülke arasında siyasi görüşmelerin başlaması için Azerbaycan ve Ermenistan'ın cesaretlendirilmesi önem kazanmıştır.

Sorunun barışçı yollardan çözümü ile ilgili atılacak her olumlu adımda NATO tarafından dikkate alınması kesin olarak önemli olan bir tek şey vardır, o da Kafkasya'da Rusya'nın dâhil olmadığı ve benimsemediği bir çözüm mümkün değildir. Rusya'nın ise özellikle Karabağ sorununun çözümü ve bölgede kalıcı barışı sağlama yönünde ikna etmenin tek yolu, ulusal güvenliğine tehdit teşkil etmeyecek bir öneri ile masaya oturmaktır. Sovyetler Birliğinin dağılmasından yıllar sonra bile bu stratejik bölgedeki çatışma yönetimi konusunda Rusya'nın halen baskın güç olduğu gerçeği hiçbir zaman gözardı edilmemelidir. Son gelişmeler bu savın doğruluğunu kanıtlamıştır.

KAYNAKÇA

Abbasov, Namig (2015), "Minsk Group Mediation Process: Explaining the Failure of Peace Talks", Journal of Caspian Affairs, Vol.1, No.2.

Aktürk, Şener (Yaz 2012), "NATO Neden Genişledi? Uluslararası İlişkiler Kuramları Işığında NATO'nun Genişlemesi ve ABD-Rusya İç Siyaseti'', Uluslararası İlişkiler, Cilt 9, Sayı 34 .

Akyeşilmen, Nezir (2013), *Dağlık Karabağ Sorunu: Çözüm Arayışında Minsk Grubu ve Bölgesel Aktörlerin Rolü*, Ed. Mehmet Fatih Öztarsu, "Barışı Konuşmak Teori ve Pratikte Çatışma Yönetimi", ODTÜ yayıncılık, Ankara.

Aras, İlhan (2017), "Avrupa Birliği'nin Dağlık Karabağ Sorunundaki Rolü", *Avrasya Etüdleri Dergisi*, 51/1.

Baba-Zada, Aynur (2017), Türkiye – Azerbaycan Diplomatik İlişkiler: 1918-2014, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler EnstitüsüYüksek Lisans Tezi, 2017.

Bozkurt, Abdurrahman (Güz 2013), "Osmanlı Devleti ile Ermenistan Cumhuriyeti Arasındaki İlişkiler (1918-1920)", OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi Sayı: 34.

Büyükbaş, Hakkı (Kış 2013), "Karabağ Meselesi ve Uluslararası Boyutu", *Turan Stratejik Araştırmalar Merkezi Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 17.

Cabbarlı, Hatem (2008), "Dağlık Karabağ Sorununun Çözümünde Son Gelişmeler", *Stratejik Analiz*, ASAM Yayınları, Cilt: V, No: 57, s. 11.

Carley, Patricia (1998), Nagorno-Karabakh Searching for a Solution, United States Institute of Peace Roundtable Report 1998, https://www. usip.org/sites/default/files/PW25-Nagorno-Karabakh. PDF, s. 4, (Erişim tarihi: 02.12.2018).

Chained, Philip Remler (2016), to the Caucasus: Peacemaking in Karabakh 1987–2012, International PeaceInstitute.

Dehdashti-Rasmussen, Rexane (2007), The Conflictover Nagorno-Karabakh: Causes, the Status of Negotiations and Prospects, https://ifsh.de/file-CORE/documents/yearbook/english/06/Rasmussen-en.pdf, 189-210.

Fuller, Elizabeth (2013), Azerbaijan’s Foreign Policy and the Nagorno-KarabakhConflict, Istitu to Affari Internazionali (IAI) Working.

Frederick, Bryan ve Matthew Povlock, StephenWatts, Miranda Priebe ve Edward Geist (2017), Assessing Russian Reactionsto U.S. and NATO Posture Enhancements, RAND Corporation Report.

Geçgin, Burak (28/09/2013), Azerbaycan, Ermenistan ve AGİT Minsk Grubu Çerçevesinde Karabağ Sorunu, Uluslararası politika Akademisi, http://politikaakademisi.org/2013/09/28/azerbaycan-ermenistan-ve-agit-minsk-grubu-cercevesinde-karabag-sorunu/, (Erişim tarihi; 17.01.2019)

GÖL, Hacer (Haziran 2016), “Geçmişten Günümüze Azerbaycan”, *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt:5.

Kerimov, Bahadur (2007), “Haydar Aliyev Döneminde Azerbaycan’ın Dış Politikası (1993-2003)”, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007.

Khalilov, Anar (2008), “Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Işığında Karabağ Sorunu” Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı Kamu Hukuku Programı Yüksek Lisans Tezi, 2008

Kortunov, Andrey ve Olga Oliker (Ağustos 2017), A Road map for U.S.-Russia Relations, CSIC Center for Strategic&International Relations Report, s. 41-48, Online Erişim;

https://csis-prod.s3.amazonaws.com/s3fs-public/publication/170815

KortunovOliker_USRussiaRelations_Web.pdf?E0bdGVHlxxYRAxhOw8zJ9tbRGwdWjEgV, (erişim tarihi; 21.04.2019)

Memmedova, Havva (2009), Dağlık Karabağ Çatışmasının Çözümlenme Sürecinde Haydar Aliyev’in Diplomasi Yöntemi, USAK OAKA Tartışma Platformu

Mustafayev, Beşir (Güz 2013), Sovyetler Döneminde Rusya’nın Dağlık Karabağ Politikası, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Sayı 39.

Nesibli, Nesip (Ağustos 2000), “Azerbaycan ve Moskova-Erivan-Tahran İttifakının Jeopolitik Kuşatması”, *Stratejik Analiz*, Cilt 1, Sayı 4.

Özçelik, İsmail (2017), “Karabağ’daki Hocalı Soykırımının Tarihi Arka Planı”, *VAKANÜVİS- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Yıl. 2, Kafkasya Özel Sayısı

Rasizade, Alec (2011), “Azerbaijan’s prospects in Nagorno-Karabakh with the end of Oil Boom”, Iran and the Caucasus, S: 15(1-2)

Saniç, Ahmet (Yaz 2010), “Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Kafkas İslam Ordusu (1918)”, *Gazi Üniversitesi Akademik Bakış Dergisi*, Cilt 3 Sayı 6.

Sapmaz, Ahmet ve Gökhan Sarı, (2012), “Dağlık Karabağ Sorununda Azerbaycan Tarafından Kuvvet Kullanım Olasılığının Analizi”, *Güvenlik Stratejileri Dergisi,* Yıl: 8 Sayı: 15

Seçil Öraz Beşikçi, Seçil (Kış 2016), Bağımsızlık Sonrası Dönemde Azerbaycan Dış Politikasındaki Stratejik Değişim

STRUCTURED ABSTRACT

Rüştü Salim Savaş BİÇER*

NATO's APPROACH TO THE KARABAKH PROBLEM IN THE CONTEXT OF- SOUTH CAUCASUS POLICY

After the signing of November 9 agreements to end the war in Karabakh, the situation has become relatively stable. No major incidents between both parties have been reported. Russia continues to deploy peacekeepers into Karabakh; however, their numbers might already exceed the limit due to the lack of a control mechanism concerning the deployment from international actors particularly OSCE Minsk Group. On 24 November, Moscow opened the humanitarian response center and a field hospital in Khankendi and de-mining operations have started in the region. Turkey and Russia have concluded an agreement to set up a joint center for monitoring the cease fire in Karabakh. On 1st of December, Azerbaijan has entered the Lachin district, after it went in to the Agdam district on 20 November and Kelbecer on 25 November. All seven previously Armenian occupied Azerbaijan territories adjacent to Karabakh are under the control of Azerbaijan army now. Until now several issues remain unresolved in and around Karabakh, most essential of which is the region's final status, furthermore, an extra sensitive issue is there turn of displaced persons.

For NATO, a peaceful and permanent resolution of the conflict is an important step for regional stability and the re-activation of the diplomatic mechanisms under the OSCE Minsk Group remains key to achieving this. Meanwhile Russia's military presence with its peacekeeping force in the South Caucasus requires high vigilance, as Moscow will be the main security actor on the ground, something it will look to give international recognition via the OSCE Minsk Group.

The cease fire between Armenia and Azerbaijan remains fragile. The proximity of troops on the front lines to each other and to residential areas, Daily disputes over post-war issues from de-mining to Access to farm lands and the dependence of both sides on key roads crossing the front are all sources of tension. The flare-up in May 2021shows how volatile the front line remains. A clear mandate for Russian peacekeepers, a regular communication channel for resolving urgent disputes and Access for international aid organizations to the urban areas of Karabakh would each go long way to helping bring a measure of security and stability that is not only the interest of both warring factions but also the NATO as well.

---

* Assoc.Prof., Nişantaşı University, Faculty of Economics, Administrative and Social Sciences, department of Political Science and Public Administration, savas.bicer@nisantasi.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6318-9814

5.BÖLÜM

II. KARABAĞ SAVAŞI'NIN BAŞLANGICINDAN BÜYÜK ZAFERE (NİSAN 2016-KASIM 2020)

Nermine EMİRBEYOVA*

ÖZET

Bu bölümde, Azerbaycan için Vatan Savaşı kabul edilen İkinci Karabağ Savaşı'nın askeri yönü inceleniyor. Kitle iletişim araçları, çok sayıda analitik ve akademik çalışmanın yanı sıra, devletin resmi internet sitelerinin bilgilerine de dayanarak, Azerbaycan'ın işgal altındaki topraklarını kurtaran bu zaferinin ana bileşenlerini inceledik. Azerbaycan'ın, savunma sanayi hazırlıkları ve güçlendirilmesi ile askeri inşaat sektörü ve askeri personelin güçlendirilmesi, alanında yaptığı akıllı ve planlı yönetim politikası ilgi çekmektedir. Karabağ'da robotlar, uzaktan kumandalı donanım ve duyarlı silahların önemli bir etken olduğu yeni savaş türüne tanık olduk. Bu askeri operasyon, rakiplerin farklı teknolojik gelişim düzeylerinde olduğu ve böylece birbirleriyle farklı mücadele yöntemleri aradıkları orantısız bir çatışma gibi nitelendirilmiştir. Her yıl biraz daha toparlanan Azerbaycan, Ermenistan'ın 2016 Nisan ayında ve 2020 yılı yazında yapmış olduğu büyük çaplı askeri saldırısına karşılık vererek, savaş alanında inkâr edilemez üstünlüğü olduğunu kanıtladı.

*Azerbaycan Silahlı Kuvvetleri, 2020 yılının Eylül-Kasım aylarındaki 44 günlük savaş sonucu, Ermeni işgal ordusunu yenerek, hatta onu neredeyse yok ederek zafer kazandı. Ermenistan, Azerbaycan'a yönelik saldırı politikasını yaklaşık 30 yıl sürdürerek, Azerbaycan topraklarının %20'ini işgal altında tutmaktaydı. Ermenistan'da halen teknik ve taktik açıdan 20. yüzyılın 1970-1980'li yıllarından kalma, güncelliğini, performansını kaybetmiş tanklar ve insansız hava araçlar*ı bulunmaktaydı. Azerbaycan ise *çeyrek yüzyıl boyunca yeni nesil teknolojiyle vatan topraklarını geri almak için hazırlanmıştır. Bu yazıda, zaferin başlıca askeri nedenleri özetlenmiş, Azerbaycan'ın askeri operasyonlarda uyguladığı ve dünya askeri ders kitaplarına giren yeni taktikleri; "Demir Yumruk", "Karabağ Kutusu", "Taşaltı-Şuşa" operasyonları analiz edilmiştir.*

Anahtar Kelimeler: Vatan Savaşı, Demir Yumruk, Karabağ Kutusu, Taşaltı Operasyonları, Pilotsuz Araçlar, Karabağ, Şuşa.

FROM THE BEGINNING OF THE GREAT VICTORY TO VICTORY: (FROM APRIL 2016 TO NOVEMBER 2020)

ABSTRACT

The article explores the military aspect of the Second Karabakh War, which is the Patriotic War for Azerbaijan. The main components of Azerbaijan's victory in the liberation of the occupied territories are highlighted on the basis of numerous analytical and academic studies, as well as reports from official state websites in mass media. Very interesting is the analysis of the preparation and strengthening of the defense industry of Azerbaijan, the

* Doç. Dr., Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi A. A. Bakıhanov Tarih Enstitüsü, zamburek@mail.ru

implementation of a smart and restrained policy of the Azerbaijani leadership in the field of military development and strengthening of military personnel. In Karabakh, we observed a new type of war, in which robotic, remotely controlled equipment and high-precision weapons played an important role. This military campaign had the character of an asymmetric conflict, during which the opponents were at different levels of technical development and, accordingly, sought out various methods of fighting each other. Year after year, gaining strength, Azerbaijan proved its indisputable superiority on the battlefield in April 2016 and summer 2020, when Armenia launched a large-scale military attack on Azerbaijan.

As a result of the war that lasted 44 days – from September to November 2020 – the Azerbaijani Armed Forces inflicted a crushing defeat on the Armenian occupation army, defeating and virtually destroying it. Armenia capitulated, which was a logical consequence of the policy of aggression that it pursued against Azerbaijan for almost 30 years, keeping 20 percent of Azerbaijani territory under occupation. Armenia technically and tactically remained in the 70-80s of the XX century with tanks without dynamic protection and unmanned aircraft. Azerbaijan, on the other hand, has been prepared to take back its homeland with new generation technology for a quarter of a century. The article summarizes the main military reasons for the victory, examines new tactics used by Azerbaijan during military operations operations "Iron Fist", "Karabakh Casket", "Dashalti-Shusha", etc. and included in all military manuals of the world.

Key words: Patriotic War, 44-day War, Dashalty operations, Karabakh Casket, Iron Fist, Drones, Karabakh, Shusha.

GİRİŞ

Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki çatışma, bir insanlık trajedisi olarak vuku bulan Karabağ'ın işgali ile başlayıp, Güney Kafkaslarda güvenlik ve istikrara uzun yıllar ciddi bir tehdit oluşturmaktaydı. Azerbaycan topraklarındaki işgal kuvvetlerinin, derhal ve koşulsuz olarak geri çekilmesi çağrısında bulunan Birleşmiş Milletler'in, 1993 yılındaki "822, 853, 874 ve 884" numaralı dört kararına rağmen, Ermenistan işgalini sürdürerek, uluslararası hukuk ilkesini ihlal etti.

Uluslararası toplumun sorunun çözümüne yardımcı olmaması, barış sürecinin çıkmaza girmesine neden oldu. 1990'ların ortalarından başlayarak, AGİT Minsk Grubu'nun (Fransa, Rusya ve ABD) Eş Başkan ülkeleri tarafından arabulucu diplomatik görüşmeler sürdürüldü, ama 2007 yılında başlatılan ve 2009 yılında[78] güncellenen «Madrid İlkeleri» de, ancak sorunun çözümü için çok sayıda «mekanizmanın» geliştirilmesine yol açtı. Bu ilkeler Ermeni silahlı kuvvetlerinin sözde Yukarı Karabağ bölgesi civarında işgal altındaki topraklardan çekilmesinin yanı sıra, Laçın ve Kelbecer bölgeleri için özel şartların oylanması öncesinde bölge için, geçici uluslararası güvenlik düzenlemelerini sağlamaktaydı[79].

II. Karabağ Savaşı'nda robot, uzaktan kumandalı donanım ve duyarlı donanım (*güdüm-*

[78] "Statement by the OSCE Minsk Group Co-Chair Countries", OSCE Website, 10 July 2009, https://www.osce.org/mg/51152.

[79] "Nagorno-Karabakh: Risking War," International Crisis Group, Europe Report No. 187, 14 November 2007. For more information, see also International Crisis Group, "Armenia and Azerbaijan: A Season of Risks," Europe Briefing No. 71, 26 September 2013, https://www.crisisgroup.org/europe-central-asia/caucasus/armenia/armenia-and-azerbaijan-season-risks.

lü ve hassas güdümlü) silahların, günümüzün asimetrik ve hibrit savaş ortamlarında yoğun olarak kullanılan İHA/SİHA'lar ile önemli rol oynadığı yeni bir savaş türüne tanık olduk. Bu askeri savaş, rakiplerin farklı teknolojik düzeylerinde olduğunun anlaşıldığı ve böylece birbirleriyle farklı mücadele yöntemleri aradıkları orantısız bir çatışma olarak karakterize edilmiştir. Bu savaş, teknolojik gelişimi farklı düzeylerde olan tarafların savaşıydı. Ermenistan'da, 1970-1980'li yıllardan kalma eski model tanklar ve insansız hava araçları bulunmaktaydı. Azerbaycan ise çeyrek yüzyıl boyunca onları bir veya iki nesil ilerleten yeni teknolojiyle topraklarını geri almak için hazırlanmıştı[80].

Her yıl biraz daha toparlanan Azerbaycan, Ermenistan'ın kendisine karşı başlatmış olduğu Nisan 2016'daki, büyük çaplı bir askeri saldırıda üstünlüğünü kesin olarak kanıtladı. Burada biri çocuk olmak üzere altı sivil öldürüldü ve 26 sivil yaralandı. Azerbaycan, silahlı kuvvetleri ise işgal altındaki toprakların bir kısmını savaşarak kurtardı.

12 Temmuz 2020'de, Ermenistan sınırda bir kez daha provokasyon yaptı. Azerbaycan'ın Tovuz bölgesine saldırarak, Azerbaycan askerlerini ve 76 yaşındaki bir sivili öldürdü, altyapıya da ciddi hasar verdi. Bu provokasyonun amacı, çatışmaya üçüncü devletleri de çekmekti. Böylece mevcut gerginliği tırmandırmaktı. Azerbaycan'ın bu provokasyona verdiği ağır tepki, Ermeni tarafının çabalarını olumsuz yönde etkiledi. Ermenistan bir kez daha yenildi ve Toplu Güvenlik Anlaşması Örgütü'nden askeri destek istedi.

Azerbaycan Ordusu'nun parlak ve koşulsuz zaferi olan II. Karabağ Savaşı, yani Vatan Savaşı 20. yüzyılın en kanlı ve en acı olaylarından biri olarak, Ermenistan'la uzun süren çatışmalara sert bir ünlem işareti koydu. Azerbaycan silahlı kuvvetleri, Eylül-Kasım 2020 arasında yapılan 44 günlük savaşın sonucu olarak, Ermeni işgalci ordusunu ezici bir yenilgiye uğrattı. Ermenistan, Azerbaycan'a yönelik saldırı politikasını sürdürüp, Azerbaycan topraklarının yüzde 20'ini, tam 30 yıl işgal altında tutmasının sonunda, askeri olarak açık bir şekilde yenilip teslim oldu.

1.EĞER BARIŞ İSTİYORSAN, SAVAŞA DAİMA HAZIR OLMALISIN

İkinci Karabağ Savaşı sonrasında, Azerbaycan›ın kazandığı zaferin, aslında önceden belirlendiğini söyleyebiliriz. Bu iki ülke arasındaki, ekonomik ve askeri potansiyellerin farkı kıyaslanamazdı ve ara her yıl daha da açılmaktaydı. Özellikle savaş öncesi 2019 yılında, Ermenistan›ın GSYİH›sı 13,6 milyar dolar olduğu halde, Azerbaycan›ın GSYİH›sıysa 48,1 milyar dolardı. Savaştan önceki beş yıl boyunca Bakü, savunma sektörüne yaklaşık 9,5 milyar dolar yatırım yaptı. Oysa İrevan sadece 2,6 milyar dolar yatırım yapabildi.[81] GSYİH büyümesi, askeri harcamalara imkân vermesi ve askeri harcamaların doğru şekilde dağıtılması, hiç kuşkusuz siyasi liderlikteki başarıdan kaynaklanmıştır. Azerbaycan Cumhuriyeti üst yönetimi ve elbette özellikle Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in, özenle durum tespiti yaparak planlı siyaset uygulaması başarıyı getirmiştir.

Askerî inşa alanında, silahlı kuvvetler ve diğer güvenlik yapıları başta olmakla birlikte, Azerbaycan Devleti askeri kurumlarında, askeri yöntemlerin yanı sıra, üst düzey yönetim görevlileri arasında da, reform amaçlı büyük çaplı etkinlikler gerçekleştirildi. 2003'den 2020'e kadar 17 yıl boyunca, ulusal güvenliği sağlama ve ülkenin ekonomik potansiyelini

[80] Илья Топчий. Карабах-2020. Военно-аналитический разбор 50 тезисов о войне Азербайджана и Армении. Почему пала оборона Карабаха.// https://expert.ru/get_issue_pdf/4504/

[81] Почему Азербайджан выиграл войну в Карабахе? // https://www.bbc.com/russian/features-54900906

verimli kullanma doğrultusunda, silahlı kuvvetlerin ve diğer ordu birliklerinin gücü, teknik donatımı, yapılanması ve bakımı sağlamlaştırıldı. Dış politika alanında ise Azerbaycan Cumhuriyeti sözde Yukarı Karabağ sorunuyla ilgili uluslararası kamuoyunu kendi lehine çevirmeyi başarmış olup; ABD, Çin ve Avrupa Birliği yanında, bölgenin büyük güçleri olan Rusya, Türkiye ve İran'ın çıkarlarını da buna göre ayarlamıştır. Ekonomik alanda ülke altyapısal lojistik bir atılım yapmıştır: Azerbaycan, uluslararası taşımacılık yolları kesişimindeki bölgesel bir merkez haline geldi. Hazar Denizi havzasında hidrokarbon üretimi ve işlemi daha geliştirildi. Bu da bütçenin gerekli mali kaynaklarla doldurmasına ve devletin askeri yapısının başarılı bir şekilde sağlamlaştırılmasına kaynak yarattı. Bu durum, uygun bir dış politika oluşturulmasına olanak sağladı[82].

2018 ve 2020 yılları arasında, Azerbaycan Cumhuriyeti silahlı kuvvetleri askeri birlik ve grupları, resmî olarak sayıca pek değişmemiştir. Silahlı kuvvetlerin sayısı yaklaşık 67,000 kişiden oluşuyordu; kara harp kuvvetlerinde yaklaşık 57,000, hava kuvvetlerinde yaklaşık 8,000 ve deniz kuvvetlerinde 2,000'den fazla kişi bulunmaktaydı; diğer askeri kurumlarında görev yapan 15,000 kişiden 10,000'i İçişleri Bakanlığı'nın, 5,000 kişiyse Sınır Güvenlik Kuvvetleri'nin askerleriydi.[83]/[84] Silahlı kuvvetlerin stratejik bünyesinde, genel ordu ve üç ordu birliği, birinci ve ikinci stratejik kademe olmak üzere toplam 31 ünite girmektedir: Toplam dört araç (ağır) ve 19 motorlu (hafif) tugay- *koruma tugayı*- iki topçu (biri tatbikat için), bir roket topçu ve tank savunma tugayı, bir mühendislik ve iletişim tugayı, bir lojistik tugayı bulunmaktadır. Hava harp kuvvetleri, iki alay ve üç ayrı birlikten oluşmakta; Donanma, iki savaş gemisi bölüğü, ayrıca yardımcı gemiler ve bir asker taburu içermektedir[85]. Özel Kuvvetler olarak tugay birlikleri, bunlara bağlı alay, tabur, takım ve bölükler yanında, keşif birliği ile genel eğitim merkezi bulunuyordu. Bu yapının yeni bir öğesi, ikinci stratejik kademeye ait, seferberlik için devreye sokulan beşinci (yedek) kolordu olmuştur. Bu askeri düzene göre, askere alınacak yedek 300 bin kişi,[86] zaferin kazanılmasında çok önemli güç oluşturmuştur. Bunlar da, silah ve cephane depoları, askeri ve özel donatımlar (AFSL), özel askeri araçlarla birlikte, asıl olarak merkez askeri yönetimin, özellikle Silahlı Kuvvetler Genel Kurmay Başkanlığı Devlet Askerlik ve Askere Alma Kurumu yerel dairelerinin verdikleri güven ve etkili çalışmalarıyla sağlandı. Bu kurumun, 2012 yılında İçişleri Bakanlığı'ndan alınarak, bağımsız bir daireye dönüştürüldüğünü de belirtmek gerekir[87].

Sözde Dağlık Karabağ cumhuriyetindeki Ermeni ordusu ise iki birlik ve ayrıca bir de hava savunma birliğinden oluşmaktaydı. Birinci tümen en az dokuz mekanize piyade alayını (MPA), bir topçu alayını, bir tank tugayını ve birimin diğer bölümlerini içeren ön hatta konuşlandırılmış 10. Dağ Atıcılık Birimi (DAB/Hava İndirme Birliği) idi. İkinci saf birimi, ikinci kademe olarak görevlendirilen ve içeriğinde 2020 askere alma kampanyası sonrası, güneyde en az beş dağ atıcılık alayı (GSP) bulunan 18. Motorlu Atıcılık Birimi bulunuyordu

---

[82] Буря на Кавказе. Под ред. Пухова.- М:Цент анализа стратегий и технологий, 2021,128 с.

[83] TheMilitary Balance 2020, Chapter Five: Russia and Eurasia // IISS, Vol. 120, London, Routledge, 2020, pp. 184–186; The Military Balance 2019, Chapter Five: Russia and Eurasia // IISS, Vol. 119, London, Routledge, 2019, pp. 185–187; The Military Balance 2018, Chapter Five: Russia and Eurasia // IISS, Vol. 118, London, Routledge, 2020, pp. 182–184.

[84] Adı geçen yer

[85] Adı geçen yer

[86] https://www.bbc.com/russian/featur

[87] Буря на Кавказе. Под ред. Пухова.- М:Цент анализа стратегий и технологий, 2021,128 с.

(MSD). Savaşın sonuna doğru Ermeniler, birlik temelinde komuta birimleri ve operasyon komutanlıkları özelliğinde bir nevi küçük kolordular kurdular. Dağlık Karabağ coğrafyasını dikkate alan Ermeni tarafı kuzey, merkez ve güneydeki operasyonlar için, bu türden en az üç birime ihtiyaç duymaktaydı. Ayrıca geri bölgesini kollayacak yedek dördüncü bir birlik oluşturması gerekliydi. Başka bir deyişle, sözde Dağlık Karabağ Silahlı Kuvvetlerinin yapılanması baştan kusurluydu.

Azerbaycan'ın ise savaş öncesi 2018 ve 2019 yıllarında askeri harcamaları, bütçe harcamalarının % 10-11'i arasında artmış ve GSYİH'nın %4'ünü aşmamış olsa da tamı tamına 1,7-1,8 milyar dolara ulaşmıştı. 2020, yani savaş yılında, kısa bir süre içinde 2,2 milyar dolara kadar çıkan bu rakamlar, bütçenin %14'ü veya GSYİH'nın %5,4'ü demekti[88]. Aynı zamanda Azerbaycan'ın, çok sayıda gelişmiş silah sistemlerini satın almayı karşılayabilecek bir malî gücü de vardı[89]. Ayrıca Azerbaycan artık geniş yelpazedeki mühimmatın *–kurşun, mermi, güdümlü ve güdümsüz uçak bombası, füzeler ve çeşitli cephaneler*- yanı sıra, hafif motorize toplar, insansız hava araçları (İHA'lar), zırhlı araçlar, radyo iletişim gereçleri, optik sistemler ve diğer birçok ekipman ile silah üretimini de yapabiliyordu. Bugün Azerbaycan çok çeşitte küçük çaplı, hafif silah ve onların mühimmatlarının, eksiksiz bir üretimini yapabilen birkaç ülkeden biri durumundadır.[90] Bu nedenle 2020 sonbaharının başlarında ve sonrasında, tüm savaş boyunca kullanabileceği kadar silah ve mühimmat stoku oluşturmuştur. Azerbaycan silahlı kuvvetleri, sözde Dağlık Karabağ Savunma Ordusu üzerinde ateş üstünlüğünü sağlayacak olan bu stoku, çatışmalar boyunca yoğun bir şekilde kullandı. Savaş boyunca askerî ve teknik politikasında, insansız hava araç ve mühimmatlarının yanı sıra, uzun menzilli askeri silahları tercih etmiştir. Alınan sonuç, yukarıda adı geçen, bütün silahların üretimi ve alınması için yapılan bütün yatırımlara fazlasıyla değmiştir. Operasyonun ilk aşamasında, Ermeni tarafının zırhlı savaş araçlarının, toplarının ve askeri hava savunma sistemlerinin önemli bir kısmı imha edilerek, etkisiz hale getirilmiştir. Bu da Ermeni savunmasının epeyce yumuşamasına neden olmuştur. Dahası keşif ateşi (hazırlık ateşi) atışlarının etkili kullanımı, Ermeni komutanlığının kuvvetlerini ve savunma hattı içlerindeki araçlarla manevrasını iyice zorlaştırmış ve bir süre sonra Ermeni askerlerinin psikolojik durumunu etkilemeye başlamıştır. Zırhlı araçlara yapılan yatırımların da aynı derecede etkili olduğu kanıtlanmış ve bu sayede Ermenistan'ın ana savunma hatları bozguna uğramış, böylece muharebelerde taktik başarıya imkân sağlanmıştır[91].

Ermeni sabotaj ve terör birimleri tarafından işgal edilmiş olan, sözde Yukarı Karabağ ve çevresindeki yedi ili kurtarmak için yapılan büyük çaplı askeri operasyonda, başarıya götüren en önemli etken, Azerbaycan silahlı kuvvetlerinin yoğun harp eğitimi ve hazırlığı olmuştur. 2016 Mayıs ve 2020 Eylül aralığındaki dört buçuk yıl boyunca, ordu ve ordu birlikleri, her sene iki veya dört kez, büyük kapsamlı tatbikatlar gerçekleştirmiştir. Bu tatbikatlar diğer silahlı kuvvetler ve güvenlik teşkilatlarının katılmalarıyla gerçekleştirilmiştir. Askerî operasyonlar başlamadan önce, 6 – 7 Eylül 2020 tarihleri arasında, kapsamalı bir Türkiye-Azerbaycan ortak tatbikatı düzenlendi. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin, Türkiye

88 SIPRI Military Expenditure Database

89 БурянаКавказе. Под ред. Пухова.- М:Цент анализа стратегий и технологий, 2021,128 с.

90 Оборонная промышленность Азербайджана: лидерство в регионе и перспективы.// https://caliber.az/post/azerbaidzan-lider-regiona-po-potencialu-oboronnoi-promyslennosti-12919

91 Танки во Второй Карабахской войне.https://bsblog.info/tanki-vo-vtoroj-karabaxskoj-vojne/

Cumhuriyeti ile 16 Ağustos 2010 tarihinde imzalanan stratejik ortaklık ve karşılıklı yardım anlaşması çerçevesinde gerçekleştirdiği bu tatbikatta, iki ülkenin silahlı kuvvetleri tarafından ortak operasyon ve savaş eğitimi çalışmaları yürütülmüştür. Söz konusu anlaşma çerçevesinde, Azerbaycan'da 2019 yılında *Mustafa Kemal Atatürk* ve *Sarsılmaz Kardeşlik*[92], 2020 yılında *Haydar Aliyev*, 2017, 2019 ve 2020 yıllarında *TurAz Kartalı* adlı bir dizi ortak hava-uçuş tatbikatları düzenlendi. Azerbaycan askeri birlikleriyse, 2016 ve 2018 yıllarında Türkiye'de yapılan *Efes,* 2019 yılında *Kış*, *Erciyes* ve *Anadolu Ankası* uluslararası özel ortak savaş eğitim tatbikatlarına ve 2016 ile 2018 yıllarında, *TurAz Şahini*[93] Türkiye-Azerbaycan ortak hava uçuş tatbikatlarına katıldı. *Türkiye-Azerbaycan* ikili formatı dışında, Azerbaycan'ın bölge ülkeleriyle askeri iş birliği üçlü formatta da gelişmiştir. 2006 yılından başlayarak, *Türkiye-Azerbaycan–Gürcistan* komuta karargâh ve personel tatbikatı *–Eternity*[94] bilgisayar destekli yapılsa da 2012 yılından üç taraflı *Azerbaycan–Türkiye–Gürcistan* "Kafkas Kartalı" özel kuvvetler tatbikatları gerçekleştirilmiştir.[95] Bu eğitim tatbikatlarının başlıca amacı, Azerbaycan, Türkiye ve Gürcistan topraklarında, petrol ve gaz taşımacılığı ile demiryolu altyapısı güvenliğinin sağlanması konusunda deneyim kazanmaktır. Ancak Türkiye, Azerbaycan ve Gürcistan arasındaki üçlü askeri işbirliği, Ermenistan'ın politik izolasyonuna neden olmuş ve Türkiye ile Azerbaycan arasında gelişen işbirliği doğrultusunda, askerî operasyon alanları doğmuş ve bu da tutarlılığı sağlamıştır[96].

Azerbaycan, NATO'nun *Barış için Ortaklık* (*Partnership for Peace, PfP*) programına aktif katılımıyla, Birliğin Bakü'ye karşı tarafsızlığının oluşmasına kurumasal katkıda bulunmuştur.[97] Bu dönemin Azerbaycan Silahlı Kuvvetleri'nin askeri operasyon ve savaş eğitimini değerlendirdiğimizde, Azerbaycan'ın, işgal edilen topraklarını kurtarma yönünde büyük bir operasyon düzenleyip yürütmeyi başarma inanç, karar ve planlaması ile yola çıktığı unutulmamalıdır. Düşman tarafın silahlı provokasyonlarını önleme (*duruma bağlı olarak yok etme*), ateş açarak karşı saldırıyla eski konumu geri kazanma gibi, çeşitli operasyon planları çok önceden yapılmaktaydı. 2020 yılının Eylül ve Ekim aylarında tüm bunları, pratikte uygulanma fırsatı bulundu. Azerbaycan'ın askerî hazırlıklarında ordunun yapılanması, askeri altyapının geliştirilmesi ve orduya saygının artırılması önemli aşamalardır. Geçen yüzyılın 1990'lı yıllarının ortalarından, yüzyılımızın 10'lu yıllarına kadar olan ordu yapılanmasında, açık alanda düşmana doğrudan temas, özellikle önemli hale geldi. 2013 yılının sonlarından, 2018 yılının ortalarına kadar, ön saflarda kırktan fazla askerî yapı inşa edildi. Kışlaların %80'ni yeniden inşa edildi veya neredeyse sıfırdan başlanarak onarıldı ve sonuç olarak silahlı kuvvetler kışlalarının %85'i, modern şartlarda donatılmış bir duruma getirildi. Ön saftaki askeri personelin sosyal yapı, lojmanlar ve beslenme birimleri, kök-

---

92 https://mod.gov.az/ru/news/sostoyalas-torzhestvennaya-ceremoniya-provodov-tureckih-voennosluzhashih-uchastvovavshih-v-ucheniyah-nerushimoe-bratstvo-27270.html

93 https://studfile.net/preview/16548219/page:9/

94 https://mod.gov.az/ru/news/provedena-planiruyushaya-konferenciya-uchenij-eternity-2019-27327.html

95 https://studfile.net/preview/16548219/page:9/

96 Грузия, Турция, Азербайджан – «особое военное сотрудничество https://www.golosameriki.com/a/georgia7/1633992.html; Азербайджан и Грузия подписали план двустороннего военного сотрудничества на 2018-й год. //https://mod.gov.az/ru/news/azerbajdzhan-i-gruziya-podpisali-plan-dvustoronnego-voennogo-sotrudnichestva-na-2018-j-god-21902.html

97 https://mod.gov.az/ru/sotrudnichestvo-s-nato-028/

lü bir şekilde iyileştirildi, askerî lojmanların su ve doğalgaz sorunları çözüldü.[98] 2016 ile 2020 arasında, Askeri Hava Kuvvetleri Uçuş Kontrolü ve Teknik Kontrol Merkezi, Ortak Hava Kuvvetleri Temel Komuta Merkezi, İnsansız Savaş Uçakları Eğitim Merkezi, İnsansız Hava Kuvvetleri Eğitim Merkezi hizmete girdi, Hava Kuvvetleri Radyo Mühendisliği Kontrol İstasyonu, Silahlı Kuvvetler Lojistik Merkezi, İletişim Bakım ve Onarım Merkezi, yeniden yapılandırılmış olup, Dalış Eğitim Alanı, askeri hastaneler ve diğer askeri altyapı kurumları kullanıma açıldı.[99]

Bu alandaki çok önemli politikalardan biri de insan kaynaklarıdır. Ülkenin işgal altındaki topraklarını kurtarmak amacıyla askeri operasyonların yapılmasına dair karar, 1998 yılında verilmiş, 2003 yılında resmen onaylanmış olsa da mühimmat temini, askeri ve özel araçların yoğun şekilde satın alınması ancak 2008-2014'lü yıllarda gerçekleşebilmiştir. Devlet Başkanı'nın, politik yolla çözülemeyen konuların, askeri yolla çözümü görevini gerçekleştirecek başkomutanlık görevine atanmasının ardından, operasyon konusu 2014-2020'li yıllarda temel hedef olarak öne çıkmıştır. Buna paralel olarak da ordunun askeri hazırlığı güçlendirilmiştir. 2014 yılında silahlı kuvvetlerin yapısı ve harbe hazırlığı, keskin bir şekilde değiştirilerek, taarruz üzerinde yoğunlaşılmıştır. 20 yıldır "konum koruma" savaşı veren ordu, ülkenin toprak birliğinin sağlanması amacıyla askeri operasyonlara planlı ve amaçlı şekilde hazırlanmaya başlamıştır.

Güney Kafkasya'daki askeri operasyonların seyri şöyledir: Nisan 2016'da Ağdere, Fuzuli ve Cebrail; Mayıs 2018'de Nahçıvan; Temmuz; 2020'de Tovuz operasyonları gerçekleştirilmiştir. Bu operasyonların bilgi ve deneyimlerinden yola çıkılarak, Azerbaycan Cumhuriyeti askerî ve siyasî yönetimi, ülkenin işgal altında olan topraklarını kurtarmak için, kararlaştırılmış olan stratejik planı, başarılı bir şekilde uygulayacak üst düzey ordu yönetimi çekirdeği oluşturmuştur.[100] Böylece Azerbaycan Ordusu, askerî operasyonlar için, artık çenke hazır hale gelmiştir. Bu bağlamda Azerbaycan Ordusu, bir dizi operasyon fısatını arka arakaya başarıyla kullanmıştır.

2. LELE TEPE – GÜNNÜT – TOVUZ

2.1.Lele Tepe Operasyonu

Ermeni işgalcilerinin, ateşkesi bozan yeni bir kalkışması, 2016 tarihinde, 1 Nisan'dan 2 Nisan'a geçilen gecede gerçekleşmiştir. Zaten gün içinde Azerbaycan'ın sınır mıntıkaları, yaşam yerleşkeleri ve idari yapıları, Ermeniler tarafından şiddetli topçu, havan ve çeşitli silahların ateşine maruz kalmıştır.[101] 5 Nisan'a kadar süren çatışmalar, tarihe *Nisan Savaşı* veya *Dört Günlük Savaş* olarak geçti. Bu çatışmalar, 1994 yılında imzalanmış olan ateşkesten sonra yapılan çatışmaların en şiddetlisi oldu. Azerbaycan Silahlı Kuvvetleri, Ermeni sabotajını önlemek, sivil halkın ve yaşayış yerleşkelerinin güvenliğini sağlamak için Ağdere, Terter ve Hocavend ile Fuzuli yönlerinde önlemler almak zorunda kaldı.[102] Başlatılan askeri

---

98 https://mod.gov.az/ru/sotrudnichestvo-s-nato-029/

99 https://mod.gov.az/ru/sotrudnichestvo-s-nato-028/

100 Erickson E. J. The 44-Day War in Nagorno-Karabakh: Turkish Drone Success or Operational Art? // Army University Press, https://www.armyupress.army.mil/Journals/Military-Review/ Online-Exclusive/2021-OLE/Erickson/.

101 Aprel döyüşləri Zəfər tariximizin başlanğıcıdır! Nərmin Nəsirova. Bakı Xəbər 2022.- 31 mart. http://www.anl.az/down/meqale/baki_xeber/2022/aprel/788821.htm;

102 Aprel döyüşləri və onun tarixi əxəmiyyəti. Nazim Məmmədov.Kredo qəzeti. 23 avqust 2020, http://www.anl.az/down/meqale/kredo/2020/avqust/714268(meqale).pdf

operasyonlar, Azerbaycan Ordusunun zaferiyle sonuçlandı. Askeri operasyonlar sonucunda, Terter ili Talış köyü çevresindeki tepeler, Cebrail ilinde Lele Tepe geri alındı. Bu bağlamda Cebrail ili Çocuk Mercanlı, Goranboy ili Gülüstan, Terter ili Madagiz (Sukavuşan) köyleri yönünde, bazı stratejik konumlar olmakla birlikte, iki bin hektardan fazla toprak işgalden kurtarıldı.[103] Bu askeri başarıyla Ermeni yönetiminin, "geçilmez" olarak tanıttığı *Savunma Seddi* hakkındaki efsane yerle bir edildi.

Azerbaycan Silahlı Kuvvetleri, 3 Nisan'dan itibaren temas hattında tek taraflı olarak düşmana karşı saldırılarını durdurduğunu ilan etti. Bundan yararlanan Ermenistan ordusu, kaybettikleri mevkileri geri almak amacıyla 4 Nisan'da cephenin Ağdere-Terter ve Hocavend-Fuzuli yönlerinde yeniden saldırıya geçti, temas hattına yakın yerleşkelere durmaksızın ateş ettiler.[104] Fakat düşman askerleri, Azerbaycan ordusunun savunması karşısında amacına ulaşamadı. Ermenistan'ın, ordusuna takviye birlik göndererek, saldırıya devam etme planları da böylece suya düştü. Hazır haldeki Azerbaycan ordusu birliklerince, Ermenilerin stratejik açıdan önemli Sukavuşan yerleşkesinde bulunan, askeri üssündeki karargâha ve Ermeni milisleri taşıyan otobüse ateş edildi. Böylece bu operasyon sırasında, Ermenistan silahlı kuvvetlerinin Ağdere, Sukavuşan ve diğer yaşayış yerleşkelerinde devreye sokmak istediği yedek kuvvetleri de çökertildi.

Ermenistan silahlı kuvvetleri, Nisan Savaşı'nda çok kayıp verdi, ama 320'den fazla Ermeni askeri yok edildi ve 500'den fazlası yaralandı. Ermenilerin 30 kadar tankı, diğer zırhlı araçları ve 25'den fazla top ekipmanı kullanılamaz hale geldi. Sukavuşan'da bulunan komuta karargâhı ve önemli askeri birlikleri de mahvedildi. Sonuçta Azerbaycan, Ağdere–Sukavuşan ve Cebrail istikâmetindeki yolları denetlenme fırsatı elde edildi.[105] Rusya aracılığıyla 5 Nisan'da Moskova'da Azerbaycan–Ermenistan silahlı kuvvetlerinin, Baş (Ana) Karargâh komutanlarının bir araya geldiği görüşmeler düzenlendi. İmzalanan anlaşma doğrultusunda, temas hattında operasyonlar durduruldu. Azerbaycan ordusu tarafından kurtarılan topraklarda, yeni mevziler kuruldu ve mühendislik çalışmaları yapılarak, istihkâm önlemleri alındı.[106] Azerbaycan ordusu Fuzuli, Cebrail ve Ağdere bölgelerinde, toplam 2,000 hektardan fazla alan üzerinde denetimi ele geçirdi.

Dört Gün Savaşı / Nisan Savaşı, stratejik yerleşim yerlerinin işgalinden kurtarılması ve yerleşkelerin çeşitli yönlerde güvenliğinin sağlanması bakımından büyük önem taşımaktadır. Nisan Savaşı'nın en büyük askeri ve politik önemi, dezavantajlı pozisyonlardan savaşa girmek zorunda kalan Azerbaycan ordusunun, tüm görevlerini yerine getirmesi, böylece stratejik açıdan önemli konumları geri alıp ön saflara yerleşmesi olmuştur. Lele Tepe'nin kurtarılmasıyla Cebrail ili Çocuk Mercanlı köyündeki sivil halkın korunması ve güvenliği de sağlanmış oldu.

Ermenistan'ın yenilgisi, yıllardır propagandası yapılan Rusya destekli Ermeni ordusunun, sözde *Yenilmez Ordu* olduğu klişesini de tamamen yıktı ve Karabağ sorununa bir yafta

---

[103] Aprel döyüşləri Qarabağdakin Böyük Zəfərimizin başlancığı oldu. Zümrüd Qurbanqızı. Respublika qazeti. 5 aprel 2022. http://www.anl.az/down/meqale/respublika/2022/aprel/788842(meqale).pdf;

[104] Aprel döyüşləri - tarixi zəfərin başlanğıcı. Vaqif Bayramov, "Xalq qəzeti". 3 aprel 2022-ci il. http://www.anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2022/aprel/788520(meqale).pdf

[105] "Aprel döyüşləri bizim şanlı qələbəmizdir" Olaylar.- 2016.- 16 noyabr. // http://www.anl.az/down/meqale/olaylar/2016/noyabr/514536.htm

[106] Aprel döyüşləri tarixi qələbəmizdir. İlham Əliyev Səsə.- 2020.- 7 aprel. http://www.anl.az/down/meqale/ses/2020/aprel/719391.htm

gibi yapıştırılmış olan *donmuş* terimini geçersizleştirdi. Bu yenilgi Ermenistan'ı sarstı, Ermeni toplumunu parçaladı, askeri ve politik yönetiminde derin bir çatlamaya neden oldu.

Azerbaycan Ordusu'nun bu zaferi, işgal altındaki toprakların savaşarak kurtarılmasının mümkün olduğunu ve Ermenistan yönetimiyle bitmeyen *görüşme adına görüşme* yapma girişiminin gereksizliğini hem Azerbaycan halkına hem de tüm dünyaya göstermiş oldu. Ayrıca dünya devletlerine, Azerbaycan halkının ve ordusunun kendi topraklarının kurtulması için, canlarını feda etmeye hazır olduğunu ve buna Azerbaycan'ın askeri gücünün yeteceğini de gösterdi. Bu bağlamda Nisan Savaşı sırasında, Azerbaycan Cumhuriyeti toprak birliğinin korunması ve işgal altında olan toprakların kurtarılması için, dirayetli ve kararlı bir tutum sergilendi.

Nisan Savaşı sırasında, Ermeniler tarafından Azerbaycan asker ve subayları şehit edilmiş ve bazıları yaralanıp gazi olmuşlardır, kimi sivil insanlar da ya şehit ya da gazi olmuştur. Bunlar arasında Azerbaycan Ordusu'ndan Şükür Hemidov, Murad Mirzeyev, Samid İmanov, Pençeli Teymurov, Raguf Orucov, Mais Berhudarov, Polat Heşimov, Mühüd Orucov, Vügar Yusifov ve daha başkaları, büyük bir cesaret örneği gösterip Ermeni birliklerini arkadan sarıp, Ermeni birliklerine büyük zarar vermiştir. İşgal altındaki Azerbaycan topraklarını kahramanca işgalden kurtarmışlardır. Buna göre şehit düşen Şükür Hemidov, Murad Mirzeyev ve Samid İmanov, Azerbaycan'ın Milli Kahramanı ilan edilmişlerdir, diğerleri de çeşitli nişan ve madalyalar ile ödüllendirilmişlerdir.[107] 4 gün süren, 2016'daki *Nisan Savaşı* Azerbaycan üzerinde çok büyük etki yapmış, 44 günlük Büyük Zafer'in adeta bir provası ve bayrağı olmuştur.[108]

2.2.Günnüt

Azerbaycan ordusunun başarı ve kazanımları Nisan Savaşı ile bitmemiş, bu başarı onu yeni zaferlere götürmüştür. Bunlardan biri de 2018 yılının 20 – 27 Mayıs arasında, Nahçıvan'da yapılmış olan *Günnüt* operasyonudur. Operasyon sonucu, Azerbaycan silahlı kuvvetleri, on bin hektardan fazla alanı, Gorus–Laçın–Hankendi yolunu kontrol altına almaya muvaffak olmuştur. Azerbaycan ordusunun gerçekleştirdiği karşı saldırılar sonucu, cephe boyundaki yerleşkelerde insanların güvenliği sağlanabilmiştir. İşgalden kurtarılmış topraklarda, yapım onarım çalışmaları başlatılmıştır. Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in, 2017 yılının Ocak ayında imzaladığı kararla, Cebrail ilinin Çocuk Mercanlı köyünde yapım onarım çalışmalarına hemen başlanılmıştır.[109]

2.3.Tovuz

12 Temmuz 2020 yılında Azerbaycan askerî sınır birlikleri, Tovuz ili yönünde cephe

[107] Aprel döyuşləri və onun tarixi əxəmiyyəti. Nazim Məmmədov.Kredo qəzeti. 23 avqust 2020, http://www.anl.az/down/meqale/kredo/2020/avqust/714268(meqale).pdf

[108] "Aprel döyüşləri Ermənistanın çürük və laxlamış sütunlarını daha da sarsıtdı". Fuad Hüseynzadə. Palitra.- 2018.- 11 iyul.//http://www.anl.az/down/meqale/palitra/2018/iyul/08.htm; Horadiz əməliyyatı...Aprel döyüşləri və Cocuq Mərcanlıya qayıdış. Mirzəbeyli İttifaq. Xalq qazeti. 4 aprel 2018. http://web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=vtls000586490;

[109] Düşmənin növbəti məğlubiyyəti: Günnüt əməliyyatı. Ruhiyyə Rəsulova .525-ci qəzet.-26 iyun 2018. //http://www.anl.az/down/meqale/525/2018/iyun/597260.htm; "Günnüt zəfəri 2016-cı il Aprel zəfərinin davamıdır". Fuad Hüseynzadə Palitra.-2019.-9 fevral. // http://www.anl.az/down/meqale/palitra/2019/fevral/634403.htm

hattındaki Ermenistan silahlı kuvvetlerine ait zırhlı araç ve canlı kuvvetlerin yer değiştirdiğini gözlemlemiştir. Bu askerî hareketlilik, Ermenistan tarafının Azerbaycan'a karşı, yine bir saldırı planladığının habercisiydi. Nitekim tahmin edilen saldırı, Ermenistan topçularının Tovuz ili yönündeki Azerbaycan mevkilerini ateşe tutulmasıyla başlamış ve iki Azerbaycan askeri şehit olmuştur. Azerbaycan ordusunun önlemleri sonucunda, Ermenilerin saldırı girişimi önlenmiştir,[110] ama gerginlikler, 13 Temmuz'a bağlanan gece de devam etmiştir. Ermenilerin top, havan mermisi ve tankları kullanarak yaptığı gece saldırıları, Azerbaycan ordusunun keskin ateşiyle karşılanmıştır. Azerbaycan tarafından, karşı tarafın karargâh mıntıkası, topları, askerî birliğindeki araçlar ve askerî kuvvetleri imha edilmiştir.

Ermenistan askeri birlikleri, toplumun kafasını karıştırmak için Tovuz ilinin Ağdam köyü tarafında bulunan Karakaya tepesini ele geçirdikleri bilgisini yaymıştır. Fakat Azerbaycan Ordu Komutanlığı, bu dezenformasyonu yalanlayarak, hiçbir toprak kaybı olmadığını, mevkilerin eski yerinde kaldığını derhal beyan etmiştir.[111] Taraflar arasında ateşkes ilan edilmesine rağmen, Ermenistan silahlı kuvvetleri birlikleri, 14 Haziran sabah saatlerinden başlayarak, Tovuz ilinin Ağdam ve Alibeyli köylerini çeşitli silahlarla ateşe tutarak saldırı girişimine devam ettiler. Saldırıyı büyük bir kahramanlık göstererek önleyen, Azerbaycan Ordusu Tuğgenerali Polad Haşimov, Albay İlgar Mirzeyev ve birkaç asker burada şehit oldular.[112]

Askerlerinin ve silah arkadaşlarının büyük saygı ve sevgisini kazanmış komutan olan, bir generalin şehadeti, tüm Azerbaycan'ı ayaklandırdı. Onun ve silah arkadaşlarının kahramanca hayatlarını kaybetmeleri, Azerbaycan ordusunun ve Azerbaycan halkının sabır taşını çatlattı. Tuğgeneral Polad Haşimov'un şahadeti, Türkiye'de de büyük infiale neden oldu. Azerbaycan ordusu, yaşadığı büyük üzüntü ve kızgınlık içinde, Ermeni birliklerinin komuta merkezine saldırdı. Ermeni birliklerine ait çeşitli askerî ekipman, savaş araçları, komutanlık eşyaları, savunma amaçlı tutulan yedekler ve askerî kuvvetler yok edildi. Birkaç gün süren Tovuz çatışmaları, Azerbaycan ordusunun artık beklenmedik saldırıyı önlemeye de her zaman hazır olduğunu gösterdi.

Karabağ cephesinde, Azerbaycan Ordusu karşısında duramayacağını anlayan Ermenistan, üyesi olduğu Toplu Güvenlik Anlaşması Örgütünü savaşa karıştırmaya kalkıştı.[113] Ermenistan'ın, Tovuz çatışmasında üstünlük kazanması durumunda, Tovuz ve gaz bölgesinden geçen Bakü–Tiflis–Ceyhan ana boru hattı, Bakü–Tiflis–Erzurum doğalgaz boru hattı, Büyük İpek Yolu ve Bakü–Tiflis–Kars demiryolu tehlike altına girecekti. Azerbaycan ordusu, Ermenilerin ve arkasındaki güçlerin bu sinsi planlarını suya düşürmeyi başarmıştı. Düşman ateşi sonucunda, sınırda bulunan 61 ev dağılmış ve bir çiftlik zarar görmüştür.[114]

---

110 Rəşad Baxşəliyev. Zəfərin başlanğıc məqamı. Tovuz döyüşləri Vətən müharibəsində qazanılan böyük Qələbənin qığılcımıdır. // http://www.anl.az/down/meqale/azerbaycan/2022/iyul/805813.htm

111 Tovuz təxribatından 44 günlük Vətən müharibəsinə... Qənirə Paşayeva. Xalq qazeti. 2021, 14 iyul. //http://www.anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2021/iyul/750771(meqale).pdf

112 Rəşad Baxşəliyev. Zəfərin başlanğıc məqamı. Tovuz döyüşləri Vətən müharibəsində qazanılan böyük Qələbənin qığılcımıdır. // http://www.anl.az/down/meqale/azerbaycan/2022/iyul/805813.htm

113 "Damage Caused by Armenia's Shelling to Villages of Tovuz and Civilians Being Evaluated", APA News Agency, 23 July 2020, https://apa.az/en/xeber/finance-news/Damage-caused-by-Armenia%27s-shelling-to-villages-of-Tovuz-and-civilians-being-evaluated-colorredPHOTOcolor-326409

114 "Damage Caused by Armenia's Shelling to Villages of Tovuz and Civilians Being Evaluated", APA News Agency, 23 July 2020, https://apa.az/en/xeber/finance-news/Damage-caused-by-Armenia%27s-shelling-to-villages-of-Tovuz-and-civilians-being-evaluated-colorredPHOTOcolor-326409.

Nisan Savaşı gibi, Tovuz Savaşı da Ermenistan'ın sözde 'yenilmezlik' efsanesini yok etmiştir. İşgal altandaki Azerbaycan topraklarını kurtarmak için bütün vatanperver insanlar, birer Vatan askeri olma arzusuyla askerî masalara akın ettiler. Ermeni sabotajlarıysa hiç durmuyordu. 2020 yılının Ağustos ayında, temas hattını geçmeye çalışan Ermeni keşif sabotaj kolu, Azerbaycan askerlerince imha edildi. Kol komutanı ise esir alındı. Bütün bunlar Ermenistan'ın, yeni bir savaş hazırlığı yaptığının yine habercisiydi.[115] Yaşanan çatışmalar sırasında, Bakü ve ülkenin her yerinde, Azerbaycan Silahlı Kuvvetlerine destek eylemleri yapılmıştır. Ellerinde Azerbaycan bayrakları taşıyan binlerce insan sokaklara akın ederek *Karabağ, Karabağ'a Özgürlük, Karabağ Azerbaycan'dır* sloganları atmışlardır. Azerbaycan halkı ve Azerbaycan Devleti, artık Azerbaycan Ordusu ile kenetlenmiştir.

3. VATAN SAVAŞI: "44 GÜNLÜK SAVAŞ"

Temmuz ayındaki çatışmalar sonrasında Azerbaycan, Ermenistan'ın sınırda istediği zaman yeni provokasyonlar yapabileceğiyle ilgili kaygılarını dile getirdi. İki ay geçmesine rağmen, durum hâlâ gergin ve ateşkesin ara sıra ihlâliyle devam ediyordu. Ancak uluslararası bir girişim gerçekleşmemiştir. Azerbaycan, 22 Eylül'de Ermeni silahlı kuvvetlerince bir askerinin daha şehit edildiğini duyurdu.[116] Bu sefer, Birleşmiş Milletler Örgütü Genel Kurulu'nun 75. Toplantısında yaptığı konuşmada, Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, Ermeni silahlı kuvvetlerinin işgal altındaki Azerbaycan topraklarından çekilmesi için, yeni bir takvim planı hazırlanması yönünde çağrıda bulundu. Aliyev, BM Güvenlik Konseyi kararlarında bir zaman aşımlı olmadığını belirtti ve bu kararların, uygulanana kadar yürürlükte kaldıklarını hatırlattı. Ayrıca BM Güvenlik Konseyi kararlarına uymamanın da kabul edilemez olduğunu açıkladı.[117] Buna rağmen, 27 Eylül 2020'de Ermeni ordusu Azerbaycan'a karşı büyük çaplı yeni bir askerî provokasyon saldırısı gerçekleştirdi. Bu saldırı, 1990'lardan bu yana yaşanan, en büyük ve en ciddi Ermenistan saldırısı idi. Aynı gün Azerbaycan ordusu da sivil halkın güvenliğini sağlamak için, derhal kapsamlı bir karşı saldırı operasyonu başlattı. Bu saldırı 27 Eylül'de, Ermeniler tarafından kontrol edilen bölgenin kuzeyindeki Murovdağ, Talış ve Mardakert (Ağdere) üzerindeki temas hattı boyunca ve Cebrail ile Fuzuli bölgelerinden, karşılıklı atışlarla güneyden başlatıldı.

Bu saldırılar, kısa zamanda Karabağ'ın kuzeyinde ve güneyinde, iki yönde yürütülen bir savaşa dönüştü. Kuzeyde Korgeneral Hikmet Hasanov'un komutanlığıyla 1. Kolordu, Korgeneral Hikmet Mirzayev ve Tümgeneral Mais Barhudarov'un komutanlığıyla da iki askerî birlik güneyde yer aldılar. Cumhurbaşkanı basın sözcüsü bu birlikleri de kolordu olarak açıkladı[118].

3.1.Demir Yumruk Operasyonu

27 Eylül'de başlayan savaş, ilk haftada Karabağ'daki Azerbaycan-Ermeni cephelerinin hepsinde yaşanan, şiddetli çarpışmalara dönüştü. Azerbaycan'ın büyük ölçekli keşif kolları da savaşa girdi. Azerbaycan ordusu, ilk olarak zayıf noktaları tespit edip, Ermeni savunmasını yararak başarılı bir operasyon başlattı.[119]

---

115 ZəfərTarixi//https://www.e-derslik.edu.az/player/index3.php?book_id=592#books/592/units/unit-/page43.xhtml
116 https://mod.gov.az/ru/news/zayavlenie-ministerstva-oborony-azerbajdzhana-32240.html
117 Zəfər yolu:Qarabağ savaşından ,Şuşa Bəyannaməsinədək. Bakı, "Elm", 2021- 904 s. s.12
118 https://www.bbc.com/russian/features-54900906
119 Nazim Məmmədov. İkinci Qarabağ müharibəsi: Zəfər salnaməsi. Bakı, "Optimist" MMC-2022, 464 s.

Durum Ekim ayı başlarında Azerbaycan ordusunun, *Ohanyan Hattı* adı verilen, derin savunma amaçlı Ermeni askerî sisteminin bulunduğu, Fuzuli ve Cebrail bölgelerinin güney cephesinde oldukça ağırlaştı. Bu hattın 'geçilemez' olduğunu iddia eden Ermenistan eski Savunma Bakanı Seyran Ohanyan'ın şerefine verilmişti. Azerbaycan ordusu, *Ohanyan Hattı*'nın güney savunmasını yarmayı başardı ve Azerbaycan – İran sınırındaki Aras Nehri'ne paralel olarak, hızla ilerlemeye başladı. Ermeni ordusunun, Azerbaycan grubunu kuşatıp yenme girişimi, Ermeni tarafının kendi felaketine dönüştü. Bu operasyonda Ermenistan silahlı kuvvetlerinin ölü sayısı 800'den fazla oldu. 3 Ekim'de kuzey cephesinde ilerleme açısından büyük önem taşıyan Terter ilinin, Madagiz kasabası işgalden kurtarıldı ve orada Azerbaycan bayrağı dalgalandırıldı[120]. Aynı gün Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı tarafından köyün eski tarihi adı olan *Sukavuşan* adı buraya geri verildi[121]. Ermeni planlarının başarısızlıkla sonuçlanması sonrası, Azerbaycan askerî birlikleri, hızla güney kolundan kuzey-batıya geçerek, 4 Ekim'de Cebrail[122] kenti, 9 Ekim'de ise *iki nehrin olduğu yer anlamına gelen* Hadrud'[123] kasabasını kurtardı. Güney cephesinde ilerleyen Azerbaycan Silahlı Kuvvetleri, Hocavend ilinde uygun pozisyonları üstlendiler. Zaten Hadrud'un kaybı, Ermeni ordusunun artık güney yönündeki yenilgisi anlamına geliyordu.

Azerbaycan ordusunun ezici saldırıları, Ermenilerin *geçilmez hat* gibi, *yenilemez ordu* efsanesini de boşa çıkararak, Ermeni yönetimini ateşkes istemeye zorladı. Rusya'nın girişimiyle 9-10 Ekim tarihlerinde yapılan tarafların Dışişleri Bakanları görüşmelerinde, ateşkes[124] konusunda anlaşmaya varılmasına rağmen, Ermeni tarafı bundan birkaç saat sonra, bir kez daha saldırmaya başladı. Azerbaycan Silahlı Kuvvetleri, 17 Ekim'de Fuzuli kentini işgalcilerden temizlemek için, bir karşı saldırı başlattı ve 18 Ekim'de Azerbaycan bayrağı Hudaferin Köprüsü'nde dalgalanmaya başladı;[125] 20 Ekimde ise Zengilan[126] kenti işgalden kurtarıldı. Azerbaycan hızla İran'la sınırı bulunan Cebrail ve Zengilan illerini kurtararak Ermenistan devlet sınırına ulaştı. Fuzuli ve Hocavend illerinin büyük kısımları da kurtarıldı. Ekim ayının ikinci yarısında, Azerbaycan Silahlı Kuvvetleri kuzeybatıya yönelerek, Gubadlı ve Laçın bölgelerini Ermeniler'den geri aldı.

Azerbaycan ordusu savaşarak, Ermenistan'ı sözde Yukarı Karabağ'a bağlayan Laçın koridoruna ulaştı. 22 Ekim 2020 tarihinde, Azerbaycan ordusu artık Laçın koridoruna sadece on kilometre kadar uzaktı. Bu hayatî önem taşıyan nakil arterinin geri alınması, Ermenistan'ı sözde Yukarı Karabağ'daki ordusunu destekleyebilme fırsatından alıkoyacaktı. Ancak Azerbaycan ordusu, daha en başta Kelbecer'in kuzeyindeki bir yolun kontrolünü ele geçirdi. Azerbaycan ordusunun, Laçın Koridoruna doğru ilerlemesini engellemek için, Ermeni tarafı Hadrud tarafındaki sık ormanlı ve dağlık bölgelerde ilerleyen Azerbaycan Silahlı Kuvvetleri'nin arkasından, bir karşı saldırı düzenleyerek pusu kurdu. Bu saldırı için, özellikle Azerbaycan Özel Kuvvetleri (AÖK) seçilmişti.

---

[120] Zəfər yolu: Qarabağ savaşından, Şuşa Bəyannaməsinədək. Bakı, "Elm", 2021- 904 s. s.12
[121] Nazim Məmmədov. İkinci Qarabağ müharibəsi:Zəfər salnaməsi. Bakı, "Optimist"MMC-2022, 464 s
[122] Şöhrət Səlimbəyli. Azərbaycan tarixinin zəfərsalnaməsi.–Baki: Avropa, –2020.– 512 səh.. s.8
[123] 44 Günlük Qarabağ Müharibəsi: Mülahizə və nəticələr. 36 səhifə BAKI – 2021 //https://aircenter.az/uploads/files/44-Gunluk%20QM_az.pdf
[124] İkinci Qarabağ Müharibəsi 44 günlük Zəfərin xronikası // Ihttps://files.preslib.az/site/qarabag/xronika_az.pdf
[125] Zəfər yolu:Qarabağ savaşından ,Şuşa Bəyannaməsinədək. Bakı, "Elm", 2021- 904 s. s.12
[126] Şöhrət Səlimbəyli. Azərbaycan tarixinin zəfərsalnaməsi.–Baki: Avropa, –2020.– 512 səh.. s.8

3.2 Şuşa – Daşaltı Operasyonu

44 gün süren savaşın kaderini belirleyen operasyon ise kuşkusuz Şuşa operasyonu oldu. 6 Kasım sabah erken saatlerde Ermeni medyası, Paşinyan tarafından Şuşa'nın savunmasını düzenlemekte sorumlu olarak atanan, Ermeni Ulusal Güvenlik Teşkilatı eski başkanı Argişti Karamyan'ın şehirden ayrıldığı bilgisini verdi. Ermeni eski Savunma Bakanı Seyran Ohanyan ve diğer üst düzey Ermeni subayları da Şuşa'dan kaçtılar. Onlardan daha önceyse, operasyon bölgesini Ermenistan eski Cumhurbaşkanı Robert Koçaryan ve sözde Dağlık Karabağ'ın sözde eski cumhurbaşkanı Bako Saakyan terketmişti. Aslında bu kaçışın sebebi, duydukları büyük korkudan kaynaklanıyordu, çünkü bu sözde yöneticilerin hepsi, Şubat 1992'de insanlığa karşı suç işleyerek, Azerbaycan'ın Hocalı kenti sivil halkına soykırım emri veren ve hatta Hocalı'da ve Karabağ'ın diğer yerlerinde bizzat kendileri soykırım yapan canilerdi.[127]

6 Kasım'da, Daşaltı'nın işgalden kurtarılmasından bir gün sonra, *Azerbaycan Özel Kuvvetler Timi*, ulaşılamaz kabul edilen Şuşa şehrine, dik ve çok yüksek kayaları tırmanarak çıktılar. Sarp kayalık üzerinde bulunan şehre tüm girişler, 28 yıl boyunca Ermeniler tarafından sağlama alınmıştı. Her yerde iyi hazırlanmış savunma mevzileri ve sığınaklar vardı. Örneğin, mezarlık tarafından giren Azerbaycan askerleri, Şuşa Kalesine doğru çıkan yolda şiddetli çatışmalar yaptı. Aynı zamanda Azerbaycan Özel Kuvvetler birliği de stratejik Laçın–Şuşa–Hankendi yolunu tamamen kapatmak için kayalıklara çıkmaya başladı.[128] Azerbaycan Birlikleri, Ermeni askerlerin güçlü direnişleri ve saldırıları ile karşılaştılar. Ermeniler, eski Şuşa mezarlığının yukarı kısmını baştan aşağıya kazmışlardı. Ama Azerbaycan Özel Kuvvetleri, sol kanattan yaklaşarak ve buradan da dağı tırmanarak düşman birliklerinin arkasına geçtiler. Burada beş saat süren şiddetli çatışmalar gerçekleşti. Sonuçta Laçın yolu üzerindeki kontrolü Azerbaycan Türkleri ele geçirildi. Ermeniler tarafından kuşatılmak istenen Azerbaycan askerleri, kuvvetli bir mücadele vererek, Ermenileri oradan kovdular ve eski Şuşa kalesine doğru ilerlemeyi başardılar.

Şuşa civarındaki ormanlarda, çok kanlı savaşlar yaşandı. Gökyüzünde Ermenistan'ın insansız hava araçları uçuyor, Ermeni askerler üzerlerine top ve havan bombaları atıyorlardı. Azerbaycan Özel Kuvvetleri, bütün Ermeni saldırılarına, tuzaklarına, mayınlarına, can kaybına rağmen ilerlemeyi başardılar. Pek çok kişi yaralansa da tahliye edilmeleri oldukça zordu. Ana kuvvetler ve askeri araç ve gereçler, tam 16 kilometre gerideydi. Çevrede onları tuzağa düşürmek isteyen, telsizle Azerbaycan Türkçesi konuşarak, kendilerini Azerbaycan askerleri gibi tanıtan bir çok Ermeni bölükleri vardı. Azerbaycan Özel Kuvvetlerinin amacı, düşmanla temas etmeden ilerleyerek, bir an önce Şuşa'ya girmekti. Askeri görevin önemli kısmını da karşı saldırıya geçerek Laçın'dan Şuşa'ya giden yolun kontrolünü geri almaya çalışan, birkaç Ermeni bölüğünü imha eden Celilab Tugayı'nın özel bir Azerbaycan Kuvvet Timi yapmaktaydı.

Azerbaycan Özel Kuvvetleri, sadece bu yolu tutma dışında, aynı zamanda ağır zırhlı araçlarının ve toplarının şehre girişini önlemeye çalışan düşmanı durdurmak için, Hankendi'den Şuşa'ya giden yolu da kapatmayı başardılar. Çok sayıda insan, Azerbaycan Özel

[127] Ризван Гусейнов «Карабахская шкатулка». Анализ военной операции по освобождению города Шуша. / Журнал «Национальная оборона», №11 / Ноябрь 2021, стр. 91-105

[128] Битва за город Шуша и уроки Нагорно-Карабахской войны 2020 года. Джон Спенсер и Харшана Горхоо.// https://mwi.usma.edu/the-battle-of-shusha-city-and-the-missed-lessons-of-the-2020-nagorno-karabakh-war/

Kuvvetler birliğinin Şuşa'nın girişindeki saldırılar sırasında, iki Ermeni tankını vuruluşunu, Ermenilerce yayımlanan görüntülerden gördüler. Aslında bu sırada durum oldukça riskli bir hâl almıştı; çünkü Azerbaycan askerlerinin cephane ve mühimmatları bitmişti. Burada yine de *Gündüz Seferli* ve *Saleh Hasanov*'un taburu inançla savaşıyordu. Bu iki tabur, Şuşa'ya ilk giren tabur oldu. Fakat kentin girişinde mühimmatları tam olarak bitmiş iken, iki Ermeni tankı ve bir BMP-2, dar ve kayalık bir yolda, onları sıkıştırarak ezmeye çalıştı. Otomatik tüfekleri dışında hiçbir mühimmatı bulunmayan Azerbaycan Özel Kuvvetler timi, düşman zırhlı araçlarına karşı, mutlak ölümü göze alarak savaşa giriştiler. İşte tam o anda, Ermenilerden ele geçirdikleri dört roketi fırlatan başka bir grup Azerbaycan askeri yardımlarına yetişmiş; Ermeni tankını ve zırhlı aracı vurmuştur. Bu görüntüleri de Ermeniler kayda almıştır.

Ardından Ermeni askerleriyle tıka basa dolu bir başka zırhlı araç, Azerbaycan askerleri tarafından vurulmuştur. Böylece Ermenilerin, görünür durumdaki askerî araçları ve askerî kuvvetleri yok edilmiş ve Şuşa'nın girişindeki düşman direnişi kırılmıştır. Fakat şehrin tüm sokak ve binalarını ele geçirme uğruna savaş, daha birkaç gün devam etmiştir. 6 Kasım günü, Azerbaycan Özel Kuvvetleri, Hankendi'den gelen yolun sol tarafındaki konumunu sağlama aldı. Ermenilerin, yeniden toplanarak, buradan Şuşa'ya karşı saldırı başlatmaya hazırlandığı belli olmuştu.

7 Kasım'da Şuşa ve çevresine ağır bir sis çöktü. Bu hava koşulları, Azerbaycan askerlerinin savaş boyunca en büyük yardımcısı olan hava desteğini almalarını iyice kısıtladı. Ağırlaşan sis, *Bayraktar TB2 UAV*'nin kullanımını önledi. Bu da Ermeni kuvvetlerinin, tüm zırhlı araç ve insan gücünü saldırı ve karşı-saldırı için kullanmalarına imkân sağladı. Ermenilerin saldırı ve karşı-saldırılarına rağmen, Azerbaycan güçleri Şuşa ormanlarında çok başarılı operasyonlar düzenleyip, şehir girişlerinde savunma hattı kurdular. Şehir içinde üç Ermeni saldırısı önlenip, taarruzlarına devam ederek, Şuşa şehri yönetim binası ele geçirildi. Şehrin bina ve mahalleleri birer birer Ermeni kuvvetlerinden temizlenmeye başlandı. Şuşa uğruna yapılan büyük savaş, şehir girişi ve şehir içinde de bıçaklı çarpışmalar biçiminde devam etti. Ermeniler, Hankendi'ne geri çekildiler ve çok sayıda Ermeni askeri de bıçak yaralarıyla Şuşa'dan tahliye edildi.

7 Kasım'da, saat yaklaşık 19:00 civarında, Ermeni Silahlı Kuvvetleri bir karşı-saldırı başlattılar. 1000 kişilik Ermeni gücü, zincir şeklinde ve gruplar halinde geliyordu. Daha sonra iki ayrı gruba ayrılıp, Şuşa'ya doğru ilerliyorlardı. Azerbaycan birlikleri ise Ermenilerin mümkün olduğunca yaklaşmalarını bekliyordu. Ermeniler, 30 yıl önce işgal ettikleri için, artık bu bölgeyi iyi biliyorlardı, Kayalık ve ormanlık kısım avantajını ustalıkla kullanıyorlardı. Her iki taraf da gerilim içinde savaşın bir an önce başlamasını bekliyordu. Fakat aniden beklenmedik bir şey gerçekleşti ve bazı Ermeni askerleri fenerlerini yakıp ormana dağıldılar. O grup, bir önceki saldırıda yaralanan Ermeni askerilerinin sesini duymuş ve orada kalan yaralılar ile cesetleri alma kararı vermişlerdi. Azerbaycan birlikleri de mümkün olduğunca kendilerine yaklaşmalarına izin vererek, kısa mesafe atışlarıyla saldırgan Ermeni hedeflerine ateş ettiler.

Burada düşman koordinatlarını alarak, isabetli ateşiyle Ermeni militanlarının ve askerlerinin saldırıya girmesini engelleyen, *N* Topçu Tugayı'nın önemi büyüktür. Bu topçu tugayının komutanı Albay Taleh Aliyev ve top ateşleri koordinatörü Yüzbaşı Bahşali Mama-

dov'un ateş desteği çalışmalarının önemi, burada çok daha iyi anlaşılmıştı.[129] Azerbaycan Özel Kuvvetleri, saldırıya geçmiş olan bütün Ermeni kalıntılarını imha ettiler. Ermenilerin, yaşanan bu karşı-saldırı sonrasında, Azerbaycan *N* Tugayı Özel Güçleri, şehir cezaevine kadar uzanan Şuşa Kalesi'ne çıktılar. Eski Şuşa Kalesi'ni Ermenilerdem geri alan Azerbaycan Özel Kuvvetleri, Kale'nin savunmasını da üstlendiler.

7 Kasım'da şehir tamamen kontrol altına alındı. Gündüz Seferli'nin komutanı olduğu *Yaşma* Özel Kuvvet askerleri, Şuşa şehri yönetim binasındaki Ermeni bayrağını indirdiler ve üzerine şehit arkadaşlarının adları yazılan Azerbaycan bayrağını diktiler. Ardından Azerbaycan Devlet Marşı ve askerlerce Ezan okundu.[130]

8 Kasım sabahı, Ermeni Savunma Bakanlığı ve sözde Dağlık Karabağ Askerlik Dairesi, Azerbaycan ordusunun bütün saldırılarını önlediklerini ve Şuşa'nın halen Ermeni kontrolünde olduğunu belirttiler. Birkaç gün daha şiddetli çatışmalar oldu ve Ermeni tarafı Şuşa'yı geri almak için çok uğraştı. Bu sıcak mücadelenin yanında, bir de şehrin her yerinde Azerbaycan üniformaları giymiş Ermeni özel kuvvetleri ve sabotajcıları aranıp bulunarak temizlik yapılıyordu. Azerbaycan askeri üniformasını giymiş olan bu Ermeni sabotajcıların bir kısmı, Şuşa çevresindeki ormanlara kaçarak, orada bulunan ve tahliye bekleyen çok sayıda ağır yaralı Azerbaycan askerini şehit ettiler. İki gün içinde, Daşaltı/Taşaltı ve Şuşa›nın sürekli savunmasını sağlamak için, bütün önlemler dikkatle alınmıştır. Gerekli miktarda zırhlı araç, top ve asker desteği gönderilmiştir.

Şehir ve çevresi ise Ermenilerin cesetleriyle kelimenin tam anlamı tıka basa dolmuştur. Azerbaycan ordusunun savaşarak ilerlediği, sadece birkaç gün içinde bile, Taşaltı çevresinde yaklaşık 300, Şuşa çevresindeyse yaklaşık 550 ceset sayılmıştır. Savaş alanında Taşaltı ve Şuşa saldırısı sırasında, Ermenilerin geri çekilirken alabildikleri dışında 850'den fazla ceset orada kalmıştır.[131]

Azerbaycan ordusu komutanlığının, kestirim kabiliyeti ve savaş deneyimi, düşmanın tekrar Şuşa'ya büyük çaplı saldırı hazırlığı yaptığına işaret ediyordu. 8 Kasım'da Şubanı, Yaşma, Celilabad Özel Kuvvetleri ile Nahçıvan'dan gelen Tugaylar, şehrin savunmasını ve çevredeki tüm yolları kontrol altına aldılar. Buradaki başlıca amaç, Laçın–Şuşa yolunun kontrolünü sağlamaktı. Ayrıca Şuşa ve Hankendi'ye doğru ilerlemeye çalışan yedek Ermeni güçlerinin imha edilmesi gerekliydi.

Ermeniler, bu kaybı bir türlü kabul edemediler ve Şuşa'yı geri alma umutlarını kaybetmediler. Akşama doğru Şuşakend–Şuşa, Muhtarkend–Şuşa, Hankendi–Şuşa ve diğer yönlerden gelen Ermeni kuvvetleri, araç ve ekipmanlarıyla şehre ulaşıp, karşı-saldırı için toplanmaya başladılar. Ermenilerin ana hedefi, Laçın'dan Şuşa ve Hankendi'ye giden yolun kontrolünü ele geçirmekti.[132]

Büyük saldırıdan önce Ermeniler, şehre çok sayıda top, roket ve havan saldırıları düzenlediler. Ermeni topçularının, çok hazırlıklı ve isabetli atışlarının olduğunu belirtmek gere-

[129] Ризван Гусейнов «Карабахская шкатулка». Анализ военной операции по освобождению города Шуша. / Журнал «Национальная оборона», №11 / Ноябрь 2021, стр. 91-105

[130] Буря на Кавказе. Под ред. Пухова.- М:Цент анализа стратегий и технологий, 2021,128 с., с.58 // https://mod.gov.az/ru/news/.

[131] Ризван Гусейнов «Карабахская шкатулка». Анализ военной операции по освобождению города Шуша. / Журнал «Национальная оборона», №11 / Ноябрь 2021, стр. 91-105

[132] Битва за город Шуша и уроки Нагорно-Карабахской войны 2020 года. Джон Спенсер и Харшана Горхоо. // https://mwi.usma.edu/the-battle-of-shusha-city-and-the-missed-lessons-of-the-2020-nagorno-karabakh-war/

kir. 9 Kasım'da Ermeni tarafı yeniden ve daha büyük çaplı bir saldırıya başladı. Ermeniler, sabah saatlerinden başlayarak Şuşa'yı *Smerç*, ağır alev püskürtücü sistemler, ihtiraklı bombalar ile ateş altına almaya başladılar. Ermenistan Silahlı Kuvvetleri, kendilerinde bulunan dört yeni SU-30 CM savaş uçağından ikisini kullandı.

Eski Şuşa Kalesi ve şehrin tarihi merkezindeki bulunan bütün binalar saldırıya uğradı. Ermeniler özellikle Azerbaycan birliklerinin savunmasını yaptığı kaleye, acımasızca saldırdılar ve şiddetli ateşe maruz bıraktılar. Bu da Azerbaycan askerileri arasında kayıplara ve eski Şuşa kalesinin büyük hasar görmesine neden oldu. Ağır bir topçu atışı sonrasında, saat 19.00'da, Ermeniler bir karşı-saldırı daha başlattılar. Hankendi yolunun sol tarafında, Ermeni haçı bulunan bir yükseklikten, yaklaşık 30 Ermeni savaşı ve Hankendi'in solundan da özel eğitim aldıkları anlaşılan siyah üniformalı yaklaşık 40 Ermeni savaşçı daha saldırmıştır. Albay Tahran Mensimov, komutası altındaki Azerbaycan birliğine, ilerlemekte olan Ermeni savaşçılardan bir grubun BMP-2 ve diğer yönde toplanan Ermeni savaşçı grubun da iki APU'yla vurulması emrini verdi. 8 Kasım gecesi bu görev yerine getirilerek, Ermenilerin karşı-saldırısı bastırıldı.

Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev 8 Kasım'da, Ermenistan tarafından yalanlanan Şuşa zaferini ve şehrin Azerbaycan'ın kontrolüne geçtiğini resmen duyurdu. Bir süre sonra İrevan yönetimi de Şuşa şehrini kaybettiklerini ve cephedeki durumun kritik olduğunu belirten açıklama yaptı. 9 Kasım gecesi Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan barış anlaşması istedi ve hatta Ermenistan'ın teslim olduğunu belirten üç taraflı anlaşmayı imzaladı.

9 Kasım saat 23:45'te, Şuşa'daki Azerbaycan birliklerine 00:00'da ateşkes yapılacağı duyuruldu. 10 Kasım'daysa cephedekiler, savaşı sona erdirmek için üçlü bir anlaşma imzalandığını öğrendiler. Fakat 12 Kasım'a kadar Ermeniler, ateşkesi defalarca ihlâl ederek, Azerbaycan Silahlı Kuvvetlerini kışkırtmaya çalışsa da hiçbir sonuç alamadılar.[133]

3.3. Savaşın Sonu

9 Kasım günü (*Devlet Bayrağı Günü*), Şuşa şehrinin kurtuluşundan hemen sonra, Azerbaycan ordusu işgaldeki 71 köy, bir kasaba ve 8 stratejik tepeyi daha kurtardı. Bununla da savaşarak geri alınmış köy sayısı 300'e ulaştı.[134] Şuşa ve çevresinde bulunan stratejik tepe ve rakımı yüksek hâkim bölgelerin kurtarılması, Ermenistan'ı bütün manevra olanaklarından menetti.

Azerbaycan ordusu insansız hava araçlarını (İHA) başarıyla kullanarak, adını modern askerî strateji tarihine yazdırdı. Azerbaycan'ın, eski uçaklarını hedef olarak kullanarak, Ermenistan'ın hava savunma sistemlerinin yerlerini belirleyip imha etmesi, askerî tarihe bir savaş taktiği yeniliği olarak geçti. Şöyle ki; savaştan önce Azerbaycan Hava Kuvvetleri'nin envanterindeki eski AN-2 tipi irtibat uçaklarından bir kısmı, uzaktan kumandalı olarak kullanılabilir hale getirilerek kamufle edildi ve böylece Ermeni hava savunma sistemlerinin aktif hale getirilmesi sağlandı. Bu yolla Ermeni hava savunma sistemlerinin konumları tespit edildi. Bunun için de Azerbaycan'ın eski AN-2 tipi irtibat uçaklarının, bir "yem" olarak

[133] "Azərbaycan Respublikası Prezidentinin, Ermənistan Respublikasının Baş Nazirinin və Rusiya Federasiyası Prezidentinin Bəyanatı", Rusiya Federasiyası Prezidentinin Veb saytı, 10 noyabr 2020, en.kremlin.ru/events/president/news /64384.

[134] .Мирмехти Агазаде Конфликтный потенциал.Вторая карабахская война: кто на самом деле победитель? Постсоветские исследования. Т.4. № 2 (2021) с. 119-126, с.121

kullanılması başarıyla uygulandı (Brahms, 2020). 20 Kasım'da anlaşma imzaladıktan sonra Ağdam, 25 Kasım'da Kelbecer ve 1 Aralık'ta Laçın illeri işgalden kurtarılarak, Azerbaycan'a geri verildi. Azerbaycan, Ermenistan'ın Göyçe koridorda, hava koşulları nedeniyle Kelbecer'i boşaltmak için, 10 gün daha zaman istemesine olumlu yanıt verdi. Fakat tarihten bildiğimiz gibi, 1993 yılında Kelbecer'in işgali sırasında Ermeni teröristler, Azerbaycan halkına evlerini terk etmesi için sadece 10 saat süre tanımıştılar. Üç ilçe kurtarıldıktan sonra, Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki "Devlet Sınırı" da yeniden inşa edilmiş oldu.

SONUÇ

Azerbaycan'ın 2020 sonbaharında, devlet toprak bütünlüğünü tekrar sağlama uğruna yapmış olduğu askeri operasyonda, kazandığı zaferin ana bileşenlerini inceleyelim:

Öncelikle; ülkenin politik ve askeri yönetimi tarafından, stratejik planlamanın önemli bir unsuru olarak etkili bir hedef belirlenmiştir. Azerbaycan devletinin yönetimine geldiği ilk günlerinden başlayarak Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, siyasî yolla çözümü çıkmaza girmiş olan Karabağ sorununun, gelecekte barış yoluyla çözümü için, ilk görevin orduya düştüğünü anlayıp, zaten önceki yönetimlerce temelleri atılmış olan milli orduyu, çağdaş ve güçlü bir ordu haline dönüştürdü.

İkincisi; sınırlı (*gerçi pek de az olmayan*) mali, maddi ve insan kaynaklarının akıllı kullanımı yanında, çok iyi bir zamanlama yapmıştır (*Ermenistan toplumundaki parçalanma, İrevan'ın Moskova'yla ilişkilerinde gerilme, Nikol Paşinyan yönetimindeki hükümetin Ermenistan'ında iktidara gelmesi*). Silahlı Kuvvetler için yapılan harcamalar, hazine gelirinin en yüksek döneminde, yani hidrokarbon hammaddelerinin dış piyasada satışından elde edilen mali destek ile yapıldı. Silahlı kuvvetlerin operasyon ve savaş eğitiminin kalitesini artırmak yanında, askeri altyapının geliştirilmesi amacıyla Silahlı Kuvvetlerin, organizasyon ve personel yapısını iyileştirmek için de sistematik olarak bir dizi önlem alınıp, değişiklik yapıldı.

Üçüncüsü; Türkiye, Rusya ve İran gibi bölgesel güçlerle askeri-politik ve askeri-teknik açıdan dengeli bir işbirliği programı geliştirildi.[135]

Dördüncüsü; taktik düzeyde Azerbaycan tarafının başarısını hafif dağ piyadelerinin yanında, İHA ile topçu birliği arasında, sıkı bir irtibatın kurulması sağladı;[136] Uydu navigasyonu sağlanması (*Azerbaycan, Bakü'de bir uzay merkezi kurmuş ve ilk uzay uydusunu 2013 yılında fırlatmıştır*) son derece önemli olmuştur; İnsansız hava araçlarının kullanım alanı önceden çok azdı: Gökyüzünde sabit duran İHA'lar ile diğerleri dışında, yalnız tahminlere göre 8-15 tane (*bu da çok sayılmaz*) *Bayraktar* insansız hava araçları buluyordu.

Hedeflerin tespit edilmesi ve ateş için hedef alınması, hem uydu navigasyonu hem de sabotaj ve keşif grupları tarafından yapılmaktaydı. Modern ve insansız hava araçlarının yokluğu, Ermeni tarafının en büyük başarısızlık kaynağı oldu. Ermeni tarafı savaşın tozuyla uğraşırken, Azerbaycan neredeyse göklere hükmediyordu. Ermeni tarafının taktiksel, operasyonel ve stratejik düzeydeki askerî başarısızlıkları, büyük ölçüde bu fark yüzündendi. Ermeniler

[135] Евгений Крутиков. Вторая карабахская война: Азербайджан победил, Армения капитулировала.//https://oborona.ru/product/krutikov-evgenij/vtoraya-karabahskaya-vojna-41025.shtml

[136] Одна ракета - один сбитый «Байрактар». Национальная оборона 2020. Ноябрь. //https://oborona.ru/product/analiticheskij-centr-po-voprosam-vozdushno-kosmicheskoj-oborony/odna-raketa-odin-sbityj-bajraktar-41148.shtml

yalnızca savaşın sonuna doğru, eski model insansız hava araçları modelleri kullanmaya başladılar. Ermeni hava savunma sistemleri daha savaşın başlarında hedef haline gelmişti (*Azerbaycan ordusu Karabağ sorununun ilk günlerinde Ermenistan'ın uçaksavar sistemlerinin %60'ını mahvetti.*[137] *Bu da Karabağ Kutusu olarak adlandırılan özel operasyon sayesinde gerçekleştirilmiştir*).[138] Daha sonra da bu eşitsizlik asla dengelenemedi. İnsansız hava araçları gökyüzüne hükmettiği için, Azerbaycan'ın insanlı araçları (uçak ve helikopterler) pek kullanılmadı bile. Ermenilerse, SU-25 olmak üzere, askeri uçaklarını kullandılar. Bunun dışında muhabere-elektronik karşı tedbirler ile kötü hava ve orman yangınları dumanı da kamuflaj için kullanılıyordu. Fakat hava tehdidiyle mücadele konusundaki başarı, yalnızca bu araçları kapsamlı, sistematik ve yoğun bir şekilde kullanmanın yanı sıra, asıl insansız uçaklar sayesinde sağlanabildi. Azerbaycan'ın insanlı araç kullanımını az ve sınırlı tutması, pahalı uçak ve pilot kaybı riskini en aza indirme arzusundan da kaynaklanıyordu.

Savaş için robotik, yani uzaktan kumandalı araçlar tercih edildi. 2020 Karabağ Savaşı'nın geneli değerlendirildiğinde, manevradan ziyade ateş gücünün öne çıkması ile muharebe sahasının dağlık olması nedeniyle hava kuvvetleri ve zırhlı birliklerin, nispeten daha az kullanılmış olması söylenebilir. Bu kapsamda istenen sonucun elde edilmesinde İHA/SİHA sistemlerinin etkili kulanımının olduğuna şüphe yoktur. Ayrıca motorize topçu birlikleri için Azerbaycan'ın, Çek Cumhuriyeti üretimi *Dana* (*gerçi Msta-S, Pionsı gibi Rusya üretimi de kullanıyordu*) kullanması, özellikle dikkat çekiyordu. Aslında güney cephesine yerleştirilmiş 36 adet motorize top, ayrı bir topçu tugayı olarak birleştirildi ve bu da ulaşılan sonuçların elde edilmesini sağladı. İlerdeki silahlı çatışmalarda, topçu birliklerin kullanımı karşı tarafa %80-90 zarar vererek, zaferi kazanmada çok önemli etken oldu. 2020 Karabağ Savaşı deneyimi, uzun mesafeye taşınan topların yerini, sık sık yer değişebilen motorize, büyük kalibreli (*150-210 mm*) silahlara yavaş yavaş bırakması gerektiği anlamına da gelebilir. Bu yaklaşım, düşman aralığının dışında, maksimum seviyede hareket eden bir davranış imkânı olarak önemlidir.[139] (*Ancak tabii her savaşın, çok özel olduğu ve her savaşın kendi özgün koşulları bulunduğu da akıldan çıkarılmamalıdır.)*

Beşincisi; 27 Eylül'de savaşın başlamasıyla Azerbaycan ordusu, tüm temas hattı boyunca, aralıksız karşı saldırı başlattı. Ön cephenin kuzeyinde, Azerbaycan Dağ Atıcılık birimleri ve Özel Kuvvetler birlikleri, Murovdağ üzerinde kontrolü sağlayabildiler (*Karabağ ve Kelbecer'in kuzey sınırı ve Karabağ ile Ermenistan'ı birbirine bağlayan coğrafi bölgede*). Azerbaycan'ın kuzeydeki ilerlemesi durdu ve *konum koruma savaşları* başladı. Kuzeydoğuda saldırı başarılı olsa da pek hızlı değildi. Aslında Azerbaycan Terter Nehri vadisi boyunca ilerleyerek, orada bulunan çok sayıda büyük yerleşim alanını işgalden kurtarıp duraklamıştı.

Şimdi belli oluyor ki, Azerbaycan Ordu Başkomutanlığı, aslında Ermeni Askerî Komutanlığı'nı yanıltmak için, kuzey ve kuzeydoğu taraflarındaki çatışmalarda, aslında sadece dikkat çekmek istiyordu. Ana kuvvetlerinin, Laçın koridoruna ve daha sonra da Şuşa›ya (*alınması Bakü için stratejik ve sembolik önem taşıyordu*) ulaşması üzerinde yoğunlaştırmıştı.

---

[137] https://www.oryxspioenkop.com/2020/09/the-fight-for-nagorno-karabakh.html- B*usite,* İkinci Karabağ *savaşında Ermenistan ve Azerbaycan'ın tüm kayıplarını ayrıntılı olarakgöstermektedir.*

[138] Евгений Крутиков. Вторая карабахская война: Азербайджан победил, Армения капитулировала.//https://oborona.ru/product/krutikov-evgenij/vtoraya-karabahskaya-vojna-41025.shtml

[139] Война в Карабахе.Эксперт № 48 23–29 ноября 2020 ap/tass ap/tass

Azerbaycan birlikleri, henüz kuzeyden dönmeden önce, Zengilan'a kadar Aras Nehri boyunca, bir hançer darbesi gibi ilerlediler. İran'la sınırda yapılan savaşta Ermeni ordusu yenildi. Azerbaycan birliklerini, Zengilan'da tutmak için yapılan son girişim de Ermeni birliklerinin Laçın'e doğru kaotik ve düzensiz bir şekilde geri çekilmesiyle sonuçlandı. Burada Azerbaycan artık ordusu taktik değiştirdi ve İHA'ların olağanüstü desteğiyle, sabotaj ve keşif gruplarını, dağlık bölgeye sızdırdı.

II. Karabağ Savaşı, post-endüstriyel bilgi çağında ve küresel koşullar altında, inancın, aklın, iyi yönetimin, taktik başarının, cesaretin, kahramanlığın, savaş sanatının ve yüksek teknolojinin mükemmel bir başarısı olarak gerçekleşip, harp tarihine geçmiş ve hak edilerek kazanılmış bir zaferin simgesi oldu. II. Karabağ Savaşı, *donmuş bir mesele* olarak görülen Karabağ'ı, yeniden Türklerin Vatanı'na, Azerbaycan'a dönüştürdü. II. Karabağ Savaşı, Karabağ'ın, Azerbaycan demek olduğunu, tüm dünyaya hatırlattı ve bunu bilmeyenlere de öğretti.

KAYNAKÇA

Илья Топчий. Карабах-2020. Эксперт № 48 23–29 ноября 2020 https://expert.ru/get_issue_pdf/4504/

Битва за город Шуша и уроки Нагорно-Карабахской войны 2020 года. Джон Спенсер и Харшана Горхоо.// https://mwi.usma.edu/the-battle-of-shusha-city-and-the-missed-lessons-of-the-2020-nagorno-karabakh-war/

Brahms, J. (2020). Azerbaijan Reportedly Convert Ancient AN-2 Biaplanes into Drones, https://www.overtdefense.com/2020/10/05/azerbaijan-reportedly-convertancient-an-2-biplanes-into-drones/ (Erişim tarihi: 10.06.2022).

"Damage Caused by Armenia's Shelling to Villages of Tovuz and Civilians Being Evaluated", APA News Agency, 23 July 2020, https://apa.az/en/xeber/finance-news/Damage-caused-by-Armenia%27s-shelling-to-villages-of-Tovuz-and-civilians-being-evaluated-colorredPHOTOcolor-326409.

Erickson E. J. The 44-Day War in Nagorno-Karabakh: Turkish Drone Success or Operational Art // Army University Press, https://www. armyupress.army.mil/Journals/Military-Review/ Online-Exclusive/2021-OLE/Erickson/.

SIPRI Military Expenditure Database

Буря на Кавказе. Под ред. Пухова.- М:Цент анализа стратегий и технологий, 2021, 128 с. https://mod.gov.az/ru/news/

The Military Balance 2020, Chapter Five: Russia and Eurasia // IISS, Vol. 120, London, Routledge, 2020, pp. 184–186; The Military Balance 2019, Chapter Five: Russia and Eurasia // IISS, Vol. 119, London, Routledge, 2019, pp. 185–187; The Military Balance 2018, Chapter Five: Russia and Eurasia // IISS, Vol. 118, London, Routledge, 2020, pp. 182–184.

"Statement by the OSCE Minsk Group Co-Chair Countries", OSCE Website, 10 July 2009, https://www.osce.org/mg/51152.

"Nagorno-Karabakh: Risking War", International Crisis Group, Europe Report No: 187, 14 November 2007. For more information, see also International Crisis Group, "Armenia and Azerbaijan: A Season of Risks," Europe Briefing No. 71, 26 September 2013, https://www.crisisgroup.org/europe-central-asia/caucasus/armenia/armenia-and-azerbaijan-season-risks

Почему Азербайджан выиграл войну в Карабахе. Отвечают военные эксперты. https: //www.bbc.com/russian/features-54900906

Мирмехти, Агазаде,Вторая карабахская война: кто на самом деле победитель?. Постсоветские исследования. Т.4. № 2 (2021) с. 119-126, с.121 https://cyberleninka.ru/article/n/vtoraya-karabahskaya-voyna-kto-na-samom-dele-pobeditel/viewer

Евгений Крутиков. Вторая карабахская война: Азербайджан победил, Армения капитулировала.// https://oborona.ru/product/krutikov-evgenij/vtoraya-karabahskaya-vojna-41025.shtml
Ризван Гусейнов «Карабахская шкатулка». Анализ военной операции по освобождению города Шуша. / Журнал «Национальная оборона», №11 / Ноябрь 2021, стр. 91-105
"Aprel döyüşləri bizim şanlı qələbəmizdir" Olaylar.- 2016.- 16 noyabr.
http://www.anl.az/down/meqale/olaylar/2016/noyabr/514536.htm
Aprel döyüşləri tarixi qələbəmizdir.İlham Əliyev Səsə.- 2020.- 7 aprel.-
http://www.anl.az/down/meqale/ses/2020/aprel/719391.htm
"Aprel döyüşləri Ermənistanın çürük və laxlamış sütunlarını daha da sarsıtdı".Fuad Hüseynzadə. Palitra.- 2018.- 11 iyul.//
http://www.anl.az/down/meqale/palitra/2018/iyul/08.htm
Aprel döyuşləri və onun tarixi əxəmiyyəti. Nazim Məmmədov.Kredo qəzeti. 23 avqust 2020,
http://www.anl.az/down/meqale/kredo/2020/avqust/714268(meqale).pdf
Aprel döyüşləri Zəfər tariximizin başlanğıcıdır! Nərmin Nəsirova.Bakı Xəbər 2022.- 31 mart.
http://www.anl.az/down/meqale/baki_xeber/2022/aprel/788821.htm
Aprel döyuşləri Qarabağdakin Böyük Zəfərimizin başlancığı oldu. Zümrüd Qurbanqızı. Respublika qazeti. 5 aprel 2022. http://www.anl.az/down/meqale/respublika/2022/aprel/788842(meqale).pdf
Horadiz əməliyyatı...Aprel döyüşləri və Cocuq Mərcanlıya qayıdış. Mirzəbeyli İttifaq. Xalq qazeti. 4 aprel 2018. http://web2.anl.az:81/read/ page.php?bibid=vtls000586490
Aprel döyüşləri- tarixi zəfərin başlanğıcı. Vaqif Bayramov, "Xalq qəzeti". 3 aprel 2022-ci il. http://www.anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2022/aprel/788520(meqale).pdf
Düşmənin növbəti məğlubiyyəti: Günnüt əməliyyatı. Ruhiyyə Rəsulova .525-ci qəzet.-26 iyun 2018. //http://www.anl.az/down/meqale/525/2018/iyun/597260.htm
"Günnüt zəfəri 2016-cı il Aprel zəfərinin davamıdır".Fuad Hüseynzadə Palitra.-2019.-9 fevral.-// http://www.anl.az/down/meqale/palitra/2019/fevral/634403.htm
Rəşad Baxşəliyev.Zəfərin başlanğıc məqamı. Tovuz döyüşləri Vətən müharibəsində qazanılan böyük Qələbənin qığılcımıdır.
http://www.anl.az/down/meqale/azerbaycan/2022/iyul/805813.htm
Şöhrət Səlimbəyli. Azərbaycan tarixinin zəfər salnaməsi.–Baki: Avropa, –2020.– 512 səh.
Tovuz təxribatından 44 günlük Vətən müharibəsinə... Qənirə Paşayeva. Xalq qazeti. 2021, 14 iyul. // http://www.anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2021/iyul/750771(meqale).pdf
Одна ракета - один сбитый «Байрактар». Национальная оборона 2020. Ноябрь. //https://oborona.ru/product/analiticheskij-centr-po-voprosam-vozdushno-kosmicheskoj-oborony/odna-raketa-odin-sbityj-bajraktar-41148.shtml
Zəfər Yolu: Qarabağ Savaşından, Şuşa Bəyannaməsinədək. Bakı, "Elm", 2021- 904 s. s.12
Война в Карабахе. Эксперт № 48 23–29 ноября 2020 ap/tass ap/tass
"Azərbaycan Respublikası Prezidentinin, Ermənistan Respublikasının Baş Nazirinin və Rusiya Federasiyası Prezidentinin Bəyanatı", Rusiya Federasiyası Prezidentinin Veb saytı, 10 noyabr 2020, en.kremlin.ru/events/president/news /64384.
ZəfərTarixi//https://www.ederslik.edu.az/player/index3.php?book_id=592#books/592/units/unit-/page43.xhtml
Почему Азербайджан выиграл войну в Карабахе? // https://www.bbc.com/russian/features-54900906
Оборонная промышленность Азербайджана: лидерство в регионе и перспективы.// https://caliber.az/post/azerbaidzan-lider-regiona-po-potencialu-oboronnoi-promyslennosti-12919
Танки во Второй Карабахской войне. https://bsblog.info/tanki-vo-vtoroj-karabaxskoj-vojne/
https://mod.gov.az/ru/news/sostoyalas-torzhestvennaya-ceremoniya-provodov-tureckih-voennosluzhashih-uchastvovavshih-v-ucheniyah-nerushimoe-bratstvo-27270.html
https://studfile.net/preview/16548219/page:9/
https://mod.gov.az/ru/news/provedena-planiruyushaya-konferenciya-uchenij-eternity-2019-27327.html

Грузия, Турция, Азербайджан – «особое военное сотрудничество
https://www.golosameriki.com/a/georgia7/1633992.html; Азербайджан и Грузия подписали план двустороннего военного сотрудничества на 2018-й год. //
https://mod.gov.az/ru/news/azerbajdzhan-i-gruziya-podpisali-plan-dvustoronnego-voennogo-sotrudnichestva-na-2018-j-god-21902.html
https://mod.gov.az/ru/sotrudnichestvo-s-nato-028/
Nazim Məmmədov. İkinci Qarabağ müharibəsi:Zəfər salnaməsi. Bakı, "Optimist"MMC-2022, 464 s.

STRUCTURED ABSTRACT

Nermine EMİRBEYOVA*

FROM THE BEGINNING OF THE GREAT VICTORY TO THE VICTORY: FROM APRIL 2016 TO NOVEMBER 2020

The Second Karabakh War became a Patriotic War for Azerbaijan and as President and Supreme Commander-in-Chief Ilham Aliyev successfully responded to all the challenges of the time, showed iron will and endurance.

Neither an effective political system nor a powerful force can give the country a military triumph without a key factor: a powerful and perspicacious leader. History put everything in its place: as a result of the Second Karabakh War, Azerbaijan won a decisive victory, returned the occupied lands and entered a new stage of national history.

After the end of this conflict, it is easy to say that victory of Azerbaijan was predetermined: the difference between the economic and military potentials of the two states was incommensurable and grew every year. The growth of GDP (gross domestic product), and the increase in military spending, and their competent distribution is the task of the political leader, the head of state.

In the field of military construction, large-scale measures were taken to reform the military organization of the Azerbaijan state, including the armed forces and the formation of other power structures designed to perform tasks by military methods, as well as bodies for their management. Over the course of 17 years, from 2003 to 2020, the organizational structure, composition and strength of the armed forces and other troops, their technical equipment, staffing and comprehensive support have been improved. In the field of foreign policy, the Republic of Azerbaijan has managed to turn the narrative of the international community around the Nagorno-Karabakh problem in its favor and accordingly built a balance of interests of the largest regional and non-regional actors - Russia, Turkey and Iran, as well as the United States, China and the European Union. In the field of economy, an infrastructural logistical breakthrough was made: the country turned into a regional junction at the intersection of international transport corridors, the extraction and processing of hydrocarbon raw materials on the shelf of the Caspian Sea was further developed.

An important component of preparations for the upcoming large-scale offensive operation in order to liberate the territory of Karabakh and the seven adjacent regions of the

* Assoc. Prof., Azerbaijan National Academy of Sciences Bakikhanov Institute of History, zamburek@mail.ru

country occupied by Armenian separatists was the intensive operational and combat training of formations and units of the armed forces of Azerbaijan. In the course of four and a half years, from May 2016 to September 2020, large-scale (operational-tactical, operational and strategic bilateral multi-stage) exercises from two to four were held annually with the troops of formations and units of the land forces, in which formations and units of other types of armed forces and law enforcement agencies.

Gaining strength year after year, Azerbaijan proved its undeniable superiority on the battlefield in April 2016, when Armenia launched a large-scale military attack on Azerbaijan. As a result, 6 civilians were killed, including one child, 26 civilians were injured. Armed forces of Azerbaijan carried out a counteroffensive and liberated part of the occupied lands.

On July 12, 2020, Armenia again resorted to provocation – this time in the direction of the state border. As a result of the artillery fire of the Tovuz region of Azerbaijan, the Azerbaijani military men and a 76-year-old civilian were killed, and serious damage was caused to civilian infrastructure. The purpose of this provocation was to escalate tensions aimed at drawing third states into the conflict. Decisive response of Azerbaijan to this provocation brought the efforts of the Armenian side to naught.

On September 27, around 06:00, Armenian armed forces grossly violated the ceasefire regime. On the same day, Azerbaijani Armed Forces launched a counter-terrorist operation to prevent Armenian provocations, and martial law was declared on the territory of the republic.

The offensive began on September 27 with mutual shelling in five regions on the line of contact - in the region of Mount Murovdag, the villages of Talish and Mardakert (Agdere) in the north of the zone controlled by the Armenians, as well as in the south in Jabrail and Fizuli regions.

In general terms, the war developed into battles in two directions - in the north and south of Karabakh.

In the north, the 1st Corps operated under the command of Major General Hikmet Hassanov, in the south - two military groups under the command of Lieutenant General Hikmet Mirzayev and Major General Mais Barkhudarov. In one of the reports of the presidential press service, these formations were called corps.

The Azerbaijani army broke through the defenses in the south of the "Ohanian wall" and began to rapidly move westward parallel to the Araz (Araxes) River on the Azerbaijani-Iranian border. The attempt of the Armenian army to encircle and defeat the Azerbaijani forces turned into a disaster for the Armenian side, which got caught in a pocket. On October 3, the village of Madagiz of Terter region, which was of great importance for advancement on the northern front, was liberated from occupation. After the failure of the Armenian plan, the Azerbaijani forces rapidly moved from the southern flank to the northwest, liberating the town of Jabrail from the enemy on October 4, and on the 9th the settlement of Hadrut (in the Pahlavi language means among two rivers), armed forces of Azerbaijan, advancing on the southern front, took convenient positions on the territory of the Khojavand region. The loss of Hadrut predetermined the defeat of the Armenian army in the southern direction.

On October 17, armed forces of Azerbaijan, which launched a counteroffensive, cleared the town of Fizuli from the invaders, hoisted the Azerbaijani flag on the Khudaferin bridge on October 18, and liberated the town of Zangilan on October 20.

Azerbaijan promptly liberated the Jabrail and Zangilan regions bordering Iran, reaching the state border with Armenia. A significant part of the Fizuli and Khojavand regions was liberated. By October 22, 2020, Azerbaijani troops were standing at ten kilometers distance from the Lachin corridor. In order to hinder the Azerbaijani units from advancing to the Lachin corridor, the Armenian side organized a counterattack and ambushes in the rear of the advancing Azerbaijani armed forces in dense wooded mountainous areas in the Hadrut direction. In these battles, the Special Forces or Special Mission Units (SMU) of Azerbaijan especially distinguished themselves.

After the capture of Dashalty, on November 6, the Special Mission Units stormed up and climbed up the rocks on the distant approaches of the city of Shusha. All approaches to the city, located on a high rocky plateau, had been fortified by the enemy for 28 years. Everywhere there were well-prepared defensive positions and shelters. In parallel, another group of Azerbaijani SMU moved along the ridge to completely block the strategic highway Lachin - Shusha - Khankendi.

The detachments met strong resistance from the Armenian formations. The upper part of the ancient Shusha cemetery was covered with their trenches. As a result, the Special Forces went from the left flank and from there made their way through the mountain range, bypassing the enemy from behind. A fierce battle went on for five hours, as a result of which it was possible to take control of the Lachin road.

A significant volume of combat work was carried out by a special mission unit from the Jalilabad brigade, which destroyed several Armenian detachments that were trying to counterattack and regain control of the road from Lachin to Shusha.

The Azerbaijani Special Forces managed not only to keep this highway, but also to block the road from Khankendi to Shusha in order to prevent the enemy from moving up with heavy armored vehicles and artillery.

On November 7, around 19:00, the Armenian armed forces launched a counteroffensive. About 1.000 enemy manpower marched in chains and groups. Then they grouped into two detachments and moved towards Shusha, while the Azerbaijani detachments waited in order to let the advancing as close as possible. The enemy knew the area well and skillfully used the relief and the forest. After fierce fighting, the city was completely taken under control, the fighters from the Special Forces "Yashma" - the personnel of the battalion under the command of Gunduz Safarli removed the Armenian flag from the administration building of Shusha and raised the Azerbaijani flag.

On November 8, Azerbaijan President Ilham Aliyev announced victory and control over Shusha.

Immediately after the liberation of the city of Shusha on November 9, the day of the State Flag, the Azerbaijan army liberated from occupation another 71 villages, one settlement and 8 strategic heights. Thus, the number of settlements liberated during the military operations reached 300. The liberation of Shusha and the strategic heights around it destroyed all the possibilities of maneuver for Armenia. The Azerbaijani army has inscribed its glorious name into modern military strategy by using unmanned aerial vehicles (drones) with high efficiency. The method of use of old and unusable aircraft by Azerbaijan as a false target to detect the areas of deployment of Armenian air defense systems and their subsequent destruction is accepted as an innovation in military history.

After signing the statement on November 20, Agdam, on November 25, Kelbajar, and on December 1, Lachin regions were liberated from occupation and returned to Azerbaijan.

The main components of Azerbaijan's victory in the military operation to restore the territorial integrity of the country in the autumn of 2020 were effective goal-setting as a key element of strategic planning along the lines of the country's political and military leadership. Also, the efficient use of limited (albeit sufficient) financial, material and human resources and the equally effective management of temporary resources and a balanced program of military-political and military-technical cooperation with the leading regional forces - Turkey, Russia and Iran.

Also at the tactical level, the success of the actions of the Azerbaijani side, besides the use of light mountain infantry, was also determined by the use of a bunch of UAVs - self-propelled artillery. The interaction was provided by satellite navigation (the Azerbaijanis created a space center in Baku and launched their first space satellite in 2013). At the same time, the scale of the use of shock drones remained relatively small: according to various estimates, there were 8–15 units of Bayraktar UAV in the sky (this is not much), not counting drones of the "air standing patrol ammunition" class and others. Adjustment and target designation (TD) was supported both by satellite navigation and by subversive and reconnaissance groups (SRG) that had gone into the breakthrough.

The military command of Azerbaijan only imitated that it was bogged down in the battles in the northern and northeastern directions - in order to mislead the Armenian military command, in fact, concentrating the main forces on a more promising advance in the south with the common goal of reaching the Lachin corridor and further to Shusha (the capture of which was the main strategic and symbolic goal for Baku).

Azerbaijani troops advanced along the Araz River with a dagger blow up to Zangilan, after which they turned to the north. The battle in the border zone with Iran was lost by the Armenian army. The last attempt to cling onto Zangilan eventually led to a chaotic and disorderly retreat of the Armenian units to Lachin. There, the Azerbaijani army changed tactics and relied on the penetration of subversive and reconnaissance groups into the mountain zone with the support of UAV attacks.

6.BÖLÜM

İKİNCİ KARABAĞ SAVAŞI'NDAN ÇIKAN DERSLER VE BÖLGEDE BARIŞIN TESİSİ

İdil TUNÇER KILAVUZ*

ÖZET

Bu makalede 27 Eylül 2020'de başlayarak 9 Kasım akşamı ilan edilen ateşkese kadar 6 hafta boyunca devam eden İkinci Karabağ Savaşı sonucunda ortaya çıkan statüko analiz edilmeye çalışılmıştır. Çalışmanın ilk bölümünde sorunun çözümlenememesinin tarihi anlatılmış, 1992'den beri çatışmanın arabulucusu olan AGİT tarafından oluşturulmuş Minsk Grubu'nun başarılı olamaması ve bunun nedenleri gösterildikten sonra, daha sonraki bölümlerde savaşın öğrettikleri tartışılmış ve savaş sonrasında ortaya çıkan durum değerlendirilmeye çalışılmıştır. Bu savaştan çıkan ilk ders ülkelerin kendi güçlerine güvenmeleri gerektiğidir. Kendi gücüne dayanmayan, başka güçlere dayanmaya çalışan Ermenistan, kendisinden çok daha güçlü bir ülke olan Azerbaycan ile karşılaşmış ve sonuç Ermenistan açısından bir hezimet olmuştur. İkinci olarak bu anlaşma Rusya için, aslında uzun zamandır istediği, bölgede asker bulundurma yetkisini sağlayan bir durum yaratmıştır. Karabağ'da asker bulundurmak 30 yıldır Rusya'nın en çok istediği şeylerden birisiydi. Sonuç aslında yine Rusya'nın istediği gibi olmuş, Rusya askeri gücüyle bölgeye dönmüştür. Bu savaştan çıkarılabilecek bir başka ders de bu savaşın Türkiye ile Azerbaycan arasındaki işbirliğinin iki ülke için de ne kadar yararlı olduğunu göstermiş olmasıdır. Ayrıca iki ülke işbirliği yaptıkları zaman, bunun iki ülkeyi de güçlendiren, amaçlarına ulaşmalarını kolaylaştıran bir etkisi olduğu görülmüştür. Bu deneyim iki ülkenin ilişkilerini gelecekte daha da derinleştirecektir. Minsk Grubunun başarısız olduğu ve etkili bir arabuluculuk gerçekleştiremediği açıktır. Fransa ve ABD'nin bu sorunu Rusya'ya devretmiş olduğu da açıkça görülmektedir. Sorunun nihai olarak bölge içerisinde ve bölge ülkeleri arasında çözümlenmesi daha olasıdır. Ek olarak, bu savaşla, nihai bir anlaşma olmadıkça, her zaman yeni bir savaş riskinin olduğu görülmüştür. Karabağ sorununun bugünkü halinde de bir ateşkes anlaşması imzalanmış ancak ateşkes anlaşmasının Azerbaycan açısından birçok kazanımı olsa da Karabağ'ın tamamında Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü henüz sağlanamamıştır. Karabağ'ın Azerbaycan toprağı olduğu çok önceden beri bütün uluslararası aktörler tarafından tanınmıştır. Bundan sonraki dönemde zaten kendisine ait olduğunu tüm ülkelerin kabul ettikleri Karabağ'ın Azerbaycan'ın bir parçası olduğu söylemi gerçeklik olmalı, Azerbaycan Karabağ'ın diğer kısmında da kontrolü ele almalıdır.

Anahtar Sözcükler: Karabağ, Azerbaycan, Ermenistan, Türkiye, Rusya, Minsk Grubu

* Doç.Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, idil.kilavuz@medeniyet.edu.tr.

LESSONS FROM THE SECOND KARABAKH WAR AND ESTABLISHING PEACE IN THE REGION

ABSTRACT

This article analyzes the status quo that emerged as a result of the Second Karabakh War, which started on September 27, 2020, and lasted for 6 weeks until the ceasefire on November 9. The first part of the study discusses the history of the failure to solve the conflict and the reasons for the failure of the OSCE mandated Minsk Group. The following parts of the article analyze the lessons of this war and evaluate the current situation that emerged after the war. The first lesson of this war is that countries must rely on their own power. Armenia, not relying on its own power and trusting other powers for its defense, encountered Azerbaijan, which was a much stronger country than itself, and the result was a defeat for Armenia. Secondly, with the ceasefire agreement, Russia received what it has long sought in the region: Having troops in Karabakh. Russia returned to the region with its military power. This war also showed that cooperation between Turkey and Azerbaijan is very useful for both countries. It has been observed that when the two countries cooperate, it has an effect that strengthens both countries and facilitates the achievement of their goals. This experience will further deepen the relations between the two countries in the future. Also, it is clear that the Minsk Group failed and could not perform an effective mediation. In time, the USA and France left their mediation activities to Russia. The issue is more likely to be finally resolved within the region and among the countries in the region. With this war, it has been seen that there is always a new risk of war unless there is no final agreement. In the current state of the Karabakh conflict, a ceasefire agreement was signed, but although the ceasefire agreement has many gains for Azerbaijan, the territorial integrity of Azerbaijan in the whole of Karabakh has not yet been achieved. It has long been recognized by all international actors that Karabakh belongs to Azerbaijan. In the next stage, the statement that Karabakh is a part of Azerbaijan must be a reality and Azerbaijan should take control of the remaining part of Karabakh.

Key words: Karabakh, Azerbaijan, Armenia, Turkey, Russia, Minsk Group

GİRİŞ

27 Eylül 2020'de başlayarak 9 Kasım akşamına kadar 6 hafta boyunca devam eden savaş sonunda ilan edilen ateşkesle bölgede 25 yıl süren statüko sona ermiş, tamamen farklı bir statüko ortaya çıkmıştır. Bu ateşkesle Azerbaycan'ın kendisinin işgalden kurtardığı tüm topraklarının elinde kalması kabul edilmiştir.[140] Ayrıca bu anlaşmayla belirlendiği üzere, 15 Kasım'da Kelbecer, 20 Kasım'da Ağdam ve 1 Aralık'ta da Laçin Azerbaycan'a teslim edildi. 1960 kişilik Rus barış koruyucu gücünün Karabağ'a yerleşmesi kabul edildi. Anlaşmayla hem Azerbaycan hem de Ermenistan, Karabağ'da 5 yıl süreyle Rus askerlerinin kalmasını kabul etmiş oldular. Taraflardan biri itiraz etmediği takdirde bu sürenin bir 5 yıl daha uzatılması karara bağlandı. Nahçıvan'ı Azerbaycan'a, Karabağ'ı ise Ermenistan'a

[140] Anlaşma metni için bakınız: Zayavleniye Prezidenta Azerbaydzhanskoy Respubliki, Premyer-ministra Respubliki Armeniya i Prezidenta Rossiyskoy Federatsii.

bağlayacak, 5 kilometre genişliğinde planlanan koridorların Rusya'nın kontrolünde olması kararlaştırıldı. Bu koridorlar Rus askerleri tarafından kontrol edilecek.

Karabağ bugün aslında bu anlaşmayla fiili olarak ikiye bölünmüş durumdadır. Bir kısmı Azerbaycan'ın kontrolündedir, diğer kısmı da Rusya'nın kontrolü altına girmiştir. Ermenistan'ın bugün için Karabağ'da herhangi bir kontrolü söz konusu değildir. Savaştan ve anlaşmadan sonra Ermenistan'ın Rusya'ya olan bağımlılığı daha önce olduğundan da fazla artmış, Ermenistan tamamen *de facto* vasal devlet haline gelmiştir.

Uzun zaman anlaşmaya varılamayan konulardan olan sözde Dağlık Karabağ'ın statüsü meselesi anlaşmada yer almamıştır. Sorunun çözümü için Minsk Grubu çerçevesinde yıllardır sürdürülen müzakerelerde, Azerbaycan, sorunun barışçıl çözümü için sözde Dağlık Karabağ'a geniş bir özerklik vereceğini belirtmiştir. Ama Ermenistan'ın uzlaşmaz tutumu, Azerbaycan'ın kendi topraklarını savaşarak almak durumunda kalması, Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in de açıklamalarında belirttiği gibi özerklik konusunu masadan kaldırmış durumdadır.[141] Ateşkes anlaşmasında da Azerbaycan'ın savaşarak almadığı, anlaşmada da Azerbaycan'a verilmeyen Karabağ toprakları için herhangi bir statü, özerklik vb. belirtilmemiştir. Karabağ'ın Azerbaycan'ın almadığı kısmında, belirlenmiş bölgelere Rus askerlerinin yerleştirileceği karara bağlanmıştır.

Bu savaş ve 9 Kasım'da imzalanan ateşkes sonrasında Azerbaycan işgal altında bulunan 7 bölgesini işgalden kurtararak topraklarına yeniden katmış oldu. Buna ek olarak, Karabağ'ın önemli bir kısmı da Azerbaycan'ın kontrolüne geçmiştir. 1990'ların başındaki ilk savaştan sonra yerlerinden edilmiş Azerbaycanlıların hem işgalden kurtarılmış bölgelere hem de Karabağ'a geri dönebilecekleri karara bağlanmıştır. Tüm bunlar Azerbaycan açısından çok önemli kazanımlar olmuştur. Bu anlaşmayla yaklaşık 25 yıldır devam eden ve Azerbaycan'ın aleyhine olan statüko sona ermiştir. Azerbaycan, Ermenistan tarafından 1994 yılından beri işgal altında tutulan Ağdam, Cebrail, Fuzuli, Kubatlı, Kelbecer, Zengilan ve Laçin bölgelerini geri almıştır.

Bu bölümde, 27 Eylül 2020'de başlayarak 9 Kasım'da ilan edilen ateşkese kadar devam eden İkinci Karabağ Savaşı sonucunda ortaya çıkan statüko analiz edilmeye çalışılmıştır. Çalışmanın ilk kısmında sorunun çözümlenememesinin tarihi anlatılmış, 1992'den beri çatışmanın arabulucusu olan AGİT tarafından oluşturulmuş Minsk Grubu'nun başarılı olamaması ve bunun nedenleri gösterildikten sonra, daha sonraki kısımlarda ise savaşın öğrettikleri tartışılmış ve savaş sonrasında ortaya çıkan durum değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Bu savaştan çıkan ilk ders ülkelerin kendi güçlerine güvenmeleri gerektiğidir. Kendi gücüne dayanmayan, başka güçlere dayanmaya çalışan Ermenistan, kendisinden çok daha güçlü bir ülke olan Azerbaycan ile karşılaşmış ve sonuç Ermenistan açısından bir hezimet olmuştur. Ermenistan bölge politikalarında diplomasiye daha çok yaslanmalı, Türkiye dahil, tüm bölge ülkeleriyle ilişkilerini geliştirmeli ve işbirliği yapmalıdır. Ermenistan ve bölge için en faydalı sonucu verecek yaklaşım bu olacaktır.

İkinci olarak bu anlaşma Rusya için, aslında uzun zamandır istediği, bölgede asker bulundurma yetkisini sağlayan bir durum yaratmıştır. Karabağ'da asker bulundurmak 30 yıldır Rusya'nın en çok istediği şeylerden birisiydi. Sonuç aslında yine Rusya'nın istediği gibi olmuş, Rusya askeri gücüyle bölgeye dönmüştür. Sorunun tam olarak çözümlenmemesiyle,

[141] Aliyev Karabağ'a Özel Statü Kazandırma Olasılığını Dışladı, 17 Kasım 2020.

Ermenistan üzerinde zaten çok fazla olan etkisini daha da büyük oranda artırmış, şimdi Ermenistan'ı bütünüyle etkisi ve kontrolü altına almıştır. Bu sorunun devamı vasıtasıyla Azerbaycan'ı da kontrol edebilmeyi umduğunu söylemek yanlış olmaz. Rusya son durumla bölgedeki etkinliğini daha da artırmıştır.

Bu savaştan çıkarılabilecek bir başka ders, bu savaşın Türkiye ile Azerbaycan arasındaki işbirliğinin iki ülke için de ne kadar yararlı olduğunu göstermiş olmasıdır. Azerbaycan'ın kazandığı zaferde Türkiye'nin verdiği destek çok önemli olmuştur. Azerbaycan'ın Türkiye'den aldığı SİHA'lar savaşın kazanılmasında çok önemli bir rol oynamıştır. Uzun yıllardır Azerbaycan ordusuna Türkiye tarafından verilen eğitimin savaşın kazanılmasında çok önemli etkisi olmuştur. Ayrıca iki ülke işbirliği yaptıkları zaman, bunun iki ülkeyi de güçlendiren, amaçlarına ulaşmalarını kolaylaştıran bir etkisi olduğu görülmüştür. Bu deneyim iki ülkenin ilişkilerini gelecekte daha da derinleştirecektir.

Minsk Grubu'nun başarısız olduğu ve etkili bir arabuluculuk gerçekleştiremediği açıktır. Sorunun var olan Minsk Grubu içerisinde çözümlenememesinin nedenlerinden biri soruna yönelik üst düzey, sürdürülebilir bir Batı ilgisinin olmamasıydı. Karabağ sorunu ABD ve diğer Batılı devletler tarafından önemli bir öncelik olarak görülmemiştir. Bir diğer neden ise Rusya'nın uluslararası toplumu olabildiğince dışarıda bırakmaya yönelik tutumudur. ABD ve Fransa zaman içinde arabuluculuk faaliyetlerini Rusya'ya bırakmışlar, Rusya da böylece barış sürecinin lideri olmuştur. Fransa ve ABD'nin bu sorunu Rusya'ya devrettiği açıktır. Sorunun nihai olarak bölge içerisinde ve bölge ülkeleri arasında çözümlenmesi daha olasıdır.

Ek olarak, bu savaşla, bir anlaşma olmadıkça, her zaman yeni bir savaş riskinin olduğu görülmüştür. Çözümlenemeyen anlaşmazlıklar, özellikle de daha önce silahlı bir çatışma süreci yaşanmışsa, her zaman çatışmaların tekrar başlaması tehlikesini içlerinde barındırmaktadırlar. Karabağ sorununun bugünkü halinde de bir ateşkes anlaşması imzalanmış, ancak bu anlaşmanın Azerbaycan açısından birçok kazanımı olsa da -işgal altındaki bölgelerin kurtarılması, Karabağ'ın bir kısmının Azerbaycan'a geçmesi, yerinden edilen Azerbaycanlıların topraklarına geri dönmesinin kabulü gibi- Karabağ'ın tamamında Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü henüz sağlanamamıştır. Artık Karabağ'da yeniden bir savaşın olmaması, nihai bir barışın tesisi için, anlaşmayla belirlendiği üzereen geç Rus askerlerinin bölgede kalacağı 5 yıl içerisinde, Karabağ'ın geri kalan kısmının da Azerbaycan'ın kontrolüne girmesi ve bölgenin barış içerisinde yaşayacağı bir durumun tesis edilmesi gerekmektedir.

Son olarak, bu savaşla bir ülkenin ekonomisinin, mali durumunun, uluslararası sistemdeki yerini, rakipleri karşısındaki durumunu belirleyen önemli bir unsur olduğu bir kez daha görülmüştür. Ekonomik gücün savunma açısından önemi bu savaştan çıkarılacak derslerdendir.

Karabağ'ın Azerbaycan toprağı olduğu çok önceden beri bütün uluslararası aktörler tarafından tanınmıştır. Bundan sonraki dönemde zaten tüm ülkelerce kabul edilen Karabağ'ın Azerbaycan'ın bir parçası olduğu söylemi çok yönlü olarak hayata geçmeli, Azerbaycan Karabağ'ın diğer kısmında, Karabağ Ermenileri üzerinde de kontrolü ele almalıdır. Bundan sonra Azerbaycanlıların ve Ermenilerin, Azerbaycan içerisindeki Karabağ'da barış içinde beraber yaşayabilecekleri bir gelecek için, bölgenin ve insanlarının ekonomik gelişim yolunda çalışması gerekiyor. Altyapı sorunlarının halledilmesi, savaşta yıkılan bölgenin yeniden inşası, insanlarına iş bulunması gerekiyor. Azerbaycan bir arada yaşamayı sağlayabilecek tarihi mirasa ve ekonomik güce sahip bir ülkedir. Sürecin daha fazla sürüncemede kalması bölgedeki herkes için en kötü seçenek olacaktır.

1.SORUNUN ÇÖZÜMLENEMEMESİNİN TARİHİ

Azerbaycan başından beri Karabağ sorununda barış yanlısı bir ülke olmuştur. Diplomatik yollarla sorunun çözülmesi, müzakerelerle sorunun barışçıl yollarla bitirilmesi taraftarı olmuştur. Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki sorunun çözümüne yönelik görüşmelerin makul tarafının Azerbaycan olduğunu söylemek yanlış olmaz. Her zaman zaten tüm ülkeler tarafından kabul edilen, işgal altındaki topraklarının geri verilmesini, ama Karabağ'ın durumunun müzakerelerle çözümlenmesi gerektiğini söylemiş, Karabağ Ermenilerine özerklik verilebileceğini bile belirtmiştir. Ermenistan ise süreç boyunca birçok kez bir barış anlaşmasına yakınlaşılmasına rağmen, barışa yanaşmayan ülke olma tavrını sürdürmüştür.

1992 yılından bu yana çatışmanın arabulucusu AGİT altında oluşturulmuş Minsk Grubu olmuştur. Fransa, Rusya ve ABD grubun üç eş başkanıdır. Diğer grup üyeleri de Belarus, Almanya, İtalya, İsveç, Finlandiya, Türkiye, Ermenistan ve Azerbaycan'dır.

Minsk Grubu arabuluculuk çabalarına Mart 1992 tarihinde başlamıştı. 1993 yılının ortalarından itibaren Ermeni güçleri önemli avantaj sağlamışlar ve Karabağ'ın etrafında bulunan, Karabağ'a komşu birçok bölgeyi de işgal etmişlerdir. 1994 yılından itibaren de ilan edilen ateşkesle iki taraf arasında bir temas hattı kurulmuş, hem Karabağ bölgesi hem de Karabağ'a komşu Azerbaycan'a ait olan yukarıda bahsedilen 7 bölge Ermeni işgali altına girmiştir.

Takip eden yıllarda anlaşmazlığı çözmek üzere Minsk Grubu çerçevesinde çeşitli öneriler getirilmiştir.[142] Bunların ilki "adım adım" yaklaşımıdır. Buna göre sorun aşama aşama çözümlenecekti. İlk aşamada Ermeni tarafı Karabağ etrafında işgal ettiği Azerbaycan topraklarından çekilecekti. Ermenistan ve Karadağ'ı birbirine bağlayan Laçin koridoru bunun dışında bırakılmıştı. Daha sonra da Ermeni işgali sonucu yerlerinden edilmiş Azerbaycanlıların topraklarına geri dönüşü öngörülmekteydi. Karabağ konusunda da çözüm daha sonraki bir aşamaya bırakılıyordu. İkinci yaklaşım ise paket yaklaşımı olarak adlandırılan yaklaşımdı. Bu yaklaşımda tüm meselelerin aynı anda karara bağlanması, tüm konular üzerinde tek bir seferde anlaşma sağlanması öngörülmüştü (Ziyadov, 2010: 109).

Dönemin Ermenistan Cumhurbaşkanı Levon Ter Petrosyan idi ve adım adım yaklaşımını kabul etmekteydi. Karabağ Ermenileri ise buna karşı çıkıyorlardı. Bu anlaşmazlık üzerine çıkan siyasi kriz sonucunda, Ter Petrosyan 1998 yılının Şubat ayında istifa etmek zorunda kaldı. Ter Petrosyan'ın yaklaşımı Ermenistan'ın kendi güçlerine dayanan realist bir tavır idi. Eğer bir çözüm olmazsa kaynakları çok daha sınırlı olan Ermenistan, daha zengin ve güçlü Azerbaycan ile karşı karşıya kalacaktı. Bir anlaşma olması Karabağ'ın güvenliğini sağlayacak ve aynı zamanda Ermenistan'ı siyasal ve ekonomik açıdan güçlendirecekti. İşgal altındaki Azerbaycan topraklarından çekilmek uzun dönemde çözüme gidebilecek bir güven ortamını da oluşturmuş olacaktı (Laitin ve Suny, 1999: 166). Ter Petrosyan'ın istifasının ardından 1998'in Mart ayındaKarabağ'ın eski başkanı olan Robert Koçaryan Ermenistan Cumhurbaşkanı olmuş ve Karabağ meselesinde katı bir tutum almıştır. Koçaryan'a göre Ermenistan Karabağ konusunda hiçbir tavizde bulunmamalıydı; Karabağ sorunu çözümlenmeden de Ermenistan siyasal ve ekonomik olarak gelişebilirdi ve Ermenistan'ın Türkiye ile ilişkilerini de geliştirmesine gerek yoktu. Koçaryan Ermenistan diasporasından gelecek desteğe güvenmiş, Minsk Grubu'nun adım adım planını reddetmiştir (Laitin ve Suny, 1999: 167).

[142] Karabağ müzakerelerinin tarihi için bakınız: Tunçer-Kılavuz (2017).

Bir diğer öneri olan ve ABD Dışişleri Bakanlığı'nın bölge uzmanı Paul Goble'ye ithafla GoblePlanı olarak bilinen plana göre, Laçin koridoru Ermenistan'a verilecek, Azerbaycan'a da Ermenistan'ın güney bölgesi Megri'den Nahçıvan bölgesine geçiş sağlayacak bir koridor verilecekti (Jacoby, 2005: 32). Bu şekilde Ermenistan'ın Karabağ bölgesine bir geçişi olacak, Azerbaycan da zaten kendisine ait olan Nahçıvan özerk bölgesine bir koridorla geçiş sağlayabilecekti.

Her iki ülke başkanlarının yüzyüze görüştüğü müzakereler sonucunda 1999'un Kasım ayında İstanbul'da yapılacak olan AGİT zirvesinde bir barış anlaşmasının imzalanması planlanıyordu. (Ziyadov, 2010: 117). Ancak 27 Ekim 1999 tarihinde Ermenistan parlamentosuna bir saldırı gerçekleşti ve silahlı bir grup parlamentoya girerek 8 kişiyi öldürdü. Öldürülenler arasında dönemin Ermenistan Başbakanı Azgen Sarkisyan ve Ermenistan Parlamento Sözcüsü Karen Demirciyan da vardı. İkisi de o dönemin etkili siyasetçileriydiler. Ermenistan parlamentosundaki saldırıdan sonra Koçaryan müzakerelerde işbirliği yapmaktan çekildi. Haydar Aliyev de bu dönemde ciddi sağlık sorunları yaşamaya başlamış ve Aralık 2003'te de vefat etmiştir.

Ardından İlham Aliyev'in Azerbaycan Cumhurbaşkanı olmasıyla müzakerelerde yeni dönem Nisan 2004'te başlamış, Ermenistan ve Azerbaycan Dışişleri Bakanları Prag'da bir araya gelmişlerdir. Bunu takip eden zamanda iki ülkenin dışişleri bakanları ve cumhurbaşkanları 2004-2005 arasında bir dizi önemli görüşme gerçekleştirmiş, bu süreç de "Prag süreci" olarak adlandırılmıştır (Mehdiyev, 2005).

Ağustos 2005'te Minsk Grubu, Kazan'da yapılan BDT (Birleşik Devletler Topluluğu) toplantısı sırasında Ermenistan ve Azerbaycan Cumhurbaşkanlarına bir anlaşmanın çerçevesini çizen Temel Prensiplerin ilk taslağını sunmuşlardır. Bu prensipler şu şekilde özetlenebilir: Güç kullanımına son verilmesi; Ermeni güçlerinin Karabağ etrafındaki işgal altındaki bölgelerden çekilmesi; yerlerinden edilmiş kişilerin evlerine geri dönebilmesi; Azerbaycanlıların evlerine dönmesinden sonra da sözde Dağlık Karabağ'ın statüsü konusunda bir oylama yapılacağına dair karşılıklı taahhüt verilmesi (Huseynov, 2010: 16).

Kasım 2007'de de AGİT'in Madrid'deki Bakanlar Konseyi toplantısı sırasında Minsk Grubu eş başkanları Ermenistan ve Azerbaycan'a yukarıdaki prensipleri içeren "Sözde Dağlık Karabağ Çatışmasının Barışçıl Çözümü Hakkında Temel Prensipler" başlıklı bir doküman sunmuşlardır. Bu resmi bir öneri olarak, gelecekteki müzakereler için bir temel oluşturmak üzere hazırlanmış bir metindi (OSCE Minsk Group Co-Chairs Issue Statement, 2008). Bundan sonraki görüşmeler de genel olarak bu prensipler üzerine olmuştur. Ancak müzakereler bu noktalarda kilitlenmiştir. Ermenistan, Karabağ'ın etrafındaki işgal ettiği bölgelerden çekilmeyi kabul etmemiştir. Sözde Dağlık Karabağ konusunda da ayrılıkçı pozisyonunu sürdürmüştür. Yerinden edilmiş Azerbaycanlıların geri dönmesi meselesine yanaşmamıştır. Dünyanın en güçlü ülkelerinden oluşan, sorunun çözümü için iktisadi, askeri, diplomatik bütün kaynaklara sahip Minsk Grubu ve eş başkanları, bütün üyelerinin kabul ettiği, kendilerinin destekledikleri, Birleşmiş Milletler kararlarıyla da desteklenen, Ermenistan'ın işgal edilen topraklardan çekilmesi, Karabağ'ın Azerbaycan toprağı olduğu, zorla yerinden edilmiş insanların evlerine geri dönme haklarının bulunduğu gibi, Ermenistan hariç bütün ülkelerin üzerinde mutabık olduğu konuları, büyük bir başarısızlık örneği göstererek, 25 yıl boyunca Ermenistan'a kabul ettirememişlerdir. Sorunun yıllarca süren müzakerelerle çözümlenememesinin sonucuda, çatışmaların büyüyerek sonunda bir savaşa

yol açması olmuştur. Altı hafta devam eden savaş Azerbaycan'ın zaferi ve Ermenistan açısından da ağır bir yenilgiyle sonuçlanmıştır. Bu savaştan herkes için çıkarılacak dersler bulunmaktadır. Çalışmanın bundan sonraki bölümünde savaş sonrasında ortaya çıkan durum değerlendirilmeye çalışılacak ve bu savaştan çıkarılacak dersler tartışılacaktır.

2. KENDİ GÜCÜNE DAYANMA MESELESİ VE RASYONEL BİR GÜÇ DEĞERLENDİR-MESİNİN GEREKLİLİĞİ

Bugün bu savaştan alınması gereken önemli bir ders, yukarıda bahsedilen, Ter Petrosyan'ın yaklaşımın en realist yaklaşım olduğudur. Aynen tahmin edildiği gibi olmuş, kendi gücüne dayanmayan, başka güçlere dayanmaya çalışan Ermenistan, kendisinden çok daha güçlü bir ülke olan Azerbaycan ile karşılaşmış ve sonuç Ermenistan açısından bir hezimet olmuştur. Bu savaştan çıkan ilk ders ülkelerin kendi güçlerine güvenmeleri gerektiğidir. Özellikle de konjonktürel olarak içinde bulunduğumuz, çok kutuplu dünya düzeni denilen düzende ülkeler artık başka güçlere güvenmemeli, politikalarını kendi güçlerine ve sağlam güç birliklerine dayanarak oluşturmalıdırlar. Realist değerlendirmeler yapmak zorunludur. Rusya'ya, Fransa'ya ya da Ermeni diasporasına yaslanan, kendi güç hesaplamalarını realist bir şekilde yapamayan Ermenistan, başka kaynaklardan gelmesini umduğu desteği de yanlış hesaplamış ve sonunda ağır bir yenilgiye uğramıştır. Ama zaten bu güçlere dayanarak daha başlangıçta kalkıştığı işgal ve katliam girişimleri en büyük yanlışlığı olmuştur.

Ermenistan, barış süreci boyunca da defalarca bir barış anlaşmasına yakınlaşılmasına rağmen, barışa yönelik adım atmayan, bu süreci engelleyen bir ülke olmuştur. Hiçbir şekilde 1994'te elde ettiği kazanımlarından vazgeçmek istemeyen, bu konuda müzakere etmeye yanaşmayan Ermenistan, bu tavrıyla barışçıl yoldan bir çözümü engelleyen taraf olmuştur. Hem ülke içindeki, 1990lı yılların sonundan beri Ermenistan'ı yöneten, sert politikalar yanlısı Karabağlı siyasetçilerin baskısı; hem de Ermeni diasporasının, Ermenistan'ın gerçeklerinden uzak, Ermenilerin ülke içerisindeki durumunu, Ermenistan'ın bölgesindeki durumunu göze almayan barış karşıtı tavrı, Ermenistan'ın sorunun barışçıl çözümüne yanaşmama yaklaşımında etkili olmuştur. Ermenistan, Karabağ meselesini barışçıl şekilde çözebilirdi, ama bunu yapmadı. Çok daha zengin, askeri bakımdan güçlü, nüfus bakımından çok daha büyük Azerbaycan karşısında, daha yoksul ve küçük bir ülke olarak askeri başarı kazanma şansı olmadığı belliyken, gerçeklerden çok uzak bir güç değerlendirmesi örneği göstermiştir. Dünyada hiçbir ülkenin kabul etmediği, işgal ettiği toprakları elinde tutmaya devam etmiş, Karabağ Ermenilerine özerklik vereceğini söyleyen Azerbaycan'la bunu müzakere etmeyi bile kabul etmemiştir. Hatta yeni bir savaşla temas hattından daha da fazla içeri girerek, yeni topraklar elde etme fikirleri içerisine girmiştir (International Crisis Group, 2017: ii). Kendi gücünü ve uluslararası ortamı değerlendiremeyen bir yaklaşım geliştirmiştir.

Bu savaştan Ermenistan'ın çıkarması gereken en önemli ders, kendisine güvenerek, kendi gücüne dayanarak politikalarını yürütmesi gerektiğidir. Bu, içinde bulunduğumuz çokkutuplu dünya düzeninde bütün devletler açısından önemlidir. Eski ittifakların her zaman işe yarayacağının artık garantisi yoktur. Uluslararası sistem giderek daha fazla çok kutuplu bir hal almaktadır. Bütün ülkeler bu yeni dünya düzeninde öncelikle kendi gücüne ve becerilerine dayanmak zorundadır.

Ermenistan, yukarıda bahsedilen, Ter Petrosyan-Koçaryan arasındaki Karabağ sorununa karşı farklı siyasi yaklaşımlardan başlayarak, günümüze kadar çok uzun bir süre, Koçar-

yan'ın yaklaşımıyla uyumlu bir şekilde politikalarını belirlemiştir. Sonu Ermenistan için felakete çıkan bu yaklaşımdan vazgeçilip, Ter Petrosyan'ın realist yaklaşımıyla ilerlemeyi denemesi daha faydalı olacaktır.

Ermenistan eğer diplomasiye şans tanımış olsaydı, şimdi durum kendi lehlerine bambaşka olacaktı. Minsk Grubu, Batılı ülkeler, Rusya, senelerdir, Karabağ'ın bağımsızlığının tanınmayacağını, işgal edilen Azerbaycan topraklarından çekilmesi gerektiğini sürekli olarak Ermenistan'a söylediler. Ancak Ermenistan bunu ısrarla kabul etmeyerek durumu değerlendirememiştir.

Savaşın Ermenistan açısından bir hezimetle bitmesi, ülkedeki sertlik yanlılarını güçlendirebilir. Zaten onlar da böyle olmasını beklemektedirler. Sertlik yanlılarının taraftar olduğu politikaların Ermenistan için iyi sonuçlar doğurmadığı bu savaş sonucunda görülmüştür. Şimdi sertlik yanlısı politikacılar, Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan'ı eleştiriyorlar, ancak Paşinyan'ın politikaları da sertlik yanlısı aktörler tarafından savunulan ve desteklenen politikalardı: O "diplomasiye hiçbir şekilde taviz verme, hiçbir yeri, hiçbir şeyi verme, Karabağ'ın bağımsızlığında ısrarlı ol, 7 bölgeyi elinde tutmakta ısrarcı ol, savaşalım, kazanacağız, vb." iddiasındaydı (Libaridian, 2020). Savaştaki yenilginin ardından durumdan yararlanarak iktidara gelmek için Paşinyan'ı eleştirdiler. Ama yaşadığı hezimete rağmen Paşinyan yine başa geldi. Artık Ermenistan bölgede sertlik yanlısı olmaktansa, politikalarında diplomasiye daha çok yaslanmalıdır. Türkiye dâhil, tüm bölge ülkeleriyle ilişkilerini geliştirmeli ve işbirliği yapmalıdır. Ermenistan ve bölge için en faydalı sonucu verecek yaklaşım, diyaloğa ve işbirliğine açık olmak, bölgede çözüm üreten bir rol oynamak olacaktır. Paşinyan bu konuda yapıcı olacağına dair işaretler vermekle birlikte, Azerbaycan ile anlaşmaya varma hususunda, hâlâ ipe un seren taraf olmayı sürdürmektedir.

3. RUSYA'NIN KENDİ ÇIKARLARINI ÖNCELEYEN POLİTİKASI: SORUNU KULLANARAK ETKİ ARTIRMA

Genel olarak Karabağ üzerine olan literatürde Rusya'nın çatışmanın devamından yarar gördüğü, çözümsüzlüğün devamını sağlayarak kendi çıkarlarını korumaya çalıştığına dair bir yaklaşım mevcuttu. Rusya bir barış istese de kendi çıkarlarına uygun bir barış isteyecektir düşüncesi hâkimdi. Ancak, Kafkasya'da kendisine sürekli bir askeri varlık sağlayacak ve bölgede ekonomik hâkimiyetini tanıyacak bir barış olursa barışı destekleyeceği düşünülürdü (Gamaghelyan, 2010: 46).

Birçok yorumcu Rusya'nın çatışmanın devamından yarar gördüğü için çatışmanın sona erdirilmesini istemediği yönünde değerlendirmelerde bulunmuştur: Statüko Moskova'nın çıkarlarına uygundu, çünkü sorunun çözümünün Ermenistan'ın Rusya'ya olan bağımlılığını azaltacağına ve Güney Kafkasya'daki bu müttefikinin Batıya yöneleceğine inanmaktadır. Rusya ayrıca Karabağ sorununun çözümlenmesinin Azerbaycan'ı güçlendireceği ve Azerbaycan'ın bölgesel etkisini artıracağını düşündüğü için de bir anlaşmaya karşıdır. Azerbaycan'ın Ankara ile güçlü bağları da Rusya'da rahatsızlık uyandırmaktadır (Ismailzade, 2005: 110).

Rusya, Ermenistan'ı Kafkasya'da müttefik olarak konumlandırmıştır. Ermenistan'a askeri yardım sağlamakta, Rus birliklerini Ermenistan'a yerleştirmektedir. Ermenistan da bu ilişkiden fayda sağlamaktadır, çünkü hiçbir bölge ülkesiyle iyi ilişkileri yoktur. Rusya'nın Ermenistan'da güçlü bir askeri ve ekonomik varlığı söz konusu olup, Ermenistan üzerinde önemli manivelaya sahiptir. Savaştan sonra ortaya çıkan durumda, bu manivelanın daha

da güçlendiğini söyleyebiliriz. Ermenistan'da bulunan Rusya'ya ait iki askeri üs, birçok büyük iktisadi ve ulaşım projeleri ve Rus devleti tarafından kontrol edilen tekellerin sahibi olduğu şirketler Rusya ve Ermenistan arasında güçlü bir bağımlılık ilişkisi yaratmaktadır. Rusya'daki bazı askeri ve siyasi çevreler, Karabağ sorununun çözümünün Ermenistan'ın kendisini Rus etkisinden kurtarmasını sağlayacağına ve Euro-Atlantik yapılarına entegre olmasına giden yolu açacağına inanıyorlar. Bu nedenle barış sürecini sürüncemede bırakmak ve önemli ilerlemeler kaydetmesini önlemek, Rusya açısından hem Ermenistan hem de Azerbaycan üzerinde baskı kurmaya devam etmesinin bir yolu olarak görülmektedir (Ismailzade, 2011: 6-7).

Yukarıda belirtildiği gibi, Azerbaycan-Ermenistan arasındaki güç dengesinde Azerbaycan'ın her bakımdan çok daha avantajlı bir konumda olduğu açıktı. Ermenistan kendi gücüne dayanmaktansa, her zaman Rusya'nın Azerbaycan karşısında kendisini destekleyeceğini düşünmüştür. Ancak Rusya'nın Azerbaycan ile de ilişkilerinin iyi olduğunu gözden kaçırmıştır. Azerbaycan, Gürcistan ya da Ukrayna gibi, Rusya ile ilişkilerini hiçbir zaman açıkça bozmamış bir ülkedir. Azerbaycan Rusya ile ilişkilerini hep iyi tutmaya çalışmış, hiçbir zaman bölgede Rusya karşıtı bir ülke olmamıştır. Dengeli bir siyaset yürütmektedir. Ekonomik olarak güçlü, doğal kaynaklar bakımından zengin bir ülke olması Azerbaycan'a önemli manevra alanı sağlamaktadır. Ayrıca son dönemde ordusunu geliştirmiş, askeri bakımdan güçlü bir ülke haline gelmiştir. Ermenistan ise ekonomik olarak tamamen Rusya'ya ve diasporaya bağımlı bir ülkedir. Petrol ve gaz gelirleriyle önemli bir zenginlik kazanan Azerbaycan, 1990'lardan bu yana, ekonomisini güçlendirmiş, askeri gücünü artırmış ve Rusya ile ilişkilerini de dengeli yürütmüştür. Rusya da Azerbaycan'ı tam olarak karşısına almak istememiştir. Tamamen Ermenistan yanlısı ve destekçisi bir Rusya politikası, Rusya'nın Azerbaycan'ı karşısına alması ve Azerbaycan'ı kaybetmesi demek olurdu. Rusya bunu yapmak istememiştir. Rusya her zaman Azerbaycan ve Ermenistan'a yönelik olarak, daha bir Ermeni yanlısı, ama Azerbaycan'ı da açıkça karşısına almayan görece dengeli bir politika izlemeye çalışmaktaydı.

Rusya, son dönemlerde sorunun barışçıl yoldan çözümü için yapılan müzakerelerde, Ermenistan'ı makul ve adil olmayan talepleri ile sorunu çözümlenmekten uzaklaştıran yaklaşımından vazgeçirmeye zorlamaktaydı. Savaş sürecinde hem Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin hem de Rusya Dışişleri Bakanlığı, yaptıkları açıklamalarla, Ermenistan'la imzaladıkları ittifak anlaşmasının sadece Ermenistan topraklarını kapsadığını, Karabağ'ı içermediğini belirterek, Ermenistan'ın işgal ettiği bölgelerde ve Karabağ üzerinde devam eden Azerbaycan'la arasındaki savaşa karışmayacağını, bu yönde bir yükümlülüğü olmadığını belirtmişlerdir.[143]

9 Kasım'da imzalanan ateşkes anlaşmasıyla, Karabağ'ı Ermenistan'a bağlayacak koridor ile, Azerbaycan ve Nahçıvan'ı birbirine bağlayacak koridorun Rus askerlerinin kontrolünde olması karara bağlanmıştır. Ayrıca Karabağ'ın Azerbaycan'ın yeniden aldığı topraklar dışında kalan bölümü de Rus askerlerinin kontrolüne geçmiştir. Bu anlaşma Rusya için, aslında uzun zamandır istediği, bölgede asker bulundurma yetkisini sağlayan bir durum yaratmıştır. Karabağ'da asker bulundurmak 30 yıldır Rusya'nın en çok istediği şeylerden biri-

---

[143] Russia's Security Guarantees forArmenia Don't Extend to Karabakh, Putin Says, 7 Ekim 2020; Foreign Ministry statement in connection with Prime Minister of Armenia Nikol Pashinyan's address to President of Russia Vladimir Putin, 31 Ekim 2020.

siydi. Rusya 1994'ten beri Karabağ'da kendi barış gücünün olmasını istemekteydi. Bunu o zaman elde edememişti. Bu anlaşmayla askerlerini barış gücü olarak bölgeye yerleştirerek bukez bunu başarmış, bu isteğini sonunda gerçekleştirmiş oldu. Rusya, barış gücüyle Güney Kafkasya'da önemli bir varlık kazanmıştır. Zaten Ermenistan'da hali hazırda iki askeri üssü ve 5000 kadar askeri olan Rusya, Karabağ'daki askeri varlığı ve koridorlardaki kontrolüyle bölgede daha etkin olacak bir duruma gelmiştir. Sonuç aslında yine Rusya'nın istediği gibi olmuş, Rusya askeri gücüyle bölgeye dönmüştür.

Uzun zamandır Rusya Dışişleri Bakanı Sergey Lavrov'nun müzakere süreçlerinde Ermenistan'ın Karabağ dışında işgal ettiği topraklardan çekilmesi yönünde çaba harcadığı, Ermenistan'ı buna ikna etmeye çalıştığı bilinmekteydi. Rusya savaş sırasında, Azerbaycan işgal altındaki topraklarını geri alana kadar beklemiş, Rusya'nın da desteklediği, Ermenistan'ı daha önce müzakerelerde ikna etmeye çalıştığı, Azerbaycan'ın işgal altındaki topraklarını geri almasına engel olmak için büyük bir çaba göstermemiştir. Bu, bölgeyle ilgili birçok gözlemci tarafından beklenen bir durum olsa da genel olarak Rusya'nın Azerbaycan'ın sözde Dağlık Karabağ'a girmesine izin vermeyeceği, sözde Dağlık Karabağ'a girmeden çatışmaları bitirmek isteyeceği beklentisi hâkimdi. Ancak durum tam olarak böyle olmamış, Rusya'nın müdahale etmesinin bu kadar geç olması bölgeyle ilgili gözlemcileri şaşırtan bir gelişme olmuştur. Sözde Dağlık Karabağ'ın bir kısmının Azerbaycan tarafından alınmasının ardından ve özellikle stratejik önemdeki Şuşa şehri alındıktan ve Azerbaycan'ın daha da ilerleyerek sözde Dağlık Karabağ'ın diğer kısımlarını da alabileceği bir durum ortaya çıktıktan sonra, Rusya'nın girişimleriyle bir ateşkes anlaşması imzalanmıştır. Bunda artık gücünün sonuna gelmiş, tüm Karabağ'ı kaybetme tehlikesi altına girmiş Ermenistan'ın ancak bu çok zor durumunda gerçeklerle yüzleşmesi ve ateşkesi kabul etmesi de rol oynamıştır. Artık bu noktada, Ermenistan yönetiminin, realist temellere dayanmayan, gücünü yanlış bir biçimde yüksek olarak değerlendirmesinin sonuna gelinmişti. Bu ateşkes, Ermenistan açısından Rusya'nın kendileri lehine bir hareketi olarak da görülebilir, zira Rusya devreye girip bir ateşkes olmasaydı, Ermeni tarafının Karabağ'ı tamamen kaybetmesi olası bir gelişme olurdu.

Ermenistan'ın beklediği Rusya desteği savaşın sonunda gelmiştir. Eğer savaş devam etseydi Azerbaycan Karabağ'ın tamamını ele geçirebilir ve sözde Dağlık Karabağ'daki Ermeni yönetimi tamamen ortadan kalkardı. Rusya müdahalesi buna engel oldu. Rusya aslında kendi çıkarlarına uygun davranmış, Azerbaycan'la ilişkilerini bozmadan, Ermenistan'a destek olmuş ama en çok da bölgede kendi varlığını ve etkisini artırmak yönünde bir strateji izlemiştir. Bölgedeki askeri varlığıyla hem Ermenistan hem de Azerbaycan üzerinde uzun dönemli bir etkiye sahip olacaktır. Rusya'nın varolan şartlar altında olabildiğince dengeli bir yaklaşım göstermeye devam ettiğini söyleyebiliriz. Ermenistan'a beklediği kadar güçlü bir destek vermemiş ama sonunda, çok daha kötü bir yenilgiye uğrayacakları bir anda, Azerbaycan Şuşa'yı aldıktan sonra müdahale ederek, daha büyük bir yenilgidenErmenistan'ı kurtarmıştır. Azerbaycan birçok yeri alana kadar müdahale etmemiş, Azerbaycan'ın gücünü de tanımıştır.

Aslında Rusya'nın çözüm sürecini halihazırda yine sürüncemede bıraktığını söyleyebiliriz. Bölgede gerçek bir çözüme taraftar olup olmadığını gelecekteki hamleleri gösterecektir. Savaş sonucunda ve ateşkes anlaşmasıyla Azerbaycan çok önemli kazanımlar elde etse de henüz sorunu tamamen çözümleyen bir anlaşma olmamıştır. Rusya Karabağ'ın kuzey kısmını kendi kontrolü altına almış, buraya askeri gücünü yerleştirmiş, her zaman istedi-

ği, bölgede askeri varlığı, sonunda elde etmiştir. Sorunun tam olarak çözümlenmemesiyle, Ermenistan üzerinde zaten çok fazla olan etkisini daha da büyük oranda artırmış, şimdi Ermenistan'ı bütünüyle etkisi ve kontrolü altına almıştır. Bu sorunun devamı vasıtasıyla Azerbaycan'ı da kontrol edebilmeyi umduğunu söylemek yanlış olmaz. Rusya son durumla bölgedeki etkinliğini daha da artırmıştır.

4.TÜRKİYE-AZERBAYCAN İŞBİRLİĞİNİN ÖNEMİ: İKİ ÜLKE İŞBİRLİĞİ YAPINCA GÜÇLENİYOR

Bu savaştan çıkarılabilecek bir başka ders, bu savaşın Türkiye ile Azerbaycan arasındaki işbirliğinin iki ülke için de ne kadar yararlı olduğunu göstermiş olmasıdır. Azerbaycan'ın kazandığı zaferde Türkiye'nin verdiği destek çok önemli olmuştur. Türkiye'den savaş boyunca hem Cumhurbaşkanı, hem de Dışişleri Bakanı ve Savunma Bakanı tarafından üst düzeyde Azerbaycan'a destek açıklamaları yapılmıştır.[144] Azerbaycan'ın Türkiye'den aldığı SİHA'lar savaşın kazanılmasında çok önemli bir rol oynamıştır. Türkiye ordusu ile Azerbaycan ordusu arasındaki yakın ilişkiler, uzun yıllardır Azerbaycan ordusuna Türkiye tarafından verilen eğitim, savaşın kazanılmasında çok önemli olmuştur. 2020 yılının Temmuz ve Eylül aylarında, Azerbaycan ve Türkiye ikili stratejik anlaşmalar çerçevesinde beraber askeri tatbikat yapmışlardır. Bugün Azerbaycan Türkiye'nin Kafkaslardaki en önemli müttefikidir ve topraklarının işgalden kurtarılması Türkiye açısından da önemli olmuştur. Türkiye hem diplomatik hem de askeri alanda Azerbaycan'ın zaferine katkıda bulunmuştur.

Türkiye, Azerbaycan'a verdiği destekle, Azerbaycan'ın zaferine katkıda bulunmakla, Azerbaycan-Türkiye ilişkilerini ve işbirliğini güçlendirmiştir. Türkiye tarihsel olarak her zaman Azerbaycan'ın destekçisi olmuş olsa da bunu geçmişte bu kadar güçlü bir şekilde yapmamıştır. Bu nedenle son durum ilişkileri daha da güçlendiren bir etkide bulunmuştur. Ayrıca iki ülke işbirliği yaptıkları zaman, bunun ikisini de güçlendiren, amaçlarına ulaşmalarını kolaylaştıran bir etkisi olduğu görülmüştür. Bu deneyim iki ülkenin ilişkilerini gelecekte daha da derinleştirecektir.

Azerbaycan ve Türkiye arasında çok güçlü etnik, dilsel ve kültürel yakınlıklar söz konusudur. Bu durum, iki ülkeyi birbirleri için özel bir konuma koymaktadır. Bundan sonra, ikili ilişkilerini daha da geliştirmeleri, işbirliği yapılan alanları artırmaları önemlidir. İki ülke de birbirleriyle işbirliğinden çok şey kazanacaktır. Enerji, ulaşım, teknoloji, ticaret, eğitim alanlarında varolan ilişkilerini yoğunlaştırma ve derinleştirmeye çalışmalı; işbirliklerini, stratejik ortaklıklarını daha da geliştirmeleri gerekmektedir.

Azerbaycan'la Türkiye'nin bu yakın ilişkisi ve Türkiye'nin Rusya ile de birçok alandaki sorunların varlığına rağmen, yönetilebilen ilişkileri sayesinde, Türkiye Karabağ ile ilgili mekanizmalarda yer alacaktır ve almaktadır. Azerbaycan topraklarındaki barış gözlem noktalarında Türkiye bulunmaktadır. Rusya ve Türkiye arasında Savunma Bakanlıkları tarafından imzalanan bir memorandumla iki ülkenin Karabağ'daki ateşkesi kontrol etmek amacıyla ortak bir merkezde birlikte çalışacakları da zaten karara bağlanmıştır.[145]

Rusya Cumhurbaşkanı Putin verdiği mülakatlarda Türkiye'nin Azerbaycan'a desteği,

---

[144] Cumhurbaşkanı Erdoğan: Türk milleti tüm imkanlarıyla Azerbaycanlı kardeşlerinin yanındadır, 27 Eylül 2020; Dışişleri Bakanı Çavuşoğlu: Sahada ve masada can Azerbaycan'ın yanındayız", 27 Eylül 2020; Milli Savunma Bakanı Akar: Sonuna kadar Azerbaycan Türkü kardeşlerimizin yanında olacağız, 27 Eylül 2020.

[145] Russia, Turkey sign memorandum on creation of joint centre to control ceasefire in Karabakh.11 Kasım 2020.

savaşta Türkiye'nin tutumu konusunda olumlu bir yaklaşım sergilemiş, olumlu açıklamalar yapmıştır. "Türkiye yanlış bir şey yapmamıştır", "Azerbaycan kiminle isterse ittifak yapabilir" yaklaşımlarına ek olarak, ayrıca Türkiye'nin gözlemci statüsüne de olumlu bakan mesajlar vermiştir.[146]

Türkiye ve Azerbaycan açısından, Nahçıvan ile Azerbaycan'ı birbirine bağlayacak bir koridorun açılması çok önemlidir. Azerbaycan aslında kendisine ait olan bu bölgeyi, coğrafi olarak da kendisine bağlayacak, böylece Nahçıvan ile komşu olan Türkiye ve Azerbaycan arasında doğrudan bir bağlantı sağlanmış olacaktır. Bu, Türkiye'nin çok uzun zamandır istediği bir durumdur. Bu koridor, coğrafi olarak kesintisiz bir biçimde Türkiye ile Orta Asya Türk dünyasını birleştirecek bir koridor olacaktır. Gelecekte birkaç yıl içinde bu hat, demiryolu ve boru hatları ile Türkiye'den Orta Asya'ya uzanan, Türkiye ile Orta Asya'yı birbirine bağlayan ana hat haline gelecektir. Bununla ilgili tek soru işareti, şimdilik bu koridorun kontrolünün mevcut durumda Rusya'da olacak olmasıdır. Bu durumun ne kadar süreceği belirsizdir. Anlaşmada 5 yıllık bir süre öngörülmekte, ancak taraflardan itiraz gelmezse bu sürenin 5 yıl daha uzatılma ihtimali bulunmaktadır. İran'ın da kendi Ermenistan sınırını ortadan kaldıracak olan bu koridora (Zengezur Koridoru), tepki göstermesi büyük ölçüde beklenen bir durumdur. Ama bu konu, Türkiye ve Azerbaycan diplomasisinin aşabileceği bir sorundur.

5.MİNSK GRUBUNUN ETKİSİZLİĞİ

Minsk Grubu'nun başarısız olduğu ve etkili bir arabuluculuk gerçekleştiremediği çok açıktır. Minsk Grubu ciddi müzakere yürütmek için çok büyük bir gruptur. Minsk Grubunda ABD temsilcisi olarak görev yapmış John Maresca'nın Minsk Grubu hakkında ciddi eleştiriler getirerek yazdıklarından, Grubun ne kadar hantal ve ağır işleyen bir yapısı olduğu anlaşılmaktadır. Avrupalı diplomatlara da ciddiyetsizlikleri konusunda önemli eleştiriler getiren Maresca, haklı olarak savaş ve barış, hayat ve ölüm hakkındaki ciddi meselelerin bu tür bir oluşumda konuşulup çözüme bağlanmasının mümkün olmadığını belirtmiştir (Maresca, 1996: 481-482). Minsk Grubunun genel olarak etkisiz olduğunu ve çözüme yönelik bir ilerleme sağlamasının pek mümkün olmadığını konuyla ilgili hemen tüm gözlemciler ifade ediyordu.

Sorunun var olan Minsk Grubu içerisinde çözümlenememesinin nedenlerinden biri soruna yönelik üst düzey, sürdürülebilir bir Batı ilgisinin olmamasıydı. Karabağ sorunu ABD ve diğer Batılı devletler tarafından önemli bir öncelik olarak görülmemiştir. Bir diğer neden ise Rusya'nın uluslararası toplumu olabildiğince dışarıda bırakmaya yönelik tutumudur.

Minsk Grubu içerisinde ABD, Rusya ve Fransa olmak üzere üç ülkeden oluşan eşbaşkanlık yapılanmasının oluşturulma amacı, Rusya'nın ve Batılı Minsk grubu üyelerinin çatışan çıkarlarını dengelemek ve birbirlerine karşı varolan şüphelerini minimize etmekti. Ancak ABD ve Fransa zaman içinde arabuluculuk faaliyetlerini Rusya'ya bırakmışlar, Rusya da böylece barış sürecinin lideri olmuştur.

Batılı ülkelerin Karabağ sorunuyla pek de ilgili olmadıkları çok açıktı. Sadece Karabağ'da değil, tüm eski Sovyetler Birliği topraklarında Rusya öncelik hakkının tanınmasını istemekte, bu bölgeleri kendi etki alanı olarak görmektedir. Batılı hükümetler de Karabağ

[146] Replies to media questions on developments in Nagorno-Karabakh. 17 Kasım 2020.

meselesinin Rusya'ya bırakılmasına karşı çıkmamışlardır. Meseleyi öncelik olarak görmediler ve Rusya'ya yol vermeye hazırdılar.

Şimdiye kadar Karabağ sorununun çözümünde hiçbir zaman Dayton'da, Good Friday'de ya da Camp David'de yapılanlar gibi, önemli miktarda siyasal ve diplomatik kaynak harcayarak bu çatışmayı çözmek için nitelikli ve yoğun bir çaba gösterilmemiştir. Arabuluculuk yapan ülkelerin önemli miktarda siyasal sermaye harcamasına dayanan bir arabuluculuk hiçbir zaman gerçekleşmemiştir (Ambrosio, 2011: 96).

Amerika ve Fransa'nın soruna ilgi göstermediği, tamamen bölgeyi Rusya'ya havale etmiş durumda olduğu açıktır. Minsk Grubu işlevsiz ve başarısız olmuştur. Yukarıda belirtildiği gibi, her tür kaynağa sahip olmalarına rağmen, Ermenistan hariç tüm ülkelerin üzerinde anlaştığı meseleler üzerinde bile 30 sene boyunca anlaşma sağlamayı başaramamışlardır. Eğer bir barış anlaşması olmazsa eninde sonunda bir savaşın çıkacağını konuyla ilgili herkes görüyor, biliyor ve söylüyordu. Savaşın başlaması Minsk Grubu'nun başarısızlığının göstergesi olmuştur.

Rusya'nın, sorunu çözümsüz bırakarak kendi etkisini artırmaya yönelik yaklaşımından yukarıda bahsetmiştik. Minsk Grubu'nun Rusya dışındaki eş başkanlarının ayrı ayrı pozisyonlarına bakılacak olursa, Karabağ meselesi ABD tarafından Rus çıkarlarının öncelendiği bir çerçevede ele alınmış, Amerikan yönetimiKarabağ konusuna düşük bir öncelik vermiştir. Amerikan yönetimi Rusya'nın açıkça kendi "etki alanına" girdiğini düşündüğü bir mesele hakkında liderlik pozisyonu almakta isteksiz davranmıştır (Maresca, 1996: 490). En son 2001 yılının Nisan ayındaAmerika'da Florida, KeyWest'te yapılan Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki görüşmelerde Bush yönetimi anlaşmazlığın çözümüne yönelik olarak aktif bir arabuluculuk stratejisi yürütmüştü. Bush'tan sonra Obama döneminde soruna önemli bir ilgi gösterilmemiştir (Ambrosio, 2011: 99-100).Obama yönetiminin Rusya'yla ilişkilere yönelik "yeniden başlatma (reset)" politikasının ABD'yi bölgede daha Rusya merkezli bir strateji izlemeye yönelttiği, bunun da Azerbaycan ve diğer bölge ülkeleriyle ilişkileri aşağıya çektiği yönünde değerlendirmeler mevcuttur (Ambrosio, 2011: 108).

Karabağ sorunu, ABD için öncelikli konulardan biri olmadı. ABD, Minsk Grubu'nu desteklemekle birlikte, kayda değer bir çalışma içine girmemiştir. Trump döneminde de bu konuda hiçbir değişiklik olmadı. Soruna yönelik Amerika'nın ilgisizliği devam etti. Bu durum hâlihazırda da böyledir. ABD'nin bölgeye ilgisizliği devam etmektedir. Bu ilgisizlik de belirtildiği gibi, Trump dönemi öncesine dayanmaktadır, Obama döneminde de durum buydu. Soruna ilgisiz, bölgeyi Rusya'ya bırakmak gibi bir yaklaşım Obama döneminden beri hâkim olan ABD yaklaşımıdır. ABD'nin yeni başkanı John Biden döneminde ABD yönetiminin bölge politikasının ne olacağı hâlihazırda belirsizdir. Eğer Biden yönetimi, Obama döneminin bir devamı, Obama dönemi politikalarına bir dönüş olacaksa, Amerika'nın soruna ve bölgeye ilgisiz kalmaya devam edeceği beklenebilir.

Bir diğer eşbaşkanFransa ise aktif olarak arabuluculuk yapmak için yeterli motivasyona sahip değildir. Mevcut Fransa yönetimi açıklamalar yapmakta ama pratikte sorunun çözümüne katkı sağlayabilecek, ya da sözle desteklediği Ermenistan'a yönelik olarak retorik dışında somut bir şey yapmamaktadır. Fransa soruna karşı hep pasif bir tutum almış ve müzakerelerin ilerlemesine de bir katkısı olmamıştır. Fransa'nın petrol devi Total, Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattının yüzde beşine sahiptir. Fransa'nın son savaştan önceki çözümsüzlük durumundan memnun olduğu, iyileşmesi konusunda bir niyete sahip olmadığı

söylenebilir. Bazı açıklamalara göre, bir çözüme ulaşılması ya Ermeni ya da Azerbaycan tarafından taviz verilmesini gerektirecek ve bu durum da ya Fransa'daki Ermeni diasporasını ya da Fransa'nın petrol lobisini rahatsız edeceği için, Fransa anlaşma sağlanmasına, soruna müdahil olmaya, anlaşma sağlanması için aktif bir şekilde arabuluculuk etmeye yönelik motivasyona sahip değildi (Gamaghelyan, 2010: 46). Fransa, ülkedeki kalabalık Ermeni diasporası nedeniyle, Ermenistan'ı, daha çok retorik düzeyde olmak üzere, desteklemektedir. Sorunun çözümüne yönelik somut hiçbir şey yapmayan Fransa, Rusya'nın girişimlerini desteklediğini açıklamış, Ermenistan'a desteği de söylem düzeyinde kalmıştır.

Fransa tarihsel olarak Ermeni yanlısı bir ülke ve etkili bir Ermeni diasporasına sahip. Bu nedenle de Azerbaycan, Fransa'ya bir arabulucu olarak şüpheyle yaklaşmıştır. Fransa'nın bu savaş sırasında iyice açığa çıkan, söylem düzeyinde Ermenistan yanlısı ve Azerbaycan karşıtı tavrı, Azerbaycan tarafında rahatsızlık yaratmış ve Fransa'nın Minsk Grubu içerisinde eşbaşkanlık için uygun olup olmadığının sorgulanmasına neden olmuştur. Bu nedenle eğer Minsk Grubu ve eşbaşkanlık sistemi devam edecekse, mesela Thomas de Waal'ın önerdiği gibi, artık eş başkanlık rolü çok yıpranan, Azerbaycan tarafında hiçbir kredibilitesi kalmamış olan Fransa'nın bu görevi bırakması; yerine Almanya ya da İsveç gibi sorunla ilgili, Ermenistan ve Azerbaycan'la daha dengeli ilişkilere sahip bir Avrupa devletinin Minsk eş başkanlık grubunun Avrupa ayağını temsil etmesi çok daha uygun olacaktır (de Waal, 2020).

Fransa ve ABD'nin bu sorunu Rusya'ya devrettiği açıktır. Özellikle son dönemde, toplantılar daha çok Azerbaycan, Ermenistan ve Rusya arasında yapılmakta, diğer eş başkanlar durumdan haberdar edilmektedir. Rusya sadece kendisi bu süreci tek başına yürütüyor gibi görünmek istemediği için, diğer Minsk eş başkanlarını da söylem düzeyinde bu sürecin bir parçası olarak gösterme çabası içerisindeydi. Ama süreci istediği şekilde yürüten kendisiydi ve diğer eşbaşkanlar da Rusya'ya karşı çıkmıyorlardı, durumla çok da ilgili değillerdi aslında. Varolan konjonktürde bu durumun değişmesizor görünmektedir. Sorunun nihai olarak bölge içerisinde ve bölge ülkeleri arasında çözümlenmesi daha olasıdır.

6. ÇÖZÜMLENEMEYEN ANLAŞMAZLIK- LAR HER ZAMAN SAVAŞ RİSKİ TAŞIRLAR

Karabağ sorunu "donmuş" olarak tabir edilen çatışmalardan biriydi. Silahlı çatışmalardan sonra ortaya çıkan askeri statüko uzun zamandır devam etmekteydi ama taraflar arasındaki anlaşmazlıklar çözümlenemeden kalmıştı. Bu anlaşmazlık taraflar arasında topyekün bir savaş olmaması nedeniyle donmuş olarak görülmekteydi. Karabağ'dan çıkarmamız gereken bir diğer ders, bu tür çatışmaların "donmuş" olarak görülmesinin savaş ihtimalini ortadan kaldırmadığıdır. Karabağ'da 27 Temmuz 1994'te bir ateşkes imzalanmıştı ama çatışma nihai bir çözüme kavuşturulmadığı için her an bir savaş ihtimali olduğu bölgeyle ilgili tüm uzmanlar tarafından söylenmekteydi. Aslında bir barış da söz konusu değildi, "ne barış ne de savaş"ın olduğu bir durum devam etmekteydi. Her iki taraf da silahlanmaya devam ediyordu. Son dönemde ateşkes ihlalleri de önemli oranda artmıştı. Her yıl ateşkes hattında Azerbaycan ve Ermenistan orduları arasındaki çatışmalarda onlarca asker ölmekteydi.

Hem tarafların silahlanması artmıştı hem de uluslararası arabuluculuk çabaları sürekli başarısızlıkla sonuçlanıyordu. Sınırdaki çatışmalarda kullanılan silahların her geçen yıl daha da güçlü silahlardan oluştuğu, tahrip gücü yüksek, uzun menzilli silahların daha fazla kullanıldığı bir sürece girilmişti (International Crisis Group, 2016: 12).Hem Ermenistan-

hem de Azerbaycan, milli gelirlerinin önemli bir kısmını savunma için harcıyorlardı. Her ikisi de silahlı kuvvetlerini güçlendirmeye çalışmaktaydılar. Azerbaycan'ın petrol gelirlerinin büyük kısmı savunma harcamalarına gitmekteydi. Ermenistan da Azerbaycan'a göre ekonomik açıdan çok daha zayıf olmasına rağmen o da gelirinin yüzde dördünü savunmasına harcıyordu (World Development Indicators). Bir anlaşma olmadıkça savaş riskinin artacağını bütün gözlemciler söylüyordu. Zaten örtülü bir savaş devam ediyor, sınırda ateşkes ihlalleri sürüyordu.

Bu savaşla, bir anlaşma olmadıkça, her zaman yeni bir savaş riskinin olduğu görülmüştür. Çözümlenemeyen anlaşmazlıklar, özellikle de daha önce silahlı bir çatışma süreci yaşanmışsa, her zaman çatışmaların tekrar başlaması tehlikesini içlerinde barındırmaktadırlar. Karabağ sorununun bugünkü halinde, bir ateşkes anlaşması imzalanmış, ancakanlaşmada Azerbaycan açısından birçok kazanım olsa da -*işgal altındaki bölgelerin kurtarılması, Karabağ'ın bir kısmının Azerbaycan'a geçmesi, yerinden edilen Azerbaycanlıların topraklarına geri dönmesinin kabulü gibi*- Karabağ'ın tamamında Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü henüz sağlanamamıştır. Artık Karabağ'da yeniden bir savaşın olmaması, nihai bir barışın tesisi için, en geç Rus askerlerinin bölgede kalacağı 5 yıl içerisinde, Karabağ'ın geri kalan kısmının da Azerbaycan'ın kontrolüne geçmesi ve bölgenin barış içerisinde yaşayacağı bir durumun tesis edilmesi gerekmektedir.

7. EKONOMİK GÜÇ SAVUNMA AÇISINDAN ÖNEMLİDİR

Son olarak bu savaşın bize tekrardan gösterdiği şeylerden biri de savaşların kazanılmasında mali durumun önemli olduğudur. Bir ülkenin ekonomisinin, mali durumunun, uluslararası sistemdeki yerini, rakipleri karşısındaki durumunu belirleyen önemli bir unsur olduğu bir kez daha görülmüştür. Azerbaycan'da yaşanan, petrol gelirlerinden kaynaklanan ekonomik büyüme Ermenistan'la olan güç dengesinde Azerbaycan'ı açık ara öne geçirmiştir. Artan refahına paralel olarak Azerbaycan silahlı kuvvetlere ayırdığı bütçe payını da artırmıştır. Artan petrol gelirleri ve büyüyen ekonomisiyle güçlendirdiği ordusu Azerbaycan'ıErmeni işgali altındaki topraklarını askeri güç kullanarak geri alacak kadar kuvvetli hale getirmişti. Askeri denge Azerbaycan'ın lehineydi.

Savaşın kazanılmasında maddi durumun önemi, devletlerin ve liderlerin yüzyıllardır bildiği bir gerçekliktir. 1502'de İtalya seferleri gazisi Robert de Balsac'ın savaş sanatı üzerine yazdığı kitap prenslere yönelik şu öğütle biter: "Hepsinden önemlisi, savaşta başarı, bu girişim neyi gerektiriyorsa ona yetecek paraya sahip olmaya dayanır" (Tilly, 2001: 150). Ekonomik olarak daha güçlü olan devletler savaşta daha avantajlı hale geliyorlar. Ekonomik güç, ülkelerin uluslararası devlet sistemi içerisinde ve rakipleri karşısındaki durumlarını belirleyen önemli bir unsurdur. Azerbaycan petrolden kazandığı parayla savunma sanayisini geliştirip askeri üstünlük elde edebilmiştir. Teknoloji ve inovasyonun geliştirilmesi de mali durumla ilişkilidir. Ekonomik gücün savunma açısından önemi bu savaştan çıkarılacak derslerdendir.

SONUÇ

Minsk Grubu içerisinde çalışmanın bu sorunu çözemediği aşikârdır. Minsk Grubu çok uzun zamandır çözüme yönelik bir ivme üretmekte başarılı olamamıştır. Minsk Grubunun güvenilirliğini ve etkili olabilme özelliğini kaybettiği görülmektedir. Minsk Grubu çok bü-

yük bir grup ve içinde soruna pek ilgisi olmayan ülkelerin de bulunduğu 11 ülkeden oluşmaktadır. Tekrardan bir Minsk Grubu sürecinin başlatılmasının, bu kadar büyük bir grupla sorunun çözülmeye çalışılmasının mümkün olmadığı görünmektedir. Batılı ülkeler ve Ermenistan süreç üzerinde kendilerine belirli bir manivela sağlayacağı düşüncesiyle Minsk Grubunu kullanmak isteyebilirler. Ancak savaştan önce de Rusya Minsk sürecini Azerbaycan ve Ermenistan ile neredeyse tek başına yürütüyordu, ama uluslararası meşruiyet için de bunu Minsk Grubu ile iletişim halinde yapıyor şeklinde sunmaya özen gösteriyordu. Bu amaçla Rusya da Minsk Grubunu tutmak isteyebilir, hatta Eşbaşkanlık sistemi devam etmesini de isteyebilir. Ama bu durumda da Grubun Avrupa ayağının Fransa olmaması gerekmektedir. Ancak Azerbaycan, kazanılan zafer sonrasında Minsk Grubuna artık ihtiyaç kalmadığını bildirmiştir.

Türkiye'nin ise bugüne kadar Karabağ müzakere sürecindeki rolü çok fazla olamamıştı. Bundan sonra diplomatik olarak daha fazla ve daha doğrudan bir rol oynaması, elbette çözüme katkı sağlayacaktır. Sürece daha yoğun bir katılımla, müzakerelerin daha sonuca yönelik hale getirilmesi, sürüncemede kalmaması, bütün uluslararası aktörlerin sorunun çözümüne yönelik çalışması için ilgilerinin sağlanması gibi alanlarda Türkiye'nin önemli katkıları olabilir. Türkiye bundan sonraki süreçte diplomatik olarak da daha aktif olmalıdır. Azerbaycan ile Türkiye arasında zaten gelişmiş olan işbirliği daha da derinleşerek devam edecektir.

Azerbaycan sahada başarılı olmuş olan, ekonomik ve savunma gücü açısından kuvvetli bir ülkedir. Türkiye'nin desteği de yanındadır. Şimdiki statüko, daha öncekinden farklı olarak bu kez Azerbaycan'ın lehinedir. Karabağ'ın Azerbaycan toprağı olduğu çok önceden beri bütün uluslararası aktörler tarafından tanınmıştır. Azerbaycan işgal altındaki topraklarını ve Karabağ Ermenilerinin topluca yaşadığı bölgenin önemli bir kısmını savaşarak almıştır. Bundan sonraki dönemde, zaten tüm ülkelerin kabul ettikleri, Karabağ'ın Azerbaycan'ın parçası olduğu söylemi çok yönlü, yani siyasî, kültürel, ekonomik ve toplumsal alanlarda hayata geçecektir, Azerbaycan Karabağ'ın diğer kısmında da kontrolü ele geçirecektir.

Türkiye ve Rusya'nın son dönemdeki ilişkilerini, aralarındaki sorunları büyütmeden devam ettirmeye, büyük özen gösterdikleri göz önüne alındığında; şimdiye kadar savaş sürecinde ve ateşkesten sonra Karabağ konusunda işbirliklerini sürdürebildikleri düşünüldüğünde, sorunun nihai çözümüne yönelik olarak da beraber çalışabilecekleri, ortak adımlar atabilecekleri beklenir. İki ülke bölgede barışın tesisi için birlikte çalışabilirler. Diğer aktörlerin ilgisizlikleri düşünüldüğünde, bölge ülkelerinin bu sorunu beraber çalışarak kendilerinin çözmesi gerektiği sonucu çıkmaktadır.

Bu yazıda gösterildiği gibi Rusya dışındaki diğer eşbaşkanların bile, soruna büyük bir ilgi göstermediği bir durumda, bu kadar farklı ülkeden, birlikte önemli miktarda siyasî ve diplomatik kaynak harcayarak bu çatışmayı çözmek için, nitelikli ve yoğun bir çaba göstermelerini beklemek rasyonel olmaz. Çatışma çözümleri üzerine olan literatürden, büyük grupların çatışmaları çözmekte başarılı olamadıklarını, küçük müzakere gruplarının daha başarılı olduklarını biliyoruz (Touval, 2002; Tunçer-Kılavuz, 2019). Grubu büyütmek, bazen önerildiği gibi, hiçbir zaman toplanamayan Minsk Konferansını toplamak, sorunun çözümüne katkı yapmayacaktır.

Ermenistan, sözde Dağlık Karabağ'daki sorun nedeniyle Güney Kafkasya'da tamamen izole olmuş bir haldedir. Türkiye ve Azerbaycan ile ne diplomatik ne de ticari hiçbir ilişkiye

sahip değildir. Azerbaycan ve Türkiye'nin içinde bulunduğu her projeden bu sorun nedeniyle dışlanmıştır. Bu durum Ermenistan'ın ekonomik gelişmesini çok olumsuz etkilemektedir. Çözümsüzlüğün Ermenistan için büyük maliyetleri söz konusudur. Ermenistan nüfusunun yüzde 40'ı ülkedeki gelişme eksikliğinden mutsuzdur ve eğer yapabilirse yurt dışına taşınmayı düşünmektedir (Esipova ve Pugliese, 2013). Ermenistan ayrıca hem ekonomik hem de güvenlik açısından tamamen Rusya'ya bağımlı bir ülkedir. Ermenistan'ın, bu sorunun çözümünden büyük yarar sağlayacağı açıktır. Sorun çözüldüğünde Türkiye, Azerbaycan ve diğer bütün bölge ülkeleriyle ilişkileri gelişecek, kendisi de bu gelişmeden ekonomik olarak büyük fayda görecek, ekonomisi gelişecektir. Yoksul, vatandaşlarının ülkeden ayrılmak istedikleri bir ülke olmaktan çıkacaktır. Ayrıca bu savaş hali ülkede demokrasi karşıtı, sertlik yanlısı siyasi aktörleri de güçlendirmektedir. Diğer bölge ülkeleriyle ilişki kurması, Ermenistan'ı Rusya'nın vasalı olmaktan da kurtaracaktır. Bütün bölge için yararlı olacak olan, barışın biran önce kalıcı ve hakkaniyetli bir şekilde tesis edilmesidir.

Savaş aslında uluslararası toplumun çok uzun zamandır müzakereyle çözümlemeye çalıştığı birçok konuyu çözümlemiştir. 7 bölge işgalden kurtarılarak, yeniden Azerbaycan topraklarına katılmıştır. Karabağ'ın bir kısmı da Azerbaycan topraklarına geçmiştir. Yerlerinden edilen Azerbaycanlıların da evlerine dönmesi mümkün hale gelmiştir. Şimdi hızlı bir şekilde Karabağ'ın geri kalan kısmının da Azerbaycan'a devredilerek toprak bütünlüğünün sağlanması gerekmektedir. Karabağ'ın bütünüyle Azerbaycan'ın bir parçası olduğu, Ermenistan hariç tüm ülkelerin en başından beri kabul ettiği bir prensiptir. 9 Kasım ateşkes anlaşması Karabağ'ın Azerbaycan kontrolünde olmayan bölümünde, 5 yıllık bir Rus askeri gücü öngörmektedir. En geç bu beş yıllık geçiş sürecinin sonunda bu bölgenin de Azerbaycan'ın kontrolüne geçmesi gerekir. Bölge ve insanları için en faydalı sonuç bu olacaktır. Bundan sonra Azerbaycanlıların ve Ermenilerin, Azerbaycan içerisindeki Karabağ'da barış içinde beraber yaşayabilecekleri bir gelecek için, bölgenin ve insanlarının ekonomik gelişim uğrunda çalışması gerekiyor. Öte taraftan hızla altyapı sorunlarının halledilmesi, savaşta yıkılan bölgenin yeniden inşası, insanlara iş bulunması gerekiyor. Ancak Azerbaycan bütün bunları başarabilecek ve birarada yaşamayı sağlayabilecek tarihi mirasa ve ekonomik güce sahip bir ülkedir. Sürecin daha fazla sürüncemede kalması, bölgedeki herkes için en kötü seçenek olacaktır.

KAYNAKÇA

Aliyev Karabağ'a Özel Statü Kazandırma Olasılığını Dışladı, 12 Ocak 2021 tarihinde https://tr.sputniknews.com/dunya/202011171043244069-aliyev-karabaga-ozel-statu-kazandirma-olasiligini-disladi/ adresinden alındı.

Ambrosio, T. (2011), Unfreezing the Nagorno-Karabakh Conflict? Evaluating Peacemaking Effortsun der the Obama Administration, *Ethnopolitics*, 10 (1), 93-114.

"Cumhurbaşkanı Erdoğan: Türk milleti tüm imkanlarıyla Azerbaycanlı kardeşlerinin yanındadır", 27 Eylül 2020,

https://www.aa.com.tr/tr/azerbaycan-cephe-hatti/cumhurbaskani-erdogan-turk-milleti-tum-imkanlariyla-azerbaycanli-kardeslerinin-yanindadir/1987256 adresinden alındı.

DeWaal, T. (2020), What Role for Europe in the New Post-WarCaucasus?. 10 Ocak 2021 tarihinde https://carnegieeurope.eu/strategiceurope/83267 adresinden alındı.

Dışişleri Bakanı Çavuşoğlu: Sahada ve masada can Azerbaycan'ın yanındayız", 27 Eylül 2020, https://www.aa.com.tr/tr/azerbaycan-cephe-hatti/disisleri-bakani-cavusoglu-sahada-ve-masada-can-azerbaycan-in-yanindayiz/1987611 adresinden alındı.

Esipova, N. ve Pugliese, A. (2013) Desire to Leave FSU Ranges Widely Across Countries, Gallup, 17 Nisan 2017 tarihinde http: //www.gallup.com/poll/161591/desire-leave-fsu-ranges-widely-across-countries.aspx adresinden alındı.
Foreign Ministry statement in connection with Prime Minister of Armenia Nikol Pashinyan's address to President of Russia Vladimir Putin, 31 Ekim 2020, https://www.mid.ru/foreign_policy/news/-/asset_publisher/cKNonkJE02Bw /content/id/4411939?p_p_id=101_INSTANCE_cKNonkJE02Bw&_101_INSTANCE_cKNonkJE02Bw_languageId=en_GB adresinden alındı.
Gamaghelyan, P. (2010), Rethinking the Nagorno-Karabakh Conflict: Identitiy, Politics, Scholarship, *International Negotiation*, 15 (1), 33-56.
Huseynov, T. (2010), Mountainous Karabakh: New Paradigms for Peace and Development in the 21st Century, *International Negotiation,* 15 (1), 7-31.
International Crisis Group (2016), Nagorno-Karabakh: New Openningor MorePeril?, 239.
International CrisisGroup (2017), Nagorno-Karabakh: GatheringWarClouds, 244.
Ismailzade, F. (2005), The Geopolitics of the Nagorno-Karabakh Conflict, *Global Dialogue*, 7(3-4).
Ismailzade, F. (2011), T*he Nagorno-KarabakhConflict: Current Trends and Future Scenarios*, Instituto Affari Internazionali (IAI) WorkingPapers 11/29.
Jacoby, V. (2005), The Role of the OSCE: An Assesment of International MediationEfforts, Laurance BROERS içinde, *The Limits of Leadership: Elitesand Societies in the Nagorny Karabakh Peace Process*, ConciliationResources, London.
Laitin, D.&Suny R. (1999), Armenia and Azerbaijan: Thinking a Wayout of Karabakh, *Middle East Policy*, 7 (1), 145-176.
Libaridian, G. (2020), Salvage: a conversation on Nagorno-Karabakh, 8 Ocak 2021 tarihinde https://www.opendemocracy.net/en/odr/salvage-conversation-nagorno-karabakh/, adresinden alındı.
Maresca, J. (1996), Lost Opportunities in Negotiating the Conflictover Nagorno-Karabakh, *International Negotiation* 1 (3), 471-499.
Mehdiyev, E.(2005), *Armenia-AzerbaijanPragueProcess: Road Mapto Peaceor Stalemate for Uncertainity?*, Conflict Studies Research Center Caucasus Series.
Milli Savunma Bakanı Akar: Sonuna kadar Azerbaycan Türkü kardeşlerimizin yanında olacağız, 27 Eylül 2020, "https://www.aa.com.tr/tr/azerbaycan-cephe-hatti/milli-savunma-bakani-akar-sonuna-kadar-azerbaycan-turku-kardeslerimizin-yaninda-olacagiz/1987230)adresinden alındı.
OSCE Minsk Group Co-Chairs Issue Statement on Nagorno-Karabakh", PressRelease, 19 Mart 2008, 24 Nisan 2017 tarihinde http://www.osce.org/mg/49570, adresinden alındı.
Replies to media questions on developments in Nagorno-Karabakh, 17 Kasım 2020. 11 Ocak 2020 tarihinde http://en.kremlin.ru/events/president/ news/64431, adresinden alındı.
Russia, Turkeysign memorandum on creation of jointcentretocontrolceasefire in Karabakh", 11 Kasım 2020https://sputniknews.com/world/202011111081132496-russia-turkey-sign-memorandum-on-creation-of-joint-centre-to-control-ceasefire-in-karabakh/ adresinden alındı.
Russia's Security GuaranteesforArmeniaDon't ExtendtoKarabakh, Putin Says, 7.10.2020, https://www.themoscowtimes.com/2020/10/07/russias-security-guarantees-for-armenia-dont-extend-to-karabakh-putin-says-a71687 adresinden alındı.
Tilly, C. (2001), *Zor, Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu 990-1992*, İstanbul: İmge Kitabevi.
Touval, S (2002). *Mediation in the Yugoslav Wars: The Critical Years, 1990-95,* Great Britain, Palgrave.
Tunçer-Kılavuz, İ. (2017), Karabağ Müzakerelerinin Geleceği, *AvrasyaEtüdleri*, 52 (2), 51-78.
Tunçer-Kılavuz, İ. (2019), EndingCivilWars Through International Intervention: "CoerciveMediation" In The Bosnian War, *Avrasya Etüdleri*, 55 (5), 5-21.
World Development Indicators, The World Bank, UNdata, 26 Nisan 2017 tarihinde http://data. un.org/Data.aspx?d=WDI&f=Indicator_Codeyüzde3AMS.MIL.XPND.GD.ZS#WDI, adresinden alındı.
ZayavleniyePrezidentaAzerbaydzhanskoyRespublikiPrem'yer-ministra Respubliki Armeniyai Prezidenta Rossiyskoy Federatsii, 10 Aralık 2020 http://kremlin.ru/events/president/news/64384ad
Ziyadov, T. (2010), Nagorno-KarabakhNegotiations: Through thePrisim of a Multi-IssueBargaining Model, *International Negotiation*, 15 (1), 107-131.

STRUCTURED ABSTRACT

İdil TUNÇER KILAVUZ[*]

LESSONS FROM THE SECOND KARABAKH WAR AND ESTABLISHING PEACE IN THE REGION

This article analyzes the status quo that emerged as a result of the Second Karabakh War, which started on September 27, 2020, and lasted for 6 weeks until the ceasefire on November 9. The first part of the study discusses the history of the failure to solve the conflict and the reasons for the failure of the OSCE mandated Minsk Group. The following parts of the article analyze the lessons of this war and evaluate the current situation that emerged after the war.

The first lesson of this war is that countries must rely on their own power. Armenia, not relying on its own power and trusting other powers for its defense, encountered Azerbaijan, which was a much stronger country than itself, and the result was a defeat for Armenia. Armenia should lean more on diplomacy in its policies in the region. It should improve its relations with all countries in the region, including Turkey. This will be the most beneficial approach for Armenia and the region.

Secondly, with the ceasefire agreement, Russia received what it has long sought in the region: Having troops in Karabakh. Russia returned to the region with its military power. With the conflict not being solved completely, it has increased its influence on Armenia, which was already too much, and now it has taken Armenia completely under its influence and control. It would not be wrong to say that it hopes to be able to control Azerbaijan through the instrumentalization of the conflict. Russia has further increased its power in the region with the latest situation.

This war also showed that cooperation between Turkey and Azerbaijan is very useful for both countries. Turkey's support was very important in Azerbaijan's victory. Unmanned aerial vehicles Azerbaijan bought from Turkey have played a very important role in the war. The training provided by Turkey for the Azerbaijani army for many years has been a very significant impact in winning the war. In addition, it has been observed that when the two countries cooperate, it has an effect that strengthens both countries and facilitates the achievement of their goals. This experience will further deepen the relations between the two countries in the future.

It is clear that the Minsk Group failed and could not perform an effective mediation. One of the reasons why the problem could not be resolved within the existing Minsk Group was that the Karabakh problem was not seen as an important priority by the USA and other Western countries. Another reason is Russia's attitude to exclude the international community as much as possible. In time, the USA and France left their mediation activities to Russia. The issue is more likely to be finally resolved within the region and among the countries in the region.

With this war, it has been seen that there is always a new risk of war unless there is no

[*] Assoc.Prof., Istanbul Medeniyet University, Faculty of Political Sciences, idil.kilavuz@medeniyet.edu.tr

final agreement. Unresolved disputes, especially if they have experienced an armed conflict before, always carry the risk of the renewal of violent conflicts. In the current state of the Karabakh conflict, a ceasefire agreement was signed, but although the ceasefire agreement has many gains for Azerbaijan, the territorial integrity of Azerbaijan in the whole of Karabakh has not yet been achieved. The rest of Karabakh should be transferred to the control of Azerbaijan, at the latest, within 5 years during which the Russian soldiers will remain in the region as determined by the agreement and a situation in which the region will live in peace should be established.

Finally, this war showed that the economy and financial condition of a country is an important factor that determines its place in the international system and its position against its rivals. The importance of economic power for the defense of the country is one of the lessons to be learned from this war.

It has long been recognized by all international actors that Karabakh is the territory of Azerbaijan. In the next stage, the statement that Karabakh is a part of Azerbaijan must be a reality and Azerbaijan should take control of the remaining part of Karabakh. From now on, it is necessary to work for the economic development of the region and its people and for a future where Azerbaijanis and Armenians can live together peacefully in Karabakh within Azerbaijan. Solving infrastructure problems, reconstructing the region devastated by the war, and finding jobs for the people in the region should be the priorities. Azerbaijan is a country with historical heritage and economic power that can ensure coexistence in the region. Any further delay in the process would be the worst option for everyone in the region.

7.BÖLÜM

KIBRIS-AVRASYA HATTINDA ERMENİLER VE AZERBAYCAN ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Ulvi KESER*

ÖZET

*Farklı coğrafyalarda farklı kimlikler ve farklı etnik kökenleriyle yaşamakta olan Yunanlar, Kıbrıslı Rumlar ve Ermenileri ortak bir noktada buluşturan her daim Türkler olmuştur. 1570'lerde Kıbrıs adasının Osmanlı tarafından fethi sürecinde başkent Lefkoşa kapılarını Osmanlı askerlerine açan Ermeniler, yaşadıkları baskı sürecinden bu şekilde kurtulurken adada nüfusları da tedricen artmış, 1909 Adana ve 1915 Olaylarının ardından Anadolu'dan Kıbrıs'a Ermeni göçü devam etmiştir. 1922 Ankara Antla*şmasına kadar geçen süreçte ise *adada 1916'dan itibaren Fransa'nın, Fransa üniforması içinde ve Fransa bayrağı altında silahlı eğitimden geçirip 1918 Mondros sürecinde Çukurova'ya gönderdiği Ermeni Doğu Lejyonu söz konusu olur. Anadolu'yu kan gölüne çeviren bu Ermenilerin ardından, 21 Aralık 1963 tarihine kadar geçen dönemde adada kayda değer bir olay yaşanmaz. 1 Nisan 1955'te başlayan EOKA terör faaliyetlerinin ardından, 16 Ağustos 1960'da Kıbrıs Cumhuriyeti kurulsa da o da ne yazık ki uzun ömürlü olmayacak ve 21 Aralık 1963 Kanlı Noel saldırılarıyla fiilen ortadan kalkacaktır. İlginçtir ki o güne kadar Kıbrıslı Türklerle barış ve huzur içinde yaşayan Ermeniler EOKA terörüne rağmen önce adanın güneyine, sonra da farklı Avrupa ülkelerine göç etmeyi tercih ederler.*

Bu araştırma kapsamında Doğu Akdeniz ve Kıbrıs adasının stratejik önemine farklı bir pencereden bakılacak ve özellikle 1950'li yıllardan sonra başlayan Kıbrıslı Rum-Ermeni işbirliği, dostluk ve dayanışmasına Türkiye ve son olarak da Azerbaycan Karabağ savaşı üzerinden değinilecektir.

Kaynak Kelimeler: Ermeni Doğu Lejyonu, Kıbrıs, Karabağ, Azerbaycan, Doğu Akdeniz

AN EVALUATION UPON ARMEMIANS IN THE LINE OF CYPRUS-EURASIA, AND AZERBAIJAN

ABSTRACT

It is the Turkish people who have brought together the Armenians, Greek and Greek Cypriots living in different geographies, with their different ethnical roots, and different identities.The Armeniansliving on the island of Cyprus have opened the Gates of the capital Nicosia forthe Ottoman soldiers during the conquest period of the island in 1570's, and the Armenians getting rid of the pressure and tyranny process they have experienced before have increased their population gradually, and the Armenian immigration have continued after 1909 Adana and 1915 Events in Anatolia. In 1916, France has established a camp for the Armenians up to Ankara Treaty in 1922, and the French-uniformed Armenian military

---

* Prof. Dr., Girne Amerikan Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Dekanı, ulvi.keser@gmail.com

personnel under the French flag have got deployed to Çukurova (Cilicia) after 1918 Moudros Treaty. Subsequent to those above-mentioned Armenians who have turned Anatolia to be a bloody scene, almost no serious affair happens for the Armenians on the island. EOKA terrorist activities starting in 1st April 1955 makes the life unbearable on the island, the Republic of Cyprus established in 16 August 1960 unfortunately does not last long, and collapses in 21st December with the Greek Cypriots' assaults, and the republic collapses. It is worth noting that the Armenians living in peace and harmony with the Turkish Cypriots on the island so far start immigrating to the south of the island, and then abroad despite the EOKA terrorism.

This scientific research will focus on the strategical importance of the Eastern Mediterranean and Cyprus from a different perspective, and pay attention to the Greek Cypriots-Armenians' solidarity, friendship, and solidarity from the Turkish perspective, and Azerbaijan-Karabakh War.

Key words: Legion d'Orient, Cyprus, Karabakh, Azerbaijan, Eastern Mediterranean

GİRİŞ

Sorunu daha iyi kavramak, Yunanistan-Kıbrıs-Ermenistan üçgeninde Türkiye karşıtı bir ittifak içine girme çabasında olanları iyi değerlendirmek bağlamında, Akdeniz'i ve özellikle de 1878 sonrasında olup bitenleri geniş bir pencereden analiz etmekte fayda vardır. Tarihin neredeyse hemen hemen bütün dönemlerinde Akdeniz, özellikle de Doğu Akdeniz ilgi odağı olmuş ve uluslararası kamuoyunun dikkatini çekmiştir. Bu bölgede en stratejik nokta ise Kıbrıs'tır. Coğrafi, kültürel ve demografik yapı itibarıyla[147] Anadolu yarımadasının bir parçası olduğu[148] belirtilen Kıbrıs'ın en önemli stratejik özelliği coğrafi konumundan gelmektedir. Amerikalı deniz stratejisti Alfred Mahan'ın jeostratejik teorisine göre, deniz hâkimiyetinin dünya hâkimiyeti anlamına geldiği, denizlere hâkim olanın dünyaya hâkim olacağı düşünülecek olursa, adanın önemi bir kat daha artar. Elde mevcut güçlerin ve kaynakların zenginliğine ve avantajlarına rağmen, denizde bu avantajları kullanamamak kontrol ve hâkimiyetin karşı tarafa geçmesine neden olacaktır. Güçlü bir donanmaya sahip olmak, kritik coğrafi noktaları kontrol altında tutmak; denizlerin mutlak hâkimi olmak anlamına gelmektedir. Kıbrıs adasının Akdeniz'de bu kadar hassas bir coğrafyada yer alması önemini bir kat daha arttırmaktadır ve Akdeniz Ortadoğu'dan Balkanlara ve Orta Asya'ya açılan kapı durumundadır.[149]

Konuyu daha net anlayabilmek için burada"Peki o halde İngiltere Kıbrıs adasını neden kiraladı? Neden ihtiyacı vardı? Çok mu elzemdi?" diye sormak gerekir. Bu sorunun cevabı için de dönemin ekonomik, sosyal ve kültürel altyapısını her iki ülkeyi mukayese ederek görmek gerekir. 1776 tarihli Bağımsızlık Bildirgesi ön plana çıkmakla birlikte özellikle İtalya merkezli olarak ortaya çıkan Rönesans, hemen ardından akıl, bilim ve hukukun ön plana çıkartıldığı ve Almanya ile Fransa'da yoğun olarak filizlenen Reformasyon Dönemi ve bunları takiben de bugünkü İngiltere'de alevlenen Aydınlanma Çağı son derece önemli-

[147] Sir George Hill, A History of Cyprus, Londra, 1952, s. 17.

[148] V. Frey, Turkei Und Zygern, handbuch der Geogr. Wiss. Baud Vorder-und Süd-Asien, Postdam, 1937, s. 86.

[149] Harp Akademileri Komutanlığı, Bugünün ve Geleceğin Dünya Güç Merkezleri ve Dengeleri İle Türkiye'ye Etkileri, İstanbul, Mayıs 1994, s. 48. Nejat Eslen, "Kıbrıs'ın Sratejik Önemi", Cumhuriyet Strateji, 18 Nisan 2005, S 42, İstanbul, s. 8.

dir. Bu dönem İngiliz donanmasının "yenilmez armada" olarak denizlerde hüküm sürdüğü bir dönemdir. Mahan'ın "Denizlere hâkim olan dünyaya hakim olur." tezinden hareketle bu süreçte Osmanlı donanmasını açık denizlerde görmek mümkün değildir.

1878 yılında son Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından artık Osmanlı İmparatorluğu'nu desteklemenin maliyetli ve riskli olduğunu düşünmeye başlayan İngiltere, Balkanlar-Karadeniz-Kafkaslar üzerindeki Ruslara karşı savunma ve güvenlik hattını daha güneye, Akdeniz'e çekmeye karar verir. Böylece İskenderun Körfezi'nden Cebelitarık Boğazı'na çekilen savunma hattı, bugünkü Avrupa'nın coğrafi olarak güney sınırını da teşkil eder. Bu arada İngiltere Ruslara karşı tampon görevi görmek üzere Yunanlara Balkanları ve Batı Anadolu bölgesini, Pontusçu Rumlara Karadeniz'i ve Ermenilere de Kafkasları verir. Böylece 3 Mart 1878 tarihinde imzalanan Ayastefanos (Yeşilköy) Antlaşması sonrasında, Rusların ilerlemesini önlemek maksadıyla İngiltere, Osmanlı Devleti'ne sözde yardım talebinde bulunur[150] ve Kıbrıs'ın yönetiminin geçici olarak kendisine devredilmesini ister.[151] Özellikle deniz taşımacılığının ve ticaretinin gelişmesi, doğal olarak deniz ticaret yollarının, buralardaki pazarların ve kaynakların, özellikle de bu bölgelerdeki hassas coğrafi noktaların korunması ve güvenlik çemberine alınmasını gündeme getirdiğinden Akdeniz bütün dünya için çok büyük önem arz etmektedir.[152] Akdeniz'de hâkim olan bir askeri gücün Kafkaslardan Balkanlar'a, Basra Körfezi'nden Orta Asya'ya kadar çok geniş bir yelpazede stratejik askeri açılımlar gerçekleştirebileceği göz önüne alınacak olursa, bölgenin önemi bir kere daha ortaya çıkar.[153]

Birinci Dünya Savaşı sürecinde tamamen çıkar çatışmalarına bağlı olmak üzere bir takım gizli anlaşmaların içerisine giren ve birbirlerine karşı beş farklı gizli anlaşma yapan Fransa, İngiltere, İtalya ve Rusya'nın bu planları Rusya'daki ihtilal sonrasında açığa çıkar. Özellikle Ortadoğu coğrafyası konusunda müthiş bir mücadelenin içine girmiş olan İngiltere ile Fransa aynı saflarda yer alırken Almanya da, 3 B (Berlin-Bağdat-Bakü) ve 5 B (Berlin, Belgrat, Bosfor, Bağdat ve Bombay) planına uygun olarak savaştaki yerini alır. Görüleceği üzere neredeyse 200 yıldır devam eden menfaat savaşlarında Batı ve ABD'nin bitmek tükenmek bilmeyen ince stratejilerinde Berlin modern dünyayı temsil ederken Belgrat son olarak eski Yugoslavya'da şehir devletçiklerinin ortaya çıktığı savaşlarla darmadağın olan istikrarsız Balkanları, Bosfor (İstanbul) her daim terör, göç, ekonomik kavgalar, darbeler vb. sorunlarla bir türlü istikrarı yakalayamayan Türkiye'yi, Bağdat şüphesiz akan ve gözyaşına boğulan Ortadoğu'yu ve Bombay da gözden ırak olan ancak sefalet, esaret, kargaşa ve çatışmaların en yoğun yaşandığı Uzakdoğu'yu göstermektedir. Aynı kaos ortamı Avrupa'dan başlayıp Akdeniz'i ikiye bölen ve Bağdat üzerinden kuzeye, Bakü'ye çıkan işgal ve çatışma hattı için de geçerlidir ve Avrasya coğrafyasında da istikrar, huzur ve barış beklenmesi neredeyse imkânsızdır. Bu planların içerisinde perde arkasında kalmış gibi görünmekle beraber esasında ABD de vardır.[154]

Bunları biraz açmakta fayda vardır. 1878 yılında son Osmanlı-Rus Harbi'nin ardından,

---

150 Colin Thubron, Journey Into Cyprus, Middlesex, 1986, s.217

151 Achille Emilianides, Histoire De Cyprus, Paris, 1963, s.90. Salahi R. Sonyel, "İngiltere Dışişleri Bakanlığı Belgelerine Göre: Osmanlı Padişahı Abdülhamit 48 Saat İçinde Kıbrıs'ı İngilizlere Nasıl Kiraladı?" , Belleten, Cilt XLII, Sayı 165-168, Ankara, 1978, s.741.

152 Alfred Thayer Mahan, Deniz Gücünün Tarih Üzerine Etkisi, İstanbul, Eylül 2003, s.54.

153 Nejat Eslen, "Kıbrıs'ın Sratejik Önemi", Cumhuriyet Strateji, 18 Nisan 2005, Sayı 42, İstanbul, s. 8.

154 BOA. Y. PRK. AZJ. 28/23.

Osmanlı'ya lojistik destek sağlamaktan ve desteklemekten vazgeçen İngiltere bugün de geçerliğini koruyan, yeni bir stratejik savunma güvenlik hattı çizmeye karar verir. Böylece 1878 yılına kadar, kabaca Balkan coğrafyasından başlayan ve Karadeniz'i boydan boya keserek Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan'ın da içinde bulunduğu Avrasya coğrafyasına uzanan söz konusu bu savunma güvenlik hattı, radikal bir stratejik hamleyle Akdeniz'e indirilir. Karadeniz'den Akdeniz'e indirilen bu hat ise yine kaba hatlarıyla Ortadoğu coğrafyasından İskenderun Körfezi'ne ve Doğu Akdeniz'de bulunan başta Kıbrıs adası olmak üzere Malta, Girit, Rodos ve diğerlerini keserek Cebelitarık'tan okyanusa ulaşır. Söz konusu bu hat bugün, sadece İngiltere'nin değil, başta ABD, Fransa, Almanya, duruma göre değişen farklı stratejik ortaklar için savunma güvenlik hattını teşkil eder ve modern Avrupa'nın da Avrupa'daki en güney sınırını oluşturur.

Burada sorulması gereken kritik soru ise "*peki mademki İngiltere, kuzeyde Karadeniz üzerinde bulunan savunma güvenlik hattını geriye çekti ya da iptal etti, o bölgenin savunması ve Rusların klasik anlamda sıcak denizlere inmesi nasıl engellenecekti? İngilizlerin burada farklı planları mı söz konusudur?"* olmalıdır. İngiltere ve zaman içerisinde dostları, partnerleri, stratejik ortakları bu konuyla ilgili olarak, Balkan coğrafyasını Yunanlara ikram ederek, sözde Büyük Yunanistan ve Megali İdea saplantısının önünü açmışlardır. Böylece Yunanistan hiç de beklemediği bir anda, 15 Mayıs 1919 tarihinde kendisini batı Anadolu'da bulmuş ve tarihine "Küçük Asya Felaketi" olarak geçecek bir dönemin yaşanmasına neden olmuştur. Karadeniz coğrafyasını Pontusçu Rumlara teklif eden İngiltere, böylece Yunan Sorunu yanında bugün Türkiye Cumhuriyeti için de hâlâ sorun teşkil eden Pontus Sorunu'nun da önünü açmıştır. Avrasya coğrafyasını da Ermenilere veren ve Adana, Mersin dâhil olmak üzere, sözde Kilikya Prensliği kurulmasının önünü açan İngiltere, farklı faktörlerle birlikte Osmanlı için o güne kadar "millet-i sadıka" olarak bilinen Ermenilerden de bitmek tükenmek bilmeyen ve bugün siyasi bir mesele haline gelen bir sorun yaratmıştır. Gerek sömürgeci dünya düzeninin çektiği işgal, sömürü ve kargaşa hatları ve gerekse 1878'den beri Avrupa'nın güneydeki güvenlik hattını oluşturan "sanal" sınır da maalesef Kıbrıs'ın tam üzerinden geçmektedir.

1.DÜNDEN BUGÜNE KIBRIS'TA ERMENİLER

Adada Ermenilerle Osmanlı'nın ilk karşılaşması 1570 yılına denk gelir. Başkent Lefkoşa'nın, adanın fethinden hemen bir sene öncesinde (1570) fethedilmesi esnasında bugün Rum tarafına açılan sınır durumunda olan Baf Kapısı'nı, bölgede yaşayan Ermenilerin açmasının ardından, Osmanlı askerleri de Surlariçi bölgesine girmeye başlamışlardır.[155] Kıbrıs'a gelen Osmanlı askerlerine karşı, Ermenilerin gösterdiği bu yakınlık esasında önemli bir olgudur.[156] Adanın Osmanlı tarafından alınmasının ardından yapılan nüfus sayımında, Kıbrıs'ta 14–50 yaş grubunda yaklaşık 85.000 Ermeni, Rum, Maronit ve Kıpti erkek nüfusu olduğu belirlenmiştir.[157] Kıbrıs'a kendi rızasıyla gelen Ermeniler haricinde, Osmanlı'nın adayı şenlendirme stratejisi kapsamında imparatorluğun farklı bölgelerinden de Ermeniler

---

155 Kıbrıs Türk Milli Arşivi (KTMA), Klasör (K) No.61, 1970-E.
156 Robert Stephens, Cyprus-A Place of Arms, Pall Mall Press Yay., Londra, 1966, s. 36.
157 Arhimandrit Kiprianos, Excerpta Cypria: Istria Hronoloiki Tis Nisu Kibro, Venedik, 1788, s. 345.

adaya getirilmiştir.[158] Adanın fethinin[159] ardından, Kıbrıs'ta Türk idaresinin Rumlar yanında Ermeniler, Maronitler, çingeneler ve Levantenlere karşı son derece adilane, dengeli ve hoşgörülü bir yaklaşım sergilediği görülmektedir.[160] Bu bağlamda Lefkoşa'nın fethedilmesinden hemen sonra Lefkoşalı Ermeniler, Kıbrıs Beylerbeyi Muzaffer Paşa'ya başvurarak Notre Dame de Tyre kilisesinin kendilerine verilmesini talep ettiler. Venedikliler tarafından yıllarca tuz ambarı olarak kullanılan Notre Dame de Tyre kilisesi Ermenilere devredilir. Beşparmak Dağlarında bulunan SoupMegar Ermeni manastırına da fethin hemen ardından vergi bağlamında ayrıcalıklar tanınır.[161]

Söz konusu bu manastır halen Türk tarafında kalmakla beraber, bakımsız bir haldedir.[162] 1881 yılında bu manastır yanına, Ermeniler tarafından yeni bir kilise inşa edilmesine de müsaade edilir. Ermeniler bu karara o kadar çok sevinirler ki, inşa edilen kilisenin girişine astıkları mermer bir levha üzerine, Osmanlı tuğrasıyla beraber padişahın ismini de yazdırırlar. Bu arada SoupMegar Manastırı, 1642 yılından itibaren her türlü vergiden muaf tutulur. Bu dönemde adadaki Ermeniler bakırcılık, kalaycılık, demir ustalığı gibi el emeği isteyen işler yapmaktadırlar ve 17. yüzyıldan itibaren adaya İran Ermenileri göç edince, bu meslek gruplarına ipek tüccarlığı da eklenecektir. Osmanlı dönemi hiçbir zaman Ermeniler açısından kaba ve baskıya dayalı bir zulüm dönemi olmamış, dengeli, hoşgörülü ve uyumlu bir yönetim sistemiyle Ermenilerle Türkler adada güzel komşuluk hayatının örneklerini vermişlerdir. Vergilerini vermek ve hizmet mükellefiyetlerini yerine getirmek şartıyla adada kendi dillerini konuşma konusunda hiçbir sıkıntı çekmeyen, kendi dillerinde Osmanlı makamlarına problemlerini aktarmakta bir mahzur görmeyen bu insanlar, ayrıca kendi dini örgütlenmeleri içinde ibadetlerini de yapabilmişlerdir. Bu duruma tepki gösterenler ise sadece Rumlar olmuştur.[163] Konuyla ilgili olarak İngiltere Sömürgeler Bakanı Chamberlaine'in "...Ermeniler adadaki Kıbrıslı Hıristiyanlar tarafından da sevilmemektedir. Bu nedenle burada Ermeni göçmenlerden bir koloni oluşturulması, toplum tarafından olumlu karşılanmayacaktır"[164] sözleri, yerinde bir tespittir.[165] Bu dönemde Osmanlı idaresi, özellikle adadaki farklı dilleri iyi bilen Ermenilerden istifade etmiş, bunun sonucunda ticaret, emlak alışverişi ve sosyal hayat bağlamında güzel örnekler sergilenmiştir.[166] Kıbrıs adasında, 1571 sonrasındaki Osmanlı egemenliği özellikle Ermeniler için hoşgörü, uzlaşı, adil yönetim dönemi olmuş, ortaya çıkan yeni yönetim modeliyle Osmanlı ile Ermeni toplumu iyi komşuluk ilişkileri içinde yaşamaya devam etmişlerdir. Karşılıklı uyum ve hoşgörü ortamına tepki gösterenler ise adada yaşayan Rumlar olmuştur.[167] Depremden büyük ölçüde

---

[158] Akif Erdoğru, "Kıbrıs Ermenileri Üzerine Notlar", Tarih İncelemeleri Dergisi, C. 17, S. 1, Temmuz 2002, s. 3.
[159] John Julius Norwich, A History of Venice, Londra, 1983, s. 477.
[160] Ahmet C. Gazioğlu, Kıbrıs'ta Türkler 1570–1878, Cyrep Yay., 2000, Lefkoşa, s. 398–399. Ayrıca bkz. Panikos Panayi "Ethnic Minority Creation in Modern Europe: Cyprus in Context", Andrekos Varnava, Nicholas Coureas ve Marina Elia (Ed:), The Minorities of Cyprus; Development Patterns and the Identity of the Internal Exclusion, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle Upon Tyne, 2009, s. 16 ve Alexander Michael Hadjilyra, "The Multicultural Character of Cyprus", The Armenians of Cyprus, Mayıs 2009, Lefkoşa, s. 5.
[161] Ulvi Keser, Kıbrıs'ta Ermeniler 1914-1964, Tulpars Yay., Ankara, Temmuz 2016, s. 11
[162] Maria Şirin'den aktaran Sevgül Uludağ, Yeraltı Notları, 21 Eylül 2005. www.stwing.upenn.edu.
[163] Nazım Beratlı, Lefke Sevgilim, Işık Kitabevi Yay., Nisan 2002, Lefkoşa, s. 25.
[164] Ahmet Gazioğlu, a.g.e., s. 399.
[165] Nuri Çevikel, Kıbrıs'ta Osmanlı Mirası, 47 Numara Yay., Nisan 2006, İstanbul, s. 198.
[166] Ahmet An, "Kıbrıs Ermenileri" Tarih ve Toplum, Ekim 2000, Sayı 202, s. 30.
[167] Nazım Beratlı, Lefke Sevgilim, Işık Kitabevi Yay., Nisan 2002, Lefkoşa, s. 25.

zarar gören manastır, 1811–1814 sürecinde adeta tekrar yapılır ve 1895'de de Lefkoşa'da bulunan Ermeni Yetimler Fonu tarafından devralındıktan sonra, Ermeni çocukları için kamp haline getirilir.[168] Bu dönemde adadaki Ermeniler daha sonraki süreçte olduğu gibi, ticaret ve özellikle el sanatlarıyla ilgilenirler ve başta bakır ve kalay işleri ile demircilik olmak üzere farklı mesleklere yönelirler. Daha sonraki dönemde buna İran Ermenileri tarafından ipek böcekciliği de dâhil olur. Bu dönemde özellikle başkent Lefkoşa'nın ticari kalbi olarak bilinen Büyük Han (Alanyalılar Hanı) ve Tımarcılar Hanı'nda, ağırlıkla Ermeniler çalışmıştır.[169] Bu iyi koşullara rağmen, adadaki Osmanlı idaresini "müsamahasız" olarak niteleyen çok sayıda bilimsellikten uzak ve önyargılı çalışma, özellikle Ermeni diasporası tarafından bugün, başta Avrupa ülkeleri olmak üzere pek çok yerde desteklenmekte ve kamuoyunda bilgi kirliliği yaratılmaktadır.

Emperyal güçlerin kışkırtmalarıyla birlikte, Osmanlının "millet-i sadıkası" olan Anadolu Ermenilerinde yavaş yavaş huzursuzluklar başlarken[170], 1839 tarihli Gülhane Hatt-ı Hümayunu sonrasında Ermeniler, ilk defa temsil imkânı bulurlar ve İstanbul'dan atanan kaymakamın başkanlık ettiği Divan'a, Ermeniler ve Maroniler de bir temsilci göndermeye başlarlar.[171] 1841 yılında adada 150–160 civarında Ermeni yaşarken, 1881 tarihinde yapılan sayımda Ermenilerin nüfusu 154 olarak belirlenmiştir.[172] Adanın İngiltere tarafından Osmanlıdan devralınmasının ardından[173] 1909 Adana Olaylarıyla birlikte, bölgeden ayrılan Ermeniler de Mağusa, Larnaka ve Girne'ye göç etmeye başlamışlardır. 1909 sonrası süreçte adaya gelen Ermeni nüfusun yaklaşık 8.000 civarında olduğu değerlendirilmektedir.[174] Adaya ikinci Ermeni göç dalgası 1915 Sevk ve İskânı döneminde İstanbul, İzmir ve Çukurova bölgesinden gelen Ermenilerle yaşanırken, bu dönemin hemen ardından 1921 tarihli Ankara Anlaşması neticesinde, özellikle Çukurova bölgesini tahliye eden Ermenilerin bir kısmı da adaya göç etmişlerdir.

Ermeni Doğu Lejyonu ve Kıbrıs

Fransızlar tarafından 1916 yılında Mısır'da oluşturulan Ermeni Doğu Lejyonu'nun, Kıbrıs'ta tekrar faaliyete geçirilmesi ve bu Ermenilerin Çukurova bölgesinde Türklere karşı kullanılması amaçlı girişimler sonrasında, farklı yerlerden getirilen Ermenilerin önce Port-Said'de toplanması, daha sonra da aileleriyle Kıbrıs'a getirilmesi sağlanmıştır. İngilizlerin müsaadesiyle Mağusa'nın 24 kilometre kuzeyinde deniz kıyısında, meskenin olmadığı, su kuyuları bulunan yer seçilmiştir.[175] Doğu Lejyonu Talimatnamesiyle[176] kampın faaliyete geçtiği ilk dönemde 200'er kişilik 6 Lejyon Bölüğü[177] ve 160 Arap'tan oluşan mevcut,

---

[168] Sevgül Uludağ, Yeraltı Notları, 21 Eylül 2005. www.stwing.upenn.edu.

[169] M. Akif Erdoğru, "Kıbrıs'ın Türkler Tarafından Fethi ve İlk İskân Teşebbüsü", Kıbrıs'ın Dünü Bugünü Uluslararası Sempozyumu, Ankara, 1991, s. 48.

[170] Meral Demiryürek, "II. Meşrutiyet Devrinde Ermeniler Üzerine Üç Piyes", Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, Cilt 6, Sayı 1, Mart 2009, s. 109.

[171] Ahmet An, Kıbrıs Türk Kültürü Üzerine Yazılar, Kıvılcım Yay., No.5, Ağustos 1999, Lefkoşa, s. 24.

[172] Haşmet Muzaffer Gürkan, Bir Zamanlar Kıbrıs'ta, Galeri Kültür Yay., Lefkoşa, 1996. ss. 33–34 ve 91.

[173] Gürhan Yellice, "1878'den 1931'e Enosis Talepleri ve İngiltere'nin Yaklaşımı", ÇTTAD, 9 Eylül Üniversitesi, XII/24, 2012 Bahar, s. 15. Colin Thubron, a.g.e., s. 90.

[174] Ahmet An, Kıbrıs Türk Kültürü Üzerine Yazılar, Kıvılcım Yay., No.5, Ağustos 1999, Lefkoşa, s. 14.

[175] ATASE, K.2680, D.210, F.1–37, 1–60, 1–61, 1–62, 1–63, 1–64, 1–65.

[176] Ömer Sami Coşar, "Musa Dağı'nın Öteki Yüzü", Milliyet Gazetesi, 21.6.1992.

[177] Şerafettin Turan, Türk Devrim Tarihi–1, Ankara, Kasım 1991, s. 99.

daha sonra 5000'e ulaşmıştır;[178] Ancak Fransız subayların,[179] Ermenilere sıcak davranırken, Ermenilerin Trikomo Köyü'nü basıp soymaları ve bir İngiliz askerin öldürülmesi gerginliği arttırmıştır.[180] Kıbrıs'a daha sonraki Ermeni göçü, 1915 Sevk ve İskânı sürecinde ağırlıklı olarak Çukurova'dan gelenlerle olurken, ardından 1921 yılında Fransa ile imzalanan Ankara Antlaşması sonrasında Mersin'den Urfa'ya kadar olan Çukurova bölgesini boşaltan pek çok Ermeni de Kıbrıs'a gelmiştir. Fransa'nın Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasının ardından, Mısır'da kurduğu Ermeni Doğu Lejyonu'nun, bu kez Kıbrıs adasında yeniden kullanılmaya başlamasının ve kamplarda eğitilen Ermenilerin de Kilikya olarak adlandırılan Çukurova'da, Anadolu insanını katletmesi için kullanılması gayesiyle yapılan girişimlerin ardından, dünyanın dört bir tarafından buraya getirilen Ermenilerin, Mısır'ın liman kenti Port-Said'de konuşlanması ve daha sonra da Kıbrıs'a getirilmeleri söz konusudur. Bu kampla ilgili olarak hazırlanan Doğu Lejyonu Talimatnamesi'yle[181] burada başlangıçta toplam 1.200 kişiden oluşan 6 Ermeni Lejyon Bölüğü ve 160 Arap'la birlikte 1.350 olan nüfus, bölgeye Ermeniler getirildikçe 5000'e yaklaşmıştı.[182]

Öte yandan kampta görevli Fransız askeri personeli[183] ilk günlerde kampta eğitim görmekte olan Ermenilere hoşgörülü ve sıcak yaklaşırken bu Ermenilerin Trikomo (İskele) köyünü basmaları, ardından İngiliz askerlerine saldırmaları ve bir askeri de öldürmeleri İngiliz yönetimini rahatsız etmiştir.[184] 30 Ekim 1918 Mondros Mütarekesi sonrasında, Çukurova bölgesine gönderilecek olan bu Ermenilerin, taşkın hareketleri Kıbrıs'ı tam anlamıyla kaos ortamına sokar.[185] Ayrıca Rumların Ermenilere yardım ederken, Türk esir kampını taş yağmuruna tutmaları[186] üzerine, İngiliz idaresi adada tek yetkilinin kendileri olduğunu belirtir ve Ermeni kampına bazı sınırlamalar getirir. Mağusa'daki Ermeni Doğu Lejyonu'nda bulunan Ermenilerin civar köylere saldırmaya devam etmeleri, Karpaz'da yaşayan Kıbrıslı Türklere saldırmaları, taşkınlık yapmaları ve Rumlarla birlikte Çanakkale esir kampındaki Türk esirleri taşlamaları kampın kapatılması yönünde adımları da hızlandırır.[187] Lozan Barış Antlaşması'nın[188] ardından, 7.000 kadar Kıbrıslı Türk adadan ayrılıp Türkiye'ye göç ederken, İngiliz yönetiminin Kıbrıslı Türkler üzerinde baskı ve sansür uygulamaları da yoğunlaşmıştır.[189]

Aynı dönemde adada 300.000 Rum, 65.000 Türk ve 4.000 Ermeni yaşamaktadır.[190] Türkiye doğumlu Krikor ve Garabed-Melkonyan kardeşlerle Melikyan ve Ououzonian ailesi tarafından mali destek sağlanan ve Melkonyan Enstitüsü olarak bilinen merkez 1924 yı-

---

178 ATASE, K.2680, D.210, F.1–24 ve ATASE, K.2680, D.210, F.1–3.
179 ATASE, K.2680, D.210, F.1–4.
180 Altay Sayıl, Kıbrıs Polis Tarihi, Lefkoşa, 1985, s. 258.
181 Milliyet, 21 Haziran 1992.
182 ATASE, K.2680, D.210, F.1–24 ve ATASE, K.2680, D.210, F.1–3.
183 ATASE, K.2680, D.210, F.1–4.
184 Altay Sayıl, Kıbrıs Polis Tarihi, Lefkoşa, 1985, s. 258.
185 ATASE, K. 2680, D. 210, F. 1–24.
186 Ali Nesim, "Mustafa Nuri Efendi", Yeni Kıbrıs, Lefkoşa, Nisan 1990, s. 28.
187 The Cyprus Gazette, 4 Temmuz 1915. The Cyprus Gazette, 3 Eylül 1920
188 Murat Sarıca, Erdoğan Teziç, Özer Eskiyurt, Kıbrıs Sorunu, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yay., İstanbul, 1975, s. 7.
189 Kıbrıs Konsolosluğu'nun 14 Eylül 1938 tarihli raporu. BCA.030.10.124.887.3. Macit Aydınova ile 13 Temmuz 2003 tarihinde Girne'de yapılan görüşme. Mehmet Y. Manavoğlu ile 25 Ağustos 2004 tarihinde Girne'de yapılan görüşme.
190 BCA.030.10.57.66.14.

lında hayata geçirilir.[191] Ermeniler tarafından 1934 yılında tesis edilen bir başka kurum ise AYMA olarak bilinen Ermeniler Birliği'dir. Kıbrıs'ta Ermenilerle Türklerin dostça ve iyi komşuluk çerçevesindeki ilişkileri İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki dönemde de artarak devam etmiştir. Bu durumun en temel sebebi ise Sevk ve İskân Kanununu takiben 1915 sonrasında adaya gelmiş olan Ermenilerin mükemmel ve aksansız bir Türkçe konuşmalarıdır. Özel İtalyan Okulu, İngiliz Okulu ve Larnaka'daki Amerikan Akademisi'nde okuyan Ermeniler de Rumlardan ziyade Türk öğrencilerle arkadaşlık kurmayı tercih ederler.[192] Her ne kadar Kıbrıslı Türklerle çok iyi komşuluk ilişkileri içerisinde olsalar da konu alışveriş olunca Ermeniler sadece birbirlerini destekleme konusunda titiz davranırlar.[193] Adadaki Kıbrıslı Türkler ise her daim uyum içinde, herhangi bir sorun yaşamadan, önyargılardan ve olumsuz hareketlerden kaçınarak Ermenilerle komşu olmuşlardır.[194] Ermenilerle beraber adada yaşayan Kıbrıslı Türklerin ortak düşüncesi ise hiçbir problem, sıkıntı, önyargı ve olumsuz hareketler olmadan huzur içinde yaşadıklarıdır.

2. KIBRIS CUMHURİYETİ DÖNEMİ VE ERMENİLER

1 Nisan 1955 tarihinde başlayan Rum EOKA saldırıları döneminde bazı Ermeniler, yaşanılanlardan ve EOKA saldırılarının ortaya çıkarttığı kargaşa ortamından ve istikrarsızlıklardan etkilenerek, başta ABD, İngiltere ve Avustralya olmak üzere farklı ülkelere göç etmişlerdir. Bu göç hareketinde 1945 sonrasında Avrupa'dan İsrail'e (*o dönemki Filistin*) gitmeye çalışan Yahudilerin, İngiltere tarafından yaklaşık 3 yıl boyunca zorla adada toplama kamplarında tutulmasının da etkisi vardır. Burada bahsedilmesi gereken önemli bir husus ise Ermenilerin bir kısmının 1950'li yıllarda, Yunanistan'ın kışkırtmasıyla adada yapılan self-determinasyona yönelik girişimleri desteklemesi, 2 Kıbrıslı Ermeni'nin EOKA için bomba yapımında gönüllü olarak çalışması ve 3–4 tanesinin de EOKA'nın Türklere yönelik silahlı tedhiş eylemlerinde bulunan dağ kadrolarında görev almasıdır. Kıbrıs Cumhuriyeti, 16 Ağustos 1960 tarihinde ilan edildiğinde, adada 3.628 Ermeni yaşamaktadır.[195] Kasım 1960 tarihinde yapılan halkoylamasına katılan Ermenilerin sayısı 1.082 olarak görülmektedir ve o dönemde adada yaşadığı bilinen 3.628 Ermeni'yle bu rakam farkı ise Kıbrıs Cumhuriyeti Anayasası'nın 2 B 7 a maddesine göre "Evlenen kadın kocasının bağlı olduğu topluma aittir." hükmü, aynı şekilde "21 yaşın altındaki kız veya erkek çocuk evleninceye kadar babasının bağlı olduğu toplumun üyesidir." maddesi gereğince ortaya çıkmaktadır. Anadolu coğrafyasında da olduğu üzere Ermeniler ticarete olan yatkınlıkları ve toplumla kaynaşmalarının ardından, o tarihte yaklaşık 107.500 nüfuslu Kıbrıs Türk toplumunun ödediği verginin 3/1'i kadar vergi ödemektedirler.

Kıbrıs Cumhuriyeti Anayasası'na göre adadaki toplum "Rum ve Türk" olarak gösterilmekte ve bu kapsamda Ermeniler de "doğal olarak"[196] Kıbrıs Rum toplumunun bir parçası olarak kabul edilmektedir. Bu Ermenilerden 2.500'ü Lefkoşa'da, 800'ü Larnaka'da, 250'si Mağusa'da, geriye kalanlar da köylerde yaşamaktadırlar. Bu dönemde Maroniler,

---

[191] www.hayem.org/indeks.htm.
[192] Rauf Özhun ile 29 Ocak 2006 tarihinde Ankara'da yapılan görüşme.
[193] KKTC'nin Kurucu Cumhurbaşkanı merhum Rauf R. Denktaş'tan aktaran Erten Kasımoğlu, Eski Günler Eski Defterler, İzmir, 1986, s. 13.
[194] Mustafa Başer ile 20 Şubat 2006 tarihinde İzmir'de yapılan görüşme.
[195] KTMA, Klasör No.61, 1970-E.
[196] Alexander Michael Hadjilyra, a.g.m.,s. 6.

Latinler ve Ermeniler, dini gruplar olarak kabul edilir ve Türk veya Rum kesimlerinden birine ait olmaları konusunda bir referandum yapılır. 1.077 Kıbrıslı Ermeni, bu referandum sonrasında Rumlar lehine oy kullanırken, beş Ermeni de Türkler lehine oy kullanır.[197] Böylece Kıbrıs'taki Ermeni cemaati, Kıbrıs Cumhuriyeti Anayasası'nın 2. maddesinin 3. Bendine uygun olarak kendilerine verilen hakkı kullanır ve Rum cemaatine ilhak ederler. Ermenilerin büyük bir kısmının tüccar ve sanatkâr olmaları, iş yerlerinin neredeyse tamamının Rum tarafında bulunması ve Türklere karşı girişilen Rum saldırılarından etkilenmek istememeleri, Rum bölgesine göç hareketini hızlandırır. Buna rağmen 6-7 aile Lefkoşa'nın Türk tarafında kalıp burada yaşamayı tercih eder.[198] Göçmen Bürosu kayıtlarına göre 1960–1963 döneminde, Ermeni nüfusunun yaklaşık %27'si olan yaklaşık 1.000 Ermeni göç eder. Olayların patlak verdiği ilk günlerde ise 160 Ermeni göç eder. Orta halli ve fakir insanlar olan bu Ermeniler arasında geçimini el emeğiyle karşılayan pek çok sanatkâr da bulunmaktadır. Ada dışına göç etmeyi tercih eden Ermeniler ise Lefkoşa'daki Rus Büyükelçiliği'nin devreye girmesi sonrasında, her seferinde 500–600 kişi taşıma kapasitesi olan 2 Rus gemisi ile Ermenistan'a giderler.

Daha sonraki dönemde de yaklaşık 200 Ermeni ailesi Kıbrıs'tan ayrılır ve özellikle Lübnan, İngiltere, ABD ve Suriye başta olmak üzere, farklı ülkelere göç eder. Olayların durulması sonrasında göç eden bazı Ermeniler Kıbrıs'a dönmelerine rağmen, memur statüsünde olanlarla hükümet mekanizmalarında görev yapanların bu görevlerine kaldıkları yerden devam etmelerine müsaade edilmediğinden, bu insanlar tekrar ada dışına göçebilecek maddi kaynak buluncaya kadar perişan bir vaziyette ortalıkta kalır. Sokaklarda yatıp kalkan bu Ermeniler dışında, bazıları da İngiliz üslerinde kalacak yer derdine düşer. Ortaya çıkan bu sonuç Kıbrıslı Türkler arasında herhangi bir hayal kırıklığına sebep olmaz ve ilişkiler daha önceki şekilde devam eder. Ancak o günlerde EOKA baskısı giderek şiddetini arttırır ve Rum taleplerini karşılayamayan Ermeniler tehditlerle adayı terk etmeye başlarlar. İlk etapta adayı terk etmek zorunda kalan aile sayısı 200 civarındadır.[199] 22 Haziran 1962 tarihli Nacak gazetesi ise Kıbrıs adasında yaşayan Ermeni cemaatine bağlı Ermeni vatandaşların Kıbrıs Cumhuriyeti'nin kurulmasının ardından hiç de küçümsenmeyecek oranlarda ada dışına göç ettiklerini bildirmektedir. Gazetenin haberine göre son olarak 500 kadar Ermeni de, Ermenistan'a göç etmek üzere hazırlık yapmaktadır ve gazetelere de bu Ermenilerin verdikleri satılık ev ilanları yansımaktadır. Nacak gazetesi muhabirinin kendisiyle yaptığı röportajda bir Ermeni ileri geleni "Ermeniler her ne kadar Rum cemaati listesine dâhil olmuşlarsa da çarşıda kendilerine karşı Rumlar tarafından sinsi bir boykot devam ettirilmektedir. Gelir azalmakta, Rumlarla Ermenilerin karşılıklı münasebetleri gerginleşmektedir" der ve aynı durumdan sıkıntı yaşayan Kıbrıs Türkleriyle ilgili olarak da "Sakın adımı yazmayın. Haberi bile tekzip etmek zorunda kalabiliriz. Kıbrıs'a acıyoruz doğrusu" der.

21 Aralık 1963 tarihinde Akritas Planı çerçevesinde, EOKA mensupları tarafından adada başlatılan saldırılarda Türkler kadar Ermeniler de zarar görmeye başlar. Rum propagandalarına aracılık etmeyen, şantaja boyun eğmeyen, haraç vermeyen Ermenilerin evleri bombalanır, pek çoğu öldürülür, ev ve dükkânları yağmalanır ve yakılır, ölümle tehdit edilir

---

[197] www.http/hayem.org/indeks.htm.

[198] KTMA, Klasör No.61, 1970-E.

[199] Nacak "Ermeniler Göç Ediyor", 22 Haziran 1962.

ve paraları gasp edilir.[200] Örneğin Lefkoşa'nın Türk bölgesinde yaşayan Koharig Shahiniyan isimli 60 yaşındaki bir Ermeni kadın, Yeşil Hat civarındaki Baf Sokağı'ndan evine gelirken 4 Rum tarafından yolu kesilir. Baf Kapısı'nda karanlık bir köşeye çekilen yaşlı kadın burada ciddi bir şekilde darp edildikten sonra, Kanadalı BM askerleri tarafından kurtarılır. Polis tarafından gözaltına alınıp tutuklandığı belirtilen saldırganlar ise aynı gün yaşlı kadını tekrar takip ederler. Ertesi gün alışveriş yaparken Andreas ve Petrakis isimli 2 Rum polis tarafından yolu kesilen Koharig Shahiniyan, Lefkoşa'nın Rum kesimine geçmesi halinde bir çuvala konulup kaçırıldıktan sonra öldürüleceği şeklinde tehdit edilir. Bu arada Başpiskopos Makarios'un, Ermenileri de Türklere karşı kışkırtma politikası çerçevesinde, Ermeni gençleri zorunlu askere almaya başlaması, Ermenilerin tepkisini çeker ve bu uygulamaya bir son verilmesi istenir.[201] Bu dönemde karşımıza çıkan ve 21 Aralık 1963 Rum saldırılarından sonra bile, yaşadıkları Lefkoşa'daki evini terk etmeyen istisnai bir Rum ailesi vardır ve Roza-Vartan çifti de yaşananlara fazla dayanamayacak, önce Vartan Dayı hayatını kaybedecek, Roza'dan ise bir daha haber alınamayacaktır.[202] O dönemde Rumların ve Yunanların tahrik politikaları artarak devam ederken, özellikle 21 Aralık 1963 sonrasında Kıbrıs Rum ve Yunan gazeteleri, 1915 Sevk ve İskan Kanunu ile ilgili maksatlı ve yanlı yayınlarla Kıbrıslı Ermenileri, Türklere karşı kışkırtmaya devam etmişlerdir.[203]

Olayların Kıbrıslı Ermenileri Türklere karşı kışkırtma halini alması üzerine, Kıbrıslı Türkler de "milli bir davanın maksatlı olarak istismarını engellemek amacıyla" harekete geçerek, karşı propaganda girişimlerini hızlandırmışlardır.[204] 21 Aralık 1963 sonrasında, Türklerin temsil edilmediği fiilen ortadan kalkmış Kıbrıs Meclisi'nde, 1915 olaylarının 50. yıldönümü nedeniyle özel oturumlar yapılmış ve Kıbrıs Rum hükümeti tarafından özel heyetler oluşturularak, Ermeni ileri gelenleriyle irtibata geçilmiştir. Adada Ermenileri kışkırtmaya yönelik girişimlerin artmaya başlaması üzerine, Kıbrıslı Ermeni ileri gelenleri bir araya gelmiş ve yaptıkları toplantıda adada ve Türkiye'de yıllardan beri huzur içinde bir arada yaşayan insanları örnek göstererek, itidal tavsiye etmişlerdir.[205] Bu arada Berch Tilbian isimli Kıbrıslı Ermeni'nin, Türkiye'yi suçlayıcı açıklamalar yapması üzerine, Nurshak Nalbantyan isimli Ermeni kadın buna "Türkler her zaman yiyeceklerini benimle paylaştılar. 50 yıl önce meydana gelmiş olayları kullanmanın kime ne faydası var? Türklere karşı bu davranışların tek sebebi Rum tehditleridir"[206] diyerek, cevap vermiştir. Bu arada Victoria Kamyan isimli bir başka Ermeni kadın da aynı konuyla ilgili olarak "...50 yıl önce meydana gelmiş üzücü olaylardan bahsetmesek daha iyi olur. Berch Tilbian[207] Kıbrıs'ta doğmuştur. Bu olayları nasıl bilebilir ki? Rum tarafında yaşayan Ermeni kadınların, Rumlar tarafından vahşice öldürülmelerini nasıl bu kadar çabuk unutabilir ki? Rumlar ellerindeki Ermeni tutsakları istedikleri gibi konuşmaya zorlamakta serbestler, fakat 50 yıl önceden bahsetmek

[200] KTMA, Klasör No.61, 1970-E.
[201] Special News Bulletin, 3 Ocak 1965.
[202] Ahmet Sanver'den aktaran Ahmet Tolgay, Kıbrıs Gazetesi, 28 Ekim 2008.
[203] Special News Bulletin, 30 Nisan 1965.
[204] KTMA, Klasör No.61, 1970-E.
[205] Special News Bulletin, 28 Nisan 1965.
[206] Special News Bulletin, 27 Nisan 1965.
[207] Söz konusu kişi daha sonra Rum Cemaat Meclisi'nde milletvekili olarak görev yapar. Bazı resmi kaynaklarda ismi Berj olarak verilmektedir.

hiç de hoş değil" açıklamasını yapar.[208] Aynı gün açıklama yapan Artin İdoyan ve eşi de Türkçe'nin kendi ana dilleri olduğunu, Türklerle Ermenilerin adada barış ve huzur içinde beraber yaşadıklarını, şu andaki bütün güçlüklere rağmen Türklerin Ermenilere gerek maddi gerekse yiyecek yardımında bulunduklarını belirtir.[209] 14 Ağustos 1965 tarihinde ise Mağusa'da daha önce EOKA tehditlerine maruz kalan Makar Cherchadiyan isimli bir Ermeni'ye ait bir yedek parça dükkânı havaya uçurulur.[210] Taşınmaz mallarını Türk tarafında bırakarak kendilerini EOKA'nın insafına bırakan Ermeniler, ayrıca geride bıraktıkları mallarıyla ilgili olarak dokuz kişilik bir yönetim kurulundan oluşan "Yerlerinden Olan Ermeni Mal Sahipleri Cemiyeti" bir dernek kurmuşlardır. Tehditler karşısında ne yapacaklarını bilemeyen Ermeniler ise şantajlara daha fazla dayanamayıp önce Rum kesimine, daha sonra da ada dışında özellikle İngiltere, ABD, Fransa ve Kanada'ya göç etmeye başlarlar. Bugün itibarıyla geride bıraktıkları taşınmaz mallarının kullanımı ve ibadet konusunda ufak tefek sorunlar dışında Ermenilerin, KKTC ile herhangi bir sorunları söz konusu değildir.

Burada son derece ironik ve paradoksal iki durum söz konusudur. İlki nispeten anlaşılabilir olmakla birlikte ikincisi hâlâ daha net ve sağlıklı bir cevaba kavuşamamıştır. 1960 anayasasına göre, azınlıkların aslî unsurlardan birine kaydolması talep edildiğinde, Ermenilerin adadaki Rumların hanesine yazılmaları Ortodoks Hristiyanlık bağlamında anlaşılabilir bir durumdur; ancak 21 Aralık 1963 Rum saldırılarının ardından adada o güne kadar en ufak bir sorun yaşamadıkları, aynı mahallede yaşayıp aynı takımda futbol oynadıkları Kıbrıslı Türkleri terk edip kendilerini tehdit eden EOKA tedhiş örgütünün yuvalandığı Lefkoşa'nın güneyine geçmeleri anlaşılabilir bir durum değildir.

3. KARABAĞ SAVAŞI ÖNCESİ KIBRISLI RUMLAR VE ERMENİSTAN

GKRY ile bölgesinde yalnızlığa mahkum yanlış stratejilerin uygulayıcısı Ermenistan arasındaki ilk diplomatik ilişkiler, 18 Mart 1992 tarihinde başlar. 6 Mart 2018 tarihinde Yunanistan'da bulunan Büyükelçi Fadey Charchoghlyan gıyabında itimatnamesini "Ermenistan'la kırılmaz dostluk bağlarıyla bağlıyız. Ermenistan'a koşulsuz desteğimiz var."[211] diyen GKRY Başkanı Nikos Anastasiades'e sunar. İlk etapta bölgesel yalnızlığından kurtulmak, ortak düşman olarak nitelendirilen Türkiye üzerinden Ermenistan-GKRY ekonomik, ticari ve askeri işbirliğini geliştirmek ve Türkiye'ye, Avrasya ve Doğu Akdeniz coğrafyasında açık kapı bırakmamak niyetindeki Ermenistan, bu kartını son 20 yıldır en üst perdeden kullanmaktadır. Dış siyaset stratejisini ve ulusal bağımsızlık ideolojisini sözde Ermeni Soykırımı ve sözde Dağlık Karabağ üzerine oturtan Ermenistan'ın, bu bağlamda kullandığı taktiksel faktörlerden birisi de Avrupa Birliği (AB) kimliğiyle GKRY ve Yunanistan üzerinden Türkiye'yi sıkıştırmak ve AB üyeliğinin adeta Erivan'dan geçtiği mesajını vermektir. Bu bağlamda dış siyaset stratejisini tamamıyla mağdur edebiyatı üzerinden KKTC'nin yasal olmadığı varsayımı ve AB üyesi ülkenin sözde işgal edilmiş kuzey bölgesi üzerine oturtan Rumlar da bu kozu iyi değerlendirmekte ve Karabağ Savaşı sürecinde olduğu üzere, Ermenistan'la tarihi dostluk ve işbirliğinden söz etmektedir.

3 Mart 2011 tarihinde Moskova'da bulunan Büyükelçi Andreas Zenonos da itimatnamesini gençlere "Yukarı Karabağ'ı biz aldık, Ağrı Dağı'nı da siz alacaksınız." diyen ve adada

---

[208] Special News Bulletin, 27 Nisan 1965.
[209] KTMA, Klasör No.61, 1970-E.
[210] Special News Bulletin, 17 Ağustos 1965.
[211] Politis, 17 Aralık 2021

Kıbrıslı Rumların da adanın kuzeyi konusunda heyecanlanmasına neden olan Ermenistan Cumhurbaşkanı Sarkisyan'a sunacaktır. GKRY ve Ermenistan arasında en son Erivan'da, 13 Ocak 2011'de toplanan ekonomik, endüstriyel ve teknik işbirliğine dayalı ve 21 Ekim 2013 tarihinde Lefkoşa'da toplanan askeri teknik işbirliği olmak üzere iki müşterek hükümetler arası komisyon bulunmaktadır. En son 2019'da Ermenistan Ulusal Meclisi Başkanı Ararat Mirzoyan, adaya resmi bir ziyaret gerçekleştirmiştir. İki ülke arasında 18 Mayıs 1992'de diplomatik ilişkilerin artırılması, 27 Mayıs 1994'de uluslararası ulaşım hizmetleri, 18 Ocak 1995'de yatırımların geliştirilmesi, turizm ve ticaret, 27 Ocak 1997'de ülkeye giriş çıkışlar ve vize uygulaması, 11 Eylül 1998'de ekonomik, endüstriyel ve teknolojik işbirliği, 21 Şubat 2002 ve 30 Kasım 2010'da askeri ve teknik işbirliği, 5 Temmuz 2004'de sağlık ve ilaç sanayii, 23 Kasım 2006'de kültürel işbirliği ve suçları önleyici tedbirler, 17 Ocak 2011'de turizm kalkınma ve işbirliği, 3 Nisan 2012'de AB konusunda işbirliği, 16 Mart 2016'da yüksek öğretim ve işbirliği, 29 Mayıs 2017'de karşılıklı bilgi değişimi ve işbirliği, 19 Haziran 2017'de de Erivan'da diyaspora faaliyetleri konusunda karşılıklı işbirliği ve anlayış konulu işbirliği antlaşmaları imzalanmıştır. Ermenistan GKRY'ye ağırlıklı olarak kitap, gazete ve tipografik/matbaa basım malzemeleri, alüminyum ve alüminyum malzemeler ihraç ederken GKRY'den de çeşitli yağ, akaryakıt, hayvan ve bitki yağları, çeşitli elektronik ekipman satın almaktadır.

11 Haziran 2015 tarihli meclis toplantısında 'tarihi Ermeni toprağı'[212] olarak gördükleri Karabağ konusunu görüşen GKRY parlamentosu, sorunun "barışçı" yollarla ve Ermeniler lehine çözülmesi yönünde oybirliğiyle bir karar alır. Dönemin parlamento üyesi Ermeni asıllı Vardges Mahtesyan da GKRY yönetiminde Ermenistan'ın desteklenmesi konusunda farklı bir düşünce olmadığını, Kıbrıs'ın da tarihi toprak sorunu olduğunu, Karabağ'da da bölgenin Ermenistan toprağı olarak kabul edilmesinin AGİT Minsk Grubu çerçevesinde de kabulünden başka bir yolun olmadığını belirtir.[213] "Kontrollü gerilim stratejisi" uygulama bağlamında son derece başarılı olan Yunanlar, Ermeniler ve Kıbrıslı Rumların, ortak paydada buluştukları ana konu ise Türkiye düşmanlığı olmaktadır. Adı geçenlerin Türkiye karşısında doğal müttefik olmalarını savunanların da belirttikleri üzere, değişen konjonktürde bu ülkelerin oluşturacakları bir ittifak meyvelerini verecektir.[214]

Bu süreçte adanın güneyinde ve Lefkoşa'nın Rum tarafında ortaya çıkan bir gelişme ise Ermeni Ulusal Komitesi Kıbrıs Derneği'nin inisiyatifiyle Ermenistan'a ve Karabağ'a yönelik destek mahiyetinde "Kıbrıs'ta Karabağ'ın Dostları Derneği"[215] kurulmasıdır. Konuyla ilgili olarak adaya gelen sözde Karabağ Dışişleri Bakan Yardımcısı Armine Aleksanyan, iki ülke arasında yakın işbirliği ve 'tanınmayan ülkenin uluslararası kimliğinin' uluslararası camiada diplomatik seviyede tanıtılması açısından, Rumların desteklerinin çok anlamlı ve önemli olduğunu belirtir.[216] Avrupa Parlamentosu milletvekili olarak savaş öncesi ve sonrası dönemde çeşitli destek mesajları veren, bölgeyi defalarca ziyaret eden Eleni The-

[212] GKRY Dışişleri Bakanı YannisKasulidis'in 30 Mayıs 2017 tarihli basın açıklaması

[213] Politis, 11 Haziran 2015

[214] The Armenian Mirror Spectator, 6 Haziran 2022

[215] 2 Eylül 1991 tarihinde kurulan sözde Dağlık Karabağ Cumhuriyeti Parlamentosu da dünyanın farklı ülkelerinde kurulan dostluk dernekleriyle birlikte GKRY'de kurulan bu derneği de 21 Mayıs 2020 tarihli 7. Oturumun ilk birleşiminde resmen tanıma kararı almıştır. Adı geçen parlamento tarafından yapılan basın duyurusu. Ayrıca bkz. http://www.nankr.am/en/32

[216] Haravgi, 11 Mart 2020

ocharous da burada yaptığı konuşmada "Avrupa Birliği özgürlükleri için mücadele eden Karabağ Ermenilerini desteklemelidir. Bu insanlar haksızlığın içinde tek başlarına bırakılamaz. Dağlık Karabağ'ı tanımalı ve Azerbaycan'a yaptırımlar uygulamalıyız. Bizi barışın inşasına götürecek yol budur"[217] der.

4.DAĞLIK KARABAĞ VE SAVAŞ SÜRECİ

Savaşın başlamasının hemen ardından mevkidaşı Ermenistan Dışişleri Bakanı Zohrab Mnatsakanyan'la bir telefon görüşmesi yapan Nikos Christodoulides, bölgedeki tansiyonu iyice yükseltecek ve bölgesel çatışmaları daha da genişletecek "dış müdahaleleri" eleştirirken, savaşan taraflara da itidal çağrısında bulunur.[218] Christodoulides'in dış müdahaleden kastettiği ise şüphesiz Türkiye faktörüdür. Uluslararası hukuk ve barış çerçevesinde sorunun çözümü konusunda Ermenistan'a tam destek veren GKRY Dışişleri Bakanı, şiddetli çatışmalara ve savaşa neden olan Azerbaycan'ı suçlarken sivil kayıpları konusunda da üzüntülerini dile getirir. Ermenistan ve GKRY'de basına yansıyan haberlerde ise Türkiye, Azerbaycan'ın doğal müttefiki olarak değerlendirilir.

Savaşın devam ettiği süreç boyunca da Ermenistan'a destek veren Kıbrıslı Rumlar, adada yaşayan Ermenilerle birlikte sokak gösterileri yapmışlar, sorumlu tuttukları kurum ve kuruluşların önüne siyah çelenk bırakmışlar ve protestolarını sürekli ve sıcak tutmaya çalışmışlardır. Bu bağlamda Kıbrıs'ta Rumların Ermenilere verdikleri moral destek ise Solidarity Movement/Dayanışma Hareketi Partisi Başkanı Eleni Theocharous liderliğinde, Kıbrıs'taki Ermeniler ve Strovolos Belediye Başkanı'nın da katıldığı bir törenle, Karabağ'da hayatını kaybeden Ermenilerin anısına Lefkoşa'da açtıkları bir çocuk parkı olmuştur. Eleni Theocharous konuyla ilgili olarak Ermenice yaptığı açıklamada "Karabağ mücadelesinde hayatını kaybeden kahramanların anısına buraya ağaçlar diktik. Diğerleri özgür yaşayabilsin diye hayatlarını kaybedenleri asla unutmayacağız"[219] der. Öte yandan Yunanistan ve GKRY'de ilk etapta toplanan aralarında kadınların da bulunduğu 70 kişilik bir grup, Ermenistan'a destek vermek üzere Karabağ'a gitmek ve savaşmak için gönüllü olurlar. Ermenilerin, 'Artsakh Cumhuriyeti' olarak adlandırdıkları bölgeye gitmek isteyenler, Yunanistan Ermeni Milli Komitesi'ne müracaat ederler.[220] Atina'daki Ermenistan Büyükelçiliğine teslim edilen listedekilerin ise gerçekten savaş bölgesine götürülüp götürülmedikleri bilinmemektedir. Atina ve Lefkoşa'nın Rum kesiminde eş zamanlı protesto ve destek yürüyüşleri düzenleyen ve Lefkoşa'nın güneyinde ABD, Fransa, İsrail ve Rusya büyükelçilikleri önünde sloganlar atan, otomobiller ve motosikletlerle meydanlarda gövde gösterisi yapan Ermenistan yanlısı Rumlar,[221] ayrıca bölgeye özellikle tıbbi malzemeler gönderme çabası içine girmiştir. Rum-

[217] Simerini, 11 Mart 2020

[218] Kathimerini, 28 Eylül 2020

[219] İlginç bir husus ise Karabağ'daki savaştan hemen önce bölgeyi ziyaret eden Eleni Theocharous'ın, Azerbaycan tarafından "en çok arananlar" listesine alınması ve hakkında gıyabında tutuklama kararı çıkartılmasıdır. Rum parti sözcüsü ise bu konuyla ilgili olarak "Azerbaycan'ın tedbirleri onun Ermeniler lehine faaliyetlerini bugüne kadar durduramadı ve bundan sonra da durduramayacaktır" der. Theocharous, Avrupa Parlamentosu üyesi olarak 14 Ekim 2019 tarihinde de, Karabağ'ı ziyaret ederek Ermenilere destek mesajları vermiş ve cephe hattında ziyaret ettiği Ermeni askerlerden çok etkilendiğini belirtmiştir. Cyprus Mail, 23 Şubat 2017 ve Greek City Times, 10 Nisan 2021

[220] Alithia, 25 Ekim 2020

[221] Cyprus Mail, 25 Ekim 2020

ların ve Yunanların, Ermeniler lehine faaliyetlerini yoğunlaştırdıkları bir başka alan ise sosyal medya mecraları olarak kendisini gösterir.[222] Diğer yandan "tecrit edilmiş bir yalnızlık" yaşayan Ermenilerin uluslararası kamuoyunda büyük destek buldukları ve kamuoyu desteğini arkalarına aldıkları imajı verebilmek için, yoğun çaba harcadıkları da görülmektedir. GKRY'de siyasi erk, Ermenistan ve Karabağ konusunda kamuoyuna nazaran nispeten daha itidalli mesajlar verirken,[223] Ermeni basın-yayın organlarının ve özellikle sosyal medya platformlarının bunları abarttıkları ve kendilerine göre yorumladıkları da açıktır. Bu arada GKRY Temsilciler Meclisi Başkanı Demetris Syllouris, kendi resmi Twitter hesabından bir açıklama yaparak, Ermenistan'ın yanında olduklarını ve Azerbaycan'ı gelişen olaylardan sorumlu tutarak kınadıklarını belirtir.

Bu süreçte Kıbrıslı Rumların gösterdiği en büyük tepkilerden biri ise Türkiye'nin çatışma ortamında doğrudan Azerbaycan'ın yanında durması ve gerek Avrasya coğrafyası ve gerekse Doğu Akdeniz'de Kıbrıs ilintili olarak yaşanan sorunlarda daha aktif, daha cesur ve daha domine edici bir strateji takip etmesi yönündeki tavrıdır. 16 Ağustos 1960'da kurulan Kıbrıs Cumhuriyeti'nin, Yunanistan ve İngiltere'yle birlikte garantör devletlerinden biri olarak Türkiye'nin, 20 Temmuz 1974'de meşru haklarını kullanarak Kıbrıs'a müdahale etmesini, Karabağ sorununda Azerbaycan'a ve dolayısıyla Karabağ'a da garantör olmak şeklinde değerlendiren Kıbrıslı Rumların tepkisi böylece daha da şiddetlenir. Rusya ve İran faktörlerini göz önünde tutan stratejik öneme haiz Laçin Koridoru'ndaki, Rus "barış gücü" girişimlerini yakından takip eden Kıbrıslı Rumlar, Azerbaycan'ın Türkiye desteğini almasına tepki gösterecektir. Bu süreçte üzerinde durulan en hassas konu ise Azerbaycan'ın KKTC'yi tanıyıp tanımayacağı meselesidir ve böyle bir durumun olması halinde, GKRY ve Yunanistan tarafından savaş öncesindeki, yani Ermeni işgalindeki Karabağ da derhal tanınacaktır.

Öte yandan Yunan hükümeti de bir açıklama yaparak, Yunan subayları tarafından Yunanistan'da askeri eğitimden geçirilen Ermenilerin, daha sonra savaş bölgesine sevk edildikleri iddiasına sert tepki gösterip, asılsız ve mesnetsiz suçlamalara son verilmesini ister. Atina Hükümeti Bakü Büyükelçisi'ni, konuyla ilgili olarak terörist faaliyetlere destek verildiği ve "terörist savaşçıların" Yunanistan'da eğitimden geçirildiği iddialarını yalanlayarak Atina'ya çağırırken, Atina'daki Azerbaycan Büyükelçisi de Dışişleri Bakanlığına davet edilir.[224] Ancak daha sonra Rum Korgeneral Apostolos Pervalakis'in, bu askeri eğitimlerde görev aldığı ve yetiştirdikleri Ermenileri savaş alanına sevk ettikleri ortaya çıkacaktır. Bu arada GKRY Parlamentosu da Ermenistan ve Karabağ konusuyla ilgili olağanüstü toplanarak bir kere daha Ermenistan'a tam destek verdiklerini açıklar.[225] Dayanışma Hareketi milletvekili Michalis Georgallas, oybirliğiyle alınan bu karar sonrasında yaptığı açıklamada, daha önce 9 saatlik uzun ve yorucu bir yolculuktan sonra Karabağ'ı ziyaret ettiğini ve uygar dünyadan tecrit bir hayat yaşayan bölge insanlarının, özgürlük için mücadele ettiklerini belirtir. GKRY'de Karabağ Dostluk Grubu Başkanlığı da yapan milletvekili Eleni Theocharous ise "Bu kan gölleriyle kazanılmış bir özgürlük mücadelesidir. Karabağlılar özgürlük ve demokrasi için mücadele ediyorlar. Bu bir hayatta kalma mücadelesidir. Kıbrıs'ta yaralılara yardım topluyoruz ve bunların Karabağ'da ya da Kıbrıs'a getirilerek tedavi ettirilmeleri için

---

222 Simerini, 26 Ekim 2020
223 https://www.pio.gov.cy/en/press-releases-article.html?id=14759#flat.
224 Kathimerini, 7 Ekim 2020
225 Financial Mirror, 5 Ekim 2020

yollar arıyoruz" derken; George Perdikis de bölgedeki Ermenilerin özgürlük mücadelesindeki bu kararlılıklarının dünyaya bir gösterge olduğunu söyler.

Kıbrıslı Rumların, en az 4.500 Ermeni askerinin öldüğü ve 11.000'den fazlasının da yaralandığını ileri sürdükleri savaşın ardından, Edmond Y. Azadian'ın Doğu Akdeniz'de hidrokarbon mücadelesi, NATO'da Yunanistan faktörü ve Ortadoğu coğrafyasında Türkiye sempatisinin azalmakta olduğu beklentisi üzerine kurduğu senaryo da bunun bir parçasıdır.[226] Buna uygun olarak son dönemde Ermenistan, Yunanistan ve Güney Kıbrıs Rum Yönetimi (GKRY) savunma işbirliği, bugüne kadar yapılan askeri işbirliği girişimleri ve potansiyel olarak bundan sonra yapılabilecek ittifaklar konusunda, Savunma Bakanlığı düzeyinde girişimler olduğu söz konusudur.[227] Örneğin Mayıs 2022 tarihinde yapılan görüşmelerde ortaya çıkan ana konular Ermenistan-Azerbaycan sınır anlaşmazlıkları ve Karabağ'ın durumu olmuştur. Bu arada Karabağ'dan Artur Tovmasyan başkanlığında bir Ermeni parlamento heyeti, GKRY'yi ziyaret ederek karşılıklı destek mesajları verilmiştir.[228]

Savaş Sonrası Süreç ve Kıbrıslı Rumlar

Propaganda, özellikle kara propaganda ve dezenformasyon konusunda son derece başarılı olan Yunanlar, Ermeniler ve Kıbrıslı Rumların, sosyal hayatın içinde bir araya geldikleri bir başka toplantı ise Erivan'da 10 Nisan 2021 tarihinde düzenlenen "Dini Özgürlükler" toplantısı olmuş ve burada şeref misafiri olan Tasoula Hadjitofi, Kıbrıs'ta özellikle 1 Nisan 1955'te başlayan EOKA terörü, 1963 Kanlı Noel ve Akritas Planı ile 15 Temmuz 1974 Nikos Sampson darbesi süreçlerinde, Kıbrıslı Türklerin yaşadıklarını görmezden gelerek; "…1974'ün 20 Temmuz'unda genç bir insan olarak ve rüyalar görerek yattım. Uyandığımda ülkemin, Kıbrıs Cumhuriyeti'nin silahlı Türkler tarafından işgalinin tam ortasındaydım. O zamandan beri hayatım savaş korkuları, yeni bir kimlik, kaba kuvvetin bana empoze ettiği mülteci kimliğimle geçti. Doğup büyüdüğü yerlerden koparılmış, evinden ayrılmış, evine, okuluna, kilisesine uzak kalmış ve etnik temizliğe maruz kalmış, gitmesi engellenmiş birisiydim artık…"[229] der. 15 dakikalık bir sürede yaşadıklarını aktarmanın imkânsız olduğunu belirten Hadjitofi, adada Türk askeri tarafından Maronitlerin, Ermenilerin, Kıbrıslı Rumların sürüldüklerini, 500'den fazla kilisenin tahrip edilip tuvalet olarak kullanıldığını, 15.000'den fazla dini resmin/ikonun yok edildiğini belirtir ve KKTC'ye yapılan ziyaretleri, KKTC'deki faaliyetleri, kurum ve kuruluşları da "illegal" olarak nitelendirip, Karabağ'da ve Kıbrıs'ta Türklerin yaptıkları vandalizme karşı birlik olma daveti yapar. İki gün süren bu toplantıda katılımcılar, 'Azerbaycan egemenliğine geçen Karabağ'da kiliseler, anıtlar, tarihi eserler ve kültürel mirasla ilgili değerlerin yağmalandığını' ileri sürerek tedbir alınmasını talep ederler.[230] 27 Eylül-10 Kasım 2020 sürecinde, savaşın ardından da Rumların ve Er-

---

[226] Ag.g., 6 Haziran 2022

[227] https://caucasuswatch.de/news/5367.html

[228] Filelefteros, 11 Nisan 2020

[229] https://moderndiplomacy.eu/2021/09/20/turkeys-destruction-of-cultural-heritage-in-cyprus-turkey-artsakh/

[230] Esasında burada belirtilen husus "kentkırım/urbicide" olarak adlandırılan kültürel miras yönelik katliam girişimidir. Kentkırım (*urbicide*) ifadesinin ilk defa ne zaman kullanılmaya başlandığı bilinmemekle birlikte, yazar Michael Moorcock'ın 1963 Haziran ayında bu kelimeyi "Dead God's Homecoming" isimli romanda kullandığı bilinmektedir. Hemen ardından 1972 yılında şehir planlamacısı Ada Louise Huxtable ve 1996 yılında da Marshall Bergman ve Bogdan Bogdanoviç şehir planlaması ve şehir yıkımı konusunda bu ifadeyi kullananlar arasındadır. Böylece ifade kendisini ilk etapta hızlı bir küreselleşme ve köyleşme çerçevesinde gösterir. Esasında

menilerin dünya kamuoyunu etkilemek amacıyla kullandıkları en etkili yollardan birisi bu olmuş ve kültürel mirasa yönelik yıkım söylemleriyle Azerbaycan ve Türkiye suçlanmıştır. Ancak Karabağ'ın şimdiki hali, bunların görüntüleri, gerçekte işgal altındaki Karabağ'ın bir tabiat, çevre, bina ve kültür yıkımına da uğratıldığını açıkça göstermektedir.

Şüphesiz bu süreçte kayda değer en önemli stratejik psikolojik algı operasyonlarından biri, Karabağ'la birlikte iyice iç içe geçen Yunanistan-GKRY dayanışmasının, Ermenistan etrafında odaklanması ve Türkiye karşıtlığının yanı sıra, Pakistan unsuruna da sirayet etmesidir. 2014 yılında Pakistan'la savunma sanayi ve işbirliği antlaşması imzalayan Türkiye'nin, bu bağlamda adı geçen ülkeden nükleer teknoloji, nükleer silahlar ve nükleer başlıklı füze sistemleri alacağı ve bu konuda Pakistanlı bilim insanlarının da Türkiye'ye destek sağladıkları yönündeki haberler, Rum ve Yunan medyasının Azerbaycan ve Türkiye'yle birlikte Pakistan'a da saldırmasına neden olmuştur.[231] Konuyla ilgili olarak en son 22-23 Aralık 2020 tarihinde, Pakistan'da üst düzey askeri yetkililerin katılımıyla gerçekleştirilen toplantılarda, bu yönde kararlar alındığı belirtilmektedir. Ortadoğu'da nükleer güç olarak değerlendirilen İsrail'den sonra, Türkiye'nin Doğu Akdeniz'den Adalar Denizi'ne, Avrasya coğrafyasından Azerbaycan'la olan sıkı dayanışma ve işbirliğine kadar atılan her adımın aleyhlerine olduğu düşüncesindeki Rumlar ve dolayısıyla Yunanların, kara propaganda ve dezenformasyon başlatmasına neden olmuştur.[232]

Yunanistan'da ve GKRY'de sert tepkilere neden olan ilginç bir gelişme ise Azerbaycan'da görevli uluslararası misyon şeflerine (büyükelçilere) yönelik olarak Azerbaycan hükümetinin, Karabağ'a düzenlediği bir "propaganda" gezisidir. Buna göre 12 Temmuz 2021'de düzenlenen bu geziye, kırkı aşkın ülke temsilcisi katılmıştır ve bunlardan birisi de Yunanistan'ın Bakü Büyükelçisi Nikos Piperigos'tur. İlgili büyükelçinin itimatnamesini sunuşu sırasında Bakü'de Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in kendisine açık ve net bir şekilde "Gizlisi saklısı yok. Size Türkiye'nin sadece arkadaş ya da ortak olmadığını, bizim için kardeş ülke olduğunu söyleyebilirim. Hiçbir tereddüde mahal vermeden Türkiye'yi her şart

---

bu nokta bugün kentkırımla ilgili tartışılan farklı bir boyutu gündeme getirmektedir ve bu görüşü savunanlara göre, sağlıksız gelişme ve kentleşmenin getirdiği plansız büyüme, yaşam standartlarının düşmesi ve kalitesiz bir hayat tarzı yanında, şehirlerin modern gecekondular haline gelmesi de savaşa gerek kalmadan bir yıkım anlamına gelmektedir ve bu da bir çeşit kentkırım örneğidir. Burada dikkat edilmesi gereken en önemli ayrıntı ise herhangi bir savaş sırasında şehirlerde savaşın meydana getirdiği yıkım ve zararla kentkırım kavramı arasındaki farklılıktır. Yıkım bağlamında her iki ifade de aynı durumu gösteriyormuş gibi görünse de, etnik ve dini inanç üzerine kurulmuş nefret duygusuyla gelişen kentkırım doğrudan ırkçı, vandal ve barbar bir özellik taşımaktadır. Öte yandan savaşların cereyan ettiği süreçte şehir merkezlerinde meydana gelen zarar ve yıkımlar ikincil zarar olarak nitelendirilmekte, böylece askeri, stratejik ve lojistik değere haiz hedeflerin vurulması ve hedef alınması sırasında şehirlerin de doğrudan veya dolaylı hedef olması kaçınılmaz olmaktadır. Şüphesiz buradaki asıl gaye sivil yaşam ve savaş dışında yaşayan insanların bulunduğu yerleşim merkezleri ve şehirleri yakıp yıkmak ve ortadan kaldırmak değildir. Örneğin İkinci Dünya Savaşı sırasında Berlin ve Hamburg gibi, Alman şehirlerine yapılan, aynı dönemde Almanların Paris ve Londra gibi şehirlere yönelik girişimleri, ABD'nin Japonya'yı dize getirecek atom bombalarını Hiroşima ve ardından Nagazaki'ye atmaları yüzbinlerce insanın ölümüne ve kentlerin yerle bir olmasına neden olsa da kentkırım değil, doğrudan savaşın trajik neticesi olarak algılanmaktadır. Öte yandan Bosna-Hersek'te bu saldırıların her iki türünü de görmek mümkün olmuştur ve bir yandan savaş devam ederken yok olan, tahrip edilen ve hasar gören binalar, köprüler, köyler ve kasabalar, şehirler, yerleşim merkezleri söz konusuyken, ayrıca doğrudan savaşın birincil hedefi haline getirilerek ortadan kaldırılan binalar, kütüphaneler, inanç merkezleri, arşivler ve sanat merkezleri ve hatta mezarlıklar vardır; tıpkı işgalden kurtarılan Karabağ gibi…

[231] Zee News (Hindistan), 2 Ocak 2021

[232] The Times of India, 3 Ocak 2021

altında ve her yerde destekleyeceğiz. Türkiye'yi Doğu Akdeniz de dâhil her meselede destekliyoruz"[233] dediği, buna karşılık "Yunanistan'ın Doğu Akdeniz'deki haklarını çalmaya çalışan Türkiye'yi açıkça destekleyen Azerbaycan'ın, bu propaganda gezisine iştirak ettiği gerekçesiyle çok sert eleştirilmiştir. Türkiye-destekli Karabağ savaşında 'kafa kesmeler, yasaklanmış silahların kullanılması, kiliselere ve gazetecilere yönelik bilinçli saldırılar gibi insanlık suçları işlendiğini' belirten gazete, Yunanistan Dışişleri Bakanı Nikos Dendias'ın savaş sürecinde bölgeyi ziyaret edip Yunan halkından yardım talep ettiğini de belirtir. Gazete Fransız, Rus ve Amerikan büyükelçilerinin protesto ederek katılmadıkları bu gezi için, büyükelçiyi böylece çok sert biçimde eleştirmiş ve Yunan kamuoyuna da çağrıda bulunmuştur. 25 Eylül 2021 tarihinde BM Güvenlik Konseyi'nin 76. Oturumunda bir konuşma yapan GKRY Devlet Başkanı Nikos Anastasiades, Kıbrıs adasının bölünmüşlüğünün artık sonuna gelindiğini, fakat Türkiye'nin bu kabul edilemez tutumundan geri adım atmadığını belirtir ve "Cumhurbaşkanı Erdoğan iyi komşuluk ilişkilerinin devamından bahsediyor. Acaba hâlâ işgal altında olan Kıbrıs'a kim müdahale etti? Suriye'yi kim işgal etti? Kim Irak'ın egemenliğini görmezden geliyor? Kim Libya'daki iç sorunlara müdahil oluyor? Hangi ülke Yunanistan'ın egemenlik haklarına zarar veriyor? Hangi ülke Karabağ sorununa müdahil oldu? Anlaşılan çözümü, BM çatısı dışında arayacağız ve Türkiye'nin son oyunu Kıbrıs sorununu çözmeyecek; ancak adayı Türkleştirecek."

3 Aralık 2021 tarihinde toplanan GKRY Temsilciler Meclisi ise Azerbaycan'ın Karabağ'da devam ettirdiği "sözde" saldırgan tutum ve hâlihazırdaki durum konusunda oybirliğiyle bir karar çıkartır. Buna göre Azerbaycan "saldırgan" tutumu nedeniyle suçlanırken, Karabağ'da 9 Kasım 2020 barış süreci şartlarına geri dönülmesi, esirlerin derhal ve koşulsuz serbest bırakılması talep edilir ve aynı zamanda uluslararası kamuoyuna da bir çağrı yapılarak, Azerbaycan'ın bu tutumundan vazgeçmesi için harekete geçmesi, uluslararası organizasyonların bölgedeki insanlara yardım göndermesi yönünde hareketlendirilmesi, son olarak da savaşta Ermenilere karşı tavır alan ve Azerbaycan'ın yanında yer alan Türkiye'nin de suçlanması talep edilir. Bu arada 28 Haziran 2022 tarihinde, Atina'da bulunan Ermenistan Dışişleri Bakanı Ararat Mirzoyan, Yunanistan Cumhurbaşkanı Katerina Sakellaropoulou'yu ziyaret eder ve iki ülke arasındaki diplomatik ilişkilerin 30. Yılında, Ermeni ve Yunan halkları arasındaki geleneksel dostluk ilişkilerinin arttırılması, Karabağ sorununun çözümü ve Ermenistan-Yunanistan-GKRY işbirliğinin de geliştirilmesi üzerinde durur. Mirzoyan, 44 gün süren Karabağ Savaşı sırasında, Yunanistan'ın Ermenistan'a sağladığı özellikle insani yardım desteği konusuna da vurgu yapar;[234]

"…Yunanistan, Ermenistan'ın Avrupa ve dünyadaki en önemli müttefiklerinden birisidir. İki ülke arasındaki ilişkiler 1.000 yıllık ortak bir tarihe sahip olup, iki ülke halkları arasında değerler, dostluk ve dayanışmayla şekillenmiştir. Yunanlar ve Ermeniler, yüzlerce yıl ortak değerler ve refah yaratabilmek için, dayanışmayla barış içinde ve yan yana yaşamışlardır… Bütün kalbimle Yunan halkının ve hükümetinin özellikle 2020 savaşı sürecindeki içten destek ve yardımlarını, asla unutmayacağımızı özellikle belirtmek isterim… Ermenistan ayrıca Kıbrıs Cumhuriyeti'nin bölgesel bütünlük ve egemenliğini desteklemektedir. Kıbrıs sorununda olduğu gibi, Karabağ sorununda da çözüm için silah kullanımı bizim

[233] Greek City Times, 12 Temmuz 2021
[234] Kathimerini, 28 Temmuz 2022

tarafımızdan kabul edilebilir değildir. Kıbrıs ve Ermenistan ikili ve çok uluslu platformlarda birbirlerini her zaman karşılıklı desteklemişlerdir.…"

Bu arada Azerbaycan devlet televizyonunun 5 Temmuz 2022 tarihinde, Karabağ'ın Martakert bölgesindeki Mehmana köyünün tarihi ve kültürel geçmişiyle ilgili hazırladığı, Azerbaycan Atina Büyükelçiliği tarafından Yunancaya da çevrip, kamuoyuyla paylaştığı belgesel de Rumların ve Yunanların tepkisini çekmiştir. Rumlar ve Yunanlar bu programın, Azerbaycan'ın, dünyaya Ermeni nefreti körükleme ve başka ülkelere ihraç etme gayesine dayandığını ileri sürerek tepki gösterirler, hatta anılan köyde Rum ve Ermeni ailelerin barış içinde yan yana yaşadıklarını, 1992 sonrasında binlerce kişinin bölgeden ayrılmak zorunda kaldığını belirtirler.[235] Karşılıklı olarak Lefkoşa ve Erivan'da büyükelçilik misyonları bulunmayan GKRY ve Ermenistan, Türkiye ve Azerbaycan'ın ortak paydada buluşmasından, yani Şuşa Beyannamesini imza etmesinden sonra; karşılıklı ilişkileri güçlendirmek, askeri işbirliğini geliştirmek ve ortak hasımlara karşı çıkabilmek için yeni adımlar atmaya başlayacaklarını ifade etmişlerdir. Ermenistan GKRY Büyükelçisi Tigran Mkrtchyan da yaptığı açıklamada, yakın zamanda Erivan ve Lefkoşa'da karşılıklı büyükelçiliklerin açılabileceğini bildirmiştir. Büyükelçi sosyal medyadan duyurduğu bu açıklamayla Ermenistan, Yunanistan ve GKRY arasındaki askerî, siyasî ve diyaspora meseleleri başta olmak üzere, çeşitli alanlarda işbirliğini güçlendirmek amacıyla karşılıklı olarak misyonların göreve başlayacağını duyurmuştur.[236]

SONUÇ YERİNE

Özellikle son 20 yıl içerisinde, askerî anlamda şaşırtıcı bir gelişme gösteren, çok hızlı bir ekonomik gelişmeye imza atan ve bunu da askerî ve teknik ezici bir üstünlük olarak, 44 Gün Savaşı'nda ortaya koyan Azerbaycan karşısında, çaresiz yalnızlığı ve Rusya Federasyonu'yla Putin'den beklediği desteği bulamayan, üstelik dünya kamuoyuyla iç kamuoyuna farklı söylemlerde bulunan ve caydırıcı savunma yerine cezalandırıcı savunma konseptini benimseyen Ermenistan; coğrafî, fizikî, sosyal, tarihî hiçbir bağının olmadığı Yunanistan ve Kıbrıslı Rumlardan medet umar hale gelmiştir. Siyasî, ekonomik ve askerî entegrasyonunu tamamlayamayan AB içerisinde, tam anlamıyla baş ağrısı yaratan Yunanistan ve Kıbrıslı Rumların ise Türkiye'nin Kıbrıs'taki askeri varlığı ve KKTC realitesi karşısında, mağdur edebiyatı yapması da güvendikleri merkezlerde arzu ettikleri sonucu almalarına yardımcı olamamıştır. Bu bağlamda Ermeni diyasporasının güçlü olduğu GKRY'de de, Türkiye karşıtı sözde 1915 Olayları için 4 T (Tanınma, Tanıtma, Tazminat ve Toprak) yaklaşımları, siyasî bir argümandan öteye gidememiş ve inandırıcılığını kaybetmiştir. Türkiye'nin, açık ve belirgin moral destek ve askerî güç yardımlarını alan Azerbaycan, güçlü ve ayakları üzerinde ciddi duruş sergilemesi ile Karabağ-KKTC, KKTC-Kosova mukayeselerinin sıkça yapılmasına neden olmuş, Azerbaycan'ın bazı kriterlerin olgunlaşması sonrasında KKTC'yi tanıyacağı yönündeki beklentiler gerek Kıbrıslı Rumlar ve gerek 44 Günlük Vatan Savaşı'nda ağır bir savunma ekonomisi tahribatına uğrayan Ermeniler üzerinde sıkıntı ve endişe yaratmıştır. Ayrıca Azerbaycan-KKTC işbirliğinin gelişmesi, Türkiye'nin Doğu Akdeniz ve Mavi Vatan konseptindeki elini fazlasıyla güçlendireceğinden, Kıbrıslı Rumların

[235] Kerdos, 7 Temmuz 2022
[236] PanArmenian Times, 15 Temmuz 2022

buna yönelik sabote etme girişimleri de söz konusudur. PKK ve PJAK terör örgütlerine Karabağ'da askeri eğitim veren Ermenistan'la bir zamanlar, ASALA terör örgütü üyelerine Trodos Dağları'nda askeri eğitim veren, terör örgütünün elebaşına yardım ve yataklık eden, onlara sahte kimlik ve pasaport çıkartan Rum Yönetimi arasında ortak Türkiye düşmanlığı yanında, aslında pek bir farkları yoktur.

KAYNAKÇA

A- Arşiv Kaynakları
1- Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih Stratejik Etüt Başkanlığı (ATASE) Arşivi
2- Kıbrıs Türk Milli Arşivi (KTMA)
3- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)
4- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

B- Kitaplar
An, Ahmet, Kıbrıs Türk Kültürü Üzerine Yazılar, Kıvılcım Yay., No.5, Ağustos 1999, Lefkoşa
Beratlı, Nazım, Lefke Sevgilim, Işık Kitabevi Yay., Nisan 2002, Lefkoşa
Çevikel, Nuri, Kıbrıs'ta Osmanlı Mirası, 47 Numara Yay., Nisan 2006, İstanbul
Emilianides, Achille, Histoire De Cyprus, Paris, 1963
Frey, V, TurkeiUndZygern, handbuch der Geogr. Wiss. Baud Vorder-undSüd-Asien, Postdam, 1937
Gazioğlu, Ahmet C.,Kıbrıs'ta Türkler 1570–1878, Cyrep Yay., 2000, Lefkoşa.
Gürkan, Haşmet Muzaffer, Bir Zamanlar Kıbrıs'ta, Galeri Kültür Yay., Lefkoşa, 1996
Harp Akademileri Komutanlığı, Bugünün ve Geleceğin Dünya Güç Merkezleri ve Dengeleri İle Türkiye'ye Etkileri, İstanbul, Mayıs 1994
Hill, Sir George, A History of Cyprus, Londra, 1952
Kasımoğlu, Erten, Eski Günler Eski Defterler, İzmir, 1986
Keser, Ulvi, Kıbrıs'ta Ermeniler 1914-1964, Tulpars Yay., Ankara, Temmuz 2016
Kiprianos, Arhimandrit, ExcerptaCypria: IstriaHronoloikiTisNisuKibro, Venedik, 1788
Mahan, AlfredThayer, Deniz Gücünün Tarih Üzerine Etkisi, İstanbul, Eylül 2003
Norwich, John Julius, A History of Venice, Londra, 1983.
Sarıca, Murat, Erdoğan Teziç, Özer Eskiyurt, Kıbrıs Sorunu, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yay., İstanbul, 1975
Sayıl, Altay, Kıbrıs Polis Tarihi, Lefkoşa, 1985.
Stephens, Robert, Cyprus-A Place of Arms, PallMallPress Yay., Londra, 1966
Thubron, Colin, JourneyIntoCyprus, Middlesex, 1986
Turan, Şerafettin, Türk Devrim Tarihi–1, Ankara, Kasım 1991

C- Makaleler
An, Ahmet, "Kıbrıs Ermenileri" Tarih ve Toplum, Ekim 2000, Sayı 202, s. 27-33.
Erdoğru, Akif, "Kıbrıs Ermenileri Üzerine Notlar", Tarih İncelemeleri Dergisi, C. 17, S. 1, Temmuz 2002, s. 2-11
Erdoğru, M. Akif, "Kıbrıs'ın Türkler Tarafından Fethi ve İlk İskân Teşebbüsü", Kıbrıs'ın
Dünü Bugünü Uluslararası Sempozyumu, Ankara, 1991, s. 48.
Demiryürek, Meral, "II. Meşrutiyet Devrinde Ermeniler Üzerine Üç Piyes", Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, Cilt 6, Sayı 1, Mart 2009, s. 109.
Eslen, Nejat, "Kıbrıs'ın Sratejik Önemi", Cumhuriyet Strateji, 18 Nisan 2005, S 42, İstanbul, s. 8-9.
Hadjilyra, Alexander Michael, "The Multicultural Character of Cyprus", TheArmenians of Cyprus, Mayıs 2009, Lefkoşa, s. 5.
Nesim, Ali, "Mustafa Nuri Efendi", Yeni Kıbrıs, Lefkoşa, Nisan 1990, s. 27-28.
Panayi, Panikos "Ethnic Minority Creation in Modern Europe: Cyprus in Context", Andrekos Varnava, NicholasCoureas ve Marina Elia (Ed:), TheMinorities of Cyprus; Development Patterns

and the Identity of theInternalExclusion, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle UponTyne, 2009, s. 13-21
Sonyel, Salahi R.,"İngiltere Dışişleri Bakanlığı Belgelerine Göre: Osmanlı Padişahı Abdülhamit 48 Saat İçinde Kıbrıs'ı İngilizlere Nasıl Kiraladı?", Belleten, Cilt XLII, Sayı 165-168, Ankara, 1978, s.741.
Yellice, Gürhan, "1878'den 1931'e Enosis Talepleri ve İngiltere'nin Yaklaşımı", ÇTTAD, 9 Eylül Üniversitesi, XII/24, 2012 Bahar, s. 15.

D- Süreli Yayınlar
Alithia
Belleten
Cumhuriyet Strateji
Cyprus Mail
Çağdaş Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi (ÇTTAD)
Fileleftheros
Financial Mirror
Greek City Times
Haravgi
Kathimerini
Kerdos
Kıbrıs
Milliyet
Modern Türklük Araştırmaları Dergisi
Pan Armenian Times
Politis
Simerini
Special News Bulletin
Tarih İncelemeleri Dergisi
Tarih ve Toplum
The Armenian Mirror Spectator
The Cyprus Gazette
The Times of India
Yeni Kıbrıs
Zee News India

E- Sözlü Tarih Çalışması
1- Macit Aydınova ile 13 Temmuz 2003 tarihinde Girne'de yapılan görüşme.
2- Mehmet Y. Manavoğlu ile 25 Ağustos 2004 tarihinde Girne'de yapılan görüşme.
3- Rauf Özhun ile 29 Ocak 2006 tarihinde Ankara'da yapılan görüşme.
4- Mustafa Başer ile 20 Şubat 2006 tarihinde İzmir'de yapılan görüşme.

F- İnternet Kaynakları
www.http/hayem.org/indeks.htm.
http://www.nankr.am/en/32
https://www.pio.gov.cy/en/press-releases-article.html?id=14759#flat.
https://caucasuswatch.de/news/5367.html
https://moderndiplomacy.eu/2021/09/20/turkeys-destruction-of-cultural-heritage-in-cyprus-turkey-artsakh/
www.stwing.upenn.edu.

G- Diğer Kaynaklar
CNN Türk yayını, 14 Ağustos 2020.
GKRY Dışişleri Bakanı YannisKasulidis'in 30 Mayıs 2017 tarihli basın açıklaması

STRUCTURED ABSTRACT

Ulvi KESER*

AN EVALUATION UPON ARMEMIANS IN THE LINE OF CYPRUS-EURASIA, AND AZERBAIJAN

Cyprus is supposed to be the island of immigration, and that of the conflicts throughout the history. Almost all the countries, societies, tribes etc. having a national interest in the area had a desire to grasp, to conquer and to have Cyprus. On the other hand, the Eastern Mediterranean is of very importance strategically for those invaders due to its cultural, historical, social, religious, military characteristics. By the way, the common information is that Ottoman has given up Cyprus, and the British authorities turned over the island in 1878. It is remarkable that we ask such a question here. Why? Why did the British insist on getting Cyprus?

The fact that the island of Cyprus has got out of the Ottoman sovereignty and turned over to Britain in 1878 after Ottoman-Russian War, known to be 93 War for Turkish people, is even today a topic of discussion. To analyze the topic within a limited framework, not to focus on the international relations, military, strategy, and other paradigms of 1878 period just takes the people to a "You or I" selfish point. What is more important is that the Mediterranean itself is not a domestic and ordinary sea. As the Nev Anatolian literary persons express "Mediterranean is the sea supplying Asia, Europe, and Africa with the seaside, and therefore it is nothing but a new continent; sixth continent." Additionally within the same period, Britain-centered Enlightenment Age, the collapse of the Ottoman Empire after 1579, Greek ıssue in the West, Pontus Issue in the North, and Armenian Issue in the Eurasia geography all come together and interwoven with the "strategic security line" of Britain and its allies then.

On the other hand, It is the Turkish people who have brought together the Armenians, Greek and Greek Cypriots living in different geographies, with their different ethnical roots, and different identities. The Armeniansliving on the island of Cyprus have opened the Gates of the capital Nicosia forthe Ottoman soldiers during the conquest period of the island in 1570's, and the Armenians getting rid of the pressure and tyranny process they have experienced before have increased their population gradually, and the Armenian immigration have continued after 1909 Adana and 1915 Events in Anatolia. Those Armenians who have left Anatolia and come to the island mostly preferred not to talk about the past, and preferred to live peacefully with Turkish Cypriot people around.

In 1916, France has established a camp for the Armenians up to Ankara Treaty in 1922, and the French-uniformed Armenian military personnel under the French flag have got deployed to Çukurova (*Cilicia*) after 1918 Moudros Treaty. Subsequent to those above-mentioned Armenians who have turned Anatolia to be a bloody scene, almost no serious affair happens for the Armenians on the island. So far the Armenians have had good friendship with mainly the Turkish Cypriots, shopping from them, having chat with them, and even be-

* Prof.Dr., Girne American University, Dean of Faculty of Politcal Sciences, ulvi.keser@gmail.com

ing fan of Turkish Cypriot football teams. Restraining themselves from the Greek Cypriots on the island, the Armenians have had the jealousy of the Greek Cypriots for a long time, and tried to be closer and closer to the Turkish people even if they votedtobe the element of "Greek Cypriot" element according to the 1960 Constitution of the Republic of Cyprus. Religious point of view is surely understandable. On the other hand, the terrorism, tyranny, agony, and unfortunately EOKA terrorist activities led by former Greek officer named Georges Grivasstarting in 1st April 1955 makes the life unbearable on the island, the Republic of Cyprus established in 16 August 1960 unfortunately does not last long due to Greek Megali Idea, and Greek Cypriot Enosis obsessions that will never be realized, and collapses in 21st December with the Greek Cypriots' assaults, and the republic collapses. It is worth noting that the Armenians living in peace and harmony with the Turkish Cypriots on the island so far start immigrating to the south of the island, and then abroad despite the EOKA terrorism. Then what we come face to face is that PKK and PJAK terrorists were located, assisted, and given logistic support in Armenia while Greek Cypriot administration similarly help those terrorists as well as the chief of PKK with a fake ID card and passport.

This scientific research will focus on the strategical importance of the Eastern Mediterranean and Cyprus from a different perspective, the concept of Mediterranean with various aspects,show the reflections after 1878 upon the Mediterranean and Cyprus, and pay attention to the Greek Cypriots-Armenians' solidarity, friendship, and solidarity from the Turkish perspective, and Azerbaijan-Karabakh War.

Key words: Legion d'Orient, Cyprus, Karabakh, Azerbaijan, Eastern Mediterranean

8.BÖLÜM

İRAN'IN BİRİNCİ VE İKİNCİ KARABAĞ SAVAŞI'NA VE BÖLGESEL İŞBİRLİĞİ ARAYIŞLARINA YAKLAŞIMI

Doğacan BAŞARAN*

ÖZET

İkinci Karabağ Savaşı, Güney Kafkasya'daki güç dengelerini değiştirmiştir. Yeni dönem; Türkiye, Azerbaycan ve Rusya'nın bölgedeki *etkisini arttırması nedeniyle oldukça* önemlidir. *Buna karşılık Ermenistan'ın da Batı'ya açılmasının önündeki engelleri kaldıran bir durum olmuştur. İran ise doğrudan savaşın tarafı olmamasına rağmen jeopolitik olarak kaybeden konumundadır. Çünkü İran, işgal boyunca Ermenistan'ı desteklemiş, savaşta da açık bir şekilde olmsa da Erivan'ın yanında durmuştur. Savaştan sonra ise İran, bölgedeki normalleşme süreçlerine mesafeyle yaklaşmıştır. Hatta kalıcı barış arayışlarını sabote eden girişimlerde bulunmuştur. Bu çalışmada da* İran'ın Birinci ve İkinci Karabağ Savaşı'na ve bölgesel işbirliği arayışlarına yaklaşımı ele *alınmaktadır.*

Anahtar Kelimeler: İran, Azerbaycan, Ermenistan, Karabağ Sorunu, Altılı İşbirliği Platformu.

IRAN'S APPROACH TO THE FIRST AND SECOND KARABAKH WAR AND ITS SEARCH FOR REGIONAL COOPERATION

ABSTRACT

The Second Karabakh War changed the balance of power in the South Caucasus. new era; Turkey is very important as Azerbaijan and Russia increase their influence in the region. On the other hand, there has been a situation that has removed the obstacles to Armenia's opening to the West. Although Iran is not a direct party to the war, it is in the position of losing geopolitically. Because Iran supported Armenia during the occupation and stood by Yerevan even though it was openly during the war. After the war, Iran approached the normalization processes in the region with a distance. He even made attempts to sabotage the search for permanent peace. In this study, Iran's approach to the First and Second Karabakh War and the search for regional cooperation is discussed.

Key words: Iran, Azarbaijan, Armenia, Karabakh Question, Six Collaboration Platfotm.

* Dr. (Uluslararası İlişkiler), Ankara Kriz ve Siyaset Araştırmaları Merkezi Uluslararası İlişkiler Uzmanı, e-posta: basarandogacan@gmail.com, ORCID: 0000-0002-5055-5069.

GİRİŞ

"Karabağ Sorunu" olarak yaşanan çatışma, literatürde tipik bir post-Sovyet egemenlik paylaşımı meselesi olarak ifade edilmektedir.[237] Aslında sorunun başlangıcı, Sovyetler Birliği'nin dağılmasına değil; daha önceye Rusya Çarlığı dönemine kadar uzanmaktadır. Bilindiği gibi, 1813 yılında imzalanan Gülistan Antlaşması ve 1828 senesinde imzalanan Türkmençay Antlaşması'yla Azerbaycan coğrafyası Kuzey Azerbaycan ve Güney Azerbaycan olarak ikiye bölünmüştür. Bunun ardından kuzeye hâkim olan Rusya Çarlığı, Karabağ'da Hıristiyanlardan ibaret bir tampon bölge oluşturmak için bölgeye yönelik bir iskân politikası uygulamış ve buradan Türk soyluları çıkarmayı planlamıştır. Buna rağmen Karabağ, bir muhtariyet olarak Sovyetler Birliği döneminde de Azerbaycan'a bağlı kalmıştır. Ancak Çarlık rejiminde uygulanan iskân politikaları, 1950'li yıllardan itibaren Sovyetler Birliği tarafından da uygulanmaya başlamış ve 1960'li yıllara gelindiğinde ise Ermenilerin Dağlık Karabağ Özerk Vilayetine ilişkin taleplerini dillendirmeye başladığı görülmüştür. Nitekim 20 Şubat 1988 tarihinde DKÖV Halk Vekilleri Konseyi'nin 20. dönem olağanüstü toplantısında, "DKÖV'nin Azerbaycan SSC'den alınarak Ermenistan SSC'ye devri konusunda Azerbaycan SSC ve Ermenistan SSC Yüksek Sovyetlerine bir dilekçe sunma kararı" kabul edildi.

Aslında 1988 yılında; yani Sovyetler Birliği döneminde alınan karar, Birinci ve İkinci Karabağ Savaşı'nın da temel nedenidir. Zira Sovyetler Birliği'nin dağılmasının akabinde Ermenistan, Karabağ'ı işgal etmiştir. Bölgede yaşanan ve Birinci Karabağ Savaşı olarak literatüre giren çatışmalar, 1994 yılında imzalanan bir ateşkesle sona ermiştir. Ardından yaklaşık 30 yıl boyunca Karabağ, donmuş çatışma bölgesi olarak varlığını korumuştur. Bu süreçte Karabağ'daki Ermeni işgalinin hukuksuz olduğu, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin (BMGK) 822, 853, 874 ve 884 sayılı kararlarına yansısa[238] da, uluslararası hukuk işletilememiş ve meselenin diplomatik yollarla çözümü mümkün olmamıştır. Konunun çözümü amacıyla Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) bünyesinde kurulan Minsk Grubu Eşbaşkanları Amerika Birleşik Devletleri (ABD), Fransa ve Rusya da arabuluculuk diplomasisini, daha çok işgal statüsünün sürdürülmesi hedefi doğrultusunda yürütmüştür.[239] Bu durum ise Azerbaycan'a, meseleyi silah kullanarak çözmesi dışında bir seçenek bırakmamıştır. Üstelik işgal süreci boyunca, Ermenistan Ordusu'nun zaman zaman ateşkesi ihlal ettiği görülmüş ve Azerbaycan halkı da artık işgalin sonlandırılması beklentisi içerisinde gitmiştir.

İşte bu ortamda 27 Eylül 2020 tarihinde, Ermenistan'ın bir kez daha ateşkes ihlalinde bulunması, 44 gün süren İkinci Karabağ Savaşı'nı başlatmıştır. Savaş, Azerbaycan Ordusu'nun zaferiyle neticelenmiş ve 10 Kasım 2020 tarihinde Rusya'nın arabuluculuğunda imzalanan Moskova Deklarasyonu'yla ateşkes sağlanmıştır.[240]

Ateşkesin üzerinden bir yılı aşkın bir zaman dilimi geçmesine rağmen henüz kalıcı

---

[237] Yalçın Sarıkaya, "İran'ın İkinci Karabağ Savaşı Tutumu: Takke Düştü Kel Göründü", *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 1, 2021, s. 85.

[238] Ahmet Yavuz Gürler-Aynur Baghırova, "30 Yılın Ardından Karabağ'ı Okumak: Arabuluculuk Faaliyetlerinden 2020 Savaşı'na", *Uluslararası Kriz ve Siyaset Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 2, 2021, s. 571.

[239] Ramile Dadashova, "Cənub Qafqazda Olan Münaqişələrin Səbəb və Nəticələri", *Bölgesel Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 2, 2020, s.116.

[240] Azerbaycan ile Ermenistan arasında Rusya'nın arabuluculuğunda 10 Kasım 2020 tarihinde imzalanan Moskova Deklarasyonu hakkında detaylı bilgi için bkz. "Statement by President of the Republic of Azerbaijan, Prime Minister of the Republic of Armenia and President of the Russian Federation", *President of Russsia*, http://en.kremlin.ru/events/president/news/64384, (Erişim Tarihi: 24.01.2022).

barış anlaşması imzalanmamıştır, hatta Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki sınırın netleştirilmesi ve Zengezur Koridoru'nun açılması konusunda tam anlamıyla kesin bir uzlaşı sağlanamamıştır. Lakin İkinci Karabağ Savaşı sonrasında bölgede yeni bir statükonun oluştuğu aşikârdır. Her şeyden önce savaşı kazanan Azerbaycan'ın ve savaş esnasında gerek diplomatik desteğiyle gerekse İnsansız Hava Araçları (İHA) ve Silahlı İnsansız Hava Araçları (SİHA) aracılığıyla verdiği operasyonel katkılarla Türkiye'nin, Güney Kafkasya jeopolitiğindeki rolü merkezileşmiştir. Dahası İkinci Karabağ Savaşı esnasında geleneksel politikasına kıyasla daha nötr bir yaklaşım benimseyen ve bölgede bir hakem olarak konumlanmaya çalışan Rusya da bölgesel nüfuzunu Türkiye ve Azerbaycan'la paylaşmaya hazır olduğu izlenimini oluşturmuştur.

Bu durum, bölgesel normalleşme tartışmalarını beraberinde getirmiştir. Zira normalleşme süreçlerinin önündeki temel engel olan Karabağ'daki işgal sona ermiştir. Bu düşünceden hareketle, Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan ve Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, Bakü'de 10 Aralık 2020 tarihinde düzenlenen zafer töreni esnasında altı bölge devletinin işbirliğini esas alan bir platform önerisini dile getirmiştir. Bu kapsamda Bakü'de konuşan Erdoğan şunları söylemiştir:[241]

> *"Rusya-Türkiye-Azerbaycan-İran-Gürcistan eğer kabullenir, uyarlarsa Ermenistan da bu platformun içerisinde yer alabilir. Böylece altılı platformla bölgesel barışı tesis edelim."*

Konuya ilişkin Azerbaycan Cumhurbaşkanı Aliyev de olumlu açıklamalarda bulunmuştur.[242] Rusya ise zaten Azerbaycan ile Ermenistan arasında barış anlaşması imzalanması ve Türkiye ile Ermenistan arasında normalleşme adımları atılması konusunda arabuluculuk yapmaktadır. Bu durum, Moskova'nın bölgesel işbirliği platformuna sıcak baktığı anlamına gelmektedir. Zaten İkinci Karabağ Savaşı sonrasında, AGİT Mins Üçlüsü Eşbaşkanlarından Fransa ve ABD'nin, bölge denkleminin dışına itilmesi, Rusya'nın *Primakov Doktrini*[243] olarak da ifade edilen Yakın Çevre Doktri'niyle uyumludur. Bu anlamda bölge sorunlarının, bölge devletleri tarafından çözüleceği ve bölgesel işbirliği projelerinin ekonomi, enerji ve ulaştırma koridorlarının gündeme geleceği projeler Rusya'nın çıkarlarıyla uyumlu görünmektedir.

Ermenistan ise altılı platform konusunda kafa karışıklığı yaşamaktadır. Erivan yönetimi ve Ermeni halkı, diasporanın taleplerinin Ermenistan'ı fakirleştirdiğinin farkındadır. İşgal durumun da ülkenin izolasyonuna yol açarak uluslararası toplumdan tecrit edilmesine sebebiyet verdiğini görmektedir. Bu nedenle Ermenistan, bölgesel işbirliği senaryolarına kapıyı açık bırakmaktadır. Lakin gerek Ermeni siyasetinde etkili olan ve Karabağ Klanı olarak bilinen işgal yanlısı kadroların tutumu ve gerekse ülkenin kimliğini, yalan olmasına rağmen geçmişte yaşandığına inanılan bir travma üzerine inşa etmiş olması, bu süreci

---

[241] "Erdoğan ve Aliyev'in 'Altılı Platform' Çağrısı, Önemli Bir Diplomasi Atılımı Olarak Değerlendiriliyor", *Sputnik News*, https://tr.sputniknews.com/20201211/erdogan-ve-aliyevin-altili-platform-cagrisi-onemli-bir-diplomasi-atilimi-olarak-degerlendiriliyor-1043384491.html, (Erişim Tarihi: 25.01.2022).

[242] Araz Aslanlı, "Altılı Platform Kalıcı Barışın Teminatı Olabilir", *Anadolu Ajansı¸* https://www.aa.com.tr/tr/analiz/altili-platform-kalici-barisin-teminati-olabilir/2081083, (Erişim Tarihi: 25.01.2022).

[243] Primakov Doktrini, Rusya'nın tek kutuplu dünya düzenine olan itirazını temsil etmekte olup; post-Sovyet alanda temel hegemon aktör olmasını ve Amerikan gücünün dengelenmesi amacıyla ittifak ilişkileri tesis etmesini öngörmektedir. Doktrin hakkında detaylı bilgi için bkz. Eugene Rumer, "The Primakov (Not Gerasimov) Doctrine in Action", *Carnegie Endowment for International Peace*, https://carnegieendowment.org/2019/06/05/primakov-not-gerasimov-doctrine-in-action-pub-79254, (Erişim Tarihi: 26.01.2022).

zorlaştırmaktadır. Buna rağmen Ermenistan'ın bölgede geliştirilecek koridorlardan ciddi kazanımlar elde edeceği ve sürece dâhil olacağı öngörülebilir. Zaten yürütülen normalleşme süreçleri de bunun habercisidir.

Öte yandan Gürcistan, mevcut durumda doğu-batı enerji ve ulaştırma koridorlarındaki tekel konumunu kaybetmek istememesi ve Rusya'yla aynı platformda yer almama arzusu sebebiyle konuya mesafeli yaklaşmaktadır. İran ise en başından itibaren hem Karabağ Sorunu'na hem de Kafkasya jeopolitiğine yaklaşımında söylem-eylem uyumsuzluğu içerisindedir.

Bu bölüm de İran'ın Birinci ve İkinci Karabağ Savaşı esnasındaki tutumu ve bölgedeki yeni statükoya yaklaşımı incelenmektedir. Literatüre bakıldığında İran'ın Karabağ politikasına ilişkin çeşitli çalışmalar bulunsa da bunu normalleşme süreçleriyle bütünleştiren kapsamlı bir araştırmanın olmadığı görülmektedir. Literatür taramasına dayanan bu çalışma, üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde İran'ın Birinci Karabağ Savaşı politikası ve işgal döneminde meseleye olan yaklaşımı incelenmektedir. İkinci bölümde Tahran yönetiminin, İkinci Karabağ Savaşı'ndaki politikası ele alınmaktadır. Son olarak üçüncü bölümde ise altılı platform konusunda İran'ın yaklaşımı irdelenmektedir.

1. İRAN'IN BİRİNCİ KARABAĞ SAVAŞI ESNASINDA VE İŞGAL DÖNEMİNDE MESELEYE YAKLAŞIMI

İran, 1979 yılında gerçekleşen İslam Devrimi'nden sonra, kendi kimliğini Şiilik üzerinden tanımlamıştır. Bu durum söylemsel düzeyde de olsa İran'ın dış politikasını teolojik ve ideolojik hale getirmiştir.[244] Bu çerçevede İran dış politikasında İslam kardeşliği ve ezilenlerle dayanışma gibi söylemler ön plana çıkmıştır. Lakin Tahran yönetiminin Güney Kafkasya politikası, söz konusu söylemlerin retorikten ibaret olduğunu ortaya koymakta ve İran dış politikasındaki söylem-eylem uyumsuzluğunu gözler önüne sermektedir. Aynı zamanda bu durum, İran'da dini kimlik inşasının başarısızlığını ve devlet düzeyindeki Fars milliyetçiliğinin içselleştirildiğini ortaya koymaktadır.[245]

İslam Devrimi'nden sonra İran, her ne kadar kendisini "ne Doğu ne Batı" söylemiyle tanımlasa da ABD ve Batılı müttefiklerinin uyguladığı yaptırımlar, İran'ın önce Sovyetler Birliği'yle ve daha sonra da Rusya'yla iyi ilişkiler geliştirmesine yol açmıştır. Özellikle 1980 ile 1988 yılları arasında cereyan eden İran-Irak Savaşı, bu esnada İran'ın askeri anlamda Rus silahlarına olan bağımlılığını arttırmıştır. Bu yüzden de Tahran yönetimi, Sovyetler Birliği dağılana kadar, Sovyetler Birliği toprakları olan Kafkasya ülkeleriyle çok fazla ilgilenmemiştir. Sovyetler Birliği'nin dağılması İran'ı, hemen sınırında Karabağ Sorunu'nun yaşandığı bir durumla karşılaştırmıştır. Bu çerçevede İran, Karabağ Sorunu'na realist bir ulus-devlet gibi yaklaşmıştır.

Bahse konu olan yaklaşımı, İran'ın kendisi gibi Müslüman ve aynı zamanda Şii (Caferi) nüfusa da sahip olan Azerbaycan yerine, Ermenistan'a destek vermesi üzerinden temellendirmek mümkündür.[246] Gerek savaş sırasında gerekse de işgal döneminde Tahran yönetiminin, Erivan'a yakın bir biçimde konumlandığı görülmüştür. Bu durumun açıkça İran'ın kendi ulusal çıkarlarını tanımlayış biçimiyle ilişkili olduğu söylenebilir.

---

[244] Muharrem Ekşi, "İran'ın Transnasyonel ve Teopolitik -Şiilik- Temelli Kamu Diplomasisi", *Bölgesel Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 2, İran Özel Sayısı, 2017, s. 47.

[245] Babak Shahed, "Güney Azerbaycan Jeopolitiği", *Tebriz Araştırmaları Enstitüsü*, Haziran 2019, s. 15-16.

[246] Nazrin Alizada-Mehmet Seyfettin Erol, "İran'ın Güney Azerbaycan Eksenli Azerbaycan Politikası", *Bölgesel Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 1, 2021, s. 352.

Bu kapsamda İran, her şeyden önce güçlü ve bağımsız bir Azerbaycan'ın, İran Türkleri nezdinde özendirici bir etki yaratacağını düşünmüştür. Bu etkinin Güney Azerbaycan'ın bağımsızlığı ya da *Bütöv Azerbaycan* talebi şeklinde tezahür edebileceği yönündeki endişeleri nedeniyle İran, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü sağlayamamış bir devlet olarak varlığını sürdürmesini, her zaman kendi çıkarlarına uygun bulmuştur. Aynı şekilde İran, Azerbaycan'ın seküler yapısıyla da tüm İranlılar için özendirici olabileceğini düşünmüştür. Öte taraftan Azerbaycan'daki Şii kimliğin de laik bir yapıda varlığını sürdürmesi, molla rejimi tarafından yine bir tehdit olarak algılanmıştır.

Aslında mesele bundan ibaret değildir. Zira İran'ın Karabağ Savaşı'nda Ermenistan'ı desteklemesinin, Türk Dünyası-Fars Dünyası rekabeti boyutu da bulunmaktadır. Tahran yönetiminin kendisini, İslam Dünyası'nın siyasî-dinî merkez ülkesi olarak konumlandırma çabası bulunduğu gibi,[247] Fars Dünyası'nın da abisi olarak konumlanmaya çalışmakta ve Afganistan-Tacikistan-İran üçgeninde bir Fars Dünyası inşa etmeye çabalamaktadır. Bu çerçevede İran, Türkiye ve Azerbaycan'dan "Adriyatik'ten Çin Seddi'ne" ve "Türk Modeli" gibi sloganlar[248] etrafında yükselen Türk Dünyası'na yönelik söylemleri, Fars Dünyası projeksiyonuna yönelik bir tehdit olarak algılamıştır. Buna paralel olarak Tahran yönetimi, Karabağ'daki işgalin Türkiye ile Türk Dünyası arasındaki kesintisiz kara bağlantısının sağlanmasını engellediğini düşünmüş ve Erivan'ı desteklemiştir.[249] Buna ek olarak İran, Türk Dünyası-Hazar-Kafkasya-Türkiye-Avrupa rotasının oluşmasının da Orta Koridor'un önemini arttıracağını düşünmekte ve jeopolitik olarak bu durumu çıkarlarına aykırı bulmaktadır.

Ayrıca İran, Azerbaycan'ın İsrail'le olan ilişkilerini tehdit olarak algılamıştır.[250] Tahran yönetimi, Azerbaycan'ın kendisine yönelik olası bir saldırıda üs olarak kullanılabileceği endişesini taşımaktadır. Bu da Ermenistan'a yönelmesini hızlandırmaktadır. Aynı zamanda İran, Ermenistan'ı Batı Dünyası'na açılan kapı ve Batı'nın kendisine uyguladığı yaptırımları bertaraf etmede kullanabileceği etkili bir güzergâh olarak değerlendirmiştir. Bu çerçevede İran, Kafkasya'daki güç dengesini *Türkiye-Azerbaycan-Gürcistan* üçlüsüne karşı, İran-Ermenistan-Rusya üçlüsü şeklinde kurgulamak istemiştir, bunu hâlâ istemektedir.[251]

Ermenistan ise Türkiye'nin uyguladığı ambargonun etkisiyle İran'a can simidi gibi yaklaşmıştır.[252] Bu da iki ülke arasında işgal dönemi boyunca olumlu münasebetlerin gelişmesine yol açmış ve söz konusu durum, iktisadi ilişkilere de yansımıştır. Nitekim iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerin olumlu bir atmosferde cereyan ettiği görülmüştür.[253]

İran'ın, Karabağ konusunda Ermenistan'ı desteklemesinin Hazar boyutu da vardır. İran, Hazar'daki statü sorunu karşısında Azerbaycan'la farklı tezleri savunmuş ve güçlü

---

[247] Göktürk Tüysüzoğlu, *İran'ın Artan Bölgesel Etkinliği ve Yaşanan Krizler Özelindeki Uygulamaları*, ANKASAM Analiz, No: 3, Eylül 2017, s. 8.

[248] Mehmet Seyfettin Erol, "Türkiye'nin Orta Asya Politikasına Rusya Federasyonu ve Bölge Ülkeleri Üzerinden Genel Bir Bakış", Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, Cilt:12, Sayı:1, Yaz 2012, s. 2.

[249] Doğacan Başaran-Betül Karagöz Yerdelen, "İran'ın Karabağ Politikası", *III. Hocalı Sempozyumu ve Türk Dünyası Bildiri E-Kitabı*, Giresun 2019, s. 213-216.

[250] Sinem Karadağ, "İran-Ermenistan İlişkileri ve Belirleyici Dinamikler", *İNSAMER Analiz*, Temmuz 2019, s. 3.

[251] Mitat Çelikpala, "İran-Ermenistan İlişkileri ve Kafkaslar'a Yansımaları", *Stratejik Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 13, 2009, s. 127.

[252] Fatma Aslı Kelkitli, "Soğuk Savaş Sonrası Ermenistan-İran İlişkileri: Gelişen ve Derinleşen Bağlar", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 46, 2013, s. 131.

[253] İran-Ermenistan ilişkilerinin ekonomik boyutu hakkında detaylı bilgi için bkz. Kenan Aslanlı, *İran-Ermenistan Ekonomik İlişkileri*, İram Analiz, Nisan 2018.

bir Azerbaycan'ın bölgede Batılı şirketlerin enerji işine girmesine öncü olabileceğini düşünmüştür.[254]

Tüm bu çok boyutlu ve derinlik taşıyan nedenlerden ötürü İran, dış politikasında sıklıkla araçsallaştırdığı gibi idealizminin, aslında retorikten ibaret olduğunu gösterircesine, Ermenistan'ın yanında konumlanmış olup, böylece pragmatik ve realist bir ulus-devlet olduğunu gözler önüne sermiştir. İran'ın tutumunu bu çerçeveden değerlendirmek daha tutarlı değerlendirme yapmaya yardımcı olacaktır. İkinci Karabağ Savaşı ise bölgedeki işgal statükosunu değiştirmiş ve bölgesel işbirliği süreçleri açısından yeni bir sayfa açmıştır. Bu kapsamda İran'ın İkinci Karabağ Savaşı esnasındaki politikaları, dikkat çekici bir biçimde bu devletteki realizmin ağırlığını yansıtmıştır:

2. İRAN'IN İKİNCİ KARABAĞ SAVAŞI'NDAKİ TUTUMU

Yukarıda belirtildiği üzere İran, Karabağ'daki işgal statükosunun sürdürülmesinden yana bir duruş sergilemiş ve ateşkes ihlallerinin yaşandığı dönemde bile, sükûnet çağrısı yaparak mevcut statükonun korunmasını istemiştir. Bununla birlikte İranlı yetkililer, sükûnet açıklamaları esnasında genellikle İran sınırında değişikliği kabul etmeyeceklerini belirterek, aslında işgalin sürdürülmesinden yana olduklarını ortaya koymuşlardır. Nitekim İkinci Karabağ Savaşı başladığında, İran'dan sağduyu çağrıları gelmiştir. Fakat süreç içerisinde Tahran yönetiminin tüm niyeti bir bir gün yüzüne çıkmış ve Tahran yönetiminin Ermenistan'a olan desteği ifşa olmuştur. Örneğin bu süreçte, İran üzerinden Ermenistan'a 50 tırın üzerinde silah gönderildiği belirlenmiştir.[255] Bu esnada İran Türklerinin, Tahran yönetimine tepki verdiği de açıkça görülmüş ve hatta İran Türkleri, tırların önünü kesmiştir.

Benzer bir şekilde Karabağ'da, Hrıstiyan Ermenilerden oluşan 300 kişilik terör örgütü olan PKK üyesi bir grubun da Ermenistan saflarında savaştığı anlaşılmıştır. Bu grubun Suriye'de eğitim aldığı öğrenilmiştir.[256] Bu da aslında söz konusu unsurların, Suriye-Irak-İran güzergâhını kullanarak işgal altında tutulan Karabağ'a geçtikleri anlamına gelmektedir.

Tüm bu gelişmeler, İran'ın İkinci Karabağ Savaşı sırasında, Ermenistan'a verdiği desteğin ifşa olmasına yol açmıştır. Aynı zamanda İkinci Karabağ Savaşı sırasında Azerbaycan'a insani yardımda bulunmayan Tahran yönetimi, Ermenistan'a böyle bir yardım teklifi yapmıştır. Oysa İran, Birinci Karabağ Savaşı'nda Azerbaycan'a da insani yardımda bulunmuştur. Dönemin İran Dışişleri Bakanı Muhammed Cevad Zarif, İkinci Karabağ Savaşı'nda ölen Ermenilere taziyelerini iletmiş ve her türlü insani yardıma hazır olduklarını dile getirmiştir.[257] Dahası Zarif, İran'ın Ermenistan'la güvenlik konuları da dâhil, her türlü işbirliğine açık olduğunu açıklamıştır.[258]

Öte yandan İran, Güney Azerbaycan Türklerinin, Azerbaycan devletine verdikleri destek nedeniyle yoğun endişe yaşamış ve bölgedeki Türklerden oluşan Devrim Muhafızları

---

[254] Jeronim Perovic, "From Disengagementto Active Economic Competition: Russia's Return tothe South Caucasus and Central Asia", *Demokratizatsiya*, 2005, s. 7.

[255] "İran Silah Kapısı Oldu", *Yeni Şafak*, https://www.yenisafak.com/dunya/iran-ermenistana-silah-kapisi-oldu-3569137, (Erişim Tarihi: 28.01.2022).

[256] "Son Dakika: 300 PKK'lı Karabağ'a Taşındı.... 'Ermenistan Avrupa İçin de Bir Tehdit'", *Hürriyet*, https://www.hurriyet.com.tr/dunya/son-dakika-300-pkkli-karabaga-tasindi-ermenistan-avrupa-icin-de-bir-tehdit-41623946, (Erişim Tarihi: 27.01.2022).

[257] "Armenia's Territorial Integrity is Our Red Line"-Iranian FM Says in Yerevan", *ArmenPress*, https://armenpress.am/eng/news/1041595/, (Erişim Tarihi: 27.01.2022).

[258] *Aynı yer*.

Ordusu (DMO) birliğine güvenmeyerek, DMO Kerbela 25 Alayı'nı İran'ın kuzeybatısına gönderildiğini ve onları Karabağ sınırında konuşlandırıldığını duyurmuştur.[259] Böylece İran hem kendi yurttaşı olan Türk kökenlilere mesaj vermiş hem de Azerbaycan Ordusu'na "gerekirse sizinle savaşabiliriz" imasında bulunmuştur. Nitekim İran, Devrim Muhafızları Kara Kuvvetleri Komutanı Muhammed Pakpur da bu konuya dair yaptığı değerlendirmede, coğrafi olarak İran'a yakın olan topraklarda gerçekleşecek her türlü jeopolitik değişikliğe karşı çıkılacağını dile getirmiştir.[260]

Tüm bu gelişmeler, İran'ın Şii-İslam Dünyası nezdinde prestij kaybetmesine yol açtığı gibi, Güney Azerbaycan coğrafyasında hayatını sürdüren Türk kökenlilerin rejime olan aidiyetlerini sorgulamasını da beraberinde getirmiştir.

Tahran yönetimi, Azerbaycan Ordusu'nun ilerleyişi ve Güney Azerbaycan halkının tepkisinin ardından ise bu kez Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü destekleme açıklaması yapmıştır. Konuya ilişkin değerlendirmelerde bulunan dönemin İran Cumhurbaşkanı Yardımcısı Muhammed Rıza Mir Taceddin, "Karabağ, Azerbaycan'ındır. İran, bu bölgedeki her türlü saldırı ve işgale karşıdır"[261] açıklamasını yapmıştır. Lakin bu açıklamada bile İran, ateşkes çağrısı, arabuluculuk önerisi ve sükûnet talebinde bulunarak,[262] işgal statükosunu sürdürülebilir kılmanın yollarını aramıştır. Bir anlamda İran, takiye yapmayı sürdürmüştür. Benzer bir takiyeyi İran'ın Azerbaycan Büyükelçisi Seyid Abbas Musevi'nin açıklamalarında da görmek mümkündür. Zira Musevi, Tasnim News'e yaptığı açıklamada şu ifadeleri kullanmıştır:[263]

> *"Devrim Rehberi, geçen yıl Azerbaycan'ın toprak bütünlüğüne saygı gösterilmesi ve sınırların korunması gerektiğini vurguladı ve aynı zamanda Ermenistan'ın işgal ettiği tüm toprakların Azerbaycan Cumhuriyeti'ne iade edilmesi gerektiğini açık bir şekilde dile getirdi."*

Anlaşılacağı üzere, İranlı yetkililer bir yandan Azerbaycan'ın toprak bütünlüğüne saygı duyulması gerektiğini belirterek işgale karşı çıkan söylemler kullanırken; diğer taraftan da "sınırların korunması" vurgusu yaparak işgal statükosunu sürdürülebilir kılma arzularını ortaya koymuşlardır.

Daha sonra da İran, gerek Devrim Rehberi Ayetullah Seyid Ali Hamaney'in ağzından, gerekse onun temsilcisi olan Cuma İmamları aracılığıyla "Karabağ, İslam toprağıdır." ve "Karabağ, Ehl-i Beyt toprağıdır." şeklinde açıklamalarda bulunmuştur.[264] Söz konusu açıklamalar, İran Türklerinin tepkisini azaltsa da aslında son derece sorunlu bir imayı barındırmaktadır. Zira İran, İslam Dünyası'nın ve Ehl-i Beyt inancına mensup kesimlerin

---

[259] Babak Shahad, "İran'ın DMO Kerbela 25 Alayı'nı Karabağ Sınırına Konuşlandırılması Ne Anlama Gelmektedir?", *TEBAREN*, https://tebaren.org/?p=2541, (Erişim Tarihi: 25.01.2022).

[260] Muhammed Ali Yetgin ve Sait Çakmak, "İran İslam Cumhuriyeti'nin Bölge Politikaları Bağlamında İkinci Karabağ Savaşı Konusundaki Tutumu", *Asya Studies*, Cilt: 5, Sayı: 18, 2021, s. 285.

[261] "İran: Yukarı Karabağ Azerbaycan'ındır", *Milli Gazete*, https://www.milligazete.com.tr/haber/1136649/iran-yukari-karabag-azerbaycan-indir, (Erişim Tarihi: 26.01.2022).

[262] *Aynı yer.*

[263] "İran, Azerbaycan'ın Egemenliğine Verdiği Desteği Yineledi", *Tasnim News*, https://www.tasnimnews.com/tr/news/2021/09/27/2579577/iran-azerbaycan-yüzdeC4yüzdeB1n-egemenliyüzdeC4yüzde9Fine-verdiyüzdeC4yüzde9Fi-desteyüzdeC4yüzde9Fi-yineledi, (Erişim Tarihi: 28.01.2022).

[264] Taha Kermani, "Hamaney'in Karabağ Açıklaması Nasıl Okunmalı?", *Anadolu Ajansı*, https://www.aa.com.tr/tr/analiz/hamaneyin-karabag-aciklamasi-nasil-okunmali/2032998, (Erişim Tarihi: 27.01.2022).

dinî-siyasî merkezi olarak konumlanmaktadır. Bu da aslında Karabağ'ı, Ehl-i Beyt toprağı olarak nitelendirmenin, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğüne saygısızlık olduğu anlamına gelmektedir. Tahran, üstü kapalı olarak Karabağ'a ilişkin hak iddiasında bulunabileceği imasında bulunmuş olmaktadır.

Anlaşılacağı üzere İran, İkinci Karabağ Savaşı sırasında Ermenistan'a açık bir şekilde destek vermiştir. Bu desteğe rağmen savaş, Azerbaycan Ordusu'nun zaferiyle neticelenmiştir. Böylece İran, savaş sonrasında oluşan statükoda, kaybeden aktörlerden biri haline gelmiştir. Buna karşın savaştan sonra, bölgesel işbirliği imkânları oluşmuş ve Türkiye ile Azerbaycan tarafından önerilen platformda, İran'a da açık kapı bırakılmıştır. Bu noktada İran'ın savaş sonrası dönemde bölgedeki normalleşme arayışları ve işbirliği çabalarına ilişkin yaklaşımına da değinilmelidir:

3. ALTILI PLATFORM BAĞLAMINDA, GÜNEY KAFKASYA'DA İŞBİRLİĞİ ARAYIŞLARI VE İRAN

10 Aralık 2020 tarihinde Bakü'de düzenlenen zafer töreninde gündeme getirilen altılı işbirliği platformu önerisi, Güney Kafkasya bölgesi devletlerinin kendi aralarındaki sorunları, birbirleriyle istişare ederek çözmelerini esas almaktadır. Bununla birlikte söz konusu öneri, Kafkasya'da yeni ulaştırma ve enerji koridorlarının hayata geçirilmesi noktasında mühim fırsatlar barındırmaktadır. Bakü-Erivan ve Ankara-Erivan hattında yürütülen süreçler, bu konuda geleceğe daha umutlu bakılmasına olanak sağlamaktadır. Buna rağmen Erdoğan'ın Bakü'deki tören esnasında Laçın'ı kastederek "Araz'ı ayırdılar, mil ilen doyurdular, men senden ayrılmazdım, zor ilen ayırdılar. Ay Laçın, can Laçın, men sene kurban Laçın." şiirini okuması,[265] Tahran yönetiminin tepkisini çekmiştir. Bu kapsamda İran'dan ölçüsüz tepkiler gelmiş, neo-Osmanlıcılık eleştirileri yapılmıştır. Lakin İran Cumhurbaşkanı eski sözcüsü Abdullah Ramazanzade, Tahran'ın tepkisinin asıl nedeninin Azerbaycan'ın toprak bütünlüğüne ilişkin düşünsel sorunlar olduğunu itiraf eden şu paylaşımda bulunmuştur:[266]

> *"Osmanlı halifesi, 'Aras'ı ayırdılar, bizi zorla ayırdılar' diyor. Bunun doğrusu, 'Bakü ve çevresindeki birçok bölgeyi zorla İran'dan ayırdılar' şeklinde olmalı. Azerbaycan, yani İran'ın canı."*

Ama bu ifadede verilmeyen, o zamanki İran'ın, Türk Şah'ın yönetimindeki İran olduğu idi; yani hem millet hem de devlet olarak Türk'ün Türk'ten ayrılması zor ile olmuştu. Benzer bir şekilde İranlı milletvekili Seyyid Gani Nazari de şu paylaşımda bulunmuştur:[267]

---

265 "MHP Genel Başkanı Bahçeli'den Cumhurbaşkanı Erdoğan'a Şiir Desteği: Aras'ı Ayırdılar, Mil ilen Doyurdular", *Yeni Şafak*, https://www.yenisafak.com/gundem/mhp-genel-baskani-bahceliden-cumhurbaskani-erdogana-siir-destegi-arasi-ayirdilar-mil-ilen-doyurdular-3589555, (Erişim Tarihi: 28.01.2022).

266 @abdollahram, "خلیفه عثمانی می گوید که «دو سوی ارس را به زور از هم جدا کرده اند» باید به او گفت درست تر آن است که بگویی: «باکو و بسیاری از مناطق اطراف آن را به زور از ایران جدا کرده اند». آذربایجان یعنی جان ایران", *Twitter*, https://twitter.com/abdollahram/status/1337107491130314757?ref_src=twsrcyüzde5Etfwyüzde7Ctwcampyüzde5Etweetembedyüzde7Ctwtermyüzde5E1337107491130314757yüzde7Ctwgryüzde5Eyüzde7Ctwconyüzde5Es1_&ref_url=httpsyüzde3Ayüzde2Fyüzde2Fwww.indyturk.comyüzde2Fnodeyüzde2F284876, (Erişim Tarihi: 26.01.2022).

267 @s_GhaniNazari, "سیاست خارجیِ نئوعثمانیسم، اردوغان را به حدی سردرگم کرده که تاریخ منطقه را هم فراموش کرده است. اساتید تاریخ و صاحبان کرسی‌های علمِ سیاست در ترکیه به او یادآوری کنند که آذربایجانِ بزرگ متعلق به کجا بود. تمامیت ارضی، خط قرمز ماست. #آذربایجان", *Twitter*, https://twitter.com/s_GhaniNazari/status/1337349848954253312?ref_src=twsrcyüzde5Etfwyüzde7Ctwcampyüzde5Etweetembedyüzde7Ctwtermyüzde5E1337349848954253312yüzde7Ctwgryüzde5Eyüzde7Ctwconyüzde5Es1_&ref_url=httpsyüzde3Ayüzde2Fyüzde2Fwww.indyturk.comyüzde2Fnodeyüzde2F284876, (Erişim Tarihi: 27.01.2022).

“Neo-Osmanlıcılık Erdoğan’ın kafasını öylesine karıştırmış ki; bölge tarihini unuttu. Türkiye’deki tarih profesörleri ve siyaset bilimi kürsüleri ona Büyük Azerbaycan’ın nereye ait olduğunu hatırlatmalıdır. Toprak bütünlüğü kırmızı çizgimizdir.”

Anlaşılacağı gibi, İran içerisinde Azerbaycan’ın toprak bütünlüğüne saygı duymayan radikal kesimler vardır. Bu kişilerin devlet içerişinde önemli görevler üstlendiği de aşikârdır. Bu anlamda Pers/Fars milliyetçiliğinden beslenen kesimlerin Twitleri, İran’da Azerbaycan’ın egemenliğine ve bütünlüğüne saygı duymayan kesimlerin, azımsanmayacak düzeyde olduğunu ortaya koymaktadır.

Aslında bölgesel sorunların, bölge dışı aktörlerin müdahil olamayacağı biçimde çözülmesi fikri, İran’ın geleneksel dış politika söylemleriyle örtüşmektedir. Özellikle bölgedeki yeni statükonun ABD ve Fransa gibi emperyalist devletleri bölgesel sorunların dışına itmesi, İran’ın çıkarlarına uygun gözükmektedir. İran, her ne kadar Karabağ’daki işgal statükosunu savunsa da işgal sonrası durum, Tahran yönetiminin geleneksel dış politika tezlerine uygundur. Bu nedenle de İran, ilk aşamada altılı işbirliği platformu teklifine yeşil ışık yakmıştır.

Bu kapsamda dönemin İran Dışişleri Bakanı Zarif, platformda yer alması öngörülen devletleri ziyaret ederek yoğun bir diplomasi trafiği başlatmıştır. Moskova’da yaptığı açıklamada Zarif, “Bölgede altılı işbirliği platformu oluşturmak istiyoruz. Kafkasya bölgesindeki ülkeleri bu amaçla ziyaret ediyoruz.”[268] demiştir. Türkiye ziyareti esnasında da Zarif, “İran’la Türkiye’nin Kafkasya konusundaki iş birlikleri kesinlikle bölge ülkelerinin çok yararına olacaktır.”[269] açıklamasında bulunmuştur.

Zaman içerisinde İran’ın yaklaşımında bir farklılaşma olduğu ve aslında geleneksel politikaya dönüş yapılmaya çalışıldığı gözlemlenmiştir. Bu dönüşümü İran’daki iktidar değişikliğiyle ilişkilendirmek mümkündür. Çünkü yapılan Cumhurbaşkanlığı seçimleri neticesinde, İbrahim Reisi Cumhurbaşkanı seçilmiş ve muhafazakâr hükümet göreve başlamıştır. Her ne kadar muhafazakârlar, Şiilik temelli dini argümanlara dayalı politikaları daha belirgin biçimde savunsa da Şiilik içerisinde İran’a özel bir konum atfeden muhafazakârların iktidarda olduğu dönemlerde milliyetçi söylemler yükselişe geçmiştir. Buna bağlı olarak İran’ın bölgesel işbirliğine açık reformist politikalardan uzaklaşarak, kendi “Büyük İran” düşüncesi doğrultusunda hareket eden revizyonist politikaları hız kazanmıştır. Bu kapsamda İran’ın bölgesel normalleşme süreçlerini ve işbirliği arayışlarını baltalayacak hamleler yaptığı görülmüştür. Kuşkusuz bu durum, işgal statükosuna dönüş arayışı anlamına gelmektedir.

Söz konusu hedef doğrultusunda İran, ilk olarak Ermenistan’la diplomatik temaslarını arttırmış ve daha sonra da Erivan’a “olası çatışmada seni yalnız bırakmayacağım” mesajını vermek amacıyla Azerbaycan’la yapay krizler çıkarmıştır. İlk olarak Türkiye, Azerbaycan ve Pakistan Özel Kuvvetleri’nin 12-20 Eylül 2021 tarihleri arasında düzenlediği “Üç Kardeş-2021 Tatbikatı”nı kendisine yönelik bir eylem olarak algıladığını belirten Tahran, Azerbaycan’a karşı eleştirel bir tavır takınmıştır.[270] Dahası Hamaney’in Erdebil Temsilcisi

---

[268] Muhammet Kurşun, “İran Dışişleri Bakanı Zarif: Bölgede 6’lı İş Birliği Platformu Oluşturmak İstiyoruz”, *Anadolu Ajansı*, https://www.aa.com.tr/tr/dunya/iran-disisleri-bakani-zarif-bolgede-6li-is-birligi-platformu-olusturmak-istiyoruz/2123138, (Erişim Tarihi: 27.01.2022).

[269] “İran Dışişleri Bakanı Zarif: İran’la Türkiye›nin İş Birlikleri Bölge Ülkelerinin Çok Yararına Olacaktır”, *Anadolu Ajansı*, https://www.aa.com.tr/tr/dunya/iran-disisleri-bakani-zarif-iranla-turkiyenin-is-birlikleri-bolge-ulkelerinin-cok-yararina-olacaktir/2126979, (Erişim Tarihi: 27.01.2022).

[270] Doğacan Başaran, “Kafkasya’da Artan Azerbaycan-İran Gerilimi”, *ANKASAM*, https://www.ankasam.org/kafkasyada-artan-azerbaycan-iran-gerilimi/, (Erişim Tarihi: 23.01.2022).

Seyyid Hasan Amili, 'Aslanın kuyruğuyla oynama' açıklamasında bulunmuştur.[271] Daha sonra da İran, "Heyber Fatihleri" isimli tatbikatı icra etmiştir.[272]

İran'ın bölgedeki tansiyonu arttırma çabaları bununla da sona ermemiş ve bölgesel işbirliği süreçlerini provoke etmek istercesine Tahran yönetimi, Bakü'yle "Gümrük Krizi" yaşanmasına sebebiyet vermiştir. Zira içerisinde ne bulunduğu bilinmeyen İran tırları, Laçın Koridoru üzerinden Hankendi'ye kaçak sevkiyat yapmayı sürdürmüş ve bunun üzerine Azerbaycan, İran'a nota vermiştir.[273] Olaylar esnasında Kara Kuvvetleri Komutanı General Kiyumers Haydari, İran'ın kuzeybatısında sınır değişikliğine izin verilmeyeceğini belirterek şunları söylemiştir:[274]

> *Bölge jeopolitiğinin korunmasına saygı duyulmalı ve bu bizim kırmızı çizgimizdir ve hiçbir güç bölge coğrafyasını değiştirmeye kalkışmamalı zira bunu kabul etmeyiz.*

Tüm bu gelişmeler doğrultusunda İran'ın üç hedefinin bulunduğu söylenebilir: İlk olarak İran, Ermenistan'ı provoke ederek işgal statükosuna dönülmesini ve Erivan'ın Moskova ile Tahran'a bağımlı kalmasını istemektedir. İkincisi, İran'ın hedefi Zengezur Koridoru'nun açılmasının engellenmesidir. Haydari'nin sözleri de buna işaret etmektedir. Üçüncüsü ise Tahran yönetiminin bölgede normalleşme adımları neticesinde, Batı'ya yönelebilecek olan Ermenistan'ın bu yönelimini önlemektir.

İran'ın kışkırtmalarının gölgesinde 2021 yılının Kasım ayında, Ermenistan'ın yeniden ateşkes ihlalinde bulunduğu görülmüştür. Fakat Azerbaycan Ordusu'nun hızlı ve kararlı bir biçimde yanıt vermesi, Erivan'ın 10 Kasım 2020 tarihinden geriye dönüşün mümkün olmadığını anlamasına yol açmıştır. Böylece bölgedeki normalleşme süreçleri de barış görüşmeleri de hız kazanmıştır. İran da duruma uyum sağlayarak, Azerbaycan'la olan münasebetlerini onarmaya odaklanmıştır. Tahran'ın buradaki amacı, bölgesel işbirliği süreçlerinin dışında kalmamaktır.

SONUÇ

İslam Devrimi sonrasında dini, ideolojik ve idealist söylemleri benimseyen İran'ın, realist ve pragmatik bir ulus-devlet refleksiyle hareket ettiğini; yani İran dış politikasındaki söylem-eylem uyuşmazlığını gösteren en iyi örnek, İran'ın Karabağ politikasıdır. Zira Tahran yönetimi, Azerbaycan ile Ermenistan arasında ihtilafa ve savaşlara yol açan Karabağ Sorunu karşısında, tehdit ve çıkar algılamaları doğrultusunda hareket etmiş ve etmektedir.

Bu kapsamda Tahran, güçlü ve bağımsız Azerbaycan'ın Güney Azerbaycan coğrafyasında yaşayan İran Türklerin özendirici bir etki yaratacağını düşünmüştür. Bu etkinin Güney Azerbaycan'ın bağımsızlığı veya *Bütöv Azerbaycan* talebi şeklinde tezahür edebileceğinden endişelenen İranlı karar alıcılar, Azerbaycan toprak bütünlüğüne gölge düşüren

---

[271] "Kafkaslar'da İran Gerilimi", *Yeni Şafak*, https://www.yenisafak.com/dunya/kafkaslarda-iran-gerilimi-3704685, (Erişim Tarihi:01.10.2021).

[272] "İran, Azerbaycan Sınırında Askeri Tatbikat Gerçekleştirecek", *TRT Haber*, https://www.trthaber.com/haber/dunya/iran-azerbaycan-sinirinda-askeri-tatbikat-gerceklestirecek-612981.html, (Erişim Tarihi: 21.01.2022).

[273] Başaran, *a.g.m.*

[274] "General Haydari: Sınırlarımızın Tehdit Edilmesine İzin Vermeyeceğiz", *IRNA*, https://tr.irna.ir/news/84100750/Gneral-Haydari-SyüzdeC4yüzdeB1nyüzdeC4yüzdeB1rlaryüzdeC4yüzdeB1myüzdeC4yüzdeB1zyüzdeC4yüzdeB1n-tehdit-edilmesine-izin-vermeyecyüzdeC4yüzde9Fiz, (Erişim Tarihi: 21.01.2022).

işgali desteklemiştir. Benzer bir biçimde İran, Azerbaycan'ın Şii kimliğine rağmen, laik bir yapıyı benimsemesinin ülke genelinde etki yaratmasından ve bu durumun molla rejimine olumsuz yansımasından kaygılanmıştır. Öte yandan İran, güçlü bir Türk Dünyası'nın kendi Fars Dünyası vizyonuna gölge düşüreceğini düşünmüş ve Karabağ'ın işgali vesilesiyle Türkiye ile Türk cumhuriyetleri arasındaki kesintisiz kara bağlantısının engellenmesini önemsemiştir. Buna ek olarak İran, işgalin Orta Asya-Hazar-Kafkasya-Türkiye-Avrupa hattındaki Orta Koridor'u istikrarsızlaştırdığını da düşünmüştür. Ayrıca İranlı karar alıcılar Hazar'daki anlaşmazlıkları da Ermenistan'ı desteklerken göz önünde bulundurmuştur. Bu çerçevede İran, uluslararası hukuka aykırı olduğu BMGK kararlarıyla tescil edilmiş işgalin sürdürülmesinden yana bir tavır takınmıştır.

İşgal döneminde yaşanan çatışmalarda ve İkinci Karabağ Savaşı esnasında İran, işgal statükosunun bozulmaması amacıyla sükûnet ve arabuluculuk çağrısı yaparken; kuzeybatı sınırlarının değiştirilmemesi gerektiği vurgusunu yapmayı da aksatmamıştır. Bu amaç doğrultusunda Tahran, İkinci Karabağ Savaşı'nda Ermenistan'a açık destek vermiştir. Söz konusu destek Suriye'de eğitim alan PKK mensubu teröristlerin Ermenistan'a geçerken Suriye-Irak-İran-Karabağ rotasını kullanmasıyla ifşa olmuş ve içerisinde mühimmat bulunduğu tahmin edilen tırların İran Türkleri tarafından durdurulmasıyla gözle görülebilir bir boyut kazanmıştır.

Savaş sonrasındaysa İran, önce Türkiye Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın okuduğu Laçın şiirini bahane ederek diplomatik gerilim çıkarmış, sonra da olası işbirliği süreçlerinin dışında kalmak istemediğini gösteren eylemlerde bulunmuştur. Bu doğrultuda dönemin İran Dışişleri Bakanı Zarif'in, bölge ülkelerini ziyaret ettiği ve bölgesel işbirliğinin ehemmiyetine dikkat çeken açıklamalar yaptığı görülmüştür.

İran'ın geleneksel dış politika söylemine bakıldığında, emperyalistleri bölgeden uzak tutma beklentisiyle örtüşen altılı işbirliği platformu fikri, bölgeselleşme bağlamında Tahran'ın tezlerine uygun gözükmektedir. Lakin İran'da Şiilik içerisinde Farslara özel bir rol biçen muhafazakârların iktidara gelmesiyle, Tahran yönetiminin yeniden işgal statükosuna dönüşün yollarını aradığı da görülmüştür.

Mevzu bahis arayış bağlamında İran, önce Ermenistan'la diplomatik temaslarını yoğunlaştırmış ve daha sonra da gerek Üç Kardeş-2021 Tatbikatı üzerinden gerekse kaçak tırlarla yapılan taşımacılık faaliyeti aracılığıyla, bölgesel süreçleri sabote edecek hamlelerde bulunmuştur. Bu hamleler vesilesiyle Tahran, Erivan'a işgal yanlısı politikalara uygun adımlar atması gerektiği mesajını vermiş ve buna yönelik yapılacak hamlelerde Ermenistan'ı yalnız bırakmayacağı izlenimini oluşturmaya çalışmıştır. Lakin 2021 yılının Kasım ayında Ermenistan'ın ateşkesi ihlaliyle gelişen süreç, eski statükoya dönüşün mümkün olmadığını, Azerbaycan'ın bölgede barış istemesine rağmen, savaşa da hazırlıksız yakalanmayacağını gün yüzüne çıkarmıştır. Bu durum Erivan'ın normalleşme ve kalıcı barış yönündeki adımlarını hızlandırırken; İran'ı da bölgede yürütülecek süreçlerin dışında kalmama amacıyla Azerbaycan'la ilişkilerini onarmaya itmiştir.

Yaşanan krizlerin gösterdiği en önemli veri, İran'ın sıklıkla kendi toprak bütünlüğüne ve özellikle de Güney Azerbaycan özelindeki hassasiyetine vurgu yaparken; aslında Azerbaycan'ın toprak bütünlüğüne saygı gösterilmesi noktasında eksik kaldığıdır. Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü hedef alan açıklamaları, İran rejiminin resmi görüşü olmasa da İran'da "Büyük İran" hayali kuranların azımsanmayacak sayıda olduğu açıktır. Üstelik bu kişilerin devleti etkileme kapasitesine sahip kritik görevler üstlendikleri aşikârdır.

KAYNAKÇA

@abdollahram, “خلیفه عثمانی می گوید که «دو سوی ارس را به زور از هم جدا کرده اند“ باید به او گفت درست تر آن است که بگویی: «»باکو و بسیاری از مناطق اطراف آن را به زور از ایران جدا کرده اند“. آذربایجان یعنی جان ایران”, https://twitter.com/abdollahram/status/1337107491130314757?ref_src=twsrcyüzde5Etfwyüzde7Ctwcampyüzde5Etweetembedyüzde7Ctwtermyüzde5E1337107491130314757yüzde7Ctwgryüzde5Eyüzde7Ctwconyüzde5Es1_&ref_url=httpsyüzde3Ayüzde2Fyüzde2Fwww.indyturk.comyüzde2Fnodeyüzde2F284876, (Erişim Tarihi: 26.01.2022).

@s_GhaniNazari, “سیاست خارجیِ نئوعثمانیسم، اردوغان را به حدی سردرگم کرده که تاریخ منطقه را هم فراموش کرده است. اساتید تاریخ و صاحبان کرسی‌های علمِ سیاست در ترکیه به او یادآوری کنند که آذربایجانِ بزرگ متعلق به کجا بود. تمامیت ارضی، خط قرمز ماست. #آذربایجان”, https://twitter.com/s_GhaniNazari/status/1337349848954253312?ref_src=twsrcyüzde5Etfwyüzde7Ctwcampyüzde5Etweetembedyüzde7Ctwtermyüzde5E1337349848954253312yüzde7Ctwgryüzde5Eyüzde7Ctwconyüzde5Es1_&ref_url=httpsyüzde3Ayüzde2Fyüzde2Fwww.indyturk.comyüzde2Fnodeyüzde2F284876, (Erişim Tarihi: 27.01.2022).

“Armenia’s Territorial Integrity is Our Red Line”-Iranian FM Says in Yerevan”, *ArmenPress*, https://armenpress.am/eng/news/1041595/, (Erişim Tarihi: 27.01.2022).

“Erdoğan ve Aliyev’in ‘Altılı Platform’ Çağrısı, Önemli Bir Diplomasi Atılımı Olarak Değerlendiriliyor”, *Sputnik News*, https://tr.sputniknews.com/20201211/erdogan-ve-aliyevin-altili-platform-cagrisi-onemli-bir-diplomasi-atilimi-olarak-degerlendiriliyor-1043384491.html, (Erişim Tarihi: 25.01.2022).

“General Haydari: Sınırlarımızın Tehdit Edilmesine İzin Vermeyeceğiz”, *IRNA*, https://tr.irna.ir/news/84100750/Gneral-Haydari-SyüzdeC4yüzdeB1nyüzdeC4yüzdeB1rlaryüzdeC4yüzdeB1myüzdeC4yüzdeB1zyüzdeC4yüzdeB1n-tehdit-edilmesine-izin-vermeyecyüzdeC4yüzde9Fiz, (Erişim Tarihi: 21.01.2022).

“İran Dışişleri Bakanı Zarif: İran’la Türkiye’nin İş Birlikleri Bölge Ülkelerinin Çok Yararına Olacaktır”, *Anadolu Ajansı*, https://www.aa.com.tr/tr/dunya/iran-disisleri-bakani-zarif-iran-la-turkiyenin-is-birlikleri-bolge-ulkelerinin-cok-yararina-olacaktir/2126979, (Erişim Tarihi: 27.01.2022).

“İran Silah Kapısı Oldu”, *Yeni Şafak*, https://www.yenisafak.com/dunya/iran-ermenistana-silah-kapisi-oldu-3569137, (Erişim Tarihi: 28.01.2022).

“İran, Azerbaycan Sınırında Askeri Tatbikat Gerçekleştirecek”, *TRT Haber*, https://www.trthaber.com/haber/dunya/iran-azerbaycan-sinirinda-askeri-tatbikat-gerceklestirecek-612981.html, (Erişim Tarihi: 21.01.2022).

“İran, Azerbaycan’ın Egemenliğine Verdiği Desteği Yineledi”, *Tasnim News*, https://www.tasnimnews.com/tr/news/2021/09/27/2579577/iran-azerbaycan-yüzdeC4yüzdeB1n-egemenliyüzdeC4yüzde9Fine-verdiyüzdeC4yüzde9Fi-desteyüzdeC4yüzde9Fi-yineledi, (Erişim Tarihi: 28.01.2022).

“İran: Yukarı Karabağ Azerbaycan’ındır”, *Milli Gazete*, https://www.milligazete.com.tr/haber/1136649/iran-yukari-karabag-azerbaycan-indir, (Erişim Tarihi: 26.01.2022).

“Kafkaslar’da İran Gerilimi”, *Yeni Şafak*, https://www.yenisafak.com/dunya/kafkaslarda-iran-gerilimi-3704685, (Erişim Tarihi:01.10.2021).

“MHP Genel Başkanı Bahçeli’den Cumhurbaşkanı Erdoğan’a Şiir Desteği: Aras’ı Ayırdılar, Mil ilen Doyurdular”, *Yeni Şafak*,” https://www.yenisafak.com/gundem/mhp-genel-baskani-bahceliden-cumhurbaskani-erdogana-siir-destegi-arasi-ayirdilar-mil-ilen-doyurdular-3589555, (Erişim Tarihi: 28.01.2022).

“Son Dakika: 300 PKK’lı Karabağ’a Taşındı.... ‘Ermenistan Avrupa İçin de Bir Tehdit’”, *Hürriyet*, https://www.hurriyet.com.tr/dunya/son-dakika-300-pkkli-karabaga-tasindi-ermenistan-avrupa-icin-de-bir-tehdit-41623946, (Erişim Tarihi: 27.01.2022).

“Statement by President of the Republic of Azerbaijan, Prime Minister of the Republic of Armenia and President of the Russian Federation”, *President of Russsia*, http://en.kremlin.ru/events/president/news/64384, (Erişim Tarihi: 24.01.2022).

ALİZADA, Nazrin-Mehmet Seyfettin Erol, “İran’ın Güney Azerbaycan Eksenli Azerbaycan Politikası”, *Bölgesel Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 1, 2021, s. 346-379.

ASLANLI, Araz, "Altılı Platform Kalıcı Barışın Teminatı Olabilir", *Anadolu Ajansı*¸ https://www.aa.com.tr/tr/analiz/altili-platform-kalici-barisin-teminati-olabilir/2081083, (Erişim Tarihi: 25.01.2022).

ASLANLI, Kenan, *İran-Ermenistan Ekonomik İilişkileri*, İram Analiz, Nisan 2018.

BAŞARAN, Doğacan, "Kafkasya'da Artan Azerbaycan-İran Gerilimi", *ANKASAM*, https://www.ankasam.org/kafkasyada-artan-azerbaycan-iran-gerilimi/, (Erişim Tarihi: 23.01.2022).

BAŞARAN, Doğacan-Betül Karagöz Yerdelen, "İran'ın Karabağ Politikası", *III. Hocalı Sempozyumu ve Türk Dünyası Bildiri E-Kitabı*, Giresun 2019, s. 207-220.

ÇELİKPALA, Mitat, "İran-Ermenistan İlişkileri ve Kafkaslar'a Yansımaları", *Stratejik Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 13, 2009, s. 123-129.

DADASHOVA, Ramile, "CənubQafqazda Olan Münaqişələrin Səbəb və Nəticələri", *Bölgesel Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 2, 2020, s. 115-155.

EKŞİ, Muharrem, "İran'ın Transnasyonel ve Teopolitik -Şiilik- Temelli Kamu Diplomasisi", *Bölgesel Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 2, İran Özel Sayısı, 2017, s. 46-66.

EROL, Mehmet Seyfettin, "Türkiye'nin Orta Asya Politikasına Rusya Federasyonu ve Bölge Ülkeleri Üzerinden Genel Bir Bakış", Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, Cilt:12, Sayı:1, Yaz 2012, s. 1-20.

GÜRLER, Ahmet Yavuz-Aynura Baghırova, "30 Yılın Ardından Karabağ'ı Okumak: Arabuluculuk Faaliyetlerinden 2020 Savaşı'na", *Uluslararası Kriz ve Siyaset Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 2, 2021, s. 561-593.

KARADAĞ, Sinem, "İran-Ermenistan İlişkileri ve Belirleyici Dinamikler", *İNSAMER Analiz*, Temmuz 2019.

KELKİTLİ, Fatma Aslı, "Soğuk Savaş Sonrası Ermenistan-İran İlişkileri: Gelişen ve Derinleşen Bağlar", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 46, 2013, s. 129-142.

KERMANİ, Taha, "Hamaney'in Karabağ Açıklaması Nasıl Okunmalı?", *Anadolu Ajansı*, https://www.aa.com.tr/r/analiz/hamaneyin-karabag-aciklamasi-nasil-okunmali/2032998, (Erişim Tarihi: 27.01.2022).

KURŞUN, Muhammet, "İran Dışişleri Bakanı Zarif: Bölgede 6'lı İş Birliği Platformu Oluşturmak İstiyoruz", *Anadolu Ajansı*, https://www.aa.com.tr/tr/dunya/iran-disisleri-bakani-zarif-bolgede-6li-is-birligi-platformu-olusturmak-istiyoruz/2123138, (Erişim Tarihi: 27.01.2022).

MUSTAFAYEV, Beşir, "Sovyetler Döneminde Rusya'nın Karabağ Politikası", *Karadeniz Araştırmaları*¸ Sayı: 39, 2013, s. 53-68.

PEROVİC, Jeronim, "FromDisengagementto Active EconomicCompetition: Russia's Return tothe South Caucasusand Central Asia", *Demokratizatsiya*, 2005, s. 1-23.

RUMER, Eugene, "The Primakov (Not Gerasimov) Doctrine in Action", *Carnegie Endowmentfor International Peace*, https://carnegieendowment.org/2019/06/05/primakov-not-gerasimov-doctrine-in-action-pub-9254, (Erişim Tarihi: 26.01.2022).

SARIKAYA, Yalçın, "İran'ın İkinci Karabağ Savaşı Tutumu: Takke Düştü Kel Göründü", *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 1, 2021, s. 84-103.

SHAHED, Babak, "Güney Azerbaycan Jeopolitiği", *Tebriz Araştırmaları Enstitüsü*, Haziran 2019, s. 1-24.

SHAHED, Babak, "İran'ın DMO Kerbela 25 Alayı'nı Karabağ Sınırına Konuşlandırılması Ne Anlama Gelmektedir?", *TEBAREN*, https://tebaren.org/?p=2541, (Erişim Tarihi: 25.01.2022).

TÜYSÜZOĞLU, Göktürk, *İran'ın Artan Bölgesel Etkinliği ve Yaşanan Krizler Özelindeki Uygulamaları*, ANKASAM Analiz, No: 3, Eylül 2017.

YETGİN, Muhammed Ali-Sait Çakmak, "İran İslam Cumhuriyeti'nin Bölge Politikaları Bağlamında İkinci Karabağ Savaşı Konusundaki Tutumu", *Asya Studies*, Cilt: 5, Sayı: 18, 2021, s. 279-288.

STRUCTURED ABSTRACT

Dr. Doğacan BAŞARAN*

IRAN'S APPROACH TO THE FIRST AND SECOND KARABAKH WAR AND ITS SEARCH FOR REGIONAL COOPERATION

In the literature the issue of the Karabakh conflict known as the typical post-Soviet territorial/sovereignty is expressed as a sharing problem. In the literature the issue of the Karabakh conflict known as the typical post-Soviet territorial/sovereignty is expressed as a sharing problem.

Moreover, occupation during the period of the Armenian army from time to time, and it was also seen that the people of Azerbaijan had violated the truce is no longer in anticipation of the termination of the occupation's gone. Once more ceasefire violations in this environment reside in Armenia on 27 September 2020, launched the second Karabakh War, which lasted 44 days. War, with the victory of the Azerbaijani army in the history of Russia and neticelenmis 10 November 2020 under the auspices of the Moscow Declaration, signed a ceasefire has been achieved.

Although the ceasefire, over a time period of years have passed, yet a lasting peace agreement has been signed. Even the border between Azerbaijan and Armenia about the opening of the corridor, the clarification of Zangezur and a clear consensus has not been achieved. But the second of the Karabakh War it is clear that occur with a new status quo in the region in the aftermath. First of all, winning the war with Azerbaijan and diplomatic support during the war, and both unmanned aerial vehicles (UAVs) and unmanned aerial vehicles Armed (GUN) south of Turkey through contributions operational Is merkezilesmis role in the geopolitics of the Caucasus. Moreover, second-Karabakh during the war, adopting a traditional approach compared to a more neutral policy and its regional influence as an arbiter in the region with Turkey and Azerbaijan, who tried to set the impression that Russia is ready to share, has created.

In this situation, the debate has brought the regional normalisation. Because the normalization process is the fundamental obstacle in front of the occupation of Karabakh, which came to an end. From this point of view, Turkish President Recep Tayyip Erdogan and Azerbaijani President Ilham Aliyev in Baku during the victory ceremony held on December 10, 2020, six expressed a platform that proposal is based on the cooperation of the regional states.

Second-Karabakh War mins trio in the aftermath of the OSCE co-chair of the area to be pushed out of the equation and the USA, France, Russia, in the vicinity of the Primakov doctrine of Doktri compatible. In this sense, will be settled by the states and regional cooperation projects of regional problems of regional economics, energy and transport corridors and seems to be compatible with the interests of Russia on the agenda of future projects.

Armenia is experiencing confusion about six platforms. Management and the Armenian people, Yerevan, Armenia's impoverished he is aware that he had the demands of the Ar-

* Dr. (Uluslararası İlişkiler), Ankara Kriz ve Siyaset Araştırmaları Merkezi Uluslararası İlişkiler Uzmanı, e-posta: basarandogacan@gmail.com, ORCID: 0000-0002-5055-5069.

menian diaspora. Occupation of the situation lead to the isolation of the country from the international community serves to cause to be isolated. Therefore, scenarios for regional cooperation, Armenia, leaves the door open. The clan known as the occupation of Karabakh and Armenian politics but that are effective in pro-attitude of the staff lie in the identity of the country and, although believed could have taken place in the past trauma complicates the process to build on. In spite of this, to be developed in Armenia and the region will be involved in the process from the hallway it can be anticipated that it will make serious gains. Normalization is a harbinger that processes already executed.

On the other hand, in the present state of Georgia's East-West enerk The/doesn't want to lose its monopoly position near transportation corridors, and Russia due to the desire not to take part in the same platform, the subject distance is approaching.

Both Iran from the beginning to the Karabakh problem in the approach to discourse both geopolitics of the Caucasus-the mismatch in action. Tehran because the administration that lead to the conflict between Azerbaijan and Armenia over the Nagorno-Karabakh conflict and war in the face of threat and perceptions of interest and act in accordance with it.

In this context, Tehran, strong and independent Iranian Azerbaijan who live in the geography of Southern Azerbaijani Turks thought that would create an incentive effect. This effect would be manifest in the form of butov Azerbaijan demand independence or the south of Azerbaijan who was concerned that Iranian decision-makers, casting a shadow on the territorial integrity of Azerbaijan supported the invasion. Similarly, Iran, Azerbaijan, despite a secular Shiite identity and structure to adopt a negative impact on the mullahs ' regime reflection of this situation throughout the country is concerned. Iran on the other hand, a strong Turkish Own vision of the world he thought it would detract from the Persian world, and the occupation of Karabakh on the occasion of a land connection between Turkey and the Turkic republics of continuous blocking is overrated. In addition, the invasion of Iran Central Asia- Caspian-Caucasus-Turkey-Europe-the middle line of the corridor istikrarsizlastirdig thought so, too. In addition, Iranian decision-makers in Armenia while supporting the Caspian Sea disputes is taken into consideration. In this context, that Iran was in violation of UNSC resolutions, which have been registered with the international law of occupation aside from the continuity is in a mood.

In the period of occupation in the conflicts, and the second-Karabakh during the war with Iran, in order to preserve the status quo of occupation and mediation calls for calm, while the emphasis that has been kept up to the northwest boundaries should be changed. For this purpose, Tehran, second-gave clear support to Armenia in the Karabakh War. Support for PKK terrorists in question who was educated in Armenia crossing Syria Syria-Iraq-Iran-Karabakh has been compromised through the use of the route that are predicted by the Iranian Turks and ammunition in the truck cessation has gained a dimension that can be seen with the naked eye.

After the war ended, Iran, under the pretext of diplomatic tension, the first Turkish President Erdogan pulled Lachin read the poem, then the process of showing that want to stay out of possible cooperation in action were found. In this direction, the period of Iranian Foreign Minister Zarifi visit every country in the region and made comments that drew attention to the importance of regional cooperation was observed.

The traditional view of Iran's foreign policy discourse in the region overlapping with the expectation of keeping away from the imperialists six-the idea of a collaboration platform, according to Tehran's thesis in the context of regionalization seems. Shi'ism in Iran, the Persians but the Conservatives assign a special role since it came to power in Tehran, the administration re-occupation were found to be looking for ways to turn into the status quo.

Iran intensified its diplomatic contacts with Armenia in the context of the quest in question before they have to and then the three brothers- runaway truck transport activities and drill through 2021, on the occasion of regional processes that will sabotage the move. These moves by Tehran to Yerevan on the occasion of the pro-occupation policies and gave the message that it must take appropriate steps to be made for a move to Armenia, he tried to create the impression that he would leave alone. In the month of November of the year of 2021, but the process of developing Armenia's ceasefire violations, a return to the former status quo that is not possible, Azerbaijan wanted peace in the region, although the war has also revealed that he'll get caught unprepared to face the day. The normalization of this while speeding his steps in the direction of Yerevan and lasting peace; Iran in the region of processes to be executed in order to try to repair relations with Azerbaijan has pushed to stay outside.

Shows the most important data of the crises in Iran, especially in the specific case of Southern Azerbaijan own territorial integrity and often emphasis is placed on the sensitivity while; in fact, it is a matter of missing the point that respected the territorial integrity of Azerbaijan. Comments that target the territorial integrity of Azerbaijan, the Iranian regime although this is not the official opinion of "Greater Iran" it is clear that a substantial number of those who dream of. Moreover, these persons that they also affect the state has the capacity to undertake critical tasks is obvious.

9.BÖLÜM

ERMENİ İŞGALİ SIRASINDA KARABAĞ'DA YAŞANAN ÇEVRE FELAKETİ VE EKOLOJİK YIKIM

Doç. Dr. Mirnuh C. İSMAYILOV* **ve Doç. Dr. Saida M. ZEYNALOVA****

ÖZET

Bu yazıda, Ermeni işgalcilerin Karabağ'da yaptıkları ekolojik felaketin boyutu geniş bir şekilde analiz edilmişdir. İşgalden kurtarılan bölgeler, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin mevcut yüzey alanının yüzde 20'sinden dah fazlasına denk gelmektedir. 2020'de yapılan İkinci Karabağ Savaşı ile özgürlüğüne kavuşmuş olan Azerbaycan'ın Karabağ bölgesinin işgal döneminde ciddi bir ölçüde siyasi, ekonomik, kültürel ve ekolojik yıkıma maruz kaldığı tespit edilmiştir. Bu çalışmanın konusunu oluşturan Karabağ'daki ekolojik yıkım, doğanın ve hatta antropojenik[275] ekosistemlerin insan yaşamı için gerekli olan bütün unsurlarını yok etmiştir. Yeraltı kaynakları sömürülmüş, Karabağ`ın incisi olan doğa harikaları, doğayı koruma alanları, ormanlar ve muazzam biyoçeşitlilik ciddi tahribata uğramış, köyler, şehirler ve tarım arazileri ise tahrip edilmiştir.

Bölgedeki bazı madenlerin sömürülmesi sırasında, eşsiz özelliklere sahip orman, dağ ve çayır ekosistemlerinin ciddi miktarda tahrip edilmiş olduğu açıkça görülmektedir. Oysa bu tip ekosistemleri turizme açarak özel turlar düzenlemek nümkündür; hatta, bu turlar ülkelere davamlı gelir elde etme fırsatı vermektedir. Dünya florasının incileri sayılabilecek ayıfındığı, kırmızı meşe (Quercus L.), doğal halde yetişen aşısız doğu çınarı, Aras meşesi (Quercus L), söğüt yaprak armut ve diğerleri Karabağ'da nerdeyse yok olma durumuna gelmiştir. Karabağ'daki çok kıymetli ağaçlar ve diğer canlılardan oluşan ormanlık ekosistemler 14 bin hektar alanı kapsamaktadır. Ormanlık ekosistemle beraber 154 doğal anıt ağaç da tahrip edilerek neredeyse yok edilmişlerdir.

Karabağ'daki işgale kadar, bölgede 63 memeli hayvan türü yaşadığından; bölgenin florası kadar faunası da önem taşımaktaydı. Bunlardan bazıları "Kırmızı Kitap"ta kayıtaltına alınmış ve bu hayvanların bazı türlerine "Uluslararası Doğa Koruma Birliği Kırmızı Listesi"nde (IUSN) yer verilmiştir. Öte yandan işgal döneminde, Karabağ bölgesindeyeralannehirler deçeşitli biçimlerde atık sularla kirletilmişlerdir. Honaşen, Kar-Kar, Haçın, İncesu, Cogaz, Okçu ve Terter nehirlerinin kaynakları işgal olunmuş arazilerde kalmıştır. Bu nehirlere çeşitli evsel atıkların yansıra özelliklere fabrikaların ve madenlerin atıkları vekirli suları boşaltılmıştır. İşgal sonrası dönemde, verilen tahribatın boyutu yüzünden Okçu Nehri'nin ekolojik durumu halen çok riskli bir düzeydedir. Okçu Nehri'nin beslenme havzası, adeta bir "ölü bölge"ye dönüşmüştür.Ermeni işgalciler, yerleşim yerlerini de ağır tahribata maruz bırakmışlardır. Örneğin, Zengilan'ın 85, Laçın'ın 127, Kelbecer'in 147,

* *AMİA akad. H. A. Aliyev adına Coğrafya Enstitüsü, AZ 1143, Bakü, H. Cavid pr., 115, mirnuh.ismayilov@yahoo.com*

** *AMİA akad. H.A.Aliyev adına Coğrafya Enstitüsü, AZ 1143, Bakü, H.Cavid pr. , 115, saida-z@yandex.ru*

[275] Antropojenik; insan kaynaklı.

Cebrayıl'in 97, Fuzuli'nin 51 ve Ağdam'ın 89 köyü işgal edilerek, buralar şehir merkezleriyle birlikte harabeye çevrilmişlerdir.

Anahtar Sözcükler: Ekolojik Terör, Flora, Ekosistem, Antropojenik ekosistem, Okçuçay nehri

ENVIRONMENTAL DISASTER CAUSED BY ARMENIANS: ECOLOGICAL DESTRUCTION IN KARABAKH

ABSTRACT

The ecological disaster caused by the Armenian invaders in Karabakh has been extensively analyzed. In general, the liberated areas equal more than 20% of the area of the Azerbaijan Republic. The Azerbaijan region, which was liberated in the second Karabakh war in 2020, was seriously exposed to political, economic, cultural and ecological terrorism. Ecological destruction in Karabakh has afflicted all elements of nature and anthropogenic ecosystems that are essential for human life. Underground resources have been exploited, natural wonders, nature protection areas, forests, biodiversity, which are the pearl of Karabakh, have been severely damaged, villages and cities, agricultural lands have been turned into ruins.

Exploited mines in the region, destructed some unique forests and mountain-meadow ecosystems. Attracting such ecosystems to tourism allows for more and more permanent income. In regions where such ecosystems are located, it is more appropriate to apply more suitable exploitation methods in terms of ecology.

The pearls of the world flora, hazelnut, red oak (Quercus L.), naturally grown eastern plane tree, Araz Oak (Quercus L), solitary leaf pear and others are almost at the stage of extinction. Forested ecosystems consisting of very valuable trees and living things cover an area of 14 thousand hectares. Apart from forested ecosystems, 154 natural monuments have almost been provoked and dispersed.63 species of mammals spreaded in Karabakh until occupation. Some of these were recorded in the "Red Book". A number of species of these animals are also included in the "International Union for Conservation of Nature's Red List" (IUSN).

During the occupation, the rivers flowing through the Karabakh were polluted by the Armenians with wastewater from various origins. The, Kar-Kar, Khachin, Injesu, Joghaz, Okhchu and Terter rivers were getting their sources from the occupied lands. Various domestic wastes, polluted waters of factories and mines are discharged into these rivers. The ecological situation of the Okhchuriver remains critical during the occupation and its aftermath. The Okhchu river basin here has been transformed into a "dead zone".Armenian invaders occupied and completely destroyed 85 villages of Zengilan, 127 villages of Lachin, 147 villages of Kelbecer, 97 villages of Jabrayil, 51 villages of Fuzuli, and 89 villages of Agdam District.

Key words: Ecological Terror, Flora, Ecosystem, Anthropogenic Ecosystem, Dead River Basin

GİRİŞ

1. KARABAĞ'IN COĞRAFİ KONUMU

Karabağ tarihi-coğrafi topraklarının kuzey sınırı, Murovdağ dağlarının su çizgisinden, ovalık kısımda ise İncesu Nehri'nin yatağından geçer. Doğusınırı Kür nehri vadisidir ve doğal sınırları deniz seviyesinden 20 metre yüksekliktedir. Güneyden Aras nehri ile çevrilidir. Batı sınırı ise Karabağ sıra dağlarından, Kızılboğaz volkanik platosundan ve Büyük Işıklı dağlarının zirvelerinden geçer. Bu sınırlar içinde Karabağ bölgesi dağlık ve ovalık kısımlardan oluşmakta, dağlık kısmın yüzölçümü 4584 km^2, ovalıklarının yüzölçümü ise 20412,5 km^2`dir.Yaklaşık 30 yıldır Karabağ`ın dağlık bölgesinin tümü ve ova kısmının yarısından fazlası Ermeni silahlı kuvvetleri tarafından işgal edilmiştir. Ermenistan Cumhuriyeti, Karabağ'ın komşusu ve Azerbaycan`ın tarihî-coğrafî bölgesi olan Laçin, Gubatlı ve Zengilan idari bölgelerine denk gelen, Zengezur bölgesini de işgal etmiştir. Esasen Azerbaycan Türklerinin yaşadığı Zengezur`un batı kısmı ise 1920 yılında Ermenistan Cumhuriyeti`ne verilmiştir. Şu an Zengezur koridorunun oluşturulması, günümüzde Ermenistan`a ait olan ancak tarihî olarak Azerbaycan`a ait olan Batı Zengezur bölgesinde hayata geçirilecektir. Bölgenin ekonomik kalkınmasında büyük öneme sahip Zengezur koridorunun açılması Rusya, Azerbaycan ve Ermenistan arasında ki üçlü antlaşma ile belirlenmiştir. Azerbaycan`ın işgalden kurtulmuş Doğu Zengezur bölgesinin (Zengilan, Gubatlı ve Laçın idari bölgeleri) alanı 3392 km^2`dir. Genel olarak işgalden kurtarılmış bölgeler Azerbaycan Cumhuriyeti topraklarının % 20`sinden fazlasını oluşturmaktadır. Ermeniler bu dönemde Azerbaycan-İran sınırınının 196 km'sini ve Azerbaycan-Ermenistan sınırını da 362 km'sini işgal etmişlerdir. İkinci Karabağ savaşı ile işgalden kurtulan Azerbaycan bölgesi, ciddi şekilde siyasî, ekonomik, kültürel ve çevresel terörizme maruz kalmıştır.

Karabağ`da ekolojik yıkım, insan yaşamı için önemli olan tüm doğal unsurları ve antropojenik ekosistemleri içermektedir.. Yeraltı kaynakları istismar edilmiş, Karabağ`ın incisi olan doğa harikaları, tabiatı koruma alanları ve biyoçeşitlilik ciddi zarara uğramış, köyler ve şehirler, tarım arazileri ve iletişim tesisleri tahrip edilmiştir. Dünyadaki diğer savaşlarda olduğu gibi yüzbinlerce kara mayını, işgal sonrası Karabağ'da halkın başlıca çevresel felaketi haline gelmiştir.

2. KARABAĞ'DA MADEN FAALİYETLERİ VE ÇEVRE FELAKETLERİ

İşgalden kurtarılan bölgeler, oldukça zengin yeraltı kaynakları ile Azerbaycan›ın diğer bölgelerinden ayrılmaktadır. Burada oldukça önemli olan altın, cıva, bakır, polimetal, perlit, akik ve çeşitli amaçlara yönelik yapı malzemeleri mevcuttur (Tablo 1).

Mineral kaynaklarının zenginliği işgal dönemi sırasında Ermeni işbirlikçilerinin dikkatini çekmiştir ve yalnız gelir elde etmek maksadı ile hiçbir ekolojik standartlara ve normlara uygun olmayan yollarla sömürü faaliyetlerine maruz kalmışlardır. Yeraltı kaynaklarıişletilirken dikkat edilmesi gereken en önemli konulardan biri de işletme yapılan bölgenin yerüstü ekosistemlerinin değerlendirilmesidir. Özellikle altın ve inşaat malzemelerinin bulunduğu bazı madenlerin işetilmeleri sırasında bölgede benzersiz görünüm ve önem taşıyan orman, dağ ve çayır ekosistemlerinin tahrip edilmesi kaçınılmazdır. Bu tür ekosistemlerin turizm açısından gitgide dikkat çekmesi daha çok ve devamlı gelir elde edilmesini sağlamaktadır. Bu gibi ekosistemlerin bulunduğu bölgelerde ekolojik olarak daha uygun faydalanma yöntemlerinin uygulaması gerekir.

Kelbecer bölgesinde bulunan Söğütlü (Zod) altın madeni Güney Kafkasya'nın en büyük madenidir. Toplam rezerv 112,5 tondur ve 1977'den beri işletilmektedir. İşgalden önce Ermenistan buradan yaklaşık 28 ton altın elde etmiştir. İşgal rejimi, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin itirazlarını dikkate almamış ve herhangi bir ekolojik önlem talep etmeden bir takım yabancı şirketleri buradaki sömürülerine yönlendirmişlerdir. Söğütlü altın madeni, Ermenistan Cumhuriyeti sınırında, Doğu Göyçe silsilesinin su ayrım hattında yer almaktadır. Buradaki altın rezervlerinin %70'inden fazlası Azerbaycan bölgesinde bulunmaktadır. İşgal sırasında yasa dışı sömürü sonucu 800 hektardan fazla subalpin çayırlardan oluşan zengin biyolojik çeşitliliğe sahip dağ ve çayır ekosistemleri tamamen tahrip olmuştur. Cevherin (filizlerin) saflaştırılması sırasında kullanılan vahşi yöntemler ve atık, tatlı su kaynaklarının, nehirlerin ve çeşmelerin kirlenmesine ve madenin kaya atıklarından terrikon tepelerin oluşmasına neden olmuştur (Şekil 1). Şiddetli yağışlar sırasında, kaya atıklarından oluşan terrikonların içerdiği ağır metaller ve zararlı kimyasallar, yüzey sularına karışarak, çevredeki toprak ekosistemlerinde çölleşmeye ve bitki örtüsü ve toprak mikro organizmalarının yok olmasına sebep olan koşullar oluşturmuştur.

Foto 1. İşgal döneminde Söğütlü altın madeninin bulunduğu dağ ve çayır manzarasında (land şaftında) meydana gelmiş çevre felaketi

Tablo 1.
Kurtarılmış Karabağ'ın Yeraltı Kaynakları

Altın (Gızıl)	Kızılbulag (Ağdere bölgesi) Zod (Söğüt) (Kelbecer bölgesi) Ağduzlag (Kelbecer bölgesi) Tutkun (Kelbecer bölgesi) Vejnali (Zengilan bölgesi)	112,5 ton 13,6 ton, bakır -47,9 bin ton 112,5 ton 17,5 ton 30 ton 6,5 ton, bakır 3,0 bin ton	Dağ ve çayır eko sisteminin tamamen yok olması. Terrikonlar, kimyasal maddelerle çevrenin kirlenmesi biyo-çeşitliğin yok olması
Kurşun (qurğuşun)	Mehmana (Ağdere bölgesi)	37,3 bin ton	Ağır metallerle çevre kirliliğinin artması 4,5 hektarlık, ormanlık alanının yok olması, coğrafyanın bozulması, gevşek kaya yığınları
Çinko (Sink)	(Ağdere bölgesi)	40,4 bin ton	
Bakır (Mis)	Demirçi (Ağdere bölgesi) Canyatak-Gülyatak (Ağdere bölgesi)		
Civa (civə)	Ağyatak (Kelbecer bölgesi) Levçay (Kelbecer bölgesi) Şorbulak (Kelbecer bölgesi) Ağkaya (Kelbecer bölgesi) Çilkez (Laçin bölgesi) Narzanlı (Kelbecer bölgesi)	190 ton 503 ton (sürme 1000 ton) 30 ton - 733 ton 441,6 ton	Terter çay havzasında toprağın, su kaynaklarının ağır metallerle kirlenmesi, orman ve çayır eko-sistemlerinin bozulması, biyo-çeşitliğin azalması

Testere taş (Mişar taşı)	Ağdere (Ağdere bölgesi) Şorbulak-I (Ağdere bölgesi) Şorbulak-II (Ağdere bölgesi) Kilseli (Kelbecer bölgesi) Ehmedli (Laçın bölgesi) Hacılı (Gubadlı bölgesi) Tuluz (Cebrayil bölgesi) Dövletyarlı (Fuzuli bölgesi) Dilegeldi (Fuzuli bölgesi) Şahbulak (Ağdam bölgesi)	38080 bin m^3 6423 bin m^3 2129 bin m^3 10927 bin m 4752 bin m^3 6118 bin m^3 296 bin m^3 15449 bin m^3 40057 bin m^3 64767 bin m^3	Arazinin orman, çimen, bozkır örtüsünün tamamen tahrip edilmesi. Nadir bitki türlerinin yok olması, hayvanların yaşam alanlarının ekolojik felakete uğraması, coğrafyada antropojenik, yararsız formaların yaranması, küçük boş kaya-toz yığınından tepelerin oluşması hava havzasının kirlenmiş çevre eko-sitem bitki gruplarında hastalıkların ortaya çıkması, yaprakların dökülmesi vb.'nin oluşması
Çimento ham maddeleri	Göyerçin-Veyselli (Cabrayil bölgesi) Çobandağ (Ağdam bölgesi) Boyehmedli (Ağdam bölgesi) Şahbulak (Ağdam bölgesi)	6644 bin m^3 140464 bin ton 44709 bin ton 25197 bin ton	
Yapıtaşı (İnşaat taşı)	Şuşa kenti (Şuşa bölgesi) Hocavend (Hocavend bölgesi)	12432 bin m^3 990 bin m^3	
Kil	Şuşa (Şuşa bölgesi) Hocalı (Hocalı bölgesi) Keşdağ (Kelbecer bölgesi) Novruzlu (Laçin bölgesi) Hanlık (Gubadlı bölgesi) Zengilan (Zengilan bölgesi) Garacallı (Cabrayil bölgesi) Kürdmahmutlu (Fuzuli bölgesi) Ağdam (Ağdam bölgesi)	397 bin m^3 962 binm^3 1312 bin m^3 998 bin m^3 990 bin m^3 1102 bin m^3 4672 bin m^3 11211 bin m^3 1599 bin m^3	

Pomza (Pemza)	Guşcu (Laçın bölgesi)	2144 bin m^3	Dağ-çimen (çayır) eko-sitemlerinin dağılması
Bakantaş (Yüzlük taşı)	Şuşa (Şuşa bölgesi) Serinbağ (Hocalı bölgesi) Ağdaş (Hocalı bölgesi) Ediş (Hocavend bölgesi) 3 Yatak (Kelbecer bölgesi) Hocaz (Laçın bölgesi) 4 Yatak (Laçinbölgesi) 5 Yatak (Laçin bölgesi) Oxcuçay (Zengilan bölgesi) Gülablı (Ağdam bölgesi)	1140 bin m^3 24 bin m^3 2084 bin m^3 2034 bin m^3 2,2 bin m^3 2533 bin m^3 14,7 bin m^3 18,4 bin m^3 6618 bin m^3 3999 bin m^3	100 hektarlarca arazide orman, çimen-bozkır, orman-bozkır eko-sistemlerinin yok olması. Yeraltı ve yüzey suları akışının bozulması, tatlısu eko-sistemlerinin kirlenmesi, dereler boyunca hidromorf bitki alanlarının ve çay yatağında ekolojik dengenin ihlali
Kum ve çakıl (Kum-çıngıl)	Hankenti (Hocalı bölgesi) Celli (Kelbecer bölgesi) Yukarı Akarçay (Laçin Bölgesi) Zengilan (Zengilan bölgesi) Ceferabad (Cabrayil bölgesi) Kürçay (Füzuli bölgesi) Gargarçay-(Ağdam bölgesi) Gargarçay-(Ağdam bölgesi) Haçınçay (Ağdam bölgesi)	7280 bin m^3 2540 bin m^3 15794 bin m^3 17367 bin m^3 4130 bin m^3 13047 bin m^3 17500 bin m^3 7230 bin m^3 12099 bin m^3	
İnşaat malzemeleri	2 Yatak (Kelbecer bölgesi) 3 Yatak (Gubadlı bölgesi) Vartaz-I (Zengilan bölgesi) Vartaz-II (Zengilan bölgesi) Zengilan (Zengilan bölgesi) Ağtepe (Cabrayil bölgesi)	12,34 bin m^3 3,0 bin m^3 3903 bin m^3 24927 bin m^3 6028 bin m^3 5226 bin m^3	

Soda üretimi için kireçtaşı	Zengilan (Zengilan bölgesi)	129833 bin m³	Doğal ve antropojenik eko-sistemlerde küçük ölçüde, lakin sıkca rastlanan arzu olunmayan transformas-yonların oluşması. Tatlısu kaynaklarının , çeşmelerin kuruması . Kaya katmanlarının ardıcıllığının ihlali ile yeraltı su akımının değişmesi. Gevşek kaya yığınlarından oluşan ve bitki örtüsü olmayan tepelerin genişlemesi
Perlit	1 Keldağ (Kelbecer bölgesi)	4473 bin m³	
Renkli taş Renkli taş Obsid-yen Oniks Perfrit Listvenit	1 Yatak (Kubadlı bölgesi) 1 Yatak (Kelbecer bölgesi) 4 Yatak (Kelbecer bölgesi) 2 Yatak (Kelbecer bölgesi) 1 Yatak (Kelbecer bölgesi)	1,1 bin m³ 2337 ton 1756 ton 801 ton 1067 m³	
Akik	Yatak (Laçin bölgesi)	10 ton	
Kum	Sultanlı (Cabrayil bölgesi) Çaxmaxçay (Cabrayil bölgesi) 4 Yatak (Cabrail bölgesi)	762 bin m³	
Alçı, anhidrit (Gips, anhidrid)	7 Yatak (Cabrail bölgesi)	5,74 bin m³	
Ponza ve volkanikkül	17 Yatak (Laçin bölgesi) 3 Yatak (Cabrayil bölgesi	46,2 bin m³ 3,73 bin m³	
Renkli taşlar: Yaşma Göletten (Kolçe- dan)	Şahverdiler Çakmakaya	504 ton 1348 ton	

Altın madeni, Kelbecer bölgesinin doğusunda, 650-1100 metre yükseklikte ormana yakın, dağ, çayır ve orman ekosistemleri içinde yer almaktadır. Bu madende yaklaşık 14 ton altın ve 48 tona kadar bakır, gümüş, selenyum vb. madenler olduğu tespit edilmiştir. İşgal rejimi bu madenleri fiilen sömürmüş ve neredeyse tamamen tüketmiştir. Ancak, işletmeden sonra hiçbir ekolojik restorasyon önlemi uygulanmamış ve maden sahasının 280 hektarı ekolojik afet bölgesi haline gelmiştir. Bir zamanlar burada mevcut olan değerli verimli ormanlar, çalılar ve çayırlar, bitki örtüsü ve topraktan tamamen yoksun, yalnızca kaya yığınlarından oluşan bir manzaraya dönüştürülmüştür.

Vejnali altın madeni, Zengilan ilçesinde, Ermenistan sınırında, aynı adı taşıyan köyün yakınında yer almaktadır. Rezervleri 6,5 ton altın, 3 bin ton bakır ve diğer değerli metallerden oluşmaktadır. Bu maden de diğer altın madenleri gibi, ekolojik denge gözetilmeden işgalci rejim tarafından yalnızca ekonomik kâr için vahşice sömürülmüştür (Şekil 2). Şu anda Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ilgili devlet kurumları, Ermeniler tarafından işletilen madenlerin bulunduğu bölgelerde toprağa, flora ve faunaya ve doğal ekosistemlere verilen ekolojik zararının boyutlarını değerlendirmektedir.

Karabağ bölgesi çeşitli amaçlara yönelik inşaat hammaddeleri açısından oldukça zengindir. Bunlar arasında kayalar, kum, kaldırım, kireçtaşı, perlit, pomza, alçıtaşı vb. bulunmaktadır. Bu inşaat sektörü hammaddeleri, bazı yabancı şirketlerin yardımıyla yasa dışı olarak kullanılmış ve bundan ötürü doğal ortamlar üzerinde insan kaynaklı (antropojenik) ciddi zararlara sebep olmuştur.

Foto 2. Vejnali altın madeninde Ermeni işgalcilerinin ekolojik yıkımı

3. KARABAĞ'IN FLORASINA KARŞI EKOLOJİK YIKIM

İşgalden önce Karabağ'daki ormanlar 247 bin hektarlık bir alanı kaplıyordu. Bunun 148 bin hektarı Dağlık Karabağ, 33 bin hektarı Laçın, 32,8 bin hektarı Kelbecer, 13,4 bin hektarı Gubadlı, 13,3 bin hektarı Zengilan, 4,1 bin hektarı Cebrayil, 1,9 bin hektarı Ağdam ve 78 hektarı Fuzuli bölgesine aittir. İşgal sırasında Ermeniler 40 bin hektarlık ormanlık alanı tamamen tahrip etmişlerdir. Ayrıca Ağdam, Fuzuli ve Cebrayil bölgelerindeki ormanların % 95'i, Kelbecer, Laçın, Gubadlı, Zengilan ve Dağlık Karabağ'ın sırasıyla %10,5, %12,4, %18, %22,5 ve %8,5'i tahrip olmuştur. Sonuç olarak bölgede ekolojik bir felaket meydana gelmiş, çölleşme yoğunlaşmış ve bu durum Cebrayil, Fuzuli ve Ağdam'ın kurak ve yarı kurak bölgelerinde kritik bir ekolojik duruma dönüşmüştür.

İşgal altındaki Karabağ›da 460 tür değerli ağaç ve hayvan bulunmaktadır. Bunlardan 70 tür endemiktir, doğada sadece Karabağ›da bulunur ve başka hiçbir yerde rastlanmaz. Dünya florasının incileri ayıfındığı, kızıl meşe (Quercus L.), doğal olarak yetişen şark çınarları,

Araz meşesi (Quercus L), söğüt yapraklı armut ve diğerleri neredeyse yok olma aşamasındadır. Çok değerli ağaçlardan ve canlılardan oluşan orman ekosistemleri 14.000 hektarlık bir alanı kaplamaktadır. Ormanlık ekosistemle birlikte yaklaşık 154 doğal anıt tahrip edilmiş ve yok edilmiştir. Azerbaycan Ekoloji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı verilerine göre, işgal altındaki topraklarda yaklaşık devlete ait 1000 hektar orman, 720 hektar kooperatif ormanı, 560 hektar yol, kanal ve orman plantasyonları yakılmış veya dağıtılmıştır. Bu ormanlara sığınan ve doğal yaşam alanları buralar olan binlerce fauna türü de yok olmuştur. Ayrıca Karabağ'ın Şelli, Seyitli, Sarıcallı ve Aliağalı köylerinde 150-250 yaşları arasında 8 adet şark çınarı ağacı ile 400'ü aşkın devlet kayıtlarında mevcut 71 anıt ağaç kesilerek taşınmış veya yerlerinde yakılmıştır.

Doğal çınar ormanı, Küçük Kafkasya'nın batısında, Zengilan bölgesinin Basitçay vadisinde işgalden kurtarılan topraklarda yayılmıştır. Alanın büyüklüğü 170 hektardır. Bunun 107 hektarı 1974 yılında kurulan Basinçay Devlet Doğa Koruma Alanı'nda korunmaktadır. Basinçay nehri boyunca uzanan çınar ormanı 15 km uzunluğunda ve 250-350 m genişliğindedir. Ayrıca Güney Azerbaycan, Türkiye, Özbekistan ve Tacikistan'da da doğal çınar ormanlarına rastlamak mümkündür. İşgal sırasında Ermeniler diğer ormanlar gibi çınar ağaçlarını da yakmış, kesmiş ve ciddi şekilde zarar vermişlerdir. İşgalciler Zengilan'ın Razdara köyünde, çınar ormanlarının yakınında bir ağaç (kereste) işleme tesisi kurmuşlardır. Bu fabrika, çevredeki ve Basinçay koruma alanındaki çınar, meşe (Quercus L.), kestane, ceviz ve mobilya sanayisine uygun diğer ağaçları kesmeye çalışmıştır. Ayrıca Zengilan ilçesine bağlı Muğanlı köyünde İranlı Ermeni asıllı işadamları tarafından da bir mobilya fabrikası açılmıştır. Bu fabrikanın maliyeti 100 milyon dolardan fazla olmuştur. Adı geçen iki fabrikanın faaliyetleri, işgal altındaki tüm Karabağ bölgesinin orman ekosisteminin tahribine ve ekolojik felaketine sebep olmuştur.

Uluslararası "Banka-Bilgisi" Stratejik Araştırmalar Merkezi'nin verilerine göre, Zengilan bölgesinin değerli doğal çınar ormanları tamamen kesilerek yok edilmiştir. Ağaçların köklerini yok etmek için patlatmalar dahi yapılmıştır. Ermeni birlikleri Basinçay koruma alanının 42 hektarlık alanına yerleştirilmiş ve orman ekosisteminin tamamı yok edilmiştir. Yalnız 2000 yılında İran İslam Cumhuriyeti'nin Tahran kentine, Zengilan ve Cebrayil bölgelerinden her biri 100 USD'ye 70'den fazla sağlam çınar satılmıştır. 110 adet genç çınar ağacı sökülerek yeşil alan oluşturmak için Ermenistan Cumhuriyeti'nin Gökçe Gölü kıyısında ve Erivan şehrinde kullanılmıştır.

Kelbecer bölgesinde 986 hektarlık bir alanda yetişen Azerbaycan'ın çok değerli bir endemik bitkisi olan ve "Kırmızı Kitap"ta yer alan ayıfındığından (Corylus colorna) oluşan eşsiz bir orman ekosistemi de işgal döneminde çevre terörüne maruz kalmıştır. Bir zamanlar Ermeni esaretinde bulunan Azerbaycanlıların ifadelerinden anlaşıldığı üzere, Kelbecer'in «Çiçekli» denilen bölgesideki ayıfındığı, Ermenistan›ın veya dış ülkelerin mobilya fabrikalarına gönderilmiştir.

Ermeniler, dünya kültürünün incisi Şuşa kenti yakınlarındaki, çevre koruma açısından oldukça değerli olan orman ekosistemlerini de yok etmişlerdir. Şuşa'ya yakın bir şekilde konumlanan "Ağzı Yastı" mağarasının bulunduğu bölgedeki Topxana koruma alanı topraklarında, ovalık bir alanın ormanı tamamen tahrip edilmiştir. Yine buranın yakınında, "Haça Yal" denilen bölgede, Azerbaycanlıların binbir emekle diktiği 2000'den fazla meşe ağacı (Quercus L.), Ermeni esaretinde bulunan insanlara zorla kestirilmiş ve odun halinde

Hankendi'ne taşınmıştır. Ayrıca Şuşa kenti yakınlarındaki "Cıdır Düzü" olarak adlandırılan koruma alanındaki arazide de Halaflı, Kaybalı ve Taşaltı köylerinin orman ekosistemindeki ağaçlar aynı kaderi yaşamış, 18 hektarlık eşsiz, çok önemli yeşil alan yeryüzünden silinmiştir. Şuşa şehrinin içindeki yeşillik alanlar da, Ermeni işgalcilerin yaptığı ekolojik yıkımdan ötürü büyük zarar görmüştür. Şu anda şehrin A. Garaşov sokağında, H. Hacıyev'in adını taşıyan 4 numaralı okulun karşısında 50-60 tane geniş çaplı kavak (Populus L.) ağacının ve eski sinemanın karşısındaki muhteşem dekoratif ağaçların yalnızca kesilmiş ve doğranmış köklerini görmek mümkündür.

Azerbaycan Ekoloji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı'nın verilerine göre, Cebrayil şehrinde vaktiyle 250 cm çapında, 30 m boyunda ve 500 yaşında 1 adet; Hacılı köyünde 350 cm çapında, 30 m yüksekliğinde ve 700 yaşında 1 adet ve 800 cm çapında, 45 m boyunda, 1600 yaşında 6 adet; Karkulu köyünde çapı 90 cm, boyu 25 m, yaşı 200 olan 1 adet; Fungali köyünde çapı 450 cm, boyu 30 m, yaşı 910 ve çapı 370 cm, boyu 30 m ve yaşı 750 yıl olan 1 adet; Horovlu köyünde 370 cm çapında, 30 m yüksekliğinde ve 800 yaşında 1 adet; ve Ishigli köyünde çapı 400 cm, boyu 25 m ve yaşı 800 olan 1 doğu çınarı anıt ağaç olarak tescil edilmiştir. İşgalden sonra bu ağaçlardan eser kalmamıştır. Ermeni vandalizmi, Azerbaycanlıların 100 yıldır sevgiyle beslediği ve koruduğu ender doğal incilerini de yok ederek, bir çevre felaketi yaratmış, çölleşmeyi ve kuraklığı tetiklemiştir.

Fuzuli ilçesine bağlı Hocavend ilçesine bağlı Yelli Gedik köyü ile Cebrayil'den Gubatlı ve Zengilan'a giden yollardaki ormanlar tamamen yakılarak yok edilmiştir. Zengilan kenti yakınlarında yapay olarak dikilmiş 7 hektarlık çam ormanı neredeyse tamamen ekolojik terörizme maruz kalmıştır. Bu ekolojik tahribat sonucunda erozyon daha yoğun hale gelmiş ve toprak yapısı bozulmuştur.

İşgal sırasında Ermeniler, defalarca ormanları ve çimleri yakmışlardır. Yerleşim alanlarının yakınında, yol kenarlarında yüzlercelerce hektarlık alanda yangın izleri bulunmaktadır. Sadece 2006 yılında Ermeniler, Hocavend bölgesinin Nergiz Tepe ve Karaca çalan olarak adlandırılan bölgesinde 15.000 hektarlık vahşi doğa alanını yakmışlardır. Çok zaman geçmesine rağmen bu arazilerde yangın izleri halen mevcuttur.

Laçın bölgesindeki aynı isimli doğa koruma alanı da işgalden kendi nasibini almış ve ciddi anlamda bir çevre felaketi yaşamıştır. Korunan alanın %34,5›i orman (7369 hektar), %6,8›i alpin çayırları (1448 hektar), %34,8›i subalpin çayırlarıdır (7400 hektar). Laçın›ın koruma alanı olan Hacısamlı olarak adlandırılan ormanlık alan, çok değerli kızıl meşe çeşidi ile dünyaca tanınmaktadır. Kızıl meşe (Quercus L.), Çarlık Rusyası döneminde Fransız işadamları ve endüstride yaygın olarak kullanılmıştır. Sovyet döneminde bu çalışmalar durdurulmuştur. Ancak işgal sırasında Ermeniler kızıl meşe ormanını yeniden yok etmeye başlamışlardır. Bu ağacın odununu mobilya endüstrisinde, alkol saklama kaplarının üretiminde yaygın olarak kullanmışlardır. Hacısamlı ormanındaki sağlam, iri ve dik gövdeli kızıl meşe (Quercus L) ağaçları neredeyse tamamen kesilerek yok edilmişlerdir.

Ağdam bölgesinin Yusufcanlı köyünün orman, yeşillik ve büyük bahçe alanları yakılarak tahrip edilmiştir. Burada Novruzlu köyünün kuzeydoğusundaki ormanlık alan da yıkılarak Ermeni ordusuna ait askeri teçhizatla taşınmıştır. Ayrıca Ağdam yöresinde Seyidli, Şelli, Aliağalı ve Sarıhacılı köylerinde yaşı 200-250 yıllık 8 çınar, Boyahmetli köyü yakınında yaşı 400 yıldan fazla olan 71 doğu çınarından oluşan doğal anıt alanıda yok edilmiştir. İşgalden sonra çınar ormanlarının yeniden dikimine başlanmıştır.

Gazah, Tovuz, Zengilan, Kelbecer, Göygöl, Gubadlı, Şuşa, Hocavend ve diğer bölgelerde yol yapımı, madencilik, ormanlarda ağaç kesilmesi ve yangınlar sonucu 0,5 milyondan fazla ağaç ve çalı, 152 kalıntı (relikt) ağaç türü, 13197,5 hektar çok değerli orman alanı, 665 hektar doğal gençleştirme ormanı ve 75 hektar dikilmiş orman alanı ticari amaçla kullanılmış ve çevreye ciddi oranda zarar verilmiştir.

Ermeniler işgal ettikleri Azerbaycan topraklarında ekosisteme ve biyolojik türlere karşı çevre terörü uygulamışlardır. Ekoterörizm, askeri çatışmalar sırasında işgalci bir militarist devlet tarafından başka bir devletin topraklarında çevrenin kasıtlı, yasadışı kullanımı ve tahrip edilmesidir. Ermenilerin Azerbaycan'ın doğal ekosistemlerine ve biyolojik çeşitliliğine yönelik çevre terörü işgalden sonra da devam etmiştir. Hem işgal sırasında hem de işgal sonrası dönemde Ermenilerin Azerbaycan'ın doğasına ve ekonomisine verdikleri zarar su kaynakları (nehirler) üzerinden halen sürmektedir. Azerbaycan Cumhuriyeti İnsan Hakları Komiseri Sabina Aliyeva, Ermenistan Cumhuriyeti'nin işgalden kurtarılan topraklarda gerçekleştirdiği çevre terörü ve Şuşa ormanlarının kasten yakılması ve tahrip edilmesi konusunda uluslararası topluma çağrıda bulunmuştur. Temyiz başvurusunda, Ermenistan Cumhuriyeti tarafından silahlı çatışmalar sırasında çevre korumanın önlenmesine ilişkin ilke ve yönergeleri ihlâl edilen Karabağ'ın doğasının, biyolojik çeşitliliğinin ve tatlı su ekosistemlerinin ciddi şekilde zarar gördüğü belirtilmiştir. Ermenilerin yaklaşık 30 yıl süren işgalinden kurtarılan topraklardaki Şuşa ormanlarında gerçekleştirdiği çevre terörü de dikkatlerden kaçmayacak boyuttadır. İşgalciler, Şuşa›nın orman ekosistemlerini zehirli ve söndürülmesi zor maddeler kullanarak bilinçli olarak ateşe vermiş ve çevresel zarara neden olmuştur. Toplam alanı 7500 hektar olan ormanlarda çok değerli ve uzun ömürlü meşe (Quercus L.), ardıç (Juniperus L.), fıstık (Fagub L.), dişbudak (Fraxinus excelsior) vb. bölgedeki yoğun orman ekosistemlerinin tahribi, endemik biyo çeşitliliğe önemli ölçüde zarar vermiştir. Bu durum, Ermenistan›ın taraf olduğu askeri veya çevresel değişim yöntemlerinin düşmanca kullanımının yasaklanmasına ilişkin sözleşmeler de dahil olmak üzere, BM›nin ekoloji ve çevre konusundaki uluslararası sözleşmelerinin ihlalidir.

Uzmanlara göre beyaz fosfor bombalarının neden olduğu yangınlar doğal olarak sönmemektedir, çünkü bu tür yangınlar uzun süre devam etmekte ve bir çevre felaketi yaratmaktadır. İşgal altındaki topraklarda 82'si Kafkasya'nın endemik bitkisi olmak üzere Azerbaycan'a özgü 21 bitki türü ve yüzlerce nadir ve nesli tükenmekte olan bitki yok edilmiştir. Bunlar arasında Karabağ lalesi (Tulipa Karabaghensis), Karabağ göğçiçeği (Psephellus Karabaghensis Sosn), Şuşa gürgeni (Carpinus schuschaensis H.J.P. Winkl) vardır. Bunlara zarar verilmesi uluslararası sözleşmelerle yasaklanmıştır.

4. İŞGALİN KARABAĞ`IN FAUNASINDA OLUŞTURDUĞU EKOLOJİK ZARARLAR

Karabağ ve Doğu Zengezur'un tatlı su kaynaklarının, Ermenistan tarafından endüstriyel ve tarımsal sulama suları ile düzenli olarak kirletilmesi, buradaki canlı ekosistemlerine ciddi zararlar vermiştir. Aras Nehri, Ermenistan topraklarından geçen kısmında bulunan irili ufaklı 12'den fazla şehrin endüstriyel atık sularıyla kirlenmektedir. Aras Nehri'nin Nahçıvan topraklarına girdiği kısımda sudaki fenol miktarı 220-1160 kat, ağır metaller 36-44 kat, azot-fosfor tuzları 26-34 kat, klorürler 28 kat ve petrol kökenli hidrokarbonlar 73-112 kat ekolojik normlardan daha yüksektir (1). Ermenistan topraklarından Aras Nehri'ne dökülen

Zengi Nehri, Ermenistan'da en yüksek kirliliğe sahip nehirdir. Sonuç olarak, Nahçıvan ve Azerbaycan üzerinden akan Aras'ın tatlı su ekosisteminde balık türleri azalmakta ve hastalıklar meydana gelmektedir.

Aras'ın sol kolu olan ve Zengezur topraklarından geçen Okçu Nehri, Ermenistan'ın Mehri, Gacaran, Gafan nehirleri, madencilikten kaynaklı kalitesiz sulardan ve topraktaki ağır metallerden ötürü kirlenmiştir. Okçu Nehri'ndeki bakır miktarı, ekolojik normal değerlerden 25-50 kat, fenol miktarı ise 6-15 kat daha fazladır. Bu nehirlerdeki böylesi bir ekolojik durum, tatlı su organizmalarının bir dereceye kadar yok olmasına yol açmaktadır. Bu nehirlerde 20 tür ihtiyo fauna muvcuttu. Bu türler daha çok Aras nehrinde bulunmaktaydı. Okçu Nehri'nde sadece balıklar mevcuttur (2). İşgal döneminde bölgenin Azerbaycan'ın kontrolünden çıkması su yaşamının normal gelişimini çok fazla bozmuştur. Araştırmacılara (2) göre, Terter, Gargar, Haçın ve İnce nehirlerinde 18'den fazla balık türü ve 164 makrobentik tür kaydedilmiştir. Ancak bu nehirlerin rejimi Ermeniler tarafından bozulduğundan ya tamamen kurumuşlar ya da mansaplarındaki canlılar tamamen yok olmuştur. Ermenilerin Azerbaycan'ın su ekosistemindeki canlılara karşı işledikleri çevre suçları, Eylül 2021'de BM'nin iclasında tartışılmıştır.

Karabağ ve Doğu Zengezur`da var olan 15 tür hayvan, Azerbaycan Cumhuriyeti`nin "Kırmızı kitabında"yer almıştır. Bunlara "döşüdişli uzunbıyık", "Alp rozaliyası", "Kafkas ilbizyiyen fışkırdanı", "güzel böcek", "yaprakyiyen böcek", "tamara alacası", "Alp sarıcası", "Kafkas sarıcası"dahildir. Karabağ`ın göllerinde 12 tür balık yaşar ki, bunlarında 7 türü "Kırmızı kitapta" yer alır.

Karabağ ve Doğu Zengezur arazisinde işgale kadar 63 memeli türü mevcuttu. Bunlardan "sansar", "nehir samuru", "kahverengi ayı", "zolaklı kaftar/sırtlan", "kamışlık kedisi", "çöl kedisi", "vaşak", "Kafkas bebiri/leoparı", "bezoar keçisi","necib maral" "Kırmızı Kitap"ta kayıt altına alınmıştır. Bu hayvanların bazı türleri "Uluslararası Doğayı Koruma Birliği'nin Kırmızı Listesine (İUSN) de dahil edilmiştir (3). Ermenilerin Azıh mağarasında yapmış olduğu yasa dışı arkeolojik kazılar sonucunda burayı yaşam alanı seçmiş nadir yarasa türlerine önemli zarar verilmiştir. İşgal döneminde meydana gelen yangınlar farklı fauna türlerinin toplu şekilde yok olmasına neden olmuştur. Ormanlardaki bitki türleri ile fauna karşılıklı şekilde yaşayarak ekosistemin bütünlüğünü sağlamaktaydı. Fakat Laçin ormanlarında kırmızı meşenin (Quercus L.), toz ağacının, ayı fındığının yok edilmesi bazı kuş ve diğer hayvan türlerinin dağılmasına ve sayılarının azalmasına yol açmıştır.

5.KARABAĞ`IN TATLI SU EKOSİSTEMLERİNDE MEYDANA GELEN ZARARLAR

Karabağ`ın su kaynakları (nehirler, göller ve kanallar) yalnız bu bölgenin değil, çevre arazilerin ekolojik durumunda önemli bir rol oynamaktadır. İşgal döneminde Karabağ topraklarında akan nehirler, Ermeniler tarafından oluşturulan atık ve kanalizasyonlarla kirletilmiştir. Honaşen, Kar-Kar, Haçın, İncesu, Cogaz, Okçu ve Terter nehirleri kaynaklarını işgal edilen arazilerden almaktaydı. Bu nehirlere çeşitli evsel atıklar, fabrikaların ve madenlerin kirli suları akıtılmaktaydı. İşgal sırası ve sonrasında Okçu nehrinin ekolojik durumu kritik olarak kalmıştır. Ermenistan Cumhuriyeti`inde bulunan Gacaran bakır-molibden ve Gafan bakır cevher arıtma tesislerinden kaynaklı kimyasal olarak kirlenmiş suları ile Gafan-Gacaran şehirlerinin biyolojik kirli suları, temizlenmeden doğrudan Azerbaycan`a Zengilan

bölgesinin Şerikan köyünün karşısında Okçu nehrine akıtılmıştır. Bu durum nehir havzasını "Ölü bölgeye"çevirmiştir. İşgalden sonra Azerbaycan Cumhuriyeti Ekoloji ve Doğal Kaynaklar Bakanlığı tarafından Okçu nehrinde yapılan izlemelerde, Okçu nehrinde ekolojik kirliliğin normal değerlerden çok daha yüksek olduğu ve balıkların toplu ölümlerine sebep olduğu tespit edilmiştir (Foto 3). Okçu nehrinin uzunluğunun 43 kilometresi, su toplama havzasının alanının 455 km^2`si Azerbaycan topraklarına aittir. Ancak Ermeniler, bu bölümü sürekli kirlenmeye maruz bırakmıştır. Sonuç olarak nehir suyunda doğal olarak oluşan mikro flora-faunadan ibaret ekosistem tamamen mahvolmuş, kendi kendini temizleme ve restorasyon süreçleri ise tamamen durma noktasına gelmiştir.

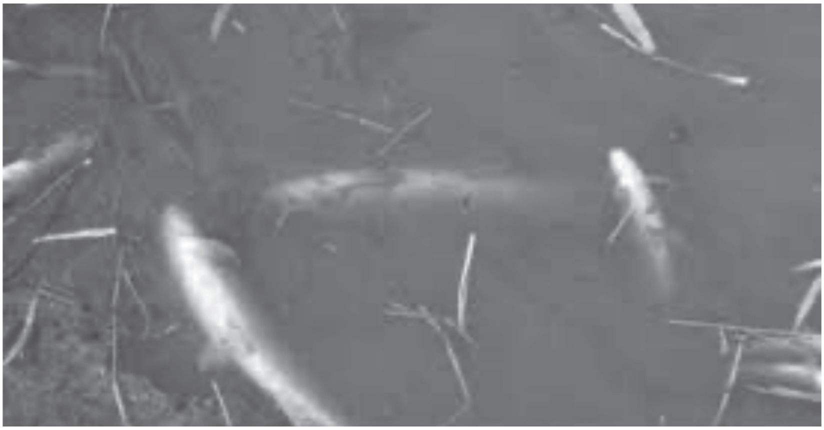

Foto 3. Ermenistanın kirlettiğiOkçu nehrinde balık ölümleri

Karabağ`ın Bergüşad ve Hekeri nehirlerinin ekolojik durumu da iyi değildir. Bahsi geçen nehirlerde bulunan zengin ve değerli balık çeşitleri elektrik akımı ve patlayıcılarla Ermeni işgalcileri tarafından toplu halde zarara uğratmışlar. Tatlı su ekosistemlerinde işgal döneminde meydana gelen ekolojik yıkımı ortadan kaldırmak için, Azerbaycan tarafı işgalden sonra acil durum önlemleri uygulamaya başlamıştır. Bu amaçla Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in girişimiyle işgalden kurtulmuş bölgelerdeki Basit, Hekeri ve Okçu nehirlerine 100 binlerce balık yavrusu bırakılmıştır (Foto 4). Bu girişim tatlı su ekosistemlerinin gelişmesinde önemli bir rol oynayacaktır.

Foto 4. Tatlısu eko sistemlerinde balık üretimini eski haline getirmek için önlemler.

Fuzuli bölgesinin Seyitmahmutlu ve Garahanbeyli köyleri yakınında isgal döneminde Ermeniler gizli biyolojik labaratuvarlar oluşturmuşlardır. Bu laboratuvarlarda bulaşıcı hastalıklar incelenmiştir. Bulaşıcı hastalıklara yakalanmış insanlarda bilhassa esaret altındaki Azerbaycanlılardan alınan iç organlar üzerinde yapılan araştırmalardan sonra, bölgeden geçen Kondalançay ve Kuruçay nehirleri yoluyla bulaşıcı kökenli kalıntılar işgal edilmemiş topraklara geçerek enfeksiyona neden olmuştur.Bu nehirlerin suyunu kullanan bölge sakinlerinin vücutlarında deri hastalıkları gözlemlenmiştir. Karabağ bölgesinde doğal ekosistemlerin sürdürülebilir gelişmelerinde önemli ekolojik değere ve benzersiz görünüme sahip birçok göl bulunmaktadır.Bu göller esas olarak kar suyu ve yeraltı suyu ile beslenir. Karabağ`da tanınmış irili ufaklı 8 adet kalıntı göl bulunmaktadır. Bunlar; Kelbecer ve Laçın bölgelerinin yaylalarındaki tatlı sulu Büyük Alagöl, Küçük Alagöl, Zalhagöl, Karagöl, Canlıgöl, Işıglı Karagöl ve Ağdere ilçeleri arazisindeki Karagöl`dür.

Bu göllerin tatlı suları işgalden önce hayvancılığın ve nüfusun su temininde önemli bir rol oynamıştır. İşgal altındaki göller, Ermeniler tarafından kirletilmiştir. Göller arasında antropojenik olarak en çok etkilenen, Ermenistan’ın Laçın ve Gorus bölgeleri arasındaki sınırda bulunan Ishigli Karagöl’dür. Uzunluğu 1950 metre, maksimum derinliği 7-8 metre, su kapasitesi 10 milyon m^3 olan Ishıglı Karagöl`ün şeffaflığı 4,6 m’dir. Göl Azerbaycan`ın doğal koruma alanı olsa da çevresinde Ermeniler inşaat yapmış ve yerleşmiştir. Göl suyunun sulama amacıyla kullanılması (büyük pompa istasyonları kurulmuştur) suyun tükenmesine ve biyolojik çeşitliliğin kaybolmasına neden olmuştur.

İşgale uğramış Terter nehri üzerinde 1976 yılında inşa edilmiş, Serseng Su Barajı’nın toplam su kapasitesi 560 milyon m^3, gövde yüksekliği ise 125 metredir. Baraj, Goranboy, Terter, Berde ve başka ilçelerinin 79000 hektarlık ekilebilir arazilerini sulamak için yapılmıştır. İşgal döneminde teknik destek ve onarım eksikliği nedeniyle barajlar bakıma muhtaç hale gelmiş ve dağ eteklerinde ve ovalarda 400.000 kişiyi riske atmıştır. Bunun haricinde, yaz aylarında artan su talebi suya olan ihtiyacın arttığı dönemde, işgalciler yıllık su normunun %10-15’ini serbest bırakmış, bu da boş ovalarda ekilebilir alanların sulanmasında sorunlar yaratmış, kuraklık nedeniyle yeşillikler kurumuş ve ciddi çevresel sonuçlar meydana gelmiştir.

İşgal sırasında Ermeniler, Tartar çayının suyunu sulama kanalları yerine, Tartar çayının deresine bırakmışlardır. Vadi boyunca uzanan çiftlikler ve köyler kışın sular altında kalmıştır. İşgalin sona ermesinden hemen sonra Azerbaycan devleti bu güçlükleri gidermeye başlamış ve kanallara su bırakmıştır.

Barajın ekolojik durumundan bahsederken, Çogaz nehri üzerine kurulmuş Çogaz baraj gölünden de bahsedilmelidir. Baraj kısa sürede suyla dolmasına rağmen, gövdesi sızdırmaya başlamıştır. Bu sürecin bir sonucu olarak barajın yıkılması, gelecekte yeni çevresel faaliyetlere yol açacaktır. Bunu önlemek için baraj güçlendirilmiş, ancak alt kısımda geniş bir arazi alanı sular altında kalmıştır.

1971 yılında, Azerbaycan`ın batısında, sınırda 120.000 m^3 alanı kaplayan, Ağstafaçay gölünü Ermeniler işletmeye almışlardır. Baraj gövdesi 52 m yüksekliğinde ve 2 km uzunluğundadır. Barajdan 12,5 km uzunluğundaki sol sahil kanalı ve 63 km uzunluğundaki sağ sahil kanalı olmak üzere iki kanal çıkmaktaddır. Baraj, 70.000 hektarı sulayacak şekilde tasarlanmıştır. Buradaki sudan içme suyu olarak da faydalanılmaktadır. Ağstafaçay gölü, Ermenistan’dan gelen nehir suyuyla beslenmektedir. Farklı yıllarda barajlardan alınan su

örneklerinin analizi, sudaki fenol ve bakır miktarının normalden 5-10 kat fazla olduğunu ve bu kirliliğin düzenli olarak devam ettiğini göstermektedir.

Tütün fermantasyonu, beton, iki şarap, bir peynir fabrikası, bir tabakhane ve Kodradio'daki bir askeri fabrika da dahil olmak üzere, Ermenistan'daki çeşitli sanayi kuruluşlarından gelen endüstriyel ve evsel atık su, Ağstafaçay barajını besleyen nehre boşaltılmaktdır.

İşgal sırasında Karabağ›daki çevre teröründen nehirler de nasibini almıştır. Neredeyse kuruyan Avuh ve Şalva nehirleri ile nispeten büyük olan Hakari, Terter ve Levçay nehirleri de tehlikeli hale gelmiştir. Karabağ nehirlerinin ekolojik durumu ve buradaki tatlı su ekosistemlerinin içler acısı durumu, zaten Karabağ`da yaşayan Ermeni asıllı insanları da endişelendirmekteydi.

Çatışmalar sırasında, yasaklanmış silahların Ermeni ordusu tarafından kullanılması ise bölge topraklarının fiziksel ve kimyasal kirlenmesine neden olmuş, çok sayıda nadir bitki ve hayvanı yok etmiş, bölgedeki flora ve faunaya önemli zararlar vermiştir. Tatlı su ekosistemlerinin kimyasal kirlenmesi sonucunda nehir ve göllerdeki yaban hayatı yok olmuş, ekosistemlerin kendini yenileme potansiyeli durmuş ve tatlı su havzaları ölü bölgeler haline gelmiştir.

6.ANTROPOJENİK EKOSİSTEMLERDE ÇEVRE FELAKETLERİ

Antropojenik ekosistemlere, insanların hayati faaliyetlerini sağlamak için oluşturduğu köyler, kentler ve diğerleri örnek olarak verilebilir. Köyler ve kentler, insanların ana yaşam alanları olmalarının yanı sıra, yerli halkların çok uzun sürelerce hayallerini ve özlemlerini gerçekleştirmek için çalıştıkları yerlerdir. Ancak 30 yıllık işgal süresince, her biri kendi doğal çevresine ve kendine özgü mimari görünüme sahip, bin bir zorlukla sonuçlanan antropojenik ekosistemler ya ortadan tamamen kaldırılmış ya da yaşanmaz hale getirilmiştir.

Ermeni işgalciler Zengilan'ın 85, Laçın'ın 127, Kelbecer'in 147, Cebrayıl'in 97, Fuzuli'nin 51 ve Ağdam'ın 89 köyünü ve kentini işgal ederek tamamen harabeye çevirmişlerdir (Foto 5). Gerçekler, işgal altındaki Karabağ'daki köy ve kentlerin vahşice yağmalandığını, birçok tarihi, kültürel ve dini eserin tahrip edildiğini kanıtlamaktadır. Şuşa, Ağdam, Fuzuli, Cebrayil, Zengilan ve Gubadlı, Ermeni ordusu tarafından tamamen tahrip edilmiş ve yağmalanmıştır. Suriye ve Lübnan›dan göç ettirilen Ermeniler, Laçın ve Kelbecer›e yerleştirilmiştir. Bu alanlarda geçici olduklarını da ifade ettikleri için, buraları asla benimsememişler, hatta düşmanca bir tavırla yaban hayatını yok ederek, ekolojik dengeyi neredeyse tamamen bozmuşlardır.

Ağdam kentinin antropojenik ekosisteminde antik tarihe sahip birçok mimari ve sanatsal anıt var olmuştur. İkinci Karabağ Savaşı'nın son günlerinde işgalci rejim, Ağdam'da yasadışı arkeolojik kazılar yapmış ve elde edilen kalıntılar, Ermenistan'a götürülerek el konulmuştur. Şehirdeki evlerin yıkılmasının yanı sıra, taşları kaldırılmış ve tüm altyapı kullanılamaz hale getirilmiştir. Karabağ'da dini mekânlar, insanların yaşam biçiminin ve ekosisteminin önemli unsurlarından biridir. Bu anlamda Ağdam yöresindeki Ekmek Müzesi, Tarihi ve Mahalli İlim Müzesi, 1314 yılında Haçınbarband köyünde yaptırılan Gutlu Sarı Musaoğlu Gümmezi, Kengerlı köyündeki XIV. Yüzyıla ait Türbe ve Taş anıtları, Papravend'deki XVIII. Yüzyıl kubbe ve camileri ile Ağdam şehrindeki İmaret denilen yerler, XVIII. Yüzyıla ait insanların yaşam alanları için çok değerli yerlerdir. Ancak bütün bunlar Ermeni işgalciler tarafından yok edilmiştir.

(1)   (2)

Foto 5.(1); Ermeniler, Ağdam'daki bir camiyi domuz ahırına çevirmişlerdir.
(2); Ağdam şehrinin yıkılan evleri.

Bu vahşet, "Tarihi ve Kültürel Anıtların Korunmasına Dair" Azerbaycan Cumhuriyeti Kanunu hükümlerinin, "Silahlı çatışmalarda kültürel varlıkların korunması hakkındaki kanunun" 1954 senesinde imzalanan Haaga Sözleşmesinin 1999 yılı protokolünün, "Arkeolojik mirasın korunması hakkında" 1922 yılında kabul edilen sözleşmenin gereklerinin ağır ve kasıtlı bir ihlalidir.

Antropojenik ekosistemlere karşı, Ermeni işgalcilerin saygısız ve vandalist davranışlarını, Karabağ`ın her yerinde görmek mümkündür. Yıkılmış köprüler, yollar, ekili alanlar ve bağlar bunu her adımda kanıtlamıştır. Burada yürütülen yeniden inşa faaliyetlerini engelleyen önemli faktörlerden biri de tuzaklanmış/mayınlanmış arazilerdir. Farklı darbe gücüne sahip mayınlarla, Karabağ`ın bir zamanlar Azerbaycanlıların yaşamış olduğu her yerinde karşılaşmak mümkündür. Bu mayınların tam sayısını sadece Ermeniler bilmekte ve mayınlı arazilerin haritalarını Azerbaycan tarafına vermeyi red etmektedirler. Yaklaşık hesaplamalara göre, Karabağ`da tuzaklanmış mayınların sayısı yüz binlercedir. Arazideki mayınları temizlemeden antropojenik ekosistemleri kurtarma ve ahalinin normal hayat aktivitelerini sürdürmesi mümkün değildir.

İşgal döneminde yıkılan sanayi kuruluşları, bölge nüfusunun yaşam aktiviteleri için esas kaynaklar olarak değerlendirilmekteydi. İşgale kadar Karabağ`daki sanayi kuruluşları, Azerbaycan Cumhuriyeti`nde dekoratif malzemelerin % 11`ni, kireçtaşının % 7,8'ini, inşaat malzemelerinin %3'ünü, ayakabının %11`ini, etin %5'ini, tereyağının %25,2'sini, şarap ürünlerinin %35'ini, ipek hammaddelerinin %13,5'ini, yünün %19,3'ünü ve maden suyunun %11,5`ini sağlamaktaydı. İşgalçiler kayıtlı olanları tamamen mahvetmiş olduğundan, bu kuruluşlarının yeniden kurulmaları çok yüksek miktarda para kaynağına ihtiyaç duymaktadır.

Tüm bu eksikliklere rağmen Azerbaycan hükümeti bu zorlukları zorda olsa da ortadan kaldırmakdadır. Azerbaycan'ın kültür başkenti Şuşa'daki kuruculuk ve bayındırlık işleri, hızlı bir şekilde gerçekleştirilmektedir. Fuzuli'deki Uluslararası Havalimanı ise faaliyete başlamıştır.

KAYNAKÇA
M. A. Salmanov. Araz çayı hövzəsinin ümumi ekoloji vəziyyəti haqqında. Araz çayı, hidrologiya, ekologiya. Rüzgar ekoloji cəmiyyəti. Bakı, 2006, 43-51.
S. İ. Əliyev. Kiçik Qafqazın şimal-şərq yamacının cənub-şərqi hissəsi (Qarabağ çaylarının makrozoobentosu) AMEA Zoologiya İnstitutu əsərləri, XXVIII cild, Bakı, Elm, 2006,208-224.
С. К. Джафарова.Фауна, экология и охрана пресмыкающихся Малого Кавказа в Пределах Азербайджана //Автореферат канд. биолог. наук. Ашхабад, 1992, 25.
Mezahir Tehmezov, Kəlbəcər, ensiklopedik məlumat, Baki, .2013, 504.
(https// haqqın az /news//191956)

STRUCTURED ABSTRACT

Doç. Dr. Mirnuh C. İSMAYILOV[*] ve Doç. Dr. Saida M. ZEYNALOVA[**]

ENVIRONMENTAL DISASTER CAUSED BY ARMENIANS: ECOLOGICAL DESTRUCTION IN KARABAKH

1.The geographical location of Karabakh; The northern border of the Karabakh historical-geographical area passes through the Murovdag water separator in the mountains, and through the Injesu river creek in plain areas. The eastern border is the creek of the Kura river and the natural borders are suitable for the height above the sea level of 20 m. It is surrounded by the Araz river from the south. From the west, pass through the Karabakh mountain range and the peaks of the volcanic plateau Kızılboğaz, Büyük Işıklı mountains. Within these borders, the Karabakh region consisted of a mountainous and plain section, the area of the mountainous section is 4584 km^2, and the area of the plain zone is 20412.5 km^2 accordingly.

The area of the East Zangezur region (Zengilan, Kubatlı, and Lachin districts) of Azerbaijan freed from the occupation is 3392 km2. In general, the areas freed from occupation take more than 20% of the area of the Azerbaijan Republic. During this period, the Armenians kept the Azerbaijan-Iran border of 196 km, as well as the 362 km-long Azerbaijan-Armenia border under occupation. The Azerbaijan region, which was liberated with the second Karabakh war, has been seriously exposed to political, economic, cultural, and ecological terrorism.

Ecological destruction in Karabakh has afflicted all elements of nature and anthropogenic ecosystems that are obligatory for human life. Underground resources have been exploited, natural wonders, nature reserves, forests, biodiversity, which are the pearls of Kara-

[*] Assoc. Prof., AMEA Academia. On behalf of H. A. Aliyev, Geographical Institut AZ 1143, Bakı, H. Javid pr., mirnuh.ismayilov@yahoo.com
[**] Assoc. Prof., AMEA academia. On behalf of H. A. Aliyev, Geographical Institut AZ 1143, Bakı, H.Javid pr., saida-z@yandex.ru

bakh, have been severely damaged, villages and cities, agricultural lands, and community areas have been turned into ruins. Hundreds of thousands of mines pressed into the ground have been turned into the main ecological disaster for people after the occupation in Karabakh, as in other wars of the world.

2. Mining activities and environmental disasters in Karabakh; The richness of mineral resources attracted the attention of Armenian collaborators during the occupation period and exploitation activities were carried out in ways that did not comply with any ecological standards and norms for the sole purpose of generating income. One of the main issues to pay attention to while exploiting the underground wealth is to evaluate the aboveground ecosystems of the region where it is settled. The destruction of forest and mountain-meadow ecosystems, which have a unique appearance and importance in the region, especially in gold and some mines where construction materials are settled, is inadmissible. Attracting such ecosystems to tourism allows for more and more permanent income. In regions where such ecosystems are settled, it is more appropriate to apply exploitation methods in terms of ecology.

3. Ecological destruction against the flora of Karabakh; Until occupation, forests in Karabakh covered an area of 247 thousand hectares. 148 thousand hectares of forests are in Nagorno Karabakh, 33 thousand hectares in Lachin, 32.8 thousand hectares in Kelbajar, 13.4 thousand hectares in Gubadli, 13.3 thousand hectares in Zangilan, 4.1 thousand hectares in Jabrail, 1.9 thousand hectares in Agdam and 78 hectares in Fizuli district. During the occupation, the Armenians completely destroyed 40 thousand hectares of forest area. Moreover, 95% of the forest in Aghdam, Fizuli and Jabrail regions, and 10.5%, 12.4%, 18%, 22.5% and 8.5% in Kelbajar, Lachin, Gubadli, Zangilan and Nagorno-Karabakh were cleared accordingly. As a result, an environmental disaster has occurred in the area, desertification has intensified, and it has become a critical ecological situation in the arid and semi-arid regions of Jabrail, Fuzuli and Aghdam. There are 460 kinds of precious trees and animals in Karabakh, which has been occupied. Of these, 70 species are endemic, naturally only in Karabakh and not found anywhere. The pearls of the world flora, hazelnut, red Oak (Quercus L.), naturally grown eastern plane tree, araz Oak (Quercus L), solitary leaf pear and others are almost at the stage of extinction. Forested ecosystems consisting of very valuable trees and living things cover an area of 14 thousand hectares. Approaching the forested ecosystem, 154 natural monuments have almost been provoked and dispersed.

4. Ecological exposures created by the occupation of Karabakh fauna; The catastrophic ecological situation in aquatic ecosystems leads to a degree of destruction of freshwater organisms. There were 20 species of ichthyofauna in these rivers. These species are mostly found in the Araz river. There are no fish and their offspring in the Okcu river alone. The fact that the region was out of Azerbaijan's control during the occupation period further disrupted the normal development of aquatic life. According to the researchers, more than 18 fish species and 164 species of macrobenthic living organisms were recorded in the Terter, Gargar, Xachin, and Inje rivers. However, since the regime of these rivers was disrupted by the Armenians, they either dried up completely or their living creatures were completely pushed downstream. Environmental crimes committed by Armenians against living things in the aquatic ecosystem of Azerbaijan were discussed in the UN session in September of 2021.

15 species of animals that exist in Karabakh and East Zangezur have been included in the "Red Book" of the Republic of Azerbaijan. 12 species of fish live in the lakes of Karabakh, 7 of which are in the "Red Book". As a result of the illegal archeology excavations carried out by the Armenians in the Azikh cave, the rare bat species that have chosen this place as their habitat have also been severely damaged. The fires brought to life during the occupation caused the mass extinction of different fauna species. The completeness of the ecosystem was ensured by the fact that the plant species and fauna species in the forests lived mutually. However, the breakage of red Oak (Quercus L.), Birch in Lachin forests has led to the disintegration of the ecosystem of a number of bird and animal species and a decrease in their numbers.

5. Ecological disasters in freshwater ecosystems of Karabakh; The internal waters of Karabakh (rivers, lakes, and canals) play an important role not only in these lands but also in the ecological status of the surrounding areas. During the occupation, the rivers flowing through the Karabakh region were polluted by the Armenians with waste and sewage from various origins. The Kar-Kar, Khaçın, Injesu, Joghaz, Okhchu, and Terter rivers were getting their sources from the occupied lands. Various household wastes, polluted waters of factories, and mines are discharged into these rivers. The ecological situation of the Okhchu river remains critical during and after the occupation. The chemically polluted waters of the Gajaran copper-molybdenum, Gafan copper ore treatment combinations settled in the territory of the Republic of Armenia, and the biologically polluted waters of the Gafan-Gajaran cities were discharged directly into the Okhchu river in Azerbaijan land, opposite the Sherikan village of Zangilan region. This situation has turned the river Basit into a "dead zone". After the occupation, the Ministry of Ecology and Natural Resources of the Republic of Azerbaijan, monitoring time in Okcu river proved that ecological pollution in Okcu river is many times higher than the norm and more mass mortality of fish occurs. 43 kilometers of the length of the Okcu river, 455 km2 of the area of the water collecting Basit, falls on the territory of Azerbaijan, Armenians leave this section subject to constant pollution. As a result, the ecosystem consisting of naturally occurring micro flora-fauna in the river has been completely destroyed, and the self-cleaning and restoration process has stopped.

6. Environmental disasters in anthropogenic ecosystems; Anthropogenic ecosystems belong to the villages, cities, and others that people have created to ensure normal life activities and lives. Villages and cities are the main living spaces of people, and locals have been working to realize their dreams and aspirations for 100 years, sometimes more than 1000 years. But during the 30-year occupation, anthropogenic ecosystems, each with its own natural environment and unique architectural appearance, resulted n a thousand and one challenges, were either wiped out or rendered uninhabitable.

Armenian invaders occupied 85 villages of Zangilan, 127 villages of Lachin, 147 of Kelbajar, 97 of Jabrayil, 51 of Fuzuli, and 89 of Agdam, completely devastated. The facts prove that the villages and cities in the occupied Karabakh were brutally plundered, and many historical, cultural, and religious monuments were destroyed. Shusha, Agdam, Fuzuli, Jabrayil, Zangilan, and Kubadli were completely destroyed and plundered by the Armenian army. Armenians displaced from Syria and Lebanon were settled in Lachin and Kelbacer. Since they also state that they are temporary in these areas, they have almost completely disrupted the ecological balance by destroying the wildlife.

Industrial establishments that were destroyed during the occupation period were considered as the main sources for the life activities of the population. Until the occupation, industrial establishments in Karabakh made 11 percent of decorative materials, 7.8 percent of limestone, 3.0 percent of construction materials, 11 percent of shoes, 5.0 percent of meat, 25.2 percent of butter, 35 percent of wine products in the Republic of Azerbaijan. 13.5 percent of silk raw materials, 19.3 percent of wool and 11.5 percent of mineral water. The invaders have completely destroyed the registered ones, and their re-establishment demands massive amounts of money.

Despite all these conflicts, the government of Azerbaijan is eliminating these difficulties, although not easily. In fact, the founding works are carried out quickly in Shusha, the cultural capital of Azerbaijan, and the construction of the Fuzuli International Airport has already been finished.

10.BÖLÜM

KARABAĞ DİPLOMASİSİ: KARABAĞ ZAFERİNDE DİPLOMASİNİN ROLÜ

Erdem EREN[*]

ÖZET

Diplomasi yüzyıllar boyunca devletlerarası ilişkilerin barışçıl şekilde inşa edilmesi ve sürdürülmesinde aktif rol oynamış, savaşların bitmesi, sorunların ve uyuşmazlıkların müzakere ve arabuluculuk ile çözülmesi için başvurulan ana metotlardan biri olmuştur. Öyle ki birçok uluslararası sorunda olduğu gibi iki ve çok taraflı diplomasi faaliyetleriyle Karabağ sorunu da barışçıl yöntemlerle çözülmeye çalışılmıştır. Bu çalışmada tarihsel arka planı 19. yüzyılın başlarına dayanan ve 1990'lı yıllarla birlikte sıcak çatışmaya dönüşen Karabağ sorunu ele alınmıştır. Çalışma kavramsal ve amaçsal olarak diplomasi, Karabağ sorununun çözümünde diplomatik girişimlerin tarihsel geçmişi ve İkinci Karabağ Savaşı ve çok taraflı diplomatik girişimler ana başlıkları altında incelenmiştir. Çalışmada soruna ve bölgeye yönelik uluslararası örgütlerin ve devletlerin yaklaşımları, çözüm önerileri ve hedefleri de incelenmiştir. Ayrıca Karabağ sorununun çözümünde diplomasinin rolü ne derece etkilidir sorusuna cevap aranmıştır. Çalışmayla sorunun çözümünde yaklaşık 30 yıldır uluslararası kamuoyunun diplomatik girişimlerinin olduğu ancak bunların yaptırım gücünün bulunmadığı ortaya konmuştur. Azerbaycan'ın bu sürede diplomaside haklı tezlerini başarıyla savunduğu ve BM Güvenlik Konseyi ile AGİT Minsk Grubu kararlarını kendi lehine çevirdiğine ulaşılmıştır. Ayrıca Azerbaycan ile Türkiye Cumhuriyeti arasında son yıllarda geliştirilen askeri ve istihbarat işbirlikleriyle diplomatik girişimlerin İkinci Karabağ Savaşında zaferi getirdiği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Karabağ, Karabağ Sorunu, Diplomasi, Karabağ Diplomasisi, Azerbaycan

KARABAKH DIPLOMACY: THE ROLE OF DIPLOMACY IN THE VICTORY OF KARABAKH

ABSTRACT

Diplomacy has played an active role in the peaceful construction and maintenance of interstate relations for centuries, and has been one of the main methods used for ending wars and solving problems and disputes through negotiation and mediation. So much so that, as in many international problems, the Karabakh problem was tried to be resolved through peaceful methods through bilateral and multilateral diplomatic activities. In this study, the Karabakh issue, whose historical background dates back to the beginning of the 19th century and turned into a hot conflict with the 1990s, is discussed. The study is con-

[*] Doktora Öğrencisi, İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Doktora Programı, Rumeli Üniversitesi İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi Araştırma Görevlisi, erdemeren2234@gmail.com, Orcid: 0000-0002-9891-1763.

ceptually and purposefully examined under the main headings of diplomacy, the historical background of diplomatic initiatives in the solution of the Karabakh problem, the Second Karabakh War and multilateral diplomatic initiatives. In the study, the approaches of international organizations and states towards the problem and the region, solution proposals and targets were also examined. In addition, the answer to the question of how effective is the role of diplomacy in the solution of the Karabakh problem has been sought. With the study, it has been revealed that there have been diplomatic attempts of the international public opinion for the solution of the problem for about 30 years, but they do not have the power of sanction. It has been reached that Azerbaijan successfully defended its rightful theses in diplomacy during this period and turned the decisions of the UN Security Council and OSCE Minsk Group in its favor. In addition, it has been concluded that military and intelligence cooperation and diplomatic initiatives developed in recent years between Azerbaijan and the Republic of Turkey brought victory in the Second Karabakh War.
Key words: Karabakh, Karabakh Problem, Karabakh Diplomacy, Azerbaijan

GİRİŞ

Karabağ bölgesini içinde bulunduran Kafkasya, tarihte birçok güç mücadelesine şahitlik etmiştir. Bölge, uzun süre Çarlık Rusya'sı ile Osmanlı Devleti'nin mücadele alanıyken, Sovyetler Birliği'nden günümüz Rusya Federasyonu'na kadar ise büyük oranda Rusya'nın belirleyici aktör olduğu başta Türkiye Cumhuriyeti olmak üzere İran, ABD, Çin ve Batılı ülkelerin çeşitli stratejik hedefler taşıdığı bir stratejik alan olma özelliğini sürdürmektedir. Bu çalışmada 1990'lı yılların başıyla birlikte sıcak çatışmaya dönüşen Karabağ Sorunu ele alınacak olup, İkinci Karabağ Savaşı sonucunda Azerbaycan'ın elde ettiği zafer tarihsel perspektifte diplomasinin rolü üzerinden incelenecektir. İlk olarak çalışmada kavramsal ve amaçsal olarak diplomasi tanımlanacaktır. İkinci bölümde Karabağ sorununun çözümünde diplomatik girişimlerin tarihsel geçmişine değinilecek olup bu başlıkta sorunun geçmişi özetlendikten sonra Karabağ sorununun çözümünde uluslararası kamuoyunun rolü ve bölgeye yönelik üçüncü tarafların hedefleri alt başlıkları işlenecektir. Üçüncü ve son bölümde ise İkinci Karabağ Savaşı ve çok taraflı diplomatik girişimler incelenecektir.

1. KAVRAMSAL VE AMAÇSAL OLARAK DİPLOMASİ

Diplomasi kavramının kökeni ile ilgili ilk açıklamaya göre, kavram Yunanca'dan türetilmiş olup, "çift veya iki kat" ya da "iki yan veya iki taraf" anlamındaki "diplos" kelimesinden türetildiği ifade edilmektedir (Özcan ve Çınar, 2014: 153). Diplomasi kelimesinin kökeni ile ilgili diğer bir görüş incelendiğinde, ön plana çıkan ilk kelime Yunanca *Diplomeis* kelimesidir. Bu kelimeden ise Latince "çift" anlamına gelen *Diploma* sözcüğü türemiştir. Bu sözcük eski Yunan ile Roma İmparatorluğu dönemlerinde, ayrıcalıkları içeren resmi belgeleri ifade eden bir kavram olarak kullanılmıştır (Meray, 1956: 81). Süreç içerisinde resmi belgeleri deşifre etme ve arşivleme gibi faaliyetler *diplomasi* kavramı ile isimlendirilmeye başlanmış, diplomasinin günümüzdeki anlamıyla kullanılması 18. yüzyılda başlamıştır (Tuncer, 1991: 4).

En genel anlamıyla diplomasi; "milletlerarası ilişkileri yürütme ve yönetme mesleği ile bu mesleğin uygulama alanıdır" (Girgin, 1975: 134). Diplomasinin devletleri ve özellikle de hükümetleri öne çıkaran bir tanımına göre, diplomasi "bir hükümetin belli konulardaki

kanı ve görüşlerini doğrudan doğruya diğer devletlerin karar vericilerine iletme sürecidir" (Gönlübol, 1975: 112). Diplomasinin uygulamacılarını ifade eden bir diğer tanımda diplomasi, "devletler arasında barışçıl ilişkilerin hükümet görevlileri ve yetkili ajanlar aracılığıyla icra edilmesidir" (Hamilton ve Langhorne, 1995: 1).

Diplomasi tarihinin toplumların birbirleriyle iletişime geçmeye başladığı yazılı dönemin de öncesine dayandığı bilinse de net olarak ilk ilişkilerin savaşlardan dolayı kurulduğu kabul görmektedir. Burada da amaç çatışmalara ara vermek, yaralılara yardım sağlamak ve hatta barış görüşmeleri yapmak olmuştur. Bu görüşmelerin yapılması için karşılıklı haberci gönderme uygulaması diplomasinin ilk örneği olarak algılanmış, bu habercilerin mesajlarını iletmeleri için öldürülmemeleri ve korunmaları onlarla ilgili bir statünün oluşmasına imkân tanımıştır (Nicholson, 1950: 17). Diplomasinin modern anlamda en nihai amacı ise dış politika ve ilgili konularda meydana çıkan sorunların barışçıl yöntemler ve müzakereler yolu ile çözülmesini sağlamaktır. İlgili bu görev, diplomatlar ve çeşitli sorumlular vasıtasıyla gerçekleştirilmektedir (Daban, 2016: 23-24).

Modern diplomasi, büyükelçiler ve diplomatlar tarafından hem görev yaptıkları ülkede hem de dış politika çok sayıda işlev yerine getirilmektedir. Bunlar genel olarak temsil, bilgi toplayıp rapor etme, ülkesinin ve vatandaşlarının çıkarlarını koruma, tanıtma, propaganda yapma, dostane ilişkiler geliştirme ve müzakere işlevleridir. Diplomaside, iki ülke arasında süregelen diplomasi faaliyetlerine iki taraflı diplomasi adı verilirken, ikiden fazla ülke arasındaki ilişkilerin söz konusu olduğu diplomasi sürecine ise çok taraflı diplomasi denmektedir. Çok taraflı diplomasi faaliyetleri, genellikle Birleşmiş Milletler (BM) gibi uluslararası örgütlerin üzerinden ya da onların taraf olduğu perspektif ve katılımla gerçekleştirilmektedir (İskit, 2012: 99-109). Yine çok taraflı diplomatik faaliyetler, uluslararası sorunların ve uyuşmazlıkların çözümü, çok taraflı müzakereler ve arabuluculuk faaliyetlerinde de etkili olarak kullanılmaktadır.

2. KARABAĞ SORUNUNUN ÇÖZÜMÜNDE DİPLOMATİK GİRİŞİMLERİN TARİHÎ GEÇMİŞİ

Karabağ sorununun kökeni, neredeyse 19. yüzyılın başlarına kadar dayanmakta olup, 1990'lı yılların başlarında sıcak çatışmaya dönen bu sorunda, zaman içerisinde uluslararası kamuoyu da çeşitli diplomatik girişimlerle aktör olarak ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu başlık altında uluslararası kamuoyunun soruna ve sorunun çözümüne sıcak çatışmaların başından beri nasıl yaklaştığı, hangi devletin bölgeye yönelik hangi hedefleri taşıdığı ve İkinci Karabağ Savaşı sonrasında uluslararası kamuoyunun nasıl reaksiyon gösterdiği gibi konular ele alınacaktır.

Karabağ, Kür ve Aras nehirleriyle Göyçe gölü arasında bulunan bir bölge olup, yüzölçümü 18.000 kilometrekaredir. Bunun yalnızca 4392 kilometrekarelik bölümü *sözde Dağlık Karabağ* olarak anılmaktadır (Sapmaz ve Sarı, 2012: 3). Karabağ, Azerbaycan'ın diğer bölgelerini, Ermenistan ve İran'ı kontrol edebilecek bir konumda bulunması nedeniyle jeopolitik öneme sahip durumdadır (Aslanlı, 2001: 393). Ayrıca bölgenin stratejik bir konuma sahip olması ve bunun yanında Doğu-Batı enerji koridoru üzerinde yer alması, tüm tarafları Karabağ sorununun çözümünde tavizsiz bir politika izlemeye sevk etmektedir (Söker, 2017: 560). Özellikle Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattının, 15 kilometrelik bölümünün, uzun yıllar Ermeni işgali altındaki Karabağ topraklarından geçmesi, bölgenin bir enerji ko-

ridoru olması stratejik önemini ügözler önüne sermektedir. Yine işgal bölgelerinden Yukarı Karabağ bölgesinin stratejik noktalarından biri olan Hocalı da bağlantı yolları ve o dönem bölgenin tek havalimanına sahip olması bakımından, ciddi bir üs niteliği taşımakta idi (Yılmaz, 2013: 99).

Ermeniler yaklaşık 19. yüzyıldan beri sözde "Büyük Ermenistan" hayalini gerçekleştirmek amacıyla hareket etmişler, onların bu hayallerini kurgulayıp ateşleyen Rusya, aslında kendisinin Kafkasya'daki jeopolitik çıkarlarını güçlendirmeye çalışmıştır. Rusya'nın planları ile Ermeni hareketliliği paralellik göstermiştir. Rusya çıkarları doğrultusunda, belirli bir politika ile bölgeye yerleştirilen Ermeni ailelerin sayısının sürekli arttırılmasını sağlamış, Ermenilerin buldukları bu destek de Azerbaycan'a karşı toprak taleplerine ve saldırgan politikalara yol açmıştır (Paşa, 2021: 196; 198).[276] Karabağ sorununun yakın geçmişi, 1980'li yılların sonuna dayanmakta olup, ilk olarak 20 Şubat 1988 tarihinde Azerbaycan'a bağlı olan Yukarı Karabağ Özerk Oblastı karar alarak, Ermenistan'la birleşmeyi talep etmiş, Azerbaycan da bu talebi ulusal varlığına tecavüz olarak nitelendirmiştir (Çiloğlu, 1998: 142-145).[277] Ama 1 Aralık 1989'da, Ermenistan bölgeyi kendisine bağlama kararını ilan etmiştir. 23 Ağustos 1990 yılında ise Ermenistan Yukarı Karabağ'ı kendi toprağı olarak gösterip Bağımsızlık Deklarasyonu'nu açıklamıştır (Devlet, 1993: 278). Yukarı Karabağ'ın adı da sözde Artsakh Ermenistan Demokratik Cumhuriyeti olarak değiştirilmiştir (Kasım, 2001: 1-2). 30 Ağustos 1991'de bağımsızlığını ilan eden Ermenistan, Yukarı Karabağ ile Ermenistan arasında kalan Laçin Koridorunu işgal ederek, Yukarı Karabağ'ı fiilen işgal etmiştir[278]. Mayıs 1992'de Laçin, Ermenistan tarafından işgal edilirken, Azerbaycan'daki rejim belirsizliğinden faydalanan Ermenistan, bir yıl içinde Kelbecer, Ağdam, Cebrayil, Fuzuli, Gubadlı ve Zengilan rayonlarını[279] da işgal etmiştir (Mehmed, 2021: 127). Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki çatışmalar 1991-1994 tarihleri arasında devam etmiş bunun neticesinde Yukarı Karabağ ve yedi komşu şehir başta olmak üzere, Azerbaycan topraklarının yüzde 20'si işgal edilmiştir (Paşa, 2021: 202). Böylece ortaya işgal altındaki Karabağ sorunu çıkmıştır.

2.1. Karabağ Sorununun Çözümünde Uluslararası Kamuoyunun Rolü

Azerbaycan ile Ermenistan arasında Karabağ üzerinden çıkan çatışma sonrasında, sorun uluslararası bir boyut kazanırken, sürecin en başından beri özellikle Türkiye ve İran arabuluculuk girişimlerinde bulunmuştur (Aslanlı, 2001: 399-400). Ancak bu girişimler bir neticeye erememiştir. Türkiye sürecin en başından beri, Ermenistan'a ekonomik ambargo uygulamış, Ermenistan'la tüm ilişkilerini durdurup sınırını tamamen kapatmıştır (İnanç, 2020: 512).[280]

---

[276] Daha önce Karabağ'da azınlık konumunda olan Ermenilerin sayısı bu politikalar neticesinde özellikle 1828 yılı sonrasında hızla artmıştır. 1830 yılında Karabağ'ın nüfusunun yüzde65'i Azerbaycanlılerden, yüzde35'i Ermenilerden oluşurken; Ermenilerin oranı 1880'de yüzde53'e, 1989'da ise yüzde77'ye yükselmiştir. 2014 yılına gelindiğinde ise nüfusu yaklaşık 140.000 olan bölgede Ermenilerin oranı yüzde95'e kadar çıkmıştır (Söker, 2017, s. 558; 568).

[277] Karabağ Yerel Konseyi normalde 110 Ermeni üye ve 30 Azerbaycan Türkü olmak üzere toplamda 140 üyeden oluşurken, bu kararı Azerbaycanlı üyeler olmaksızın alınmıştır.

[278] Şuşa'nın işgali ile 8 Mayıs 1992'de Ermeni-Rus askeri birlikleri tarafından Karabağ bölgesinin işgali sonlanmıştır (Elekberli, 2020, s. 549).

[279] Azerbaycan'daki yerleşim yeri birimi.

[280] Ermenistan'a sınır kapılarını 1993 yılında kapatan Türkiye, açılmasına şart olarak Karabağ'ın özgürlüğüne kavuşmasını şart koşmuştur.

Sorun, uluslararası örgütlerinde gündeme gelmiş; örneğin, Avrupa Toplulukları Parlamentosu ile Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi'nde, Karabağ bölgesinin Azerbaycan toprağı olduğu kabul edilmiştir. Buna ek olarak Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı'nın (AGİK) 27-28 Şubat 1992 tarihli Prag Zirvesi'nde de aynı karar alınmıştır. İslam İşbirliği Örgütü, hemen hemen bütün toplantılarında Karabağ sorununu ele alırken, açık bir dille Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarını acilen terk etmesini talep ederek işgali kınamıştır (Hesenov, 2003: 48-51).

Azerbaycan ve Ermenistan'ın BM ve AGİK'e üye olmalarının ardından, BM Güvenlik Konseyi 2 Mart 1992 tarihli toplantısında Karabağ sorununu da ele alıp, sorunun çözümünde AGİK'i yetkilendirdiğini belirtmiştir. Bunun üzerine AGİK Dışişleri Bakanları Konseyi Helsinki toplantısında bir araya gelmiş ve Beyaz Rusya'nın Minsk şehrinde, on bir devletin katılımıyla bir konferans yapılmasını kararlaştırmıştır. 24 Mart 1992 tarihinde yapılan konferans sonucunda ise Karabağ sorunu için on bir üyeli Minsk Grubu oluşturulmuş ve ABD, Rusya Federasyonu ile Fransa'ya eş başkanlık görevi verilmiştir[281]. Ardından ise BM Güvenlik Konseyi'nin 26 Mart 1992 tarihli toplantısında Karabağ sorununa doğrudan müdahale etmeme ve AGİK bünyesindeki Minsk Grubu'nun girişimini destekleme kararı alınmıştır (Merdan, 2019: 269).

Azerbaycan'ın Kelbecer şehrinin Ermenistan tarafından işgal edilmesi sonrasında BM Güvenlik Konseyi acilen toplantıya çağrılırken, 30 Nisan 1993 tarihli toplantıda BM Güvenlik Konseyi 822 sayılı kararı kabul etmiştir. Buna rağmen Ermenistan durmamış, Azerbaycan'ın Ağdam şehrini de işgal etmiştir. BM Güvenlik Konseyi buna müteakip; 29 Temmuz 1993 tarihinde 853, 14 Ekim 1993 tarihinde 874 ve 11 Kasım 1993 tarihinde ise 884 sayılı kararları kabul etmiştir. Konsey bu dört kararda; Karabağ sorununun Azerbaycan ile Ermenistan arasında olduğu, Azerbaycan'ın işgale maruz kaldığı ve Ermenistan'ın işgal ettiği Azerbaycan topraklarını bir an önce terk etmesi gerektiği vurgulanmışsa da bu kararların hiçbiri Ermenistan tarafından uygulanmamıştır (Cafersoy, 2001: 86).

BM Güvenlik Konseyi kararları ile AGİK'in girişimlerinin sonuç vermemesi üzerine, Rusya Federasyonu'nun arabuluculuğunda 12 Mayıs 1994 tarihinde Bişkek'te ateşkes sağlanmıştır. Yaklaşık altı yıl süren çatışmaların sonucunda, Ermenistan tarafından Karabağ ve Azerbaycan'ın yedi şehri işgal edilmiştir (İşyar, 2003: 3-4).[282] Aralık 1994'e gelindiğinde AGİT[283] Budapeşte Zirvesi'nde Karabağ sorununun barışçıl yöntemlerle çözümlenmesi sürecine destek olmak amacıyla BM denetimi altında bölgeye, yaklaşık üç bin AGİT Barış Gücü'nün gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Aralık 1996 tarihli AGİT'in Lizbon Zirvesinde ise beş ilke üzerinde karar kılınmış olup; bunlar, Azerbaycan ve Ermenistan'ın toprak bütünlüğünün korunması, Ermenistan'ın işgal ettiği Karabağ'dan ve Azerbaycan'ın yedi ilinden çekilmesi, Azerbaycan'ın Kelbecer ve Laçin illerinde barış gücü konuşlandırılması,

---

[281] Eş başkanlık yapan bu üç ülkede de Ermeni diasporasının ve lobisinin güçlü olmasından dolayı Azerbaycan sürece temkinli yaklaşmıştır (Öğütçü ve Yılmaz, 2021, s. 174). Nitekim Rusya, ABD ve Fransa 14 Mart 2008'de Ermeni güçlerinin Azerbaycan topraklarından çekilmesi yönündeki Birleşmiş Milletler Genel Kurulu kararını reddeden ülkeler olmuşlardır.

[282] Ermenistan bu işgali Rusya desteğiyle gerçekleştirmiş olup, öncesinde Azerbaycan'ın 20 Ocak 1990 olayları bahane edilerek bütün silahları toplanmış, aksine Ermenistan silahlandırılırken bir de Rus birliklerinden yardım almıştır.

[283] Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı'nın adı daha sonra Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı olarak değiştirilmiştir.

çatışmalar nedeniyle evlerini terk eden Azerbaycan Türklerinin Karabağ'a ve Karabağ'ın işgal altındaki yedi iline / yedi rayona yerleştirilmesi, Karabağ'ın ve Yukarı Karabağ'ın güvenliğinin garanti edilmesidir (Merdan, 2019: 270).

AGİT'in beş ilkesine Ermenistan muhalefet ederken, Rusya Federasyonu da dâhil olmak üzere, 53 üye devlet kabul oyu vermiştir. Azerbaycan ise görüşmelere temel oluşturması bakımından ilkelere itiraz etmemiştir. Ermenistan, uluslararası baskılar sonucunda 1997 yılında bu ilkeleri ilk etapta kabul etmek zorunda kalsa da "Karabağ Klanı" denilen, işgal ve terör yapan aşırı etnikçilerden dolayı bu ilkeler hiçbir zaman kabul edilememiştir. AGİT Minsk Grubu'nun 1999 Cenevre ve Yalta, 2001 Paris ve Key West ile 2004 Prag Zirvelerinde sorunun çözümüne yönelik somut bir gelişme sağlanamamıştır. Bu durumda Grupça taraflara üç temel barış planı sunulmuştur. Bunlar Haziran 1997 tarihli Paket Çözüm Önerisi, Ekim 1997 tarihli Aşamalı Çözüm Önerisi ve Kasım 1998'de sunulan Ortak Devlet Önerisi'dir. Ancak bu öneriler de reddedilmiştir (Özdal, 2006, s. 8-9).

AGİT Minsk Grubunca, Mayıs 2004 tarihi itibariyle Prag sürecinde Karabağ sorununa dair çalışma yöntemi değiştirilerek tarafları bir araya getirerek sorunu *müzakere etme* yöntemi kabul edilmiştir. Bu yöntemle taraflar, 2005 yılında yirmiden fazla görüşme gerçekleştirmiştir. Minsk Grubu adına Şubat 2006 tarihinde düzenlenen görüşmeler, Fransa'nın ev sahipliğinde yapılmıştır. Bu yıl içinde yapılan görüşmelerde en önemli konu ise *Karadağ*'ın 21 Mayıs 2006 tarihinde düzenlenen referandumla Sırbistan-Karadağ Cumhuriyeti'nden ayrılması olmuştur. Nitekim taraflara Yukarı Karabağ konusunda, Karadağ örneğinde olduğu gibi çözüm önerisi sunulmuştur. Taraflara sunulan öneri üç aşamalı olup birinci aşamada; önce Ermenistan işgal ettiği yedi ilden çekilecek, daha sonra Ermenistan Yukarı Karabağ'dan da çekilerek yerine barış gücü yerleştirilecek ve en son Azerbaycan Türkleri bu topraklara geri dönecekti. İkinci aşamadaysa Azerbaycan ile Ermenistan arasında ulaşım hatları açılacak ve güven arttırıcı önlemlerle iki ulus arasındaki husumet giderilecekti. Üçüncü ve son aşamada ise Azerbaycan Türklerinin Karabağ'a dönmesinden yaklaşık yirmi yıl sonra bölgenin geleceğine ilişkin referandum yapılması planlanmıştır (Özdal, 2012: 212-213).

2006 tarihli öneriye cevaben Ermenistan, görüşmeye hazır olduğunu açıklarken, Yukarı Karabağ ile arasındaki koridorun temini, Yukarı Karabağ'ın geçici statüye sahip olması ve daimi statünün Yukarı Karabağ halkının oylarıyla belirlenmesi hususlarının belirtilmemiş olduğu gerekçesiyle öneriyi eleştirmiştir. Azerbaycan ise sorunun çözüm sürecinde bölgenin statüsünün uluslararası hukuk kuralları çerçevesinde belirlenmesi gerektiğini ve toprak bütünlüğünün kesinlikle müzakere konusu olmadığını bildirmiştir. Ayrıca bildiride, Yukarı Karabağ'da ekonomik meseleler ve diğer konuların, bölgede sorun başlamadan önceki nüfus yapısının tekrar oluşturulmasından sonra ele alınabileceği vurgulanmıştır. 27 Kasım 2007 tarihine gelindiğinde, AGİT Minsk Grubu'nun Madrid Zirvesinde yeni bir öneri sunulmuştur. Yedi maddeden oluşan Madrid ilkeleri şunları kapsıyordu; Ermenistan işgal ettiği yedi ilin beşinden çekilecek; Ermenistan, Yukarı Karabağ ile Ermenistan arasında koridor olan Laçin ve Kelbecer illerinden de çekilecek; Kelbecer ve Laçin illerine uluslararası barış gücü yerleştirilecek; Ermenistan-Azerbaycan ve Azerbaycan-Nahçıvan arasında iletişim hatları açılacak; Karabağ bölgesi mayınlardan temizlenecek; Azerbaycan Türkleri geri dönecek ve Yukarı Karabağ'ın statüsü belirlenecektir (Merdan, 2019: 272).

9 Şubat 2009 tarihinde Münih'te tarafların katılımıyla bir toplantı daha gerçekleştirilmiş olup, ilgili toplantıda taraflar bazı noktalarda prensipte anlaşmışlardır. Bu anlaşmaya

göre; Ermenistan işgal ettiği yedi ilin beşinden çekilecek; evlerini terk etmek zorunda kalan Azerbaycan Türkleri geri dönecek; Yukarı Karabağ'ın statüsünü belirlemek için bölge geçici yönetime devredilecek; Yukarı Karabağ'ın statüsü belirlendikten sonra Kelbecer ili Azerbaycan'a verilecek; Azerbaycan, Karabağ ile Ermenistan arasındaki Laçin ilinde kara ve demiryolu açacak, Laçin iline de taraf devletlerin yer almadığı uluslararası barış gücü yerleştirilecektir (Fuller, 2013: 5-6).

AGİT Minsk Grubu'nun eş başkanlarından olan Rusya Federasyonu'nun girişimleriyle 2010 yılında Soçi Zirvesi gerçekleşmiş, taraflar antlaşma metninin ön sözünde uzlaşmaya varmışlar, Madrid ilkelerine bağlı kalacaklarını ifade etmişlerdir. Haziran 2010'da ise Toronto'da AGİT Minsk Grubu'nun eş başkanları tarafından Karabağ sorununa yönelik ortak beyanat imzalanmıştır. Ortak beyanatta; Azerbaycan'la Ermenistan'ın sorunun çözümünde müzakerede aşama kaydettiğini ve barış antlaşmasının yazılmaya başlanması istenmiştir. 10 Temmuz 2010'da düzenlenen L'Aquila Zirvesi'nde, AGİT Minsk Grubu eş başkanları bir bildiri yayınlamış ve antlaşma metninin çerçevesini taraflara önermiştir. Bu doğrultuda; Karabağ'da işgal edilmiş bölgelerin boşaltılması, Yukarı Karabağ'ı Ermenistan'a bağlayan bir koridor oluşturulması, Yukarı Karabağ'ın güvenliğini temin edecek ve kendini yönetebilecek geçici bir yönetimin oluşturulması, uluslararası barış gücünü içine alan güvenlik garantileri verilmesi ve halkının iradesiyle bölgenin nihai statüsünün ileri tarihte belirlenmesidir (Merdan, 2019: 272-273).

Mart 2011 ve Ocak 2012'de düzenlenen Soçi Zirvelerinde, sorunun çözümüne dair somut bir adım atılmazken, Azerbaycan ve Ermenistan'da gerçekleşen 2013 seçimleri sonrasında çözüm süreci daha kötüye gitmiştir. Nisan 2016'ya kadar, tarafların tavırları daha çok uzlaşmazlıktan yana olmuştur. 2 Nisan 2016'ya gelindiğinde ise sınır hattında sıcak çatışmalar baş göstermiştir. 5 Nisan 2016'da Azerbaycan sınır hattında çatışmaların yaşandığı ve işgal altında olan altı köy ile Fizuli, Cebrail ve Terter şehirlerini kontrol edebilecek stratejik öneme sahip Lele ile Seyfulan tepelerinin Ermenistan'dan geri alması gerçekleşmiştir. Ermenistan'ın geri çekilmesi üzerine, Rusya Federasyonu'nun arabuluculuğunda bir ateşkes sağlanmıştır (Sarıahmetoğlu, 2016: 110).

Ermenistan'da 2017 yılında önce sistem, 2018'de de iktidar değişmiş, bu gelişmeler Karabağ sorununun çözümü noktasında umut vermiştir[284]. Tarihler 14 Haziran 2018'i gösterdiğinde, Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev ile Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan, Moskova'daki Dünya Futbol Şampiyonasının açılış töreninde kısa bir görüşme yapmışlardır. Sonrasında iki lider, 27-28 Eylül 2018'de Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) için gittikleri Tacikistan'da başkent Duşanbe'de görüşmüşlerdir. Taraflarca ateşkes ihlallerinin azaldığı ifade edilmiş, Paşinyan Azerbaycan ile barış görüşmelerinin devamlılığını sağlamak adına iki devlet arasında etkili iletişim kanallarının oluşturulması konusunda, İlham Aliyev ile uzlaştıklarını dile getirmiştir. Ardından 22 Ocak 2019 tarihinde iki lider Davos Zirvesi'nde bir görüşme yapmışlardır. Görüşmede taraflarca Karabağ sorununun barışçıl yöntemlerle çözümüne ilişkin ayrıntıların ve gelecek planlarının konuşulduğu açıklanmıştır (Aslanlı, 2019: 1).

Yukarı Karabağ sorunuyla ilgili yapılan en önemli görüşmelerden biri, 29 Mart 2019'de Viyana'da yapılmış, AGİT Minsk Grubu'nun eş başkanlarının öncülüğünde ortak bildiri ya-

[284] 2018 yılında Ermenistan Başbakanı olarak George Soros'un ve AB'nin desteğini aldığı iddia edilen Nikol Paşinyan seçilmiştir (Aras, 2017, s. 103-104). Paşinyan iktidarında Ermenistan geleneksel Rus yanlısı siyasetinden uzaklaşarak Avrupa ve ABD ile ittifak arayışına başlamıştır (İnanç, 2020, s. 514).

yınlanmıştır. Bildiride görüşmelerin olumlu havada geçtiği, görüşmelerdeki mevcut formatın korunacağı, formatın sadece iki tarafın rızasıyla değiştirilebileceği, ateşkesin korunması ve barış sürecinde ısrar edilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Varılan uzlaşmayla 15 Nisan 2019 tarihinde, Minsk Grubu eşbaşkanlarının katılımlarıyla iki devlet Dışişleri Bakanları arasında bir görüşme daha gerçekleştirilmiştir. Görüşme bitiminde yapılan açıklamayla, görüşmenin olumlu havada geçtiği ve sorunun çözümü yolunda engellerin detaylıca tartışıldığı ifade edilmiştir. Ayrıca cephe hattının yakınlarında tarımsal faaliyete izin verilmesi, rehin tutulanların aileleriyle iletişime geçmesine olanak sağlanması ve insani diyaloğun güçlendirilmesi gibi konularda uzlaşıldığı açıklanmıştır (Aslanlı, 2019: 2).

AGİT'in bu girişimleri sonuca varmadığı gibi, herhangi bir yaptırım gücü de olmamıştır. Genel olarak bakıldığında, Karabağ sorununun çözümüne ilişkin sadece 1993-2013 yılları arasında yoğun diplomatik girişimler gerçekleştirilmiştir. Bunların neticesinde Azerbaycan ve Ermenistan devlet başkanları arasında 23, Dışişleri Bakanları arasında 40, Dışişleri Bakanları ile Eşbaşkanlar arasında 60 görüşme gerçekleştirilmiştir (Aslanlı, 2013: 11). Diplomatik girişimler sonuç olmayınca iki ülke arasında sıcak çatışmalar 2020 yılında tekrardan başlamıştır.

2.2. Üçüncü Tarafların Bölgeye Yönelik Hedefleri

Karabağ sorunu genel olarak Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki bir sorun olsa da başta Rusya olmak üzere Avrupa ülkeleri, ABD vb. birçok aktör hem sorunun müzakerelerine hem de Güney Kafkasya bölgesine yönelik çeşitli hedefler ve politikalar taşımaktadır. Türkiye'nin bölgeye yönelik politikalarının, Azerbaycan'la ortak yürüdüğünü belirtmek gerekmektedir. İlk olarak bölgenin başat güçlerinden olan Rusya'nın politikasını ele almak gerekmektedir. Rusya açısından Güney Kafkasya;

• Güneye yayılmacılık stratejilerinde, Hint Okyanusu'na kadar inmek için, kısa bir yola kavuşmak ve bölgeyi kontrolünde tutarak küresel güç iddialarını kuvvetlendirmek,

• Kuzeydoğuya/Doğuya yönelme çabaları bulunan İran ve Türkiye'yi ve bu bölge üzerinden Rusya sınırlarına yaklaşmaya çalışan diğer devletleri, Rus sınırdan uzakta tutmaya çalışmak;

• Güney bölgelerindeki özellikle Kuzey Kafkasya'daki etnik yapıların ayrılma girişimlerini sınırlamak/tamamen bitirmek,

• Uluslararası piyasalara alternatif doğal kaynak sunulmasını engellemek ya da en azından sınırlamak, böylece bu tür kaynakların alıcısı konumundaki devletlerin kendine olan bağımlılığını mümkün olduğunca korumak, ayrıca bağımsızlığına yeni kavuşmuş devletlerin bağımsızlıklarını güçlendirmelerini engellemek,

• Batı'nın özellikle de ABD'nin, bu bölge üzerinden Türkistan'a ulaşma olanaklarını sınırlandırmak,

• Kafkasya havzasının Hazar ve Karadeniz bölgeleri bakımından stratejik konuma sahip olmasından dolayı Kafkasya'nın kaybedilmesinin diğer iki bölgeyi kaybetme riskini doğuracak olması nedeniyle oldukça önemlidir (Aslanlı, 2013: 17-18).

Rusya'dan sonra Batılı ülkeler ve ABD'nin de Güney Kafkasya politikaları oldukça önemli olup bu doğrultuda Batılı ülkeler ile ABD için Güney Kafkasya;

• Tehdit olarak görülen Rusya ve İran'ı çevrelemek,

• Bölgedeki doğal kaynakların üretiminde pay ve söz sahibi olmak,

• Bölgedeki doğal kaynakların uluslararası piyasalara çıkarılmasını güvenli bir biçimde sağlamak ve böylece hem alternatif doğal kaynaklara sahip olabilmek, hem de bölge devletleri için kaynak çeşitliliği yaratmak,

• Bölgeyi alternatif pazar olarak kullanmak,

• Güvenlik özellikle terör karşıtı faaliyetler ve diğer küresel politikalarında üs, aynı zamanda bu amaçlar doğrultusunda Türkistan'a ulaşma konusunda köprü olarak kullanmak,

• Rusya'nın enerji kartından dış politikada daha fazla yararlanma stratejisinden dolayı Avrupa'nın enerji güvenliğine önem vermek gibi amaçlarla politikalarında ciddi yer kaplamaktadır (Aslanlı, 2013:16-17).

İran da Güney Kafkasya konusunda politikalarıyla öne çıkan aktörlerden biri olup, İran için bölge;

• Bölge ülkelerinin bağımsızlığa kavuşmalarının ilk yıllarında yayılmacılık alanı oluşturmak,

• Büyük güçlerin kendisine yönelik projelerini engellemek,

• Bağımsız Azerbaycan'ın güçlenmesi durumunda, bunun kendi sınırları içerisindeki Azerbaycan Türkleri üzerinde yapabileceği etkiyi sınırlamak,

• Bölgedeki doğal kaynakların yabancı şirketler tarafından işletilmesini ve bu kaynakların uluslararası piyasalara çıkarılmasını engellemek (hem Batılı güçlerin bölgeye bu bahanelerle yerleşmelerini önlemek hem de kendisine alternatif oluşturmalarını engellemek) amaçlarını taşımaktadır (Aslanlı, 2013: 19).

Bölgede Rusya, Batılı ülkeler, ABD ve İran dışında etkisini arttırması beklenen bir diğer ülke de Çin olup, Çin'in de Güney Kafkasya'ya yönelik bakış açısını ele almak gerekmektedir. Son olarak Çin açısından ise bölge;

• Küresel güç olma amacıyla yeni bir pazara ve genel olarak ekonomik çıkar alanına sahip olmak,

• Bölgeden ve bölge üzerinden kendisine yönelebilecek tehditleri (özellikle ABD'nin Çin'i çevreleme girişimlerini ve Çin'in toprak bütünlüğüne yönelik girişimleri) sınırlandırmak, mümkün olduğu kadar Çin'in rakiplerinin bu bölgedeki etkinliklerini azaltmak,

• Bölgedeki enerji kaynaklarına ulaşarak kendisi için kaynak çeşitliliği yaratmak gibi nedenlerle önemli görülmektedir (Aslanlı, 2013: 19-20).

3. İKİNCİ KARABAĞ SAVAŞI VE ÇOK TARAFLI DİPLOMATİK GİRİŞİMLER

Tarihler 27 Eylül 2020'yi gösterdiğinde taraflar arasında Karabağ'da çatışmalar yeniden baş göstermiş, sorunda da yeni bir safhaya geçilmiştir. Çatışma sonrasında, üç kez ateşkes girişimi gerçekleşmiş olup bunlar; 10 Ekim, 18 Ekim ve 26 Ekim 2020 tarihli ateşkes ilanlarıdır. Bu ateşkesler sadece birkaç saat sürmüş, ardından çatışmalar devam etmiştir. Nihai ateşkes ise 10 Kasım 2020'de ilan edilebilmiştir (Öğütçü ve Yılmaz, 2021: 173).

27 Eylül 2020'de Ermenistan'ın saldırılarıyla başlayan İkinci Karabağ Savaşında, yaklaşık 44. günün sonunda, Azerbaycan ordusu büyük bir başarı göstermiş, Azerbaycan Karabağ'ın güney kısmı olan stratejik önemdeki Şuşa kentini ele geçirirken, Erivan yönetimi de yenilgiyi kabul etmek zorunda kalmıştır[285]. Azerbaycan Savunma Bakanlığı, savaş neti-

[285] 12 Temmuz 2020 Pazar günü Azerbaycan ile Ermenistan sınırında Ermeni birlikleri Tovuz bölgesine saldırıda bulunmuş, Azerbaycan 27 Eylül 2020 günü başlayan Ermeni saldırılarına karşılık vermiştir (İnanç, 2020, s. 515).

cesinde 2.783 askerin şehit olduğunu, 1.245 askerin yaralandığını ve 100'den fazla askerin kayıp olduğunu açıklamıştır. Ermenistan Adalet Bakanlığı Sözcüsü ise savaşta 2.317 Ermeni askerinin öldüğü bilgisini vermiştir. Ermenistan'ın Eski Vatikan Büyükelçisi Mikayel Minasyan, savaşta ölen Ermeni askerin sayısının 4.750 olduğunu söylemiştir (Özgen, 2021: 111-112).

Moskova'da, Rusya Federasyonu Devlet Başkanı Vladimir Putin, Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev ve Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan arasında 10 Kasım 2020 tarihinde mutabakat imzalanmış, 28 yıldır bölgede süren statüko bozulurken yeni bir süreç başlamıştır. Mutabakatla Azerbaycan, işgalden kurtardığı Fuzuli, Cebrayil, Zengilan ve Gubatlı'yı koruduğu gibi, Ermenistan'a Ağdam, Laçin ve Kelbecer şehirlerinden çekilmeyi de kabul ettirmiştir. Bununla ilgili bir çekilme takvimi de belirlenmiştir. Sonuç olarak Azerbaycan işgal altındaki 7 rayonu kurtarmış[286], Birinci Karabağ Savaşı'nda kaybettiği toprakların bir kısmını savaşarak, diğerlerini de diplomasiyle geri alabilmiştir (Dünya Bülteni, 2020: 1). İmzalanan mutabakata göre antlaşma maddeleri ve 9 şart şu şekildedir;

1. Karabağ bölgesinde bulunan ihtilaflı alanlarda tam bir ateşkesin sağlanması ve tüm çatışmalara son verilmesi 10 Kasım 2020 Moskova saatiyle gece yarısı 12'den itibaren geçerli olacak şekilde kararlaştırıldı. Bundan böyle "Taraflar" olarak anılacak olan Azerbaycan Cumhuriyeti ve Ermenistan Cumhuriyeti bulundukları mevcut konumlarında kalacaktır.

2. Ağdam bölgesi 20 Kasım 2020 tarihine kadar Azerbaycan Cumhuriyeti'ne bırakılacak (Burada ayrıca gece ilk yayımlanan metinde Ermenistan'ın elinde bulunan ancak Azerbaycan'a ait Kazak bölgesinde bulunan toprakların aynı şekilde 20 Kasım'a kadar Azerbaycan'a bırakılacağı ibaresi vardı, ancak Kremlin'in internet sayfasında yayımlanan metinde bu ibare kaldırılmıştır. Ayrıca Sputnik Haber Ajansı'nın yayımladığı anlaşma metni de bu ibare kaldırılarak güncellenmiştir.

3. Karabağ'daki cephe hattı boyunca ve Laçin koridoru boyunca, hafif silahlı 1.960 asker, 90 zırhlı personel taşıyıcı, 380 otomobil ve özel araçtan oluşan Rusya Federasyonu barış gücü konuşlandırılacaktır.

4. Rusya Federasyonu barış gücü, Ermenistan silahlı kuvvetlerinin çekilmesine paralel olarak konuşlandırılacaktır. Rusya Federasyonu barış gücünün görev süresi 5 yıl olup taraflardan hiçbiri bu hükmün yürürlüğünün sona ermesinden 6 ay önce beyanda bulunmazsa sonraki 5 yıllık dönemler için de devam edecektir.

5. Tarafların ateşkes şartlarını yerine getirip getirmediklerinin daha etkin bir şekilde izlenebilmesi için, ateşkesi denetlemek üzere ateşkes kontrol merkezi kurulacaktır.

6. Ermenistan Cumhuriyeti, Kelbecer bölgesini 15 Kasım 2020'ye, Laçin bölgesini 1 Aralık 2020'ye kadar, Azerbaycan Cumhuriyeti'ne iade edecektir. Yukarı Karabağ ile Ermenistan'ın bağlantısını sağlayacak ve aynı zamanda Şuşa şehrini etkilemeyecek olan Laçin koridoru (5 kilometre genişliğinde) Rusya Federasyonu barış gücünün kontrolünde olacaktır. Tarafların anlaşmaları üzerine Yukarı Karabağ ve Ermenistan arasındaki bağlantıyı sağlayacak olan Laçin koridorunun yeni güzergâh inşaat planı, önümüzdeki üç yıl içinde oluşturulacak ve daha sonra bu güzergâhın korunması için Rus barış gücü bölgeye konuşlandırılacaktır. Azerbaycan insanların, araçların ve kargoların Laçin koridoru boyunca bu iki yönde seyahat güvenliğini garanti etmektedir.

[286] Bu 7 rayon; Laçin, Kelbecer, Ağdam, Fuzuli, Cebrayil, Zengilan ve Gubadlı'dır.

7. Yerinden edilmiş kişiler ve sığınmacılar, Karabağ topraklarına ve çevredeki bölgelere BM Mülteciler Yüksek Komiserliği'nin kontrolü altında dönecektir.

8. Taraflar savaş esirleri, rehineler, diğer tutukluları ve cenazelerin değişimini gerçekleştirecektir.

9. Bölgedeki tüm ekonomi ve ulaşım bağlantıları üzerindeki engeller kaldırılacaktır. Ermenistan Cumhuriyeti insanların, araçların ve kargoların her iki yönde sorunsuz şekilde seyahat etmesinin organizasyonu amacıyla Azerbaycan Cumhuriyeti'nin, Batı bölgeleri ile Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti arasındaki ulaşımın güvenliğini garanti etmektedir. Ulaşımın kontrolü, Rusya Federal Güvenlik Servisinin (FSB) Sınır Birimi unsurları tarafından gerçekleştirilecektir. Tarafların anlaşması üzerinden Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'ni, Azerbaycan'ın Batı bölgelerine bağlayan yeni bir ulaşım bağlantısı inşa edilecektir (Güler, 2020: 2-3).

Taraflar arasında imzalanan mutabakata göre; Karabağ'daki işgalci Ermenistan askerleri tamamen çekilecek, ancak bölgedeki Ermeni kökenli nüfusun varlığı korunacaktır. Laçin koridoru ile Yukarı Karabağ'da Şuşa hariç, Rus Barış Gücü görev yapacaktır. Barış Gücü'nün komuta karargâhı sözde Yukarı Karabağ Cumhuriyeti'nin idari merkezi olan Hankendi şehrinde yer alacaktır. Her beş yıllık sürecin dolmasından altı ay önce de taraflardan biri reddetmedikçe, Rus gücünün görev süresi otomatik olarak beş yıl daha uzayacaktır. Ayrıca mutabakatta Nahçıvan ile Azerbaycan'ı birbirine bağlayacak bir koridorun kurulması noktasında da anlaşılmıştır. Ek olarak bu koridor sayesinde Türkiye ve Azerbaycan doğrudan kara yolu ile birbirine bağlanabilecektir. Koridor ayrıca Rus İstihbarat Örgütü FSB tarafından denetlenecektir. Son olarak bu koridorla vatandaşların, araçların ve yüklerin her iki tarafa doğru engelsiz taşınması ve ulaşım bağlantıları garanti edilmiştir[287]. Nahçıvan ile Azerbaycan'ı birbirine bağlayacak bir koridorunun kurulmasının en önemli etkilerinden biri, Türk dünyasını büyük oranda birleştirici olacağıdır. Bu koridor ile Azerbaycan ile Türkiye'yi birleştiren bir kara bağlantısı kurulacağı gibi, diğer yandan bu koridor Türkiye'nin Türkistan'a açılan kapısı olacaktır (Öztopal, 2021: 228).

İkinci Karabağ Savaşının başlangıcıyla beraber uluslararası kamuoyunda çeşitli görüşler yükselmeye başlamıştır. İlk olarak Türkiye çatışmaların başladığı ilk günden son güne kadar Azerbaycan'dan yana olduğunu açıkça göstermiştir . ABD ise başkanlık seçimlerinden dolayı sürece fazla müdahil olamamış, Fransa net bir şekilde Ermenistan'a destek olmuştur. İran'ın ise son süreçte lojistik anlamda Ermenistan'a önemli yardımlar yaptığı iddia edilmiş, ayrıca İran bölgedeki işgal statüsünün korunması gerektiğine dair açıklamalar yapmıştır (DünyaBülteni, 2020: 1-2).

İkinci Karabağ Savaşı sürecinde savaşın seyrine reel politik ve diplomatik olarak en çok etki eden iki ülke Türkiye ve Rusya olmuştur. Türkiye Azerbaycan'a bir yandan askeri destekte bulunurken, diğer taraftan özellikle Rusya ve çok taraflı aktörlerle sürdürdüğü diplomatik girişimlerle önemli bir rol oynamıştır[288]. Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı

[287] Rusya bu mutabakata kadar böyle bir koridora karşı çıkmıştır. Öyle ki daha önce sorunun çözümüne yönelik sunulan Lavrov Planı adlı barış teklifinde; Ermenistan'la Karabağ arasında ulaşımı sağlayan kara yolunu bünyesinde barındırdığı için stratejik öneme sahip olan Laçin ve Zengezur koridorları hariç diğer rayonların Azerbaycan'a verilmesi ve Karabağ'ın özerkliğinin korunması teklif edilmiştir (İnanç, 2020, s. 517). Rusya bu teklifle Türkiye'nin Azerbaycan ile kara sınırının oluşmamasını kalıcı olarak engellemeye çalışmıştır.

[288] 1994 Bişkek Ateşkesinden beri Azerbaycan ordusunun güçlendirilmesi için tecrübe paylaşımı, eğitim ve teçhizat desteği veren Türkiye, İkinci Karabağ Savaşında Azerbaycan'a İnsansız Hava Aracı (İHA) ve Silahlı İnsansız Hava Aracı (SİHA) gibi desteklerde bulunmuştur (İnanç, 2020, s. 515). Ayrıca Azerbaycan Cumhurbaşkanı

Mevlüt Çavuşoğlu, Milli Savunma Bakanı Hulusi Akar ve Milli İstihbarat Teşkilatı Başkanı Hakan Fidan olmak üzere birçok üst düzey yetkili savaş sürecinde Azerbaycan'ı defalarca ziyaret etmiştir. Ek olarak Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan da Rusya Federasyonu Devlet Başkanı Vladimir Putin'i arayarak çatışmaların ilk gününden son gününe kadar telefon diplomasisi ile Azerbaycan'a destek vermeyi sürdürmüştür (Hasanoğlu, Mehmedov ve Maharramov, 2020: 527). Ayrıca Türkiye'nin dışında Pakistan, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti (KKTC), Ukrayna, İsrail, Moldova, Bosna Hersek, Gürcistan ve diğer bazı ülkeler de Azerbaycan'ı açıkça destekleyen ülkeler arasında yer almıştır. Ermenistan'ı açıkça destekleyen ülkeler arasında ise; Fransa, Yunanistan, Güney Kıbrıs, Birleşik Arap Emirlikleri, İran ve Hollanda olmuştur. Özellikle Fransa Cumhurbaşkanı Emmanuel Macron ve bir grup Fransız Milletvekili, bizzat Erivan'a giderek destekte bulunmuştur (Elekberli, 2020: 550-551).

Türk Konseyi ülkelerinden Kazakistan, İkinci Karabağ Savaşında tarafları ateşkese çağırmaktan ya da konuyla ilgili endişelerini ifade etmekten öteye geçmemiştir. Kazakistan Azerbaycan'ı destekleyen bir açıklamadan da kaçınmıştır. Türkmenistan ise Azerbaycan ile Hazar'daki enerji kaynaklarının paylaşımından kaynaklanan bazı güncel sorunlardan dolayı tarafsız kalmıştır. Kırgızistan, İkinci Karabağ Savaşının başlangıcından bir gün sonra 28 Eylül 2020'de Dışişleri Bakanlığı aracılığıyla bir açıklama yaparak, sorunun barışçıl yollarla çözülmesi çağrısında bulunmuş ve sorunun çözümünde Kırgızistan'ın arabulucu olarak yer alabileceğini ifade etmiştir. Ancak Kırgızistan da Azerbaycan'a somut bir destek açıklaması yapmamıştır. Benzer şekilde Özbekistan, toprak bütünlüğüne saygı ilkesiyle tarafların çatışmaları sona erdirerek, sorunu müzakere ile çözmesine yönelik açıklama yapmıştır.

Türk Konseyi ise Türk soylu devletlerden farklı olarak, kuruluşundan günümüze kadar Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü savunmuştur. Ayrıca Konsey, BM kararlarına atıf yaparak Ermenistan'ın Karabağ'daki işgalini sonlandırması ve sorunun uluslararası hukuk ilkeleri çerçevesinde barışçıl bir şekilde çözülmesi gerektiğini vurgulamıştır. Konsey, 2020 Temmuz ayında Ermenistan'ın, Azerbaycan'ın Tovuz bölgesine gerçekleştirdiği saldırılara da sessiz kalmamış, saldırıları kınayarak Azerbaycan'a desteğini yinelemiştir. İkinci Karabağ Savaşı sonrasında ise Konsey, Ermenistan'ı kınarken, işgal ettiği bölgelerden askeri unsurlarını koşulsuz ve tam olarak çekmesi çağrısında bulunmuştur. 20 Ekim'de Ermenistan'ın, Azerbaycan'ın Gence şehrine gerçekleştirdiği saldırısı sonrasında, Türk Konseyi Genel Sekreteri Baghdad Amreyev bölgeyi ziyaret etmiş, Türk dünyasının meşru hakkı olan topraklarını geri alma mücadelesinde koşulsuz ve şartsız olarak Azerbaycan'ın yanında olduğu mesajını vermiştir (Öztopal, 2021: 219-227).

Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin savaş sürecinde, Karabağ'ın Azerbaycan toprağı olduğunu vurgularken, Rusya Dışişleri Bakanı Sergey Lavrov, tüm tarafların rızası ile Rus ordusunun çatışma bölgesine, barışı koruma adına görevli olarak geleceğini ima ederek, Rusya'nın yaklaşımının samimi olmadığını ortaya koymuştur (Elekberli, 2020: 551). Rusya bunun dışında, Minsk Grubu üyesi olarak çatışmaların durması adına her iki tarafa çağrıda bulunmuş, Ermenistan Başbakanı Paşinyan'ın, Rusya'yı müdahaleye çağırması sonrasında ise Putin, "çatışma Ermenistan topraklarında olmadığı için karışamayız" beyanatı vermiştir.

İlham Aliyev France 24'e verdiği röportajda sunucunun "Kaç tane Türk İHA'nız var?" sorusuna "Yeteri kadar" şeklinde cevap vermiştir (Özgen, 2021, s. 113). İHA'lar savaşın seyrini Azerbaycan'ın lehine bütünüyle değiştiren temel etkenlerden biri olmuştur.

Ermenistan, çatışmayı kendi topraklarına çekebilmek amacıyla uzun menzilli füzelerle uzak bir mevkide bulunan Gence, Mingeçevir, Terter, Hızı gibi sivil yerleşim yerlerini ve Bakü-Tiflis-Ceyhan Boru Hattı gibi stratejik hedefleri vurmaya başlamıştır. Ermenistan bu saldırılarla kendi topraklarından atılan füzelere, Azerbaycan ordusu karşılık verirse Rusya'nın savaşa müdahale edeceğini planını yapmıştır. Ancak bu plan tutmamıştır (Yeşilot, 2020: 3-4).

Rusya, sürecin başından beri diplomasi kanalının açık kalmasını sağlarken, taraflar arasındaki mutabakatta aracı olmuş ve Rus Barış Gücünün bölgeye konuşlanmasını sağlayarak süreci olabildiğince kendi lehine çevirmiştir. Rusya, daha önce bölgenin Ermeni işgaline uğramasına göz yumarken, gelinen süreçte Azerbaycan'ın topraklarını işgalden kurtarmasını ise mutabakatla kabul eder hale gelmiştir. Ayrıca Rusya, Türk askerinin de Azerbaycan'ın işgalden kurtarılmış diğer topraklarındaki Ateşkes İzleme Merkezi'nde görev yapacağını duyurmuştur. 17 Kasım 2020'de TBMM'de yapılan görüşmelerin ardından, Türkiye ile Azerbaycan arasında 2010 yılında imzalanan stratejik ortaklık ve karşılıklı yardım anlaşmasına dayanılarak Azerbaycan'a asker gönderme tezkeresi kabul edilerek; Azerbaycan'ın belirleyeceği yerde Türkiye'nin Rusya ile birlikte kuracağı ortak merkezde ve bu merkezin icra edeceği faaliyetlerde TSK personelinin ilk aşamada bir yıllığına görev yapması planlanmıştır (Elekberli, 2020: 552).

İkinci Karabağ Savaşında Azerbaycan'ın elde ettiği zafer sadece askeri bir başarı olarak tarihe geçmemiştir. Bunda Azerbaycan'ın uzun süreli ve bilinçli çalışmalarıyla sürdürdüğü diplomatik girişimlerinin de payı büyüktür. Yaklaşık 30 yıl süren çalışmalar neticesinde Azerbaycan haklı olduğu tezleri dünya kamuoyuna duyurmayı başarmış, çok sayıda devletin desteğini kazanırken, uluslararası örgütlerde Ermenistan'ın işgalci devlet olarak tanınmasını da sağlamıştır. Bu askeri ve diplomatik girişimler neticesinde Azerbaycan Karabağ sorununun hem kendi lehine hem de adil bir biçimde çözüme kavuşması için yasal ve siyasi temeli oluşturabilmiştir (Hasanoğlu, Mehmedov ve Maharramov, 2020: 523). Elbette burada savaşın başkomutanı sıfatı ile süreci yöneten Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in hem askeri, hem siyasi hem de diplomatik başarısının çok yüksek olduğunu belirtmek gerekir. Azerbaycan askerî açıdan Ermenistan'dan daha ciddi bir güce sahip olup, sahada ilerleme kaydedebilecekken, Rusya'nın girişimleriyle ateşkesi kabul etmiş ve dünyaya barış yanlısı bir devlet olduğu imajını da yaymıştır.

SONUÇ

Sıcak çatışmaların başından günümüze kadar, BM ve AGİT Minsk Grubu sorunun çözümüne yönelik birçok toplantı yapıp kararlar alsa da bu diplomatik girişimlerin hiçbiri çözüme yönelik yaptırım gücü sergileyememiştir. 27 Eylül 2020'ye gelindiğinde ise İkinci Karabağ Savaşı baş göstermiş, Ermenistan'ın saldırılarına Azerbaycan çok güçlü bir yanıt vermiş ve 10 Kasım 2020'de imzalanan antlaşma neticesinde işgal altındaki topraklarını geri alma zaferini elde etmiştir.

Bu zaferin diplomatik açıdan iki önemli sonucu bulunmaktadır. İlk olarak Azerbaycan diplomatik olarak çatışmaların başladığı ilk yıllardan günümüze kadar, hem BM hem de AGİT nezdinde haklı tezlerini ısrarla dile getirmiş ve Ermenistan'ın işgal ettiği bölgelerden çekilmesi gerektiğini savunmuştur. Bunun neticesinde Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi kararları ve AGİT Minsk Grubu kararları, Azerbaycan'ın lehine sonuçlanmıştır. İkinci olarak ise Azerbaycan sorunun çözümünün sadece masadan değil, sahadan da geçti-

ğini idrak ederek askerî gücünü arttırmak amacıyla Türkiye ile yakın ilişkiler geliştirmiş, iki devlet arasında yıllardır süren askeri diplomasi faaliyetleri ve işbirliklerinin meyvesi İkinci Karabağ Savaşında toplanmıştır.

Azerbaycan'ın Karabağ zaferi Türkiye Cumhuriyeti kamuoyunu çok mutlu ederken, Nahçıvan ile Azerbaycan arasında kurulması planlanan koridor, büyük heyecan uyandırmaktadır. Ancak bu konuda çeşitli soru işaretleri de bulunmaktadır. İlk olarak koridorun nasıl hayata geçirileceği, Ermenistan topraklarından geçecek olan koridorun nasıl bir statüye sahip olacağı ve istikrarını yani varlığını koruyup koruyamayacağı gibi sorulara cevap aranmaktadır. Bu koridorun açılması her şeyden önce hem Nahçıvan ile Azerbaycan'ı karadan bağlayacakken, diğer yandan Türkiye'yi önce Azerbaycan'a sonra da Türkistan devletlerine doğrudan açacaktır. Bu gelişme Türkiye ile Azerbaycan ve Türkistan devletleri arasında sadece askeri diplomasinin gelişimini sağlamakla kalmayacak ticari diplomasi, kültürel diplomasi vb. birçok işbirliklerinin daha çok geliştirilmesi fırsatı yakalanacaktır.

Sonuç olarak İkinci Karabağ Savaşı sadece bir askeri zaferle sonuçlanmamış, yaklaşık 30 yıldır sürmekte olan diplomatik savaşın ve girişimlerin de zaferle sonuçlanmasını ifade eden bir başarı olmuştur. Bu noktada Ermenistan'ın özellikle Rusya, ABD ve Fransa'daki güçlü Ermeni lobisine rağmen, Azerbaycan'ın haklı tezlerini uluslararası platformlarda başarıyla savunması ve özellikle Türkiye Cumhuriyeti ile askeri ve istihbarat alanında kurmuş olduğu diplomatik işbirlikleri zaferi getiren ana etkenler olmuştur. Nahçıvan ve Azerbaycan arasındaki koridorun yine diplomatik işbirlikleriyle kurulması ve hayata geçirilmesi ise yeni diplomatik girişimlerin ve başarıların elde edilmesinde de büyük rol oynayabilecektir.

KAYNAKÇA

Aras, İ. (2017). Avrupa Birliği'nin Karabağ Sorunundaki Rolü. *Avrasya Etüdleri Dergisi , 51* (1), 95-122.

Aslanlı, A. (2019). Karabağ Sorunu: 'Barış Görüşmeleri' Barış Getirecek Mi? *Qafqaz Beynelxalq Münasibetler ve Strateji Araştırmalar Merkezi Neşriyyatı* , 1-7.

Aslanlı, A. (2001). Tarihten Günümüze Karabağ Sorunu. *Avrasya Dosyası Azerbaycan Özel , 7* (1), 393-430.

Aslanlı, A. (2013). *Yeni Küresel Mücadelede Kafkasya ve Karabağ Sorunu.* Ankara: EkoAvrasya Yayınları.

Cafersoy, N. (2001). *Elçibey Dönemi Azerbaycan Dış Politikası (Haziran 1992-Haziran 1993)*. Ankara: Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi (ASAM) Yayınları.

Çiloğlu, F. (1998). *Rusya Federasyonu'nda ve Transkafkasya'da Etnik Çatışmalar.* İstanbul: Sinatle Yayınları.

Daban, C. (2016). Uluslararası İlişkilerde Siyasal Aktörler, Bürokrasi ve Jeopolitik Bağlamında Diplomasi: Türkiye Cumhuriyeti Örneği. *BEU Akademik İzdüşüm / Academic Projection , 2* (2), 22-50.

Devlet, N. (1993). *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi Türk Dünyası.* İstanbul: Çağatay Yayınları.

DünyaBülteni. (2020, 12, 04). *2. Karabağ Savaşı ve Güney Kafkasya'da Yeni Dönem*. 03 06, 2021 tarihinde Dünya Bülteni: https://www.dunyabulteni.net/makale-yorum-1/2-karabag-savasi-ve-guney-kafkasyada-yeni-donem-h485448.html, Erişim tarihi: 20 Şubat 2021.

Elekberli, F. (2020). Yukarı Karabağ Probleminin Tarihi, Felsefi, Siyasi ve İdeolojik Açıdan Değerlendirilmesi. *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi , 3* (3), 530-555.

Fuller, E. (2013). *Azerbaijan's Foreign Policy and the Karabakh Conflict.* Roma: Istituto Affari Internazionali, Via Angelo Brunetti.

Girgin, K. (1975). *Çağdaş Politika ve Diplomasi El Kitabı.* Ankara: Türkiye İş Bankası.

Gönlübol, M. (1975). *Uluslararası Politika.* Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi.

Güler, M. Ç. (2020). *Karabağ'ın Özgürleştirilmesi ve Sahadaki Yeni Denklem.* Ankara: SETA Perspektif, Sayı 301.

Hamilton, K., ve Langhorne, R. (1995). *The Pratice of Diplomacy.* London-New York: Routledge.

Hasanoğlu, M., Mehmedov, A., ve Maharramov, B. (2020). İkinci Karabağ Savaşı Sonrası Azerbaycan - Türkiye İlişkileri. *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi , 3* (3), 522-529.

Hesenov, E. (2003). Azerbaycan Beynelxalq Münasibetler Sisteminde. *Journal of Qafqaz University*, 47-60.

İnanç, H. (2020). Yeni Dünya Düzeninin Bir Habercisi Olarak Azerbaycan-Ermenistan Çatışmasının Sosyo-Politik Analizi. *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi , 3* (3), 509-521.

İskit, T. (2012). *Diplomasi Tarihi.* Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.

İşyar, Ö. G. (2003). Ermenilerin Karabağ Uyuşmazlığına İlişkin Tutumlarının İçsel Nedenleri . *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi , 1* (29), 1-43.

Kasım, K. (2001). Başlangıcından Barış Sürecine Karabağ Çatışması. *Ermeni Araştırmaları , 1* (2), 1-4.

Mehmed, A. (2021). Arap Devletlerinin İkinci Karabağ Savaşı'na Yönelik Tutumları. *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi , 7* (1), 124-137.

Meray, S. L. (1956). Diplomasi Temsilcilerinin Hukuki Statüsü. *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi , 11* (3), 81.

Merdan, A. S. (2019). Güney Kafkasya'da Temel Sorunlar. M. S. Erol, ve M. Ekşi içinde, *Uluslararası İlişkilerde Güncel Sorunlar*, s. 265-292. Ankara: Akçağ Yayınları.

Nicholson, H. (1950). *Diplomacy.* London-New York: Oxford University Press.

Öğütçü, B., ve Yılmaz, M. E. (2021). Karabağ Sorununda Uluslararası Arabuluculuk. *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi , 7* (1), 162-191.

Özcan, A. B., ve Çınar, Y. (2014). Uluslararası İlişkilerin Temel Kavramları. Y. Çınar içinde, *Diplomasinin Doğuşu ve Gelişimi*, İstanbul: Hükümdar Yayınları.

Özdal, B. (2006). Karabağ Sorunu'nun Çözümünde Karadağ Modeli Uygulanabilir mi? *I. Uluslararası Sosyal Bilimciler Kongresi: SSCB Sonrası Türk Cumhuriyetlerinde Sosyal, Siyasal ve Ekonomik Değişim, 18-21 Eylül 2006*, (s. 1-12). İzmit.

Özdal, B. (2012). Orta Asya ve Kafkaslarda Bölgesel İhtilaflar. B. Özdal içinde, *Orta Asya ve Kafkaslarda Siyaset* (s. 196-220). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.

Özgen, C. (2021). 44 Günün Ardından: 2020 Karabağ Savaşı›nın Askeri Açıdan Analizi. *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi , 7* (1), 104-123.

Öztopal, M. K. (2021). Azerbaycan İle İlişkileri Bağlamında Türkistan Devletlerinin Karabağ Konusundaki Tutum ve Tepkileri. *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi , 7* (1), 216-232.

Paşa, E. (2021). Karabağ Sorunu: Tarihi Gerçekler, Jeopolitik Çıkarlar ve Çözüm Süreci. *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi , 7* (1), 192-215.

Sapmaz, A., ve Sarı, G. (2012). Karabağ Sorununda Azerbaycan Tarafından Kuvvet Kullanım Olasılığının Analizi. *Güvenlik Stratejileri , 8* (15), 1-31.

Sarıahmetoğlu, N. (2016). Karabağ Sorununun Çözüm Sürecinde Türkiye ve Rusya. *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi , 3* (2), 93-119.

Söker, Ç. (2017). Karabağ Sorunu'nun Çatışmayı Çözme Perspektifinden İncelenmesi. *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi , 8* (16), 555-574.

Tuncer, H. (1991). *Eski ve Yeni Diplomasi.* Ankara: Dış Politika Enstitüsü.

Yeşilot, O. (2020, 10 10). *Karabağ 'savaş diplomasisiyle' geri alınacak.* 03 15, 2021 tarihinde Star Açık Görüş : https://www.star.com.tr/acik-gorus/karabag-savas-diplomasisiyle-geri-alinacak-haber-1579148/ adresinden alındı

Yılmaz, M. (2013). Karabağ Savaşı ve Adım Adım Hocalı Soykırımı. *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi , 9* (2), 95-104.

STRUCTURED ABSTRACT

Erdem EREN*

KARABAKH DIPLOMACY: THE ROLE OF DIPLOMACY IN THE VICTORY OF KARABAKH

In this study, the Karabakh problem, whose historical background dates back to the beginning of the 19th century and turned into a hot conflict in the 1990s, is discussed. The study has been examined under the titles of the importance of Karabakh geopolitically, the historical background of the Karabakh problem and the role of diplomacy in the solution of the Karabakh conflict. In the study, the approaches, solution proposals and targets of international organizations and states towards the problem and the region were also examined. In addition, the question of how effective the role of diplomacy in the solution of the Karabakh conflict was sought. With the study, it has been revealed that there have been diplomatic initiatives of the international public for about 30 years in solving the problem, but they do not have the power of sanction. It has been reached that Azerbaijan successfully defended its justified theses in diplomacy during this period and turned the decisions of the UN Security Council and the OSCE Minsk Group in its favor. Also between Azerbaijan and Turkey in the Second Republic of Karabakh War with diplomatic initiatives in recent years developed military and intelligence cooperation with the consequences of victory has been achieved.

While the Karabakh conflict turned into a hot conflict in the early 1990s, Armenia occupied 20yüzde of the Azerbaijani territories and carried out brutal massacres against civilians, especially Khojaly. The problem attracted the attention of the international public as a result of the geopolitically important position of the region, the state of war between the two independent states and the fact that the region is an important corridor in the international energy supply. Subsequently particularly United Nations Security Council with the Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE), including international organizations such as the Russian Federation, Turkey, Iran, USA, France, China and so on. many actors have started to be a party to the problem.

Even though the UN and the OSCE Minsk Group held many meetings and made decisions on the solution of the problem since the beginning of the hot conflicts, none of these diplomatic initiatives have demonstrated the power of sanction for the solution. By September 27, 2020, the Second Karabakh War broke out, Azerbaijan gave a very strong response to the attacks of Armenia, and as a result of the treaty signed on November 10, 2020, it achieved the victory to take back its occupied territories.

This victory has two important diplomatic consequences. First of all, Azerbaijan diplomatically expressed its justified arguments before both the UN and the OSCE from the first years of the conflict until today and advocated that Armenia should withdraw from the occupied territories. As a result, both the United Nations Security Council resolutions and the OSCE Minsk Group resolutions were in favor of Azerbaijan. Secondly, Azerbaijan un-

* Ph.D. Student, Istanbul Yeni Yüzyıl University Social Sciences Institute, Political Science and International Relations Doctorate Program, emreen2234@gmail.com, Orcid: 0000-0002-9891-1763

derstood that the solution comes not only with peaceful discussions bir also in the field. So Azerbaijan has developed close relations with the Republic of Turkey in order to increase its military power. The gain of years of military diplomacy and cooperation between the two states was gathered in the Second Karabakh War.

Azerbaijan gained victory in Karabakh victory made public of the Republic of Turkey satisfied. At the same time, the corridor planned to be established between Nakhchivan and Azerbaijan arouses great excitement. However, there are also various question marks on this issue. First of all, questions such as how the corridor will be implemented, the status of the corridor that will pass through the territory of Armenia and whether it will be able to preserve its stability and its existence are sought. both opening of this corridor will connect with the land of Azerbaijan and Nakhichevan to Azerbaijan before Turkey will then connect directly to Turkestan states. These developments between Azerbaijan and Turkistan states with Turkey will not only enable the development of commercial diplomacy, military diplomacy, cultural diplomacy and so on. There will be an opportunity to further develop many collaborations.

As a result, the Second Karabakh War did not only result in a military victory, but was a process that expressed the victory of the diplomatic war and its attempts that have been going on for nearly 30 years. At this point, Azerbaijan gained diplomatic victory againist Armenian lobby particularly in Russia, United States and France which justified Armenian thesis. Especially the military and diplomatic victory for cooperation in the field of intelligence were the main factors which was established by the Republic of Turkey. Establishment and implementation of the corridor between Nakhchivan and Azerbaijan with diplomatic cooperation will also play a major role in achieving new diplomatic initiatives and achievements.

11.BÖLÜM

AZERBAYCAN EDEBİYATINDA VATAN MUHAREBESİ: KARABAĞ ŞEHİTLERİNİN MİLLİ ŞİİRLERDEKİ YANSIMASI

Merziyye NECEFOVA*

Yükseliş için çabalamak insanın doğasında vardır. O, doğduğu andan itibaren hızlı büyümek, bilgelik dolu olmak, bilgi, beceri ve yeteneklerini göstermek ister. Bu çaba çeşitli dünyevi isteklerle çeşitlenir ve böyle bir yükselişin en yüksek zirvesi de bazen şehadet olur. Vatan yolunda canını feda edenler, İslam inancına göre aslında ölmezler, ölümleriyle ölümsüzlük kazanırlar. 1990 yılında Azerbaycan'ın kurtuluşu yolunda böyle yüksek bir seviyeye ulaşarak Azerbaycan kahramanları da vatan uğruna şehit olmuşlardır. Canları ve kanları pahasına kazanılan azadlık savaşı, milletin bağımsızlığını sağlayan bir zafere dönüşmüştür. Azerbaycan edebiyatında, özellikle de milli şiirlerinde, bu ölümsüz kahramanlık ve şahadete ulaşan kahramanlar sayfalarca yer almıştır.

Gabil'in "Mersiyye"si, Mammad Aslan'ın "Ağla Karanfil Ağla", Mirvarid Dilbazi'nin "Şehitler Mezarlığı", Zalimhan Yakub'un "Şehit Kanı", "20 Ocak", "Kurşun", Medine Gülgün'ün "Bu Şehid Çocukların Ölen Çağı Değildi", Fikret Goca'nın "O Gece", Rafig Yusifoğlu'nun "Karanfile Değen Kurşun", Musa Alakbarlı'nın "Şehitler Sokağı", Ramiz Memmedzade'nin "O Gece", Alakbar Salahzade'nin "İz", "Karanfil Masalı" gibi, "Şehadet" konulu yüzlerce şiir yer almıştır. Bahtiyar Vahabzade'nin "Şehitler" şiiri de dahil olmak üzere, bu konudaki şiirlerin ortaya çıkışı, 1990'lı yıllarda yoğunluk kazanmaya başlamış ve Azerbaycan şiirinde şehitlik temasının oluşumuna ışık yakmıştır.

Bu eserlerde şehitlik konusuna iki yönden yaklaşılmıştır. Birincisi yas ve ağıt motivli şiirler, ikincisi ise şehadetin kahramanlık seviyyesinde aksedilmesidir. Bu ortamda pek çok şair, daha çok şehitliğin kahramanca konumuna yer vermiştir.

İnsan insan olur öz hünəriylə,
Millət millət olur xeyir, şəriylə,
Torpağın bağrına cəsədləriylə,
Azadlığ tumunu səpdi şəhidlər. (B.Vahabzadə, "Şəhidlər")

Şəhidlik ömrün tacı, şəhiddi baş tacımız,
Şəhiddi neçə-neçə qardaşımız, bacımız...
Allah üz döndərəndə şəhidlik- əlacımız.
Bir candı, qaytarırıq- elə də minnət deyil.
Qoy tarix yenə görsün, bu adi millət deyil. (Sabir Rüstəmxanlı," Şəhidlik")

1990'larda şehitlik konulu yüzlerce şiir örneği ortaya çıkmıştır. Günümüzde ise Büyük Vatanseverlik Savaşı›na özgü şehitlik konuları, Azerbaycan Milli Şiiri'nin ana teması olarak yeniden dikkat çekmektedir. Bir bağlamda bu edebiyat incileri, Azerbaycan'ın zaferini

* Prof. Dr., Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Edebiyat Enstitüsü, necefova.merziyye@mail.ru

tarihe kayıt etmektedir. Azerbaycan galip gelse de şairlerin kalemi şehadet üzerine yazmaya devam etmektedir. Azerbaycan şiirinin mısraları, bazen şehadetin kahramanlık mertebesini bazen de matem ve keder halini yansıtmaktadır. Elbette zaferle kazanılan bir savaşta, hem kedere hem de şaheddete tanık olunmuştur. Bir edebiyatçı içinse, kederi görmezden gelmek mümkün değildir, ama günümüz örneklerinde görüldüğü gibi, şairler çoğu zaman şehitlerin kahramanlıklarını şiirler halinde bizlere sunmaktadır. Mesela Şehit Polad Haşimov için yazılan şiirler, bütün toplumun çok ilgisini çekmiş, herkesi duygu dünyası içine çekmiştir. Polad Haşimov›un şehadetiyle birlikte, "şiirde şehadet" konusu daha fazla ele alınmıştır.

Zahid Halil, Vahid Aziz, İlham Gahraman, Yusif Nagmakar, Ay Beniz Aliyar, Adila Nazar, Hanım İsmayılkızı, Ahmad Geşemoğlu, Namig Delidağlı, Rafig Yusifoglu, Süleyman Abdulla, Vagif Aslan, Esmira Mahikızı, Şehriyar del Gerani, Qi Or El, Nargis, Farid Huseyn, Sona İsmayilova, Tarana Arifkızı, Mirsayyaf Zamanlı, Şövket Horovlu, Tarana Turan Rahimli, Elnur Uğur Abdiyev, Ulvi Bahadır, Geşem İsabaylı, Narıngül Nadir, Gilman İman, Mehebbet Şıhıyeva ve diğerleri Azerbaycan Şehitleri ile ilgili unutulmaz şiir örnekleri yazmışlardır. Bu şiirler topluma mal olmuş, toplumun duygularını ifade etmiştir. Şunu söylemek gerekirse, Azerbaycan Milli Şiirinde, şehitlik teması şiirsel bir anlatım biçimi bulmuş, aynı zamanda şehitliğin sanatsal ifadesi de ortaya konulmuştur. Şehriyar del Gerani, şehitliğin tanımını kendine has bir şekilde şöyle belirtmiştir;

Torpaq insanı (y)udanda qəbir olur,
İnsan torpağı udanda, Şəhid
İnsan bütün yerlərini qəbirə uduzur,
Vətən bütün yelərini Şəhidə.
Bu dünyada hamı öz əcəliylə ölür,
Şəhid hamının əcəliylə... (Şəhriyar del Gerani

Zahid Halil'in şiirinde, şehadetin toplumsal kutsallığın simgesi olması dikkat çekicidir. Şairin eserinde şehitlik teması şiirinin ana çizgidir.

Şəhidlər dəfn olunmur
Adi (sıradan) bir ölən kimi
Biz onu basdırırıq
Toxum kimi, dən kimi.
O daşların altından
Göyərir təzə adlar
Böyüyür , pərvazlanır.
Mübarizlər, Poladlar... (Zahid Xəlil, "Şəhidlər Xiyabanı")

"Çeliğin Ardında" şiirinde şair, Azerbaycan Milli Kahramanının şehadetinin üzüntüsünü yaşarken, mısralarına duyduğu gururu da yansıtmıştır. Şair, destanları hatırlatarak seslenir. Köroğlu'nun yaşayan değer-varlığının, bugün de yetenekli oğullara ilham verdiğine dikkat çeker.

Poladın arxasınca
Hələ yüz Polad gəlir.
Koroğlu torpağında
Atlara qanad gəlir...

"Atların kanatları olduğu" sözü, gerçekte şehitleri simgeler, bu da kadim devirden beri bütün Türklerde bir zafer işaretidir.

Ey igid nəvələrim
Düzlənin papaq- papaq
Söz başa düşməyəni
Köz ilə başa salaq... (Poladın Arxasınca)

Yıllarca savaşılan düşmanı yenmek için “göze” ihtiyaç olduğu gerçeği, şiirde değerli ve çok kullanılan bir sembol-ifadedir. Şairin, şiirinde “Göz kullanılması” gerektiğini yazması açık bir mesajdır.

Esmira Mahikızı, kahramanın şehadetini herkesin şehadeti sayar. Onun anlatımıyla “Anavatan şehitle dirilir.” Türk toplumlarında her ne kadar dünyadan göç etmiş olan tek bir kahraman olsa bile, bu acı büyük bir neslin yüreğini acıtır, kahramanın acısı on yıllar, yüzyıllar, hatta bazen Alp Er Tunga’nın acısı gibi, bin yıllar sürer.

Yağışlar yağmadan da islanır şəhid qəbirləri..
Və qızlar şəhid şəkillərini sevir..

Şiirde gerçeklik sanat, imgelem, şiirsel düşünce ile birleştirilir. Örneğin kızlar artık gerçek hayatta, erkeklerden çiçek beklemiyorlar, doğum günlerinde, ilk buluşma tarihlerinde, özel veya sıradan günlerinde, hiç ara vermeden erkeklere kendileri çiçekler getiriyorlar.

Ləçəklərində göz yaşlarından şehlər
Şəhid qəbirlərinin üstünü örtür çiçəklər.

Yaşayanlar için, şehadetten sonraki hayat daha zordur. Buna hayat demek mümkün de değildir kimi zaman. Şehitlerin bir hayali, Vatan uğrunda şehadete erme hayali ki, bu hayal kadim çağlardan beri bütün Türklerin, neredeyse herkesin hayalidir, işte bu hayal gerçek olurken, bin bir hayal de gönüllere gömülür. Şehitler içinse, şehitlik anında hem onur hem de yaşamdan kopuş vardır; şiirlere yansıyan...

Yaşam hələ də mühasirəyə düşən bir əsgərdi..
Baxdığı filimlərdəki kimi
Axrıncı gülləsini alnına sıxan
yaşam..iki qolunu itirmiş bir döyüşçüydü,
son qumbaranı ağzıyla dartan

Hayatın gerçek renkleri ve bunların usta anlatımı, şiirsel etkiyi daha da artırır:

.............şəhid xanımıydı
Hər səslə qapıya qaçan,
Qapıyı küləklərə[289] açan...

Yaşanan tablo gibi bu şiirde, her gece kapıya koşan, rüzgârın sesine kapıyı açan, eşinin geldiğini hisseden, aslında şehadetin onurunu yaşasa da eşinin yokluğunu kabul edemeyen bir şehitin hanımı konu edilmiştir.

Gulu Agses’in Birinci Karabağ Savaşı’ndaki “Savaş Geçersiz” adlı şiiri de büyük etki bırakmıştır. Agses’in “Savaş Geçersiz” şiirinde, psikolojik yükü olan engelli bir adam ve fiziksel yükü olan bir Azerbaycanlı kadın vardı. Her iki savaşta, yani Birinci ve İkinci Karabağ Savaşlarında, vuslat sırasını bekleyen bir kadın vardır.

Yaşam, şəhid atasıydı,
Oğlunun üçrəng tabutuna çiyin verən,
Üç daxmasında şəhid balalar böyüdən.

[289] Külek; rüzgâr

Yaşam, bir yaralı komandandı
Bütün əsgərləri ölən.
Və özü sağ qaldığına hönkür-hönkür ağlayan
Yaşam, yataq xəstəsi qaziydi,
soğuducu boş,
tavanı akan,
dərmana pul tapamayan.
Yaşam, hələ də qələbədi..
dul gəlinlərin qara yaylığına məğlub olan... (Esmira Məhiqızı)

Bu fikir Yusif Nagmakar'ın "Şehit Karısı" şiirine hatırlatır. Gerçek ve imge, şehidin bıraktığı eşin yaşayan hayatında ortaya çıkar. Heyecan ve acı çekmeden okumak mümkün değildir. Şiirin tüm mısraları okuyucuyu sarar ve sarsar. Bu acılı hayatın bir portresini görmemek mümkün değildir. Şair, genç dul kadını tanıtırken onu "hem kırık bir göğüs hem de bir taç" olarak tasvir eder. Şair, şehidin eşine halk dilinde "göğsüm" demiş ve aslında onu halkın önderi olarak değerlendirmiştir. Bu da halkın yalnızca şehite değil, şehitin eşine ve ailesine verdiği değeri anlatır.

Dözdün sən həyatın zərbələrinə...
Ümid müjdələrin, Tanrı'dan əta.
Ata soraqlayan körpələrinə
Bir yüzün anadır, bir yüzün ata.
Dərd köhlən, yol yəhər, inam üzəngi,
Bir dilək min cilov çeynəyib udur...
Hərdən basılanda qapının zəngi
Elə bilirsən ki, gələnin odur...

Şair, yürüyüşün geri döndürülemezliğini ifade etmek için değerli bir şiirsel ifade olan «Hüzün eski, yol semer, imanın üzengi» tabirlerini kullanarak, eğretileme ile sesini okuyucuya duyurur.

Sanma köhlənəcək hər ötən "boyat",
Təzəcə nisgillə boy at-şəhiddir.
Onun taleyində şəhidlik-həyat,
Sənin gözlərində həyat şəhiddir.
(Yusif Nəğməkar, "Şəhid zövcəsi")

Şair, şehidin ölümünün kazandığı ölümsüzlükle birlikte, genç kadının ölmekte olan yaşamının gerçek zıtlığını, hayatının şehadetini ifade eder. Genç yaşta dul kalmak, ama şehit eşi olmak hem ölümsüzlüktür hem de ölümün ta kendisidir.

Yusif Nagmakar'ın "Oğullar Şehit Oldu" şiiri de şehit oğulların kahramanlıklarını ve vatan toprakları için verdikleri mücadeleyi yansıtmaktadır. Yusif Nagmakar, hangi konuda yazarsa yazsın her zaman halkın sesinden "kalemin sesinden halkın sözüne" (İsa Habibbayli) yükselir, kalemiyle halkın sesini ifade etmeye çalışır. Yusif Nagmakar'ın vatan ve şehadet konulu şiirleri, bize İsa Habibbayli'nin onun eserleriyle ilgili düşüncelerini anımsatır:

"Yusif Nagmakar'ın şiirleri, Vatan şiirlerinde önde gelen şiirler gibi görünse de onun şiirleri toplumsal ana fikri belirler. Özgün, düşündürücü ve öğretici fikirleri, genel anlamda ilahi şiiri gibidir. Bunun bir örneği olan "Azerbaycan Olmayacak" şiirinin her bir mısrasında da bu düşünceleri mecazi olarak ifade edilmektedir. Onun şehirlerindeki bu genel özellikler, şehitler hakkında yazdığı şiirlerde de görülmektedir.

Ərzin ərz dili laldı ki!...
Çulğamasın şər dünyanı.
Oğullar şəhid oldu ki,
Tanısın bəşər dünyanı...
Qanla torpağı yoğurdun..
Vətən bilmə onsuzluğu...
Oğlu şəhid olan Yurdun
Olmur kişi sonsuzluğu!...

Adila Nazar da şehitin Azerbaycan bayrağına sarıldığı ana "Şehit ölür mü? Yerçekimidir, bayrağın sarıldığı yer cennet olur" ifadesiyle dikkat çekiyor.

Yolu işıq olanın ömrü bir şam kimidir,
Xain, nankör, satqına hər yerdə lənət olar.
Şəhid də ölərmi heç, bu bir yer çəkimidir,
Bayrağa bükülənin məkanı cənnət olar.

Azerbaycan şiirinde şehidin ölümsüzlüğü sıklıkla vurgulanır. Fakat şehidin yeri Cennettir, çünkü defnedildiğinde bayrağına sarılıdır. Bu sözün Adila Nazar'ın şiirinde özel bir yeri vardır. Şiirin son mısrasında, tek bir eylem altında birleşen, özgürlük ve toprak için can veren kahramanlarımızın, her birinin karşısında Polad Haşimov'dan bahsedilir. Azerbaycan halkı Çelikleri büyüttü ve Çeliklerin büyümeye devam edeceğini söyleyen şair, şimdi sesini dünyaya duyuruyor.

Eşq olsun o kəslərə-bir amal birləşdirən,
Torpaq üçün, vətənçün fəda olan hər cana!
Eşq olsun Polad kimi oğullar yetişdirən,
Hələ yetişdirəcək doğma Azərbaycana! (Adilə Nəzər, Şəhid General Polad Haşımov'un xatirəsinə")

Adila Nazar'ın şehitlik konulu şiirleri, özellikle "Şehidim", "Şehidin Son Düşünceleri" ve "İyi Uykular Şehidim" şiirleri dikkat çekiyor. Bu şiirlerin her biri şehitlerimizin korkusuzluk ve cesaretini yansıtmaktadır.

Olmadı ölüm qorxusu,
Burnunda Cənnət qoxusu,
Gülləndi qandan yaxası,
Asta asta şəhidimin... (Adilə Nəzər,"Şəhidimin")

Ay Beniz Aliyar'ın "Bütün Şehit Evlatlarımıza İthaf Ediyorum" şiirinde, şehadetin sanatsal ifadesini görmek mümkündür:

Bilirəm ki, qorxum yoxdur ölümdən,
Yerim yenə ən birinci sırada.
Mərmi kəsən ayağım var əlimdə,
Avtomatla səhv salıram arada.

Yiğit, şehadet değerinin ölçülemez olduğunu, şehid olmaktan mutluluk duyduğunu vurgulayarak, canı yanan bir gönlü de olsa, onun nurunda bin ateşin yandığını söyler. Karların altında son nefesini verse de bu son nefesten baharında bir bülbül çıkacak diye sevinir. Bir şehit, şu dizelerdekinden daha iyi ifade edilemezdi her halde:

Ölçülməzdi şəhidliyin dəğəri,
Bir qəlb sönər, alovlanar min ocaq.

Qar altında son nəfəsim göyərir,
Yazağzında Xarıbülbül olacaq.
(Ay Bəniz Əliyar, "Xudayar'ın Timsalında Bütün Şəhid Oğullarımıza")

Şehitliğin ölümsüzlüğü, «Şehitlerimizin Anısına» şiirine de yansımıştır. «Vatan» kelimesinin anlamı, özgürlük adına ölen şehitlerin isimleriyle bağlantılıdır. Vatan, onu koruyan ve onun için canını veren kahramanlar olduğunda vatan olur.

Vətən uğruna ölən oğullar,
Ölümün özünü ucaldacaqdır.
(Ay Bəniz Əliyar," Şəhidlərimizin xatirəsinə")

Yazarın "Vatan İçin" şiiri şehitlerin dilinden ifade edilmektedir. Vatan Savaşı'nda şehit olan savaşçı mutluydu, çünkü hak yolunda eğilmedi, hak için savaştı ve kaldı, çünkü onun inancı galip geldi. Bir başka şiirde ise bayrağa secde eden bir şehit canlanır. Hakikat dünyaya yayan şehit, hakikat yolunda akan kanıyla iftihar etmektedir.

Vətən uğrunda axır damla qanım,
Bayrağım haqq səsinin bayrağıdır.
Göylərə sancılıdır Ay nişanım,
Rəngləri hər halımın növrağıdır.
(Ay Bəniz Əliyar, "Vətən Uğrunda")

Azerbaycan şiirinde, şehitlerle ve özellikle Karabağ Şehitleri ile ilgili pek çok şiir vardır. İlham Gahraman'ın yıllar önce yazdığı "Şehitler Sokağı" ve "Kabuksuz Yaşamak" şiirleri bugün de bizi sarıp sarmalar. Şair şehadet konusuna girer, şehidin düşüncelerinin şiirsel anlatımını ve anlamını tüm doluluğuyla ifade eder. İlham Gahraman'ın "Borç" başlığı altındaki şiiri, bir gencin vatan sevgisinin başka hiçbir şeyle karşılaştırılamayacağını gösterir. Aynı zamanda ne kadar hasret, hüzün ve ayrılık duyguları varsa, Vatan sevgisi de o kadar yüksek hissedilir. Vatan sevgisi, anne, baba ve sevgili sevgisini aşar.

Səni sıxmalı sinəmə avtomatı sıxdım,
Görüşünə çıxmalı yerdə
Quş qatarınnan gələn güllə
Qabağına çıxdım.
Bu döyüşdü- kim öldü, kim yaralı çıxdı,
Ürəyimdə çırtlamayan sevgi
Başda idi,
amma, Vətən ondan irəli çıxdı.

Şehit dilinden konuşan bir şair, bazen duygularını kontrol edemez. Şiirlerini hep bayatı›ya akort eden İlham Gahraman, bayatı›ya yer verir. Şehit vermenin büyük bir üzüntü olduğu vurgulanırken, şehidin büyüklüğünü ve kutsallığının yanı sıra, toplumun ona karşı tavrını dile getirmeyi de üstlenir.

Dərdini döşəsən yer çatmaz,
Yük vursan Devi – çəkməz
Şəhidin ehsanından
Acın da təbi çəkməz.
(İlham Qəhrəman, "Şəhidin Dilindən")

İlham Gahraman›ın şehit bayatları ile ilgili şiir dizisi bir zevktir. Yazar, kendi yöntemiyle gerçekçi bir şehitlik resmi oluşturur. Şair, "Havada Şehadet Var" sözüyle de adeta milli kederimizi kutsamaktadır.

Ah çəkər ahdan ağlar,
Durub sabahdan ağlar.
Şəhidi yad edənlər
Gah gülər gahdan ağlar.
(İlham Qəhrəman "Şəhid Bayatıları")

Şair Elşad Barat, şehitlerle ilgili bir dizi şiir yazmıştır. Nasıl ki gazeteciler, Birinci Karabağ Savaşı›ndaki her şehit hakkında bir köşe yazısı yazdıysa ve şehitlerin kahramanlığından bahsettiyse, işte Elşad Barat da her bir şehit hakkında bir dizi şiir yazmıştır. Bu şiirlerde bahsi geçen şehidin tüm özellikleri yansıtılmaktadır. Elşad Barat yazdığı böyle bir dizi şiiriyle dikkat çekmektedir. Şair, bu şiirlerde, yazdığı şehidin yasını tutar ve adeta onları dinler. "Kuzenimin Damadı Şehid Alizade Tahir'e", "Şehid Alakbarov Vugar'a", "Şehid Mursaliyev Subhi'ye", "Şehid Yusifzade Hudayar'a", "Şehid Aslanov Tural'a" ve diğerleri gibi özel şiirler kaleme almıştır. Canlarını vatan için feda eden kahramanların karakterlerini, düşünce biçimlerini ve yurtseverliklerini, onun şiirlerinde görmek mümkündür. Savaşın izi, okuyucuya şiirsel bir dille aktarılmaktadır. Bu şiirlerde hüzün ve kederin yanı sıra, güçlü bir onur ve gurur duygusu da vardır. Şairin kuzenine yazdığı şiirde bir mesaj görülmektedir. Şairin, genç kuzenine, "ne zaman böyle bir kahraman oldunuz" diye soran oğluna, üzüldüğünü görsek de şehitin kahramanlığını, göğsünü siper etmesini içten bir dille okuyucuya aktarır.

Dosta dəyməsin deyə,
Özünü atmaq necə?
Sinəsiylə gülləni
Havada tutmaq necə?

Şair, burada şehidi sanki tek bir noktadan görüyor, onun cesaretini ve azmini büyük bir onurla alkışlıyor. Kuzenini küçük bir çocuk olarak hatırlayan şair, «Sen küçük bir çocuktun, ne zaman kahraman oldun?» diye sorar.

Qəhrəman olmaq olmur,
Qəhrəman doğulurmuş.
Demə ki, qəhrəmanlar ,
Sənin kimi olurmuş!
(Elşad Barat, "Dayımın Nişanlı Oğlu, Şəhid Əlizadə Tahirə")

Şair başka bir şiirinde ise yine duygusal anlara ışık tutuyor: "Cesaretin ta kendisi" veya "Bir kızın parmağına bir yüzük çiziyorsun" diyerek, şehidin hayatını ve kişisel duygularını, gözlerimizin önüne getiriyor. Şehidin nişanlı olduğu anlaşılıyor, ancak bu kırılgan duygular şiirin sonuna kadar sürmüyor. Mısralardan, vatana kurban olmanın, şehit gibi şairin de hayali olduğunu seziyoruz.

İndi bizim borcumuz
Səni yaşatmaq olsun,
Hamımız fəda olaq,
Təki Vətən sağ olsun!

Şair, Şehitler dizisinde yazdığı şiirlerde, Karabağ Şehitleri'nin kahramanca bir tasvirini oluşturmayı başarmıştır.

Sənə şeir yazıram,
Şeirin baş tacı şəhid,

Allah'ın qulu şəhid,
Vətənin şahı şəhid.
(Elşad Barat, "Şəhidlərin Dilindən")

Şair, «Şiirin Tanrısı Şehittir» ifadesi ile günümüz Azerbaycan şiirinde, ana temanın şehitlik olduğuna işaret eder. Onun mısralarına göre, şehitler, vatanın en azizleri, en üstünleri oldukları için şanslıydılar, ama bunu canları ve kanları pahasına gerçekleştirdiler.

Tarana Arifkızı (Aliyeva) "Ölümsüzlük" şiirinde, şehit olmanın ne anlama geldiği sorusuna cevap arar ve hatta aynı soruya cevaplar verir:

Şəhid olmaq, bir arzuya çatmaq üçün,
Min arzunun yollarını açmaq üçün,
Varlığıyla Vətən olmaq, Vətən demək, Vətən sevmək!
Kim sevəcək bu Vətəni, biz sevməsək?
Kim deyəcək düşmənlərə sözümüzü, biz deməsək?
Şəhid olmaq, xəyanətə dözümsüzlük,
Şəhid omaq, mən demədən Vətən deyib,
Sinəsini bu torpağa sipər edən bölümsüzlük!
(Təranə Arifqızı, "Ölümsüzlük")

Bayan Tarana, Şiirde Şehitlik Sanatı'nı kendi tarzında ifade ederken, düşmanın otuz yıldır, Azerbaycan topraklarındaki utanç verici varlığını hatırlatarak, "Şehitlerimiz topraklarımızdaki düşmana dayanamayanlardır" der.

Namig Dalidağlı, şiirlerinde vatanın acısını dile getiren şairlerden biridir. "Dağların Oğullarına Telgraf" şiiri zafere bir çağrıdır:

Özümüzə "dağlar oğlu" deyirdik,
Qürurumuzu sökürlər.
Vay dədəm vay,
Biz hələ yaşayırıq.
(Dağlar oğluna teleqram)

Aslında bir telgraf çağrısıdır bu sözler, "önce vatan" diye haykıran. Anne babalarının yanında kalan oğulları, onları Karabağ'a, yani kendi yurtlarına, doğma topraklarına götüremedikleri için zaten yıllarca hüzünlüydüler. Artık bu oğullar şehit olsalar da Karabağ'a dönüşün başlayacak olması, şükürler olsun ki, büyük bir mutluluk ve huzur getirmiştir. Azerbaycan Türkleri, "Yaşasın Topraklarımıza Dönüş" demekten onur duyuyorlar. Oysa 30 yıl boyunca, geri dönememenin utancını ve hüznünü yaşamışlardır. Namig Delidağlı da eserlerinde bu temayı işleyen şiirleri ve samimiyeti ile ön plana çıkmıştır.

Tâ demirəm sağlıq olsun, ay ana,
Boşalanlar bir də dolsun, ay ana,
Namiq adlı oğlun ölsün, ay ana,
Səni Kəlbəcər'ə aparamıram...
(Səni Kəlbəcər'ə Aparamıram)

Şair vurguladığı «Şehitlerimize» şiirinin ilk mısralardaki keder motifi, şiirin sonlarına doğru bir milletin kahramanca bir vakayinamesi haline gelir. Ölümsüz şehitlerin kahramanlıkları bir milli onur ve güven sembolüne dönüşür.

Baxırm, qəbirlər sıralanıbdır,
Bu cərgə möhkəmdi, bu cərgə mətin.

Düşməni heç zaman öyünə bilməz,
Belə Şəhidləri olan Millətin,
Belə igidləri olan Millətin!
(Şəhidlərimizə)

Namig Delidağlı'nın "Şehitin Sesi" şiirinde gerçeklik, felsefi düşünce ile birleştirilmiştir. 1990'lardaki deneyimlerimizi hatırlatan şair, "Sessizlik, Diz Boyu Sessizliğe Düştü" diyor.

.... Dizə qədər sükuta batmışdı səssizlik
sonra bütün səslər açıldı
Sən bütün səslərin
Ucalığındasan, sükut səninlə,
Şəhidim
Bütün səslər batacaq; sənin
Səsindən başqa.
(Namig Delidağlı,"Şəhid səsi")

Şiirlerinde, Vatan Savaşı temasını hem kahramanlık hem de Azerbaycan halkının gururu olarak değerlendiren Elnur Uğur Abdiyev, gazilerin yitirdiği organların şehadetini de şiirlerine taşımıştır. Bu son derece acı verici ve bir yandan da yine toplumsal onur kaynağı olmuştur. Bu açıdan bakıldığında, "Savaş" şiiri içerik bakımından farklı bir karaktere sahiptir. Şiire konu olansa, Şuşa›da şehit olan bir kahramanın bacağıdır:

Müharibə çoxdan bitmişdi,
Ürəyi Şuşa'da döyünürdü,
Ayağı orda şəhid olan
Qazimizin.
Yitirdiyi ayağına söykənirdi
Hər gün.
Səhər yatağından qalxanda.
Vətən yeriyirdi/yürüyordu onun kəsilmiş
Ayağında. (Müharibə)

Elnur Uğur'un "Şehitler", "Şehitler", "Şehitler Geliyor", "Polad Haşimov'a", "Şehit Ruhları" şiirlerinde, bir bütün olarak tüm Anavatan'ın görüntüsü ve şehadetin kahramanca sunumu görülmektedir. Şair, General Polad ile ilgili şiirinde, şehitler" "Vatan" der; hatta son zamanlarda gerek Büyük Vatanseverlik Savaşı kahramanları ile ilgili gazetecilik yazılarında, gerekse şiir örneklerinde şehitlere "Vatan" denilmesi de giderek yaygınlaşmıştır. Vatanı özgürleştiren ve feda eden kahramanlara "Vatan" demek etkileyici ve sanatsal bir şiirsel seçimdir.

Məzarın and yerimizdir,
Rahat uyu, Vətən Paşam.
(General Polad'a)

Başka bir paragrafta ise General'i bir "Şavaş Baba" olarak sunuyor. Bu bir tesadüf değildir, Temmuz olaylarında hayatını vatan için feda eden General Polad Haşimov'un, görevdeki ordu mensupları, subaylar ve hatta generaller için, bir rol model olduğunun ifadesidir. Şair, Polad Hashimov'un kahramanlığı üzerinden, vatanseverliğin yüceliğini yansıtıyor. Generalin ölümü de o koşullarda millete vatanı savunma çağrısıdır.

Sən hərblərə üsyan səsi,
İnsanlığın vicdan səsi,
Yenilməz qəhrəman səsi,
Ruhun Göylərə tən, Paşam!
(Polad Haşımova)

Elnur Uğur'un "Şehitlerin Ruhları" şiiri de içerik ve biçim açısından oldukça zengindir. Azerbaycan topraklarının işgalden kurtuluşu, şehitlerin ruhlarının huzur içinde yaşaması için muazzam bir vesiledir. Şair de buradan hareketle artık "muzaffer asker" figürüne yönelir.

"Yüksek sesle bağır, zaferi biz aldık,
Şehitlerimizin ruhları biraz serinlesin diye...

Burada, şehitlerin ruhlarının Azerbaycan'ın üç renkli bayrağının dalgalanmasıyla huzur bulduğu fikri şiirin temelidir. Yazar, "Şehit Geliyor" şiirinde ise vatan yolunda fedakarlık yapanları, toprağın gerçek sahipleri olarak adlandırır.

Torpağım, qucağını aç,
Qoynuna şəhidin gəlir!
Son haqq məhkəməsinəcən,
Tək Tanrı şahidin gəlir.
Vətən, bizim deyilsən tək,
Biz səninink sənə gələk.
Aç qoynunu Şəhid gerçək,
Bax əsl sahibin gəlir.
(Elnur Uğur, "Şəhidin gəlir")

Naringül Nadir de şehitlik konusunu çok hassas bir gözleme dayanarak yorumluyor. Azerbaycan edebiyatında şehit olan bir kahramanın tasviri çok kırılgan ve hüzünlü, ama onurlu anlarla anılır. Şehitlik, şiirde eşsiz bir tasvir biçimini ortaya çıkarır. Naringül Nadir'in "Öyle Vatan, Vatan, Şehidim" şiiri bu anlamda eşsiz bir imge sunar.

Yoluna su səpim, göz yaşı sıxım?
Çəkməndə torpaq var, torpaq, bir sıxım...
Ver, əsgər çəkməni köksümə sıxım,
Çəkməsində çiçək bitən şəhidim

Şiirin bu mısrasında aşk, şehidin anlatımında toprakla birleşerek bir uyanış ve filizlenmeye yol açar. Belki de bir askerin peşinden atılan su, bir şehit için sonsuza kadar kurumayan gözyaşlarını ifade eder ve belki de şehidin ayaklarında toprakla buluşur. Bu dizelerin şiirsel ağırlığı ölçülemez. Naringul de birçok meslektaşı gibi şehitlere Vatan diyor. Şiirin son mısrasında, şairin şehadeti en üst noktaya çıkmış olan bir evrensel enerji ile alkışlanır.

Torpağa qan səpdin, torpaq oyandı,
Qanın çiçəklədi, bu necə qandı?
Yazdın ki, Qarabağ Azərbaycan'dı!
Sən elə vətənsən, vətən şəhidim!
(Narıngül Nadir, "Sən elə vətənsən, vətən, şəhidim!")

Gılman İman'ın şiirinde, vatanın güzel yerlerinin isimleriyle birlikte, şehitliğin daha yüksek bir konumu anlattığı vurgulanır: "Toprak Nerede, Beden Nedir?" şiirinde şair, şehitleri Laçın ve Şuşa ile eş tutar. Bu, birleşik bir vatan haline gelen şehitlerim, gerçekten vatan olduğunun da bir delilidir.

Nə gözəl yaraşır: Kurda Kurd adı,
Gözüm "İşıqlı"dan axan nurdadı.
Göyçə dağlarında, Zəngəzur'dadı,
Bu, Laçın oğullar, Şuşa oğullar.
(Gılman İman, "Şəhid Oğullar")

Sona İsmayilova'nın "Bir Şehit Geliyor" şiirinde, şehitliği kahramanlık ile tasvir edişi, aslında şiire yansıyan "emsalsiz cesaret"i ifade ediyor. Onun şiirinde şehadetlerinden sonra, şehitlerin ruhları huzur buluyor, adeta şehitlerin gözleri neşeyle doluyor. İşte şehadetten sonra, neşeyle gülen şehit gözlerinin başında, General Polad'ın gözleri geliyor.

Dağlar-daşlar xəbərdar,bu döyüşə şahiddir,
Generalim-zabitim, haqq yolunda şəhiddir.
Şəkildəki General Polad sevinclə gülür,
Haray çəkin ay ellər, yol verin şəhid gəlir.
(Sona Abbasəliqızı İsmayılova, "Yol verin, şəhid gəlir")

Şehitliğin, bayrağın doruğuna çıkması, Süleyman Abdulla›nın «En Güzel Ağaç Şuşa›nın Bağrındadır» şiirindeki, secde anıyla bağlantılıdır. Şair bu anı, hiçbir güzellikle kıyaslayamaz, bu anlamda "daha iyi bir ibadet yeri olamaz" diyen şair, bu yükseklikten bile insanın gözyaşlarının döküldüğünü vurgular.

Elə ucalıqlar var ki,
Baxdıqca durulur adamın göz yaşları
Burada səcdə etməmək mümkün mü?
Bayraq ucalığı hər kəsə qismət olmur, şəhidim!
(Süleyman Abdulla, "Ən Gözəli Ağaç Olmaqdı, Şuşa'nın Goynunda")

Şehitlik konusu, Azerbaycan şiilerinde son otuz yıldır hep en güncel konu olarak işlenmekte ve milli şiirin ana teması olarak edebiyat tarihinde yer almaktadır. Büyük Vatanseverlik Savaşı Şehitleri teması, Birinci Karabağ şehitlerine adanan şiirlerden farklıdır. Bu şiirlerin temeli, şehidin kahramanca mücadelesinin ve şehadetinin sunumudur. Bu şehitlik, kahramanın manevi dünyasını, imajının bir bütün olarak büyüklüğünü ve kutsallığını yansıtır. Bu dönemki makaleler ve köşe yazıları da, esas olarak bu tarzda oluşturulan şiirleri analiz eder. Ancak İkinci Karabağ Zaferi, edebiyata şehitlik temasının birleşik bir görüntüsünü getirmeyi mümkün kılıyor. Aslında, bu savaşta şehitliğin büyüklüğü ve kutsallığı, kahramanca bir şiir tarihinin yazılmasına ivme kazandırmıştır. Elçin İskanderzadeh şiirinde, «İsa Bulağından Atılan Bir Avuç Su, önceki şehadetimizin dirilişidir, ruhların dirilişi ise şehadetimizin intikamı olmuştur" diyor.

Şəhid məzarlarına
İsa bulağından bir ovuc su at.
Dirilip ayağa qalxmasalar da,
Rahat uyuyacaqlar,
Qan qardaşlarım, rahat.

Azerbaycan çağdaş milli şiirinin temel felsefesi, şehitlerin vatanın koynunda yaşıyor oldukları fikrine ve vatan yolunda canını, kanını veren, adına şiirlerde Vatan denen yiğit oğulların ve hatta kızların, birbirinden ayrılmadan bir bütün halini alarak, azad topraklarda sonsuza kadar yaşayacaklarına olan toplumsal inanca dayanmaktadır.

KAYNAKLAR

Abdullla, Süleyman, "Şiirler", Edebiyat, 27 Eylül 2021
Arifkızı, Terane, "Şehidler", Edebiyat, 10 İyun 2021
Barat, Elşad, "Şehidler", Bakı, 2022
De Gerani, Şehriyar, "Topraq insanı yudanda kabr olur, insan topraqı yudanda Vatan", Şiirleri, Bakı, 2021
Delidağlı, Namik, "Şiirler", Edebiyat Gazeti, 3 Mart 2021
Eliyar, Ay Beniz, "Şehitlere", Edebiyat Gazeti, 3 İyul 2021
İman, Gılman, "Şiirler", Edebiyat Gezeti, 7 May 2021
İskenderli, Elçin, "Şiirler", Edebiyat, 21 May 2021
İsmayılova, Soan, "Bir Şehit Geliir", Bakı, 2021
Kahraman, İlham, "Asgerlerimize", "Bir Adamlıg Şeher, Bakı-2022
Mehikızı, Esmira,"Şiirler", Bakı, 2021
Nadir, Nargül, "Şiirler", Bakı-2021
Neğmekâr, Yusif, "Şehid Zevcesi", Bakı, 2021
Nezer, Adile, "Şiirleri", Edebiyat Dergisi, 29 İyun, 2021
Rüstemhanlı, Sabir, "Seçilmiş Eserleri", Bakı, 2004
Uğur, Elnur, "Şiirler", Edebiyat Gezeti, 4 Aprel 2021
Vahabzade, Bahtiyar, "Şehidler", Azerbaycan Jurnal, 1990, №12
Zahid Halil, Zahid, "Şiirleri" Bakı, 2021

İKİNCİ KISIM

KARABAĞ TARİHİ

12.BÖLÜM

KARABAĞ TARİHİNDE OĞUZ VE ALBAN- KIPÇAK TÜRKLERİNİN ROLÜNE DAİR

Elnur NECİYEV*

ÖZET

Makale, Oğuz ve Kıpçak boylarının Karabağ tarihinde oynadığı önemli rolü kısaca gözden geçirmektedir. Karabağ, Azerbaycan'ın ayrılmaz bir parçasıdır ve eski bir Türk yurdudur. Oğuz Türkleri kadar Kıpçak Türkleri de bu yurdun tarihinde derin izler bırakmıştır. Özellikle iki boy arasındaki rekabet ve karşılıklı ilişkiler zemininde, Karabağ'ın nüfus tarihinin incelenmesi hem ilginç, hem de tarihimiz için yeni bir yolun başlangıcıdır. Evveli rekabet, devamı akrabalık ilişkileri fonunda izlenen bu ilişkilerin izleri bölgede korunmuş tarihi eserlerde, incelediğimiz dönemin tarihinin çeşitli dil kaynaklarında, yer adlarında karşılaşılır, veya da insanların hafizasında muhafiza olunmuştur. Bugün Karabağ'da kasıtlı olarak karıştırılan Albanların tarihi, Oğuz-Kıpçak boylarının Azerbaycan'ın bu kadim toprağındaki tarihi ile paralel olarak incelenirse, tüm soruların cevabı kolaylıkla verilebilir. Kitabi-Dedem Korkud destanlarında, Ebu Bekr-i Tihrani'nin "Kitab-ı Diyarbekriyye" adlı eserinin yanı sıra dönemin tarihini yansıtan diğer kaynaklar, sorunun incelenmesinde önemli rol oynamaktadır.

Genel olarak Haçın Prensliğinin, tarihsel olarak günümüz Gürcistan sınırlarında yaşayan Kıpçaklarla olan akrabalık ilişkileri, Karabağ'daki Hıristiyan kiliselerinin yazıtların-

* Dr., Bakü Mühendislik Üniversitesi, elnurneciyev@gmail.com, ORCID: 0000-0003-3989-6257,

da korunan bireylerin isimleri, Azerbaycan Safevi Devleti dönemindeki Otuzukiler kabile topluluğu içinde yer alan Kıpçak kökenli 8 oymak, Alban meliklerinin 1723'te Rus imparatoru I. Petro'ya yazdığı mektuplar ve diğer bu tür gerçeklerin genel olarak incelenmesi, Karabağ'daki Oğuz-Alban-Kıpçak tarihine tanıklık ediyor.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Karabağ, Alban, Kıpçak, Oğuz, Türk.

ON THE ROLE OF THE OGUZ AND ALBANIAN- KIPCHAK TURKS IN THE HISTORY OF KARABAKH

ABSTRACT

The article briefly reviews the important role played by the Oghuz and Kipchak tribes in the history of Karabakh. Karabakh is an integral part of Azerbaijan and is an ancient Turkish homeland. Kipchak Turks as well as Oghuz Turks have left deep traces in the history of this country. Examining the population history of Karabakh, especially on the basis of the rivalry and mutual relations between the two tribes, is both interesting and the beginning of a new path for our history. The traces of these relations, which were traced against the background of previous rivalries and continued kinship relations, are encountered in historical artifacts preserved in the region, in various language sources of the history of the period we examined, in place names, or preserved in people's memories. All questions can be answered easily if the history of the Albanians, who were deliberately mixed in Karabakh today, is analyzed in parallel with the history of the Oghuz-Kipchak tribes in this ancient land of Azerbaijan. In Kitabi-Dedem Korkud epics, Ebu Bekr-i Tihrani's "Kitab-i Diyarbekriyye" as well as other sources reflecting the history of the period, which play an important role in examining the problem.

In general, the kinship relations of the Principality of Khachin with the Kipchaks living in the borders of present-day Georgia, the names of the individuals preserved in the inscriptions of the Christian churches in Karabakh, 8 tribes of Kipchak origin included in the Otuzikiler tribe community in the period of the Azerbaijan Safavid State, the Albanian meliks letters in 1723, to the Russian emperor I. Peter and the general study of other such facts testify to the Oghuz- Albanian- Kipchak history in Karabakh.

Key words: Azerbaijan, Karabakh, Albanian, Kipchak, Oghuz, Turk.

GİRİŞ

Sakalar, ünlü Saka Han'ı Alp Er Tunga, Oğuz Kağan'ın bizzat kendisi, hanların hanı Bayandur Kağan, ayrıca daha sonraki zamanlarda ünlü Oğuz-Türk serkerdeleri, hatta Kıpçak Hanı da dahil olmak üzere eski Saka-Oğuz ve Kıpçaklar Azerbaycan'da yaşamış ve birçoğu da burada defnedilmiştir.

Bu gerçeği, büyük Azerbaycan hükümdarı ünlü Oğuz-Türk serkerdesi Hasan Sahipkıran'ın (Uzun Hasan) (1453-1478) buyruğu üzerine, kaleme alınan ve yazarı Ebu Bekr-i Tihrani olan "Kitab-ı Diyarbekriyye" (Tihrani, 1998) adlı eseri de kanıtlamaktadır. Örneğin eserde şöyle bir cümle geçmektedir: *"Bayandır Kağan, Karabağ kışlağına ve Gökçe deniz yaylaklarına gitti. Büyük bir kurultay düzenledi... Ülkesini, kabiliyetlerine göre evlatları arasında paylaştırdıktan birkaç gün sonra Hakk'ın davetine uydu"* (Tihrani, 1998: 46). Kaynakda Kıpçak Han'dan da bahsedilmektedir: *"Kıbçak Han, ihtişamlı ve azametli büyük*

bir padişah idi. Çok sayıda fetih yaptı. Büyük bir ülkeye sahip oldu. Bu arada Otrar şehrinden Hocend, Yengi Kent ve Andükan'dan Hıtay ve Kıbçak ovası sınırlarına kadar yerleri ele geçirdi. Gürcülerin elinde bulunan Alıncak kalesini fethetti (Tihrani, 1998: 42)".

Genel olarak, okuyuculara sunulan bu makale, Karabağ'da yüzyıllardır oluşmuş bir Oğuz ve Kıpçak mirasının var olduğunu; bu tarihî mirasın hiçbir biçimde iddia edildiği gibi, Ermenilerle bir ilgisinin olmadığını açıkça kanıtlamaktadır.

1.OĞUZ TÜRKLERİNİN KARABAĞ'DAKİ TARİHİNE DAİR

Bugün bile Karabağ'da yer-yurt isimlerinde, Karabağ topraklarını yansıtan tarihi haritalarda veya Azerbaycan tarihine ilişkin çeşitli tarihi kaynaklarda, 1828 Türkmençay Antlaşması'na kadar değişmeyen bir çizgi izlenmektedir. Bu çizgi bölgenin Azerbaycan Türklerine ait olduğunu kanıtlamaktadır. Örneğin Azerbaycan Albanya devletinin batı topraklarına gelen *Sakasena* bölgesi, günümüzdeki Gence-Karabağ topraklarını oluşturuyordu, hatta Zengezur ve Göyçe bölgesinin toprakları da buraya dahildi (Bəkirova, 2021: 66-68). Sakasena ismi M.Ö. 7. yüzyılda göç eden Sak/Saka boylarının adıyla doğrudan ilişkilidir. Bu toponim ilk defa Strabon tarafından "Sakasena" şeklinde kullanılmıştır. Daha sonraki yazarlarda, örneğin, Pliny'nin yazılarında bu kelime *Sakasan*, Arrian trafından ise *Sakasin* olarak kullanılmıştır (Bəkirova, 2021: 66). Johann Christoph Matthias Reinecke tarafından ise 1802 yılında hazırlanan "Kafkasya Toprakları Haritası" kitabında, Karabağ topraklarına "Sicasenne" (*Sakasena*) denmektedir. Yazarın Sakalardan bahsetmesini, haritanın çizildiği Marburg Üniversitesi profesörü olan tarihçi Rommel, Dietrich Christoph von (1781-1859) tarafından 1808'de yayınlanan "Die Völker des Caucasus nachden Berichten der Reisebeschreiber" (Seyyah Raporlarına Göre Kafkasya Halkları) adlı eserde, antik yazarların eserlerine yapılan başvurulardan kaynaklandığını belirtmiştir (Nəciyev ve Nəciyeva, 2022: 293-294).

Karabağ'daki Alban etnonimi, "Kitāb-ı Dedem Korkud" destanında da geçmektedir. Mesela "Kazan Bey Oğlu Uruz Bey'in Esir Olduğu Boy"da, Kazan Han, "Alpanların başı", yani Alpanların hâkimi Kazan Han olarak adlandırılıyor (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988: 69). "Kazlık Koca Oğlu Yegnek boyunu beyan eyler, hanım hey" boyunda da "Ağ-boz atlar çapdırır *alpanlar* gördüm. Ağ aşıklı alpları yanıma saldım" (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988: 95) diye bahsediliyor. Kadim Dede Korkut sözlü anlatıları da "Alban" adının aslında *Alpan* olduğunu ve Oğuzlarla bağlantısını doğrulamaktadır. F. Kırzıoğlu'nun Oğuz Han hakkında verdiği bilgiler bu noktada oldukça ilginçtir ve şunları yazıyor: *"Alatak (Argı/Ağrı-dağ)'dan "Elçileri bu yerlere gönderdikten sonra, kışın Aran ve Mugan tarafına geldi; Kür ve Aras ırmakları arasını (tarihi kışlak Karabağ ülkesini) yurt ve karargâh olarak seçip, kışı orada geçirdi* (Kırzıoğlu, 1992: 6).

Karabağ'da Oğuz Türklerinden birçok aşiret vardı. Bu aşiretlerden biri de Peçeneklerdir. Asgaran bölgesindeki Bçenehut Dağı'nın (1050 m. yükseklikte) adı, Karabağ'ın dağlık kesiminde Peçeneklerin yaşadığının tutarlı kanıtıdır. Bu *oronim*[1] Peçenek etnoniminin (Türkçe'de *"ulus veya kavim adı"* anlamına gelir) Ermenice okunuşudur. Hut, Ermeni dilinde kaya demektir. Bu nedenle toponimi (yer ad bilimi), söz konusu kayayı *Beçena(k)* kayası olarak anlamamızı sağlar (Qeybullayev, 1990: 95). Peçenekler arasında Karabay

[1] Oronim, adbilimim dağ adlarını inceleyen dalıdır, dağ, dağ dizini, dağ geçidi, tepe, vadi, ova, yar yükselti olan yerleri incelemektedir.

grupları da vardı. Bazen araştırmacılar, Karabay aşiretini Karabağ adıyla eş tutarlar. Bunu, eski Ağdere topraklarında var olan *Karabaydağ* adıyla esaslandırmaya çalışıyorlar (Qeybullayev, 1990: 97). Ama bu sadece bir olasılıktır; çünkü Karabay ve Karabağ'ın aynılığını kanıtlayan önemli bir delil yoktur. Aksine Karabağ yer adının bir etnonim olduğunu gösteren birçok delil vardır. Hem Nahçıvan'da var olan Karabağlar, hem de Orta Asya'da var olan Karabağ adlı yerleşimler (Qeybullayev, 1990: 98-99) bu fikri bir kez daha doğrulamaktadır. Kırım'da Aluşta şehri belediye meclisinde, 1948 yılına kadar Karabağ olarak adlandırılan ve daha sonra Bondarenko[2] onuruna *Bondarenkovo* olarak yeniden adlandırılan bir yerleşim yeri olduğu belirtilmelidir (Топонимика Крыма, 2010: 117). 1827'de bile, Aluşta'daki o bölgenin adı Karabağ olarak geçiyordu (Известия РГО, 1993: 3). Y. Markova'nın 1884'te yayınlanan Kırım oçerkleri'nde, Kırım'daki Karabağ yer adını görüyoruz (Markova, 1884: 190).

Karabağ'daki Bayat kalesi, Ağcabadi ilçesine bağlı Bayat köyü, Oğuz'un Bayat kolunun adını andırıyor (Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti, 2007, c.I: 104). Önde Karabağ'ın, Oğuzların *Bayandur/Bayundur* boyunun kışlağı olduğu bilgisi verilmişti. Bugün Karabağ'ın Terter ilçesine bağlı Bayandur köyü, Laçın ilçesinden akan Bayandur nehri ve Zengezur'a bağlı Bayandur köyü, Bayandur Türklerinin bize bıraktığı miraslardır (Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti, 2007, c.I: 85).

Yiveler, Karabağ'a yerleşen Oğuz boylarından biridir. 15. yüzyılın sonlarından itibaren yurd yeri Karabağ olan Kaçarlar arasında Ağcakoyunlu /Akkoyunlu, Ahçalu, Şam Bayatı, Yive ve Yirmidörtlü obaları vardı (Sümer, 1976: 183-184). Oğuzların, Karabağ'da pekçok izi bulunmaktadır, hatta Karabağ'a yerleşen Kıpçakların da elbette Oğuzlarla bağları vardır. Oğuz-Kıpçak topluluklarının etnogenetik (halkların aslı, kaynağı) bağlantısını gösteren adetler, örneğin ölüleri atı ile gömme, benzer mezar türleri, taş oymalar, bir ata ruhuna bağlılık vb. gösterilebilir (Əliyeva, 2006: 62).[3] Kaşgarlı'ya göre, Kıpçakların da Oğuzlar gibi tek bir dili, yani kendi Türk dilleri vardır. Oğuz ve Kıpçaklar, isim ve fiillerin ilk harfini Arapça "ye" harfini "a" harfine değiştirirlerdi. Örneğin, "yelkin" değil "elkin", "yıllık" değil, illık derlerdi. Kelimenin başındaki "em" harfi be olarak okunurdu. Örneğin men değil, ben derlerdi vb. (Əliyeva, 2006: 62).

Kıpçaklar ve Oğuzlar aynı etnik topluluğun parçasıydı. Kıpçakların ve Oğuzların eskiden *Kimak* birliğine bağlı oldukları bilinmektedir. Ancak Oğuz-Kimak-Kıpçak topluluklarının yakınlığı, elbette doğası gereği genetiktir (Əliyeva, 2006: 63). Oğuz-Kıpçak tandemi Karabağ'da da görülmektedir. Bu, Genceser manastırında daha net görülebilir. Dolayısıyla Kıpçaklarla akraba olan Haçın beyliğinin bir kalıntısı olan bu manastırdaki koç figürü ve sekiz köşeli yıldız resimleri, bu tandemden sadece birer parçadır (Bak: Resim 1).

2.ALBAN VE KIPÇAK TÜRKLERİNİN KARABAĞ'DAKİ TARİHİNE DAİR

Eski çağlarda İskitler, Sakalar veya Hunlar olarak adlandırılan bu eski halk, Bizans ve Batı Avrupa kaynaklarında Kuman (= Koman), Arap ve Fars kaynaklarında Kıpçak, Gürcü kaynaklarında Kivcak, Çin kaynaklarında Kıbça (kin ça) olarak bilinir. Slav kaynaklarında Poloves, Alman kaynaklarında Valben (Falben veya Valvi) adıyla tanınmıştır. Bruce

[2] S. Z. Bondarenko; 1942'de ölen bir Kırım partizanıdır.

[3] At tesvirleri için bak: Resim 3, 4

Boswell, “Kıpçak Türkleri” adlı makalesinde bu konuda şöyle yazıyor: Çince, Arapça ve Türkçe kaynaklarda, isimleri bir tuhaf olan şu Kumanlar kimlerdi?... Kendilerine Kıpçak diyorlardı... Bu «Türk Kıpçakları» tayfalarına... sadece Araplar ve Gürcüler gerçek isimleriyle hitap ediyorlardı. Yunanlılar, Kıpçaklara Kumanlar diyorken, Transilvanya Saksonları onlara Valvi veya Falben diyorlardı. Bu *ise “sarışın insanlar” demektir. Ruslar onlara sarı anlamına gelen “polovoy” kelimesinden gelen* Polovets *adını verdiler. Macarlar “kun” ve “palocz” kelimelerini kullanıyorlardı* (Bruce, 1927: 70). “Eski Türkçe Sözlük”te “kıpçak” kelimesi şu anlamlara gelir: “giv-chag - başarısız, şanssız: 1) boş, 2) boş ağaç, 3) sinirli. (Древнетюркский словар, 1969: 449; Əliyeva, 2006: 26) Abulgazi Bahadır Han, Kıpçak kelimesi hakkında “Şecereyi-Terakime” isimli eserinde şöyle yazıyor:

> *Uzak (bir yere) sefere giderken hanımlarını yanlarında götürmek, büyük padişahların adetidir; hatta maiyetin de bazıları (hanımlarını) götürür. Oğuz Han’ın bir beyi (de) hanımını (yanına) alıp gelmişti. Kendisi savaşta öldü. Hanımı kurtulup... hamileydi; ... sancısı tuttu... Bir çürük ağaç içinde oğlan doğurdu. Bunu hana bildirdiklerinde han “bunun babası bizim önümüzde öldü” dedi. Onu düşünen hiç kimsesi yok diyerek (çoçuğu) evlat edindi. Adını Kıpçak koydu. Eski Türk dilinde içi boş ağaca “kıpçak” derlermiş. Bu çocuk (da) ağaç içinde doğduğundan adını Kıpçak koydular* (Ebulgazi Bahadır Han, 2020: 222).

“Kitabi-Dedem Korkud”da Kıpçakların, Karabağ’da yaşayan Oğuzlarla aynı olduğunu gösteren noktalardan biri, dini inançlarla ilgilidir. Şöyle ki, “Basat’ın Tepegözü öldürdüğü boy”da Tepegöz, Basat’ın “Annen kimdir?” sorusuna “kaba ağaç” cevabını veriyor (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988: 102).

Oğuz Kağan’ın eşlerinden biri de ağaç oyuğunda bulundu (Özdək, 1992: 62). Uygur destanı “Göç”de Buğa Tigin’in bir ağaç oyuğundaki doğumu hakkında bilgi verilmiştir; hatta Moisey (Musa) Kalankaytuklu’nun “Alban Tarihi” kitabında bile, Türkler arasında yaygın olan ağaç kültüne rastlanılır. Bu eser, Hunların ağaca tapınmaları ve Tanrıhan isimli tanrıya kurban sunmaları hakkında bilgiler içermektedir (Bəkirova, 2021: 91-92).

“Kazan Bey Oğlu Uruz Bey’in Esir Olduğu boy”da “Başıaçuk Tatyan kalesinden, Aksaka kalesinden bir kâfir casusu vardı” (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988: 69) diye bir cümle vardır. Gürcistan’da Aksaga, yani beyaz saka olarak anılan 3 asıra yakın dönemde var olan *Atabek Yurdu* (Atabekler) devletinden olan Kıpçaklar anlatılır. Bilindiği gibi Kıpçaklar, 1267-1578 yılları arasında devlet kurmuşlardır. Bu kuşağa Gürcü kaynaklarında, Gürcücede “uzun kol” veya “uzun kollu” anlamına gelen *Mhargrdzeli* denilmiştir. *Mkhargrdzeli* neslinin temsilcileri arasında Akbuğa adında üç kişinin daha olması ilginçtir. Hasan Celal’in (1214-1261) eşi Mamgan, oğlu Atabek Ivane, kızları Ruzuhan (Korobeinikov, 2014: 174-175), Mama Hatun ve Mina Hatun idi (Ulubabyan, 1975: 219).

Karabağ’daki Kıpçaklarla ilgili bir başka ilginç nokta da Gargarlarla ilgilidir. Gargarlar, başta Karabağ olmak üzere Azerbaycan Albanya devleti sınırlarına yerleşmiş eski bir topluluktur. Albanya’daki Gargarlar hakkında ilk bilgi 5. yüzyıl tarihçisi Moisey (Musa) Horenli’ye aittir. Albanya’da Gargar ovası ve Gargar beyliği terimleri kullanılır (Хоренский, 1893: 58). Moisey (Musa) Kalankaytuklu, Gargarların Albanya’daki yerleşim tarihini MÖ IV. Yüzyılla, dünyada Büyük İskender dönemiyle ilişkilendirir (Dowsett, 1961: 4).

Albanya’da Gargarlar, bugünkü Mil ovasının kuzey kesiminde ve Karabağ Ovası’nda, Gargarçay’ın her iki kıyısında yaşıyordu (Qeybullayev, 1990: 80). Mil Ovası’nın bir

bölümünün Gargar Ovası'na ait olduğu bilinmektedir. Yapılan araştırmalarla Yâkūt el-Hamevî'nin, XIII. yüzyılda Karkar şehrinin Beylagan'a kısa bir mesafede bulunduğuna dair verdiği bilgi doğrulanmaktadır (Ал-Хамави, 1983: 31). Karabağ'daki Gargar yer adları gerek Gerger, gerekse Gargar versiyonunda günümüze kadar varlığını korumuştur. Hocavend bölgesinde bu adı taşıyan köyden, Hocalı bölgesindeki sıradağlardan, Şuşa, Hocalı, Ağdam ve Ağcabedi bölgelerinde akan Gargar nehrinden bahsedebiliriz (Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti, 2007, c.II: 40).

Aksikendi'nin 16. yüzyıla ait "Mecmu et-tevarih" adlı eserinde, "Gargar Kıpçakları" adı geçmektedir. Bu kaynaktan, ünlü Kırgız destanı "Manas"ın ana karakterinin Gargar Kıpçaklarından olduğu anlaşılmaktadır (Əliyeva, 2006: 108, 112). 488'de Alban kilise kanunlarını, Çar ile birlikte imzalayan ve damgalayan piskoposlardan birinin adının *Manas* olması da ilginçtir (Əliyeva, 2006: 108). Alban alfabesinin, Gargar diline dayanması bir tesadüf değildir. Albanların yeni alfabesi, Alban nüfusunun siyasi, ekonomik ve kültürel açıdan en önemli grubu olan Gargarlar için tasarlanmıştı (Əliyev, 1992: 83).

Tartarlar, Karabağ'da yaşayan ünlü Kıpçak kabilelerinden biridir. Güney Rusya bozkırlarında bu adı taşıyan Kıpçak toplulukları, Karabağ'a göç ettiklerinde yer adını da beraberlerinde taşımışlardır. Tartar etnonimi, Tartar nehrinin adına yansımıştır. Bu nehrin adı ilk kez, Musa Kalankaytuklu'nun "Alban Tarihi" kitabında geçmektedir (Dowsett, 1961: 81, 132). O halde şu çok açıktır; Kıpçaklar, eski çağlardan beri Karabağ'a yerleşmişlerdir. Yevstigneyev'in 14. yüzyıl Müslüman yazarları Ahmed el-Tani (1235-1318) ve el-Dimaşki'ye (1301-1349) atıfta bulunarak verdiği bilgiye göre, Kıpçak çölünün sakinleri arasında Elbörü, Barak, Başkurt, Dörtoba, Kumanlu, Bacanak (Peçenek) ve diğer aşiretlerle birlikte Karabağ aşireti de vardı (Yevstiqneyev, 2011: 21). Eski-Kumanlı ve Yeni-Kumanlı terimleri, hem antik hem de ortaçağda, Karabağ'a gelen yeni Kıpçak akışlarının/göçlerinin bir sonucu olarak ortaya çıktı. Safeviler döneminde de Kıpçakların Karabağ›da hem varlıklarını, hem de adlarını korumaları tesadüf değildir; dahası Kızılbaş oymaklarında yer alan Otuzikili aşireti, Eski-Kumanlı ve Yeni-Kumanlı oymaklarını içermektedir (Tapu təhrir dəftəri – 699, 2010: 11). Karagaç'ta Eski ve Yeni Kumanlıların yaşadığına dair bilgiler de artık gün yüzüne çıkmıştır (Çingizoğlu, 2010: 44-49).

F. Kırzıoğlu (1992: 372-518), icmal defterinde adı "Taife-i Ulusat-i Otuzikilü" olarak anılan bu tayfanın, 8 Kuman/Kıpçak ve 24 Kaçar birliği'nden doğduğunu ifa etmektedir. Ancak 9 Kıpçak boyundan da bahsetmiştir. Aradaki bu fark Sarıcalı oymağından kaynaklanmaktadır ki, bu da aynı oymağın isminin hem Yirmidörtler'le, hem de Otuzikiler'le bahsinin geçmesiyle ilgilidir. Bu tayfalara Cancanlı (Arazbar ilçesinde), Gamarlı (Gence'de), Kepenekçi (Yevlah'ta), Kirgalli (Ağcabedi'de), Kobulu (Gence'de), Eski Kumanlı ve Yeni Kumanlı (Karagaç'ta), Padar (Keştaşf ilçesinde) ve Sarıcalı (Haçın'da) oymakları dahil idi (Kırzıoğlu, 1992: 137-138). F. Sümer Otuzikileri, Karabağ'ın Terekeme Türkleri olarak adlandırıyor (1976: 198). Bu bilgi başlı başına Karabağ'ın bir Türk yurdu olduğunu teyit etmektedir. Ayrıca Penahali Han Cavanşir'in, Kıpçak tayfası olarak da anılan Sarıcalı aşiretinin önde gelen temsilcileri arasında olduğunu belirtmek gerekir (Mahmudov ve Şükürov, 2013: 25). Unutulmaması gereken bir nokta, Mirza Samia'nın kaleme aldığı Ortaçağ kaynağı "Tezkirat el-Muluk"ta Karabağ Beylerbeyliği'ne tabi mahal ve illerin; "Zegem, Berde, Aştabad, Cavanşir illeri ile Bergüşad, Karaağaç, Lori-Pembek, Arasbar ve Beyazidli illeri ile Suma ve Tergever'den oluştuğu" gösterilmiştir. Merkezi Gence şehri olan Karabağ

Beylerbeyliği'nin toprakları, Araz ve Kür nehirleri arasında bulunan eski Aran topraklarına, bazen de Tiflis'e kadar uzanıyordu [325, s. 76-78]. 1554'ten sonra Kazak ve Şemşeddil, I. Şah Abbas döneminde Zeyem, Safevi yönetiminin son yıllarında Kaheti ve Zengezur da Karabağ Beylerbeyliği'ne bağlıydı [10, s. 81-776]. Safeviler döneminin Kıpçaklar için birleştirici bir rol oynadığı ve yerleştikleri Karabağ da dahil olmak üzere, Azerbaycan'ın tarihi topraklarını kucaklayarak, Kıpçakları da birleştirmesi anlamına geliyor. Böylece Safevi devletinin yıkılmasından sonra bile, Karabağ'da Türk kimliği korunmuştur, hatta Mart 1723'te Karabağ'daki Alban kiliselerinin sahipleri, Rus İmparatoru I. Petto'ya yazdıkları mektuplarda, kendilerini ayırt etmek için, İslam'ı kabul edenleri "Alban Türkleri", kabul etmeyenleri ise bir zamanlar Hıristiyan Albanlar olarak ayırt etmekle aslında Türk köklerine bağlılıklarını bir kez daha teyit etmişlerdir (AVPRİ, 1723: 100).

Kelbecer'deki Hudaveng Manastırı, Arzu Hatun Türbesi, Mama Hatun, Hurişah Hatun, Vahtang Tekin gibi eserlerde yaşayan isimler, Kıpçak Türklerinin tarihini yansıtmaktadır. Alban hükümdarların eşlerine "hatun" denmesi ve daha sonraki dönemlerde bu ismin kullanılması yadsınamaz tarihi gerçeklerdir.

Türkmençay ve Edirne Antlaşması'nın imzalanmasına rağmen, Çarlık Rusyası tarafından Azerbaycan topraklarında -*Karabağ, Zengezur, Göyçe, İrevan, Nahçıvan ve Borçalı'da*- Ermenilerin kitlesel olarak buraya yerleştirilmesi, 21 Mart 1828'de İrevan ve Nahçıvan Hanlıklarına rağmen, sözde "Ermeni vilayeti"nin oluşturulması bile, bu gerçeği değiştiremedi (PSZRİ, 1830: 272-273). Özellikle Azerbaycan'ın tarihi toprağı olan Karabağ'da, Ermeniler tarafından defalarca tahrif edilen Kıpçak ve Alban Türklerinin Hıristiyanlık anıtları, bu gerçeği yaşatmış ve günümüze kadar taşımıştır.

3.KARABAĞ'IN TAŞ BABALARI

Azerbaycan'ın kuzeyinde, Karabağ, Nahçıvan, İrevan ve Göyçe Gölü çevresinde uzun yıllardır yapılan arkeolojik kazılar sonucunda, ortaya çıkarılan maddi kültür örnekleri ile ulaşılan erken kentsel kültür ve devlet geleneği izleri, yerel Türk boylarının bölgedeki en eski nüfus olduğunu kanıtlamaktadır. Bu açıdan Karabağ topraklarına özellikle vurgu yapmak gerekir. Burada Azerbaycan halkının uzak geçmişini anlatan çok sayıda tarihi ve kültürel anıt vardır. Ağdam, Hocalı ve Hankendi yörelerinde, eski Türk boylarına mensup nüfuzlu kişilerin onuruna yapılmış taş heykeller (taş babalar) bulunmuştur (Göyüşov, 1993: 29-31). Bu tür anıtlar Azerbaycan'ın diğer bölgelerinde de bulunmaktadır. Bunların birçoğu, modern zamanlara kadar yerel halkın türbeleri haline gelmiştir ve *ocak* veya *pir* adıyla bilinmektedir. Aslında bu anıt heykeller, Orta Asya Türk kültüründeki taş anıt heykeller ve balballların, yani Orta Asya'daki kadim Türk kültürünün Karabağ'daki devamıdır.

2016 yılında Karabağ'da, Ermeniler tarafından Ağdam'ın Papravend köyü arazisinde gerçekleştirilen yasadışı arkeolojik kazılarda çok sayıda taş baba keşfedilmiştir (Şiryayev, 2018) (Bak: Resim 5). Bu keşfe kadar 1964-1987 yıllarında Karabağ'ın ova ve dağlık bölgelerinde 19 adet taş babanın tescil edildiği belirtilmelidir. Keşfedilen taş babalar, düşey konumda belirli bir seviyeye kadar yere düşmüş veya gömülmüş şekilde bulunmuştur. Bunların bazıları yaklaşık 3 metre yüksekliğindedir. Anıtları inceleyen M. Halilov'a göre, bunlar anıtsal ve megalitik heykellerdir. Halilov, Karabağ'ın taş babaların dikilmesini, IV-VII yüzyıllara bağlamıştır. Bu anıtlar Suma, Mollalar, Şafibeyli, Güllüce (Ağdam bölgesi), Şatırlı (Berde bölgesi), Canyatak (eski Ağdere bölgesi), Seysulan (Terter bölgesi) köyle-

rinin yakınında keşfedilmiştir. Albanya dönemine ait olduğu bilinen bu anıtların, dağılım alanı ise o yüzyıllarda "Ersak" (*Arsak-Arsaka*) ve "Uti" illerinin topraklarını kapsıyordu (Xəlilov, 2004: 100-101).

1964 yılında Karabağ'da keşfedilen taş heykeller -*Seysulan köyüne ait taş babalar*- Bakü'ye getirilmiştir. Bunlardan biri Hankendi'ndeki Tarih ve Yerel Çalışmalar Müzesi'ne götürülmüştür, ama diğer heykellerin ise hâlâ âkıbeti bilinmiyor (Xəlilov, 2004: 104).

SONUÇ

Alban adının, başta Kafkasya'ya yakın coğrafyada, yani Orta Asya'da olmak üzere Türk boyları arasında yaygın dağılımı göz ardı edilmemelidir. Öyle ki, Kazakistan'daki "Büyük Cüz"ün kuşaklarından biri, Alban olarak bilinmektedir ve Alma-Ata (*Almatı*) şehrinin doğusundaki dağlık bölgelere yerleşmişlerdir. Onlar Kırgızistan'da ve Kazakistan'da yaşıyorlardı. Albanların iki ana kolu vardı: Sarı/sarışın Albanlar ve Şibil Albanlar. Albanların sarı kolu Polovetstlerle, yani Kıpçaklarla bağlıdır (Yevstiqneyev, 2004: 12). Otuzikiler aşiretinin tarihi kaynaklarda korunan 8 Kıpçak boyundan ikisinin ismi - Eski ve Yeni Kuman boyları - doğrudan Karabağ'da var olan köklü Kıpçak tarihinin iki farklı aşamasına tanıklık etmiştir. Karabağ Hanlığı'nı kuran ve Cavanşir ili ile karışan Sarıcalı oymağının kökeni de sarışın Kıpçak tayfalarındandır. Bu doğrultuda yapılacak bilimsel çalışmalar, Karabağ'ın Oğuz-Kıpçak tarihi ile ilgili geçmişinin aydınlatılmasına ve bu bağlamda Ermeni sahtekârlığına maruz kalan, Karabağ'daki kadim Türk kültürüne ve varlığına sağlam bir sahip çıkış olacaktır. Bu sahip çıkışla birlikte, tüm dünyaya karşı kandırılan herkesi uyararak, 19. Yüzyıldan beri yapılan Ermeni sahtekarlığına ve tarihin ağır tahrifatına son verilmesine olanak sağlayacaktır.

Kafkasya bölgesinde Çarlık Rusyası'nın aktif desteğiyle hayata geçirilen "Ermeni projesi", son iki yüz yıldaki trajik sonuçlarıyla anıldı. Azerbaycan'ın tarihi topraklarına yerleştirilen Ermeniler, Azerbaycan'ın kadim yerel halkının tarihi ve kültürel zenginliğine, anıtlarının miras geleneğine büyük zarar vermiş olmasına rağmen, bunları tamamen yok edememişlerdir. Nitekim 2020 Sonbaharı'nda 44 gün süren İkinci Karabağ Savaşı'nda, yani Vatan Savaşı'nda kazanılan büyük zafer ile Azerbaycan Milli Ordusu, kadim Türk vatanı Karabağ'ı Ermeni işgalcilerden kurtarmış ve Orta Asya'lı Albanların kadim eserlerinin bir kısmını da Türk kimliği ile sonsuza kadar yeniden gün yüzüne çıkarmıştır.

KAYNAKÇA

Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. (2007), İki cilddə. II cild. Bakı: Şərq-Qərb.

Bəkirova, E. (2021), *Albaniyada qərb torpaqları (antik dövr)*. Bakı: İdeal Print.

Çingizoğlu, Ə. (2010), "Otuziki mahalı", *"Soy" elmi-kütləvi dərgi*, № 9, 44-49.

Əliyeva, L. (2006), *Qıpçaqlar və Azərbaycan (etnogenez konteksində),* Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı.

Gəncə-Qarabağ əyalətinin icmal dəftəri. [Tapu təhrir dəftəri - 699]. (2010), Bakı: Çaşıoğlu.

Göyüşov, R. (1993), *Qarabağın keçmişinə səyahət*, Bakı: Azərnəşr.

Qeybullayev, Q. (1990), *Qarabağ: Etnik və siyasi tarixinə dair*, Bakı: Elm.

Kitabi-Dədə Qorqud (1988), Bakı: Yazıçı.

Kırzıoğlu, F. (1992), *Yukarı-Kür ve Çoruk boyları'nda Kıpçaklar: ilk-Kıpçaklar (M.Ö. VIII-M.S. VI. yy.) ve son-Kıpçaklar (1118, 1195) ile Ortodoks-Kıpçak atabekler hükûmeti (1267-1578) Ahıska Çıldır eyâleti tarihi'nden*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Mahmudov, Y., Şükürov, K. (2013), *Qarabağ: Real tarix, faktlar, sənədlər*, Bakı: Təhsil.

Nəciyev, E., Nəciyeva, G. (2022), ''Azərbaycanın Şuşa şəhəri tarixi xəritələrdə (1802-1901-ci illər)'', *Akademik Tarihve Düşünce Dergisi*, C. 9, S. 1, 290-303.

Ebulgazi Bahadır Han. (2020), *Şecere-yi Terakime*, hazırlayan Zühal Ölmez. Ankara: Türk Dil Kurumu.

Sümer, F. (1976), *Safevi devletinin kuruluşu ve gelişmesinde Anadolu türklerinin rolü*, Ankara: Güven Matbaası.

Tihrani, Ə. (1998), *Kitabi-Diyarbəkriyyə, Bakı: Elm.*

Алиев, К.Г. (1992), Античная Кавказская Албания. Баку: Азернешр.

Ал-Хамави, Й. (1983), *Му›джам ал-Булдан.* (Сведения об Азербайджане). Казвини, Х. *Нузхат-ал-кулуб*. (Материалы по Азербайджану). Перевод с арабского (Му'джам ал-Булдан) З.М.Буниятова совместно с П. К.Жузе, перевод с английского (Нузхатал-кулуб) З.М.Буниятова совместно с И. П. Петрушевским; Комментарии и примечания З.М.Буниятова. Институт Истории АНСССР, Источники по истории Азербайджана. Баку: Элм.

Архив Внешней Политики Российской империи (АВПРИ). (1723). ф. 100, д.1, л. 2.

Баратов, Б. (2016), *Барельефы со средневековых надгробий Пустыни Кошик и военного кладбища в Гандзасаре.* (http://www.gandzasar.ru/assets/ principality-of-khachen/armenian-royal-cavalry.jpg)

Давид. (2019), *Могила царя Вачагана в Арцахе, монастырь Егише Аракял* (https://www.kavkaz-uzel.eu/blogs/83785/posts/40820)

Древнетюркский словарь (1969), Ленинград: Наука.

Евстигнеев, Ю.А. (2004), Современные тюрки. Этно-исторический справочник *о тюркоязычных народах мира*, СПб: Астерион.

Известия Русского географического общества. (1993), Т.125. СПб.: Наука.

Маркова, Е. (1884), *Очерки Крыма. Картины крымской жизни, природы и истории*, СПб.-М.: Тип. тов. М.О. Вольф.

Меликишвили, Г.А. (1960), *Урартские клинообразные надписи*, Москва: изд-во Академии Наук СССР.

Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ).(1830). Собр. второе, т.III. СПб.: Тип. 2-го Отд-ния Собств. ее императ. величества канцелярии.

Топонимика Крыма 2010: Сб. статей памяти И. Л. Белянского. (2010), — Симферополь: Универсум.

Халилов М. (2004), "Антропоморфные каменные изваяния Карабаха", *Azərbaycan arxeologiyası*, № 1-4, 100-104

Хоренский, М. (1893), *История Армении*, М.: Тип. В. А. Гатцук.

Ширяев, И. (2018), *Антропоморфные стелы Карабаха удивили российского журналиста* (https://ru.armeniasputnik.am/karabah/2018030 6/10794519/ant ropomorfnye-stely-karabaha-udivili-rossijskogo-zhurnalista-dushi-pavshih-voinov-v-kamne.html)

Яночкин, К., Яночкина, А. (2015), *Заброшенная церковь св. Геворга и кладбище в Геховите* (http://kirill-anya.ru/2015/caucasus/24.html)

Bruce, B.A. (1927), “The Kipchak Turks”, *The Slavonic Review*, Vol.6, No. 16, 68-85.

Dowsett, C.J.F. (1961), *The History of the Caucasian Albanians, by Movsēs Dasxurançi,* London: Oxford University Press.

Korobeinikov, D. (2014), *Byzantium and the Turks in the Thirteenth Century*, Oxford: Oxford University Press.

Ուլուբաբյան, Բ. (1975), *Խաչենի իշխանությունը 10-16 դարերում* (Xaçın knyazlığı X-XVI əsrlərdə), Երևան: ՀԽՍՀ ԳԱ հրատարակչություն.

EKLEMELER

Resim 1. Gencesar Manastırı üzerinde koçbaşı ve sekiz köşeli yıldız işaretleri.

Resim 2. Genceser Manastırı üzerinde 8 köşeli yıldız ve gücü simgeleyen öküz figürü

Resim 3. Murovdağ'ın eteklerinde, eski Ağdere bölgesinin topraklarında bulunan St. Elisey tapınağının atlı barelyefi

Resim 4. Ermenistan'ın Martuni bölgesindeki St. George Kilisesi topraklarında bulunan mezarlığın mezar taşlarındaki atlı kabartması

Resim 5. Karabağ'da - Ağdam'ın Papavand köyünde 2016 yılında keşfedilen erkek taş babalar

13.BÖLÜM

SAFEVİ DÖNEMİNDE AZERBAYCAN'IN KARABAĞ BÖLGESİ

Ferah HÜSEYN*

ÖZET

Kadimden beri Azerbaycan'da kurulan devletlerin bir parçası olan Karabağ diyarı, XVI. yüzyılın evvellerinden itibaren Safevi Devleti'nin (1501-1736) terkibinde bulundu. Karabağ'da bazı bilgilere göre, I. Şah İsmail (1501-1524)'in, bazı bilgilere göre ise I. Şah Tahmasp (1524-1576)'ın saltanatı döneminde, merkezi Gence şehri olan Beylerbeyilik kurumu tesis edildi. Söz konusu dönemde Tebriz, Çukursaad ve Şirvan'da da üç Beylerbeyilik kurulmuştur. Azerbaycan arazisinde kurulan diğer beylerbeyilik ise keza Gürcüstan vilayetleri ile sınırdaş olan Gence-Karabağ Beylerbeyiliği idi, önemli jeostratejik konumun yanısıra malik olduğu doğal şartları, iktisadî ve insanî kaynakları sayesinde, Safevi Devleti'nin nezdinde özel yere ve role sahipti.

Karabağ'ın sosyo-ekonomik, etno-siyasi, askerî ve medenî tarihinde eyaleti iskân eden Karamanlı, Şemseddinli, Karakoyunlu, Kengerli, Otuzikiler, Yirmidörtlüler, Hacılar, Kebirli ve diğer Türkmen boylarının yanısıra, Kaçarlar'ın da bölgeye önemli katkısı olmuştu. Dönemin kaynaklarına göre, kadim çağlardan beri Gence ve Berde yörelerinde meskun olan Kaçar boyunun, Ziyadoğlu ailesi ise Gence-Karabağ Beylerbeyiliğinin irsî hâkimliği statüsünü de kazanmıştı. Safevi hanedanına ve Kızılbaş devletine her zaman sadakatini korumuş olan Ziyadoğlu sülalesinin mensupları bu devletin, Güney Kafkasya'daki âdeta baş muhafızı mevkiini üstlenmiş oldular, onlar sadece yönettikleri eyaletin değil, aynı zamanda sınırdaş eyaletlerin de güvenliği ve emniyeti için daima gayret sarf ettiler.

Safevi eğemenliği döneminde Karabağ eyaleti iki kez Osmanlı devletine ilhak olundu. Osmanlı eğemenliği altında bulunduğu dönemlerde tertip olunan tarihî belgeler, özellikle tapu tahrir defterleri Karabağ eyaletinin ekonomik, sosyal ve demografik durumunu tahlil etme ve değerlendirme imkânını sağlamaktadır. Bu bölüm, söz konusu arşiv belgelerinin, aynı zamanda dönemin bir sıra anlatı kaynaklarının verdiği bilgiler ve konuya ilişkin araştırmalar üzerinden yazılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Gence-Karabağ Beylerbeyiliği, Safevi Devleti, Osmanlı Devleti, Kaçarlar, Ziyadoğlular.

KARABAKH REGION OF AZERBAIJAN IN THE SAFEVID PERIOD

ABSTRACT

The land of Karabakh, which had beena part of the states established in Azerbaijan since ancient times, in the beginning of the XVI century was included intothe Safavid State.

The institution of Beylerbeyi (governorship) with the center in Ganja town was established in Karabakh according to some informationduring the reign of Shah Ismail, according

* Doç.Dr., Azerbaycan Milli İlimler Akademisi A. Bakıhanov Tarih Enstitüsü, ferah@mail.ru

to another ones during the reign of Shah Tahmasp.Due to the important geostrategic location which was bordering withthe other three governorships established in Azerbaijan such as Tabriz, Çukursaad and Shirvanbeylerbeyis, as well as with some Georgian provinces, and also thanks to its natural conditions, economic and human resourcesGanja-Karabakh Beylerbeyi obtaineda special place and role in the Safavid State.

Alongside with the Karamanli, Shemseddinli, Qaraqoyunlu, Kengerli, Otuzikiler, Yirmidordler, Hajilar, Kebirli and other Turkman tribes inhabited the province, the Qajars also had an important contributionin the socioeconomic, ethnopolitical, military and civil history of Karabakh. According to the sources of the period conterporary, the Ziyadoghlu clan of the Qajar tribe which had been residing in the Ganja and Berda regions since ancient times, even gained the status of hereditary governs of the Ganja-Karabakh Governorship. Members of the Ziyadoghlu clan, who always remained loyal to the Safavid dynasty and the Qizilbash state, assumed the position of the chief guard of this state in the South Caucasus, and they always made efforts for the safety and security not only the province they ruled, but also the neighboring provinces.

During the period of being under the Safavid rule Karabakh province was annexed to the Ottoman state twice. Historical documents, especially Tax Registers Books (Tahrir Defterleri), which were prepared during the Ottoman rule period, provide the opportunity to analyze and evaluate the economic, social and demographic situation in the Karabakh province. This chapter has been written on the basis of these archival documents' data, as well as on the information of the contemporary to that period narrative sources and researches on the subject.

Key words: Ganja-Karabakh Governorship, Safavid State, Ottoman State, the Qajars, the Ziyadoghlus.

GİRİŞ

XVI. yüzyıl ve XVIII. yüzyılın başlarında Karabağ eyaleti, merkezi Gence şehri olan *Beylerbeyilik* statüsünde ve Azerbaycan Safevi Devleti'nin (1501-1736) terkibinde idi. Tebriz, Çukursaad ve Şirvan ise Azerbaycan arazisinde kurulan diğer üç beylerbeyilikdi, Gürcistan'ın bazı vilayetleri ile sınırdaş olan Gence-Karabağ Beylerbeyiliği de çok önemli olan jeostratejik konumu yanı sıra, malik olduğu doğal şartları, iktisadî ve insanî kaynakları sayesinde, Safevi Devleti'nin nezdinde özel yere ve role sahipti. Kaçar, Karamanlı, Karakoyunlu, Otuzikiler, Yirmidörtlüler, Hacılar, Şemseddinliler, Kebirli, Kengerli ve diğer Oğuz/Türkmen boylarının meskeni ve vatanı olan bu diyarın yöneticiliği, Safevi hükümdarları tarafından Kaçar boyuna havale edilmiştir. Sadece buranın değil, Gence-Karabağ Beylerbeyiliğinin, sınırdaş olduğu komşu vilayetlerin de güvenliği için gayret sarf eden Karabağ'ın Kaçar yöneticileri, Kızılbaş devletinin Güney Kafkasya'daki âdeta baş muhafızlığı görevini üstlenmişlerdi. Bazı istisnalar dışında, genellikle Kaçarların Ziyadoğlu ailesinin mensuplarınca yürütülen beylerbeyilik görevi, zamanla bu aileye mahsus irsî bir yetkiye dönüşmüş oldu.

Söz konusu dönemde Karabağ eyaleti iki kez Osmanlı devleti tarafından ilhâk edildi. XVI.-XVII. yüzyılların kavşağında ve XVIII. yüzyılın 20-30'lu yıllarında toplam 28 sene boyunca fiilen Osmanlı eğemenliğinde bulunduğu dönemde, Osmanlı idare üsulü icabı bir sıra tarihî belgeler, özellikle tahrir defterleri tertip olundu. Konumuza ilişkin ender malumatı kapsayan bu belgeler arasında, 1727 tarihli "Gence-Karabağ Mufassal Tahrir Defte-

ri" (bundan sonra GKMTD) Karabağ eyaletinin özellikle, sosyo-ekonomik ve demografik durumunu tahlil etmek ve değerlendirmek imkânını sağlıyor. Bunun yanısıra burada, arşiv belgelerinden, keza anonim *Kızılbaşlar Tarihi*, İskender Bey Münşi'nin *Tarih-i alem ara-yi-Abbasi,* Muhammed Masum İsfahani'nin *Hulasat as-siyer,* İbrahim Rahimizade'nin (Harimi) *Zafername-i Hazret Sultan Murad Han* ve *Gencine-i Feth-i Gence,* Mustafa Selaniki'nin *Tarih-i Selaniki,* Asim Çelebizade'nin *Tarih,* Mirza Adıgözel Bey'in *Karabağname* ve diğer anlatı kaynaklardan geniş şekilde yararlanılmıştır.

1.GENCE - KARABAĞ BEYLERBEYİLİĞİ ARAZİSİ, İDARÎ TAKSİMATI VE EKONOMİK DURUMU İLE VAKIFLAR KURUMU

Aras ve Kür Nehirleri arasında merkezi Gence şehri olan, Azerbaycan'ın kadim Aran toprağında kurulan Gence-Karabağ Beylerbeyiliği, kuzeydoğu ve kuzeybatı yönlerinde Şirvan beylerbeyiliği ve Gürcüstan vilayetleri, güneybatı ve güney yönlerinde Çukursaad ve Tebriz Beylerbeyilikleri ile ihata olunmuştur. Beylerbeyilik belli dönemlerde kuzeyde Tiflis şehrine, güneyde ise Güney Azerbaycan'ın Urmiye bölgesine kadar geniş bir araziyi kapsıyordu. 1694'te Gürcüstan'ın Kaheti vilayeti, Karabağ Beylerbeyi Kelb Ali Han Kaçar'ın yönetimine teslim edilince, söz konusu arazi de fiilen Gence-Karabağ Beylerbeyiliği'ne tabi olundu. 1554'ten itibaren Azerbaycan'ın Kazah ve Şemseddin bölgeleri, I. Şah Abbas'ın (1587-1629) döneminde Zeğem, Safevi eğemenliğinin son yıllarında ise Zengezur bölgesi Gence-Karabağ Beylerbeyiliğine ilhâk edilmişlerdi (Bayramlı, 2020: 354).

Safevi devletinin mevcut olduğu XVI-XVIII. Yüzyıllarda, Karabağ eyaletinin idarî taksimatı dönemlere göre bazı değişikliklere uğramıştır. Söz konusu dönemde Osmanlı-Safevi savaşları esnasında, XVI. yüzyılın sonu ve XVIII. yüzyılın ilk yarısında olmakla birlikte, iki kez Osmanlı hâkimiyeti altına alındığı zaman, Karabağ eyaletinin idarî taksimatı Osmanlı devletinin tatbik ettiği taksimat birimlerine uygunlaştırılarak, dönemin tahrir defterlerinde tespit edilmiştir.

Gence-Karabağ eyaletinin 1593 tarihli İcmal Tahrir Defteri'nde, 7 sancak ve bu sancakları oluşturan toplam 36 nahiye kaydetilmektedir:

1. *Gence sancağı* – Gence, Gence Aranı, Dağlık Gence, Şemkür Aranı, Dağlık Sungur, Kürekbasan Aranı, Şütur, Danğı, Zeğem Aranı, Yevlah, Tavus ve Demirhasan olmakla 12 nahiyeden;
2. *Berda sancağı* – Yirmidörtlü Türkmen grubunun iskan ettikleri Berda, Sir, Peteklik, İncerud olmakla 4 nahiyeden;
3. *Haçın sancağı* – Otuzikili ve Hacılı Türkmen grubunun iskan ettikleri Haçın, Karağaç, Ağcabedi, Dağlık Çelaberd, Çelaberd, Gargar, Meğaviz olmakla 7 nahiyeden;
4. *Ahıstabad sancağı* – Ahıstabad, diğer adı Böyükçay, Kuzey, Güney, Dağlık İnce, İnce olmakla 5 nahiyeden;
5. *Dizak sancağı* – Arasbar, Dağlık Dizak, Dizak olmakla 3 nahiyeden;
6. *Hekeri sancağı* – Keştasf, Hekeri, Zarıs, Alpaut olmakla 4 nahiyeden;
7. *Verende sancağı* – sadece Verende nahiyesinden ibaretti (BOA. TTD. no. 699; Gəncə-Qarabağ, 2000: 5-6).

Müteakip dönemlerde Gence-Karabağ Beylerbeyiliği'nin sınırları kuzey-batı ve güney yönlerinde, yukarıda kaydettiğimiz gibi genişlemiş ve dolayısıyla 1724'ten sonra tekrar Osmanlı eğemenliğine giren eyaletin arazi ve inzibati taksimatında değişikliler yapılmıştır.

GKMTD'ne göre eyalet, toplam 37 nahiyeyi kapsayan 5 livadan (sancaktan) ve 2 kazadan oluşmaktaydı:

1. *Gence kazası* – Gencebasan, Sungurabad, Şemkürbasan, Kürekbasan, Kiçik Kürekbasan, Büyük Kürekbasan, Şüturbasan, Talış, Gülüstan, Yevlah Karamanlı, Dangı nahiyeleri;

2. *Loru kazası* – Güney ve Kuzey nahiyeleri;

3. *Hılhına livası* – Hılhına, Hasansuyu, Tavus, Ahıncı, Esrik, Karakaya, Türkenler (?), Yukarı Zeğem, Aşağı Zeğem nahiyeleri;

4. *Berda livası* – Berda, İncerud, Sir, Bayat nahiyeleri;

5. *Arasbar livası* – Arasbar, Hekeri nahiyeleri;

6. *Bergüşad livası* – Bergüşad, Zarıs, Dizak, Keştasf;

7. *Çulender livası.*

Bu nahiyelere ilaveten hangi livaya dahil olduğu bilinmeyen Haçın, Sığnak, Çelaberd, Keştek, Verende, Sığnak, Köçez nahiyeleri de vardır. Bu dönemde beylerbeyilik arazisinde *Gence, Berda, Hılhına* olmakla 3 şehir ve *Loru kalası* da bulunuyordu (BOA. TTD. No. 903; Gəncə-Qarabağ, 2000: 6).

XVIII. yüzyıl kaynağı olan *Tezkiratü'l Mülûk'un* bilgilerine göre Gence-Karabağ Beylerbeyiliği'ne şu mahal ve yerleşimler dahil idi:

1.*Zeğem* (Kaheti'nin kuzeyinden güneye doğru 25 kilometreye kadar uzanan bu arazi, Azerbaycan'ın şimdiki Zakatala bölgesine uygun gelmektedir);

2.*Berde*;

3.*Ahtabat* (Pembek'ten aşağıda, Borçalı'da yer alıyordu);

4.*Cevanşir* (Otuzikiler aşiretinin ili);

5.*Bergüşat;*

6.*Karaağaç* (Kaheti'nin doğu kısmından, Sığnak'ın güney-doğusuna kadar uzanan araziyi kapsıyordu);

7.*Loru ve Pembek;*

8.*Arasbar ve Bayezitli;*

9.*Samavi ve Tergever*[4] (Samavi, Güney Azerbaycan'da Selmas'ın güney batısında, Tergever ise Urmiya'nın batısında bulunuyordu) (TadhkiratAl Muluk, 1980: 101,102).

Memmedov'un (Qaramanlı) tespitine göre, Gence-Karabağ eyaleti Kafkasya'da, Osmanlıların eğemenliği altında olan topraklarda kurulan en büyük idari birim idi (Gəncə-Qarabağ, 2000: 7). Akar suları ve meyve ağaçları bol olan (Gəncə-Qarabağ, 2000: 25) bir ülke olarak nitelenen eyalette 1178 köy, 165 mezra, 21 kışlak, 4 yaylak, 21 yatak/mezra kaydedilmiştir (Gəncə-Qarabağ, 2000: 7).

Sadece arazî açıdan değil, aynı zamanda gelir hasılatı ve nüfus sayısına göre de komşu eyaletlerden farklı olan Gence-Karabağ eyaletinin, senelik gelirinin çoğu ziraat ve hayvancılık mahsüllerinden, aynı zamanda gayri-menkulden, çeşitli esnaflık dalları ve ticaret alanından toplanan vergilerden hasıl olurdu. GKMTD'nin verileri üzerinden yapılan hesaplamalar sayesinde, Gence-Karabağ eyaletinin senelik gelir hasılatının 32.529.356 akçe olduğu tespit edilmiştir (Gəncə-Qarabağ, 2000: 11). Bu meblağın yüzde 20'den çoğu Gence şehrinden elde edilmiştir. (Gəncə-Qarabağ, 2000: 8-9). Tarihte bölgenin en büyük kenti ve

---

4 Söz konusu bu iki nahiyenin Karabağ'ın sınırları dışında olduğunu kaydeden Minorsky, Karabağ Beylerbeyinin bu bölgelere şahsî veya maliye hakkının olduğunu tahmin eder (Tadhkirat Al Muluk, 1980: 101,102).

geleneksel şehir medeniyetinin yüksek düzeyde geliştiği merkezlerinden olan Gence şehri, Safevi Devleti döneminde de bu statüyü muhafaza etmiştir. Nitekim söz konusu dönemde Kafkasya'nın en büyük ticaret ve esnaflık merkezi olan Gence şehrinin, ticaret kervan yollarının üzerinde konumlanması bu şehri uluslararası ticaret kavşağına, eyaleti ise toptan alım ve satım bölgesine dönüştürmüştü. Burada satılan malların çeşitlerine, bolluğuna ve ucuzluğuna göre Tiflis, İrevan, Nahçıvan, Ordubad pazarlarını geride bırakan Gence çarşısı ipek pazarı, un pazarı, at pazarı, et pazarı ve diğer bölümlerden oluşmaktaydı. Şehirde 1200 dükan, 21 karvansaray, 21 ekmek pişirme fırını, 20 hamam, boyahane, sabunhane, debbağhane, şemhane vs. alanlardaki ustalar faaliyet göstermekteydi (Gəncə-Qarabağ, 2000: 12).

Bölge esnafının ve ticaretinin en önemli kalemi ipek idi. Eyalette ipeğin *kenar* ve *şerbaf* olarak adlandırılan iki çeşiti üretilirdi. İpek ticaretinin önemini ve hacmini dikkate alan Osmanlı yetkilileri, tahrir defterinin kanunnamesinin bir bölümünü sırf ipek alış-verişini tanzimleyen kaidelere ayırmışlardı. Gerek üretimini geliştirmek, gerekse alıcıların çıkarlarını korumak amacıyla ipek ticaretine ve rüsumların uygulanmasına dair kaideler, kanunnamede en ince ayrıntıya kadar yansıtılmıştı (Gəncə-Qarabağ, 2000: 25-26).

Ziraatta ipek üretiminin yanısıra, üzümcülük ve bostancılık da gelişmiş bulunuyordu. Gence civarında binden fazla çoğu üzüm bağı olan bağlar ve bostanlar vardı (Gəncə-Qarabağ, 2000: 12). Gence civarının ve genellikle eyaletin gayet verimli toprak olması, özellikle burada bulunan su kaynaklarının bolluğundan kaynaklanıyordu. Bu hususu Gence'nin güzelliğine meftun olmuş olan, *Harimi* mahlaslı Osmanlı müverrihi (tarih yazarı) Rahimizade İbrahim de kaydetmiştir. 1578'deki Şark seferine, Lala Mustafa Paşa'nın münşisi olarak iştirak eden Rahimizade, Gence'yi bir dilbere benzeterek şairane üslupla vasfeder ve ardınca şehrin, *havâlîsinde her birinden bir hazîne hâsıl olan üç yüz altmış adet nehirden* bahsederek, Kuran-ı Kerim'in muvafık *tecrî min tahtihe'l-enhâru* âyetine istinaden cennetin alâmetlerinin illâ Gence toprağında tecessüm ettiğini ima eder (Rahimizade 2: 133a). Rahimizade'den aktardığımız bu passaj, her ne kadar mübalağadan yoksun değilse de belli bir ölçüde gerçeği de yansıtır. Şöyle ki, şehrin civarında 12 nehrin ve Hanarıkı, Allahdad, Kuymaklı, Arasbar, Üçbine, Sevvabçıbaşı adlı arıkların (ark/su yolu) bulunduğu malumdur (Gəncə-Qarabağ, 2000: 12). Dönemin bir başka müellifi Gülüstan bağına benzettiği Gence şehrinin, gayet gelişmiş bir yapay sulama sistemine malik olduğunu ve suyun ana arktan her bir haneye aktarılması sayesinde sakinlerin büyük bağlar kurduklarını ve bol mahsul elde ettiklerini yazar (Павлова, 1993: 58-59).

Tarımcılığın geliştirilmesi için mükemmel altyapıya sahip olan Gence-Karabağ bölgesinde, çoğunlukla ziraatla uğraşan ahalinin bir kısmı hayvancılık yapıyordu, zira Karabağ'ın doğal koşulları, iklimi, yaylak ve kışlakları burada hayvancılığın geliştirilmesi için fevkalade zemin oluşturuyordu.

Kaynaklar, Türk-İslam diyarı olan Karabağ'da, İslam medeniyetinin ana unsurlarından birini teşkil eden vakıf tesisatının çok gelişmiş olduğuna tanıklık ediyor. Genellikle evliyalar ve şeyhler adına kurularak, toplumda sosyal ilişkileri tanzimleyecek mahiyette olan vakıf kurumları, Karabağ'da çoğunlukla Safevilerden önceki dönemlerde tesis olunmuş bulunuyordu. Bilgili tarafından Osmanlı arşiv belgeleri üzerinden yapılan araştırmada, söz konusu dönemde Gence-Karabağ bölgesinde, Şeyh Nizami-i Gencevi Zaviyezi (XIII. Yüzyıl), Şeyh Siraceddin-i Ensari Zaviyezi (XIV. Yüzyıl), Şeyh Karaman Baba Zaviyezi (XV. Yüzyıl), Şeyh İzeddin-i Ensari Zaviyezi, İmamzade Şeyh Muhammed Zaviyezi, Şeyh Bahşı

Zaviyezi, Şeyh Muhammed Zaviyezi vakıfları, ayrıca Meçhul Bir Aileye mahsus bir vakfın faaliyetleri tespit edilmiş; Osmanlı eğemenliği döneminde kurulmuş olan Sultan Ahmet (Şehriyari) Camileri Vakfı'nın (XVIII. Yüzyıl) da III. Sultan Ahmed'in emriyle tesis edildiği anlaşılmıştır (Bilgili, 2011: 27). Bilgili'nin yaptığı hesaplamalar sayesinde, yukarıda adı geçen vakıfların toplam gelirinin 1595'te 71.288 akçe ve 1727'de 286.800 akçe teşkil ettiği belli olmuştur (Bilgili, 2011: 28).

2.GENCE - KARABAĞ BEYLERBEYİLİĞİ DEMOGRAFİK DURUMU

Safevi eğemenliği döneminde Karabağ'da, önceki yüzyıllarda olduğu gibi çoğunlukla Oğuz Türklerine mensup boy ve aşiretler iskân ediyorlardı. Bunların arasında Kaçarlar, Karamanlı ve Baharlı aşiretleri, Zulkadar elinin Şemseddinli obası, Cevanşir, Kazaklar, Otuziki ve Yirmidört oymakları daha kalabalık ve nüfuzlu idiler.

Kaçarların Karabağ'da, Gence ve Berde yörelerinde tarihten beri meskun olduklarına dair malumat vardır (Qızılbaşlar tarixi, 1993: 36). 1593 tarihli İcmal Tahrir Defteri'nde, Kaçar boyunun 8 oymağının eyalette meskun olduğu kaydedilmiştir. Bunlardan,

1.Karaca-Sevgülen oymağı Berde nahiyesini;

2.Kaytak oymağı Berde'nın Sir nahiyesini ve Haçın sancağının Çelabört nahiyesini;

3.Kolsuzlu oymağı Berde'nin Sir nahiyesini;

4.Ağcakoyunlu oymağı Haçın sancağının Çelabört nahiyesini;

5.Gengeldilü oymağı aynı nahiyeyi;

6.Eğlenlü oymağı aynı nahiyeyi, keza Berde ve Gence civarını;

7.Şam Bayazi (Bayatı) oymağı aynı araziyi;

8.Yıva-Kaçaroymağı Karaağaç'ı ve Gence sancağını iskan ediyorlardı (Kırzıoğlu, 1979: 205,206).

Kazahlar /Kazaklar, Karabağ'ın Gürcistan ile sınırdaş bölgelerinde meskundular (Bayramlı, 2020:358). Karabağ Türkmenlerinden olan Otuziki adlı büyük bir topluluk, Faruk Sümer'e göre Mukaddem, Cevanşir, Ahmedli, Karakoyunlu, Göyçeli, Ozan gibi obalardan müteşekkildi (1976: 198). Bunun yanısıra GKMTD'nin verilerine göre, Otuziki aşireti Üçoğlan, Mefruzi, Kiyaslı, Deliler, Veyselli, Hacıtüreli, Halil Fahreddinli, Barani, Karakoyunlu, Şekerbeyli, Mollalar, Ozan, Düyerli, Eymurlu, Mehemmedşahlı, Buğdayüzü, Zengişalı, Altıcalı, Yosunduz, Boyahmedli adlı obalardan oluşurdu (Gəncə-Qarabağ, 2000: 453-467; Bayramlı, 2020: 359). Adı geçen obalar Karabağ'ın farklı bölgelerinde tarım ve hayvancılık yaparlardı.

"Mufassal" derfterde Karabağ'ın Türk il ve obalarından Kebirli, Kengerli ve Etyemezli cemaatları hakkında da malumat verilmiştir. Kebirlilerin, senede hazineye 14.000 kuruş ödeyen kalabalık bir cemaat olduğu gösterilmektedir. XVIII. yüzyılın başlarında Kebirliler dağılarak Cevanşir ve Otuziki illerinin terkibinde yer almışlardır (Bayramlı, 2020:360). Münşi'nin malumatına göre, *Otuziki kabileden ibaret olan Cevanşir ili Karabağ Terekemelerindendir (Terekemat) ve* "*otuz iki*" olarak *adlandırılırdılar. Cevanşirler ata-babadan bu büyük aşiretin emiri (miri) olmuşlardır* (Münşi, 2014: 1535). Adı geçen aşiret, cemaat, boy ve obalara ait toponimlere halihazırda Karabağ'ın bütün bölgelerinde raslanmaktadır.

Safevi döneminde ise Karabağ eyaletinin demografik durumunu tam doğruluğu ile yansıtan belgeler mevcut değildir. Lakin belli bir ölçüde, eyaletin demografik durumu ve terkibi GKMTD'nin istatistiksel verileri üzerinden Memmedov'un (Qaramanlı) yaptığı hesapla-

malar sayesinde tespit olunmuştur. Malum olduğu üzere, Mufassal tahrir Defterleri'nde sadece vergi mükellefiyyeti taşıyan şahısların adları kaydolunurdu. Söz konusu Deftere göre, Karabağ eyaletinde vergi mükellefiyyeti taşıyan 19.395 şahıs vardı. Bir ailenin orta hesapla 5 kişiden ibaret olduğunu kabul edersek, Gence-Karabağ eyaletinde nüfusun sayısının o dönemde takriben 96.975 kişi teşkil ettiği belli olur (Gəncə-Qarabağ, 2000: 12). Bu rakama ilişkin önemli bir not düşmek gerekir; Müslüman'lardan oluşan ve Karabağda'ki nüfusun büyük kısmını teşkil eden askerî ve dinî zümre vergi muafiyetine tabi tutulduğu için, deftere kaydolunmamış ve dolayısıyla bu rakamın dışında kalmıştır. Bu tabaka da aileleri ile birlikte hesaba katılırsa, tahrir esnasında eyalet nüfusunun toplam sayı takriben 100 binden fazla teşkil etmiş olduğu muhtemeldir (Gəncə-Qarabağ, 2000: 12-13).

Söz konusu dönemde Gence-Karabağ eyaletinin demografik durumunu değerlendirirken şunu da dikkate almak gerekir ki; tahririn yapıldığı sırada eyalet, nüfusunun düşüşüne neden olan negatif faktörlerin etkisine maruz kalmıştı. Bu faktörler arasında Safevi döneminde patlak veren Osmanlı-Safevi savaşları, tüm Azerbaycan coğrafyasında olduğu gibi, Gence-Karabağ eyaletinde de demografik, özellikle etno-demografik durumu etkileyen en ciddi amil idi. Savaşlar sırasında dövüşlere aktif iştirak eden Müslüman ahali, büyük oranda can kaybına ve esarete maruz kalıyordu. Ayrıca savaşlar sırasında, Gence-Karabağ eyaletinde Şiî mezhepli nüfusun komşu eyaletlere, bilhassa Şirvan'a ve Tebriz'e büyük ölçüde göç etmesi ve göçlerin de sıradan bir hâl söz konusuydu. GKMTD'nin verilerine göre, eyalet topraklarındaki 643 köyde yaşayan Şahseven, Kebirli ve Kengerli aşiretlerine mensup Şiî Türkmeni halk, bölgenin Osmanlıların eline geçmesinin ardından İran'a göç etmek zorunda kalmıştı (BOA. TTD. No 903: 518, 519; Bilge, 2012: 520). Bu gibi olayları yansıtan malumatlara, başka kaynaklarda gayet sık raslanıyor. Mesela, 1578-1590 Osmanlı-Safevi savaşının görgü tanığı olmuş olan, yukarıda atıfta bulunduğumuz Rahimizade, *Gencine-i feth-i Gence* adlı eserinde, Gence-Karabağ Beylerbeyi Mehemmed Han Kaçar'ın 1588'de Osmanlı ordusunun Gence'ye yaklaştığını duyması üzerine, 40 bin - 50 bin haneden fazla, insanı eyaletten çıkararak, Aras Nehrinin öte kıyısına Karadağ'a göç ettirtiğini nakleder. Müteakip günlerde Şirvan'ın Osmanlı muhafızı Cafer Paşa'nın kumandanlığı ile yapılan baskına maruz kalarak kurtulmaya çalışan halkın üçte bir hissesinden çoğu, azgınlaşan Aras Nehri'ne gark olmuş, kimisi merekede/yığınakta kırılmış, sağ kalanlarsa geri dönderilerek menzillerine konulmuşlardır (Rahimizade 2: 135a-137 b).

Osmanlı-Safevi savaşları sırasında, Kırım Tatarlarının Azerbaycan'a yaptıkları çok sayıdaki yürüşleri esnasında, yerel ahalinin esir alınarak sürüldüğü de dönemin elemli bir gerçeğidir. Buna ilişkin olayı yine Rahimizade *Zafername-i Sultan Murad Han* adlı bir diğer eserinde şöyle nakleder: Kırım Tatarlarının yürüşlerinden bahseder ki; Osmanlılara yardım için Azerbaycan'a gelmiş olan Kırım Hâkimi Gazi Giray Han, ordusu ile Gence-Karabağ eyaletine yürüş yaparak, Gence ve Berde arasındaki araziden 30 bin kadar esir sürmüştür (Rahimizade 1: 41b-44a).

Savaşlardan kaynaklanan negatif sebeplerin yanısıra, demografik durumu etkileyen diğer amiller de vardı, bunların arasında Celali isyanları ve vergi baskısı gibi olaylar önemlidir. Mesela Safevi Şahı Sultan Hüseyn (1694-1722)'in uyguladığı zor vergi politikasına dayanamayan yerel ahali, kitlevî şekilde yurtlarını terk etmek mecburiyeti ile yüzleşmiştir (Gəncə-Qarabağ, 2000: 7) ve sonuçta eyaletin demografisinde feci bir durum ortaya çıkmıştır. Nitekim, GKMTD'nin istatıstik verilerine göre Defterde kaydedilen yerleşim mekanlarının yüzde 40'tan fazlası, sakinler tarafından tamamen terk edilmiştir.

Bu gibi negatif amiller eyaletin sadece demografik değil, özellikle etno-demografik durumunu etkileyerek, yerel Müslüman nüfusun azalmasına sebep olmuşur. Zira savaşlar sırasında dövüşlere iştirak ederek, gayri doğal yolla gerçekleşen ölümler dışında, esirlik, zorunlu göçler gibi vakalara maruz kalan ahali de genellikle Müslüman Türklerinden oluşmuştur. Baskın ve işgaller sırasında, farklı sebeplerle evlerini terk etmek mecburiyetinde kalan Müslüman sakinlerin yerine ise Hıristiyan ahalinin yerleştirilmesi gibi hâller, söz konusu dönemin sık rastlanılan tarihî bir gerçeği idi. Mesela 1725'te, Gence uğrunda yapılan dövüşler sırasında, çoğunlukla Şiîlerden ibaret ahali yurtlarını neredeyse tamamen terk ettikten sonra, şehrin boş kalmaması için Osmanlı kumandanlığının emri üzerine, Gence'nin kürbündeki *Kilisekendi*'nin Hıristiyan sakinleri şehre göç ettirilerek kendileri için kurulan *Mahalle-yi Kilisekendi* adlı yerde iskân olunmuşlardır (Gəncə-Qarabağ, 2000: 16).

Eyaletin etno-demografik durumunu kaynaklar üzerinden araştıran Memmedov (Qaramanlı), çalışmalarında bu gibi negatif amillerin, 1727 tarihli Tahrir'in yapıldığı dönemde de yaşandığını ve bu durumun, Gence-Karabağ eyaletinin Müslüman/Türk ahalisinin yüzde 25 oranında azalmasına neden olduğunu belirlemiştir (Gəncə-Qarabağ, 2000: 17). Ama bu olumsuz unsurlara rağmen, eyaletin Müslüman nüfusunun sayısı yine de çok büyük çoğunluğu teşkil ediyordu. GKMTD'nin istatistik verilerine göre eyaletin etno-dinî bileşimiyse şöyle idi: Defterde kaydedilen 19.395 haneden 11.068'i Türk, 750'si Kürt olmakla 11.818'i Müslim, 7.577'i ise gayri-Müslim idi (BOA. TTD. No 903; Gəncə-Qarabağ, 2000: 12,13).

Eyaletin Müslüman nüfusu genellikle Türk/Türkmen aşiretlerinden oluşurdu. 1593 tarihli Gence-Karabağ eyaletinin İcmal Defteri, bu hususta Kaçarlar, Otuzikiler, Yirmidörtlüler, Hacılar, Karamanlılar, Şemseddinliler oymakları hakkında geniş malumat sunar (Gəncə-Qarabağ, 2000: 20). GKMTD'de ise en büyüğü Cevanşir olmakla birlikte, 30'dan fazla Türkmen aşiretinden bahsedilmektedir. Defterde cemaat olarak kaydedilen topluluklar şunlardır:

- 25 oymaktan ibaret Cevanşir cemaatı;
- 21 oymaktan ibaret Otuziki cemaatı;
- 2 oymaktan ibaret Etyemezli cemaatı;
- 2 oymaktan ibaret Püsyan cemaatı;
- Kebirli cemaatı;
- Kengerli cemaatı;
- Karaçorlu cemaatı;
- Karakoyunlu cemaatı;
- Bayehmedli cemaatı;
- Afşarlı cemaatı;
- Arıklı cemaatı ve diğerleri vardır (Gəncə-Qarabağ, 2000: 13).

Bunlar çoğunlukla ziraat ile uğraşırken, diğer kısmı ise hayvancılıkla uğraşırlardı. Hayvancılık yapan cemaatler genellikle Terekeme aşiretleri ile temsil olunup yaylak-kışlak hayatı sürmüşlerdir.

Karabağ eyaletinin etno-demografik durumu bağlamında, GKMTD'de *gebran* olarak kaydedilen gayri-Müslim nüfusun terkibine ve kökenine dair bir açıklamaya burada gerek vardır zannımızca; zira bu mesele müteakip dönemlerde tarihî gerçeklerden ve ilimden uzak, lakin ilmî çevrelere dayatılan ve siyasî spekülyasyonlara mâl edilen bir konuya dönüşmüş bulunmaktadır. Oysa ki, Ermeni milliyetçi ideologlarının kullandığı bu konu, Safevi dönemine denk gelen süreçlerden revaç alarak asıl mahiyeti ile kaynaklara yansımış

durumdadır. Şöyle ki, Karabağ'ın günümüzde kendilerini Ermeni olarak tanımlayan nüfusunun çoğunlukla yerel olmayıp, farklı dönemlerde komşu bölgelerden ve ülkelerden göç ederek/ettirilerek eyaletin dağlık bölgesini iskan eden Hıristiyanlardan ibaret olduğu açık bir hakikattır. Safevi döneminde eyaletin dağlık hissesindeki *Haçın-Sığnak, Dizak, Verende, Çilebört, Sığnak* adlı beş mahalında kurulan ve sayısına göre *Hamse olarak* adlandırılan Hıristiyan Alban Melikliklerinden sadece biri, Haçın Melikliğinin Hâkimi ve Karabağ'ın yerel feodal hanedanının mensubu idi. *Yesai Hasan Celal* adlı bu Melik, *Albanya ülkesinin kısa tarihi* eserinin müellifidir. *Hamsenin* diğer dört meliki ise söz konusu dönemde farklı eyaletlerden gelerek Karabağ'ın dağlık hissesine yerleşmişlerdir. "*Qarabağnamə*"nin müellifi Mirza Adıgözel Bey Qarabaği, Hıristiyan Alban Melikleri hakkında şunu yazıyor, bunlardan Dizak Meliki olan Yegan Loru'dan, Verende Meliki olan Şahnazar Göyçe'den, Çilebört Meliki olan Allahkulu Magaviz'den, Gülüstan (Talış) Meliki Usup ise Şirvan'dan göç etmişti (Qarabağnamələr: 1989, 36-38).Bundan önceki dönemlerde eyalete iskan eden Hıristiyanlar da Ermeni değil, XVIII. yüzyılda Alban soy kökünü henüz unutmamış olan Hıristiyanlardan ibaretti. Bu açıdan Karabağ'ın dağlık bölümündeki nahiyelerde Hıristiyan ahalinin meskunlaştığı köylerin hiçbirinin, GKMTD'de Ermeni olarak tanımlanmaması tamamen gerçek durumun yansıması olarak dikkate şayandır (Gəncə-Qarabağ, 2000: 13).

Eyaletin Kürt nüfusu ise GKMTD'in verilerine göre sadece iki oymaktan ibaretti, Püsyan ve Karaçorlu'lardan oluşuyordu. Bu oymaklar Memmedov'un tespbitine göre, XVI yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı-Safevi savaşları esnasında, Osmanlı ordusu ile gelerek bölgeye yerleşmişlerdir. Bunların dışında ve bundan önce Kürtlerin Gence-Karabağ eyaletini iskan ettiklerine dair malumat mevcut değildir (Gəncə-Qarabağ, 2000: 20-21).

3.GENCE - KARABAĞ BEYLERBEYİLİĞİ TESİS VE YÖNETİMİ: KARABAĞ KAÇARLARI

Safevi tarihine ait araştırmalarda, Gence-Karabağ Beylerbeyliğinin I. Şah Tahmasp'ın döneminde, Kaçar aşiretinin Ziyadoğlu ailesine mensup Kemaleddin Şahverdi Sultan'nın yönetimi ile tesis olunduğuna dair malumat yaygındır. Bunun yanısıra Kaçarların, Karabağ'ı daha önce de yönettiklerine dair kaynaklarda bilgiler yer almaktadır. Bayramlı, Fazlı İsfahani'nin *Efdalü't-tevarih* eserinedeki malumata dayanarak, Safevi hâkimiyetinin ilk yıllarında Kaçarlardan Göyçe Sultan'ın Karabağ Beylerbeyi olduğunu kaydeder (Bayramlı, 2020: 362). Musalı, yazarı bilinmeyen *Tarih-i Alemara-i Şah İsmail* eserine atfen, Karabağ'daki beylerbeyilik kurumunun erken çağlardaki varlığının, Azerbaycan'da Safevi hâkimiyetinin tutunmasını sağladığını yazar. Adıgeçen kaynak 1501'de gerçekleşen Şerur muharebesinde, Akkoyunlu Elvend Mirza'yı hezimete uğratan Şah İsmail'in ordusu tarafından ele geçirilen Gence şehrini, Kızılbaş emirlerine havale ettiğini kaydeder (Musalı, 2011: 357). Bu malumat, Karabağ'da hâkimiyetin Karamanlılardan Kaçarlara devrolunmasının Şah İsmail (1501-1524) döneminde gerçekleştiğine dair, Safevi tarihinin muteber araştırmacılarından olan Oktay Efendiyev'in tespitini desteklemiştir (Эфендиев, 2004: 64).

Tarih-i Alemara-i Şah İsmail'in müellifi konuya dair daha teferruatlı bilgiler sunarak, 1508 yılı olayları bahsi sırasında, Şah İsmail'in Karabağ Beylerbeyiliği'ni ve sınırlarının muhafazasını Rüstem Bey Kaçar'a inayet ettiğini kaydeder (Musalı, 2006: 166). Rüstem Bey, Şah İsmail'in babası Şeyh Haydar'ın müritlerinden ve en yakın silahtaşlarından olmuş ve yiğitliğinden dolayı *Tozkoparan* lakabını kazanmıştır (Эфендиев, 1981: 53; Sümer, 2001: 51)

Kara Piri ise Kaçar'ın oğluydu ve Şeyh Haydar'ın katlinden sonra, Safevi şeyhzadelerinin hayatlarını kurtarıp yaşamlarını sağlayan en itibarlı şahıslardan oluşan ekibin mensubu oldu. Şah İsmail'in yakın çevresinde bulunarak, onun iktidara gelmesini de sağladı.[5]

Gence-Karabağ Beylerbeyiliği'nin kuruluşuna dair yukarıda aktardığımız bilgilerin yanısıra, Muhammed Masum Bey Hocagi İsfahani'nin *Hulasatü's-siyer* eserinde yer alan malumat, Karabağ'da beylerbeyiliğin müteakip dönemde Şah Tahmasp tarafından tesis olunduğunu ve Kaçar boyuna mensup Ziyadoğlu ailesinden Şahverdi Sultan'ın Beylerbeyi görevine atandığını teyit eder (Павлова, 1993: 59). Kaçarların Ziyadoğlu kolunun, Gence'ye 1546'dan itibaren hâkim olduğu kayıtlıdır (Reid, 1978: 120). Zaten Ziyadoğlu ailesinin, Karabağ eyaletinin yönetiminde ısrarcı olması ve bu görevi irsî yetki haline getirerek, bazı istisnalar dışında Safevi hanedanının eğemenliği boyunca yürütmesi, Karabağ'da beylerbeyilik kurumunun Ziyadoğlular ile bağlı olduğuna ilişkin kuvvetli delil oluşturmaktadır. Yukarıda değindiğimiz *Hulasatü's-siyer'in "Şamma ez zikr-i Ziyad-uglı ve ausaf-i Gence"* adlı sonuncu bölümünde Ziyadoğlu konusunda, Kaçarlar'ın özel olarak Karabağ'ı yöneten sülale olduğu tarif olunur. XVI. yüzyılın 40'lı yıllarından XVII. yüzyılın 60'lı yıllarına kadarki dönemi kapsayan bu dönemde, Şahverdi Sultan'dan başlayarak Karabağ Beylerbeyileri makamında bulunmuş olan Ziyadoğlularından İbrahim Han, Yusuf Halife, Muhammed Han, Mürşüdkulu Han, Muhammedkulu Han, Murtazakulu Han anlatılır. Şunu da kaydedelim ki, Karabağ Beylerbeyi Ziyadoğlu Murtazakulu Han'ın veziri görevinde bulunmuş olan Hocagi İsfahani, eserini kendisinin de ifade ettiği gibi *"o çok muteber Hanın yaptığı bazı işlerinden bahsetmek ve böylece o asil ailenin (Safeviler) aşırı bağlılığı ve fedakarlığı haberlerini çağdaşlarının dikkatine getirmek"* amacıyla kaleme aldığını açıklar (Павлова, 1993: 59).

Bu arada Ziyadoğlularının temsil ettikeri Kaçar aşiretinin tarihî serüvenini kısaca gözden geçirelim. Kaynaklar, Kaçarların *Ağcakoyunlu, Ağcalı, Şam Bayatı (Bayadı), Yıva, Yirmidört* oymaklarından müteşekkil olduklarını ve bu oymaklardan bazılarının Maraş, Elbistan, Halep ve Antakya civarlarına yerleştiklerini kaydetmişlerdir (Sümer, 1976: 184-186). Dönemin kaynakları üzerinden Azebaycan'da etnik süreçleri inceleyen Piriyev'in kanısınca Kaçarlar, Azerbaycan'a Hülagü Han (1256-1265) döneminde yerleşmiştir (2003: 264). Lakin bir sıra araştırmacı da Kaçarların Azerbaycan'a daha önceki dönemlerde yerleştikleri kanaatindadir (Togan, 1933: 56; Nəcəfli T. ve Nəcəfli G., 2006: 137,138 ve Bayramlı, 2020: 358). Togan'ın görüşüne göre, daha Oğuz Han'ın İran seferine iştirak eden Kaçarlar, Azerbaycan'ın Halhal bölgesine yerleşmiş, Hülagu Han'ın (1256-1265) baskını döneminde ordusu ile beraber Şam'a gönderilmiş, Emir Teymur ve Karakoyunlular döneminde ise tekrar Azerbaycan'a geri dönmüşlerdir (Togan, 1933: 56). XVII. yüzyıl başlarına ait anonim *Qızılbaşlar tarihi* adlı kaynakta, Kaçarların bir kısmının Azerbaycan'a Şam'dan geldiklerine dair malumatlar yer almaktadır. Ancak aynı eser Kaçarların kadimden beri Karabağ'da meskun olduklarını, Gence ve Berde yörelerine yerleştiklerini de kaydeder (Qızılbaşlar tarixi, 1993: 36). Bu bilgiler işığında Kaçarların önce Azerbaycan'da bulunduklarını ve buradan Anadolu ve Suriye'ye yayıldıklarını, müteakiben bir kısmının tekrar Azerbaycan'a göç ettiğini tahmin etmek doğru olur, zannımızca.

Türkmenlerin en kudretli boylarından birini teşkil eden Kaçarlar, Azerbaycan'da cereyan eden sosyal ve siyasi süreçlere asırlar boyunca sadece aktif olarak iştirak etmekle

[5] 1501'de Şirvan'ın Kızılbaşlar tarafından zapt olunmasına kumandanlık ederek uğur kazanmış Kara Piri Kaçar Bey, hayatını 1512'de Şeybaniler ile yapılan *Gicduvan* muharesinde kaybetmişti (Qızılbaşlar tarixi, 1993: 18).

kalmamış, bu süreçlerin sonuçlarını belirleyecek, hatta kendi başına devlet kuracak kadar önemli bir kuvvete dönüşerek hâkim hanedan seviyesine dek yükselmişlerdir. Daha Akkoyunlu devleti döneminde, Azerbaycan'ın Gence yöresinde kudretli bir oymak haline gelerek Bayanduri Padişahı Uzun Hasan Bey'in (1468-1478) torunu Rüstem Bey'in (1492-1497) hükümdarlık tahtına çıkması için, onlara askerî yardımda bulunmuşlardı (Sümer, 2001: 51). Akkoyunlu birliğinde bulunan, XV. yüzyılın sonunda ise Kızılbaşlara katılan (Петрушевский, 1949: 91; Nəcəfli, 2008: 237) Kaçar oymağının nüfuzu ve önemi, Safevi döneminde daha da belirgin boyutlar kazanmıştır. Safevi hanedanının siyasi hâkimiyetinin ısralı olmasında *Şamlu, Rumlu, Ustaclu, Tekeli, Zülkadir, Avşar, Varsak* gibi Türkmen aşiretlerinin yanısıra, Kaçarların da mühüm rolü vardır. Kaçarlar, Şah İsmail'in hâkimiyete gelişi sırasında, kendisinin arkalandığı ve güvendiği Kızılbaş boyları safhında yer alarak Safevi sülalesine hâkimiyette olduğu sürece daima sadakatla hizmet etmiş ve bunun karşılığında itibar kazanarak devletin ve hanedanın güvenliği açısından en mühim mevkilerde bulundurulmuşlardı. Karabağ Kaçarları, Safevi hanedanına olan sadakatlerini hatta bu sülalenin çöküşünden sonra bile korumuşlardı. Malum olduğu üzere, 1736'da Muğan kurultayında, Nadir Han Avşar'ın Şah ilan edilmesine karşı, dönemin Gence-Karabağ Beylerbeyi olan Uğurlu Han Kaçar başta olmak üzere Otuzikiler, Kebirli ve Cevanşir aşiretlerinin başçıları itiraz etmişlerdi. Bunun mükabilinde Kaçarlar malikanelerinin büyük kısmını kaybetmiş ve Horasan'a sürülmüş, beylerbeyliğin arazisi de bölünmüştür. Borçalı ve Kazah mahalları o zaman Nadir Şah'ın (1736-1747) vasal bağımlılığında bulunan Kartli-Kaheti hâkimine tabi tutulmuş, Karabağ'ın Hamse melikleri *(Verende, Çilebört, Gülüstan, Dizak, Haçın)* Gence-Karabağ Beylerbeyliği'nin idaresinden çıkarılarak bizzat Nadir Şah'ın emrine devredilmişlerdi. Aslen Karabağlı olan Mirza Adıgözel Bey *Qarabağnamə* adlı eserinde söz konusu olayı ve sonuçlarını şöyle tasvir eder:

> *Bunlar (Gence-Karabağ emirleri), Muğan kurultayında Safeviler'den başka kimsenin padişah olmaması için gizli ve açık olarak gayet çok uğraştılar... Ziyadoğlanları kadim bir ocak ve büyük bir hanedân oldukları için, Nadir Şah onlara başka bir ceza veya başka bir siyaset reva görmedi. Kazah ve Borçalı illerini, hanlarıyla birlikte vasal Gürcistan emirlerine boyun eğdirdi. Karabağ vilayetinde Cevanşir, Otuziki ve Kebirli›den oluşan illere ilişkin icraatı zaruri kılınan ferman verildi ki, Horasan›daki Serahs topraklarına taşınsınlar. Onlara o yer ve mesken tahkim edilsin... Böylece Gence hanları tamamen yetkisiz hale getirildiler. Yetkileri ellerinden alındığında âdeta kolları kırıldı ve çok üzüldüler* (Qarabağnamələr, 1989: 30-31).

Mirza Adıgözel Bey'in naklettiği bu tarihî vaka Karabağ emirlerinin ve özellikle Ziyadoğlularının, Safevi hanedanına sadakatini bariz şekilde tespit eder. Bunun karşılığında Safevi hükümdarlarının da devletin istikrarı ve sınırlarının güvenliği açısından büyük önem arz eden Karabağ bölgesinin yönetimini, kendilerine bu denli sadakatle hizmet eden bir sülalenin mensuplarına havale etmeleri, muhakkak ki, bu aileye besledikleri derin itibarın emaresidir.

Bu arada Karabağ'da irsîlik ilkesi esasında gerçekleştirilen valilik yetkisinin kesinlikle Ziyadoğlu Kaçarlar hanedânı'na mahsus olmasının sebebi, onların sadece Safevi hanedânı nezdinde rağbet kazanmalarında değil, hem de yerel ahali arasında büyük nüfuza ve genellikle bölgeyi idare etmek için gereken maddî ve manevî kapasiteye sahip olmalarında idi. Bayramlı'nın bu bağlamda gayet haklı olarak kaydettiği gibi, vilayette meskun olan

yerel halkın ve bu obalardan toplanan askerî kuvvetin desteği olmadan, hiçbir vali burada yetkisini yürütemezdi. Malum, Karabağ'da Kaçar, Karamanlı, Otuziki, Yirmidört, Baharlı aşiretleri ve başka Kızılbaş il ve oymakları yerleşmişlerdi. Nüfusun büyük kitlesinin Kaçarlardan oluştuğu ve diğer toplulukların da onlarla kaynayıp karıştığı için, beylerbeyi makamına da bir kaide olarak Kaçarların Ziyadlı oymağının mensupları atanırdı. Dolayısıyla diğer vilayetlerden farklı olarak burada, gayet mühkem askerî küvvete malik olan bir neslin – Ziyadoğlularının hâkimiyeti irsîlik hakkını kazanmıştı. Ancak beylerbeyilerin yetkilerinin irsî olmasına rağmen, onların üzerinde devletin merkezi otoritesi tarafından sıkı bir nezaret vardı. Devlet, beylerbeyileri kendisine tabi tutmak için, nezdlerinde bulundurulan askerî kuvvetin belli bir sayıyı geçmeyecek mahdut ölçüde bulundurulmasına çalışıyordu. Ama şu da önemli bir husus ki, gerek Şah Abbas, gerekse halefleri Karabağ'ın topluluk (ahali) aksakalları (ileri gelenleri) ve emirleri ile daima hesaplaşıyorlardı (Bayramlı, 2020:368,369).

4.GENCE - KARABAĞ BEYLERBEYİLİĞİ SİYAS*Î* VE ASKER*Î* TARİHİNE DAİR

Karabağ bölgesinin dahil olduğu Gence-Karabağ Beylerbeyiliği, Safevi döneminde Azerbaycan arazisinde kurulan diğer üç beylerbeylik (Tebriz Beylerbeyiliği, Çukursaad Beylerbeyiliği, Şirvan Beylerbeyiliği) ile beraber bu coğrafyada cereyan eden hemen hemen aynı siyasi-askeri hadiselere sahne olmuştur. Azerbaycan'ın birer terkip hisseleri olan her dört beylerbeyilik de Safevi Devletine tabi idi. Lakin bunun yanısıra gerek yönetildiği şahısların bizzat Savefi hanedanına yakınlığı ve genellikle Kızılbaş Devletine olan sadakati, gerekse konumu itibar ile Gence-Karabağ Beylerbeyiliği, Safevi Devleti için özellikle kuzey yönde adeta bir istinatgâh statüsünde idi. Şöyle ki, Azerbaycan'ın diğer üç beylerbeyiliğinin nerdeyse ortasında bulunarak her üçü ile, aynı zamanda kuzeybatı yönünde Gürcistan'ın Kartli ve Kaheti eyaletleri ile sınır olan Gence-Karabağ Beylerbeyiliği'nin yöneticileri, sadece kendi vilayetini yönetmekle kalmamış, sınırdaş vilayetlere nezarat etmiş, bölgelerde cereyan eden süreçlere faal iştirak ederek icabettiği durumlarda hemen harekete geçip devletin menafilerini icra etmede geri kalmamışlardı. Mesela, Ziyadoğlu Şahverdi Sultan Kartli, Kaheti ve Mesheti'nin korunması ile görevlendirildiği için defaatle Doğu Gürcüstan vilayetlerine seferler yaparak yerel hâkimlerin Safeviler'e karşı isyanlarını bastırmak için hizmette bulunmuştu (Bayramov, 2020: 363).

Karabağ Beylerbeyiliği'nin Kızılbaş Devletinin mukadderatı için rolü ve önemi, dönemin elemli ve meşakkatli olaylarından olan Osmanlı-Safevi savaşları esnasında tebarüz etti. Jeo-stratejik durumdan ve tarafların siyasi, ekonomik çıkarlarının çatışmasından kaynaklanan savaşlar, iki Türk devletinin aynı kökene ve soya mensup olan kardeş halklarının tarihinde çok acı yaralar bırakmıştır. 1578'de Lala Mustafa Paşa'nın serdarlığı ile Osmanlı devletinin Safevi topraklarına düzenlediği *Şark Seferi* ile başlayan ve 1590'a kadar devam eden savaş esnasında, Karabağ Beylerbeyi olup Kaçarların Yıva (yahut Yuva) obasından (Sümer, 1976: 119) İmamkulu Han, sadece kendi eyaletinden topladığı ordu ile değil, Azerbaycan'ın diğer eyaletlerinden de katılanlarla usanmadan ve bıkmadan gayretle savaştı. Ne var ki, tam 12 sene boyunca süren savaşın sonucunda, Kuzey ve Güney Azerbaycan'ın hemen hemen tamamı, keza Gürcistan, Osmanlı eğemenliği altına geçmiş oldu. Söz konusu coğrafyanın nerdeyse merkezinde bulunan Gence-Karabağ Beylerbeyiliği, hatta baş şehri Gence de Osmanlılar tarafından savaşın en son aşamasında, 1588'de Ferhad Paşa'nın baskını sonucunda zabt olundu, dolayısıyla bu ana kadar vukubulan dövüşler genellikle Kara-

bağ'ın dışında gerçekleşti. Buna rağmen savaşın başladığı ilk günden itibaren, kendisinin vefat ettiği 1588 yılına kadar İmamkulu Han, hep dövüş meydanlarında oldu, ordusu ile beraber Azerbaycan'ın diğer bölgelerinin korunması için kimi hallerde yerel hâkimler ile omuz omuza vererek, kimi hallerde ise tekbaşına sadece kendi ordusu ile katıldı, bazen Osmanlı ordusunun silah ve sayısal üstünlüğü karşısında geri çekilmek zorunda kaldı, bazense başarı kazandı. Mesela, 1578'de Kür nehrini geçerek Şirvan eyaletine dahil olup, artık Osmanlıların ele geçirdikleri Ereş şehrini kendi askeri yeteneği ve merdaneliği sayesinde geri almağa muvaffak olmuştu (Rahimizade 1: 31a-31b; Kütükoğlu, 1962: 79; Гусейн, 2005: 56-57). Mayıs 1583'te, aynı şekilde Samur nehri kıyısında 4 gün boyunca aralıksız olarak geceleri bile yakılan meşaller işığında sürdürülen ve bu nedenle tarihe *Meşaller muharebesi* olarak geçen dövüş de İmamkulu Han'ın kumandanlığı ile yapılmıştı. Şunu da kaydetmek gerekir ki, *Meşaller muharebesi* yerel hâkimlerin/yöneticilerin teşebbüsü ve kendilerinin İmamkulu Han'a müracaatları üzerine gerçekleşmiştir (BOA. MD. No 44, hüküm 191; Osmanlı Devleti, 1992: 11,12; Гусейн, 2005: 71, 72). Zaten Bakıhanov'un da kaydettiği gibi, Karabağ'ın hâkimliği yanında Kaçar ve Otuziki oymağı yanında, diğer kalabalık ve kuvvetli oymakların önderliğini yapan İmamkulu Han, Şirvan'ın muhafazasına memur edilmişti (Бакиханов, 1991: 106).

Genellikle, İmamkulu Han'ın kumandanlık ettiği Karabağ askeri birliklerinin, ard arda dövüşlere katılarak Şirvan dahil, Azerbaycan toprakları uğrunda verdikleri mücadele, Karabağ bölgesinin farklı yönleriyle, özellikle askerî, insanî potensiyeli ve konumu ile devlet nezdinde ne kadar önemli bir role ve yere sahip olduğunu ortaya koyar. Bu gerçeği Safevi Payitahtı, Kazvin'de de gayet iyi anlıyor ve değerlendiriyordu. Nitekim İskender Bey Münşi'nin ifadesiyle, *"Şah ve Şahzade ile istişare eden Kızılbaş emirleri ve devlet erkanı, Şirvan'ın muhafazasını Karabağ'da çok sayıda yaşayan Kacar, Otuziki ve diğer aşiretlerin uhdesine bırakılmasını, bu görevin iyi ve kötü yönlerinin İmamkulu Han'a havale edilmesini tavsiye ettiler"* kaydı zaten bu açıdan oldukça manidardır (Münşi, 2010: 458). Söz konusu hadiselerin cereyan ettiği zor dönemde, İmmamkulu Han yüksek devlet erkanınca kendisinin görevlendirildiği yetki ve mesuliyyet itibariyle sadece Gence-Karabağ Beylerbeyliği'nin değil, fiilen tüm Kuzey Azerbaycan'ın ve hatta nerdeyse Güney Kafkasya'nın adeta muhafızı ve baş kumandanı gibi hareket ediyor, bölgenin muhafazasının teşkili ve istikrarın temini için gereken faaliyeti gerçekleştiriyordu. Bu bağlamda Mirza Adıgözel Bey'in, Karabağ'ın Kaçar beylerbeyilerini *"onlar yalnız beylerbeyiler değildi, belki ki yetkili serdar da olmuşlardı"* diye vasıflandırması gayet mantıklı gözükmektedir (Qarabağnamələr, 1989: 31).

1588'de İmamkulu Han, Gence şehrinde vefat edince, Karabağ Beylerbeyliği'nin idaresi tekrar Ziyadoğlu ailesinin mensubu Kemaleddin Şahverdi Sultan'ın torunu ve Halil Han'ın oğlu Muhammed Han'a devrolundu. Muhammed Han'ın bu görevde bulunduğu dönemde Beylerbeyiliğin baş şehri Gence, 1 Eylül 1588'de Osmanlı serdarı Ferhat Paşa'nın gerçekleştirdiği baskın sonucunda zapt olundu ve iki gün sonra burada müstahkem kalenin inşasına başlanıldı. 43 günde tamamlanan, surlarının uzunluğu 3800 zirâ,[6] yüksekliği 10 zirâ, genişliği 13 zirâ olan bu kalenin 43 adet kulesi, 7 kıt'a demir kapısı, bir

---

[6] Zirâ; arşın demektir ve dirsekten orta parmak ucuna kadar olan bir uzunluk ölçüsü olup Türk halklarının kullandığı eski ölçü birimidir.

içkalesi ve çevresinde derin hendeği vardı (Rahimizade 2: 133a-133b; Bilge, 2012: 517). Kalenin içine 3500'den mütecaviz muhafız asker ve toplar bırakıldı (Selaniki, 1989: 209). 24 Kasım 1589'da Osmanlı egemenliği altında Gence-Karabağ eyaleti kurularak 2.100.000 akça hasla Kars Beylerbeyi ve Gori Kalesi Muhafızı Çerkes Haydar Paşa beylerbeyi tayin edildi (BOA.KK.no 248, 91; Bilge, 2012: 517). Güney Kafkasya'da, Osmanlı istihkâmları silsilesinin bir halkası derecesinde kıymette olan bu kale, komşu vilayetlerdeki stratejik kalelere asker, silah ve mühimmat temin etmekten sorumluydu (Guliyev, 2016: 17,18). Bu kale 1615'te Şah Abbas'ın emri üzerine yıkıldı (Münşi, 2014: 1585; Guliyev, 2016: 21).

Bu arada 40-50 binden fazla haneden ibaret il oymakları ile beraber Aras Nehri'ni geçerek Arasbar'da konumlanan Muhammed Han Ziyadoğlu, Çukursaad Beylerbeyi Tokmak Han Ustaclu ile birleşerek Osmanlılara karşı çıktıysa da hezimete uğrayarak geri çikilmek zorunda kaldı. Ama toprakları geri almak niyetinden vazgeçmediler, Karabağ'ın Türkmen il oymakları, Kaçar emirleri ve dövüşçüleri ile hep birlikte Arasbar'dan Karabağ'a gelerek, Gence'ye yaklaştılar ve kaleyi kuşattılar (Rahimizade 2: 135b; Münşi, 2010: 716; Kırzıoğlu, 1993: 369). Lakin Karabağlıların bu tutumu Safevi hükümetinin planlarına uygun gelmiyordu. Zira Safevi topraklarını geri almayı planlayan Şah Abbas, öncelikle devlette istikrarın devamı ve ordunun takviyesi yönünde gereken tedbirlerin alınması için barış ortamının sağlanmasına muhtaç olması nedeniyle Azerbaycan'ın diğer eyaletleri ile beraber Karabağ bölgesinin de Osmanlı egemenliğine geçmesini öngören sulh-ü salaha çalışıyordu. Bu arada Tebriz hâkimi Cafer Paşa da Gence'nin Muhammed Han'ın askerleri tarafından kuşatılmasına dair haberler alınca Şaha elçi gönderip barışa gidildiği esnada bu gibi hareketlerin kabul edilmez ve Al-i Osman askerlerinin ellerinde olan memleketlere dokunulmaması gerektiğini arzetmişti (Münşi, 2010: 716). Bu nedenle Şah, Karabağ'ın Türkmen emirlerine muracaat ederek Osmanlılarla barışı ihlâl edecek her hangi bir faaliyetten vazgeçmeyi istemişti. Münşi, buna dair açıklayıcı malumat vererek aynı zamanda Kaçar oymağının öz vatanı olan Karabağ'a bağlılğını da şöyle tasvir ediyor:

> *"Havasının letafeti, çayır ve çimenlerinin bolluğu, çiçeklerinin çokluğu, göçebelerin yokluğu, yaylak-kışlaklarının güzelliği ile meşhur şu güzel vilayeti Kaçar kabilesinin il ve oymakları yıllardır ki, mesken edinerek, burada mülkleri ve kazançlı menfaatli bahçeleri sahiplenmişlerdir. Onlar bu topraktan kolay kolay vazgeçmeyi, kadim vatanlarıyla bağlarını koparmayı düşünmediler ve bu nedenle Şahın hükmünden memnun kalmadılar ve [Gence'yi]kuşatmayı bırakmadılar. Bu haber barış sürecinin kurucusu ve kışkırtıcısı olan ve o sırada Erzurum sınırında bulunan Ferhad Paşa'ya ulaşınca müzakere için bir elçi gönderdi. Alâhazret Şahın adamları, Kaçar ilinin güvenilir adamı olan "Çolak" lakaplı Şahverdi Bey'i, Muhammed Han Ziyadoğlu'na ve aşiretin ileri gelenlerine göndererek, "Hanedânımıza sadıklığını izhar eden atalarınız, ecdadımızın âli şefkatine mazhar oldular ve biz Karabağ mülkünü onlara verdik. Halihazırda tavsiyemiz şu ki, mülk üstünde münakaşa yapmayalım. Eğer onlar (Karabağ emirleri) bu devletle birliktelikte iseler ve bizim kendilerinden razı kalmamızı istiyorlarsa, savaşmayı bırakıp bize gelsinler, onlara Karabağ yerine başka topraklar verelim. Karabağ mülkü ise elbet ki hiçbir yere gitmiyor. Allah'ın rızası olursa kolayca geri alınır, rızası olmazsa feleke karşı koyulamaz. Umuyoruz ki Allah'ın rızası ile yakın zamanda hakk yerini bulacaktır."* (Münşi, 2010: 716-717).

Ne var ki, Şahın bu talebine Karabağ emirleri farklı tepki göstermiştir. Emirlerin bir kısmı başta Muhammed Han olmak üzere, Şahın isteğini anlayışla kabullenip uyduğu halde, diğer kısmı rıza göstermeyip yüz çevirdi. Emirler, çoğu Kazaklar, Şemseddinli ve Kara-

manlı emirleri olmak üzere kimi yurtları olan meskenlerine, kimi Arasbar'a geri döndüler. *"Şaha sadık kalan il ve oymaklar, bu mübarek isteği mülk ve maldan üstün sayıp o vilayeti terk ettiler, "mahrüsa memlekete" (büyük şehirlere) gittiler, ama sadakatli olmayanlar... [ise] "Rumilerin reayası" (Anadolu halkı) olmayı kabül ettiler. Sonuçta o vilayet sadakatli adamların mihenk taşına dönüştü"* (Münşi, 2010: 717).

Osmanlı ordusunun Gence'de kalıcı olmasının ardından, Karabağ'ın en kadim ve büyük şehirlerinden olan Berde'nin hâkimi Âli Sultan da;

> *"...tiğ-zen (iyi kılıç kullanan) ve tir-efken (ok atan) guzide dilaverleri ile ve vilayet-i Berda'a'nın ulusatı (ileri gelenleri) ve reayası ile gelüb arz-ı ubudiyyet idüb ve Gence ve Karabağ nevahisi reayası külliyen meliklerin gönderi barz-ı ubudiyyet idüb, her birine mikdarına göre hil'atlar ve dirlikler ve ellerine amanname-yi hümayun verilüb, hanlara ve sultanlara mutasarrıf oldukları ülkeleri mukarrer kılınub, nişan-i hümayun-i alişan birle serefraz idüb her kes mesleklerinde emin[lik] üzre sakin olub devam-i devlet-i ebed peyvend-i sultaniye meşgul olmuşlardır"* (Rahimizade 2: 139).

Böylece, Karabağ'ın Osmanlılar tarafından *"fühuhatü'l-azimü'l bereket"i,* yani *"bereketi büyük olan fütuhat"ı* gerçekleşti (Rahimizade 2: 139, 140; Fərzəlibəyli, 1999: 181). Karabağ Beylerbeyi *"Devlethah bir sufi"* olan Muhammed Han ise Şahın Osmanlılar ile münakaşaya girmek istememesi yüzünden, agâhça davranarak kale önünden çekilmiş, Gürcü hâkimi *Aleksandr Han'*ın[7] daveti üzerine kendisine iltica etmişti. Lakin Aleksandr Han, ihanet ederek Muhammed Han'ı Osmanlılara teslim etmişti. Bir süre İstanbul'da mahpus hayatı yaşayan Muhammed Han, Safeviler ile barış yapılması akabinde serbest bırakılmış ve geri dönerek Erdebil darü'l-irşadında sakin bir hayat yaşadı. Bu dönemlerde kendisinin, bilgisinin çok arttığı ve şu gibi kestirimlerde bulunduğu rivayet olunur: *"Gence bu yakınlarda yine evliyalar sultanının mukaddes ruhunun yardımı ile bu devletin (Safevilerin) eline geçecek ve oranın hâkimliği, Şah tarafından bana verilecektir"*. Muhammed Han'ın bu tahminleri yaklaşık 20 sene sonra 1606'da yani Karabağ'ın yeniden Kızılbaşların egemenliği altına alınması ile gerçeğe dönüştü ve o *"sadakati sayesinde tekrar vilayetin başçısı olmakla şereflendi, zillet noktasından izzet ucalığına yetişti"* (Münşi, 2010: 718).

Bundan önce ise Azerbaycan topraklarını geri almak amacıyla 1603'te Osmanlılarla savaşa başlayan Şah Abbas, Karabağ üzerine yine Ziyadlı oymağından Hüseyin Han Müsahip'i memur etmişti. İyi bir eğitim almış olan Hüseyin Han, aynı zamanda *Karabaği* lakabıyla tanınıyordu. Bu esnada Astrabat memleketinin hâkimi olduğu için, Şah kendisine iltifatlı mektup yazarak Karabağ'a gidip Aras Nehri kenarındaki toprakları zapt etmeyi emretti. Emir icabı Karabağ'a giden Hüseyin Han, Kozluçay adlı yurduna ulaşır ve kendisinden daha önce yine Şahın buyruğu üzerine Karabağ'a dahil olan Çukursaad Beylerbeyi Emirgune Han ile birleşir. Aras Nehri üzerindeki Hudaferin köprüsünden geçerek, Karabağ'a gelen Emirgune Han etrafına şahsevenliği kabul etmiş Kaçar, Terekeme, Otuziki ve Karabağ'ın diğer il ve oymaklarını da toplamış bulunuyordu. Lakin Karabağ uğrunda Kızılbaşların teşebbüs ettikleri bu tedbiri başarısızlıkla sonuçlandı; çünkü Hüseyin Han çok cesur ve korkusuz, ama kendini beğenmiş, kibirli biri olduğu için gereken ihtiyat tedbirlerini almamıştı. Gence'nin Osmanlı hâkimi olan Davut Paşa'nın, etraf bölgelerden de topladığı

---

[7] Müslümanlığı kabul ettiği için, Gürcü olduğu halde kendisine Aleksandr Han deniyordu.

7 bin askerin karşısında, sadece 4-5 yüz askerle karşı karşıya kalarak geri çekilmek zorunda kalmıştı (Münşi, 2014: 1194-1997). Safeviler, Gence kalesini yukarıda kaydettiğimiz gibi, 1606'da altı aylık bir kuşatmadan sonra geri almaya muvaffak olmuşlardı (Efendizade, 1996: 19). Nevruz Bayramı öncesi Şeyh Nizami'nin mezarı önünde konuşlanan Safevi ordusu, bayramı kutladıktan sonra kale önüne hareket etmeye, seybeler salmaya ve toplar dökmeye başladı. Kuşatma sırasında üç ay boyunca şiddetli direniş ile karşılaştıkları için, büyük toplar dökerek kalenin burç ve surlarının temelini yıkmaya başladılar. Nihayet kuşatmanın dördüncü ayında yardım alamayan Osmanlı garnizonu, 5 Temmuz 1606'da Gence kalesini teslim etti (Münşi, 2014: 1288-1291; Bilge, 2012: 519). 1612'de imzalanan barış anlaşması icabı Karabağ yeniden Safevi egemenliği altına geçmiş oldu.

Bu arada Hüseyin Han'ın bazı uygunsuz davranışları ve Karabağ ahalisine kaba muamelesi nedeniyle, Şah kendisine olan itimatını kaybetmiş ve Karabağ vilayetinin yönetimini, yukarıda kaydettiğimiz gibi tekrar Muhammed Han Ziyadoğlu Kaçar'a teslim etmişti (Münşi, 2014: 1293). Karabağ Beylerbeyi görevinde iken Muhammed Han, 1610'da Gürcistan'da, 1611'de İrevan uğrundaki dövüşlerde yiğitcesine savaştı, 1615' te ise Gürcistan'da dövüşürken aldığı yaradan biraz sonra vefat etti (Bayramlı, 2020:366).

Bundan sonra Gence-Karabağ Beylerbeyi görevini Muhammed Han Kaçar'ın oğullarından Mürşüdkulu Han (1616), onun ardından da Muhammedkulu Han (1616–1627) devralmışlardır. Lakin Muhammedkulu Han Safevilere isyan eden, Karabağ'a da baskın yaparak bölgeyi yağmalayan Kaheti Çarı Tehmuraz'a gereğince karşı koyamadığı için, görevinden alınarak; Şah Abbas, onun yerine hasse gulamlarından Undiladze soyadlı Gürcü kökenli Davud Han'ı getirildi. Safevi sarayında zergerbaşılık (kuyumcubaşı) yapan Allahverdi'nin oğlu olan Davud Han'ın, Karabağ Beylerbeyi görevindeki 4 senelik faaliyeti ise eyaletin tarihinde gayet olumsuz bir tecrübeye vesile oldu. Şöyle ki, kendisi Kızılbaş olmadığı için, Karabağ'ın Türkmen Kızılbaş boyları tarafından kabul görmeyen ve dolayısıyla burada kendisine sosyal destek oluşturamayan devşirme kökenli Davud Han, eyaletin durumu ile ilgilenmiyor, zamanının çoğunu Kanık Nehri'nin kıyısında, Gürcistan'a yakın bölgelerde avlanmak ile geçiriyor ve yerli nüfusa kaba davranıyordu. Kaçar ayanları da bu durum karşısında Davud Han'ı defaatle Şaha şikayet etmişlerdi. Davud Han, ayrıca Safevi hâkimiyetine isyan eden Kaheti Kralı Tehmuraz ile yakın ilişkilerde bulunmuş, kendisi ile birleşerek 1631'de Gence ve Karabağ'a baskın etmişti. İmereti, Mesheti, Kartli ve Kaheti'nin bir sıra knyaz ve hâkimlerinin de orduları ile birlikte katıldıkları bu baskın esnasında, Karabağ'ın Aras Nehri'ne kadar olan bölgeleri yağmalandı (Горгиджанидзе, 1990: 85; Bayramlı, 2020: 367). Müttefiklerin, öncelikle Kaçarların ileri gelenlerini katletmek, ardından da Azerbaycan'ı işgal etmek gibi planları vardı. Bu olayı tasvir eden dönemin Gürcü kaynağı, Azerbaycan topraklarının yağmalanmasında, Hıristiyan hâkimler arasında yer alan Genceser Manastırı Katoğikosu'nun özellikle ilgisi olduğunu kaydeder ve Gürcüleri nasıl kışkırttığına, onlara ilham vererek ta Tebriz'e kadar baskın yapmaları için teşvik ettiğine dair ilginç bilgiler sunar. Şöyle ki, Tehmuraz'ın ele geçirdiği Berde'ye, ordu ve hediyeler ile gelen katoğikos Gürcü hâkimine hitaben şunları söylemişti:

> *"Hotkar (Osmanlı Sultanı) ile Şah (Safevi Hükümdarı) birbirine karşı şimdi husumet içinde. Bundan daha iyi fırsat olamaz. Sizinle Gürcistan'ın yedi tarafından gelmiş ordular var. Ben de size 40.000 tüfekçi getiririm. Baskınınıza Tebriz'e kadar devam edin. Askerlerinize yedi sene hizmet*

karşılığında Tebriz'i yedi gün sürece yağmalamağı vaat edin. Şah ordusunu toplayıncaya kadar, Azerbaycan'da iktidardaki hanları değiştirin, kendi adamlarınızı atayın, beni de Hotkar'a gönderin ki, yardım için ondan ordu getireyim. Şah karşımıza çıkarsa, dövüşe girin. Onlar Gürcüler ile dövüşte baş edemezler, çünki Gürcüler için geriye yol olmayacak, onlar anlayacaklar ki, kaçmakla kurtulamazlar, çünki bu uzun yolculukta yakalanıp mahvedilecekler. Bu nedenle kimse kaçmayı düşünmeyecek, tüm güçleriyle savaşacaklar ve kazanan siz olacaksınız. Siz büyük bir tacidar olacaksınız ve Hıristiyan dünyası sizin sayenizde özgürlük ve güç kazanacak" (Горгиджанидзе, 1990: 85; Gabashvili, 2007: 53-54).

Safevi iktidarına karşı yönelmiş bu ayrılıkçı Hıristiyan bloklaşmayı bertaraf etmek amacıyla Şah Safi'nin (1629-1641) Gürcistan'a gönderdiği ordu, 1633'te Tiflis'e dahil olunca, Davud Han bölgeyi yağmalayarak Osmanlı'ya kaçmış, lakin orada da kibirinden dolayı saygı görmemişti (Горгиджанидзе, 1990: 86; Gabashvili, 2007: 56); bazı bilgilere göre ise öldürülmüştü (Bayramlı, 2020: 368).

Gence-Karabağ Beylerbeyi görevine de daha önce görevinden alınmış olan Ziyadoğlu Muhammedkulu Han tekrar getirilmişti. Böylece Karabağ'da tabiri caizse, kısa süreli bir fetret dönemine neden olmuş, bu olayların ardından Kaçarların Ziyadoğlu ailesinin irsî valilik yetkisi restore edilmişti.

Muhammedkulu Han Kaçar (ikinci kez: 1633–1642), selefleri gibi sadece Karabağ'ın değil, komşu beylerbeyiliklerin, özellikle 1635-1636 yılında Çukursaad vilayetinin Osmanlılara karşı muhafazası için yiğitçe dövüştü. Vefatından sonra oğlu Murtazakulu Han (1642–1664) ve ardından yeğeni Uğurlu Han (1664–1666) Karabağ Beylerbeyi görevini tevarüs etmişlerdi (Bayramlı, 2020: 368). Bu görevi sadece iki sene icra eden Ziyadoğlu Uğurlu Han, daha önce İran'ın Şiîlerce kutsal sayılan Kum şehrinde darğalık yapmış ve buradayken Abdürrezzak Feyyaz-Lahici'den yüksek ilim tahsil etmişti. Genellikle mükemmel bir saray eğitimi almış, sanat sever bir kişiliğe sahip olmuş, şairleri himaye etmişti. Uğurlu Han'ın kendisi de *Ziyadi* mahlasıyla şiirler yazmıştır. Dönemin meşhur şairi Gövsi Tebrizi (1568-1640) kendisi ile dostluk münasebetlerinde bulunmuş ve ona hitaben yazdığı tercibendde Kaçar Hanı'nı rağbetle ailesine mahsus *Müsahip*[8] unvanı ile anmıştı:

"Uğurlu Han Ziyadoğlu Müsahip ruzigarında ki, biz onun kulu, ol bende-i Süleyman'dır" (https://az.wikipedia.org/wiki/UyüzdeC4yüzde9Furlu_xan_Ziyadi-GyüzdeC9yüzde99ncyüzde C9yüzde99vi).

Ziyadoğlu Kaçarların, Safevi hükümdarları ile münasebetleri bu dönemde de ananevî olarak saygı ve güven ortamında devam etmiştir. Uğurlu Han'ın Karabağ Beylerbeyi olarak ardarda atanan Abbaskulu Han (1666-1694) ve Kelb Ali Han (1694-1702) adlı her iki oğlu, Safevi sarayında yüksek mevkilerde görev almışlardı. II. Şah Safi (Şah Süleyman)'nin (1642-1666) yakın çevresinde bulunan Abbaskulu Han, bir müddet Karabağ'da Berde şehrinin hâkimi, 1666'dan itibarense, Karabağ Beylerbeyi, 1688'den sonra buna ilaveten Gürcistan'ın Kaheti eyaletinin de hâkimi olarak faaliyette bulunmuştu. 1694'te, İran'ın Kürdistan eyaletinde Süleyman Paşa'nın liderliğinde bir ayaklanma ortaya çıktığında Şah Sultan

[8] Yukarıda kaydettiğimiz gibi *Müsahip* lakabı Şah Tahmasp tarafından Uğurlu Hanın ecdadı, Karabağ beylerbeyi görevinde Ziyadoğlu Kaçar sülalesinin banisi olan Şahverdi Hana, varislerine de devretmek hakkı ile bağışlanmıştır.

Hüseyin (1694-1722), isyanın bastırılması için Abbaskulu Han'ı görevlendirmişti. Kızılbaş ordusunun sipehsaları görevine getirilen Abbaskulu Han, Karabağ'dan Erdelan'a yollanarak ayaklanmayı bastırmaya muvaffak olmuş, Süleyman Paşa'yı hezimete uğratmış, Babak Kürtlerini cezalandırmış, Kasım Sultan Avrami'yi katlettirmişti (Курдистани, 1990: 56-57).

Karabağ Beylerbeyiliği ve aynı zamanda Kaheti'nin hâkimliği görevinde (1702 yılına kadar) Abbaskulu Han'ı, Uğurlu Han'ın diğer oğlu Kelb Ali Han (1694-1702) takip etti. Kardeşi Abbaskulu Han gibi, Safevi hâkimiyetinin itimadını kazanmıştı. Kelb Ali Han, II. Şah Safi tarafından diplomatik misyon ile görevlendirilerek, Osmanlı devletine elçi olarak gönderilmişti. Çok iyi bir saray eğitimi almış olan Kelb Ali Han'ın *Müsahip* mahlası ile şiir yazdığı da malumdur.

Kelb Ali Han'dan sonra Gence-Karabağ Beylerbeyi, oğlu II. Uğurlu Han (1702-1738) oldu. 36 seneyi aşkın süre boyunca bu görevi icra eden II. Uğurlu Han'ın. kısmetinde vilayetin sonuncu beylerbeyi olmak varmış. Kızılbaş devleti için gayet dramatik ve feci olayların eşlik ettiği tarihî sürece denk gelen bu dönem, Karabağ için de meşakkatli hadiselerle dolu oldu. Kızılbaş devletine mahsus toprakların, yabancılar tarafından işğali ve istilası sonunda, Safevi hanedânının çöküşü ile sonuçlanan bu süreçlerin girdabında, Uğurlu Han seleflerinin koyduğu ananeye sadık kalarak, gücü yettiği kadar sadece öz vatanı olan Karabağ için değil, Azerbaycan'ın diğer vilayetleri için de savaşarak, her zaman Kızılbaş devletinin menafilerini gözetti ve bu amaca hizmet etti. Şirvan beylerbeyliğinde Safevi iktidarına karşı, 1721'de ayrılıkçı isyan patlak verince Uğurlu Han, İrevan Han'ı ile birleşerek isyancılara karşı hareket etti. Lakin Afgan tayfalarının taarruzu neticesinde fiilen otoritesini kaybetmiş olan merkezi Safevi hâkimiyetinden yardım alamayan müttefikler isyanı bastırmakta başarısız kaldılar (Мустафазаде, 1993: 10).

Bu olaylardan iki sene sonra Uğurlu Han, artık öz vatanı olan Karabağ için mücadele etmek zorunda kaldı. Şöyle ki, Safevi Devleti'nin doğudan Afganların, kuzeyden ise Rusya Devleti'nin işgaline maruz kaldığı bir durumda, Osmanlı Devleti de harekete geçerek Kızılbaş devletinin kuzey ve batı vilayetlerinden Azerbaycan'ın ilhâkına teşebbüs etti. Kasım 1723'te, Tiflis tarafında serasker olan Erzurum Valisi İbrahim Paşa'nın serdarlığı ile Gence civarına varıp *Selim Tepesi* adlı bir yükseklikte konumlanan, ardından, Gencelilerin şiddetli mukavemetine rağmen şehre dahil olan Osmanlılar, bu ilk hamlede Gence'yi ele geçirmeye muvaffak olamamışlar ve büyük kayıp vererek geri çekilmek zorunda kalmışlardı (Çelebizade, 2008: 35; Мустафазаде, 1993: 25-43). Şehir sakinlerinden ve Şemseddinliler'den oluşan on-oniki bin kişilik bir savunma gücü ile sur ve topları olmayan, sadece hendek açılan Gence'nin savunulmasına, Mufraz adlı naib kumandanlık ediyordu. Yoğun savaşlar sırasında, daha önce Osmanlılar tarafından tutuklanmış olan Muhammedkulu Han'ın[9] hapisten kaçarak Kaheti'de topladığı askerler ile yetiştiği haberi ulaşınca, İbrahim Paşa kuşatmayı kaldırıp Erzurum'a çekilme emrini vermişti. Gence uğrunda bu başarısızlığa öfkelenen Osmanlı Padişahı, İbrahim Paşa'yı azletmiş ve bu defa İrevan şehrini zaptetme emri ile serasker olarak Diyarbekirli Arifi Ahmed Paşa'yı atamıştı (Мустафазаде, 1993: 25-44).

Bu arada Osmanlı ve Rusya devletleri arasında Safevi devletinin kuzey ve batı vilayetlerinin paylaşılması hakkında 27 Haziran 1724'te imzalan İstanbul Mukasemenamesinin

---

9 Bu olaylar vukubulduğu sırada Uğurlu Han, kendisini şah ilan ederek, Kızılbaş devletini Afgan istilasından kurtarma mücadelesini yürüten II. Tahmasp'a katıldığı için, sözkonusu vukuat sırasında Karabağ'da beylerbeyilik görevini büyük olasılıkla Muhammedkulu Han icra ediyordu.

(Antlaşmasının) şartlarına göre, Hazar Denizi'nin Derbend'den Astrabad'a kadar batı güney kıyısındaki vilayetleri Rusya'ya, Doğu Gürcistan (Kartli ve Kaheti), Şirvan, Gence, İrevan, Nahçıvan, Tebriz ve Irak-ı Acem ile beraber Karabağ ise Osmanlı devletine devriliyordu (Мустафазаде, 1993: 81-82; Bilge, 2012: 184-185). İstanbul Anlaşmasının imzalanmasının hemen akabinde, anlaşmanın maddelerinin icra olunması amacıyla 1724'dün yazında başlatılan askerî harekat sırasında, 1725 yılının yazına kadar bir sene boyunca İrevan, Nahçıvan, Merağa, Erdebil, Hoy, Selmas, Merend, Tebriz, Luristan bölgeleri Osmanlı hâkimiyeti altına alındıktan sonra, sıra artık Gence'ye gelmiş oldu. Önemli stratejik konumda bulunan Gence'yi ele geçirmek amacıyla Osmanlı devleti tarafından, 20.000 savaşçı ve bir o kadar da yardımcı birliklerden oluşan donatılmış yeni bir ordu kuruldu ve Kırım Hanı'nın da gönderdiği ordu ile takviye edildi. Bundan iki sene önce 1723'te Gence uğrundaki savaşlarda büyük ölçüde kayıp veren ve zayıflayan Kızılbaş askerî kuvvetleri, bu defa şehrin güvenli bir şekilde muhafazasını gerçekleştirememiş ve iki aylık bir kuşatma sonrasında, 26 Ağustos 1725'te Osmanlı serdarı Sarı Mustafa Paşa idaresindeki kuvvetler, Kırım Tatarları ile birlikte iki günlük bir kuşatmadan sonra Gence'yi ele geçirmeye muvaffak olmuştu (Мустафазаде, 1993: 95; Efendizade, 1996: 19). Köprülüzade Abdullah Paşa komutasındaki, Osmanlı ordusu tarafından 4 Eylül 1725'te alınan Gence şehri merkez olmak üzere Eylül 1725'te Gence eyaleti kurulmuş ve beylerbeyliğine eski Erzurum Beylerbeyi Silahdar İbrahim Paşa tayin edilmişti. 1727'de Mustafa Paşa, 1729'da İbrahim Paşa Gence Beylerbeyi görevine atanmışlardı. Mustafa Paşa Gence'de bir cami ve bir medrese inşa ettirmişti (Bilge, 2012: 519; Osmanlı Belgelerinde, 2009: 53 (No 21).

Bir sene sonra Gence etrafında yüzölçümü 100 sajen[10] olan 4 kuleli bir hisar inşa edilmiş ve kale toplarla donatılmıştı. Dört kuleli hisar içinde 20, her kule üzerinde ise 3 veya 4 topun konumlandırıldığı Gence kalesi (Мустафазаде, 1993: 125-126) Güney Kafkasya'da Osmanlı egemenliğinin yaklaşık on sene kadar istinatgâhı durumuna dönüştü. Aynı zamanda Osmanlıların Gence kalesini sahiplenmesi, Azerbaycan'ın Hazar kıyısı topraklarını ele geçiren Rusya'nın, istilayı daha da genişletmesinin önünü almış oldu. Dahası ilerleyen yıllarda Rusya'nın istila ettiği Azerbaycan topraklarından tamamen çekip gitmesininde, Gence şehrinin ve Karabağ bölgesinin büyük önemi oldu. Şöyle ki; Kızılbaş devletinde II. Şah Tahmasp'ın (1722-1732), Nadir Han Afşar ile ittifak kurarak Safevi topraklarının, komşu devletlerin istilasından kurtarılması için başlattığı hareket sonucunda; önce Afganların, ardından da Rusların ve Osmanlıların zabt ettiklerii topraklar kısmen geri alındıktan sonra, Nadir Han Ekim 1734'te Gence'yi kuşattı ve bu esnada Devlet-i Aliye tarafından serasker Abdulla Paşa'nın kumandanlığı altında 20.000 askerin Gence'ye gönderildiği haberi ulaştı. Bu durumda Rusya devleti, Nadir Han'ı Osmanlılarla savaşa teşvik etmek amacıyla kendisine destek vererek, işgal ettiği Hazar kıyısı bölgelerden de çekilme kararı aldı. Böylece, 1735'in Nevruz günü, Nadir Han ile Rus elçisi Golitsin arasında imzalanan Gence Anlaşması gereğince, Rusya tarafı iki hafta içinde Bakü'den, iki ay müddetinde ise Derbend'den çekilmeyi taahhüt etti (Мустафазаде, 1993: 194- 195).

Bu arada Karabağ-Gence Beylerbeyiliği'nin sonuncu hâkimi olma kısmetini yaşamış olan II. Uğurlu Han da her ne kadar devleti ve memleketi uğrunda mücadeleden geri kalmayarak, Şah Tahmasp ile Nadir Han'ın birlikte başlattıkları Safevi topraklarını işgalden

[10] Sajen; Rusya'da kullanmış eski uzunluk ölçüsü birimidir, 7 İngiliz fitine veya 2,1336 metreye denktir.

kurtarma harekatına katıldıysa da anayurdu Karabağ ile her zaman temasta bulunmuş ve buraya defalarca uğrayıp çeşitli faaliyetler yürütmüştü. 1730'da Şahın emrine uyarak, ordu toplamak için 700 neferlik bir askeri birlik ile Karabağ'a uğradı, Bergüşat ve Berde kazalarından 12.000 kişilik ordu topladı (Мустафазаде, 1993: 176). 1732'de ise Irak cephesine yollanan Uğurlu Han, Nadir Han tarafından Gence üzerine gönderildi (Мустафазаде, 1993: 190). Lakin Gence kalesinin geri alınması ancak birkaç yıl sonra gerçekleşecekti. Abdulla Paşa'nın ordusunu hezimete uğratan Nadir Han, Temmuz 1735'te tam 8 ayı aşkın bir kuşatma sonrasında Gence'yi geri teslim aldı (Bilge, 2012: 522). Böylece Azerbaycan eyaletleri arasında en son olarak Gence ve Karabağ geri alınmış oldu. Nadir Şah'ın emri ile bu topraklar üzerinde, Azerbaycan coğrafyasını tümüyle kapsayan bir Beylerbeyilik kuruldu.

SON BİRKAÇ SÖZ

Bu çalışmada, Azerbaycan'ın ezeli toprağı olan Karabağ bölgesinin XVI. yüzyıldan XVIII. yüzyılın 30'lu yıllarına kadarki tarihi, çeşitli yönleri ile incelenmiştir. Söz konusu dönemde, bu bölgede kurulan Gence-Karabağ Beylerbeyiliğinin idarî taksimatı, ekonomisi, demografisi, siyasî ve harbî durumu arşiv ve anlatı kaynakları üzerinden açıklanmaya çalışılmıştır. Bu bölgenin Safevi Kızılbaş devletinin mukaddaratı, istikrarı ve güvenliği açısından haiz olduğu fevkalade önemini ve bir istinatgâh konumunda olduğu, kaynaklardan derlenen kanıta dayalı bilgilerle değerlendirilmiştir. Ayrıca Safevi döneminde, Beylerbeyiliği statüsünde Karabağ bölgesini yöneten Türkmenlerin en nüfuzlu aşiretlerinden olan Kaçar oymağının, çoğunlukla Ziyadoğlu ailesinin ve mensuplarının, vatanları ve devletleri uğruna yaptıkları hizmetler de analiz edilmiştir.

KAYNAKÇA

Arşiv kaynakları:

BOA.KK. No 248

BOA. MD. No 44, hüküm 191

BOA. TTD. No 699

BOA. TTD. No 903

Yayınlanmış belgeler:

Osmanlı Belgelerinde Karabağ, (2009), T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. İstanbul: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü.

Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri, (1992), c. 1, Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü.

Anlatı kaynakları:

Çelebizade, A. (2008), *Çelebizade Asım Tarihi*, Transkripsiyonlu metin, Ali Aktaş, www.yazoku.net.

Курдистани, Ш. (1990),*Хроника дома Ардалан (Тарих-и Ардалан)*. Перевод с персидского, введение и примечания Е.И.Васильевой, Серия: Памятники Письменности Востока, XCII, Москва: Наука. Kurdistani, Ş. (1990), *Hronika doma Ardalan (Tarih-i Ardalan)*. Perevod, vvedeniye i primeçaniya Ye.İ.Vasilyevoy, Seriya: Pamyatniki Pismennosti Vostoka, XCII, Moskva: Nauka).

Rahimizade, İ. (Harimi) (1).*Zafername-i Hazret Sultan Murad Han,* İstanbul Üniversitesi Ktb. TY. No.2372.

Rahimizade, İ. (Harimi) (2).*Gencine-i Feth-i Gence,* İstanbul Üniversitesi Ktb. TY. No.2372.

Qarabağnamələr. (1989), Tərtib edəni və çapa hazırlayanı A. Fərzəliyev, Bakı: Yazıçı. (kiril alfabesinde).

Горгиджанидзе, П. (1990),*История Грузии*. Перевод Кикнадзе Р. и Путуридзе В., Тбилиси: Мецниереба. (Gorgidjanidze, P. (1990),*İstoriya Gruzii*. Perevod Kiknadze R i Puturidze V.,

Tbilisi: Metsniereba).
Münşi, İ. (2010), *Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi (Tarixe-alemaraye-Abbasi)*. Fars dilindən çevirən: t.e.d., prof. Şahin Fərzəliyev (Fazil), Bakı: Şərq-Qərb Nəşriyyat evi.
Münşi, İ. (2014),*Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi (Tarixe-alemaraye-Abbasi)*. II kitab. Fars dilindən çevirən: t.e.d., prof. Şahin Fərzəliyev (Fazil), Bakı: Şərq-Qərb Nəşriyyat evi.
Selaniki, M. (1989), *Tarih-i Selaniki (971-1003/1563-1595)*. Hazırlayan Prof.Dr.Mehmet İpşirli, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.
Tadhkirat Al Muluk.A Manual of Safavid Administration (circa 1137/1725).(1943/Reprinted 1980), Translated and Explained by V.Minorsky. Cambridge:E.J.W.Gibb Memorial Trust (1943) / Reprinted at the University Press.
Araştırma eserleri:
Бакиханов, А. (1991), *Гюлистан-и Ирам,* Баку: Элм (Bakihanov, A. (1991), *Gülistan-i İran,* Baku: Elm).
Bayramlı, Z. (2020),*Azərbaycan Səfəvi İmperatorluğu: dövlət quruluşu,* Bakı: Füyuzat nəşriyyatı.
Bilge, S. (2012), *Osmanlı Çağında Kafkasya 1454-1829 (Tarih-Toplum-Ekonomi),* İstanbul: Kitabevi.
Bilgili,S. (2011),*İran, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'da Osmanlı Vakıfları (XVI.-XVIII. Yüzyıllar),* Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.
Efendizade, O. (1976), Gence, *İslam Ansiklopedisi*, cilt 14, Ankara: TDV, s.17-20.
Эфендиев, О. (1981),*Азербайджанское государство Сефевидов в XVI в.,* Баку: Элм. (Efendiyev, O. (1981),*Azerbaycanskoye gosudarstvo Sefevidov v XVI v.,* Baku: Elm).
Эфендиев, О. (2004), Карабах в составе государств Каракоюнлу, Аккоюнлу и Сефевидов (XV-XVI вв.) // *Карабах: очерки истории и культуры*,61-70, Баку: Чашы-оглу. (Efendiyev, O. (2004), Karabah v sostave gosudarstv Akkoyunlu i Sefevidov (XV-XVI vv.) // *Karabah: oçerki istorii i kulturı,* 61-70, Baku: Çaşı-oglu).
Fərzəlibəyli, Ş. (1999), *Azərbaycan və Osmanlı imperiyası (XV-XVI əsrlər),* Bakı: "Kür" nəşriyyatı.
Gabashvili, V. (2007), The Undiladze Feudal House in the Sixteenth to Seventeenth-Century Iran According to the Georgian Sources//*Iranian Studies*, Volume 40, Issue 1 February, 37–58.
Guliyev, A. (2016), The Ottoman Fortification of Ganja and Provincial Administration of Ganja-Qarabagh Province in the Late Sixteenth Century//*Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* (OTAM), Sayı 39, 1-26.
Гусейн, Ф. (2005),*Османо-сефевидская война 1578-1590 гг. (по материалам трудов османского летописца Ибрахима Рахимизаде,* Баку: Нурлан. (Guseyn, F. (2005),*Osmano-sefevidskaya voyna 1578-1590 gg. (po materialam osmanskogo letopistsa İbrahima Rahimizade,* Baku: Nurlan).
Kırzıoğlu, F. (1979), 1593 (H.1001) yılı Osmanlı Vilayet Tahrir Defterinde anılan Gence-Karabağ sancakları, Ulus, ve Oymakları// *Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi Ahmet Cafaroğlu,* Sayı 10, Ankara, s.199-222.
Kırzıoğlu, F. (1993), *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
Musalı, N. (2006), Səfəvilər zamanında Qarabağ bəylərbəyliyinin yaradılması və onun inzibati quruluşu // *"Qarabağ Dünən Bu Gün və Sabah" V Elmi-əməli konfransın materialları,* Bakı, s.165-169.
Musalı, N. (2011), *I Şah İsmayılın hâkimiyyəti ("Tarix-i Aləmara-yi Şah İsmayıl" əsəri əsasında).* Bakı: Elm və Təhsil.
Мустафазаде, Т. (1993),*Азербайджан и русско-турецкие отношения в первой трети XVIII в.*, Баку: Элм. (Mustafazade, T. (1993),*Azerbaycan i russko-turetsskie otnoşeniya v pervoy treti XVIII v.,* Baku: Elm).
Nəcəfli, T. (2008), Qarabağ XVI əsrdə. Qarabağ dünən, bu gün və sabah //*VII. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 90 illiyinə həsr olunmuş 7-ci elmi-əməli konfransının materialları*, Bakı: Qanun, s.237-248.
Nəcəfli, T., Nəcəfli, G. (2006), Role of Qacars in Azerbaijans political life in XVI-XVII centuries. // *Azerbaydjan i azerbaydjani*, 1-4, Baku, s.137-147.

Павлова, И. (1993),*Хроника времен Сефевидов. Сочинение Мухаммад-Масума Исфахани «Хуласат ас-сийар»,* Москва: Наука, (Pavlova, İ. (1993), *Hronika vremyon Sefevidov. Soçineniye Muhammad-Masuma İsfahani "Hulasat as-siyar",* Moskva: Nauka).
Петрушевский, И. (1949), *Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI – начале XIX вв,.* Ленинград: Изд. ЛГУ. (Petruşevskiy, İ. (1949),*Oçerki po istorii feodalnih otnoşeniy v Azerbaycane i Armenii v XVI – naçale XIX vv.,* Leningrad: İzd. LGU).
Piriyev, V. (2003), *Azərbaycan XIII-XIV əsrlərdə*, Bakı: Nurlan.
Reid, J. (1978), The Qajar Uymaq in The Safavid Period, 1500-1722 // *Iranian Studies, Volume XI,* pp.117-143.
Sümer, F. (1976), *Safevi devletinin kuruluşu ve gelişmesinde Anadolu Türklerinin rölü*. Ankara: Güven Matbaası.
Sümer, F. (2001), Kaçarlar. Bir Türkmen oymağı ve İran'da hüküm süren bir hanedan (1796-1925), *İslam Ansiklopedisi*, cilt 24, Ankara: TDV, s.51-54.
Togan, Z. (1933), Azərbaycan etnoqrafisinə dair// *Azərbaycan Yurt Bilgisi*, c. II, sayı 14, İstanbul.
İnternet kaynakları:
https://az.wikipedia.org/wiki/UyüzdeC4yüzde9Furlu_xan_Ziyadi-GyüzdeC9yüzde99ncyüzdeC-9yüzde99vi - 14.07.2022

STRUCTURED ABSTRACT

Ferah HÜSEYN*

KARABAKH REGION OF AZERBAIJAN IN THE SAFEVID PERIOD

The land of Karabakh, which had been a part of the states established in Azerbaijan since ancient times, in the beginning of the XVI. century was included into the Safavid State (1501-1736). There was established the institution of Beylerbeyilik (governorship) in this territory and the center town of this governorship was Ganja, therefore it was named Gence-Karabağ Beylerbeyiliyi. Ganja-Karabakh Beylerbeyiliyi occupied the land between the Kura and Araz rivers, which was referred to in the medieval sources as Aran. But in certain periods the territory of Beylerbeyilik extended up to the city of Tbilisi in the northen and to the Urmia region in the southen directions.

The territorial-administrative division of Beylerbeyilik changed in different periods, but in general it consisted of 7 administrative units *(sanjak, liva, mahal or kaza)* which in turn included 36-37 *nakhiyes* – smaller administrative units. Beylerbeyilik also included Loru, Pembek, Zeghem mahals in the northwest and in the late Safevid period Zengezur in the southwest directions. 5 Christian melikdoms of Karabakh were also included in the Ganja-Karabakh Beylerbeyilik. According to the land area, Ganja-Karabakh Beylerbeyiliyi was the largest administrative unit established in the Caucasus.

In addition, bordering on three other provinces created in Azerbaijan, such as Tabriz, Chukursaad and Shirvan beylerbeyiliks and the some Georgian provinces, Ganja-Karabakh Beylerbeyilik had a very important geostrategic position. And the Qizilbash court, being clearly aware of this reality, appointed to manage this beylerbeyilik a representative of the Qajar tribe, the most trusted and devoted to the Safavid throne.

It is known that representatives of the Qajar tribe were among the closest associates of the Safavid sheikhs and stood up for the establishment of their political dominance in Azerbaijan. The most significant figure in this respect was Gara Piri bey Qajar, a combat ally of Shah Ismail's father, Sheikh Heydar. Gara Piri bey, nicknamed *Tozqoparan* (literally means "Dustraising") due his courage, was in the immediate circle of still young Ismail, ensuring his safety and subsequent accession to the throne in Azerbaijan. It was Gara Piri bey's son – Rustam bey, whom Shah Ismail I according to some Safavid sourcesentrusted to manage of Karabakh. Thanks to their faithful service in the interests of the Qizilbash state, the Qajars justified the confidence in them of the Safavid authorities, and later under Shah Tahmasp II the representatives of the Ziyadoglu family from the Qajar tribe even received the right of hereditary control of Karabakh.

The representatives of the Ziyadoghlu family had been devoted to the Safavid throne not only throughout the existence of this state, but even after its fall. So, at the well-known Mugan kurultay in 1736, it was Ziyadoghlu Ughurlu Khan, the ruler of the Ganja-Karabakh Beylerbeyiliyi who alongside with the amirs of some other Turkman tribes such as the Otuzikiler, Kebirli and Cevanshir opposed the proclamation Nadir Khan Afshar as Shah.

* Assoc.Prof., Azerbaijan National Academy of Sciences A. Bakihanov History Institute, spacious@mail.ru

For this reason Karabakh emirs even fell into disgrace and with their tribes were exiled to Khorasan. After the collapse of the empire of Nadir Shah these tribes partly returned to their homeland and founded the Ganja Khanate on their hereditary possessions.

The history of the Qajar clan as the permanent (with minor exceptions) rulers of the Ganja-Karabakh Beylerbeyiliyi throughout the whole existence of the Qizilbash state is unique in its own way. This historical precedent was due not only to the deep confidence of the Safavid authorities in the Qajar clan, won thanks to the loyalty and selfless service of the latter, but also to the fact that the Qajars had great influence among the local people and generally had the material and moral capacity required to administer the region of Karabakh. Because no governor could exercise his authority here without the support of the local people residing in the province and the military force gathered from these camps. Therefore, enjoyed support of the Karamanli, Shemseddinli, Qaraqoyunlu, Kengerli, Otuzikiler, Yirmidordler, Hajilar, Kebirli, Baharli and other Turkman tribes inhabited the province, the Qajars not only had an important contributionin the socioeconomic, ethnopolitical, military and civil history of Karabakh region but also made efforts for the safety and security not only the province they ruled, but also the neighboring provinces actually assuming the position of the chief guard of Safevid state in the South Caucasus. For example, as wrotecourt chronicler Iskander bey Munshi during the Ottoman invasion in 1578 Qizilbash amirs and state officials who "consulted with the Shah and Shahzade wanted the protection of Shirvan to be left to the hands of the Qajar, Otuziki and other tribes living in Karabakh, and to transfer the good and bad aspects of this task to Imamkulu Khan" who at this time was beylerbek of Ganja-Karabakh. In this context, it seems quite quite logical characterization of the Qajars, given by the author of the XIX. century Mirza Adıghozal bey who wrote that *"they were not only governors, but maybe they were also authorized serdars (commander in chief)"*.

During the period of being under the Safavid rule Karabakh province was annexed to the Ottoman state twice. Historical documents, especially Tax Registers Books (Tahrir Defterleri), which were prepared during the Ottoman rule period, provide the opportunity to analyze and evaluate the economic, social and demographic situation in the Karabakh province. Based on these sources, it can be stated that the Ganja-Karabakh Beylerbeyiliyi was the largest administrative unit established in the Caucasus under the sovereignty of the Ottomans.

Thanks to the very fertile soil and the abundance of natural water sources, the Karabakh zone was distinguished by the high development of agriculture.Along with this, a fairly extensive system of artificial irrigation was created in the region.

One of the author of the period writes that the city of Ganja, which he compared to a flowering garden *(Ghulustan)*, had a well-developed artificial irrigation system and that the inhabitants thanks to the transfer of water through ditches from the main canal to each yard, established great ties and obtained abundant crops. In agriculture alongside silk production grape growing and gardening were high developed.

Silk was the most important item of craft production and trade in the region. Two types of silk, called *kenar* and *sherbaf* were produced in the province. Considering the importance and volume of the silk trade.

Ganja-Karabakh Beylerbeyiliyi covered the territory, which has long been famous for the high development of urban culture.The city of Ganja, which was historically the largest

city in the region and one of the centers of high developed traditional urban civilization, maintained this status during the Safavid period. So, Ganja was the largest trade and artisan center of the Caucasus at that time and its location on the trade caravan routes, transformed this city into an international trade crossroad and the province into a wholesale buying and selling zone.

Due to its important location, as well as its natural conditions, economic and human resources, the Ganja-Karabakh Beylerbeyiliyi obtained a special place and role in the fate of the Safavid state.

This article has been written on the basis of archival documents' data and the information of the contemporary to that period narrative sources and researches on the subject.

14.BÖLÜM

KARABAĞ TARİHİNİN GENEL HATLARI: ORTAÇAĞ'DAN RUS İŞGALİNE KADAR KARABAĞ

Tofig H. NECEFLİ* **ve Ahmet N. ÖZDAL****

ÖZET

Karabağ, Ortaçağ İslam kaynaklarında Arran diye isimlendirilen bölgenin nispeten daha yüksek rakımlı orta kesimini oluşturur. Arran bölgesi, kabaca Aras ve Kura nehirlerinin ve Gökçe Göl'ün doğusu ile Azerbaycan ovasının arasında konumlanır. Karabağ, Halife Hz. Ömer'in son dönemlerinde Müslümanlar tarafından fethedilmiş ve Müslümanlarda kalmıştır. IX-X.Yüzyılda Sac-oğulları, Müsâfir ve Şeddâdî hanedanlıkları bölgeye hâkim olmuştur. XI. Yüzyılda, Selçuklular tarafındanfethedilmiştir. İlhanlılar, Emir Timur, Karakoyunlular ve Akkoyunlular'ın hâkimiyetlerinin ardından bölge, Osmanlılar ve Safevîler arasındaki nüfuz mücadelelerine sahne olmuştur. 1747 yılında Penah Ali Han tarafından bu bölgede Karabağ Hanlığı kurulmuştur. Karabağ Hanlığı, 1805 Kürekçay Antlaşması ile Rus egemenliğine girmiş ve 1822'de yine Ruslar tarafından lağvedilmiştir.

Karabağ, dağ keçisi, tavşan, ceylan, sülün benzeri av hayvanları ile nehir balıkları açısından bereketlidir. Ayrıca hem göçebelerin kendi yaşam tarzlarına uygun biçimde yaşayabilecekleri hem de yerleşiklerin ekim-dikim yapabilecekleri özelliklere de sahip bir bölgedir. Burası, buğday, arpa, pirinç, darı, pamuk, keten, susam tarımı yapılan zirai alanlar, üzüm bağları, bostanlar ve meyve bahçeleriyle doludur. Tarih boyunca bölge, çevre ülkelere kumaş boyası, binek hayvanları, ipek ve pamuktan mamul tekstil ürünleri, yün halılar ihraç etmiştir. Doğal zenginlikleri arasında, demir, altın, gümüş, kurşun, kuvars kristali, kireçtaşı bulunmaktadır.Karabağ'ın kadim halkları arasında, Alban, Gargar, Uti halkları yer almaktadır. Tarih boyunca bölgeye, Saka, Sabir, Hun, Hazar, Kıpçak ve Oğuz Türklerinin göç ettikleri bilinmektedir. Bunun yanında Ortaçağ'da bölgeye, çeşitli Arap, Moğol kabileleri de göç etmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Arran, Şuşa, Karabağ Hanlığı, Türk Göçleri, Azerbaycan

* Prof. Dr. Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Tarih Enstitüsü, Bakü-Azerbaycan, tofignajafli@gmail.com, ORCID: 0000-0001-6206-5449

** Doç. Dr., Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, anozdal@agri.edu.tr ORCİD: 0000-0002-0161-8289

GENERAL LINES OF KARABAKH HISTORY: KARABAKH FROM THE MEDIEVAL TO THE RUSSIAN OCCUPATION

ABSTRACT

Karabakh forms the middle part of the region with relatively higher altitude, which is called Arran in Medieval Islamic sources. The Arran region is roughly located between the Aras and Kura rivers, between the east of Gökçe Lake and the Azerbaijani plain. Karabakh, It has been conquered by Muslims since the last periods of Caliph Hz. Omar. In the 10th century, the dynasties of Sajids, Musafirids, Rawadids and Shaddadids dominated the region. This region was conquered by the Seljuks in the 11th century. Following the rule of Ilkhanians, Timur Khanate, Kara Koyunlu and Ak Koyunlu, the region witnessed the power struggles between the Ottomans and Safavids. In 1747, the Karabakh Khanate was established in this region by Penah Ali Khan. The Karabakh Khanate entered the Russian sovereignty with the 1805 Kürekchay Treaty and was abolished by the Russians in 1822.

Karabakh is fertile in terms of hunt animals like mountain goats, rabbits, gazelles, pheasants and river fish. In addition, it is a region where nomads can live in accordance with their own lifestyles and residents can cultivate and plant. This place is full of agricultural fields where wheat, barley, rice, millet, cotton, flax, sesame are cultivated, vineyards, orchards and fruit yards. Throughout history, the region has exported fabric dyes, riding animals, textile products made of silk and cotton, and woolen carpets to the surrounding countries.Among its natural riches are iron, gold, silver, lead, quartz crystal and limestone. Among the ancient peoples of Karabakh, there are Alban, Gargar and Uti peoples. It is known that the Saka, Sabir, Hun, Hazar, Kipchak and Oghuz Turks migrated to the region throughout history. In addition, various Arab and Mongolian tribes migrated to the region in the Middle Ages.

Key words: Arran, Shusha, Karabakh Khanate, Turkish migrations, Azerbaijan

GİRİŞ: KARABAĞ'IN TARİHİ COĞRAFYASI

Dünyanın en eski yerleşim meskenlerinden biri olan Azerbaycan'ın Karabağ Bölgesi'nde yaşam için elverişli olan tabii güzellikler ve doğal servetlerin yanında iklim yumuşak, su bol, toprak ise çok verimlidir. Bir kısmı yüksek bir yayla olan Karabağ, bu özelliklerine göre binyıllarca göçebe Türklere kışlak görevi yapmış ve böylelikle birçok Türk hükümdarının karargâhı olmuştur. Azerbaycan'ın Kuzey-Batı topraklarını içine alan Karabağ'ın da dâhil olduğu bölge, İslami fetihlerden sonra Arran (Arrân, er-Rân), Ağvan, Arsakh, Uti gibi isimlerle anılmıştır. En yaygın ifade ile Arran denilen bu bölge, Aras ve Kura nehirlerince kuşatılan arazinin, Gökçe Gölü'nün doğusu ile Azerbaycan ovası arasındaki parçasını oluşturur. Karabağ tarihen Arran'ın bir beldesi olmuştur. Şemseddin el-Makdisî (947-990) kendi eserinde Arran'dan söz ederken,*Arran'a geldikte, burası iklimin üçte birini oluşturmakta ve denizle (Hazar Denizi) Aras Nehri arasında yarımada gibi durmakta, Mülk (Kür) Nehri onu uzununa bölmektedir*' diye kaydetmiştir (al-Makdisi, s.184; Nesirov, s. 411). Bu ise şu demektir, Aras Nehri kaynağını aldığı Kuzey-Doğu Anadolu topraklarından itibaren Arran'ın güney ve güney-batı sınırını teşkil etmektedir. Yani Aras'ın kuzeyinde kalıp Hazar Denizi'ne kadar olan topraklar Arran memleketini oluşturmaktadır. Ortaçağ Arab dilli kaynaklar Arran'ın şehirleriyle ilgili bilgi verirken Berde, Beylegân, Berdic, Şemahı, Şirvân,

Layicân, Şabrân, Şeki, Gabele, Gence, Şemkir ve Tiflis'in adını zikretmiştir (Bünyadov 1989, s. 34-35; Nesirov, s. 411).

Erken Ortaçağ kaynakları Arran'ın Kuzey hudutlarının el-Bâb'dan (Derbend) Tiflis'e kadar uzandığını kaydetmiştir (Nesirov, s. 411). Müneccimbaşı da eserinde Şeddâdîler'in (951-1174) yönetimindeki Arranla ilgili bilgi verirken Azerbaycan'ın kuzeyindeki bu memleketin batıdan Ermeniyye, kuzeyden Kaytak (Kafkas) dağları ile çevildiğini, Gence, Nahçıvan, el-Bâb el-Ebvâb, Tiflis, Şemkir, Beylegân adlı şehirlerin Arran'da bulunduğunu kaydetmektedir (Müneccimbaşı, s. 506-507; Nesirov, s. 411).

R. Yüzbaşov, Karabağ adının VII. yüzyıldan itibaren bir kelime, XIII. yüzyıldan itibaren de vilayet olarak kullanıldığından bahseder ve bir zamanlar Aras Nehri kıyısında Karabağ şehrinin olduğunu yazar (Yüzbaşov, s. 63-64). Arran'ın beldelerinden biri olan Karabağ'ın adına el-Belâzurî'nin eseri istisna olmakla erken Ortaçağ kaynaklarında rastlanmamaktadır. Ahmed el-Belâzurî'nin aktardığı bilgilerden Abbasîler'den Halife Mansur'un (754-775) Yezid ibn Useyd es-Sülemî'yi azlederek yerine Hasan ibn Kahtebe et-Taî'yi Arran'a vali olarak atadığını, Âmir ibn İsmaîl'i de kendisine yadımcı kuvvetlerle gönderdiğini ve bu ikisinin ayaklanmış olan el-Hasan Mûşâili adlı zatı yenilgiye uğratarak katlettikleri anlaşılmaktadır. El-Belâzurî Beylegân yakınında bir nehrin ve Berde yakınında, güzelliğiyle ünlü, "el-Bâğ" adlı bir yerin, "Güzel Bağ" olarak sözünü ettiğimiz el-Hasan Mûşâil adlı zata nisbet edildiğini bildirmektedir (Belazuri, s. 220; Nesirov, s. 411). Bilindiği gibi bahçe anlamındaki, "bağ" kelimesi Farsçadır. Diğer İslam coğrafyacı ve tarihçilerinin değil de İranlı olan el-Belâzurî'nin bundan bahsetmesini garipsememek gerek. El-Belâzurî'nin (820-892) aktardığı bu bilgiden, "Karabağ" adının sanıldığı gibi Moğol istilasından itibaren değil, çok daha eskiden beri kullanıldığı anlaşılmaktadır (Nesirov, s. 411; Necefli 2021, s. 53).

Azerbaycan'da geniş bir alanı kaplayan Karabağ, kaynaklarda sıklıkla "Arran Karabağ'ı" olarak anılmaktadır. "Arran Karabağ'ı" terimi ilk kez 1284 olaylarına atıfta bulunulurken Fazlullah Reşidu'd-din'in "Cami'u't-tevarih" adlı eserinde geçiyor (Raşidu'ddın, s.170). Dönemin tarihçileri bu bölgeye "Arran Karabağı" adını verdiler ve burayı diğer Karabağ'lardan, her şeyden önce Türkmenistan'ın güneydoğusu ve Afganistan'ın kuzeybatısındaki "Bağdis Karabağ'ından" ayırmak istediler (Piriyev, s. 98; Ağayev, 28). Karabağ'ın ekonomik, kültürel ve tarihî olarak birbirleriyle yakından bağlantılı olan dağlık ve ova toprakları coğrafi olarak Arran'ın bir parçasıydı. Kaynaklarda Karabağ ve Arran bazen eşitlenmiş ve tek bir bölge olarak sunulmuştur. Arran, daha geniş bir alanı kapsayan idari-coğrafi bir birimdi ve Azerbaycan'ın bir parçası olarak kabul edilmiştir. Azerbaycanlı tarihçi Ebu Bekir el-Kutbi el-Ahari'nin sözleriyle Karabağ, "Arran'ın başkenti", daha doğrusu merkeziydi (el-Ahari, s. 57).

XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde meydana gelmiş Rus işgalini müteakip dönemlerde Karabağ'ın tarihiyle ilgili eserler yazmış Mirza Cemal Cevanşir Karabağ'ın coğrafî hudutlarıyla ilgili yazmaktadır: *"Eski tarih kitaplarının yazdığına göre Karabağ vilayetinin hudutları şöyledir: Güneydeki Hudâferin Köprüsü'nden Sınık Köprü'ye kadar sınır Aras Nehri'dir. Şimdiki Sınık Köprü Gazah, Şemseddin ve Demirci-Hasanlı cemaatleri arasındadır ve Rus devlet görevlileri onu Rusça ıstılahla, Krasnıy most', yani Kızıl Köprü olarak adlandırmaktalar. Doğu tarafından hudut Kür Nehri'dir. Bu nehir Cevat köyü civarında Aras Nehri ile birleşerek Hazar Denizi'ne dökülmektedir. Kuzey tarafında Karabağ'ın Gence ile sınırı Kür Nehri'ne kadar Goran Nehri'dir. Batı tarafında Küşbek, Salvartı ve Erikli adlanan Karabağ'ın yüksek dağları hududu teşkil etmektedir' (Karabağnameler I: s.107-108).*

Bir başka ifadeyle Karabağ, Arran'ın ortasında yer alır ve bu bölgenin büyük kısmını teşkil etmektedir. Böylece Ortaçağ İslam kaynakları Arran'a, ortasındaki Karabağ ile birlikte, çevresindeki Gence, Şemkur, Berde ve Beylegan gibi şehirleri de dâhil ederler. Arran'ı bu şehirler bağlamında ele alırlar ve o dönemler için önemli şehri pek bulunmayan Karabağ'dan daha az bahsederler. Bu nedenle çalışmamızda, Karabağ-Arran ayırımının sağlıklı biçimde yapılamadığı daha erken dönemlere ait verileri kullanırken Arran bölgesi geneline, Karabağ ayırımının belirginleştiği ve vurgulandığı dönemleri işlerken ise Karabağ'a yoğunlaşacağız.

Aras ve Kura nehirlerinden iç kesimlerine doğru ilerlendikçe rakımı yükselen Karabağ, büyük bir volkanik yayla olarak tanımlanabilir. Daha iç kesimler fazlasıyla dağlık bir hal alır. Burada, Büyük Kirs, Küçük Kirs, Alakara, Saksağan, Ziyaret, Çırçıdağ, Honaşen, Murov ve başka dağlar bulunmaktadır. Bu dağların büyük kısmında üst kesimler huş ağacı ormanları ve alpin çayırlarıyla, yamaçlar ise yoğun gürgen, kayın, meşe ormanlarıyla kaplıdır. Fiziki yapısı nedeniyle bu dağlık bölgeden geçen yollar dolambaçlıdır, yüksek rakımlı geçitlerle –en önemlisi, Laçin Geçidi– ve yer yer taş köprülerle bezelidir. Daha alçaklara inildikçe, rakımı 1000-1100 metre arası olan yüksekliklerde hayvanlar için güzel yazlık otlatma alanı sağlayan geniş meralıklar uzanır. Bu alanlar, göçebeler için oldukça uygun yaşam sahaları sunarlar. 300-1000 metre arası rakımlı dar vadiler, çukur alanlar ve dağ etekleri ise ziraat için uygun alanlardır. Bu vadilerde çok sayıda dutluklar, bağlar ve meyve bahçeleri yer almaktadır. Bunun haricinde, Aras vadisinin kuzeydoğusunda çalılık ve yarı-çöllük alanlar bulunur (Forsyth, s. 441).

Bölgenin adı, Türkçe *kara* ve *bağ* kelimelerinin birleşiminden oluşmaktadır. *Kara* sözcüğünün sadece siyah anlamına gelmediği unutulmamalıdır. Eski Türkçede *kara* kelimesi, bir sıfat olarak kendisinden sonra gelen ismi, "siyah renkli", "büyük", "azametli" ya da "kuzeydeki" şeklinde niteleyebilmektedir; hatta buradaki "siyah renkli" anlamı da dağlarının görünüşüne ya da toprağının rengine –yani verimli, humuslu olmasına– bir gönderme olabilir. Dolayısıyla bu ismin, büyük bağ, siyah renkli bağ, verimli bağ, yüksek rakımlı bağ veya kuzeydeki bağ anlamlarından hangisine karşılık olarak verildiğini bugün bilmiyoruz. *Acâibu'l-Makdûr*'da geçen "*... Arapların ve Türklerin haklı olarak, özelliklerine binaen Karabağ dedikleri bir yerde...*" (İbn Arabşah, s. 287) şeklindeki bir ifadeden yola çıkacak olursak, çoğu yer isminde olduğu gibi burada da geçen yüzyıllar içerisinde ismin yaşadığı gerekçesinden bahsedebiliriz.

1. SİYASİ TARİH

1.1. İslami Fetihler Dönemi (Hulefâ-i Râşidîn, Emevîler, Abbâsîler)

VII. Yüzyılın başlarında Sasanîler Devleti'nin sınırları içinde bulunan Arran, Sasanî ailesiyle akraba olan Mehrânîler'in yönetimi altına girmişti. Sülalenin ilk hükümdarı Mehrân, Arran şahlar ailesinin ileri gelenlerini bir ziyafet sırasında imha ederek Arran'ı bütünüyle kendi yönetimini altına almıştı. Mehrân, Arranşahlar'dan sadece kendi damadı Arranşah Zîrmehr'i sağ bırakmıştı (Kalankatuklu, s. 100). Arranşahlar bir zamanlar Şaburân, Gabele, Şeki, Muğân, Arsak, Uti'ye, yani Arran coğrafyasının tamamına hâkim idiler. Mehrânîler ortadan kaldırdıkları Arranşahlar'ın tüm topraklarına hâkim olmuşlardı (Marquart, s. 119; Nesirov, s. 412).

Karabağ'ı kapsayan Arran bölgesine ilk İslam akınları, Hz. Ömer'in hilafetinin son dönemlerinde başlamıştır ve Bekr b. Abdullah kumandasındaki Müslümanlarca bölgede

fetihler gerçekleşmiştir (Kazvînî, s. 140). Hz. Osman'ın halife olduğu 644 yılında, Selman b. Rebîa el-Bâhilî ve Habib b. Mesleme el-Fihrî kumandasındaki İslam orduları, bölgeyi Sâsânîlerin ardılları iddiasına sahip bir yerel hanedanlığın elinden aldılar (Halîfe b. Hayyât, s. 135; Belâzurî, s. 234-237; Taberî, IV, s. 324). Tarihçi İbn A'sem, direnişin daha seyrek yaşandığını, bölgenin genel manada sulh yoluyla fethedildiğini söyler (İbn A'sem, s. 373).

Râşid Halifeler döneminde Arran'ın bazı kentleri halifelerin emriyle valiler tarafından onarılmış, kentleri çevreleyen surlar tâmir edilmiş, mescit vb.binalar inşa edilmişti. Ali b. Ebû Talib'in (656-661) emriyle Azerbaycan, Arran ve Ermeniyye genel valisi Eş'as b. Kays el-Kindî'nin yardımcılığına atanan Abdullah b. Hâtim b. en-Nu'man Arran'ın Berde, Düveyn, Beylegân ve Nahçıvan gibi şehirlerine mescitler inşa etmiş, şehir surlarını onararak mustahkem hale getirmişti (Belâzurî,s. 214; Nesirov, s. 413).

Emevîler döneminde, İrminiyye, Azerbaycan ve Arran bölgeleri tek bir eyalet olarak yönetilmiştir. Bölgenin 702 yılında Muhammed b. Mervan tarafından, 705 yılında ise Abdullah b. Hâtim el-Bâhilî yönetiminde olduğunu biliyoruz (Halîfe b. Hayyât, s. 253-254). Bu süreçte kuzeyde bir güç haline gelen Hazar Kağanlığı ile Emevî Halîfeliği arasında Arran bölgesi kısa süreliğine el değiştirmiştir. Yeniden fethedilmesinin ardından bölgenin yönetiminde, aynı anda hem Emevîlere hem Bizans'a hem de Hazarlara yıllık haraç ödemeyi kabul eden mahalli prenslikler söz sahibi olmaya başlamışlardı (Özaydın, s. 394). Esasında bu dönemlerde Doğu Anadolu bölgesi, Arran ve Azerbaycan'da, genel itibarıyla güçlü kabile ve ailelerin, idari yapıda belirleyici bir unsur haline dönüştükleri görülmektedir. Hazar akınları, Müslümanların karşı-saldırıları ve Bizans tehdidinin aynı anda yaşandığı Arran'daki bu emniyetsiz ortam, küçük arazi sahibi köylüleri yöredeki büyük kabile reislerine, güçlü ailelere, nüfuzlu şahıslara ilca etmeye zorlamıştır. Kendisine ilca edilen bu güçler arasında, bölgenin yerli Hıristiyan aşiretleri, fetihlerden sonra buraya göç ederek büyük araziler satın almış olan Arap aileler ve Hilafet tarafından kendilerine buralarda iktâ arazileri tahsis edilmiş olan asker kökenli güçlü emirler bulunmaktaydı. Bu durum köylüleri bu güçlü grupların çiftçileri haline dönüştürecek; bir başka ifadeyle, ilcâ olayı ve iktâ sisteminin birlikteliği, bir tür toprak ağalığı düzeninin bölgede yerleşmesini sağlayacaktır (Demirci, s. 240-241).

İlk İslam fetih hareketlerinden sonra Güney Kafkasya'da Hilafet'in hâkimiyetini sağlamlaştırma çabaları VII. yüzyılın ikinci yarısındaki iç savaşlar sonucu kesintiye uğramıştı. Emevîler döneminde ise Güney Kafkasya Hazar-Arap savaşlarına sahne olmuştu. Abbasîler, Arran da dâhil olmakla, Güney Kafkasya'da kendi hâkimiyetlerini sağlamlaştırmayı başarmışlardı. İrminiyye ve Azerbaycan'la birlikte Arran Abbasî Devleti'nin el-Cezire vilayetine dâhil olarak Bağdat'tan atanan genel valiler tarafından yönetilmekteydi (Bünyadov 1989, s. 136; Nesirov, s. 412).

Babek İsyan'ı sırasında Hürremîler hareketi hem Karabağ'a hem de çevredeki bölgelere yayıldı ve bunlar aslında Babek'in egemenliği altına girdi. Kaynaklara göre, IX. yüzyılın 20'li yıllarında Babek'in müfrezeleri önce Syunik'i (Zengezur), ardındaki Arsak ve Uti bölgelerini ele geçirdiler (Bünyadov 1989, s. 239).

Hürremî isyanlarının askerî ve malî bakımdan vurduğu ağır darbe sonucu Abbasî Devleti'nde meydana gelen zayıflama büyük ikta sahiplerinin merkezkaç eğilimini daha da artırmıştı. Sonuçta Hilafet'in hudutları içerisinde yarı bağımsız ve bazen de bağımsız hareket eden, Bağdat'ta şekilsel bir bağlılığı olan devletler meydana gelmeğe başlamış-

tı. IX. yüzyılın ikinci yarısında Arran'da Bağdat'a bağlı olarak bir kaç Hıristiyan-Alban prensliği mevcuttu. Arran'ın Sisigân, Keşiş (Hrıstiyan kaynaklarda-Kţiş), Varsân, Beylegân, Gabele ve Şeki gibi bölgeleri Ebü'l-Abbas Sumbat b. Aşot el-Varisî (Hıristiyan kaynaklarda Vasak), Ebü'l-Esad İstefanus, Yesaî Ebû Musa (İsa b. İstefanus), III. Berâz (Hıristiyan kaynaklarda Varaz), Âzer-Nersi b. İshak el-Hâşinî (Haçınî) gibi Hıristiyan - Alban prenslerin yönetiminde idi. Bu prensler Hürremî isyanı esnasında, savaşan tarafların üstünlük sağlamalarına bağlı olarak, bazan Bâbek, bazen da Abbasîler'in yanında yer almışlardı (Bünyadov 1989, s. 232; Nesirov, s. 414). Hürremî isyanının bastırılmasını müteakip dönemde bu prensler, biraz da yüksek dağlık bölgelerdeki müstahkem kalelere sahip olmalarına güvenerek, Abbasîler'in Arran'a atadıkları cizye ve haraç toplamakla görevli memurlara karşı lakayıt davranış sergileyebiliyorlardı (Bünyadov 1989, s. 242).

Halife Mütevekkil (847-861) Ebû Saîd Muhammed b. Yusuf el-Mervezî'nin 850'de ölümünden sonra oğlu Yusuf'u Arran ve Azerbaycan genel valiliğine tayin etmişti. Yusuf b. Muhammed el-Mervezî Güney Kafkasya'nın başına buyruk prenslerini cezalandırarak düzeni sağlamayı başarmıştı. Yeni isyanı bastırmak için Halife Mütevekkil Boğa el-Kebîr'i görevlendirmiş ve onu büyük bir orduyla Güney Kafkasya'ya göndermişti. Arran'ın en büyük şehirlerinden olan Tiflis'in hâkimi İshak b. İsmail b. Şuayb, 853 senesinde Boğa el-Kebîr'in emriyle idam edilmişdi (İbnü'l-Esîr VII, s. 56-57). Tiflis'ten sonra Boğa el-Kebîr Arran'ın diğer bölgelerine yönelerek Hilafet'in buradaki hâkimiyetini sağlama almak için bazı tedbirler görmüştü. Boğa el-Kebîr Arran'ın dağlık bölgelerinin Hrıstiyan-Alban prenslerinden Ebü'l-Abbas Sumbat b. Aşot el-Varisî, Girdiman hâkimi Kertritç, Uti hâkimi es-Senaverdî (Sevordik), Sisigân (Sünik) hâkimi Müaviye b. Sehl b. Sumbat, Haçın hâkimi Âzer Nersi b. İshak el-Haşınî'yi yakalayarak 855'te Samerra'ya, Halife Mütevekkil'in huzûruna göndermişti (İbnü'l-Esîr VII, s. 64).

1.2. Mahalli Hanedanlıklar Dönemi (Sâcîler, Müsâfirîler ve Şeddâdîler)

856'da Boğa el-Kebîr, Güney Kafkasya'yı terk ederken İbrahim adlı bir komutanı İrminiyye ve aynı zamanda Arran valiliğine atamıştı. Bir sene sonra 857'de Halife Mütevekkil'in emriyle Muhammed b. Halid b. Yezid b. Mezyed eş-Şeybanî, Arran valiliğine getirilmişti. Muhammed b. Halid Arran'daki karışıklıklara son vererek düzeni sağlamıştı (Yakubî, s. 519; Nesirov, s. 416).850'li yıllarda Abbâsîlerin Arran bölgesindeki otorite zayıflıkları, feodal Sunik ve Arşak prensliklerinin ortaya çıkmasına zemin hazırlayacaktı.

889'da Halife Mu'temid (870-892) Muhammed b. Ebu's-Sâc Divdâd el-Afşîn'i Azerbaycan valiliğine tayin etmiş (İbnü'l-Esîr VII, s. 366), 898'de ise Halife Mu'tazid (892-903) Azerbaycan'la birlikte İrminiyye ve Arran hâkimliğini de Muhammed'e vermişti (İbnü'l-Esîr, VII, s. 409). Böylece Güney Kafkasya'da Sâcîler sülalesinin hâkimiyeti dönemi başlamıştı. Sacîler'in hâkimiyeti altına girdiği sırada Arran'ın, aynı zamanda bu ülkenin dağlık kesimini teşkil eden Yukarı Karabağ'ın Hrıstiyan-Alban âyânı Boğa el-Kebîr'in gördüğü ceza tedbirleri neticesinde önemli ölçüde sindirilmişlerdi. Muhammed b. Ebu's-Sâc'ın Azerbaycan valiliğine atanmasından bir sene sonra İrminiyye hâkimi Aşot Bagratuni (866-890) ölmüş, yerine oğlu I Sumbat geçmişti (Bünyadov 1989, s. 199; Nesirov, s. 416).

Muhammed b. Ebu's-Sâc'ın 901'de Berde'de vefat etmesinden sonra yakınları onun yerine oğlu Divdad'ı getirmek istemişlerse de Muhammed'in kardeşi Yusuf b. Ebu's-Sâc yeğenini yenilgiye uğratarak devletin başına geçmişti (Bünyadov 1989, s. 201; Nesirov, s. 417). Devameden I.

Sumbat-Sâcî mücadelesi Yusuf b. Ebu's-Sâc'ın I. Sumbat'ı yakalayarak 914'te Düveyn'de idam etmesi ve yerine kendisine itaat eden I. Sumbat'ın yeğeni Aşot'u getirmesiyle sonuçlanmıştı (Bünyadov 1989, s. 204; Nesirov, s. 417). Böylece Arran'ın batı bölgelerinin İrminiyye hâkimlerince işgale uğraması tehlikesi ortadan kalkmıştı.

941 senesinde, Azerbaycan'da yönetim Deylemli Salarîler (Misafirîler) sülalesinin eline geçmişti. Sâcîler'in son hükümdarı Deysem b. İbrahim Azerbaycan'ı Salarîler'e kaptırdıktan sonra bir süre daha Arran'ın yönetimini elinde bulundurmayı başarmıştı. Fakat Salarî Merzuban b. Muhammed nihayî olarak Deysem'i yenilgiye uğratıp Sâcîler'in sahip olduğu tüm bölgeleri ele geçirmeği başarmıştı (Azerbaycan tarihi, II, s. 322). Salarîler'in yönetimine geçtikten birkaç yıl sonra Karabağ Rusların hücumuna uğramıştı. Hazar Hakanı'nın izniyle gemilerini İdil Nehri'nden Hazar Denizi'ne indiren Ruslar, Kura Nehri boyunca yüzerek Berde'ye yaklaşmışlardı. Berde'deki muhafız birliği düşmanı hafife alarak hazırlıksız ve plansız halde Ruslara saldırdıkları için, kısa sürede mağlup olarak geri püskürtülmüştü (İbn Miskeveyh, V., s. 68; Şerifli, s. 202).

Salarî Merzuban b. Muhammed, 30 bin kişilik ordusu ile Berde'deki Rusları kuşatma altına almış, ağır kayıplar verdirmesine rağmen, onları kaleden sıkıştırıp çıkaramamıştı (İbn Miskeveyh, s. V, 68; Şerifli, s. 203). Musul hâkiminin Selmas'a saldırması sebebiyle Salarî Merzuban, Berde kuşatmasına devam etmeleri için burada 4000 asker bırakarak, ordusunu ülkesinin güney-batısına sevketmek zorunda kalmıştı. Berde'yi işgal altında tutan Rusların birçoğu, aralarında yayılmış bulaşıcı hastalık sebebiyle ölmüşlerdi. Onlardan sağ kalanlar 12 Ağustos 945 günü aldıkları ganimet ve esirlerle birlikte, gemilerine binerek geldikleri yolla geri dönmüşlerdi (Azerbaycan Tarihi, II, s.365-366; Nesirov, 417).

953'de, Salarîler tarafından yenilgiye uğratılan Muhammed b. Şeddâd, Van Gölü civarındaki Hıristiyan prenslerden birine sığınarak burada ölmüştü. Muhammed'in oğulları Fadl ve Ali Leşkerî, Salarîler'in Gence hâkimi Ali et-Tazî'ye hizmet ederlerken, şehir halkının rağbetini kazanmayı başarmışlardı. Bu durumdan faydalanan Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed Leşkerî, 971'de Gence'nin yönetimini ele geçirmiş, bununla da Arran'da Şeddadîler'in hâkimiyeti dönemi başlamıştı (Şerıflı, s. 259-260).

Salarî İbrahim'in, Gence'yi geri alma çabasının başarızlığa uğramasından sonra, Ali Leşkerî (971-979) Berde ve Şemkir'i ele geçirerek hâkimiyeti altına almıştı. Onun ölümünden sonra, yerine kardeşi Merzuban (979-985) geçmişti. I. Fadl b. Muhammed b. Şeddâd (985-1031) ağabeyini av esnasında öldürerek, Şeddâdî tahtına oturmayı başarmıştı (Şerifli, s. 263). Arran'ın dağlık kesimlerindeki Hıristiyan-Alban beylerini kendisine itaat ettiren I. Fadl, Arran'daki Berde, Beylegân, Nahçıvan ve Düveyn'i de kesin olarak Şeddâdî hâkimiyetine almıştı (Azerbaycan Tarihi, II, 379; Nesirov: s. 418).

Bu üç Müslüman hanedanlığın bir diğer ortak noktaları, sadece bu çevrede hüküm sürmüş olmalarıydı, yani bu hanedanlıklar sayesinde Arran, büyük bir imparatorluğun uzak bir eyaleti değil de bahsi geçen bu hanedanlıkların merkezi olarak yönetilmiştir.

1.3. Karabağ (Büyük Selçuklular, İldenizliler, Moğol İstilası, Celaleddîn Harezmşah Döneminde)

1021 ve 1036 senelerinde Arran'a girerek Ani ve civarına yaptıkları akınları saymazsak Selçuklular'ın bu topraklara düzenledikleri en kapsamlı askerî harekât Kutalmış'ın komutasında gerçekleştirilmişti. Selçuklular'dan Kutalmış b. Arslan Yabgu 1047 senesinde Şed-

dadîler'in başkenti Gence'yi kuşatmış, kuşatma bir buçuk yıl devam etmişse de Selçuklu kuvvetleri Gence'yi ele geçirememişlerdi (Azerbaycan Tarihi, II, s. 381). I. Fadl'ın oğullarından, Düveyn emiri olmuş Ebü'l-Esvâr Şâvur (1049-1067) 1049 senesinde Gence'de Şeddâdî tahtını ele geçirmişti (Şerifli, s. 281). Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'le (1040-1063) ittifaka giren Ebü'l-Evsâr hâkim olduğu beldelerde hutbeyi sultanın adına okutmaya başlamıştı. Tuğrul Bey ordusu ile Arran'a yürüyerek bölgeyi hâkimiyeti altına almıştı. Böylece Ebü'l-Esvâr, vasallığını kabul ettiği Selçuklular'ın sahip olduğu, muazzam askerî gücü arkasına almış oldu. Bununla da Karabağla birlikte Arran resmen Büyük Selçuklu Devleti'nin bir parçasına çevrilmişti (Nesirov: s. 419).

Sultan Alp Arslan 1066'da gerçekleştirdiği Güney Kafkasya seferinden sonra feth edilen yerleri Arran'daki vasallarına vermişti. Van Gölü havzası Nahçıvan emiri Ebu Dülef'e Ani ve civarı, Şeddâdî Ebü'l-Esvâr'ın oğlu Menuçehr'e Gürcistan'ın bir kısmını, Tiflis ve Rustavi Ebü'l-Esvâr'ın diğer oğlu Fadlûn ile Tiflis Emîri'nin yönetimine bırakılmıştı (Sevim-Merçil, s. 51; Nesirov, s. 420). Ancak Gürcüler ve Alanların birleşerek Arran'ı istila etmeleri üzerine Sultan Alparslan, 1067'de ikinci kez Kafkasya üzerine sefer düzenledi. Bu dönemde Arran hâlâ doğrudan Selçuklular tarafından yönetilmiyordu; onlara itaatini arz etmiş olan Şeddâdî Emiri Fazl'ın yönetimine bırakılmıştı. Alparslan'ın buraya göndermiş olduğu Emir Savtegin'in, Melikşah tarafından 1076 yılında resmi yönetici olarak atanmasıyla Arran, doğrudan Selçuklu yönetimine geçmiş oldu (Özgüdenli, s. 176).

Sultan Melikşah'ın (1072-1092) saltanatının ilk yıllarında, kaynaklarda adı daha çok Fadlûn olarak geçen III. Fadl (1073-1075) babasına isyan ederek, Şeddâdî tahtını ele geçirmişti. Sultan Melikşah, Arran'da Selçuklu hâkimiyetini sağlama almak amacıyla burasını Emîr Savtekin'e iktâ olarak vermişti. 1075'de Emîr Savtekin ordusuyla Gence'ye yaklaştığı zaman, III. Fadl şehri teslim etmeğe yanaşmasa da Selçuklu kuvvetlerinin ezici gücü karşısında ikna olmuştu. Selçuklu Türkmenleri Arran'ın bütün belde ve şehirlerine yerleşirlerken, Emîr Savtekin Büyük Selçuklular'ın Arran genel valisi olmuştu. Bir süre sonra sultanın emriyle Arran, Selçuklu ailesinden Yakutî'nin oğlu Emîr Kutbeddin İsmail'e ikta olarak verilmişti. Emîr Kutbeddin, aynı zamanda Azerbaycan genel valisi idi (Şerifli, s. 301; Sevim-Merçil, s. 95; Nesirov, s. 421).

Sultan Melikşah, 1075'te Esterabâd'ı III. Fadl'a iktâ olarak vermişti. Lakin bir süre sonra III. Fadl Selçuklu hazinesine yıllık belli miktar haraç ödemek şartıyla, memleketine geri dönüp yönetime geçmişti (Nesirov, s. 421). Çok geçmeden III. Fadl güçlendiğini düşünerek isyan etmiş ve Büyük Selçuklular'ın tâbiyetinden çıkmıştı. Sultan Melikşah'ın, Emîr Bozan'ın komutasında gönderdiği Selçuklu kuvvetleri 1086 senesinde Gence'yi zabt ederek III. Fadl'ı mağlup ve esir etmişlerdi (Nesirov, s. 421). Bununla da Arran'da Şeddâdîler'in, Gence kolunun hâkimiyeti sona ermişti. Arran'ın Hıristiyan-Alban prensleri Şeddâdîler'in vasalı oldukları gibi, Şeddâdîler'den sonra da Selçuklular'ın vasalına çevrilmişlerdi.

Selçuklu taht kavgaları döneminde Arran, Muhammed Tapar'ın elindeydi (Kazvînî, s. 355, 363). 1125 yılında, Gürcü Krallığı bölgeyi kısa süreliğine ele geçirecekti. 1130 Kasım'ında Sultan Sencer, Gence ve civarını ikta olarak yeğeni Melik Mes'ud'a vermişti (Bünyadov, 1985, s. 22). 30 Eylül 1139'da Arran'da meydana gelen güçlü deprem büyük yıkım ve can kaybına sebep olmuştu. Kaynaklar deprem sebebiyle Gence'de 230 bin insanın öldüğünü kaydetmekteler. Gence'nin sağlam surlarının deprem esnasında yıkılmasını fırsat bilen Gürcü kralı Demetre (1125-1156) harabeye çevrilmiş kente saldırarak, sağ kalan insanları katletmiş ve esir almıştı (Goş, s. 245; Nesirov, s. 422).

Irak Selçuklu Sultanı Mes'ud (1134-1152) Atabeg Şemseddin İldeniz'i, Sultan II. Tuğrul'un (1132-1134) dul eşi Mü'mine Hatun'la evlendirmişti. 1136'da Sultan, Arran'ı Atabeg'e ikta olarak vermiş ve Atabeg Şemseddin İldeniz Berde'ye gelerek, Arran'daki emîrlerin çoğunu kendi tarafına çekebilmişti (Bünyadov, 1985, s. 44). O, kendisine itaât etmek istemeyerek başına buyuruk hareket eden Türkmen beylerle savaşmış, onları mağlup ederek itaâte zorlamıştı. Atabeg İldeniz Arran'daki karışıklık ve isyanlara son vererek, sulh ve sükûneti sağlayabilmişti (Goş,s. 250; Nesirov, s. 424).

Söz konusu dönem Arran'ın ister dağlık, isterse ovalık kesimlerinde olsun, muazzam Türk nüfusunun meskûn olduğu bir dönemdir. Mkhitar Goş vâkayinâmesinde sık-sık Arran'da yaşayan çok sayıda dağ Türkmenleri'nden söz etmektedir (Goş, s. 247-249). Sadreddin el-İsfahanî 1163'te, Gürcistan seferi için Arran'da bulunan Sultan Arslan Şah'ın (1161-1176) etrafına kimsenin sayısını bilemeyeceği kadar çok Türkmen'in toplandığını kaydetmiştir (Hüseynî, s. 256). XIII. yüzyılın ilk yarısında Arran'da bulunmuş olan Şihabeddin Nesevî, Arran'daki Türkmen nüfusun çokluğunu tasvîr edebilmek için şöyle yazmıştı: "*Şayet oradaki Türkmenler, bir yere toplanacak olurlarsa bu karınca sürüsü ve çekirge bulutunu andır"* (Nesevi, s. 356). Yine XIII. yüzyılın ilk yarısına ait olan anonim "*Acâibü'd-Dünya*' müellifi Arran hakkında yazarken "*Türklerin bu kadar sık meskûn oldukları başka bir ülke bulunmamaktadır. Orada 100 bine kadar süvari Türk askerinin olduğunu söylüyorlar"* demektedir (Anonim, s. 182; Nesirov, s. 424).

Atabeg Şemseddin İldeniz'in (1136-1175) saltanatı döneminde, onun Arran'da sağladığı sulh ve sükûnet hüküm sürmüştü. Onun oğulları Atabeg Muhammed Cihan Pehlivan (1175-1186) ve Atabeg Muzaffereddin Kızıl Arslan'ın (1186-1191) saltanatları dönemi de bütünlükte Ortaçağ Azerbaycanı'nın en parlak dönemidir. Atabeg Ebû Bekir (1191-1211) ve Atabeg Özbek'in (1211-1225) saltanat dönemleri İldenizliler'in zayıflama ve çöküş dönemidir. Bu devirde Gürcü kralları birçok defa Arran'a ve Azerbaycan'a askerî seferler düzenlemiş, şehir ve kasabaları yakıp yıkarak, katliamlar yapmış ve insanları esir almışlardı (Bünyadov 1985, s. 112-136; Nesirov, s. 425).

Azerbaycan'ın güneyindeki şehir ve kasabalarda yaptıkları yağma ve katliamlardan sonra Arran'a giren Moğol orduları, 1221 Kasımı'nda Karabağ'daki Beylegân'ı zaptederek, kent nüfusunun tamamına yakınını kılıçtan geçirmiş, şehirde taş üstünde taş bırakmamışlardı (Reşideddin, s. 228; Piriyev, s. 114-115). Beylegân'dan Karabağ'ın kuzeyindeki Gence'ye yönelen Moğollar, bu şehrin mustahkem bir kalesi olduğunu, ahâlisinin de Gürcü savaşlarından dolayı iyi savunma yeteneğine sahip olduğunu bildikleri için şehri kuşatmamış, para, yiyecek ve elbise karşılığı anlaşma yaparak Gence'den uzaklaşmıştılar (Bünyadov 1985, s. 186).

1224 yılında Karabağ'a ve Arran'ın diğer kısımlarına, Celaleddîn Harezmşah'ın kardeşi Gıyaseddîn Pîrşah hâkim durumdaydı (Taneri, s. 33-34). Hindistan'da yeniden gücünü toplayan Celaleddîn, aynı sene buraları ele geçirdi (İbnü'l-Esîr, X, s. 282-285). Celaleddîn, Azerbaycan ve Kafkasya'da Harezmşahlar Devleti'ni yeniden canlandırmaya muvaffak olmuş olsa da İldenizliler yönetimi bölgedeki varlığını az çok devam ettirmekteydi, hatta Atabeglik veziri Şerefülmülk, 1227 gibi geç bir tarihte, Harezmşahların Gence eyalet naibi Şemseddîn, Gerşâsb'ın elindeki Karabağ'ın sarp arazisinde yer alan iki kalesini *–Herk ve Caraberd Kaleleri–* zapt etmişti (Bünyadov, 1985, s. 164). İldenizli Devleti'nin sukûtundan (1225) ülkenin nihayî olarak Moğol işgaline uğradığı 1231 senesine kadarki dönemde Arran Harezmşah Celaleddin Mengüberti'nin yönetiminde bulunmuştu.

1235'te uzun süren kuşatma ve çetin savaştan sonra, Moğollar Gence'yi zaptedebilmişlerdi. Bu kuşatma ve sonrasında Moğollar Gence'yi harabeye çevirmiştiler. Öyle ki, işgalden 4 sene geçmesine rağmen şehir harabe halde kalmaya devam etmiş, 1239 senesinden sonra Gence'nin yeniden inşası için girişimde bulunulmuştu. 1239'da Derbend'in tutulması ile bütün Azerbaycan'ın Moğollar tarafından feth edilmesi gerçekleşti. 1239-1256 senelerinde Arran, Büyük Moğol Devleti'nin atadığı valilerce yönetilmişti. 1256-1357 senelerinde ise İlhanlılar'ın yönetimi altında bulunmuştu (Gandzaketsi, s. 154-155; Azerbaycan tarihi, III, s. 17-19).

Moğollar Yukarı Karabağ'ın en ücra dağlık kesimlerine kadar ilerleyerek pek çok kaleyi zaptetmiş, buranın Hristiyan ve Müslüman nüfusunu ağır kıyıma tâbi tutmuşlardı. Buna rağmen Moğollar'ın bölgeye hâkim oldukları ilk dönemlerde Arran'da Müslüman-Türk nüfusun moğolların kanlı eylemleri sebebiyle önemli ölçüde zarar görmesi, bölgedeki Hıristiyan unsurun ön plana çıkmasına sebep olmuştu. Yukarı Karabağ'ın Hırıistiyan-Alban âyânı, Moğol hâkimiyetini bir fırsat olarak değerlendirmişlerdi. Yukarı Karabağ'ın Haçın bölgesinde Hohâne kalesi hâkimi, Arran şahlar'ın soyundan gelen Hasan Celal (öl. 1241) gönüllü olarak Moğollar'ın yanına giderek itâatini bildirmiş, onlarla birlikte askerî seferlere katılmayı taahhüt etmişti. O, kızı Ruzigân'ı Cormağon Noyan'la evlendirerek Moğollar'la olan işbirliğini pekiştirmişti (Gandzaketsi, s. 170, 235; Nesirov, s. 426).

1.4. Karabağ (İlhanlılar, Timurlu, Karakoyunlu ve Akkoyunluların'ın Yönetiminde)

Daha önceki yönetimler, merkezlerini Karabağ'ın hemen dışında yer alan Tebriz, Hemedan gibi şehirler olarak belirlemişlerdi. İlhanlılar ise her ne kadar yönetim merkezleri Tebriz olsa da zamanlarının büyük bir kısmını Karabağ yaylalarında geçirmekteydiler. Curmagun Noyan'ın 1231-1241 arasındaki yaklaşık 11 yıllık dönemde, Arran platosunda kaldığı bilinmektedir. Kendisinden sonra gelen, İlhanlı Devleti'nin kurucusu Hülagü Han da karargâhını Karabağ'ın güneyinde kurmuştur. Göçebelerin yaylak-kışlak hayat tarzlarına oldukça elverişli olan bölge, Ön Asya'daki Moğolların yurtları ve yönetim merkezleri haline gelmiştir (Yuvalı, s. 91). Abaka Han, 1275-76 ve 1279-80 kışını Arran'da geçirmiştir. Ahmed Teküder, yine İlhanlı Ailesinden olup kendisine itaatsizlik emareleri gösteren Kongurtay'ı 18 Ocak 1284 tarihinde Karabağ'da öldürtmüştür (Reşîdüddîn, s. 136). Geyhatu, 1291-92 kışını bölgenin Kura Nehri sahilindeki Karaçal beldesin, 1292 yazını da Karabağ yaylalarında geçirmiştir (Spuler, s. 363). Gâzân Ahmed Han da 1295-96, 1296-97 ve 1301-02 kışlarını Arran'da, 1302 yazını da yine Karabağ'ın serin yaylalarında geçirmiş ve bu süreçte savaşçılarıyla birlikte sık sık avlanmıştır (Reşîdüddîn, s. 286; Spuler, s. 363-364). Olcaytu, 1315'i 1316'ya bağlayan kışı, bölgedeki Siyahkûh (Siyah Dağ) mevkiinde geçirmiştir (Spuler, s. 364). Onun yaz aylarını da Karabağ'da geçirdiği bilinmektedir (İbn Battuta,I, s. 286). Memlûklu ülkesinin kudretli generallerinden Çerkez asıllı Kara Sungur, Emîr Efram ile Suriye'de mukim Tayy kabilesinin soylularından Mühennâ b. İsa İlhanlılara sığındıklarında, Olcaytu ile Karabağ'da buluşmuşlardır (İbn Battuta, I, s. 117-118). İlhanlı hükümdarlarından Argun'un ve Ebu Said Bahadır'ın Karabağ'da vefat ettikleri de malumdur (Piriyev, s. 135; Nesirov, s. 426).

Hamidullah Müstevfî Kazvinî'nin Karabağ'daki yer adlarıyla ilgili verdiği bilgiler de dikkate değerdir: Ribat-i Erşad, Ribat-i Ayvan, Ali Beg Köyü, Bekrabâd, Labandan, Gark, Pazarcık, Dih-i İsfahanî, Hânegâh-i Şotor, Yurt Şâdagbân, Derre Farucay bunlardandır (Kazvinî, 1919, s. 170-171). Karabağ, Celâyirliler döneminde de kanıksanmıştı ve çok se-

vilmekteydi. Bu hanedanlık döneminde "Karabağ" isimli Moğol beylerine dahi rastlanmaktadır (Gül, s. 227).

Emir Timur, Doğu Anadolu ve Azerbaycan üzerine düzenlediği askeri seferde, 1387 kışını, ordugâhını kurduğu Karabağ'da geçirmişti (Paydaş, s. 378). Timur, 1399'u 1400'e bağlayan kışı da Karabağ'da geçirdi. Buradayken, Şirvan hâkimi Şeyh İbrahim, huzuruna çıkmış, bağlılığını bildirmiş ve bunu izhar için armağan olarak Timur'a 6.000 adet at getirmişti (el-Hüseynî, s. 4). Timur, Gürcü Seferi'nin ardından, 29 Kasım 1401 Salı günü, büyük emirler, şehzadeler, hatunlar, noyanlar beraberinde olduğu halde, tekrar Karabağ'a gelmişti. Nizâmuddîn eş-Şâmî'nin "*...serâperde, hayme ve hargâhları o arazide kurdular... Burada işret âlemleri yaptılar...*" diye anlattığı bu konaklama döneminde Timur'un ordusu, bölgeyi adeta tüm av hayvanlarından temizlercesine geniş çaplı bir sürek avı başlatmıştı (Şâmî, s. 291). Timur, Yıldırım Bayezid ile mektuplaştığı 1401-1402 kışını da Karabağ'da geçirmiş ve 12 Mart'ta tüm ordusuyla bölgeden ayrılmıştır (Şâmî, s. 296-298). 1403 sonbaharında yeniden Karabağ'a gelen Timur'un şerefine, Şirvan yöneticisi Şeyh İbrahim tarafından toylar düzenlenmiştir. Hükümdar aile efradının, maiyetinin, ordusunun ve tüm halkın davetli olunduğu, hiçbir masraftan kaçınılmaksızın baştanbaşa bir ovayı kaplayacak şekilde hazırlanmış bu devasa ziyafet şenliklerinin birkaç günde bir düzenlenmesi için en küçük bahaneler bile değerlendirilmiştir. Ordunun bölgeden ayrılacağı Mart-1404'e kadar devam eden bu süreçte Karabağ, Timur Rönesansı'nın ikinci üssü haline gelmiş, belki de tarihinin entelektüel açıdan en parlak dönemini yaşamıştır. Türk, İran, Arap vs. halklarından âlimler, düşünürler, hukukçular, büyükler burada bir araya gelmişler, bir çoğuna bizzat Timur'un nezaret ettiği ilmi toplantılar, münevverlerin iştirak ettikleri münazaralar, felsefi tartışmalar gerçekleştirmişlerdir. Diğer taraftansa, tasavvuf erbabının dua merasimleri ve toplu hatim indirmeleri vesilesiyle manevi bir ortam oluşturulmuştur (Şâmî, s. 346-348). Timur Han, Karabağ'da kışladığı diğer zamanlarda da ihtişamı yıllar boyunca anlatılacak toylar düzenletmiştir (el-Hüseynî, s. 40-41; Şâmî, s. 122; Tihrânî, s. 44-45, 48).

15. Yüzyılın başında Karabağ'ı da içine alan Celairi Devleti, Emir Teymur/Timur Han'ın yürüyüşü sonucunda yıkıldı. Sultan Ahmed Bağdat'a kaçmasından sonra Azerbaycan, Emir Teymur'un oğlu Miranşah tarafından yönetildi. 1404 yılında, Karabağ kışlakından Semerkant'a dönen Emir Teymur, Hülagü ulusuna ait toprakların yönetimini torunu Ömer Mirza'ya emanet etti (Sümer 1984, s. 70). Bu dönemde Karabağ'ın valisi Karamanlı aşiretinden olan Yar Ahmed idi (Alizade, s. 394). O dönemde Gence ve Karabağ valisi Yar Ahmed Karaman, Şirvanşah I. İbrahim, Erdebil valisi Bistam Cagir, Şeki hükümdarı Seydi Ahmed Teymuri, Ömer Mirza ile mücadele için güçlerini birleştirdiler. Ömer Mirza, birleşik kuvvetlerle savaşmaktan kaçınmak için geri döndüğünde, Azerbaycan'ın kuzey toprakları Teymuriler'den tamamen kurtuldu.

Karakoyunlu Kara Yusuf, 1406'da Nahçıvan ve 1408'de Sardrud Savaşı'nda Teymuri Ebu Bekir'i mağlup ederek, Teymuriler'in Azerbaycan'daki egemenliğine son verdi. 1410'da Kara Yusuf, eski müttefiki Sultan Ahmed'i Tebriz'in altında yendi, Celairi devletine son verdi ve başkenti Tebriz olan Azerbaycan Karakoyunlu Devleti'ni kurdu. Bu devletin hududları Karabağ'ı, Güney Azerbaycan'ı, Doğu Anadolu'nun bir bölümünü, Arap Irak'ını ve Acem Irak'ını içeriyordu (Necefli, s. 58; Necefli 2021, s. 54). Aralık 1412'de Yar Ahmed önderliğindeki Karabağ'lı "Karaman Askerler"i, Kara Yusuf'un Şirvanşah İbrahim, Şeki hükümdarı Seydi Ahmed ve Gürcü Kralı Konstantin'in birleşik güçlerine karşı verdiği

savaşta aktif rol aldı. Kura Nehri kıyısındaki bu savaşı, Karabağ birliklerinin yardımıyla Kara Yusuf kazandı (Necefli, s.58-59).

Timur'un oğlu Şâhruh, 1420 kışında Karabağ'a konuşlandığında, yöredeki Türkmenler ona itaatlerini arz etmişler ve karşılığında da taltif edilmişlerdir (el-Hüseynî, s. 85). Kışı Arran Karabağ'da geçiren Sultan Şahruh'a gelen komşu illerin hakimleri arasında, Karabağ valisi Yar Ahmed Karaman ile kardeşi Şirzad da vardı (Khavafı, s. 188). Şâhruh'un, 1429-30 ve üçüncü kez Kafkasya'ya sefer yaptığı 1435-36 yılı kış aylarını Karabağ'da geçirdiği bilinmektedir (el-Hüseynî, s. 92, 105, 107; Paydaş, s. 382). Koskoca bir devletin tüm ordusunun yaklaşık dört ay boyunca Karabağ'da konaklaması demek, çok kalabalık bir tüketici grup anlamına gelmekte idi ve böylesine devasa bir kitlenin gıda ihtiyaçlarının karşılanabilmesi, tedarik kanallarının açık tutulduğu incelikli bir lojistik planlamayla mümkün olabilirdi. Bu hususun ehemmiyetini vurgulayan el-Hüseynî, bilhassa 1434'ü 1435'e bağlayan kış döneminde, dört cihetten bölgeye erzak nakliyatı için kervanlar ve nehir filolarının tertip edildiğini, Aras ve Kura nehirleri üzerine köprüler kurulduğunu yazmıştır (el-Hüseynî, s. 105). 1436 yazında, Şâhruh Azerbaycan yönetimini, Timurlular'ın bağımlılığını kabul eden İskender'in bir diğer kardeşi Cihanşah'a emanet etti. Buna katılmayan İskender, iktidarı gasp eden kardeşine karşı savaşmaya başladı. Ancak 1438 yılında, "devletinin baş emirlerinden" olan Piri bey Karamanlı'nın, Cihanşah'ın tarafına geçmesinin bir sonucu olarak, Haftçeşme yakınlarında savaşa girmeden, Alinca kalesine kaçdı ve orada öldürüldü (Tehranı, s. 90; Sümer 84, s. 139; Necefli 2021, s. 55).

Cihanşah (1436-1467), Karabağ'daki Hıristiyan-Alban azınlığın da kendisine sadâkatle bağlanmaları için bazı tedbirler almıştı. Cihanşah, Haçınlı Hasan-Celal sülalesi prenslerini, kendilerine "melik" ünvanı vererek onurlandırmıştı (Azerbaycan Tarihi, III, s. 37-38). Cihanşah, Karabağ'ın batısında, Arran'ın Sisigân bölgesinde bulunan Albanlar'a mahsus "Tatev ve Veğadî Manastırları"nın her türlü vergiden muaf tutulması ile ilgili, 1449 yılı Mayıs ayında ferman vermişti (Papazyan, s. 244-245). Hasan-Celal sülalesine mensup bazı kişilerin, Alban Katolikosluğu kürsüsüne de sahip oldukları vâkidir. Sonraları bu sülale, Karabağ'ın yukarı kısımlarına çekilerek Gülistan, Haçın, Çilebörd, Verende ve Dizak adlı beş ayrı prensliğe parçalanmıştır. Her prensliğin başında "melik" ünvanı taşıyan bir derebeyi bulunmaktaydı (Nesirov, s. 432).

Cihanşah'ın (1436-1467) hükümdarlığı döneminde Karabağ, Karakoyunlu devletinin bir bölgesi olarak kalırdı. Ancak, 1467'de Cihanşah'ı Uzun Hasan'ın öldürmesinden sonra, Karabağ, diğer Karakoyunlu toprakları gibi, yeni devletin bir parçası haline geldi. Babasının öldürülmesinin ardından Cihanşah'ın oğlu Hasan Ali, bir ordu toplayarak durumdan kurtulmaya çalıştı. Ancak 1468'de, Uzun Hasan'la Merend yakınlarında bir savaşta yenildikten sonra, Karabağ'a kaçtı ve Berda'ya geldi. Ebubekir Tihrani, Cihan Şah'ın ölümünden sonra bu vilayetin valisi olan Piri Bey Karamani'nin oğullarının, ilk önce onu yakalamak ve Uzun Hasan'a göndermek istediğini, ancak daha sonra bu fikirden vazgeçtiklerini, Erdebil'e gitmesine ve büyük Safevi Şeyhleri'ne sığınmasına izin verdiklerini yazıyor (Tihrani, s. 250).

Sa'dlu, Baharlu, Alpağut (Alpaut), Duharlu, Ağaçeri, Hacılu, Karamanlu, Çekürlü oymakları Azerbaycan ve Arran'daki Karakoyunlu elini meydana getiren başlıca Türkmen boyları idiler (Sümer 1999, s. 169). Bunların önemli bir kısmı Karabağ'da meskûndu.

Genel olarak, Timur ve Şâhruh dönemlerinde Karabağ, kışlak olarak kullanılmıştır. Bu hükümdarlar, tüm maiyetleriyle birlikte Karabağ'a yerleşiyorlar, sonrasında burayı bir askeri

üs olarak kullanıyorlardı ve buradan dört bir cihete -*Gürcistan'a, Anadolu'ya, Kafkasya'ya, Azerbaycan'a*– sefer düzenleyip, yine Karabağ'a çekiliyorlardı. Karabağ'a dönüş nedenleri arasında mevsimin değişmesi, tertiplenecek sürek avlarıyla ordu kondisyonunun muhafazası veya uzun soluklu seferler esnasında zayıf düşen atların burada dinlenip semirmelerinin sağlanması (Şâmî, s. 256) gibi amaçlar öne çıkıyordu. Tabii ki bu amaçlar doğrultusunda Karabağ'ın tercih edilmesi, göçebe yaşam tarzıyla da ilgiliydi. Karabağ ve Arran'ın tümünde Karakoyunlu Devleti'nin oluşması ve gelişmesinde önemli rol üstlenmiş Ustaclu, Karaman, Şamlu, Rumlu, Musullu, Tekelü, Bayburtlu, Karaoğlan, Afşar ve Kaçar gibi Türkmen boy ve oymakları, aşiretleri meskûn bulunmaktaydılar (Togan, 368). Uzun Hasan oğlu Sultan Yagub'un (1478-1490) döneminde, Gence ve Berda vilayetlerinin, yerel aşiret liderleri, merkezi hükümet tarafından atanan kimselerin yönetimi altında olmaya devam etti. Akkoyunlu tarihçisi Fazlullah ibn Ruzbehan Hunci'nin de belirttiği gibi, Gence ve Berda vilayetleri, Sultan Yagub tarafından oğlu Baysungur'a emanet edilmiştir (Hunci, s. 87).

Fazlullah ibn Ruzbehan Hunci, Safevi Şeyh Haydar'ın, Şirvan ve Dağıstan'a yürüşü sırasındaki yazısında, Karabağ hakkında da bazı bilgiler verir. Yazar'a göre, "Şeyh Haydar, Berda vilayetindeki Çelebert çemberine vardığında, Baş Gazi'nin mülkü olan bu bölgeyi yağmaladığını ve zimmi cemaatinin mülküne el koyduğunu yazıyor. Bu zimmiler (yani Hıristiyan Albanlar) barış içinde yaşarken, cizye ve uşr vergilerini ödediler, işkence ve baskıdan kurtuldular" (Hunci, s. 86).

Fazlullah ibn Ruzbehan Hunci Sultan Yagub'un, kışı ya Tebriz'de ya da Karabağ'da Karaağaç'ta geçirdigini yazıyor. Akkoyunlu tarihçi'ye göre Karaağaç'ın, Karabağ'da "Uzun Sultan'ın eteklerinde yer aldığını ve zirvesinin kampın ortasından yıldızların üzerine yükseldiği" söyleyir. Ormanın ortasında, ovayı çevreleyen böyle bir zirvenin nasıl yükseldiği ise gerçekten şaşırtıcıdır" (Huncı, 119; Necefli 2021, s. 56). Akkoyunlu tarihçi Fazlullah ibn Ruzbehan Hunci'nin verilerinden, bu bölgenin Sultanbud topraklarında bulunduğu bilinmektedir. Çünkü Karaağaç'a gelen hükümdarı "Sultanbud toprakları, yeni çiçek açmış çiçekleriyle karşıladı" (Hunci, s. 120; Necefli 2021, s. 56). Unutulmamalıdır ki, Akkoyunlu tarihçi'nin bahsettiği Sultanbud toprakları, Berda-Ağdam yolunun doğusunda yer almaktadır.

Kaynaklarda Karabağ, Sultan Yagub'un oğlu Baysungur'un kısa saltanatının olaylarını yorumlarken bir kez daha bahsedilmektedir. 1492'de Eybe Sultan Bayandur ve Baysungur arasında savaş Gence ve Berda arasında gerçekleşti. Eybe Sultan kendi bayrağı altında Karabağ Kaçarlarını birleştirmeyi başardı. Bu nedenle, meydana gelen savaşta Baysungur yenildi ve Ağustos 1493'te, Berda civarındaki ikinci savaş'da öldürüldü (Huncı, s. 143-144; Necefli 2021, s. 56). "Kızılbaş Tarihi"nin yazarına göre, Kaçarlar kadim çağlardan beri Gence ve Berda'da yaşıyorlardı (Kızılbaşlar Tarihi, s. 36; Necefli 2021, s. 56). Karabağ'da yaşayan Kaçarların, 15. yüzyılın 90'lı yıllarında ortaya çıkan ve Akkoyunlu tahtına yönelik olan şiddetli mücadelede aktif rol aldığı doğrulanmaktadır. F. Sümer'in yazdığı ve dönemin kaynağının da doğruladığı gibi, Gence çevresinde yaşayan Kaçarlar, Uzun Hasan'ın torunu Rüstem Mirza'nın, Alinca kalesinden kurtulmasında ve tahta çıkmasında önemli bir rol oynadılar (Sümer 1999, s. 53). Rüstem Padişah, 1497'de Gedek Ahmed tarafından yenilgiye uğratıldığında, yine Gence civarındaki Kaçar Beyi'ne sığındı ve ondan yardım istedi. Kaçar Beyi, Rüstem'e yardım etmesine rağmen, 1497 baharında yenilerek yakalanıp öldürüldü. F. Sümer'e göre, Ziyad Bey, o dönemde bile Kaçar aşiretinin başıydı (Sümer 1999: s. 54; Necefli 2021, s. 56).

Karabağ Türkmenleri Akkoyunlu Devleti'nin yıkılması ve Safevîler'in bölgeyi hâkimiyitleri altına almalarında önemli rol üstlenmişlerdi. Şah İsmail'in propagandacıları, Akkoyunluların bütün zayıf noktalarını biliyorlardı. Eskiden beri Karakoyunlular heyetine dâhil olan Ustaclu, Şamlu, Rumlu, Musullu, Tekkelü, Bayburtlu, Karaoğlan, Afşar, Kaçar gibi, boy ve oymaklar Akkoyunlular'ın nüfuzlarının az olduğu Karabağ ve Muğan'da meskûn idiler. Bu sebepten Safevîler Azerbaycan'da ilk önce Karabağ'ı ve Muğan'ı ele geçirmiştiler (Togan 1981, s. 368; Nesirov, s. 433).

1.5.El Değiştirmeler Dönemi (Osmanlılar, Safevîler)

Safevîlerin bir devlete dönüşme sürecinde Karabağ, önemini korumuştur. Şah Tahmasb, Kaçar boyuna mensup Şahverdi'yi Karabağ Beylerbeyi olarak tayin etmiştir (Aydın, s. 367). Tahmasb'ın 1538'de Şirvan'ı ele geçirmek üzere oluşturduğu orduda zorunlu görevli Karabağlı savaşçılar da yer almıştır (Forsyth, s. 223). 1578 Osmanlı-Safevî Savaşı'nın ardından, bölgenin idaresi Osmanlıların eline geçmiş (Aydın, s. 367) ve Safevî hükümdarı Şah Abbas, Ferhad Paşa Antlaşması (22 Mart 1590) ile Karabağ, Gence ve Azerbaycan bölgelerinin Osmanlılara bırakılmasını kabul etmiştir. (Kütükoğlu, s. 197-198). 1593 tarihli Osmanlı kayıtlarında bölge, *Vilâyet-i Gence ve Karabağ* adıyla zikredilmektedir. Ancak Safevîler, 1603'teki karşı-saldırıyla bölgeyi yeniden ele geçirmeyi başarmış ve buradaki kontrolü XVIII. yüzyıla dek sürdürmüşlerdir (Aydın, s. 367).

1722-1724 yıllarında, Rusların kuzeyden bölgeye inmeleri üzerine, Osmanlılar harekete geçerek Azerbaycan'ı yeniden ele geçirdiler. Osmanlılar ve Rus Çarlığı arasında imzalanan, 1724 İstanbul Antlaşması ile Karabağ Osmanlılarda kaldı (Aydın, s. 367). 1731'den itibaren şiddetini arttıran Osmanlı-İran savaşları neticesinde imzalanan, 1736 Antlaşması ile Karabağ, Safevi'lere devredildi.

Bu dönemlerde Karabağ'ın iç dinamiklerinde de önemli gelişmeler yaşanmaktaydı. Buradaki göçebe gruplar Kafkas halklarıyla birlikte, bölgedeki İran hâkimiyetini tehdit etmeye başlamışlardı. Afşar Hanedanlığının kurucusu Nâdir Şah, bu grupları bugünkü Türkmenistan'ın Serahs bölgesine zorla göç ettirdi. Ancak bu önlem geçiciydi. Bölgedeki nüfuzlu bir aileden olan Penah Ali ve kardeşi Behbud Ali İran topraklarında yeni bir güç olarak ortaya çıkan Nâdir Şah'ın hizmetinde bulunmaktaydı. Nâdir Şah bir sebepten dolayı, Behbud Ali'yi idam ettirince, Penah Ali, Nâdir Şah'ın hizmetinden kaçtı. 3 yıl boyunca Karabağ'da, Zangezur dağlarında sivil ahalıye zulüm edenlere karşı baskınlar düzenledi. Bu arada halka iyi davranarak popülerliğini arttırdı (Cavanşir Bey, s. 42). Nihayet, 1747'de Nâdir Şah'ın öldürüldüğü haberini alınca, 200 süvarisiyle birlikte Karabağ'a geldi ve kendisini bağımsız han ilan etti (Cavanşir Bey, s. 43).

1.6.Karabağ Hanlığı Dönemi

Sarıcalılı Penah Ali Cavanşir Bey'in atalarından Mehmed Han, elinde bulundurduğu ceylan derisi üzerine yazılı bir fermana dayanarak, Kürekçay, Kura, Aras, Elinceçay ve Gökçe Göl arasındaki, yaklaşık 210 x 210 km alana sahip olan Karabağ arazisini satın almış ve üç oğlu arasında bölüştürmüştü (Cavanşir Bey, s. 44). Penah Ali, aynı zamanda hem varisi olduğu büyük servet ve arazi parçaları hem de göçebe halklar arasındaki karizması sayesinde, önlenemeyen bir yükselişe geçti. En son, kendi aşireti ve arkadaşı Kara Murtaza Bey'in aşiretiyle birlik olup, rakibi Hacı Çelebi'ye saldırdı ve zafer kazandı. Bu olayla bir-

likte Karabağ'da yaşayan tüm Müslüman topluluklar, savaşmaksızın Penah Ali'ye bağlandı (Cavanşir Bey, s. 45; Mustafazade, s. 32). Gürcistan'daki ve komşu hanlıklardaki Pusyan, Karaçorlu, Cinli, Demirci Hasanlı, Kızılhacılı, Sefikürd, Boyahmedli, Saatlu, Kengerlü göçer aşiretleri, bulundukları yerlerden kopup Penah Ali Han'ın yanına geldiler. (Cavanşir Bey, s. 46-47). Penah Ali, bu noktada stratejik davranmış, bölgedeki diğer hanlıkların barındırdığı potansiyel tehdidi göz ardı etmemiş ve İran'la iyi geçinmeye balmıştır.

Penah Ali, İran'daki Afşar Hanedanlığı'nın yeni yöneticisi Âdil Şah ile mücadele etmektense, ona bağlılığını bildirmeyi yeğlemişti. Bu hareketiyle, farkına varmadan diğer hanlıklara da örnek teşkil etmişti ve Şamahı, Nuha, Gence Hanlıkları, aynı şekilde Âdil Şah'a bağlılıklarını arz etmişlerdi. Neticede Âdil Şah, çıkardığı bir fermanla Penah Ali'yi Karabağ Hanı olarak tanıdı (Cavanşir Bey, s. 47). Penah Ali, diğer taraftan Karabağ'ın farklı noktalarında bir dizi tahkimat inşasına girişti. 1748-1750 yılları arasında Boyat, Şahbulak, Askeran ve Şuşa kaleleri tamamlanmışlardı (Aydın, s. 367). Penah Ali, istihkâm ve yönetim merkezi olarak Boyat Kalesi'ni seçmişti. 1751 yılı sonlarında, merkezini Şahbulak'a taşıdı. Fakat buranın sıcak iklimini, hanlığı yönetmeye uygun olmayan konumunu ve stratejik açıdan dezavantajlı yönlerini dikkate alarak 1756 yılında Şuşa'ya geçti. Burayı *Penahâbâd* adıyla hanlık merkezi bir şehir olarak inşaya girişti. Yine burada kurdurduğu darphanede, adına gümüş sikkeler kestirdi (Cavanşir Bey, s. 49-50; Mustafazade, s. 38).

İran'daki hızlı hanedan değişimlerinin etkisi de Karabağ'a düzensiz dalgalar halinde vurmaya devam ediyordu. 1751 yılında Kaçar Hanedanından, Muhammed Hasan Han Karabağ'a saldırmış, ancak bu saldırı Penah Ali tarafından püskürtülmüştü. 1759'te ise Afşar Hanedanlığı adına Feth Ali kumandasında bir ordu, hanlığın başkenti Şuşa'yı kuşattı (Cavanşir Bey, s. 50). 30.000 kişilik ordusuna ek olarak komşu hanlıklardan toplanıp devşirilen kuvvetlerle bu kuşatmayı uzun bir sürece yayan Feth Ali'ye karşı, Karabağ Hanlık ordusu ancak gerilla taktikleriyle karşı koyabilmişti (Cavanşir Bey, s. 51; Mustafazade, s. 44). Bu gelişmeler arasında bir de İran'da yeni bir güç olarak Zend Hanedanlığı ortaya çıktı.

HANLIKLAR VE KARABAĞ HANLIĞ

Penah Ali, Kerim Han (Zend) ile birlikte hareket ederek Feth Ali'yi yenmeye muvaffak oldu (Cavanşir Bey, s. 51-52). Ancak aralarındaki bağ, iki tarafın eşit şartlarda yaptıkları bir işbirliği olmaktan uzaktı; daha çok, zayıf tarafın kudretli olan tarafından himaye altına alınması şeklindeydi. En azından İran tarafının *–Zend Hanedanlığı–* Karabağ Hanlığı'na bakışı bu şekildeydi. Kerim Han, Penah Ali'nin Karabağ'da bulunmasını kendi otoritesi açısından sakıncalı görmeye başladı. Bu minvalde Penah Ali'yi ve oğullarından İbrahim Halil'i danışman sıfatıyla yanına aldı. Penah Ali'nin diğer oğlu Mehrali'yse Karabağ'ın yönetiminde bırakıldı (1759). Aynı yıl Penah Ali, Şiraz'da vefat etti (Aydın, s. 367).

Mehrali/Mihrali Han, yönetimi esnasında Şuşa'yı tahkim ettirmiş ve haydut çetelerinin baskınlarını önlemek amacıyla Askeran ve Akoğlan kalelerini yaptırmıştı. Ancak İbrahim Han Şuşa'ya döndüğünde, kardeşler arasında taht kavgaları başladı (Cavanşir Bey, s.52-53). Mücadeleyi 1763'te İbrahim Halil Han kazandı. Ama iki kardeş arasındaki didişme, Mehrali'nin öldüğü 1785'e kadar sürecekti (Aydın, s. 367).

1783'ten itibaren Rus desteğini arkasına alan Gürcü Kralı II. Irakli, Karabağ Hanlığı'nı tehdit edince Hanlık, Osmanlı Devleti'ne başvurdu. Ancak Osmanlılar Rusya ile aralarını bozmak istemiyordu. Aynı esnada Karabağ Hanlığı da bu başvurusu sebebiyle İran şahının tepkisini çekmek istemiyordu. Netice itibarıyla, bu başvuru sonuçsuz kaldı. 1795'te Kaçarlı Ağa Muhammed Şah, Şuşa'yı 33 günlük bir kuşatmaya maruz bıraktı (Cavanşir Bey, s. 57; Mustafazade, s. 158). 1796 sonbaharında beklenmeyen bir gelişme daha oldu ve Çariçe Yekaterina'nın gözde generali Valerian komutasındaki Ruslar, Karabağ da dâhil olmak üzere, bölgeyi ele geçirdiler. Ancak Yekaterina'nın ölüm haberi üzerine Valerian tüm seferi iptal ederek geri çekildi. Sonuç itibarıyla Ruslar hiçbir şey başaramamış oldular (Forsyth, s. 305). Ertesi sene, İran şahı Ağa Muhammed, Şuşa'yı bir kez daha kuşattı. İbrahim Halil Han daha zorlu geçen bu saldırı döneminde Ilısu'ya çekildi. Aynı yıl İran tahtına çıkan Feth Ali Şah, Karabağ yönetiminin İbrahim Halil Han'da kalmasını kabul etti ve böylece Karabağ-İran arasında iyi ilişkilerin olduğu bir dönem başladı (Mustafazade, s. 180; Aydın, s. 367).

Rus orduları, Kafkasları aşmalarının önündeki en büyük engellerden biri olarak gördükleri Car-Balakin camaatını 1800 ve 1803'te olmak üzere iki kez yenilgiye uğrattılar. Bu olay onların Güney Kafkasya'ya inmelerini ve Gürcüler ile birleşmelerini kolaylaştırdı (Cavanşir Bey, s. 81-82). General Tsitsianov komutasındaki Rus ordusu, 3 Ocak 1804'te Gence'yi ele geçirdi ve buranın yöneticisi Cevat Han'ı öldürdü. Bu sırada İrevan (Revan) ve Nahçıvan'ın yöneticileri, aynı anda Ruslardan ve İranlılardan yardım istemek suretiyle bu iki gücü karşı karşıya getirdiler. Sayıca üstün olmasına rağmen, İran ordusu yenilgiye uğradı (Cavanşir Bey, s. 83). Kaçar ordusunun Rus ordusu karşısında düştüğü durumu ve İran yayılmasının Karabağ için daha olumsuz sonuçlar doğuracağı ihtimalini birlikte değerlendiren Mehmed Hasan Han, onlara karşı Rus egemenliğine girmeyi tercih etti (Cavanşir Bey, s. 84). Ruslarla 14 Mayıs 1805 tarihinde imzalanan Kürekçay Antlaşması ile Karabağ Hanlığı, Rus Çarlığı'na bağlandı.

Bu antlaşmaya göre Ruslar, Karabağ yönetiminin *–mahkeme, cezalandırma, yönetim, vergi toplama vs. uhdeleri ile birlikte–* Hanlık Ailesi'nde kalacağını kabul ediyordu. Ayrıca, topçu birliğine sahip 500 askerden müteşekkil bir Rus garnizonu, Şuşa Kalesi'nde konuşlandırılacaktı. Hanlık da Rusya'ya tam bağlılık, Rus birliğinin ikâme ve iaşesini temin ile birlikte, yıllık 8.000 altın ruble vergi *–iki taksit halinde–* ödeme şartlarına uyacağını taahhüt ediyordu (Cavanşir Bey, s. 85-86; Mustafazade, s. 179-180). Şubat 1806 yılında, İbrahim

Halil Han'ın Rusları Karabağ'dan çıkarmaya yeltendiğinin anlaşılmasıyla, Ruslar tavır değiştirdiler. 10 Haziran 1806'da İbrahim Halil Han ve aile fertlerinin bir kısmı Ruslar tarafından katledildi (Aydın, s. 368). Ruslar, İbrahim Halil Han'ın ortanca oğlu Mehdi Kulu'yu hanlığın başına geçirdiler. 1804-1813 yılları arasında devam eden Rus-İran savaşlarının ardından, 1813 tarihinde imzalanan Gülistan Antlaşması ile Karabağ, Rusya'ya bırakıldı (Brockelmann, s. 349). Mehdi Kulu Han'ın başa getirilmesinden, 1822 yılına kadar Karabağ, Rusya'nın bir eyaleti gibi yönetildi. 1822'de çıkarılan Çar Fermanı ile Karabağ Hanlığı lağvedildi (Mustafazade, s. 204).

Karabağ, 1868 yılına kadar Bakü guberniyasına bağlı kalmış, bu tarihte Gence guberniyası oluşturulduğunda da buraya bağlanmıştır. Bolşevik İhtilali'nin oluşturduğu iktidar boşluğu ve Bolşevik kıyımı döneminde, Osmanlılar sürpriz bir şekilde Azerbaycan'a yardıma gelerek Karabağ'a da hâkim olmuştur (25 Eylül 1918), fakat bu durum çok uzun ömürlü olmamış ve 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi ile bölge hükmen İngilizlerin eline geçmiştir. Böylece 1919 senesinde Azerbaycan'a dâhil edilen Karabağ, Mayıs 1920'de Bolşevik Rusya tarafından işgal edilmiştir (Aydın, s. 368).

2. KARABAĞ'IN DOĞAL KAYNAKLARI VE ÜRETİM POTANSİYELİ

Ortaçağ'da bölgenin, aynı anda hem tarımla uğraşanlar (çiftçiler /köylüler) hem de hayvancılıkla uğraşanlar (göçebeler) için gayet makul ortamlar sunması sayesinde, iyi düzeyde sosyo-ekonomik bir hareketliliğe sahip olduğu gözlemlenmektedir. Bir üretici grup olarak göçebelerin varlığı, et, süt ürünleri, deri, yün, canlı hayvan gibi ürün çıktılarının yanında, taşımacılık, yük hayvanı kiralama, kervan ticareti benzeri hizmet çıktıları anlamına gelmektedir. Köylüler tarafından bölgede ekimi yapılan bitkiler arasında ise buğday, arpa, darı, pirinç, pamuk, susam, keten, ayrıca üzüm ve dut başta olmak üzere, çeşitli başka meyveler bulunmaktadır.

Hububatla ilgili olarak, özellikle pirinç tarımı için bol sulamanın yapılabileceği araziye ve daha sıcak bir iklime gereksinim duyulacağı göz önünde bulundurularak, pirinç ekim sahalarının Karabağ'ın en dış kısımlarında, nehir havzalarında yoğunlaştığı söylenebilir. Esasında Aras ve Kura nehirlerinin Karabağ'da sulama amaçlı kullanım için dezavantajlı bir yönü vardır: Bu nehirler, ilgili coğrafyada yüzeye yakın değil, aksine derin vadilerde, dik yamaçlar arasında ve dar bir yatakta akmaktadırlar. Sulamada daha çok, az yükseltili yerlerde bulunan sayısız akarsulardan faydalanılmaktadır. Bu doğal duruma insanoğlu eliyle yapılan müdahaleler de olmuştur ve genelde olumlu neticeler elde edilmiştir. Emir Timur'un Karabağ ile Beylegan şehri arasında açtırdığı ve Nehr-i Barlas adını verdiği kanal projesi bu bağlamda değerlendirilebilir. Genelde neden olduğu yıkımlarla anılan bir ordunun, üretimle ilgili bu faaliyet kapsamında, 10 fersahtan daha uzun bir kanalı sadece 30 gün içerisinde açmış olmaları takdire şayandır. Kanalın faaliyete geçmesiyle birlikte çevresi, ziraatla uğraşanların akınına uğramış, köyler ve değirmenlerle dolmuştur. Guy Le Strange'nin, aslında Beylegan'ın su ihtiyacını karşılamaya yönelik olarak kazıldığını iddia ettiği (Strange, s. 234) bu kanal, Şâmî'ye göre, esasında önceki dönemlerin hükümdarlarınca kazılmaya başlanmış ancak Timur dönemine kadar bir türlü tamamlanamamıştır (Şâmî, s. 292).

Bölgede yetişen ve tarımı yapılan bitkiler, sınai üretim hakkında da birçok ipucu vermektedir. Tıpkı göçebelerin ürettikleri yün gibi köylülerin ekimini yaptıkları pamuk ve keten de dokumacılığın hammaddeleri arasındadır. Pamuk yetiştiriciliği, susam ve keten,

aynı zamanda yağ üretimiyle ilişkilendirilebilir. Diğer taraftan, çok sayıdaki üzüm bağları, şarap, sirke ve pekmez üretimi anlamına gelir ki genel olarak bölgenin bağ sahiplerinden Müslüman olanlar, üzümden pekmez, sirke, kuru üzüm üretmişler, Hıristiyan olanlar ise şarap üretmişlerdir (Elsevar, s. 101). Vadilerdeki dut bahçeleri de ipekböcekçiliğini akla getirir. Bunun yanında kırmız böceğinden ve kök-boyadan elde edilen kırmızı kumaş boyası, bölgenin önemli hammadde ve ihraç ürünüdür. Kaynaklarda *el-füvve* olarak adlandırılan bu bitki kökenli boya, Karabağ da dâhil olmak üzere tüm Arran'da, İrminiyye'de ve Azerbaycan'da yetişmektedir (İbn Havkal, s. 270). Tüm bunlarla ilgili olarak Karabağ, Ortaçağ boyunca tekstil dokuma ve halı dokumacılığıyla adından söz ettirmiştir. XVI. yüzyılda Karabağ, çok önemli bir halıcılık merkezi durumuna gelmiştir.

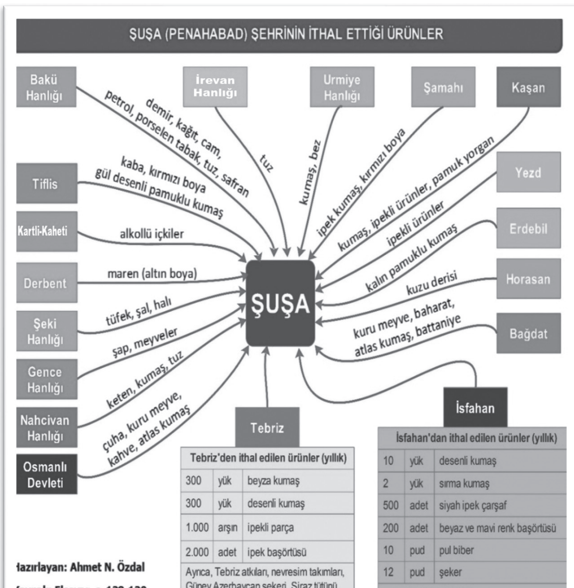
Yüzyıllar boyunca at ve katır yetiştiriciliği (*Hudûdu'l-Âlem*, s. 103; Mukaddesî, s. 394) ile dönemsel ticaret panayırlarına ev sahipliği yapmasıyla anılan (İbn Havkal, s. 262-263) Karabağ'ın, Şuşa şehri kurulana kadar eksikliğini en çok hissettiği şey, büyük bir ticaret şehrine sahip olmayışıdır. Bu nedenle Karabağ'ın ürünleri, çevresindeki Berda, Gence gibi şehirler vasıtasıyla dış pazarlara ulaşabilmiştir. Bu durum, bölgeyi elinde bulunduran kimi yöneticilerin de dikkatini çekmiş olmalıdır. Nitekim İlhanlı Devleti vezirlerinden Sadreddîn Hâlidî, Karabağ'ın Kura Nehri kıyısındaki bir noktasında büyük bir şehir kurma girişiminde bulunmuştur. Fakat onun çok büyük bir sermaye akıtmak suretiyle yaz ayı başlarında başlattığı ve yaklaşık 9 ay boyunca 1000 inşaat amelesini durmaksızın çalıştırarak son aşamaya getirttiği bu girişim, hiç hesaba katılmamış küçük bir detay *–ilkbaharda yükselen nehir su seviyesi–* yüzünden bir fiyaskoya dönüşmüştür (Aksarayî, s. 189; Özdal, s. 278).

Av hayvanları hususunda Karabağ'ın fazlasıyla bereketli olduğuna müşahede edilmektedir. Bölge, bol miktarda dağ keçisi, ceylan, tavşan, sülün benzeri av hayvanlarına ev sahipliği yapmaktadır. Aladağ Yaylası, sülün ve beyaz renkli başka av kuşlarının göç yolu üzerindeki konaklama mesafesindedir (Keleş, E., s. 58). Karabağ'daki akarsularda da kayda değer oranda balıkçılık yapılmaktadır. Kaynaklarda iri ve kırmızı balıklar diye nitelendirilen bu balıklar, halk tarafından tüketildiği gibi, kurutularak ya da salamuraya yatırılarak başka bölgelere gönderilmiştir. Bunun hâricinde, kestane, yabani incir ve meşe palamudu *–Ortaçağ'da, gıda maddesi olarak ya da deri tabakalama gibi alanlarda kullanılmıştır–* da doğadan elde edilen ürünler arasında zikredilebilir (Hudûdu'l-Âlem, s. 103; Mukaddesî, s. 394). Karabağ, demir, simli kurşun, kuvars kristali, seramik kili ve yapı işlerinde kullanılan kireç taşı yönünden de hayli zengindir. Ayrıca bölgede, değirmen taşı haline getirilerek çevre bölgelere gönderilen, böylelikle ekonomik bir değer haline gelen başka kaya türleri de mevcuttur. Görünüşe göre, Karabağ'da bugün mevcudiyetini bildiğimiz altın ve gümüş cevheri varlığı Ortaçağ'da da bilinmektedir. İranlı seyyah Ebu Dülef, bu cevherlerin özellikleri hakkında önemli bilgiler vermiştir. Ebu Dülef, buradan çıkarılan altının mihenk taşına sürüldüğünde ya da % 10 oranında gümüşle karıştırılıp alaşım yapıldığında kırmızı renge dönüştüğünü söyler. Yine onun yapmış olduğu analize göre, buradan çıkarılan simli kurşun ortalama olarak % 0,7 içermektedir (Ebu Dülef, s. 64-65).

Karabağ'ın sosyal ve ekonomik yapısı hakkındaki verilerimiz XVIII. yüzyıldan itibaren artmaktadır (Aydın, s. 368). 1800'lerin başlarında Karabağ'a ait kayıtlarda, 471 değirmen ile 10 adet bezirhane (ketenyağı atölyesi) tespit edilmiştir (Elsevar, s. 100). 1832 yılı verilerine göre, Karabağ'da 3.080 tane üzüm bağı bulunmaktadır ve bu bağlardan yıllık 70.000 fıçı şarap, 4.800 küp pekmez elde edilmektedir. Aynı şekilde, 200 civarında dutluktan bah-

sedilir. Bu dönemde 1.700 pud ipek üretimi söz konusudur. Bölgede ayrıca, içlerinde armut, şeftali, nar, ayva, kiraz, vişne, elma, kayısı, ceviz gibi meyve ve yemiş ağaçlarının bulunduğu 100'ün üzerinde meyve bahçesi vardır (Elsevar, s. 101). 67.700 km²'lik tarla ve bostan sahasında ise kavun, karpuz, salatalık, balkabağı, mısır, ayçiçeği, nohut, soğan, sarımsak yetiştirilmektedir. 1800'lerin başında Karabağ'ın, 100.000 büyükbaş, 300.000 küçükbaş hayvan varlığı ile 11 adet at harası bulunmaktadır. Bu haralarda yetiştirilen atların en büyük alıcıları, Hindistan'daki İngiliz süvari birlikleridir (Elsevar, s. 103).

XIX. yüzyılın ilk yarısında yıldızı parlayan Şuşa şehrinin endüstrisine dair, bazı verilerin burada paylaşılması da faydalı olacaktır. 1823 yılında bu şehirde, 2.000'in üzerinde sanatkâr yaşamakta idi *–aynı tarihte, şehirde yaşayan toplam aile sayısı 1.532 olarak verilmiştir–* (Elsevar, s. 121). 1832 yılında Şuşa şehri, 42 ipek dokuma atölyesine *–324 ipek dokuyucusuna–* ve 28 pamuk dokuma atölyesine sahiptir. Toplamda 1.000 civarında pamuklu dokuma tezgâhı bulunan şehirde yıllık yaklaşık 48.000 metre *–günlük, ortalama 130 metre–* uzunluğunda pamuklu kumaş dokunmaktaydı (Elsevar, s. 122). Şuşa şehrinde, önemli kısmı Tiflis'e ihraç edilen yünlü kumaşlar ve yün çoraplar üretilmekteydi. Ayrıca bu dönemlerde, hammaddesini oluşturan kuzu derisinin Buhara ve Şiraz'dan getirilerek üretimi yapılan papak (Kafkasya'ya has, uzun, tüylü kalpak), Şuşa'dan çeşitli yerlere gönderilmekte idi (Elsevar, s. 122). Yaklaşık 40 işçinin çalıştığı 19 deri tabakhanesinde, yıllık ortalama 3.000 küçükbaş hayvan derisi tabaklanmaktaydı. Yine Şuşa'daki küçük atölyelerde yıllık 2.000 ayakkabı tabanı üretilmekteydi ve çevre ülkelere ihraç edilmekteydi (Elsevar, s. 123). Şehirdeki 2 tuğla atölyesinin toplam 22 çalışanı vardı. Ayrıca sabun atölyeleri de zikredilmeye değer sayıdaydı.

1823 tarihli bilgilere göre, şehirdeki kayda alınmış esnaf ve sanatkâr sayıları şu şekildedir: 13 hırdavatçı, 3 keçeci, 8 kesme taş satıcısı, 1 tuğla satıcısı, 6 debbağ, 5 kumaş boyacısı,

5 demirci, 9 bakırcı ustası, 9 kasap, 3 bıçakçı, 4 kılıç ustası, 5 tüfek ustası, 5 ciltçi, 10 marangoz, 4 nalbant, 11 terzi, 22 çekmeci, 7 kuyumcu, 10 semerci, 15 manav, 4 ekmek satıcısı / fırın, 14 kuaför, 1 saat tamircisi, 17 papak satıcısı, 1 kürk satıcısı (Elsevar, s. 123-124). Aynı zamanda büyük bir tüketici pazarı haline dönüştüğü anlaşılan Şuşa şehrinin dışarıdan talep ettiği başlıca ürünler ise aşağıdaki diyagramda gösterilmiştir:

SONUÇ

Tarih boyunca Karabağ, iklimi ve arazi yapısı sayesinde hem yerleşik çiftçiler için hem de hayvancılıkla uğraşan göçebeler için cazip bir yaşam alanı olmuş ve dışarıdan göç almayı sürdürmüştür. Özellikle Türk kavimleri, Karabağ'ı yüzyıllar boyunca bir yurt olarak telakki etmişlerdir. Karabağ, kimi hükümdarlar için bir saldırı üssü veya yazlık-kışlık beldedir. Aynı şekilde Karabağ, birçok yerel hanedanlık için de, bizzat yönetim merkezi olmuş, çok daha küçük kale-krallıklar içinse ele geçirilmeyi zorlaştıran mekânlar sunmuştur. Karabağ Hanlığı ise her ne kadar kısa ömürlü olsa da bölgeyibir çekim merkezine dönüştürmeyi başarmıştır.

Günümüz Ermeni tarihçileri, genel olarak iki dayanak noktasından yola çıkarak Karabağ üzerinde tarihî hak iddia etmektedirler:

• Karabağ'da yaşayan, Hıristiyan dininden olan halkları peşinen Ermeni kabul ederek.

Oysa bu çalışmada da dikkat çekildiği üzere, buranın Hristiyan kadim halkları Hıristiyan Türkler'dir; hatta Hıristiyan Türkler yanında, Hıristiyan Kürtler de vardır. Ayrıca Karabağ'daki Ermenilerin büyük çoğu, buraya XIX. ve XX. yüzyılda yerleştirilmişler ve yerleşmişlerdir.

• Karabağ'da, çok küçük alanlarda hüküm sürmüş Hıristiyan prensliklerin rollerini büyüterek ve hâkimiyet sahalarını geniş göstererek ve onları kadim Ermeni toplumu sayarak gerçek dışı bir kurgu yaratılmaktadır.

Bu çalışmada, Ortaçağ'dan itibaren Karabağ tarihi incelenirken, alt-metin olarak bu iddiaların asılsızlığı da ayrıca vurgulanmış ve bu bağlamda Karabağ'daki Türk varlığının ortaya konulması amaçlanmıştır.

KAYNAKÇA

Ağayev, Ramil (2021), Farsdilli menbeler Azerbaycanın Karabağ bölgesi haqqında (XIII-XVII yüzyıllar), *Geostrategiya*, № 03 (63) s. 27-33.

Aksarayî, Kerîmüddîn Mahmud (2000), *Müsâmeretü'l-Ahbâr ve Müsâyeretü'l-Ahyâr*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Ali-zade, Abdulkerim (1956), Sosialno-ekonomiçeskaya i politiçeskaya istoriya Azerbaydjana XIII-XIV vv. Baku.

Arslantaş, Nuh (2015), İslam Tarihinde Depremler ve Algılanma Biçimleri, İstanbul: İz Yayıncılık.

Aydın, Mustafa (2001), "Karabağ", *DİA*, XXIV, s. 367-368, İstanbul.

Azerbaycan Tarihi, (2007), C. II, III, Bakü: Elm.

Bünyadov, Ziya (1989), *Azerbaycan VII-IX Asırlarda*, Bakü: Elm.

Bünyadov, Ziya (1985), *Azerbaycan Atabeyleri Devleti*, Bakü: Elm.

Bünyadov, Ziya (2017), *Azerbaycan Atabegleri Devleti (1136-1225)*, çev. İlyas Kemaloğlu, İstanbul: Teas Press.

Belâzurî, Ebü'l-Abbas Ahmed (1987), *Futûhü'l-Büldân*, (hzl. A. et-Tebba), Beyrut.

Belâzurî, Ahmed b. Yahya (2013), *Fütûhu'l-Büldân*, çev. Mustafa Fayda, Ülkelerin Fetihleri, İstanbul: Siyer Yayınları.

Brockelmann, Carl (2018), İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi, çev. Neşet Çağatay, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
Cavanşir Bey, Ahmed (2019), *Karabağ Hanlığı Tarihi*, çev. Yusuf Gedikli, İstanbul: Post Kitap.
Dedeyan, Gerard (derl.) (2015), *Ermeni Halkının Tarihi*, çev. Şule Çiltaş, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
Demirci, Mustafa (2003), İslamın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi, İstanbul: Kitabevi Yayınları.
Ebu Bekr el-Kütbü el-Ahari (1984),*Tarih-e Şeyhk Uveys*. Fars dilindən tercümə ve müqeddime, şerhler ve kaydlar M.D.Kazımov ve V.Z.Piriyevindir. Bakı: Elm.
Ebu Dülef, Mis'ar b. Mühelhil el-Hazrecî el-Yenbûî, *er-Rıhle (Risâletü's-Sâniye)*, çev. Serdar Gündoğdu, İran Seyahatnamesi, İstanbul (Kronik Kitap), 2017.
Elsevar, Ganımatlı (2020), *Karabağ Hanlığı (1747-1828)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Genel Türk Tarihi Bilim Dalı, Ankara.
Erşahin, Seyfettin (2002), *Akkoyunlular, Siyasal, Kültürel, Ekonomik ve Sosyal Tarih*, Ankara.
Forsyth, James (2019), *Kafkasya: Bir Tarih*, çev. Timuçin Binder, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
Gandzakertsi, Kirakos (1976), *İstoriya Armenii*, (Neşr. L. Khanlaryan), Erivan.
Goş, Mkhitar (1993), *Alban Salnamesi*, (Çev. Z. Bünyadov), Bakü: Elm.
Grigor (Aknerli) (1954), *Moğol Tarihi*, çev. Hrand D. Andreasyan, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
Gül, Muammer (2010), *Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu: Tarihi Arka Plan ve XIII-XIV. Yüzyıl Moğol Hakimiyeti*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
Güner, Ahmet (2006), "Müsâfirîler", *DİA*, XXXII, s. 68-70, İstanbul.
Halîfe b. Hayyât, Ebu Amr eş-Şeybânî (2019), *et-Târih*, çev. Ömer Sabuncu - Mahmut Sabuncu, *et-Târih: İlk Kronolojik İslam Tarihi*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
Hudûdu'l-Âlem mine'l-Meşrik ile'l-Mağrib (2008), haz. V. Minorsky, çev. Abdullah Duman - Murat Ağarı, İstanbul: Kitabevi Yayınları.
Hunci, Fadlullah b. Rûzbihân (1987), *Tarih-i Alâmara-yi Eminî*, (Çev. V. Minorsky), Bakü: Elm.
el-Hüseynî, Ca'ferî b. Muhammed (2011), *Târih-i Kebîr*, çev. İsmail Aka, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
İbn Arabşah, Ebu'l-Abbas Şihâbuddîn Ahmed b. Muhammed ed-Dımaşkî (2012), *Acâibu'l-Makdûr fî Nevâib-i Timur*, çev. Ahsen Batur, *Bozkırdan Gelen Bela*, İstanbul: Selenge Yayınları.
İbn A'sem, Ebu Muhammed Ahmed b. A'sem el-Kûfî (2020), *el-Fütûh*, çev. M. Cevher Caduk, Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
İbn Battuta, Ebu Abdullah Muhammed Tancî (2004), *Tuhfetü'n-Nuzzâr fî Garâibi'l-Emsâr ve Acâibi'l-Esfâr*, çev. A. Sait Aykut, *Seyahatname* I-II, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
İbn Havkal, Ebu'l-Kâsım Muhammed el-Bağdadî (2014), *Sûretü'l-Arz*, çev. Ramazan Şeşen, İslam Coğrafyası, İstanbul: Yeditepe Yayınları.
İbn Hurdazbih, Ebu'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdullah (2008), *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, çev. Murat Ağarı, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, İstanbul: Kitabevi Yayınları.
İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail İmâdü'd-dîn İbn Ömer ed-Dımışkî (1994), *el-Bidâye ve'n-Nihâye fi't-Tarih* 1-14, haz. Mehmet Keskin, İstanbul: Çağrı Yayınları.
İbn Miskeveyh, Ebû Ali Muhammed (1921), *Tecâribü'l-Ümem*, (Çev. H. Amedroz), C. IV, Londra.
İbn Rüste, Ebu Ali Ahmed b. Ömer (2017), *el-A'lâku'n-Nefîse*, çev. Ali Fuat Eker, *Dünya Coğrafyası*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
İbn Tagribirdî, Ebu'l-Mehasîn Cemâleddîn Yusuf el-Atabekî ez-Zâhirî (2013), *Nücûmu'z-Zâhire fî Mülûki'l-Kâhire*, çev. Ahsen Batur, *Parlayan Yıldızlar*, İstanbul: Selenge Yayınları.
İbnü'l-Esîr, İzzeddin Ali (1987), *el-Kâmil fi't-Tarih*, (Çev. A. Ağırakça-Özaydın A), C. VII, VIII, İstanbul.
İbnü'l-Esîr, Ebu'l-Hasan İzzeddîn Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed el-Cezerî (2008), *el-Kâmil fi't-Târih*, çev. Ahmet Ağırakça, Abdulkerim Özaydın ve diğ., red. M. Tulun, İstanbul: Hikmet Neşriyat.
İpek, Ali (2008), "Sâcoğulları", *DİA*, XXXV, s. 364-366, İstanbul.
Khvafi, Fasikh (1980). *Mudjmali fasikhi*. Perevod, predisloviya i ukazateli D.Yu. Yusupovoy. Taşkent.
Kalankatuklu, Moisey (1993), *Albaniya Tarihi*, (Çev. Z. Bünyadov), Bakü: Elm.

Karabağnâmeler, (1989), C. I, II, Bakü: Yazıçı.
Kazvînî, Hamdullah Müstevfî (2018), *Târih-i Güzîde*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
Keleş, Erol (2020), "Moğollarda Kışlak Geleneği: İlhanlıların Arran ve Mugan Kışlakları Örneği", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, C. 3, S. 1, s. 48-62.
Keleş, Nevzat (2014), Şeddâdîler Devleti Tarihi (951-1199), (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Mimar Sinan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, İstanbul.
Kızılbaşlar tarihi (1993), (Çev. M.A.Muhammedi), Bakü.
Kiragos (Genceli) (2009), haz. Gürsoy Solmaz, *Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar*, Ankara: Elips Kitap.
Köse, Bayram Arif (2017), *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık.
Kütükoğlu, Bekir (1993), *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1612)*, ed. Mehmet Şeker, İstanbul: Fetih Cemiyeti Yayınları.
Marquart, Joseph (1901), *Ērānšahr*, Berlin.
Makdisî, Şemseddin Muhammed el-Beşşarî (2006), *Ahsen et-Tekâsim fî Marifet el-Ekâlim*, Tahran.
Mukaddesî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed (2015), *Ahsenü't-Tekâsîm fî Maʿrifeti'l-Ekâlîm*, çev. Ahsen Batur, İslam Coğrafyası, İstanbul: Selenge Yayınları.
Mustafazade, Tofıg (2010), *Karabaü Hanlığı*, Bakü: Sabah.
Müneccimbaşı, Ahmed b. Lütfullah (1868), *Sahâif el-Ahbâr*, (Çev. A. Nedim), C. II, İstanbul, Matbaâ-yi Âmire.
Necefli, Tofig (2012), *Azerbaycan Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletlerı*, Bakü: Çaşıoğlu.
Necefli, Tofig (2021), "Karabağ bölgesi XV-XVII. Yüzyıllarda", *İpek Yolu,*Azerbaycan Universitetinin Elmi Jurnalı, Khüsusi burakhış, s. 52-64.
Nesevi, Şihabeddin Muhammed b. Ahmed (1952), *Siyretü's-Sultân Celaleddin Mengüberti*, (Neşr. A. Hamdî), Kahire.
Nesirov, Elnur (2017), "Abbasîler'den Safevîler'e Karabağ'in Askerî-Siyasî Tarihine Bakiş", Selcuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (SUTAD), sayı 42, s. 409-436.
Özaydın, Abdulkerim (2015), "Arran", *DİA*, III, s. 394-395, İstanbul.
Özdal, Ahmet N. (2016), *Ortaçağ Ekonomisi ve Müslüman Tüccarlar*, İstanbul: Selenge Yayınları.
Özgüdenli, Osman G. (2013), *Selçuklular: Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157),* İstanbul: İsam Yayınları.
Özyılmaz, Emine Vildan (2013), "Geçmişten Günümüze Dağlık Karabağ", *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 15, S. 2, s. 191-208.
Papazyan, Akop (1956), *Persidskiye Dokumentı Matenadarana*, Erivan.
Paydaş, Kazım (2018), "Karakoyunlular", İslam Tarihi ve Medeniyeti IX, s. 375-406, İstanbul: Siyer Yayınları.
Piriyev, Vagif (2003), *Azerbaycan XIII-XIV. Yüzyıllarda*. Bakü: Nurlan.
Pitcher, Donald Edgar (1999), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Tarihsel Coğrafyası*, çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
Reşîdüddîn, Fadlullah (1952), *Câmi'ü't-Tevârih*, C. I, (Çev. L. Hetagurov-Smirnova, O.), Moskova.
Reşîdüddîn, Ebu'l-Fazl b. Ebi'l-Hayr Fazlullah el-Hemedânî (2013), *Câmiü't-Tevârîh (İlhanlılar Kısmı)*, ilgili kısmı çev. İsmail Aka ve diğerleri, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
Spuler, Bertold (2011), İran Moğolları, çev. Cemal Köprülü, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
Strange, Guy Le (2015), *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, haz. Adnan Eskikurt - Cengiz Tomar, İstanbul: Yeditepe Yayınları.
Sümer, Faruk (1984), *Kara Koyunlular*, C. I, Ankara.
Sümer, Faruk (1999), *Oğuzlar*, İstanbul.
Şâmî, Nizâmuddîn (1987), *Zafernâme*, çev. Necati Lügal, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
Şerifli, Memmedeli (2014), *IX asrin II. Yarısı – XI asrlarda Azerbaycan feodal devletlerı,* Bakü: Turhan NPB.
Taberî, Ebu Ca'fer Muhammed İbn Cerîr (2020), *Târihu't-Taberî* IV, çev. Cemalettin Saylık, Ankara: Ankara Okulu Yayınları.

Taneri, Aydın (1977), *Celalu'd-Dîn Harizmşah ve Zamanı*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
Tihrânî, Ebû Bekir (1998), *Kitab-i Diyârbekriyye*, (Çev. R. Şükürova), Bakü: Elm.
Tihrânî, Ebu Bekr (2014), *Kitab-ı Diyarbekriyye*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
Tomar, Cengiz (2008), "Revvâdîler", *DİA*, XXXV, s. 36-37, İstanbul.
Togan, A. Zeki Velidî (1981), *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, İstanbul.
Vardan (Müverrih) (2017), *Türk Fetihleri Tarihi*, çev. Hrand D. Andreasyan, haz. İlhan Arslan, İstanbul: Post Yayınları.
Yakubi, Ahmed b. İshak (1382), *Tarih-i Yakubî*, (Çev. M. İ. Ayetî), C. II, Tahran.
Yuvalı, Abdulkadir (2019), İlhanlı Tarihi, İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
Yüzbaşov R. Dağlıq Qarabağ Muxtar vilayətinin toponimikası. *Azərb SSR EA Xəbərləri*. Yer haqqında elmlər seriyası, 1969, № 12, s. 86-92.

STRUCTURUD ABSTRACT

Tofig H. NECEFLİ* ve Ahmet N. ÖZDAL**

GENERAL LINES OF KARABAKH HISTORY: KARABAKH FROM THE MEDIEVAL TO THE RUSSIAN OCCUPATION

The area called Arran in medieval Islamic sources roughly forms the part of the land surrounded by the Aras and Kura rivers, between Gökçe Lake and the Azerbaijani plain. Karabakh makes up just over half of Arran and is located in the middle of Arran. Karabakh, whose altitude increases towards the inner parts, can be defined as a large volcanic plateau in terms of geology. There are alpine meadows and forest clusters in mountainous high parts. Mountain slopes are covered with dense oak, beech and hornbeam forests. As you descend further down, first you encounter areas suitable for grazing animals and then land suitable for agriculture. In places, unproductive areas and bushes are also found in these low lands of Karabakh. The word Karabakh is a combination of the Turkish words "land (black, big and magnificent, fertile, in the north)" and "vineyard (vineyard, garden)".

The region was conquered by Muslims towards the end of the Caliph Hz. Omar period. During the Umayyads and Abbasids, the regions of Irminiyye, Arran and Azerbaijan were governed as a single state. Starting from the 10th century, this region was dominated by Sajids, Musafiridsand Shaddadids, respectively. Seljuk domination started in Arran since the period of Tuğrul Bey. After the Great Seljuks, the region passed under the sovereignty of Azerbaijan Seljuks (Ildenizliler) and Khwarazmians. During the reign of the Seljuks and the Khwarazmians and the Mongol Invasion that followed, Karabakh received a large amount of Turkish immigration. During the Ilkhanians, Timur State, Akkoyunlu and Kara Koyunlu times, Karabakh became the quarter and plateau region loved by the rulers. From the 16th to the middle of the 18th century, Karabakh changed hands once or twice between the Ottomans and the Safavids. While under Ottoman rule, the united Karabakh and Ganja

* Prof.Dr. Azerbaijan National Academy of Sciences, History Institute, Baku-Azerbaijan, tofignajafli@gmail.com, ORCID: 0000-0001-6206-5449
** Assoc. Prof., Ağrı İbrahim Çeçen University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History, anozdal@agri.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0161-8289

were ruled as a single province. Penah Ali Khan, who was a member of an aristocratic family of the region in the middle of the 18th century, established the Karabakh Khanate here in 1747. Penah Ali Khan built the city of Shusha (Penahabad) around the the Shusha Castle and its surroundings, declared it the capital and had silver coins minted here in his name. Under the rule of Ibrahim Halil Khan, son of Penah Ali Khan, the Karabakh Khanate experienced its heyday. However, the attachment of the Karabakh Khanate to Russia within the scope of the Kürekçay Treaty took place during the period of Ibrahim Halil Han. With the Treaty of Gulistan, signed after the 1804-1813 wars with Iran, Russia made Iran accept its sovereignty in Karabakh. The Karabakh Khanate was abolished with the decree of the Russian Tsar of 1822. It was ruled by Russia, first under the province of Baku and then under the province of Ganja. During the 1917 Bolshevik Revolution in Russia, Armenians, who recently immigrated to Karabakh, started clashes here by claiming rights. The Ottomans Caucasian Islamic Army captured Karabakh on 25 September 1918, but withdrew from the region on 30 October 1918. Azerbaijan and its part; Karabakh was occupied by Bolshevik Russia in May 1920.

Karabakh is rich in hunt animals. Abundant fish is caught in its streams. Among its natural riches are iron, gold, silver, lead, quartz crystal and limestone. Among the products cultivated in Karabakh, wheat, barley, rice, millet, cotton, sesame are found. In addition, there are many fruit yards, vineyards, mulberry and orchards in Karabakh. As a result of the dense living of nomads in its rural areas throughout history, Karabakh also had a say in dairy products, wool, leather, horse and mule breeding. Among the other commercial products that Karabakh sends to neighboring countries are red dye obtained from red beetle, vegetable origin red madder, silk products and famous Karabakh carpets. The city of Shusha has stood out as a city of production and craftsmanship as well as being a city of culture since its establishment. There are many silk and cotton weaving workshops, tanneries, papak (title specific to the Caucasus region) workshops, dye shops in the city. During the period of the Karabakh Khanate, the city of Shusha imported lamb skin, linen, alum, fabric dye, iron-like raw materials and intermediates; textile products, porcelain and glass products, paper, rifle-like products; supplied food products such as nuts, sugar, spices, spirits, tobacco from the surrounding khanates and foreign countries. On the other hand, it exported fruits, dried fruits, nuts, livestock, riding horse, madder, silk products, leather products, molasses, wine, vegetable oil, carpets, socks, woolen helmets to these countries.

Sources mention the Alban, Gargar, Uti peoples living in the region since ancient times. In pre-Islamic times, the Saka, Sabir, Hun and Khazar Turks dominated Karabakh and probably settled here. In the periods after Islam, Oghuz Turks and to a lesser extent Kipchak Turks settled in Karabakh. During the first Islamic conquests, Arab tribes from Syria and Southern Iraq also settled here. Kurds and Mongols are among the other peoples who settled in Karabakh in different periods. During the Ottoman-Russian and Iran-Russian wars in the first quarter of the 19th century, a large Armenian migration from these countries occurred to Karabakh. As a result of these migrations, the demographic balance of Karabakh has deteriorated. Armenian-Turkish conflicts started to break out in the region since 1905.

15.BÖLÜM

KARABAĞ HANLIĞI VE BAŞKENTİ ŞUŞA

Tofig MUSTAFAZADE [*]

ÖZET

1747 yılında Afşar Hanedanı'ndan olan Nadir Şah'ın, saray suikastı neticesinde katledilmesinden sonra, onun görkemli Şahlığı yerine kurulan çok sayıdaki hanlığın en büyük ve kuvvetlilerinden biri Karabağ Hanlığı idi.

Karabağ Hanlığı Türk-Müsülman siyasi kurum ve etnik zemininde kurulup gelişmiştir. Aras ve Kür çayları arasında, geniş bir araziyi kapsayan bu Hanlık'ın esasını, yani devlet yapısını Otuzikiler tayfa birliğinden Cavanşir tayfasına mensup Penahali Han Cavanşir inşa etmiştir.

Azerbaycan'ın diğer hanlıklarından farklı olarak Karabağ Hanlığı'nın topraklarında merkez, tehlike esnasında ise sığınak görevi oynayabilecek önemli bir yerleşim birimi yoktur. Bundan dolayı da önce Kebirli bölgesinde Bayat kalesi, 1752 yılında Ternekütde Şahbulağ kalesi, nihayet 1755-1756 yıllarında Penahabad (sonraları Şuşa) kalesi dikilmiştir.

Şuşa, kendi muhkemliği sayesinde Ağa Muhammet Şah Kaçar gibi kudretli bir komutanın karşısında bile, uzun süre direniş göstererek halkımızın kahramanlık simgesine çevrilmiştir. Bu gün ise Şuşa, Azerbaycanın en mühim medeniyet merkezlerinden biri kabul edilmektedir.

Büyük bir askeri kuvvete malik olması sayesinde Karabağ Hanlığı uzun süre bağımsızlığını koruyabilmiştir.

XVIII. yüzyılın sonu XIX. yüzyılın başlarında, Karabağ Hanlığı'nın dış siyasi durumu karışık ve oldukça ağırdı. Bir taraftan Kaçarlar İranı, diğer taraftan Rusya, bu hanlığı ele geçirmek için çaba harcıyordu. O zaman hâkimiyyette olan İbrahimhalil Han ihtiyarladığı için, Hanlığın iç durumu pek iyi değildi.

Zor koşullar, Karabağ Hanı'nı 14 (26) Mayıs 1805 yılında Kürekçay anlaşmasını imzalayıp Rusya'nın himayesini kabul etmeğe zorladı. Ancak 1806 yılı yazında Rus subayı Binbaşı Lisaneviç hücum ederek silahsız Hanı, onun bazı aile üyelerini ve hizmetçilerini vahşice katletti.

1822 yılında ise sonuncu han olan Mehdikulu Han, İrana kaçmağa zorlanmış ve Karabağ Hanlığı bu şekilde lağv olunmuştur. Bundan sonrasında, İran ve Türkiye'den getirilen Ermeniler'in kitlesel olarak Karabağ bölgesine yerleştirilmesine başlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Karabağ Hanlığı, Penahali Han, İbrahimhalil Han, Şuşa, Kürekçay Antlaşması.

[*] Prof. Dr.; Azerbaycan İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü "Uluslararası İlişkiler ve Diaspora Tarihi" Şubesi Müdürü, E-mail: tofiqmustafazade@mail.ru

PLACE OF KARABAKH KHANATE AND ITS CAPITAL SHUSHA IN THE HISTORY OF AZERBAIJAN

ABSTRACT

After the assassination of Nadir Shah Afshar in 1747 the Karabakh khanate was one of the largest and most powerful khanates established on the site of his empire.

The Karabakh khanate was established and developed on the basis of Turkish-Muslim political traditions and ethnicity. Covering a large area between the Araz and Kura rivers, the foundation of this khanate was laid by Panahali khan, who belonged to the Javanshir tribe of the Otuz-iki tribal union.

Unlike other khanates of Azerbaijan, there was no center or shelter in times of danger playing the role of castle in the territory of the Karabakh khanate. Therefore, firstly Bayat fortress was built in Kabirli district, Shahbulag fortress in Tarnakut in 1752, and finally Panahabad (later Shusha) fortress in 1755-1756.

Due to its strength, Shusha has long stood in front of such a powerful leader as Agha Muhammad shah Qajar and has become a symbol of heroism of our people. Today, Shusha is one of the most important cultural centers in Azerbaijan.

Due to its great military power, the Karabakh khanate was able to maintain its independence for a long time.

At the end of the XVIII century and the beginning of the XIX century, the external political situation of the Karabakh khanate was difficult: on the one hand, the Qajar Iran, and on the other hand, Russia were trying to seize these khanate. The internal political situation was not stable because Ibrahimkhalil khan, who was in power at that time, was getting old.

Difficult conditions forced the Karabakh khan to sign the Kurakchay treaty on May 14 (26) 1805 and accept Russian patronage. Unfortunately, in the summer of 1806, a Russian officer, Major Lisanevich, attacked and brutally killed an unarmed khan, several family members and a servant. In 1822, the last ruler, Mehdigulu khan, was forced to flee to Iran, and thus the Karabakh khanate was abolished. After that, the resettlement of Armenians from Iran and Turkey to Karabakh began.

Key words: Karabakh Khanate, Panahali Khan, Ibrahimkhalil Hhan, Shusha, Kurakchay Agreement

GİRİŞ

Ermeniler, dış destekler aracılığıyla 1988'ci yılda başlattıkları saldırılar sonucunda Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Yukaru Karabağ bölgesini ve onun etrafındaki 5 rayonu tamamen, 2 rayonun ise büyük kısmını işğal etmişlerdir. Birleşmiş Milletler teşkilatının işğal olunmuş Azerbaycan topraklarının koşulsuz boşaltılması hakkındaki dört kararının üstünden, 30 yıla yakın süre keçse de Ermeniler işğalı devam ettirmişlerdir. Görüşmeler hiçbir sonuç vermediği için, Azerbaycan da, askeri yola başvurmuş oldu ve 2020 yılı 27 Eylül'ünden 10 Kasım'a kadar devam eden II Karabağ (Veten) Savaşı sonunda, kendi arazilerini düşmandan azad etti. Bu haklı mücadelede Türkiye, askeri ve teknik yardımın da ötesinde, en içten insani tavrı ve samimiyeti ile Azerbaycan'ı destekledi. Bu bağlamda Türkiye'de, Karabağ tarihine büyük ilgi ortaya çıktı. Bu bölümde yaşanan büyük ilgiden dolayı özellikle Türkiye'deki okuyucular için, Karabağ tarihini, bu tarihin en gurur verici safhası olan

Karabağ Hanlığı dönemini ve Hanlığın başkenti Şuşa'yı analiz eden bir incelemeye yer verilmiştir.

1. KARABAĞ HANLIĞI'NIN DOĞUŞU VE AZERBAYCAN HANLIKLARI İÇİNDEKİ YERİ

Karabağ Hanlığı'nın kurucusu Penah Ali Han'ın asıl soyu, Dizagın Cavanşir ilinden olup, eski zamanlarda Türkistan'dan gelen Behmanlı ilinin bir kolu olan Sarıcalı oymağından idi[11]. Cavanşir hem ilinin başkanı hem de *Otuziki* adlı tayfa birliğinin başçısı idi.[12]

Rivayete göre, Sarıcalı oymağının adı, oymağın esaslarını belirleyen Ali adlı şahsın saç renginden dolayı *Sarıca Ali* (Sarıcalı) olarak kalmıştır. Ahmed Bey Cavanşir Penahali Han'ın, Sarıca Ali'nin ve onun oğlu İbrahimhalil Ağa'nın, Hülagu Han'ın (1256-1265) torunu Argun Ağa'nın (1284-1291) neslinden olduğu ve Mirza Yusuf Karabaği'nin ise Cavanşir tayfasının Tatar iline mensupluğu konusunda bilgi vermiştir.[13]

Cavanşir tayfasının başkanı İbrahimhalil Ağa'nın büyük oğlu Fezleli Bey Nadir Şah'ın sarayında eşikağası görevine tayin edilmişdir. Ancak şahın gazabına uğrayarak katledilmişdir.[14]

Fezleli Beyin diğer kardeşi Penahali Bey onun yerine eşikağası görevine getirilse de kardeşinin akıbetine uğrayacağını düşünerek 1738 yılında altı kişi ile sarayı terk edip kaçmıştır. Kendisi belli bir dönem Zengezur'da, Kara Murtuza Beyin yanında kalmış, sonra kendi taraftarlarını toplayıp Gence, Nahçıvan, Şeki ve diğer yerlere baskınlar yapmıştır. Penahali Bey, halkı kendi tarafına çekmek için ele geçirdiği koyun ve atları da halka dağıtmıştır. O zaman tahminen on beş yaşına ulaşan büyük oğlu İbrahimhalil Ağa, Horasan'da yaşamıştır ve bir müddet sonra babasının peşinden Karabağ'a gelmiştir.[15]

1747 yılının Haziran ayının 19'undan 20'sine geçildiği gece, Nadir Şah öldürüldükten sonra Azerbaycan'da halk bağımsızlık harekâtının zaferi için zemin bulmuştur. Fakat ülkede bir devlet değil, 20'ye yakın müstakil ve diğer hanlıklardan ayrılan yeni hanlıklar oluşmuştur. Böyle bir tarihî koşullarda Penahali Bey de 200 kadar süvari taraftarı ile birlikte Karabağa gelip kendisini Han ilan etmiştir. Penahali Bey, bu büyük hareketinin meşruiyetini, kendi soyunun Hülagü Han'ın torunu Argun Han'a dayanmasında bulduğunu bir rivayet ile açıklamıştır.[16]

Penahali Han vaktiyle Horasana göç ettirilen Cavanşir ve başka ellerin kendi başlarına birlikte oradan göçüp vatana gelmekte olduklarını işitip, kendi etrafındakilerle birlikte Karabağ ellerini karşılamak için gitmişdir. Göçmenler eski yurtlarına dönüp yerleşmişlerdir.[17]

Penahali Han'a resmi hanlık ünvanının verilmesi Adil Şah'ın (Alilkulu Şah) adı ile alakalıdır. Bu konuda Mirza Cavanşir şunları yazmaktadır: "Merhum Nadir Şah öldürüldükten sonra, kardeşinin oğlu Alikulu Han, Adil Şah lakabı ile merhum Nadir Şahın şahlık tahtına çıkmıştır. Adil Şah tarafından Azerbaycan'a serdar tayin edilmiş, Tebriz şehrinde yaşayan

---

[11] Mirze Camal Qarabaği. Qarabağ tarixi// Qarabağnameler. I kitab, Baku, 1989 s.110

[12] Шукюрзаде Образование Карабахского ханства// Azerbaycan MBA, Tarih Enstitüsünün Elmi Arşivi, fon 1, liste 4, dok. 1353, s.84

[13] Ehmed bey Cavanşir. Qarabağ xanlığının 1747-1806-cı illerde siyasi veziyyetine dair// Qarabağnameler, I cild, s.149-183; Mirze Yusif Karabaği. Tarix-e Safi//Qarabağnameler, Bakı, 1991, II c. S.

[14] Mirze Adıgözel bey. Qarabağname//Qarabağnameler, I cild, s.31

[15] Mirze Camal Qarabaği, A.g.e., s.111;Ehmed bey Cavanşir A.g.e., s.111

[16] Ehmed bey Cavanşir. A.g.e., s.158

[17] Mirze Camal Qarabaği. A.g.e., s.111

Emir Aslan Han, Penah Han'ın Karabağ'da olan böyle bir olayı, onun şöhretini ve istiklaliyetini işitince, kendi adına ona (hediye olarak) at, kılıç ve hilat göndererek, onu Adil Şah'a itaat etmeye davet ve teşvik etmiştir. Merhum Penah Han, gelen elçilere layık oldukları hürmet ve saygıyı göstermiştir."[18] Mirza Adıgüzel Bey ise Emir Aslan Han'ın şahsen Penah Ali'yi görmeğe geldiğini kaydetmiştir: "Emir Aslan Han, Penahali Beyi görmek arzusu ile gelip onunla görüştü. Aynı gece Penahali Bey'e sultanlık, ertesi gün de hanlık verdi, ama Adil şaha itaat etmeyi ona şart koydu."[19]

Ahmet Bey Cavanşir de şöyle yazmıştır: "Penah Han ise Meliklere rağbet gösteren ve ona haset besleyen komşu hanların fitnelerinden korkup, dışardan yardım ve himaye aramaya mecbur kalmıştır. Bundan dolayı da o, Serdar Emir Aslan Han'ın yanına elçi gönderip şaha bağlılığını bildirmiştir. Tebriz'e yeni gelmiş olan ve böyle karışık bir memlekette müttefik bulmakta zorluk çeken serdar için, bu gökten düşme bir şey olmuştur. Bundan kısa bir süre sonra serdar kalabalık bir ordu ile Bayat'a gelmiştir. Burada Penah Han ile birlikte Şamahı, Nuha ve Gence hanlıklarını Adil Şaha bağlamıştır. Penah Han'ın hükümete gösterdiği bu hizmet karşılığında, serdarın ricası ile Adil Şah tarafından verilen fermana göre Karabağ Hanlığı özel bir malikâne olarak ona verilmiştir.[20] Görüldüğü gibi Ahmed Bey Cavanşir, diğer müelliflere nispeten biraz mübalağaya yol açmıştır.

Karabağ Hanlığının ilk işi esasen şundan ibaret idi ki; Azerbaycan hanlıklarının her biri bir kale şehrin etrafında teşekkül etmiş iken, Karabağ Hanlığı arazisinde kurulmuş şehir yoktu. Bundan dolayı da hanın ilk işi itibarlı bir kale inşa ettirmek olmuştu. 1748 yılında Kebirli bölgesinde Bayat kalesi inşa olunmuştur.[21] Mirze Camal Karabaği şöyle yazmaktadır: Daha Karabağ'ın Hamse bölgeleri ona tabi olmadan önce, Penah Han etraftaki hanların kendi üzerine hücum ettikleri takdirde aile ve akrabalarının, yardımcı ve yakın adamlarının ve il (*yerleşim yeri*) büyüklerinin korunması için, illerin arasında münasip bir yerde kale yapılmasını uygun görmüştür. Meşveretten sonra, şimdi Kebirli bölgesi içinde olan Bayat kalesi yapılmıştır. Kısa bir zamanda sağlam hisar ve hendek ile pazar, hamam ve mescit inşa edilmiştir. Han, bütün ailesini, akrabalarının ve il büyüklerinin ailelerini oraya toplamıştır. Penah Han'ın hanlığının gelişmesini, Penah Han'a gösterilen saygı ve muhabbeti işiten Tebriz ve Erdebil vilayetlerinin birçok ahalisi ve sanatkârları da aileleri ile birlikte gelip Bayat kalesine yerleşmişlerdir.[22]

Karabağ Hanlığı kurulduğu günden itibaren, hanlık arazisinde bulunan beş Hıristiyan Meliği ve komşu hanlıklarla mücadele etmek durumunda kalmıştır. 1736 yılında Mugan kurultayından sonra, kendisinin şah seçilmesine itiraz eden Karabağ Beylerbeyine karşı Nadir Şahın aldığı ceza tedbirlerinden biri de Karabağ'ın beş Hıristiyan Melikliğine (*Hemse*) iç işlerinde bağımsızlık vererek Karabağ Beylerbeyiliğine tâbilikten çıkarıp, kendi başına Azerbaycan vilayeti hâkimine tâbi kılması olmuştur. Ama artık bu Melikler de siyasi bağımsızlık hülyasına düşmüşler ve bundan dolayı da Penahali Han'ın güçlenip hâkimiyetini bütün Karabağ topraklarına yaymasına karşı çıkmışlardır. Hristiyan Melikler, o zaman

[18] Mirze Camal Qarabaği. A.g.e. s.115
[19] Mirze Adıgözel bey. A.g.e., s.33
[20] Ehmed bey Cavanşir. A.g.e., s.160
Mirze Adıgözel bey A.g.e., s.s.160
[21] Mirze Adıgözel bey A.g.e., s.34
[22] Mirze Camal Cavanşir. A.g.e., s. 111-112.

güçlü askeri kuvvete sahip Hacı Çelebiyi, Penahali Han'a karşı tahrik etmişlerdir. Penahali Han'a düşmanlık besleyen Cavanşir ve Otuziki tayfa, Hristiyan Hamse Meliklerini kendilerine dost ve müttefik yapmışlardır. O dönemde bütün Şirvan dünyasında ebedi ihtiyar/irade sahibi ve hükümran olan Hacı Çelebi'ye mektuplar yazmışlardır. Ona, "Penah Han burada tahta çıkmış, kale ve siper yaptırmıştır. Eğer defedilmesi gecikilirse, daha sonra onun karşısında durmak mümkün olmayacaktır" demişlerdir.[23]

Bu hileye inanan Hacı Çelebi, Şirvan Kuvvetleri ile beraber 1748 yılının sonlarında Penahali Han'ı ortadan kaldırmak için Bayat kalesine hücum etmiştir ve kale kuşatılmıştır. Ama bir ay boyunca kuşatılan kale teslim olmamıştır. Penahali Han her iki üç günde bir defa, atlı bir grup ile kaleden dışarı çıkarak düşmana hamleler yapmıştır. Mirza Cemal Karabaği, bu konuda şöyle yazmaktadır; "Şirvan ve Şeki Hanları hiçbir iş görmemiştir. Kuşatma bir aydan fazla sürmüştür. Her gün askerlerinin kırılmasını, at ve eşeklerinin soyulduğunu gören hanlar pişman ve perişan halde dönüp gitmişler ve herkes kendi vilayetine dönmüştür." Zamanının kâmil adamlarından olan Şeki vilayetinin hâkimi Hacı Çelebi döndüğü zaman şöyle demiştir; "Penah Han bir han idi. Biz geldik onunla dava eyledik ve bir başarı da sağlayamadık. Biz şimdi onu şah ilan edip dönüyoruz."[24]17 Mirza Adıgözel Bey ise şunu yazıyor ki, "maksadına ulaşamayan, mücadelede mağlup edilen Hacı Çelebi geri dönerken şöyle demiştir; Penah Han bu zamana kadar bir sikkesiz gümüş idi, biz geldik ona sert vurduk ve döndük."[25]

Penahali Han'ın kendisinden kat be kat güçlü düşmanlar karşısında zafer kazanması, onun şöhretini ve nüfuzunu artırmıştır. Bundan sonra Penahali Han, Hemse Meliklerinin ayrımcı faaliyetlerine karşı mücadeleye başlamıştır. Meliklerden biri olan Verende Meliki Şahnezer, kendi amcası Hüsün'ü (Osip) öldürüp hâkimiyete geçtiğinden, diğer dört Melik Şahnezeri Melik olarak tanımak istememişler ve birleşip Verende'ye baskın düzenlemişler, kasabayı ele geçirseler de Şahnezer'e karşı galip gelememişlerdir. Kış geldiği için kendi topraklarına çekilip, baharda baskını tekrarlama kararı almışlardır. Bu sürede, Penahali Han Şahnezer ile münasebet kurmuştur. Şahnezer, memnuniyyetle Penahali Hanın hâkimiyyetini kabul etmiş ve hatta kızı Hurizad'ı da Han'ın oğlu İbrahimhalil Ağaya vermiştir.[26]

Mirza Yusuf Karabaği, bu mesele ile alakalı olarak şöyle yazmaktadır; "Melik Şahnezer kendisini müdafaa etmek için Çanakçı kasabasında kale diktirip, etrafına sur çektirmiştir. Bundan dolayı da Melikler Çanakçı kasabasını alamamış, Varende bölgesini yağmalamışlardır. Onlar sonraki yıl yine askerler ve adamları ile Çanakçı kasabasına hücum ederek, burayı zorla almak ve Melik Şahnezer'i cezalandırmak niyeti ile geri dönmüşlerdir."[27]

Mirza Yusuf daha sonra, "Melik Şahnezer, diğer Meliklere nispeten kendisinin zayıf olduğunu ve işin kötü neticeleneceğini hissedip, ümitsizlikden Penahali Han'ın yanına gelmiş ve ona sığındığını, itaat ettiğini bildirmiştir"[28] diye yazmıştır. Haçın Melikini ortadan kaldırmak için, Penahali Han ve Melik Şahnezer Hındırıstan kethüdası Mirzehanı yanlarına çağırarak, ona eğer Haçın Meliki Allahverdi'yi yakalayıp onlara verirse, Melik rütbesinin

---

23 Mirze Adıgözel bey A.g.e., s.34
24 Mirze Camal Qarabaği. A.g.e., s.112
25 Mirze Adıgözel bey. A.g.e., s.35
26 Аракелян А.Карабах до завоевания российским царизмом// Исторический 1938 г. №10, с. 75-76
27 Mirze Yusif Qarabaği. Tarix-e Safi// Qarabağnameler, II kitab, s.16
28 Aynı orada.

kendisine verileceğini bildirmişlerdir. Mirzehan kendisinden istenileni yapmıştır. Böylece Haçın Melikliği de Karabağ Hanı'na bağımlı hale gelmiştir.[29] Raffi'nin yazdığına göre, bu hadise 1755 yılında olmuştur.[30]

Bayat savaşı, hanlığa daha itibarlı ve sağlam bir kalenin lazım olduğunu göstermiştir. Çünkü Bayat'ın stratejik mevkii zayıf, iklimi sıcak olduğundan uzun müddet büyük askeri kuvvet bulundurmak mümkün değildir. Buna göre de Penahali Han, Terneküd'te *Şah Bulağı* adı ile bilinen bir kale inşa ettirmiştir. Penahali Han'ın ikametgâhını Bayat kalesinden Şah Bulağı'na taşımasını, Mirza Adıgüzel Bey şöyle tasvir etmektedir: "Bundan sonra Penah Han düşündü ki, ben yeni ev yapmış adamım, Cavanşir ve Otuziki tayfa toplulukları da Hemse Melikleri de bana düşmandırlar. Ben, sağlam bir yerde ev ve menzil tutmalıyım. Düşmanı defetmekle uğraşmaktan dolayı, tembellik ve fesat ehli ile mücadelede dikkatsizlik de etmemeliyim. Buna göre Bayat şehrini dağıtıp, gelip bir tepenin eteğinde Şah Bulağı adı ile meşhur olan Terneküt'e bir kale inşa etmiştir. Mirza Adıgüzel Bey'in yazdığına göre, Penahali Han inşaat işlerini H. 1165 (1751-1752) yılında bitirerek, orayı kendisine mesken yapmıştır.[31]

Ahmet Bey Cavanşir'in yazdığına göre de; Şah Bulağı kalesi H. 1165 (20 Kasım 1751 – 7 Kasım 1752) yılında yapılmıştır.[32] Ahmet Bey Cavanşir, Penahali Hanın kendi ikametgâhını Bayat kalesinden Şahbulağı kalesine 1752 yılında götürdüğünü yazmaktadır.[33]

Mirza Camal, Şah Bulağı kalesinin H. 1165 (1751-1752) yılında inşa olunduğunu yazarak Penahali Han'ın 3-4 yıl orada yaşadığını kaydetmektedir.[34] Mir Mehdi Hezani yanlış olarak Şah Bulağı kalesinin 1761-1762 yıllarında inşa olunduğunu yazmıştır.[35] Mir Mehdi Hezani, Penahali Han'ın ilk ikametgâhından göç etmesinin nedenini, Bayat kalesinin ovada bulunmasından dolayı, baharda boylar dayanamayıp yaylağa göçtükleri zaman, ihtiyaç olduğunda onlara ulaşılmıyor[36] şeklinde izah etmiştir. A. Bakıhanov ise Şah Bulağı adlı yerde vaktiyle I. Şah Abbas kışlamıştı[37] diye yazmıştır.

Hemse Melikleri sakinleşince, etraftaki göçerlerin bir kısmı gönüllü, diğer bir kısmı da zor kullanılarak hanın hâkimiyetini kabul etmişlerdir. Bundan sonra Karabağ Hanı hâkimiyyetini etrafa yaymaya başlamıştır. Gence, Karabağ, Erdebil ve Nahçıvan hanlarını kontrolü altına almış, topraklarını güney-doğu ve güney-batı tarafına doğru genişleterek Tatev, Sisyan, Gafan, Meğri bölgelerini kendine tabi kılmıştır. Mirze Adıgüzel Bey bu konuda; "Meğri, Güney bölgelerini Berguşat'a kadar Karabağ hâkiminin elinden alıp kendisine tâbi hale getirmiştir" diyor. Tatef ve Sisyan bölgelerini Nahçıvan hâkiminden, Zengezur ve Gapan bölgelerini Tebriz beylerbeyinden almıştır. Kolanılar'ın meskeni olan, Uşaçık köyünden Göyçe sınırına kadar Terter çayı sahilindeki yerleri ise İrevan hâkiminden almış-

29 Mirze Camal Qarabağ. A.g.e., s.112

30 Раффи. Меликства Хамсы (пер. сарм. Л.М. Кочаряна. Ереван, Наири 1991, с.33-34//. Bkz: https: //armenian house. org. /raffi/ novels-ru /k hamsa/ Meliks 1-14

31 Mirze Adıgözel bey. A.g.e., s.35.

32 Ehmed bey Cavanşir. A.g.e., s.19-20.

33 Ehmed bey Cavanşir. A.g.e.,// I cild., s.161

34 Mirze Camal Qarabaği A.g.e., s.113

35 Mir Mehdi Xezani, kitabi-tarixi Qarabağ// Qarabağnameler, II kitab, s.115

36 Aynı orada

37 Бакиханов А.А. Гюлистани- Ирам (редакция, комментарии, прымечания и указатели академика З.М. Буниатова). Баку, Элм, 1991, с.164

tır. Gence hâkimlerine ait ve Hudaferin köprüsünden Kürek çayına kadar olan yerleri de ele geçirmiştir.[38]

Hanlık dâhilinde hâkimiyetini sağlamlaştıran Penahali Han, Azerbaycanın diğer yerlerine yayılma kararı almıştır. Bu konuda Şekili Hacı Çelebi Han'ı tek engel olarak görmüştür. Bundan dolayı da tesiri altında olan Karadağlı Kazım Han'ı, Nahçıvanlı Haydarkulu Han'ı, Genceli Şahverdi Han'ı yanına çağırmış ve birleşip Hacı Çelebiye karşı çıkmayı teklif etmiştir. Hanlar bu işe, Gürcü Prensi II. İrakli'yi de çağırmayı kararlaştırmışlardır. Azerbaycan topraklarında eskiden beri gözü olan II. İrakli, bu durumdan yararlanmaya kalkışmıştır.

Önceden varılan anlaşmaya göre, Azerbaycan Hanları ile Teymuraz ve II. İrakli, Gence yakınlarında buluşacaklar ve burada kuvvetlerini birleştirerek Şeki Hanlığı üzerine hareket edeceklerdi. Lakin Gürcü Prensleri, 1752 tarihinde hiç beklenmedik bir şekilde hanların dördünü de esir almışlardır[39]. Şahverdi Han'ın habercisi derhal bu konuda Hacı Çelebi Han'a haber ulaştırmıştır. Bu haberi işiten Hacı Çelebi büyük bir mertlik göstererek, esir alınan Azerbaycan hanlarını kurtarma kararı almıştır. Onun birlikleri Kür çayını geçerek Gence'ye doğru hareket etmiştir. Nizami Gencevi'nin mezarının yakınlarında yapılan savaş, Gürcü birliklerinin kesin bir mağlubiyeti ile neticelenmiştir. Esir alınan hanlar kurtarılmış ve vatanlarına dönmüşlerdir.[40]

Karabağ Hanlığı, kuzey-batıda Kürekçay ve Karaçay boyunca Gence Hanlığı ile güney-batıda Nahçıvan, batıda İrevan, kuzeyde Şeki ve Şamahı, güney – doğuda Karadağ ve Erdebil hanlıkları ile sınır idi. Bu dönemde Şuşa kalesinin inşa edilmesi sırasında, Merkezi İran'da taht uğrunda verilen mücadele bütün sertliği ile devam ediyordu. XVIII asrın 50'li Yıllarının ortalarında verilen bu mücadelede en çok Astrabad ve Mazandaran hâkimi Mehemmedhasan Han Kaçar, Urmiye Hanı Fetali Han Afşar ve Şiraz hâkimi Kerim Han Zend dikkat çekiyordu. Bunların Karabağ'ı rahat burakmayacağı belli idi. Penaheli Han, Mehemmedhasan Han Kaçar'dan daha ihtiyatlı idi. Çünkü Penahali Han'ın tesirinden kurtulmak isteyen Gence hâkimi Şahverdi Han Ziyadoğlu'nun, Kaçar'ın kendi akrabası olan Mehemmedhasan Han'a müracaat edeceği kuşkusuz idi. Buna göre de böyle kudretli düşmanın baskınına karşı koymak için daha sağlam bir sığınak oluşturmak hususunda alınan karar kabul edilmişti.

Mirze Camal Karabaği, Hükumet işlerini bir an bile unutmayan Penah Han'ın işbilen ve becerikli adamları, Han'ın emrine göre toplanıp, şu şekilde görüş bildirmişlerdir: "Merhum Nadir Şah vefat ettikden sonra bizimle Aligulu Han ve Serdar Emir Aslan arasında barış, ittifak ve dostluk münasebetleri devam etmekde idi. Böyle bir münasebet ve dostluk alakasının, bizim ile Mehemmedhasan Han arasında da olması çok mümkündür. Etraftaki hanlardan da o kadar hatırsız deyiliz. Onların Mehemmedhasan Han'ı üzerimize tahrik ederek, onunla birlikte bize karşı çıkacakları ihtimali vardır. (Böyle bir durumda) Karabağ illerinin, adlı-sanlı adamları da Kızılbaş birliklerinin ayağı altında çiğnenir, biz de Şah Bulağı kalesinde öyle bir kuvvetli düşmanın ve çevredeki hanların karşısında mukavemet gösteremeyiz, hepimiz kırılırız. Bundan dolayı da önceden tedbir almak lazımdır. Biz gerek dağların içinde, sağlam ve geçilmez yerde öyle bir ebedi ve sarsılmaz kale dikmeliyiz ki, onu güçlü düşman bile muhasara edemesin. Kalenin her tarafı dağlardan olan illerin yüzüne daima açık olmalı ve bölgelerle irtibatımız, alakamız bir an bile kesilmemelidir."[41]

---

[38] Mirze Adıgözel bey. A.g.e. s.33-36
[39] Aynı orada s.36
[40] Aynı orada. s.43
[41] Mirze Adıgözel bey. A.g.e. s.115-116

Mirze Adıgözel Bey bu mesele ile alakalı olarak; Han'ın huzurunda olan emirle, onun işareti ile fikirlerini beyan ettiler: "Nadir Şah öldürüldükden sonra, Alikulu Han ve Emir Aslan serdar ile aramızda dostluk münasebeti ve maslahat rabıtası sağlam idi. Şimdi ise mümkündür ki, Kaçar Mehemmedhasan Han bize karşı kötü hareket etsin, bize karşı edavet ve düşmanlık yolunu tutsun. Çevre hanlarında hatır yoktur ve bizimle yürekten düşman olan çoktur. Ola bilir ki, Mehemmedhasan Han'ı tahrik etsinler ve ona katılıp bizimle muharebeye girişsinler. Ola bilsin ki, Karabağ'ın ahalisi düşman birliklerinin atlarının ayakları altında mahvolsun, Şah Bulağı kalesini müdafaaya tab ve takati olmasın. Böyle olursa diye, "her bir hadisenin çaresi önceden düşünülmelidir" mısrasına göre, akıl ve zamanın talebine münasip hatt-ı hareket şöyle olmalıdır; sağlam bir yer ve meydan bulup, orada şehir ve hisar binasını yapıp, burç ve duvarla örtelim. Düşmanın hücum ve felaketinden uzak olalım."

Yukarıda belirtildiği gibi, Penah Han, Melik Şahnezer ile anlaşmıştır. Onun yardımı ve rehberliyi ile Şuşa şehrini kurmuştur. Şehrin inşa edileceği yerde akarsu ve çeşme yok idi. Bulmak için bir miktar kuyu kazmışlardır. Kazılan kuyulardan su çıktıktan sonra, 1170 (1756-1757) yılında da Şuşa şehrini yapmışlardır.[42]

Mirza Adıgözel Bey daha sonra da şöyle yazmıştır: "Şah Bulağı kalesi sakinlerini ve bazı köylerin sakinlerini yeni kaleye göçürmüşlerdir. Sonra Penah Han, kendi ailesi için büyük imaretler ve geniş binalar yapmıştır. Hünerli ustalar, sanat sahibi ve işbilen mimarlar set, hisar, burç ve duvar çekmişlerdir. O duvarların kalıntıları, bazı yerlerde şimdi de durmaktadır.[43]

Mirza Camal'in yazdığına göre, yeni kale inşa etme konusunda kararı Melik Şahnezere söyleyince, şimdiki Şuşa kalesinin yerini göstermiştir. Han'ın bazı bilgili adamları gelip kalenin yerini ve etrafını yoklamıştır. Kalenin yapılacağı yerde iki-üç çeşmeden başka içilecek su kaynağı olmadığından, uygun olan yerlerde kuyu kazıp, burada daha fazla su kuyuları kazmanın mümkün olup olmadığına bakmışlardır. Bundan sonra da Penah Ali Han, bir kaç yakın adamı ile buraya gelmiş, yeri görüp tanımış ve kalenin duvarına taş koymuştur. Burası ise Şuşa kentinin altı verest uzağında olup köy ahalisinin ekin yeri ve otlağıdır. Yine Mirza Camal'in yazdığına göre, 1170 (1754) yılında Penahali Han, Şah Bulağı kalesinin bütün sakinlerini Şuşa kalesine göçürmüştür.[44] Tarihi bilgilerde ve kadim edebiyatta var olan kanaate göre, daha eskilerde Şuşa kalesinin yerinde bir şehir var olduğu ve Moğol baskınları zamanında bu şehrin dağıtıldığı düşünülmektedir.

Ahmet Bey Cavanşir, Şuşa kalesinin inşası ile alakalı olarak şunları yazmıştır; "....O (Penahali Han) 1754 yılında şimdiki Şuşa şehrinin yerinde kendi ikametgâhını kurmuş ve orayı kendi adı ile *Penahabad* olarak adlandırmıştır. Yine bu ad ile Şuşa'da 15 kepik kıymetinde olan gümüş para kesmeye (basmaya) başlamıştır."[45]

Mirza Yusuf da şöyle yazmaktadır: "Şehir güney-batıdan, kuzey-doğudan, özellikle batı ve güneyden, yaya ve diğerleri için gidiş gelişi mümkün olmayan sağlam hisar biçiminde, tabii sarp ve yalçın kayalarla ihate olunmuştu. Duvar örmek için şehrin aşağı tarafının bazı yerlerini ölçmüşlerdir. Bu işte ehil olanlar, bölgenin Melikleri ve illerin liderleri ile birlikte çalışarak, beş arşın büyüklüğünde iki arşın eninde bir duvar örmüşlerdir. Bu duvardan ne

---

42 Mirze Adıgözel bey. A.g.e. s.39-40.
43 Aynı orada, s.40
44 Mirze Camal Qarabaği. A.g.e., s. 115-116
45 Ehmed bey Cavanşir. A.g.e.//Qarabağnameler, I kitab, s.161.

top güllesi, ne de başka bir şey geçemezdi. Çünkü duvar taş ve kireç ile yapılmıştı. Bu duvarlarda dört büyük kapı açmışlardı. Kuzey ve doğu tarafta olan kapıya Şuşa kent (Şuşa köy) kapısı demişlerdi. İki kapı ise kuzey ve batı arasında idi. Bunlardan birine İrevan kapısı, diğerine ise Gence ve Çilebörd kapısı demişlerdi. Dördüncü kapı, yıkılmış ve şimdilerde onun yerine duvar örülmüştür. Şimdiki şehrin sadece üç kapısı vardır."[46]

Yeni kale için seçilen yer deniz seviyesinden 1400 m. yükseklikte bulunan ormanlarla örtülmüş, bir tarafı uçurum, diğer tarafı ise sarp ve yalçın kayalarla ihata olunmuş tabii bir istihkam idi. Kalenin kapıları gün ağarınca açılır, gün batınca kapatılırdı.

Şuşa kalesinin inşası, tahminen 1756 yılında neticelenmiştir. Aynı yıl Şah Bulağı kalesinin sakinleri, illerin ve bazı kentlerin kethüdaları ailelerini göçürüp, bu kaleye yerleştirmişlerdir.[47]

Karabağ Hanı'nın nüfuzunun artması ile Şamahı, Şeki, Gence, İrevan, Nahçıvan, Karabağ hanlıkları ve Kartli-Kaheti Prensliği, Penahali Han'a müttefik olmak istedikleri ile alakalı mektuplar göndermişlerdir. Bu konuda A. Bakıhanov şöyle yazmaktadır: "Penahali Han, günden güne güçlenerek Hudaferin köprüsü ile Kürekçay ve Bergüşad bölgeleri arasındaki bu toprakları, özellikle Karadağ vilayetinin Megri ve Güney bölgelerini, Nahçıvan vilayetinin Tatev ve Sisyan, İrevan vilayetinin Terter Kolanı, Tebriz vilayetinin Zengezur ve Gafan bölgelerini birleştirmiştir, hatta onun hâkimiyeti Erdebil ve diğer vilayetlere de yayılmıştır."[48]

2. PENAH ALİ HAN DÖNEMİNDE KARABAĞ HANLIĞI

Nadir Şahın öldürülmesinden sonra, şahlık tahtı uğrunda verilen savaşlar durmamıştır. Mehemmedhasan Han, taht ve taç uğrunda rakipleri ile kati mücadeleye girişmeden önce, Kuzey Azerbaycan'da kendisine yeni kuvvetler edinip, savaş malzemesi toplamaya karar vermişti. 1757 yılının Ağustos'unda Astrabad, Mazandaran ve Gilan'dan 30 kişilik bir küçük ordu toplayan Mehemmedhasan Han, Karabağa hareket etmişti. Fakat Mehemmedhasan Han'ın, Karabağ hareketi başarılı olmamıştır. Karabağ'ın savaşçıları, gelen düşman ordusuna ağır darbe vurmayı başarmışlardır. Bu sırada birden bire Kaçar hâkiminin ordusundaki firar olayları kitlesel bir hâl almıştı.[49] Mehemmedhasan Han'ın Gürcistan'ı ele geçirme çabası da hiçbir netice vermemişti. Mehemmedhasan Han'ın, Kuzey Azerbaycan'da olmasını fırsat bilen rakibi Kerim Han Zend Astrabad, Mazendaran ve Gilan'a hücum etmişti. Bu haberi alan Mehemmedhasan Han, Şuşa kalesinin muhasarasından vaz geçmeye ve hemen geri dönmeye mecbur olmuştur.[50] Aras nehrinden güneye geçen Mehemmedhasan Han, Kerim Han Zend ile Urmiyeli Fetali Han Afşar arasında sert bir mücadele olduğunu haber almış ve bu elverişli durumdan istifade ederek, savunmasız kalan Urmiye kalesini almıştır.[51]

Feteli Han Afşar da Mehemmedhasan Han'a bağlılığı kabul etmek zorunda kalmıştır. Mehemmedhasan Han, Feteli Han'ın kuvvetlerini de götürerek Kerim Han Zend'e karşı hareket etmiştir. Ancak onların kuvvetleri Kerim Han'ın barındığı Şiraz şehrine yaklaşırken

---

[46] Mirze Yusif Qarabaği A.g.e. s.18
[47] Mirze Adıgözel bey. A.g.e., s.116
[48] Бакиханов А. A.g.e. 155
[49] Бутков Т.Г. Материалы для новой историе Кавказа с 1722 по 1803 ч. 2, Sankt-Peterburq, 1869, s.244
[50] Aynı orada, s.243
[51] Delili H. E. Qarabağ xanlığının banisi Penaheli xan haqqında yeni melumatlar// Azerbaycan SSR EA xeberleri (Tarix, ve hüquq seriyası), 1971, №1, s.43

Feteli Han, Mehemmedhasan Han'dan ayrılmış ve Urmiye tarafına çekilmiştir. Vaziyetin beklenmedik bir şekil aldığını gören Mehemmedhasan Han, yeni kuvvetler toplamak maksadı ile Mazandaran'a dönmüş, lakin 1758/1759 yılında yolda iken kendi soydaşları tarafından katledilmiştir.[52]

1759 yılında Şeki'nin yeni hanı, Hacı Çelebi oğlu Ağakişi Beyi'n kaynatası Gazikumuk hâkimi Mehemmed Han, damadını buraya çağırıp haince katletmiştir. Ertesi günü Mehemmed Han Şeki'ye baskın düzenleyip han hazinesini ele geçirmiştir. Mehemmed Han'ın kendi başınalığından bıkan Şeki ahalisi de isyan etmiştir. Hacı Çelebi Han'ın büyük torunu Hüseyn Bey, Penahali Han'dan yardım istemiştir. Hacı Çelebi Han'ın onu gürcü esirliğinden kurtardığını unutmayan Penahali Han da ordusu ile Gazikumuklu Mehemmed Han'ın üzerine yürümüştür. Mağlup edilen Mehemmed Han Gazikumuk'a dönmüştür.[53] Çok geçmeden, yeniden Karabağ Hanlığı için tehlike başlamıştır. Mehemmedhasan Han Kaçar, helak olduktan sonra Urmiyeli Fetali Han Afşar yeniden kendi gücünü artırmaya başlamış, tekrardan güney hanlıklarının birçoğunu kendisine bağlamışdır. O, hâkimiyetini Azerbaycan'ın kuzey hanlıklarına da yayma karara almıştı. Fatali Han Afşar, ilk olarak stratejik bir önemi olan Karabağ Hanlığını ele geçirmeye çalışmış, Karabağ'a elçiler gönderip Penahali Han'dan kendisine tabi olmasını istemiştir. Lakin Penahali Han, Fetali Han'ın elçisine kaba cevap vermiştir. 1760 yılında Fetali Han da 30 bin kişilik ordu toplayarak Karabağ'a hareket etmiş ve Şuşa kalesinin yanında kamp kurmuştur. Penahali Han'a karşı gizli düşmanlıklarını devam ettiren Çilebört ve Talış Melikleri de Fetali Han'ın yanında yer almışlardır. Penahali Han'ın savunmayı iyi hazırladığını ve Şuşa kalesinin sağlamlığını gören Fetali Han, şehre altı kilometr mesafede iken, -Ballıca ve Hocalı çayları arasında- birliklerinin uzun müddet kalabilmesi için istihkâm inşa ettirmiştir.[54]

Mirza Yusuf Karabaği bu mesele hakkında daha geniş bilgi vermektedir: "Fetali Han, bir kaç defa Penah Han'ın üzerine hücum edip onunla savaştı. Amma maksadına ulaşamayıp geri döndü. Son defa ise çok fazla askerle geniş düzlük olan Ballıca çayı ile Hoca Elili çayının arasına geldi ve yolun kenarında siper kurup burada bekledi. Günümüzde burada o siper duvarlarının harabeleri ve izleri durmaktadır. Bu yer halk arasında Fetali Han Siperi namı ile tanınmaktadır. Fetali Han kışı burada geçirmiştir. Afşar kuvvetleri altı ay burada kalmış, ama bir netice elde edememişlerdir.[55]

M. Yusuf da diğer *Karabağname* müellifleri gibi, Fetali Han'ın mağlup olduğunu, ama İbrahimhalil Ağayı hile ile tutsak ettiğini yazmıştır.[56] Ahmet Bey Cavanşir, Urmiyeli Fetali Han'ın Karabağa hücumu ile alakalı olarak şunları yazmıştır: "Aynı yılın kışında Penah Han'ın seçme alayları evlerine gönderildiği sırada, Nadir Şah'ın en tecrübeli askerlerinden olan Rumlu Fetali adlı birisi, 30 binlik kuvvet ile tedbirsiz olarak Şuşa yakınlarında görülmüştür. Fetali Han, kaleyi baskın ile almak için kendi seçme askerleri ile Gargar çayı tarafından hücuma geçmiştir. Anlatılanlara göre, bu taraftan kale üzerinde öyle bir sükût hâkim olmuştur ki, hücum edenler derelerde ve duvarların arasında gizlenen seçme askerleri görmeden, sert kayalara tırmanarak ve hiç ateş açmadan kaleyi alma ümidinde olmuşlardır.

---

52 Delili H. E. A.g. s.45

53 İsmayılov M.Bağırova M. Şeki xanlığı., Bakı, 1997, s.35.

54 Mirze Camal Qarabaği. A.g.e., s.117

55 Mirze Yusif Qarabaği. A.g.e., s.21

56 Aynı orada, s.21-22

Lakin kale duvarlarının yakınlarında onların gürültülü hay huyu işitildikçe, muhasaraya alınanlar gizlendikleri yerlerden çıkıp çağrılmayan bu konukların üzerine saldırmışlar ve onlarla savaşa girişmişlerdir. Uzun yol gelerek yorulmuş ve ani yapılan hücumdan korkmuş olan düşmanlar, deste-deste toplanıp savaşa girmişlerdir. Lakin devamını getiremeyip geri çekilmişlerdir. Onların bir kısmı kırılmış, bir kısmı ise zar zor kaçıp canını kurtarmıştır. Bu başarısızlık inatçı Rumluyu işgal niyetinden vaz geçirememiştir. Dahası Penah Han'dan rahatsız olan Ermenileri ve komşu hanları kendi tarafına toplayarak, Şuşa'nın 17 verst uzaklığında olan Hocalı köyüne hep birlikte yerleşmişlerdir. Böylelikle, savaş gerilla savaşı karakteri almıştır. Kara Murtuz Bey ve Penah Han'ın diğer silahtaşları bu yerleri tanımayan Rumluları başarı ile tuzağa düşürerek, kırmışlardır.[57]

Şunu da kaydetmeliyiz ki; kaynaklarda Fetali Han Afşar'ın Karabağ'a hücumu, Ağa köprüsü olarak adlandırılan yerde imzalanan anlaşmanın şartları ve İbrahimhalil Ağa'nın esir olarak götürülmesi konusunda iki farklı fikir yer almaktadır. *Karabağname*lerin müellifleri Ballıca ve Hace Elili (şimdiki Hocalı) çayları arasında kamp kuran, Şuşa etrafında uzun müddet savaşan Fetali Han'ın, Gargar çayı istikametinden 7 defa gerçekleştirilen hamlesinin neticesiz kalması sonrasında, Fetali Han'ın hiyleye başvurarak Ağa köprüsünde Penahali Han ile dostluk sadakat hakkında sohbet etmesi, kızını Penahali Han'ın oğlu İbrahimhalil Ağa'ya vererek akrabalık alakaları sağlaması ve onu mukavele imzalamaya mecbur bırakması, İbrahimhalil Ağa'nın düşman kampına gelmesi, Fetali Han'ın antlaşmanın şartlarına ihanet ederek, İbrahimhalil Ağa'yı tutup esir olarak Urmiyeye göndermesi konusunda bilgi vermişlerdir.[58]

Urmiyeli Fetali Han Afşar'ın Karabağ'a gelmesi, savaş ve geçici barış sağlanması, İbrahimhalil Ağa'nın esir alınması ile alakalı olarak, yukarıda belirtilen fikirlerden farklı bir şekilde A. Bakıhanov yazmaktadır: H. 1175 (1179) yılına, Nadir Şah'ın büyük emirlerinden Fetali Han Afşar, Azerbaycan'ı aldı ve ordu ile Karabağ'a geldi. Penah Han ona zahiri itaat etmiş ve oğlu İbrahimhalil Ağa'yı ona esir vermiştir.[59] Belirtilen kaynakların mukayeseli tahlilinden ise savaşın son günlerinde Afşar savaşçıları, kale duvarı önlerine kadar ulaşmışlardır. Şehir düşme tehlikesi ile karşı karşıya kalmıştır. Ortaya çıkan durum ile alakalı olarak Penahali Han, Fetali Han ile zahiri de olsa, antlaşmaya mecbur olmuştur. Ona tâbi olmanın karşılığı olarak, oğlu İbrahimhalil Ağa'yı esir olarak Urmiye'ye göndermiştir. Fetali Han da kızını İbrahimhalil Ağa ile evlendirip, yanında tutmuştur.

Ancak burada açık bir mantıksızlık göze çarpmaktadır. Nasıl olur da Fetali Han mağlup olduğu halde, İbrahimhalil Ağa'nın kendi karargâhına gelmesi (farzedelim ki kızının nişanlısı olsun) şartını koymuştur.

Karabağ Hanı'nın Urmiyeli Fetali Han'a bağlılığı fazla sürmemiştir. Mehemmedhasan Han helak olduktan sonra, İran'da Kerim Han'ın nüfuzu artmıştır, hatta Batı ve merkezi İran'ın birçok hâkimleri onun hâkimiyetini tanımaya mecbur olmuşlardır. Bağımsız politika yürüten Azerbaycan hanlarımn ekseriyyeti ise Kerim Hanın hâkimiyetini kabul etmek niyetinde değildir. Bu devirde Güney Azerbaycan hanlıklarının büyük bir kısmı Fetali Han Afşar'ın hâkimiyeti altında idi. Fetali Han Karabağda bulunduğu zaman Kerim Han Zend, kendi kuvvetlerini artırıp İsfahan ve Şiraz şehirlerini ele geçirmiştir. 1760 yılında ise Güney

---

57 Ehmed bey Cavanşir. A.g.e. s.162

58 Mirze Adıgözel bey Qarabağname. Bakı, 1950, s.44; Ehmed bey Cavanşir A.g.e., s.162-163

59 Бакиханов А.А.A.g.e., s.158

Azerbaycan'a hücum etmiş ve Tebriz'i kuşatmıştır. Kerim Han'ın, Güney Azerbaycan'a hücumu, Urmiyeli Fetali Han kuvvetlerini Azerbaycan'ın kuzeyinden güneyine geçirmeye mecbur etmiştir. 1761 yılının yazında Kerim Han yeniden Azerbaycan'a hücum ettiği zaman Fetali Han onu Ucan ovasında, Karaçemen köyü yakınlarında karşılamıştır. Yapılan savaşta üstünlük önce Fetali Han'ın tarafında olsa da müttefiki Hoylu Şahbaz Han'ın ihanet ederek düşman tarafına geçmesi, onu zor duruma düşürmüştür. Bundan dolayı da Fetali Han Urmiye kalesine çekilmek zorunda kalmıştır.[60]

Kerim Han'ın davetini kabul eden Penahali Han, küçük oğlu Mehreli Beyi Karabağ'a geçici yönetici yaparak, diğer bazı Azerbaycan Hanları gibi Kerim Han'ın Urmiye kalesini vurmaya başlamıştır. Kalenin dış dünya ile alakasını tamamen kesmek için etrafına hisar örmüştür.[61] Dokuz aylık muhasaradan sonra Urmiye kalesi teslim olmuştur. Kerim Han, Fetali Han'ı ailesi ile birlikte yanına alarak Şiraz'a gitmiştir. Kerim Han, aynı zamanda yardımına gelen Azerbaycan hanlarını, Penahali Han, Karadağlı Kazım Han, Hoylu Şahbaz Han, Nahçıvanlı Hacı Han Kengerli, Serablı Ali Han Şekkakini ve diğerlerini de Fetali Han'a karşı kazanılan zafer münasebeti ile Şiraz'da geçirilecek şenliklere iştirak etmek behanesi ile yanında götürmüş ve aslında onları orada esir olarak tutmuştur.[62]

Yabancı ülkeye bağlı vaziyette yaşamaya alışamayan Penahali Han, 1763 yılında Şiraz'da anlaşılmaz bir şekilde vefat etmiştir.[63] Cenazesini Karabağ'a getirip Ağdam'da defnetmişlerdir. Raffi, Penahali Han'ın Şiraz'a gitmesini ve ölümünü farklı tasvir etmektedir. Raffi'nin yazdığına göre, Kerim Han Zend Urmiye kalesini alırken Penahali Han onun yanında değilmiş ve Kerim Han'ın İbrahimhalil Ağa'yı serbest bırakıp kendisi ile götürdüğünü işitip zengin hediyeler karşılığında oğlunu Karabağ'a götürmek için gelmiştir. Lakin Kerim Han, İbrahimhalil Ağa'yı bırakmamış, hatta Penahali Han'ı da esir gibi tutup, kendisi ile Şiraz'a götürmüştür. Raffi'nin sözlerine göre, Şiraz'da kalan Penahali Han, buradan çıkabilmek için öldü numarası ile kendisini tabuta koydurmuştur. Yanındakiler Kerim Han'dan tabutu Karabağ'a götürmeye izin istemiş, Kerim Han ise hileyi anlayarak yolda cenaze harap olmasın diye içinin çıkarılıp cesedin mumyalanması emrini vermiştir. Böylece Penahali Han helak olmuş ve bundan sonra Kerim Han İbrahimhalil Ağa'yı Karabağ'a göndermiştir.[64]

Şunu da belirtmekte fayda vardır ki, Mirza Yusuf Karabaği de Penahali Han'ın Şiraz esirliğinden kurtulmak için uyku ilacı içip öldü numarası yaptığını yazmaktadır. Onun ifadesine göre, Kerim Han Penahali Han'ın hilesini anlayarak, Penah Han benim hayırlı dostumdur. Bundan dolayı da ben onun cenazesini hürmetle Karabağ'a gönderirim demiştir. Kerim Han'ın emri ile Penahali Han'ın karnını yarmış baharat ile doldurup Karabağ'a göndermiştir.[65]

Böylece, ilk kaynakların mukayeseli tahlilinden anlaşılmaktadır ki, Karabağ Hanlığı önceleri mevcut olan Karabağ Beylerbeyiliğinin büyük kısmını, aslında Güney tarafını, özellikle de Çuhursed (İrevan) ve Tebriz Beylerbeyiliklerinin bazı topraklarını içine almıştır.

[60] Delili H.E. Azerbaycanın cenub xanlıqları XVIII esrin ikinci yarısında. Bakı, Elm, 1979, s.119-120

[61] Алиев С. Междоусобные войны и боръба за верховную властъ в Иране после распада империи Надир шаха // Иран. История в средние века и новое время. Москва, Наука, 1980, с.53

[62] Delili H.E. s.123-125

[63] Delili H.E. A.g.e., s.

[64] Раффи. A.g.e. s.40.

[65] Mirze Yusif Qarabaği. A.g.e., s.23-24; Mir Mehdi Hazani. A.g.e., s.99

Hanlığın sınırları kuzey-doğuda Kür nehrine, kuzeyde Goran nehrine, batıda Göyce göle yakın bir mesafeye, güneyde ise Aras nehrine ulaşmıştır.

3. İBRAHİMHALİL HAN DÖNEMİNDE KARABAĞ HANLIĞI

İbrahimhalil Han'ın hâkimiyeti devrinde yalnız Azerbaycan değil, neredeyse bütün Güney Kafkasya'nın en büyük devletlerinden biri haline gelen Karabağ Hanlığı, tamamen bağımsız iç ve dış politika yürütmüş ve hatta İran'ın en güçlü yöneticileri olan Kerim Han Zend ve Ağa Mehemmed Şah Kaçar'dan bile çekinmemiştir. Azerbaycan'ın birçok hanı da sık sık yardım veya himaye için kendisine müracaat etmiştir. İbrahimhalil Han, Rusya ve Osmanlı Devleti gibi güçlü devletlerle diplomatik münasebetler kurabilmiştir. Bu devletler kendilerinin Kafkasya siyasetlerini belirlerken, bazı durumlarda Karabağ Hanlığı'nın gücünü ve nüfuzunu dikkate almışlardır.

Rusya'nın da katıldığı *Yedi Yıl Savaşları* (1756-1763) bittikten sonra, Rusya-Osmanlı münasebetleri hayli gerginleşmiştir. Rusya'nın Polonya'nın iç işlerine karışması, Osmanlı Hükümeti'nin sert itirazına sebep olmuş ve 1768 yılında Sultan III. Mustafa, Rusya'ya savaş ilan etmiştir.[66] Olayların gidişatı Kırım yarımadasını ele geçirmeye ve bu şekilde Kara Deniz'e çıkmaya can atan Rusya için çok elverişli olmuştur.

Rusya-Osmanlı münasebetlerinin yeniden gerginleşmesi her iki devletin Güney Kafkasyada faalleşmesi ile gözlemlenmektedir. Her iki taraf da bu bölgede üstünlüğü ele geçirebilmek için yerli hâkimleri kendi yanına çekmeye çalışmıştır. Çar Rusyası, Kafkasya'da Kartli-Kaheti krallığının sağlamlaşmasına ve güçlenmesine destek vermiştir. Rus diplomatlarının kanaatince, Rusya'nın Osmanlı'ya karşı mücadelesinde Ermeniler de önemli rol oynamalıydı.[67] Güney Kafkasya'nın Müslüman yöneticilerine gelince, bu devirde Rusya'nın onlarla münasebetlerinde hayli zıtlık ve gerginlik hüküm sürmüştü. Rus hükümeti, bu devirde Güney Kafkasya'nın en güçlü hükümdarlarından olan Karabağlı İbrahimhalil Han'a ve Kubalı Fetali Han'a inanmamıştı. Bundan dolayı da onların Rusya lehine Osmanlı Devletine karşı çıkabileceklerini hesaplamamıştı. Bütün bunları dikkate alan Rus hükumeti, Azerbaycan hanlarının tamamının Osmanlılar tarafına geçmesine fırsat vermek istememiştir.

Osmanlı Devleti de Kafkasya'nın Müslümün halkının, ilk olarak da Azerbaycan hanlarının yardımına ümit bağlamıştı. Osmanlı Devleti, XVIII. yüzyılın ikinci yarısında çok büyük toprakları ihata etse de askeri ve iktisadi yönden hayli zayıflamıştı. Osmanlı Devleti'nin terkibinde olan halkların isyanları kitlesel bir nitelik almıştı. Bu tür isyanlar Arabistan, Doğu Anadolu ve Balkan yarımadasında daha sık görülmüştür. Yeniçeriler tarafından teşkil edilen askeri isyanlar da sıradan bir hale gelmişti ve onların iştiraki ile gerçekleşen saray devrimleri artmıştı. Tabii ki, bütün bunlar devleti zayıflatmıştır.

Bu iki devletin de Karabağ Hanlığı ile münasebeti hiç de aynı seviyede olmamıştır. Osmanlı Devleti, hanlığa karşı hiçbir toprak iddiası ileri sürmeyip, sadece onun askeri gücünden kendini koruma adına hayata geçirmeye çalışırken; Rusya ise Güney Kafkasya'yı, özel-

---

[66] Osmanlı-Rus Savaşı (1768-1774), Sultan III. Mustafa ve Çariçe II. Katerina dönemi; Osmanlı Devleti'nin yenilgisiyle sonuçlanmıştır. Ukrayna'nın güneyini, Kuzey Kafkasya'yı ve Kırım'ı, Ruslar ele geçirmiştir. Ruslar hayalleri olan Kara Deniz'e ulaşmışlardır ve bundan sonra da, Türk yurtları üzerindeki Rus baskısı artarak devam etmiştir.

[67] Маркова О.П. Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII веке. Москва, 1966, с.160-162

likle Karabağ Hanlığı'nın topraklarını almaya niyet etmişti. Güney Kafkasya'da, Rusya'nın Karabağ siyasetinin faalleşmesinden dolayı, Karabağ Melikleri de kendi çıkarlarına göre çalışıyorlardı. Karabağ Meliklerinin[68] ayrılıkçı hareketleri, Güney Kafkasya'da kendisine Hıristiyanlardan ibaret bir dayanak yaratmaya çalışan Rusya'nın dış politikasına da tam uygundu. Rus Hükümeti Kartli-Kaheti krallığını güçlendirmek ve Karabağ'da bir Ermeni Devleti oluşturma planını gerçekleştirme üzerine politika yürütüyordu.

Osmanlı Devleti'nin bir hayli zayıflayan askeri ve iktisadi potansiyeli ona Güney Kafkasya'da faal politika izleme imkânı vermediğinden, bu devirde Osmanlı Sarayı bu bölgede bir nevi savunma durumunda kalmıştı. Osmanlı Sarayı, Kafkasya'da kendi durumunu sağlamlıştarmaktan daha çok, Rusya'nın burada güçlenmesinin önüne geçmeye çalışıyordu.

Osmanlı Hükumeti, askeri ve iktisadi yönden daha güçlü olan Karabağ, Hoy ve Kuba hanlıklarını kendi tarafına çekip, Rusya aleyhine kışkırtmaya çalıştı. Sultan III. Mustafa'nın elçileri 1769 yılında Gence, Tebriz, Derbent, Şuşa ve İrevan'a gelmiş ve Sultan'ın mektuplarını yerli hâkimlere ulaştırmıştır. Osmanlı Devleti'nin hâkim çevreleri, Azerbaycan hanlıkları ile münasebette din birliğini ön plana çekmiş ve onları kafir Ruslara karşı mücadeleye çağırmıştır. 1771 yılında İbrahimhalil Han'ın elçisi Hacı Ağa Kars'a gelmiş ve dönerken ona 1 hilat, 1 adet sincap kubur kürk, 55 kuruş, bundan başka 200 kuruş harçlık, elçinin yanındaki şahıslara 5 adet libas ve 50 kuruş verilmişti.[69]

Çarlık Hükumeti'nin Kafkasya politikasında asıl haraketlenme ise yalnız XVIII. asrın 60. yıllarının sonu ile 80. yıllarının başlarında başlamıştır. Bu devirden başlayarak Çar hükumeti, Kırım yarımadasını ve Kafkasya'yı ele geçirmek için sert adımlar atmaya başlamıştır. Rus diplomasisinin, Türklerin Avrupa'dan kovulmasına hasrettikleri "Yunan Planı"nın ortaya çıkması da bununla bağlantılıdır.[70]

Bu dönemde Rus diplomasisinin, Güney Kafkasya'da Osmanlı'ya karşı tampon devletler oluşturma planının hayata geçirilmesinde, Karli-Kaheti Kralı II. İrakli önemli rol oynamıştır. Rus hükümeti bütün Gürcü topraklarını kendi himayesi altında, büyük ve güçlü bir devlette birleştirmek istemiştir. Aynı zamanda Ermeni krallığı kurmayı planlamıştır. Bu krallığın, Azerbaycan'ın Karabağ ve Karadağ Hanlıklarının topraklarında kurulması planlanmıştır.[71]

10 Ocak 1780 tarihinde, bazı Ermeni hadimleri General A. Suvorov'a yazılı müracaat etmişlerdir. Mektupta, Ermenistan birkaç asırdır kendi hükümdarını ve idarecilerini yitirmiştir[72] ve kendi milletinden bir liderleri olursa, Ermenistan kısa sürede kurulabilir denilmiştir. "Bu maksatla halkın iradesi ile milletten bir lider seçilsin ve o Derbent'e yerleşebilsin; bu yeni iderin Şamahı ve Genceyi almasına yardım edilsin" teklifi yapılmıştır. Bu durumda Karabağ'dan ve Sığnak'tan gelip onunla birleşeceklerini, liderin yeteri kadar kuvvet toplayarak rahatlıkla İrevan ve diğer şehirleri alabileceğini iddia etmişlerdir. Erme-

---

68 Karabağ Melikleri'nin kökenleri, Karabağ'daki tarihi Hıristiyan Alban Devleti'ne ve Albanlar da, Orta Asya'dan gelen kadim Türk boylarına dayanmaktadır.

69 Osmanlı belgelerinde Karabağ T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. Osmanlı Daire Başkanlığı yayın Nu:100, İstanbul, 2009 Belge 26, s.79

70 Kurat, Nimet Türkiye ve Rusya: 18. yüzyılın sonundan kurtuluş savaşlarına rus-türk ilişkileri, 1798-1919. Ankara, 1970, s.15

71 Маркова О.П. A.g.e, s.160-162

72 Burada şunu kayıt etmek gerekir ki; tarihte Ermenilerin egemen bir devletleri olmamış, Ermeniler güçlü egemen devletlere bağlı vasal krallıklar ve prenslikler olarak yaşamışlardır.

niler, ayrıca Suvorov'a "eğer Ermeni halkı kendi hükumetinin hâkimiyeti altında olursa ve kendi sınırlarını bir miktar genişletirse, 15-20 binlik ordu kuracak, Osmanlı ve İran ile savaş durumunda ise 60 bin, hatta daha fazla kuvvet toplayabiliriz[73] demişlerdir. Ermeni etnikçilerinin tesiri altına giren Alban menşeli Karabağ Melikleri de eski Hıristiyan Alban Devletini kurma hülyasına kapılmışlardır.

Dizaq, Çilebört, Gülüstan Melikleri, Rusya çarının ve Kartli-Kaheti kralının himayesi altında, Karabağ'da Hıristiyan Devleti kurma ümidi ile İbrahimhalil Han'a karşı çıkmışlardır. 1781 yılında Karabağlı Melik Adam ve Melik Beyler, Alban Kralının evlatları ve tahtın varisleri adı ile İbrahimhalil Han'a karşı ordu gönderip, Karabağı alma niyeti ile II. **K**aterina ve Büyükelçi A. V. Suvorov'a birkaç gizli mektup göndermişlerdir.[74]

P. S. Potyomkin, Karabağ Meliklerini cesaretlendirip onlara Tatar zulmünden kurtarmak hususunda Çariçe'den emir aldığını bildirip, Melikleri harekete hazır olmaya çağırmıştır. Melikler hemen hazır oldukları hususunda generale haber ulaştırıp, Rusya birliklerinin onların sınırına yürütülmesini rica etmişlerdir. P. Potyomkin de derhal yüksek makam sahipi olan Ermeni ayanın gönderilmesini istemiştir. Melikler cevaben, "onlar han karşısında kendi niyetlerini zamanından önce açmak ve kesin olarak mahvedilmek tehlikesinden dolayı bunu yapamazlar"[75]demişlerdir. Böyle olunca Potyomkin İ. Argutinski'den, onun yanına siyasi amaçlar için bir Ermeni gönderilmesini[76] rica etmiştir. Potyomkin'in bu talebine cevap olarak Ecmeidzin'den Stepan Danilov gönderilmiştir. Kinyaz Potyomkin, Davidov'a Ermenilerin himayeye alınmaları hususunda Çariçe'ye rica edilmesine gizli olarak cehdetmesini emretmişti. Melikler de Kartli-Kaheti Çarı II. İrakli ve Tiflis'teki Rus askeri birliğinin komutanı ile temas kurmuşlar ve eğer İbrahimhalil Han iktidardan düşerse, Karabağ'da bir Hıristiyan devlet kurup, onu Rusya'ya tabi edeceklerine ikna etmişlerdir.[77]

İbrahimhalil Han, Rusların ve Ermenilerin Karabağ Hanlığı topraklarında Ermeni krallığı oluşturma niyetlerinden haberdardı. Rusya'nın, Gürcüstan'daki temsilcisi Melik Apoya verdiği mektup İbrahimhalil Han'ın eline geçmişti. Mektupta acilen Rus birliklerinin Güney Kafkasya'ya harekete geçeceği ve Karabağ'da Ermeni krallığı kurulacağı bildirilmişti.[78]Böyle bir durumda İbrahimhalil Han, sadece Rusya'ya yakınlaşmak ile kendi hâkimiyetini kurtarmanın mümkün olmayacağını anlamıştır. 18 Mart 1783 tarihinde İbrahimhalil Han, II. Katerina'ya mektup göndererek kendisinin Rusya himayesine kabul edilmesini rica etmiştir.[79]

1783 yılında doğrudan gönderilen bu mektup, Rusya'nın yönetici kesimlerinde İbrahimhalil Han'ın devrilmesi meselesinde belli tereddütler oluşmasına sebep olmuştur. Q. A. Potyomkin, haraç ödediği takdirde İbrahimhalil Han'ı iktidarda tutmanın ve hatta onu Rusya'nın himayesi altına kabul etmenin mümkün olduğunu bildirmiştir.

---

73 Собрание актов, относящихся обозрению истории армянского народа. Частъ 2, Москва, 1838, с.5, с 68-70. Köçerli T. Qarabağ (Qarabağ tarixinin saxtalaşdırlması eleyhine). Bakı, Elm, 2002, s.160: Mustafazade T. *XVIII Yüzillik* – XIX Yüzilliyin Evvellerinde Osmanlı-Azerbaycan Münasibetleri, Bakü, Elm, 2002, s.79.

74 Левиатов В.Н.Очерки из истории Азербайджана в XVIII веке, Баку, 1948, с.145

75 Собрание актов, относящихся., с.60

76 Köçerli T. A.g.e., s.160; Köçerli T. Qarabağ (Qarabağ tarixinin saxtalaşdırlması eleyhine). Bakı, Elm, 2002, s.160: Mustafazade T. XVIII yüzillik.., s.79

77 Левиатов В.Н. A.g.e., s.147

78 Российский Государственный Военно – Исторический Архив, ф.52 (Потемкины), 1, док. 286, ч.1, л.237.

79 Левиатов В.Н. A.g.e., s.162

II. Katerina'nın, G. A. Potyomkin'e yazdığı mektubunda bu konuda şunlara yer vermiştir: "İbrahimhalil Han'a gelince, Rusya'nın himayesine kabul edilmesinde hiçbir zorluk ve şüphe yok ise bana öyle geliyor ki, Kral İrakli ile yapılanları rehber tutmak gerekir. Böyle olunca, siz General Poruçik Potyomkin'e, Rusya'ya tabi olması konusunda onunla mukavele imzalamasını emredin."[80]

Prens G. Potyomkin; II. Katerina'ya mektubunda şunları yazmıştır: "Ben İbrahimhalil Han Şuşalıyı itaate yaklaştırmak hususunda, General Poriçik Potyomkin'e emir verdim. Uygun bir durumda Şuşalı İbrahimhalil Han'ın, Ermeni halklarından ibaret vilayetini milli idareye vermek ve onun vasıtası ile Asya'da Hıristiyan devletini kurmak lazımdır. Bu, siz imparator hazretlerinin benim vasıtam ile Ermeni Meliklerine verdiğiniz vaatlere uygundur.[81]

6 Nisan 1783 tarihinde Prens Potyomkin, General Potyomkin'e, "İbrahimhalil Han'ı devirmeli ve Karabağ'da bağımsız bir Ermeni eyaleti tesis etmeliyiz"[82] şeklinde bir emir vermiştir. Rusya'nın gizli niyetlerinden haberdar olan İbrahimhalil Han daha çok hoşgörülü hareket etmeyi kararlaştırmış ve Nisan ayında yeni bir mektup yazarak vergi vermek şartı ile Rus tabiliğini kabule hazır olduğunu bildirmiştir.[83]

Rus diplomasisinin, II. İrakli'yi Güney Kafkasya'da hegemon bir kuvvete çevirme niyetleri, Rusya ve Kartli-Kaheti krallığının bazı Azerbaycan hanlıkları ile ve ilk sırada da Karabağ Hanlığıyla münasebetlerinin sert bir şekilde kötüleşmesine sebep olmuştur. 1783 yılının sonlarından başlayarak İbrahimhalil Han ile II. İrakli'nin münasebetleri açık düşmanlık karakteri taşımaya başlamıştır.

Kartli-Kaheti krallığının, Azerbaycan hanlıklarına karşı işgalçilik niyetleri kendisinin 1783 yılında imzalanan Georgiyevsk Antlaşması'nın bazı maddelerinde doğrudan görülmektedir. Gence ve İrevan Hanlıklarının, Rusya tarafından Kartli-Kaheti krallığının toprakları olarak tanınması sadece adı geçen hanlıkların yöneticilerinin değil, bu hanlıklar üzerinde hesapları olan Karabağ ve Hoy hanlıklarının da ciddi olarak rahatsızlığına sebep olmuştur.

Rusya'nın ve Kartli-Kaheti Krallığının himayedarlığından istifade edecek olan Melikler de hayli faalleşmişlerdi, hatta Rusya'nın, Güney Kafkasya'ya askeri hareket teşkil etme planı, onları daha da cesaretlendirmişti. Bunu onların, Rusya'nın ayrı ayrı devlet adamları ile yaptıkları yazışmalar da tasdik etmektedir. 1783 yılının Ağustos ayında Eçmiedzin katoliği katolliği ve Kanzasar patriğinin, Kırım'da ve Rusya'nın güney bölgelerinde bulunan Rus ordusu komutanı P. S. Potyomkin'e gönderdikleri mektubu, Karabağ'ın Melikleri de imzalamışlardır.[84] Mektupta, Rus birlikleri Azerbaycan'a hareket ettiği takdirde, Meliklere her tür yardımı göstermeye hazır oldukları bildirilmiştir. Karabağ Meliklerinin, Rus ordusunun Güney Kafkasya hareketini sabırsızlıkla beklediklerini, Kafkasya'daki Rus birlikleri komutanı P. S. Potyomkin, G. A. Potyomkin'e yazdığı mektupta tasdik etmiştir.[85]

Kafkasya hattındaki Rus birliklerinin komutanı P. S. Potyomkin, G. A. Potyomkin'e şunları yazmıştır: "Şuşalı İbrahimhalil Han inançsızlığından ve korkudan hangi kararı ala-

80 Левиатов В.Н. A.g.e., s.147
81 Köçerli T. A.g.e., s.169
82 Левиатов В.Н. A.g.e., s.162
83 Левиатов В.Н. A.g.e., s.162
84 РГВИА, Ф. 52, С. 1, док. 286, 1. kısım, s.187
85 Aynı orada, v.296

cağını bilmiyor. Bütün tedbirlerden istifade edip sarayın ve sizin adınızdan ona ümit vermeye çalışacağım."[86] 1783 yılında Rusya Güney Kafkasya'yı ele geçirmek için, buraya iki istikamette ordu göndermeye karar vermiştir. Birliklerin bir kısmı Derbent'ten geçerek Azerbaycan'ın Hazar kıyısı vilayetlerini ele geçirecek, diğer kısmı ise Daryal geçidi vasıtası ile Gürcistan'a dâhil olup, sonra da İrevan ve Karabağ Hanlıklarını alacaktır. Bununla alakalı olarak Rus Sarayının İbrahimhalil Han'a karşı olan münasebetleri hayli sertleşmiştir. G. A. Potyomkin'in yazdığı mektupta, bu konuda şöyle denilmektedir: "İbrahimhalil Han'ı derhal hâkimiyetten uzaklaştırmak lazımdır, çünkü bundan sonra Karabağ Rusya'dan başka hiç kimseye tabi olmayan Ermeni vilayetinde olacaktır.[87]

Rus ordusunun Güney Kafkasya'ya 1782-1783 yıllarında, planlanan hareket gerçekleşmemiştir, oysa Karabağ Melikleri, II. İrakli'nin teşebbüsü ile Gence üzerine teşkil edilecek bu harekete büyük ümit beslemişlerdi. Azerbaycan topraklarında Ermeni devleti kurma planının asıl müelliflerinden olan Rusya'daki Ermeni klisesinin başı İ. Argutinski, Prens G. A. Potyomkin'e, "Melikler 5 bin kişilik süvari ve piyade koşun ile istenilen zamanda, Gence'ye hücum edecek Rus birliklerine yardım etmeye hazır olduklarını bildirmiştir" diye yazmıştır.[88] İ. Argutinski, Prens/Kinyaz G. A. Potyomkin'e daha sonra yazdığı bir mektupta onu, eğer Gürcistan'daki Rus birlikleri Gence'yi ele geçirirlerse, Meliklerle birleşen kuvvetler bütün Karabağı, hatta Şuşa şehrini bile ele geçirebilecekleri fikrine inandırmaya çalışmıştır. Lakin Karabağ Hanlığı'nın düşmanlarının Gence'ye 1784-1785 yıllarında yapacağı düşünülen bu hareket gerçekleşmemiştir. Aslında Kırım meselesini barış yolu ile halletmişler, Rusya da Güney Kafkasya'da bir askeri faaliyete girişerek Osmanlı Devleti ile münasebetlerini sertleştirmek istememiştir.

4. İBRAHİMHALİL HAN'IN OSMANLI DEVLETİ İLE MÜNASEBETLERİ

1783 yılında Kartli-Kaheti krallığı ile Rusya arasında Georgiyevsk Antlaşması'nın imzalanması, Osmanlı-Rusya münasebetlerinin haddinden fazla sertleşmesine sebep olmuştur. Rus birliklerinin Gürcistan'a hareketinden rahatsız olan Osmanlı Devleti, bu ülke ile sınırındaki ordusunu teyakkuza geçirmiş ve buraya ilave kuvvetler göndermiştir.[89] Bu şekilde Osmanlı-Rusya münasebetleri savaş noktasına gelmiştir.

XVIII. asrın 80. yıllarının başlarında, Osmanlı Devleti'nin Kafkasya siyasetinde büyük bir hareketlilik görülmektedir. Bu durum Rusya'nın Kırım ve Kafkasyayı ele geçirmek için aldığı tedbirlere, bir tür cevap niteliğindedir. Rusya Hükümeti'nin, Güney Kafkasya'da Hıristiyanlardan ibaret olan tampon devletler yaratma planı, Osmanlıların üst yönetimi tarafında ciddi rahatsızlık yaratmış ve bu planın önüne geçmek için sert adımlar atmaya karar vermişlerdir. Bu devirde Osmanlı yöneticilerinin hanlıklarla, özellikle Karabağ Hanlığı ile güçlü münasebetler kurması da bununla alakalıdır. Bu bir taraftan Azerbaycan Hanlıkları ile Osmanlı Sultanı arasındaki yazışmalarla, diğer taraftan ise ekseriyetini Ermenilerin teşkil ettiği Kafkasya'daki Rus casusların verdikleri belgelerle ispatlamaktadır.

Bu casusların, bütün Azerbaycan hanlıklarını Rusya'nın düşmanı ve Osmanlı Devle-

---

[86] Aynı orada, v.309
[87] Маркова О.П. A.g.e, s.183
[88] РГВИА, Ф. 52, Ч. оп.1, док. 331, I. kısım, s.183
[89] Osmanlı devleti ile Azerbaycan Türk hanlıkları arasındakı münasebetlere dair arşiv belgeleri (1578-1914) T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. Osmanlı Daire Başkanlığı, Yayın №4, Ankara. Ic., s.99-103.

ti'nin dostları olarak yazdıkları dikkat çekmektedir. Onlar Azerbaycan hanlarını, özellikle Rusya'ya düşman olarak yazıp, Rusya'nın Güney Kafkasya'ya kuvvet göndermesini istemişlerdir. Bunun da sebebi, burada bir Ermeni krallığının kurulmasını sağlamaktır. Kafkasya'daki Rus birliklerinin Baş Kumandanı P. S. Potyomkin'in karargâhında hizmet eden Ermeni kökenli N. Yakovlev, 1783 yılında hazırladığı raporunda, "bundan bir yıl önce 17 Azerbaycan ve Dağıstan hâkimi, Osmanlı Sultanı'na aynı mektup ile başvurarak, onun himayesi altına geçmek istediklerini bildirmişdir.[90] Savaşlarının devam ettiği bir durumda, 17 Azerbaycan ve Dağıstan hâkiminin, tek bir mektuba imza atarak Osmanlı'ya göndermeleri, gerçekten çok zor bir iş, hatta imkânsızdır" diyordu. Müellifin daha sonra yazdığına göre, hanların ricasına cevap olarak Osmanlı Sultanı Karabağ, Kuba ve Hoy Hanlarının her birine 100 bin altın Eşrefi Para (*Sultan Sikkesi*), saat ve kürk göndermiştir.[91] Sultan'dan hediye alan hâkimler arasında Gilanlı Hidayet Han'ın, Tebrizli Salman Han'ın, Nahçıvanlı Seferkulu Han'ın, Şekili Hüseyn Han'ın, Bakü'lü Mirze Mehemmet Han'ın da adı geçmektedir.

Osmanlı Sarayı, bütün Azerbaycan ve Azerbaycan hâkimlerine müracaat ederek, onları Kartli-Kaheti krallığına ve Rusya'ya karşı birlikte mücadeleye çağırmıştır. 1783 yılının sonlarında, Halil Efendi'nin başkanlık ettiği bir Temsilci Heyeti'nin Güney Kafkasya'ya seferi de bu amacı taşımaktadır. Karabağ, Şamahı, İrevan ve Dağıstan'da bulunan Osmanlı temsilçileri, bu vilayetlerin hâkimlerinin Rusya ve Kartli-Kaheti krallığına karşı, bir askeri ittifak imzalanmasını başarmaya çalışmıştır.[92]

Sultan Sarayı, Rusya'ya karşı kurulacak ittifakta Karabağ Hanlığı'na büyük önem vermiştir. Şuşa şehrinde Halil Efendi'nin bir karargâhı olması hiç de tesadüfî değildir. O, yukarıda sayılan bütün yerlerde bulundukdan ve buralarda görüşmeler yaptıktan sonra, 1784 yılın kışında Şuşa'ya dönmüştür. Bu dönem artık Şuşa'da müttefik yöneticilerin, ilk sırada da Dağıstan hâkimlerinin kuvvetlerinden ibaret 8 bin kişilik kuvvet toplanmıştır.[93] Lakin bu kuvvetleri Gürcistan'a karşı harakete geçirmek mümkün olmamıştır. Rusya'nın ciddi müdahalesinden sonra, Dağıstan hâkimleri kendi kuvvetlerini Karabağ'dan geri çağırmağa mecbur olmuştur[94].

Halil Efendi ve diğer Osmanlı elçilerinin teşviki ile Rusya'nın Kafkasya'da bir Hıristiyan devleti kurma niyetini bozmak için, İbrahimhalil Han da diğer hanlar ile birlikte, Osmanlı Sultanı'na müracaat etmişlerdir. Sultan, himayedarlık ricasına cevap olarak, İbrahimhalil Han'a 100 bin altın onluk, samur kürk ve pırlantalı saat hediyye etmiştir. İrakli'nin Şuşa'ya gönderdiği Kinyaz Argunov Tiflis'e dönerek Sultan'ın İbrahimhalil Han'a gönderdiği hediyeler konusunda bilgi vermiştir. Burnaşov bu bilgileri General Potyomkin'e de yazmıştır. Rusya yönetimi, bu ittifakın bozulmasını başarabilmek için, Karabağ ile alakalı politikasını değiştirmiştir.

Azerbaycan hanlıklarının Rus-Gürcü ittifakının güclenmesinden doğan rahatsızlıkdan istifade eden Osmanlı Devleti, Güney Kafkasya'daki mevkilerini bir miktar güçlendirmiştir. 1784-1785 yıllarında İbrahim Efendi'nin komuta ettiği bir başka heyet de bölgeye gönderilmiştir. Osmanlı elçileri bu defa daha güçlü Azerbaycan Hanlıklarını, yani Karabağlı

---

[90] AMEA TİEA, dosye 1795 / 1, s.2.

[91] Aynı orada

[92] РГВИА, f.52,l 1,doc.331, 1 kısım, v.80

[93] РГВИА, f.52,l.1,doc.331, 1 v.80

[94] Джевдет паша. Описания событий в Грузии и Черкесии// Русский Архив, 1888, №22, с.204

İbrahimhalil Han'ı, Kubalı Fetali Han'ı, Hoylu Ahmet Han'ı birleşetirek, Rusya'ya karşı çıkmaya sevketmek istemiştir.[95] Elçiler, Azerbaycan Hanlarını inandırmaya çalışmıştır. Rusya'nın II. İrakli'ye söz verdiğini ve bütün Güney Kafkasya'da II. İrakli'nin hegemonyasını kurmasında ona yardım edeceğini anlatmışlardır. Lakin önceki sefer gibi, bu sefer de ciddi bir başarı kazanılmamıştır, çünkü Azerbaycan Hanlarını Rusya aleyhine açık bir mücadeleye ikna etmek mümkün olamamıştır.

1785 yılında Rusya'nın Güney Kafkasya'daki ajanları, İbrahimhalil Han'ın ve diğer Azerbaycan Hanlarının Osmanlı Devleti ile daha da yakınlaştıkları hususunda, II. Katerina Hükumeti'ne heyecanlı bilgiler vermeye başlamışlardır. N. Yakovlev, kendisinin P. S. Potyomkin'e yazdığı 3 Şubat 1785 tarihli mektubunda, "İbrahimhalil Han ile Osmanlı Sultanı bir birlerinin saraylarına elçiler göndermişlerdir" demiştir. Devamında da "Karabağ Han'ı, Sultan'ın kendisine gönderdiği hediyelere minnet alameti olarak toplarla ateş kutlaması yaptırmıştır[96] diye olanı haber vermiştir. S. D. Burnaşev de Sultan'ın gönderdiği para ve kıymetli hediyelere cevab olarak, Avar hâkimi Ümme Han ve Karabağlı İbrahimhalil Han, kendi kuvvetlerini birleştirerek, Gürcistan üzerine hücuma hazırlanmaktadır[97] diye yazmıştır.

5. MELİKLERİN İBRAHİMHALİL HAN'A KARŞI OLAN KASDININ İMHA EDİLMESİ

Rusya'nın kışkırtıcılığı ile Melikler'in, İbrahimhalil Han'a karşı kasdettikleri kötü niyet ve planları anlaşılmıştır. İbrahimhalil Han, Yeritmankast Manastırı'nın keşişinden bu konuda bilgi almıştır. Argutinski'nin yazdığına göre, "Şuşa Han'ı, General Potyomki'nin sık sık gönderdiği adamlar aracılığıyla, Meliklerin hareketlerinden haberdar olmuştur. Katalikos'un kardeşi Sarkis'in 1804 yılında Kinyaz Sisianov'a gönderdiği mektuptan anlamıştır ki; Han, Meliklerin Kinyaz Potyomkin'e gönderdiği mektupları ele geçirmiştir. Raffi'nin yazdığına göre, 1785 yılının Nisan'ında Katolikos'un ve Meliklerin P. Potyomkin'e gönderdikleri, Rusya'dan yardım istenen mektupları, İbrahimhalil Han'a ulaştırılmıştır. Mektupları, İohannes'in rakibi Yerimankans Manastırı'nın katolikosu İsrail ele geçirmiştir[98].

İbrahimhalil Han, Avar Hanı olan Ümme Han'dan, Kartli-Kaheti krallığına baskın yapmasını rica etmiştir. Böylece II. Irakli de İbrahimhalil Han'a karşı harekete iştirak etmekten mahrup olmuştur. Kendisini, hiçbir şeyden haberi yokmuş gibi gösteren İbrahimhalil Han, güya acil tedbirleri görüşmek üzere Melikleri yanına çağırmayı başarmıştır. İbrahimhalil Han'ın hiçbir şeyden haberi olmadığını ve bağışlanmaya hazır olduğunu düşünen Melikler, onun yanına gelmişlerdir. Çoktandır böyle bir fırsat bekleyen Karabağ Han'ı da Meliklerden Apo'yu, Meclum'u ve Bahtam'ı tutuklatıp Şuşa kalesine kapatmıştır. Sonra Melik Bahtam, Erdebil Hanı'na teslim edilmiştir.[99] Tutuklananlar arasında Kanzasar Patriği de vardır.

Bundan sonra İbrahimhalil Han, Kanzasar manastırına da bir darbe indirmiştir. Han'ın süvari grubu aniden manastıra hücum ederek orayı dağıtmış, Katolikos İohannesi ve onun beş kardeşini yakalayıp, Şuşa'ya getirmiştir. 1786 yılında İohannes zehirle öldürülmüştür. Ancak sonra Yepiskopos Sarkis de dahil olmak üzere, katolikosun kardeşleri serbest bıra-

95 AMEA TİEA, dosye.1795/2, s.750
96 Aynı orada, s.769
97 РГВИА, f.52, l.1,dos.331, I kısım, v.127-130
98 Раффи. A.g.e., s.45-46
99 Левиатов В.Н. A.g.e., s.147

kılmıştır. Kanzasar manastırından 8 bin tümen para alınmış, yeni Alban Katalikosu'nun ikametgâhı da Kanzasar değil, Amaras manastırı olmuştur.[100] Daha 1651 yılında Hasan Celal neslinden olmayan Simon adlı sade bir keşiş, Murov dağının derelerinin birinde Yeritmakas (Yerek Mankuk) manastırının esaslarını belirleyerek, Alban Katalikosluğu'na muhalif bir katolikosluk oluşturmuştur. 1763 yılında Alban Katolikosu Nerses vefat etmiş, yerine Melik Hetem'in oyları ile İohannes Alban Katolikosu seçilmiştir. Aynı yıl Yepiskos İsrail, Yeritmakans Manastırı'nın katolikosu olmuştur. Lakin İsrail'e, Karabağ'a gelme imkânı verilmediğinden, o Gencede kalmıştır.

Argutinski de İohannesin zehirlendiğini yazmıştır. Ancak, İohannes ile tutuklanan ve sonra serbest bırakılan kardeşi Sarkis, onun zehirlendiğini tasdik etmemektedir. Butkov ise İohannes'in hapishanede korkudan öldüğünü yazmıştır.[101]

Kafkasya'daki Rus birliklerinin komutanı, İbrahimhalil Han'dan acil olarak Melikleri serbest bırakmasını talep etmiştir. Rusya gibi güçlü bir devletin karşısında durmanın mümkün olmadığını anlayan Karabağ Hanı da 15 bin manat karşılığında Melikleri serbest bırakmaya mecbur olmuştur.[102] Bu hiç istemedikleri bir durum olsa da Melikleri serbest bırakmak zorunda kalmışlardır. Bu durum da aslında Rusya'nın o dönemde bölgedeki gücünü anlamak açısından önemlidir.

Melikler, Rusya'nın dikkatini Karabağ Hanlığı'nın Osmanlı ile birleşmesi çabasına celpederek, Rusya'nın Güney Kafkasya'ya acilen kuvvet göndermesine veya hiç olmazsa, Gürcistan'daki Rus taburunun Gence üzerine teşkil edilecek bir harekete iştirak için izin verilmesini sağlamaya çalışmışlardır. Gürcü kralı, Gürcistan'daki Rus taburu ile birlikte, Gence üzerine hareket etme kararı vermiştir. Rusya ile Osmanlı arasında başlayan yeni savaşla alakalı olarak, Rusya birliklerini acilen Gürcistan'dan çıkarması mecburiyetinden, Rus komutanlığı Gence etrafındaki Rus taburunu, Kafkasya hattına çekmiştir.[103]

6. KARABAĞ HANLIĞI'NIN, AĞA MUHAMMED (MEHEMMED) HAN'A KARŞI GÖSTERDİĞİ MÜCADE

XVIII. Asrın 90. yıllarının ortalarına yakın zamanlarda, rakiplerine karşı zafer kazanan Ağa Mehemmed Han bütün İran'ı ve Azerbaycan'ın Güneyini kendisine bağlamıştır. Lakin o, Güney Kafkasya da dâhil, eski Safevi Devleti'nin sınırlarını oluşturmaya çalışmıştır. Bu amaca ulaşmak için ise Kuzey Azerbaycan'ı ve Gürcistan'ı da ele geçirmeyi amaç edinmiştir.

Ağa Mehemmed Han, Kaçar'ın İran'da güçlenmesi ile kendi aralarında durmadan savaşan Azerbaycan hanlıklarının bağımsızlıkları için tehlike oluşturmuştur. Ağa Mehemmed Han'la münasebette hanlar farklı noktada durmuşlardır. Birçok han ve ilk önce de İbrahimhalil Han, Kaçar'a karşı tek başına mücadele etmenin zorluğunu anlayarak kuvvetlerini birleştimeye çalışmıştır. İbrahimhalil Han, kendisinin eski müttefiki Kartli-Kaheti Kralı II. İrakli ile barışmıştır. Han'ın teşebbüsü ile Avar hâkimi Ümme Han ordusunun büyük bir kısmını Karabağ'a göndermiştir. Hoy ve Urmiye Hanlıklarının da İbrahimhalil Han ile müttefik olmaları hakkında aydınlatıcı bilgiler bulunmaktadır.[104]

---

[100] AMEA TİEA, dosye. 1795/2, s.4
[101] Бутков П. A.g.e., II kısım, s.204
[102] РГВИА, f.52,l 1,dok. 416, II kısım v. 352-353
[103] РГВИА, f.52, l.2, dos.93, v.47.
[104] РГВИА, f.52, l.2, dos.93, v.524

Ağa Mehemmed Han, Azerbaycan'ın kuzey hanlıklarını bağlı kılmak için önce diplomatik yollara başvurmuştur. 1793 yılında resmi temsilci Süleyman Han, Kaçar'ı Tebrize göndermiştir. Süleyman Han, Kuzey Azerbaycan hanlarını İran hâkimiyetini tanımaya ikna etmeye çalışmıştır. Lakin Kuzey Azerbaycan Hanlarının çoğunluğu, Kaçar ile görüşmeye hiç hevesli olmamışlardır. Karabağ'lı İbrahimhalil Han ise Ağa Mehemmed Han'ın teklifini sadece kabul etmememekle kalmamış, onu İran hükümdarı olarak tanımaktan bile kaçınmıştır.[105] Şamahı Hanı Mustafa Han ve Lenkeranlı Mir Mustafa Han da İbrahimhalil Han gibi hareket etmişlerdir.

Ağa Mehemmed Han Kaçar İbrahimhalil Han'a hediye olarak hilat, kılıç ve altın göndererek itaat etmesini istemiştir. Bu hususta Mirza Adıgözel Bey şunları yazmıştır:[106] "İbrahimhalil Han, zahiri itaat alameti olarak amcaoğlu Abdüssamed Beyi ve Mirza Veli Baharlıyı emanet olarak Kaçar'ın sarayına göndermiştir. Ancak bir müddet sonra esirler Kirman'dan kaçmışlardır. Onları yakalamak için gönderilen grup Kızıl Üzen çayı kıyısında onlara ulaşmıştır[107] ve karşı koyan Abdüssamed Beyi öldürmüştür. Mirza Veli ise yakalanıp, Tahran'a götürülmüştür. Onu, Tahran'da topun ağzına koyup atmışlardır. Ağa Mehemmed Han, İbrahimhalil Han'dan emanet olan oğlunu göndermesini talep etmiştir. İbrahimhalil Han ise bir emaneti bütün taraftarları ile birlikte öldürüldüğünden, diğerini göndermekte zorluk çektiğini bildirmiştir.[108]

Ağa Mehemmed Han'ın hücumundan çekinen İbrahimhalil Han, Abdulla Çelebi Efendi ile Osmanlı Baş vezirine mektup göndermiştir. Mektupta Osmanlı Devletine 21 yıldan fazla bir süredir hizmetlerini hatırlatan İbrahimhalil Han, Sultan'dan Azerbaycan hanlarına, Ağa Mehemmed Han ile mücadelede yardımını esirgememesini rica etmiştir. [109] Osmanlı Hükümeti, oldukça zor duruma düşmüştür. Bir yandan Ağa Mehemmed Han'ın güçlenerek Osmanlı'nın asıl rakibi Rusya'yı bölgede sıkıştırması kendisi için elverişli olduğu gibi, diğer taraftan Azerbaycan hanlarının ricasını kabul etmemekse devletin nüfuzuna helal getirebilirdi. Osmanlı Hükümeti yalnız onun topraklarına göç edenlerin kabul edilmesi konusunda ferman vermiştir.

İbrahimhalil Han, II. İrakli'nin Rusları yardıma çağırdığından haberdar olup, kendi tarafından Melik Yusif ve Melik Cümşüdün müşaiyeti ile Saatlılı Mehemmed Kulu'yu Rusya›ya gönderip, Rus tabiliğini kabul ettiğini bildirmiş ve acilen yardım gönderilmesini rica etmiştir. Elçiler iyi haberlerle dönmüşlerdir.[110]

Azerbaycan'ın kuzey hanlarının kendine karşı güvensizliğine sinirlenen Ağa Mehemmed Han ise onları cezalandırma kararı almıştır. 1794 yılında, dört bin kişilik kuvvetini Karabağ ve İrevan hanlıklarına karşı göndermiştir. İran tehlikesinin güçlendiği bir dönemde, İbrahimhalil Han ile barışan Kartli-Kaheti Kralı II. İrakli oğlu Aleksandr'ın komutasında Karabağ'a askeri yardım göndermiştir.[111] Müttefiklerin birleşik kuvvetleri İran ordusunu mağlup ederek, Aras nehrinin güneyine çekilmeye mecbur etmiştir.[112] Bu mağlubiyete bak-

---

[105] Дубровин Н. История войны и владычества русских на Кавказе. Т. VI, СПб., 1888, с.8
[106] Mirze Adıgözel bey. A.g.e., s.49
[107] Ehmed bey Cavanşir. Qarabağ xanlığının siyasi veziyyetine dair..., s.164
[108] Aynı orada
[109] Mustafazade T. A.g.e., s.233
[110] Ehmed bey Cavanşir. Qarabağ xanlığının siyasi veziyyetine dair., s.64
[111] Azerbaycan tarixi (yeddi cildde). III cild, Bakı, Elm, 1999, s.427
[112] Алиев Ф. Карабахское ханство (XVIII в)// А.Карабах очерки истории и културы) Баку, Caşıoğlu, 2004, с.77

mayarak Ağa Mehemmed Han, Karabağ'ı ele geçirmek fikrinden vaz geçmemiş ve yeni, daha güçlü bir saldırıya hazırlanmaya başlamıştır.

Bu devirde Güney Kafkasya'da durum oldukça karışıktır. Yerli yöneticilerin bir kısmı Ağa Mehemmed Han'a silahlı mukavemet etmek için tedbir almış, diğer kısmı da ona hediyeler hazırlamış, üçüncü grup ise hiçbir ümitleri kalmadığından aileleri ile birlikte dağlara kaçmaya başlamışlardır.

Mirza Adıgözel Bey, Gürcistan vasal kralı İrakli, İrevan hâkimi Mehemmed Han, Talış hâkimi (Lenkeran hanı) Mir Mustafa Han merhum İbrahimhalil Han ile yemin edip anlaşma imzalamışlar ki, Ağa Mehemmed Şah'a itaat etmeyecekler, mümkün olduğu kadar birbirlerine yardım edecek ve yardım etmekte uyuşukluk göstermeyecekler. Zamanlı zamansız birbirlerinin durumlarından haberdar olacaklar.[113]

1795 Yılı Haziran ayı sonlarında 85 bin kişilik Kaçar ordusu Aras çayını geçerek Kuzey Azerbaycana girmiştir. Kendi ordusunu üç kısma bölen Ağa Mehemmed Han, ordunun birinci kısmının İrevan, ikinci kısmının Muğan, üçüncü kısmının ise Karabağ istikametinde hareket etmesi emrini vermiştir.[114] İran ordusunun Ağa Mehemmed Han tarafından komuta edilen kısmı, 1795 Hazıran ayının sonlarında Şuşa kalesine yaklaşıp kalenin bir ağaçlığında olan Gövhan'da kamp kurmuştur.[115] Uzun sürecek bir muhasaraya hazırlanan şah kuvvetleri siper kazmışlar ve kendilerini Karabağlıların ani baskınlarından korumak için istihkâmlar yapmışlardır. Lakin Ağa Mehemmed Şah, Şuşa'yı almak için gerekli teknik vasıtalara sahip değildi. Onun birlikleri kalenin muhasarasında istifade edilmesi mümkün olmayan süvarilerden ibaretti. Askerlerin çoğu eski fitilli tüfeklerle silahlanmıştı. Toplara Fransız mühendisler rehberlik etmişlerdi, fakat topların küçük namlulu olmasından dolayı beklenilen neticeyi elde edememişlerdir.[116] İbrahimhalil Han sadece müdafaa olunmakla kalmamış, böylece her türlü tedbiri almıştı ki, düşmana ağır darbe indirebilsin. O, kendisine bütün tâbi olanları da, halk muharebesine çağırmıştı. Karabağlıların kuvvetleri, Şah kuvvetlerinin iletişim hatlarını kesmiş, ordunun irtibatını zorlaştırmıştır. Fransız temsilci Olivye başta olmak üzere Fransız zabitlerinin kumanda ettiği Kaçar topçuları, Şuşa'yı üç gün boyunca topa tutmuştur. Lakin şehrin istihkâmlarını dağıtamamışlardır. Üstelik Şuşalılar düşman üzerine cesaretle hamle etmişlerdir. Askeran kalesinin naibi Hasan Bey ve Şuşa savunmacı grupları düşman kampına gece aniden hücum etmişlerdir. Karabağ kuvvetleri iki defa büyük zafer kazanmıştır. Bir defa onlar düşmanın Hudaferin köprüsünden geçen pirinç, yağ, buğday vs. yiyecek taşıyan nakliye kervanını ele geçirmiş, ikinci defa da ise Goyahan'ın etrafındaki Kaçar ordusunun atlarını kaçırmışlardır.[117]

Çağdaşlardan birinin sözlerine göre Şuşa muhasara olunduğu zaman erkekler silahlanarak kendi hanım ve çocuklarını evde bırakıp şehrin zayıf, örme yapay duvarla müdafaa olunan doğu kısmına ulaşmışlardır. Kadınlar ise beklemeyip evi ve çocukları bırakıp, doğal duvar görevi gören kayanın üstüne çıkmışlar ve oradan büyük taşları aşağı atmaya başlamışlardır. Taşlardan her biri 20-30 İranlıyı mahvetmiştir, ama onlar bununla yetinmeyerek yakınlarda bulunan odunları atmaya başlamışlardır. Bu odunlar da 40-50 adamı mahvet-

---

[113] Mirze Adıgözel bey. A.g.e., s.50

[114] Aynı orada

[115] Mirze Yusif Qarabaği Tarixi Safi// Qarabağnameler, II cild., s.122, 128

[116] Левиатов В.Н. A.g.e., s.168

[117] Левиатов В.Н. A.g.e., s.169

miştir. Olayların şahidi sözlerine devamla; şehre hiçbir zarar veremeyen, ama hayli kayıp veren düşman askerleri, Dövletebin zirvesinde, komutanları şehzade Süleyman'ın yanına toplanmaya başlamışlardır. Bu yer kale toplarının karşısında ateş mesafesinde idi. İbrahimhalil Han düşman askerlerinin bir yere toplandığını görüp, aynı gün sabahtan öğleye kadar ne toplardan ne de tüfeklerden ateş açılmamasını emretmiştir. Akşama doğru saat 6'da, bütün askerler bir yerde, yani Dövletebin zirvesinde toplandığı zamanda ise bir saat içinde onlara aralıksız ateş açtırmıştır. Sayısız hesapsız düşman askerleri vadilere ve dağın derelerine dağılmışlardır. Askeran kalesi reisi Hasankulu Han, kendi askerleri ile onları takip edip, Aras'a kadar kovmuştur.[118]

Ağa Mehemmed Han elçilerle mektuplar göndererek, değişik yollarla İbrahimhalil Han'ı itaat ettirmeye çalışmıştır. Bunda da amacı kuvvetli bir birlik kurmak, hanlararası ayrılığı ve düşmanlığı ayrılığı kaldırmaktır. Kaynakların verdikleri bilgilere göre, Ağa Mehemmed Han'ın emri ile Seyit Muhammet Ürfi'nin kasidelerinden bir beytin sözlerini değiştirerek İbrahimhalil Han'ı itaate zorlamak ve onu korkutmak için göndermişlerdir:

Zemencenegi felek sengi fitne mibared
To ablahane gerefti miyani şişe gerar
Tercümesi:
Feleğin mancınığından fitne taşı yağar,
Sen ahmakçasına şişede kıvılcım bulursun.

İbrahimhalil Han bu mektubu alıp, Molla Penah Vagıf'tan bir cevap hazırlamasını emretmiştir. Vagıf'ın yazdığı beyit Kaçar'ın kampına gönderilmiştir.

Ger nigahbani men an est ki, men midanem,
Şişera der beğeli seng nigah midared
Tercümesi:
Beni saklayan (koruyan) benim tanıdığımsa,
Şişeyi taşın koynunda selamet saklar.[119]

Ağa Mehemmed Han böyle bir cevaba çok sinirlenmiştir. Ağa Mehemmed Han, İbrahimhalil Hanı aldatıp Şuşa'dan çıkartmak ve açık alanda ona karşı zafer kazanmak istiyordu. Ancak, İbrahimhalil Han Kaçar'ın maksadını anlayıp kaleden çıkmamıştır. Rus askeri tarihçisi Kişmişev, Şuşa savunmacılarının mücadelesinde kusur yoktur. Bu şekilde Şuşa'yı alma imkânı olmayan Ağa Mehemmed Han, İbrahimhalil Hanı aldatıp kaleden çıkarıp ovada onunla vuruşmak istemiştir. Lakin Karabağ hükümdarı kolay aldatılanlardan değildi. O sadece kalenin müdafaası ile yetinmemiş, düşman hissolunacak herkese darbeyi indirmek için bütün tedbirleri almıştı. Despota duyduğu nefrete, ona tabilerinin de ortak olacağına inanan Han, bir halk savaşı ilan etmiştir. Sevilen Han'ın çağrısı ile bütün ahali ayağa kalkmış ve yerli beylerin teşkil ettikleri gönüllüler acilen Ağa Mehemmed Han'ın arkasında korkunç bir kuvvete dönüşmüştür.[120] Şuşa kalesine giden yegâne yol susuz, sert yokuş idi, hücum edilen kale kapısına ulaşıncaya kadar, savunmacıların attığı taşlar ve silahlardan atılan taşlara tesadüf edilecektir.

---

[118] Aynı orada, s.169
[119] Mir Mehdi Xezani. A.g.e., s.129
[120] Кишмишев С.О. Походы Надир шаха в Герат, Кандагар Индию и события в Персии после его смерти. Тифлис, 1889, с.225-226

Kaçar ordusunun çok büyük üstünlüğüne rağmen, Şuşa'ı hücum sonucu ele geçiremeyeceğini anlayan Ağa Mehemmed Han, Şuşa'yı muhasarada tutup, ahaliyi açlık yolu ile teslim olmaya mecbur etme kararı almıştır. Lakin bu da Şuşalıların iradesini kıramamıştır. Karabağ'ın atlı ve piyade kuvvetleri illerin, köylerin komutanları, orman, yol ve geçitlerde Kızılbaş kuvvetlerini yakalayıp yağma etmişlerdir. Her gün deste deste at, katır, deve ve diğer tedarikâtı, ordu için vilayetlerden gönderilen tahıl kervanlarını yağma ve insanları esir ederek, İbrahimhalil Hanın yanına getirmişlerdir. İş o noktaya gelmiştir ki, o zamanın hesabı ile bir katır dört manat, deve altı manat, iyi bir at ise on manata satılmıştır. Çatıştıkları düşman Karabağ kuvvetlerinin gece baskınlarından korkarak, ordugâhın etrafına sağlam burçlar yapılmıştır. Kızılbaş ordusunu bir an bile rahat bırakmamışlardır.[121]

Ağa Mehemmed Han 33 gün devam eden muhasaranın hiçbir netice vermediğini ve bu şekilde Şuşalıların mukavemetini kıramadığını görüp, muhasarayı kaldırmak zorunda kalmış ve ordusunu Gürcistan'a yürütmüştür. Kızrans çayı sahilinde baş veren döğüşte, mağlubiyete uğrayan Kartli-Kaheti kralı II İrakli, bir atlı ve bir katırcı ile Hallavar köprüsünden geçip Karakalhan dağlarına kaçmıştır. 12 Eylül 1795 tarihinde Tiflis'i ele geçiren Kaçar ordusu Tiflis'i yakmıştır.[122]

7. RUS ORDUSUNUN 1796 YILINDAKİ AZERBAYCAN SALDIRISI VE KARABAĞ HANLIĞI'NIN DURUMU

Rusya, Ağa Mehemmed Han'ın hâkimiyetinin pekişmesini, Kafkasya'daki Rus mevkileri için bir tehlike görüyordu. Kaçar ordusu Tiflis'i, aldıktan sonra, II. Katerina Güney Kafkasyaya gönderilecek askeri birliği organize etmiş ve komutası General V. A. Zubov'a verilmiştir. Bu dönem Gürcistan'da bulunan Rus birliği de Zubov'un emrine verilmiştir.

Kaçar ordusu ise 1795 yılı Kasım ayında Gürcistan'ı terk ederek Mugan'a gelmiştir. 1795 yılının sonlarında, Rus ordusunun Güney Kafkasya hücumunun başladığı haberi gelmiştir. Bu da Ağa Mehemmed Han'a, planlarını hayata geçirme imkânı vermemiştir. İran'ın iç vilayetlerinde durumun hayli karışmasını da dikkate alan Ağa Mehemmed Han'ın, Azerbaycan'ın kuzeyini terk etmesiyle birlikte, Kuzey hanlıkları Rusya ordusu ile karşı karşıya kalmıştır.

1796 yılının Nisan ayında V. Zubov, Derbent'i alarak Azerbaycan'a girmiştir. Rus birliklerinin Azerbaycan'a yönelmesinin amacı II. Katerina'nın manifestosunda belirttiği gibi, yalnız Ağa Mehemmed Han'ı cezalandırmak ve Hazar Denizi havzasında Rus tüccarlarının güvenliğini temin etmekten[123] ibaret değildir. Rusya Hükümeti,18. Asrın 80. yıllarında hayata geçiremediği Hıristiyanlardan ibaret tampon devletler kurma planından vaz geçmemiş ve bu planını, Zubov başkanlığındaki harekât ile gerekleştirmek niyetindedir.

30 binlik Rus ordusu, 1796 yılı Mayıs'ında önce Derbent'i, daha sonrasında Kuba ve Bakü'yü ele geçirdikten sonra ilerleyib Şamahı Hanlığı arazisinde durmuşlardır.

Ermeni başpiskoposu İosif Dolgoruki, Derbent'te bulunduğu sırada Karabağ Meliklerine gönderdiği mektupta, Rus ordusunun Ermenileri, Müslüman zulmünden kurtarma niyetinde[124] olduğuna inandırmaya çalışmıştır. Azerbaycan hanlarının eline geçen bu mektup

[121] Mirze Camal Qarabaği. A.g.e., s.129
[122] Mirze Adıgözel bey. A.g.e., s.53; Кишмишев С.О. A.g.e., s.283
[123] Маркова О.б.. A.g.e., s.242
[124] Рагимов Г. Из Истории Азербайджано-русских дипломатических отношений во второй половине XVIII - нач. XIX веков. Баку, Аз Госиздат, 1997, с. 77

ve İbrahimhalil Han'ın faaliyetlerinden rahatsız olan II. İrakli'nin bölgedeki Pravoslavları, Müslümanlar aleyhine birleştirebilme tehtidi, hanların Ruslara karşı şüphelerini daha da artırmıştır.[125] Butkov ve Dubrovin'in yazdıklarına göre, "İbrahimhalil Han Şamahı ve Şeki Hanlarını Rusya'ya karşı teşvik etmekte imiş ve Zubov'un karargâhında olan Ağa Mehemmet Han'ın takiplerinden kaçıp canını kurtaran Zendler Hanedanının temsilçisi, 20 yaşındaki Şirazlı Nurali Han da suikastçı imiş." İbrahimhalil Han, Nurali Han ile münasebet kurmak için V. Zubov'u selamlamak bahanesi ile kendi temsilcisini Zubov'un kampına yollamıştır.[126] Güya İbrahimhalil Han, çok güzel olan kızını, Şirazlı Nurali Han'a vaad ederek suikastı gerçekleştirmeğe onu razı etmiştir.[127] Butkov'un yazdığına göre, Nurali Han 100 kadar İranlıyı etrafına toplayarak, sık sık Mustafa Han'ın kendi adamlarını gönderip onunla görüşmüştür. Ama Nurali Han'ın Mustafa Han'a yazdığı mektup Rusların eline geçmiştir. Güya Nurali Han, at çapınca külahı başından düşmüş, papağın içinde sakladığı mektup da yere düşmüştür. Mektubu alan Kazak, onu Zubov'a vermiştir. Mektupta Mustafa Han ile Nurali Han'ın, Zubov'a hangi gün ve hangi saatte saldıracakları, bu anlamda Zubov'u öldürme niyetleri yazılı imiş. Gece Nurali Han yakalanmış ve acilen Haşterhan'a gönderilmiştir. Mustafa Han dağlara kaçmış ve böylelikle bir suikasta uğramamıştır.[128] T. Köçerli bu versiyona itiraz ederek, her an Fetali Şah Kaçar'ın intikam için, Şuşa'yı yeni bir saldırısını bekleyen İbrahimhalil Han, Zubov'a suikast organize etmekle Rusya'yı açık düşman haline getirmiş olurdu. Bu durumdan Karabağ Hanı'nın ne gibi siyasal, askeri ve diğer bir kazanımı olabilirdi? Eger suikast tertipçisi Karabağ Hanı ise oğlunu Zubov›un yanına göndermiş olabilir miydi?... İbrahimhalil Han, Nurali Han'la görüştü mü veya onu tanımamışsa neden suikast siparişini ona verdi? Suikastçı mektubu papakta saklar mı?[129] Köçerli, suikast meselesi hakkında V. Zubov›un baş danışmanı İ. K. Argutinski'nin uydurma ihtimali var demektedir. Lakin şunu da hesaba katmak gerektir ki; Rusların, Karabağ›da bir Ermeni devleti kurma planından haberdar olan İbrahimhalil Han, ancak böyle bir suikastla bu planın uygulanmasına şekil verebilirdi?

Suikast başarısızlıkla sonuçlandıktan sonra, Rus komutanlığının kendisine karşı açık askeri faaliyetlere başlamasına izin vermemek için İbrahimhalil Han, Ruslara karşı zahiri samimiyet göstermeye karar vermiştir. Oğlu Ebülfet Ağa'yı bile, Zubov'un karargâhına göndermiştir.[130] Karargâhda ise Han'ın oğlunu ihtiramla karşılamışlar, getirdiği hediyyeleri kabul edip, karşılığında ona kıymetli hediyeler vermişlerdir. İbrahimhalil Han, şaha karşı vuruşmak için yardım olarak kendisine bir süvari birliğinin verilmesini istiyordu. Karabağ Hanlığ'nın Rusya'ya yaklaşmasında, Han'ın vezirinin emeğini kıymetlendiren Zubov, kendisine taşlarla süslenmiş değerli bir asa hediye etmiştir.[131] Butkov'un yazdığına göre, Eylül ayında İbrahimhalil Han, Zubov'a mektup göndererek kendini ve şehrini savunmasız bırakmamasını rica ediyordu ve şunu da bildiriyordu; "eğer Şuşa'yı alsalar Ruslar, bütün

---

[125] Рагимов Г.А.g.e.,78

[126] Дубровин Н.Ф. Поход В.А. Зубова в Персию в 1796 г.,с приложением оперативной карты похода// Военный с борник, сборник, 1874, №.2-6,с.16

[127] РГВИА f.52,L.1,dosye 416,,v.v.160;Мамедова Г.Н. О походе В.Зубова в Азербайджан(1796). Баку,Элм,2003,с.57.

[128] Бутков П.Г.A.g.e,2.kısım,s.398

[129] Köçerli T.A.g.e.,s.182

[130] Mirza Adıgözel Bey.A.g.e.,54

[131] Вутков П.Г.A.g.e.2.kısım,s.166

dünyaya hâkim olabilirler, rica ederim 12 binlik kuvvet gönderin, bu kuvvet ile Han, Nahçıvan yolu üzerinden gidip Rusya'nın düşmanlarını cezalandıracaktır." İbrahimhalil Han tavsiye ediyordu ki, Zubov'un kendisi Tebriz'e hareket etsin.[132] Ekim'de general Rimski-Korsakov'un komuta ettiği askeri birliği Gence'ye göndermişler, Rimski-Korsakof Gence'de beklemeli, Karabağ ve diğer Azerbaycan Hanlıklarını, aynı zamanda Gürcistan'ı da korumalı ve onları Ağa Mehemmet Han'a karşı harekete geçirmeli idi.[133] Aynı zamanda Karabağ Hanının Rusya'nın marhemetine kaldığından umutlanan Zubov, İbrahimhalil Han'dan gizli olarak, Ermeni binbaşı Kaçkaçevi Karabağ Meliklerini, Rusya imparatoruna sadakat yemini içirmeye ve Rus birliklerinin Kür nehrine yaklaştıklarında, Ruslara kendi kuvvetleri ile her türlü yardıma hazır olup olmadıklarını öğrenmeye göndermiştir.

1796 yılının Kasım'ında II. Katerina'nın ölümüyle Rusya'nın, Doğu politikasında sert değişiklik oldu. Tahta geçen oğlu 1. Pavel, Rusya ordusunu Azerbaycan'dan geri çağırdı.[134] Rus birliklerinin 1796 yılında geri gitmesi, beklentileri boşa çıkan Melikler içerisinde ciddi bir üzüntü yarattı. Onlar, İbrahimhalil Han'ın uygulayacağı ceza tedbirlerinden dolayı dabüyük korkuya kapılarak Karabağ'ı terk etmek zorunda kaldılar. 2 Ağustos 1797 tarihinde, Melikler Heşterhan valisine müracaat ederek, kendilerine bağlı bütün tâbiler ile birlikte Rusya'ya, Heşterhan veya Kızılyar'a göçmelerine izin verilmesini rica etmişlerdir.[135] Rus ordusu Azerbaycan'ı terk ettikten sonra, II. İrakli ve İbrahimhalil Han Genceli Cavad Han'ı cezalandırma kararı almışlardır.

Genceli Cavad Han, Ağa Mehemmed Han'ın hücumundan Karabağ Hanlığını ve Kartli – Kaheti krallığına bağlılıktan bir defalık kurtulmak için istifade etmeyi düşünmüş ve onlara vergi ödemekten imtina etmişdir. Onun, Ağa Mehemmed Han'a faal olarak askeri yardım yapması, İran hükümdarının hücumları neticesinde daha fazla kayıplara maruz kalan İbrahimhalil Han'n ve II. Irakli'nin sert gazabına sebep olmuştur.[136] 1797 yılının başlarında Karabağ Hanlığı ve Kartli – Kaheti Krallığı birlikleri, Gence'ye doğru ilerlemeye başlamıştır. İyi korunan Gence şehrini hücum ile ele geçirmenin mümkün olmadığını gören müttefikler, uzun süren bir kuşatmaya mecbur kalmışlardır.[137] Yanlız Gürcü Kralı II. İrakli'nin 7 bin kişilik ilave bir kuvveti daha Gence'ye doğru harekete geçtiği hakkındaki haber Cavad Han'ı, İbrahimhalil Han ile görüşmeye mecbur etmiştir. Yapılan görüşmeler neticesinde Cavad Han, her yıl İbrahimhalil Hana 10 bin, II. Irakliye ise 15 bin tümen harç ödemeye, oğlu ve kız kardeşini ise Karabağ Hanı'na emanet olarak vermeye razı olmuştur.[138]

[132] Ahmed Bey Cavanşir.A.g.e.,s.166
[133] Бутков П.Г.A.g.e.,2.kısım.s.410.
[134] МустафаевДж.СеверныеханстваАзербайджанаиРоссия(конецXVIII-началоXIX.вв.).Баку,Элм,1989,с.79
[135] Армяно-русские отношения(сб.документов).Т.4(1780-1800гг.),Ереван,Издательство АН Арм.ССР,1990,док.313,с.449
[136] Бакиханов А.А. Гюлистани-Ирам (редакция, комментарии, примечания и указатели академика З.М.Буниятова), Баку, Элм, 1991, с.178.)
[137] Грамоты и другие исторические документы XVIII столетия относящиеся к Грузии (Под ред.Цагарели А.) Т.2, вып.2, Тифлис, 1902, с.152
[138] Бутков П.Г. A.g.e.: II. kısım, s.346-347;

8. AĞA MEHEMMED ŞAH'IN KUZEY AZERBAYCAN'A İKİNCİ YÜRÜYÜŞÜ VE KARABAĞ HANLIĞI

Rus birliklerinin 1796 yılında Azerbaycan'a saldırısı bittikten sonra, Ağa Mehemmed Han Kaçar yine de Güney Kafkasya'yı itaat altına alma kararını vermiştir. Bundan biraz evvel ise Ağa Mehemmed Han, tantanalı bir şekilde "Şah" ünvanını almıştır.[139]

1797 yılında Ağa Mehemmed Şah'ın ordusu, Güney Kafkasya tarafına doğru harekete başlamıştır. Azerbaycan hanlarına yazılan Şah fernablarında, onlardan Şah'a kayıtsız şartsız tâbi olmaları talep olunmuş, aksi halde amansız bir şekilde cezalandırılıcakları bildirilmiştir. Ağa Mehemmed Şah'ın, İbrahimhalil Han'a gönderdiği fermanı çok daha serttir; eğer sağ kalmak istiyorsa, hâkimiyeti oğluna bırakıp, Mekke ziyaretine gitmesini istemiştir.[140]

Baharın başlarında, İran ordusunda Alikulu Han'ın komuta ettiği birlikler, Nahçıvan ve İrevan Hanlıklarına girmiştir. Nahçıvanlı Kelbeli Han acımasız bir şekilde cezalandırılıp, İran'a sürgün edilmiştir. İrevan Hanlığı ise yine acımasız bir şekilde yağmalanmış ve ahalinin bir kısmı İran'a göç ettirilmiştir. Ağa Mehemmed Şah'ın şahsen komuta ettiği ordunun asıl kısmı Karabağ'a girmiştir. Şunu da belirtmek gerekir ki, birçok hanlıkta, özellikle Karabağ'da üç yıl devam eden korkunç kuraklık açlığa sebep olmuştu. Karabağ hanlığı ahalisinin ekseriyeti bir dilim ekmek için yaşadıkları yeri terk ederek başka yerlere göçmeye mecbur kalmışlardı.[141] Bu koşullar altında hanlığın müdafaa etmenin teşkilinin, zor olduğunu gören İbrahimhalil Han yardım almak için Şuşa'yı terk edip Car-Balaken'e gitmiştir.

Ağa Mehemmed Şah, İbrahimhalil Hanın Şuşa'yı terk etmesi haberini Aras kıyısında işitmiş ve onu yakalamak için iki bin kişilik bir kuvvet göndermiştir. Bu grup Terter köprüsü yakınında İbrahimhalil Han'a ulaşmıştır. Ancak vaki olan vuruşmada İbrahimhalil Han galip gelmiş ve sağ salim adamları ile birlikte Kür çayından geçip Car-Balaken'e vamıştır.[142]

İbrahimhalil Han'ın şehri terk etmesi, Şuşalılar arasında ciddi ümitsizlik oluşturmuştur. Ağa Mehemmed Şah, İbrahimhalil Han'ı yakalamak için arkasından kuvvet göndermiş ve aynı zamanda Şuşa'nın savunmacılarına da mektub göndererek, artık direnmenin faydasız olacağını bildirip teslim olmalarını teklif etmiştir. Gönüllü teslim olurlar ise sakinlerin hayat ve mallarına dokunulmayacağını vaat etmiştir. Aksi takdirde, kale alındığı anda herkesin mahvedilecegi, kadınların askerlere paylaştırılacağı, Şuşa'nın ise Tiflis gibi dağıtılacağı tehtidi ile korkutulmaya çalışmışlardır.[143]

Mektup, Şuşalılar tarafından alındıktan sonra, şehir ayanları ve aksakkalları toplanıp meşveret etmişlerdir. Aralarında fikir ayrılığı oluşmuştur. Askeri komutanlardan İsmail adlı birisi; "son damla kanına kadar şehrin müdafaa edilmesinde ısrar etmiştir. Nasılsa şehir alındıktan sonra Şah hepsini kula çevirecektir. Mücadele devam ettirilirse, İbrahimhalil Han topladığı yeni kuvvet ile gelecektir" diye görüş bildirmiştir. Lakin Şuşa ruhanilerinin baş müctehidi Hacı Babek, bu teklifin aleyhine konuşmuş ve Şah'ın huzuruna gidip, Şuşalıların

---

139 Жизнеописание Ага Магомед хана Каджара, основателя нынешней в Персии династии с кратким обозрением, последовавших после его смерти главнейших присшествий// Сын отечества и Северный Архив. Журнал словесности, политики и истории, т. XIX (Сын отечества частъ 171-ая, Северный Архив частъ 85 – ая) СПБ., 1835, С.24

140 Eliyev F., Eliyev M. Naxçıvan xanlığı. Baku, 1996, s.24

141 Mirze Adıgözel bey. Qarabağname//Qarabağnameler, I kit., s.57; Mirze Camal Cavanşir Qarabaği. Qarabağ tarixi//Qarabağnameler, I kt., s-136

142 Aynı orada.

143 Azerbaycan tarihi (Yeddi cildde). IIIc., Bakı, Elm, 1999, s. 43.

hayatı için itibarlı teminat alacağını bildirmiştir. Uzun tartışmalardan sonra, Hacı Babek'in teklifi kabul edilmiş ve kale duvarından asma merdiven ile indirilip Şah'ın huzuruna gönderilmiştir.[144]

Şah ile görüşen Hacı Babek, Şah'a "Şuşalılar kendilerinin de akıbetlerinin Tiflis sakinlerinin akıbeti gibi olacağından korktuklarından kaleyi savunmayı düşünüyorlar" demiştir. Ağa Mehemmed Şah, Kuran'a mührünü vurup, Şuşa'da mukavemete rast gelmezse hiçbir kimseye dokunmayacağına yemin etmiş, Hacı Babek de tazminat miktarını 200 bine indirmeye nail olmuştur.[145]

Hacı Babek şehre dönmüş ve tazminatın toplanmasına başlanmıştır. Gereken para iki günde toplanmıştır. Bundan sonra kalenin kapısı açılmıştır. Hacı Babek başta olmak üzere Şuşa aksakalları tuz-çörek ile Ağa Mehemmed Şah'ı karşılamışlardır. Şehre giren Ağa Mehemmed Şah, Mehemmedhasan Ağa'nın imaretine yerleşmiştir. Şah istedigi tazminatı aldıktan sonra, Kuran'a ant içtigine bakmayarak, askerlerine şehri yağmalama izni vermiştir.[146] Ağa Mehemmed Şah'ın Şuşad'a hâkimiyeti uzun sürmemiş ve şehre girdikten yedi gün sonra, 4 Temmuz 1797 tarihinde hizmetçileri Seferali Bey ve Abbas Bey tarafından katledilmiştir.

Katiller Şah'ın tacını, kemerini, kol zırhını alıp, suikastin planyıcılıları olan Sadık Han Şekkaki'nin yanına gelmişlerdir. Sadık Han şahın katillerinden Abbas Bey'i yanına alarak bir bahane ile kaleyi terk etmiştir.

N. Ahundov ve daha sonra T. Köçerli, Ağa Mehemmed Şah'ın saray hizmetçisi olan A. Beknazaryan'ın 1886 yılında St. Petersburg'ta Ermenice neşr olunan *Karabağ'ın Sırları* adlı kitaba dayanarak, Kaçar'a karşı suikastın İbrahimhalil Han ve onun veziri Molla Penah Vagif tarafından teşkil olunduğu fikrini ileri sürmüşlerdir. Beknazaryan'ın verdigi bilgiye göre, şahın katlinde iştirak eden Seferali Bey'in, 1798 yılında, idamından önce yeni Şah'a, yani Fetali Şah'a, İbrahimhalil Han'ın ona çok miktarda para ve kıymetli hediyeler gönderdiği söylediği rivayet olunmuştur.

9. İBRAHİMHALİL HAN'IN RUSYA HİMAYESİNE GEÇMESİ

Yeni Kaçar hükümdarı Fetali Şah'ın karşısında savunma sağlayabilmek için, yani kendini zorunlu hissederek İbrahimhalil Han, Rusya ile yaklaşmağa başladı. Aynı zamanda Fetali Şah da İbrahimhalil Han'ı diplomatik yollarla Rusya himayesine girmekten çekindirme kararı almıştı. Şah Kerim Han, Rahim Han ve Abdullah Han'dan ibaret olan elçilerini, özel bir ferman ile Karabağ'a göndermiştir. Fermandan anlaşıldığına göre, Fetali Şah şimdiye kadar hiç kimseye göstermedigi müsamahayi İbrahimhalil Han'a göstererek, onun Rusya himayesine geçmesine imkân vermek istememiştir. Şöyle ki, Fetali Şah Karabağ bölgesini, Şah hazinesine gönderilen gelirleri ile birlikte ebedi olarak İbrahimhalil Han'a vermeyi, özellikle kendi evlatlarından iki tanesini onun yanına emanet olarak göndermeyi uhdesine götürmüştür.[147]

Yapılan bu hoşgörünün karşılığında, "Rus birliklerinin hücumlarının önüne geçmek için Tiflis ve Gence yolunun üstünde olan her iki Askeran kalesine İran ordusu yerleştirilmeli,

[144] Aynı orada.
[145] Aynı orada.
[146] Aynı orada.
[147] Mirze Camal Qarabaği. A.g.e., s. 133-134.

Şuşa kalesinin yakınlarında kazılan siperler de bu orduya verilmelidir" demiştir. Üstelik bütün masraflar Şah hükümetince karşılanmalı ve "bu ordu İbrahimhalil Han'a itaat edip, onun emrinden çıkmamalıdır" diye belirtilmiştir. Lakin Şah'ın bu teklifleri hiçbir netice vermemiştir. İbrahimhalil Han, Karabağ Hanlığı'nın Rusya'nın hâkimiyeti altına geçmesi politikasını daha büyük bir inatla devam ettirmiştir. Bu hareketin, gelecekte kendisi için hangi ağır neticeler getireceğini göremeyen İbrahimhalil Han, antlaşma metni üzerindeki çalışmaları daha da hızlandırarak, biran önce bitirmeye uğraşmıştır. İbrahimhalil Han'ın, Rus kumandanlığı ile "hanlığın bağımsızlığını koruma" şartına bağlı olarak, himaye antlaşması imzalamak için görüşmelere başlama teşebbüsü de boşa çıkmıştır. 1804 yılı Ocak ayında, Gence'yi zaptetikten sonra Sisianov, İbrahimhalil Han'a mektup yazarak Rusya'ya tâbi olmalarını telep etmiştir.[148] Bir kaç gün sonra Rus Generali, İbrahimhalil Han'dan Rusya himayesini kabul etmesi ultimatomunu vermiştir. Bu dönemde, Karabağ Hanlığı'nın içişleri çok karışıktır. Ağa Mehemmed Şah Kaçar'ın viran edici hareketleri neticesinde, hanlığın ahalisi müflisleşmiş, hatta yiyecek kıtlığı başlamıştır.

Karabağ hem Rusya, hem de Kaçarlar Devleti için büyük stratejik öneme sahiptir. Şuşa o zamanki İran komutanının ve özellikle Şah'ın kanatine göre Güney Kafkasya'nın kilidi, Rusya için ise İran'ın kapısı olarak görülmüştür.[149]

Karabağ hanlığını baskı yolu ile itaat ettirme niyetini devam ettiren Sisianov, özel temsilcisi aslen Gürcü zadegânı olan Corayevil'e, imzalanması teklif olunan antlaşma metnini göndermiştir. Daha sonra binbaşı Lisaneviç'i Şuşa'ya gönderip Hanı, Rusya himayesini kabuletmeye razı etmesini emretmiştir. Lisaneviç'e verilen talimattan anlaşılıyor ki, Han'ın layihayı düzeltme hakkı söz konusu değildir.

Lisaneviç, Şuşa'ya geldiği an, Han nüfuzlu beylerini de çağırarak divan toplanmıştır. Altı gün süren görüşmelerden sonra bütün beyler, Rusya himayesini kabul etme husundaki teklifi reddetmişlerdir. Ancak İbrahim Han, onların bu kararına uymayarak, Rusya himayesine girme husussundaki antlaşma metnini kabul etmiştir.[150]

Sisianov, Lisaneviç ile İbrahimhalil Han'a bir de mektup da göndermiştir. Bu mektupta Rus başkomutan, mukavelenin hanlığın İran saldırısından korunmasına, varislerinin hâkimiyetinin devam edeceğine bir teminat olacağını yazmıştır. Antlaşmanın imzalanması hususunda İbrahimhalil Han'dan olumlu kararı alan Sisanov, 14 Mart 1805 tarihinde, İbrahimhalil Han'a yazdığı mektupta, bu konu ile alakalı olarak memnuniyetini bildirmiştir.[151]

İbrahimhalil Han ve Şekili Selim Han ile ayanları ve hizmetçileri, yaklaşık 600 kişi, Sisianov'un karargâhına gelmişlerdir. 14 (26) Mayıs 1805 tarihinde, İbrahimhalil Han ve ekibi, Sisianov'un Gence'den 20 verst uzaklıkta *Kürekçay* kıyısındaki kampına gelerek, himaye antlaşmasını imzalamış ve sadakat yeminini etmiştir. *Kürekçay Antlaşması* giriş ve 11 maddeden ibarettir:

Girişte, İbrahimhalil Han ve Sisianov tantanalı bir şekilde antlaşma imzaladıklarını beyan etmektedirler.

Mukavelenin birinci maddesinde, İbrahimhalil Han, İran veya herhangi bir devlette bağlı olmayacağına yemin etmektedir.

---

[148] Акты, собранные Кавказской Археографической Комиссией, т. 2, Тифлис, 1868, док. 1417, с. 696.
[149] Ehmed bey Cavanşir. Qarabağ xanlığının 1747-1806-cı illerde, s. 182.
[150] Дубровин Н. История войны и владычества русских на Кавказе. т. VI, СПб., 1888, с. 40.
[151] АКАК, т. 2, док. 1433, с. 701-702.

İkinci maddeye göre Rusya İmparatoru, kendisi ve varisleri adına İbrahimhalil Han'ın ve varislerinin hukuklarının, hanlık topraklarının birliğinin korunacağını vaat etmektedir.[152]

Üçüncü maddede, han hâkimiyetinin sürdürülmesi hususu belirtilmiştir. Buna göre, İbrahimhalil Han'dan sonra hâkimiyet, onun böyük oğluna geçecek ve sonra aynı kaide üzerinden devam edecektir. Bu dönemde yeni hana, Çarın tasdik fermanı verilecektir. Han bağımsız dış siyasetten kaçınacak ve Kafkasya'daki Rus birliklerinin komutanıyla önceden kesinleştirmeden, komşu hanlar ile münasebet kurmayacaktır.

Eğer onlardan elçiler, yahut mektuplar gelirse, onları hanın yanında bulunan Rus zabiti ile değerlendirmek durumundaydı.

Beşinci maddeye göre de Çar Kafkasya'daki Rus birliklerinin komutanı ve Gürcüstan Baş İdaresi adına İbrahimhalil Han'ın ve varislerinin, Karabağ Hanlığı'ndaki hâkimiyetinin şimdilik korunmasını, hanın iç idaredeki bağımsızlığına dokunmamayı vaad etmiştir.[153] Hanı, ailesini, topraklarını korumak için Şuşa'da 500 kişilik Rus askeri birliği yerleştirmelidir. Büyük bir tehlike oluşursa, Rus başkomutan ilave kuvvetler göndermelidir.

Altıncı maddede, şu şart kaydolunmuştur; Şuşa'da yerleştirilen Rus birliğinin bütün masrafları Han tarafından karşılanacaktır.

Sekizinci maddede ise Karabağ Hanının Rusya hazinesine ödeyeceği verginin miktarı ve ödeme şekli tespit edilmiştir. 8000 eşrefi tutarındaki verginin yarısı 1 Şubat'ta, diğer yarısı ise 1 Eylül de ödenmelidir. Ayrıca bu maddede, İbrahimhalil Han'ın ikinci oğlu Mehemmedhasan Ağa'nın oğlu Şükrullah'ı emanet olarak, Tiflis'e göndereceği belirtilmiştir.[154]

Kafkasya'daki Rus birliklerinin Başkomutanı General Sisianov, 22 Mayıs 1805 tarihli raporunda Şuşa kalesinin anahtarlarını ve *Kürekçay Antlaşması*'nın metinlerini, St. Petersburg'a gönderdiğini yazarak, Rusya İmparatorluğu'nun genişlemesi münasebeti ile İmparator'u tebrik etmiştir. Karabağ'ın, Rusya himayesine kabul edilmesinin faydasından bahseden Sisianov şunları yazmıştır: Karabağ kendi mevkine göre Azerbaycan'ın ve İran'ın kapısı sayılabilir ve onları korku içinde tutacaktır; Karabağ vasıtası ile Rus ordusu Bakü'ye yakınlaşacaktır.[155]

Rus Başkomutan, İbrahimhalil Han'a General-Teğmen rütbesi verip, kendisine uygun maaş bağlanmasını ve mücevher ile süslenmiş bir kılıç ile taltif olunmasını, Han'ın büyük oğlu ve varisi Mehemmedhasan Ağa'ya General-Binbaşı rütbesi verip, uygun maaş bağlanması ve elmaslarla süslenmiş, üstünde "sadakati için" yazısı olan bir madalya ile taltif olunmasını, Han'ın ortanca oğlu Mehdikulu Ağa'ya uygun maaş ve General-Binbaşı rütbesi verilmesini, küçük oğlu Hanlar Ağa'ya da uygun maaş ile Albay rütbesi verilmesini teklif etmiştir.[156]

10. İBRAHİMHALİL HAN'IN RUSLAR TARAFINDAN KATLEDİLMESİ

İbrahimhalil Han'ın, Rusya'nın hâkimiyetini kabul etmesi, Şah sarayının sert tepkisine sebep olmuştur. *Kürekçay Antlaşması* imzalandıktan sonra, daha doğrusu 1805 yılı Haziran ayının ortalarında, Kaçarların askerî birliği, Hüdaferin köprüsünden Aras nehrini geçerek Karabağ topraklarına girmiştir. 11 Temmuz'da Pirkulu Han Kaçar'ın komuta ettiği onbin

[152] Aynı orada, dok. 1436, s. 704-705.
[153] Aynı orada, s. 705.
[154] Aynı orada.
[155] Aynı orada, s. 702-702.
[156] Aynı orada, dosya. 1453, s. 711-712; dosye. 1456, s. 712-713.

kişilik İran Kaçar ordusunun öncü birlikleri, aralarında Karabağ süvarilerinin de olduğu Rus birliği ile savaşa girmiştir. Bu savaşta galip gelen Kaçar ordusu, Karabağ'da büyük dağınıklık yapmıştır.[157]

Aslında, Rus hükümeti daha ilk vakitte Karabağ Hanlığı'nın müdafaa etmek hususunda üzerine düşen uhdeyi yerine getirmemiştir. Bundan sonra Abbas Mirza ordusu ile Çanakçı köyüne ulaşıp orada ordu kurmuştur. Onun komutanı Alikulu Han, beşbin kişilik kuvvet ile Askeran kalesine yaklaşmıştır. Ebülfet Ağa, onun tarafına geçen bazı Karabağ beyleriyle birlikte, Kaçar kuvvetleri yanındadır. Tarihçinin yazdığına göre, Hıristiyan köylülerin tüm Melikleri ve kethüdalarının tamamı da Ebülfet Han'ın yanına gelip hilat ve güven sağlamışlardır.[158]

Lisaneviç ve İbrahimhalil Han Karabağ'da durumun çok kötü olduğunu, General Sisianov'a bildirmiştir. Sisianov, Albay Karyagin'e alayı toplarlama görevi vermiş, özellikle Kotlyarevski'yi, Karabağ'a göndermiştir. Onlar Şah Bulağı'na ulaştıkları gün, Alikulu Han Askeran bölgesinden, Abbas Mirza ise Çanakçı köyünden Şuşa üzerine hücuma geçmişlerdir. Karyagin ise derhal Askeran tarafına hamle yapmıştır. Abbas Mirza da ordusunu Askeran kaleleri tarafına yürütmüştür.[159]

Kızılbaş ordusu, Rus askeri birliğini muhasaraya alıp, su ile aralarında istihkâm kurmuştur. Onbir gün muhasara devam etmiştir. Karyagin ve Kotlyarevski yaralanmış, Rus askeri birliğinin yarıdan fazlası helak olmuş, üçyüz kadar asker kalmıştır ki, onların da çoğunluğu yaralı ve susuzdur. Rus taburunda yüzbaşı unvanı ile görev yapan Karabağ Hıristiyanı Melik Vanya klavuzluk edip, Rusları gece Şah Bulağı'na götürmüştür. Ertesi gün Abbas Mirza Şah Bulağı kalesine hücum etmiş, lakin orayı da alamayıp muhasara etmiştir. Üç gün sonra yine Vanya'nın rehberliğinde Ruslar, Şah Bulağı kalesinden çıkmıştır. Helveti yolu ile iki günden sonra Cermug deresinde bulunan kaleye yerleşmiştir. Rus askerleri üç dört gün burada kalıp dinlenmiş, yerli halk da onların yiyeceklerini temin etmiştir. Bundan sonra Murov dağının gizli yollarından geçerek, Vanya'nın rehberliginde Gence'ye gelmiştir.[160]

Fetali Şah, kendisi yeni kuvvetler ile Karabağ'a gelmiş ve Terter çayına ulaşmıştır. Lakin burada Rusların deniz yolu ile Reşt'e hücum ettiklerini haber almıştır. Hem bundan dolayı, hem de Sisianov'un büyük kuvvetler ile Karabağ'a hareket ettigini bildiğinden Erdebil'e dönmüştür. Sisianov, Honaşen'e kadar gelip, burada Feteli Şah'ın geri döndügünü haber alıp kendisi de geri dönmüştür. Mehemmedhasan Ağa onu Şuşa'ya götürmüştür.[161]

1805 yılının sonlarına kadar Rus ordusu, artık Azerbaycan'ın Car-Balakan cematlerini, Gence, Karabağ, Şeki ve Şamahı Hanlıklarını ele geçirerek, kendi mevkisini bir hayli güçlendirmiştir. Artık asıl hedef çok önemli stratejik ve iktisadi ehemiyeti olan Bakü Hanlığının ele geçirilmesi idi. Lakin 8 Şubat 1806 tarihinde General Sisianov'un, Bakü surlarının dibinde öldürülmesi,[162] bunun gerçekleştirilmesini bir müddet engellemiştir.

1805-1806 kışında İbrahimhalil Han'ın, ikinci veliaht oğlu, Rusya taraftarı olan Mehemmedhasan Han'ın Şuşa'da vefat etmesi de Rusya'nın Azerbaycan'daki durumunun za-

[157] Mirze Camal Qarabaği. A.g.e., s. 135.
[158] Mirze Mehdi Xezani. A.g.e., s. 170.
[159] Aynı orada, s. 170-171.
[160] Aynı orada, s. 171-172.
[161] Aynı orada, s. 172-173.
[162] Искендерова М. Бакинское ханство. Баку, 2000, с. 154.

yıflamasına bir miktar tesir etmiştir. Mir Mehdi Hezani'nin yazdığına göre, İbrahimhalil Han, H. 4 Zilhicce 1220 (24 Şubat 1806) tarihinde Mehdikulu Ağa'nın veliaht tayin edilmesi hususunda bir belge imzalamıştır.[163]

General Sisianov'un katli, Şah sarayında Güney Kafkasya'da kaybettiği yerleri geri almak için ümitleri artırmıştır. 1806 yılının yazında, Abbas Mirza'nın komutası altında 20 bin kişilik bir ordu yeniden Karabağ'a girmiştir. Abbas Mirza bu defa da asıl dikkatini Şuşa'nın alınmasına yöneltmiştir. Şuşa'daki Rus muhafıza birliği çok küçüktü. Durumun çok karışık olduğunu gören İbrahimhalil Han, bu birliğe yardım için üç bin kişilik bir süvari birliği ayırmaya mecbur olmuştur.[164] Lakin bu ilave kuvvetlerde durumu düzeltmek için yeterli olmamıştır.

Abbas Mirza, savaşa başlamadan önce İbrahimhalil Han'ı kendi tarafına çekmek için çaba göstermiştir. Onun gönderdiği temsilçiler İbrahimhalil Han'ı ikna etmeye çalışmışlardır. Kalabalık orduya karşı durmak için yeteri kadar kuvveti bir ordusu olmadığından, Rusların da burda kuvvetli bir ordusu bulunmadığından İbrahimhalil Han, Karabağ illeri ve köylerinin ayak altında dağılmaması için, Kızılbaşlar ile iyi geçinmeye başlamıştır.[165] Aynı zamanda o, attığı her bir adım hakkında Şuşa'daki Rus askeri birliğinin komutanı Binbaşı Lisaneviç'e bilgi vermiştir. Sonunda Karabağ Hanı'na acilen ek yardım gelecegine söz verse de durum değişmemiştir. Bundan istifade eden Şah ordusu Şuşa'yı kuşatmaya başlamıştır. Durumun gittikçe ağırlaştığını gören İbrahimhalil Han, kendi ailesi ve yakın adamlarının güvenliğini temin etmek için, şehri terketme kararı almıştır. O, Şuşa'dan 4 km. uzaklıkta bulunan "Han Bağı" namlı yere gelerek burada kamp kurmuştur.

Lisaneviç, Hanın kaleye dönmesini talep etmiştir. Han, oğlu Mehdikulu Ağa'yı Şuşa'ya gönderip, ertesi sabah kendisinin de Şuşa'ya geleceğini bildirmiştir. Ancak o gece şeytanlık peşinde olan kötü adamlar, Binbaşı'ya fitne edip yalan haber göndermişler ve İbrahimhalil Han'ın Kızılbaş ile dedikodusunu yazmışlardır: "Bu gece Han'ın yanında kalabalık asker var. Kızılbaş'tan gelip, yanında hazırdırlar[166] şeklinde yazmışlardır. Bu dedikoduyu, şöyle bir durum da tasdik etmiştir ki; Melik Cemşid, Binbaşı Lisaneviç'e casusluk ederek güya Han, Fetali Şah ile gizli münasebet kurmuş ve Şah Karabağ'a kuvvet göndermiş diye bildirmiştir.[167] Lisaneviç biraz bekleyip düşünüp sonra da gece Han'ın kampına gidip, Han'ı ve etrafındakileri katle kalkışmıştır.

Mir Mehdi Hezani'nin yazdığına göre, o gece toplam 19 kişi katledilmiştir. İbrahimhalil Han, eşi Tuba Beyim (Şekili Hüseyin Hanın bacısı), Hanın Bike Ağa'dan olan kızı Necibe Hanım, GöherAğa'nın anasından olan bir oğlu, Hanın cariyesi Saltanat Beyim (Hanım), Hanın oğlu Abbaskulu Ağa ve başkaları.[168]

Gerçekleştirilen katliam o derece büyük bir acımasızlıkla uygulanmıştır ki, sadece Karabağ'da değil, komşu topraklarda bile, ahalinin derin hiddetine sebep olmuştur. Öte yandan İbrahimhalil Han'ın oğlu Mehdikulu Ağa ve Han'ın torunu Ceferkulu Ağa, bu korkunç vaziyetten Rus birliklerini Karabağ'dan kovup çıkarmak için istifade etmemişlerdir. Onlar bu

[163] Mir Mehdi Xezani. A.g.e., s. 176.
[164] Потто В.А. Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях. Т. 2, выпуск I-V, СПб., 1885, с. 6.
[165] Mirze Camal Qarabaği. A.g.e., s. 138.
[166] Mir Mehdi Xezani. A.g.e., s. 178.
[167] АКАК, т. 3, Тифлис, 1869, док. 610, с. 331.
[168] Mahmudov Y., Şükürov K. Qarabağ (Real tarix, faktlar, senedler). Bakı, Tehsil, 2005, s. 178.

beklentinin tamamen aksine haraket etmişler ve sanki hiçbirşey olmamış gibi, Rus ordusu için tahıl ve yiyecek tedarik etmeye çalışmışlardır.

İbrahimhalil Han ve aile üyelerinin vahşice katledilmesi, bir veya bir kaç kişinin düşünüp uyguladıkları niyetin neticesi mi idi veyahut da Rus hükümranının planlarının hayata geçirilmesi ile mi alakalı idi? Bu konuda tarihçiler arasında farklı görüşler mevcuttur. Bir çok tarihçi bu facianın yalnız Lisaneviç'in düşünülmemiş hareketinin neticesi olarak saymışlardır. Ancak şurası açıktır ki, bu katliamda Rus kumandanlığının günahı vardır, kumandanlığın İbrahimhalil Han'a karşı olan itimatsızlığının dışında, Lisaneviç ve Corayev'in koskoca Han ile saygısız ve kışkırtıcı şekilde konuşmasına göz yumulmasının, yani ona karşı çekincesiz olarak davranabilmelerinin bir sonucu olduğu da düşünülmelidir.

SONUÇ

Karabağ Hanlığı'nın ve başkenti Şuşa'nın Azerbaycan tarihindeki yeri çok büyükdür. Evvela 1747'de Afşar imparatorluğu dağıldıkdan sonra, Karabağ'da Azerbaycan devletçiliği, hanlık şeklinde olsa da inşa edilmiştir. Bu dönemde, bölgenin dağlık kısmında yaşayan Alban kökenli lakin Ermeni hadimlerinin tesiri altında olan Hıristiyan Meliklerin ayrımcılık hareketlerine son verilmiştir.

Karabağ Hanlığı kurulduğu günden itibaren, komşu hanlıklar ve devletlerle mücadele içine girmek zorunda kalmış ve bu mücadelelerde de kahramanlık sayfaları yazmıştır.

Diğer Azerbaycan hanlıklarının her biri, bir kentin etrafında kurulmuşken, Karabağ'da böyle bir şehir olmadığından Hanlığın banisi Penahali Han yeni bir şehrin – *Penahabad* (sonralar Şuşa) şehrinin esasını koymuş, bu şehir alınmazlık sembolüne çevrilmiştir. Hanlık döneminde büyük esnaflık, sanat ve kültür merkezi oluşturulmuş, daha sonraları da Azerbaycan'ın önemli kültür merkezi rolünü korumuştur.

Karabağ Hanlığı'nın tarihi, aynı zamanda Azerbaycan halkının kahramanlık sayfalarını oluşturur. Bu hanlık ve başkenti Şuşa, sayısız fetihlerin ve hücumların baskınına karşı durmuştur.

KAYNAKÇA

AMEA TİEA, inv.1795/2, s.750

Azerbaycan tarixi (yeddi cildde). III cild, Bakı, Elm, 1999, s.427

Azerbaycan tarixi (Yeddi cildde). III c., Bakı, Elm, 1999, s. 43.

Delili H. E. Qarabağ xanlığının banisi Penaheli xan haqqında yeni melumatlar// Azerbaycan SSR EA xeberleri (Tarix, felsefe ve hüquq seriyası), 1971, №1, s.43

Dжевдет паша. Описания событий в Грузии и Черкесии// Русский Архив, 1888, №22, с.204

Ehmed bey Cavanşir. Qarabağ xanlığının 1747-1806-cı illerde siyasi veziyyetine dair// Qarabağnameler, I cild, Bakı, Yazıçı, 1989, s.149-183.

Mirze Yusif Karabaği. Tarix-e Safi//Qarabağnameler, II c.

Eliyev F., Eliyev M. Naxçıvan xanlığı. Baku, 1996, s.24

Hemidova Ş. XVIII esrin ikinci yarısında Azerbaycan-Gürcüstan münasibetleri tarixinden . Baku, 1985, s.73

İsmayılov M., Bağırova M. Şeki xanlığı., Bakı, 1997

Köçerli T. Qarabağ (Qarabağ tarixinin saxtalaşdırlması eleyhine). Bakı, Elm, 2002, s. 160.

Kurat Nimet. Türkiye ve Rusya: 18. Yüzyılın Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Rus-Türk İlişkileri, 1798-1919. Ankara, 1970, s.15.

Mahmudov Y., Şükürov K. Qarabağ (Real tarix, faktlar, senedler). Bakı, Tehsil, 2005, s. 178.

Mir Mehdi Xezani. Kitabi-tarixi Qarabağ// Qarabağnameler, II kitab, s.115.

Mirze Adıgözel bey. Qarabağname//Qarabağnameler, I cild, s.31.
Mirze Camal Qarabaği. Qarabağ tarixi// Qarabağnameler. I kitab, s.110
Mustafazade T. XVIII Yüzillik – XIX Yüzilliyin Evvellerinde Osmanlı-Azerbaycan Münasibetleri, Bakü, Elm, 2002, s.79.H
Osmanlı belgelerinde Karabağ. T.C. Başbakanlık Devlet Arşivlik Genel Müdürlüğü. Osmanlı Daire Başkanlığı yayın Nu:100, İstanbul, 2009 Belge 26, s.79
АКАК, т. 2, док. 1433, с. 701-702.
Акты, собранные Кавказской Археографической Комиссией, т. 2, Тифлис, 1868, док. 1417, с. 696.
Алиев С. Войны и борьба за верховства власти в Иране после распада империи Надир шаха // Иран. История и культура в средние века и новое время. Москва, наука, 1980, с.53
Алиев Ф. Карабахское ханство (XVIII в)// Карабах. Очерки истории и культуры), Баку, Caşıoğlu, 2004, с.77
Аракелян А. Карабах до завоевания российским царизмом// Исторический журнал, 1938 г. №10, с. 75-76.
Бакиханов А.А. Гюлистани- Ирам (редакция, комментарии, примечания и указатели академика З.М. Б….това). Баку, Элм, 1991, с.164
Бутков Т.Г. Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 ч. 2, Санкт-Петербург, 1869, s.244
Грамоты и другие исторические документы XVIII столетия, относящиеся к Грузии (Под ред. Цагарели А.) Т. 2, вып. 2, Тифлис, 1902, с.152
Дубровин Н. История войны и владычества русских на Кавказе. Т. VI, СПб., 1888, с.8
Жизнеописание Ага Магомед хана Каджара, основателя нынешней в Персии династии с кратким обозрением, последовавших после его смерти главнейших присшествий// Сын отечества и Северный Архив. Журнал словесности, политики и истории, Т. XIX (Сын отечества, частъ 171-ая, Северный архив, частъ 85-ая), СПб., 1835, с.24
Искендерова М. Бакинское ханство. Баку, 2000, с. 154.
Кишмишев С.О. Походы Надир шаха в Герат, Кандагар, Индию и события в Персии после его смерти. Тифлис, 1889, с.225-226
Левиатов В.Н. Очерки из истории Азербайджана в XVIII веке, Баку, 1948, с.145
Маркова О.П. Россия, Закавказъе и международные отношения в XVIII веке. Москва, 1966, с.160-162
Потто В.А. Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях. Т. 2, выпуск I-V, СПб., 1885, с. 6.
Рагимов Г. Из Истории Азербайджано-русских дипломатических отношений во второй половине XVIII - нач. XIX веков. Баку, Аз Госиздат, 1997, с.77
Раффи. Меликства хамсы (пер. срм. Л.М. Кочаряна. Ереван, Наири 1991, с.33-34
РГВИА, f.52, l.1, doc.331, 1 v.80
РГВИА, Ф. 52, С. 1, док. 286, 1. kısım, s.187
Российский Государственный Военно – Исторический Архив, ф.52 (Потемкины), 1, док. 286, ч.1, л.237.
Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянского народа. Частъ 2, Москва, 1838, с.57, с 68-70.
Шукюрзаде Образование Карабахского ханства// Azerbaycan MBA, Tarih Enstitüsünün Elmi Arşivi, fon 1, liste 4, dok. 1353, s.84

16.BÖLÜM

ÇARLIK RUSYASI VE ERMENİLERİN PLANLARINDA KARABAĞ HANLIĞI (XVIII. YÜZYILIN 60-80'Lİ YILLARI)

Güntekin C. NECEFLİ[*]

ÖZET

Hindistan ve Yakın Doğu'yu işgal etmek arzusunda olan Çarlık Rusya'sı, Osmanlı, İran ve Azerbaycan sınır kavşağında tampon bir Ermeni Devleti kurmayı ve buradan askerî üs olarak istifade edebilmeyi amaçlamıştır. I. Petro (1782-1725) devrinden itibaren başlayan bu siyaset XVIII. asrın ikinci yarısında, Çariçe II. Yekaterina'nın hâkimiyeti döneminde (1762-1796) daha da etkili bir şekilde takip edilmeye başlanmıştır. 1783 yılında Rusya Devlet adamları ile Rusya Ermeni başpiskoposu İosif Argutinski arasında, Osmanlı Devleti ile İran sınırlarının kesiştiği topraklarda, Ermeni Devleti kurmak için görüşmeler yapılmış ve Ermeni-Rus antlaşması layihası hazırlanmıştır. Nihayet 12 Ağustos 1787 tarihinde Burnaşev'in komuta ettiği, Rus ve Gürcü kuvvetleri ile Karabağ'ın Hıristiyan Meliklerinin kuvvetleri birleşerek Karabağ Hanlığına karşı haçlı yürüyüşüne başlamışlardır. Ancak, Çarlık Rusya'sı ile Osmanlı Devleti arasında (1787-1791) savaşı başlamış olduğu için, Rus askeri birlikleri Kafkasya cephesine çağrılmıştır. Bu sebeple Karabağ Hanlığına karşı başlatılmış olan taarruz durdurulmak mecburiyetinde kalınmıştır. Bu gelişmeler sonucunda Çarlık Rusya'sının Güney Kafkasya'da, özellikleKarabag'da Ermeni Devleti kurma planları başarılı olamamıştır.

Anahtar Kelimeler: Karabağ Hanlığı, Azerbaycan, Çarlık Rusyası, Ermeni Devleti

KARABAKH KHANATE IN THE PLANS OF TSARIST RUSSIA AND ARMENIANS (60-80S OF THE XVIII CENTURY)

ABSTRACT

Karabakh forms the middle part of the region with relatively higher altitude, which is called Arran in Medieval Islamic sources. The Arran region is roughly located between the Aras and Kura rivers, between the east of Gökçe Lake and the Azerbaijani plain. Karabakh, It has been conquered by Muslims since the last periods of Caliph Hz. Omar. In the 10th century, the dynasties of Sajids, Russian Empire that was striving to occupy India and the Near East needed to create there liable support in the junction of borders of Turkey, Iran and Azerbaijan, in order she could use the area as a military spring board as soon as gained a favor able conditions for it. This policy having begun in the era of Peter I intensified further in these cond half of XVIII century- during the reign of Catherine II (1762-1796).

[*] Doç., Dr., Azerbaycan Milli İlimlerAkademisi, A. Bakıhanov adına Tarih Ensitütüsü, guntekin.cemil@gmail.com, ORCID: 0000-0002-1209-6682

In 1783, there were negotiations between the Russian authorities and the Armenian Archbishop in Russia Joseph Argutin sky to establish an Armenian state on the lands at the inter section of the borders of Iran and the Ottoman Empire and was drafted the Armenian-Russian agreement. At last, on August 12, 1787 the Russian military forces under the command of Sergey Burnashov together with the forces of Georgian tsar Irakli II and the Christian meliks of Karabakh began the crusade on the Karabakhk hanate. However, because of the beginning of the Russian-Ottoman War (1787-1791) the Russian military forces were enlisted in the Caucasus line and the combined forces were forced to return from the territory of Azerbaijan. So, the plan of the Russian Empire to create an Armenian state in the South Caucasus, especially in Karabagh, had failed.

Key words: Karabakh Khanate, Azerbaijan, Tsarist Russia, Armenian State

GİRİŞ: XVIII. YÜZYILIN 60.-80. YILLARINDA SİYASİ DURUM

Azerbaycan Hanlıkları, Güney Kafkasya ile alakalı uluslararası münasebetlerin oldukça sertleştiği bir dönemde kurulmuş olup, XVIII. asrın ikinci yarısında gelişmiş Batı devletlerinin Güney Kafkasya bölgesine ilgileri daha da artmıştır. Aynı dönemde bölgede menfaatleri çatışan Rusya ve Osmanlı Devletleri arasındaki münasebetler de oldukça gergin bir sürece girmiştir. Azerbaycan topraklarının tek bir devletin hâkimiyeti altında olmaması sebebiyle, ülkenin medenî, iktisadî ve siyasî olarak gelişmesi mümkün olamamıştır. Azerbaycan topraklarına göz dikmiş olan Ermeniler ve Çarlık Rusya'sı, bu durumdan istifade etmeye çalışmış oldukları için, hanlıkların durumu giderek daha da zayıflamaya başlamıştır

Tarih boyunca sözde belgelerle Ermeni toprağı haline getirilmeye çalışılmış, Azerbaycan'ın kadim topraklarından birisi olan Karabağ Hanlığı, burada Hıristiyan Meliklerin olmasından dolayı diğer Azerbaycan hanlıklardan farklıdır. Rusya Devleti'nin himaye ettiği ve Ermeniler tarafından tahrik edilen bu meliklerden bazıları, daha Penah Han'ın devrinden başlayarak, bir taraftan hanlık içinde merkezi kuvvet oluşmasına mani olmuşlar ve diğer taraftan da dışardan Karabağ Hanlığına yönelik baskıların hayata geçirilmesine yardım ederek müstakilliğini sarsmaya çalışmışlardır.

1.ERMENİLERİN ELVERİŞLİ ŞARTLARDAN YARARLANMASI

XVIII. asrın 60. yıllarında Ermeni tarihçileri tarafından *Ermeni Millî Azadlık Hareketinin İdeologu* olarak adlandırılan İosif Emin adlı bir Hemedan Ermenisi, Gürcü Kartli-Kahaeti Çarı II. İrakli'nin yönetimi altında *Birleşik Ermeni – Gürcü Devleti'nin Kurulması* layihası ile ortaya çıkmıştır. Bu layihada Karabağ Hanlığı topraklarında yaşayan Hıristiyan Melikleri, *Ermeni Devletçiliğinin yegane kısmı* olarak adlandırılmış ve onlardan II. İrakli'nin hakimiyeti altında Birleşik Ermeni – Gürcü Devleti oluşturulması fikri ileri sürülmüştür.

1763 yılının yazında Tiflis'e gelen İ. Emin Kartli-Kaheti Çarı II. İrakli, İmeretiya Çarı Salamon ile görüşmüş, ayrıca Kanzasar (Alban) Patrik'i, Karabağ'ın bazı Hıristiyan Melikleri ve İrevan Hanlığı topraklarında yaşayan az sayıdaki Ermenilerle alaka kurabilse de ciddi bir netice elde edememiştir (Ermeni-Rus Alâkaları, s. 50-51).

XVIII. asrın 60'lı yıllarının sonlarından başlayarak Rusya'nın merkezlerine, Moskova ve Petersburg'a göçen zengin Ermeniler ki, Lazarev, Kampanov, Manuçarov, Sarafov vb. bu şehirlerde yerleşerek, büyük topraklara sahip olmuşlar, manifaturacılıkla uğraşmışlar, hatta bazıları asilzade unvanı almışlardır. *Karabağ'da Müstakil Ermeni Devleti* kurmak

hayaline kapılan bu Ermeniler *Karabağ'ın Hıristiyan Melikleri ile Rusya yöneticileri arasında aracı olmuşlardır* (İoannisyan, s.19).

XVIII. asrın ikinci yarısında, Rusya – Türkiye Savaşı (1768-1774) esnasında Ermeniler ortaya çıkan bu fırsattan istifade etmeye çalışmışlardır. Rusya idarecileri ise Güney Kafkasya'da yerleşmek için *Ermeni kartından* yararlanmak niyetini şimdilik abartmayıp, gelecekteki planları için saklamışlardır.

Daha I. Osmanlı – Rusya savaşının sürdüğü esnada, Heşterhan'da, dokuma işini ele geçiren Ermeni Moisey Sarafov'un (Movses Sarafyan) Rusya Dış İşleri Kollegiyasına, *Rusya'nın himayesi altında Ermeni Devleti Kurulması*nı belirten layihasını takdim etmiştir. Layihada M. Sarafov, Karabağ'a ve İrevan'a askerî harekâta geçilmesini, bu yürüyüş gerçekleştiği taktirde Rus ve Gürcü birlikleri ile birlikte, Ermeni gönüllülerinin de aynı orduya yardım edeceklerini vaat etmiştir (AVPRİ, f. 110 (RGİ), liste 2, belge 464, s. 91-92 ve arkası).

Kaydolunan devirde Petersburg sarayında kuyumculuk ile uğraşan, muhtelif yolla ve hilelerle Rusya'nın yöneticileri ile alâka kurarak üst konum elde eden Ermeni zengini İvan Lazareviç Lazarev (Ovanes Agazaroviç Lazaryan), *Rusya'daki bütün Ermenilerin himayedarı olarak* onlar adına konuşup, Karabağ'da *Ermenilere Devlet kurulması* fikrinin hayata geçirilmesi için *para harcamakta cimrilik göstermemiştir* (İoannisyan, s. 19-20).

İvan Lazarev Rusya'daki Ermeni Başpiskoposu İosif Argutinski ile yakın münasebette bulunmuş, muhtelif vasıtalarla Rusya yöneticileri arasındaki yüksek nüfuza sahip şahısların, özellikle Kinyaz G. A. Potyomkin'in, General A. V. Suvarov'un, Kansler A. A. Bezborodko'nun güvenini kazanmış ve bundan istifade ederek, *Rusya'nın yardımı ve himayesi altında Karabağ ve İrevan hanlıklarına ait topraklarda Ermeni Devleti kurulması* fikrini ileri sürmüştür (Dokumanlar toplusu, s. 68-70; Ermeni-Rus Alakaları, s. 151-152).

1780'lerde Çarlık Rusyası'ndan destek temin ederek, Azerbaycan topraklarında kendileri için devlet kurmak isteyen Ermeniler, Karabağ Hanlığı'na tabi olan beş Meliki İbrahim Halil Han'a karşı ayaklanmaya teşvik etmişlerdir. Rusya tarafından desteklenen Karabağ'ın bu Hıristiyan Melikleri ile İbrahim Halil Han'dan gizli olarak İosif Argutinski vasıtası ile irtibat kurulmuştur. Aleksandr Suvarov'a yazılmış, 2 Eylül 1781 tarihli bir belgede: *Hıristiyan Meliklerin Rus birliklerinin askerî harekâtı esnasında Müslümanlara karşı silahlı mücadeleye başlayacaklarının* vaat edilmiş olduğu ve *Karabağ'a onbin kişilik piyade asker gönderilerek, komutanlığına da Suvarov'un getirilmesinin* rica edilmiş olduğu görülmektedir (RGVİA, f.52, liste 1/194, belg.270, s.50-51)

Bu yazışmalardan Rusya hükûmetinin kendi ajanı olan Reynegs'in, Güney Kafkasya'daki faaliyetlerinin tehlikeli görüldüğü anlaşılmaktadır. Zira Reynegs, Rus birliklerinin Güney Kafkasya hareketi ile ilgili olarak, Karabağ'ın Hıristiyan Melikleri ile olan yazışmalarında ihtiyatsızca davranmış ve neticede, *Rus kuvvetlerinin yürüyüşü sonucunda İbrahim Halil Han'ın hakimiyetten indirilmesi ve Ermeni Krallığının kurulması konusunda Melik Abov'a göndermiş olduğu mektup Karabağ Hanının eline geçmiştir* (RGVİA, f.52, liste 1/194, belg. 286(1), s.273 ve arkası) İbrahim Halil Han bu gelişmeler üzerine diplomatik maharet göstererek, meliklerin ihanetini ispatlamış ve onların mukavemetini kırabilmiştir. Bundan dolayı da Rusya temsicileri tarafından Reynegs, Kafkasya hattına çağrılmış ve Rusya'ya geri gönderilmiştir. Onun görevini devam ettirmek için yerine, 1783 Yılının Nisan ayında, Gürcistan'da Rus birliklerinin komiseri olarak tayin edilen Stepan Daniloviç Burnaşov Tiflis'e gönderilmiştir (İoannisyan, s. 75-76).

Rusların Karabağ Hanlığı'nı zapt etmek fikrinden vazgeçmediklerini ve sadece vakit kazanmak istediklerini anlayan İbrahim Halil Han, yakın adamlarından yaklaşık bin kişi toplayıp Şuşa kalesini kuvvetlendirmeye çalışmıştır. Hem kendisinin adamları hem de kendi şahsi muhafazası için, damadı Avar hâkimi Ömer Han'dan 300 kişi almıştır (bkn: Ermeni-Rus Alâkaları, s. 251-253; *İoannisyan, s*. 78-79).

İbrahim Halil Han'ın Şuşa'yı kuvvetlendirdiği haberi, hemen muhtelif yollarla General Pavel Potemkin'e ulaştırılmıştır. General II. İrakli'ye yazdığı 28 Haziran 1783 tarihli mektubunda: İbrahim Han'ın niyetleri konusunda kendisine güvenilir bilgi vermesini rica ederek, II. İrakli'den, Karabağ Hanının askerî hazırlıklara son vermesini talep etmesini istediği mektubu almıştır (bkn: Ermeni-Rus Alakaları, s. 244-245).

2.II. YEKATERİNA HÜKÛMETİNİN ERMENİLERLE MÜNASEBET KURMASI

II. Yekaterina'nın, Ermenilerle bu amaca dönük irtibat kurmasında, onların maksatlı fikirlerinin hayata geçirilmesinde Ermeni zenginleri ve keşişleri ile birlikte Rus askerî bilginlerinden olan General Suvarov, General-Prens Grigoriy Potyomkin ve General Pavel Potyomkin faal rol oynamıştır. Bu konuyla ilgili olarak Kafkasya tarihi araştırıcısı Veliçko, "II. Yekaterina'nın, Ermenilere lütüfkârlığı ifrat haddine ulaşmıştı" demektedir (Veliçko, s. 77).

21 Aralık 1782 tarihinde Pavel Potyomkin, Rusya Ermeni Başpiskoposu İosıf Argutinski'ye, *13 maddelik sorudan oluşan bir yazı* vermiştir. General bu yazıda: Karabağ Hanlığı'nın II. İrakli ile münasebetlerinin durumu ile ilgilenmektedir. General ayrıca, Karabağ'da ne kadar Hıristiyan Melikinin ve ne kadar ahalinin olduğunu öğrenmek istemiştir. Sorunun 10. bendinde Argutinski'ye şöyle yazmıştır; Şuşa Han'ının güçlendiği kale nerededir, onun etrafı nasıldır, bu kaleye nasıl yaklaşılabilir, rica ederim bana bu meşhur ve alınamaz diye düşünülen kaleye giden yollar vs. hakkında ayrıntılı bilgi veriniz (AVPRİ, fon 100 (REİ), liste 3, belge 464, s. 155-159; *İoannisyan, s*. 207-212).

Mevut Rusya yöneticilerinin, Ermeni *meselesindeki yaklaşımları*, Ermeni misyonerlerini daha da canlandırmış ve kendi menfaatleri doğrultusunda sorulara cevap vermeye, ilgili kişi ve kurumları bilgilendirmeye başlamışlardır. 28 Aralık'ta bu soruya, *14 bentten ibaret ayrıntılı cevab* veren Ermeni Keşişi, Karabağ bölgesinin nasıl ele geçirileceği hususunda bilgiler vermiştir. Argutinski'nin cevabının 7. bendinde: Tiflis ve Derbent vasıtası ile Karabağ'a giden iki yolu şöyle tarif etmiştir. Birinci, Şamahı'dan geçen yol kısa olsa da dağlık olup sıkıntı yaratabilir, ikinci yol Bakû'dan Şamahı ovası ve Kür sahili ile Tiflis'e kadar olan yoldur ki, bu düzdür. Ordu, Derbent yolu ile gönderilirse daha iyi olur. Ermeni Keşiş, cevabının 10. Maddesinde, Şuşa'ya giden yolların, ormanların ve dağların geniş şekilde tasvirini verdikten sonra, Şuşa mevkiinden dolayı alınamaz, ama uzun müddet muhasaraya dayanamaz demektedir (AVPRİ, fon 100 (REİ), liste 3, belge 464, s. 155-159; *İoannisyan, s*. 207-212).

Argutinski'nin Pavel Potyomkin ile yazışmasından da anlaşıldığı üzere, Rusya Güney Kafkasya'ya askerî harekât planı hazırlığına girişmişti.

3.II. YEKATERİNA'NIN SARAYINDA HAZIRLANAN ERMENİ DEVLETİ KURMA PLANLARI

28 Mart 1783 tarihinde, Petersburg'da Dış İşleri Bakanlığı'nın sıradaki toplantısının protokolünde Rusya'nın Güney Kafkasya siyasetinin maksadı, *Hazar Denizi'ne sahip ol-*

mak, *Gürcü ve Ermenilerle ittifak kurmak* şeklinde ifade edilmiştir. Bu münasebetle Prens Potyomkin'in, Bezborodko'ya yazdığı gizli mektupta, Güney Kafkasya'da siyasî değişikliklerin hayata geçirilmesiyle ilgili bilgi verilmiştir. II. Yekaterina'ya takdim olunan haritada, İran tarafının sınırlarının çizildiği kaydedilmiştir. Mektupta "bundan dolayı biz yalnız Bakû'ye kadar olan toprakları alacağız. Karabağ ve Karabağ'dan ibaret olan topraklar ise İrakli'nin krallığı ile birlikte (sözde) Osmanlı Ermenistanı'yla birleşecektir" yazılmaktadır (AVPRİ, DKGG fonliste 580, s.117; İoannisyan, s. 68; Нecф-07, s.154). Rusya bu şekilde, Osmanlı Devleti ve İran toprakları arasında tampon bir Hıristiyan Devleti kurmayı planlamaktadır.

Bu planı gerçekleştirmek maksadı ile Prens Grigoriy Potyomkin, 6 Nisan 1783 tarihinde Kafkasya komutanı Pavel Potyomkin'e şöyle yazmıştır; Şuşa'lı İbrahim Han devrilmelidir. Çünkü, bundan sonra Karabağ'da, Rusya'dan başka hiç kimseye bağlı olmayan Ermeni vilayeti oluşturulamayacaktır. Siz bu yeni vilayetin oluşturulması için bütün imkânlardan istifade edin. Bu vasıta ile diğer vilayetlerde olan Ermeniler buraya akacaktır (RGVİA, f.52, liste 1/194, belg. 90, s.8 ve arkası; Markova, s.185; Ermeni-Rus Alakaları, s. 239).

1783 yılının baharında, Rus ordusunun Güney Kafkasya'ya hareketi hakkında haberler yayılmaya başlamıştır. Bu hareketin sadece Karabağ Hanlığı'na karşı yöneleceğini anlayan İbrahim Halil Han, siyasî manevra yaparak, Hanlığa yaklaşan tehlikeyi def etmek istemiştir. Aynı yılın 6 Nisan'ında Pavel Potyomkin, İbrahim Halil Han'dan *artık çoktan beri Rusya tahtının, tacının ve sonsuz güce sahip İmparatoriçenin sadık tebası olmak arzusunda olduğunu* bildiren bir mektup almıştır (*İoannisyan, s. 71-72*). Karabağ Hanı'nın müracaatını öğrenen II. Yekaterina mektubu Herson'da bulunan Prens Potyomkin'e göndererek, eğer İbrahim Halil Han'ın Rusya himayesine kabul edilmesi için hiçbir zorluk veya şüphe yoksa, onunla da II. İrakli ile imzalanacak tabilik antlaşmasına benzer anlaşma imzalanabileceğini (*İoannisyan, s. 72-73; Leviyatov, s. 146-147*) bildirmiştir. II. Yekaterina, İbrahim Halil Han ile alakalı meselenin hallini tamamen Prens Potemkin'e havale etmiştir.

İbrahim Halil Han'ın, Rusya tabiliğine kabul olunmak hakkındaki ricasından sonra, Prens Potyomkin onu devirmek niyetinden vaz geçmemiş, ancak bu niyetin gerçekleşmesini bir müddet ertelemiştir. İbrahim Halil Han'ın bu ince stratejik planı, Prens Potyomkin'in dikkatinden kaçmamış olup, bunu şu sözlerle ifade etmektedir: Şuşalı İbrahim Han'ın itaat etmesi ve Rusya tabiliğine kabul olunmak hakkındaki ricası Hanlığın yıkılmasını engellemiştir. Hanın devrilmesi ile alakalı evvelki talimat ve planın gerçekleştirilmesi yerine, onun sadece vergi ödemesi teklifine çariçe de saygı ile yaklaşmıştır (*İoannisyan, s. 73*).

19 Mayıs 1783 tarihinde Prens Potyomkin II. Yekaterina'ya yazdığı mektupda; "…*elverişli şartlar oluştuğu zaman, İbrahim Han'ı tâbi kılarak onun vilayetini millî hakimiyete almak lazımdır. Bununla da Asya'da sizin vaadinize uygun olarak ve benim vasıtamla Ermenilere verilecek Hıristiyan Devleti kurulacaktır" ve* aynı zamanda Prens Potyomkin, General Pavel Potyomkin'e göndermiş olduğu emirde; *Rusya'nın yüksek himayesi altında İrevan ve Karabağ topraklarından ibaret güçlü Hıristiyan Devleti kurmak için, Ermenileri azizlemek lazımdır ifadelerine yer vermiştir*. (**RGVİA**, f.52, liste 1/194, belg. 32, s.1-1a; Butkov, s. 170).

II. Yekaterina hükûmeti, Karabağ Hanlığı'nı almak hususundaki planlarını bir süre erteleyerek, komşu hanlardan özellikle de İbrahim Halil Han'dan, Gubalı Feth Ali Han'a karşı mücadelede istifade etmek istemiştir. Ermeni müellifi İoannisyan'a göre; bu yolla, İbrahim

Halil Han'ın müracaatı reddedilmeden, onu oyalayıcı muammalı vaatler verilerek ele geçirilmesi mümkün olacak ve hem de Rus birliklerinin Derbent'i zapt etmesi kolaylaşacaktır. Sonra da engelsiz olarak Karabağ Hanlığı'nı, özellikle de Şuşa kalesini ele geçirip, münasip bir zamanda da Ermeni hâkiminin liderlik ettiği Ermeni Devleti'ne çevirmek mümkün olacaktır (*İoannisyan, s. 75*).

4.GEORGİYEVSK ANTLAŞMASI'NDAN SONRA KARABAĞ HANLIĞI İLE İLGİLİ PLANLARIN HIZLANMASI

Çarlık Rusyası, Azerbaycan Hanlıkları'nı işgal etmek, özellikle de Karabağ'ı ele geçirmek için Hıristiyan din adamlarından, ilk önce de Gürcü Krallığı'ndan yararlanmak siyaseti yürütmüştür. Kral II. İrakli de 24 Temmuz 1783'te Georgiyevsk Kalesi'nde 13 maddelik Rusya-Kartli-Kaheti Antlaşmasını imzalamış ve sonuç olarak Rusya Devleti'nin himayesine girmiştir (bkn: Butkov, 122-129; Bilge, s. 259). Bu antlaşmasından sonra Gürcü Krallığı'nın Rusya'nın himayesine geçmesi ile güç kazanmış olan II. İrakli, Ermenilerin Azerbaycan topraklarında Devlet kurmalarına desteğini artırmıştır. II. İrakli, Rus kuvvetleri ile birlikte Karabağ Hanlığı'na karşı hücuma hazırlanmıştır. Bu münasebetle Argutinski Prens Potyomkin'e, *eğer Rus ordusu Gence'ye ilerleyebilirse, Ermeni(leşen)Melikler de onlara katılacak ve onlarla birlikte Karabağ topraklarını, hatta Şuşa şehrini de alabileceklerdir* (*İoannisyan, s. 75*) şeklinde yazmıştır.

Georgiyevsk Antlaşması'nın imzalanma-sından sonra Rusya tarafından gizlice planlanan siyaset sonucunda, Azerbaycan topraklarında, özellikle de İrevan ve Karabağ Hanlığı arazisinde, Ermeni Devleti kurulmasını hayata geçirmek için ciddi adımlar atılmaya başlanmıştır. Bu tür tedbirler, Ermenilerin bölgede çok daha fazla aktif olmalarına yol açmıştır. Bunun sonucunda 1783 Temmuz – Ağustos aylarında Ermeni Keşişi İosif Argutinski Alban Katoğikosu İohan'a, Karabağ Meliklerinden Meclum Bey'e, Abov ve Bahtam'a yazdığı mektupta, çok sayıda Rus askerinin Karabağ Hanlığı'na geleceğini ve verdikleri söze sadık kalarak bu birliklere her tür yardımı yapmalarını istemiştir (Ermeni-Rus Alakaları, s. 254-255).

1783 sonbaharında Pavel Potyomkin Güney Kafkasya'ya, özellikle Azerbaycan topraklarına askerî hareketle alakalı iki plan hazırlamıştır. Her iki plana göre; Rus birlikleri harekete iki istikâmetten harekete geçecekler ve bir taraftan Derbent ve Hazar Denizi kıyıları ile Enzeli'ye kadar, diğer taraftan da Kafkasya Dağları vasıtası ile Gürcistan'a, oradan da Karabağ'a ve Karadağ'a ulaşacaklar ve İrevan'ın zapt edilmesi ile bu harekât sonuçlanacaktır (Ermeni-Rus Alakaları, s. 286).

Aynı yılın Kasım ayında General Pavel Potyomkin, Prens Potyomkin'den, *Karabağ ve Karadağ'dan ibaret olacak bu yeni devlete hangi idarecilik şeklinin verileceğini ve İrevan vilayetini bu yeni devlete katmak gerekir mi* gibi sorulara cevap vermesini istemiştir (Butkov, s.178). Görüldüğü üzere Rus Generali Prens Potyomkin'den, Karabağ ve Karadağ Hanlıklarının toprakları üzerinde bir Ermeni Devleti'nin kurulmasının mutlaka gerçekleşeceğine inanmakta ve burada nasıl bir hükûmet teşkil edileceğini ve İrevan Hanlığı'nın da bu devletin topraklarına katılıp katılmayacağını merak etmektedir.

Bu tecavüzkâr niyetin önüne geçmek için, bahsedilen devirde Karabağ Hanlığı'nın dış politikasındaki ana hattı Osmanlı Devleti ile münasebetler teşkil etmiştir. 26 Haziran 1784 tarihinde Rusya'nın Gürcistan'daki temsilcisi Mihail Markov, Rusya yöneticilerine gönderdiği mektupta, İbrahim Halil Han'ın Hıristiyan Meliklerin Rusya ile gizli münasebet-

lerinden haberdar olarak tedbirler aldığını ve kendi askerî kuvvetlerinin sayısını artırdığını ifade etmektedir. Aynı zamanda Osmanlı *Devleti'nin de Rusya'ya karşı mücadele için bütün Azerbaycan Hanlarına, özellikle de İbrahim Halil Han'a elçiler göndererek ittifak yapmaya çalıştığına dikkat çekilmektedir. Bütün hanlar, bu elçilerle Kür nehrinin kıyısında görüşme yeri tayin etmişlerdir* (AMEA TİEA, Dosya, 1795/3/, s.361. Bkz: Necefli-02, s.59).

Osmanlı Devleti ile arasında siyasî ilişkilerin güçlendirilmesi, tarihî Karabağ topraklarında Ermenilere *devlet kurulması* planının gerçekleştirilmesine mani olacak gelişmelere sebebiyet verecektir. 25 Şubat 1785 tarihinde İ. Argutinski'nin, General Pavel Potyomkin'e göndermiş olduğu mektupta: "*Ahalsıh'tan gelen kardeşinin oğlunun verdiği habere göre, Osmanlılar mektup ve para göndererek, Azerbaycan Hanlarını Rus kuvvetlerine mukavemet göstermeye ve özellikle de Gürcistan aleyhinde hareket etmeye teşvik etmektedirler. Aynı zamanda Osmanlılar, Karabağ ve Hoy Hanları'dan da Rusların İrevan şehrini almalarına imkân vermemelerini istemişlerdir"* yazmaktadır (Ermeni-Rus Alâkaları, s. 131-132).

Rus birliklerinin kısa bir süre içinde Azerbaycan Hanlıklarını zapt edeceğinden emin olan ve bu durumu hızlandırmak isteyen Gürcü Kartli-Kaheti Çarı II. İrakli, İbrahim Halil Han'ın attığı her adımı dikkatle izleyerek Stepan Burnaşev'e ulaştırmıştır. Onun Burnaşev'e gönderdiği mektup ve talimatlarda İbrahim Halil Han'ın diğer hanlarla olan görüşmeleri, aynı dönemde Karabağ Hanının yanına gelen Osmanlı elçisi Halil Efendi ile görüşmeleri vs. konularda bilgi vermiştir (*İoannisyan, s. 102*). Burnaşev tarafından Pavel Potyomkin'e gönderilen diğer bir belgede ise Karabağ Hanı İbrahim Halil'in Osmanlı Devleti ile çok sıkı ilişkilerinden, Hanın Rus kuvvetlerine karşı Osmanlı'dan yardım talep ettiği bilgilerine yer verilmektedir (RGVİA, f.52, liste 1/194, belg. 416(1), s.102 ve arkası). Bütün bu bilgilerde II. Yekaterina'nın Güney Kafkasya'yı zapt etmek siyasetine zıt olduğu için, Rusya yöneticilerinin ve onların müttefiki II. İrakli'nin Azerbaycan Hanlıklarının birleşmesinden ve Osmanlı Devleti ile münasebet kurmasından rahatsız olduklarını ve bunun önüne geçmek, kendi niyetlerini hayata geçirmek için *Ermeni faktöründen* başarı ile istifade ettiklerini görmek mümkündür.

Adı geçen dönemde İbrahim Halil Han'ın nüfuzu hayli güçlenmiş ve Gence'de tek başına hâkimiyet kurmuştur. Lakin, İbrahim Halil Han ile II. İrakli arasında münasebetler gergin olarak kalmıştır. Bu dönem İrakli'nin, Karabağ Hanlığı ile yeniden ittifak yapmak niyeti gerçekleşmiştir. Gence'yi kendi himayesine alan İbrahim Halil Han, *Nahçıvan ve İrevan Hanlıklarını da kendi hâkimiyeti altına almak istemiştir.* Karabağ Hanlığı'nın güçlenerek Azerbaycan'ın batı topraklarında kuvvetlenmek ve bu toprakları kendi hâkimiyeti altında birleştirmek siyaseti, II. İrakli'yi telaşlandırmıştır. Azerbaycan topraklarıyla ilgili işgalci niyetinin kaybolduğunu gören II. İrakli, 25 Mayıs tarihinde General Pavel Potyomkin'e şüphe çekici bir haber ulaştırmıştır; Şuşalı İbrahim Han, muhtelif yerlere, o cümleden de Ahalsıh'a, Erzurum'a ve Dağıstan'a kendi elçilerini gönderip onlardan yardım isteyerek kısa zamanda bizim krallığımız üzerine hücuma hazırlanmaktadır (*İoannisyan, s. 182*).

Pavel Potyomkin 1787 Temmuz'unda Burnaşev'den, Karabağ'da ortaya çıkan *dramatik hadiseler* ile alâkalı rapor almıştır. Rapordaki bilgiler, *1 Temmuz'da Tiflis'e gelen Karabağlı Sığnak Melik'i Behtam'ın oğlundan alınmıştır. Buna göre: İbrahim Han'ın himayecileri Genceser Patriği'nin (Hovanes'in) ve bütün Meliklerin, Karahanov ile anlaşmasına göre tutuklamıştır. Melikler sizinle alâka kurduklarını itiraf ederek, gönderdiğiniz bütün mektupları ve hediyeleri hana teslim etmişlerdir* (RGVİA, f.52, liste 1/194, belg.416(1), s.353),

diye yazmaktadır. Hakikaten de durumun gergin olmasına rağmen Karabağ'ın bağımsızlığına helâl getiren, hainlik eden Hıristiyan Meliklerin ve Alban Katoğikosunun hareketleri, İbrahim Halil Han'ı onlara karşı kalıcı tedbirler almaya yöneltmiştir. *Meliklere Rusya'dan mektup getiren Ermeni Gavril Karahanov'u tutuklayarak, Şuşa'ya getirmiş ve burada o Alban Katoğikosu Hovanes ile Meliklerden Abov, Meclum ve Behtam ile gizli alaka sakladığını itiraf etmiştir* (*İoannisyan, s. 177*). İbrahim Halil Han *onları ifşa ederek cezalandırmıştır.* Lakin, Meclum ile Abov Şuşa hapishanesinden kaçmayı başararak, Gürcistan'a gitmişlerdir (Dokumanlar Toplusu, s. 60).

5.BİRLEŞİK RUS-GÜRCÜ-ERMENİ KUVVETLERİNİN KARABAĞ HANLIĞI'NA TAARUZU

14 Temmuz 1787 tarihinde Gubalı Feth Ali Han, Tiflis'e haberci göndererek Şeki Hanını İbrahim Halil Han'a karşı birlikte hareket etmeye razı ettiğini bildirmiştir. Bunu öğrenen Burnaşev, II. İrakli'ye, 2-3 bin süvari alarak Rus kuvvetleri ile birlikte Kür'ün sağ kıyısıdan Gence'ye doğru hareket etmesini teklif etmiştir (RGVİA, f.52, liste 1/194, belg. 416(2), s.30-31).

12 Ağustos 1787 tarihinde II. İrakli ve Stepan Burnoşev'in komuta ettiği Rus birlikleri Tiflis'ten çıkmıştır. Dört gün sonra Ağstafa Nehri'nin yanında II. İrakli'nin oğlu şehzade Yulon'un komutanlığındaki ikinci Gürcü birliği ile birleşmişlerdir (RGVİA, f. 52, liste 1/194, belg. 416(2), s.59 ve arkası).

Aynı dönemde II. İrakli'nin Rus birlikleri ile Gence'ye yaklaştığını öğrenen İbrahim Halil Han, kendisine tabi olan Hıristiyan Meliklerin Rusya ile irtibatta olduğunu anlayarak, onlardan Meclum ve Abov'un yanına gelmelerini emretmiştir (Butkov, s.194). Mevcut bu durumdan yararlanan Melik Abov ile Meclum, İbrahim Halil Han'ın emrine itibar etmeyip, haberçileri öldürerek, adamları ile birlikte kaçıp kalede saklanmışlardır. Melikler 13 Eylül'de II. İrakli ve Burnaşev'un, Gence etrafında yerleşen birliklerine temsilci göndererek, İbrahim Halil Han'a karşı çıkmak için onlardan askerî destek istemişlerdir. Daha ilginci şudur ki, Melikler II. İrakli'den, kendi tebaalarını Karabağ'dan çıkarıp Gürcistan'a yerleştirmek için, yardım edilmesini de rica etmişlerdir (RGVİA, f.52, liste 1/194, belg.416(1), s.100-102). Hıristiyan Meliklerin II. İrakli'den yardım istemeleri, birleşmiş kuvvetlerin Karabağ Hanlığı üzerine *haçlı yürüyüşü*nün başlaması için bahane olmuştur. Ancak 19 Ağustos'ta Pavel Potyomkin, Burnoşev'dan, askerî kuvvetleri ile birlikte derhal Gürcistan'ı terk etmesini emretmiştir.

Bu dönemde Rusya'nın dış siyasetinde Osmanlı Devleti ile farklılıklar ön plandadır. 1787 yılında Rusya-Osmanlı savaşının başlaması *Kafkasya meselesi*ni geçici olarak unutturmuştur. Osmanlı ile yeni savaş şartlarında Gürcistan'da iki taburun bulunması Rusya için maksada uygun değildir. Güney Kafkasya'da Türkler aleyhine, küçük kuvvetler ile faaliyet yapmak önemli neticeler vermeyeceği gibi, ilave zorluklar ortaya çıkaracaktır. Bu konuda devrin diplomatı Vorontsov, 16 Ağustos'ta Graf Rumyantsev'e; "*Ben anlamıyorum ki, neye göre biz Gürcülerin tarafında olmalıyız. Buraya ne kadar para ve kuvvet sarf ettiğimize bakmayarak mağlup olacak ve Türkler için, uygun şartlar yaratacağız*"demektedir (Necefli-14, s. 192).

Burnaşev Rus birliklerinin geri çağrılması hakkındaki haberi II. İrakli'ye ulaştırınca, o, Gence'nin 2 km. uzaklığında kamp kuran birliklerin burada üç gün daha kalmasını sağlaya-

bilmiştir. Anlaşılıyor ki; II. İrakli, istediği Azerbaycan topraklarını zapt etmek için oluşan fırsatı kaçırmak istememiştir. Bu sebepten Eylül'ün 13'ünden 14'e geçilen gece, Hıristiyan Meliklerinin onlardan yardım istemesini bahane eden birleşmiş kuvvetler, Karabağ Hanlığı üzerine hücuma başlamıştır (RGVİA, f.52, liste 1/194, belg.416(2), s.107 ve arkası).

Bu başarıdan cesaretlenen II. İrakli, Albay Burnaşev'den birliği burada bırakmak için 5 gün daha mühlet istemiştir. Burnaşev ise bu ricaya kesinlikle itiraz ettiğinden, askerî kuvvetler tekrar kamp yerine dönmüşlerdir. Birleşmiş kuvvetlerin İbrahim Halil Han'ın üzerine zaferini işiten Hıristiyan Melikler, kaleden çıkıp Karabağ Hanlığı'nın birlikleri üzerine yürümüşlerdir. Onlar çok sayıda esir, külliyetli miktarda ganimet ele geçirip geri dönmüş ve kendi adamlarını, Karabağ Hanlığı topraklarından çıkarmak için hazırlıklara başlamışlardır (RGVİA, f.52, liste 1/194, belg.416(2), s.107 ve arkası). Ama Rus birliklerinin gitmesi Meliklerin, Karabağ Hanlığı topraklarına hücum planlarını yarıda bırakmıştır. 18 Eylül'de askerî kuvvetlerin Gence yakınlarındaki kampına gelen Melik Abov ve Meclum, Rus birliklerinin 12 gün daha kalmasını Burnaşev'den rica etmişlerse de bu istek yerine getirilmemiştir (RGVİA, f.52, liste 1/194, belg.416(2), s.107 ve arkası).

SONUÇ

XVIII. asrın 60. yıllarından başlayarak II. Yekaterina hükûmeti ve Rusya'nın zenginleştirilen Ermenileri, Azerbaycan'ın Karabağ ve İrevan hanlıklarına ait topraklarında vasal *Ermeni Devleti* kurma fikrini gerçekleştirmeye çalışmış ve gelecekte Osmanlı Devleti'nin topraklarına doğru bu devleti genişletmeyi planlamıştır. Bu plan yalnız Prens Potyomkin'in şahsi layihası ile sınırlı olmayıp, Rusya *Dışişleri Bakanlığı* tarafından da resmen desteklenmiştir.

Rusya diplomasisi, her şeyden evvel *Ermeni Meselesi*nden kendi menfaatleri doğrultusunda yararlandığı için, XVIII. asrın 80. yıllarında bu mesele daha aktif hale gelmiştir. Sadece, aynı devirde uluslararası durumdaki değişikliklerle alâkalı olarak II. Yekaterina hükûmeti, Rusya'nın Güney Kafkasya planlarını savaş yoluyla değil, diplomasi yoluyla gerçekleştirmeye daha fazla öncelik vermiştir.

Sonuç olarak 1787-1791 Osmanlı-Rus Savaşı başladığı için, Rus birlikleri Kafkasya hattına çağrılmış ve Azerbaycan topraklarından geri dönmeye mecbur olmuşlardır. Bu şekilde Rus Çarlığının, Ermeni hadimlerinin yardımı ile Karabağ Hanlığı'nı ele geçirme, kadim Türk topraklarında *Albanya Krallığı* ve *Ermeni Devleti* kurma planları o dönemde başarılı olamamıştır.

KAYNAKÇA

a.Arşivler

Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Tarih Ensitütü İlmi Arşivi (AMEA TİEA), Dosya, 1795(3).

Архив Внешней Политики Российской Империи (АВПРИ), *фонд Сношения России с Армении (СРА), оп. 100/3, док.464 (Rusya İmpatorluğu Dış Politika Arşivi (*AVPRİ), Rusya'nın Ermenistan'la İlişkileri fonu, liste 100/3, belge 464).

АВПРИ, фонд Секретные мнения коллегии иностранных дел, опись 5, документ 580 (AVPRİ, Dışişleri Kollegyumu'nun Gizli Görüşleri fonu, liste 5, belge 580).

АВПРИ, ф.110 Сношения России с Грузией(СРГ), оп. 2. док. 464, (AVPRİ, Rusya'nın Gürcistan'la İlişkileri fonu 110, liste 2, belge 464].

Российский Государственный Военно-Исторический Архив (РГВИА), фон 52 (Секретные донесения князя Потемкина по делам Закавказским (1783-1789 гг.), опись 2, док.90

(Rusya Devlet Askeri Tarih Arşivi (RGVİA), fon 52 (Prens Potyomkin'in Güney Kafkasya İşleri ile İlgili Gizli Raporları (1783-1789 Yıllar), liste 2, belge 90).

РГВИА, фонд52 (Секретные донесения князя Потемкина по делам Закавказским (1783-1789 гг.), опись 1/194, док.32 (RGVİA, fon 52 (Prens Potyomkin'in Güney Kafkasya İşleri ile İlgili Gizli Raporları (1783-1789 Yıllar), liste 1/194, belge 32).

РГВИА, фонд 52 (Секретные донесения князя Потемкина по делам Закавказским (1783-1789 гг.), опись 1/194, док.270 (RGVİA,fon 52 (Prens Potyomkin'in Güney Kafkasya İşleri ile İlgili Gizli Raporları (1783-1789 Yıllar), liste 1/194, belge 270).

РГВИА, фонд 52 (Секретные донесения князя Потемкина по делам Закавказским (1783-1789 гг.), опись 1/194, док.286, ч.1. (RGVİA,fon 52 (Prens Potyomkin'in Güney Kafkasya İşleri ile İlgili Gizli Raporları (1783-1789 Yıllar), liste 1/194, belge 286, bölüm 1).

РГВИА, фонд 52 (Секретные донесения князя Потемкина по делам Закавказским (1783-1789 гг.), опись 1/194, док.416, ч.1. (**RGVİA**,fon 52 (Prens Potyomkin'in Güney Kafkasya İşleri ile İlgili Gizli Raporları (1783-1789 Yıllar), liste 1/194, belge 416, bölüm 1).

РГВИА, фонд 52 (Секретные донесения князя Потемкина по делам Закавказским (1783-1789 гг.), опись 1/194, док.416, ч.2. (RGVİA, fon 52 (Prens Potyomkin'in Güney Kafkasya İşleri ile İlgili Gizli Raporları (1783-1789 Yıllar), liste 1/194, belge 416, bölüm 2).

b. Yayınlanmış arşiv materyalleri ve hatıralar

Армяно-русские отношения XVIII веке (1760-1800 гг.). Сборник документов, т. IV, ч.II. Ереван, 1990 [XVIII Yüzyılda Ermeni-Rus Alakaları (1760-1800 yıllar), Dokumanlar toplusu, Cilt: IV, Kısım: II. İrevan, 1990].

Собрание актов, относящихся к обозрению истории Армянского народа. ч.II, Москва, 1838 [XVIII Yüzyılda Ermeni Halkının Tarihile İlgili Yorumlar. Dokumanlar toplusu. Cilt: II, Moskova, 1838].

Бутков Петр Григорьевич, Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 г.,СПб, 1869, ч.III, s.170 (Butkov P.G., Kafkasya'nın 1722-1803 Yıllar Yeni Tarihi İçin Materyaller. St. Petersburg, 1869, Kısım:III, s.170).

c. Araştırma eserler, makaleler ve tezler

Bilge, Sadık Müfit (2012), *Osmanlı Çağında Kafkasya 1454-1829 (Tarih-Toplum-Ekonomi)*. İstanbul: Eren Kitap Evi.

Величко, Василий Львович (1904), *Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы,* СПб., (Velıçko Vasiliy Lvoviç (1904), *Kafkasya. Rus işi ve kabileler arasındaki sorunlar.* St. Petersburg).

Иоаннисян, Абгар Рубенович (1947), Россия и Армянское освободительное движение в 80-х г. XVIII веке. Ереван: АН Арм. ССР, (İoannisyan Abgar Rubenoviç. *XVIII. asrın 80. yıllarında Rusya ve Ermeni Kurtuluş Hareketi.* İrevan: Ermenistan SSC BilimlerAkademisi).

Маркова, Олга Павловна (1966), Россия, Закавказье и международные отношения в XYIII веке. Москва, Наука. (Markova Olga Pavlovna (1966), *XVIII. Asrda Rusya, Güney Kafkas ve Uluslararası İlişkiler.* Moskova: Nauka).

Necefli, Güntekin Cemil (2002), *Azerbaycan Hanlıkları'nın Osmanlı Devleti ile Siyasi Alakaları (XVIII Yüzyılın II yarısı)*. Bakü: Nurlan.

Necefli, Güntekin Cemil (2014), *XVIII. Asrda Azerbaycan Topraklarında Ermeni Devleti Kurma Teşebbüsleri (*Aktaran Dr.Sebahattin Şimşir*).* İstanbul: İQ Kültür Sanat Yayıncılık.

17.BÖLÜM

AZERBAYCAN HALK CUMHURİYETİ (1918-1920) DÖNEMİNDE KARABAĞ MESELESİ

Teymur GASIMLI*

ÖZET

Rusya'da gerçekleşen 1917 Şubat Devrimi'nin ardından Güney Kafkasya'daki Rus etkisi bir nebze azalmış, ortaya çıkan boşluğu ise yerli siyasi örgütlenmeler doldurmaya çalışmıştır. Azerbaycan'ın Karabağ bölgesi, tarihsel olarak Güney Kafkasya bölgesinde stratejik bir öneme sahip olduğundan, yakın komşuları Rusya, İran, Türkiye, Ermenistan ile 20. yüzyılda dünyanın önde gelen ülkeleri İngiltere, Amerika Birleşik Devletleri ve Fransa bölgeye özel ilgi göstermişlerdir. Bunu dikkate alan Ermeniler, her dönemde ve her alanda olduğu gibi, siyasi çıkarlarını gerçekleştirmek için tarihi tahrif etmeye çalışmışlardır. Çoğu Ermeni tarihçi Karabağ'ın tarihini, etnografyasını, kültürel mirasını ve etnik yapısını oldukça çarpıtılmış bir şekilde sunmuştur. Karabağ'ın, Ermelilerin "Büyük Ermenistan" yaratma planlarının bir parçası olduğunu öne sürmüşlerdir. 28 Mayıs 1918'de, yaklaşık 120 yıllık Rus esaretinden sonra, Azerbaycan halkı Kuzey Azerbaycan'da yeni bir bağımsız devlet kurmuştur. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Bağımsızlık Bildirgesi'nde, Gülistan ve Türkmençay anlaşmalarıyla Rus İmparatorluğu'na bağlanan Kuzey Azerbaycan topraklarının, yasal halefi olduğu ilan edilmiştir. Bağımsızlık Bildirgesi'nin ilk maddesi şöyle diyordu: "Bugünden itibaren Azerbaycan halklarının egemenlik hakları vardır; Doğu ve Güney Kafkasya'dan oluşan Azerbaycan tam bağımsız bir devlettir." Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti, kendi topraklarının yasal ve siyasi olarak doğrulanmış bir haritasını da yayınlamıştır. Doğal olarak, Kuzey Azerbaycan'ın diğer toprakları gibi, Azerbaycan'ın ayrılmaz bir parçası olan Karabağ da Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti topraklarına dahil edilmiştir. Ancak yeni ilan edilen Ermenistan Cumhuriyeti, Karabağ üzerinde asılsız bir iddiada bulundu. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti hükûmeti bu iddiayı yalanladı. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti Parlamento Başkanı A. Alimerdan bey Topçubaşov (1862-1934), 18 Kasım 1918'de İstanbul'da Osmanlı İmparatorluğu Dışişleri Bakanı ile yaptığı görüşmede şunları söylemiştir: "Ermelilerin gündeme getirdiği Karabağ meselesi, 5 veya 10 köy meselesi değildir, ortada mühim bir anlaşmazlık var; Şuşa, Cavanşir, Cebrayil ve Zengezur, Ermeni ve Müslüman sayısının eşit olmadığı bir hanlık bölgesi idi, bunun hakkında bile konuşmaya gerek yok, çünkü Ermenilerin çoğu yerli değildir. Çok sonraları Türkiye'den buraya taşındılar. Ermeniler, Karabağ'da toplu yaşamıyorlar, Müslümanlarla karışıyorlar. Ancak biz yine de meselenin barışçıl çözümünü destekliyoruz." Bu bölümde, 1918-20'de Azerbaycan Halk Cumhuriyeti zamanında, Ermeni terör gruplarının Azerbaycan'ın bir parçası olan Karabağ üzerinde uygulamaya çalıştığı yıkıcı plan ve terörist eylemleri ele alınmış, bölgedeki ilgili devletlerin hedefleri ve sonuçları tahlil edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Karabağ, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, Karabağda İsyanlar.

---

* Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü, Bakü Devlet Üniversitesi Öğretim Görevlisi teymur1911@gmail.com

THE KARABAKH ISSUE IN THE PERIOD OF THE PEOPLE'S REPUBLIC OF AZERBAIJAN (1918-1920)

ABSTRACT

After the 1917 February Revolution in Russia, the Russian influence in the South Caucasus decreased somewhat, and local political organizations tried to fill the void. Since Azerbaijan's Karabakh region historically has a strategic importance in the South Caucasus region, its close neighbors Russia, Iran, Turkey, Armenia and the leading countries of the world, England, the United States of America and France in the 20th century, paid special attention. interest in the area. Taking this into account, Armenians tried to falsify history in order to realize their bad intentions, as in every period and in every field. Most Armenian historians present the history, ethnography, cultural history, and ethnic makeup of Karabakh in a highly distorted way. It is clear that Karabakh was part of the Armenian plans to create a "Greater Armenia". On May 28, 1918, after nearly 120 years of Russian captivity, the Azerbaijani people established a new independent state in Northern Azerbaijan. In the Declaration of Independence, the Azerbaijan Democratic Republic declared that it is the legal successor of the Northern Azerbaijan lands that joined the Russian Empire with the Gulistan and Turkmen tea agreements. The first article of the Declaration of Independence stated: "From today on, the Azerbaijani peoples have sovereign rights and Azerbaijan, consisting of the East and South Caucasus, is a fully independent state." The Azerbaijan Democratic Republic has published a legally and politically verified map of its territory. Naturally, like other lands of Northern Azerbaijan, Karabakh, which is an integral part of Azerbaijan, was included in the territory of the Azerbaijan Democratic Republic. However, the newly proclaimed Republic of Armenia made a baseless claim on Karabakh. The government of the Azerbaijan Democratic Republic denied the allegation. Azerbaijan Democratic Republic Parliament Speaker A Alimerdan bey Topçubaşov (1862-1934) said the following during his meeting with the Minister of Foreign Affairs of the Ottoman Empire in Istanbul on November 18, 1918: "The Karabakh issue brought up by the Armenians is a matter of 5 or 10 villages, but a disagreement. There are 4 needles - a khanate region in which the number of Armenians and Muslims is not equal in Shusha, Javanshir, Gabriel and Zangazur, but there is no need to talk about the absolute most of the Armenians are not natives. Then they moved here from Turkey. Finally, Armenians do not live together in Karabakh, they mix with Muslims. However, we support the peaceful resolution of the issue." In the article, the Karabakh policy of the Armenian terrorist groups, which was a part of Azerbaijan, was followed, and the goals and results of the relevant states in the region were analyzed based on the sources of the Azerbaijan Democratic Republic in 1918-20.

Key words: Karabakh, Azerbaijan Democratic Republic, Karabakh Problem.

GİRİŞ

Ermeniler, Rusların maddi, askeri ve politik desteği ile 19. ve 20. yüzyıllarda hem kitleler halinde getirilerek Azerbaycan topraklarına yerleştirilmişler hem de Azerbaycanlılara karşı katliamlar ve soykırımlar yapmışlardır. Rus destekli Ermeni soykırımlarının ilk aşaması 1905–1906 yıllarında yapılmıştır. Tarihe ilk olarak "Müslüman-Ermeni katliâmları" olarak geçen bu kanlı trajedileri, hukuki ve siyasi açıdan "Azerbaycanlılara karşı yapılan

soykırım" olarak adlandırmak gerekir. 1905-1906 yıllarında, Rusya'da yaşanan kargaşayı fırsat olarak kullanan Ermeniler, önce Bakü'de, sonra İrevan, Nahçıvan, Gence, Karabağ, Zengezur, Kazak ve hatta Tiflis'te sivil Azerbaycan Türklerine karşı, çok ağır katliamlar yapmışlardır. Ermeni çeteleri İrevan, Nahçıvan, Zengezur, yani Karabağ yönünde ve Kazah, Gence yönünde bulunan Azerbaycan yerleşim yerlerinin nüfusunu katliama tabi tutarak, onları öz topraklarından kovup, kendileri için kanlı bir gelecek stratejisi yapmışlardır.

Azerbaycanlılardan boşalan yerlere ise Ermenileri yerleştirerek, Ermenistan devletinin temelini atmayı başarmışlardır (Gasımlı , 2018: 22). On binden fazla silahlı Ermeni birlikleri, önce Bakü'de, sonra İrevan kentinde ve çevre köylerinde, Ecmiadzin (Üç Kilise), Şerur, Dereleyez ve Nahçıvan kazalarında, Gence (Yelizavetpol) eyaletinin Zengezur kazasının Gorus, Kapan ve Karakilise (Sisyan) nahiyelerinde, Şuşa, Cevanşir, Cebrayil, Kazah ve Ereş kazalarında, 1905–1906 yılları arasında Ermenilerin yaptığı katliamlar dehşettir. Ama o günün koşullarında bu katliâmlarla ilgili yeterince etkili yayın ortaya çıkarılamamış, dünyaya duyurulamamış ve elbette hukuk önünde hesap sorulamamış, adeta sesizce sineye çekilmiştir. Sonraki çalışmalarsa üstünden çok zaman geçtiği için yeterince etkili olamamıştır.

1. AZERBAYCAN HALK CUMHURİYETİ HÜKÜMETİ'NİN (1918-1920) KARABAĞ DİPLOMASİSİ

28 Mayıs 1918'de, tam 105 yıl devam eden Rus işgalinden sonra, Azerbaycan halkı Kuzey Azerbaycan'da yeni bağımsız bir devlet kurdu. 26 Mayıs 1918'de, Gürcistan'ın Güney Kafkasya Federasyonu'ndan çıkıp kendi bağımsız devletini ilan etmesinden sonra, ertesi gün Tiflis'te Güney Kafkasya Seymi'nin Müslüman Fraksiyonu da kendini Azerbaycan'ın Geçici Milli Şurası ilan etti. Mehemmed Emin Resulzade'nin başkan seçildiği bu Şura, 28 Mayıs 1918'de Bağımsız Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kurulduğunu resmen ilan etti (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti - http://axc. preslib.az/az/page/qHQJ2aWo4P).

Bağımsızlık bildirisinde Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, Gülistan Antlaşması (1813) ve Türkmençay Antlaşması (1828) hükümleri uyarınca, işgal altındaki Kuzey Azerbaycan topraklarının meşru halefi olduğunu açıkladı. Bağımsızlık bildirisinin ilk maddesi "Bugün, Azerbaycan halkı egemenlik hakkına sahiptir, Azerbaycan ise Doğu ve Güney Transkafkasya'yı kapsayan tam teşekküllü bir bağımsız devlettir" deniyordu (Abdullahzade, 2013: 49). Azerbaycan Cumhuriyeti, topraklarının doğru, yasal ve siyasi haritasını yayınlandı. Azerbaycan Cumhuriyeti, Azerbaycan'ın ayrılmaz bir parçası olan Karabağ'ın tüm topraklarında, kendi siyasi gücünü göstermeye başladı. O zaman yeni ilan edilen Ermenistan Cumhuriyeti ise ilk iş olarak tarihi gerçekliği saptırarak, niyetini açık etti ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nin açıklamasının hukuki hiçbir dayanağı olmadığını iddia etti. Azerbaycan Cumhuriyeti hükümeti, Ermenistan'ın bu iddiasını reddetti (Abdullahzade, 2013: 57). İlk başlarda Ermenistan hükümeti, Karabağ ile ilgili isteklerini tam anlamıyla açıktan göstermiyordu (Məmmədova, 2006: 24). 1918-1920'de, Karabağ ve Zengezur, Ermenistan ile Azerbaycan arasında en tartışmalı bölgeler arasında özel bir yere sahipti. İstanbul Konferansı hazırlıkları sırasında, Azerbaycan heyeti başkanı Mehemmed Emin Resulzade, Dışişleri Bakanı Hacinski'ye gönderdiği bir telgrafta, Ermeni yetkililerin Osmanlı hükümetine bu bölgelerdeki nüfusun yüzde 70'inin Ermeniler olduğunu haritalar ve istatistik bakımından zengin çok sayıda yanlış, hatta yalan belgeyle kanıtlamaya çalıştığını bildirmiştir (Niftəliyev, 2018: 11; Şubat).

AZERBAYCAN DEMOKRATİK HALK CUMHURİYETİ

Bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan hükümeti, başlangıçta yeterli askerî gücün bulunmaması ve devlet otoritesini sadece merkezde güçlendirme fırsatı nedeniyle ülkenin bazı bölgeleri ile kapsamlı ilişkiler sürdürme fırsatından mahrum kalmıştı. Sonuç olarak Karabağ ve Zengezur bölgelerinde yaşayan Ermeni nüfusu arasındaki ayrılıkçı eğilimler, Ermeni propagandasının güçlenmesiyle daha sert hale geldi, izole olmaya ve kendi özel idari birimlerini oluşturmak için aktif olarak çalışmaya başladılar. Karabağ Ermenileri Birinci Kongresi, 22 Temmuz 1918'de toplanmış, bölgenin Ermenilerin yaşadığı dağlık kesimini bağımsız bir siyasi ve idari birim olarak ilan etmişlerdir. Dahası kendi hükümetlerinin kurulacağını duyurmuşlardır. İkinci kongreden (15 Eylül 1918) itibarense, Ermeni ayrılıkçıların oluşturduğu hükümet "Ermeni Milli Meclisi" olarak anılmıştır (Niftəliyev, 2018, 11 Şubat).

Azerbaycan Cumhuriyeti Parlamentosu Başkanı A. Merdan Topçubaşı (1862–1934), 1918'de Osmanlı İmparatorluğu Dışişleri Bakanı ile birlikte 18 Kasım 1918'de İstanbul'daki görüşme sonrasında yaptığı açıklamada; "Ermenilerin ortaya attıkları Karabağ meselesi, 5 veya 10 köy meselesi değildir. Tartışma bütün dört sancak, yani Şuşa, Cevanşir, Cebrayil ve Zengezur meselesidir. Bu arazi, Azerbaycan hanlığının arazisidir, burada nüfus dengesi zorla bozulmuştur. Ermeni ve Müslümanların sayısı eşit olmasa da Ermenilerin mutlak çoğunluğu hususunda konuşmanın hiçbir esası yoktur. Kendileri de buranın yerli halkı olmadıklarını açıkça söylüyorlar (Gasımlı, 2018: 58). Ancak Ermeniler, Karabağ'ı işgal etmek için Azerbaycan Cumhuriyeti döneminde de soykırım yapmaktan hiç çekinmediler. Azerbaycan hükümeti bu ağır durumu dikkate alarak, 1919 yılının Ocak ayında Şuşa, Cevanşir, Cebrail ve Zengezur kazalarını kapsayan Karabağ Genel Valiliğini kurdu. (Məmmədova, 2006: 25-27).

Hüsrev Bey Sultanov,[169] Karabağ Genel Valiliğine atandı. Nitekim yüz yıldan fazla bir süre Çarlık Rusya'sının bir parçası olan ve çeşitli idari bölünmeler sonucu tarihi, idari ve siyasi anlamını yitiren "Karabağ" terimi, Halk Cumhuriyeti döneminde eski anlamını yeniden kazandı. Bölgenin İngiliz komutanlığı tarafından Azerbaycan sınırları içinde genel valilik makamına bölünmesi ve o dönemde İngiliz birliklerinin Azerbaycan'da konuşlandırılması, bölgeyi ait olduğu ülkenin kontrolüne bırakmayı istediklerini değil, tam tersi kontrol sağlama düşüncesinde olduklarını gösteriyordu. Karabağ Valiliği'nin kurulması ve Hüsrev Bey Sultanov'un başkanlığa atanması, yerel Ermeni ayrılıkçıları ve onları destekleyen yeni kurulmuş olan Ağrı hükümeti'ni büyük ölçüde endişelendirdi, protestocuları kışkırttı ve faaliyetlerini artırdı. Böylece 21 Ocak 1919'daki toplantısında Ermeni hükümeti, Ermenilerin yaşadığı Karabağ ve Zengezur'un dağlık kesimini, Ermeni ülkesinin ayrılmaz bir parçası ilan etti ve bu topraklardaki yüksek idari yetkiyi, geçici olarak Ermenistan Ulusal Konseyi'ne devretti; hatta Ermeni hükümeti bölgedeki durumu izlemek için, Yüksek Komiserlik makamı bile kurdu ve bu göreve Arsen Şakhmazyan'ı atadı. Buna karşılık, Ermeni Ulusal Konseyi, 4 Şubat 1919'da Bakü'deki İngiliz birliklerinin komutanı Thomson'a bir çağrı göndererek, Paris Konferansı öncesinde Karabağ ve Zengezur'un, Ermeni nüfuslu dağlık kesiminde geçici bir Ermeni idaresinin kurulmasını önerdi.

Bu öneriye dayanılarak 19-21 Şubat 1919 tarihlerinde, IV. Karabağ Ermenileri Kongresi'nde özel bir belge kabul edildi. Bu belgeye göre, Şuşa'nın merkezinde, Zengezur ve Karabağ'ın Ermeni nüfuslu kesimini yönetmek için yerel halktan 7 Ermeniyi ve 3 Azerbaycanlıyı içeren bir bölgesel konsey kurulması gündeme geldi. Şuşa'daki İngiliz birliklerinin bir temsilcisi, konseyin daimi üyesi seçilecek ve İngiliz birlikleri de bölgedeki stratejik yerlere konuşlandırılacaktı (Niftəliyev, 2018, 11 Şubat).

Aslında bu belgeler, Ermeni ayrılıkçıların Karabağ ve Zengezur'u, Azerbaycan'dan ayırmak ve bölgedeki İngiliz birliklerini ise bölücü bir güç olarak kullanmak istediklerini göstermektedir. Bölgedeki İngiliz birliklerinin de çelişkili açıklamalar yapması, Ermenilerin bu hedeflerini gerçekleştirmeleri için gerçek bir zemin oluşturdu. Ermenistan (Ararat) Cumhuriyeti Dışişleri bakanı S. Tiqranyan, Karabağ Genel Valiliği kurulmasına itiraz etti. Azerbaycan Cumhuriyeti hükümeti tarafından bu itiraz mesmetsiz ve yersiz kabul edildi ve bu toprakların Azerbaycan'ın ayrılmaz bir parçası olduğu kanıt olarak gösterildi (Gasımlı, 2018: 54-55). 12 Mart 1919'da, Ermenistan Ulusal Konseyi'ne gönderilen bir mektupta, İngiliz birliklerinin Şuşa'daki temsilcisi Binbaşı McMossen, Sultanov'un Genel Vali Vekili olduğunu ve ihtilaflı bölgelerin bir tarafa mı yoksa diğerine mi ait olacağını, ancak Barış Konferansı'nın belirleyeceğini belirtti. Buna karşılık General Thomson, 25 Mart 1919'da Erivan'a yaptığı ziyarette, Azerbaycan hükümeti tarafından kurulan Karabağ Valiliği'nin geçici olduğunu ve Azerbaycan askerlerinin ve idaresinin varlığının, Karabağ'ın gelecekteki mülkiyetini belirleyemeyeceğini belirtti. İngiliz komutanlığının böylesine yanlı ve haktan, adaletten yoksun tavrı, Ermeni ayrılıkçıları tekrar cesaretlendirdi, onlara hükümet karşıtı faaliyetleri için yeni koşullar sağladı. Ermeni Ulusal Konseyi temsilcileri, cevap mektuplarında İngilizlerin tutumunu övdüler ve İngilizleri, Ermeni halkının çıkarlarının koruyucusu ve ana savunucusu olarak tanımladılar (Niftəliyev, 2018, 11 Şubat).

[169] Hosrov bey Paşa bey oğlu Sultanov (10 Mayıs 1879, Kürdhacı, Yelizavetpol (Gence) vilayeti (7 Ocak 1943 - İstanbul); devlet görevlisi, Karabağ Genel Valisi, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Savaş Bakanı.

Ermeni Milli Meclisi tarafından 17 ve 19 Mart 1919'da, Ermeni hükümetine ve bölge Yüksek Komiseri'ne gönderilen kapsamlı mektuplar, aşağıdaki kilit konuları ele almıştır: 1. Ermeni hükümeti, Karabağ valiliğinin kaldırılması için müttefiklerle müzakere etmek suretiyle her türlü yolu kullanmalıdır; 2. Karabağ, Ermenilerinin temsilcisinin, Avrupa'ya gitmesi ve Barış Konferansı'na katılan Ermeni heyetine katılması için şartlar yaratılmalıdır; 3. Bölgede askeri birliklerin örgütlenmesi içinse, birleşik bir komutanlığın kurulması önem taşımaktadır, bunun için de deneyimli komutanlar ile çok sayıda askeri teçhizat ve para gerekmektedir. Bu bağlamda, Ermeni hükümetinden, Azerbaycanlılara soykırım yapmakla bilinen Andranik'in, Zengezur'dan çıkarılmamasını ve birliklerinin Karabağ'a doğru gitmesini istediler (Niftəliyev, 2018, 11 Şubat).

3 Nisan 1919'da, Şuşa'daki İngiliz birliklerinin temsilcisi General Shatelworth, Azerbaycan hükümetinin özel emriyle kurulan Karabağ Valiliği'nin, bölgedeki en yüksek otorite olduğunu ve emirlerinin tüm nüfus üzerinde bağlayıcı olduğunu doğruladı. Genel Vali Sultanov'un meşru faaliyetlerinin, bölgedeki İngiliz Komutanlığı tarafından tamamen destekleneceği vurgulandı (Məmmədova, 2006: 71). İngiliz komutanlığının bu kararlı tavrı, Ermeni ayrılıkçıları şaşırttı. Buna karşılık, Karabağ Ermenileri V. Kongresi'nde kabul edilen karar gereği, 23-24 Nisan 1919'da toplandılar, Albay Shatelworth'un taleplerini açıkça protesto ettiler ve Ermeni nüfusunun Azerbaycan'da hiçbir örgüte tabi olmayacağını belirttiler. Ama Thomson, Şakhmazyan gibi insanları, Karabağ'daki kırılgan istikrarı bozmakla suçladı ve Ermeni hükümetinin başı Khatisov'un, onu geri çağırmasını istedi. Thomson, aksi takdirde Shakhmazyan'ın tutuklanacağını ve saha mahkemesine götürüleceğini söyledi. Oysa Ermenistan, Karabağ ve Zengezur'u etnik kökene göre bölmeyi, Ermeni nüfusun yoğun olduğu yerleri Azerbaycan'dan ayırmayı ve burada geçici bir Ermeni yönetimi kurmayı istemiştir.

Paris Konferansı'nda da bu sorunun çözülmesinden yana tavır alınmıştır. 22 Ağustos 1919'da toplanan VII. Azerbaycan Hükümeti, imza altına aldığı 26 maddelik anlaşma ile otoritesini gösterdi ve bu anlaşmanın en önemli noktaları şunlardır: 1. Karabağ'ın dağlık kesiminde Şuşa, Cevanşir ve Cebrayil ilçelerinde yaşayan Ermeniler de kendilerini Azerbaycan Cumhuriyeti sınırları içinde görmek durumundadır (Madde 2); 2. Azerbaycan Hükümeti, Ermeni temsilciler aracılığıyla Ermeni Ulusal Konseyi'nin faaliyetlerini denetleyecektir (Madde 14); 3. Bu Anlaşma her koşulda yürürlükte kalacaktır; kuşatma, askeri ve diğer koşullar dâhil (Madde 26) (Niftəliyev, 2018, 11 Şubat).

Anlaşma, Ermeni hükümetinin protestolarına neden oldu. Ermenistan Başbakanı A. Khatisov, 28 Ağustos 1919'da yaptığı açıklamada, 22 Ağustos anlaşmasının, İngiliz birliklerinin bölgeden çekilmesi durumunda kendilerini korumak için, baskı altındaki Ermeniler tarafından kabul edildiğini belirtti. Ayrıca Karabağ ve Zengezur meselesi, Azerbaycan ve Ermenistan'ın katılımıyla 1919'da yapılan çeşitli konferanslarda ana tartışma konusu oldu. Bu dönemde Azerbaycanlı yetkililer, Ermenistan ile sınır anlaşmazlığında tek seferlik bir çözümle ilgilendiklerini ifade ettiler. 13 Ekim 1919'da Ermenistan'ın Azerbaycan'daki diplomatik temsilcisi T. Bekzadyan ile yapılan görüşmede, Halk Cephesi Partisi Dışişleri Bakanı M. Cafarov, önceki Transkafkasya konferanslarının deneyimlerinin, Ermenistan'ın vaat ve anlaşmalarını yerine getirmediğini gösterdiğini belirtti. 23 Kasım 1919'da Tiflis'te, düşmanlıkların sona erdirilmesi ve taraflar arasındaki anlaşmazlığın barışçıl yoldan çözülmesine ilişkin anlaşmanın ihlali, ikincisinin yapıcı olmayan konumunu bir kez daha kanıtladı. 14-21 Aralık 1919'da, Bakü'de düzenlenen bir sonraki Barış konferansında Ermenis-

tan, Azerbaycan tarafının sınır çatışmalarını çözmek için, Güney Kafkasya Cumhuriyetleri Konfederasyonu kurma teklifine itiraz etti ve sınır çizgisi üzerinde bir ön anlaşma yapmayı tercih etti. Aslında, Ermenistan'ın sorunu çözmeyi reddetmesi, Paris'te devam eden görüşmelerle yakından bağlantılıydı. Ermenistan, Karabağ ve Zengezur da dâhil olmak üzere Azerbaycan, Türkiye ve Gürcistan'a karşı, büyük güçlere Ermeni temsilcilerinin sunduğu sözde muhtırada yansıtılan azami toprak taleplerinin yakında çözüleceğini umuyordu (Niftəliyev, 2018, 11 Şubat).

Ermeniler, Karabağ Genel Valiliği'nin barış için çalışmasına hiçbir imkân vermediler. 1919 –1920 yıllarında, Ermeni Taşnak silahlı çeteleri Zengezur bölgesine baskın düzenleyerek barışçı Azerbaycan halkını katlettiler (Məmmədova, 2006: 28). Ermeniler, Cevanşir'de de sakin kalmadılar. Bu küçük kazanın eteklerindeki saldırılar, kısa zamanda her yana yayıldı. Ermeniler, 1918 yılının yaz mevsiminde Müslüman nüfusa karşı ağır terör eylemleri gerçekleştirdiler. Aralık 1918'de, Ermeniler Azerbaycan'ın Cebrayil kazasına ve köylerine saldırdılar. Şuşa kazası ve Karabağ'ın siyasi merkezi olan Şuşa kentinde, Ermenilerin vahşetleri daha amansız şekil aldı. Bütün bu katliamlar yapılırken, ilk kez, Sosyal Demokratlar da kendilerini enternasyonalist ilan ediyorlardı; öte yanda ise Karabağ hükümeti, Ermeni çetelerin cinayetlerini fazlalaştırmak için örgütleniyordu. Azerbaycan devlet adamı ve lideri M. E. Resulzade[170] Ermeni meselesinin barış içinde çözülmesini istiyordu. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde, Ermenilerin Şuşa'da terör eylemlerinden biri, 21 Mart 1920'de Azerbaycan'ın Nevruz Bayramı günü gerçekleşmiştir. Bu Bolşevik destekli Ermeni terör saldırıları, Azerbaycan'ı işgale hazırlanan Bolşevikler tarafından çıkarılmıştır. Ermeni terör ayaklanmalarının çoğunun püskürtüldüğü gerçeğine rağmen, Ermeniler Askeran kalesini ele geçirmişlerdir. Bu ayrılıkçı terörist ayaklanma, Azerbaycan'ı işgal etmeye hazırlanan Bolşevikler tarafından emredilmiştir (Mahmudov ve Şükürov, 2010). Bununla birlikte Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Hükümeti, çözümün barış ve diplomasi içinde olacağına dair bütün çarelerde tükenmişlik gördü. Bu noktadan itibaren çözümü, Azerbaycan ordusunun çözmesi gerektiği kararına gelindi.

2. AZERBAYCAN HALK CUMHURİYETİ HÜKÜMETİ'NİN KARABAĞ'DAKİ ERMENİ TERÖRÜNÜ BASTIRMASI

Karabağ'da Ermeni terörü aşırı tırmanmış, Karabağ, Nahçıvan ve Zengezur savaş alanına çevrilmiştir. Bu durumda Azerbaycan Hükümeti de kapsamlı önlemler almıştır. Hükümetin başlıca amacı, Karabağ bölgesindeki ve Ermenistan sınırındaki Ermeni ayrılıkçılığını ve terörünü bastırmaktı. Azerbaycan Hükümeti, acilen Karabağ'daki askeri güçlerini arttırdı. Öte yandan Devletin tüm varlığını korumaya yönelik, iç ve dış politikaları uygulamaya başladı. Azerbaycan Hükümeti, yapay olarak oluşturulan Karabağ sorununun çözümünde, daha emin adımlar atmaya başladı. Başbakan Nesib Bey Yusifbeyli, 14 Nisan'da Mecliste Hükümet deklarasyonunun görüşülmesi sırasında, "Karabağ konusunda bir anlaşmazlık yok" demiştir (Hacıyev, 2018, 9 Ekim).

Başbakan Nesib Bey Yusifbeyli, Gence Valisi Hudadat Bey Rafibeyli ve Savunma Bakanı Samad Bey Mehmandar'un, Şuşa'yı ziyareti ve burada alınan tedbirler neticeside, gö-

[170] Mehemmed Emin Resulzade (1881 Bakü-1955 Ankara); Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kurucusu ve ilk Cumhurbaşkanı olmakla beraber, Müsavat Partisi'nin de ilk lideridir.

rülen lüzum üzerine Genel Valinin yetkileri arttırılmıştır. Sonuçta 15 Ağustos'ta Ermeniler, Azerbaycan Hükümeti ile bir anlaşma imzaladılar ve kendi topraklarının Azerbaycan'ın bir parçası olduğunu kabul ettiler. Bu anlaşmaya rağmen, kısa bir süre sonra Ermenistan Cumhuriyeti'nin Azerbaycanlılara yönelik genişleyen soykırım politikası ve Azerbaycan topraklarını işgal planı, Karabağ'daki durumun istikrara kavuşmasında olumsuz etki yaptı. Bu koşullar altında Cumhuriyetçi Hükümet, bir taraftan Karabağ'ı ilgi odağında tutmuş, diğer taraftan da hayatın çeşitli alanlarında güncel siyasi faaliyetlerini sürdürmüştür. Fakat bu durum kısa sürmüş, Ermeni hükümetinin saldırgan ve işgalci tutumu, Karabağ'da yaşayan Azerbaycan Türklerinin, kendi atalarının topraklarından sürülmesine ve mülteci konuma düşmesine neden olmuştur. Şuşa, Cevanşir, Cebrayil ve Zengezur ilçelerine, binlerce mülteci yerleştirilmiştir. Bu şartlar, Genel Vali'nin işini daha da karmaşık hale getirmiştir. 1919 Kasım ayının başlarında Zengezur'da, Ermeniler tarafından işlenen katliamlarla mücadele etmek için, Genel Valiliğin emrine küçük askeri birlikler gönderilmiştir. Böylece Zengezur'da, Azerbaycanlıları korumaya dönük bazı çalışmalar yapılmıştır. Fakat Ermeni hükümeti ayrılıkçı terör çetelerine yardım etmiş ve ihlalleri artırmaya, hatta terörü kışkırtmaya meyil etmiştir. Sonuç olarak 23 Kasım'da Tiflis'te, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Başbakanı Nesib Bey Yusifbeyli ile Ermenistan Başbakanı Khatisov arasında, Güney Kafkasya Müttefik Kuvvetler Yüksek Komiser Yardımcısı J. Rey'in de katılımıyla bir görüşme yapılıp, yeni bir anlaşma daha imzalanmıştır. Ermeni hükümeti bu anlaşmanın şartlarını da ihlal etmiş ve 8 Aralık'ta Zengezur'a asker göndermiştir (Hacıyev, 2018, 9 Eylül).

Ermenistan hükümeti daha ileri giderek, Azerbaycan toprakları üzerindeki talebini hayata geçirmek için, silahlı askeri müdahalenin yanı sıra, Azerbaycan topraklarında bir işgal gerçekleştirmek amacıyla, yatırım yapmaya ve yüksek miktarda para harcamaya başlamıştır. 1919'un sonunda Ermeni hükümeti, Azerbaycan'dan "Karabağ'ın alınması" adı altındaki işgalci plana 19 milyon manat ayırmıştır. Mart 1920'de Ermeni ayrılıkçı teröristler, Ermenistan devleti tarafından desteklenerek daha ahlâksız ve eli kanlı canilere dönüşmüşlerdir. 22-23 Mart'ta Ermenistan'ın doğrudan katılımıyla ve Moskova'nın emriyle Karabağ'da Azerbaycan'a yönelik çok ağır ve kanlı hain eylemler yapmışlardır. Öte yandan Karabağ'daki olaylar sırasında, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'ne yönelik saldırı planını uygulamaya hazırlanan Sovyet Rusya ve Bolşeviklerin kışkırtıcı eylemleri sonucunda, Azerbaycan'daki mevcut siyasi durum değişmiştir. Karabağ'ın coğrafi zorlukları da heseba katıldığında, Ermeni terörist temizlemek iyice zorlaşmıştır. Bu zorluğa rağmen, Azerbaycan, Ermeni terörizmini bastırmayı başarmıştır. Bu açıdan bakıldığında Mart 1920'de başlayan Ermeni saldırılarının bastırılması, Azerbaycan ordusunun askeri zaferlerinden biridir. Bu zafer, Askeran Savaşı olarak tarihe geçmiştir.

Gazeteci Şemistan Nezerli, Askeran Savaşı ile ilgili olarak şunları yazmıştır: "22 Mart 1920'de, Nevruz günü Taşnaklar Karabağ'ın dağlık kesimini Azerbaycan'dan ayırmak için, Askeran Geçidi'ni kestiler. İsyancılar, topçu ve makineli tüfeklerle silahlandırılmıştı. Erivan'dan gelen Dro Kanayan tarafından komuta ediliyorlardı. Savunma Bakanı Samad Bey Mehmandar'un emriyle Askeran cephesine güçlü bir kuvvet tahsis edildi, yaklaşık 20.000 asker ve subay gönderildi. 3 Nisan'da ise Habib Bey Salimov komutasında bir ölüm kalım savaşı başladı. Savaş 12 gün sürdü, karşı taraf bozguna uğratıldı, sonunda Cumhuriyet Ordusu, Şuşa ve Hankendi'ye girdi. Karabağ dağlarında Azerbaycan bayrağı yeniden dalgalandırıldı"   (Tahirqızı, 2014, 3 Mayıs).

Savunma Bakanı Samad Bey Mehmandar da Askeran cephesine gelmişti. Ön saflarda bir ölüm kalım savaşı veren askerler, çocuk gibi sevinerek zaferlerini kutladılar. Savunma Bakanı Samad Mehmandar, askerleri tebrik etti, şunları söyledi: "Kahraman askerler, ben şahsen Alman cephesinde birçok savaşta bulundum. Ben sadece sizin gibi, az sayıda kahraman askerle tanıştım... Siz, genç Azerbaycan ordusunun onurunu savundunuz." (Nezirli, 2009: 19). Resulzade'nin "Ordumuz zafer kazandı" yazısı bu savaşla ilgili olarak "Azerbaycan Gazetesi"nde yayınlandı. Makale, savaşa giden Azerbaycan askerinin gücü ve güveni hakkındaydı: "Cepheden dönen bir arkadaşımız, askerlerimizin Tanrı'nın verdiği bir güçle savaştığını söyledi ve Daşbaşı'ya saldırmaya hazırlanan bir askere "Nereye gidiyorsun?" diye sorduğumda gördüklerim ve duyduklarım, hepimize örnek olacak şiirsel bir kararlılık ve umut örneğiydi" (Ahməd, 11 Ekim 2020). Azerbaycan Halk Cumhuriyeti iktidarı, büyük bir kararlılık içinde, diplomatik ve askeri yollarla Ermenistan'ın Karabağ'ı ele geçirme girişimlerini engelledi. Ancak Taşnakçıların toprak iddiaları, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti iktidarı zamanında olduğu gibi, Azerbaycan'ın Sovyetleştirilmesi sırasında ve sonrasın da devam etmiştir.

SONUÇ

Ermeni devletinin Rusya'nın himayesinde kurulması, Ermenilerin İran ve Osmanlı topraklarından, Rusya'nın işgal ettiği bölgelere getirilmesi, kısa vadeli ve raslantısal bir durum değildir. Uzun yıllar öncesinden beri planlanmış olan Rus-Ermeni ilişkilerinin getirdiği bir sonuçtur. Rus-Ermeni ilişkilerinin temelini ticari ilişkiler değil, her zaman siyasi ilişkiler oluşturmuştur. Rusya, Türk ve Müslüman Dünyasına karşı bir tampon devlet oluşturmaya çalışırken; Ermeniler de Anadolu dahil Kafkasya'da bağımsız bir Ermeni devleti kurmanın peşindeydiler. Bu toprakları işgal ettikten sonra, Çarlık Rusya'sının generali Sisianov, 1805 yılında, Çara bir mektup göndermiştir ve "Karabağ Raporu" olarak bilinen raporda, açıkça Anadolu, İran ve Azerbaycan'ın kapısının "Karabağ" olduğu belirtilmiştir." Bu coğrafyada Müslüman Türkler karşısında Hıristiyanlar, yani Ermeniler tarafından kurulacak denge, Rusya lehine belirlenmiş ve bu bağlamda stratejik bir denge kurulmuştur. Bu denge planlaması, Sovyetler döneminde de aynen uygulanmıştır.

Soğuk Savaş'ın bitmesine ve iki kutuplu dünya düzeninin ortadan kalkmasına paralel olarak, dünya genelinde etnik çatışmalarda artış görülmüştür. Özellikle eski Sovyetler Birliği ve eski Yugoslavya coğrafyalarında, ortaya çıkan etnik sorunlar, 1980'lerin ikinci yarısından itibaren dünya gündemini meşgul etmiştir.

Soğuk Savaş sonrasında dünya gündemini en çok meşgul eden sorunlardan birini de kısaca ve yaygın ismiyle "Karabağ sorunu" olarak ifade edilen Azerbaycan topraklarının Ermenistan tarafından işgali sorunu oluşturmuştur. Kafkasya'nın küresel güç mücadelesi yapan devletler için taşıdığı stratejik önem, Hazar havzasındaki enerji kaynakları, bölgenin uluslararası ulaştırma hatları üzerinde bulunması ve diğer nedenler bu sorunu çekim merkezi haline getirmiştir. Karabağ sorunu bölgesel ve bir ölçüde de küresel rekabet ve zaman zaman da işbirliği açısından önemli bir konu olmuştur. Karabağ sorunu, Azerbaycan-Ermenistan-Türkiye-Rusya arasında devam eden yaklaşık iki asırlık sorunu temsil etmektedir. Yüz yıl önce Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ordusu, yedi ili Ermeni işgalinden kurtarmıştır. Çağımızda da Azerbaycan Ordusu, 27 Eylül 2020'de başlayıp 44 gün süren *Vatan Muharebesi* ile işgal altındaki toprakları kurtarmıştır.

KAYNAKLAR

Abdullahzade, C., (2013), "Karabağ Sorunu", Adalet Yayınevi, İstanbul.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, http://axc. preslib.az/az/page/qHQJ2aWo4P;

Erişim Tarihi: 27.05.2021

Hacıyev, Gasım (2018), "Azərbaycan Milli Hökumətinin Dağlıg Garabağ Siyasəti," Xalq Gəzeti 8 Sentyabr 2018. https://xalqqazeti.com/mobile/ az/news/2717 , Erişim Tarihi 30.04.2022

İsmayılov, Samir (2014), Azərbaycan-Ermənistan Münasıbətləri Azərbaycan Xalq Cümhurıyyətının Parlament Sənədlərində. Tarix və Onun Problemləri, No:4. http://static.bsu.az/w8/Tarixyüzde20veyüzde20onunyüzde20problem/2014yüzde20yüzde 204/seh.338-342yüzde20samiryüzde20 ismayilov.pdf, Erişim Tarihi: 20.04.2021.

Mahmudov, Yaqub ve Kərim Şükürov (2010), Qarabağ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə 1918-1920-ci illər. Olaylar, 21 Ekim: 15.http://www.anl.az/down/meqale/olaylar/2010/sentyabr/133561.htm, Erişim Tarihi: 25.05.2021.

Məmmədova, H. İ. (2006), Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Dövründə Yuxarı Qarabağ'da Siyasi Vəziyyət: Erməni Terrorizminin Güçlənməsi (1918-1920), Nağıl Evi Nəşriyyatı, Bakı.

Mustafazadə, Tofig (2009), Qarabağ Xanlığı. Sabah, Bakı.

Niftəliyev, İlgar (2017), Qarabağ General-Qubernatorluğu Dövründə Erməni Milli Şurasının Separatçılıq Fəaliyyəti, 1905.az (17.01.2017). https://1905.az/qarabag-qeneral -qubernatorlugu-dovrundyüzde C9yüzde99-ermyüzdeC9yüzde99ni-milli-surasinin-separatciliq-fyüzdeC9yüzde99 aliyyyüzdeC9yüzde99ti/

Erişim Tarihi: 25.05.2021

Niftəliyev, İlgar Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Qarabağ və Zəngəzur bölgələrində erməni separatçılığı. Azərbaycan.-2018.-11 fevral.-№32.-S.5. 1905.az 24.07.2020.

Qarabaği, Mirzə Camal Cavanşir (1959), Qarabağ Tarihi, Azərbaycan SSR Elimlər Akademiyası Nəşriyyatı, Bakı.

Resulzade, M. E., (1990), "Azerbaycan Cumhuriyeti", Azerbaycan Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği Yayınları, İstanbul.

Taşkıran, C., (1995), "Geçmişten Günümüze Karabağ Meselesi", Genel Kurmay Basımevi, Ankara.

ÜÇÜNCÜ KISIM

DÜNYA KÜLTÜR HAZİNESİ OLARAK KARABAĞ

18.BÖLÜM

KARABAĞ HALK KÜLTÜRÜ

Sönmez ABBASLI*

ÖZET

Folklor, her milletin eşsiz bir manevi hazinesi ve kültürel mirasıdır. Folklor, yüzyıllardır tükenmeyen ve günümüze kadar taşınan Azerbaycan halkının maneviyatının aynası ve ruhunun gıdasıdır. Halkın tarihi boyunca mahalleden mahelleye, köyden köye yaşatdığı bu genetik hafiza, milli miras günümüze kadar gelmiş, kısacası tarihi bir kimlik kazanmıştır. Bu kültürel gelenek, sürekli gelişmektedir ve asla eskimemektedir.

Azerbaycan'ın kadim topraklarından biri olan Karabağ, tarih boyunca hanlıklar ülkesi Oğuzların yurdu olarak kabul edilmiştir. Tarihi kaynaklar ve gerçekler, yerel atalarımızın Kura ve Aras nehirleri arasındaki bölgede ve Karabağ'da yaşadıklarını da kanıtlıyor. 17. yüzyıl Türk seyyahı Evliya Çelebi'nin Karabağ'a "Küçük Azerbaycan" demesi tesadüf değildir.

Her bölgede olduğu gibi Karabağ'ın da sözlü edebiyatı onun etnografyası ve coğrafyası ile doğrudan ilişkilidir. Azerbaycan'ın kadim topraklarından biri olan Karabağ, eşsiz ve zengin bir folklor yurdudur. Molla Panah Vagif, Mir Möhsün Nevvab, Hurşidbanu Natavan, Necef bey Vezirov, Abdurrahim bey Hagverdiyev, Yusif Vezir Çemenzeminli, Firidun bey Köçerli, Üzeyir bey Hacıbeyov, Bülbül, Cabbar Garyağdıoğlu, Niyazi, Fikret Amirov gibi dehaları yetiştiren bu kadim toprak, şüphesiz gizemli folkloruyla övünebilir. Neredeyse otuz yıldır topraklarının yüzde 20'den fazlasının işgal edildiği ve bir milyondan fazla insanın

* Doç.Dr. Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Folklor Enstitüsü,Bakü, Azerbaycan, sonmezabbasli@gmail.com

yerinden edildiği bir ülkenin topraklarının sözlü sanatını toplayıp bilimsel düzeye getirmek temel görevimizdir. Milli kimliğimizi anlamak ve dünyaya kabul ettirmek konunun aciliyetini belirlemektedir.

Çalışma, Karabağ folklorundaki arkaik türlerin bölgesel ve tarihsel özgünlüğünü, mitleri, mitsel efsane ve mitleri, paremiyolojik birimleri, fıkraların bölgesel özgüllüğünü, bayatların özelliklerini, masalların özgünlüğünü, oyun kültürünü, türkü ve dansları incelemektedir.

Makale, Karabağ'daki düğün adetleri, doğum törenleri, yas adetleri, Nevruz tören kompleksi, Hızır Nabi, yağmur duşları, güneş çağırma ve Godu-godu ile ateşkes törenlerini ele alıyor.

Bu alanda daha yapılacak çok iş olduğu düşünüldüğünde, mevcut araştırmaların gelecekteki araştırmalar için teorik bir temel oluşturacağından şüphe yoktur.

Anahtar Kelimeler: Karabağ, Mit, Rivayet, Düğün, Efsane, Fıkra

FOLK CULTURE IN KARABAKH

ABSTRACT

Folklore is a unique spiritual treasure and cultural heritage of every nation. Folklore is the mirror of the spirituality and the food of the soul of the Azerbaijani people, which has not been exhausted for centuries and has been carried to the present day. This genetic memory, national heritage, which the people have kept alive from neighborhood to neighborhood, from village to village throughout their history, has survived to the present day, in short, it has gained a historical identity. This cultural tradition is constantly evolving and never gets old.

Karabakh, one of the ancient lands of Azerbaijan, has been accepted as the land of the Oghuzs, the land of khanates throughout history. Historical sources and facts also prove that our local ancestors lived in the region between the Kura and Aras rivers and in Nagorno-Karabakh. It is no coincidence that the 17th century Turkish traveler Evliya Chelebi called Karabakh "Small Azerbaijan".

As in every region, the oral literature of Karabakh is directly related to its ethnography and geography. Karabakh, one of the ancient lands of Azerbaijan, is a unique and rich land of folklore. Undoubtedly, Garabag can boast of its mysterious folklore, because it has well-known people such as Molla Panah Vagif, Mir Mohsun Nevvab, Hurshidbanu Natavan, Nejef bey Vezirov, Abdurrahim bey Hagverdiyev, Yusif Vezir Chamanzeminli, Firidun bey Kocherli, Uzeyir Bey Hajıbeyov, Bulbul, Jabbar Garyagdioğlu, Niyazi, Fikret Amirov. It is our main duty to collect the oral art of the land of a country where more than 20 percent of its lands have been occupied and more than a million people have been displaced for almost three decades and bring it to a scientific level. Understanding our national identity and making it accepted by the world determines the urgency of the issue.

The study examines the regional and historical originality of archaic genres in Karabakh folklore, myths, mythical legends and myths, paramiological units, regional specificity of anecdotes, characteristics of stale tales, the culture of games, folk songs and dances.

The article deals with wedding customs, birth ceremonies, mourning customs, Novruz

ceremonial complex, Khidr Nabi, rain showers, sun summoning and Godu-godu and truce ceremonies in Karabakh.

Given that there is still much work to be done in this area, there is no doubt that current research will provide a theoretical basis for future research.

Key words: Karabakh, Myth, Narration, Wedding, Legend, Anecdote

GİRİŞ

Konularının genişliği, muhteva çeşitliliği ve kendine has özellikleri nedeniyle Karabağ folklor muhiti Azerbaycan folklor haritasında yeri doldurulamaz bir rol oynamış ve asırlık tarihe dayanan bu bölge, Azerbaycan folklor haritasında yerini almıştır.

Karabağ, dağları ve ovaları ile halkımızın manevi dünya haritasında bölünmez, bütün bir varlıktır. Karabağ denilince aklımıza Karabağ halkı, dünyaca ünlü Karabağ halıları, Karabağ atları, dünyaya ün kazandıran Karabağ şikestesi vb. gelmektedir. Karabağ'ın kokusu ve nefesi manilerimizde, ağı ve şikestelerimizde, türkülerimizde ve muğamlarımızda hissedilir. Sarı Âşık ve Lela gibi mani ustaları da Karabağ'dandır. Abdal Kasım gibi fıkra kahramanı da bölgedeki gülme sanatını tanımlar. Tarihsel olarak Karabağ'da düzenlenen oyunlar, konuların çeşitliliği ve içeriğinin özellikleri nedeniyle bölgenin Azerbaycan folklor haritasındaki özel konumunu bir kez daha ortaya koymaktadır. Kız istemekten gelin seçmeye kadar tüm aşamalarıyla dikkat çeken Karabağ düğünleri, o dönemin kültür evleri olarak anılırdı.

Karabağ'ın folklor incileri sayısızdır. Hangi folklor türünü kullanırsak kullanalım, bu türler arasında Karabağ bölgesinden derlenen örneklerin özgünlüğü, canlı konuşma dili bizleri şaşırtacaktır. Kısacası yörenin sözlü incileri tükenmez, manileri, masalları, törenleri ile manevi coğrafyamızın ayrılmaz bir parçası olarak kalır.

1.İNANÇLAR

Arkaik ve küçük ölçekli tür örnekleri, Karabağ folklor ortamında daha çok "inanç" olarak bilinir. Karabağ'da yaşayan halkın tarım, hayvancılık ve kendi ekonomisine olan geleneksel inançları, zengin bir flora ve faunanın varlığı, ilk inançların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Karabağ halkının günlük hayatında karşılaştığı olayların bir takım inançların da temelini oluşturduğu yadsınamaz bir gerçektir. Örneğin, *"Baş soğanı oyup içinə tuz töküllər. Orda tuz əriyərdi, suya qarışırdı, soğanın suyuna. Onu damızdırıllar siğilin üstünə* sürerler. Gündə üş-dört də*fə, bundan siğil gedirdi"* (Karabağ: Folklor da Bir Tarihdir, I 2012: 176). Bu tür inançlar, deneyimlerden elde edilen gözlemlerin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır.

Atlar, yılanlar, köpekler, kediler, kurtlar vb. hayvanlarla ilgili inançların da Karabağ folklorunda özel bir yeri vardır. Atın tüm inançlarda yalnızca olumlu anlamı vardır. *"Atın üstündə namaz qılmaq olar"* (Bu Yurd Baykuşa Kalmaz 1995:71), *"At sahibi şər vaxtı qonşuya tərəzi verməz. Versə də əvəzində nəsə bir şey alıb saxlayar. Yoxsa ata qada-bala gələr"* (Bu Yurd Baykuşa Kalmaz 1995:72) vb. inançlar, atın diğer hayvanlara üstünlüğünü vurgular.

Karabağ köylerinde, siyah taşlardan yapılmış at heykelleri vardır. Küçük çocukların hayatta kalması için bu atlara bindirilmesi gerektiğine inanılır. Hasta çocuklarsa, bu taş atların karınlarının altından tedavi edilmek üzere geçirilir.

Aynı zamanda kedi, Karabağ inançlarında insanlara fayda sağlayan bir hayvan olarak

kabul edilmektedir. *"Bir ağır bir ağrı olur insanın canında. Gedirəm pişiyin / kedinin üsdünə, həmin pişik çəkir ağrını alır ve ölür", "Təzə evə birinci pişik buraxallar ki, evi-binəni gəzsin, nəzəri götürsün"* (Karabağ: Folklor da Bir Tarihdir, III 2012: 155).

Karabağ'dan toplanmış bitki, çiçek, ot ve ağaç inançlarında semboller dünyasının izlerini görmekteyiz. *"Niyyət tutub gül ləçəklərini bir-bir qoparırsan, axırda tək qalsa niyyətin hasildi"* (AFA, Karabağ Folkloru, V 2000: 172), *"Çayın içində çayotu dik durarsa qonaq gələr"* (AFA, Karabağ Folkloru, V 2000: 173). Bilindiği gibi, İslami görüşlerin oluşturduğu ilk örnek, tek sayının kutsallığını vurgulamaktadır. İkinci örnekte ise misafirin çimlerin duruş pozisyonundan gelip gelmediğini göstermektedir.

En uzun ömürlü ağaç olarak kabul edilen üç yüz yıllık çınar ağacı ile ilgili inançlarda bu kutsal ağacın kesilmesinin günah olduğu ve kesilmesi halinde kötü olaylara yol açacağı belirtilmektedir, kapısında çınar olan bir insanın çocuğu olamayacağı da söylenilir. Bu nedenle *"Uşaq beşiyini çinar ağacından düzəltməzlər"* inancı hâlâ mevcuttur (Karabağ: Folklor da Bir Tarihdir, III 2012: 158).

Karabağ'da ardıç ağacına duyulan ulvi inançlar da kendini gösterir. Karabağ topraklarında "böyük bir ardıç ağacının etrafını çevrelerler. Buna Meşedi Atakişi'nin ocağı denilir. Ardıç ağacına bez bağlarlar, o ocakta kurban keserler. Peygamber'in gelip ardıç ağacının altına saklandığına inanılır. Orda Hz. Peygamber dua ederek: *"Ardıc, görüm səni on iki ay göy qalasan""*diye buyurmuştur(Bu Yurd Baykuşa Kalmaz 1995: 41).

Karabağ inançları söğütün kutsallığına da vurgu yapar ve meyve vermediği için ölülerin taşınmasında altlarına verildiğine dikkat çekilir (Karabağ: Folklor da Bir Tarihdir, VI 2013: 1549).

Ağdam ilçesine bağlı Karapirim köyünde bulunan karaağaç, mucize bir ağaç olarak kabul edilir. İnanca göre herkes ne niyyet etmişse, adak adamışsa bir örtü veya havlu getirerek ağaca bağlar. Niyet kabul olur, adak hayvan ağacın dibinde kesilir (Karabağ: Folklor da Bir Tarihdir, VI 2013: 154).

2.YEMİNLER

Sözlü sanatın arkaik türleri olarak kabul edilen yeminler, ilksel insanların kutsal saydıkları varlıklara olan inancıyla bağlantılı olarak oluşturulmuş ve kutsal kabul edilmiştir. Etimolojik temeli, her köke dayalı yemin, Azerbaycan halkının belirli bir zaman içindeki durumuna, sosyo-ahlaki ve felsefi düşüncesine dayanmaktadır.

Karabağ'da kayıtlı yeminleri incelediğimizde dini doktrinler, İslam evliyaları, türbeler, türbelerle ilgili yeminlerle karşılaşıyoruz. Örneğin, *"Bu Əli yolu hakqı", "İmamzadalar hakqı", "Ojaxlar hakqı"(*Karabağ: Folklor da Bir Tarihdir, VI 2013: 390).

Antik çağlardan beri genel Türk tarihinde kutsal kabul edilen ateş, ocak, su, toprak ve gökyüzü kavramlarıyla ilgili yeminler de Karabağ folklor haritasında yer almaktadır. *"Göy hakqı", "Yer hakqı"(*Karabağ: Folklor da Bir Tarihdir, VI 2013: 390) vb.

3.DUA VE BEDDUALAR

Eski mitsel, iyi ve kötü fikirlerle ilişkilendirilen dua ve beddualar, Karabağ folklor ortamında önemli bir yere sahiptir. Bugün Karabağ halkı arasında bu türün kullanımı, insanların karşılaştıkları duruma bağlı olarak kültürel nedenlerden kaynaklanmaktadır. Bu tür folklorik değerler aracılığıyla insanlar olumsuz veya olumlu duygularını ifade eder.

Karabağ'dan kaydedilmiş duaların çoğunda Allah`ın ismi zikr edilir. Örneğin, *"Allah köməyində dursun", "Allah bahdını açsın", "Allah səni min budağ eləsin"(*Karabağ: Folklor da Bir Tarihdir, VI 2013: 391) vb. Örneklerden de gördüğümüz gibi insanlar Allah'a sığınır ve iyi dileklerini iletir.

Kaydedilen örnekler arasında **rızık örnekleri** vardır. *"Həmişə urzulu olasan"(*Karabağ: Folklor da Bir Tarihdir, VI 2013: 392), *"Bostanın tağlı olsun"*(Karabağ: Folklor da Bir Tarihdir, III 2012: 367), *"Surfan bol olsun", "Samavarın həmişə qaynar olsun, pilavın həmişə buğlu olsun"(*Karabağ: Folklor da Bir Tarihdir, III 2012: 368).

Duaların bir kısmı düğünlerde iyi niyetle kullanılır. *"Sən, üç oğullu, bir qızl*ı olasan", "Yediyin noğul olsun, doğduğun oğul olsun", "Allah s*əni min budax eləsin", "Balan qucağında salamat olsun"(*Karabağ: Folklor da Bir Tarihdir, III 2012: 368).

Karabağ'dan kaydedilen **beddualarin** konusu da geniştir. Kamusal yaşamın hemen her alanında kullanılabilir. Hem tamamen Azerbaycan'a özgü hem de yerel olan beddualar vardır.*"Dilin ağzında yansın", "Ağ gün üzünə həsrət qalasan" gibi* (Karabağ: Folklor da Tarihdir, III 2012: 368-369).

4.MİTLER

Başlangıcından bu yana insan dünyası ile birlikte var olan mitler, toplumun gelişmesinde ve ruhsal evriminde önemli bir rol oynamıştır. Mit, yüzyıllar boyunca insanlığın ruhsal yaşamına egemen olmuştur.

Mitolog C. Beydili şöyle yazıyor: "Mit" kelimesi, Doğu dillerinde "mit" kavramına tekabül ediyor, yani Arapçada "gerçek olmayan, asılsız ve boş sözler" anlamına geliyor. Bu kelime, Kuran'da "ilkel toplumlar" veya "kadim halklar" anlamına gelen "önceki" kelimesi ile birlikte "asatirü'l-evvelin" şeklinde defalarca kullanılmıştır (Beydili 2015: 84).

Azerbaycan folklorunda önemli bir yer tutan Karabağ'da **"**mit" oluşumu kendine has özellikleri ile karakterize edilir.

Dünyanın yaratılması (uzay), doğal nesneler vb. Karabağ mitleri arasında, süreçlerden oluşan kozmogonik metinler yaygındır ve araştırmacılar bu metinleri mitolojik sistemin özü olarak görmektedir.

Unutulmamalıdır ki kozmogonik mit metinlerinin çoğunda eski Türk mitolojik düşüncesi ana motiftir.

Karabağ'da kaydedilen "Dünyanın Sonu" adlı mitolojik metne bakalım: *"Deyillər, yernən göyün arası suynan dolajax. Ölənnər kəfənd*ə çıxajax suyun üzünə*, qalannar da öləjək. Əməli salahlar diriləjəh, əməli pislər öləjəhlər"(*Karabağ: Folklor da Bir Tarihdir, VI 2013: 19).

Bu örnekten açıkça anlaşılmaktadır ki, insan ırkının da dünyanın varlığı gibi sonunun bir noktada geleceğine inanmaktadır.

Antropogonik mitler, kozmogonik mitlerin bir parçasını oluşturur ve bu mitler, ilksel insanın kökeni hakkında bilgi sağlar. Karabağ'dan toplanan örnekler arasında insanın kökeni ile ilgili birçok metin bulunmaktadır. Metinlerden birine bakalım: *"Cəbrayıl, Əzrayıl, Mikayıl üç qardaş olup. Allah u tala bunlara deyip ki, gedin bir az palçıx gətirin. Gediplər, Cəbrayıl götürəndə palçıx getmiyip, Mikayıl götürəndə getmiyip, Əzrayıl götürəndə gedip. Allah u tala, bu palçıxdan adam qayırıp. Bu çox kobud olup. Bını bir az yonuplar. O yerə* tökülə*n yonqardan da mal qayırıplar. Mal canın yonqarıdır"(*Karabağ: Folklor da Bir Tarihdir, I 2012: 15).

Bu mitolojik metinde insanın çamurdan geldiği sunulmaktadır. Genel olarak yaratılışta kil, toprak ve ahşaptan yapılan motiflerin kullanımı yaygındır.

5.EFSANELER VE RİVAYETLER

"Efsaneler ve rivayetler" Karabağ folklor haritasında özel bir yere sahiptir.

Genel olarak efsaneler daha çok mitolojik köklere dayanmaktadır. Mitolojik hikâyeler sonunda efsane olur. Efsaneler, gerçek dışı olayları yansıtsa da tarihsel gerçeklik kendini göstermektedir. Bu bakımdan efsanelerde belirli şahsiyetlerin adları ve yer adları sıklıkla zikredilmektedir. Efsaneler, mitlerle yakından bağlantılı olsa da mitsel imgeler daha sanatsal ve estetik değere sahiptir. Karabağ'da kaydedilen "Ay ve Gün" efsanesi, bu konuda farklılık arzeder. Efsaneye göre, *"Ay ilə* Gün bacı-qar*daş imiş. Anası sacı külləyirmiş. Uşaqlar dalaşır. Ay bacısı Günü döyür. Anası əli küllü-küllü uşağa bir sillə vurur. O vaxtdan Ayın üzündə ləkə qalır"(*AFA, Karabağ Folkloru, V 2009: 219).

İnsanların astral görüşleri, gök cisimleriyle ilgili kozmolojik efsanelere hâkimdir. Tarihsel ve kronolojik açıdan, bu tür efsaneler daha eski zamanlarda ortaya çıkmıştır.

Karabağ'da kaydedilen örnekler arasında hayvanlar ve kuşlarla ilgili efsaneler de yaygındır. Yarasa efsanesinde şöyle denilir: *"İsa peyqəmbərə peyqəmbərlik veriləndən sonra insanlar dedi ki, ya İsa bir dənə* möcüzə gösdə*r, biz sənə inanax ki, peyqəmbərsən. O da deyip, yaxşı, nə* möcüzə *isteyirsiniz? Deyipler, elə bir quş yarat ki, məməli olsun, qulaxları siçan qulağını oxşasın. Həm balalasın*ı doğursun, hə*m də balasın əmzirsin. İsa, Allah'a üz tutur. Bunun üzerine Allahın hökmüynən, Allahın sədasıynan, köməhliyinnən Allah'dan vəhi gəlir. Deyir ki, ya İsa, palçıxdan həmən quşun formasın düzəlt. Həmən quşun formasını olduğu kimi düzəldir. Düzəldənnən sonra deməli, İsa həmin quşa öz nəfəsinnən üfürür. Üfürənnən sonra, deməli, həmən o yarasa quşu əmələ gəlir"(*Karabağ: Folklor da Bir Tarihdir, VI 2013: 38).

Bu nedenle yarasa da dokunulmaz bir kuş olarak kabul edilir. Kutsal olmasının temel nedeni, İsa'nın yapıp içine üflediğine inanarak kutsal sayılmasıdır. Karabağ'dan toplanan örnekler arasında çeşitli yerler, toprak adları, kaleler, dağlar, nehirler, pınarlar vb. özel toponimik efsaneler de bulunur. "Yılan Kaya", "Ali Pınarı", "Kar Kubbesi", "Erkek-Kız Vadisi" ve diğerleri. Halkın hafızasında korunan bu etimolojik açıklamalar birçok tarihi gerçeğin ortaya çıkmasında önemli rol oynayabilmektedir.

Karabağ efsaneleri arasında dini konularda pek çok örnek bulunmaktadır. Dini şahsiyetlerin ve peygamberlerin isimleri bu efsanelerin ana hattıdır.

Ağırlıklı olarak anlatı niteliğinde olan **rivayetler** Karabağ folklor ortamında yaygındır. Rivayetler, olayların, geçmişten gelen hikâyeler, gerçek veya gerçek olmayan insanlarla ilgili hikâyelerin bir koleksiyonudur. Farklı tarihsel bölümlerde oluşturulan rivayetler çok geniş bir olay örgüsüne sahip değildir ve özlü içerik bakımından farklılık gösterse de anlatıların konusu tarihi, sosyolojik, etnik ve iç meseleleri içermektedir.

Belirtildiği gibi, rivayetlerde tarihe eğilim öne çıkmaktadır. Özellikle Karabağ halkı arasında tarihi şahsiyetler, kaçaklar, kahramanlar, ünlüler ve güreşçilerle ilgili anlatılar yaygındır. "Katırçı Murad" rivayetinin konusuna bakalım: "*Real tarihi şəxsiyyət İbrahim Hanın üç kardar adamı olur. Biri Molla Vaqif, digəri Pərioğlu Həsən, üçüncüsü isə Qatırçı Murad. Rəvayətdə onların şücaətli olmaları qeyd edilir və deyilir ki, Həsən Araz'nan Kür (Aras ve Kür nehirleri) arasında kim tabe olmurdu, ayağa qalxırdısa, onun qabağını alırmış. Qatır-*

çı Muradın atası isə İran Azərbaycan'ından gəlmə Alverdi olup, özü də çox kasıb biriydi, nökərlik edirdi. İbrahim Han onun oğlu Murad'ı qəlfə-qatırına baxmaq üçün alır. Günlərin bir günü İbrahim Han gəlir, öz atına binəbilmir. At o qədər dəmli, o qədər yaxşı olur ki, atı binəbilmiyəndə deyir, görən bu ata nə verir ki, at binməyə qoymur. Murad'ı pusanda görür ki, Murad apardı atın yemini verdi. Yemini verəndən sonra bunun altını qurulamax üçün peyin qurutdu. Peyini atın altına sə*pəndən sonra paltarını soyundu onun üstündə* ağnadı ki, görüm haramı *əzir. Onu əzən hissələri yığdı bir vedrəyə, apardı tökdü çölə. İbrahim Han bunu belə* görə*ndə Murad'ı çağırır, deyir:— Səni bəy yazacam. Qatırçı Murad isə deyir ki, mən kasıb bir kişinin oğluyam. Məndən bəy olar* mı? İbrahim Han isə *bildirir ki, səni bəy yazacam, sən yaxşı adamsan. Ağdam'ın üstündəki Muradbəyli kəndini də ona verir və deyir ki, kəndin bac-xəracın sən al, orda dolan" (*Karabağ: Folklor da Bir Tarihdir, IV 2013: 122-123).

Muradbeyli köyünün Katırçı Murad adına kurulduğu bu anlatıdan bilinmektedir. Ayrıca Karabağlılar arasında *"Her yiğit Hasan değildir, her ağaç sofra değildir, her okur Molla Penah değildir, her katırcı Murad değildir"* atasözünün açıklaması da bu rivayetten anlaşılmaktadır.

Karabağ bölgesinde kayıtlı metinlerden de anlaşılacağı üzere mitler, mitsel efsaneler ve rivayetler Karabağ folkloru haritasında yaygın olarak yer almakta ve kendine has özelliklerle nitelendirilmektedir.

6.ATASÖZLERİ VE DEYİMLER

Paremiyolojik birimler dediğimiz "atasözleri ve deyimler"in Karabağ folklor haritasında özel bir yeri vardır. Atasözlerinde ve deyimlerde, genellikle her milletin doğal dünyadaki ve sosyal hayattaki çeşitli olaylara karşı tutumu ifade edilmiştir. Yüzyıllar boyu tecrübe ve imtihanlardan geçmiş, canlı iletişimde yaygın olarak kullanılan kapsamlı, hikmetli bu sözlerde, yani atasözleri ve deyimlerde düşüncenin kısalığı ve sadeliği dikkati çeker. Karabağ atasözleri ve deyimleri de Karabağ'daki Türk halkının, binlerce yıllık kültür mirası ile birlikte, yaşadıkları maddi ve manevi dünyalarını yansıtır.

Karabağ atasözleri ve deyimleri, Karabağ folklor ortamının özelliklerini içinde barındırır. Konu bakımındansa, Karabağ atasözleri çeşitlilikleriyle öne çıkmaktadır. Bu özel sözlerde sosyal, ekonomik hayat ve ev hayatı tüm incelikleriyle sanatsal ifadesini bulmuştur. Vatan, insan, toprak, emek, dostluk, sadakat, yücelik vb. de atasözlerinde öne çıkan konulardır. Dini pareminin Karabağ folklor haritasında özel bir yeri olduğunu belirtmek gerekir. Burada sıklıkla Tanrı'dan bahsedildiği görülür. *"Xeyir Allah'dan, şər şeytandan", "Allah əli hər əldən ucadır", "Kör leyləyin yuvasını Allah tikər"*gibi örneklerden de anlaşılacağı gibi (AFA, Karabağ Folkloru, V 2000: 88), yüce Yaratıcı'nın gücüne muhtaçtılar ve O'na olan inançlarını paremi içinde dile getirirler.

Azerbaycan dilinin zenginliği de atasözleri kültür servetini bahşeden başlıca etkenlerden biridir. Azerbaycan dilinin tüm inceliklerini ve üslup güzelliklerini paremide bulmak mümkündür. Karabağ'dan derlenen örneklerde hem arkaik kelimelere hem de bölgenin tatlı diyalektiğine rastlanmaktadır. Karabağ'dan derlenen örneklerin metafor, alegori, ironi vb. içerdiği söylenebilir. Bu tür metaforik biçimler baskındır. *"Oğul anası, təməl binası" (*AFA, Karabağ Folkloru, V 2000: 264), *"Akıl qızıl tacdı, hər başda olmaz" (*AFA, Karabağ Folkloru, V 2000: 69) gibi örneklerde güçlü metaforlar kullanılmıştır. Birinci örnekte "anne" kavramı bir apartman olarak yüceltilmiş, ikinci örnekte ise akıl altın bir taca benzetilmiştir.

Dikkat çeken noktalardan biri de dünya halklarının paremilerinde bir benzerliğin var olmasıdır. Elbette genetik bağlar, akrabalık, tarihi ve kültürel bağlar, bazen benzer bir yaşam tarzı vb. etkenler çoğu zaman aynı atasözünün farklı halklar arasında ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Karabağ'dan kaydedilen örneklerle devam edersek; *"Adın çıxdı dokquza, daha enməz səkgizə?"* (Karabağ: Folklor da Bir Tarihdir, I 2012: 379) veya *"Adı çıktı dokuza, geri etmez sekize"* (Türk Atasözleri 1965: 11). Karabağ'dan kaydedilen *"Gəzdim İran'ı, Turan'ı, cənnət gördüm buranı"* (Karabağ: Folklor da Bir Tarihdir, VI 2013: 389), örneğinde olduğu gibi, benzerlerine dünya halklarında da rastlanmaktadır. *"East or West, home is best"* (İngilizce), *"В гостях хорошо, а дома лучше"* (Rusça), *"On n'est nulle part aussi bien que chez soi"* (Fransızca) (Kritskaya 1963: 59). Atasözlerinden farklı olarak, deyimler belirli bir olay veya hikâye temelinde oluşturulur ve yayılır. Aynı cümle ile atasözünün anlamı açıksa, ama hikâye kısmı deyimlerle açıklanmazsa anlam anlaşılmaz.

Karabağ'da yaygın olan bazı paradigmaların günlük yaşamla bağlantılı olduğu inkâr edilemez. Bu anlamda *"Saybalı taziyeye gidiyor"* deyimi dikkat çekicidir. Saybalı halkının taziyeye giderken yavaş hareket ettiği deyimden anlaşılmaktadır. Bu nedenle gönülsüzce bir yere gittiklerinde, *"Ah, Saybalı taziyeye mi gidiyor? Biraz daha hızlı olun"(*Karabağ: Folklor da Bir Tarihdir, II 2012: 446) denir.

Verilen örnekten anlaşılacağı gibi, deyimler aslında belirli bir durum, yer, hikaye, kişi veya olayla bağlantılı olarak ortaya çıktıklarından, aslında o ortamı bilmeden o deyimi anlamak mümkün değildir.

7.BİLMECELER

Karabağ folklor ortamında küçük olmasına rağmen "bilmeceler", en yaygın paremiyolojik birimlerden birimi olup, kıvrak zekâ ve mantıklılık açısından düşündürücü bir türdür. Bu kültürel değer, tür diğer paremiler kadar bölgesel değildir. Ancak her durumda, Karabağ bölgesinin bilmecelerinde, bizi çevreleyen her şey - nesneler, habitatlar, yiyecekler, giysiler, tarım arazileri, hayvanlar, kuşlar, böcekler, flora, fauna, doğal fenomenler yansıtılır. Bu konularda Karabağ halkının yaşamı ve yaşam biçimi, dünya görüşü, dünyaya karşı tutumu ifade edilir. İlginç olan noktalardan biri de Karabağ'da kaydedilen bilmecelerin İslam ile ilgili dini temaları da içermesidir.

Mən aşiq yüz iyirmi,
Qaş gözə düz iyirmi,
Vədə başı istərlər,
Altı min yüz iyirmi ─ *namaz"* (AFA, Karabağ Folkloru, V 2000: 99) veya
"Nar dənəsi, nur dənəsi,
Yer üzünün bir dənəsi ─ *Quran"* (AFA, Karabağ Folkloru, V 2000: 101).

Karabağ'dan kaydedilen bilmeceler hem nazım hem de nesir şeklindedir. *"Ağac başında qırmızı yumurta* ─ *zoğal/ceviz* (Karabağ: Folklor da Bir Tarihdir, I 2012: 395),

O tayda bir kişi durup,
Əlində şişi durup.
Deyir mana bir ət ver,
Nə erkək olsun, nə dişi ─ *göbələk/mantar* (Karabağ: Folklor da Bir Tarihdir, I 2012: 395).

Mani şeklinde bilmeceler de bulunur:

Altı daşdı, daş deyil,

Üsdü daşdı, daş deyil,

Heyvan kimi otlayır,

Heyvana yoldaş deyil ─ tosbağa (Karabağ: Folklor da Bir Tarihdir, III 2012: 375).

Şiirsel anlatımlı bilmeceler, diğer paremiyolojik birimler gibi, Azerbaycan'ın her bölgesinde olduğu gibi Karabağ'da da yaygındır ve insanları düşünmeye teşvik eder.

8.FIKRALAR

"Fıkralar ve yöresel fıkralar," yüzyıllardır konu ve fikirler açısından her zaman ilgi odağı olmuştur ve özellikle zamanımıza uygun ve günün nabzını tutan bir türdür. Bu açıdan Karabağ fıkralarının özel bir yeri ve konumu vardır.

Bölgede tarih boyunca oluşmuş gülme kültürünün özelliklerinden bahseden B. Memmedov, güzel sesin, şiire ve müziğe olan tutkunun yanı sıra, doğanın Karabağ halkına sunduğu en değerli nimetlerden birinin de düşündürücü gülme tutumu olduğunu yazıyor. "Sağlıklı ve anlamlı gülme, eski çağlardan beri Karabağ halkının hayatında olumlu bir olay olmuş ve bir gelenek olarak gelişmeye devam etmiştir. Karabağ halkı bir takım mahrumiyetlere katlandığı gibi, yürekten gülebilmiş, sevinebilmiş ve zamanın olumsuzluklarına eleştirel bakabilmiştir" (Memmedov 1992: 5).

Çok sayıda mizah örneği, farklı bölgelerde oluşan fıkraların yanında, fıkra yaratıcıları, hiciv ve mizah ustaları olarak ünlenen tarihi şahsiyetlerle birlikte, karakterlerin de onlarla çok eğlenceli sohbetler yaptığını doğrulamaktadır. Her şeyden önce onlar iki işlevi yerine getirdiler: Bir yandan yarattıkları fıkraların usta bir anlatıcısı olarak hareket ederken, diğer yandan seleflerinin repertuarlarında oluşturdukları hiciv kalıplarının taşıyıcısı olarak hareket ettiler. Azerbaycan topraklarında bu geleneği takip etmek mümkün olmadığından, ancak Karabağ'ın fıkraları temelinde incelenmesi konuyu netleştirebilir.

Karabağ'ın tanınmış mizah ustalarının her birinin karakterlerine, mesleklerine, davranışlarına, sosyo-politik durumlarına göre isim ve lakapları vardı. Lotu oğlu Lotu Gulu, Harrat Gulu, Şerbaf Kazım, Safi Bey, Ali Yüzbaşı, Hudu Bey, Abdal Kasım, Kalba Şirin, Ebdurrahim Bey, Kefli Cabbar ve diğerleri takma adlarıyla ayırt edilen fıkra yaratıcıları olarak, yaşadıkları tarihi topluluğun tanınmış temsilcileri olarak kabul edildiler.

Karabağ'da tüccar olarak tanınan Hacı Gulu, XIX-XX. Yüzyılların ünlü şairleri Gasım Bey Zakir, Cafergulu Han Nava, Hurşidbanu Natavan ile aynı dönemde yaşamıştır.

Hacı Gulu'nun cimriliği, "Rzagulu'ya Bak, Şükret", "Kazanmanın Yolu", "Ucuz Hizmetçi" vb. gibi fıkralarda açıkca görülmüktedir. "Kaşık" fıkrasında ise Hacı Gulu'nun cimriliği en yüksek noktadadır. Şöyle ki, Hacı Gulu'nun uzun süredir kullandığı tahta kaşığı gören komşusu, ona neden bu kadar eski bir kaşığı atmadığını sormuştur. Bu soruya cevaben Gulu, kendisine has üslubuyla şöyle demiştir: *"Kaşığı daha önce atardım ama, canına çektiği yağa üzülüyorum"* (Memmedov 1992: 36).

Onlarca fıkranın yaratıcısı ya da katılımcısı olarak bilinen Abdal Kasım, Karabağ bölgesinin en ünlü şahsiyetlerinden biri olmuştur. Abdal Kasım'ın kişiliği, mizahi bir anlatı yapısına sahip olan "Atın Çalınması" örneğinde şöyle anlatılmaktadır. "... Ağdam'ın Abdal köyünden olan Abdal Kasım, misafirperver, cömert, esprili, kurnaz ve cesur bir adamdı. Daha sonra fıkrada Abdal köyünün Miri köyü, Tekir Mirik, Tac-Tug, Dağdağan köylerinin

yanında yer aldığından bahsedilmiştir. Kasım'ın Ermenice'yi çok iyi bildiği, çünkü çocukluğundan beri Ermenilere yakın olduğu söylenir. Bu dilde konuşan Ermeniler bile, onun hangi milletten olduğunu bilemezlerdi. Fıkra şöyle devam eder: "Abdal Kasım, her zaman Ermenilere şaka yapar, onlarla gırgır geçer, gülerdi. Ermeniler ondan artık bıkmıştılar." Abdal Kasım Miri köyünde Girikor isimli bir Ermeni'nin atını istemiş, ancak Girikor kabul etmemiştir. Sonunda ormandan odun kesip ata yükleyen Girikor'u, Abdal Kasım ikna etmiş ve atını almıştır.

"Tavuk Hikâyesi", "Orucu Kaybettik" gibi fıkralar da Abdal Kasım'ın Ermenilerle ilgili hikâyeleri arasındadır ve durumlardan kurtulma becerisini, onun üstün yeteneklerini göstermektedir. "Bahsi Kaybettik" örneğinde belirtildiği gibi, Abdal Kasım'ın "... maharetini herkes biliyordu, ama aklının üstünlüğünü de biliyorlardı. Kimse onunla baş edemezdi. Bir biçimde istediğini akıl gücüyle ve dil maharetiyle yapardı."

Karabağ'da ortaya çıkan ve yayılan fıkralar konu ve içerik bakımından zengindir, toplumsal, bireysel ve kamusal hayatın çeşitli alanlarını kapsar. Aile hakkındaki bilgiler, siyasi ve ideolojik düşünceler, tarihi olaylar, ayrıca ünlülerin yaşamları yanında, dini ve mistik nitelikteki hikayeler de bu fıkraların ana hatlarını belirlemiştir.

9.MANİLER

"Maniler", Azerbaycan sözlü sanatının lirik, duygulu ve akıcı türlerinden biridir. Kimileri buna "insan hayatının yaşayan şiirsel tarihi" (Abbaslı 2004: 4-14), kimileri ise "Türk etno-psikolojisindeki lirizm, hümanizm, kırılganlık, cömertlik, samimiyet ve sevgiyi yansıtan kalbin aynası, duygular dünyası" demektedir" (Gasımlı 2004: 165 -180).

Türk halkları arasında genel olarak Doğu dünyasında mani, hoyrat, yir, saring vb. isimlerle bilinen bu şiir biçimi, Azerbaycan folklorunda "bayatı" (mani) olarak bilinir. Halkın tarihi, ahlâkı, mutlu günleri ve acıları tüm varlığıyla manilerde muhafaza edilmektedir. Azerbaycan folklor haritasında, manilerin nefesi duyulmayan bölge yoktur. Yüzyıllar geçtikçe, maniler niceliksel olarak ölçülemez biçimde kültür hayatında yerini almıştır. Manilerin, folklorun en aktif türlerinden biri olduğunu kabul etmeliyiz. Molla Veli Vidadi tarafından 18. Yüzyılda yazılmış bir mani şöyledir:

Külli-Qarabağın abi-həyatı,
Nərmi-nazik bayatıdır bayatı.

Bu mısralar, maninin Karabağ folklorundaki yerini belirtir. Ayrıca Sarı Âşık ve Lela gibi ünlü mani ustalarının Karabağ'dan olması da Karabağ'a maninin "beşiği" denilmesini açıklar. Bu açıdan Karabağ folklor haritasında, insanların dünyasında sayısız maniler yer almıştır.

Karabağ'dan kaydedilen manilerde geleneksel olarak "Azizim", "Azizinem", "Ben Aşık", "Aşığım" vb. gibi formüllerle başlayan çeşitli örnekler vardır.

Əzizinəm Qarabağ,
Şəki, Şirvan, Qarabağ.
Tehran cənnətə dönsə*,*
Yaddan çıxmaz Qarabağ

manisini hatırlamak yeterlidir. Örnekler arasında "Öğle mi" formülüyle başlayan manilerin çok az olduğu ve bu kalıp yargıları kıran pek çok örneğin de bulunduğu belirtilmelidir.

Qarabağa yol salın,
Boynuna da qol salın,
Ağac əkib bar dərin,
Budağından kol salın (Karabağ: Folklor da Bir Tarihdir, III 2012: 398).

Karabağ`ın mani yaratıcılığında yer isimleri, özellikle köy ve mahalle isimleri sıklıkla kullanılmaktadır. Kaydedilmiş manzum şiir örneklerinde Karabağ, Şuşa, Ağdam, Kelbecer, Murov, Daş Bulag, Hankendi ve diğer yer isimleri zikredilmektedir.

Şuşa'nın yolu fərman,
Torpağı gözə dərman.
Sənə bir məktub yazım,
*Yarı dərd, yarı dərman (*Karabağ: Folklor da Bir Tarihdir, III 2012: 391).

Karabağ manileri konu bakımından oldukça renklidir. Aşk, güzellik, dostluk, başarısızlık, ayrılık, hasret, yabancılık, yalnızlık kavramları manilerde kullanılan başlıca motiflerdir. Anavatan ve ülke nostaljisini ifade eden maniler, Karabağ'da kayedilmiş örneklerin çoğunluğunu oluşturmaktadır.

Karabağ'ın acısı, vatan hasreti bölge manilerinde yoğun olarak geçmektedir. Anavatanından sürgün edilen binlerce Karabağlı, acılarını manilerle dile getirmiştir. Bu noktada M. Kazımoğlu'nun görüşü dikkati çeker: "Yeni kaydedilen Karabağ manilerinde, Karabağ derdi iki şekilde kendini gösterir: Bilinen manilere Karabağ trajedisine ilişkin satır ve çizgiler eklenmiştir; Karabağ trajedisi ile ilgili yeni maniler ortaya çıkmaktadır" (Kazımoğlu (İmanov) 2012: 3-11).

Əzizim didərginəm,
Köçkünəm, didərginəm.
Taleyin hökmünə bax
*Yurdumda didərginəm (*Karabağ: Folklor da Bir Tarihdir, VI 2013: 341).

Karabağ'dan kaydedilen mani örnekleri arasında aşk ve hicret motiflerinin pek çok örneği bulunmaktadır.

Əzizim, dağda nə var?
El köçdü, dağda nə var?
Ey Məcnun xəyallı könlüm,
*Leylisiz dağda nə var? (*Hüseyn 1958: 337) örneği, Leyli'sine hasret olan sevgi dolu bir âşığın şiirsel duygularını yansıtır.

Karabağ manileri arasında atışma manileri, fal ve beddua manilerinin de yeri vardır. Bunun bir örneği, bir atlının, eşi çirkin olan bir geline hitap ettiği, şiirsel ve hikâyesel anlatımda kendini bulmuştur.

Ay, bu yoldan aşan gəlin,
Ayağına vaz dolaşan gəlin,
Yarin çirkin, özün gözəl,
Gəl, bu yardan boşan gəlin.

Gelinin biniciye verdiği yanıtsa, kaderiyle uzlaşmasını ifade eder.

Bax bu dağdan aşan mənəm,
Ayağına vaz dolaşan mənəm.
Yarim çirkin, özüm gözəl,
Talehimdir, boşanmaram (Karabağ: Folklor da Bir Tarihdir, VI 2013: 372).

Karabağ manileri arasında beddualı maniler de dikkat çeker ve hatta bu manilerin arkaik türün karakterini koruduğu görülür.

Əzizinəm Ağdam'a,
Bu yol gedər Ağdam'a.
Yari məndən edənin
Gözlərinə ağ *dama.*

10.MASALLAR

Masallar, Karabağ folklorunda en yaygın türlerinden biridir. Kökleri eski çağlara dayanan masallar, günümüzde de önemini kaybetmemiş, ait olduğu halkın uzun yıllar manevi gıda kaynağını oluşturmuştur. Ünlü yazar Y.V. Çemenzeminli, masalın halk edebiyatına ait olduğunu boş yere söylememiştir. Masal, halkın ruh ve inançlarının bir ürünüdür (Çemenzeminli 1977: 48).

Masal türü çoğu zaman birçok geleneği birleştirir ve insanları dünya kültürleriyle tanıştırmaya yardımcı olur (Storytelling, An Encyclopedia of Mythology and Folklore 2011: 15).

Masallar, ait oldukları halkın coğrafyası, düşünce sistemi, inançları, arzuları, geçmişi ve bugünü ile ayrılmaz bir şekilde bağlantılıdır. Araştırmacılar, masalları kategorilere ayırır. Karabağ'da kaydedilen masalları sınıflandırırken, bunlar arasında sihir konulu masalların, hayvanlarla ilgili masalların, tarihi masalların, toplum konulu masalların yoğun olduğunu görüyoruz. Karabağ'dan derlenen sihir konulu masallarda, uzak geçmişin işaret ve izleri yaşar. Bu masallarda tasvir edilen sihir ve tılsım, kötülüğün güçleri - devler, ejderhalar ve yılanlar, cadılar ve onlara karşı savaşan özel, olağanüstü güçleri olan kahramanlar, bu türün çok eski zamanlarla ilgili olduğunu açıkça göstermektedir.

Sihir konulu masalların ana teması, hem iyiyi hem de kötüyü temsil eden güçlerin, hepimizin bildiği geleneksel imgelerle sunulan iyi ve kötü arasındaki mücadeledir.

Karabağ masallarında, çeşitli Türk halklarının folklorunda yaygın olan kahramanın mucizevi doğum motifi bulunur ve elbette böyle mucizevi bir doğumla dünyaya gelen masal kahramanı, diğer kahramanlardan farklıdır. "Adam Yiyen Kız" hikayesinde, bu motifle karşılaşırız. Masalda üç oğlu olan bir şahın kızının olmadığından bahsedilir. Şahın erkek kardeşinin üç kızı vardır. Şah, Tanrı'ya bu üç erkek yerine bana bir kız verseydin diye sitem eder. Tanrı da sana üç oğul verdim ve sen yine de bir kız istiyorsun diye kızar. Cebrail'i bir elmayı ona vermesi için gönderir ve ikiye bölerek ailesiyle beraber yemesini söyler. Tanrı onu kutsayacaktır. Elmayı getirdikten sonra karısının bir kız çocuğu olur (Karabağ: Folklor da Bir Tarihdir, II 2012: 187).

Hikâyenin öne çıkan kısmı, kahramanın Cebrail'in getirdiği mucizevî elmayı yedikten sonra doğumudur. Bilindiği gibi Arap, Fars, Türk ve diğer Doğu halklarının sihirli masallarında, çocuksuz anne babalara çocuk bahşeden sihirli etkisine sahip elma motifi vardır. Bu motif çoğu masalda halen bulunur.

Karabağ masallarında kel karakter, alışık olduğumuz gibi yoksul ama savaşçı, esprili bir kahraman olarak başroldedir. "Şah Abbas ve Kel" masalında geceyi geçirecek bir yer arayan Şah Abbas`a, yalnızca bir ke, yaşlı annesiyle birlikte yaşadığı eski bir evde yer verilmesine itiraz etmez. Hikâyenin ilerleyen bölümlerinde kelin bir veya iki yumurta bulduğu ve yaşlı annenin komşusunda yün eğirmek için çok çalıştığı, bunun yerine de biraz yağ aldığı ortaya çıkar. Bu yoksulluklarına rağmen, misafire cömert davranıp ne varsa onun önüne

koyarlar. Masaldaki temel teorik sorun, kelin vezirin kızına aşık olması, ancak yoksulluktan dolayı tereddüt etmesidir. Görüldüğü gibi bu masal aynı zamanda, aşağı ve yukarı tabakanın, zengin ile fakir arasındaki çelişkisini de yansıtmaktadır. Ama hikâyenin sonunda, kel adam Şah Abbas'tan cömertliğinin karşılığını alır. Şah Abbas tahta çıkar ve onu vezirin kızıyla evlendirir. Kel adamla ilgili geleneksel masalların çoğunda, fakir kel adam zengin kel adama dönüşür ve yüksek rütbeli bir şahın, bir vezirin kızıyla evlenir. Benzer bir motifin Karabağ'da kaydedilen "Kel" ve "Evi Karı Diker" masallarında özel bir yeri vardır. Genelde peri masallarında, ne kadar zorluk ve ıstırapla karşılaşırsa karşılaşsın, karşı taraf ne kadar üstün olursa olsun, kel adam her zaman kazanır.

Karabağ'dan kaydedilen sihirli masallardaki en karakteristik mitolojik imgelerden biri devdir. Dev, kötülüğün güçlerini temsil eden olumsuz bir görüntü olarak yansıtılır. "Muhammed'in Hikâyesi"nde, mucizevi bir devin ortaya çıkışına gök gürültüsü ve şimşek eşlik eder. Muhammed, devle savaştığında büyülenir, tavşana dönüşür, sonra kuşa dönüşür ve uçup gider. Masallarda devler ne kadar güçlü olurlarsa olsunlar, masal kahramanları her zaman kazanır.

Karabağ'da derlenen masalların çoğu, Tanrı ile diyaloga dayanmaktadır. Süleyman'sız dünya hikâyesi, Tanrı'nın, Süleyman Peygamber ile diyaloğunu tasvir eder ve "Tanrı'nın Saygıdeğer Hizmetkarı" hikayesi, Tanrı ile Musa Peygamber arasındaki diyaloğu aktarır. Genel olarak bakıldığında, Karabağ'dan kaydedilen masallarda Tanrı inancı çok güçlüdür ve Yaradan'a inanma güdüsü önde gelen bir konuma sahiptir.

Halkbilimci İ. Rüstemzade, dini masalların kural olarak Allah'ın mutlak üstünlüğü, Peygamber'in önceden yaptığı hatasını anlaması ve yaptıklarından pişmanlık duyması ile tamamlandığını yazar (Rüstemzade 2013: 28).

Karabağ masallarında en sık görülen tarihi şahsiyetlerden biri Şah Abbas'tır. Adı genellikle bilge ve basiretli bir vezir olarak nitelendirilen Allahverdi Han ile anılır. Masalların çoğunda Şah Abbas'ın baskıcı bir şah olarak tasvir edilmesi tesadüfî değildir. Şah Abbas döneminde, İran ve Türkiye'nin Azerbaycan için verdiği mücadele, işgalcilerle savaş için halktan alınan vergiler, halkın Şah Abbas'ı baskıcı bir şah olarak tanımlamasına zemin hazırlamıştır.

Genel olarak Şah Abbas tartışmalı bir şahsiyettir. Zalim, adaletsiz olan Şah Abbas, bazen Karabağ masallarında adil ve cömert bir şah olarak da tasvir edilir. "Şah Abbas ve Bahçıvan" masalında, şah ona yiyecek ve karpuz getiren kele iki çuval gümüş ve altın verir. Hikâye boyunca Şah Abbas, cömert bir gümüş ve altın dağıtıcısı olarak nitelendirilir.

Karabağ masallarından bazıları hayvanlarla ilgili masallardır. "Tilki ve Tozdu Beyin Masalı", "Aptal Kurt Masalı", "İnek, Keçi ve Kuzu", "Deve, Horoz ve Eşek Masalı", "Tilki, Kaplumbağa ve Deve", "Tilki ve Kurt", "Kurt, Koyun ve At", "Süleyman Peygamber ve Baykuş" geleneksel örnekler olarak nitelendirilebilir. Sihirli masallarda hayvanlar yardımcı karakter olarak tasvir edilirken, hayvanlarla ilgili masallarda hayvanlar ve kuşlar ana karakter olarak karşımıza çıkar. "Zavallı Adam ve Yılan" masalının konusu peri masallarına benzer. Hikâyeye göre fakir bir adam çölde dilenerek dolaşıyormuş. Bir gün önüne bir yılan çıkmış. Nereye gittiğini ve nereden geldiğini sormuş, adam hiçbir şeyim yok diye cevap vermiş. Yılan onu zengin edeceğini söylemiş ve ağzından bir yüzük çıkarıp, nerede söylersen söyle "yüzüğüm senden bir şey istiyorum" de isteğinin hemen hazır olacağını bil demiş (Karabağ: Folklor da Bir Tarihdir, VI 2013: 255-256).

Görüldüğü gibi, bu masalda yüzüğün yardımcı bir güç olarak kullanılması, masalı büyülü bir masal olarak nitelendirmemizi sağlar. Bu durum, bazı masalları gruplandırırken kesin sınırların olmadığını gösterir. Nitekim Karabağ'dan kaydedilen masalların bir diğer bölümü de soyal masallardır. Sosyal hayat bu masalların özüdür.

İnsanların günlük yaşamı, sosyal masallarla önümüze açılır. Yaşam tarzları gibi, bu masalların temaları da çok çeşitlidir. Sosyal masallarda iki zıt kutup karşı karşıya gelir: Tembel-cesur, aptal-akıllı, yanlış-doğru vb. Sihirli masallardan farklı olarak, olayların geçtiği yerler gerçek dışı, fantastik dünyalar değil, tersine somut yerlerdir. Sosyal masallarda halkın istek ve arzuları canlı bir şekilde sunulur. Toplumsal baskı ve adaletsizliğe karşı protesto bu masallarda sanatsal renklerle ifade edilir. Bu nedenle, yönetici sınıflar, şahlar, köylüler, yargıçlar bu masallarda teşhirin ana hedefidir.

Karabağ'dan kaydedilen "Çobanla Tembel Kız" masalı eğitici işlevi olan masallardan biridir. Hikâyenin özeti şu şekildedir:

Bir varlı kişinin üç qızı olur. Ortancıl və kiçik qız o qədər tənbəl olur ki, üç gün ac qalsalar belə durub bir tikə çörə*k almağa getməzlər. Ata-ana qızlarının tənbəlliyindən cana doyurlar. Ata hər yerə car çəkir ki, kim onun qızlarını tənbəllik azarından xilas etsə, onu dünya malından qane edəcək. Bu əhvalatı eşidən bir çoban nənəsini d*ə götürüb h*əmin kişinin yanına gedir və ona deyir ki, gəlmişəm qızını aparım nənəmin yanında bir il qalsın, əgər qızının tənbəlliyi getməsə, mənə nə cəza istəsən verərsən. Kişi qızının əlindən cana doyduğundan çobanın sözünə razı olur. Qız o qədər tənbəl olur ki, çoban və nənəsi hər nə soruşurlarsa, qız tənbəlliyindən cavab vermir. Çoban və nənəsi hər nə yeyib-içirlərsə, qıza heç nə təklif etmirlər. Qız tənbəllikdən ağzını açıb çörək də istəyə bilmir. Bir gün nənə* süpürgə*ni onun üstünə atıb — heç olmasa oturduğun yerdə yan-yörəni süpür, zibilin üstündə oturmusan — deyir. Qız süpürgəni əlinə alıb yan-yörəsinə çəkir. Bu zaman ona bir tik*ə çörə*k verirlər. Səhərisi gün bu hadisə yenidən təkrarlanır. Bu dəf*ə qıza h*əm oturduğu yeri, həm də yan-yörəsini təmizlədirlər. Növbəti gün nənə qab-qacağı qızın qabağına töküb, "əgər bu qabları yumasan acından ölsən də sənə* çörə*k verməyəcəyəm" deyir. Beləliklə, gün dolanır, ay keçir, tənbəl qız iş görməyə adət edir, əməlli-başlı qoçaqlaşır. İl tamam olanda, qızın atası gəlir ki, görsün çoban vədini yerinə yetirib mi? Kişi görür ki, qız elə bir ildırım parçasıdı, köhnə tənbəllikdən əsər də qalmayıb. Hətta maraqlısı odur ki, qız çörək bişirir, süfrə salır, heç atasına təklif də eləmir. Atası bu işə təəccüb edib "özün çörək yedin, heç mənə bir quru təklif də eləmədin? — dedikd*ə qız: "Kim ev süpürüb qab yumasa, iş görmə*sə ona yemək verməzlər" deyir. Kişi başa düşür ki, qızını bu yolla işə alışdırıblar. Çobana "afərin" deyib, qızını evinə gətirir"(*AFA, Karabağ Folkloru, V 2009: 52).

Tembelliği ortaya çıkaran bu ev hikâyesi, işe alışmanın yollarını sunuyor. "Çalışmayan, Ekmek Isırmaz" ilkesine dayanan bu motif eğitici bir işleve sahiptir ve birçok masalda yaygındır.

11.HALK OYUNLARI VE MEYDAN GÖSTERİLERİ

Oyun kültürü, eski zamanlara dayanan Azerbaycan halkının eşsiz ve zengin bir mirasıdır. Bu miras aynı zamanda eski gelenekleri, bilgelerimizin bilgeliğini ve unutulmuş inanç ve kanaatleri yansıtır. Azerbaycan'ın bu konuda içerik özelliklerinin çeşitliliği nedeniyle özel bir konuma sahip olan Karabağ'ın folklor ortamında "halk oyunları" ve "meydan gösterileri" önemli bir yer tutmaktadır. At oyunlarından gelin oyunlarına, derviş oyunlarından

zorhana oyunlarına kadar Karabağ'ın birçok bölgesinde tören oyunları, kukla gösterileri ve şebih gösterileri düzenlenip icra edilmektedir.

Araştırmalar, tarihsel olarak ünlü Çovken oyununun, atış oyunlarından biri olduğunu ve Karabağ atı ile oynandığını gösteriyor. 2013 yılında UNESCO tarafından, somut olmayan kültürel miras listesine alınan Çovken'e olan ilgi artmıştır. Karabağ hanlığı döneminde, Şuşa'da Cıdır ovasında, Hankendi ile Hocalı arasında ve Ağdam'da Çovken yarışmaları düzenlendiği bilinmektedir (http://www. anl.az/down/meqale/medeniyyet/2011/dekabr/217981.htm).

"Şapka" oyununun konusu oldukça basittir. *Hər komandada (takım) beş nəfər olur. On beş dəkqə* müddə*tində hansı komanda o birinin başından daha çox papag alsa, o qalib sayılır. Papağı götürən şəhis on beş dəgqə onu özündə sahlamalıdır. Papağı gizlətmək olmaz. Əgər yoldaşının papağını götürüplərsə, səndə artıx papax varsa, verməlisən yoldaşına. Papax başında qalmalıdır. Oyunçuların hamısının başında papax olur. Papax ya* əldə *olmalıdır, ya da başda (*Karabağ: Folklor da Bir Tarihdir, II 2012: 171).

Oyunun kurgusundan da anlaşılacağı gibi, bu oyun katılımcılardan çeviklik, hızlılık ve beceri gerektirir. Tek bir nokta burada gözardı edilmez, şapka asla yere atılmamalıdır, ya başta ya da elde tutulur. Bu, halkın onur ve haysiyet sembolü olarak kabul edilen şapkaya duyulan saygının bir göstergesidir.

"Şapka" oyunu gibi "Mendil" oyunu da katılımcılarda hız ve çeviklik gerektirir. Bu oyun aynı zamanda bir takım olarak oynanılır, aslında çok basit bir konusu vardır. Bir boyut belirlenir ve beş kişiden oluşan takımın her bir üyesinden, bir oyuncu gidip mendili almak zorundadır. Hızlı alan, kazanan olarak kabul edilir. İki atlıdan hiçbiri mendili alamazsa, ikinci kez hünerlerini gösterir (Karabağ: Folklor Bir Tarihdir, II 2012: 171).

E. Aslanov'a göre, Karabağ'da oynanan "Baharband" oyunu, bahar aylarında kadınların oynadığı tören oyunu olduğu gibi, bahar törenlerinde yapılan atüstü oyunlarından biridir. "Baharband" oyununun ilginç bir konusu vardır. Oyun sırasında "biniciler ata binerler, şapkalarını, kılıçlarını, kemerlerini, hançerlerini ve sırt çantalarını teker teker çıkarıp belli yerlere atarlar, sonra hızla atı geri çevirir, fırlattığı şeyleri alır ve giyerler. Bu oyun, daha çok Karabağ'da "Baraj" adı verilen ormanlarla kaplı ovalarda oynanılırdı (Aslanov 1984: 31). Bu oyuna küçük kızların yanı sıra genç kızlar ve genç gelinler de katılırdı.

En eski meydan gösterilerden biri olan "Zorhana" gösterisi, uzun zamandır Karabağ'da bir açık hava performansı olmuştur ve zaman zaman belirli tonlarla zenginleştirilmiştir. "Pehlivan Panba" oyunu, bir zamanlar Karabağ'da yaygın olarak bilinen komik bir hikâyeye dayanan ve en sık oynanan oyunlardan biriydi. Tanınmış fıkra üstadı Abdal Kasım, bu oyunun en ünlü icracısı olarak belirtilirdi. Karabağ'da tarihsel olarak var olan ve taş yazıtlardan bize gelen halk oyunlarının çoğu, tabii ki dilsiz oyunlarıdır, yani "pandomim" oyunlarıdır. Bunlardan biri de "Beşatılan" oyunudur. E. Aslanov'un verdiği bilgilerden "Beşatılan"ın bir zamanlar, Karabağ'da bulunmuş bir ev türü, dilsiz oyun-pandomim tarzı halk oyunu olduğu açıkça anlaşılmıştır (Aslanov 1984: 33).

Tarihî Kerbela olaylarını yansıtan en dramatik performanslarından biri olan "Şebih", Karabağ'da, özellikle Şuşa'da dini fikirleri yaymayı amaçlamıştır. Bu amaçla, o zamanın din adamları doğrudan Şebihlerin örgütlenmesine ve yayılmasına yardımcı olmuştur. Bu performanslar, görünümleri, sahne biçimleri, oyunculuk tarzları ve bir takım belirli özellikleri ile diğer performans türlerinden farklıdır. Şuşa'da gösterilen "Şebih" icralarında özel-

likle süsleme, daha fazla kullanılmış ve icra yeri olarak şehir duvarlarının yanı veya dağ eteği seçilmiştir. Diğer il ve köylerden gelen seyirciler izlemek için buralara gelmişlerdir.

Karabağ'da halk oyunları ve saha gösterileri ile bu kültürün taşıyıcısı olan aktörlerin etkinliklerinin, tarihi kökleri vardır ve bu geleneğin bazı unsurları günümüzde de yaşamaktadır.

12.HALK MÜZİĞİ

Kadim bir tarihe dayanan Azerbaycan "halk müziği" her zaman zengin bir içeriğe sahip olmuştur. Müzik zaten insan hayatının ve Türk kültürünün vazgeçilmez bir parçasıdır. Müzik, insanların manevi kültürünü, yaşam biçimini, tarihî gelişimini ve geleneklerini sunmanın araçlarından biridir. Azerbaycan Türklerinin, eski bir müzik kültürüne sahip olduğunu kanıtlayan tarihi, arkeolojik ve etnografik kaynaklar mevcuttur. Azerbaycan'ın da eski bir müzik kültürüne sahip olduğu bilinmektedir. M.Ö. V.-III. Yüzyıllarda Bakü yakınlarındaki Gobustan bölgesinde, kayalar üzerine oyulan "Yallı" adı verilen toplu dans oyununu andıran görüntülere ulaşılmıştır.

Genel olarak müzikten bahsediyorsak müziğin beşiği olan Karabağ'ı, özellikle Şuşa'yı vurgulamak gerekir. Bu yörede yetişen sanatçılar arasında Üzeyir, Bülbül, Cabbar Karyağdıoğlu, Niyazi, Fikret Emirov gibi büyük sanatçılar, Karabağ'ın Azerbaycan müzik sanatındaki yerini göstermektedir. Halk arasında yaygın olan "Karabağ Şikestesi"nin doğduğu topraklar da her zaman ilgi odağı olmuştur. Azerbaycan'daki genel kanıya göre, "eğer biri şarkı söyleyemiyorsa, o, Şuşalı değildir", "Kafkasya`ya müziği yayan Şuşa'dır, müzisyenlerin ve şairlerin, şiir ve müziğin, büyüleyici vatanı Şuşa olmuştur", "Şuşa, Kafkasların İtalya'sıdır" diyenler yanılmamışlardır (Garayev 2009: 4-20). Ünlü bilim insanı Yaşar Garayev'in yazdığı bu gerçekler, Karabağ ve özellikle Şuşa'ya, müziğin beşiği statüsü verildiğini gösterir.

"Çoban Şarkıları" adlı folklor örneklerinin yayılma alanından bahseden İmrani, şu ifadeleri kullanmıştır: "Karabağ, Ordubad, Batı Azerbaycan ve diğer dağlık bölgelerde, çobanlar sürüyü idare etmek için, yani koyunları sabah erkenden meralara dağıtmak için "dağıtma" şarkısını, akşam geri dönmek içinse "toparlanma ve dönme" şarkılarını söylerlerdi (İmrani-İmrani 2013: 92).

Azerbaycan halk türküleri, söz ve müzik açısından çok yönlüdür. Çiftçilik yapan köylülerin çalışkanlığı, çobanların yaşamı, aşk, sevgi, sevgiliye duyulan özlem vb. konular ana motiflerdir. Örneğin Karabağ türkülerinden biri olan "Karabağ'da Bir Denesin" adlı parça, aşk üstüne söylenen bir türküdür:

Qarabağda bir dənəsən,
Tovuz kimi məstanəsən.
Ə*yil öpüm g*ül üzündə*n,*
Etmə məni divanə sən.

Yar haray, qurbanın ollam,
Ay haray, tərlanın ollam.
Ş*əminə pərvanə ollam, balam,*
Ş*əminə pərvanə ollam, ay balam,*
*Pərvanə ollam (*İsmayılov, 1960: 28).

Sözleri ve müziği Ağdam'lı İskender Nevruzlu'ya ait olan "Karabağ'ın Geyiği" isimli sanat incisi de türkü olarak popülerlik kazanmıştır. Bazen "Karabağ`ın Geyiği", "Azerbaycan Geyiği" olarak okunur ve kelimeler çarpıtılır. Şarkının metninin bir kısmına dikkat edelim:

Ay qız, gəzmə aralı,
Qəlbim səndən yaralı.
Gözlərinə heyranam,
Qarabağın maralı.

Sən bulaq üstə gələndə,
Qıyqacı baxıb güləndə
Aldın səbri-qərarımı,
Qarabağın maralı.

13. DANSLAR

Tovuz ve Karabağ'ın, Azerbaycan'da çeşitli bayramlar ve büyük toplantılarla bağlantılı olarak meydanlarda düzenlenen dansları, özellikle de "Yallı" dansının yaygın olduğu bölgeler arasında bulunduğu doğrulanmıştır. Toplu danslardan biri olan Yallı'ya ilginin temel nedenlerinden biri erkek ve kadınların beraber dansetmesidir. Hem Şuşa'da hem de Şuşa'nın köylerinde, Yallı oyunlarının oynandığı bilinmektedir. Bu, sanat tarihçisi Celil Bağdatbeyov'un yazdıklarından da anlaşılmaktadır. Köy Yallılarının daha ilginç olduğu bu metinlerden anlaşılmaktadır. 20-50 yaş arası 30-40 kadar erkek, trompet eşliğinde şehir düğünlerinde Yallı dansını yapıyordu. İlginç nüanslardan biri, dans taktiklerinden sapanların uyarılması, hatta cezalandırılmasıdır. Bu, elinde uzun sopa olan bir takım lideri tarafından yapılırdı. Yavaş bir tempoda başlayan Yallı dansı, daha sonra artan bir hızla devam ederdi. Üçüncü dönemde müzikal hareketler ve dans hareketlerinin uyumlaştırılması ile grubun liderini takip edenler, daha hızlı hareket gösterirdi. Köy Yallısı`nda da kadınların bulunması oldukça önemli bir bilgidir (Bağdadbeyov 2002: 75-76).

Büyüleyici Şuşa doğasının bağrında yaratılan ve bu harika şehrin dağ kuşuna adanan "Turaçı" dansı, narin melodisiyle her zaman dikkatleri üzerine çekmiştir. Dansın tarihiyle ilgili efsaneye göre: "Karabağ hükümdarı İbrahim Halil Han'ın sarayında güzel bir dansçı varmış. Hanın oğlu Abulfat Ağa'nın düğününde, bu dansçı çok sıra dışı ve zarif bir dans sergilemiş. İbrahim Halil Han, dansçının performansına hayranlığını gizleyememiş ve yüksek sesle "Turaç gibi dans ediyorsun" demiş. O zamandan beri dansçının sunduğu müziğe "Turaçı müziği" dansa da "Turaçı dansı" adı verilmiştir (www.karabakh.today/news/culture / 9669).

Karabağ'ın neşeli danslarından biri olan "Uzundere" dansının tarihi de Karabağ ile bağlantılıdır. Halk Sanatçısı Emine Dilbazi'ye göre bu dans, Ağdam ve Göytepe köylerinin birleştiği yerde "Uzundere" adlı bir vadi ile ilişkilendirilir. Bu zarif, lirik dansın diğer yörelerde de coşkuyla yapıldığını belirtmek gerekir. Bu dansla ilgili çeşitli efsaneler vardır. Bir efsaneye göre "Uzundere" eskiden yaz aylarında şenliklerin, dinlenme ve dans kamplarının yapıldığı bir yermiş. Bir başka rivayete göre, boğazdan geçerken, gelin götürülürken bahsettiğimiz bu lirik hava, uzun yolculuğu ilginç ve neşeli kılmak için çalınırmış. O zamandan beri gelinin uzun bir geçitten geçmesiyle düğünlerde yapılmaya başlanan bu dans, yayılarak popüler hale gelmiştir. Bu dans "Vağzalı" dansına benzemektedir.

Azerbaycan halkının en sevilen halk danslarından biri olan "Vağzalı"nın, XIX. Yüzyılda Şuşa'da "Karabağ'ın Ağırlığı" adlı eski bir ezgiden dallanarak yaratıldığı ve gelin getirildiğinde icra edildiği bilinmektedir. "Karabağ'ın Ağırlığı"nın bir kolu olan "Asta/Sakin Karabağ" dansı bölge ile doğrudan bağlantılıdır. Adından da anlaşılacağı gibi, sabit hareketlerle yavaş yavaş sakin bir tempoda yapılan bu dansın, sadece son kısmı biraz dinamik bir şekilde sunulmaktadır.

Azerbaycan'ın birçok bölgesinde olduğu gibi, Karabağ'da da tarihî olarak Terekemelerin yerleştiği yerlerde, özgün "Terekeme" dansı icra edilmiştir. Araştırmacılar, Karabağ'ın "Terekeme" dansının anavatanı olduğunu iddia ederler. Dans hakkında bilgi veren ünlü dansçı R. Celilova, bu dansın Karabağlı grupları tarafından yapıldığını belirtir: "Bu dansın iki versiyonu vardır. İlk versiyon, Terekemlerin kendileri tarafından oluşturulan sakin bir danstır. Bu tür, Karabağ'da yaygındır ve sadece kadınlar oynar. İkinci versiyon ise hem kadınlar hem de erkekler tarafından oynanan daha çevik, eğlenceli ve geniş katılımlı bir danstır" (www. karabakh.today/news/ kültür / 9669).

Sanat tarihçisi K. Hasanov, "Kesme" dansı hakkında bilgi verirken, yayıldığı bölgeler arasında Karabağ-Fuzuli'den bahseder. Erkeklerin katılımıyla gerçekleştirilen bu komik dansın fırlatma, tıkırdama, zıplama ile karakterize edildiğini ve katılımcının mümkün olduğunca eğlenceli oynamaya çalıştığını belirtir. Yazar, Karabağ'da icra edilen "Kesme" dansının karakterinin aynı olmasına rağmen, melodisinin ve metninin farklı olduğunu yazar (Hasanov 1983: 38).

Araştırmalar, eşsiz Karabağ topraklarının paha biçilmez şarkıları, türküleri, halk danslarıyla, şarkıcıları, müzisyenleri, türküleri ve çağdaş oyunlarıyla Azerbaycan halk kültür tarihinde ve genel anlamda Türk kültür tarihinde çok önemli bir yer tuttuğunu ortaya koymaktadır.

14.DÜĞÜN TÖRENLERİ

Azerbaycan'ın kültür açısından zengin bölgelerinden biri olan Karabağ'ın şüphesiz kendine has "düğün törenleri" vardır. Sanatçı Bülbül'ün, Karabağ düğünlerini o dönemin "kültür evleri" olarak adlandırması tesadüf değildir. Karabağ'da kız sevme veya kız seçimi, düğün törenlerinin ilk aşaması olan çeşitli şekillerde yapılır. Eski dönemlerde, Karabağ düğünlerinde erkek ve kızın sadece düğün günü görüştüğü söylenilir.

Karabağ'ın Ağdam bölgesinde bir kızın evlenmeye hazır olup olmadığını anlamak için ilginç bir yöntem kullanılırdı. Evlendirmek istedikleri kızı, yavaş biçimde şapkayla döver ve kız kıpırdamayınca evlenmeye hazır olduğunu, yani gönüllü olduğunu anlarlardı. Bu kıza "şapka atma" işlemi, köyün yaşlısı tarafından yapılırdı (qadin.net).

Karabağ'ın Kelbecer bölgesinde ise evlenmek istediği kızı bir düğünde dansa davet eden erkeğin babası, kızın eşarbının ucuna bir Abbasi para veya yüzük gibi altın bir nesne koyardı. Kız eve geldiğinde, ailesi eşarbının ucuna bakar ve bundan memnun olup olmadığını sorardı. Kız kabul ederlerse, eşarbın ucundaki eşyaları bir hafta bekletip iade ederlerdi. Rıza olmadığında, iade de yapılmazdı (Karabağ: Folklor da Bir Tarihdir, VI 2013: 204).

Ayrıca bu bölgede kız istemeye gittiklerinde önce kapıdaki köpeğe bakarlar. Kapıdaki köpekle evin hanımının iyi olup olmadığına karar verirlerdi. Daha sonra aile bireylerinin birbirlerine karşı davranışlarına dikkat ederlerdi (Karabağ: Folklor da Bir Tarihdir, VIII 2014: 103).

Şöyle bir test de kız istemeden önce yapılırdı: Evlenmek istenilen kızın isminin yazıldığı kırmızı kurdele evin bir köşesine asılırdı. Bu eve mutluluk mu yoksa talihsizlik mi getireceğini öğrenmek için on, on beş gün veya bir ay boyunca orada dururdu. Ancak yere düşerse, gidip onu kaldırırlardı. Bu Karabağ'da Afşar'ların uyguladığı bir gelenekti (Karabağ: Folklor da Bir Tarihdir, I 2012: 172).

Bir sonraki aşamaya, yanı kız istemeye "elçilik" denir ve bu tören, Karabağ'ın hemen hemen tüm bölgelerinde benzer şekilde gerçekleşir.

Ağdam yöresinde ise kız bir kerede elçilikle verilmezdi. İlk olarak, kız evinin ne düşündüğünü öğrenmek için bir "izci" gönderilirdi. Ağız arandıktan sonra, kızın annesi, halası veya kız kardeşi, kızın annesi, halası veya tezyesi ile konuşurdu. Kız, babası yanına geldiğinde, "düşünelim" derdi. Böylece bir süre daha bu süreç devam ederdi. Buradan babanın, kızın amcası, kuzeni ve genellikle ailenin büyükleri ile istişare ederek, bu konuyu çözmeye çalıştığı açıktır. Üç kez elçi gelip rıza alındıktan sonra, oğlan tarafına "evet" cevabı verileceği bildirilirdi. Erkek evi, bu cevabı alınca, kız evine şeker getirirdi. Kız evi, çay yapar, ama çayı koyarken demi suyla karıştırmamaya özen gösterirdi. Ancak "evet" cevabından sonra çay karıştırılır, dem ile su birbirine karışırdı. Bu adetse, iki canın birliği ve akrabalığın oluşması anlamına geliyordu (qadin.net).

Gubadlı'da ise dördüncü veya beşinci elçilikte kızın babasının rızası alınırdı. Çünkü erken rıza, köydeki kız evinin itibarının düşmesine neden olabilirdi (Karabağ: Folklor da Bir Tarihdir, IV 2013: 235).

Kelbecer bölgesinde elçiliğe gidilen kız, ortada hiç gözükmezdi. Oğlan, kızın yaşadığı köye gelmeye cesaret bile edemezdi. Elçilikte kızın "evet" cevabı, amcası veya onun yokluğunda dayısı tarafından verilirdi. "Evet" cevabı alındığında, hediye olarak ya altın yüzük, ya bin Manat para ya da altın bir saat verilirdi (Karabağ: Folklor da Bir Tarihdir, VIII 2014: 103).

Ağdam bölgesinde nişan töreni için, her iki taraftan insanlar toplanır ve her zamanki gibi erkek evi "honça/nişan tepsisi" süsleyip götürürdü. Asıl nişan, kızın parmağına yüzük takılarak gerçekleştirilirdi. Ağdam'da "Parmakçıl" adı ile bilinen nişan yüzüğü, Azerbaycan'ın bazı bölgelerinde "Parmakçalık" olarak da bilinmeltedir. Bu nişan yüzüğü, altından yapılır ve taşsız bir nişan yüzüğü olarak kızın parmağına takılırdı. Ağdam bölgesinde düğün öncesinde, özellikle bayramlarda kız evine çeşitli tatlılar ve honçalar gelirdi (qadin.net).

Gubadlı'da nişan törenini sade bir şekilde yaparlardı ve bu nedenle çoğu zaman yüzük bile takılmazdı. Birkaç kadının katılımı ile oğlanın kız kardeşinin, kızın başına bir eşarp örtmesi ile karakterize edilirdi (Karabağ: Folklor da Bir Tarihdir, IV 2013: 236).

Buna karşın Karabağ ve Azerbaycan'ın, adeta müzik ve sanat merkezi olan Şuşa, eskiden beri düğünleriyle ünlüdür. Şuşa'da diğer bölgelere göre, her zaman yeteri kadar müzisyen, şarkıcı ve dansçı olduğu bilinmektedir. *"Şuşa'nın çocukları ağlayınca Segâh, gülünce Şehnaz üstte güler"* deyimi hiç de boşuna değildir. Geçen yüzyılın ortalarında, Komünist gazetesinde yayınlanan bir makale, Şuşa'daki müzisyenlerin sayısıyla ilgili istatistikî bilgilerin bir kanıtını sunmuştur. Verilen istatistiklere göre, XIX. Yüzyılda sadece Şuşa'da 95 şair, 22 müzikolog, 35 şarkıcı, tar, kaman ve diğer müzik aletlerini çalan 70'e yakın müzisyen yaşıyordu.

Karabağ'ın tanınmış bir müzikologu olan Firidun Şuşinski, bu zengin müzik beşiği için her evden, her kayadan, her ağaçtan tar, keman, akordion veya ney sesinin duyulduğunu boş yere söylememiştir. Kışın sert geçmesi nedeniyle Şuşa düğünleri, genellikle yaz aylarında

yapılırdı. Öte yandan yaz aylarında, daha önce ayrılmış olan çok sayıda insan da memleketleri olan Şuşa'ya gelirlerdi. Unutulmamalıdır ki kış düğünlerinde daha çok âşıklar olur, hikâyeler anlatır ve meclis eğlenceleri düzenlerdi. Ama yaz aylarında, bu görevi çoğunlukla şarkıcılar üstlenirdi. Şuşa'nın aristokrat aileleri, toplantılarına ağırlıklı olarak şarkıcı gruplarını davet eder ve ev sahibinin maddi durumuna göre 5-6 şarkıcı, düğün eğlencesini idare ederdi. Aslında Şuşa düğünleri, Azerbaycan müziğinin ve kültürünün gelişmesinde çok değerli bir rol oynamıştır. Hacı Hüsü, Meşedi İsi, Şahnaz Abbas, Deli İsmayıl, Keçaçioğlu Muhammed, Bülbül, Cabbar Garyagdıoğlu gibi ünlü şarkıcılar, öncelikle Şuşa düğünlerinde olgunlaşmışlar ve sonradan bazılarının ünleri yurt dışlarına taşmıştır. Bazıları Azerbaycan'ın ve hatta Türk Dünyası'nın büyük sanatçıları haline gelmiştir.

İlginç olan noktalardan biri de Şuşa'daki düğünlerin süresidir. Elimizdeki gerçeklere dayanarak söyleyebiliriz ki, geçmiş yüzyıllarda özellikle XVIII.-XIX. Yüzyıllarda 3, 7, 14, 21 hatta 40 gün süren Şuşa düğünleri olmuştur. Üç günlük bir düğün sıradan bir düğün olarak kabul edilirdi ve bu düğüne sadece bir müzisyen veya bir grup âşık davet edilirdi.

Karabağ düğünlerini diğer yörelerdeki düğünlerden ayıran esas unsurlardan biri de özellikle Bakü ve Şirvan'daki düğünler gibi, burada da muğama önem verilmesidir. Bu bağlamda, Karabağ düğünlerinde bazı düğün seyircileri, dans etmekten ve eğlenmektense muğam dinlemeyi tercih ederlerdi. Muğam müziği eşliğinde yapılan düğünler 7 gün sürerdi. Bu düğünlere yedi şarkıcı davet edilir ve onların güzel şarkı söyleme yetenekleri düğüne gelenleri büyülerdi.

Karabağ düğünlerinde kardeşlik önem arzederdi. Damadın boynuna kırmızı bir şal takan damatın kardeşi denilen şahıs, damadın en yakın arkadaşlarından biri olmalıydı ve düğünde en saygın kişilerden biri olarak kabul edilirdi. Onun birçok işlevi ve görevi vardı. Bu yüzden damadın kardeşi seçilen kişi, düğüne maddi yardımda bulunmak zorunda kalırdı. Bazı söyleyicilerden alınan kayıtlarda, damadın kardeşi seçilen kişinin gelinin evine bir hayvan ya da başka değerli şeyler satın alması gerektiği anlaşılmaktadır. Şuşa düğünlerinde herkes değil, sadece güzel dans edebilenler danslarını sergilerlerdi ve her dansçının da kendi dans müziği vardı. Uzaktan duyulan müzikle bile, kimin dans ettiği belli olurdu.

Karabağ köy düğünlerinin, şehir düğünlerinden çok farklı olduğu kaynaklarda açıkça görülmektedir. Şehir düğünlerinden farklı olarak, köy düğünlerinde kadınlar erkeklerle aynı düğün masasında oturur, erkeklerle birlikte dans etmeseler bile, onların önünde dans ederlerdi. Düğüne gelen misafirlere, güzel yemekler ikram edilir ve verdikleri hediyeler kabul edilirdi.

Kızın gelinliği beyaz veya kırmızıydı. Unutulmamalıdır ki tarih boyunca Azerbaycan gelini ateşin rengi olarak kıpkırmızı bir elbise giymiştir. Kadim Türk tarihinde de gelinlerin kırmızı elbise giydiği kayıtlıdır. Aynı zamanda gelin giderken başında kırmızı bir sarık ve koluna kırmızı bir bez bağlamış olması, bu rengin kötücül güçleri püskürteceği anlamına geliyordu. İlginç olan yönlerden biri, gelinin beline altın kemer takılmasıdır. Bazı bölgelerde altın kemerin yerini gümüş kemer almıştır. Kısacası kemersiz kız verilmezdi.

Son olarak büyük Türk sosyoloğu Ziya Gökalp'in "Toplumun üç temel taşı vardır: Aile, devlet ve millet" görüşüne dayanarak, Karabağ ve bütün Azerbaycan'da da ailenin gerçekten toplumun temel taşı olduğunu, ahlâkî ve kültürel değerlere, geçmişten günümüze aktarılan geleneklere dayanarak geliştiğini söylemeliyiz.

15.**DOĞUM TÖRENLERİ**

Doğum öncesi, doğum ve doğum sonrası süreçler, "doğum törenlerinin" bütün bölümlerini oluşturur. Doğum törenlerinin incelenmesi, insanımızın eski dünya görüşünün ve bu bağlamda manevi kültürümüzün incelenmesi bakımından önemlidir.

Azerbaycan'ın her bölgesinde olduğu gibi, Karabağ'da da eski zamanlardan beri büyük ailelere daha fazla önem verilmiştir. Bu bölgede çocuksuz bir kadının, çileye düştüğüne inanılırdı. Onu kısırlıktan kurtarmak için çeşitli ritüeller yapılırdı. Karabağ'da kısırlığa karşı şöyle bir ayin yapma geleneği vardı. Cumartesi ve Çarşamba günleri, bu çileyi kesmek için uygun görülürdü. Bu ritüel, akan suyun veya bir kaynağın başında gerçekleştirilirdi. Çocuksuz kadınlar, bahtsız kızlar ve çocuklar orada toplanır, yanlarına birer ip dizilirdi. Ellerin ve ayakların başparmakları o iple sıkıca bağlanırdı. Çileyi kesen yaşlı kadın bakır ibriği doldurup yanına koyardı. Çileyi kesecek kişinin ismini söyler, sihirli sözler söyleyerek ipleri makasla keserdi. Sonra ibrikten iplere su döker ve akarsuya akıtılırdı.

Sihirli sözler şöyleydi: *"Hz. Süleyman (as)'ın sevgisine, cin kızı Mercan'ın saltanatına, ağacın köküne, kayanın dibine, yedi yolun kavşağına, ben senin çileni kestim" (*Karabağ: Folklor da Bir Tarihdir, V 2013: 137). Akan suyun ipleri götürmesi ile çile getiren ağırlığın kaldırılacağına inanılırdı. Yapılan ayinin birçokları için faydalı olduğuna inanıyorlardı. İnanışa göre bu ayinden sonra çocuksuz annelerin çocukları olur, bahtsız kızların kapılarına elçi gelir ve düğünleri yapılırdı.

Karabağ bölgesinde bir kadının hamile olduğu bilindiğinde, hemen birçok önlem alınırdı. Hamile bir kadının evine tavşan getirmezler ve hamile kadını balığa baktırmazlardı. Bunların şanssızlık getireceğine inanırlardı. Nar yiyen kadının güzel bir çocuğu olacağına, ayva yiyen kadının ise çocuğunun şımarık olacağına inanılırdı. Bir çocuğun doğumu aileye büyük neşe getirirdi. Karabağ bölgesinde anne-baba, büyükanne ve büyükbaba veya aile üyeleri yeni doğan çocuğa isim verebilirdi.

Karabağ folklor metinlerinden şunları da anlamak mümkündür; yeni doğulmuş bir çocuğun yanına tüfekle gelinmez. Tüfeğin ağırlığı, çocuğun üzerine geçebilir, çocuk bunalır ve sonradan başı derde girebilir diye düşünürlerdi (Karabağ: Folklor da Bir Tarihdir, IV 2013: 249). Çocuğa nazar değmesin diye, yanına bir yumurta bırakırlardı. Yumurta ağırlığı çeker ve çocuğu hafifletirdi (Karabağ: Folklor da Bir Tarihdir, IV 2013: 250). Karabağ bölgesinde yeni doğmuş bir çocuğun yanına çiğ et getirilmesi tavsiye edilmezdi. Eğer çiğ et getirilirse, çocukta çok sayıda kızarıklık olacağına inanılırdı (Karabağ: Folklor da Bir Tarihdir, IV 2013: 250).

Karabağ'da dünyaya gözlerini yeni açmış bir çocuğun, yiğit olması için yanına bir bıçak ve bir hançer konulurdu. Yeni doğan çocuk kızsa, iyi bir ev hanımı olması için yanına iğneler ve makaslar konulurdu (Karabağ: Folklor da Bir Tarihdir, III 2012: 160).

Yeni doğmuş bir bebeğin göbek bağının üç, beş veya yedi günde düşmesi beklenirdi. Göbek düşmediğinde çeşitli yöntemler kullanılırdı. Hamurdan yuvarlak bir somun yapıp göbeğin üzerine konulurdu veya göbeği çürüyüp düşecek şekilde bağlarlardı (Karabağ: Folklor da Bir Tarihdir, III 2012: 136).

Karabağ'da kırk çıkarmanın / kırk dökmenin ilginç geleneklerinden biri de bir kız çocuğunun kırkı çıktığında arpa dökerlerdi ve bir erkek çocuğunun kırkı çıktığında ise buğday dökerlerdi. Bu aynı zamanda kızın hızlı büyümesiyle de ilişkiliydi (Karabağ: Folklor da Bir Tarihdir, III 2012: 135-136). Bu bölgede göbek bağı kesme töreniyse bir hayli ilginçtir. Bir

kızın göbek bağı kesilirse eve gömülürdü, bu kızın ev hanımı olması için yapılırdı. Kızın göbeğini gülün dibine de gömerlerdi. Erkek çocuğunun büyüyüp dış işleri ile ilgilenmesi için, göbeğini dışarıya gömerlerdi, hatta çocuk okumaya meyilli olsun diye göbeğini okul bahçesine, bahçecilikle ilgilensin diye ağacın altına gömenler bile vardı (Karabağ: Folklor da Bir Tarihdir, VII 2014: 150).

Karabağ bölgesinde geç konuşan bir çocuk için çeşitli yollarla dillerini açmaya çalışırlardı. Bu tür çocuklara daha çok serçe eti, güvercin ve bıldırcın yumurtası verilirdi.

16.YAS VE CENAZE TÖRENLERİ

Antik çağlardan beri ölüm, Türk inancında insan yaşamının sonu olarak değil, insan geçişinin ana aşamalarından biri, yani yeni bir yaşamın başlangıcı olarak kabul edilmişse de bütün insan ırkını sarsmış, korkutmuş ve hayrete düşürmüştür.

Karabağ'da "yas ve cenaze törenlerinde" kadim Türk halklarındaki gibi, kadınların yüzlerini tokatladıkları, dizlerini ve göğüslerini dövdükleri, saçlarını koparıb ölülerin üzerine atdıkları görülürdü. Karabağ folklor metinlerinde ölülerin öldüklerinde, evinin köşesine baktıklarına inanılır ve bilgelerin ise ölümünü hemen anladıklarına inanılırdı. Ölü, kendisi için hazırlanmış bir yere yerleştirildikten sonra, üzeri örtülür ve ağzına ayna konulurdu (Karabağ: Folklor da Bir Tarihdir, III 2012: 147).

Genelde ölen kişinin ağzına veya göğsüne ayna koyma, sadece Karabağ'da değil diğer bölgelerde de gelenek haline gelmiştir. Aynanın kişinin görünüşünü olduğu kadar, ruhunu da yansıttığına inandıkları için, öldüklerinde ağızlarına veya göğüslerine ayna koyarlar ve yansımalar ile ruhlarının onarıldığını düşünürlerdi. Bunu yapınca, insan ruhunun bedeniyle birlikte evden çıkacağına inanılıyordu. Bazı bölgelerde ruh, ölüm anında insan vücudundan ayrıldığı sırada aynanın işlev gördüğü ve ruhun ayrılmasını kolaylaştırdığı düşünülürdü, ayna bu amaçla kullanılırdı. Aslında Karabağ'da olduğu gibi, Azerbaycan'ın tüm bölgelerinde yas sırasında, evdeki bütün aynalar kapatılırdı. Türkmenler de örneğin Çolan Türkmenleri, ölenin ruhu aynaya yansımasın diye, yas sırasında tüm aynaları kapatırlardı. Buradaki amaç ise ruhun aynada görünmesini engellemekti (Şamil 2014: 110).

Sabah ölüler yıkanmaya götürülürken, ölülerin ruhu bir daha bu eve gelmesin diye yere bir taş konulurdu. Taş orada üç gün bırakılırdı. Ölü evden çıkınca "imam ihsanı" olarak helva çalınırdı / kavrulurdu (Karabağ: Folklor da Bir Tarihdir, III 2012: 147).

Acısı olan bir insanı sakinleştirmek elbette kolay değildir. Karabağ bölgesinde bu amaçla ölen kişinin mezarından bir tutam toprak alınarak, ölü sahibinin sırtına atılırdı. Bu, ölü sahibinin acısını azaltmaya, ölüsünü dünyadan daha genç göç edenlerle karşılaştırarak teselli bulmaya yardımcı olurdu (Karabağ: Folklor da Bir Tarihdir, III 2012: 148-149).

Karabağ bölgesinde ölüler için kurulan bir çadırda, üç gün boyunca gece gündüz bir lamba yakılırdı. Bunu ölülerin gözleri o evde kalmasın diye yaparlardı. Üçüncü günün akşamı hem çadırı söker hem de lambayı kapatırlardı. Ancak bu lamba, günah olmasın diye atılmazdı (Karabağ: Folklor da Bir Tarihdir, III 2012: 148-149). Bu nedenle, "lamba yakma" Karabağ bölgesinin yas törenine dâhil edilen yerel geleneklerden biridir.

Bu bölgede ölen kişi için yapılan üç merasimden sonra, erkeklerin sakallarını kesmesi, kadınlarınsa yıkanması ve ölüye dokunanların da gusletmeleri gerekirdi. Bunlar, Karabağ yas âdetlerindendi ve ölünün ruhu dağınık kalmasın, mezarda toplansın diye yapılırdı (Karabağ: Folklor da Bir Tarihdir, III 2012: 149).

Karabağ bölgesinde, Azerbaycan'ın diğer bölgelerinde olduğu gibi, cenazenin 40. yıldönümüne kadar her perşembe günü bir "isim günü" düzenlenirdi. O gün evde bardağa çay döküldüğünde veya yemeğe tuz eklendiğinde, evden çıkan ölülerin isimleri anılırdı. Tuz atan kadının temiz olması ve gusül abdesti alması gerektiği belirtilmektedir (Karabağ: Folklor da Bir Tarihdir, III 2012: 149).

17.NEVRUZ BAYRAMI

"Nevruz Bayramı" Azerbaycan halkının büyük bir coşkuyla kutladığı bayramlardan biridir. Bu bayramda, uzun ve soğuk kış günlerinin ardından gelen yeşil baharı karşılamanın heyecanı vardır. Doğanın uyanışıyla birlikte yeniliğin, başlangıcın, bolluğun ve bereketin mihenk taşı olan bahar, "yeni gün" anlamına gelen Nevruz'u getirir. Nevruz, eski çağlardan beri, Türk yurtlarındaki insanları birbirine yakınlaştıran, tüm Türk dünyasının diriliş ve uyanış bayramıdır!

Geçen yüzyılda Sovyet döneminde Nevruz kutlamaları yasaklanmış olsa da halk bu kutsal bayramı çoğu zaman gizli, nadiren de açıktan kutlayarak unutmamıştır.

Bugün ise bir milli bayram statüsü kazanan Nevruz, tüm dünyada tanınmaktadır. Nevruz'un 2009 yılında UNESCO somut olmayan kültürel miras listesine alınması ve bir yıl sonra Birleşmiş Milletler tarafından 21 Mart'ın "Uluslararası Nevruz Günü" olarak ilan edilmesi, bu milli bayramın uluslararası alanda takdir edilmesi olarak kabul edilmiştir. Nevruz bayramı Azerbaycan'ın diğer bölgelerinde olduğu gibi, asırlardır Karabağ bölgesinde de özel bir coşkuyla kutlanmaktadır. A. Nebiyeva'ya göre Karabağ'da Yalancı Çarşamba, Su, Ateş, Rüzgâr ve Toprak olmak üzere beş cemre töreni düzenlendiği anlaşılmaktadır (Nebiyeva, 2015: 140).

Türklerin, bazı büyük kavramlar gibi, ateşi de kutsal saydıkları tarihî olarak bilinmektedir. B. Ögel'e göre: "Göktürk efsaneleri, ateşi icat eden ve onu kutsallaştıran atalara büyük önem verirdi" (Ögel 2006: 67).

Son cemre gününde, Karabağ bölgesinde büyük şenlik ateşlerine devam edilirdi. Folklor metinleri de ilk önce dağların tepesinde şenlik ateşlerinin yakılmasından, ardından daha aşağılarda şenlik ateşlerinin sayısının artmasından bahseder (Karabağ: Folklor da Bir Tarihdir, VI 2013: 177).

Nevruz bayramı, aynı zamanda Azerbaycan halkının zengin sofra kültürünü yansıtırdı. Bu bayram zengine fakire bakmazdı; çünkü herkes sofrasını leziz Nevruz yemekleri ile süslemeye çalışırdı. Değişik renklerde boyanmış yumurtalar, "şekerbura", "baklava", "goğal", "badambura", kurabiyeler vb. tatlılar, rengârenk bayram mumları ve bayramın temel özelliklerinden olan semeni, Nevruz sofrasının güzelliği idi. Bu gelenekler bugün de sürmektedir.

Karabağ bölgesinin Nevruz geleneklerinde bayram günü bir evden yedi pay çıktığı, son cemre günü kan dökülmediği, başka bir deyişle büyük hayvan ve tavukların kesilmediği, süt çorbası yapıldığı bilinmektedir (Karabağ: Folklor da Bir Tarihdir, IX 2014: 107). Karabağ ve Şuşa'ya Nevruz'da çeşitli seçkin konukların gelmesi nedeniyle, hanlık döneminde en profesyonel mutfak şeflerinin burada toplandığı bilinmektedir. Bu bölgedeki her il, ilçe ve köyün kendine özgü sofra kültürü ve leziz yemekleri vardır.

Nevruz bayramı, genç kızların hünerlerini göstermek için büyük bir fırsattır. Örneğin Karabağ'ın Gubadlı bölgesinde, diğer bölgelerde olduğu gibi kızların becerilerini test et-

mek için ilginç bir yöntem kullanılırdı. Kızlar önceden toplanır ve bu yıl kimin evinde pilav yapacağına karar verilirdi. Her kız yemek için gerekli malzemeleri getirirdi ve biri de pilavı pişirirdi. Pilav iyi çıkmışsa, kızın ismi yıl boyunca iyi anlamda hatırlanırdı. Yemek yapma, özellikle pilav pişirme töreni, büyük siyah çadırlarda yapılırdı ve bir bakıma kızların gelecekte nasıl bir gelin olacağı da belli olurdu. Ayrıca herkes pişirilenden evine pay götürürdü (Karabağ: Folklor da Bir Tarihdir, IV 2013: 227). Nevruz aynı zamanda birlik ve eşitlik bayramıdır. Karabağ bölgesinin güzel Nevruz geleneklerinden biri de bayramda yas tutanları sevindirmek ve onlara destek olmaktı. Nevruz`da bölge halkı üzüntülerini paylaştıkları kadar, sevinçlerini de paylaşırdı. Kısacası halk, zor gününde de mutlu gününde de birlik olmayı başarıyordu. Beylagan ilçesinde bayram günü herhangi bir evde yas varsa, ilk oraya gidip o evde yemek yaparlardı (Karabağ: Folklor da Bir Tarihdir, IX 2014: 108). Zengilan ilçesinde, bayram günü ölüsü olan aileye pilav ve tatlı ikram edilirken, ölenin sahibine "Allah razı olsun, biliyoruz, çok büyük bir acı, çocukların sofrasını boş bırakmayın" denilirdi (Karabağ: Folklor da Bir Tarihdir, VI 2013: 180).

Nevruz bayramının en popüler törenlerinden biri şapka sallama törenidir. Genel olarak, son yıllarda şapka sallama konusunda farklı yaklaşımlar olmuştur. Bazı araştırmacılar, şapkanın sallamasına karşı çıkarken, bazıları bunu normal karşılamaktadır. Her halükârda günümüze kadar gelen ve çocuklar tarafından sevgiyle gerçekleştirilen bu tören, Karabağ bölgesinde yüzyıllardır devam etmekte ve yaşatılmaktadır. Bu bölgeden toplanan örnekler, zamana ve bölgeye bağlı olarak bu geleneğin çorap, havlu veya şapka ile yapıldığını göstermektedir.

Terter'de kayıt edilen metinlerde, buradaki çocukların bayramda toplanıp bacadan havlu ve şapka salladıkları yazılmıştır. Anlatıcıya göre, bacadan çorap sallarlardı, hatta aynı anda otuz kırk çorabın sallandığı bilinmektedir (Karabağ: Folklor Da Tarihdir, VI 2013: 184). Hocavend yöresi sakinlerinden toplanan örneklerden, bayramlarda genç erkeklerin kadın kılığına, kızların ise erkek kıyafetlerini giyerek erkek kılığına girip, çeşitli komik eylemlerde bulundukları anlaşılmaktadır (Karabağ: Folklor da Bir Tarihdir, VII 2014: 145). Karabağ'ın diğer yörelerinde de erkek çocukların kadın kıyafetleri giydikleri, evlere girip honçadan istediklerini aldıkları ve istedikleri gibi davrandıkları folklor metinlerinden bilinmektedir. Çocuklar buna büyük ilgi gösterirdi ve sonunda kadın kılığında olanların yüzünü açarlar, erkek olduğunu ortaya çıkarırlardı (Karabağ: Folklor da Bir Tarihdir, I 2012: 172).

18.HIDIR NEBİ VE HIZIR İLYAS TÖRENLERİ

Türk halklarının büyük çoğunluğunun *Hıdırellez* isimleriyle kutladığı bayram, Azerbaycan'da "Hıdır Nebi ve Hızır İlyas törenleri" olarak da bilinir. Azerbaycan'da çok eski tarihi kökleri olan bu törenin, sertliği ile öne çıkan Küçük Çille'de kış ortasında yapıldığı bilinmektedir.

G. Yoloğlu'na göre, "Türkiye Türklerinin, Gagavuzların, Türkmenlerin, hatta Bulgarların, Rumenlerin, Moldovyalıların, eski Yugoslavya halklarının (Makedonlar, Kosovalı Türkler, Arnavutlar) büyük çoğunluğu bu bayrama Hızırlaz, Hıdırellez, yani Hıdır Allaz (İlyas) diyorlar ve 6 Mayıs`ta kutlarlar" (Yoloğlu 2018: 182).

Folklor metinlerinde mitolojik bir figür olarak karşımıza çıkan Hızır, İslam dininin kutsal kitabı Kur'an-ı Kerim'de geçen, Hızır olduğuna inanılan peygamber ile özdeşleştirilmiştir. Azerbaycan folklorunda Hıdır Nebi, Hıdır İlyas, Hıdır Ellaz, Hıdır Zinda ve diğer

isimlerle bilinen bu kişi-imgenin, hem bilimsel hem de dini kaynaklarda Hızır olduğu teyit edilmektedir. Hızır ya da Hıdır isminin gelişimine gelince, Hızır'ı Türk mitolojisinin bir ürünü, Hıdır'ı ise Arapların soyundan gelenlerin temsili olarak görenler çoktur.

Azerbaycan ve tabii ki kadim Türk destanlarında, Hızır aşk tanrısıdır, kurtarıcıdır, çocuk bahşedendir. "Kitab-ı Dede Korkut" destanında, Buğaç'ın anne sütü ve dağ çiçekleriyle doğumu, sonra ölümü ve dirilişi, Hızır'ın hayat verme işlevinin bir örneğini yansıtır. Azerbaycan atasözlerinde de Hıdır, hem karada hem de suda insanların yardımına koşmuştur, Nevruz törenlerinde ise o yeşilin, suyun, rüzgarın ve havanın koruyucusudur.

Hızır'ın görünmez, yeşile bürünmüş bir evliya olduğu söylenilir. Dini kitaplarda ister Kur'an-ı Kerim, ister İncil, ister semavi kitaplar olsun Hızır bu işlevleri bir araya getirir ve aynı zamanda bir veli, hatta peygamberdir. Azerbaycan'ın diğer bölgelerinde olduğu gibi, Karabağ bölgesinde de doğanın uyanışının başlangıcı olan Hızır Nebi gününe kadar hazırlıklar yapılır, evler ve avlular temizlenir. Karabağ'da Küçük Çille`den on gün sonra düzenlenen Hıdır Nebi bayramında, gavut (buğday kavurması) çekilip haşıl (hamur işi) pişirilirdi. Gavut dışarı çıkarılır, sonra elek ile iyice yumuşatılırdı. Amaç Hızır Nebi'nin çeliğinin (tohumunun) izinin sürülmesidir. Çelik gavuta bastırılırsa evin bereketli olacağına inanılırdı. Aynı zamanda hububat bol olsun diye, Hıdır Nebi gününde bir tas gavut alıp tarlaya saçılırdı (Bu Yurd Baykuşa Kalmaz 1995: 66).

Karabağ'daki bu törenle ilgili olarak kaydedilen örnekler, Hıdır Nebi hazırlıklarının sonbahardan beri tutulduğunu göstermektedir. Bu bölgede bayramda haşıl pişirmek bir gelenek halini almıştı; haşıl yapmayanları, hatta haşıl üzerine pekmez dökmeyenleri bile hor görüyorlardı. Ailenin her üyesine, içinde yağ ve pekmez bulunan haşıl dolu bir kâse verilirdi. Hıdır günü haşıldan başka bir şey pişirilmezdi. Hıdır gelip elini sürsün diye, payını gizli bir yere saklarlardı. Çocuklar kapı kapı dolaşıp pay toplarlar, payı beğenmediklerinde veya kimse vermediğinde çeşitli komik şarkılar söylerlerdi. Büyük bir pay olunca, köyün yaşlıları onu alır ve yoksul evlere dağıtırdı (Karabağ: Folklor da Bir Tarihdir, IV 2013: 231).

Bu örnek de Hızır'ın eli ya da parmağı ve atının ayak izlerinin olmasıyla, o eve yiyeceğin geleceğine ve gelecek yılın bereketli olacağına dair inancı göstermektedir. Bu tören aynı zamanda Hızır Nebi'nin ihtiyaç sahiplerine yardım etmek için düzenlenen bir dayanışma bayramı olduğunu da göstermektedir. İnsanlar o gün bir olduklarını gösterirler.

Unutulmamalıdır ki, "Kosa/Köse"nın hem Hızır Nebi töreninde hem de Nevruz bayramında kapı kapı dolaşması, bu iki bayram arasındaki bağlantıyı bir kez daha teyit etmektedir. Böylece Azerbaycan'da, Hızır Nebi'nin Nevruz'a giriş bayramı olduğu bir kez daha ortaya çıkmaktadır. Ama Azerbaycan'ın dışındaki Türklerde Hızır Günü çok daha sonra kutlanmaktadır. Bu tören Orta Asya, Anadolu ve Balkanlar'da özgün bir şekilde kutlansa da Hızır'ı birleştiren birçok ortak nokta vardır. Antik Anadolu'nun izlerini gösteren ölümsüzlük ve refahın yanı sıra, Orta Asya'dan gelen şamanizmin izleri de bu kutlamalarda ve ritüellerde açıkça görülmektedir. Türk insanının doğasında var olan dayanışma, birlik ve ihtiyaç sahiplerine yardım etme de vardır.

19.YAĞMUR RİTÜELİ

Azerbaycan Türkleri de dâhil olmak üzere, Türkçe konuşan halklarda en yaygın törenlerden biri "yağmur" ritüelidir. Azerbaycan'ın diğer bölgelerinde olduğu gibi, Karabağ'da da yağmur çağırma ritüeli yaygındır. Bölgeden toplanan olgusal materyallere göre, burada

yağmur yağdırmak için çeşitli ritüeller gerçekleştirildi. Bunlardan en yaygın olanı kurban kesmedir. “Arayatili Köyü’nde eski çağlardan beri yağmur yağmadığı zamanlarda, insanlar toplanıp ocağı ziyaret eder, sonra gelip kurban keserlermiş. Allah’a zikir ederek ekinlere su vermesini dilerlermiş. Kurbanlar, her zaman köyün eteklerindeki mezarlıkta kesilirdi, bu törene tüm erkek ve kadınlar katılırdı. Şıh Baba Veys Ocağı, mezarlıkta bulunan bir yer olduğu için, kurbanlar da burada kesilirdi” (Karabağ: Folklor da Bir Tarihdir, I 2012:169).

Karabağ bölgesinde hem kuraklık hem de yağmur yağdığında, bir veya iki köyün halkı para toplayıp hayvan satın alırdı. Tahıllara ve insanlara zarar gelmesin diye, hayvanın başına bir ip bağlayıp köyün etrafı dolaştırılırdı. Köyün etrafını dolaşan kurbanı getirir, kesip dağıtırlardı (Karabağ: Folklor da Bir Tarihdir, I 2012: 170). Yağmur yağmadığı zamanlarda Hacı Garaman’da, büyük bir sığır sürüsü kesilmiş ve orada pay edilip dağıtılmıştır. Ondan sonra yağmur yağdığı söylenmektedir (Karabağ: Folklor da Bir Tarihdir, III 2012: 142).

Ağdam bölgesinden derlenen bir örnekte, temiz, dindar ve dualara derinden duyarlı insanların Kuran’ı, Musallah Dağı’na götürüp, burada okudukları ve yağmur yağdırması için Allah’a dua ettikleri anlatılmıştır. Eve dönene kadar yağmur yağmaya başladığını da ilave etmişlerdir (Karabağ: Folklor da Bir Tarihdir, I 2012: 169). Karabağ bölgesinde yağmur yağdırmak için ya yüzlerini göğe kaldırarak dua ederlerdi ya da ıslak ağaç ve otları yakarlardı. Bol yağmur ve uzun süre kar yağdığında ise avuçlarını göğe kaldırarak Allah’a şükrederlerdi (Karabağ: Folklor da Bir Tarihdir, VI 2013: 196).

H. İvgin, Ardahan ve çevresinde yağmurun yağmadığı ve havanın kuru geçtiği zamanlarda, 7 dulun toplandığını ve yere sivri bir sopa ile vurduklarını, sonra çekiçle veya taşla bir sopaya vurduklarında, herkesin ismini söylediğini yazıyor. Örneğin; sopaya vururken, Fatma’nın kafasından vur diyorlar. Böylece başlarına yağmur yağacağına inanıyorlardı (2019: 89).

Karabağ bölgesinde eşek de yağmur yağdırmak için kullanılmıştır. “Yağmur yağdırmak için kuyunun yanına bir eşek getirilir, kadınlar ve çocuklar kuyudan su çekip eşeği tepeden tırnağa ıslatırlardı. O gün yağmurun yağacağına inanıyorlardı (Karabağ: Folklor da Bir Tarihdir, III 2013: 143). Karabağ’da kuraklık sırasında aynı isimli iki kişinin, eşeğin başını yıkadığı da bilinmektedir (Karabağ: Folklor da Bir Tarihdir, VI 2013: 197). Kelbecer yöresinde de yağmur yağdırmak için eşeğin başı yıkanırdı (Karabağ: Folklor da Bir Tarihdir, VI 2013: 196).

Taşın büyülü gücüne ve uğuruna duyulan inanç, yağmur dileğinde de kendini göstermiştir. Bu bölgede yağmur yağdırmak için, su kanalına uğur getirmesi amacıyla taşlar atılırdı (Karabağ: Folklor da Bir Tarihdir, VI 2013: 197).

Karabağ bölgesinde kuraklık olduğunda, bir atın kafasını kesip onu bir şeye bağlayarak, nehre ve ya göle atırlardı. Kesik at başı birkaç gün suda kalınca yağmur yağacağına, sudan çıkarılınca da yağmurun duracağna ve selin engelleneceğine inanılırdı (Karabağ: Folklor da Bir Tarihdir, I 2012: 171).

Araştırmalar, yerüstü kaynaklarının tükenmesi ve yer altı kaynaklarının kullanılamaması nedeniyle, eskiden Karabağ bölgesindeki insanların, yağmurun yağması için ilahî güçten dua ve ibadetlerin dışında, aynı ilahi bağlılıkla farklı şekillerde dilek dilediklerini de göstermiştir. Bu da kadim inancın ve geleneklerin etkisini açıklamaktadır.

20.GÜNEŞİ ÇAĞIRMA

Azerbaycan folklöründe "güneşi çağırma"nın sembolü olarak, "Dodu", "Hodu", "Godu" vb. isimler hafızalara kazınmıştır. Sanat tarihçisi B. Tuncay, güneş tanrısına adanan bu oyunun köklerinin izinin, en azından M.Ö. 3. binyıla dayandığını vurgulayarak, görüşlerini şu şekilde doğrulamaktadır: "Burada söylenen ve yapılan şey, eski Sümer destanı Gılgamış`ta anlatılan ve güneş tanrısı Utu ile ilişkilendirilen konu, bir nokta ile neredeyse örtüşmektedir" (Tuncay 2014: 110).) . Yazar, düşüncelerini devam ettirerek şöyle yazar: "Yakın zamana kadar güneş tanrısı Utu'nun adı, Azerbaycan folklorunda "Godu" olarak yaşadı. Gılgamış`ın Utu'ya bal, tereyağı gibi yiyecekler getirmesi gibi, Azerbaycan'da da Godu için hamur ve pilav pişirilmesi gerekiyordu..." (Tuncay 2014: 109-119).

A. Arslan, Amerika'da yaşayan Kızılderili Hopi kabilesinin kültürlerinde "Godu-Godu"nun "Kachina" (Kachina) olarak bilindiğini yazmaktadır (2011: 175). E. Aslanov'a göre, *Godu-Godu* eski zamanlarda yetişkinler tarafından oynanan, giderek önemini yitiren, yirminci yüzyılın başlarında bekâr gençler ve çocuklar tarafından oynanan Güneş Tanrısına adanmış bir sözlü-hareketli oyundur (1984: 55). Karabağ bölgesinde ağaçtan daire şeklinde bir adam yapılır, boynuna kehribar kolye takılır ve çocuğa verilirdi. Elinde Godu olan çocuksa, kapı kapı dolaşıp şunları okurdu:

Qodu-qodunu gördünüz mü?
Qoduya salam verdiniz mi?
Qodu gedənnən bəri
Heş gün üzü gördünüz mü? (Karabağ: Folklor da Bir Tarihdir, III 2012: 143).

Bunu okuyan çocuğa yumurta, şeker ve meyve verilirdi.

Karabağ'da yapılan "Godu-Godu" töreninden bir başka örnek de güneşi çağırmak için bir annenin ilk çocuğuna ocak veya ateş verildiğini göstermektedir. Çocuk, ateşi güneşe doğru tutar ve şöyle okurdu:

Mən anamın ilkiyəm,
Ağzı qara tülküyəm.
Ağ gün mən səni yandırdım,
Sən də məni yandır.

Doğu Anadolu'da insanlar uzun süreli yağmurlardan kurtulmak için güneşe dua ederlerdi. Bunun için "bir süpürge bulur. Ona el ve ayak yaparak, insan kılığında biri, yani bir adam gibi göstermeye çalışırlardı. Bir çocuk bir kolunu tutar, diğer çocuk öteki kolunu tutar. Arkadaşları onun arkasında dururdu. Her bir çocuk hava açılsın diye bir gün tutarlardı. Ev ev dolaşıp birlikte dua ederlerdi" (Demir 2014: 581).

Karabağ bölgesinde *Godu-Godu* adlı bir ağacı süslerler, kapı kapı dolaşıp, Allah'tan yağmur isterlerdi ve bu amaçla şu mani okunurdu:

Qodu-qodunu görənlər,
Qodu-qodu gəzəllər,
Qoduya salam verəllər.
Qodunu gördünüz mü?
*Qoduya salam verdiniz mi? (*Karabağ: Folklor da Bir Tarihdir, VII 2014: 163).

Bu ritüeller sadece gelenek değil, aynı zamanda bir inanç içeriğe sahipti, bunların sihirli bir şekilde insanları amaçlarına ulaştıracağına inanılırdı. İnsanlar, Allah'ın yardımı ile doğayı kontrol edebileceklerine, isterlerse yağmur yağdırabileceklerine ya da güneşin çık-

masını sağlayabileceklerine inanırlardı. Bu ritüelde halkın birliği artar, ortak güç olma ve toplumsal birlik oluşturma bilinci gelişir, bu bilinç sayesinde de düzenin selameti korunur veya bozulan düzen yeniden kurulup işletilirdi.

21.YAĞMURU DURDURMA

Aşırı yağmurlar da hem maddi hem de manevi olarak insanlara zarar verirdi ve bazen aşırı yağışı durdurmak için de ritüeller düzenlenirdi. Özellikle kuraklığın, ekim ve hasat üzerindeki etkileri kadar, dolunun yol açtığı sorunlar da kaçınılmazdı. Azerbaycan'ın kadim topraklarından olan Karabağ bölgesinde de aralıksız devam eden yağmur ve dolu, halkı çeşitli tedbirler almaya teşvik ederdi. Bu da ritüellerle olurdu.

Yağmuru durdurmak için yapılan ritüellerin bir kısmı, yağmuru yağdırmak için yapılan ritüellerle örtüşmekteydi. Örneğin Karabağ'da şiddetli dolu yağışını önlemek için, yağmur yağması ritüeli ile de örtüşen kurban kesimi yapılmaktaydı. *Dolu kurbanı* olarak bilinen törenin ilginç bir uygulaması vardı. "Köyün bir yaşlısı seçilir, her evden para toplanır ve kurban için hayvan alınırdı. Bu kurban köy boyunca dolaştırılıp, Allah'tan onları felaketlerden ve doludan korumasını isterlerdi. Kurbanı camide keserlerdi. Bu kurban kesiminden dolayı, dolunun köydeki tarlalara, bahçelere zarar vermeden geçip gideceğine inanıyorlardı" (Karabağ: Folklor da Bir Tarihdir, IV 2013: 232).

Yağmuru önlemek için kurban kesilecek hayvanın baş tüylerinin, kurban edilen İsmail'in saçları imiş niyetiyle, yakılması da gerekliydi. Aynı zamanda bu kurban kesimini, şiddetli fırtına ve rüzgârı kesmek için de yapıyorlardı (Karabağ: Folklor da Bir Tarihdir, VI 2013: 197). Karabağ'da çocuklar yağmuru durdurmak için ekmek ve tuzla Allah'tan yardım dilerlerdi. Bunu ailenin ilk çocuğu yapabilirdi. Annenin ilk çocuğu, ekmeğin üzerine tuz serper ve dua ile yağmura bırakırdı:

"Allah'ım, durdur şu yağmurumuzu. Bize zarar veriyor. Yağmur dursun" derdi (Karabağ: Folklor da Bir Tarihdir, III 2012: 143).

Yağmur törenlerinde olduğu gibi, doluyu önlemek için de taşın uğurundan yararlanılarak, Allah'tan dilek dilenirdi. Karabağ'da kaydedilen örneklerde, çok yağmur yağdığı zamanlarda "kuru bir taş alınıp, üzerine tükürüldüğü ve onun da üzerine kuru bir taş konulduğu, dilek dileyip yağmurun durması istendiği anlatılmıştır. (Karabağ: Folklor da Bir Tarihdir, VI, 2013: 198). Bir başka örnekte ise yedi taşın üst üste toplandığı, bazen üç taşın kırılıp üst üste konulduğu ve böyle dilek dilendiği görülür (Karabağ: Folklor da Bir Tarihdir, VII 2014: 164).

Karabağ bölgesinde, yağmur ve doluyu önlemek için kullanılan uğuruna inanılan malzemelerden biri de demirdi. Aynı amaçla dolunun önüne maşa, çekiç gibi demir eşyalar atılır ve dilek dilenirdi (Karabağ: Folklor da Bir Tarihdir, VI 2013: 197).

Allah'ın bir seçkin nimetinin, Kuran'daki İncir Suresi'nde zikredilmesi, incir meyvesinin mucizevî etkisine olan inancı da arttırmıştı. Bu yüzden Karabağ'da çok fazla yağmur yağdığında incir ağacına bir eşarp bağlayıp, yağmurun durması için dilek dilenirdi. İncir ağacı bir ocak niteliğinde kabul edilirdi (Karabağ: Folklor da Bir Tarihdir, VI 2013: 198). Yetişkinler gibi çocuklara da değer verilen bu ritüellerin iki amacı vardı. İlk olarak, ekinlere zarar verilmemesi için çaba gösterilirdi; ikincisi ise insanlar bu süreçte bir araya gelirler, aralarındaki bağlar daha da güçlenir ve böylece çocuklar yetişirken gelenek, görenek ve inançlarını öğrenip, kendi toplumları ile bütünleşirlerdi.

SON BİRKAÇ SÖZ

"Karabağ'da Halk Kültürü" başlıklı bu çalışma ile Karabağ'ın, söze yansıyan kültürünün, derlenen alan örnekleri üzerinden olabildiğince aydınlatılmasına çalışılmıştır. Buna rağmen, çevre folklorunun zenginliğinin gerçekliği, ileride yapılacak alan araştırmalarının önemini ve gerekliliğini göstermektedir. Bu bölüm, Karabağ'ın Azerbaycan folklor haritasındaki yerini belirlemekte, folklor türlerinin geçmişteki durumunu çıkarmaktadır. Şüphesiz Karabağ Kitabı'nda, Karabağ'ın bu kültürel mirasının yer alması önemli bir eksikliği giderecektir. Ancak bu alanda daha katedilmesi gereken çalaşma alanları araştırmacıları beklemektedir. Karabağ kültürü, hem Azerbaycan kültür mirasının hem de Türk Dünyası kültür mirasının, dünya kültür mirasına eklenen çok kıymetli bir parçasıdır. İnsanlık kültürünün seçkin bir örneğidir.

KAYNAKLAR

Abbaslı, İ. 2004. Önsöz. Bayatılar. Bakü: XXI Yeni Neşrler Evi, s. 4-1

AFA (Azerbaycan Folklor Antolojisi). Karabağ Folkloru, V Kitap (Derleyenler: İsrafil Abbaslı, Tehmasib Ferzeliyev, Necef Nazim (Guliyev), düzenleyen ve önsözün yazarı: Prof. Dr.İsrafil Abbaslı). 2000. Bakü: Seda, s.416.

AFA (Azerbaycan Folklor Antolojisi). Karabağ Folkloru, V kitab (Derleyenler: İsrafil Abbaslı, Tehmasib Ferzeliyev, Necef Nazim (Guliyev), düzenleyen ve önsözün yazarı: İsrafil Abbaslı). 2000. Bakü: Seda, s.416.

Arslan, A. A. 2011. Kızılderili ve Türk Şamanizmi. Ankara, 472 say. 211. Beysanoğlu, Ş. 1995. DiyarBakür Folklorunda Gelenekler- Adet ve İnanmalar, Folklor Araştırmaları Kurumu Yayınları. Ankara, s. 147-148

Aslanov, E. 1984. El-Oba Oyunu, Halk Tamaşası. Bakü: Işık, s.276

Bağdadbeyov, C. 2002. Hatıralar veEtnografik Kayıtlar. Bakü: Gapp-Poligraf şirketi, s.128.

Beydili, C. 2015. İstikbal Halk Edebiyatınındır. Bakü, s.312.

Bu Yurd Baykuşa Kalmaz. 1995. Folklor Örnekleri.Derleme ve düzenleme, (M.Kazımoğlu, V. Nebioğlu ve E.Esger). Bakü: Yazıçı, s.240.

Çemenzeminli, Y. V. 1977. Eserleri, 3 cildde, III cild. Bakü: İlim, s.328.

Demir, N. 2014. Dil, Tarih, Kültür ve Edebiyat araştırmaları, II, Yayına hazırlayanlar: Dr. Ülker Şen., Dr. Özkan Aydoğdu. Ankara: Tarcan matbaacılık, 600 say.

Hasanov, K. 1983. Kadim Azerbaycan Halk Dansları. Bakü: Işık, s.60.

Hüseyn, M. 1958. Edebiyat ve Sanat Konuları, Bakü: Azerneşr, s.610.

İmrani, R., İmrani, N. 2013. Azerbaycan Halk Musikisinin Teorik Temelleri, I. Bakü: Nurlan, s.216.

İsmayılov, M. S. 1960. Azerbaycan Halk Müziğinin Türleri. Bakü: Azerbaycan SSR Bilimler Akademisinin Yayınevi, s.114.

İvgin, H. 2019. Derin mitoloji. 2.ci baskı. Ankara: Girişim Ajans Matbaacılık, 312 say.

Kazımoğlu, (İmanov) M. 2012. Ön söz, yaxud problemlərdən perspektivlərə doğru. Qarabağ folkloru: problemlər, perspektivlər mövzusunda Respublika Elmi konfransının materialları. Önsözden veya Problemden Perspektife. Karabağ Folkloru: Sorunlar, Prespektifler Üzerine Cumhuriyet Bilim Konferansı materyalleri, Bakü: İlim ve Tahsil, s.3-11

Критская, О.В. 1963. Французские пословицы и поговорки. Москва: Высшая школа, 96 стр.

Garayev, Y. 2009. Karabağ Folkloru: "Nermü-Nazik Bayatı", veya "Külli Karabağ`ın Ab-ı Hayatı// AFA, Karabağ Folkloru, V kitab (tekrar yayını). Bakü: Nurlan, s. 4-20

Gasımlı, M. 2004. Maniler Azerbaycan Edebiyatı Tarihi, I cild. Bakü: İlim, s. 168-180

Karabağ: Folklor da Bir Tarihdir, I kitab (Ağdam, Fuzuli, Ağcabedi, Cebrayıl, Zengilan, Gubadlı, Laçın ve Kelbecer ilçelerinden derlenmiş folklor örnekleri), Derleyeni ve düzenleyeni: Dr. İlkin Rüstemzade ve Zafer Ferhadov. 2012. Bakü: İlim ve Tahsil, s.464.

Karabağ: Folklor da Bir Tarihdir, II kitab (Berde ve Ağcabedi ilçelerinden derlenmiş folklor örnekleri), Derleyenler: Dr. Efzeleddin Esger, Dr. İlkin Rüstemzade, Dr. Tahir Orucov ve Zafer Ferhadov, düzenleyen: Dr. İlkin Rüstemzade. 2012. Bakü: İlim ve Tahsil, s.484.

Karabağ: Folklor da Bir Tarihdir, III kitab (Ağdam, Fuzuli, Cebrayıl, Terter, Gubadlı, Zengilan, Kelbecer, Laçın və Şuşa ilçelerinden derlenmiş folklor örnekleri), düzenleyeni: Dr.İlkin Rüstemzade. 2012. Bakü: İlim ve Tahsil, s.468.

Karabağ: Folklor da Bir Tarihdir, IV kitab (Laçın, Gubadlı ve Zengilan ilçelerinden derlenmiş folklor örnekleri), Derleyenler: Dr. İlkin Rüstemzade, Sevinc Bağdadova. 2013. Bakü: İlim ve Tahsil, s.460.

Karabağ: Folklor da Bir Tarihdir, V kitab (Berde, Fuzuli, Ağdam, Şuşa ve Zengilan ilçelerinden derlenmiş folklor örnekleri)), Derleyenler: Dr. İlkin Rüstemzade, Zafer Ferhadov. 2013. Bakü: Zerdabi LTD MMC, s.452.

Karabağ: Folklor da Bir Tarihdir, VI kitab (Cebrayıl, Kelbecer, Terter ilçelerinden derlenmiş folklor örnekleri), derleyen ve düzenleyen: Doç.Dr. Leman Vagifkızı (Süleymanova). 2013. Bakü: Zerdabi LTD MMC, s.468.

Karabağ: Folklor da Bir Tarihdir, VII kitab (Hocavend ilçesinden derlenmiş folklor örnekleri). Derleyip düzenleyeni: Doç.Dr. Leman Vagifkızı (Süleymanova). 2014. Bakü: Zerdabi LTD MMC, s.444.

Karabağ: Folklor da Bir Tarihdir, VIII kitab (Kelbecer ilçesinden derlenmiş folklor örnekleri) Derleyip düzenleyeni: Dr. İlkin Rüstemzade. 2014. Bakü: Zerdabi LTD MMC, s.440.

Karabağ: Folklor da Bir Tarihdir, IX kitab (Beylegan, İmişli, Terter, Berde ve Cebrayıl ilçelerinden derlenmiş folklor örnekleri), Derleyip düzenleyeni vekonu indeksinin yazarı: Dr. İlkin Rüstemzade. 2014. Bakü: Zerdabi LTD MMC,s.402.

Memmedov, B. 1992. Karabağ`ın Bameze Adamları (edebi portretler, fıkralar). Bakü: Yazıçı, s.148..

Nebiyeva, A. 2015. Karabağ`da Nevruz Gelenekleri, Azerbaycan Folklor Örnekleriinde Milli ve Manevi Değerlerin Somutlaşması Üzerine Cumhuriyet Bilimsel Konferansının Materyalleri. Bakü: İlim ve Tahsil, s.136-146.

Ögel, B. 2006. Türk Mitolojisi, I cilt. Bakü: MBM, s.626.

Rüstemzade, İ. 2013. Azerbaycan Masallarının Konu indeksi (Aarne-Tompson Sistemi Temelinde). Bakü: İlim ve Tahsil, s.368

Storytelling. An Encyclopedia of Mythology and Folklore. 2011. Edited by Josepha Sherman, 753 p.

Şuşinski, F. 1995. Muzikologun Düşünceleri. Bakü: Gençlik, s.352.

Şamil, A. 2014. Çolan Türkmanları. Bakü: İlim ve Tahsil, s.142.

Tuncay, B. 2014. Karabağ'da Gerçekleştirilen "Godu-Godu" Oyunu ve Ermeni Sahtekarlığı // Genel türk Bağlamında Karabağ Halk Oyunları ve Meydan Gösterisi üzerine Uluslararası Bilimsel Konferansın Materyalleri. Terter ili, 14 Kasım. Bakü: Zerdabi LTD MMC, s. 109-119

Türk Atasözleri. 1965. Narodna Prosveta, 140 say.

Yoloğlu, G. 2018. Türk Halklarının Merasim Sisteminde Nevruz`un Yeri (Tarihi-Etnografik Araştırma). Bakü: Sabah, s.386.

http://www.anl.az/down/meqale/medeniyyet/2011/dekabr/217981.htm.

www.karabakh.today/news/ culture/9669.

qadin.net.

http://medeniyyet.az/page/news/18231/Fesliqisin-Xidir-Nebi-bayrami.html.

STRUCTURED ABSTRACT

Sönmez ABBASLI*

FOLK CULTURE IN KARABAKH

The article highlights the process and dynamics of folklore genres in the Karabakh folklore environment.

Karabakh beliefs are connected with the daily life, life and outlook of the people living in Karabakh. In these beliefs, regional specifics are not overlooked. The magic of a certain subject or relationship is also found in this environment. Along with local shades, the Karabakh oaths also reflect Islamic meetings and elements of pan-Turkish character. The applause and curses associated with good and evil ideas also have an important place in the Karabakh folklore environment.

The myth that plays a key role in the development of society, its spiritual evolution, is characterized by its own features in the Karabakh region of Azerbaijan. Cosmogonic, ethnographic, anthropogenic and calendar myths, which are the main motive of the ancient Turkic mythological thought are often found in the samples collected from Karabakh.

The fact that legends and myths have a special value in the Karabakh folklore environment does not escape attention. Among the legends of Karabakh, there are legends based on mythological roots, examples of religious figures, names of prophets, names of different places, territories, castles, mountains, rivers, springs, etc. There are a lot of toponymic legends, legends about animals and birds.

Legends, which differ from legends in their tendency to history are also widespread in the region. Texts about historical figures, fugitives, celebrities and wrestlers are the leading line in these legends. The depiction of spatial features of Karabakh nature in legends acts as a regional feature of Karabakh legends.

The spiritual world of Karabakh is also reflected in proverbs and parables. The samples recorded from Karabakh reflect all the subtleties of social, economic and domestic life, the Motherland, the people, the land, labor, friendship, loyalty, ilgar and so on. Proverbs on the subject, as well as parems on religious themes have a special place. The study involved the analysis of paremiological units on the map of Karabakh folklore and revealed local features related to the region.

In the Karabakh folklore environment, objects, dwellings, food, clothing, economy, animals, birds, insects, flora, natural phenomena, etc. riddles are also widespread.

The dissertation looks at the themes and ideas of the regional anecdotes formed in Karabakh and the historical figures who formed dozens of anecdotes about their names, well-known representatives of the historical region where they lived — Lotu oglu Lotu Gulu, Harrat Gulu, Sherbaf Kazim, Safi bey, Ali Yuzbashi, Khudu bey, Abdal Gasim, Kalba Shirin, Edurrahim bey, Kefli Jabbar and others. information was provided about the creators of the prank, distinguished by their nicknames.

* Assoc. Prof., Azerbaijan National Academy of Sciences Folklore Institute, Baku, Azerbaijan, sonmezabbasli@gmail.com

Although centuries have passed, quatrains (bayaties), which have a place in our life as a quantitatively immeasurable genre are also found on the map of Karabakh folklore. Quatrains, one of the most active genre are mainly begins with formulas such as: “Azizim”, “Azizinem”, “Men ashig”, “Men ashigam” and others recorded in Karabakh. The well-known events that began in Karabakh in 1988 have led to the creation of thousands of quatrains expressing longing for the homeland, the country, the people. It should be noted that among the collected samples, exchange quatrains, divination quatrains, curse quatrains also have a special place.

Tales are one of the most widespread epic genres in Karabakh folklore. The main point to note when deciphering the tales from Karabakh is that more than 50 tales collected from the region have no equivalent in the Aarne-Thompson catalog. “Sister’s longing”, “Fate cannot be avoided”, “Shepherd’s pilgrimage”, “Three brothers” and others. fairy tale plots are a visual proof of what we say. The specificity of Karabakh fairy tales is that “It is God who gives bread”, “The man who slept in the snow”, “Warning of winter”, “Who eats more grass” and so on. examples are fairy tale plots collected for the first time. In the tales recorded from Karabakh, national features and social content come to the fore.

The culture of entertainment, which has historical roots and encompasses almost all regions of Azerbaijan, also existed and was practiced in Karabakh. The study analyzes some of the folk games and performances performed in the Karabakh area and reveals their features. At the same time, the names of talented actors who have a leading position in folk games and performances were mentioned, and their activities were reviewed.

Music, which is an essential part of our lives, has long been associated with the life, livelihood, labor and hard work of the people and has served to alleviate the daily hard work of the peasant masses and reduce their suffering. In general, if we are talking about music, we can not forget Karabakh, Shusha, the cradle of music. Artists such as Uzeyir, Bulbul, Jabbar Garyagdioglu, Niyazi, Fikret Amirov, who were brought up in this region, determine the place of Karabakh in the Azerbaijani musical art. Karabakh folk songs can be found in the SMOMPK collection, which has been published since the late 19th century. In addition, a large number of folk songs are reflected in the collections published in connection with the region. Karabakh is the homeland of popular songs such as “Hari Nightingale”, “Mountains of Shusha” and others. Today, one of the ways to convey the realities of Karabakh to the world is to study and analyze its spiritual heritage and music.

It has been confirmed that Tovuz and Karabakh are among the regions where dances organized in the squares in connection with various holidays and large gatherings, in particular, “Yalli” dance are widespread in Azerbaijan. One of the main reasons for the interest of Yalli, one of the collective dances was the participation of both men and women.

Traces of Karabakh culture, which is an integral part of Azerbaijan, should be sought in Karabakh ceremonies as well. By studying this culture, we get acquainted with the rich traditions that have come down from ancient times to modern times. In the folklore texts recorded from Karabakh, there are many examples of Karabakh related to both seasonal and everyday ceremonies. In the article the peculiaritlies of Karabakh ceremonies, the everyday life of Karabakh (wedding customs, births, mourning, funerals), as well as seasonal ceremonies (Novruz, Khidir Nabi, Godu-godu, etc.) on the basis of collected samples were studied.

Traditions, life, beliefs, etc. of the people. It also gave impetus to the establishment of household ceremonies in Karabakh. Wedding customs, births, mourning and burial ceremo-

nies have been performed in this region since ancient times. These ceremonies reflected the worldview and beliefs of the people of Karabakh.

In the article Karabakh weddings, which once made a great noise and were called the houses of culture of that time and the pre-wedding stages were studied with factual examples.

The study of birth ceremonies is important in terms of studying the ancient worldview of our people, our spiritual culture. The study also draws attention to the process of execution of death and related funerals in different regions of Karabakh.

Attitudes towards natural phenomena, belief in the environment, labor activity, various seasonal ceremonies were held in the Karabakh region and played an invaluable role in the formation and spiritual enrichment of the region's population. The study looked at the Novruz ceremonial complex on the basis of folklore texts collected from Karabakh. It is clear from the folklore texts recorded from Karabakh that Novruz holiday was historically celebrated in this region with originality, love and enthusiasm. The research highlights many aspects of the historical Novruz holiday in Karabakh and reveals its specific features.

As in every region of Azerbaijan, the Khizir Nabi ceremony was held in Karabakh historically and was distinguished by its uniqueness. The study provides a broad overview of the ceremony based on folklore samples collected from Karabakh.

In the article it was revealed on the basis of examples of many rituals performed in the region in connection with the call of rain, the symbol of the call of the sun, which is widespread in the Karabakh folklore environment.

19.BÖLÜM

“MİLLÎ VİCDAN”IN SESİ, TÜRK HALK ŞİİRİNDE KARABAĞ

Ali KAFKASYALI*

ÖZET

İnsanlar, zihinlerinde ve kalplerinde “vicdan” denilen, düşünce ve davranışlarını yargılamak için doğuştan gelen bir yetenekle doğarlar. Bu nitelik daha sonradan dil, tarih, kültür ve ideolojik birlik ile bir arada ayaşayan yurttaşların millî vicdanı biçiminde tezahür eder. Böy*lece milli vicdan, milleti doğrudan veya dolaylı olarak etkileyen meseleleri ele alma görevini üstlenir. Milli vicdanın yargısı, halk şiirinde kamusal anlayışın bir tezahürü olarak yer alır. Halk edebiyatı ürünlerinin zamanla anonim hale gelmesi de bu gerçeğin bir ifadesidir*

Anahtar Kelimeler: Vicdan, Milli Vicdan, Halk Şiiri, Milli Vicdanın Sesi, Halk Şiirinde Karabağ

THE VOICE OF NATIONAL CONSCIENCE: KARABAKH IN TURKISH FOLK POETRY

ABSTRACT

People are born with the innate ability to judge their thoughts and behaviorsin their minds and hearts called conscience. This quality then becomes a national conscience in the eyes of the citizens who coexist with their language, history, culture, and ideological unity. Thus, the national conscience undertakes the task of addressing the issues that directly or indirectly affect the nation. Its judgment and verdicts take place in popular poetry as a manifestation of public understanding.

Key words: Conscience, National Conscience, Azerbaijan, Turkey, Folk Poetry, Voice of National Conscience, Karabakh in Folk Poetry

GİRİŞ

Türkçe sözlüklerde vicdan,“Kişiyi kendi davranışları hakkında bir yargıda bulunmaya iten, kişinin kendi ahlâk değerleri üzerine dolaysız ve kendiliğinden yargılama yapmasını sağlayan güç” şeklinde tarif edilmektedir.

Boysan’ın ifadesiyle “Bütün insanlar dünyaya kafa ve yüreklerinde bir iç mahkeme ile gelirler. Bunun adına vicdan denir.”

Fertlerin sahip olduğu en yüksek insani meziyet olan ve ferdin kafasında ve yüreğinde bir iç mahkeme olarak onunla dünyaya gelen vicdan, insanın diğer soyut hasletleri gibi kullanıldığında parlayıp gelişmekte, kullanılmadığında kararıp körelmektedir.

Fertler için olduğu gibi birbirine tarih, dil, kültür ve **ülkü** birliği ile bağlı olan yurttaşların oluşturduğu siyasal bir topluluk olan millet için de durum aynıdır. Milletlerin de fertler

* Prof. Dr.; Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, akafkasyali@hotmail.com

gibi vicdanı vardır. Buna da millî vicdan denir. *Yine bazı fertler gibi bazı milletler de vicdanını karartıp kara vicdanlı olabilmektedir.*

Millî vicdanını zinde tutan milletler, yanlışlar, kötülükler, haksızlıklar karşısında millî refleksini ortaya koyar. Halk, bir fert gibi hareket eder ve o toplumun içinden dili söz, eli kalem tutan kimseler halk adına, millet adına vicdani muhakemesini yapıp görüşünü sese, söze döker. Bu kimselerin başında ozanlar gelir. Başka bir sözle halkın vicdan değerlendirmesini onun bağrından çıkan ozanlar yapar. Onlar kötülük, yanlışlık, haksızlık, karşısında millet adına muhakeme yapıp gönül sözlerini mısralara dökerler. Bu sözler, bu şiirler halk adına halkın şiirleri olur. Halk şiirlerinin, halk türkülerinin büyük ekseriyetinin zamanla sahibi bile unutulur halkın ortak malı olur. Başka bir deyişle millî vicdanın sesi olur.

Millî vicdanın sesini saray şairlerinin şiirlerinde görmek zordur. Ancak türkülerde, manilerde, destanlarda, Kurbani, Dadaloğlu, Ali Asker, Şenlik, Hasta Hasan, Şaraçlı, Ozan Ârif gibi şairlerin şiirlerinde dizi dizi görülebilmektedir.

Bu çalışmada maksat, geçmişten günümüze Türk Dünyasının kanayan yarası olan Karabağ'ın başına gelenlerin, millî vicdanın tezahürü olarak Azerbaycan, Borçalı, Güney Azerbaycan ve Türkiye halk şiirine yansımasını değerlendirmektir.

1. KÜLTÜR VE MEDENİYET MERKEZİ KARABAĞ

Dünyanın en kadim halklarından biri olan Türk milleti, dünya sahnesine çıkalı beri Kaşgar'dan Saraybosna'ya, Kazan'dan Tebriz'e pek çok saygın, görkemli kültür ve medeniyet merkezi vücuda getirip dünyanın göğsüne inci taneleri gibi dizmiştir. Taşkent, Semerkant, Buhara, Herat, Tebriz, Bağdat, Bursa ve İstanbul yerkürenin âdeta gerdanlığı olmuştur. Türklerin dünya medeniyetine bahşettiği medeniyet ocaklarından biri de altın yüzüğü andıran Karabağ ve onun pırlanta kaşı Şuşa'dır. Diğer Türk medeniyet merkezleri gibi o da defalarca yakılıp yıkılmasına rağmen değerini kaybetmemiştir.

Karabağ, Küçük Kafkas Dağları ile Kür ve Aras nehirleri arasındaki coğrafyayı ihata etmektedir. Bölgede yapılan kazılarda görülen "iz ve imzalardan" 7. yüzyıldan beri Türk tayfalarına yurt olduğu, 11. yüzyıla gelindiğinde, Selçukluların Kafkasya ve Orta Doğuyu şenlendirmesiyle ün yapmaya başlamıştır.

Ne var ki, konumuyla, yeraltı ve yerüstü tabiat varlıklarıyla, kültür ve sanat eserleriyle göz kamaştıran Karabağ, uzak yakın pek çok milletin dikkat merkezinde olmuş arzusunu kabartmıştır. Ona sahip olmak isteyen yakın uzak pek çok milletin işgal ve istilasına maruz kalmıştır. Sasanilerin ve Arapların işgalinden sonra Moğolların, Timurluların istilasına uğramıştır. Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Safevi Türk Devletlerinin terkibinde gelişmesini devam ettirmiş, Osmanlı-Safevi Savaşlarında defalarca el değiştirmiştir.

Yüzyıllardır Kafkasya'yı ele geçirmenin arzusunda olan Ruslar 18. yüzyılın ilk çeyreğinde Hazar kıyılarını alıp Azerbaycan'a yürüdüklerinde ilk göz diktikleri yerlerden biri Karabağ olmuştur. Rus Çarı I. Pyotr, hâkimiyetini sürekli kılmak için Ermenilerden faydalanmayı yeğlemiştir. Maksadını temin etmek için 10 Kasım 1724 tarihinde yayımladığı bir fermanla uzak yakın muhtelif yerlerden getirilecek Ermenilerin bu bölgeye yerleştirilmesini ve Türklerden alınan köy ve yaylaların onlara verilmesini istemiştir. Aynı zamanda Ermenilerin arkasında durulmasını ve güvenliklerinin sağlanmasını tembihlemiştir. Nitekim öyle yapılmıştır.

İran'da yeni bir devlet kuran ve kısa sürede Rusları Kafkasya'dan çıkaran, hatta Hazar Denizindeki donanmasını denize gömen Nadir Şah Afşar'ın bir suikastla 1747'de öldü-

rülmesinden sonra İran Türk Devleti birliğini koruyamamış onlarca hanlığa bölünmüştür. Kurulan hanlıklardan biri Penah Ali Han'ın lideri olduğu Karabağ Hanlığı olmuştur. Penah Ali ve oğlu İbrahim Han'ın yarım asırlık döneminde Karabağ altın çağını yaşamıştır.

Şuşa şehri bu dönemde kurulur ve kısa sürede Kafkasya'nın kültür ve ticaret merkezi olur. Kaleler, köprüler, camiler yapılır. İpekçilik, dokumacılık, demircilik çok gelişir. Havlı ve havsız "Karabağ Halısı" dünya sahnesinde yer alır. Gelişen ticaret ve ekonomiye paralel olarak edebiyat, kültür ve sanat faaliyetleri de büyük gelişme gösterir.

Çox gəzdim Qarabağ'ı,
Şirvan'ı, Qarabağ'ı.
Bir cüt tərlan itirdim,
Boynunda qara bağı. (Kafkasyalı, 2002: I/41)

2. AZERBAYCAN TÜRK EDEBİYATINA DOĞAN GÜNEŞ MOLLA PENAH VAKIF

Karabağ'da pek çok şair, yazar, sanatçı, ilim adamı yetişir. Mevzu "Millî Vicdanın Sesi Türk Halk Şiirinde Karabağ" olduğu için Karabağ Hanlığı'nın veziri iken işgal güçleri tarafından 80 yaşında oğlu Ali Ağa ile beraber idam edilen (1797) büyük şair Molla Penah Vakıf'ı ilk sıraya almak gerekir.

Türk dilini, edebiyatını, sanatını iyi bilen aynı zamanda büyük bir devlet adamı olan Molla Penah Vakıf'ın Şuşa'ya gelmesi, doğup büyüdüğü Kazak'ta yaptığı gibi burada da okullar açıp eğitim-öğretimi geliştirmesi, dışişleri bakanı olması arkasından uzun süre baş vezirlik yapması Karabağ için büyük şans olur.

İlmini ve idealini devlet politikası yaparak uygulama imkânı sağladığı için onun adına "Her okuyan Molla Penah olmaz." deyimi diller ezberi hâline gelir.

Azerbaycan Türkçesiyle hem klâsik türde hem de halk şiiri tarzında eserler vererek Fuzûlî'den beri devam eden divan edebiyatı geleneğine yeni bir boyut kazandırır. Azerbaycan edebiyatının intibah döneminin, başka bir ifade ile Azerbaycan millî edebiyatının öncüsü olur. Onun gayretiyle dilde, edebiyatta, sanat ve kültürde millîleşme hareketi, Karabağ'da aynı zamanda bütün Azerbaycan'da 18. yüzyılın ortalarında başlamış olur.

Vakıf'ın şiirleri Türk dünyasının dört bir köşesinde varlığını göstermektedir. Koşmalarının ve gazellerinin büyük bir kısmı türkü ve şarkı olarak okunmaktadır. Ünlü sanatçı Mehmet Özbek'in okuduğu "Ağla, gözüm, ayrılırsan canandan." mısraı ile başlayan türkü Vakıf'ın koşmalarındandır.

Vakıf'ın, aynı zamanda o devir Karabağ'ın dil, edebiyat ve kültür yetkinliğini görebilmek içinşairin birer koşma ve gazeli ile "görmedim" redifli on üç bentlik muhammesinden iki bent alıyoruz:

2.1.KOŞMA

Ağla gözüm, ayrılırsan canandan,
Hər kəsi ki, görsən, şikayət eylə!
Öldün getdin, bəlkə yarı görmədin,
Kə'bəyi kuyini ziyarət eylə.

Sən mənim cananım, ruhi rəvanım,
Lebleri şirinim, qönçe dəhanım,

Bir saat görməsəm, tuti zəbanım,
Qopacaq başıma qiyamət eylə.

Vaqif bir şeydadır, dolanır bağı,
Xəstədir, dərmanı, dilbər dodağı.
O alma yanağı, büllur buxağı,
Allah, bəd nəzərdən səlamət eylə. (Dadaşzadə, 1988: 20)

2.2.GAZEL

Yazıb bir nâme göz yaşilə ol dildarə göndərdim,
Serir-i hüsnə, yə'ni şah olan sərdâre göndərdim.

Könül tifline dərs verdim kitab-i hüsnünü, billah,
Ser-i kuyinde xəlvət etməyə təkrarə göndərdim.

Ne hacet halimi yazmaq ki, qayət də pərişandır,
Onu şərh etməyə yarə dil-i sədparə göndərdim.

Sirişk-i laləgunun danəsin damanimə yığdım,
Bunu bir töhfə bildim, gözleri xumarə göndərdim.

Behəmdüllâ ki, Vaqif həsrətindən öldü qurtuldu,
Uçurdum can quşun, ey gül, sizin gülzârə göndərdim. (Dadaşzadə, 1988: 106)

2.3.MÜXƏMMƏS

Mən cahan mülkündə mütləq doğru halət görmədim,
Hər nə gördüm əyri gördüm, özgə babət görmədim.
Aşinalar ixtilatında sədaqət görmədim,
Beyətü iqrarü imanü dəyanət görmədim.
Bivəfadən lacərəm[1] təhsil-i hacət görmedim.
…
Müxtəsər kim, belə dünyadan gərək etmək həzar,
Ondan ötrü kim, deyildir öz yerində xeyrü şər,
Alilər xak-i məzəllətdə, dənilər mö'təbər,
Sahib-i zərdə kərəm yoxdur, kərəm əhlində zər,
İşlənən işlərdə ehkamü ləyaqət görmədim. (Dadaşzadə, 1988: 127)
…

Karabağ tarihinin bu talihsiz sahnesini-Karabağ Hanlığı'nın işgal edilmesini ve Şah Kaçar'ın öldürülmesini-Azerbaycan'ın büyük şairi Samet Vurgun"Vaqif" adlı manzum dramında işlemiştir.

Samet Vurgun "Azerbaycan" adlı manzumesinin bir bendini de Karabağ'a ayırmıştır:

---

[1] Lâ-cerem: Şüphesiz, elbette, mutlaka.

Könlüm keçir Qarabağ'dan,
Gah bu dağdan, gah o dağdan;
Axşam üstü qoy uzaqdan
Havalansın Xan'ın sesi,
Qarabağ'ın şikestesi. (Vurğun, 2005: 27)

Türk Dünyası'nın yegâne mani/bayatı/hoyrat üstadı olan Sarı Âşık Karabağ'ın tuhfesidir.

Yaxşı ile olan nakâm aşkları Karabağ'ın Hekeri Çayı gibi bütün canlılığı ile günümüze gelmiştir.

Anlatılanlara göre "Yaxşı" adında bir kızı sevmiş, fakat evlenememişler. Sarı Âşık, Hekeri çayının karşı yakasında evini yapmış. Bir ömür Yaxşı'ya mani demiş. Ulvi bir aşk hayatı süren iki âşık aynı günde vefat etmiş. Sarı Âşık'ın bir maniden ibaret olan vasiyeti üzerine Hekeri çayının iki yakasına gömülmüşlerdir.

Tər təni tərsinə qoy
Qüsl eylə tər sinə qoy
Yaxşı'nı qibləsine
Âşiq'i tərsinə qoy(Kafkasyalı, 2002: II/478)

(Temiz vücudu taze mezara koy. Gusül abdesti aldır temiz kabre koy. Yaxşı'yı kıbleye doğru, Âşık'ı tersine koyun)

Sarı Âşık'ın vasiyetine uyarak Yaxşı'yı Hekeri Çayı'nın sağ sahilinde, kıble yönünde, onu ise sol sahilinde, ters yönde gömerler. Bununla da Yaxşı ile mezarda da yüz yüze olmayı arzular.

O günden beri kabirleri her dinden ve her dilden insanların ziyaretgâhı olmuştur.

Sarı Âşık'ın "Ter Sinesinde" yattığı Karabağ için söylediği manilerden ikisi:

Men Âşiq, ağzındayam,
Âləmin ağzındayam.
Əslim Qarabağlı'dır,
Məzməzək[2] ağzındayam.

Âşiq Qarabağlıdı,
Xalın qarabağlıdı.
Nə gedən var nə gələn
Yollar qara bağlıdı. (Kafkasyalı, 2002: II/481)

3. KARABAĞ'DA KÜLTÜR, SANAT VE EDEBİYAT OCAKLARI

1797'de Kaçar Türk hanedanının yönetimindeki İran ordusunun Karabağ üzerine yürüdüğünü haber alan Halil İbrahim Han, maiyetiyle Dağıstan'a çekilir. Karabağ'ı işgal eden Muhammed Şah Kaçar korumaları tarafından öldürülür. Oğlu olmayan şahın yerine yeğeni

[2] Məzməzək: Laçın koridorunda bir köydür.

Feth Ali Han geçer. Şuşa'da kalan seksen yaşındaki Başvezir Molla Penah suikasttan sorumlu tutularak oğlu Ali Ağa'yla idam edilir. Kabirleri Şuşa şehrindedir.

Şah, hanın oğlu Ebulfet Ağa'yı rehine götürür. Rey'e (Tahran) dönen Feth Ali Şah, hanın kızı Ağabegüm'ü de sarayına ister. Ağabegüm (Ağabeyim Ağa Ağabacı), baharda 200 atlı ve bir hayli hizmetçi eşliğinde Şuşa'dan yolcu edilir. Han kızının nikâhı ile Feth Ali Şah'ın taç giyme töreni birlikte yapılır.

Sekiz yaşında Feth Ali Şah'ın sarayına gelin giden Karabağ Hanı İbrahim Han'ın kızı Ağabegüm, her şeyi Karabağ'dan getirilip kendisi için donatılan"Vatan Bağı" sarayında mutlu olamaz. Kendisini Karabağ'ın dışında hiçbir yerde yetişmeyen "Harı Bülbül" adlı efsane çiçekle özdeşleştirerek Karabağ hasretiyle yanar. Gönül ahını ve yürek ağrısını şiire döker. Onun mani/bayatı şeklindeki yürek çırpıntıları, gönül ehli insanların kalbini sızlatır:

Mən âşiqəm qarabağ
Qara salxım, qara bağ
Tehran cənnətə **dönsə**
Yaddan çıxmaz Qarabağ.

Seherin gülşen çağında,
Ne gezirsen bağı, bülbül?!
Okudun, ağlım apardın,
Oldun mene yağı, bülbül!

"Vatan bağı" al-əlvandır
Yox içinde xarı bülbül.
Nədən hər yerin əlvandır,
Göğsün altı sarı, bülbül?!

Oxu, quşlar dilə gəlsin,
Xoş nəfəsin elə gəlsin,
Yarım güle güle gəlsin,
Mən çalanda tarı, bülbül,
Sarı bülbül, sarı bülbül. (Cəfərzadə, 1974: 23)

Dertli ve kederli bir insanın ah çekişinin ifadesi olan ve Türk edebiyatında özgün yere sahip bulunan bu beyit de ona aittir:

Əfsus ki, yarım gecə gəldi gecə getdi,
Heç bilmirəm ömrüm necə gəldi, necə getdi... (Cəfərzadə, 1974: 28)

Karabağ kültür ve sanatının gelişmesinde "Karabağ Âşık Mektebi"nin büyük rolü olmuştur. Bu mektebi, Şair Mehemmed, Âşık Güllü, Karabağlı Âşık Cünun ve Abdalgülablı Âşık Samet kurup faal hâle getirmiştir. Halk şiirinin kaynar ocağı olan bu âşık muhitini Âşık Samet'in öğrencisi Âşık Valeh (1729-1822) büyütüp geliştirmiş, etkisini ve katkısını Karabağ dışındaki hanlıklara bileulaştırmıştır.

Karabağ'ın Abdalgülablı kentinde doğup büyüyen Âşık Valeh bir şiirinde bir yandan Molla Penah Vakıf'ın idamından sonra ülkedeki adaletsizliğe itiraz ederken bir yandan da bu kötü gidişin ve ağır hayat şartlarının düzeleceğinibelirterek halka ümit ve teselli verir:

Könül gəl əl götür bu qəm qüssədən,
Sənin də yurdunda toy olar bir gün.
Vaxt olar ötüşüb keçər bu dövran,
Fəsli bahar gələr, yay olar, bir gün.

Düşübdür dəvranın tubu[3] borana,
Laləzar çəmənlər qalıb virana.
Fəsil çönər, davar dönər arana,
Buzlaqlar əriyib çay olar bir gün!

Namərdlər alıbdır vaxdı araya,
Zülümkâr şah oğlu gəlib saraya,
Hayqırma, harayın çatar haraya?
Zalımlar evinde vay olar bir gün!

Qəm yemə, a Valeh, olar bir zaman,
Şenliyə bürünər bu çöl, bu orman,
Bizim də elimiz olar çırağban,
Qüdrətdən qəlbinə pay olar bir gün. (Qasımlı, 2017: 138)

Karabağ Âşık Mektebi'nin en önemli bir özelliği de ilk olarak kadın âşıkların bu muhitte meydan almasıdır. Ağdam'ın Gülablı köyünden olan ve Âşık Valeh ile evlendikten sonra Şuşa'ya gelen Âşık Zernigâr, Karabağ Âşık Muhuti'nin ilk kadın âşıklarındandır. "Valeh ve Zernigâr" halk hikâyesinin kadın kahramanıdır.

Aras Nehri yakınlarındaki Maralyan Köyünde 1811 yılında dünyaya gelip sonra Şuşa'ya yerleşen Âşık Peri, muhitin en ünlü kadın âşığı olmuştur. Peri, Şuşa'da kısa zamanda zekâsı, âşık tarzı lirik şiirleri, sazı ve sesiyle tanınmış, edebî meclislerde, düğünlerde, şenliklerde meydan almıştır.

Günümüze elli kadar şiiri ulaşan Âşık Peri, çağdaşları Neva, Mirza Hasan, Tufeylî, Mirzacan Mededov gibi tanınmış şairlerle atışmalar yapmıştır.

"Şiir Perisi, Şûh-i Cihan" diye de anılan Âşık Peri'nin bir koşması:

Mürşid-i kâmildən dərsimi aldım,
Can götürüb bu meydana gəlmişəm.
Mürğ-i səməndərin aşinasıyam,
Od tutuban yana yana gəlmişəm.

Müxtəsər nə deyim naşısan naşı!
Tutubdur yaxanı eşqin ataşı,
Bu təriflər zənənə nə yaraşı,
Həqq bilir ki mən mərdana gəlmişəm.
…

[3] Tubu: Tabı, gücü, kudreti.

Pərizadə əl götürməz canından,
Dərsin alıb sahib-kamal yanından.
Külli işin mə'rifətin kânından,
Bəzm içinde mən fəğana gəlmişəm. (Qasımlı, 2017: 231)

Karabağ'da kurulan kültür ve sanat ocaklarının yanında Kulu Han'ın kızı Hurşid Banu Natevan'ın babasının ölümünden sonra onun mal ve makamının varisi olarak yaptığı kültür, sanat ve imar çalışmaları hanlığın kültür ve medeniyet seviyesini yükseklere çıkarmıştır. Natevan'ın 1872 yılında, başkanlığını aldığı Meclis-i Üns adlı şairler cemiyeti onlarca şairin, sanatçının yetişmesine imkân sağlamıştır. Bu meclisin çatısı altında yetişen şairler Azerbaycan'ın başka yerlerindeki şair topluluklarıyla ünsiyette bulunarak Azerbaycan klasik şiirinde belirli ölçüde bir canlanmaya ve yeni şairlerin yetişmesine imkân hazırlamıştır.

Natevan, altı kilometre uzaktaki İsa Bulağı denilen içme suyunu babasından kalan sermaye ile su kemerleri ve kanallar yaptırarak Şuşa'ya getirmesi hâlâ efsane gibi anlatılmaktadır. Halk onun getirdiği bu suya "Han Kızı Bulağı" adını vererek onun adını ebedîleştirmiştir.

Natevan, 19. yüzyıl Azerbaycan'ında Fuzûlî mektebinin en tanınmış temsilcisi olarak kabul edilir. Şiirlerinde samimiyet, tabiilik ve ince bir lirizm dikkati çeker. Babasını, ikinci eşini ve oğlunu vakitsiz kaybettikten sonra Fuzûlî tarzı gazelleri bir tarafa bırakarak mersiyeler kaleme almıştır. Şiirlerine keder, ümitsizlik, hasret ve zamandan şikâyet hâkim olmuştur.

Varımdı sin**ə**d**ə** d**ə**rd ü g**ə**m ü n**ə**han, ölür**ə**m,
F**ə**da olum s**ə**n**ə**, g**ə**l eyl**ə** imt**ə**han, **ölürə**m.
F**ə**ragdan gec**ə**l**ə**r yatmaram s**ə**bahe kimi,
X**ə**yali zülfün**ə** bağlı gedibdir can, ölür**ə**m. (Cəfərzadə, 1974: 23)

Mir Muhsin Nevvab'ın musiki ve edebî meclisleri de Karabağ kültüründe aynı zamanda Azerbaycan kültüründe önemli yere sahiptir.

"Kara-Bağ", bir yandan tabiatın sağladığı imkânlarla bir yandan da şuurlu devlet, sanat ve kültür insanlarının gayretiyle yetiştirdiği "meyvelerini" günümüze kadar ulaştırmıştır. Sarı Âşık, Âşiq Valeh, Kasım Bey Zakir, Âşık Peri, Sadıkcan, Cabbar Karyağdıoğlu, Qurban Pirimov, Seyid Şuşinski, Xan Şuşinski, Üzeyir Hacıbeyli, Bülbül gibi pek çok ünlü şair, yazar ve sanatçı yüksek ve renkli "Kara-Bağ"ın meyveleridir.

4. ERMENİLERİN KARABAĞ VE ÇEVRESİNE YERLEŞTİRİLMESİ

Rus Çarlığı, Türk hanlıklarını yarım asır birbirleriyle didiştirip hâlden düşürdükten sonra yeniden bölgeye hâkim olmaya başlar. Çeyrek asır içerisinde Aras Nehri'ne kadar bütün Azerbaycan ve Kafkasya'yı istila eder. İstila etmekle kalmaz Batum'dan Zengezur'a kadar Anadolu ile Azerbaycan / Türkistan arasına Hristiyan halklardan oluşan bir set yapmayı plânlar. İlk etapta Revan'ı "*Ermeni Vilayeti*" ilan eder. Ardından tedricen yerli Türk ahaliyi bu coğrafyadan çıkarıp yerlerine, Kaçar İran'ına ve Osmanlı Devleti'ne bir nevi dikte ettirdiği antlaşmalara dayanarak İran ve Osmanlı coğrafyasından getirdiği on binlerce Ermeni'yi yerleştirir. Kovdukları Türklerin evlerini, ocaklarını, yayla ve çayırlarını onlara verirler.

Rusların cesaretlendirip yönlendirdiği Ermeniler, göçmen gibi değil mülk sahibi gibi köylere kasabalara doluşurlar. Köylerde kalan kılıç artığı halkın damal varlıklarını, tarla, çayırlarını ellerinden zorla alıp onları da yurtlarından çıkarırlar. Büyük kavgalar olur.

Kafkas Türklerinin hazin sesi **büyük ozan Hasta Hasan** (1800-1866), kendisinin de sakini olduğu Dırgına köyünde Ermenilerin yaptığı serkeşliği ve çapulculuğu bir şiirinde şöyle dile getirir:

Ermeniye yol açıldı,
Yuva saldı Dırgınada
Yerli getdi, yersiz qaldı
Əcəb haldı Dırgınada

Adına déyiller Tigren
Üzündeki ətdən igrən
Əlindəki dəmir dirgən
Çalhaçaldı Dırgınada.

Çayırları düz gördülər
Özlərini yüz gördülər
Xəstənii yalqız gördülər,
Qalmaqaldı Dırgınada (Hacılar, 2009: 44)

Ruslar derhâl meseleye el koyup Ermenileri korumaya alırlar. Onlarla kavga eden Türkleri de köyden çıkarırlar. Geride kalan az sayıdaki Türk aileler de“Bu zorba çapulcularla dalaşmaktansa çalıyı dolaşmak daha evladır.” deyip her biri bir yana gider. Üstat Hasta Hasan da bu olaydan sonra ailesiyle birlikte ata dede köyünden ayrılıp Ahılkelek’in Lebis köyüne göçer.

Ruslar, Ermenileri bu bölgeye getirmekle Kafkasya’yı cadı kazanına çevirir. Bölgede huzur, güven, barış kalmaz. İsyanlar, çatışmalar, hıyanetler birbirini kovalar. Her olaydan sonra Türkler sorumlu görülüp yurtlarından çıkarılır. Bir yandan da Rus ve Ermeni yöneticiler yoksul Türk halkını vergiyle ezmeye çalışır. “Harç”ları haraca çevirerek halka zulmederler. 1918 Ermeni katliamından kaçıp Kelbecer’in Qalaboynu köyüne sığınan ve burada üç yıl kalan büyük ozan Âşık Alesger bu zulmü “Çıxıbdı” redifli şiirinin bir dörtlüğünde şöyle dile getirir:

Pəristav, Naçalnik gələndə kəndə
Obanı, oymağı vururlar bəndə.
Xərc üsdə, çoxları düşdü kəməndə,
Qamçıda belinin qatı çıxıbdı! (Təhmasib, 1972: 70).

5. ERMENİ ZULMÜNDEN TÜRKİYE’YE KAÇANLAR

Rusların güdümündeki Ermenilerin zulmünden kaçıp Kars’a, Erzurum’a sığınan kaçkınlarda başlarından geçenleri şiire, türküye konu etmişlerdir. Bunlardan biri “Ay Balam Karabağ’da Talan Var” türküsüdür. Canını, cananını kaybeden Karabağ Türklerinin ferya-

dını andıran sahibi belli olmayan bu türkü, Erzurumlu ses sanatçılardan Raci Alkır, Mehmet Çalmaşır ve Aysun Gültekin'in sesinden TRT'nin repertuarında saygın yerini almıştır.[4]

Karabağ'da talan var
Beni derde salan var
Çek bayraktar bayrağın
Gözü yolda kalan var

Bu beni bu da beni
Koydun çukurda beni
Sadıklığın bu muydu?
Yedirdin kurda beni

Ay balam ağa yârim
Kalk gidek bağa yârim
Gözlerim bulutlanmış
Korkarım yağa yârim

Ay balam şirmemenden
Şir akar şirmemenden
Olaydım körpe kuzu
Emeydim şir memenden

Rus baskısı ve Ermeni zulmünden çolunu çocuğunu, varını yoğunu kaybedip sadece canını Kars'a atan Âşık Mansur, kendisinin de aralarında bulunduğu kaçkınların hâlini bir şiirinde şöyle dile getirir:

Kan ağlaram kara bahtın elinden
Bahar günlerinde yağan kar oldum
Talihin budağı çiçek açmadan
Gayri ülkelerde biten bar oldum

Yarandım dünyada sürmedim sefa
Düştüm gurbet ele çok çektim cefa
Ezelki günlerim döndü hilafa
Terlan yavrusuydum şimdi sar oldum

Mansur'am elimden ettimhareket
Kesildi kısmettenhayır bereket
Şapkam yastık oldu yorganım ceket
Hanlar köşesinde yadigâr oldum (Kafkasyalı, 2018: 184)

Gürcistan Borçalı'nın Fahralı Köyü sakinlerinden Âşık Güller Perisi'nin kendisi gibi şair olan kardeşi İsmail, Rus ve Ermeni güvenlik güçlerinin takibinden kaçıp Kars'a sığınır. Onun hasretiyle yıllarca kavrulup yanan ablası Âşık Güller Perisi, arkasından türküler yakar:

---

4 https://www.youtube.com/watch?v=0TbaciMcobM

Qars’a tərəf baxıb baxıb ağlaram,
Vurulub köksümə yaralar, qardaş!
Sinəm üstün çalın-çarpaz dağlaram,
Dolanır könlümə haralar, qardaş?!

Eşqin badəsini yaman içibsen,
Dərd əlindən Türk elinə qaçıbsan,
Qohumdan qardaşdan niyə keçibsən?
Divan işə baxıb aralar, səni!

Qəlbim qövr eləyir[5] köhnə yaradan,
Çox keçməz, çıxarsan qorxu-qaradan,
Sıra dağlar çəkilsəydin aradan,
Görünərdi gözümə oralar, qardaş!

Pəri’yəm dərdinə dözə bilmirəm[6],
Savadım çatmayır[7], yaza bilmirəm,
Sənsiz bu dünyada gəzə bilmirəm,
Gəlməsən bacılar saralar, qardaş.

Şair ve bestekâr Bəhram Nəsibov, Karabağ’ın üzerine çöken kara bulutları ve gönüllere sinen karamsarlığı dağıtıp gençleri şenlendirmek için “Qarabağ Can Qarabağ” adlı bir şiir yazıp bestelemiştir. Günümüzde de hemen her düğün dernekte çalınıp söylenen türkünün sözleri şöyledir:

Sevgilim seyrə çıxaq burda gəl ilkbaharı
Dil açır qəlbimizin ən şirin arzuları

Anadır arzulara hər zaman Qarabağ,
Danışan dil-dodağım tar-kaman Qarabağ.
Qarabağ can Qarabağ ana yurdum.

Bu çəmənlərdə gəzib Vaqif’in şux gözəli,
Ruhunu burdan alıb Natavan’ın qəzəli.

Anadır arzulara hər zaman Qarabağ,
Danışan dil-dodağım, tar-kaman Qarabağ.
Qarabağ can Qarabağ ana yurdum.

Tarlalarında neçə qəhrəman övladı va,
Əməyi güllər açan Xanları, Bünyadı var.[8]

5 Qəlbim qövr eləyir: Kalbimin yaraları tazeleniyor. Kalbim kanıyor.
6 Dözə bilmirəm: Tahammül edemiyorum.
7 Savadım çatmayır: Tahsilim yetmiyor.
8 https://www.youtube.com/watch?v=FjNQmRJgVg0

Büyük şer güçler tarafından nesiller boyu aldatılıp şartlandırılan Ermeni çetelerinin Türklerin yurt yuvalarını sahiplenme ve Kafkasya'da Türk nüfusunu azaltma hastalığı, 1987 yılında Göyçe bölgesinde bir kez daha nüksetmiştir. Ermeni çeteleri, Göyçe muhitinin köylerinde terör estirmeye, zorbalığa başlamışlardır. Moskova'nın desteğini arkalarına alan Ermenilerin baskısına dayanamayan Göyçe sakinleri her şeylerini arkada bırakıp Azerbaycan içlerine dağılmaya başlar.

O yaz ben, on yaşındaki oğlum Muhammet Savaş ile Bakü'deydim. Nigâr halam dost ve akrabalarına verdiği yemeğe şair, yazar, âşık ve aydınlardan pek çok kimseyi davet etmişti. Memmed Aslan, Viladimir Abdullayev, Söhrap Abdullah, Âşıklar Cemiyeti'nin başkanı şair Hüseyin Ârif, Âşık Zülfiye İbadova ve Âşık Kemale davetliler arasındaydı. Sofranın ilk sohbeti Göyçe meselesi oldu.

Göyçe'de yaşanan olayların arka plânını iyi bilen Azerbaycan'ın "Halk Şairi" Hüseyin Ârif, "Yapılmak istenenin Göyçe'yi Türklerden arındırıp, yerlerine Ermenileri getirip yerleştirmek olduğunu, bununla da iki kardeş ülke arasını Ermeni ve Gürcü halklarıyla kapatmak olduğunu" anlattıktan sonra halkı uyarmak için bir şiir yazdığını söyleyip okumaya başladı.

Şiirin adı ve nakaratı "Göyçəlilər, dağılmayın Göyçə'dən" idi. Pek çok gazete, dergi ve kitapta yer alan şiirin birkaç hanesi şöyledir:

Göyçə qədim, Göyçə ulu Göyçə'dir,
Göyçəlilər, dağılmayın Göyçə'dən.
Var-dövlətli, mal-qoyunlu Göyçə'dir,
Göyçəlilər, dağılmayın Göyçə'dən.

Yaylaqları yaraşıqlı, yönlüdür,
Bulaqları nağməlidir, ünlüdür,
Güneyləri hər fəsilde günlüdür,
Göyçəlilər, dağılmayın Göyçə'dən.
…
Dədə Qorqud nəfəs dərib bu yerdə,
Bərkə-boşa sinə gərib bu yerdə,
Nəsillərə öyüd verib bu yerdə,
Göyçəlilər dağılmayın Göyçə'dən.
…
Aləm bilir hər hörmətim sizədir,
Dədə-baba məhəbbətim sizədir,
Mən Arif'em, vəsiyyətim sizədir:
Göyçəlilər, dağılmayın Göyçə'dən.(Arif, 1977: 37)

6. KARABAĞ'IN İŞGALİ

20. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Moskova yönetimi, Sovyetler Birliği çatısı altında tuttuğu, yarıdan fazlası Türk olan devletleri bir arada tutamaz oldu. Birlik dağılmaya başladı. Sovyetler Birliği'nden ayrılan her bir halk ülkesinin siyasi, sosyal düzenini kurmaya uğraşırken Ermeniler, Bolşevik İhtilâli Dönemi'nde yaptıkları saldırganlığı Sovyetler Birli-

ği'nin dağılma sürecinde de tekrar ettiler. Yine komşu ülkelere saldırıp onların topraklarından pay koparma hevesine düştüler.

Ebülfez Elçibey'in başında olduğu Azerbaycan Halk Cephesi hükûmeti, Rus Ordusunu ülkesinden çıkarırken Ermeniler, tam tersini yaptılar. Ruslara yeni üsler verip savunma sistemleri kurdular ve ülkenin sınır güvenliği dâhil, askerî güçlerini Rus ordusuna teslim ettiler. Moskova ve Erivan yönetimleri yine el ele vermişti.

Erivan yönetimi gizli ittifak yaptığı Moskova'yı arkasına alarak onun silahı, ordusu ve diplomatik desteğiyle, üstelik Fransa ve İran'ın da yarı kapalı yarı açık yardımıyla dış güçlerin Azerbaycan'da çıkardığı ayaklanmaları da fırsat bilerek Azerbaycan topraklarını işgale giriştiler.

Sovyetler Birliği'nin şımarık çocuğu Ermenistan yıllardır ordusunu hazırlamış, çeşitli bahaneler üreterek para vermeden haddinden fazla Sovyet silahını ülkesine taşımıştır.

Rusya ve Batılı güçlerin, hatta bazı komşu devletlerin tertibi ile ülkede meydana gelen ayaklanmalarla boğuşan Azerbaycan topraklarına saldırdılar. Daha kış soğukları çekilip karlar kalkmadan 26 Şubat 1992'de Hocalı'yı işgal edip silahsız masum insanları öldürdüler. Hocalı, Şuşa, Laçın, Kelbecer, Ağdam, Cebrayil, Fuzuli, Kubadlı, Zengilen işgal edildi. Girdikleri köy, kasaba ve şehirlerde çok büyük katliamlar yaptılar. Azerbaycan'ın yüzde20'sini işgal ettiler. Katliamdan canını kurtaran bir milyondan fazla Azerbaycan Türkü muhacir durumuna düştü.

16 Mayıs 1994 tarihinde ateşkes ilan edildi.

Ateşkes antlaşması görüşülürken Gürcistan Borçalı'dan Eflatun Saraçlı "Ya Doğma Qarabağ Ya da ki Ölüm" adlı şiiri ile işgal edilen yerlerin kurtarılması için sesinin son perdesinden "Ey Dünya Türkləri" diye Türk Dünyasını yardıma çağırmıştır.

Dünyanın genel durumu tamamen Azerbaycan Türklerinin aleyhinedir. Hiçbir yerden destek, yardım almak mümkün olmamıştır. Bütün şer güçler ve onların yerli işbirlikçileri Ermenilerin yanında yer almıştır. O sebepten şair en son merhaleyi yani ölümü göze almıştır. Şiirinin başlığını "Ya Doğma Qarabağ Ya da ki Ölüm" koymuştur.

Hələ ki, gec deyil, amandı, eller,
Bir haray qoparın, qalxın ayağa;
Bizi lənətləyər sabah nəsillər,
Yurd getsə haqqımız yox yaşamağa.

Göyçə'ni Dilcan'ı gətirin ya da,
Baş, ayaq yoxdusa, bədən də yoxdu.
Bir onu bilirəm mən bu dünyada,
Qarabağ yoxdusa, vətən də yoxdu.

Ey dünya Türkləri, eşidin bizi,
Baxdım, Qarabağ'ın qara baxtıdı.
Yağı parçaladı ürəyimizi,
İntiqam vaxtıdı, qisas vaxtıdı.

Barış söhbəti də neft həvəsi də
Bizi çökdürməyə yönəlib bu gün.

Kâfir də dönük də, pul hərisi də
Qərb'in qarşısında çöməlib bu gün.

Bu millət qol qoymaz şərəfsiz sülhə,
Bu qədər alçalmaz vətənim, elim;
Ya Allah, ayağa qalxsın qoy ölke;
Ya doğma Qarabağ ya da ki, ölüm!.. (Saraçlı, 2001: 54).

7. TÜRKİYE'DEN YÜKSELEN SESLER

Laçın'ın Ermenilerin eline geçmesinin ardından Anadolu'nun Türk sesi Abdurrahim Karakoç, Ermeni zulmünü ve yapılmak istenenleri "Karabağ'a Mektup" adlı şiiriyle "sağır dünyaya" haykırmıştır**:**

Bahtına ağlayan Azerbaycanlı kızı
Sen Karabağ dersin, ben karayazı
Boşlukta çırpınır Türk'ün avazı
Sanma ki dertlerin azı bizdedir
Sizdeki yaranın özü bizdedir.

'Gel gardaş' diyorsun gelecek yol yok
Şehitler kabrine koyacak gül yok
Çilesiz saat yok, kavgasız yıl yok
Kurşunlar sizdedir, sızı bizdedir
Sizdeki yaranın özü bizdedir.

Türkmen'e mi, Kırgız'a mı yanmadım
Tatar'a mı, Çerkez'e mi yanmadım
İmdat diyen bir söze mi yanmadım
Uygur'un, Özbek'in gözü bizdedir
Sizdeki yaranın özü bizdedir.

Müslüman, Türk olmak suçumuz bizim
Öfkeyle doludur içimiz bizim
Bir günde ağarır saçımız bizim
Yüz iki belanın yüzü bizdedir
Sizdeki yaranın özü bizdedir
…
Komünizm sağırdı, demokrasi kör
Batıdan beslenir her türlü terör
Haçlı mumyaları uyandı bak gör
Kaç asrın silinmez izi bizdedir
Sizdeki yaranın özü bizdedir.
…
Yeni bir oyun var burada şimdi

Üçüncü piyonda sırada şimdi
Mitterand, Bush, Yeltsin nerede şimdi
Katilin, kalleşin pozu bizdedir
Sizdeki yaranın özü bizdedir.

Böyle geldi, böyle gitmez bu oyun
Zalimleri iflah etmez bu oyun
Umdukları gibi bitmez bu oyun
Mazlumun ekmeği, tuzu bizdedir
Sizdeki yaranın özü bizdedir.

Müslüman'ız, Türk'üz haktan yanayız
Adaletle süt emziren anayız
Aşk harcıyla vücut bulmuş binayız
Âti bizde saklı, mâzi bizdedir
Sevginin, şefkatin özü bizdedir. (Karakoç, 1992: 15)

Ermenilerin Azerbaycan'ın topraklarının yüzde 20'isini işgal etmesi meselesini barış ve diplomatik yolla çözülmesi için kısa adı AGİT olan Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı'na götürüldü. Azerbaycan'ın topraklarını işgal ettirip insanlarına soykırım yaptıran büyük güçlerin başında olduğu Minsk Grubu oluşturulur. Bir nevi kuzu kurtlara teslim edilir. Amerika, Fransa ve Rusya'nın eş başkanlığını yürüttüğü AGİT Minsk Grubu meseleyi oyalayıp durdu. Şarkın Şımarık Oğlanı Ermenistan da onlardan cesaret alarak işgal ettikleri binden fazla köy, kasaba ve şehrin yeraltı ve yerüstü zenginliklerini satıp soymaya başlamıştır. Ermeni çeteleri, bununla da kalmamış, keyifleri geldikçe Azerbaycan'a saldırılarını devam ettirmiştir.

Türk Dünyasının en gür sesi Ozan Ârif, Karabağ meselesini, "Ya Karabağ Ya Ölüm, Başka Yolu Yok Artık!" adlı destanıyla Avrupa ülkelerini dolaşıp miting meydanlarında, televizyon ekranlarında, sazıyla sesiyle anlatmıştır.

Dünya duysun bu sesi, bu ses şarkın sesidir,
Peygamberin övdüğü necip ırkın sesidir,
Bu ses Azerbaycan'ın, bu ses Türk'ün sesidir,
Bu Ermeni tak etti, canımıza tak artık,
Ya Karabağ ya ölüm, başka yolu yok artık!

Karabağ'da kan var kan, ağlıyor Azerbaycan,
Karabağ'da karalar bağlıyor Azerbaycan,
Kanlar karı eritti, çağlıyor Azerbaycan,
Vahşet bu vahşet dünya, dön yüzünü bak artık,
Ya Karabağ ya ölüm, başka yolu yok artık!

İşte dünya atlası, Karabağ Türk! Bitmiştir!..
AGİT de kararında bunu tasdik etmiştir,

Ermeni vatanımı resmen gaspa gitmiştir,
Kâinatın önünde benim alnım ak artık,
Ya Karabağ ya ölüm, başka yolu yok artık!

Plan şu; Karabağ'a önce özerk denecek,
Parlamento, oylama, kahpelikler dönecek,
Peşinden de Ermeni Karbağ'a konacak,
Ondan sonra Ermeni kök salacak, sök artık!...
Ya Karabağ ya ölüm, başka yolu yok artık!

Dünyayı kandırıyor Ermeni lobileri,
Amerika ve Moskof en büyük abileri,
Lejyonerler yığıyor Fransa gibileri,
Ankara'da bu kadar olamaz ahmak artık,
Ya Karabağ ya ölüm, başka yolu yok artık!

Karabağ'da kapkara bir destan yazılırken,
Savunmasız insanlar kurşuna dizilirken,
Bebeklerin başları taşlarla ezilirken,
Kimse bana diyemez dişlerini sık artık,
Ya Karabağ ya ölüm, başka yolu yok artık!

Genç, ihtiyar, kadın, kız, demeden kıyılmakta,
Kolları kesilmekte, gözleri oyulmakta,
Dalga dalga semaya feryatlar yayılmakta,
Bir şehidin mezarı, bir taneden çok artık,
Ya Karabağ ya ölüm, başka yolu yok artık!
…
Nerdesin ehl-i İslam, ey ''Muhammed ümmeti''?
Sen de mi görmüyorsun, bu zulmü bu vahşeti,
İşte gün vahdet günü, gerçekleştir vahdeti!
Allah-u Ekber deyip tek yumruk ol tek artık,
Ya Karabağ ya ölüm, başka yolu yok artık!

Müslüman Türk her zaman vahdetin istekçisi,
Ama şimdi mazlum Türk! Çok olur köstekçisi!
Maalesef İran bile Ermeni destekçisi,
İslam'ı istismara benim karnım tok artık,
Ya Karabağ ya ölüm, başka yolu yok artık!

Ermeni sürüleri kanımızı içecek,
Sonra bir "ateşkes"le acımız mı geçecek?
Bu rüzgârı ekenler, fırtınayı biçecek!
Ozan Arif diyor ki; ok yaydan çıktı artık,
Ya Karabağ ya ölüm, başka yolu yok artık!.. (Arif, 1995: 40)

8. AZERBAYCAN HALK ŞAİRLERİNİN ÖFKESİ

Azerbaycan'ın bağımsızlık mücadelesi verdiği yıllarda, Radyo-Televizyon Kurumunun genel müdürü olanŞ air Memmed İsmail, Karabağ'ın işgali üzerine "Bu Qan Yerdə Qalan Deyil" adlı şiirini yazmıştır. İstiklâl Harbi yıllarında Âkif'in "Hakkın Sesleri" şiirinde milletin çâresizliğini onun adına Allah'a sunduğu gibi Memmed İsmail de Azerbaycan halkının feryadını onun adına Allah'a sunmaya çalışmıştır.

Bu nə cəza, bu nə günah,
Unutdun mu Allah, Allah?!
Göyə bülənd olan bu ah,
Aman, yerdə qalan dəğil,
Bu qan yerdə qalan deyil.

Bir ay adı, bir gün adı
Tapındığım görkün adı.
Yerdə qalmaz Türkün adı,
Yerdə qalmaz yurdun adı,
Yerdə qalmaz qurdun adı,-
Bu qan yerdə qalan deyil.
Bu qan yerdə qalan deyil. (İsmail, 1998: 22)

Laçın, işgal edildiğinde vatan acısını gözyaşlarıyla şiire dökmüştür:

Laçınım, Laçınım- kəsilən əlim,
Düşmən caynağında yetim gözəlim.
Yol mu var, yanına ha yandan gəlim?!
Laçınım, Laçınım, yaralı quşum,
Kimin var, halını kimdən soruşum?!

Dərdindən oxuyan..."Ay Laçın" deyir.
Qalıb o yerlərdə əlacım deyir.
Bəs indi mən kimə əl açım, deyim:
Laçınım, Laçınım, yolu yoxuşum,
Kimin var, halını kimdən soruşum?!

Laçınım, Laçınım,"Kəsmə şikəstə"m,
Gah zilə ucalır, gah ötür pəsdən.
Həvəsi, nəfəsi, səsi qəfəsdə...
Laçınım, Laçınım, yaralı quşum,
Kimin var, halını kimdən soruşum?!

Ömrümüz çürüyən ömr oldu niyə,
Tanrıdan bu sayaq əmr oldu niyə?
Yolların bu sayaq yomruldu niyə?

Yolu yomrulmuşum, yaralı quşum,
Kimin var, halını kimdən soruşum?!(İsmail, 1998: 52)

Bu çalışma için kaynak araştırması yaparken ilgi çekici bir şiirle karşılaştım. Şiirin adı "Hava Haqqında Məlumat Bürosuna" yani meteoroloji müdürlüğüne. Azerbaycan Meteoroloji Genel Müdürlüğü, işgal altındaki Karabağ ve çevresindeki şehir, kasaba ve köylerin hava durumu raporlarını kesintisiz olarak vermeye devam etmektedir. Âşık Refail İnceyurt bu durumdan ilham alarak Azerbaycan halkının, aynı zamanda vicdanlarını yitirmemiş dost ve akraba halkların dikkatini, bir milyondan fazla vatan evladının yazın kavurucu sıcakta kışın dondurucu soğukta çadırlarda yaşadığını hatırlatıp Ermenilerin işgal ettikleri topraklardan çıkarılması, kaçgınların[9] yurt yuvalarına dönmesi gerektiğini vurgulamıştır.

Kime deyirsən ki, havalarını,
Çıxan günəşini, yağan qarını?
Konsertə döndərmə qəm rüzqarını,
Neçə ki dərdinin dəvası yoxdu,
Yoxdu Qarabağ'ın havası, yoxdu.

Dilindən asıldıq dili yağlının,
İngilis ağlının, Urus ağlının.
Neçə ki, çadırlı qarabağlının,
Kəndinde ölməyə həvəsi yoxdu,
Yoxdu Qarabağ'ın havası, yoxdu.

Hardadı laylası körpə, beşiyin,
Hardadı qayğısı evin, eşiyin?
Yurdu, yuvası var itin, pişiyin,
Gör neçə milyonun yuvası yoxdu,
Yoxdu Qarabağ'ın havası, yoxdu.

Qürurla gəzdikcə dünya üzündə,
Kim olduq Vaqif'in, Xan'ın gözündə?
Donuz yürüyürsə Cıdır Düzü'ndə,
Cefalı Şuşa'nın vəfası yoxdu,
Yoxdu Qarabağ'ın havası, yoxdu.

Kimin qulluğunda kimin deyilsən?
"Hücum" deməlisən, "amin" deyil sən.
Nəçə ki haqqına əmin dəğilsən,
Neçə ki qeyrətin davası yoxdu,
Yoxdu Qarabağ'ın havası, yoxdu. (İncəyurd, 2004: 10)

Devletler için on yıl çok uzun bir zaman olmasa da vatanı işgal edilmiş, yurdu yuvası

[9] Kaçgın: Mülteci.

elinden alınmış, binlerce insanı vahşice öldürülmüş, binlercesi kaçkın durumuna düşürülmüş vatan evlatları için bir gün bir yıla bedel olmuştur. Ermeni çetelerinin şımarık saldırıları devam ettiği işgalin onuncu yılında Azerbaycan'ın genç annelerinden Şekili Şaire Qiymət Məhərrəmli "O Yurd Seni Gözləyir" şiiri ile vatan evlatlarını Karabağ'ın kurtuluşuna çağırır:

Vətən sənə bel bağlayır, unutma,
Çəmən susur, çöl ağlayır, unutma;
O yurd səni soraqlayır, unutma, –
Torpağa dön, yurda qayıt, eloğlu!

Bəsdi bunca köz basıldı yarana,
Dağlar baxıb qan-yaş tökür arana;
Qayıtmaqçın əl basmışdın Qurana, –
Torpağa dön, yurda qayıt, eloğlu!
…
Babalardan əmanətə etmə qəsd,
Bir etmişdin, bir də çalış eylə cəhd;
Qoy düşmənə bildirilsin cızıq, hədd, –
Torpağa dön, yurda qayıt, eloğlu! (Məhərrəmli, 2004: 58)

9. İRAN TÜRKLERİNİN HARAYI

İran Türklerinin gönül sesi Zencanlı şair Huşeng Caferi, ilk günden ana dili Türkçeyle Karabağ anamdır deyip gözyaşları eşliğinde sesinin zil perdesinden toyda, düğünde, her mecliste "Qarabağ" derdini dile getirmiştir.

Qarabağ elə bil anamdır mənim
Anamın ruhunu orda görmüşəm
Anamın dilinə bağlıdır canım
Ana dilim ölsə mən də ölmüşəm

Sovyetler Birliği'nden ayrılan her bir devlet bağımsızlıklarını kutlayıp sevinç gösterileri yaparken Azerbaycan, aynı zamanda Karabağ, haddini bilmeyen Erivan Yönetiminin bütün uluslararası antlaşmaları hiçe sayarak saldırısı ve işgal girişimleriyle karşı karşıya gelmiştir. Erivan yönetiminin bu hain, hilekâr ve alçakça saldırısı bütün Türk dünyasında infiale sebep olmuştur. Türk halklarının millî vicdanını sızlatmıştır. Milletin gülüşünün ve gözyaşının tercümanı olan, ozanlar, şairler millî vicdanın sesini şiirlere, destanlara dökmüşlerdir.

Taşnak Ermeni çetelerinin densiz saldırılarına, savunmasız insanları, kadın çocuk demeden katliama tabi tutmalarına, hatta soykırım yapmalarına en büyük tepkiyi gösteren Türk tayfalarından biri İran-Sulduz Karapapak Türkleri olmuştur. Sulduzluların yürek sesini Dr. Perviz Muhammedi "Açmamış Pər Pər Olan Güllər"[10] adlı manzumesinde dile getirmiştir.

[10] Açılmadan yaprakları dağılan güller.

Sanmırdıq, Ermeni[11] bu qədər, aza
Duzdağı sındırıb ilqarı poza
Qələm də şərm edir, Daşnaq'dan yaza[12]

Qarabağ, can yaxan dərdi bağırır
Şərəflə yaşayan mərdi çağırır
…
Xocalı soyqırım abidəsidir
Dünyanın dəhşətli hadisəsidir
Tarixin ən qanlı faciəsidir

Qarabağ can yaxan dərdi bağırır
Şərəflə yaşayan mərdi çağırır

Boğacaq Daşnaq'ı, coşqun selimiz
Üzəcək qandalı güçlü qolumuz
Çatacaq maqsada qutsal yolumuz

Qarabağ can yaxan dərdi bağırır
Şərəflə yaşayan mərdi çağırır
…
Od Yurdu, igidlər, bozqurdlar[13]yurdu
Şərafət qurğusun, birliklə qurdu
Rusların önündə qeyrətlə durdu

Qarabağ can yaxan dərdi bağırır
Şərəflə yaşayan mərdi çağırır (Məhəmmədi, 2018: 89)

Karabağ meselesinin sulh yoluyla çözüleceğinden ümidini kesen Urmiyeli şair Behram Esedî, "Qarabağ" adlı şiirinde halka müracaat ederek vatanın bizden gayret, liyakat, şecaat, beklediğini; eğer bugün gayret göstermezsek yarın utanacağız demiştir:

Vətən bizdən bugün istər liyaqat.
Gerekdir göstərək geyret, şücâət.
Bugün göstərməsək geyrət ay ellər,
Sabahki iş utanmaqdır, xəcalət.

Enzeli BölgesindenYusuf Hüseyinzade, Güney Azerbaycan'ın infialini "Qarabağ" redifli, gazel formatında yazdığı şiiri ile Qarabağ'a aynı zamanda Azerbaycan Türklüğüne bildirmiştir.

---

[11] Bu kelime İran basınında "yabancı" diye yazılmıştır.
[12] Kalem bile Taşnaklarla ilgili yazmaktan utanıyor.
[13] Bu kelime de İran basınında "aslanlar" olarak yazılmıştır.

İstirəm yüz canım olsun sənə qurban Qarabağ
Neyləyim ortada vardır yenə hicran Qarabağ

Sənin elfazın ilən süt mənə vermişdi anam
Sən mənə bir anasan mən də nigəhbân Qarabağ
…
Gelecek günlərinə yaxçı həyat arzularam
Tapacaqsan gələcəkdə yeni dövran Qarabağ
…
Mən o şair deyiləm dərdinə lâyıq söz açam
İktifa eyləmişəm bir neçə unvan Qarabağ

Yusuf'in gərçi bədaətde çatışmır umidi
Quru bir can var əlində sənə qurban Qarabağ

Her kavgada, her savaşta Türkün yanında saf tutan Kaşkay Türklerinin büyük ozanı Erselan Mirzayî, Kaşkayların yürek sesini bayatılara dökmüştür:

Bu bağ bizə bağlıdır
Dörd bir yanı bağlıdır
Özüm Qaşqay elindən
Göynum Qarabağlıdır

Ora burdan uzaqdır
Bir mübarək torpaqdır
Biz Müsəlman Türkləriñ
Baş tacı Qarabağ'dır[14]

Aslen Güney Azerbaycan'ın Karadağ bölgesinden olan fakat devrin siyasi ve sosyal süreci içerisinde Bakü-Tebriz arasında gidip gelen şair Ali Tude (1924-1996), Kuzey ve Güney'in ortak sesi olmuştur. Mir Cafer Pişeveri'nin liderliğinde Tebriz'de kurulan Azerbaycan Millî Demokrat Hükümeti'nin 12 Aralık 1946'da yıkılmasından sonra Türkçe kitapların toplatılıp Tebriz meydanında yakılması üzerine yazdığı"Kitap Tongalı" destanıyla bilinmektedir.

Halka ümit vadeden Ali Tude, kuzeydeki Karabağ ile güneydeki Karadağ bölgesinin birbirine kavuşacağını, yaşayanların Azerbaycan'ı tek vücut olarak göreceğini müjdelemektedir.

Qarabağ'ın yaylağını
Meşə[15] örtmüş duman kimi.
Mən gəzirəm qucağını

[14] 12.12.2020, Şiraz, Erselan Mirzayî sunumu, özel arşivimiz.
[15] Meşə: Orman.

Bir vəfalı mehman[16] kimi.
…
Parçalanmış ana torpaq;
Bu Qarabağ, o Qaradağ[17]...
Lal sərhəddə Araz ancaq
Haray çəkir insan kimi.[18]

Əhər[19] qızı gözü yaşlı,
Dağlar uca, yollar daşlı...
Yenə dərdim həddən aşdı,
Dalğalandı ümman kimi.

Bir yaranmış Azərbaycan![20]
Ayırsa da onu zaman,
Görəcəkdir hər yaşayan
Bu ölkəni bir can kimi.[21] (Kafkasyalı, 2002: 5/362)

Karabağ'nın 2020'de 44 gün süren ve düşmanları kıskandırıp hayrette bırakan, dostları mutlu eden, tarihin ilk defa kaydettiği Türk Savaş taktiği ile yeniden Azerbaycan topraklarına katılmasını başka bir yazımızda ele alacağız. Yazımıza yirmi beş yıllık hasretten sonra Karabağ'a dönen ve arabadan iner inmez secdeye kapanıp toprağını öpen Semaye Hanım Ahmedov'nın o anda irticalen söylediği mani / bayatı ile nokta koymak istiyorum.

Ay doğsun aydın olsun
Doğdukça aydın olsun
Gayıtdım sana Ağdam
Ay gözün aydın olsun.[22]

SONUÇ

Halk şiiri, millet hayatını doğrudan veya dolaylı olarak etkileyen meselelerin değerlendirilmesi görevini üstlenen millî vicdanın sesidir. Halk şiirlerindeki yargı ve hükümler ozanlar tarafından dile getirilse de o ses millî vicdanın sesidir.

Konumu, yeraltı ve yerüstü zenginlikleri yüzünden Araplardan Moğollara, Timurlulardan Safevîlere kadar pek çok milletin istilasına maruz kalmıştır.

Selçuklu, İlhanlı, Osmanlı gibi Türk devletlerinin terkibinde olduğu devirlerde gelişmeler kaydetmiştir.

Karabağ, XIX. yüzyılın başlarından itibaren bütün Kafkasya'yla birlikte Rus istilasıyla karşı karşıya kalmıştır. Rus Çarlığı istila etmekle kalmamış Batum'dan Zengezur'a kadar

---

[16] Mehman: Konuk, misafir.

[17] Karabağ'ın karşısındaki bölgenin adı Karadağ'dır. Ona işaret edilmiştir.

[18] Lal serhat: Dilsiz sınırda sadece Aras Nehri feryat etmektedir insan gibi.

[19] Eher: Güney Azerbaycan'ın sınıra yakın bir şeri.

[20] Azerbaycan (Güney-Kuzey) bir bütündür.

[21] Yaşayanlar Azerbaycan'ın tek vücut olacağını görecektir.

[22] Video kaydı: https://www.youtube.com/watch?v=ceVHsnmjO7E

Anadolu ile Azerbaycan / Türkistan arasına Hristiyan halklardan oluşan bir set yapmak istemiştir. İlk etapta Revan'ı "Ermeni Vilayeti" ilan etmiş, tedricen yerli Türk ahaliyi çıkarıp yerlerine İran ve Osmanlı coğrafyasından getirilen Ermeniler yerleştirilmiştir.

Moskova yönetimi, Kafkaslara yerleştirdiği Ermenileri sürekli "nöker" gibi kullanmıştır. Defalarca Rusların öncü güçleri olarak İran, Anadolu ve Azerbaycan üzerine sürmüştür.

Ermeniler, Bolşevik İhtilâli Dönemi'nde yaptıkları saldırganlığı Sovyetler Birliği'nin dağılma sürecinde de tekrar etmiştir. Yine komşu ülkelere saldırıp onların topraklarından pay koparma hevesine düşmüştür.

Rus ordusunu ülkesinden çıkarıp bağımsızlığını kazanan Azerbaycan, daha ordusunu kurmadan Moskova yönetimiyle ittifak yapan Erivan yönetimi Rus ordusunun desteğiyle, üstelik Fransa ve İran'ın da yarı gizli yarı açık yardımıyla Karabağ dâhil Azerbaycan topraklarının yüzde 20'sini işgal etmiştir. İşgal ettikleri köy ve kasabalarda büyük katliam yapmıştır. Bir milyondan fazla Azerbaycan Türkü yurtlarını, yuvalarını terk edip muhacir durumuna düşmüştür. Ne yazık ki, Azerbaycan Türklerine yapılan bu zulme, Amerika, Fransa ve Rusya başta olmak üzere uzak yakın pek çok ülke seyirci kalmıştır.

Ermenilereliyle yapılan bu zulüm, Türk milletini derinden yaralamışve millî vicdanlarda silinmez izler bırakmıştır. Ermenilerin yaptığı bunca zulüm, başta Azerbaycan, Gürcistan Borçalı, Güney Azerbaycan ve Türkiye halk şiirinde Türk millî vicdanının tezahürü olarak işlenip hafızalarda ve Türk edebiyatında sayfa sayfa yer almıştır.

KAYNAKÇA

Barmanbay, A. (2020). Gurbet şairi ağabeyim ağa ağabacı ve vatan bağı, duvar. D. Balkan (Ed.), *Sosyal Bilimler Alanında Akademik Araştırmalar* içinde, (ss. 27-42). İstanbul: Duvar Yayınları.

Cəfərzadə, Ə. (1974). *Azərbaycan'ın aşiq ve şair qadınları.* Bakı: Gənclik Nəşiryyatı,

Dadaşzadə, A. (1988). *Vaqif, əsərləri, yazıcı.* Bakı: Yazıçı Nəşriyyatı.

Hacılar, V. (2009). *Xəstə Hasan*. Tiflis: Universal.

İncəyurd, R. (2004). Köhnə *Kişilər,* Bakı: Adiloğlu Nəşriyyatı.

Kafkasyalı, A. (2002). İran Türk edebiyatı antolojisi 1. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.

Kafkasyalı, A. (2002). İran Türk edebiyatı antolojisi 5. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.

Kafkasyalı, A. (2018). *Qafqaz Qaçaqları,* Bakı: Pərqamənt.

Köçərli, F. (1978). *Azərbaycan ədəbiyyatı-I*, Bakı: Elm Nəşriyyatı.

Mahmudov, Y. ve digerleri (2009). İr*əvan xanlığı*: Rusiya işğalı və Ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi, Bakı: Tarix İnstitu.

Məhərrəmli, Q. (2004). İşığa Sarı. Bakı: Adiloğlu Nəşriyyatı.

Nəbiyəv, A. (2004). *Azərbaycan aşıq məktəbləri*, Bakı: Nurlan.

Qarabağ (2005) *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası* içinde (ss. 116, Cilt 2). Bakı: Lidər Nəşriyyat.

Qarabağ, (1979). *Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası* içinde (ss.45, Cilt 3). Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı.

Qasımlı, M. (2003). *Ozan aşıq sənəti.* Bakı: Uğur yayınları.

Qasımlı, M. (2017). *Aşıq Ədəbiyyatı Antologiyası, Aşıq Poeziyası*, Xalq Bank Yay.

Salmanov, A. (2005). *Səməd Vurğun secilmiş əsərləri.* Bakı: Şərq-Qərb Nəşriyyatı.

Saraçlı, Ə. (2001). *Dünya həmən dünyadı.* Bakı: Borçalı Nəşriyyatı.

Sarovlu, A. (1987). *Molla Pənah Vaqif.* Bakı: Gənclik Nəşiryyatı,

Tudə, Ə. (1978). *Həyat sınağı*. Bakı: Yazıçı.

Təhmasib, M. H. (1972). *Aşıq Ələsgər*, Baku: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı.

Vurğun, S. (2005). *Seçilmiş əsərləri IV.* Bakı: Şərq – Qərb.

İsmail, M. (1998). *Bu kan yerde kalan değil*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Məhəmmədi, P. (2018). Öfkə*li dağlar*. Urmiyə: Sulduzbaycan Yayınəvi.

STRUCTURED ABSTRACT

Ali KAFKASYALI*

THE VOICE OF NATIONAL CONSCIENCE: KARABAKH IN TURKISH FOLK POETRY

People are born with the innate ability to judge their thoughts and behaviorsin their minds and hearts called conscience. This quality then becomes a national conscience in the eyes of the citizens who coexist with their language, history, culture, and ideological unity. Thus, the national conscience undertakes the task of addressing the issues that directly or indirectly affect the nation. Its judgment and verdicts take place in popular poetry as a manifestation of public understanding. The fact that the products of folk literature acquired anonymity over time is an expression of this fact.

Although the judgments and verdicts in folk poems may seem to be the voice of a minstrel's conscience, they are actually the voice of the national conscience.

Just like the human beings who cannot protect their conscience, which is the most important of human merits, a nation that cannot protect its national conscience will lose its value.

Although it was a homeland for Turkish occupations in ancient times, Karabakh, which had completely become a Turkish homeland with the arrival of the Seljuks in the Caucasus, had been the center of attention of many nations with its location, underground and above-ground assets, culture and civilization pieces. It was exposed to the invasion of different nations including the Sasanians, the Arabs, the Mongols, Timurids, the Safavids and Russians who sought to claim it.

One of the khanates formed after the assassination of Nadir Shah Afşar was the "Karabakh Khanate" established by Penah Ali Khan.

The city of Shusha was founded during this period and soon became the cultural and commercial center of the Caucasus. Literature, cultural, and artistic activities also displayed great development in parallel with the flourishing trade and economy. It was turned into the national medium of Azerbaijani literature by Vaqif, who was also the main vizier. Many famous poets such as Sari Asik, Aghabegum, Asik Valeh, Asik Peri, Natevan, Hasta Hasan were brought up here.

Karabakh, along with other Khanates, was occupied by the Qajars in 1797 and soon after by the Russians. The Russians not only invaded the entire Caucasus but also planned to establish a series of Christian nations between Anatolia and Azerbaijan/Turkistan from Batumi to Zangezur. They declared Yerevan as the "Armenian province". Then, they gradually dislodged the Turkish population from this geography and replaced them with Armenians brought from Iran and Ottoman geography.

The Moscow government constantly used the Armenians placed in the Caucasus as "comrades." They constantly assaulted Iran, Anatolia, and Azerbaijan as the front-running forces of the Russians.

---

* Prof. Dr., Erzincan Binali Yıldırım University, Faculty of Sciences and Literature, Department of Turkish Language and Literature, akafkasyali@hotmail.com

During the World War I and the Bolshevik Revolution, the Armenians, who rioted in Anatolia, South Azerbaijan, and Azerbaijan on behalf of the Russians and committed treason in all respects, also attacked the neighboring countries during the dissolution of the Soviet Union and were eager to take a share of their lands.

While the Azerbaijani government deployed the Russian army from their country, the Armenian government left the defense of the country in the hands of the Russian army. They also launched the invasion of Azerbaijani territories with the support of the allied Russian government and with the partially open and partially secret help of France and Iran.

They invaded Azerbaijan, which had not yet formed an army and was not armed. They seized Shusha, Lachin, Kalbajar, Aghdam, Jabrail, Fuzuli, Kubadli, Zangilan and occupied 20yüzde of Azerbaijani territory. They committed a great massacre in the villages and towns occupied by them, especially in Khojaly. More than one million Azerbaijani Turks evacuated their homeland and homes and had to become refugees.

The whole world, especially the United States of America, France, and Russia, just sat and watched this persecution of Azerbaijani Turks.

History once again repeated itself. No one other than their kinsmenresponded to the cry of the Azerbaijani Turks.

The aim of this study is to demonstrate the reflection of what happened at Karabakh, one of the prominent fortresses of the Turkish world, on folk poetry, which is a manifestation of Turkish national consciousness, through examples of folk poetry in Borchaly, Azerbaijan, South Azerbaijan, and Turkey.

The poet Memmed Ismail from Azerbaijan calls out to the world with these lines, "The name of the Turk will not remain on the ground / The name of the country will not remain on the ground / The name of the wolf will not remain on the ground / This blood will not remain on the ground."

Eflatun Saracli from Borchaly, Georgia, called out to the Turkish world for help with these words, "O Turks of the world."

Representing the national conscience of the Turkish world, Ozan Ârif wrote his epic, "Either Karabakh or death, there is no other way!"

"Karabakh is like my mother / I saw my mother's spirit there," says Hushang Jaferi, the voice of the Iranian Turks.

"Khojaly is a monument to genocide / It is a terrible event in the world / It is the bloodiest tragedy in history / Karabakh cries out in pain / It calls a man who lives with honor," saysPerviz Muhammedi, the famous poet of Iranian Turks,in his poetry dedicated to Karabakh.

Erselan Mirzai from Shiraz sent the voice of the hearts of the Qashqai Turks: "It is far from here / It is a blessed land / Karabakh is the main crown jewel / Of us, the Muslim Turks".

The poet Ali Tude announces to the world the voice of conscience of the great Azerbaijani people ahead of time with his epic named "Every Living Soul Will See":

"Azerbaijan, your once wound! / Even if it is separated by time / Every living soul will see / This country as a soul."

20.BÖLÜM

ÜZEYİR HACIBEYLİ`NİN GAZETECİLİĞİNDE, AZERBAYCAN`IN SOSYO-POLİTİK, EDEBİ VE KÜLTÜREL HAYATININ BİR GÖRÜNÜMÜ

Seba NAMAZOVA[*]

ÖZET

Üzeyir Hacıbeyli›nin sanat mirasının büyük bir kısmı gazeteciliğidir. Gazeteciliğe, gazetecilik yazılarıyla başladı ve yıllar boyunca yorulmadan Azerbaycan Türkçesi ve Rusça makaleler, fıkralar, incelemeler, minyatürler, oyunlar, açık mektuplar vb. çeşitli biçimlerde yüzlerce eseri yayınladı. Profesyonel bir gazeteci olarak, bu alanın sırlarına, yaratıcı özelliklerine ve teorik sorunlarına hâkim olan Üzeyir Hacıbeyli, farklı yıllarda zamanının bazı ünlü gazetelerinde köşe yazarlığı, çevirmenlik, yayıncılık ve editörlük yapmıştır. Üzeyir Bey›in bağımsız Azerbaycan hükümetinin etkili bir gazetesi olan "Azerbaycan" gazetesinin de editörlük yaptığını biliyoruz.

Üzeyir Bey›in gazetecilikte dikkatini çeken temel unsur, bu türün işleyiş özelliği olmuştur. XX. Yüzyılın başlarında, toplumun güncel sorunlarının taştığı, gecikmeden yorum, açıklama ve değerlendirme beklendiği bir dönemde, yetenekli yazar halkın kaderine kayıtsız kalmamış, sayısız eserler yazmıştır. Öte yandan başta müzik *olmak üzere diğer alanlarda da ciddi tarihi başarılar elde etmiş, ama aynı zamanda haftada birkaç makale yayınlayarak gazetecilik faaliyetlerine de devam etmiştir. Büyük bestecinin "Leyli ve Mecnun", "Arşın Mal Alan", "O Olmasın, Bu Olsun" gibi güçlü operet türündeki eserlerinin, gazetecilik faaliyetinin de düzenli olarak devam ettiği 1907-1912 yılları arasında yayınlandığını söylemek yeterlidir. Bu operetler, Üzeyir Hacıbeyli'nin doğrudan üretimi, değerli tavsiyeleri ve desteği ile oluşturulup sahnelenmiştir. Aslında Üzeyir Bey'in halk davasındaki övgüye değer faaliyeti, zamanla halkın bir övünç kaynağına dönüşmüştür.*

Üzeyir Hacıbeyli'nin 1985 yılında "Yazıçı" yayınevi tarafından yayınlanan prestijli "Seçme Eserler" adlı eserinin yaklaşık 500 sayfası, süreli yayınlarda yayınlanan nispeten küçük makalelere ayrılmıştır. Ancak, burada onun gazetecilik yayınlarının hepsinden söz edilmez. Üzeyir Hacıbeyli'nin Rusya`nın "parçala, yönet!" doktrinini, Ermeni Taşnaklarının teröristleşen etnik politikasını ve onların genel olarak Türklere ve özel olarak Azerbaycanlılara olan nefretini, ülkede hüküm süren sosyal adaletsizliği, geriliği, atalet ve fanatizmi ortaya koyan 115 makalesi, siyasî nedenlerden dolayı Sovyet döneminde yayınlanan kitaplarına dahil edilmemiştir. Fakat Azerbaycan basın tarihinin araştırılmasına önemli katkılarda bulunan gazeteci Profesör Şirmemmed Hüseynov, Üzeyir Hacıbeyli›nin bu makalelerini derlemiş ve iki cilt halinde yayına hazırlamıştır.

Üzeyir Hacıbeyli›nin 1905 yılında yayınlanan makalelerinde, Karabağ›dan yeni gelen ve Hadrut okulunda öğretmenlik yapan yazarın Bakü›ye yerleşmesi ve "Hayat" gazetesinde

[*] Doçent Dr., Gence Devlet Üniversitesi, Filoloji Fakültesi, Azerbaycan ve Dünya Edebiyatı Bölümü, seba8080@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-7986-3073

çevirmen ve köşe yazarlığı yapması oldukça dikkat çekicidir. Tanınmış yazar, yayıncı ve besteci Üzeyir Bey Hacıbeyli›nin, sosyo-politik çalkantıların ortasında kalan ve her zaman Taşnak-Bolşevik baskısı altındaki siyasi ve kültürel merkez olan Bakü›de, resmen faaliyete başlaması, kelimenin tam anlamıyla yaratıcı dünyaya gelişi bir olay haline gelmiştir.
Anahtar Kelimeler: Üzeyir Hacıbeyli, Gazetecilik, Operet, Arşın Mal Alan, Molla Nasreddin

SOCIO-POLITICAL, LITERARY AND CULTURAL PALETTE OF AZERBAIJAN IN UZEYIR HAJIBAYLI'S PUBLICISM

ABSTRACT

Uzeyir Hajibeyli worked selflessly in the field of publicism, his multifaceted creativity had a direct impact on the development of national democratic thought. The motives reflecting the people's struggle for freedom are especially noticeable in his works. UzeyirHajibeyli'spublicistic activity during the period of the Azerbaijan Democratic Republic was also aimed at the realization of this great mission.

Uzeyir Hajibeyli expressed his position on the events of that time, numerous weaknesses in the society, intense processes under the heading "Ordan-Burdan" (Talks about this and that) and the hidden pseudonym "Filankes" (Someone). Many of his articles, satirical pieces and miniatures were published in the "MollaNasreddin" journal under the pseudonym "Anash Gurbaga", "Jin", "Khoja Lele", "Choban", "Lal Ushag", "Genden Bakhan", etc. The "Molla Nasreddin" journal with its large-scale activity has had a significant impact on the development of Uzeyir Hajibeyli's publicistic style. The master of high literary talent put a lot of effort for the development of Azerbaijani publicism of the beginning of the last century as well as its genre enrichment.
Key words: Uzeyir Hajibeyli, Publicism, Operet, Arşın Mal Alan, Molla Nasreddin

GİRİŞ

18 Eylül 1885 tarihinde Azerbaycan'ın Şuşa ilçesine bağlı Ağcabedi semtinde doğan Üzeyir Hacıbeyli, büyük bir besteci ve pedagog olarak büyük faaliyetinin yanı sıra, eşsiz yaratıcı yeteneğe sahip bir yazar-gazeteci olarak Azerbaycan›ın edebi ve sanatsal düşüncesinde de önemli bir yer tutmaktadır. 1904›ten 1920 baharına kadar, öğretmen, besteci, oyun yazarı, orkestra şefi, çevirmen olarak üretken, etkili çalışmalar sergilemesinin yanı sıra gazetecilik çalışmalarını da hiçbirakmamış, çeşitli medya kuruluşlarında düzenli olarak Azerbaycan Türkçesinde ve Rusça makaleler, fıkralar ile çeviri yazıları yayınlamıştır.

Üzeyir Bey›in faaliyet kronolojisi açısından en çok yayın yapan medya organları, ağırlıklı olarak "Kaspi"(1881-1919), "Hayat" (1905-1906), "İrşad" (1905-1908) "Terekki" (1908-1909), "Hakikat" (1909-1910), "Yeni İkbal" (1915-1917) ve "Azerbaycan" (1918-1920) gazeteleriydi. Bu basın örnekleri, Azerbaycan›ın büyük, yaratıcı aydınları Alimerdan bey Topçubaşov, Hasan bey Zerdabi, Ali bey Hüseyinzade, Ahmed bey Ağaoğlu, Ceyhun bey Hacıbeyli, Üzeyir bey Hacıbeyli tarafından farklı zamanlarda neşredilmiştir. Üzeyir bey Hacıbeylide zaten, 1905'te (Eylül-Aralık) "Hayat" gazetesinin yazı dairesinde müter-

cimlik, 1906-1908 yıllarında “İrşad” gazetesinin yazıhanesinde mütercimlik ve fıkra yazarlığı görevlerinde çalışmış, farklı zamanlarda “Azerbaycan” gazetelerinin genel yayın yönetmeni olmuştur.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin resmi organı olan “Azerbaycan” gazetesi dışında, yukarıda adı geçen gazetelerin hemen hepsi, tanınmış hayırseverler olan Hacı Zeynalabdin Tağıyev ve Murtuza Muhtarov’un mali desteğiyle yayınlanmıştır.

O yıllarda Üzeyir Hacıbeyli sadece gazetecilik faaliyetini sürdürmekle kalmamış, Bibiheybet’teki ilkokulda anadili, Rusça, matematik, coğrafya ve müzik dersleri vererek, ayrıca “Hesap Meseleleri” ders kitabı yazarak ve “Basında kullanılan siyasi, hukuki, ekonomik askeri kelimelerin Türkçe-Rusça ve Rusça-Türkçe sözlüğü”nü yayımlamıştır.

1. ÜZEYİR HACIBEYLİ’NİN GAZETECİLİĞİ

Üzeyir Hacıbeyli›nin gazeteciliği, konu ve tür açısından zenginliği ile öne çıkmaktadır. Gazetecilik çalışmaları, insanların hayatıyla ilgili çok çeşitli konuları kapsıyordu. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde Üzeyir Hacıbeyli›nin gazeteciliği de çeşitliydi ve sosyo-politik hayattan kaynaklanan sorunlar ilgi odağıydı. Bu bakımdan yetenekli yazarın ulusal kurtuluş fikirlerini yücelten ve vatanseverlik ruhuyla kaleme aldığı yazıları takdir topluyordu.

1918-1920 yıllarında çıkan “Azerbaycan” gazetesinin yayımlanmasında müstesna hizmetler yapan Üzeyir Hacıbeyli, gazeteye önderlik ederek fikirlerinin yönünü belirlemiş, kalemi ile Azerbaycan’ın egemenliğini daha da güçlendirmek için mücadele etmiştir.

Geçen yüzyılın başında önde gelen yayıncı tarafından yazılan çok sayıda makale, kamusal yaşamın çeşitli alanlarındaki sorunları, konularının genişliğini ve görüş netliğini yansıtmaktadır. XX. Yüzyılın başlarından beri var olan Karabağ meselesi, Üzeyir Hacıbeyli’nin gazeteciliğinin ana konularından biriydi.

XX. Yüzyılın ulusal basın tarihinde benzersiz bir konuma sahip olduğu, yazdığı sayısız, benzersiz gazetecilik örneklerinden açıkça görülmektedir. “İrşad”, “Terekki”, “Hakikat”, “Yeni İkbal” gibi gazetelerle yakın işbirliği içinde olan önde gelen gazeteci, yüzlerce makale, felyeton, hiciv minyatürleri yazdı ve “Molla Nasreddin” dergisinin sayfalarında çok sayıda yazıları yayınlandı. Genel olarak, gazetecinin, zengin edebi mirasının önemli bir kısmı gazetecilikti. Bu değerli kalem sahibinin öykü, felyeton, makale, broşürlerinde toplumu ilgilendiren çeşitli konulara değinilmiş, bunlar yazar tarafından yazılarında sürekli olarak vurgulanmış ve kapsamlı bir şekilde yorumlanmıştır.

Üzeyir Hacıbeyli ilk bilgi ve makalesini “Kaspi” gazetesinde Rusça, “Hayat” gazetesinde Azerbaycan Türkçesinde yayınlamıştır. Daha sonra “İrşad” gazetesinin yazı işleri müdürlüğünde felyetoncu-çevirmen olarak çalışmaya başladı. O dönemde “İrşad”ın editörü önde gelen Azerbaycan bilim adamı ve gazeteci Ahmed bey Ağayev (Ağaoğlu) idi. Üzeyir Hacıbeyli›nin gazetecilik alanındaki yeteneğinin tanıtılmasında “İrşad”ın, özellikle yazı işleri müdürü Ahmed Bey Ağaoğlu›nun hayırsever rolü yadsınamaz.

1906 yılında bu gazetenin sayfalarında dönemin güncel konularına ilişkin birçok yazı ve felyeton yazıp yayınlayan Üzeyir Bey, halkı, ilerici ruhu ve militan duruşuyla “Molla Nasreddin” dergisinin dikkatini çekmiş ve kişisel olarak Celil Memmedguluzade’nin sempatisini kazanmıştır. Üzeyir Bey’in “Filankes” imzasıyla “Ordan-Burdan” başlığı altında yayınladığı makaleler, hem “İrşad” gazetesinin tarihinin önemli konularında, hem de 1905 ihtilali ile başlayan Azerbaycan gazeteciliğinin başarısı konusunda keskin bir ilham kaynağıydı.

İlk gazetecilik yazılarından itibaren verimliliği ve üretkenliği ile tanınan Üzeyir Hacıbeyli, doğası gereği sorumluluk sahibi bir adamdı. İnsanların karşılaştıkları çeşitli meseleler hakkındaki yazılarında da aynı özeni göstermiştir. "Olağanüstü zekaya, derin bilgiye ve cesarete sahip genç bir gazetecinin her sözünün, tonlarca külçeden seçilmiş parçacıklar gibi olması tesadüfen söylenen kelimler değildi. Fıkra ve makaleleri için ustaca kelime arar ve en uygununu bulurdu" (Hacıbeyov, 1981: 7).

Üzeyir Hacıbeyli, günlük sosyo-politik, ekonomik ve edebi bir gazete olan "İrşad"ın en aktif çalışanlarından biriydi. Buradaki görevi sırasında "Ordan-Burdan" genel başlığı altında 100›e yakın gazete makalesi, 200›den fazla fıkra ve hiciv minyatürleri (kısa yazıları) yazdı ve "İrşad" fıkra yazarı olarak ün kazandı. 1905 yılında "İrşad" gazetesinin yazı işleri müdürlüğünde çalışmaya başladı ve basınla etkin işbirliği yaptı. Önde gelen yayıncı Ahmed Bey Ağayev ile ilk tanışma ve dostluğun temelleri "İrşad"da atılmış, ardından "Terekki" gazetesinin yayın süreciyle devam etmiştir.

"İrşad", Üzeyir Hacıbeyli'nin özel bir titizlikle çalıştığı yazı işleri ofisiydi. İlginç bir şekilde, "İrşad" ile çalıştığı iki buçuk yıl boyunca gazete iki kez kapatıldı. Gazete yönetimi ilk kez Üzeyir Bey'in "Stolipin'in Rüyası" (1907) adlı fıkrasını yayınlamakla, ikinci kez de yine onun "Masal" (1908) fıkrasını yayınladığı için suçlanmıştır. İlk fıkra, 1905 devriminden sonra Rus gericiliğinin lideri Stolipin'i ortaya çıkarmış ve ikinci fıkrada ise "İvan" adı altında çarlık hükümetiyle alay etmiştir.

Üzeyir Hacıbeyli›nin edebi mirasının önemli bir bölümünün gazetecilik olduğu bilinmektedir. Bu yaratıcılık alanına gençliğinden beri ilgi duymuş ve yıllar boyunca yorulmadan makaleler, fıkralar, incelemeler, minyatürler, açık mektuplar vb. kalemini çeşitli türlerde denemiş, her birinde sürekli olarak başarılı olmuştur.

2. MOLLA NASREDDİN

Üzeyir Hacıbeyli›nin yazarlık çalışmalarında özel bir yeri olan yazılardan biri de 12 Haziran 1907›de "İrşad" gazetesinde yayınlanan "Molla Nasreddin" broşürüdür. Yazar, bu broşürü yazarken "Molla Nasreddin" dergisi ile aynı hedefi seçmiş ve kamusal hayatın eksikliklerine karşı sağlam bir duruş sergilemiştir.

Üzeyir Hacıbeyli›nin maharetli yazar kaleminin bir ürünü olarak yayınlanan "Molla Nasreddin" başlıklı makalesinde yazar, ülkedeki sosyo-politik süreçlerin özünü ortaya koymaya çalışırken, aynı zamanda "Molla Nasreddin" dergisi üzerindeki baskıyı başlatan güçleri de gözler önüne sermiştir. Bir "Üzeyir Hacıbeyli" araştırmacısı olan Mir Abbas Aslanov, "Molla Nasreddin" makalesini bir "broşür" olarak nitelendirmiştir:

"Hürriyet aşıklarının "susturulduğu" (C. Memmedguluzade) günlerde, Üzeyir Hacıbeyli yurttaşlık hünerini göstermiş ve meşhur "Molla Nasreddin" broşürünü yazmıştır. Üzeyir Hacıbeyli daha eserin ilk cümlesinde "Molla Nasreddin" gericilerin kurbanı olmuştur" ifadesini açıkça belirtmiştir" (Aslanov, 1985: 116). Bu broşürden şunları okuyoruz:

"Devlet Duması kapatıldı ...

"Molla Nasreddin" dergisi de kapatıldı...

Devlet Duması'nı kapatan hükümet oldu…

"Molla Nasreddin"'i de kapatan hükümet oldu…

Ama fark şu ki, Devlet Duması kralın emriyle kapatıldı, ancak "Molla Nasreddin" dergisi ise ihbarla ..." (Hacıbeyli, 1907)

Yazar bu makalesinde, devlet kurumlarına gizli bilgiler vererek, “Molla Nasreddin”in hakikat sözünü engellemeye çalışanların çirkin işlerini gözler önüne sermiştir.

Azerbaycan’da XX. Yüzyılda gazetecilik alanının önde gelen yazarlarının başında yer alan Üzeyir Hacıbeyli, Doğu’nun ilk hiciv gazetesi olan “Molla Nasreddin” dergisi ile aktif ve düzenli işbirliği yaptı. Üzeyir Hacıbeyli, çeşitli türlerde çeşitli gazetecilik yazılarında güçlü bir yer edinmiş, dönemin birçok rahatsız edici olayını canlı bir şekilde yansıtmış, kalemi ve sözleriyle derginin edebiyat mücadelesini her zaman desteklemiş, yaratıcı ufuklar fethetmiş ve halkına sadakatle hizmet etmiştir. Bütün bunları yaparken de eleştirel düşüncenin hayata geçmesini korkusuzca sağlamıştır.

Üzeyir Hacıbeyli›nin “Molla Nasreddin” dergisinin 13 Ocak 1907 tarihli 2. sayısında yer alan “Mektup” başlıklı yazısı, özverili kalem sahibinin çevresinde gelişen trajik olaylar karşısındaki eleştirel ve dahası hicivli tavrını açıkça göstermektedir:

“Ey Molla, aşığın sözü bitince ne yapayım, ne yapayım der, senin de artık sözün bitmiştir, yavaş yavaş başlıyorsun İrevan`da düğün yapanlara laf atmaya. İnsan ihtiyarladıkça aklı azalırmış. Senin de artık aklın azalmaya başlamış, kendine bir baş ağrısı duası yaz ve sonra halkını düşünmeye başla. Evet, düğüne davet edilmediğinizi hatırladım, bu yüzden yazıyorsunuz ki, düğün için Tiflis’ten 6.000 Manatlık bir içki sipariş etmişler. Çok iyi, düğünde içki olmayacaksa peki nerede olacak? Vay, ne kötü günlere kaldık! Ne kötü bir rüzgârla karşılaştık! Allahım! Sana ne, Zengezur açları soğukta mı kaldı? Ya da bir kaç para rüşvet verip, Karabağ açlarının yardıma ihtiyacı olduğunu yazıyorsunuz. Açların derdi sana mı kaldı? Yaşlı bir adamsın, başkalarının derdi seni niye ilgilendiriyor? Ve sen dürüst bir insan değilsin, eğer dürüst bir insansan, Kurban Bayramı’nda İrevan’da toplanan derileri kimin yediğini neden yazmıyorsun? Madem namusluysan, neden yazmıyorsun, millet adına toplanan paralar, İrevan’da nereye harcandı? Vesselam” (Hacıbeyli, 1907).

Bahsettiğimiz gibi, Üzeyir Hacıbeyli’nin “Molla Nasreddin” dergisi ile yaptığı işbirliğinin kapsamı çok geniştir. Bu, derginin sayfalarında düzenli olarak yayınlanan yazılarda ve dönemin çeşitli medya kuruluşlarının önde gelen gazetelerinde fikirlerini sunan Üzeyir Hacıbeyli’nin, aynı zamanda “Molla Nasreddin”e karşı tavrını ve bu çizgiye bağlılığını yansıtan yazılarını da açıkça görmekteyiz. Mir Abbas Aslanov bu konuda şunları yazmıştır:

“Üzeyir Hacıbeyli,... “Molla Nasreddin”in dilini iyi biliyordu. Dolayısıyla, Ü. Hacıbeyli’nin “Molla Nasreddin” dergisinin bu kadar yüksek bir ilgi çekmesi ve değerlendirilmesi sıradan bir olay, geçici bir durum değildi, onun dünya görüşünün belirli bir tarihî durumda oluşturduğu doğru bir sonuç ve meslek arkadaşlarının başarılı görüşüdür” (Aslanov, 1977: 75).

Üzeyir Hacıbeyli ile “Molla Nasreddin” arasında emsalsiz bir fikir ve yaratıcılık benzerliği, hatta fikir ve üslup birlikteliği vardı. Büyük yazar-gazeteci Hacıbeyli, hakikat üzerine kaleme aldığı çeşitli yazılarıyla “Molla Nasreddin” fikriyatını her zaman desteklemiş ve bu doğrultuda üst düzey bir mücadele göstermiştir.

Üzeyir Hacıbeyli›nin halkı özgürleştirme fikri ce çabası, sadece onun yazarlık ve yayıncılık eserlerine özgü değildi, bu düşünce çok yönlü edebi mirasının merkeziydi. 1918-1920 yıllarında Azerbaycan Halk Cumhuriyeti iktidarı sırasında bile, Üzeyir Hacıbeyli’nin yaratıcılığı bir bütün olarak bağımsızlığın korunmasına yönelikti ve onun gazeteciliğinde zamanın önemli meseleleri yine odak konusu oluyordu.

Geçen yüzyılın başında yayımlanan “Terakki” gazetesinden sonra, birçok medya kuruluşu ile işbirliği yapmasına rağmen, Üzeyir Hacıbeyli’nin en verimli çalıştığı gazete “Azerbaycan” gazetesi olmuştur. O dönemde çıkan gazete yazıları, toplumu rahatsız eden birçok

sosyal sorunu yansıtan konulara geniş bir yelpazede açıklamalar getiriyordu. Bu makaleler konu genişliği, düşünce açıklığı ve modernliği ile de dikkat çekiyordu.

Üzeyir Hacıbeyli›nin gazetecilik alanındaki etkinliğinin ve başarısının, "Azerbaycan" gazetesinde zirveye ulaştığını belirtmek gerekir. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti›nin resmi yayın organı olan bu gazetenin, Üzeyir Bey uzun zaman hem yazarlığını hem de editörlüğünü yapmıştır.

Azerbaycan'da ana dilin var olması ve gelişmesi için mücadele eden Üzeyir Hacıbeyli, "dilimizi iyi öğrenmeliyiz" diyerek milletin bilincini aydınlatıyordu; "bir milletin dili batarsa, o millet de batar, çünkü bir milletin varlık sebebi dilidir" diyordu.

XX. Yüzyılın en üretken ve ilkeli yayıncısı olarak kabul edilen Üzeyir Hacıbeyli'nin, "Azerbaycan" gazetesinde yayımlanan makaleleri, yazarın yaşadığı dönemin en önemli sorunlarına dönük ve son derece etkili yaklaşımının bir tezahürüdür. "Bağımsızlık ve Bağımsızlık Umudu", "Gönüllü Ordunun Hizmeti", "Millileştirme", "Mühüm Meseleler", "Bir Yaş", "Dahili İşlerimiz", "İçimizdeki Denikinler", "Ermenistan-Azerbaycan İlişkileri" ve diğerleri bu kabilden makalelerdir. 10 Haziran 1919'da "Azerbaycan" gazetesinde yayımlanan "İçimizdeki Denikinler" yazısındaki satırlara bakalım:

> *Bizi dışarıdan tehdit eden bir Denikin var, içimizi dolduran, en unutulmaz yerlerimizde saklanan ve bizi içeriden korkutan bir Denikin var... Bu içsel Denikinlerin korkusunun, dış Denikinlerin korkusundan daha büyük ve daha tehlikeli olduğuna şüphe yoktur. Çünkü dışarısı Denikin'in görüş alanındadır; iç Denikinlerse, içimizde saklıdır ve kendilerini göstermezler. Gizli düşmanın açık düşmandan daha tehlikeli olduğunu herkes bilir* (Hacıbeyli, 1919).

Üzeyir Hacıbeyli, "Azerbaycan" gazetesinin 1 Aralık 1918 tarihli sayısında yer alan "Mühüm Meseleler" yazısında, Cumhuriyeti güçlendirmenin, saygınlığını yükseltmenin ve onun değerlerini dünya kamuoyuna aktarmanın yanı sıra, kendi yurttaşlarına da ülkenin düşmanlarının kim olduğunu ve onlarla savaşmanın yollarını açıklamıştır:

> *Bugün umutları suya düşen düşmanlarımızın Bakü'de, Tiflis'te vb. sahalarda çalıştıkları, savaştıkları, öldükleri şey bağırarak, küfrederek, aldatarak, saygısızlık ederek ve kinlerini göstererek, genel barış konferansından önce İngilizlerin ve diğer müttefiklerin, Azerbaycan hükümeti hakkındaki görüşlerini, istedikleri yöne çevirmek ve barış konferansında Azerbaycan Türklerinin tüm haklarından mahrum bırakılmasını sağlamaktır. Elbette biz, Azerbaycan Türkleri ve Azerbaycan hükümeti olarak, bu oyunlara kayıtsız kalırsak, onlara dikkatle bakaken, tüm umutlarımızı barış konferansında toplananların adaletine veya lütfuna ve hatta merhametine bağlarsak, hiç kuşkusuz, düşmanlarımız kurnazlıkta başarılı olacaktır* (Hacıbeyli, 1918).

Üzeyir Hacıbeyli "Hürriyet Matbaası" yazısında da şöyle yazmıştır:

> İfade özgürlüğünün, basın özgürlüğünün bütün ulus için yararı, genel nüfusun veya belirli bir topluluğun acısını yorumlamak ve tedavi etmek için, önlemler aramanın mümkün olmasıdır... Ancak işte tam da bu nedenle basının, bu aracılık işlevini hakkıyla yerine getirebilmesi için, özgür ve bağımsız olması gerekir (Azerbaycan Basın Tarihi Antolojisi, 2010: 331).

3. HALKIN ÖZGÜRLÜĞÜ VE MİLİ BİRLİĞİ

En önemli nokta, Üzeyir Hacıbeyli'nin gazeteciliğinde, son derece güncel olan XX. Yüzyılın sorunlarına yönelik tutumun, geniş ve kapsamlı bir şekilde şekillenmesi ve ge-

lişmesidir. Üzeyir Bey'in gazeteciliği, güncel olaylara etkin bir yaklaşım, konulara açık ve ayrıntılı bir bakış açısıyla karakterize edilir. Üzeyir Hacıbeyli'nin bir gazeteci olarak yoğun bir şekilde uğraştığı ve araştırdığı temel konu olan "halkın kaderi" meselesinin, tarihin doğal akışı içinde başarıyla çözümlenmesidir. Geçen yüzyılın başında süreli yayınlarda yayımlanan makaleleri ve fıkraları hâlâ tarihi önemini korumaktadır.

Bu noktadan hareketle, eserlerinde her zaman kapsamlı açıklamalar yapan Üzeyir Hacıbeyli'nin önceliklerinden biri, halkın düşmanlarına karşı mücadelesinde özel bir öneme sahip olan "birlik" sağlama meselesidir. Ona göre, özgürlük ve bağımsızlık, halkın kaderinde kıyaslanamayacak kadar önemli konulardır. Bunlara ulaşmak ise halkı temsil eden tüm güçlerin dayanışma ve birlik içinde olmasını gerekli kılmaktadır.

Üzeyir Hacıbeyli, halkın özgürlüğünü ve milli birliğini, halkın kaderinin/geleceğinin ayrılmaz bir parçası olarak görmüştür. "Bakü›deki Müslüman Cemaati" makalesi, onun bu konudaki oldukça tipik ifade biçiminin bir sunumudur. Aslında bu yazı, kendisi ile şehirdeki bir toplantıda yapılmış olan bir röportaja aittir. Yazarın dikkatini çeken konu, oldukça ilginçtir. Toplantıda din camiasındaki Sünni-Şii ihtilafından bahseden terzi Aliyev (Şeki), insanların seslerini yükseltmeleri sonucu konuşması engellenir ve dinleyenler konuşmacıyı kürsüden indirmeyi başarırlar. Bu bağlamda yazar da "sadece Müslümanlıklarıyla gurur duyan bir toplum, Sünni-Şii çatışmasını istemez" diye yazar (Hacibeyli, 1905). Aslında Üzeyir Hacıbeyli'nin yazılarında kullandığı dikkat çekici araçlardan biri diyalogdur. Üzeyir Hacıbeyli, cehaleti ve hurafeyi eleştiren yazılarında, bunu daha çok görsel bir araç gibi kullanmıştır.

"İrşad" gazetesinin 30 Aralık 1905 tarihli sayısında yayımlanan "Taze Haber" makalesinde, yazarın ustalıkla derlediği yarım sayfalık bir diyalog, halkı aydınlatmak ve hurafe ile savaşmak adına ilgi çekicidir:

"Ay ev sahibi, fal bakmıyor musunuz?"

- Bakalım bir kısmet doğrudan mı verilmiş, yoksa böyle bir şey yok mu?

- Niyetini yap ve ellerini sür tabağa, ben hallederim.

- Bak şimdi! (Elini sürer tabağa, falcı kendi kendine konuşuyormuş gibi yavaşça):

- Kendin, kalbin doğru, ellerin açık, güzellikte eşin benzerin yok. Ama ne söyleyebilirim? Baban, annen seni korumuş, evlendirmemişler. O da şunun içindir ki, amcan ve dayın senin gibi fakirin bahtını kapatmışlar, sana büyü yapmışlar, bunlar senin evlenmene izin vermezler.

Şimdi, ne zaman bu kızın ailesi bana bir şey/para verirse, zavallı kızın bahtını açacağım. Bir aya kadar evlenecek, çoluk çocuğa karışacak.

-Vay, senin yalancı evine..." (Hacıbeyli, 1905)

Tarihin zorlu, mücadelelerle dolu dönemlerinde, tüm edebi türlerden daha girişimci ve insanlara bir nevi rehberlik yapan gazetecilik alanı, sosyo-felsefi düşüncenin gelişmesinde de önemli rol oynamıştır. Üzeyir Hacıbeyli bu alanda yılmadan hizmet etmiş ve toplumda demokratik düşüncenin gelişmesinde dikkate değer faaliyetler göstermiştir. Halkın bağımsız yaşamı, onun gazetecilik çalışmalarında ve genel olarak çok yönlü faaliyetlerinde kilit rol oynamıştır.

Üzeyir Hacıbeyli bir yazısında şunları yazmıştır:

"Halka, millete, gazeteye bir tehdit olduğu zaman, dört gözlü olunmalıdır ki, bir tehdit olduğunda karşı taraf engellenebilsin" (Hacıbeyli, 1910).

Dönemin sosyo-politik olaylarını sürekli takip eden ve onlara karşı gerçek yurttaşlık tutumunu ifade etmekten çekinmeyen Üzeyir Hacıbeyli, Ermenistan'ın Azerbaycan'a yönelik saldırganlığı konusuna da yazılarında değinmiştir. Bu noktadan hareketle Üzeyir Hacıbeyli'nin "Eğri Yol", "Karabağ Hakkında", "Fitneler Karşısında", "Aynı Muameleyi Bekliyoruz", "Kara Tehdit", "Karabağ Olayı", "Andranik`in Meselesi" gibi yazılar, onun gazetecilik alanındaki yazılarının karakteristik örnekleri olarak kabul edilebilir.

Ermenilerin Azerbaycan halkına karşı yaptıkları soykırımlar, işledikleri sayısız kanlı facialar, Cumhuriyet dönemindeki yoğun basın faaliyetlerinin ve titiz gazeteciliğinin ana konularını oluşturmuştur. Nitekim Üzeyir Hacıbeyli, "Azerbaycan" gazetesinin 31 Mart 1919 tarihli sayısında yayınlanan "31 Mart" başlıklı bir yazısında şunları yazmıştır:

> *Mart olayları, Azerbaycan tarihinde önemli bir sayfa açacak ve gelecek nesillere Azerbaycan Türklerinin, bağımsızlık yolunda canlarını verdiklerini ve kanlarını döktüklerini öğretecektir. Bugünkü görevimiz, o karanlık günleri unutmamak ve dolayısıyla her zaman ve her an hazır olmaktır. Öyle hazırlanmalıyız ki; bu olaylar bir daha olursa, milleti savunmaya hazır olmalıyız. Bunun için de hem hükümetimiz hem de milletimiz, birlik olmalı ve ayakta kalmalıdır* (Hacıbeyli, 1919).

Üzeyir Hacıbeyli, genel olarak Azerbaycan›ın bağımsızlığının korunmasına ve ülkenin toprak bütünlüğünün sağlanmasına odaklanmış, Ermenilerin Azerbaycan Türklerine yönelik sinsi eylemlerini sert bir şekilde eleştirmiş ve teşhir etmiştir.

Üzeyir Hacıbeyli, yazılarında Ermenilerin, Azerbaycan Türklerine karşı yaptığı katliamları, mesnetsiz, ama kesintisiz toprak iddialarını, sinsi politikalarının çeşitli yönlerini yorumlamış, düşüncelerini ve tavrını hicivli bir kalemle dile getirmiştir. Kısacası büyük yazar, dönemin sosyal, siyasî, ekonomik ve milli olaylarını sürekli takip etmiş, bunlara karşı millet-devlet yararına sert bir duruş sergilemiştir. Yazarın "Karabağ Hakkında", "Fitneler Karşısında", "Kara Tehdit", "Karabağ Olayı", "Andranik`in Meselesi" ve benzeri gazete yazıları bu kabilden olan değerli eserlerdir. "Kirimirler", "Aynı Muameleyi Bekliyoruz", "Ne İstiyorlar" gibi siyasi içerikli yazılarında da sinsice hareket eden Ermenilerin, gerçek yüzlerini ön-görüşleriyle ve kestirimleriyle ortaya çıkarmıştır. Üzeyir Hacıbeyli'nin milli birlik ve beraberlik çağrısı ruhuyla öne çıkan siyasi gazeteciliği, onun çok yönlü çalışmasında ayrı bir öneme sahiptir.

Bu noktadan hareketle, Üzeyir Hacıbeyli'nin "Karabağ Hakkında" başlıklı makalesi, dönemin acı olaylarını detaylandırmakta ve Ermenilerin sinsi planları ile acımasız terörist yanları keskin bir şekilde ortaya çıkarılmaktadır. Yazıdaki şu satırlara dikkat edelim:

> *Yaklaşık bir ay önce Karabağ'dan gelen çığlıklar, hem devletimizi hem de toplumumuzu düşünerek, Azerbaycan topraklarının bu kısmına özel bir ilgi gösterilmesi gerektiğini hatırlattı.*
> *Orada ne oldu?*
> *Ermenilerin generali olarak anılan Andranik, kana susamış çetesiyle Karabağ'ın Zengezur semtine akın etmiş, Müslüman ahaliyi haydutların-teröristlerin eylemleriyle ve kanlı bir soygunla tehdit etmiş, "oraları Müslümanlardan temizlemek istemiştir* (Hacıbeyli, 1919)

SONUÇ

Göründüğü gibi, "Azerbaycan" gazetesinin yazar ve editörlerinden olan, ünlü besteci Üzeyir Hacıbeyli, ülkenin sosyal ve siyasî hayatı, bağımsızlık mücadelesi yanında, terör

peşindeki Ermenilerin, Karabağ'da Türk halkına yaptığı zulümler hakkında bir dizi makale yayımlamıştır.

"Azerbaycan" gazetesinin konu yelpazesi çok genişti. Ama Azerbaycan'ın egemen bir ülke olarak, varlığını ve milli çıkarlarını korumak için verdiği mücadeleyi yansıtan çeşitli makalelere daha fazla dikkat edildi. Üzeyir Hacıbeyli, Bakü haberleri, manşetler, resmi emirler, telgraf haberleri, mahallelerden gelen mektup ve makaleler, basın, tiyatro ve müzik, Kafkasya haberleri vb. başlıklar altında farklı yazılar yayımladı. Basın organı muhabirleri sadece Bakü'de değil, bölgelerde de çalıştı. Bu çalışmalar, her sosyal ve siyasî olaya ilişkin, etkili bir yanıt için uygun koşullar yarattı. "Azerbaycan" Gazetesi, yayın tarihi boyunca toplam 522 sayı yayımlandı. Uluslararası arenada yaşanan olaylar hakkında detaylı bilgi ve objektif bilgiler veren gazete, bir devlet kurumu olarak programında resmi belgelerin yayımlanmasına da imkân ve yer verdi.

Üzeyir Hacıbeyli, Azerbaycan›ın egemenliğine karşı çıkan ve yeni kurulan genç devlete adeta suikast düzenlemek isteyen güçlere karşı, millet adına görüşlerini şöyle dile getirmişti:

Düne kadar tutsak ve köle olan bir milleti, bugün hür görmek istemeyen gözler var. Bugün dilsiz bir milletin, dilini duymak istemeyen kulaklar var. Bir asrı aşkın süredir hapiste olan bir milletin, bugün bağımsız ve hür olduğunu kabul etmek istemeyen gönüller var (Hacibeyli, 1918).

Üzeyir Hacıbeyli dönemi basının imkanlarını ustalıkla kullanmış, halkın kültürel gelişiminde önemli çalışmalar yapmıştır. Onun parlak gazetecilik mirası bunun açık bir kanıtıdır!

KAYNAKÇA

Aslanov, M. (1985), "Üzeyir Hacıbeyov – Gazeteci". Bakü: Azerbaycan Devlet Yayını.
Aslanov, M. (1977), "Üzeyir Hacıbeyov (Gençlik Yılları)". Bakü.
"Azerbaycan Basın Tarihi Antolojisi". (2010), I cilt. Bakü: İlim ve Tahsil Yayını.
Hacıbeyov, Ü. (1981), "Ordan-Burdan". Bakü: Yazıçı Yayını.
Hacıbeyli, Ü. (1918), "Mühüm Meseleler", Azerbaycan gazetesi.
Hacıbeyli, Ü. (1918), "Azerbaycan" gazetesi, № 56
Hacıbeyli, Ü. (1919), "Karabağ Hakkında", Azerbaycan gazetesi, № 101
Hacıbeyli, Ü. (1919), "31 Mart", Azerbaycan gazetesi.
Hacıbeyli, Ü. (1910), "İçimizdeki Denikinçiler", Azerbaycan gazetesi.
Hacıbeyli, Ü. (1907), "Molla Nasreddin", İrşad gazetesi, № 109
Hacıbeyli, Ü. (1905), "Taze Haber", İrşad gazetesi.
Hacıbeyli, Ü. (1905), "Bakü`de Müslüman Cemaati", Hayat" gazetesi.
Hacıbeyli, Ü. (1910), "Hakikat" gazetesi.
Hacıbeyli, Ü. (1907), "Mektup", Molla Nasreddin dergisi, № 2

STRUCTURED ABSTRACT

Seba NAMAZOVA[*]

SOCIO-POLITICAL, LITERARY AND CULTURAL PALETTE OF AZERBAIJAN IN UZEYIR HAJIBAYLI'S PUBLICISM

Uzeyir Hajibeyli worked selflessly in the field of publicism, his multifaceted creativity had a direct impact on the development of national democratic thought. The motives reflecting the people's struggle for freedom are especially noticeable in his works. UzeyirHajibeyli's publicistic activity during the period of the Azerbaijan Democratic Republic was also aimed at the realization of this great mission.

Uzeyir Hajibeyli expressed his position on the events of that time, numerous weaknesses in the society, intense processes under the heading "Ordan-Burdan" (Talks about this and that) and the hidden pseudonym "Filankes" (Someone). Many of his articles, satirical pieces and miniatures were published in the "Molla Nasreddin" journal under the pseudonym "Anash Gurbaga", "Jin", "Khoja Lele", "Choban", "Lal Ushag", "Genden Bakhan", etc. The "Molla Nasreddin" journal with its large-scale activity has had a significant impact on the development of Uzeyir Hajibeyli's publicistic style. The master of high literary talent put a lot of effort for the development of Azerbaijani publicism of the beginning of the last century as well as its genre enrichment.

A significant part of Uzeyir Hajibayli's literary heritage is his journalism. He began his career at a young age with publitistic articles and for many years tirelessly published hundreds of works of this genre in the Azerbaijani and Russian languages in the form of articles, feuilleton, reviews, miniatures, scenes, open letters, etc. As a professional journalist, Uzeyir Hajibeyli knew the secrets, creative features and theoretical problems of this field, and over the years he was a feuilletonist, translator, publisher and editor of some of the most popular newspapers of his time. We can proudly note that UzeyirHajibayli also edited the newspaper "Azerbaijan", an influential press organ of the independent government of Azerbaijan.

In the publisicmUzeyirHajibayli was attracted by the operational quality of this genre. At the beginning of the twentieth century, at a time when the current problems of public life flared up, waiting for an immediate explanation and appreciation, the talented writer, who was not indifferent to the fate of the people, not only achieved serious historical successes in other areas, especially in the field of music, but continued his publicistic activity, for many years publishing several articles a week. Suffice it to say that in 1907-1912, that is, during the period of Uzeyir Hajibayli's intense journalistic activity, the works of the great composer such as "Leili and Majnun", "Arshin Mal Alan", "O Olmasin, Bu Olsun" were created and put on stage. As you can see, Uzeyir Hajibayli's activities in the name of the people are a source of pride.

About 500 pages of UzeyirHajibayli's prestigious "Selected Works" published by the "Yazichi" in 1985 were allocated for relatively small articles published in periodicals.

[*] Assoc. Prof., Ganja State University, Faculty of Philology, Department of Azerbaijan and World Literature, seba8080@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-7986-3073

However, this is not all of his publicistic speeches. 115 of U. Hajibayli's articles exposing the doctrine of "divide and conquer!" of Russia, the chauvinistic policies of the Armenian Dashnaks, hatred of the Turks, especially Azerbaijanis, and the social injustice, backwardness, inertia and fanaticism that prevailed in the country at that time were not included in his books published in Soviet times. Professor journalist Shirmamed Huseynov, who made a significant contribution to studying the history of the Azerbaijani press, collecting these articles prepared them for publication in two volumes.

Uzeyir Hajibayli's articles published in 1905 were also noted by the fact that the author, who had just arrived from Karabakh and was a teacher at the Hadrut School, settled in Baku and laid the foundation for his activities as a translator and columnist in the "Hayat" newspaper. The entry into the creative world of a famous writer, publicist and composer UzeyirHajibayli, who began his official career in Baku, a political and cultural center that was shocked by social unrest and was always under pressure from Dashnak-Bolshevik provocateurs, was truly a significant event.

21.BÖLÜM

KARABAĞ EDEBİYATINDA ŞUŞA: TARİHİN ŞİİRSEL VİZYONU

Seadet ŞIHIYEVA*

ÖZET

Şuşa ismi, 18-19 yy. Azerbaycan edebiyatında yalnızca Şişe biçiminde edebî metinlerde geçmektedir. Şuşa isminin Şişe şeklinde yansıtıldığı ilk edebî *metinler, Vakıf ve Ağabeyim Ağa'ya aittir. 19. yüzyılda Şuşa şairlerinin eserlerinde Şişe adı, yalnızca yer adı olarak değil, aynı zamanda istiare, teşbih, tevriye ve cinas sanatları için de bir esin kaynağı olmuştur.* Şuşa adının bu dönemin Karabağ şairlerinin şiirinde, Şişe biçiminde kullanılması, «şişe»yle (şişe, sürahi, testi; zarif, güzel, keskin vb.) ilişkili çeşitli çağrışımlar *için verimli bir zemin oluşturmuştur. Genel olarak yeni dönem Karabağ şiiri şairlerinin, Şuşa'ya karşı tutumları açısından incelenmesi, ilginç sonuçlara yol açmaktadır. Şuşa'yı anlatan şairlerin bakış açısı çok yönlülüğüyle dikkat çekmektedir. Şiirsel örnekler, şehrin adının birçok şairin hayal gücüne ilham verdiğini ve çeşitli düşüncelerin şiirsel olarak ifade edilmesinin yolunu açtığını göstermektedir.* Şuşa›nın Karabağ ortamındaki siyasî konumuna yavaş yavaş şiirsel bir önem eklenir ve söz konusu toponim, zamanla edebî metnin şiir yüklü unsurlarından biri haline gelir. Şunu da belirtmeliyiz ki, birer *edebiyat okulları olan diğer Azerbaycan şehirlerine (Tebriz, Gence, Şamahı (Şirvan) vb.) kıyasla genç olmasına rağmen, Şuşa adı sanatsal işlevselliği ile çarpıcı bir şekilde farklılık arzetmektedir. Şuşa adı, sosyal temaların kullanımında farklı bir çağrışım kazanır. Örneğin ünlü Karabağ şairi Kasım Bey Zakir'in bazı mısralarındaki hoşnutsuzluğun ifadesi, aslında güncel olayların gizli bir protestosudur ve bu mısralarda geçmiş günlere, Karabağ hanlığının eski zamanlarına duyulan özlemin izi bulunur. Görüldüğü üzere Şuşa toponimi, Karabağ edebî ortamında manzum bir işlev ve değer kazanmış, çeşitli sanat örneklerinin oluşmasında düşünsel bir temel rolü oynamış, aynı zamanda aşk, gurur ve hayranlığın da muhatabı olmuştur.*

Anahtar Kelimeler: *Şuşa, Karabağ, Edebî Ortam, Yer Adı, Şiirsellik*

SHUSHA IN THE WORKS OF KARABAKH POETS: THE POETIC REFLECTION OF HISTORY

ABSTRACT

In Azerbaijani literature of the 18-19th cc, the only and original version of the name Shusha was Shishe, and in fact, only this toponym was used in the literary texts of that time. One of the first literary texts where the name Shusha was mentioned as Shishe belongs to the poets Vagif and Agabeyim Aga. It was not simply a toponym, it was a source of ideas for metaphors, comparisons, iyhom (amphibology), *and jinas (homonymy). The usage of the variant Shishe by Karabakh poets of this period also created fertile ground for various associations with glass (*glass, bottle, jug; graceful, beautiful, sharp, etc.*). In general, the*

* Doç. Dr., Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Z. M. Bunyadov onuruna Doğu Bilimleri Enstitüsü; shikhiyevas@gmail.com

analysis of the poetry of the Karabakh poets of the new period concerning Shusha led to interesting results. Their attitude to Shusha attracts attention with its versatility. Poetic examples show that the city name inspired the imagination of many poets and opened the way for the poetic expression of various thoughts. Over time the literary significance of the Karabakh environment was added to the political status of Shusha. The city becomes one of the poetically charged objects of a literary text. Despite its youth, compared with the literary schools of other Azerbaijani cities (Tabriz, Ganja, Shamakhi (Shirvan), etc.) Shusha was still distinguished by its artistic functionality. The name Shusha takes on a different connotation in the social sphere. For example, the dissatisfaction in the verses of the famous Karabakh poet Kazim bey Zakir is a hidden protest current events and longing for the old times of the Karabakh khanate.Obviously, the toponym Shusha acquired a poetic function and status in the literary environment of Karabakh, played a role of ideological basis in the creation of various artistic images, and was also the addressee of love, pride, and admiration.

Key words: Shusha, Karabakh, Literary Environment, Toponym, Poetry

GİRİŞ

Azerbaycan şiir tarihine genel bir bakış bile, şiirsel tezahürlerin çeşitliliği ve edebî üslupların çoğu zaman özel niteliği hususunda net bir kanaate ulaştırıyor. Bu özelliklerden biri, Azerbaycan şairlerinin çok yönlü sanatsal düşüncelerde ve tarihî gerçeklerin ifadesinde, bir takım yer adlarını yoğun bir şekilde kullanmasıdır. Azerbaycan divan edebiyatının şekillenmesinin ilk asırlarında, çoğunlukla şairlerin Mısır, Şam, Rum, Habeş(istan), Çin, Maçin, Hind(istan) gibi yer adlarını, geleneklere sadakaten mecaz gibi kullandığını görürüz. Bunun yanı sıra şairlerin, ait oldukları ülke ve şehirlerin adlarını da çeşitli anlamlarda ele almakla, bu yerlere şiirsel bir statü kazandırdığı, çeşitli yönlerden yorumlamakla poetik şekil verdiği dikkatimizi çeker. Başka bir deyişle, Farsça veya Türkçe yazılmış olsun, ortaçağ Azerbaycan edebiyatındaki şiirsel öğeler gibi, gelenekselleşen coğrafî adların veya seyahatler sırasında görülen ülkelerin adlarının da kullanıldığına, hatta şairlerin ait oldukları yerlerin adlarına başvurmalarına tanık oluyoruz. Örnek olarak Nizamî'nin tekrar tekrar Gence'den ve Gövsî'nin Tebriz'den bahsettiğini gösterebiliriz. Burada, özel ve sistematik bir çalışma gerektiren bu konunun, yalnızca bir yönü hakkında söz ederek, Şuşa toponiminin edebî metinde ve şiirde kazandığı anlam çeşitleri ile taşıdığı işlevleri incelemeye tabi tutacağız.

Hakanî'nin Şirvan ve Nizamî'nin de Gence isimlerini, genel ve özel anlamları arasında çağrışım kurarak kullanması, bu edebî tekniğin ilk örneklerinden biri olarak kabul edilebilir. Ancak incelememize dayanarak şunu söyleyebiliriz ki, Azerbaycan edebiyatı tarihinde hiçbir şehrin adı Şuşa kadar şiirlerde geçmemiştir. Söz konusu toponimin sanatsal hayal gücünü besleyen bir fikir kaynağı olduğu, özellikle Karabağ şairlerinin eserlerinde belirgin şekilde görülmektedir. Şuşa, sağlam bir temel oluşturan "toponim-metafor" biçiminde dikkati çekmekte ve Şuşalı şairlerin eserlerindeki anımsama-yansıtma tarzı ilgi uyandırmaktadır.

19. yüzyıl edebiyatında Şuşa şehrinin adının Şişe ve Gala/Kale (aslında *Gel'e*) şeklinde yer almasında, Şuşa'daki iki edebî meclisin (*Meclis-i üns* ve *Meclis-i feramuşan*) faaliyeti ve çok sayıda şairin bu birliklerde yoğunlaşması etkili olmuştur. Şunu da belirtmeliyiz ki; yeni dönemin şiirinde, Azerbaycan'ın doğasının tasviri veya coğrafî adlarının edebî metnin,

şiirin bir öğesi olarak kullanımı, ortaçağ geleneğinden farklı ve daha ön planda olmuştur. Bu yüzyılda Karabağ'ın yer adları, hidronim ve oronymleri, benzetme ve metafor (*mecaz/ eğretileme*) oluşturan sanatsal araçlar olarak, yoğun bir şekilde kullanılmaya başlanmıştır. Bu konuda, Sadî Karabağî'nin divanından şu örneği gösterebiliriz:

O gün kim yar didarı gözümden getdi, ey Sedi,
Yaşım yüz arha ayrıldı Garabağ içre Terter-tek.
(Sedi Sani Garabaği, 2014: 130)

1.ŞUŞA'YA DAİR İLK ŞİİRSEL YANSITMALAR (18. YÜZYIL ŞİİRİ ÖRNEĞİ)

Bilindiği gibi Azerbaycan'ın edebiyat, kültür ve siyasî tarihinde özel bir yeri olan Karabağ'ın edebî ortamı, 19. yüzyılda bir yükseliş dönemine girmiştir. Bu edebî ortamın gelişmesinde, Şuşa'nın edebî meclislerinin (*Meclis-i üns* ve *Meclis-i feramuşan*) özel bir yeri olmuştur. Çok sayıda şairin belirli zaman dilimlerinde bir araya gelerek şiir okuması ve bazen şiir üzerine yürütülen tartışmalar, nihayetinde ortak bir edebî zevkin oluşmasının şartlarını meydana getirdi ve şiir tekniğinde sayısız yenilik arayışlarının ortaya çıkmasına yol açtı. Konu seçimi, Şuşa şehrinin sunumu ve isminin yorumu, müşterek kanaatlerin oluşmasıyla sonuçlandı.

Yeni dönemde Şuşalı şairlerin özellikle vurguladığı Şuşa şehri, 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Azerbaycan kültür, edebiyat ve sanatının önemli merkezlerinden birine dönüşmüştür (bkz: Garabağnameler, 2006: 111). Bu yüzden Şuşa adının geçtiği ilk edebî örnekler 18. yüzyıla rastlar. Ancak burada önemli bir noktayı belirtmek gerekir ki, 18. ve 19. Yüzyıllarda, Azerbaycan edebiyatında Şuşa sadece Şişe olarak kullanılmıştır ve edebî metinlerde söz konusu yer adı yalnızca bu şekilde geçmektedir. Bu farklılık bir takım soruların ortaya çıkmasına yol açtığından, Şişe şehrinin isminin sonradan Şuşa'ya dönüşmesinin nedenlerini açıklığa kavuşturmak gerekir: *"Bilimsel ve edebî kaynaklarda Karabağ'ın başkenti üç isimle anılır: Panahabad, Gala, Şişe. Karabağ'ın, Rusya'ya katılmasından sonra Rus kaynaklarında Şişe kelimesi, Rus imlasına uymadığı için, Şuşa olarak telaffuz edilmiş olup, hâlâ bu şekilde kullanılmaktadır"* (Garabağnameler, 2006: 186).

19. yüzyılın tarihçi ve şairi olan Mir Mehdi Hazanî'ye göre, *"Şuşa, Yakın Doğu'nun meşhur şehirlerinden biriydi. Şehrin üç adı vardı: Panahali Han'ın onuruna "Panahabad", sarp ve çıkıntılı keskin kayalarla çevrili olduğu, bu kayaların da parlaklığı ve güzelliği nedeniyle "Şişe" (Cam), halk arasında ise dik ve yüksek kayalar nedeniyle bizim zamanımıza kadar "Gala"* (Kale) *diyorlardı"* (Garabağnameler, 2006: 212).

Hasan İhfa Alizade'nin *"Şuşa Şehri Tarihi"* adlı eserinde de benzer düşüncelere rastlanır: *"Kale kelimesini "Şuşa Kalesi" şeklinde söylerlerdi. Kısa bir süre sonra, "Şuşa Kalesi", "Şehr-i Şişe" veya "Şişe" olarak geliştirilmeye başlandı. Rusça'da ise şehre "Şuşa" deniyordu"* (Garabağnameler, 2006: 84).

Bu notlar, Şuşa şehrinin ilk isimlerinden birinin Gala olduğunu, tedriçle önce şehr-i Şişe ve daha sonraları halk arasında yalnızca Şişe varyantlarının kullandığını ve Şuşa toponiminin, Rusça versiyon olduğunu açıklamaktadır. Bu nedenle 18. ve 19. yüzyıl literatüründe Gala (Kale), Kale-yi Şişe, Şehr-i Şişe ve Şişe varyantlarının aksine, şehrin Şuşa şekline hiçbir zaman rastlanmaz. Bu isimlerin her biri için birer örnek beyit vermekle yetiniyoruz:

Gale (Kale):
Biz de duavü sena eyledik deye
Ondan sonra ezm eyledik Galeye. (Kerimov, 2014: 186)

Kale-yi Şişe:
Hanı Gele-yi Şişe, o Penahhan hanı?
Rezmü cengi heme övgatanun sefşekenest.
(Kerimov, 2009: 129)

Şehr-i Şişe:
Menee gerçi veten şehr-i Şişedir, cana,
Veli nefayide, bu şehr de geri bölürem.
(Növres, 1985: 23)

Şişe:
Şişe-yidil Şişe deseng-i cefalerden sınıb,
Gelmeyeydim kaş, Növres, alem-i imkâne men
(Növres, 1985: 27)

Belirtmeliyiz ki, Şişe'nin ismini mecaz sanatı içinde ilk ele alan şairlerden olan Molla Penah Vakıf'ın (1717-1797) aşağıdaki beyiti, Şuşa, *"Şişe"* ifadesi ve oluşturduğu çağrışımlarla ilgi çekici şiirsel nitelik taşır, hem cam (*şişe*) anlamıyla hem taşla (*seng*) zıtlık oluşturur, hem de diğer adı olan Gala (Gal'e), *"seng"* kelimesi aracılığıyla beyti tenasüp sanatı örneğine dönüştürür:

Mekan tutdiseVagif, yoh eceb, bu ***Şişe*** *dağında,*
Megamı lel-igül-rengin miyan-i seng-i haradır.
(Vagif, 2004:152)

Beyitte, Şişe'yi *"seng-i hara"*(pek sert taş) ve kendini *"lel-i gül-reng"* (kırmızı renkli yakut) ile ilişkilendirme, orta çağ şiir geleneğine dayansa da bu kişisel ruhî durumun, örtülü bir memnuniyetsizliğin ifadesi olduğu anlaşılabilir...

Aynı yüzyılda Şuşa'yı şiirinde yansıtan bir diğer şair olarak, Karabağ Hanı İbrahim Halil Han'ın kızı Ağabeyim Ağa'nın adını da anmak gerekir. Farsça bir şiirde şöyle der:

Şerh-i Şişe ki, eceb ab-i hevayi dar ed,
Hürrem an[23] ki, be ser-i kuy-i u[24]cayi dar ed... (Garabağnameler, 2006: 113)[25]
(Şişe şehrinin güzel iklimi (abhava) olduğundan dolayı, onun sokağının başında yeri olan sevinç içindedir).[26]

---

[23] Metinde: *"on"*
[24] Metinde: *"o"*
[25] Aynı şiiri Hasan İhfaAlizade, Hurşid Banu Natevan'ın oğlu Mehdigulu Han Vefa'nın adına (Garabağnameler, 2006: 84) kaydetse de bazı metinlerde söz konusu beytin Ağabeyim Ağa'ya ait olduğu belirtilir.
[26] Aslında sevinçlidir.

"Tuti" mahlasıyla Azerbaycan Türkçesi ve Farsça şiirler yazan ve kız kardeşi Ağabeyim Ağa'yla birlikte, Feth Ali Şah Kaçar'ın sarayına gönderilen İbrahim Halil Han'ın oğlu Abulfat Han, Şuşa'dan doğrudan söz etmese de memleketine veda ederken onu *"büt-i ziba"* (tapılan güzel) olarak isimlendirir ve bu metafor, genç şair için Şuşa'nın değerinin hangi düzeyde olduğunu anlamak açısından yeterlidir. Hasan İhfa Alizade, *"Şuşa Şehrinin Tarihi"* adlı kitabında bu hususta şöyle yazmaktadır: *"Ebulfet Han,Şuşa'dan ayrılırken şunları yazmıştır:*

O gün kim hesret ile ol büt-i zibadan ayrıldım,
Galıb bir suret-i bahis kimi menadan ayrıldım" (Garabağnameler, 2006: 112),

Görüldüğü üzere, Tuti'ye göre Şuşa, yaşam kaynağı olan bir ruhtur. Ondan ayrılan genç prens, bu yüzden kendini manâdan yoksun bir şekil gibi görür…

2. YENİ DÖNEM KARABAĞ ŞİİRİNDE, AŞK VE NOSTALJİNİN İFADESİ OLARAK "ŞİŞE"

Öncelikle belirtmek isteriz ki; incelememizin sonucunda Karabağ edebî çevresinin temsilcilerinin sayısı ve edebî mirasının zenginliği açısından, en parlak evresinin ve çiçeklenme döneminin, 19. yüzyıla ait olduğu kanısına varırız. Şuşa merkezli Karabağ Hanlığı'nın kurulmasından sonra oluşan edebî ortamın verimliliği, bunun olası nedenleri, sahip olunan zengin mirasın kapasitesi ve şiirsel değeri düşündürücüdür ve hayranlık uyandırır. Firudin Bey Köçerli bu konuda şöyle yazıyor: *"Karabağ ilçesi, şehr-i Şişe, Gafgaz* (Kafkas) *ilçesinin Şiraz'ı düzeyinde olduğu için toprağı, suyu ve havası her türden kemal ehli, hüner sahibi ve özellikle iyi huylu ve güzel söz söyleyen yazar ve şairler yetiştirmiştir. Cümlesini anımsatır"* (Köçerli, 1978, II: 153).

Birkaç yüzyıllık edebî geleneğe sahip olan Tebriz, Gence ve Şirvan gibi şiir ekollerinin tecrübelerini bünyesinde barındıran ve aynı zamanda kendine has özellikleriyle diğerlerinden ayrılan Karabağ'ın edebî meclisleri, aynı yüzyılda yaşamış ve eserler kaleme almış birçok şairi (Kasım Bey Zakir, Hurşid Banu Natevan, Mir Hamza Seyyid Nigari, Sâdî Sâni Karabağî, Talibi, Mir Möhsün Nevvab, Abdulla Bey Asi, Mehemmed Ağa Müşteri (Müctehidzade), Növres Karabağî, Hasan Karabağî Yüzbaşov, Sağerî vs.) Azerbaycan edebiyatına kazandırmıştır. Bu şairler arasında Şuşa doğumlu olup şiire ve sanata bağlı olanlar çoğunluğu teşkil etmektedir. Kasım Bey Zakir, Mir Möhsün Nevvab, Cafergulu Han Neva gibi söz ustalarından, Yusifi ve Safa mahlaslı Şuşa'nın az bilinen şairlerine kadar daha nice yazarlar ve şairler, bu edebî ortamda yetişmişlerdir. Araştırmacı Nasreddin Garayev'in yazdığı gibi, *"Riyaz'ul-aşikin", "Tazkire-yi Nevvab"* eserlerinden, aynı zamanda cönk ve fragmanlardan, 19. yüzyılda yalnızca Karabağ semtinde yüz kadar şairin edebî faaliyeti bilinmektedir (Garayev, 2012: 14).

Bu edebî ortamın bir diğer özelliği de kadın şairlerin diğer dönem ve coğrafyalara göre daha fazla olmasıdır. Firudin Bey Koçarlı şöyle yazıyor: *"Karabağlı ünas ehli* (kadınlar) *dahi şiir okuyarak güçlerini deneyip sınav ettiler ve bu yolda nice şairler ortaya çıktı"* (Köçerli, 1978, II: 153). 19. yüzyıla kadar Azerbaycan'ın bilinen tek kadın şairi Mehseti Gencevî iken, 19. yüzyılda Azerbaycan edebiyatı sayfasında birden bire birkaç kadın şairin adı belirdi: Ağabeyim Ağa, GövherAğa, Heyran Hanım Dunbili, Hurşid Banu Natevan, Fatma Hanım Kemine, Aşık Peri, Şahnigâr Hanım Rencur... Bu şairlerden üçünün *Karabağ*

Hanı İbrahim Halil Han'ın ailesinin üyeleri (*kızları Ağabeyim Ağa* ve *Gövher Ağa*, torunu *Hurşid Banu Natevan*) olduğunu göz önünde bulundurunca, bu hanedanın Azerbaycan edebiyat tarihindeki yeri daha da netleşiyor... Fatma Hanım Kemine ve Aşık Peri, Karabağ'ın, daha doğrusu Şuşa'nın edebiyat ortamında yetişmiş yetenekli şairlerdendir. Cavanşirlerden olup, şair olarak bilinen iki hanımefendiyle (Ağabeyim Ağa ve Hurşid Banu Natevan) beraber, Kasım Bey Zakir (Penah Ali Han'ın kardeşi Hüseyin Ali Ağa'nın torunu), Cafergulu Han Neva (İbrahim Halil Han'ın torunu), Mehdikulu Han Vefa ve Mir Hasan (Natevan'ın evlatları) gibi şairler, bu hanedanın temsilcileridir.[27]

Yukarıda anımsattığımız veya ismini yad edemediğimiz Şuşalı şairleri birleştiren bir yön daha vardır: Onların şiirlerinde Şuşa'nın zikredilmesi, söz konusu coğrafî ismin poetik anlam türetmede kullanım tarzı, şiirsel hayal gücüne bir temel ve esin kaynağı olması son derece önemlidir.

Burada şunun altının özellikle çizmek isteriz ki, şehrin adının *"şişe"* (cam) kelimesiyle ilişkilendirilerek, çeşitli edebî metinleri süsleyen bir öğeye dönüşmesinin ilk örneğine, Ağa Muhammed Şah Kaçar ile Molla Penah Vakıf arasındaki şiirleşmede rastlanır. Mirza Adıgüzel Bey ve Ahmed Bey Cavanşir'in aynı isimli *"Karabağname"*leri ve Firudin Bey Köçerli'nin *"Azerbaycan Edebiyatı"* adlı eserinde, şiirleşmenin hikâyesinin anlatılması, bu manzum çağrışımın oluşum tarihine ışık tutmaktadır:

"Ağa Muhammed Şah, Şuşa'yı otuz üç gün kuşattı. Kalenin etrafını azametli ordusuna ordugâh ederek, çadırlar kurdu ve oturdu. Haberciler ve mektuplar gönderdi. Çeşitli yollarla İbrahim Han'ı boyunduruk altına almaya ve Karabağ halkını itaate getirmeye çalıştı. Ama bu, mümkün olmadı.

Sonunda Şirazlı Seyyid Muhammed Urfi'nin enfes ilhamının ürünü olan kasidelerden, yerine ve zamana uygun bir beyit buldu. Bu beyitin bazı sözlerini değiştirip hanı korkutmak için gönderdi.

Şiir:
Zimenceneg-e felek seng-e fitne mi-bared,
Toeblehane gereftimi yan-e Şişe gerar.[28]

...Bu mektup merhum hana ulaşır ulaşmaz mübarek gözlerle okudu.

Huzuruna yakın olan, kulluğunun nedimi, genel katibi ve devletinin güçlü bir direği olan Gazahlı Molla Penah Vakıf'ı yanına sesledi.

...Molla Penah Vakıf, hemen bu şiiri Ağa Muhammed Şah'ın mektubunun dalına amber kokulu bir kalemiyle yazıp gönderdi." (Garabağnameler, 2006: 59-60)

Vakıf'ın:
Ger negah-dar-e men anest ke, men mi-danem,
Şişe ra der beğel-e sengne gah mi-dared.
(Eğer beni koruyan benim bildiğimdir,
(O), şişeni taşın koynunda (da) muhafıza eder)

---

[27] Bu konuda bkz: Memmedov, 1989.

[28] Çevirisi şöyledir:
Feleğin mancanağından bela taşı yağır,
Sen ebleh gibi şişe içinde gerar/karar tutmuşsan.

Biçimindeki manzum cevabını Mirza Adıgüzel Bey'e atıfta bulunarak kaydeden A. Dadaşzade'ye göre, beyit, şair Dergi'nin eserinden alınmıştır. (Dadaşzade, 2008: 652)

Ağa Muhammed Şah Kaçar'ın, ince şiirsel duyumu ve bireysel yorumuyla Şişe (Şuşa) –*"şişe"* (cam) arasında kurulan anlam bağı, özel nitelikli bir cinasın oluşturulmasına, daha sonraları da Şuşa'daki edebî ortamda çeşitli söz sanatı örneklerinin ortaya çıkmasına yol açtı. Bu husustan ileride daha ayrıntılı olarak söz edeceğiz.

3. KÜSKÜN RUH HALİNİ İFADE ETMEK İÇİN, ŞUŞA TOPONİM-MECAZINA BAŞVURU BİÇİMLERİ

Şuşa'nın ismi, sosyal konuların kullanımında farklı bir renk alır. Burada meydana gelen herhangi bir çatışma, karşı durma gibi olumsuz tezahürleri gördüklerinde Karabağ şairleri, selefleri gibi bu durumları çoğu zaman soyutlamamakta, feleğin tersine dönmesine, dünyanın faniliğine veya kaderin cilvesine bağlamamakta, bunun aksine olayları daha gerçekçi değerlendirmeye eğilimli görünmektedirler. Onlar Şuşa'da, bu gibi olumsuz olayların ortaya çıkmasından endişe duyarak, istenmeyen durumlara karşı eleştirel yaklaşımlarını açık bir dille ifade ederler. Örneğin, Memai şöyle der:

İttihadü ittifage cümle alem sey eder,
Bir-birile Şişe'de hel getdiyi gov ğayebah. (Garayev, 2012: 197)

"Fisgü fücur hedden aşıb Şişe'de" (Zakir, 1964: 440) mısrası geçen bir şiirde, hoşnutsuzluğunu dile getiren Kasım Bey Zakir'in, bu türden protestolarının arka planında, aslında geçmiş günlere – Karabağ Hanlığının önceki zamanlarına duyulan özlem bulunmaktadır.

Şuşa ismini hem doğrudan hem de tevriye aracılığıyla şiirine getiren Zakir, bir takım çağdaşı gibi, memleketinin adını farklı ruh hallerini ifade etmek için de kullanmıştır. Genel olarak Karabağ edebî ortamında yetişen bazı şairler, bu şehrin ismini, oluşturduğu çağrışıma dayalı olarak belirli ruh hallerinin, kişisel yaşamlarının veya sosyal duruma karşı tutumlarının bir ifadesine, hatta ifadecisine çevirmişlerdir. Şunun da altını çizmeliyiz Agâh, Hasan Karabağî, Növres ve diğerleri, şehrin ismini daha çok toponim olarak kullanır, ama Zakir, Kemine, Memai ve diğerleri ise kelime ustalıklarını sergilerken Şuşa'yı hem coğrafî ad olarak yansıtmış, hem de olası mecazî anlamlarını kullanmışlardır.

Şuşa'dan söz eden beyitleri incelediğimizde, sevgi ve hayranlığın ifadesinin çokluk teşkil ettiği dikkatimizi çekmektedir. Bununla bile, aynı dönem şiirinde çeşitli nedenlerden kaynaklanan küskünlük ve kırgınlık durumlarının şiirsel yansımalarını görmek mümkündür. Zakir der ki:

Seng-i sitemden olmadın eymen bu Şişe'de,
Eyle sefer Şamahi'ye, şehr-i letife bah! (Zakir, 1964: 413)

Gezanın gerdişin gör kim, verib bu Şişe şehrinde
Gelib bir nagis ü nadan yapa köşk ü saray, knyaz. (Zakir, 1964: 511)

Bazen de Zakir'in şiirinde şehir ve sakinleri, çevredeki insanlar ve coğrafyadan farklı bir karaktere sahipmiş gibi anlatılır:

Satıbdır kullühüm dini dünyaye,
Bu ehl-i Şişe'den penah hudaye. (Zakir, 1964: 356)

Mehdigulu Han Vefa, annesi Hurşid Banu Natevan'a hitaben yazdığı şiirde, Şişe'yi *"hezane"* gibi, küskünlüğünü gösteren bir sıfatla anımsatır:

Ey Natevan, bu hal-i dil-i natevanabah,
Könlüm kimi hezane galan hanimanebah. (Garayev, 2012: 171)

Mehdigulu Han, annesinin ölümünden sonra:

Garabağ içre bu tenhalığa sebrü gerarım yoh,
Geminden başga, bu viranede bir gemküsarım yoh,

beytiyle başlayan bir gazel yazar (Memmedov, 1989: 71). Mehdikulu Han'ın anne babasının yurduna ve mülküne böylesine olumsuz sıfatlar (*hezane, virane*) nitelemesinin tarihî ve siyasî nedenleri vardı. İsmini taşıdığı sonuncu Karabağ Hanı Mehdikulu Hanın gerçek varisi olarak kendini gören Mehdikulu Han Vefa'nın, Karabağ hanlığının mirasından dolayı annesiyle yıllarca süren tartışması olmuştu. Oysa annesi Natevan, ikinci izdivaçtan olan evlatlarını da mirastan mahrum edemedi (bkz: Esgerli, 2011: 527; Guliyev, 2011). Sonuçta bu gibi nedenlerden kaynaklanan kırgınlık ve küskünlükler de Mehdikulu Han'ın şiirlerinde etkisiz kalmamış, düşünce ve sözünde derin iz bırakmıştır…

Şuşa'nın ismini tekrar tekrar şiirinde yansıtan şairlerden biri olan Molla Zeynalabdin Sağerî, *"Et"* (Sağeri, 2005: 82) redifli şiirinde memleketine beddua bile eder*, "Şişe ehlinde men hergiz deyanet görmedim"* (Sağeri, 2005: 268) diyerek, Vakıf üslubunda çevresinin insanından şikayet eder. Diğer şiirler de aynı ruh halini sürdürür:

Dad bu çerhin elinden Sağeri eyler müdam,
Şişe mülkini bana bir hebs ü zindan eylemiş. (Sağeri, 2005: 187)

Ol gedreşginde dilber nale-yi dad eylerem,
Şişe mülkün agibet ahimle berbad eylerem. (Sağeri, 2005: 250)

Şişe tobragın geza gemden gılub tehmirini,
Bu vilayet helginin eyş ü sürurin görmedim. (Sağeri, 2005: 267)

Sağeri ömri temam oldu bu viran Şişe'de,
Gemde men esla özüm kimi seburun görmedim. (Sağeri, 2005: 267)

Fatma Hanım Kemine, Şuşa*'*daki edebî ortamdan memnuniyetsizliğini ifade ederken şehrin adını tevriyeli kullanır. Şişe, coğrafî ad olarak ön planda görülse de *"mey"* (şarap) ile saklı bir fikir ilişkisi açısından, şarap şişesini de akla getirmektedir:

Galıbdır Şişe'de mey tek gamu eşar namet bu,
Sebeb olsan, gamusu açılıb eşhar olmaz mı? (Garayev, 2012: 221)

Memai:

Yohdu, yareb, göresen Şişe'de bir ehl-i kamal?
Oturub agibet-i kârı ede birce heyal,
Goymuya millet-i islamın ola emri mahal,
Düşdü yadıma keçen günlerim, efsus olsun,

Bizi meyus eden dehrde meyus olsun.
(XIX esr Azerbaycan şeri antologiyası, 2005: 270).

4.EDEBÎ SANATLARIN OLUŞTURULMASINDA ŞUŞA TOPONİMİNİN YERİ

Genel olarak yeni dönem Karabağ şairlerinin Şuşa'ya yaklaşım ve bakış açısının incelenmesi ilginç sonuçları ortaya çıkarmıştır. Şuşa'yı yâd eden şairlerin konuyu ele alma biçimi, çok yönlülüğüyle dikkati çekmektedir. Şehrin adının birçok şairin hayal gücüne ilham verdiği ve çeşitli düşüncelerin şiirsel anlatımının önünü açtığı, manzum örneklerde açıkça görülmektedir.

Önce de belirttiğimiz gibi, bu dönemin Karabağ şairlerinin şiirinde, Şuşa adının "Şişe" varyantında kullanılması çeşitli çağrışımların oluşmasına zemin hazırlamıştır. Örneğin, aşağıdaki beyitlerde şiirselleşen bu coğrafî adın cinas ve tevriyenin oluşturulmasında kullanımını görüyoruz.

Cinas*:*[29]
Zakir:
*Bu şehr-i **Şişe**'de ger bizi **şişe** tahsalar hoşdur*
Ki, hem-söhbet bize ol növigövm-i bi-hesab olsun. (Zakir, 1964: 455) [30]

***Şişe**'nin sim üzerin doldurasan hanesine,*
***Şişe-**veş dişreye vermez yene bir nem gazi.*[31] (Zakir, 1964: 466)

***Şişe – şişe**(-yi mey)*:
Seyyid Azim Şirvani:
*O geder **şişe**-yi mey cem' olur gülüstane*
*Ki, **Şişe**'de nürefa dövrine hesar olacag.* (Kerimov, 2009: 147)

Tevriye*:* [32]
Zakir:
Dehrde şişe olur seng-i cefaden eymen,
Ola bir şehrde bu terzle möhkem gazi. (Zakir, 1964: 465)

Beyitte *"şişe", "seng"* (taş) kelimesiyle ilişkili olarak "şarap şişesi", içerisinde çağrışım bulunan *"şehr"* kelimesiyle ilgili de *"Şişe"* (Şuşa) anlamlarını kazanarak, tevriye sanatının mükemmel bir örneğini oluşturmaktadır. Aynı üslubu Fatma Hanım Kemine'nın şiirinde de görüyoruz:

---

[29] Cinas, şiirde yazılışları ve söylenişleri aynı, ama anlamları farklı kelimelerin bir arada kullanılmasıdır.

[30]Aynı dönemin Güney Azerbaycan edebiyatı temsilcisi Nebati şöyle der:
Gözüm gan kasası, üreyim şişe,
Meni kabab kimi çekmisen şişe,
Regibi görüm ki, dam kimi şişe!
İller-illerçeke, ay nedir, nedir.
(XIX esrAzerbaycan şeri antologiyası, 2005: 157)

[31] kadı

[32] Tevriye Sanatı; şiirde sesteş bir kelimenin iki gerçek anlama gelecek biçimde kullanılması veya yakın anlamını söyleyip, uzak anlamının kastedilmesidir.

Gan olub könlüm menim bu bade-yi sehba kimi,
Dürd-i mey tek ***şişe****de çohdan galıb lillenmişem.* (Fatma Hanım Kemine, 1971: 47)

Görüldüğü üzere Kemine'nin ilk mısrasında bedbin ruh hali ve kırgınlığı, bir bardakta kalan ve çamurlaşan suyla kıyaslanmıştır. Beyitte *"şişe"* kelimesi, suyla bağlantılı olarak bir cam kap veya sürahiyi, şairin kendisiyle alakalı olarak Şuşa'yı akla getirmektedir. Şair, diğer bir beytinde der ki;

Kemend-i eşgine bağlı gedib könlüm, inanmırsan,
Yoluna göz diken şahiddü çeşm-i eşk-barımdır. (Nevvab, 2018: 200)

Karabağ şairlerinden Memo Bey Memaî, Fatma Hanım Kemine'ye nazire olarak yazdığı şiirde, aynı tasviri Şişe ismini eklemekle kullanır:

Dönüb dürgane könlüm Şişe içre, yoh bilen halım,
Buna şahidrüh-i zerdim, bu çeşm-i eşk-barımdır.[33] (Nevvab, 2018: 278)
Memo Bey Memaî, diğer bir şiirinde der ki:
Galmışam Şişe'de, daş içre galan şişe kimi,
Lel tek gan yedirib çeşm-i güher-bar mene.
(XIX esr Azerbaycan şeri antologiyası, 2005: 243)

Örneklerden görüldüğü üzere, Zakir ve Memaî, şehrin ismini hem *cinas* hem de *tevriye*, Kemine ise yalnızca *tevriye sanatı* oluşturmak için kullanmışlardır.

Şuşalı şairlerden Abdulla Canioğlu daha ağdalı bir üslûp kullanarak farklı edebî sanat örneği oluşturmayı başarmıştır:
Çıhdı çün ***Şişe****'den ol mah-liga misl-i gül-ab,*
Şişe *ehline bu vech ile heram oldu* ***şerab****,*
Sındı başlarda heva ***şişe****si manend-i hübab,*
Oldu alemde fereh gülşeni bümerre herab,
Üzü gül, kakili sünbül, heti reyhan gedeli.
(XIX esr Azerbaycan şeri antologiyası, 2005: 35)

Birinci mısrada *Şişe* (toponim) ve *"gülab"*(gül suyu) aynı şiirde ele alındığından, birlikte gül suyu şişesini de çağrıştırmaktadır. İkinci mısrada *"Şişe ehli"* söz terkibinde *"şişe"*, önce şehrin adı olarak kullansa da *"şarap"*la ilişkisi açısından, şarap şişesini akla getirmektedir. Sonuncu mısrada *"şişe"* kelimesi *"heva"*yla (kelime aşk ve şarapla çağrışım uyandırmaktadır) birlikte, soyut bir anlam kazanır. Böylece *"şişe"* kelimesinin olası anlamlarından yola çıkarak tevriye sanatının ilgi çekici örnekleri oluşturulur.

Şunun da altını çizmeliyiz, Şuşalı şairlerin*"şişe"* ve *"seng"* (*daş*) ikiliği ve zıtlığına dayalı şiir sanatına eğilimi çoğunlukla göze değer. Örneğin, Zakir, *"Şuşa Mollaları Hakkında"* adlı şiirinde şöyle yazar:
Şişe'ye dest-i gezaseng-i cefa yağdırdı,

[33] Beytin diğer varyantı:
Dönüb dürgane könlüm Şişe *içre, çoh zeif-halem,*
Buna şahid rüh-i zerd ü dü çeşm-i eşk-barımdır. (Guliyev, 2022: 101)

Şişe-veş sındı bu gün rövneg-i islam yene. (Zakir, 1964: 383)

Seyyid Azim Şirvani:

Meger yoh mehribanlıg Şişe'nin ab ü hevasında
Dönüb dürdaşe könlün, ey refig-i bivefa Növres?! (Köçerli, 1978, II: 163)

"Riyaz'ül-Aşikin" tezkiresinin yazarı gibi ün kazanmış, aynı zamanda hacimli bir divan sahibi olan Müşteri de seleflerinin yoluyla gitmiş. Şuşa edebî muhitinde Vakıf'ın ilk örneğini verdiği ve Zakir'in devam ettirdiği *"şişe"*-*"seng"* (taş) gibi zıt anlamlı ikilemeni çeşitli şiirlerinde kullanmıştır:

...Seng-i cefaya gıldı hedef şehr-i ***Şişe****'sin,*
Alude-yigübar eyledi gelb şişesin. (Müşteri, 2021: 320)

Olmuş şikeste ***Şişe****'ara şişe-veş könlüm,*
Seng-i cefaya rast gelibdir o mümtehen. (Müşteri, 2021: 264)

Azerbaycan Türkçe divan şiirinde *"şişe"*-*"taş"*-*"gönül"* ilişkisinin ilk örneğini Nesimi'nin şiirinde görüyoruz:

Daş alub ani dilber, könlüm şişesin atar,
Garşu tutaram, şişe bilmem gala, ya sına. (Nesimi, 1973: 18)

Şunu da belirtmek gerekir ki, 19. yy. Şuşalı şairlerin edebî metinlerde birbirleriyle çelişen sözcük haline getirilen bu kelimelerin birlikte kullanılması, Azerbaycan şiirine tevriye sanatının farklı ve bireysel nitelikli birçok örneğini kazandırdı. Gerek tevriye gerek cinas kullanırken şairler, *"şişe"*nin şehir ismiyle   genel anlamları arasında ilişki kurmuştur.

Şişe – sağer *(şişe anlamı da kastediliyor):*
Hebs ola Şişede serşar kimi ehl-i kemal
Sağer-i gelbi ede ganileserşar-i veten. (Müşteri, 2021: 274)

Şişe – çerağ*(kandil anlamında):*
Şişe'ye nurini işrag eledi mehr-i kemal,
Köksümüz şişesi tek şehr çırag-ban oldu. (Müşteri, 2021: 258)

Şişe – şem*'*in şişesi*:*
Şişe şem tek yahıla her ne ziyalıları var,
Gala avare çü pervaneege kar-i veten... (Müşteri, 2021: 274)

Şuşalı şairler bazen şiirine aliterasyonlu yapı vermek amacıyla *ş* harfini kullanmış, bu harf üzerinde ses-ahenk birlikteliği kurmuş, ayni harfle başlayan kelimeler arasında anlam bağı aramışlardır. Örneklere göz atalım:

Şişe – Şiraz*:*
Yeni Selman bu zaman Şişe'ye teşrif etmez,
O vücud ile bu yer mezher-i Şiraz olmaz. (Müşteri, 2021: 259)

Şişe – şikeste – şişe*:*
Olmuş şikeste Şişe-ara şişe-veş könlüm,
Seng-i cefaya rast gelibdir o mümtehan. (Müşteri, 2021: 264)

Şişe – şikeste-dil*:*
Şişe'den ayrı düşen demde şikeste-diller,
Geleler naleye misl-i ney-i ney-zar-i veten. (Müşteri, 2021: 274)

Edebî metinlerde bu şehirle ilgili yansıtılan nitelikler, onun yeni dönem insanının gözünde bağımsız bir ülke, hatta bir ülke-kale statüsünde olduğunu göstermektedir. Aslında Doğu ve Batı edebiyatında bazen bir bahçeyi ya da kaleyi ülke olarak tasavvur etmenin yeterince örneği vardır.

Genelde Şuşa adının doğrudan kullanıldığı beyitlerden çıkan sonuç şudur: İbrahim Halil Han'ın torunu Hurşid Banu Natevan'ın, Karabağ Hanlığı'nın varisi olarak kabul edilmesine rağmen, Şuşa, bazen yalnızca şehir anlamına gelmez, kimi zaman Karabağ'la eşanlamlılık da kazanır. Doğrudan kullandığı birtakım beyitler böyle bir kanaat oluşturmaktadır. Böyle bir münasebetin oluşmasına tüm yönetim, sanat ve kültür merkezinin Şuşa'da yoğunlaşması ve bu şehrin bilim-sanat-edebiyat merkezine dönüşmesinin etkisiz kalmadığı akla gelir. Ayrıca, görünüşe göre, şu şehre duyulan sevgi ve hayranlığın tarihsel kökleri vardır. Bilindiği gibi, doğal bir kale ve koruma sistemi özelliğine sahip olan bu mekanın aynı zamanda tabii güzelliklerini görerek beğenen Panah Ali Han, burada bir şehir kurmuş ve ona Panahabad adını vermiş, bu şehrin adıyla madeni para basmıştır.[34]

Saydığımız hususlar, bu şehir-kalenin onun gözünde özel bir siyasal statüye sahip olduğu sonucunu oluşturur. Karabağ edebî ortamında gittikçe Şuşa'nın politik konumuna edebî bir değer eklenir ve yukarıdaki beyitlerden de görüldüğü üzere, şehrin ismi, edebî metinlerde çeşitli poetik sanatların oluşmasında şiirsel yüklü bileşenlerden birine dönüşür.

Edebiyat okulları olan diğer Azerbaycan şehirlerine -Tebriz, Gence, Şamahı (Şirvan) vb.- kıyasla çok genç olmasına rağmen, Şuşa, dönemin edebî metindeki işlevselliği açısından çarpıcı bir şekilde farklılık arzeder. Şuşa'nın yüzden fazla şairi arasında bu toponimi zikretmeyen az sayıda şair bulunabilir. Görünüşe göre aralarında Şuşa'yı anma edebî modası vardır. Bir yandan, bu hatırlatma beyitlerin çokluğu, muhtemelen *"şişe"* (cam, sürahi, ayna), *"şiş"* (kebap şişi) vs. gibi benzer yazılışlı kelimelerle cinas oluşturma olasılığından kaynaklanır. Öte yandan, Natevan'ın yönelttiği *"Meclis-i üns"* edebî meclisinde bazı şiirlerin kendisine hitaben yazılması ve şiirsel düşüncede onunla hanlığın merkez şehri arasında güçlü bir çağrışım bağının kurulması, çok sayıda yansıtma nitelikli beyitlerin ortaya çıkmasına neden oldu. Örneklere bir göz atalım. Natevan'a olan hayranlığını defalarca dile getiren Mirza Hasan, bir şiirinde Şişe'yi bu şehrin bedeni, Han'ın kızını ise bu şehre can veren varlık olarak yâd etmededir:

Sensiz nedi Şişe'nin ne mudi?
Gelmez nezere onun vücudi. (Mirze Hesen Garabaği, 1973: 106)

Sen, ey sürur-i dil-i bi-gerar, hoş geldin,
Bu şehr-i Şişe'ni gıldın bahar, hoş geldin. (Garayev, 2012: 181)

Karabağ'ın Cinli köyünden olduğu bilinen, Şuşalı şairlerle yakın ilişkisi olan Sadî Sâni Karabağî'nin divanı, *"şişe"* kelimesinin kullanma sıklığı ve söz konusu kelimeye kazandı-

[34] bkz: Garabağnameler, I, 2006: 182-183.

rılan mecazi anlamlar bakımından diğerlerinden ayrılmaktadır. Sık sık Şuşa'ya gelen şair, *"Meclis-i feramuşan"* toplantılarına da katılırdı. Bu nedenle onun divanında 20'ye kadar beyitte geçen *"şişe"* kelimesinin zaman zaman divan şiirinin bir takım geleneksel mazmunlarının (*mirat*, *ayna*, *tüng*) yerini almasını tesadüf olarak görmüyoruz. Örneklere bir göz atalım:

Sürahi, *bir cam kap anlamında*:
...Görgecin lel-i lebin şehd ü gül-ab oldı hecil,
İstedi şişesini daşa çalub tullaye. (Sedi Sani Garabaği, 2014: 243)

Metafor açısından bakıldığında, Sadî Karabağî divanında "şişe" kelimesinin ifade olanakları genişler; *şişe-yi çeşm, şişe çeşmim*, *şişe-yi insaf-i genaet, şişe-yiegl, şişe-yiettar-i çeşm, şişe-yi peyman, şişe-yi can*...

Genellikle şiirde bu gibi ifadelere kendi ruh halini ifade etmek amacıyla yer verir. Örneğin, Sadî Sâni Karabağî, bir şiirinde kendini *"şişe-yişikest"* (kırık cam) gibi isimlendirir: *"...Seng-i sitemle şişe-i şikestiñde gilmiyem?*" (Bal, 2012: 210)

Şair, bazen *"şişe"* kelimesine yeni anlamlar vererek farklı bir şiirsel işlevde kullanır, âşığın ruhsal durumunu, aynı zamanda övülenin fiziksel güzelliğini ifade etmede, bu mecazî kelimenin yarattığı şiirsel düşünce geçişlerinden yararlanır.

"Şişe-yi canım**"** ("gönül aynası" anlamında):
Mükedder hicrdenolmuşdı, hâlâ Haggaşükr olsun,
Sefa-yivüsletinden şişe-yi canım sefalanmış. (Sedi Sani Garabaği, 2014: 120)

"Şişe endam" (güzel, biçimli vücut)*:*
Yüzi cennet gülüdir, geddi senuber, ne deyim?
Reşhe-yi şehd-i lebi çeşme-yi kövser, ne deyim?
Mühteser, şişedir endamı seraser, ne deyim?
Garabağ içre buna yohdu beraber, ne deyim?
Dilde daim dolanur fikr ü heyali gözelin. (Sedi Sani Garabaği, 2014: 244)

"Canı şişe oğlan"
Sınar bir gemze-yi sengile canı şişe oğlanlar,
Gerek canan seven oğlan menim tek canı seng oğlan. (Sedi Sani Garabaği, 2014: 165)

Yukarıda sözünü ettiğimiz mecazlar doğrudan Şişe (Şuşa) ile ilgili olmasa da dönemin şiirinde kelimenin genel anlamının ifadedeki olumsallığını, edebî sanatlar oluşturmada çok yönlü fonksiyonelliğini göstermektedir ve bu kelimenin genel anlamına dayalı değişik mecazların, yer yer Şuşa şehrinin adıyla da çağrışım uyandırdığından daha önce bahsedilmiştir.

5. MİTOLOJİK EDEBÎ ÖĞELER BAĞLAMINDA ŞUŞA

Önce şunun da altını çizmeliyiz ki Şuşa'yla ilgili şiirsel yorumlamaların yapılması ve değişik konularla ilişkilendirilmesi, yalnızca Şuşa edebî meclislerine özgü bir özellik değildir. Aynı yüzyılda Azerbaycan'ın diğer bölgelerinin şairleri de zaman zaman Şusa'yla bağlı

düşüncelerini dile getirmişlerdir. Şuşa'yı cam, şişe ve taşla bağlantılı olarak kullanmaya eğilimli şairlerden farklı olarak Seyyid Azim, bu şehri perilerle ilişkilendirmeye daha çok ilgi göstermiştir. Seyyid Azim Şirvani der:

Şehr-i Garabağ'e Şişe goymuşlar ad,
Bu şehr perilerden olubdur abad.
Teshir-i peri şişede gılmag hoşdur,
Emma bu peri-ruler elinden feryad!
(XIX esr Azerbaycan şeri antologiyası, 2005: 270)

Şair, diğer şiirlerinde de ayni düşünceyi ifade eder:

Növres, ey hemdemi-bi-mehr, şeh-i sengin-dil
Ki, peri-var bu gün menzü olub Şişe sene. (Seyid Ezim Şirvani, 2005: 178)

Şişe içre seni ol kimse ki, etmiş iycad,
Her peri-zad visal ile edibdir dil-şad,
Hatirin hoş mey-i gül-gün ile te'bin mö'tad,
Ferehin çoh, kederin yoh, dehi mülkün abad,
Bu şeref gedr ile yüz menseb-i sultane deyer. (Kerimov, 2009: 126)

Sâdî Sâni Karabağî, *"şişe"* kelimesini özel değil, cins isim gibi kullansa da ifadenin periyle ilişkilendirmesi ilgi çekicidir:

Ol peri-veş ki, görünmez gözüme nur kimi,
Daşa çalmış dilimi şişe-yi billur kimi. (Sedi Sani Garabaği, 2014: 185)

Şuşalı şairlerden *Fena, Asi* ve Növres de yukarıda anımsattığımız diğer bölgelerden olan çağdaşları gibi şu ifadeleri kullanmıştır:

Fena:
Huri yü şen-i Şişe olub cem bezmine,
Guya peridi, Şişe ara yohdu bir nefes. (Köçerli, 1978, II: 161)

Asi:
Bilmedim, heyf ki, ey çerh, ne efsun ohudun,
Gel'e-yi Şişe'de teshir-i peri-zadetdin. (Kerimov, 2009: 150)

Növres:
Peri megamı olubdur bu şehr-i Şişe meger
Ki, eşg ehline tesvir bermela görünür. (Növres, 1985: 139)

Sağerî Karabağî'nin aşağıdaki beytindeki kıyaslama, muhtemelen ayni düşüncelerden kaynaklanır:

Şişe ehli cindir, teskir edübler Şişe'de,

Bu şeyatinler arasında bir ülfet görmedim, (Sağeri, 2005: 268)

Önemli fark, şehir ehliyle ilgili olumlu münasebeti ifadede *"peri"*, ölümsüz yaklaşımını dile getirirken *"cin"* teşbihinin seçilmesidir.

Şuşalı diğer şair Müşteri de, Şişe ismini anımsatırken mitolojik motiflere başvurur, bu defa diğer doğaüstü yaratığı – *"dev"*i benzetme öğesi olarak kullanır:

Müşteri Şişe ara div-sifeteğ yarın
Gördü min tenedaşın, çekdi besi azarın... (Müşteri, 2021: 303)

Görüldüğü gibi *"şişe"-"dev/div", "şişe"-"taş"* eşliği, beyitin şiirselliğini sağlayan destekleyici sözcüklerdir. İlk bağlantı, masalların bilinen motifi olan devin, canının cam kafeste olmasıyla çağrışım uyandırır. İkinci kelime grubu, Ağa Muhammed Şah Kaçar'ın ünlü mektubunda, özellikle vurgulanan ve Şuşalı şairlerin sanatsal tasavvurlarının kaynaklarından olan cam (*şişe*) ve taş (*seng*) arasında çelişki kurma, geleneğin bir yansımasıdır.

Şunu da belirtmeliyiz ki, Şuşa'nın mitolojik yaratıklardan devle ilişkili olarak, ele alınmasına yalnızca yukarıdaki örnekte rastlanmamaktadır. Dönemin ünlü Şuşalı şairlerinden Abdulla Bey Asi de şöyle der:

Div berbord peri ra kemeri-Şişe şikest,
Aher in emr-i eceb töhmet-i ehl-i vetenest. (Kerimov, 2009: 124)
(Dev periyi aldı, Şişe'nin belini kırdı,
Sonunda bu garip emir, vatan ehlinin töhmeti oldu).

SONUÇ

Görüldüğü üzere Şuşa toponimi, Karabağ edebî ortamında manzum bir işlev ve değer kazanmış, çeşitli sanat örneklerinin oluşmasında fikir zemini rolü oynamış, aynı zamanda aşkın, gururun ve hayranlığın adresi olmuştur.

İncelememiz, Karabağ yer adları içerisinde Şuşa'nın şiirsel detay biçimindeki kullanımının, daha belirgin olduğu sonucuna varmamızı sağlamıştır. İncelemeye tabi tuttuğumuz örneklerde de görüldüğü üzere, söz konusu toponimin sözlükteki anlamı, oluşturduğu çağrışımsal anlamlar ve metafora yatkınlığı, onu edebî metnin bir unsuru haline getirmiş, çok sayıda şairin esin kaynağı olmuştur.

Metin boyunca anılan örneklerden de görüldüğü üzere Şuşalı şairler, Şuşa'nın ismini tevriye, cinas vd. gibi sanatlar içinde ele alırken, kendi ruh hallerinin yanı sıra dönemin siyasal, sosyal ve edebî durumuyla bağlı yaşantılarını da dolaylı olarak dile getirmiş, gerçeklik ve hayal arasında şiirsel bağlantı kurarken, kendi memleketlerinin isminden, Şuşa'dan ilham almışlardır.

KAYNAKÇA

Bal, A. (2012), Sadî Karabâğî, Hayatı, Edebî Kişiliği Dîvânı ve İncelemesi, Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyonkarahisar.

Dadaşzade, A. (2008), Vagif // Azerbaycan edebiyyatı tarihi. Altı cildde, III c., Bakı: Elm, s. 650-678.

Garabaği (Yüzbaşov), Mirze Hesen (1973), Seçilmiş Eserleri, Bakı: Elm.

Garabağnameler, I. kitap (2006), Bakı: Şerg-Gerb.

Garabağnameler, II. kitap (2006),Bakı: Şerg-Gerb.

Garabağnameler, III. kitap (2006), Bakı: Şerg-Gerb.

Garayev, N. (2012), XIX Esr Azerbaycan Edebî Meclisleri, Bakı: Elm ve Tehsil.

Garayev, S. (2016), Mifolojihaos: Strukturu ve Poetikası. Bakı: Elm ve Tehsil.

Guliyev, V. (2021), Hurşidbanu Natevan ve Hasay Han Usmiyev // 525-ci gezet, 11 anpel. (https://525.az/news/165876-xursidbanu-natevan-ve-xasay-xan-usmiyev-vilayet-guliyev-yazir)

Guliyev, V. (2022), Garabağın üç şaireyi-möhteremesi, Bakı: Tercüme Merkezi.

Esgerov, Z. Natevan // Azerbaycan Edebiyyatı Tarihi, Altı cildde, IV c.,Bakı: Elm, 2011, s. 523-541.

Kemine, Fatma Hanım (1971), Bakı: Genclik.

Kerimov, R. (2009), Abdulla Bey Asi'nin Heyat ve Yaradıcılığı, Bakı: Nurlan.

Kerimov, R. (2014), Mir Mehdi Hezani'nin Heyat ve Yaradıcılığı ,Mir Mehdi Hezani, Eserleri. Bakı: Elm ve Tehsil.

Köçerli, F. (1978), Azerbaycan Edebiyyatı. 2. cildde. Tertib edeni, mügeddime, izah ve geydlerin müellifi: R. Genbergızı, Bakı: Elm.

Memmedov, B. (1989), Natevan'ın Şair Gohumları (Edebî Portretler ve Şeirler), Bakı: Yazıçı.

Müşteri (Müctehidzade), Mehemmed Ağa (2021), Eserleri, Bakı: Elm ve Tehsil.

Nesimi, İmadeddin (1973), Seçilmiş Eserleri, Tertib edeni: Hemid Araslı, Bakı: Azerneşr.

Nevvab, Mir Möhsün (2018), Tezkireyi-Nevvab, Bakı: Elm.

Növres, Mirze Elesger (1985), Şeirler, Tertib eden: Ş. Cemşidov, Bakı: Yazıçı.

Sağeri Garabaği, Molla Zeynelabdin (2005), Divan (Heyatü Memat), Neşre hazırlayan: G. Emirehmedova, Bakı: Nurlan.

Sedi Sani Garabaği (2014), Eserleri, Neşre hazırlayanlar ve ön söz müellifleri: R. Kerimov, İ. Veliyeva, Bakı: Elm ve tehsil.

Seyid Ezim Şirvani (2005), Seçilmiş Eserleri. Üç Cildde. II. Cild. Tertib edeni: Süleyman Rüstemov, Bakı: AvrasiyaPress.

Şıhıyeva, S. (2011), Nesimi'nin Düşünce Aleminde Mifopoetik Obrazların Yeri // Motif Akademi Halkbilimi Dergisi, Sayı: 2 (Temmuz-Aralık) (Azerbaycan Özel Sayısı-II), s. 335-353.

Vagif, Molla Penah (2004), Eserleri. Tertib eden ve ön sözün müellifi: H.Araslı, Bakı: Şerg-Gerb.

XIX esr Azerbaycan Şeri Antologiyası (2005), Bakı: Şerg-Gerb.

Zakir, Gasım Bey (1964), Eserleri, Metnin tertibi, Mügeddime ve Şerhler: S. Rüstemov, Bakı: Azerneşr.

22.BÖLÜM

"ŞANLI TARİH" YENİDEN YAZILDI

Aidə ŞİRİNOVA*

İnsan doğduğunda anne ve babasını seçme şansına sahip değildir, ama arkadaşlarını seçebilir. Bazen komşularını seçebilirsin, bazen de seçemezsin. Coğrafî komşularımızı seçme şansımız ise hiç olmuyor. Tıpkı bizim nefret dolu komşularımızı seçemediğimiz gibi. Biz Türkler, uzun tarih boyunca ülkemizi paylaştık, evimizin kapısını açtık, masamıza oturttuk, en büyük düşmanımıza dost dedik. Oysa biz dost dediklerimizi sever, bağrımıza basarız. Biz komşumuzu düşman olarak görmeyiz, onda dostluktan başka şey aramayız. Ancak asırlarca kanımızdan ve kökümüzden olmayan düşmanla yan yana olduk, başımıza gelen oyunlar ve talihsizliklerden sonra bile onları evimize ve ailemize aldık. Bu Türklerin ata kültürü idi. Sürekli affettik. Anneannelerimiz ve dedelerimiz, bize hiçbir zaman "Ermeni düşmandır" demediler, bizi kinle ve nefretle yetiştirmediler. Tarihte yaşadıklarımızdan hiç ders çıkarma bilinci vermediler. Bu nedenle de yine gafil avlandık, yine Ermeni-Rus oyununa geldik. Ancak onlar da tarihten ders almamışlardı; her Türk çocuğu doğduğunda alnında, görünmez bir biçimde "savaşçı" yazar. Doğan her Türk, söz konusu Vatan olunca, "kahraman" olmak için doğar. Her Türk evladı, vatanı için savaşmayı başarır, vatanını gözbebeği gibi korumayı bilir ve söz konusu vatan olunca "yenilmez" olur.

Şubat 1988'den itibaren Ermeniler, Karabağ'da toprak talep etmeye başladılar. Önce bir kelime savaşı oldu. Ardından kanlı günleri takip eden taş savaşı başladı. Ağdam, Şuşa, Laçın, Kelbecer, Fuzuli, Cebrail, Zengilan, Gubadlı'nın barışçıl halkı savaşın korkunç günlerini yaşıyordu. Halk ne maddi, ne manevi, ne de psikolojik olarak bu savaşa hiç hazır değildi. Silahları neredeyse yoktu. Fakat buna rağmen, halkın gayretli oğulları ellerinden gelenin en iyisini yapmak istiyordu. Karabağ'ın çevre bölgelerinden gelen cesur insanlar Ağdam'da toplandı. Askeran'a girmeye, ekmeklerini yemeye ve kendilerine ihanet eden namussuz Ermenileri Askeran ve Hankendi'nden kovmaya kararlı idiler. Hankendi'den her gün kötü haberler geliyordu, Ermeniler yerel halkı dövüyor ve aşağılıyordu. Elbette gayretli insanlar bu hakarete dayanamıyordu. İnsanların sabrı iyice tükenmişti. Bunların bir kısmı Askeran yolunda toplandı. Okul çocukları bile, böyle bir savaşa hazırız diyordu. Azerbaycan Merkez Komitesi'nden Hasan Hasanov, bu gençlerin eli boş, silahsızlıktan ölmesini engellemek istedi. Bir grup gençle, onları bu yoldan döndürmek için uzun uzun sohbet etti. Gençler ikna olmadılar. Bu sefer Hasan Hasanov gençlerin önünde diz çökerek rica etti ve onları geri döndürmeyi başardı. Çıplak elli Türk gençleri, kahraman doğmuş olsalar da, silahlı azgınlaşmış Ermeni teröristlerle savaşamaz, size ihtiyacımız var dedi. Bunu haber alan Karabağ'daki Ermeniler, destekçilerinin de kışkırtmasıyla iyice azgınlaştılar.

O karışıklıkta Azerbaycan halkı ilk olarak iki şehit verdi: Ali ve Bahtiyar. Azerbaycan'ın her yerinde bir öfke patlaması oldu. İnsanlar her an vatan için ölmeye hazırdılar ve yollara düşmüşlerdi. Ancak bu konuda özel bir görev alan polis memurları tarafından geri

* Karabağ Gazisi Emekli Polis Binbaşı

çevriliyorlardı. Azerbaycan'da insanların gözlerinde nefret dolu ve öfkeli sorular vardı. Bu oyunların neden başladığını ve neden böyle barışçıl insanlar üzerinde oynandığını sorguluyorlardı. Neden sessiziz diye soruyorlardı. Kime karşı savaşmalıyız ve bizden ne istiyorlar diyerek haykırıyorlardı. Ama bu insanların sorularının cevabı o dönemde henüz net değildi. 1988'de, Ermenistan'da ve Hankendi'de yaşayan Azerbaycan Türkleri, atalarının mirası olan kendi evlerinden kovuldular. Kovulanların sayısı o kadar arttı ki, Berde'de mülteci kampları kuruldu. İnsanlar, kendi kendilerine ben ne yapabilirim diye düşünüyor ve dünya neden bu adaletsizliğe sessiz kalıyor diye sorguluyordu. Azerbaycanlıların, Ermenilerin, Karabağ'daki soydaşlarının başlarına getirdiği musibetleri duyduklarında içleri yanıyor, yüreklerinde acı ve intikam duygusu yayılıyordu. İnsanlar her gece panik içinde uyuyor ve sabahları trajedi içinde uyanıyordu.

19-20 Ocak 1990 gecesi, Bakü sokakları ülkenin masum çocuklarının kanıyla boyandı. Dağılan Sovyetler Birliği, kendi ölüm belgesini Bakü'de imzaladı. Bakü Şehitleri, Azerbaycan'ın şanlı tarihine kanlarıyla adlarını yazdırmışlardır. Gazah bölgesinin Bağanis Ayrım köyünde, Ermeni silahlı kuvvetleri ve eski Sovyet ordusunun askerleri birlikte soykırım yaptılar. Geçen yüzyılın sonunda, Azerbaycan topraklarının Ermeniler tarafından işgal edilmesi politikasının ilk kurbanı olan Gazah'ın Bağanis Ayrım köyü, dünyanın en büyük korkusunu ve trajedisini yaşadı. 23-24 Mart 1990 gecesi, sivil halk acımasızca saldırıya uğradı, 6 kişi diri diri yakıldı, 1 kişi öldü, onlarca kişi yaralandı. Birkaç dakika içinde bütün köy yandı. Ocakta yakılanların en küçüğü 39 günlük bir bebek, en büyüğü ise 70 yaşında bir erkekti.

Doğadaki vahşi hayvanlar bile yavrulara kıyamazken Ermeniler, kırkı çıkmamış bebeği ocağa atıp yakmışlardı. Bu facia sırasında 17 ev yakıldı ve 11 ev soyuldu. Aslında Ermeni silahlı kuvvetlerinin işlediği bu facia, bir soykırım gerçeği idi. Böylece bir köy yeryüzünden silindi, yaşlılar, kadınlar, çocuklar acımasızca kurşuna dizildi. Bağanis Ayrım'da yaşananlar benzeri olmayan bir katliamdı. Bağanis Ayrım köyü hâlâ kendi büyüklüğünde bir harabe olarak durmaktadır. Bu kanlı hadiseden sonra, insanlık dışı vahşetin cezasını almayan Ermeni teröristler, Gazah'ın Hayrimli, Aşağı Eskipara, Sofulu, Barhudarlı, Kızıl Hacılı ve Yukarı Eskipara köylerini işgal ettiler. Bugün Gazah'ın 7 köyü, terörü devlet seviyesinde hayata geçiren Ermenistan'ın işgali altındadır. Ermeni İnterpolü tarafından, Bağanis Ayrım soykırımını gerçekleştiren 18 kişi halen aranmaktadır. Bu teröristlerin Bağanis Ayrım soykırımına karıştıkları kesin olarak kanıtlanmış, barışa ve insanlığa karşı işledikleri suçlarla ilgili belgeler Interpol'e verilmiştir.

Mart 1990'da Bağanis Ayrım'da işlenen katliam, 25-26 Şubat 1992 gecesi Ermeni silahlı kuvvetleri tarafından Hocalı'da tekrarlandı. 25-26 Şubat 1992'nin soğuk kış gecesinde, Hocalı'da tarihte eşi benzeri görülmemiş bir katliam daha yapıldı. Beyaz kar üzerine âdeta insan kanıyla «Hocalı Soykırımı» yazılmıştı. Ertesi gün tüm Azerbaycan halkı yastaydı. Anneler ağlıyor, ağıt yakıyor, kadınlar acıyla saçlarını yoluyor, yüzlerini yırtıyordu, gelinler ve damatlar siyahlar giyiniyor, yaşlılar sigarayı sigarayla yakarak durmaksızın içiyordu. Halka dayanılmaz bir facianın acısı çökmüştü. Hocalı'da cesetlerin yüzlerindeki derileri soymuşlar, bebeklerin gözlerini oymuşlar ve hamile kadınların karınlarını yarmış, bebeklerini diri diri çıkarıp almışlardı. Bu iğrenç suçları ve ağır cinayetleri duyduğumda, içimdeki öfke ve intikam hissi beni de savaşmaya çağırdı. Aslen Berdeli olan Elçin Aliyev, yerinden edilmiş insanların yaşadığı «Öncü» kampında, bir öz savunma taburu kurdu. Bu kampa en çok sporcular katılmıştı. Bu nedenle tabura «Sporcu Taburu» adı verildi. Elçin Aliyev de

güreş alanında bir spor ustasıydı. Kalbi halkla birlikte atan bu vatan evladı, böyle bir taburu kurarak düşmanın karşısında amansız şekilde yer aldı. Biz de, 1992'de Berde'de *733 Nolu Öz Savunma Taburu*'na katıldık (taburun adı daha sonra *733 Nolu Askeri Birlik* olarak değiştirildi) ve ardından 1998'e kadar silaha sarıldık ve elimize silah alıp Şuşa ile Ağdere Polis Teşkilatları'nda çalışarak Tartar, Ağdere ve Marguşavan'da çalıştık. Maragha, Aşağı Çaylı, Yukarı Çaylı, Hasangaya, Gülüstan, Demirciler, Ortakend, Vaguaz, Ateks, Talış, Kasapet, Dranbom ve Çıldıran köyleri için yapılan tüm savaşlara yakından iştirak ettik.

Vatanın ihtiyacı olduğunda, yani vatan darda olduğunda anavatanın oğulları ve kızları yoktur, erkekler ve kadınlar diye bir ayrım yoktur, sadece vatanın çocukları ve neferleri vardır. Anavatan çocuğu olan Azerbaycanlı kadınlar da varlıklarını, haklarını ve özgürlüklerini elde edebilmek için daha önce zorlu yaşam yolundan geçmişlerdi. Bu topraklarda sadece Hacerler ve Nigârlar değil; Salatin Asgerova, Gültekin Asgerova, Garatel Hacımahmudova, Vafa Demirciyeva gibi savaşlarda şehit düşen milli kahraman yiğit kadınlar da vardır. Bu kadınlar Türk dünyasına ve Türk insanlarına her zaman örnek oldular. Türk dünyasının savaşan kadınlarından biri olan ve Erzurum'un müdafaasında hem Ruslara hem de Ermenilere karşı savaşan Nena Hatun'a sorarlar, nasıl bebeğini evde yapayalnız bırakıp savaşa gidersin? Bu kahraman kadın şöyle cevap verir: "Çocuğum annesiz büyüyebilirdi, ama vatansız büyüyemezdi." İşte bu anlayış, tarihin geçmiş çağlarından beri Türk kadınlarının önceliğidir, vatanseverliğinin ifadesidir. İslâm Peygamberi Hz. Muhammed şöyle demiştir: «Sınır boyunca vatanı koruyanların gözünü cehennem ateşi yakmayacaktır. Allah rızası için, vatanın sınırlarını koruyanlar, her zaman mükafatını alacak ve onlara daima sevap yazılacaktır." İşte biz de bu inançla korkusuzca savaştık.

44 Günlük Vatan Muharebesi'nden önce ise, 30 yıldır doğma topraklarından ayrı düşen ve Vatan özlemi çeken insanların dilinden «yine doğma vatanıma döneceğim» diye haykırdım:

QAYIDACAĞAM (DÖNECEĞİM)

Közərən ocağın külümü qaldı,
O yerin çörəyi, duzu da baldı.
Həsrət ürəyimə bir naxış saldı,
Mən, yenə o yurda qayıdacağam.

İllər ötüb keçir ömürdən baha,
Dikilib gözümüz uca Allah'a.
Tükənib səbrlər, dözmürük daha
Mən, yenə o yurda qayıdacağam.

Qarşımı kəsəmməz, nə boran, nə qış,
O eldə uluyur bir ala bayquş.
Gəlsəm də atılan bir gülləyə tuş,
Mən, yenə o yurda qayıdacağam.

Nə qədər Şəhidlər orda uyudu,
Həyat bir təşnədi, vətən suyudu,

Aidə'nin arzusu, məramı budu,
Mən, yenə o yurda qayıdacağam.

Kim getmir getməsin, özünüz bilin,
Şəhidlər yanında qısadır dilim.
Mənə yol açacaq mərd igidlərim,
Mən, yenə o yurda qayıdacağam.
Hər an duygularımda, həyallarımda.

2020 Tovuz olayları insanların sabrını taşırdı. Tovuz muharebelerinin ilk gününde, Azerbaycan Ordusu'na bağlı 3 Asker, Çavuş Vugar Sadigov, Tümgeneral Elşad Mammadov ve Asker Hayyam Daşdemirov düşman ataklarını engellerken şehit olmuş, 5 kişi de yaralanmıştır. Tovuz yönündeki gerginlik, 13 Temmuz gecesi de devam etti. Topçu, havan ve tanklarının kullanıldığı gece muharebesinde, Azerbaycan Ordusu'nun kesin ateşi ile karşı tarafın baz istasyonu, topçu teçhizatı, araç ve insan gücü imha edildi. Aynı gün ağır topçu birlikleri, yeniden Tovuz istikametinde harekete geçti ve muharebe sırasında, Ermeni topçuları Tovuz'a bağlı Dondar Kuşçu ve Ağdam köylerini top ateşine tuttular.

Tovuz dövüşleri 14 Temmuz 2020'de devam etti. 14 Temmuz sabahından itibaren düşman, Tovuz bölgesine bağlı Ağdam ve Alibeyli köylerine ağır silahlar ve topçu silahlarıyla ateş açmış, düşmanın tahrip edici hücumu sonucunda Tümgeneral Polad Haşimov, Albay Ilgar Mirzayev bu hücuma karşılık verdiler. Ancak açılan saldırı önlenirken 5 nefer şehit oldu. Bölgenin Ağdam köyü sakini olan 76 yaşındaki Aziz Azizov da, Ermeni saldırıları sonucundaşehit edildi.

Orgeneral Polad Haşimov ve Albay Ilgar Mirzayev gibi şehitlerin kanı, vatansever gençlerin coşkusunu ve cesaretini arttırdı, gençlerin cepheye gitmek için askerlik şubeleri önünde sıraya girmelerine yol açtı. Bütün halk silahlanıp savaşa gitmek istiyordu. Bu birlik ve cesaret, Türk'ün kararlılığının bir göstergesiydi. Bu sefer Azerbaycan halkı Aliya'ya ait değildi. Silaha sarılarak güçlü ordusu, inatçı ve savaşçı askerleri ile topraklarını özgürleştirmeye hazırdı. Gün geçtikçe ve işgal altındaki topraklar özgürleştikçe halkın, orduya ve devlete olan güveni daha da arttı. Ülkede sadece toplumun duruşu değil, edebiyatın bile özü değişti, yazarların ruhu değişti. Özgürlük, zafer inancı Azerbaycan'ı aşıp, Türkiye'ye ve Türk Dünyası'na heyecan dalgaları halinde yayıldı. Azerbaycan'da zafer hakkındaki şiirlerse, zaten çoktan yazılmıştı ve okunmaya başlandı. Artık şiirler gibi, çalınan şarkılar da Karabağ'ın özgürlüğüne adanmıştı. Herkesin tek bir sloganı vardı: Karabağ Azerbaycan'dır.

Karabağ Azərbaycandır!

Ozan qardaş, köklə sazı,
Cuşa gətir xan Arazı.
Odda yandır oyunbazı,
Tonqal qala, məşəl yandır,
Karabağ Azərbaycandır!

Çağır yenə Polad gəlsin,
Düşmənlərin verək dərsin,

Yer kürəsin sirkələsin,
Son nöqtəmiz İrəvandır,
Karabağ Azərbaycandır!

İnsanlar sokaklara akın etti, askerlere manevi destek olup, onların cesaretlerini arttırdı.

Bıçaq artıq sümüklərə dirənib,
Xalqım daha əsgərinə güvənir.
Haramzada düşmən haram süd əmir,
Çixaracaq yer kürəsin məhvərindən
Bunu gözlə, bunu gözlə
Azərbaycan əsgərindən.

Şiğiyacaq qartal kimi dağ başına,
Baxmayacaq düşmənlərin göz yaşına.
Yiyə çıxıb Lələtəpə, Talışına,
Əl çəkərmi Qarabağtək sərvətindən.
Bunu gözlə, bunu gözlə
Azərbaycan əsgərindən.

Kurduğunuz o sədləri yaracağıq,
Biz Şirinin, Qaratelin qisasını alacağıq.
İrəvanda yurdumuzu abad edib qalacağıq,
Dünya canın qurtaracaq o ikiüzlü sifətindən,
Bunu gözlə, bunu gözlə
Azərbaycan əsgərindən.

Yaracağıq düşmənlərin qan bağrını,
Anaları dərk edəcək şəhid adlı bir ağrını.
Kovacağıq yurdumuzdan o yağını,
Olmayacaq güzəşt bir də ellərimdən,
Bunu gözlə, bunu gözlə
Azərbaycan əsgərindən.

Gül -çiçəklər şəhid qanı içməyəcək,
Bu torpağa quşlar belə səkməyəcək.
Analar da oğul dərdi çəkməyəcək,
Ürəklər də qurtaracaq dərd-qəmindən,
Bunu gözlə, bunu gözlə
Azərbaycan əsgərindən.

Arhalı it qurd basandı dedilər,
Kadınları haram tikə yedilər.
Karabağ da bizimkidir dedilər,

Əl çəkdirər səni bir gün niyyətindən
Bunu gözlə, bunu gözlə
Azərbaycan əsgərindən.

Yağı düşmən yurdumuzdan əlini çək,
Kalacaqsan ortalıqda onsuzda tək,
Hər bir əsgər olacaqdır şiri-pələng,
Korxacaksan komandosun surətindən
Bunu gözlə, bunu gözlə
Azərbaycan əsgərindən.

Azerbaycan halkının devletine, milletine ve ordusuna güveni daha fazla arttı. Toplumdaki milli birlik çok güçlendi. Azerbaycan Ordusu, hedefleri ele geçirip ilerlemesini sürdürdü. Azerbaycan Silahlı Kuvvetleri tarafından ilk günden itibaren gerçekleştirilen karşı taarruz harekâtı sonucunda, birçok ilçe ve stratejik öneme sahip yerler özgürleştirildi. Vatanı işgalden kurtaran Kahraman Ordu, düşmanın silahlı kuvvetlerini imha etmiş, insan gücü ve teçhizatını devre dışı bırakmıştı. Düşmana çok ağır kayıplar verdirmişti. Azerbaycan Ordusu düşmanı geri çekilmeye zorlamış, işgalden kurtarılan topraklar her gün radyo ve televizyon kanallarından gururla duyurulmuştu. Halk cepheden gelen Şehid haberleri karşısında bir yandan ağlıyor, diğer yandansa zaferin büyük sevincini yaşıyordu.

Düşman düşmanlığıyla kalmış, her bakımdan büyük hezimete uğramıştı. Azerbaycan'ın zaferini kabul edemiyordu. Bu nedenle de azgınlaşan Ermeni askerleri, çok sayıda tarihî ve kültürel anıtın bulunduğu eski Gence ile Berde şehirlerini, top ateşine tutarak sivilleri ve bebekleri öldürdü. Arazisinde stratejik nesnelerin bulunduğu Yevlah, Beylagan, Berde, Terter, Gabala, Goranboy, Agcabedi, Abşeron, Hızı ve diğer bölgeler, balistik füzeler ve diğer topçu cihazlarıyla vuruldu. Buna rağmen Azerbaycan Silahlı Kuvvetleri, üst düzeyde muharebe harekâtı yürüterek ve düşmanı dize getirerek gerçek bir kahramanlık tarihi yazdı.

Yağı düşmən, nə söyləyim, nə deyim,
Bu döyüşlər sənin sonun olacaq.
Etdiyiniz günahların, ahların,
Cavabını Tanrım, özü soracaq.
Mərt oğullar bu gün tarih yazacaq.

Alçaklığın bir sonu da var ahı,
Hocalı'nın yerdə kalmaz günahı,
Ordumuzun bil, Tanrı'dır pənahı,
Elə bilmə kısas sona kalacak,
Mərt oğullar bu gün tarih yazacak.

Yallı gedib verirdiniz göz dağı,
Kətl etdiniz yiğidləri subh çağı,
Oylağ etdiniz Cıdır düzünü, Han bağı,
Artık Ordum buna nida koyacak!
Mərt oğullar bu gün tarih yazacak.

Hanı sizin havadarlar görünmür?,
Korhunuzdan ürəyiniz döyünmür.
Ay nankörler bilin Vətən bölünmür,
Türkün oğlu sizi burdan kovacak,
Mərt oğullar bu gün tarih yazacak.

Otuz ildir sizə güzəşt bəs oldu,
Səbr bitdi, umudunuz puç oldu.
Kısmətiniz yaman kaça-kaç oldu,
Azərbaycan sonda zəfər çalacak,
Mərt oğullar bu gün tarih yazacak.

Azerbaycan'ın mert oğulları tarih yazdılar. Zafer tarihi, sonsuz bir tarih oldu. Bu tarih şehitlerin kanıyla altın harflerle yazıldı. Şehitlerin ve gazilerin kanıyla kazanılan Zafer tarihi, tüm dünyaya örnek olmuştur. Savaşan askerlerimizin kahramanlığı tüm dünyada duyuldu. Türk devletinin birliği ve eşitliği tüm ülkeleri şaşırttı, dünyanın gözü bizim üzerimizdeydi. Azerbaycan askerinin kahramanlığı, halkın birlik içinde kaynaşması, savaşan askere ruh verdi. Türkiye-Azerbaycan kardeşliği, maddi ve manevi desteği bu büyük başarıyı taçlandırdı.

Şiirlərimin birində şu mısraları yazmışdım:
Biz birləşsək,
Kara Dəniz şahə kalkıp, Həzər'imə kavuşacak,
Burda nə var danılacak /şaşacak.
Deməк Türkə, Türk kalacak!

Samed Vurgun şöyle der: "Başın beladaysa bir dostunun kapısını çal, kapı açılmasa da gözünün kapısı açılır." Kapıyı çaldık dostlar, kardeşler. Kapımız açıldı, gözlerimiz de öyle. Türkiye kardeşimiz, bize elini uzattı dünyaya dedi ki; bundan sonra hiçbir Türk'e zarar veremezsiniz, biz bir milletiz, iki devletiz, biz ikiz kardeşiz. Topraklarımız aynı, acıda biriz, sevinçte biriz. Tıpkı Azerbaycan'da olduğu gibi, Türkiye gençleri de Büyükelçiliğe akın ettiler ve Karabağ'da düşmandan kadim vatanını kurtarmak için savaşa hazır olduklarını ilan ettiler. Bu Türk'ün hırsı, bu Türk'ün gücü idi. Zor bir zamanda bir kardeşe sahip olmak, onu meydanda yalnız bırakmamak, hüznünü hüzün, sevincini sevinç olarak bilmekti. İşgalden kurtarılan toprakların sevindirici haberlerini hem Azerbaycan basınından hem de aynı zamanda Türkiye basınından aynı anda takip etmek mümkün oldu.

30 yıllık hasret, 30 yıllık rezillik nihayet 44 günde son buldu. Zafer sevinci gözyaşlarıyla ifade edildi. Cesur kahramanlarımız, zaptedilemez denilen Şuşa Kalesi'ni işgalden kurtardı, 3 renkli Azerbaycan Bayrağı'nı dalgalandırıp, Şuşa semaları yeniden Ezan sesi ile yankılandı. Azerbaycan'ın gözbebeği Şuşa özgürlüğe kavuştu. Kadim Şuşa, Türk'ün ebedi yuvasıdır. Şuşa, şehit kanından yapılmış bir kaledir, kahramanlar yurdudur, yiğitliğin simgesidir.

KARABAĞ MANİFESTOSU

Sovyetler Birliği'nin dağılması aşamasında Ermenistan tarafından gündeme getirilen, Moskova yönetimi ve Hıristiyan batı tarafından kışkırtılan ve çözümsüz hale gelen Karabağ sorununun jeopolitik boyutu çok daha karmaşıktır. Bu çalışmanın ilgili bölümlerinde tarihi ve bilimsel açıdan ortaya konduğu gibi asırlardır Türk yurdu olan Karabağ, sömürgecilik döneminin emperyalist hedeflerinin kesiştiği bir bölge haline gelmiştir. Bir taraftan Rusların sıcak denizlere inme politikası, diğer yandan Türkiye ile Türk dünyası arasında Ermenistanlaştırma ve Gürcistanlaştırma ile genel olarak Hıristiyan dünyasının anti-Türkizm stratejileri bu coğrafyada yoğunlaşmıştır.

Sovyet sonrası Rusya'nın yeniden eski Sovyet coğrafyasında etkinlik kurma planlarını başarısız kılma yolundaki batının genel stratejilerine karşın, tarihi Türk yurdu olan Kafkasya söz konusu olunca uygulamada Rus destekli işgali sürekli kılınması için mücadele edilmiştir. 19. Yüzyılın başından itibaren başta Revan Türk Hanlığı olmak üzere Kafkas hanlıkları coğrafyasında Ermeni devleti oluşturma politikası, 20. Yüzyıl başında Ermenistan devletinin ortaya çıkmasıyla sonuçlanmıştır. Bu süreçte bölge jeopolitiğinin önemli merkezlerinden Karabağ'a da göz dikilmiş, önemli miktarda Ermeni nüfusu yerleştirilmiştir. Bununla beraber 1936 Sovyet Anayasası'na göre nüfusunun kahir ekseriyeti Türk olan bölge, Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne bağlı "Karabağ Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti" olarak kabul edilmiştir. Sovyetler Birliği'nin dağılma belgesi olan 1991 Astana Deklarasyonu ile gerek cumhuriyetler gerekse özerk cumhuriyetlerin Sovyet dönemindeki statüsü ve sınırları Ermenistan dahil imzacı devletler tarafından kabul edilmiştir. Böylece Karabağ'ın etnik, tarihi ve kültürel bakımdan Türk yurdu vasfı, yeni dönem uluslararası hukuk tarafından da tescil edilmiş, bu statüyü diğer yeni bağımsız cumhuriyetlerle birlikte Rusya ve Ermenistan da kabul etmişlerdir. Buna karşın 1988-1994'lerde yaşanan I. Karabağ Savaşı ile Azerbaycan'ın yaklaşık beşte biri işgal edilmiş ve bu işgal 2020 İkinci Karabağ Savaşı'na kadar devam etmiştir.

1993'te kabul edilen 4 BM Güvenlik Konseyi kararına rağmen Azerbaycan topraklarının işgaline karşı yaptırım gündeme gelmemiştir. Aksine işgalin sürekli kılınması için AGİT MİNSK grubu, işgali sonlandırma yönünde ciddi bir girişimde bulunmamış, çeyrek asırdan fazla sadece Azerbaycan'ın ülkesini kurtarma girişimlerini engellemiştir. Söz konusu grubun bütün diplomatik engelleme girişimlerini karşın 44 gün süren II. Karabağ Savaşı sonrasında Hankendi ile Laçin koridoru dışındaki bölgeler işgalden kurtarılmıştır. Bu süreçte batılı ülkeler önemli ölçüde Ermenistan propagandasına teslim olarak ülkesindeki işgale son veren Azerbaycan'ı genellikle saldırgan olarak görmüşlerdir. 26 Ağustos'ta Azerbaycanlılar Laçın şehrine döndü, Azerbaycan Ordusu Laçın şehrinde konuşlandırılıp, Zabuh ve Sus köyleri kontrol altına alındı.

Azerbaycan ordusunun büyük zaferinden yaklaşık iki yıl sonra dahi 1993'te topraklarından ayrılmış olan Azerbaycan Türkleri kentlerine köylerine dönememiştir. İşgali sürdüremeyeceğini gören Ermenistan ordusu, kentleri, köyleri, hatta mezarlıkları dahi yakıp yıkmış, devasa coğrafyayı mayın tarlası haline getirmiştir. Ateşkes sonrası barış görüşmeleri sürecinde Ermenistan tarafından verilen mayın haritası sahte çıkmış, buna karşın uluslararası hukuk yolu girişimleri henüz sonuçlanmamıştır.

Genel olarak batı Emperyalizmi, sömürgecilik ruhu, Hıristiyan bağnazlığı özel olarak son iki asırdır geliştirilen ve kışkırtılan Ermeni vahşeti ve terörizminin sonucu olarak yaşa-

nan soykırım ve işgallere karşın barışçıl çözüm yolunda engeller bulunmaktadır. Ermeni diasporası ile Hıristiyan batı destekli dezenformasyon, saldırgan ve soykırımcı Ermenistan'ı haklı ve masum, soykırıma uğrayan, ülkesini savunan Azerbaycan'ı haksız ve saldırgan göstermeye çalışmaktadır. Bu kapsamda tarihi ve etnik gerçekler saptırılmakta, işgal süresince yaşanan savaş suçları göz ardı edilmektedir.

Tarihi ve hukuki gerçekleri saptırma aracı olarak dezenformasyon hemen her döneminde kullanıldığı halde günümüz iletişim imkanları ile bu araç çok daha yoğun olarak gündeme gelmektedir. Cephede kazanıp masada kaybetmenin temelinde diplomatik zafiyet olmasına karşın bu zafiyetin önemli bir ayağını ise tanıtım ve propaganda konusundaki yetersizlik oluşturmaktadır. Propaganda aracını iyi kullananlar, haksız da olsalar öncelikle kendi kamuoyunu, adım adım dostlarını, tarafsız ülkeleri, nihayet düşmanlarını kendi çıkarları doğrultusunda ikna edebilmektedirler. Şüphesiz bu süreçte çarpıtılmış veya yalan bilgilere dayanan kitap, makale, film vb. akademik ve kültürel araçlar yoğun bir şekilde kullanılmaktadır. Söz konusu araçları üretmek ve kullanmak için gerekli siyasi irade yanında yeterli mali kaynaklar da son derece önemlidir.

Türk ve İslam dünyasını hedef alan işgal, zulüm, soykırım ve diğer haksızlıklara karşı, öncelikle bu ülkelerin ve diğer dost, hatta tarafsız olanların akademi, bilim, siyaset ve sanat çevrelerinin önemli görevleri bulunmaktadır. Belirtmek gerekir ki soykırım suçlusu bir ülkeyi ve halkı mağdur ve mazlum gösterme yolundaki propaganda araçlarının üretimi, dağıtımı ve yayımı, soykırıma ve işgale uğramış olanların sesini duyurmaktan çok daha zordur. Dolayısıyla Türk ve İslam dünyası ile dost ve tarafsız ülkeler akademisyen ve aydınlarının mağdurların ve mazlumların haklarını savunmaları, onların sesini duyurmaları çok daha kolay olduğu kadar aynı zamanda entelektüel bir zorunluluktur. Bu zorunluluğun gereğinin yerine getirilmesi istikametinde öncelikle Türkiye ve Azerbaycan aydınlarının büyük görevleri söz konusudur. Alan uzmanları tarafında titiz araştırmalar sonucu ortaya çıkan bu derleme, belirtilen görev kapsamındaki gayretin eseridir. Bu yöndeki faaliyetlerin daha fazla teşvik ve desteği yanında bu gibi çalışmaların başka dillere çevrilmesi de son derece önemlidir. Azerbaycan ve Karabağ konusunda etnik, tarihi, kültürel ve hukuki gerçekler kapsamında başta İngilizce olmak üzere batı dillerinde olabildiğince akademik yayınlar yapılması gerekmektedir. Belirtilen gerçekler kapsamında film, roman, hikaye, skeç vb. kültürel ve sanatsal etkinlikler ile sosyal iletişim kanallarının olabildiğince kullanılması yönünde gerekli planlamalar yapılmalı ve hayata geçirilmelidir.

Rusya-Ukrayna çatışması üç ayını doldurmadan Rus askerinin Ukraynalı bir sivili öldürerek savaş suçu işlediği tespit edilmiş ve bu asker Ukrayna mahkemesince yargılanarak müebbet hapse mahkûm edilmiştir. Rus askerinin özür dileyerek suçunu itiraf ettiği bu yargılama ve mahkûmiyet, çatışmaların devam ettiği süreçte gerçekleşmiştir. Buna karşın başta Hocalı Soykırımı olmak üzere 1993'ten 2020'deki II. Karabağ savaşına kadar soykırım, tecavüz, diğer savaş suçları, sivillere ve sivil hedeflere yönelik saldırılar konusunda ulusal ve uluslararası mahkemelerde yeterli ve gerekli hukuki işlemler başlatılamamıştır. Bu yönde Azerbaycan yönetimine hukuki destek son derece önemli olup suçları tespit edilenlerin gıyabında da olsa öncelikle Azerbaycan mahkemelerinde yargılanmaları son derece önemlidir.

Sivil hedefleri ve şehirleri tahrip etmemesine karşın Irak'ın birkaç aylık Kuveyt işgalinden dolayı yaklaşık 60 milyar dolar civarındaki savaş tazminatı ödenmesi tamamlanmıştır.

Ermenistan'ın Azerbaycan halkı ve şehirlerindeki işgal ve tahribatı ise Kuveyt'e verilen zararın en az yüz katıdır. Emsal uluslararası uygulamalar dikkate alınarak Ermenistan'ın savaş tazminatı ödemesi süreci bir an önce başlatılmalı, 2022 ortası itibariyle sefalet içinde başka bölgelerde yaşayan Karabağ ve civarı sakinleri olan Türklerin zararları tazmin edilmeli, bir an önce evlerine dönmesi sağlanmalıdır.

Hassas dengeleri gözetmek zorunda kalan Azerbaycan yönetiminin bu yönde teşvik edilmesi, akademik çevreler yanında sivil toplum kuruluşları açısından da gerekli bir görevdir. Çünkü diplomatik müzakerelerde "kamuoyu baskısı", yönetim açısından son derece değerli bir hazinedir. Yönetimin en iyi kararı alacağı beklentisi ise diplomasi masasında daha fazla taviz vermeye, hakkını alamamaya yol açabilmektedir. Bu bağlamda halen görünüşte Rus, gerçekte Ermenistan kontrolü altında bulunan Hankendi ve Laçin koridorunun bir an önce boşaltılması, Ermenistan'ın savaş tazminatı ödemesinin başlatılması, gerekirse bu tazminata mukabil ülkesinin bir kısmını Azerbaycan'a bırakması, çatışmalar ve işgal sürecinde insanlığa karşı suç işleyenlerin yargılanarak cezalandırılması yolunda, Türk ve İslam dünyası ile demokratik ülkelerde sivil toplum kuruluşları etkinlikleri ve sosyal medya kampanyaları başlatılmalıdır. Bu faaliyetler, Azerbaycan yönetiminin müzakerelerde elini güçlendiren kıymetli bir silah olacaktır. Elimizdeki bu eser, Karabağ sorununun tarihî, siyasî, iktisadî, hukukî ve stratejik boyutlarını bilimsel olarak tahlil etme; bu bağlamda olaylar tarihi yanında olgular tarihi üzerinden bugünü biçimlendiren gerçekleri analiz etme, ulusal ve uluslararası kamuoyunu ve kuruluşları doğru olarak bilgilendirme, bütün insanlığa bu konudaki tarihî gerçekleri iletme, bu bölgede yaşanan eşi görülmemiş tarih hırsızlığını açık etme, mağdur ve mazlum Azerbaycan halkının hakkını, bir an önce elde etme istikâmetinde karar verme süreçlerine hakim olan iktidar sahiplerine, yönetimlere ve ilgili birimlere destek olma yolunda bir katkıdır.

INTRODUCTION ARTICLE
"THE UNPRECENDED THEFT OF HISTORY"

THE PROJECT OF ARMENIZATION OF KARABAKH AND THE "INTERNATIONAL HELL" BUILT BY ARMENIAN TERROR IN THE "ANCIENT HOMELAND"

Betül KARAGÖZ YERDELEN*

ABSTRACT

In this chapter; it is discussed that the Armenianization of Karabakh was started in the 15th century within the scope of a project, and the relevant subject of the project is examined in a multidimensional way, where it found application in the 19th century. Successive military defeats and compulsory treaties, which constitute one of the most painful turning points in Ottoman-Turkish history, led to the threat of political sovereignty over historical Turkish lands, and eventually led to the shrinking of the Ottoman Empire as well as the Armenianization of Karabakh. In this context, the Armenianization project of Karabakh on the one hand and the terroristization of Ottoman Armenians on the other hand were carried out in line with the same objectives. These activities, which are a total annihilation operation against the Turks, are an expression of the uncovered and secret work of multiple states. In the chapter, the phenomenon of "Armenia" is discussed in the light of historical facts and the exploitation of Armenians by the imperialist powers to prevent the growing power of the Turks and even to destroy the Turkish existence is analyzed.

Key words: Armenianness, Historical Armenia, Ottoman Armenians, Karabakh Armenians, Albanian-Kipchak Turks.

BEGINNING

From very old times, since the 8th century, Armenian violence and occupation have taken place as one of the most significant problems of the Turkish existence. For the last 150 years, Turkish society once again faced severe acts such as terror, occupation, massacre and genocide from this group.

Armenians living in the Turkish territories turning into an unruly enemy has become concrete with the Ottoman Empire losing the Ottoman-Russo War of 1828-1829, and with the Ottomans losing the 1877-1878 Ottoman-Russo War, named as "the 93' War", it became severe. The Ottoman State losing the 1877-1878 war, was forced to signed the Treaty of San Stefano, which had severe conditions on March 3rd, 1878. With this agreement, the issue of *Armenian minority in the Ottoman State and enhancing the living conditions of Ottoman Armenians",* that the Russian claimed, in other word, "the Eastern reform" issue was suggested. With this initiative, under the name of enhancing the living conditions of Armenians, in fact, the process of seperation of Armenian identity was started in the system of *millet* in the Ottomans.

* Prof. Dr., Giresun Univeristy, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of International Relations, drbetulkaragozyerdelen@gmail.com, ORCID: 0000-0002-9997-8898.

In the *millet* system of the Ottomans the disaggregation of Armenians turned into an avalanche, which started as a small mass of snow, sliding downwards from a snowy hill, and gaining speed continually. In the course of time, it would be misleading to consider that Russia alone has been responsible for this disaggregationwhich would evolve into an Armenian terror. Besides Russia, primarily the United Kingdom (UK) and other imperialist states of the Western world, followed a proxy act in the Ottoman State for their imperialist interest(s), and tried to create a subcontractor Armenian minority. With this understanding, the imperialist states, who developed an unity within themselves, firstly emerged as Russia, the UK, France and Austria, and the United States (US) has joined them. Consequently, against the Ottoman State, an "inner front" also emerged, which was created by several imperialist states. The imperialist powers have gained the ability over the Armenians, and a possibility of act against the Ottoman State, through the minorities, and especially the Armenians, in the inner front created in the Ottomans. Under these conditions, the imperialist powers have attacked severely to Ottoman State from the outer and inner fronts. They have started an uninterrupted attack process, which would distrupt the financial, economical and political structure of the Ottomans, would collapse the Ottoman State, deactivate the Turkish influence, harshly impoverish the Ottoman-Turkish society, and kill them with massacre.

Destroying contra-attacks over imperialist states outside and Armenians, and at the same time the Greek and Rums, and relatively Kurdish separationists, were carried out time to time with different intentions. There are a successive terrorism process known as "Armenian terror" in the literature, and a multi-national imperialist cooperation here. From the 19th century, they have cooperated internationally, in addition to severe violence and terrorist acts against the Ottoman Turks and Azerbaijan Turks, and Türkiye Turks. For the last 150 years, Armenian terror was always supported by the imperialist states openly or secretly, which were against the Turkish territory, the institution of states, the officials, civilian citizens, embassies, the government officials, the members of the government, the citiners, and the peasantry. The Armenian terror aimed to end the Turkish power and Turkish existency; and influenced the Turkish lands from the Caucasus to the Balkans as frightfullnes, reaching to massacre, occupation and genocide.

However, even though the Armenians massacred the Turks in the Umayyads and the Abbasids, in the Great Seljuks, they defected the Turks, escaping from the severe pressure of the Western and Eastern Christianity. (Köymen, 1972: 24-29). Either Sultan Alparslan, or Sultan Malik Shah, has given the Armenians a safe life, a respected position, freedom of faith and culture, and in addition to high-ranked jobs, give duties and authorities in the state bureaucracy.[35] Their situation in the Ottoman State was much more better than this.

[35] Sultan Alparslan and Malik Shah ruled all Armenian princedom associated with the Eastern Rome. They have made the Armenian princedom associated with the Eastern Rome as vasals of the Seljuk State, and they started to construct where they live, and they protected all the monasteries against the ignicolist Iranians. The fairness of Malik Shah, and compassion towards all his vasals not paying regard to religion or sectarian, is concrete with the all Muslim and Christian resources. During the period of Kılıç Arslan I, who was the successor of Suleyman Shah in the Türkiye Seljuk State, the Armenians were completely independent in their religious and administrative areas as minor princedom. However, against the Turks, to whom they begged for to give their cities and have become friends with the Turks, the majority of the Armenians behaved as advisors, pioneers even torment powers to the Crusaders, in the First Crusades, the Armenians helping the Crusaders ensured to the establishment of the First Crusade Shire by according Urfa to them, and caused the Crusaders to conquer Antakya (with

It is possible to say the "Ottoman-Armenian relations have started in Orhan Bey period (1326-1362). In 1326, conquering Bursa and making it as a capital city Orhan Bey; allowed them to be organized as a separate community in the Anatolia for the Armenians to be protected from the oppression of the Eastern Rome, and he transferred the spiritual center of Armenians in Kütahya to Bursa. After Fatih Sultan Mehmet conquered İstanbul, religious leader in Bursa, Primate Hovagim was brought to new capital İstanbul in 1461, and Armenian Patriarchate was established in Peribleptos Monastry in Samatya. Therefore, by Fatih Sultan Mehmet, administrative and religious privileges were given to Armenians. After that time, the Armenians were organized as "Gregorian Millet" in the *Ottoman Milet System.* However, in terms of sections, they could not show a harmonious unity."(İlter, 2003: 77).

In the same ages, which is post the 15th century, Karakoyunlu State (1410-1468), Akkoyunlu State (1468-1501/3), and Safavid State (1501-1736), which were the states of the Azerbaijan Turks, emerged, even they passed a rising period. While having a good position in the Ottoman Millet System, on the other hand, the Anatolian Armenian leaders sent letters including their declarations of commitment to the Azerbaijan Turkish states and pledging loyalty to, even demanding to be "saved from the oppression of the Turks, help us to move to the Caucasus."(Mehdiyev, 2015: 64-65). As a matter of fact, Karakoyunlular responded to these calls from the Armenians. In fact, until that period, which was mid-15th 15th century, different positions to the Armenian warriors in the army already. Also in the Ummayad armies, there were Armenian warriors. The Armenians came to Karabakh at the beginning of the 8th century to invade the Caucasus with the cavalry and brought death to the ancient Turkish Albanian homeland. In 705, while the Albanian state, which was a Christian Turkish Stae was collapsing, the Armenians were placed on the Karabakh territory, which is a part of Albania, as a kind of supervision instrument of the Ummayads, and with the possibilities served by them.

The number of Armenians, firstly placed in Karabakh, was indeed low because mostly, it was a placement that was a reward to the Armenians. Later, their number increased gradually, when the Arabs withdrew, and some Armenians in the region withdrew as well, and the remaining continued to live under the administration of the Turks (Kürkçüoğlu, 128-129, Bozan, 2014: 66-67). The Armenians in Anatolia, on the other hand, strengthen their relations with the East Roman and connected to them as vasals. However, after 1771, the Great Seljuks controlled all the Armenian principalities and made the vasals of the Seljuk State.

> *In 1441, the Emperor of the Azerbaijan Karakoyunlu State Jihan Shah moved the Armenian Cataghicos Center from the city of Sis (Kozan) of Cilicia* (Çukurova) to Three-Church Mone*stry, which is called by Azerbaijanis as "Three Muezzin", formerly the Albanian Monestry. With the approval of the Emperor of Karakoyunlu Jihan Shah, and even with the approval of the Alban Patriarchatehade, the Armenian Monophysite clergymen were allowed to move Three-Churches* (Mehdiyev, 2015: 64).

---

the betrayal of Armenian Firuz). In this period, they tried to be a part of the Western Empire and Papacy. The Frank Knights coming to Urfa were bullying Armenians. The influential natives of Urfa were excluded from the count's advisory committee, which was attended only by Franks, and the Armenian population was oppressed by heavy taxes. Furthermore, Armenian lands and farms were granted to the knights who came to the city and Armenian peasants were bound by much stricter and tighter ties, in accordance with the more rigid feudal rules of the West. Realizing what a mistake they had made, the Armenians, unable to withstand the heavy pressure of the Crusaders, sent envoys to the Turks for help, as they did whenever they were in trouble (Uzun, 2011: 5).

The Three Churches / Three Muezzins,[36] which is a memory of Ancient Albanian Turkish culture, had been started to be used as a chapel by the Armenian Monophysite clergymen, who were just moved to the region. In this period, the living generations of the Christian Albanians and Kipchaks continued to use their own Patriarchatehade. In the 15th century, When the Armenians placed in the *Three Churches* of the Albans started to take roots in the following decades, after centuries, they destroyed the ancient historical artifacts, which were sanctuaries from the 8th century, they distorted the scripts once again and renamed the Three Churches as *Etchmiadzin Church.* Moreover, the Armenians behaved as if the *Etchmiadzin Chuch* was inherited from their ancestors, not from the Albanians, and even restored a historical building. The Armenians searching for a homeland for centuries, for this time, they got the power from the Russians instead of the Arabs; however, waning Azerbaijan administrations were become helpless against the Russian power. In the 19th century, the Russians started to apply mass perception operations, and then the Armenians in the region, which were accepted as Upper Karabakh, were notified as a "First Christian society" to the whole world, and Karabakh, the ancient homeland of the Turks, was introduced to the world as the ancient homeland of the Armenians. This mass theft of history was accepted as a so-called historical fact, firstly by the Armenians, and Russians and later by the Western imperialists.

1. **DISPOSSESSION OF ANCIENT HISTORY IN KARABAKH AND "UNPRECENTED THEFT OF HISTORY"**

The Armenian Question, which is utmost complicated has been tied on a unique knot since the 8th century: to break the Turkish power and therefore destroying the Turkish existence, and capture the wealth of Turkish lands, and to be a so-called powerful state. In order to realize this plan, the Armenians assumed a mass responsibility as proxy firstly for the Russians and then the Western Imperialists especially for the last 300 years. On the other hand, Armenians attempted to implement this plan on their Turkish homeland not only by proxy on behalf of other powers, but also on their own behalf, believing that it was their own formula for statehood. This historical plan means that the construction of long-term political-military-economic expectations on a strategic basis. This is the Western Christian powers who took advantage of the collapse of the Great Seljuk State (1038-1157) and wanted to keep under control the Turkish States, Principalities and Khanates that emerged over time after the Great Seljuks, especially the collapsed Eastern Roman Empire (395-1453) and the collapsed Golden Horde Turkish State (1242-1502), It is based on the long-term goals and projects of the Russian powers that claimed to be the continuation of the so-called Russian Empire [the *Moscow Knezate* (1340-1547), the *Russian Tsardom* (1547-1721) and the Russian Empire (1721-1917)].

Just after 12 years that the Armenian clergymen were settled to Three Churches near Irevan from Cilicia by Jahan Shah in 1441, the Istanbul was taken by the Fatih Sultan Mehmed, and the East Roman Empire fell. The Russians under the shock of this situation, which closed an old era and opened a new one, after that eras, attempt to apply their strategic plans. The Russians, who were fanatic Eastern Orthodox, sharpened against the Turkish existence and Turkish power, and indeed, they broke the Turkish power and tried to expand by capturing Turkish lands. In fact, until the midst of the 15th century, the Russian knezates, which were not

[36] In the middle ages, this chapel was named as "Three Churches" (Matenadaran Fars Belgeleri, 1959: 592; Mehdiyev, 2015: 64).

united and were disorganized, organized under Ivan III, who was the Moscow Great Knez in 1462, and they become states (Kurat, 1987: 131). Ivan Vasilyevich III (1440-1505), known as the Great Ivan, saved the Russian Knezate to become a "vasal of the Golden Horde State" and unified the Russians and turned into a state. By the Westerners, he was married to the niece of the last Emperor of Byzantium, Constantine XI, Zoi Palaiologina. Therefore, Ivan III claimed that he is the heir of both Golden Horde and Byzantium (Yılmaz ve Bahrevskiy, 2017: 28-29). This caused that the idea of *Third Rome* is now Moscow; at the same time, it brought Eastern and Western administrations the decisiveness of act togeter agains the Turks.[37] As a a matter of fact, in the project of de-Turkification of the Caucasus; furthermore, the fall of the Ottoman State, Russian-British-French cooperation played a significant role. After the capture of Istanbul, in accordance with the common expectation of both the Westerners and the Russians, they started the process of creating a strong and guided Christian unity in the Caucasus through the Etchmiadzin Church, which was intended to be a maneuvering outpost and buffer zone against the Turks, and which was opened to the Armenian clergy in good faith by the Turks themselves, namely Jahan Shah. At the same time, according with this plan, the gates and the opportunities of Moscow opened to the Armenians. In the following eras, the Russians, British and the Armenian leaders forced the migration of the Armenians to there and gathered in here. The Armenians who were brought to Etchmiadzin and its environs near Iravan were Assyrian, Urartian, Persian, Sassanid, Macedonian, Umayyad and Eastern Roman subjects, as well as subjects of the Great Seljuk Empire and the Karakoyunlu State, but they were also subjects of the Ottoman Empire and Iran. Although today's Armenians claim that the land where Etchmiadzin is located was given to their ancestors by the Urartians, this claim is completely untrue. First of all, the Urartians did not occupied, annexed or conquered Caucasia. In history, those lands have never became an Urartian territory. Karabakh is one of the first place of settlement unit of humanity, and was the ancient Turkish lands, before the Saka, and included many civilization. Armenians, on the other hand, came here for the first time in the 8th century thanks to the Umayyads. "After the 15th century, they were separately gathered from different geographies and settled in the South Caucasus. "It is recorded that the newly arrived Armenian immigrants did not understand each other's languages" (Zelenskiy, 1886: 10; Mehdiyev, 2015: 43).

In the 19th century, Armenians gathered around Etchmiadzin and gradually multiplied in this region, and with the guidance of the Russians, they created an interesting story that had a tremendous impact on the Christian world. According to this story, the Three Churches Monastery/Ecmiyazin Church, which was actually rebuilt in 1441, was "supposedly built in the early 4th century by St. Grigor/Krikor the Illuminator (Grigor Lusavoric), who 'received instructions from the Prophet Jesus' himself" (Werth, 2012: 37). Again, supposedly

[37] On the other hand, the Turkic Khans, who could not get along with each other, were beneficial for the Russians. "The Khan of Sibir and the Khan of Crimea were hostile to the Khan of Golden Horde and were getting closer to the Russian knezates. The men sent by the Khan of Sibir and the Khan of Crimea killed the Golden Horde Khan Seyit Ahmet Khan in his tent. After the death of the Khan, the power struggles between his sons and the interventions of the Crimean Khan caused the Golden Horde to cease to be a power. The most important consequence of this was that the Knezate of Moscow and the other Russian countries affiliated to it were no longer subject to the Golden Horde. Thus, the campaign of 1480, which ended without a war, allowed Russia to free itself from Mongol-Turkish domination. The year 1480 went down in history as the end of Turkish rule in Russia" (Kurat, 1987: 137-138). After this event, the name of Ivan III became "Ivan the Great".

'the first Etchmiadzin Church of Armenians was rebuilt in 1441 because it was destroyed.' However, when we look at the historical facts, in the 4th century, Armenians had not yet come to Karabakh. They came for the first time in the 8th century, but they came as a "cavalry unit" in the Umayyad army and to destroy the Ancient Albanian State on behalf of the Umayyads. The Caucasian Albania in the past has nothing to do with today's Albania in the Balkans. Caucasian Albania was the Christian Turkish State in history.

As a matter of fact, by 705, the Albanian State, which had settled in the region between the Caspian Sea in the east and Iberia (now Georgia) in the west, Dagestan in the north and the Aras River in the south, i.e. the vast geography that today constitutes Azerbaijan, Armenia and Eastern Georgia, was conquered by the Armenian-backed Arab armies with massacres and massacres. At that period, the Armenians entering the Albania in the Umayyad army, in favor of their 'service' to the Umayyads, as a prize, they had the right to settle in Karabakh; even the Umayyads gave the right to establish Gregorian Church to the Armenians. However, this led to a sectarian struggle between the *Diophysite Apostolic Albanian Church* and the *Monophysite Gregorian Church*, which the survivors had embraced, even though the Albanian lands had been occupied and most of them put to the sword. The Gregorian Catholicos Yelia (Ilya), who provoked the Umayyads against the Albanian church had a very negative effect in this struggle. Gregorian Catholicos Yelia did not want Apostolic/Apostle Christianity, in contrast, he wanted to be the only authority of Christians in Albania. Gregorian Catholicos Yelia demanded from Caliph Abdülmelik some kind of Albanian religious centers to be dependent on his authority. In a letter to Caliph Abdulmelik, after claiming the commitment of the Armenians to the Caliph, he said that the Albanian Patriarch, who is the subject of the same religion with himself, has made a secret deal with the East Roman Emperor, in the religious rituals they pray for the East Roman Emperor, and he stated that the Albanian Patriarch called on everyone to unite with the Emperor.

Yelia, claiming that these activities of the Albanian Patriarch also found supporters among the Albanian Dynasty members, asked the Caliph to punish the Apostolic Albanians. The Caliph, in his message in response, stated that he had sent a very large army to unite the Diophysite Albanians, who had rebelled against his authority, to the Monophysite Gregorian Church and that he would punish the rebels in front of the eyes of Catholicos Yelia. Yelia, who entered the Albanian capital of Berde with the support of the Umayyad army, not only massacred the supporters of independence, but also destroyed the Albanian religious sources himself.

Not satisfied with this, Yelia obtained a written pledge from the surviving Albanian clergy that they would forever remain loyal to the Gregorian Monophysite Catechism. By order of Yelia, the last Albanian Patriarch, Nerses Bakur (686-705) was executed. Because of these intrigues and evil deeds of the Armenian Cataghikos, the Umayyads put an end to the Albanian sovereignty and even all vasalage rights. The Albanians could not become a state again (Kalafat, 2012: 124-126 and Kürkçüoğlu, 128-129; Bozan, 2014: 66-67). The Albanians, who survived the massacre, lived as a Christian Turkish union under the Turkish states in Karabakh in the following history. Armenians, on the other hand, were rewarded for their loyalty to the Arabs during the Abbasid period after the Umayyads and their vasal kingdom in Eastern Anatolia was recognized. However, the *Armenian Kingdom of Vaspurakan* could not escape from being a semi-vasal of the Arabs and was not recognized by any other state. Moreover, they later established close relations with Eastern Rome and betrayed the Arabs.

When the Arabs withdrew from the South Caucasus, the Armenians lost their power there, some of them returned to Eastern Anatolia, while the rest lived among the Albanians. The Anatolian Armenians, including the semi-sovereign Vaspurakan, became vasals of Eastern Rome and were later exiled back to Cilicia. However, the emergence of the Seljuks on the stage of history opened the doors of opportunity for the Armenians once again.

It should be noted here that before the Umayyads, the Western Romans, Sassanids and Eastern Romans also attacked Albania and even occupied it from time to time. Moreover, while the Sassanids tried to convert the Albanians to Zoroastrianism, the Eastern Romans tried to prevent the spread of Christianity. On the other hand, the Albanians were sometimes vasals, but they managed to regain their sovereignty through wars and struggles (Sadiq, 2022: 32-23). The Albanians were never stateless until the Umayyads. In this regard, especially the Albanian leader Javanshir (642-681) fought great battles and restored the sovereignty of the state with his victories. However, he was assassinated by pro-Eastern Roman overlords. It was during this power vacuum caused by the loss of Jawanshir that the Umayyads attacked and occupied Albania and dissolved the sovereignty of the Albanian state. Angered by this situation, the Khazar Khaganate declared war against the Arabs with a large army and managed to enter Albania. The Arabs then recovered and waged war against the Khazars. The Arabs expelled the Khazars from Albania. When two sons of the Khazar Khan were killed, the Khazars were forced to come to an agreement with the Umayyads (Sadiq, 2022: 35-36). After that, Umayyad rule settled in Albania and even the whole of Azerbaijan was captured by the Arabs. The administrative system of Azerbaijan during the Arab Caliphate was divided into 5 emirates under the Umayyads and 14 emirates under the Abbasids, and all Azerbaijan was ruled by the Arabs and they paid heavy taxes to the Arabs. However, the Emirate rule was not accepted by the Turks and 15 major revolts were organized in Azerbaijan during this period. At the same time, the unity in Azerbaijan disintegrated and separate feudal local governments emerged. These were the Shirvanshahs, Shaddadids, Sajids, Salarids and Revvaddids. After 1054, all of Azerbaijan was reunited under the rule of the Great Seljuks (Sadık, 2022: 37-46).

Based on these historical facts, it is clear that Armenians were not present in the Caucasus, and certainly not in what is now Karabakh, in the 4th century. This alleged historical assumption is the history of the Albanians, which the Armenians have tried to claim and even appropriated. At that time, i.e. in the 4th century, Armenians were living as local groups under the Roman Empire and in many parts of Anatolia as scattered small groups or vasal communities. The scattered Armenian communities were headed by "vasal overlords" called "princes" or "kings" and did not have a sovereign state organization established and ruled by themselves. Since they did not have their own sovereign state, but had the right to vasal rule, their territory was the territory of the state under whose sovereignty they lived, in other words, Armenians did not have a state, country or territory of their own. At that time, it was still forbidden to be a Christian in the Roman Empire and it was a crime punishable by severe penalties. Since Armenians were vasals of Rome, they had no religious rights. Therefore, it is not possible to claim that Armenians became Christians until the reign of Constantine I in 306, who liberalized Christianity. Even the first Christians of Rome lived as fugitives in underground cities and caves in Anatolia until the Emperor Constantine I. The Albanians, on the other hand, established a Christian state and a "sovereign" political order separate from Rome, and gathered all tribes, ethnicities and communities in the region under their rule. The Albanian State was multi-tribal and multi-dialect, but the dominant language was Turkic.

As the “First Christian State”, even in the early Christian era, Albania and Karabakh, which was part of it, were equipped with churches. They officially adopted Christianity as the state religion and created a systematic Christian Turkic culture. Starting from the 4th century BC until they were abolished by Umayyad-Armenian cooperation in the 8th century AD, they were a Christian Turkish State, mostly a sovereign state, although they were vasals from time to time, and at the same time they were the leading Christian State in the world.[38/39]

Thus, the mass settlement of Armenians in Karabakh took place in three historical stages: The first mass settlement of Armenians in Karabakh was in the 8th century during the Umayyad occupation, the second settlement began in the 15th century, in 1441, when the clergy from Cilicia were admitted to the Three Churches by Jahan Shah. However, it was mainly in the 18th and 19th centuries, with the intervention of the Russians and the mass migration of people from Russia, Anatolia and Iran to the South Caucasus.

In this long historical process, after the conquest of Istanbul by the Turks in 1453, the Russians, a former Turkish vasal, in other words the vasal of the Golden Horde, which they had destroyed, took a hostile attitude towards the Turks, claiming that they were the heirs of Eastern Rome, even though they were still a Knezate. Embittered by the loss of Istanbul, the Orthodox Russians set their sights on Turkish lands. After first capturing Kazan and Crimea, they developed the project of capturing the Caucasus. This project represented a political understanding that in order to conquer the South Caucasus, the region must first be Armenianized and de-Turkificated. As a matter of fact, they implemented this strategic project for the Armenianization of Karabakh without any hesitation even after the establishment of the “Empire.” In 1552, 99 years after the capture of Constantinople, the Russians conquered the Kazan Khanate, and went from being a Knezlik to an Empire. The Russian Empire, which was founded in 1547, was committed to the same goal and continued to set its sights on Turkish lands. The main goal of the Russian Empire, especially after 1721, was the Russification of the South Caucasus and the complete conquest of the Caspian Sea coast. In accordance with this political strategic plan, the *proxy* presence of Armenians in the region on behalf of the Russians became very important. For the Armenianization of Karabakh first would facilitate its subsequent Russification, which would once again provide the Russians with a ‘victory without a campaign’ over the Turkish homeland. In this context, the mass gathering of Armenians in the South Caucasus was realized by Russia as part of a political plan. From the 18th century onwards, the Russian authorities, in order to expand, to open up to the warm seas and, in fact, to realize Russia’s expansionist political aims, began to use Gregorian Armenians as a proxy against the Turks in the region in a strategy that has

[38] The Armenian websites and media criticized Azerbaijani scientists, who revealed the ancient Albanian Churches and the ruins of the destroyed ones, by pointing to the Armenian inscription on the ancient buildings, saying that “Turks even call the church with the Armenian inscription “Armenian Church” an Albanian church” and argued that this was ridiculous. However, what is really ironic is the attempt to deceive history and humanity by carving Armenian inscriptions on ancient Albanian churches. It is just as ridiculous as translating a book by a 7th century Albanian writer into Armenian in the 19th century, then destroying the Albanian original, and then claiming that the writer wrote the book in Armenian; it is also clear that the book contains additions related to Armenian history (Moisey Kalankatlı (900- ?), Alban Tarihi).

[39] The following is the general history of Azerbaijan: Great Seljuks, Atabeys, Kharzemshahs, Mongol invasions, Timur’s campaigns, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Safavids, Khanate States, Ottoman-Russian-Iranian interventions, Azerbaijan Democratic Republic, Azerbaijan Soviet and Azerbaijan Republic.

never changed. At this stage, they also over-valued the Etchmiadzin Church in the eyes of the Christian world as it was an important strategic position.

In reality, the Etchmiadzin Church was not the first Christian church in the history of mankind, as Armenians claim, but an ancient Albanian-Kipchak church with a tripartite structure, which Muslim Turks called the Three Muezzins. What the Russian administration expected from the restored Etchmiadzin Church was to separate the Turks from each other and to break the Muslim Turkish power, in other words, the Church to be a kind of Great Wall of China, and thus to play the role of a pre-station, even a maneuver center established in the Caucasus against the increasing Turkish power. At the same time, it was seen as a symbol of the creation of the "Church-Society" model that would ensure the realization of Armenian unity. The Etchmiadzin Church was conceived as the project center of the Russian Empire's expansionist policy to neutralize and, if possible, destroy the Turkish powers in Iran, Azerbaijan and Istanbul. However, although the Russians planned for each region in its own way, they did not in fact separate the Turkish states and Turkish territories from one another, being more protective of some and more cruel to others; when Turkish leaders clashed with each other, they exacerbated the tense situation and sought to exploit it politically since Ivan III.[40] The Ottoman Empire wanted to conquer all Turkish lands such as Azerbaijan, Turkestan and the Balkans without any distinction, especially the Bosphorus. In this respect, as early as the reign of Catherine II (1762-1796), it gradually became Russia's main doctrinal policy and long-term goal to seize the places where the Turks were politically dominant (such as Poland) and the areas that were directly Turkish territory (*such as Crimea-Kazan*), to reduce the political and military power of the Turks everywhere, and to eliminate them as much as possible.

Since it is necessary to examine the subject approach, it would be enlightening to address the issue of churches a little more here: Despite the Armenians' claim that the first Christian church in the world was the so-called Etchmiadzin Church, it is recorded that the first Christian churches in the world were built in Anatolia from the 330s onwards, based on the liberalization of Christianity by the Eastern Roman Emperor Constantine I. It is even accepted that the Empress Helena, the mother of the Emperor, had the first Christian church built in Konya in 327, three years before the liberalization of Christianity in Rome, but of course this information is not accurate either. As mentioned earlier, in reality a Christian sovereign state was established by Turkish nobles in Caucasian Albania, completely separate from the Eastern Roman Empire, and there was already a strong early Christian era. Although under heavy pressure from Western Rome and Eastern Rome, and at times even vasalized, the Albanians supported Christianity before Rome. The first state to support Christianity as an official religion was the Albanian Turkish State, which was a Diophysite Christian state of the Apostolic/Havarian faith. In spite of these historical facts, there are "three historical facts" that led to the collapse of the Christian Albanian Albanian State of Turkish origin, which were ignored in later ages:

---

[40] "Ivan III found in the Crimean Khanate a very valuable ally against the Golden Horde and Lithuania-Lehistan. Mengligeray Khan became a loyal friend of the Moscow Knez. Since the Crimean khans claimed sovereignty over the entire territory belonging to the Golden Horde State and considered Seyit Ahmet Khan an implacable enemy, they agreed in principle to befriend and help the Knez of Moscow in order to weaken and completely eliminate… However, was trying to prevent the Moscow Knezate from strengthening and to keep the Russians subordinate to the Golden Horde." (Kurat, 1987: 134-135).

First of all, the truth that the first Christian State in the world, as well as the first Church, did not belong to the Armenians, *but to the Turks, and that it was built in the Caucasus*, has been covered up, and the Science of History, like all humanity, has been misinterpreted;

Secondly, in the 19th century, the story of the Church of Etchmiadzin, touted by Armenians as the "first church", was imposed on the world as a false image-value, because in 1836 the ancient Apostolic/Havarian Church of the Albanians was abolished by the Russians and the Albanians were placed under the rule of the Church of Etchmiadzin, which was founded much later and was a Gregorian Church. Moreover, the history of the Diophysite Apostolicity, in other words the Albanian Apostolicity, was deliberately misrepresented to the whole world as the history of the so-called Monophysite Gregorianism, and the two churches were supposedly united. However, the Albanian Church was Diophysite Apostolic and represented "direct devotion" to the Holy Apostles of Christianity. Some of the first Apostles and their disciples came secretly from Jerusalem to Albania, where they formed one of the first Christian communities and preached Christianity to the Turks (Göyüşov,1984, Kalankatlı, 2006 ve www.virtualkarabakh.az). In other words, some of the 12 Holy Apostles and their disciples (representatives of the Holy Apostles) personally traveled from Jerusalem to the Caucasian Albania, where they preached the teaching of Jesus Christ to the Turks and established a community. This was not a missionary activity, as some authors claim, but a Holy Apostolic Movement. For this reason, one of the most magnificent works of ancient Albanian architecture is the *Temple of the Holy Apostle Elysee* in Agdere. In fact, this ancient holy history has nothing to do with Armenians. In the 19th century, the Russians and Armenians committed a theft of History, and everything Apostolic of the Albanians was attributed to the later Gregorian Armenians; what the Armenians could not do during the Umayyad period, they achieved in the 19th century with the support of the Russians.

The third is that the Umayyad-Armenian collaboration against the Christian and Jewish Turks was established and implemented long before the Russians, resulting in the loss of two great states for the Turks, one Christian and the other relatively Jewish; these facts have been ignored even in Turkish history.

During this period, Armenian cavalry units under the command of the Umayyads committed great atrocities against the Albanians. The Umayyads, on the other hand, invaded Turkic lands as far as the Maveraünnehir/Transoxiana (Turkistan), and after the Christian Albanian Turkic State, they massacred the relatively Jewish Khazar Khaganate.[41] In the 8th century, even the Patriarchs of the Apostolic Albanians who survived the massacre were killed, and their churches were annexed to the Gregorian Church and the Catholicos. However, the Turks were already converting to Islam in masses, and had begun to support Islamization with voluntary participation. Nevertheless, the Umayyad and Armenian collaboration in the Caucasus not only physically destroyed the state of the Turks, but also their ancient culture and generations that were to extend into a future beyond the ages. Thus, an environment was prepared for the plundering of the ancient Turkish history, culture and generation by the Russian-backed Armenians exactly one thousand years later. Moreover, the Umayya-

---

[41] The Khazar Khaganate is an Eastern European Turkic State, which is claimed to be descended from the Western Turks of Turkestan origin, who ruled in the 7th and 11th centuries in the lands around the Caspian Sea, from Lake Van to the Black Sea, from Lake Aral to Hungary and Kiev. 6 religions were officially recognized, one of which was Judaism.

ds were “mawali”[42] and valued non-Arab Muslims only as much as their slaves. During this period, the Arabs did not value the Turks, even if they were Muslims. The mawali policy of the Arabs continued for some time under the Abbasids and then relatively disappeared. This was achieved through the power of the Turks and their service to Islam.

By the 19th century, the Armenians, who had been brought and settled in the region in masses since the 17th century, had, by the ingenuity and coercion of the Russian administration, this time, calculated the generations of the Christian Albanian Turks and Christian Kipchak Turks, whose ancestors had destroyed their states and slaughtered them ages ago, as Armenians, while they remained behind and still preserved their Apostolic Christianity. In order to justify this, the Russians have once again connected the Apostolic Church of the Albanians to the Gregorian Church, just as the Umayyads did in the 8th century. However, the Albanians, who had resisted at the cost of their lives in the 8th century, remained silent in the 19th century. Since Armenianism is not based on ancestry,some Albanian Maliks and Kipchak nobles prioritized religious belief over nationality in this environment . But more often, naively believing in the Russian promise of a “Christian Albanian Kingdom”, they submitted to the hegemony of Christianity and betrayed the historic Diophysite Apostolic Church and the Karabakh Khanate. “The Karabakh Maliks of Albanian origin (*Christian Albanian Maliks*), who came under the influence of Armenian chauvinists, actually dreamed of establishing a new *Christian Albanian Turkish State*, just like the old one” (Mustafazade, 2014: 204). But this was no longer possible, there was only a great Russian deception. There was no Albanian state in this era and it was not possible to create one, there were only Albanian Maliks/Princes who still existed. The Albanians were gathered around five different Maliks from the same clan and lived in the highest part of Karabakh, where they had taken refuge for centuries since the Umayyad attacks, still in the Apostolic Christian faith, but under the Muslim Karabakh Khan.[43]

Centuries after the 8th century, this time in the 19th century, in accordance with the wishes and false promises of the Russians and Armenian rich, once again in Albanian Karabakh, churches, public buildings, graffiti and books of Albanian and Kipchak Christian Turks, that is, everything that existed as ancient documents based on historical evidence, were and even annihilated. Ancient Albanian artifacts were once again destroyed, burned, books and writings were destroyed. However, some of the temples and monuments and the remains of some others have survived. Undoubtedly, even the remnants of the churches, temples, monuments and public buildings of the ancient Turks still bear the traces of the Albanian State and the Albanian Turks, the multi-tribal and naturally multi-dialect and multi-dialect[44] state of the Christianized Turkish tribes, which grew by fusing with the local

[42] Mawaliism is Arab racism from the period of ignorance. The Mawalis did not consider the Islam of non-Arabs to be worthy. The Muslim Turkish rulers went to great lengths to prove to the Arabs that they were “true” Muslims.

[43] Tofig Mustafazade (2014: 204) writes the following on this subject: “Meliks of Dizak, Chilebört, Gulustan opposed the Karabakh Khan with the hope of establishing a “Christian Turkish State” in Karabakh under the patronage of the Russian Tsar and the Georgian Kartli-Kahetiya Kingdom. The Armenian Ivan Lazarev and Iosif Argutinski, who were in St. Peresburg, wrote about Melik Adam and Melik Beys of Karabakh in 1781, referring to them as “sons of the throne of the Albanian Kingdom” and saying that they supported Christian unity and even sent an army against the Karabakh Khan Ibrahimkhalil Khan, and that they sent several secret letters to Yekatarina II and A. V. Suvovor asking for help in taking Karabakh.”

[44] It is known that 26 dialects and accents of Turkish and the language of the indigenous peoples of the Caucasus

population. For example, Albanian religious monuments, especially monasteries, such as the monasteries of Lachin, Kalbajar, Khudavenk, Khojavend, Agdere, Genceser and Khachin are extremely important evidence. In addition, Kipchak Turks also lived in the Albanian state, and there was a natural harmony between the Albanians and Kipchaks in all respects, with a common life, religious unity and architectural similarities. It was only in the 19th century that the secret plans for the Turkish lands matured and came to light. According to this plan, the Russians considered the remaining generations of Albanians and Kipchaks as the ancient Armenian community, and even the Albanian-Kipchak historical assets, churches and cultures as Armenian culture, i.e. the so-called ancient history and culture of Armenians. In order to achieve this, they closed the *Apostolic Church* of the Albanians in 1836, which was actually too late, and connected the *Albanian churches* to the Gregorian Church. Thus, unlike the death horsemen of the past, the Armenians, unlike the death horsemen of the past, have suddenly acquired a false history, as if they had an ancient past in these lands, as if they were a newly established settled community in the region. The Armenians have inherited the entire physical and spiritual existence, state, history, church and ancient culture of the Christian Albanian Turks, whose state they came as Umayyad cavalry in the 8th century and destroyed. According to this 19th century grand theft scheme, with a very interesting story and with the propaganda support of the Russians, they have been promoted in the image-value of the "first Christians" and have falsely influenced the Christian world and even their own communities. Ironically, this influence continues to this day.

To the extent and for as long as the Armenians who were brought to the region, i.e. to the vicinity of Etchmiadzin in masses, embraced the Gregorian sect as entirely and exclusively their own, they also considered all the different peoples who had subsequently joined this faith as Armenians, and they accepted the past of these peoples as the Armenian past and projected it to the world as a false identity-value. "This unreality in the history of Armenian nation-building is also evident in the Albanian-Armenian cultural heritage relations. In the name of being the first founder of the Gregorian Church and the first father of Christianity in the Caucasus, Armenians have recklessly appropriated the cultural heritage of the Albanians, a people of Turkic origin" (Kalafat, 2006: 2).[45] They tried to create a new image-value explosion in the Christian world in the 19th century by introducing to the world the art

---

were spoken in the Albanian State, but this is misunderstood by contemporary authors as 26 genealogical identities, i.e. 26 separate nations. The Albanian state was a multi-tribal Turkic state founded in the Caucasus, which was introduced to Christianity very early, in 57. The main tribes were Uti, Gargar, Savd, Saka, Barsil and other Turkic tribes. The Albanians also subjugated other Caucasian elements in the surrounding area.

45 Armenians claim that it was in 301 that they first accepted Christianity as a state religion. However, it is clear that their claims are far from historical facts because Diocletianus was the Roman emperor at that time, who had a strict Pagan belief and waged a ruthless struggle against Christians. Diocletian increased the pressure on Christians with an edict issued in 303. It was not possible for the Armenian Prince Tridat, who was a vasal of the Roman Empire and had no political independence, to accept Christianity as the official religion. Therefore, for centuries, Armenians have been engaged in a ruthless assimilation policy against the Albanian religious and cultural heritage and have tried to write a mythical Armenian history based on the Albanian heritage. Today, Albanian churches, which are historical monuments of Azerbaijan, have been slandered by Armenians and portrayed as Armenian shrines. However, scientists have studied the architectural monuments of the Caucasian Albania and it has been revealed that these buildings are largely different from the Armenian religious architectural structures in terms of their characteristic features and architectural planning styles. The same monuments, according to historical evidence, belong to the ancient Albanian Turkic state, and therefore to the national cultural heritage of the Azerbaijani people who are the continuation of this civilization today (Yönetim, 22 Ekim 2020: 1).

historical monuments built by the Albanians in ancient times and reflecting the typical old Turkish architecture, and especially the Etchmiadzin Church, where the Armenian clergy was first settled in 1441, but which was conceived by the Russians as a fortress against the Turks and turned into the center of the "Church-Society" construction of the Armenians, and also as the place where the *Son of God descended*, and indeed they did.

> *Since the dissolution of Albanian Apostolicism, all ethnic communities of the Gregorian faith were recognized as "Armenian" in the sense of "Hayk", there are many different and contradictory theses about the ethnic origin of Armenians. This is quite natural, since Armenianness is not an ethnicity, but a religious umbrella identity. Therefore, the ethnic origin of all the ethnic groups that make up this structure is presented as the origin of the supposedly homogeneous ethnic group that makes up the religious community in question. The confusion about the ethnic origin of Armenians stems from the confusion between the Hayk ethnicity and the Gregorian community* (Sezgin, 2014: 2).

In order to seize Turkish lands and destroy the Azerbaijani States and the Ottoman Empire, the Russians, with the help of the Armenians they gathered, declared *the Catholicos of the Etchmiadzin Church*, which they envisioned to be a strong center of Armenianism, as the leader of all Armenians in the world, and all the Christians of the region, especially the "*Apostolic*" Albanian Churches, as Gregorians. Thus, the Armenians were put in front of the world with a strong image-value as part of a great image-work carried out by the Russians. "*The first Christian people"* propaganda trick is still the most valid card-visa of Armenians all over the world. In this way, they have resorted to the story of their "ancient statehood" in order to guarantee their very existence. They aimed to gain the full support of the Christian world, which believed them naively or kept silent because it suited them, and thus justify their aggression (Mehdiyev, 2015: 57).

The Russians, after winning the Ottoman-Russian War of 1828-1829, ensured that all the Eastern Armenians, who gradually became subjects of the Russian Empire, were affiliated to the Gregorian Etchmiadzin Church; and from the Armenians, who were defined as the "Gregorian Nation" for the first time in the Ottoman Empire, they built a "Church-Society", albeit not a state political society, and formed a "People-Identity" through a multi-ethnic "Sect-Identity". *In this way, the Russian imperial administration gained an unprecedented tool to influence the Armenian communities of Iran and Turkey. Throughout the 19th century, the Russian Empire made great efforts to bolster the reputation of the Catholicosate in order to increase its influence beyond Russia's southern borders.* (Werth, 2012: 35).

A multidimensional perspective at this 19th century issue reveals many thought-provoking historical facts: The main reason for the Armenianization of the Christian Albanian Turks was the pursuit of the Albanian Meliks to return to the golden age of Albania; the inability of the struggle between the Turkish states and powers to find a compromise; and the fear left by the systematic massacres of the Albanians, first Umayyad and Armenian, then Russian and Armenian. According to Russia's long-term Caucasus policy, namely the so-called 'de-Turkification' plan of the Caucasus, it was deemed necessary to create a guided but powerful Armenian political union that would exist in the region by *proxy*. Work on this plan began during the reign of Yekaterina II. The Armenians, who were recruited by the Russians in order to realize such a long-term plan and whose numbers gradually increased, caused the Armenianization of the living generations of the Albanians and Kipchaks, who

were still living as the remnants of the Albanian State and whose ancestors had converted to Christianity long before the Armenians, and in a sense, their complete extinction.

One of the reasons for this situation is undoubtedly that Muslim Turks failed to realize that the concept of nation, just like the concept of ummah, is an *indispensable value*; they did not understand the importance of the unity of lineage because they were multi-tribal; after Islam, they completely severed their ties with Christian and Jewish Turks; they considered their ancient cultures in different religions as never lived; they could not form a unity based on written law and they offered religious tolerance only to foreigners who were not of their own lineage and belief. Westerners, Russians and Armenians have used such a severe contradictory situation as a unique opportunity. The Russians, in accordance with their own political fictions, have elaborately constructed Armenian and indirectly Turkish history as a fate in the form of a project, and while managing the dynamics of Armenians, they have also managed the dynamics of Turks. Russian Administrations, with untrue, evidence-free, immoral fictional allegations based on the theft of Turkish history and in line with their own political paradigms, and under the deep dirty cooperation with Armenians, they have made strategic-based plans on Turkish homelands and put these plans into practice. Moreover, not only Russia, but also the powerful imperialist states of modern times, first Britain and France, and later the United States of America, supported the Russian strategic plan and committed these crimes together for the sake of their imperialist interests. For the first time, the scientific world began to speak out against the theft of History and the great injustice. The pioneer of this was the Azerbaijani scientist Voroşil Qukasyan son of Levon (1932-1986), whose ancestors were Alban Uti Turks, and his students.

2. THE BACKGROUND OF THE POLITICAL HISTORY: FROM "HAYK" ASABIYYAH TO THE ARMENIAN "CHURCH-NATION"

In the 6th century B.C., when the Armenians took place in the scene of history, they did not have a sovereign political belonging; therefore, they were not a "political society." Until the 20th century, except the 39-year period of King Tigranes the Great (B.C. 95-B.C. 56), they could not have a full-sovereign state ever, under their vasal kingdoms or principalities, they lived as a "community", that was dependent on other states. However, different from free groups in the situation of nature, they were a group of people who tried to have a political belonging, which means establishing a state and gaining the ability to live together day by day, growing by articulating with similar groups in thousands of years, which called themselves *Haiks* (Hayk), in the situation of stateless and apartheid half settled-half nomad, connected to the local administration under sovereign states. Due to their situations, they had to act in accordance with sovereign states, on which they were dependent for *thousands of years*. The Armenians, could not evolve into a "political society" since they could not establish a sovereign state for ages, except for their theft of "ancient history", in the long history they lived as a "community", while the sovereign states that they were dependent were powerful, they played the role of *sheep,* when these states had a crisis, they played the role of a *coyote*; they easily became an enemy to their states, in which they were a subject.

They saw adopting a hostile attitude towards their own state and siding with other state(s) that were enemies of their state(s) as a formula for saving their communities, living comfortably, and even establishing a state. They saw this deviant behavior as an opportunity

to gain a state and tried it over and over again, and for this, they suffered severe punishments and exile many times throughout their history. For centuries, Armenian fighter units, especially mounted units, under the command of the states to which they belonged, took part by proxy in countless bloody and horrific activities, such as wars, invasions, forcible seizures, massacres, suppression and massacres of innocent people, destruction of peoples' unique cultures, plunder of their property, usurpation of their history and even their beliefs, or carried them out with their consent for their own benefit, without hesitation or mercy.

"According to the Armenians, who were one of the tribes, that was disrupted in the struggle of the Persians, the Anatolian Greeks, and the Arabs in the 10th and 11th centuries, the Cilicia region is a Minor Armenia. The Eastern Anatolia region is Major Armenia. However, not only in the Eastern Anatolian region, nor in Cilicia, a full sovereign Armenian state could able to be established." (Ayçiçek, 2018: 62 ve İlyasoğlu, 2002: 68). Today, most of the information on the Armenian web pages, or in the books of "Armenian History", written by the Armenians, drawn attention as being delusive, nonscience, and unethical, like the maps that are drawn.[46] From the very beginning, the very name Armenian refers to place, not lineage, so even the notion of a historical beginning is a complete fiction Yagub Mahmudov (2017: 42), He emphasizes that the name "Armenian" is not the real historical name of Armenians; it is a place name, that is, a geographical region name, which they adopted, or rather "customized" for themselves after migrating from the Balkans to Asia. In this context, it is not possible to refer to the people identified as "Armenians" as nation-people with a distinct genealogical identity. According to the studies, it was determined that this community migrated from the Balkans to Anatolia in groups around the 6th century B.C., in connection with the Thracian migrations that took place in the 8th century B.C. There is no clear information about where they went to the Balkans, for instance, where their real homeland is. However, they themselves state that they have branches that are spread all over the world, for example as far as India and even Arakan. Since Armenianism is not made up of one or a few ethnic identities but is an amalgamation of hundreds of non-ethnic groups, these views do not really make much sense, because if one cannot trace a specific ethnic lineage, the location of the homeland becomes abstract over the centuries. On the other hand, it is known that the Armenians are spread all around the world. For example, it is known that there are a large number of them in India and that they have been effective in the exploitation of India, helping British imperialism, and at the same time, they have been hostile to Turks there for centuries. It is also known that some Gypsy groups, whose mother tongue is Armenian, who reached from India to the Balkans and from there to Anatolia, identify themselves as Armenians, moreover, it is known that they came from India to Anatolia and are still living here.

> *The most widely held view about the origin of the Armenians is that they were one of the groups that emerged in the VI or IV centuries B.C., probably as a result of cultural interactions and mixtures with the tribes that reached the region as a result of the great migration from the Balkans and with the indigenous inhabitants or the peoples who had settled and dominated the region before them. Armenian history is usually dated from the end of the VI century B.C.* (Cöhce, 2014: 4).

[46] Most of the history books written by Armenian authors are believed only by themselves and the Russians. Most of the stories that are put forward as Armenian History have been scripted by the Russians for 200 years: They supposedly spread across the world from the Caspian and their so-called homeland was Artsakh.'

They did not have a "known" history, identity, homeland, or even a language before that. The Armenians lived firstly as nomads, and later settled, coming from Thrace to Anatolia, which is the place of different civilizations; they merged up with the groups and people like them, and with local societies (Kılıç, 2012: 305). When they first came from Thrace, they lived as a nomad and stateless groups in the Phrygian State, from there, they have sent to Çukurova (*Kilikya-Cilicia*) region, and as time goes by, they had the chance to be concentrated in terms of population. However, by the Urartu State (900 B.C.-600 B.C.) they were moved out from Cilicia and placed around Van and Kars. For a hundred years, they lived all around the Urartu territories, including the center, Capital Tuşpa (Van) densely, as small communities and very disorderly. Today's Armenians tried to introduce some parts of the territories of Urartu as their historical homeland, however, it is scientifically proven that these places do not belong to the Armenian community's homeland, and their languages are not similar to Urartu language (Balkan, 1984: 513-521). In addition, the anthropological studies on Urartian graves in the latest period showed that the Urartians and the Armenians do not have genetic similarities. In 590 B.C. the Urartu State was weakened due to the attacks of Scythians/Saka Turks, and eventually, they were annihilated by the Medes. Despite this, the Medes could not establish a permanent hegemony. The Persians, in other words, Achaemenid Empire (550 B.C. - 330 B.C.) ruled the Urartu country. At that time, the Armenians tried to appropriate the territories of Urartu, when the Urartians collapsed and the Medes could not establish a strong state; However, throughout their subsequent history, they have embraced a false image-historical perception as if the destroyed Urartian State was their own state, they have lived in this obsessive thought, and in their subsequent history, they have constantly tried to steal history. Armenians still live in this false image-history today, imagining that the Urartian lands, namely Mount Ararat (Ararat) mentioned in the Torah, is their homeland and still demanding land from the Turks, when in reality they were exiled from Cukurova/Cilicia.

In the Persian resource, shortly in the three-language inscription of Darius the Great, *Behistun,* including Persian, Babylonian, and Elamite, the Urartian lands were named "Armina." Therefore, at this stage, the Haikhs, a former Balkan community looking for a serious identity and belonging, and the different groups gathered around the Haikhs, adopted the historical place name in Eastern Anatolia, where they now live relatively densely, as their ethnic name based on the name Armina. Thus, the Haikhs and the groups gathered around the Haikhs took refuge in the story that their homeland was the land of Urartu and they were the Armenian tribe/community, and in this context, they had a common identity, albeit a false one. Inayetullah Cemal Özkaya also highlights the same issues and in his book in French, he clarified this issue and indicated that Armina meant the "Upper Country." As Mahmudov, Özkaya (1971: 11-12) also says that the notion of "Armina" represents "the place", not the "nation."[47] Therefore, through the "name of place"

Therefore, through the "name of the place," the Armenians aimed to gain a "history of ancestry-identity," which is not real and was based on B.C. 521; in contrast, their history of

[47] It is interesting that, also in Türkiye, for many years, the campaign to be used "from Türkiye" instead of "Turkish" upper identity, which is led by the ones with the same routes. This approach was shown as a national identity belonging, which embraces everyone; and as in the Albanian and Karabakh example, there is a risk of the process of creating a contra-identity, which neglects the Turks.

“language-identity” starts after the 6th century A.D. Therefore, it is clearly understood that “Armina” points out geography, not Haikhs. Even in the Akkadian cuneiforms from B.C. 3000, it is identified that the Eastern Anatolian Region was called *Armanu/Armenia.*

In that sense, in 2200s B.C., in the texts of the King of Akkad’s Naram-Sin, *Shartamhari,* which mentions the military expeditions to Anatolia, Van, and the region was called as “Armanu” or “Armenia” region. This means, exactly 1600 years before the Armenians arrived in this region, there was already a homeland of “Armenu/Armenia” in the Eastern Anatolian Region” (Memiş, 2005: 4). As it is mentioned above, the Armenians easily moved to the other states as in the Urartian State, and were groups of people living disorganizedly in those states, yet in fact, they were not Urartians. In addition, the language of the Urartians is Hurrian; it is indicated that Hurrian is from the Hurri-Urartian language family. The Hurrian language was not related to the Armenian language, which was built in the 6th century A.D. and derives from Indo-European language family.

It could not be found a relation between Armenian, an Indo-European language, whose grammar was built only after 6th century A.D. with Hurrian as an ancient language, in the world, the closest language to Hurri-Urartion may be Turkish in terms of philology, and in that sense, it is expressed that Urartians may be the relatives of the Turks, according to the continuing scientific datas (see: Memiş, 1988: 46 ve Balkan, 1984: 513-521). Clearly, the claim of the Armenians that they have Urartian roots is kind of a theft of History of modern times and is a dream. Dreaming of “Armenia” region as today’s Armenia over such a deception is an utopia, and the attempt of capturing these regions in 19th and 20th centuries, even in today with violance and intrigue is a mass deviance and terror exceeding theft.[48]

The Armenians came to the lands of the Urartians as they came to the Phrygians’ lands as stateless groups of people, for a while they lived in foreign lands by splitting, even they were obliged to forced migration, and while it was destroying, they tried to capture the territories of Urartians as they did in the Ottoman lands later, yet they could not achieve it. The territories of Urartians, where the Armenians dreamt as main land of so-called great Armenia, included East and Southeast Anatolia, and some part of Iran. In contrast to what today’s Armenians claim, Karabakh the lands of Armenia has never been the land of Urartian land, as it was mentioned before. Here, it should be noted that, “In the KBO III’s, which mentions Akkadian King Naram-Sin’s (2254 B.C.-2218 B.C.) entrance to Anatolia, and was captured in Bogazkoy excavations, 13th text’s 15th line, it is mentioned “Turkish-derived King İlşu-Nail” (Memiş, 2005: 3rd Footnote). Since it is called “King” this shows that from the 23rd century of the Third Millenia B.C., Turks have had already been in Anatolia in the highest position. “On the other hand, the Armenians came to Anatolia in the 6th century of First Millenia B.C. in order to take refuge. The date of the Armenians came to Anatolia was 16 century later than the Turks’ oldest existence in Anatolia, as far as it is known today. Here, it should be highlighted that, the differentiation of “Pre-Turks” and “Turks” is unnecessary,

[48] After the Ottoman Empire lost the Ottoman-Russian War of 1877-1878, the Ottoman Armenians declared their allegiance to the Russian Tsar and begged for favor from the Russians. Count Ignatief, the former Ambassador to Constantinople, who was part of the Russian delegation, informed Kevork Ruschukliyan, the deputy representative of Edirne, who was part of the Armenian delegation, that there was no such region as “Armenia” in the Ottoman lands, that the Armenian nation lived in a disorganized state, that the rights granted to the Bulgarians would not be granted to them, and advised them to immediately start the struggle for the establishment of an Armenian State. Despite their intensive activities, the Armenian delegation failed to achieve any results in Edirne (Sarınay, 2008:8).

because the "Pre-Turks" and todays' Turkish-derived people came from the same ancestory and linguistical routes, that kind of differentiation is quite unnecessary. The existence of the Ancient Turks in Anatolia is based on thousands of years before than the Malazgirt Victory in 1071 of Sultan Alparslan and Muslim Turks. A. Akif Poroy (2019) analyzed that the Pre-Turks were the real and ancient owners of the Anatolia, based on evidence; moreover, he explains with evidences since 8000 B.C. (see: http://www. antiktarih.com/ 2019/04/10/ turk-tarihi/). The scientific studies and archeological exclavations of ancient history of the Turks in Anatolia arouse interest day by day, and the number od scientific studies and archeological foundlings is incresing, with addition to the new ones. Scientifically, the 8-10 thousands years of existence of the Turks in ancient Anatolia, both as soldiers, merchants and states, has now become evidence-based.

Throughout their history, for several times, the Armenians declared their independence by taking the advantage of political turmoils in the states; for instance, after the Malazgirt victory of Sultan Alparslan, they benefited from the turmoil in Eastern Roman Empire, and they attempted to establish a sovereign kingdom in Çukurova (*Cilicia*) region; however, they remained as Cilicia Vasal Kingdon of the Germans. In the East, even the Abbasids recognized the Vasal Kingdom of Vaspurakan, which developed thanks to the Arabs, they remained half-vasal state for a while, and later they were annexed by the Eastern Romans. In 1914, in their great Van Resistence in the Ottoman State, they massacred all people except themselves, including Armenian mayor, or abduct the remaining including the governer from the city, and in this bloody terror situation, they declared so-called Armenian Van state, even in the Lausanne negotiations, they demand that those states to be recognized. In fact, they never had a full-sovereign state except the 39-years sovereingity, when it is emerged during the fall of the Macedonian Empire. It should be noted that, the Armenian vasal kingdoms were developed economically, supported by the states that they were belong to; for instance during the Mongol attacks to Anatolia, the Armenians of Cilicia became a vasal administration depended on the Mongols, and with the support of the Mongols, they turned into a ruling power in the region. Especially during the period of great war and struggle between the Muslims and the Crusaders, the Armenians of Cilicia were quite comfortable. At the same time, they were quite developed in terms of cultural and commercial. "Based on those developments, even though it is a vasal, the Armenian Kingdom started to play a leading role with the trade between the Venetians and the Genoeses and the East, the Gulf of Alexandretta could be rival with Alexandria" (Koçaş, 1967: 35).

As it is understood, the Armenians lived disorganizedly, by colonizing around Armenian wealthy people mostly powerful in terms of trade, and by gaining the right to be a vasal administration from the states that they depend on, as communities, and in that sense kingdom/princedom/feudal, which means even though they do not have a state, that is a corporate entity; in the 19th century, suddenly, they started to claim that the lands of East Roma, Southern Caucasus Turkish lands, are their lands and they built kingdoms there. Moreover, they drove false maps over their so-called lands of the so-called kingdom; with heavy terror acts, they attempt to get those lands from the Turks under the imperialist states. As it is examined, at the same time, they embraced the ancient Albanian Christian Turkish history and they claimed that the so-called Upper Karabakh belongs to them. They attempt that mass history theft in the 19th century and in the same century, they started to get ganged up and terrorized.

However, in all centuries after *Anno Domini*, the Armenian kings or princes were *vasal* kingdoms, vasal princedoms, vasal feudals, or local Armenian governors, which do not have the right of the caliphate and get orders from the state that they depend on, and they were not the owners of the lands or a sovereign state. *Vaspurakan,* claim that they have an independent kingdom, on the other hand, in the period when the Abbasids recognized them, were half-vasals under the rule of the Arabs, and then they were occupied by East Rome. More clearly, all of the Armenian kingdoms were in the status of the subject; moreover, they were not under the rule of the emperor in the center, but the governor or the commander of the region. The Armenian rulers remained as vasals all the time, including their "fake states" (which was the attempt to establish *Cilicia kingdom* against Eastern Rome; temporal *Vaspurakan kingdom,* only recognized by the Abbasids since the Armenians served for the Arabs, and the attempt to establish *Van state* against the Ottomans.), until their state established in 1918.[49] As they claim today, the Armenians had never been the Urartian Principality, which joined the central administration of the Urartians and the main element of the Urartian State. In any period of history, as the Armenians claim, we cannot mention the "State of Armenian Principality", because firstly they were not sovereign, they lived disorganizedly, and their lands were under the control of central administration in the country. Throughout history, Armenian kings, princes, or beys have been under the rule of the Urartians, Persians, Umayyads, Abbasids, Eastern Romans, Mongols, Papacy, Roman-Germans, Latins, and Turks, living in dispersed communities, only allowed to be rulers of their own communities, but unable to determine their next rulers (Cöhce, 2014: 10).

When history is evaluated, it is understood that; the ruling period of the Persians provided a more comfortable environment for the Armenians. In those times, the Armenians were affiliated twiththe Zoroastrianism religion (worshipping to fire), which is common religion among the Persians. Therefore, there is an affiliation between them, due to their linguistic and cultural closeness between them based on the Indo-European basis, they easily knitted up (Cöhce, 2014: 4). In that period, while they were Zarathustra, some Armenians became Persian, and after Christianity, some Christian Persians became Armenian. However, with the excursion of Alexander the Great, the region was captured by the Macedonians and the rule of the Persians in the region ended. Firstly, the Macedonian, and then the Parthian Empire (3rd century B.C.-3rd century A.D.) was the sovereign. In the step of where the Macedonians were withdrawing, yet the Parthians did not become a state, the Armenians reached a political status, that they were not able to do before, and as it is clarified, *only for 39 years before the milestone*, they were able to remain independent. In that period, the Armenians were dependent on their kings who are sovereign, and their kings were not "subjects" anymore.

King Tigranes the Great is observed as the first (and only) independent Armenian King between 95-56 B.C. in history. He built the city of Tigranocerta and established it as the capital. He sig-

[49] Arrân is located between the Kura and Aras rivers, with Shirvan and Sheki in the north, Armenia and Azerbaijan in the south, and Mugan in the southeast. The region, which was called "Albania" in ancient Greek and Roman times, was named Arrân (Errân) after it was conquered by Muslims. Arrân, which constituted the center of the Caucasian Albania in the pre-Islamic period, actually included the entire Eastern Mavera-Caucasus. The Arabs conquered Arrân during the reign of Hazrat Uthman (644-656), then it became free for a while, but lost its freedom again under the Umayyads.

ned a deal with the king of Pontus Mithradates VI Eupator. At that time, the Romans were trying to expand in Anatolia. King Tigranes the Great lost many territories in the wars that he was beaten. However, the Armenians, who used the enmity between the Parthians and the Romans for their own benefit, were ruled by the puppet kings, that were the vasals of these two powerful states. After that time, the community of Armenia were left under the influence of Roma or Iran, under the development of the struggle between them. Therefore, for centuries, in the region where many states occupied and invaded and where is a transfer and combat zone, there was not a continuing national Armenian state. Even though the Armenians ruled their countries as small kingdoms, princedoms, or principalities, they continued their existence under big states. (Cöhce, 2014: 3).

On the issue of the place of the capital Tigranocerta, the Armenians try to warp up the history, and they defend that Tigranocerta is built in the Upper Karabakh. Of course, this claim clearly is a theft of History; because, *the place of Tigranocerta, is the Bozhöyük village of Kurtalan district of Siirt province in the Southeast Anatolia.* Continuing on the historical facts; after the Parthians, when the Roman Empire (27-330/1453 B.C.), ruled whole the region, the Armenians continue to live in the same place. However, the period of Rome, pressured on Armenian vasal princes and they used them for the dirty works of the Roman administration; moreover, due to religious and later sectional disputes, the Armenians were deported and faced heavy oppression and slaughter. In 301, in the wars between the Roman Empire and the Sassanids (226-651), the Armenian community is divided, while the eastern part left to Sassanids, the western part attached to the Rome (Gürün, 2012: 29-32). Within Armenians, the Christianity spread and strenghtened, and they felt closer to Christian East Roman Empire. When Gregory came into power in the Armenian church, it was a quite strong role, which brought the Armenians together over Christianity, as very unique belief system. In addition, later, they were not accepted to Orthodox and Catholic world, which do not share the same belief, even surprisingly, they faced the pressure and violence of the Roman Empire. This situation changed with the emperors, yet generally, even the Armenians adopted the Christianity, due to their increasing dependency to the Gregorian Church, they bıilt a "Church-Society" identity gradually, and for their Monophysite belief, they were excluded and persecuted by the Roman Empire.

Here, we should look at the relations to the Armenians with the Muslims once again. The first meeting of the Armenians with the Muslims was in the periof of Khaliph Omar, and later Khaliph Osman. In the first one, in the Sassanid army, and in the latter, in the Byzantinearmy, they fought against the Muslims, and in both cases, they failed. In the following period, they collaborated with the Umayyads, and time to time, they created the unity of aim. For the promises of the Umayyads, including giving the Armenians autonomous region (*the right of vassal administration)* and not collecting taxes for a while, they supported the Ummayads against the East Rome. As it is assessed before, especially in the period of Yazid II (687-724) and Hisham ibn Abd al-Malik (724-743), which were the Khaliphates of the Umayyads, they joined destroying expeditions against the Albanians and the Khazars, they served as "equestrian units." As a result, the Armenians were placed in the lands of the Albanians, with the possibilities of the Umayyads. Therefore, they get the prosperity, health, wealth, peace, security, freedom of belief and cultural illumination, that they could not enjoy until that time (Kılıç, 2012: 8).

To make deal with the Umayyads, was for the advantage of the Armenians; they would be excluded from the taxes. The Umayyads could get the aid of the Armenian cavalries, which accepted their protection at the time of war. In the region where the Armenians lived, any Arabian governor would be in office, against the possible attacks of the Eastern Romans, the Arabian units will protect there. Armenians will only pay poll tax (jizya), and their freedom of religion will be guaranteed. Therefore the Armenians got from the Muslim ruler the rights, which they could not achieve from the Eastern Roman's Christian Empire. The attractive rights of the Umayyads given to the Armenians was a reason to accept Islamic dominance and reject the Byzantine dominance. That's why, the Armenians firstly rejected Constans II's proposal of of dominance, and secondly they refused the menacing dominance proposal of Justin II (Bozan, 2014: 54).

The Armenians were quite successful on the deeds which they realized in the name of the Umayyads. With the army of the Umayyad administration dispatched, the Armenians abolished the existence of Eastern Roman in the Eastern Anatolia and the Southern Caucasus, and destroyed Christian and JewishTurkish power.

For their successes, Rshtuni,the leader of the Armenians was brought into power (654-655) by the Umayyad administration in *Arran*[50], Georgian Kartli-Kakheti, and "Armenia" (*Ermeniye)/*Eastern Anatolia region where the Armenians densely lived. Therefore, the administrative authority in the region was provided with the help of the Gregorian Armenians. However, in the following period, the Armenians were on the side of the Eastern Roman Empire and stood against the Arabs, and fought against the Arabs. (Bozan, 2014: 54).

The Armenians' feeling of sympathywith the Eastern Roman Empirehas its roots in the 4th century. When Constantine I came to power in Eastern Roman Empirealone, he gave the freedom of belief to all Christians in the empire. The Armenians also hoped to benefit from this freedom and came closer to the East Roman administration. Constantine I built *Byzantion* (*the privilageus of the city*)with the name of *Nova Roma* (New Rome) in 330 near the ancient city and moved the capital city here from Rome.[51] Later, the whole city was named as *Constantinopolis* including *Byzantion.* The Armenians were pleased since a Christian church was established in the capital of the Roman Empire, which they hoped to provide solidarity. However, this situation caused the Armenians to be caught between two firesin

---

50 Arrân is located between the Kura and Aras rivers, with Shirvan and Sheki in the north, Armenia and Azerbaijan in the south, and Mugan in the southeast. The region, which was called "Albania" (Albania) in ancient Greek and Roman times, was named Arrân (Errân) after it was conquered by Muslims. Arrân, which constituted the center of the Caucasian Albania in the pre-Islamic period, actually in cluded the entire Eastern Mavera-Caucasus. The Arabs conquered Arrân during the reign of Hazrat Uthman (644-656), then it became free for a while, but lost its free domaga in under the Umayyads (see: Barthold, 1975, p.85; Özaydın, 1991: p.394; Togan,1944: p.596; Bozan, 2014: p.56: 33. Footnote).

51 "The Rome referredto in the saying "All roads lead to Rome", which has survived to the presentday, is *Nova Roma*, that is, Istanbul. It refers to the establishment of Istanbul as the center of the world. Thisshows us that the distinctionbetween Western Rome andEastern Rome is artificial. Just as Armenia, which is in reality a geographicalregion, wasused as the generic name of the Hayks after the 19th century and history was but chered, Byzantium was used instead of Eastern Rome from the 19th century onwards. This is due to the CorpusHistoreæ Byzantinæ written by the German historian Hieronymus Wof in 1557 and the work of Louis XIV, who gathered the sources on Eastern Rome and had an additional book made, using the same name; but the main factor is that the Germans wanted to identify themselves with Western Rome based on the "Holy Roman Germanic Empire". They separated Eastern Rome from Rome and used Byzantium and did not call it Rome. However, the Eastern Romans called themselves Romans until 1453. Byzantium, on the otherhand, refers to one of the small Greek city-states of antiquity, of which Istanbul is claimed to be a part.

the course of time; because the Eastern Roman Christians tried to attract the Armenians to Christianity, while the Sassanids, who were Mecusi /Magi tried to make them Zoroastrian.

Under those conditions, the Armenians tried to continue their lives as disorganized groups under harsh conditions in a large region. Against the harsh living conditions and even heavy persecution, the forced collaboration with the Umayyads were the source of life forthem. Even the Vaspurakan vassal state in the Eastern Anatolia was just recognized by the Abbasids. However, the following eras, the Arabs lost their hegemony in the region. That situation meant they hadthe risk of losing of Armenians. In the 11th century, the Armenians were exiled to Middle Anatolia and again to the Cilicia/Çukurova, where they migrated from Frigia, from the *Armenia/Ermeniye* region by the Eastern Roman Empire.

> *At the beginning of the XI Century, the Eastern Roman Empire annexed the Ani dependent feudal/princedom,located in Van,in the Armenia/Ermeniye region of Armenians, captured their goods and with their connected princedoms, they were forcedly migrated to the Sivas and Kayseri. With the other princedoms connected to Kars and Lori, the Armenian public were afraid of the abolishment by the East Roman, and forced bythe East Roman Empire, came to Çukurova once again, and hid in the Taurusregion. However, they gave food to the Crusader army, who consumed all of their food by coming to Anatolia, and in return, they made a deal on establishing Cilicia Armenian Barony (1098). During the crusades, they upgraded barony to the kingdom, of course, this was a dependent kingdom, not a sovereign kingdom. However, the Armenians did not satisfied with this, they held an important person from the Crusader army captive, over this Crusader captive, they bargained with the German Emperor and they demanded the title of kingdom from him. In order to follow their political activities over the Eastern Christian world, they attempted to collaborate with the Armenians, through the Archbishop of Main they upgraded barony "kingdom under German high-hegemony" with the ceremony in the Tarsus church. (1198)* (Koca, 2017: 31).

As Salim Cöhce (2014: 10-14) points out the "Cilicia Armenian Kingdom" took the role of "associate barony," instead of a free and independent kingdom. However, in that period, mainly there was variation of sections. The Armenians won the Latins round and in order to prepare another crusade over Turkish, in 1342, they crowned Guy de Lusignan, who were a Latin Prince from Cypriot France family in 1342, and declared him the king of Cilica. The new kingclaimed that the Armenian Church should belong to the Catholic Roman Church. Therefore, the fight of religion started in Cilicia. Between the Franks and the Armenians. This-tension caused important results: while the Armenians in the East remained as Gregorian, the Armenians of the Cilicia changed their religious orderdue to their struggle with the Eastern Romansand the Latins, some of them became Orthodox, and some of them became Catholic.

> *A friction started with the Gregorian Armenians and the Armenians who accepted other religious orders. Finally, on 15 January 1375, Ebû Bekir, one of the Turkmen Beys, sieged Sis (Kozan) leading an army of 15.000 men. The Armenians, who hated their king, Leon IV. who is subjected to the Latins, stated that they will cede the city by sending a message with the Governor of Aleppo Işık-Temür. On April 13, 1375, Leon had to resign.Having been taken to Cairo by the Mamluks, and completed a seven year-period as acaptivehe went to Paris. Therefore, the dependent Armenian kingdom in Cilicia ended. After the Armenian political entity completely ended, the Region became Turkified, in the period of Ramazanogulları, who captured Çukurova. The Armenians living in there, adopted the Turkish culture. Yavuz Sultan Selim, who ended the Ramazanogulları Seigniory, included Çukurova to the Ottoman State* (Cöhce, 2014: 14).[52]

[52] In the 20th century, the Armenians claimed that the dependent political entity in Cilicia, which ended in 14th

At that stage, in other words in 1441, the Armenians demanded help from the Jahan Shah, the ruler of the Azerbaijan Karakoyunlu State, and with the permissionof Jahan Shah, and with the approval of the Albanian Patriarchate, they moved Sis Catholicos, to the Three Churches. After that, the Armenians changed the name of this Turkish church, and with aperception operation, they turned it into *Etchmiadzin,* which means “The place where the Messiah fell.” Sis Catholicos refused to come to Etchmiadzin; however, the holy relics brought to Etchmiadzin (Kılıç, 2012: 174). The period after these developments coincide with the capture of regional leaderhip by the Muslim Oghuz Turks and even their influence on the world order in a general sense. Until the Armenians got involved in the mass terror, starting with the establishment of the Great Seljuk Empire, to the latest period of the Ottoman Empire, theycontinued their existence based on dependent administrations/seigniories well, and enjoyed their religious activities. They always enjoyed the support on possibilities, reputation, security, officialdom, and the issues of material and spiritual affairs (see: Kılıç, 2012: 14).

There are historians who denote that the era of the Great Seljuk Empire (1037-1157) was the first period of history which the Turks and the Armenians had met. This is not true, as it is indicated above,the Armenians faced the Albanians and the Khazars beforehand and they had an effect in terminating their historical existence.However, in the course of time the Turkish authorities did not learn any lessons from this fact. It is also a historical fact that the Great Seljuks rescued the Armenians and saved them against the extermination acts of Eastern Roman Empire, and gave them all kind of cultural rights, ensure them a situation that they never had in the Eastern Roman period (Kantarcı, 2003: 20); on the other hand, they left the Eastern Roman army in 1071 Malazgirt War (Kafesoğlu, 1968: 196). While the bilateral relations were good, on the other hand, during the Crusade act against the Muslim Turks in 1096, the Armenians were easily seduced. The Armenians, who welcomed the crusaders with joy, showed themthe way, provided food and logistic support (Gök, 2015: 183). During the period of Anatolian Seljuks, the life, properties, and the religions of the Armenians were protected, and they enjoyed a prosperous and a good life. In the Ottoman State, in the Ottoman Millet System, *the Gregorians* firstly organized as “Armenian Millet” in terms of religious unity. (Kantarcı, 2003: 20). In the Ottomans, they benefitted of the highest possibilities of the state, and continued their dynastic seigniories/princedom as “İşhans” and even the Turkish and the Muslims had to pay taxes to Armenian ishans. They took place in the highest administrationpositionsof the Ottomans; they scaled up to the minister in the state, they became the merchants and craftsmen, and werevery wealthy. However, in the hardest time of the country, they turned into an enemy, and organized gangs who would collaborate with the enemy, even in the 19th century, those gangs became terrorist organizations, and many of the Ottoman Armenians accepted terrorism as Armenian nationalism.

For many years, the Armenians get the right of to be local administration which were dependent and small, and they were allowed to establish dependent small princedoms/kingdoms. They dreamt of these dependent small kingdoms as they were the biggest and the most powerful kingdom. In those centuries, they merged with other stateless groups and

century, was a so-called hegemon state, and named here *Armenia Minor;* with the fake maps, they united the *Great Armenia,* which was never existed, with the *Armenia Minor* in Çukurova, as they were a sole unit and they put forward the perception of as if they were a huge hegemon state.

they multiplied in terms of number. All the states that they were dependent on ruled over the Armenians, including the Umayyads and the Abbasids. Since the Muslims did not interrupted the belief of the Armenians, they continues their dependent system, not living in a tension, in terms of independence of belief that they were given. Even the East Roman Empire, which became the hegemony in the region again, exiled them to the center of the Anatolia and Çukurova, they could not fully left the *Armenia/Ermeniye* region in the East. When the Roman and Arabian hegemony over the region was abolished by the Muslim Turks; firstly the Seljuks, and later in the *Ottoman Millet System,* they did not faced any discrimiation, grading or discluding; and were accepted as the "Armenian Millet" all together, and upgraded to a respectful societal position. However, in the 19th century, the Russians, the British and the French, who were trying to destroy the Ottoman Empire and de-Turkify the Turkish lands, started to use Armenians as proxy fighters against the Turks both in the Ottoman lands and in the Caucasus. In order to achieve this, Armenian terrorist clans triggered by false narratives were created.

Today, Armenian writers (Mildanoğlu, 13.11.2018; AGOS) put forward baseless allegations; "in history, the geography called Asia Minor and Western Armenia east of the Adana-Trabzon line was an essential part of the Armenian homeland. Dozens of beyliks and states established in this geography had relations with Armenians in every area" or that the geography of the South Caucasus between Kars and Irevan is "Ancient Armenia / Eastern Armenia." Of course, all these claims are based on an imaginary image of History and Geography. They did not own the territories conquered by the Turks, they were only vasals and therefore not the addressees of the Turks' conquests of lands and territories. Moreover, even though they had massacred Albanian Turks in the 8th century, in the 11th century they had welcomed the Turks as a savior. Armenians accepted the disaster of terrorization they were subjected to in the 19th century as the so-called Armenian Nationalism and started to murder Turks again, just like they were in the 8th century. Armenians around the world, most of whom are still stuck at the level of "asabiya", have a nationality and nation-building problem that can never be solved by fantasy, proxy or terror.

Looking at ancient history from the Armenian perspective is also quite astonishing; just as Armenians claim that 'Jesus Christ descended to the Church of Etchmiadzin' as a propaganda material, or produce so-called small and large Armenias, they also base their origin on the grandson of the Prophet Noah. Armenians are supposedly descended from Noah's grandson Hayk and are the chosen people. Armenians believe this story, it suits them to believe it, because they use it as propaganda material; but as if this ironic story was not enough, some Western politicians come out and say, *give them Mount Ararat, which is important for Armenians, and the conflict between you will end.* But if we stick to the mythological level, the Turks also believe that "the Prophet Noah himself was a Turk." It is also significant to remember that all people on earth already believe that they are the descendants of the "Chosen Ones" by Noah. Should we laugh or cry over this ironic situation? On the other hand, it is possible to think that this Noah story of the Armenians is based on the belief of the Albanian Turks in the ancient Turkic belief of "Prophet Noah of Turkish ancestry"; perhaps again, history is being stolen.

In the past, the Sumerians were characterized by *Mythology*, the Greeks by *Philosophy*, the Romans by *Law*, and the Turks by *Justice*, and these were doctrinal concepts that

influenced the world order. Gradually, in the modern era, enlightened individual reason, uninterrupted democracy and the rule of law became doctrinal concepts. However, since the 19th century, imperialism, hegemony, and proxy wars have led to the severe destruction of the world order and the evisceration of doctrinal concepts. Armenians have managed to stand out at almost every opportunity in the doctrinal disorder of political history, which has been emptied and displaced by imperialists. In return, they have sometimes paid a heavy price.[53] The Armenians have tied their existence to being a "pincer" in the hands of political powers that have attempted to drive the nails out of the world order. After the Chinese, Persians, Umayyads, Romans, Mongols, and Crusaders, the Russians, British, and French also attacked with the plan of destroying the Turkish authority, which has driven the nail of justice into the world order, seizing Turkish territories, stopping Turkish power and making the Turks disappear from the world order. In the 8th century, under the rule of the Umayyads, bloody Hayk horsemen raided from the Armenia/Ermeniye region to Albania; after the 18th century, Armenian gangs and Armenian terrorists emerged under the authority of the Russians and Western imperialist states. Armenian terrorists have turned the Turkish Homeland into a *dystopian space* of international terrorism, as hell in the world. In this process, they have always received the support of the Greeks and Rums under the guidance of imperialist powers.

It is necessary to draw attention to one issue here; today's Armenians claim that they are related to the Greeks, that their languages are related, and that the Greeks are of Armenian origin because they fused with the Greeks in history. This claim has been scientifically refuted and no kinship between them has been established, no philological similarity between the two languages has been found, moreover, history shows that they were enemies of each other.[54] There are two factors that bring this claim to the fore today and bring them closer together. The first is the fact that some Armenian groups traveled from Anatolia to Greece and the islands and became Greeks there. The second factor is that the Greeks, Rums, and Armenians, who are under the guidance of imperialist powers, think that they are 'dinosaurs' and together they try to blow a flame of *Turkophobia* all over the world. However, if the Turkish states had been imperialist states, even Greek and Armenian history today would not be living history, but only History and Art History. At this point in time, Turks, who have learned from history, because of the very heavy lessons they have learned from the heavy sufferings in their own history as a result of terrorism, the theft of history, slander, and international conspiracies; both in Türkiye and Azerbaijan as a nation and as a state, they have realized the value of living with the awareness of the warning of their ancestors,

[53] Armenians, who could not escape from being enslaved to other nations since the ancient times, lived a life of captivity under Eastern Roman and Sassanid domination in the Middle Ages, were sent into exile, and were subjected to all kinds of oppression and heavy tax burdens. They were tortured and massacred especially by the Eastern Romans, who were members of the same religion. (Urfalı Mateos, 2000: 111; Bozan, 2014: 48).

[54] First of all, the term "Rum" means "Eastern Roman", not Greek. After Armenians migrated from Cilicia to Central Anatolia, hatred between Greeks and Armenians grew, leading to conflicts. "The Armenian King Gagik I Artsruni, forced by Eastern Rome to reside in Cappadocia, killed the Eastern Roman metropolitan Marcus, who had named his dog "Armen." Using this as an excuse, Eastern Rome began to pursue the Armenians. In 1080, Gagik traveled to Tarsus to negotiate the release of his young son David, who was imprisoned in the Lampron fortress and was imprisoned on his return. After a while, he was killed in prison. Weakened after the murder of their king, the Armenians broke away from each other and scattered in various areas in the face of Rum/Roman hatred. (Ayçiçek, 2018: 5).

that *sü*[55] sleeps, but the enemy does not sleep, rather than being complacent that "if they are fire, they burn as much as their volume."

3. THE ROLE OF ARMENIANS IN RUSSIA'S EXPANSIONIST POLICY

The realization that Armenians were an instrumental force that could be used at the behest of the great powers goes back to 17th century Russia. The Armenian gathering that started in the Etchmiadzin Church also shows this. As early as the time of Peter I (1672-1725), the Tsardom of Russia envisioned that Armenians could engage in "aggression and invasion" against the Turks. Based on such an expectation, the Russians entered into cooperation with the Armenians, and the intensity of Russian-Armenian cooperation gradually increased. In order to win the hearts and minds of the Armenians, the Russians invited them to Moscow, hosted Armenian dignitaries at the Tsar's palace, and helped them to become a significant community in a short period of time, even an avenue in Moscow was named "Armenian Street" in order to increase the prestige of the Armenians. During this period, Armenian businesspeople in Moscow multiplied and the number of wealthy people increased. After the Persian-Russian War of 1826-1828, Tsar Peter invited the Armenians of the Iranian Qajar State to settle in Russia, and even after the Ottoman-Russian War of 1828-1829, he wanted to take the Ottoman Armenians to Russia. At that time, Armenians turned their backs on both the Qajar State of Iran and the Ottoman Empire and entered into dirty cooperation with the Russians. Going even further, they even provided soldiers to the Russian army to fight against the Ottomans. During the war, the Armenians of Kars and Çıldır informed the Russians that they wanted to become subjects of Russia. Meanwhile, the Armenians of Erzurum were instrumental in the fall of Erzurum and provided guidance and assistance to the Russian soldiers. (Beydilli, 1988: 370-382).

The administration of Tsarist Russia, which wanted to be a political actor in the world and set the utopia of de-Turkification of Turkish homelands as its political goal for this purpose, determined that the historical conditions they lived in shaped the Armenians to be "servants of invasion and massacre by proxy" and organized invasion and massacre operations against Turks in five regions through Armenians. In order to become a political and military actor in the world, Russia often had Armenians invade, massacre, terrorize and attack the Turkic homelands; South Caucasus/North Azerbaijan, Ottoman Balkans, Ulug Turkestan and Anatolia, and it is necessary to add the Ottoman Middle East to these, considering the Russian-British cooperation. Most of the subversive activities in these regions were carried out with the knowledge and support of Western imperialist states. Moreover, none of the subversive activities did not stop even after the conquest of the Azerbaijani Khanates/Han States and the collapse of the Ottoman Empire. Moreover, the massacres, aggression, occupation, and usurpations that turned into Armenian terrorism continued against the Republic of Türkiye, the Azerbaijan Soviet, and the Republic of Azerbaijan. Armenian terrorism is a set of bloody acts, fictitious history, various utopias, and untrue and unfounded allegations, which are woven into a complex web of international relations, which harbor multiple dirty great powers behind them and have a destructive purpose against the Turkic lands and Turks. The reasons for these destructive attacks can be summarized in four main categories:

[55] Sü: In Old Turkish, asker, cavalry on horseback; sübey, officer.

The first is that the Russians were experiencing an incurable sense of inferiority vis-à-vis Western Europe at that time; in fact, in the depths of history, their ambition to become a great world power and supposedly surpass the West by conquering the Turkish homelands, by destroying the Turks, of whom they were vasals in whose armies they were soldiers, even friends, in whose armies they found life, learned how to build states and armies.

The second is that the Armenians, who have the ambition of establishing a sovereign state, are made to believe that their goal will be realized at the end of the proxy aggression, occupation and terrorist actions against the Turks by the imperialist states; and the tendency of Armenians to violence, which has been structuralized in long historical conditions, is used by the imperialists for this purpose. The "State of Armenia" was established on ancient Turkish lands as a result of bloody maneuvering.

Thirdly, Western imperialist states, in order to find new places to exploit and share the Ottoman Empire, planned the collapse of the Ottoman Empire, and for this purpose, they entered into a tainted and bloody cooperation with the Russians and at the same time with the Armenians.

Fourthly, the Armenians pursued expansionist goals, just like the Russians, in order to establish their own state, or immediately after the establishment of their own state; thus, like "so-called big and small Armenias" or "so-called homeland", they also created the utopia of "so-called genocide" and dared to grab Turkish lands in front of the eyes of the world.

3.1. Russian Tsardom's Geopolitical Deep Plan

Following the establishment of the Moscow Tsardom, the Russians first annexed the Kazan Khanate in 1552 and then the Crimean Khanate in 1783. But more than that, they linked their becoming a great empire on a world scale to the conquest of Turkish lands. At the same time, they saw this as the construction of Russian unity (*Panslavism*) and equated it with the Tsarist expansion policy. They considered the conquest of the Turkish homelands as a formula for acquiring a strong ancestral identity (Slavic Union) and becoming a powerful state. The Russians, who had no deep-rooted lineage and state history, united in the utopia of becoming the greatest power of the future. Especially during the reign of Tsar Peter I, they embraced and emphasized Russian expansionism as the main goal of the state, that is, as a *founding project.* Subsequent rulers adopted the same approach and accepted the idea that the realization of this goal would be possible primarily by conquering the Caucasus and the Caspian basin. As a matter of fact, the Russian Tsars after Peter I remained loyal to the same project, and this utopian project was given the character of a *strategic and geo-political plan* in the 19th century. In line with Moscow's plan, the Russians seized the Turkish lands piece by piece and even tried to seize them completely. The geopolitical plan of the Russian Tsardom, the basis of which was found in the will of Peter I, was quite expansionist and had invasive and destructive aims against the Turkish lands. Moreover, the Russians had annexed two of the most valuable Khan States of the Turks, Kazan, and Crimea, through an "unarmed campaign" and were determined to continue this advance (Kurat, 1987: 135-140).

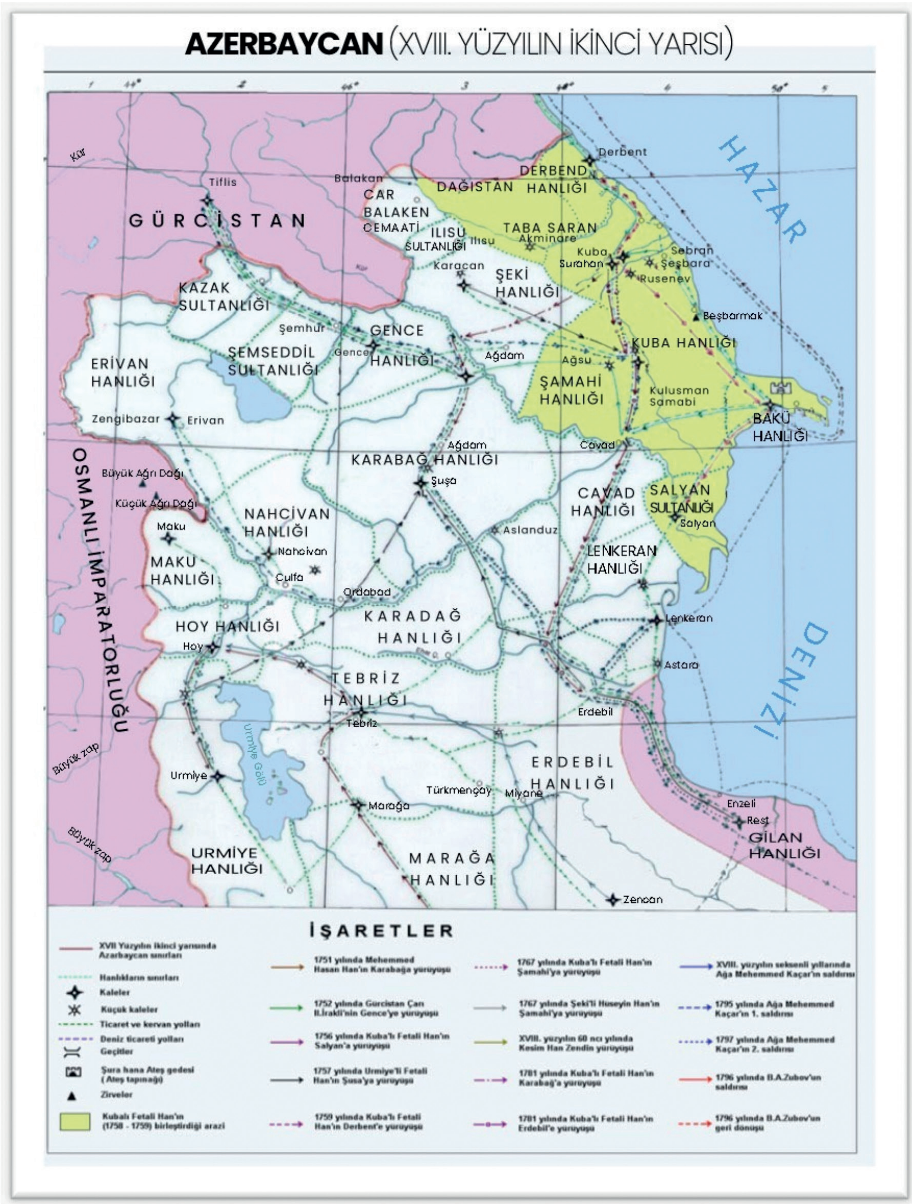
The Russians believed that they had to implement this difficult plan, even if they did not like Westerners, to become economically stronger and to achieve Russian *Westernization* (modernization) against Western Europe. The Russian Tsardom offered the Armenians that

the Ottoman Empire would disintegrate and if they would help them, they would ensure the establishment of an independent Armenian state. The Armenian groups, which were organized under the leadership of the Dashnak and Hunchak organizations and became increasingly terrorized in this context, accepted this offer on behalf of their entire community (Aksu, 2003: 44-46). Also, the Catholicosate of Etchmiadzin supported this initiative. In fact, the Russian Tsars initially aimed to take over the the trade on Silk Road from the Ottoman Empire and thus achieve great economic superiority in the world. With the onset of industrialization, they aimed, on the one hand, to have the Caucasus and Caspian coasts in the short term; on the other hand, in the medium and long term, to capture the entire Black Sea Basin, including the Balkans, along with the lands extending from the Black Sea to the Straits and Istanbul; and in Eastern Anatolia, they aimed to reach the warm sea (the Mediterranean Sea) they dreamed of by descending to Iskenderun via Erzurum. At the same time, they planned to bring all Turkistan Khan States under their rule, like the Golden Horde, Kazan and Crimean Khanates. This meant burying the Turks on the stage of history.

In fact, to achieve these goals, the Russian Tsars undertook major military, geo-political and geo-strategic operations against the Turks in the 19th century. They had already been preparing for this for three centuries. In their operations against the Turks, the Russians used Armenians as proxy servants and fighters, even as terrorist groups, openly cooperating with the British and Western imperialist states. However, this was a two-sided usage, and the Armenians were willing to commit murder and occupation because they expected to be rewarded for what they had done and would do to the Turks. The Russian plan to conquer the Caucasus was the undoing of the long-established administrative systems of the Azerbaijani Turks dating back to ancient times and the Khan States. Their subsequent operation to conquer the Balkans and pressure on the Ottomans resulted in the loss of the Ottoman Balkans and the Balkan Catastrophe/genocide. At the beginning of the 20th century, they invaded the Khan States of Turkestan and attempted to occupy Anatolia at the same time. They also worked multinationally to ensure that the Ottoman Middle East remained in the hands of the British.

> *On the other hand, under separate administrations, the Khanates were only interested in ensuring the security and livelihood of their khanate; they did not make concessions to each other. In addition, the marches of Iran and Russia to usurp these territories made the situation even more difficult. In fact, for Iran, Russia, and the Ottomans, the Caucasus was not important economically but also strategically (Memmedova, 2011: 19).*

KHAN STATES OF AZERBAIJAN (18th Century)[56]

[56] This map was obtained by making additions to the "XVIII Century Azerbaijan Khanate Period Map" brought from Azerbaijan in the early 2000s. The writings in the Krill alphabet were transferred to Türkiye Turkish by me, the first drawing of the maps was made by the late Sermet Öztürk, the Map Expert, and this hand-drawn map was transferred to the computer environment by the Turkish Armed Forces Map experts. However, only the great khanates are included in this map. Betül Karagöz Yerdelen

The emergence of the Armenian issue was primarily determined by Russia's deep plans. In this context, with the annexation and occupation of the Caucasus Khan States by the Russians in the 19th century, a period of catastrophes started for Turks and Muslims, and the internal and external conditions of Azerbaijan, like the Ottoman Empire, became very complicated. The idea of establishing a Great Azerbaijani state had already ended with the collapse of the Safavid State (1501-1736) and this great state was replaced by Khanates (Khan States).

> *The idea of establishing a Great Azerbaijani state had already ended with the collapse of the Safavid State (1501-1736) and this great state was replaced by Khanates (Khan States). On the other hand, under separate administrations, the Khanates were only interested in ensuring the security and livelihood of their khanate; they did not make concessions to each other. In addition, the marches of Iran and Russia to usurp these territories made the situation even more difficult. In fact, for Iran, Russia, and the Ottomans, the Caucasus was not important economically but also strategically* (Memmedova, 2011: 19).

Starting from the end of the 17th century, Azerbaijani Khanates, in other words, Azerbaijani Khan States, emerged in the 18th century. However, these states, which emerged as a result of historical circumstances, survived only for a century, and the majority of them were annexed or occupied by Russia in the 19th century and ended. In the establishment of Russian domination in the Turkish lands, the fact that the Khanates struggled with each other, even fought with each other, and that they hoped for help from Russia made things for Russians much easier. In a way, so to speak, it made it easier for the Russians to implement their plans for the Caucasus and to win a "victory without a campaign" in the Caucasus as in Turkestan.

> *After the assassination of Nadir Shah in 1747, nearly twenty independent and semi-independent khanates were established in Azerbaijan. Sheki, Karabakh, Quba, Derbend, Shamakhi, Baku, Lankaran (Talysh), Nakhchivan, Iravan, Ganja, Javad, Salyan in the north, and Tabriz, Ardabil, Urmia, Khoy, Maragha, Maku, Serab and Zanjan in the south.* (Mustafazade, 2017: 45).

Apart from these khanates, semi-independent feudal administrations such as Sultanates, Melikliks (Albans), and Jar-Balakan with their unique administrative system also emerged (Asker and Şeyban, 2021: 36). However, the established political units could not come together in a hundred-year period and develop common governance system within the framework of common law based on a consensus. The Khans, too, under these blurred historical traces, wanted neither Persia nor the Ottomans, but only to preserve their independence. But the Khans did not know how to unleash the collective power of their own nation, the Turks, and some of them did not even grasp the inexcusable mistake of seeking Russian patronage. [57]

[57] "… The Ottoman Empire, which was not on the side of the Qizilbash/Alawites with whom it had lived together until yesterday, but against them, positioned itself as the protector of Sunni Islam with the effect of the Battle of Chaldiran (1514). Although rulers such as Suleiman the Magnificent (1520-1566) and Nadir Shah (1736-1747) made various efforts to repair the Sunni-Shi'ism relations that deteriorated after the Battle of Chaldiran, Ottoman-Iranian relations could not be restored until the reign of Abdul Hamid II (1842-1918) (Çiçek, 2019: 27). "Ittihâd-ı Islam", i.e. Pan-Islamism (Karacan, 2019: 3), which Abdülhamid II Khan consciously emphasized as a policy, and Panturkism, which came from North Azerbaijan as an ideology, integrated and cured the sectarian disease that had been going on for centuries between Ottoman Turks and Iranian Turks, which could be used by imperialists, at the beginning of the 20th century. In fact, of course, for both Yavuz Sultan Selim (1409-

3.2. The Bitter Treaties Signed with Russia

In 1805, the Iranian Turkish Qajar administration organized a major military operation to prevent North Azerbaijan from becoming a Russian protectorate. However, as the Iranian army moved against the Karabakh Khanate, the Karabakh Khan Ibrahim Khalil Khan, fearing this, approached General Sisinov, Russia's Turcophobic Commander-in-Chief of the Caucasus, who was camped on the banks of *Kurakchay* near Ganja, and signed the Kürekçay Treaty. The Kurakchay Treaty became the legal basis for Russia's efforts to legitimize its fraudulent policy towards Azerbaijani territories (Asker and Şeyban, 2021: 45). Despite this rapprochement, Ibrahim Khalil Khan, the Khan of Karabakh, was killed by the Russians along with his family, and his only son, who was not killed but left alive, was appointed as the head of the Khanate. On the other hand, the Sheki and Shamakhi Khanates were forced to accept Russian patronage and Russian protectionism.

Khanates such as Ganja, Baku, and Quba also fought for independence by opposing Russian expansionism. Later, despite their brave struggle, the Khanates of Quba, Lankaran, and Baku were forced to come to an agreement with Russia (Memmedova, 2011: 96-101). The Khanate of Ganja, despite the heroic resistance of Javad Khan, was occupied by the Russians and everyone who participated in the defense of Ganja was massacred.

> *Some of these Khanates fought back against the Tsarist invasion to the last degree, but the most typical of these unequal struggles are the heroic battles of Sheikh Shamil in Dagestan and Javad Khan of Ganja in Azerbaijan, which are recorded in the pages of history with glory and honor.* (Resulzade, 1993: 18). [58]

The Iranian Turkish Qajar Dynasty waged a war against Russia to prevent Russian expansionism in North Azerbaijan. In this war, the Iranian Turkish Qajar Dynasty made extraordinary sacrifices; in fact, the defense of the Lankaran Khanate, the defense and martyrdom of Sâdık Bey Qajar and Mehemmed Bey Qajar in the Lankaran Fortress has become one of the unforgettable moments in the Turkish history as a heroic deed. However, in the end, the Qajars lost the First Iran-Russia War. Thereupon, on October 12-24, 1813, the *Treaty of Gulistan* was signed between the Iranian Turkish Qajar Dynasty (*Devlet-i Aliyye-i Iran,* 1794-1925) and the Russian Empire. According to this treaty, all North Azerbaijani territories, except Nakhchivan and Iravan, were annexed to Russia.

> *According to the third clause of the treaty, the Shah of Iran, to declare his friendship to the Emperor of Russia, recognized all Karabakh, Ganja, Sheki, Shirvan, Kuba, Derbend, Baku Khanates and Talysh provinces in the hands of the Russian Empire, Dagestan, Georgia, Shoregil regions*

1520) and Shah Ismail (1487-1524) and their successors, the sectarian difference between the two brothers was merely a cover, a pretext. In reality, they both sought to consolidate their own power by establishing authority over the Kizilbash Turkmens. For example, as the Anatolian Turkmens sang folk songs like "Let's go to the Shah...", the Palace in Istanbul perceived a suspicion, even a fear of power, of not being able to establish and preserve Ottoman unity. Shah Ismail, on the other hand, was far from being able to establish and maintain unity of religion and unity of lineage in the conditions of that day. On the other hand, they wanted to dominate the high income of the silk trade on their own. At that time, the rulers of the Turkish states could not think of a partnership and unity in which they would become stronger by combining their powers and sharing them fairly, instead of gathering under a single sovereign power.

[58] Ganja was renamed *Yelizaveta* in honor of the Tsarina, and even Turks who could not pronounce this Russian name were punished.

and all the territories from the middle of the Caucasus to the Caspian Sea as the territory of Russia. (Memmedova, 2011: 109).

The State of the Turkish Qajar Dynasty of Iran, unable to bear the responsibility of these harsh conditions, broke the treaty and waged another war to the death against Russia. However, it was defeated again and had to sign a treaty with much more severe conditions. *The Treaty of Turkmenchay* was a so-called peace treaty signed on February 10, 1828, between the Turkish Qajar Dynasty of Iran and the Russian Empire after the Persian-Russian War of 1826-1828, which ended in Iran's defeat. It expanded and consolidated the *Gulistan Treaty* previously signed with the Qajar Dynasty. Following the Karabakh Khanate, this time, Irevan, Nakhchivan, and Lankaran (Talysh) Khanates were also ceded to Russia. With this treaty, the Aras River was accepted as the border between the two sides, and the north of the Aras River was allocated to Russia and the south to Iran, thus disrupting the territorial integrity of Azerbaijan. (Sarıahmetoğlu, 2022: 72-74). One of the most impressive articles of this treaty was Article 15 and Russia found the opportunity to implement its centuries-old plan. Article 15 of the Turkmenchay Treaty envisaged the migration of Armenians to the Russian Empire. Taking advantage of this article, Russia started to settle Armenians in masses in the territories of the Irevan and Karabakh Khanates, and in a short period of time, thousands of Armenians were migrated (Pehlivan, 2016: 98). The signed treaty went down in history as one of the biggest disasters not only for Azerbaijan but also for the entire Turkic world.

The "Treaty of Adrianople", signed between the Ottoman Empire and the Russian Empire in Edirne on September 18, 1829, further volume the scale of this catastrophe. The Treaty of Adrianople was signed after the Ottoman Empire lost the Ottoman-Russian War of 1828-1829 and its terms were much more severe. With this treaty, the Ottoman Empire's relations with the Caucasus were completely interrupted (Gürün, 1983: 57). The Ottoman Empire had to accept Russia's occupation policy in the South Caucasus. As a result of the signed treaty, Russia not only recognized the independence of Greece but also stirred up the Ottoman Balkans and gained the Armenians of Iran and Anatolia as its supporters and loyal servants. Pursuant to the terms of *emigration* in Article 13 of the Treaty, within 18 months, the Russians resettled a considerable number of Armenians from the territory of the Qajar State of Iran and the Ottoman Empire in the South Caucasus, in the territories of the Irevan and Karabakh Khanates (Saray, 1993: 16-24). Thus, the Russians, through the proxy of Armenians, directly started to *de-Turkify* this region. Along with the Turks, the Muslim population was also subjected to massacres and migration.

When the Russians retreated from the Ottoman lands in the 1830s after the war with the Ottomans, they settled around 40 thousand Armenian immigrants in the Irevan province and the Meskhetia region. Thus, the Russian government strengthened the wall it had built between Azerbaijan and Anatolian Turks. The children of Armenians were enrolled in Russian schools and young people were enrolled in the Russian Cadet Corps. (Kırzıoğlu, 1978: 58).

The Armenians became vasals of the Russians in line with their goal of "Christianizing" the Caucasus and uniting the Russians under "Panslavism." The more Turkish lands the Armenians occupied, the more favorable they became to the Russians, and the more Turks

they killed, the better relations they developed with the Russians.[59] This meant that the Russian plan for the Caucasus in the 18th century was now realized. The book published in Irevan also confirms this plan: *"Already on May 17, 1783, Knyaz G. A. Potemkin, in a letter to Yekatarina II, wrote that they would do everything possible to immediately hand Karabakh over to Armenian control and thus create a Christian state in Asia."* (Yekatarina Vtoraya i G. A. Potyomkin Liçnaya perespiska 1769-1791; akt. Yıldırım ve Özender, 1991: 84). Pursuant to the "emigration" clauses in the signed treaties, the Russians settled the Armenians they had brought to the South Caucasus in masses, especially the Armenians of Iran and the Armenians from Russia, in the settlements they had decided, namely Karabakh, Iravan and Nakhchivan. Some Ottoman Armenians voluntarily joined them. The demographic structure of the South Caucasus rapidly changed against the Turks, and the number of Turks and Muslims began to decrease with the persecution.

When we take a look at the history here, it is understood that the Armenians, whom the Russians have been forced to migrate from Iran to Karabakh, were actually taken from the Ottoman State and brought to Iran by the Safavid ruler Shah Abbas (1571-1629). Shah Abbas took the Armenians living in Eastern Anatolia to Iran in two branches. One of these was for military purposes and the other was for commercial purposes. Three hundred thousand Armenian youth living in Eastern Anatolia were captured by the forces of Shah Abbas with the knowledge of the Ottomans and taken from Eastern Anatolia to Iran to serve as soldiers in the Iranian army.[60] Another group of Armenians were taken away to work as merchants and craftsmen. It is known that Shah Abbas had a significant Armenian population relocated to the capital city of Isfahan and provided them with financial aid to enable them to engage in trade and commerce. (Aydoğmuşoğlu, 2012: 369).

> *Starting from the reign of Shah Abbas, Armenians were prioritized and Muslim merchants were replaced by them. Especially the silk trade was taken over by Armenians with Shah Abbas. This is because Shah Abbas used Armenians in the silk trade as the 'representative of the Shah.' So much so that the silk collected in the sultanate warehouses belonging to Shah Abbas was distributed to Armenians, who in turn sent it to India or Europe via Ottoman lands. The money collected in this way accumulated in Shah Abbas' treasury* (Felsefî 1375: 1120; Aydoğmuşoğlu, 2012: 369).[61]

Shah Abbas transferred the silk trade, which was previously in the hands of Azerbaijani Turks and Persians, to Armenians. Under Shah Abbas, Armenians were given important

---

[59] The only exception was a short period after the Ottoman-Russian War of 1877-1878, when the Russians turned their backs on the Armenians and did not show them much face because they did not need them.

[60] *Armenians played an important role in the armies of many countries such as India, Egypt, Russia, Iran, Iran, the United States, and many others in the following ages (as they did in the Umayyad army), and became the designers, manufacturers, suppliers and professional soldiers of the armies' weapons needs. (*Mildanoğlu, 13.11.2018; AGOS).

[61] The Armenians had their own shops in the capital Isfahan, west of Naqsh-Jihan Square, where they sold English and Dutch mahut, red Venetian textiles and other Frankish fabrics. These were goods that came to Iran from Europe in exchange for silk. The Shah wanted to take advantage of Armenians' relations with Europe, especially in foreign trade. Thus, Armenians dominated Iran's foreign trade all the way to Venice and Livorno. Besides Venice and Livorno, Iranian Armenians had special representatives in Amsterdam and Paris. After selling their raw silk, Iranian merchants used the cash to buy goods (tin, woolen cloth, spices, etc.) in Bursa. Bursa thus became both the main international market for Persian silk and the warehouse for all kinds of exports to Iran. (Aydoğmuşoğlu, 2012: 369).

duties and authority in the purchase and sale of silk and in the introduction of Iranian silk to the world markets. Shah Abbas also tried to reach an agreement with the British in order to prevent the purchase of silk raw materials from Bursa and to exclude the Ottomans from the silk trade. However, he could not convince either the Armenians or the British. In the 19th century, these soldier and merchant Armenians in Iran, whose numbers gradually increased over time, were brought by the Russians en masse to the lands of the Irevan, Nakhchivan, and Karabakh Khanates and were included in the plan to Christianize and Russify Turkish lands through the proxy of Armenians. Russia forced the Armenians in Moscow to be Orthodox and tortured the ones who refuse while trying Ottoman and Caucasian Armenians to remain Gregorian (Kılıç, 2012: 310).

After 56 A.D., finally on 28 May 1918, in the lands of Irevan Khanate, an Armenian State was established by the demand of Lenin, even the city of Irevan (Revan) was given to Armenia as the capital city, with the force of the British, and with the expectation of peace. However, the Armenians did not settle with this, and established so-called Ancient Armenia, which has not existed in the Southern Caucasus, captured the whole of Azerbaijan, and again established the so-called Great Armenia, which has also never existed in tistory, captured half of Anatolia (The East of the Adana-Trabzon line) with the support of the Russian, and by slaughtering Turks cruelly and with terror, an even Russian and Armenian Bolshevik homicide networks captured the Southern Caucasus.

> *While the Armenian and Georgian Councils could easily form national regiments from their citizens demobilized from the Russian army, the Caucasian Turks were deprived of this opportunity and were not allowed to form a national army. As a matter of fact, the bloody battles in Ukraine, Turkestan and Crimea spilled over into the Caucasus and exploded in Baku, the center of Caucasian Turkism and the capital of Azerbaijan. More than ten thousand Turks and Muslims were massacred (by Russian and Armenian Bolsheviks)*(Resulzade, 1993: 33-44).

4. THE BALKAN WARS AND INTERNALIZATION OF THE ARMENIAN ISSUE

The Ottoman State administration waited for the liberal conditions to soften the Armenians and win them back, with the declaration of the First Constitutional Monarchy in 1876. However, the Armenian leaders perceived the failure of the Ottomans in the 1877-1878 Ottoman-Russian War (93 War) as a chance. The Armenian Patriarch Nerses Varjabedyan, also directly cooperated with the Russians, even though it was on the paper he made it to be added to the 16th article of the Ayastefanos Treaty (Yeşilköy) (3 March 1878).[62] This

[62] The Ottoman-Russian War of 1877-1878, the fourth Ottoman-Russian conflict of the 19th century, which literally tore the Balkan territories of the Ottoman Empire apart, was the result of Russia's Panislavist policy. Having lost the war, the Ottoman Empire signed the Ayastefanos Peace Treaty with Russia in 1878. The articles of the treaty were extremely severe. One of them included the establishment of an autonomous Principality of Bulgaria within the Ottoman Empire with very wide borders, still referred to by Bulgarians as "Ayastefanos Bulgaria"; secondly, Romania, Serbia, and Montenegro gained their independence. A large Bulgaria was created and reforms were demanded in Bosnia-Herzegovina. The Russians annexed the regions of Kars, Ardahan, Batum, Eleşkirt, and Beyazıt in Eastern Anatolia. The provisions of the Ayastefanos Peace Treaty included that the Ottoman government should reform the regions inhabited by Armenians and should not withdraw from the Turkish territories it occupied until this reform was carried out (Sander, 1992: 231). Thus, Armenians, who had not been considered a minority within the Ottoman System of Nations until then, became a minority. With the provocation of Britain, which wanted to dismember the Ottoman Empire, Armenians applied to Russia and demanded its protection. Russia, on the other hand, used this as an opportunity and added it to the Ayastefanos

was the last straw in Ottoman-Armenian relations. It is clearly understood that the will of the Armenians was not to reform, but to establish an Armenian State in Eastern Anatolia with the help of Russia and Europe (Kodaman, 2003: 17-18). After the 1877-1878 Ottoman-Russian War, the Balkan Wars[63] have broken out. During that war, the Ottoman had big losses in Rumelia. The tough conditions of the state and the nation in the Balkan Wars were percieved as a unique opportunity by the Armenians.

It should be remembered that the main reason for the Balkan Wars was the ongoing political unrest of the Second Constitutional Monarchy declared in 1908, and the inability of the Ottoman Army to plan its troop deployment well. The ongoing political unrest of the Constitutional Monarchy, the weakness of the army in the Balkans due to the inability of the Ottoman Army, which was dealing with the Tripoli War and the Yemen rebellion, to plan its troop deployment well, the smaller number of Turkish soldiers in the Balkan Army, the nationalist movements spread by the French Revolution of 1789 to the world and the influence of the multinational Ottoman Balkans; Russia's incitement of the Balkan nations, who were subjects of the Ottoman Empire, against the Ottoman Empire, and its support for organizing gangs, organizing major uprisings against the Turks, terrorist acts and countless massacres. Russia and imperialist Western states caused the destroy of the Ottoman union in peace, and turned Turks, Greeks, Bulgarians, Serbians, Romanians, Macedonians, Albanians, Armenians, Muslims, Christians and Hebrews, who lived together for years, on each other. They not only revolted against the Ottoman Empire, but also committed genocide against Turks and Muslims and forced them to migrate to Anatolia. One of the main consequences of this war was that the Russians now had a say over the Armenians.

During the Balkan Wars, which means the hardest times of the Ottoman State, the Russians and the Western Imperialist states remved the Turks from the Balkans, and cooperated with the Armenian gangs to open inner and outer frontlines against the Ottoman State. Armenians, who wanted to take advantage of the Balkan Wars, which went down in Turkish history as the Balkan Disaster/Balkan Genocide, immediately took action. On the one hand, they filled the Balkan nations, who were Ottoman subjects, with hatred against Turks and

Peace Treaty. However, later on, England, finding Russia's superior position in the Balkans and Eastern Anatolia not in accordance with its own interests, agreed with Austria and put pressure on Russia to mitigate the provisions of the Ayastefanos Peace Treaty. Thereupon, the Berlin Peace Treaty was signed in the same year. With this treaty, the borders of Bulgaria were narrowed; Bosnia-Herzegovina was left under the occupation and administration of Austria; the independence of Romania, Serbia and Montenegro was preserved; Russia returned Eleşkirt and Beyazıt; and the island of Crete gained autonomy. The reform provision for the Armenians (Armenian reforms) was eased. It was agreed that the Ottoman Empire would carry out reforms in the places where Armenians lived and inform the European states in this regard (Sander, 1992: 231). Armenians, who had great expectations with the provocation of Britain, Russia, France and other European states, were not satisfied with the provisions of the Treaty of Berlin. The Armenians, who could not achieve their demands, but who were now provoked, alienated and even hostile started to organize themselves through the Hunchak and Dashnak secret organizations, and with the support of multinational imperialist powers, they attempted treacherous acts and carried out severe terrorist activities.

[63] The First Balkan War (October 7, 1912 - May 30, 1913); The Kingdoms of Bulgaria, Serbia, Greece and Montenegro formed a Balkan Union among themselves with the help of eastern and western imperialist states and declared war on the Ottoman Empire. The Balkan Union captured most of the Ottoman lands in Rumelia and the Ottoman Empire was defeated.
Second Balkan War (June 16, 1913 - August 10, 1913); Ottoman Empire, Serbia, Greece, Montenegro and Romania participated. The Ottoman Empire recaptured Edirne and Kırklareli. The Second Balkan War triggered the outbreak of the First World War.

Muslims, attracted them to be pro-Russian and terrorized Bulgarian, Greek-Greek and Serbian gangs and planned, commissioned and directed bloody terrorist acts against the Turks of Rumelia. On the other hand, the Cataghikosate of Etchmiadzin pressured on the Tsarist Russia to make pressure over the Ottoman State more. The Cataghikosate of Etchmiadzin sent some representatives[64] to the European states in addition to Russia (Kuran, 1994: 225-228). Armenian initiatives carried out from two branches but from a single center (the Etchmiadzin Church), with the support of the Russians, spread the perception to the whole world that there was an Armenian issue in the Ottoman Empire and that it needed to be remedied. Not the "reality of the Ottoman Armenians", but the "propaganda of the Ottoman Armenians" spread and found a response in the Western world.

At the same time, the Ottoman Armenians were following bureaucratic duties in the highest positions in the state, and they made a good living and reputation wherever there were lucrative or important jobs, and they also became wealthy as merchants, jewelers and other artisans. In contrast to terrorized Armenians and especially leaders of the clanized Armenian public; in fact, it was not because they were living in bad conditions, but because when the state they belonged to was at its worst, they were raising up the world to hasten its collapse and establish their own state in its place. For this purpose, they made many tricks, developed every type of relations, and even applied any terror acts. During their history, they have done this for a couple of states, and while the Ottomans were collapsing, they were trying once again. Here, it should be noted that; in the Ottoman Army, the non-Muslims and thefore the Armenians were not soldiers, yet in the period when the Ottomans were lacking soldiers, on November 1, 1856, with the proclamation of the Reform Edict, non-Muslims began to be conscripted into the army; most of them welcomed this and volunteered. With the declaration of mobilization in 1914, all those who were medically fit for military service, including non-Muslims and Armenian soldiers, were drafted into the army. In this context, Armenians in the Ottoman Army also took part in the Balkan Wars. It is recorded that some of them stole the army's weapons and ammunition, took them to Armenian committees, fought against Turks and committed acts of terrorism (İlter, 2003: 86); however, it is also known that they were few in number.

> *The researchers (in the latest period) indicate that the one quarter of the Ottoman army consists of non-Muslims. It is explained with documents that (some) Armenians and Greeks have been a part of the Ottoman land and naval armies since the early days, that they took part in many critical areas of the army, that they sometimes fought with their compatriots on opposite fronts, and that they exchanged bullets with each other* (Mildanoğlu, 13.11.2018; AGOS).

After the 1877-1878 Ottoman-Russian War, and the Balkan Wars, Ottoman administration had lessons from the severe results of these wars, and tried to reform itseld in terms of military, and take more mediator steps in terms of societal relations. That's why, they met with Dashnak leaders, made great efforts to solve the Eastern Reforms without the need for Russia and other states However, with the techniques of propaganda and perception management of the Russians, the Western world was more inclined towards the Armenians, the percepti-

[64] Bogos Nubar Pasha, an Armenian in the service of the Khedive of Egypt, was the representative sent to Europe with the written order of the Etchmiadzin Catholicos (Tunç, 2018: 30).

on of Armenians were facing persecution under the Ottomans, and in the imperialist states, anti-Turkish sentiment has started. The financial bankruptcy of the Ottoman Empire and its increasing weight in the West also played a major role in this.[65] During this period, Armenians have almost turned into 'the West's second discovery of ancient civilization' with their fabrications and theft of Albanian history, such as the so-called first Christianity, the so-called ancient homeland, the so-called ancient inhabitants of Nagorno-Karabakh, the so-called homeland of Ararat, the so-called Great Armenia in history, and the so-called elite of Noah.

> *During the negotiations between the Armenian leaders and the government on the reforms to be carried out after the Balkan War in a way that would not leave any room for foreign intervention, the following words of Karekin Pastırmacıyan (Armen Garo) revealed that there was no hope for compromise: "As for our cause, you are not sincere at all, you think that you can lull us to sleep with promises; you create such political-economic conditions for the Armenians to evacuate Armenia that you will get rid of the Armenian question once and for all. This is proof of your ignorance. You are wrong in your calculations. We will not allow you to realize your plans so easily. Our national consciousness is so developed that we would rather destroy this great structure called the Ottoman Empire than let you leave Armenia without Armenians. We know that we will be buried under the ruins, and we will suffer great losses. But finally, you will lose a whole empire, we will dig out from under the bloody rubble, and we will also be rid of you."* (Garo, 2009: 209; Günay, 2015: 66)

Under those conditions, even the Ottoman State showed effort as far as it can, it could not reach a negotiation with the Armenians, and could not prevent the Russian, and on 8 February 1914, it had to sign Yenikoy Treaty. With this treaty, the Russian Tsardom gained the right to open some provinces (Erzurum, Trabzon, Sivas, Van, Bitlis, Harput and Diyarbakır), where the Armenian population, which was very scattered throughout the country, was slightly more dense, but which it found more suitable for its own plan to occupy Anatolia, to the supervision of foreign inspectors. These inspectors were given the power to appoint, dismiss and supervise the civil administration, the judiciary, the police and the gendarmerie, including governors (Günay, 2015: 64).

After the Yenikoy Treaty, except the high-ranked ones, most of the Armenians got away from the Ottoman State and Turkish Nation completely, their commitment on state decrased, like the former eras, they turned into a stateless community in the anarchic order. In the First World War, they made severe treason to the Ottomans, and inflicted great suffering. In that period, the main authority, which became prominent and rule the Armenian community was the Dashnaksutyun organization, strenghtening with the cooperation of the Russians.

[65] There are four bankruptcies that marked the collapse of the Ottoman Empire:

1. *Economic Bankruptcy*, the 1838 Ottoman-British Trade (Balta Port) Treaty;
2. *Military Bankruptcy*, the fourth Ottoman defeat in the 1839 Ottoman-Egyptian War;
3. *Financial Bankruptcy*, October 6, 1875, with the Decree of Tenzil-i Interest, it was announced that only half of the Ottoman state debts would be paid for a period of 5 years, and that bonds with 5% interest would be issued in return for the unpaid interest;
4. *Political bankruptcy*, on April 27, 1909, the National Assembly's decision to declare a state of emergency for Sultan Abdulhamid Khan.

Among these, the Ottoman financial bankruptcy was hated in Western Europe and caused a great Turcophobia that would spread gradually, because most of the high-yielding Ottoman bonds had been bought by British and French savers, and even pensioners with their pensions. With this decision, they lost fifty percent of their income and became anti-Ottoman/Turkish (Akşin, 2001: 23).

The Armenian community were under the rule of the leaders of the Dashnaksutyun in different provinces.

> *Dashnaksutyun is a brave and brutal delegation of the Armenian nation with a well-established organization. This faction is the most influential and powerful among the Armenians, as it threatens and kills those who oppose it with death.* (BOA, Dahiliye Nezareti Evrakı: 68/40; Günay, 2015: 67).

Another issue that must be focused on is the attempt of the Armenian clergymen to rule the Armenians as a political leader over the basis of "Church-Nation." In that context, even the atheist Armenians committed to the church. In addition to its religious duties, the Armenian Gregorian Church has also endowed itself with a national authority. That's why, during the historical period, they had a significant position in the life od Armenian society. In the latest period of the Ottomans, the Armenian religious leaders turned into gangs, which were making deals with the Russians, the British, and the French to establish a Christian state in the lands of the Ottomans. The Armenian Church, who wanted to move into the front lines in the Christian world, created a terror athmosphere and to get the so-called Great Armenia, it remained silent against the terrorist acts, and in fact, it supported the terrorist acts of the Armenian terrorists (İlter, 2003: 75-77). Within the Armenians, getting out of the Gregorianism was not welcomed well. Since the Armenians could not united under an ethnicity, they were trying to construct a nation over sectional unity. However, the Greeks were supporting the Orthodox Armenians, the French and the Austrians were supporting Catholic Armenians, and the Germans were supporing the Protestant Armenians. In fact, the British and the Americans were trying to organize the Protestants, however, but they were acting in accordance with their political plans and trying to get them all. As it is mentioned before, the while the Russians trying to attract the Armenians in Russia to Orthodoxy, since they were ruling over the Etchmiadzin Church, it showed effort very much Ottoman and Caucasian Armenians to remain Gregorian (Kılıç, 2012: 310).

One of the reasons for the internationalization of the Armenian issue is that Armenians put themselves forward as a party in international treaties and worked for the arrangement of the articles of the treaties to the detriment of the Turks. In addition, they make false propaganda all over the world by announcing all the wars fought by the Turks, even military or political preparations, as if they were being fought against the Armenians. They also tried to turn international meetings, such as the Paris Peace Conference or the Lausanne Conference, into an Armenian show and to manipulate the participants and the press with fabricated, but effective propaganda; they attempted to have permanent representatives at these meetings and demanded the approval of their territorial demands. In the newspapers, they published unrealistic news, interviews and articles for their own benefit and tried to impress the delegates. For instance, in the big newspapers such as *Le Tems* and *Le Figaro,* they published the Erzurum Conference as 'a plan by Mustafa Kemal and the rebels to attack Armenians' or the Turkish National Struggle as 'a plan to kill five to ten thousand Armenians who could escape the sword'. These fake news and articles had a great impact on everyone who read them (*Le Temps*, 11 Juillet 1919, p. 2 ve *Le figaro*, 13 Juillet 1919, p. 1; Akyüz, 2003: 47).

Although the Armenian propaganda, *Le Temps* had to write that *the demand of the Armenian delegates were too much, except Van, they are not in majority, and the Armenian majority in the province of Van is quite weak.* (Akyüz, 2003: 48). As for the Armenians forming a majority in Van, the Armenians committed a great massacre in Van, massacring most of the Turkish and Muslim population, even killing Armenians who were not Committee members and the Armenian mayor. When they heard that the Russians were approaching, they occupied the city completely, and started a mass revolt. The Governor of Van evacuated the remaining Turks and Muslims across Lake Van and out of the province in order to protect them from another Armenian atrocity, and eventually had to leave the city himself (Oktay, 2002: 1).

As is undoubtedly well known from recent history, Armenians, using propaganda and media organs, displayed their skills of appearing right through disinformation during and after the two Karabakh Wars. While committing the Karabakh massacres and the Khojaly genocide, they took photographs of their atrocities and sent them to the world press, raising the world's alarm that saying "Azerbaijani Turks were committing genocide against us." In the Western world, they have always found those who believe in them and those who want to believe in them. In the conditions of 1914-1923, they behaved in the same way.

Since the 17th century, the Russians have sided with the Armenians only as long as they served their own interests, and they have embraced the Gregorian Armenians in every situation for their own benefits. With the support of Russia, the Catholicosate of Etchmiadzin, attempted to direct and govern the Ottoman Armenians as if the Armenian Patriarchate of Istanbul did not exist. The Russians made special efforts to ensure that the Ottoman Armenians did not deviate from Gregorianism, and even carried out intelligence work. For example, it rewarded the Armenian Patriarchate of Istanbul for protecting the Gregorians, or exiled an Armenian teacher from its own subjects working at Robert College in Istanbul to Siberia since he was a Protestant. (Kılıç, 2012: 163). In a way, the Ottoman Armenians were also confused and divided under so much interference. Some of the Ottoman Armenians wanted annexation to Russia, while others wanted autonomy within the Ottoman Empire. However, some of them considered the reforms of the Ottoman Empire sufficient and did not make any other privileged or separatist demands. The imperialist activities carried out on the Ottoman Armenians disturbed the Armenians, especially the Armenian Patriarch of Istanbul, who were not fooled by the imperialists. (Kılıç, 2012: 311). However, now the arrow was in the quiver and the vast majority of Armenians were under the command of the leaders of Armenian terrorist organizations.

The Armenian Questions were internationalized by the Russians, Armenians and the Western states after the 1878 Berlin Treaty and gradually it turned into a global issue. After that time, in the international arena, the so-called Armenian rights have always been used as a tool to force the Turkish side into a corner. The severe acts of terrorism committed by gangsterized and terrorized Armenians in both Ottoman/Türkiye and Azerbaijan, their efforts to politicize terrorism, and their attempts to divide countries and carve out homelands for themselves were met with low reactions in the whole world.

However, the terrorist acts that took place were so brutal and numerous that it was not possible to include them here. However, there are many documentary and evidence-based sources on the horrors the Armenians inflicted on the people of Anatolia as well as the peop-

le of Azerbaijan and their subversive terrorist acts against the state. The "*Chronology of the Armenian Question with Bibliography (1878-1923)*" prepared by the General Directorate of State Archives, the "*Turks and Armenians - Chronology of Armenian Terror*" prepared by Marmara University, and the "*Armenian Research Institute-ERAREN website"* are important sources that can be consulted, and the links can be reached at the resources section.[66]

With the documents, it is quite clear that, the Armenian terrorists, who were the subject of the Ottomans, made massacres, atrocities, and genocide against the Turkish and the Muslims in Anatolia, especially in the Eastern Anatolia and the Eastern Black Sea Region, as was in Azerbaijan. Even they killed the babies with torture to destroy the Turkish and Muslim population, and the region. It is recorded that they ambushed the soldiers in the Caucasus front and martyred them. In that period, it is known that around 180 thousands of Armenians fought against the Turks in the Russian army as officers and soldiers.[67] The Eastern Black Sea Region and Eastern Anatolia is under the Russian occupation, Armenians are revolving in the cities and in towns and slaughtering the people. In that situation, the state decided on dispatch and resettlement as a mandatory measure, to suppress the rebellions that broke out in the settlements dominated by the committees and to ensure the delivery of troops to the front, "only the healthy Gregorian Armenians and the leaders of the committees", who had become Russian subjects, were temporarily relocated to suitable places in Syria, Iraq and Lebanon, which were also Ottoman territory.

> "*The insurgent revolutionary committees directly threatened the lines of communication on which the Ottoman armies were logistically dependent on three fronts; failure to meet the needs of the armies fighting the Russians in particular would have led to the defeat of the Ottoman Empire. The Ottoman high command could never afford to take such a risk."* (Erickson, 2013: 213-214; Salt, 2014: 71).[68]

[66] Armenian atrocities from the pen of Kâzım Karabekir Pasha: "*In the village of Alaca, the corpses were in a state that would make one's mind reel. All the children had been bayoneted, old men and women had been stuffed into haystacks and burned, young men had been hacked to pieces with axes. Livers and hearts hung on nails were visible. All these pathetic scenes condemned me to be assigned to Erzurum and to help the poor people*."
March 10, 1918, Kâzım Karabekir, Commander of the First Caucasus Army

[67] Regarding the number of Armenian soldiers who fought with the Ottoman forces on the Caucasus Front, Russian General Karganof shows the Armenian forces that replaced the Russian forces that withdrew from the Caucasus Front as one fighter division, three cavalry regiments and a total of 36 infantry battalions, and says that the Armenian forces consisted of about 50 thousand people together with their rear organizations. In addition to the Armenian battalions formed from the Russian regiments, the Armenians, who obtained 1540 thousand rubles by organizing an aid campaign, formed five more regiments from volunteers. Regarding the number of Armenian soldiers, Kazım Karabekir Pasha said, "During the First World War, the total number of regular Armenian officers and soldiers in the Russian army was 180,000 people. There were also Armenian corps commanders. Even in Palestine, 4,000 Armenians fought against the Ottomans. More than half of them came from America." (Ünalp, 2018: 30-31).

[68] The Armenian Deportation was implemented by enacting a law. The Relocation and Resettlement Law entered into force after being published in the Takvîm-i Vekâyi newspaper on June 1, 1915. By enacting this law, the Ottoman Government decided to remove the people from the battlefield and relocate them to safe areas in places deemed necessary for the safety of the people and the safety of the front line. "Within the borders of the Ottoman Empire, there were twenty-two non-Muslim elements in terms of "ethnicity" (Beyoğlu, 2003: 55). However, when the Ottoman archive documents are evaluated objectively, it will be seen that in the Armenian question, which marked the last fifty years of the Ottoman Empire, the terrorist incidents initiated by the Armenian communists in the 1890s with the support of the great states of the period reached the level of armed rebellion during the First World War. (Sarınay, 2003: 116).

During the relocation of the Armenians, the number of people who were relocated is expressed in contradictorily. For instance, the Armenians mention billions of people who died in the relocation, and with this imaginary numbers, they are influencing the whole world.

> *During the Armenian relocation, the total number of people who were relocated was 438.758. Of these, 382,184 were relocated and resettled. Of the difference of 56,610 people, 6,610 were those who had set out but were detained in their provinces due to the suspension of deportations. The missing population totaled only 50,000. Of these, 25-30,000 died from disease, around 10,000 from bandit attacks, and the rest from unfavorable conditions of passage (cold, hunger, etc.). These figures coincide with the census conducted by the Ottoman Empire in 1914 and the figures given by Bogos Nubar and G. Norodunkian in Lausanne. Yusuf Halaçoğlu's studies have also emphasized this information* (Güler, 2003: 70).

The sole aim of the relocation, in which the families of the Armenians who were serving as soldiers in the army, the ones that were sick, the ones that did not betrayed the state, the ones who did not had relations with the committees, and Catholic and Protestant Armenians were not dispatched, and the ones who were taken mistakenly, were immediately returned, is to protect the existence, unity, and independency of a country, whose territories were under occupation piece by peace, and which established a General Mobilization (2 August 1914). Enver Pasha demanded that to locate the Armenians, where they could not start a revolt (Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, 1994: 7). "*The destruction of the Armenian committees eliminated what the Ottoman government saw as an existential threat to the state, against which the empire fought until late 1918*" (Erickson, 2013: 214; Salt, 2014: 71). In fact, after that, strong steps were taken to protect the existence of the state, unity of the nation, and borders of the country. Therefore, both the enemies were expelled out of the country, and the existence of the state were guaranteed with the establishment of a new state system, that would repeal the Ottoman State. Moreover, even as the Ottoman Empire was collapsing, the *Islamic Army of Caucasus*, which was secretly established with an order, rushed to help Azerbaijan and Dagestan, prevented the Armenian rape, occupation and massacres there, and ensured the liberation of Baku. *(15 September 1918).*

Under the tough conditions, the Ottoman Administration had two options: either to relocate its own subjects, who had now turned into an enemy element, to a safer place, or to urgently establish "Treason Courts" and punish the rebels and communists through swift and mass trials. The administration of the time choosed the hard one.

In this difficult decision, spies, bombers, rebels, murderers, terrorists, in short, traitors and criminals against humanity, and these were not only men; these monstrous criminals could perhaps still be relocated, separated from their children, elders, spouses, siblings, relatives and nationalities. Speculative interpretations cannot be made retrospectively, but if it were possible, then the false perception, as if they were all innocent people, would not have survived today. The press of foreign countries; British, Russian, French, other Western European countries and US journalists spread the deportation process with unimaginable distortions, lies and slanders to the world immediately under the opportunity of freedom offered to them (for foreign press screening work see: Korgan, 2019: 48-60).

It has also been recently understood that the deported komitadjis, in cooperation with the British in the Middle East, not only incited the Arabs against the Ottoman Empire, but

were also instrumental in the massacre of hundreds of thousands of Ottoman soldiers, especially together with Christian and rebel Muslim Arabs. On the other hand, in 1916, when the Russian army, which had occupied the Eastern Black Sea region, could not cross the Harşit River and was stopped in Giresun, the Russians, following the Armenian komitadjis, were forced to end their 16-month occupation and withdrew.[69] The realization of the Red Revolution in October 1917 relieved Anatolia to some extent. It was time to expel the Western enemies from the country. Unhappy and even shocked by this situation, some rebellious Armenians who had not been deported and some so-called innocent Armenians, in an unimaginable frenzy, once again started to attack severely and terrorized the Turkish people.

Even after the socialist revolution, Bolshevik Russia did not give up its intentions on the Turkish lands. Despite the fact that it had no real desire to do so, it provided for the establishment of the Republic of Armenia as a satellite state between Türkiye and Azerbaijan-Turkestan, just to cut the connection between the Turks off. Lenin, the new Bolshevik leader of Russia, authorized the Armenian-born Caucasus Commissioner Stepan Shaumyan, whom he appointed on December 18, 1917, to establish an Armenian State in the Eastern and South Caucasus, which was under Russian occupation at the time, by decree dated December 30, 1917. On the same day, the Republics of Azerbaijan, Georgia and Armenia were established (Güler, 2003: 68). Thefore, apart from the 39-year period of King Tigran and the semi-vasal Vaspurakan kingdom B.C., Armenians had a state for the first time. But on April 27, 1920, the Bolsheviks invaded, annexed and Sovietized these three states. The Soviet Socialist Republics of Azerbaijan, Georgia and Armenia, as well as the Nakhchivan Autonomous Province and the Karabakh Autonomous Region were established in the Caucasus.

Between 1917 and 1920, Armenian murder squads led by Stepan Shaumyan and Andranik Ozanian, most of whom had left the Ottoman Empire, committed unimaginable torture, genocide and massacres against Azerbaijani Turks.[70] Again, they have only one goal; to seize Turkish lands by de-Turkifying them. As mentioned above, the Ottoman Empire rushed to the cries for help coming from Azerbaijan by uniting the *Islamic Army of Caucasus* with the militia force of Azerbaijan with a secret decision in this period when it was at its weakest. In the following period, despite many land seizures, Armenian terrorism was suppressed and Baku was liberated.

After the withdrawal of the Islamic Army of Caucasus, Armenians attempted violence for a while, but the Azerbaijan Democratic Republic was able to successfully restore calm. During the USSR, the situation was managed despite Stalin, who handed over the historical lands of the Azerbaijan Soviet to the Armenian Soviet. However, on August 23, 1990, with the declaration of Armenia's independence, Armenian terrorism in the South Caucasus resumed almost where it had left off in 1918. They again massacred Turks and Muslims and forced the local population to migrate through terror. Again, the Armenians, supported by the Russians, added the occupation of Karabakh to the terror they had been practicing in Azerbaijan, and again the world remained silent.

---

[69] In the last year of the Russian Tsardom, while the Russians were landing troops in Anatolia, they started to capture the Turkestan Khanates, just like the Azerbaijan Khanates.

[70] On March 18 and April 1, 1918, they committed very heavy massacres in Baku, which had already been madea commune. Under the command of Armenian-born Russian Bolshevik Stepan Shaumyan, more than 11 thousand Azerbaijani Turks were massacred in Baku between March 30-31 and April 1, 1918. These massacres were not limited to Baku, at least as many Azerbaijani Turks were tortured to death in Shamakhi, Kuba, Khachmaz, Lankaran, Hajikabul and Salyan as in Baku.

5. THE KHODJALI GENOCIDE

The so-called Nagorno-Karabakh conflict flared up in 1988, even before the breakup of the Soviet Union, and became a regional problem in 1991 when Azerbaijan and Armenia gained their independence. In an environment of relative freedom under Mikhail Gorbachev's *perestroika* and *glasnost* policies, representatives of the so-called Nagorno-Karabakh Movement, known as the "Nagorno-Karabakh Clan", turned into terrorist gangs again, taking advantage of the administrative vacuum as in 1918. The Armenians living in Karabakh have started to reduce the number of Turks again day by day through violence and massacres or displacement. On the other hand, the Armenians, who have gradually increased their numbers, have resumed their attempts to annex the so-called Nagorno-Karabakh to the Armenian Soviet Socialist Republic and to hold a referendum in the so-called Nagorno-Karabakh for this purpose. To the resolution adopted by the artificial assembly of the so-called Nagorno-Karabakh, this time they added a resolution envisaging its full independence. The Baku administration, on the other hand, stated that this demand could not be accepted according to the USSR Constitution. The Politburo in Moscow also rejected the Armenian demands for the so-called independence of Nagorno-Karabakh. Despite Moscow's position, the so-called Nagorno-Karabakh Clan and the Armenians insisted on this issue. In the same month, they launched major terrorist attacks targeting Azerbaijani Turks in Khankendi.[71]

Azerbaijani Turks, who were tried to be expelled from their ancestral lands by Armenians who came from outside and settled there, faced a wave of violence when they resisted this attempt. In the face of massacres and severe violence, the number of those expelled from Khankendi reached 4 thousand at once. Under these circumstances, Baku lost control over Khankendi, but the attacks continued unabated. The Armenian terrorists, who caused incidents in the Armenian neighborhood in Sumgait, suddenly came to the world agenda again with the scenario of the so-called massacre of Armenians. However, they have always produced various scenarios and have not refrained from terrorizing Turks. Following the arrival of the Azerbaijani people who were forced to migrate from Karabakh, large-scale protests were organized in Baku against the Kremlin and the Supreme Soviet of Azerbaijan. Considering that it had lost control, the Kremlin declared a state of emergency in Baku and sent military forces to Baku to suppress the demonstrations. On January 20, 1990, 137 Azerbaijanis were killed and 700 Azerbaijanis were wounded as a result of the fire opened on civilians by the Soviet army entering Baku. This event went down in history as "Black January /Kanli Yanvar." The reputation of the Azerbaijani Communist Party was severely damaged by this massacre, which led to the Popular Front of Azerbaijan gaining strength. After this, the process leading to independence began for Azerbaijan. However, the Soviet administration, including those in Karabakh, took all the weapons, even hunting rifles, from the hands of the Azerbaijani people, in other words, the Azerbaijani Turks were punished by being left unarmed against the Armenians (Ahmedov, 2015 ve Altstadt, 1992).

Nevertheless, the conflicts in Karabakh intensified in February 1992, immediately after the collapse of the USSR on December 26, 1991, and the Foreign Ministers of Azerbaijan

[71] Khankendi was named "Stepanakert" by Armenians. The name of the Armenian-born Russian Bolshevik Stepan Shaumyan, who founded the Baku Commune with the Bolsheviks in 1918 and massacred 11 thousand Azerbaijani Turks in Baku and as many more in other provinces, was given as the name of the so-called capital of the so-called Nagorno-Karabakh, the ancient city of Turks, Khankendi in 1923.

and Armenia met in Moscow on February 20, 1992 and reached an agreement on a ceasefire and humanitarian aid. Azerbaijani President Ayaz Muttalibov's peace plan, which called for Nagorno-Karabakh to remain within Azerbaijan, but with cultural autonomy, was rejected by the Azerbaijani parliament. Subsequently, the conflicts in Karabakh intensified and on the night of February 26, 1992, Armenians, with the help of the Russians, captured the city of Khojaly and committed genocide. With the genocide committed in Khojaly, first of all, human rights were severely violated and it caused a reaction in Azerbaijan and the world public opinion. The Azerbaijani Parliament immediately recognized it as "genocide" and declared it to the world. Muttalibov, who was trying to find a solution in line with Moscow's wishes, had to resign two weeks after the genocide in Khojaly. Yakup Mammadov was temporarily appointed to Muttalibov's vacant post. Khojaly was recorded by the Baku government as a "significant major loss"; however, no response was given at the time. The road to Khankendi was for the first time under Armenian control. Azerbaijan lost the only airport, on which wide-wing planes in Karabakh and the city. The most important result of the incasion was the *de facto* abolishment of the unity of the Azerbaijan by Armenia. The so-called Nagorno-Karabakh, namely Shusha, Khankendi, Khojavend and Khojaly, as well as the cities of Lachin, Kalbajar, Aghdam, Fuzuli, Zangilan, Jabrayil and Gubadli in Karabakh, the regions of Gazak, Agstafa, Tovuz and Gedebey on the border with Armenia, and the cities of Terter, Goranboy, Aghjabedi and Beylegan as another group, are completely occupied by Armenians. (USAN, 2012). Some of the loss of lands were taken back; however, another important result that the invasion caused was the migrant crisis. Because, after the invasion and massacres, many people had to migrate (Halbach, 1997: 360-358).

The first phase of the migration movement, which actually took place in two stages, took place between 1988 and early 1991, when 250,000 civilians left their homes and fled to safety (International Crisis Group, 2012). The second wave of displacement began in 1991 and lasted until the ceasefire in 1994, with more than one million civilians displaced. In addition to the displacement, approximately 25,000 civilians were killed, 50,000 were wounded and 4500 disappeared with unknown fate (Abilov ve İsayev, 2016: 296-300). By the Armenians, in 1905, 1918, 1920, 1937, 1947, 1988, 1990, 1991, and 1992, at least 100 thousand Azerbaijani Turks cruelly massacred; yet, none of those responsible have been held to account before the law.

The most terrifying phase of the so-called Nagorno-Karabakh War was on the 26 February 1992. The horrific torture and massacre of hundreds of civilians in the Khojaly region left an indelible mark on Turkish and human history and created a shock of genocide. During the so-called Nagorno-Karabakh War, due to its strategic settlement unit, it was a place where the conflicts occur. To the city, where it was under the blockade of the Armenian army and with the armed units consist of Armenians in Nagorno-Karabakh, on 30 October 1991 the transportation facilities were cut. Even the humanitarian aid to the region under the blockade was delivered only through airway; however, this was blokced in January 1992, right after the fall of the USSR on 26 December 1991. From 2 January 1992, in Khodjaly, where the electricity were cut, the Armenian blocked was intensifies after the second half of February, and the small town faced bombardment every day with artillery and heavy weapons. Khodjaly, where the state of Azerbaijan could not send any aids, was turned into a place lacking food, fuel, and other basic needs (Özarslan, 2014: 187-208). On the snowy

night of February 25th to 26th, Armenian armed forces led by Oganyan Seyran Mushegovich and Yevgeniy Nabokhin, with the assistance of 20 battleships of the 366th Motorized Infantry Brigade of the Russian Interior Ministry, invaded Khojaly. During this occupation, according to official records, 613 civilians, including 106 women and 83 children, were massacred with various kinds of torture (Abilov ve İsayev, 2016: 293-297). 1275 civilians were taken hostage and 150 of them are still missing. The number of those who disappeared while escaping is still unknown, while the death toll is estimated to have exceeded 1000 (Goltz, 2012: 189-192). Leaving politics aside, the real issue that should be emphasized here is that civilians were tortured to death in unspeakable ways in this era (Karagöz Yerdelen ve Çıkrıkçı, 2017: 312-313).

In the images of the Khojaly genocide published by the international media through photographs and videos, it is clearly seen that people were burned alive, obscene parts of their bodies were cut and displayed, children were subjected to very severe, unspeakable torture, and all of the massacred people were subjected to a painful and slow death (The New York Times, 1992). The international society was not able to prevent this catasthrope; moreover, it has also failed to react.

The prosecution of the perpetrators of the terrible event has not been achieved. The "International Karabakh Criminal Tribunal" has not been established. This massacre, which aimed to destroy the entire civilian population of Turkish and Muslim origin in the region, clearly constitutes a crime of genocide against humanity. According to Article 2 of the "*Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide*" adopted by the United Nations General Assembly on 9 December 1948 (United Nations, 1948), "any crime committed with intent to destroy, in whole or in part, any ethnic, racial or religious group is considered to be the crime of genocide. The issue clarified in the Article 2 of the Convention shows that in the night of 26 February 1992, definitely there was a crime of genocide in Khodjaly. As stated in the UN Security Council resolutions, Armenian armed forces in the so-called Nagorno-Karabakh, with the support of the Russian 366th Motorized Infantry Brigade, carried out planned and systematic acts of terrorism in Khojaly, and indeed in many parts of Karabakh, against innocent civilian Turks living in their own homeland without committing any act of aggression.

The restrictive practices that started about five months before the Khojaly genocide also have the elements of the crime of genocide within the framework of the "Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide." Since it is known that the Armenian state had effective control over the perpetrators of these acts in Khojaly, its failure to take measures and declare its will to prevent the perpetrators of the acts, and its failure to prosecute the perpetrators after the acts were committed, leads to the conclusion that Armenia violated its obligation to prevent and punish genocide within the framework of the Convention (Özarslan, 2014: 196-207). Perhaps even more painful is the fact that the criminals of humanity who ordered the massacres and genocides were elected to political office by the votes of the so-called innocent people, while their crimes were hailed as 'heroism' and 'Armenian nationalism.'

The invasion of Karabakh was not stopped with the military and militia power of Azerbaijan of that time. The Abulfaz Elchibey administration, which came into power after the elections in July 1992, took the issue to the Organization for Secuirty and Co-operation in Europe, yet could not get any results. In 19 September, the sides came together in Sochi, and

signed a temporary ceasefire. However, the attack of Armenian armed powers to Karabakh and Nakhcevan again made this effort to remain without a result (Yılmaz, 2010: 71-87). In the face of the renewed offensive of the Armenian forces, the Elchibey Government again took initiatives before the UN and OSCE, and these initiatives had a very important result.

It is very important that the United Nations Security Council Resolution No. 853 dated July 31, 1993, stating that "Karabakh belongs to Azerbaijan and Armenia must immediately withdraw from the occupied territories" was adopted (United Nations Security Council, 1993). In that sense, OSCE Minsk Group met and the representatives of the two sides participated; however, on this issue nearly over 30 years any progress was happened (Yalçınkaya, 2006: 134). The ceasefire between the two sides was achieved on May 12, 1994 and the Karabakh conflict was kept as a "frozen problem" for nearly three decades without a solution. Intermittent clashes along the border line have continuously demonstrated over the years how hot the conflict actually is (Karagöz Yerdelen ve Çıkrıkçı, 2017: 311-314).

The terrorist Armenians were not satisfied with the genocide they committed in Khojaly. In the same year (1992), they occupied Shusha on May 8 and killed 200 people, Lachin on May 18 and killed 264 people, Khojavend on October 2 and killed 145 people; In 1993, they occupied Kalbajar on April 2 and killed 511 people, occupied Aghdam on July 23 and killed 5897 people, occupied Jabrayil on August 23 and killed 362 people, occupied Fuzuli on August 23 and killed 1100 people, occupied Gubadli on August 31 and killed 283 people. On October 29, they invaded Zangilan and civilians escaped the massacre by crossing the Aras River into Iran. Armenians and even Armenia, which was established as a terrorist state and continues to do so, with the support of the Russians, massacred 25 thousand Azerbaijani Turks between 1991 and 1993. All massacres that constitute genocide according to international law. One and a half million people became refugees and migrants. 7 thousand government offices, 750 schools, 680 medical centers, hospitals and 1 million hectares of agricultural land were damaged. 950 libraries, 44 temples, 9 masjids were destroyed. The material value of the occupation of Karabakh was 350-400 billion dollars for that day (Aliyeva, 2016 ve Abilov ve İsayev, 2016: 295-297). With the occupation of Khojaly, the Armenians established a physical link between the so-called Nagorno-Karabakh and Revan (Irevan). Moscow, on the other hand, while seemingly criticizing only the occupation of Lachin, has continued to aid the Armenian advance by keeping silent and even providing arms.

Ankara, which offered only diplomatic support to Baku, was only saddened and concerned by the continuation of the Armenian occupation, and the government tried to remain as calm as possible. In Türkiye and in the Turkish Republic of Northern Cyprus, on the other hand, there was a great public outrage, a state of grief, distress, anxiety and anger, and men and some young girls tried to go to fight in Karabakh. In May 1992, the Armenian attack on Nakhchivan brought the issue to a point that affected Ankara-Moscow relations. When a military intervention within the framework of the 1921 Treaty of Kars to prevent the Armenian occupation of Nakhchivan was raised in Ankara, Shaposhnikov, the commander of the Commonwealth of Independent States forces, stated that Türkiye's intervention could lead to a third world war. Under Russia's influence, the tension was overcome when the Armenians ended their attacks on Nakhchivan. This once again demonstrated Russia's influence and cooperation with Armenia. The Armenian aggression against Karabakh and Azerbaijan, supported by the superpowers of the East and the West, has been followed by

Türkiye seriously and for years, every detail has been carefully recorded and constituted a high level strategic responsibility that was not voiced in the state.

The occupation of Karabakh is the realization of de-Turkifying project of the Turkish lands, continuing since the 15th century. According to the Organization of United Nations' Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide including Khodjaly, who includes a clear crime of genocide, the responsibles of the Karabakh massacres still did not appeared before a judge. In this issue, the states of OSCE Minsk Group, especially France and Russia's influence in the international politics and organizations played a role, and it is quite clear. The international community has not been able to break the unjust and unfair chain created by these balances and to activate the legal mechanism for Khojaly and Karabakh (Karagöz Yerdelen, 2020: 269). As an issue of human rights, occupation and massacres of Karabakh, and specifically, the Khodjaly massacre should have been under the legal and moral responsibility of all humanity. In today's conditions, it should no longer be possible to ignore such an enormous responsibility by reducing it to Turkophobia through ethnic and religious discrimination. The world is neither a unipolar nor a bipolar anymore. The world has become multipolar, and the United Nations now reached over "five." However, what is more real than the reality of the fact that this changing world is that, whether Türkiye or Azerbaijan has reached the strategic harmony, political will, the state of mind, military power and a national unity, which can beat the so-called games in the world order, and more importantly, they reached the power that can destroy the games. 102 years ago, the *Islamic Army of Caucasus* left Azerbaijan with a victory behind it, and this time *Bayraktar Armed/Unmanned Aerial Vehicals* have returned to Azerbaijan for another victory. The Azerbaijan Army with the support of the drones fought heroically, and in the 44-days Homeland War, for their martrys and veterans, they connected Karabakh to Azerbaijan again. With the three-colored flag planted in Shusha, it was able to free the flower of Harı nightingale. As the first President of Azerbaijan Mahammad Amin Rasulzadeh said, *"Once raised, the flag will never fall again."*

CONCLUSION

If we make a final assessment and summarize; Armenian violence and terrorism, which deprived Azerbaijani Turks of their homeland, homes and lives, including their culture and generations from the ancient Turkish history for centuries, has been practiced as a very serious crime against humanity in "five periods":

1. In the 8th century, the Armenians first came from Anatolia to the Caucasian Albania and Karabakh, which was a part of the Caucasian Albania, as mounted troops in the Umayyad army, and they were very effective in the destruction of the Christian Albanian Turkish State by the Umayyads. In return for their massacres and occupation of the Albanian Turks, they were rewarded by the Umayyads and for the first time they were settled in Albanian Karabakh as a law-enforcement-control group. Moreover, they obtained the right from the Umayyads to open the Grogerian Church. Through various intrigues, they put the pro-independence Albanians to the sword, had the Albanian Patriarch executed, had the Apostolic Apostolic Church of the Albanians closed, had their religious and national monuments destroyed, and then had the Diophysite Apostolic Albanians left behind from the massacre subordinated to the Monophysite Gregorian Church.

2. From the 15th century onwards, the Russians, with the support of the Western powers, as a project against the growing Turkish power, settled Armenians brought from Iran and Anatolia in Karabakh en masse; convinced the living generations of Christian Albanian and Kipchak Turks with false promises and ensured their Armenianization within the *integrationism of Christianity*; and led to the theft of history by claiming the ancient Albanian-Kipchak Turkish history and culture as the so-called Armenian history and culture.

3. Western-backed Russians and Armenians, in accordance with the political plan of the Russian Tsardom in the 19th century, continued the great theft of history and propagandized Armenians all over the world as the so-called "first Christians"; in addition, they ensured that Iranian, Russian and Ottoman Armenians were brought and settled in masses in Meskhetia, Nakhchivan, Iravan and Karabakh, and in this process, they caused Ottoman Armenians to start terrorist activities, thus massacring Turks and Muslims from the Balkans to the Caucasus and expelling them from their homeland. As the Russians, with the support of Western Christians, began to implement their plan to turn the South Caucasus into a so-called Armenian homeland, the demography of Karabakh began to deteriorate to the detriment of Turks and Muslims.

4. In March 1918, the Bolshevik leader Lenin appointed the Armenian-born Stephan Shaumyan to take over Bolshevik power in the Caucasus. The commune government established by Shaumyan, who was the leader of the Baku Commune, by taking power in Baku fell in July 1918. However, during this period, Armenians and Bolshevik terrorists under the leadership of Shaumyan committed massacres against Turks and Muslims in Azerbaijan. The Caucasus Islamic Army, consisting of Ottoman soldiers and Azerbaijani militia, stopped these massacres and liberated Baku from the commune gang.

At the beginning of the 20th century (1918), a 'non-vasal State of Armenia' was established by Bolshevik Russia for the first time since the Tigran period before Christ. After the collapse of the USSR (December 26, 1991), the Armenian State, which regained its sovereignty, together with Russian collaborators, committed a series of Karabakh genocides and expelled the Turkish and Muslim population from their lands in blood; the most well-known of these massacres and genocides is the Khojaly genocide. Despite the absolute victory in the Second Karabakh War, dubbed in Azerbaijan as the "44-Day Battle for the Homeland", the Armenians' ongoing killings on the border have not ended. After the Karabakh Victory, the opening of the *Zangezur Gorge* will be a joint historical achievement that will not only delight the Turks of Azerbaijan and Türkiye, but will also bring peace and development to the entire region.

On the other hand, the Armenian violence and terrorism against the Turks of the Ottoman Empire and the Republic of Turkey, which caused heavy loss of life, property, land, time and health, was also practiced in the Ottoman Empire and the Republic of Turkey as a grave crime against humanity:

1. In the 19th century, the so-called Armenian issue and the impositions under the name of Eastern Reforms, which were brought to the agenda by the Russian Empire and Western states, spread the image of "Armenians are suffering" to the world; the great crimes against humanity, including separatist terrorist activities, massacres, assassinations, assassinations, arson, rebellions and displacement of people from their homeland, committed by Armenians against Turks and Muslims both in the Ottoman Empire and in Azerbaijan, have been devalued and trivialized.

2. In the Lausanne Conference,[72] which started as a result of the victory of the Turkish National Struggle, Armenian terrorists, who could not find what they hoped for, organized assassinations against former ministers and administrators of the Ottoman Empire, even against the state representatives of the Azerbaijan Democratic Republic, and martyred many statesmen. We can give the following names as examples: Talat Pasha, Jamal Pasha, Sait Halim Pasha, Bahattin Shakir Bey, Jamal Azmi Bey and Behbud Khan Javanshir[73] from Karabakh. In addition, Armenians and Western imperialist states held Kemal Bey, the District Governor of Boğazlıyan, responsible for the Armenian deportation, and caused him to be martyred by execution.

3.The series of Armenian terrorism and murders has continued from the 1970s to the present day and has been perpetuated by ASALA[74] against Turkish missions and diplomats abroad. While the first acts of violence were committed by Armenian committees, volunteer

---

[72] The Lausanne Conference was convened in Lausanne, Switzerland, on November 11, 1922 - July 24, 1923, following the victory of the War of Independence, and lasted for 8 months. It was quite challenging due to the Turkish side's unconditional demand for independence. The Armenians, who were informed that a meeting would be held in Lausanne and that the problems between the Turks and the Entente States would be resolved here, also started some preparations. The delegation of the Armenian State and the Armenian national delegation, who took action, first formed a consensus among themselves and finally applied once again to the Entente States. In the meantime, they started propaganda activities in order to participate in the Lausanne Conference as an authorized member and to have their demands accepted, and they ensured that all foreign organizations friendly to Armenians sent representatives to Lausanne to defend the Armenian thesis. The Government of the Grand National Assembly of Turkey, on the other hand, gave the Turkish delegation sent to Lausanne a 14-point instruction manual drafted by the Council of Ministers. In the first article of this instruction, it was stated that «an Armenian homeland is out of the question, and if it is, the negotiations will be terminated». The other issue that was not to be compromised in the same directive was the issue of «capitulations» in the eighth article. By stating that «the Eastern frontier (Armenian Homeland) cannot be an issue, if it is, the negotiations will be interrupted», it was stated that the Grand National Assembly of Turkey would absolutely not accept the demands and pressures regarding the Armenian question; even at the cost of not concluding an agreement at Lausanne, a definite policy was determined on the Armenian question and it was not to be deviated from. Moreover, in the ninth article of the instruction, it was stated that the minorities should be exchanged and it was indirectly decided that the Armenians living in Anatolia should be accepted as a basis for exchange. (see: Lozan ve Ermeniler (Lausanne and Armenians), Sakarya Üniversitesi Ermeni Araştırmaları Merkezi, Büyük Devletler ve Ermeni Sorunu (Sakarya University Armenian Studies Center, Great States and the Armenian Question), https://satemer.sakarya.edu.tr/tr/icerik/19856/102019/lozan-konferansinda-ermeniler).

[73] Behbud Khan Javanshir from Karabakh was a statesman who played an important role in the establishment of the Azerbaijan Democratic Republic, first as Minister of Internal Affairs and later as Minister of Trade and Industry. After the establishment of Soviet Azerbaijan, Javanshir, who came to Istanbul in 1921 to go to Germany, where he was sent by Neriman Nerimanof to conduct research on oil, was assassinated on the night of July 18, 1921 in front of the Pera Palas Hotel in Beyoğlu by Dashnak member Misak Torlakyan, an Armenian from Trabzon. Before he was martyred, he caught his killer and showed him. The murderer Torlakyan was arrested and sentenced to death as a result of the trial held by the British Court Martial. However, during the British occupation of Istanbul, Torlakyan was released on the grounds of insanity and smuggled abroad. (Balcı and Eraslan, 2021: 18).

[74] The Armenian terrorist organization ASALA was founded in Beirut, Lebanon in 1975 under the leadership of the Marxist-Leninist Bedros Hovanassian, a Hunchakist. However, after the 1974 Cyprus Peace Operation, it was understood that it was encouraged, organized and supported by the Greek secret service and the USSR. After Lebanon, ASALA used France as its biggest base of operations. Of course, this was developed with the knowledge of the French state, and they received assistance from the French administration and various organizations in this country. They also continue their activities in states such as the USA, Greece, Greek Cyprus, Syria, Iran and Canada. ASALA advocates that the so-called cause of Armenians can be solved with weapons and considers even Türkiye's allies as its mortal enemies. ASALA not only martyred our diplomats but also committed numerous acts of terrorism at home and abroad. It has caused a lot of trouble for Turkish intelligence, security forces and governments. It can now be said, albeit cautiously, that it has been neutralized (Güler, 2003: 65).

gangs, regiments and newspapers, they gradually transformed into professional terrorist organizations and even entered into cooperation with international terrorist organizations (Güler, 2003: 67). In addition to the intelligence support, arms support and financial support of the imperialist states that coveted Turkish lands, their political partisanship, which rendered international law inoperative, played a significant role here. Armenians, who have always acted as subcontractors for the great powers, have benefited greatly from this reciprocal relationship.

The Russians, the British and the French, just as they had planned, at the beginning of the 19th century. At the beginning of the 19th century, the Ottoman Turks honored the so-called "Armenian Nation", which until then had been called "millet-i sadıka" by the Ottoman Turks, and which, although they were Christians, they enjoyed the rights granted to the Muslim community, allowed them to own land, and furthermore, the Turkish peasants were obliged to pay taxes to the Armenian Iskhan, that is, to the dependent Armenian beys/princes, The Armenians, who were exempted from military service until the last period of the Ottoman Empire, who were appointed to very high state positions in the Ottoman Empire, who had no problems with the people, and who were known to be trustworthy and reputable non-Muslims whose non-nationality was never thought of at the time, turned a considerable number of Armenians into a terrorist community that betrayed the Turks. However, it cannot be said that the Armenians naively consented to this; on the contrary, they decided as a conscious majority with the motive of state-building, and they knowingly and deliberately implemented all kinds of evil policies, even terrorism, against the Turks for the benefit of the Armenian community. Throughout their state history after the 15th century, when they ceased to be vasals of the Turks, the Russians have taken the failure of the Turks as an opportunity, and for this reason, they have never refrained from making deep, multi-dimensional, long-term, dark and dirty plans to make the Turks fail and even destroy them at every opportunity, and for this purpose, they have not hesitated to establish dirty relations and commit atrocities against the Turks. Historical research clearly shows that the well-known example of this plan implemented by the Russians is the pitting of the Khans of North Azerbaijan and Turkestan against each other in the same century and the luring of all Khanates, in this context Khan States, first through communication, perception management and diplomacy, and then through annexation, occupation or massacres. The captured Turkish homelands were de-Turkicized as much as possible, and other ethnic and Russian settlers were quickly allocated to them. One of the typical examples of this was realized in Karabakh.

The long term dark plans of the Russian powers, who considered themselves the so-called heirs of the Eastern Rome/Byzantine Empire conquered by the Turks and even, interestingly enough, of the collapsed Golden Horde Turkish State, included the organization and use of Armenian, Greek, Greek and even Bulgarian terrorism for the suppression and overthrow of the Turkish governments to which they themselves owed their political existence, i.e. their state and military systems, the occupation and seizure of Turkish homelands, the encirclement and destruction of the Turkish entity from within and without. The Russians and the Western imperialists of the 19th century resorted to terrorism as a *proxy weapon* against the Turks. In this context, they supported Armenian terrorist organizations. It is clear that, the Armenian gangs, who have the past of realization severe brutality are acting in accordance with the dark plan of Russia and Western imperialism.

Throughout history, Armenian gangs have been committing murder, violence and extortion at the lower, and have been forced to take shelter at the upper levels. The dirty states, in the depths of history, have been able to unleash the dirty groups of Armenians, which have been transformed into murder and violence networks and which are suitable for gangs, for their own dirty ambitions; they have used them as live weapons first against Christian and Jewish Turks and then against Muslim Turks, according to the historical period; they have commit terror, murder, usurpation, occupation and genocide against the Turks; and they have made them implement this bloody plan for a very long time in the vast Turkish geography.

The Eastern-Western Imperialist powers have created terrorist clans, terrorist organizations, terrorist churches, terrorist parties and, in the 20th century, a terrorist state from the Armenians, who have become politicized and turned into a *Church-Society*, to engage in acts of terrorism against the Turks. Today, terrorism is recognized by all states as the most serious crime in the world and terrorists as the worst and most miserable criminals. But in a so-called Western civilized state of law, international terrorists who have committed such a heinous crime are protected and one is quietly released from prison.[75] In our age, *'a state of irrationality, immorality and murderousness'* is still used as an option for dirty political maneuvers. In order to re-establish a good world order, the *nail of justice*, which has been forcibly and fraudulently removed by the dirty imperialist powers, must now be driven back into its place.

In the 21st century, both Türkiye and Azerbaijan have reached the level of rulers, governance systems, political, military-economic, legal and technological power, social consciousness and a conscious majority that can neutralize terrorist gangs and the alliance of gangster states that seek to gain political benefit from terrorism. It has achieved the quality and level to respond to the geo-political and geo-strategic moves of the global world, and this level is developing politically, militarily, technologically and economically every year. In this context, in addition to the multifaceted Turkish-Azerbaijani strategic partnership, Türkiye's pro-active leadership in the field of "entrepreneurial diplomacy" and the conscious commitment of the Turkic World, which has increased as a result of self-regulation and self-confidence as an outcome of the Second Karabakh Victory, will be the guarantee of security and peace. Under today's transforming conjuncture, powerful states are expected to stop using terrorism as a strategic element and international law arbitrarily; not to encourage sub-state groups and failed and guided states that are ostensibly states; and to respect and not violate the rights, laws and borders of countries. The United Nations Security Council Resolution 853 of July 31, 1993 clearly states; **ANCIENT HOMELAND KARABAKH BELONGS TO AZERBAIJAN. KARABAKH IS AZERBAIJAN.**

75 Haping Sasunyan is a terrorist who took part in the 1982 assassination of Kemal Arikan, Turkey's Consul General in Los Angeles. He is a member of the so-called 'Armenian Genocide Justice Commandos' (ESAK), an Armenian terrorist organization, and was sentenced to life imprisonment in January 1984. Sasunyan's request for parole was accepted at the parole hearing held in California on 14 December 2016 and he was released on 27 December 2019 (Cumhuriyet, 5 Mayıs 2022).

RESOURCES

Abilov, P., and Isayev, I. (2016), The Consequences of the Nagorno-Karabakh War for Azerbaijan and the Undeniable Reality of the Khojaly Genocide: A View from Azerbaijan, Polish Political Science Yearbook, 45, 291-303.

Ahmedov, E. (2015), Ermenistan'ın Etnik Temizlik, Soykırım ve Saldırganlık Politikalarının Aşamaları(Stages of Armenia's Policies of Ethnic Cleansing, Genocide and Aggression), İstanbul: Gündoğan.

Akbay, Tufan (06.01.2021), "Anadolu'da Muşki Sorunsalı ve Muşki Seramiği(The Mushki Problem in Anatolia and Mushki Ceramics)", Arkeonews, https://arkeonews.com/anadoluda-muski-sorunsali-ve-muski-seramigi/

Date of Accession: 10.08.2022.

Aksu, Şener (Nisan 2003), "Uluslaşma Süreçleri Açısından Ermeni Sorunu(The Armenian Question in terms of Nation Building Processes),"Education in the Light of Science and Reason, V. 4, N. 8, p.16-19.

Akşin, Sina (2001), Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi 1789-1980 (Turkey's Recent History with Main Lines 1789-1980), 4th Edition, Anakara: İmaj Publisher.

Akyüz, Yahya (Nisan 2003), "Kurtuluş Savaşımız ve Fransa'da Ermeni Propagandası(Our War of Independence and Armenian Propaganda in France,)"Education in the Light of Science and Reason, V. 4, N. 8, p.47-50.

Aliyeva, Leyla (2016), "We Remember Khojaly, 25-26 February 1992", Justice for Khojaly, https://justiceforkhojaly.org/content/armenians-killed-1000-azeris-charge, Date of Accessiov: 21.02.2021.

Altstadt, A. (1992), Azerbaijan Turks: Power and Identity under Russian Rule, Stanford, CA: Hoover Institution Press

Arıkan, Zeki (Nisan 2003), "Türk-Ermeni Kültür İlişkileri Üzerine(On Turkish-Armenian Cultural Relations),"Education in the Light of Science and Reason, V. 4, N. 8, p.51-54.

Asker, Ali ve Şeyban, Sedanur (2021), "Kürekçay Anlaşması'nın Tarihî Arka Planı, Hukukî Niteliği ve Siyasî Sonuçları (Historical Background, Legal Nature and Political Consequences of the Kürekçay Treaty)", Giresun University Journal of Economics and Administrative Sciences - Karabakh Present Issue, N. 7 (1), p.34-50.

Aslanova, Sevilya (2011). 20. Yüzyılın Başında Rusya'nın Osmanlı Politikası(1903-1917) (Russia's Ottoman Policy at the Beginning of the 20th Century (1903-1917)), Antalya: İlkim Ozan Publishing.

Ayçiçek, Ayşe (Mart 2018), "Kilikya Ermeni Baronluğunun Ortaçağ Anadolu Tarihindeki Yeri Üzerine(On the Place of the Armenian Barony of Cilicia in Medieval Anatolian History),"Bayburt University Journal of Faculty of Humanities and Social Sciences, N: 1, p. 1-9.

Aydoğmuşoğlu, Cihat (2012), "Şah Abbas Devrinde (1587-1629) İran'da Ticarî Hayat(Commercial life in Iran during the reign of Shah Abbas) (1587-1629)", Journal of E.U. Institute of Turkish Studies [TAED] N. 48, p.365-386.

Baguirov, Adil (2008), "Nagorno-Karabakh: Basis and Reality of Soviet-era Legal and Economic Claims Used to Justify the Armenia-Azerbaijan War," Caucasian Review of International Affairs, 2(1), 11-24.

Balcı, Sezai ve Selcan Alperay Eraslan (2021), "Mütareke İstanbul'unda Bir Siyasi Cinayet: Karabağ'lı Behbud Han Cevanşir'in Şehit Edilmesi ve Torlakyan Davası(A Political Murder in Armistice Istanbul: The Martyrdom of Behbud Khan Javanshir of Karabakh and the Torlakian Case)", Giresun University Journal of Economics and Administrative Sciences - Karabakh Present Issue, N. 7 (1), p.18-33.

Balkan, Kemal (Temmuz 1984), "Urartuların Kökeni ve Dilleri(Origins and Languages of the Urartians)", Belleten, Türk Tarih Kurumu (Turkish Historical Institution), V: 48, p. 513-521; https://belleten.gov.tr, Date of Accession: 23.07.2022.

Barthold, Wilhelm (1975), "Azerbaycan ve Ermenistan (Azerbaijan and Armenia)", TarihAraştırmalarıDergisi 1970-1975, translated by: İsmail Aka, V.VIII-XII,N:14-23, Ankara.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) (Prime Ministry Ottoman Archive), Dahiliye Nezareti Emniyeti Umumiye İkinci Şube Evrakı (DH. EUM. 2. Şb)(Documents of the Second Branch of the Ministry of Internal Affairs, General Directorate of Security): 68/40, 1332, B 27.

Belâzurî,Ebu'lAbbâsAhmedb.Yahyâb.Câbir(ö.279/892), (1987), Fütûhu'l Büldân, translated by. Mustafa Fayda, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Beydilli, Kemal (1988), "1828–29 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler(Armenians Migrated from Eastern Anatolia to Russia during the 1828-29 Ottoman-Russian War)", Journal of Turkish History Documents, V: XIII, N: 17, p. 370-382.

Beyoğlu, Süleyman (Nisan 2003), "Osmanlı Devleti'nde Ermeni Nüfusu (Armenian Population in the Ottoman Empire)," Education in the Light of Science and Reason, V. 4, N. 8, p. 55-59.

Birikim Dergisi (2005), "Bir Zamanlar Ermeniler Vardı (Once There Were Armenians),"N: 193-194, https://birikimdergisi.com/dergiler/birikim/1/sayi-193-194-mayis-haziran-2005/ 2378, Date of Accession: 11.08.2022.

Bozan, Oktay (2014), "Emeviler Döneminde Arap-Ermeni İlişkileri (Arab-Armenian Relations during the Umayyad Period),"Journal of Dicle University Faculty of Theology, (16) 1, p.47-87.

Cöhce, Salim (2014), "Ermenistan'ın Tarihi Coğrafyası ve Ermeniler (Historical Geography of Armenia and Armenians)", Turks and Armenians in History, V. 1, S. 1a, Ankara: Turkish History Institution, p. 1-15.

Cumhuriyet Newspaper (Cumhuriyet Gazetesi), 5 May 2022, https://www.cumhuriyet.com.tr/turkiye/turk-baskonsolosu-oldurmustu-İrevanda-gozaltina-alindi-1932871, Date of Accession: 21.07.2022.

Çiçek, Kemal (2010), "Osmanlı Ermenilerinin 1915'teki Tehciri: Bir Değerlendirme(The Deportation of Ottoman Armenians in 1915: An Evaluation),"Gazi Academic Review, V.3., N. 6, p.1-14, http://www.gaziakademikbakis.com/dosyalar/cdef390a-c51b-4db4-ac65-a7b06a 38640d.pdf, Date ıf Accession: 23.10.2020.

Emrahov, Ziyad (2017), "Rus Tarih Yazımında Ermeni Meselesi ve Sorunun Oluşumunda Çar Rusyası'nın Rolü(The Armenian Question in Russian Historiography and the Role of Tsarist Russia in the Formation of the Question),"The Impact of Turkish-Armenian Relations on Regional Politics (19th Century to the Present) International Symposium, 12-14 May 2016, Atatürk Research Center Publication, Ankara.

Erdal, İlter (Nisan 2003), "Ermeni Kilisesi ve Terör(Armenian Church and Terror)," Education in the Light of Science and Reason, V. 4, N. 8, p.75-89.

Erickson, Edward J. (2013), Ottomans and Armenians: AStudy in Counterinsurgency, NewYork: Palgrave ve Macmillan.

Erkan, Süleyman (2006), "Çarlık Rusyası ve Sovyetler Birliği Döneminde Etnik Sürgünler(Ethnic Exiles in Tsarist Russia and the Soviet Union),"International Crimes and History, N: 1, p. 155-173.

Institute of Armenian Studies (2022), http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=DergiIcerik&IcerikNo=301,

Date of Accession: 19.07.2022.

Garo, Armen (2015) Osmanlı Bankası Baskını ve Armen Garo'nun Anıları (The Ottoman Bank Raid and Armen Garo's Memoirs), translated by Atilla Tuygan, İstanbul: Belge Publication

Goltz, Thomas (2012), "The Successes of the Spin Doctors: Western Media Reporting on the Nagorno Karabakh Conflict," Journal of Muslim Minority Affairs, 32(2), 186-195.

Gök, Bilal (2015), "Büyük Selçuklu Devleti'nde Ermeniler (Armenians in the Great Seljuk Empire),"Eurasia Journal of International Studies, V.4, N.7, p.172-185.

Gökhan, İlyas (2002), "Kilikya Ermeni Prensliği'nin Kuruluşu ve Türklerle İlişkileri(The Establishment of the Armenian Principality of Cilicia and its Relations with the Turks)", Symposium on the Armenian Question in Kahramanmaraş, Kahramanmaraş, p. 68-77.

Göyünç, Nejat (Nisan 2003), "Osmanlı Devleti'nde Ermeniler (Armenians in the Ottoman State)," Education in the Light of Science and Reason, V. 4, N. 8, p.60-63.

Göyüş, Reşit (1984), Kafkas Albanya'sında Hıristiyanlık (Christianity in Caucasian Albania), (Russian), Baku.
Güler, Ali (Nisan 2003), "Lozan'dan Günümüze Ermeni Sorunu (The Armenian Question from Lausanne to the Present,)" Education in the Light of Science and Reason, V. 4, N. 8, p.64-70.
Günay, Nejla (2015), "Yeniköy Anlaşması'nın Ermeniler Üzerindeki Ekileri ve Birinci Dünya Savaşı'nda Rus-Ermeni İşbirliği (The Effects of the Yenikoy Treaty on Armenians and Russian-Armenian Cooperation in the First World War)," Gazi Academic Review, V: 8, N: 16, p. 63-92.
Gürün, Kâmuran (1983), Ermeni Dosyası (The Armenian Case), Ankara: Turkish Historical Society Publishing House.
Halaçoğlu, Yusuf (2014), Ermeni Tehciri (Armenian Deportation), Istanbul: Babıali Kültür Yayıncılığı.
Halbach, Uwe (1997), "The Caucasusas a Region of Conflict," Aussenpolitik, 48(4), 358-367.
International Crisis Group (2012), "Tackling Azerbaijan's IDP Burden," İstanbul: Crisis Group Europe Briefing, https://d2071andvip0wj.cloudfront.net/b067-tackling-azerbaijan-s-idp -burden.pdf, Date of Accession: 09.17.2017
İbnHurdazbih,Ebu'lKasımUbeydullahb.Abdillah(280/893), (2008), Yollar ve ***Ülkeler*** Kitabı (Book of Roads and Countries), translated by Murat Ağarı, İstanbul, Bookstore.
İsayev, İsmayil ve Abilov, Shankhal (2016), "The Consequences of the Nagorno-Karabakh War for Azerbaijan and the Undeniable Reality of Khojaly Massacre: A View from Azerbaijan," Polish Political Science Yearbook, 45, 291-303.
İşyar, Ömer Göksel (2004), Sovyet-Rus Dış Politikaları ve Karabağ Sorunu (Soviet-Russian Foreign Policies and the Karabakh Question), İstanbul: Alfa Publications.
Kalafat, Yaşar (2006), "Gregoryen Türklerin Stratejik Boyutu (Strategic Dimension of Gregorian Turks)", Turkish Homeland Journal, (95) 225, https://www.turkyurdu.com.tr/yazar-yazi.php?id=4082, Date of Accession: 21 Nisan 2021.
Kalafat, Yaşar (2012), Gregoryen Türklerde Halk ***İnançları*** (Folk Beliefs in Gregorian Turks), Ankara, Berikan Publications.
Kalankatlı, Moses (2006), Alban Tarihi (Albanian History), translated by Yusuf Gedikli, İstanbul: Selenge Publications.
Kantarcı, Şenol (Nisan 2003), "Tarihî Boyutuyla Ermeni Sorunu(The Armenian Question in its Historical Dimension)," Education in the Light of Science and Reason, V. 4, N. 8, p.20-28.
Karacan, Osman (2019), "Sultan II. Abdülhamid'in İttihâd-ı İslâm Siyasetinde İran (Iran in Sultan Abdul Hamid II's Politics of Union of Islam)," 12-13 October 2019 - VIII. International Congress on Society, Politics and Economy, Bilgi Yolu Education, Culture and Social Research Center (BİLSAM), Malatya.
Karagöz Yerdelen, Betül (2020), "Çocuk Militanlar, Çocuk Savaşçılar ve Soykırıma Uğrayan Çocuklar"(Child Militants, Child Warriors and Genocide Victims), Türkiye'de Çocuk Olmak (Being a Child in Turkey), Ed. Şirin Dilli, Ankara: PEGEM, p.254-273.
Karagöz Yerdelen, Betül ve Çıkrıkçı, Tolga (2017), "Kafkasya'nın İşgalinden Hocalı Soykırımına Karabağ Meselesi (Karabakh Issue from the Occupation of the Caucasus to the Khojaly Genocide)," Khojaly Genocide International Symposium, 304-317, http://iibf.giresun.edu.tr/Files/ckFiles/iibf-giresun-edu-tr/Hocal%C4%B1%201/e-kitap_1._hocali_ sempozyumu-pdf.pdf, Date of Accession: 23 Ekim 2020.
Kasım, Kamer (Nisan 2003), "Uluslararası İlişkiler Boyutuyla Ermeni Sorunu (The Armenian Question in the Dimension of International Relations)," Education in the Light of Science and Reason, V. 4, N. 8, p.29-33.
Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi (1878-1923) (Chronology of the Armenian Question with Bibliography(1878-1923), Prepared By: Karacakaya, Recep (2001), T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 52; file:///C:/Users/BETLKA~1/AppData/Local Temp/Rar$DIa1736.29523/KAYNAK%C3%87ALI%20ERMENI%20MESELESI%20KRONOLOJISI(1878-1923).pdf, Date of Accession: 21.06.2022.

Kılıç, Davut (2012), Osmanlı Ermenileri Arasında Dinî ve Siyasî Mücadeleler (Religious and Political Struggles among Ottoman Armenians), Ankara Atatürk Ataştırma Merkezi Yayını.
Kılıç, Davut (Nisan 2003), "1915'te Sevk ve İskân Edilmeyen Ermeniler (Armenians Not Relocated and Resettlement in 1915)," Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim, V. 4, N. 8, p.110-114.
Kırzıoğlu, M. Fahrettin (1978), "Armenya/Yukarı Ellerde 2700 Yıllık Türk varlığı, Ermenilerin Rus İstilasına Alet Olması ve Mezalimi (2700 Years of Turkish Presence in Armenia / Upper Hands, Armenians' Instrument of Russian Invasion and Atrocities)," Ermeniler Hakkında (Makaleler Derlemeler), V: II, Atatürk Üniversitesi XX. Yıl Armağanı, Ankara.
Koca, Salim (2017), "Haçlı Seferleri Sebep ve Sonuçları Bakımından Nasıl Değerlendirilebilir? (How can the Crusades be evaluated in terms of their causes and consequences?)", Gazi Akademik Bakış, V. 10, N. 20, p. 15-35.
Kocaş, Sadi (1967), Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk Ermeni İlişkileri (Armenians throughout History and Turkish Armenian Relations), Ankara: Altınok Matbaası.
Kodaman, Bayram (Nisan 2003), "Ermeni Yanılgıları (Armenian Misconceptions)," Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim, V. 4, N. 8, p.16-19.
Korgan, Adnan (2019), "Birinci Dünya Savaşı Sırasında Ermeni Meselesinin İngiliz Basınına Yansımaları (1914-1918)Reflections of the Armenian Question on the British Press during the First World War (1914-1918)," Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih ABD.
Köymen, Mehmet Altay (1972), Alparslan Zamanı, Ankara: Başbakanlık Kültür Yayını.
Köymen, Mehmet Altay (2011), Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (History of the Great Seljuk Empire), Volume III, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
Kuran, Ercüment (1994), "Osmanlı-Rus İlişkileri Çerçevesinde Ermeni Sorunu 1992-1914 (The Armenian Question in the Framework of Ottoman-Russian Relations 1992-1914)," OTAM, S: 5, s. 227-233.
Kurat, Akdes Nimet (1970), Türkiye ve Rusya (XVIII.Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri 1798-1919) (Turkey and Russia (Turkish-Russian Relations from the End of the XVIIIth Century to the War of Independence 1798-1919)), Ankara Üniversitesi Yayını, Ankara.
Kürkçüoğlu; Erol (Haziran 2013), "Emeviler Zamanında Ermenistan Topraklarına Yönelik ***İslam*** Fetihleri ve 'Ermenistan'da Arap ***İdare*** Sisteminin Kurulması (Islamic Conquests in Armenia during the Umayyad Period and the Establishment of the Arab Administrative System in Armenia)",Atatürk **Üniversitesi** Sosyal Bilimler Dergisi, N. 50, p. 115-142.
Lozan ve Ermeniler, Sakarya üniversitesi Ermeni Araştırmaları Merkezi, Büyük Devletler ve Ermeni Sorunu (Great Powers and the Armenian Question), https://satemer.sakarya.edu.tr/tr/ icerik /19856/102019/lozan-konferansinda-ermeniler). Date of Accession: 04.05.2022.
Lütem, Ömer E. (Nisan 2003), "Güncel Boyutuyla Ermeni Sorunu (The Armenian Question in its Current Dimension)," Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim, V. 4, N. 8, p.38-43.
Mahmudov, Yaqub (2017), Real Tarih ve Büyük Ermenistan Uydurması (Real History and the Fabrication of Greater Armenia), Bakû: AMEA Tarih Enstitüsü Yayını.
Mammadov, Farhad (2014), "The Armenian "Genocide": A Political Fable, Not a Historical Fact," Ermeni Araştırmaları, N.48, p.109-120.
Matenadaran Fars Belgeleri, (1959), Düzenleyen /Edited by: A. D. Papazyan, Revan, p. 592.
McCarthy, Justin (1995), Osmanlı Anadolu Topraklarındaki Müslüman ve Azınlık Nüfus (Muslim and Minority Population in Ottoman Anatolia), translated by İhsan Gürsoy, Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları.
McCarthy, Justin (2018), Death and Exile: The Ethnic Slaughter of Ottoman Muslims, translated by Fatma Sarıkaya, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
Memiş, Ekrem (2005), "Ermenilerin Kökeni ve Geçmişten Günümüze Türk-Ermeni İlişkiler (The Origin of Armenians and Turkish-Armenian Relations from Past to Present),", Sosyal Bilimler Dergisi, DSpace@AKÜ Kurumsal Akademik Arşiv, N: 3, p.1-11, https://acikerisim.

aku.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/11630/3530/1-11.pdf?sequence=1&is Allowed=y , Date of Accession: 21: 09. 2021.
Memmedova, İrade (2011), Rusya ile İran arasında Azerbaycan (Lenkeran Hanlığı), Türkiye Türkçesine aktaran: Sebahattin Şimşir (Azerbaijan between Russia and Iran (Lankaran Khanate), translated into Turkish: Sebahattin Shimshir), İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
Memmedova, İrade (2017), İrevan Hanlığı'nın Ahalisi (People of the Irevan Khanate), Baku: AMEA Tarih Enstitüsü.
Mildanoğlu, Zakarya (13.11.2018), "Balkan Savaşı'nın Esir Ermeni Askerleri (1) (Captive Armenian Soldiers of the Balkan War (1))", AGOS, https://www.agos.com.tr/tr/yazi/21532/balkan-savasinin-esir-ermeni-askerleri-1,
Date of Accession: 12.08.2022.
Mustafazade, Tofig (2014), Karabağ Hanlığı, Türkiye Türkçesine aktaran: Sebahattin Şimşir (Karabakh Khanate, translated into Turkish: Sebahattin Shimshir), İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
Mustafazade, Tofig (2017), Avrupa Diplomasisinin "Ermeni Meselesi" mi, Türkiye'nin Bölüştürülme Planı mı? Türkiye Türkçesine aktaran: Bahar Güneş (European Diplomacy's "Armenian Question" or Turkey's Partition Plan? Translated into Turkish: Bahar Güneş), Ankara Atatürk Ataştırma Merkezi Yayını.
Oktay, Hasan (Bahar 2002), "Ermeniler ve Van İhtilâl Örgütü (1896-1915) (Armenians and the Van Revolutionary Organization (1896-1915))," Ermeni Araştırmaları Enstitüsü ERAREN, N: 5, http://www. eraren. org/index.php?Lisan=tr&Page =DergiIcerik &IcerikNo=301, Date of Accession: 22.02.2022.
Olgunlu, Ali Galip (2021), Ayasofya-Karadaki En Büyük Yelkenli (Hagia Sophia - The Largest Sailboat on Land), İstanbul: Çalıkuşu Publications.
Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (Armenians in Ottoman Documents) (1915-1920) (1994), nşr. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara.
Osmanlı Devleti İle Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri (Karabağ-Şuşa, Nahçıvan, Bakü, Gence, Şirvan, Şeki, Revan, Kuba, Hoy), (Archival Documents on the Relations between the Ottoman Empire and Azerbaijan Turkish Khanates (Karabakh-Shusha, Nakhchivan, Baku, Ganja, Shirvan, Sheki, Revan, Kuba, Hoy))(1992), T.C Başbakanlık Devlet Arşivler Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, II, (1578-1914), Ankara. https://www.devletarsivleri.gov.tr/varliklar/dosyalar/eskisiteden/yayinlar/osmanliarsivi-yayinlar/Azerbaycan2.pdf, Date of Accession: 21.05.2022.
Özarslan, Bahadır Bumin (2014), Khojaly Massacre in terms of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, Hacettepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 4(1), 187-214.
Özaydın, Abdulkerim (1991), Arrân, İstanbul, DİA.
Özçelik, İsmail (2003), Karabakh History and Armenian Events in Karabakh, Ankara: Bilge Yayınları.
Özkaya, İnayetullah Cemal (1971), Le Peuple Armenien et Les Tentatives de Le Peuple Turc en Servitude (Armenian People and Initiatives to Reduce the Turkish People in Captivity) İstanbul: Belgelerle Türk Tarihi Yayını.
Pehlivan, Zühre Nur (2016), "Rusya'nın Ermeni Devleti Kurma Politikasının Sonucu: Karabağ Sorunu (The Consequence of Russia's Policy of Establishing an Armenian State: Karabakh Conflict)," Asia Minor Studies, V: 4, N: 8, p. 94-109.
Resulzade, Mehmet Emin (1993), Kafkasya Türkleri (Caucasian Turks), İstanbul: Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı Yayını.
Sadık, Ramin (2022), Kısa Azerbaycan Tarihi (Short History of Azerbaijan), İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
Salt, Jeremy (2014), "Ermeni Tehciri: "Askeri Mecburiyet" Gerekçesi (Armenian Deportation: Justification of "Military Necessity")," Ermeni Araştırmaları, N.48, p.65-75.
Sander, Oral (1992), Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918'e (Political History from Antiquity to 1918), Ankara: İmge Kitabevi.

Saray, Mehmet (1993), Azerbaycan Türkleri Tarihi (History of Azerbaijan Turks), İstanbul: Nesil Yayınları.
Sarıahmetoğlu, Nesrin (1993), Karabağ (Karabakh), İstanbul: IQ Yayınları.
Sarınay, Yusuf (2008), "Rusya'nın Türkiye Siyasetinde Ermeni Kartı (1878-1918) The Armenian Card in Russia's Politics in Turkey (1878-1918)," Gazi Akademik Bakış, V. 1, N. 2, p.69-105.
Sarınay, Yusuf (Nisan 2003), "Ermeni Sorunu ve Türk Arşivleri (The Armenian Question and the Turkish Archives)," Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim, V. 4, N. 8, p.115-118.
Selvi, Haluk (Nisan 2003), "Amerika Birleşik Devletleri'nda Ermeni Faaliyetleri (Armenian Activities in the United States of America)," Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim, V. 4, N. 8, p.119-126.
Sezgin, Mahmut Niyazi (2014), "Türk-Ermeni İlişkilerinin Kayıp Halkası: Gregoryen Türkler (The Missing Link in Turkish-Armenian Relations: Gregorian Turks)," Türk Yurdu Dergisi (103) 319, https://www.turkyurdu.com.tr/yazar-yazi.php?id=126, Date of Accession: 21.04.2021.
Tacar, Pulat Y. (Nisan 2003), "Hukukî ve Siyasî Boyutuyla Ermeni Sorunu: Ermeniler Soy Kırımına Uğratıldı mı? (The Armenian Question in its Legal and Political Dimensions: Were Armenians Subjected to Genocide?)," Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim, V. 4, N. 8, p.34-37.
Tahirli, Ziynet (1.12.2022), "Tariximizi Ermәni Yalanlarından Koruyan Alim: Voroşil Levon oğlu Qukasyan" (The Scholar Who Protected Our History From Armenian Lies: Qukasyan son of Voroşil Levon), AZ-NEWS, https://525.az/news/207589-tariximizi-ermeni-yalanlarindan-qoruyan-alim--zinyet-tahirli-yazir.
The New York Times (1992, 03 03), Massacre by Armenians Being Reported, nytimes.com: http://www.nytimes.com/1992/03/03/world/massacre-byarmenians-being-reported. html, Date of Accession: 9 December 2017.
Togan, A. Zeki Velidi (1944), Arrân, İstanbul, İA.
Tunç, Salih (2017), "Fransız Diplomatik Belgeleri Işığında Balkan Savaşları Dönemi'nde Ermeni Komiteleri Delegelerinin Lomdra Toplantısı ve Büyük Güçler (The London Meeting of the Delegates of the Armenian Committees during the Balkan Wars and the Great Powers in the Light of French Diplomatic Documents)," Avrasya İncelemeleri Dergisi, V: 7, N: 1, p.27-51.
Türkler ve Ermeniler - Ermeni Terörü Kronolojisi; https://turksandarmenians.marmara.edu.tr/ tr/kronoloji/, Date of Accession: 09.05.2022.
Türkler ve Ermeniler – Tarih Boyunca Türk Ermeni İlişkileri (Turks and Armenians - Turkish Armenian Relations Throughout History), https://turksandarmenians.marmara. edu.tr/tr/icerik/, Date of Accession: 10.07.2022.
Türkmen, Zekeriya (2006), Vilayât-ı Şarkiye Islâhât Müfettişliği (Vilayât-ı Şarkiye Reform Inspectorate), 1913-1914, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara.
United Nations (9 December 1948), Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, treaties.un.org: https://treaties.un.org/doc/publication/unts/volume%2078/volume-78-i-1021- english.pdf, Date of Accession: 14.082022.
United Nations Security Council. (31 Temmuz 1993), Resolution 853, documents-dds-ny.un.org: https://documents-ddsny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N93/428/34/IMG/ N9342834.pdf?Open Element, Date of Accession: 21.10.2016.
Urfalı Mateos (2000), Vekayi-Nâme, translated by Hrant D. Andreasyan, TTK, Ankara.
USAN (2012, 11 9), Fact Sheet on the Nagorno-Karabakh region of Azerbaijan, http://karabakh.usazeris.org, Date of Accession: 8 Aralık 2016.
Uzun, Âdem (2011), "Türk-Ermeni İlişkilerinde Selçuklular Dönemi (Seljuk Period in Turkish-Armenian Relations) ," Türk Yurdu Dergisi, (100) 284, https://www.turkyurdu.com. tr/yazar-yazi.php?id=1455, Date of Accession: 21 Nisan 2021.
Ünalp, Rezzan (2018), "Hocalı Soykırımına Uzanan Süreçte Karabağ Olaylarının Tarihi Geçmişi ve Birinci Dünya Savaşında Türk Ordusunun Azerbaycan Harekâtı (The Historical Background of the Karabakh Events in the Process Leading to the Khojaly Genocide and the Turkish Army›s Operation in Azerbaijan in the First World War)", 2. Uluslararası Hocalı Soykırı-

mı Sempozyumu, 22-57, http://iibf.giresun.edu.tr/Files/ckFiles/iibf-giresun-edu-tr/Hocal%-C4%B1%202/2_hocali_sempozyu mu_e-kitap_-_e_yayin-_7_ocak_2019.pdf,
Date of Accession: 21 Mart 2020.

Veliçko, V. L. (1904), "Kavkaz, Russkoye delo i mejduplemennıye voprosı," Polnoye sobraniye publitsistiçeskih soçineniy, SPb., T.1, Moskova.

Yazıcı, Nuri (2011), Tarihte Türkler ve Türk Devletleri (Turks and Turkish States in History), İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayıncılık.

Yıldırım, Dursun ve Özönder, M. Cihat (1991), Karabağ Dosyası (Karabakh File), Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

Yılmaz, Salih ve Evgeniy Bahrevskiy (2017), Rusya ve Türkiye-Avrasya Paktı Mümkün mü? (Russia and Turkey - Is a Eurasian Pact Possible?), Ankara: SRT Yayınları.

Yönetim (22 Ekim 2020), "Kadim Alban Kiliseleri Azerbaycan Devleti'nin Bir Mirası (Ancient Albanian Churches are a Legacy of the Azerbaijan State)", Kafkassam Gündem, https://kafkassam. com/kadim-alban-kilseleri-azerbaycan-devletinin-bir-mirasi.html, Date of Accession: 7 Mayıs 2021.

Zelenskiy, S. P. (1886), Yelizavetpol Guberniyasının Zengezur Beldesinde Devlet Çiftçilerinin Ekonomik Yaşamı/ Transkafkasya Bölgesi Devlet Çifçilerinin Ekonomik Yaşamlarının Öğrenilmesi için kaynaklar, (Economic life of state farmers in Zangezur town of Yelizavetpol Guberniya/ Resources for studying the economic life of state farmers in the Transcaucasian region) Tiflis: T. IV, s.10.

SONSÖZ
Karabağ Şehit ve Gazilerine minnetle;

Şükürler olsun Şanlı Zafer'e, Şükürler olsun Karabağ'da okunan Kutlu Ezan'a,
Selam olsun Türkün kadim yurduna, Selam olsun Şuşa Kalesi'nde dalgalanan ay-yıldızlı Bayrağa,
Şehitlere minnet ve rahmet, Gazilere minnet ve hürmet ile minnetler olsun Bütün Kahramanlara,
Minnetler olsun Şehit ve Gazi Yakınlarına,
Tebrikler olsun Kuzeyli ve Güneyli Bütün Azerbaycanlılara,
Tebrikler olsun Dünyadaki Bütün Türklere,
Teşekkürler olsun çağa Türk damgasını vuran Başkomutan'a,
Teşekkürler olsun Vatan Savaşı'nı Yöneten Komutanlara
Teşekkürler olsun tarihi yeniden yazan Devlet Adamlarına,
Teşekkürler olsun erdemli Medya Çalışanlarına,
Selam olsun Kadim Vatan Karabağ'a,
Selam olsun Kuzeyi ve Güneyi ile Tarihî Vatan Azerbaycan'a,
Selam olsun Büyük Türkiye'ye,
Selam olsun Uluğ Türkistan'a,
Selam olsun Balkanlara,
Selam olsun Kardeş Pakistan'a,
Selam olsun Türk Dünyası'na,
Selam olsun Ural-Altay Dünyasına,
Selam olsun Gönül Coğrafyamıza,
Selam olsun Akraba ve Dost Ülkelere,
Selam olsun Faziletli ve İyi İnsanlığa,

Vesselam;
Bu Zafer bir ders olsun entrikacı Tarih Hırsızlarına.